

INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE 1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

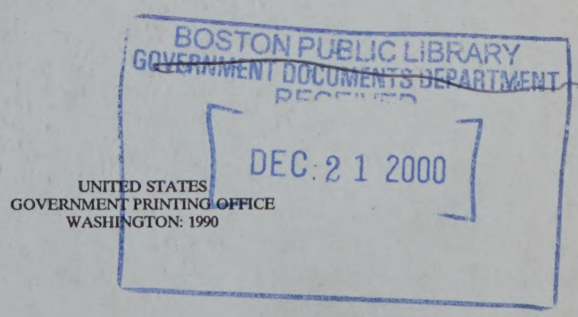
COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

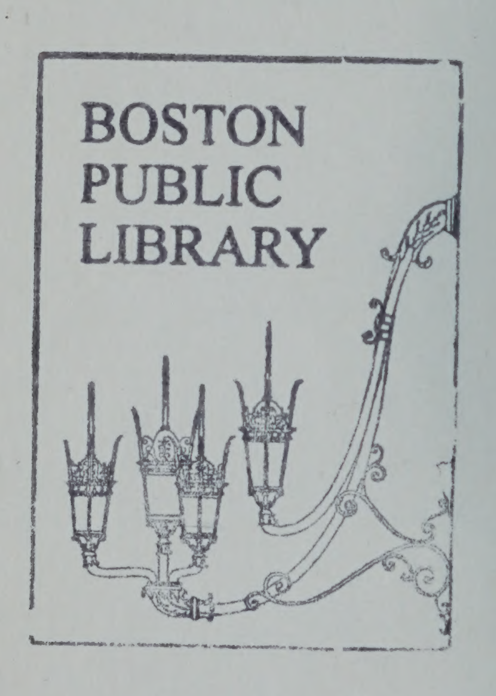
Adopted by the Commission
June 20, 1990

VOLUME TWO

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine



UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990



INVESTIGATION OF THE UKRAINIAN FAMINE
1932-1933

ORAL HISTORY PROJECT

of the

COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE

edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Heretz

Adopted by the Commission
June 20, 1990

Printed for the use of the Commission on the Ukraine Famine

UNITED STATES
GOVERNMENT PRINTING OFFICE
WASHINGTON: 1990

MEMBERS OF THE COMMISSION ON THE UKRAINE FAMINE:

HON. DENNIS M. HERTEL, M.C. (D-MI), Chairman
HON. WILLIAM BROOMFIELD, M.C. (R-MI)
SENATOR DENNIS DECONCINI (D-AZ)
HON. BYRON DORGAN, M.C. (D-ND)
MR. BOHDAN FEDORAK, Public Member
HON. BENJAMIN GILMAN, M.C. (R-NY)
SENATOR ROBERT KASTEN (R-WI)
DR. MYRON KUROPAS, Public Member
MR. DANIEL MARCHISHIN, Public Member
MS. ULANA MAZURKEVICH, Public Member
MS. ANASTASIA VOLKER, Public Member
DR. OLEH WERES, Public Member

James E. Mace, Staff Director

TABLE OF CONTENTS

Volume One

Volume Two

Volume Three

Case History LH54

Anonymous female narrator, b. July 15, 1908, on a *khutir* in Hadiach district, Poltava region, one of eight children of a peasant who was exiled in March 1929 (1930?), by which time narrator was married and living on another *khutir*. The whole family was exiled to Vologda, where several family members perished. Narrator escaped in 1931 to Kharkiv where she worked in a factory. In Kharkiv the famine began in 1932, and there was nothing in the stores. Only in 1933, however, did one begin to see starving peasants coming into Kharkiv. Narrator describes one starving peasant from whom pieces of flesh dropped off as he was walking. Peasants were not allowed to buy in state stores. Narrator heard how the authorities would pick up starving peasants, load them on trucks, and dump them in pits outside town. Those who could got out; those who could not died there. Narrator also describes homeless orphans in the streets. Narrator also gives information on events from the revolution to World War II in Ukraine.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1908–му році, 15–го *July*–а.
Пит.: А де Ви народилися?
Від.: В Гадяцькому районі.
Пит.: Це в Полтавській області?
Від.: Полтавська область.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мої батьки були господарі. Мали господарку, невеликі такі як тут американські фармери, але мали землю, сіяли й худобу тримали, тяжко працювали. Мали восьмеро дітей — та й батько і мати. І ті старші дуже помагали батькам в полі робити, й в полі, й в дома, а ми менші помагали що могли — худобу пасли, свині. Як вивчилися вже по 12 років то ми вже корови доїли, все робили і так воно було аж до 29–го року, ще ми жили в своїм господарстві до 1929–го року. Уже надібрали батьків з готової землі посіяної. Надібрали, оставили, на душу скільки там, бо нас було 10 душ: батько, мати й восьмеро дітей. То оставили землі стільки — вже було посіяно все. І я це пам´ятаю як поділяли, бордили по гречці увсюди. І так вони поділили. Ну то добре, ще було можливо — то був НЕП. Ще були в своїм господарстві, потім до 28–го ще ми все, а в 29–ім році, я вже була замужня, на другім хуторі. І в 29–ім році нараз повідомили мене, і моя сестра була там замужем у другому хуторі — на хуторах жили. Повідомили що: Приїжджайте, бо ваших рідних висилають за межі України!

Ми нічого не знали — що, куди, як. Ми з сестрою йдем — піст, у березні місяці. Був і сніг і вода, й грузло й ми йшли пішки. Ідем до хутора до кінця — доходим до того відкіля вийшла заміж. Ми приходимо, тут є сільрада. Дивимся в вікна, кричать мій брат, мій тато, сусіди такі заможні: — Ідіть діти скоро, скоро кажіть, хай пакують, що можуть з харчів, бо будуть всі родини вивозити.

Ми одуріли!

Приходим додому, кажем: — Мамо, збирай все, — я вже була заміжня, вже нас восьмеро не було, бо вже замужем я була, й ще одна й третя.

Кажу: —Збирайте що маєте, кажу, сказали, що будуть вас усіх вивозити!

—Куди?

—За межі України.

І тут тобі вже. Тільки ми це сказали, ось ідуть НКВДисти. Вони називалися з других сел, з такого трохи біднішого роду, і такі, що помагали в нашому дворі батьки їхні. І то було добре, як жнива помагали — й їм платили й хліб давали й все й вони були задоволені. Ще колгоспів не було. А потім дивлюся, син її, того самого син, що він колись робив у нас, стоїть з рушницями, й сказав: —Забирайся — як найскорше!

Вони були українці, але були комуністи росіяни з ними. — Забирайсь, як найскорше!

Куди, що? Значить хто що взяв — все. Але раніше ще пограбували дещо й з одежі брали, харчі брали. Пасіка була в батька, грабували. А потім сказали: — „Собирайсь" — значить, зараз всі з родини. І вони тоді тут складали, там то хліб, тут

сухарі, сюди туди вже фіри приїхали. Приїхали, вигнали фіри чужі, а наші коні вже були забрані. І волів уже забрали, але йще в хаті були. Ну тоді приїжджають і всіх нас саджають, дітей — жінок. А чоловіки замкнуті в сільраді в такім будинку. І замкнуті вікна, вони то кричали нам сказали, що йдіть скажіть, бо родини нічого не знали. І так почали, вивезли і погрузили їх в товарні вагони й повезли — дітей, і жінок, і бабів, найстаріших людей, і малих дітей —всіх забрали таких заможніших людей, і вивезли в Гадяч і погрузили в товарні вагони, де вуглі возили і зачинили їх, так набили битком, що тільки могли двері зачинитися. Люди кричали, падали, умлівали. І такий зробили довгий потяг, що спереду був паровоз один, а заду попихав другий. І так везли і ні чутки ні вістки — куди ділися не знаєм. Аж пізніше почали листи приходити: —Нас завезли 500 миль за Москву, місто Вологда.

І помістили, набили церкву. Набили людей повну церкву, так як у вагонах було — так ту церкву забили. А харчі які привезли люди, сухарі, десь вони були окремо. Привезли, скидали купою —сухарі ста на голівне і так які хто мав ще яке сало чи що. Людей зачинили без нічого і так потримали скількись днів. Але чоловіків, ані одного не залишили в тій церкві де залишили жінок і дітей. А чоловіків забрали і послали далі — аж чуть не під Архангельську губернію, і там розрубували ліси —тайги —такі були великі ліси й рубали ліси, щоб проводити дорогу далі —таку державну. І там люди мучилися голодні, мороз у марті місяці. Уже в нас розставало —був сніг з водою взявся —а там були морози й великий холод. Ну тоді почали ще приходити ті потяги з такими людьми й їх не було вже поміщати в церкві а ті там душилися голодні, почали хворіти й вмирати! Діти поголівне вмирали! Їх витягали й закопували прямо так, і те місто Вологда й ті люди вже пізніше які осталися живі вернулися і все розказали. Мого брата й батька й матір й сестру на Урал послали піжніше, а там була невістка, четверо діточок, такі як орлята були. І ті діточки почали вмирати найскорше, бо де яка кришка, то мати дає дитині, аж і сама вже пухне. Померла одна дитина, тоді померла мама, невістка — братова моя —і померла третя дитина. А одна осталася і ще була жива. Ну й тоді привозили ще людей і вже не було куди в ті церкви поміщати, то їх вивозили в ліс — просто в ліс, і висипали —вивантажали групами так як би якийсь навоз або якесь дерево. Ну, що робити? Зима ще і люди спилювали і зрубували —давали ж їм там рубати, що ті рубали ті чоловіки прийшли, бачуть, що порозсипали людей на полі на снігу, й вони почали рубати там якесь дерево й робили такі як індіянські будки. І ви знаєте, люди почали там ховатися, побачили НКВДисти, що охорону роблять, розвалили все і переганяють далі. Що, спеціяльно старалися український народ винищити! Ну й так, і тоді моя сестра й ще ось тут у Чікаґо —він вже вмер бідняга бо переніс велике горе, й вони як чоловіки поїхали ліси рубати, а цих тоді погнали там де ж порубали ліс, а пеньки оставалися. Посалали молодших дівчат оті пеньки корчувати, щоб вичистити їх, щоб робити дорогу. Знаєте, як той пеньок тут машина приїде за один раз, а то діти рубали такі, моїй сестрі 16 років було, і вони рубали ті пеньки і голодні, зимно. І то ж НКВДистів навіть не вистарчало стерегти того народу. І вони зговорилися (вона зараз у Чікаґо, чоловік помер, а вона ще жива.) Каже: —Паша, тікаймо! Як удасться, хоч будем живі, а ні, однако смерть. Люди падають як мухи, вмирають і там же їх загребуть і все.

Ну, й вони давай тікати. І моя сестра — їй було 16 років, і ця, що в Чікаґо тепер, вони почали тікати. Пройшли лісами 100 кілометрів пішки, й голодні й мерзлі. Десь там щось випросили як зайшли, й їх НКВД зловило, назад прислали. Але не йшлось на смерть. Вони й знову тікали й вони прийшли і десь там за пасом був якийсь руб. І вони приїхали до Москви. Приїхали до Москви, документа ж ніякого нема. Що робити? А нас, я вже те не доказала — а нас як розкуркулили —нас пізніше розкуркулили де я була замужем, нас розкуркулили вже в 30–ім забрали все, а в 31–ім зовсім вигнали з хати. І це дитина в нас була маленька, оця. І чоловіка прийшли арештувати й він сказав: —Щоб Ти явився в сільраду —і другі прийшли, і його приятелі —молоді, добрі такі, кажуть: — Олексій Максимович, ідем у сільраду нас кличуть.

Він каже: —Куди? —Ми йдем голови несем у петлю —тікаймо!

Вони кажуть: — Куди ми тікатимем без документів?

Треба, щоб сільрада дала хто ти є. Ніяких документів не дають —тільки якщо воєнний пашпорт якийсь є та то не є документ, бо як признавався то й мій чоловік і зразу сказав: —Я так а ... —перехрестився і вже в нас забрали, що в нас нічого не було і каже: —Йди.

Куди втікать: —Не в Гадяч.

То наш район, Гадяч. Каже: —Давай —і ще один чоловік каже: —Давай іти на другий район, що там не знають —бо ми в Гадячі возили пшеницю здавали, забрали муку білу за те —то там в Гадячі багато людей можуть пізнати. І як, отаких всіх виловили господарських синів. А його батько вже був давно в Архангельській губернії, його батько вже був засланий. Ну, як він поїхав — незнаю куди — тоді ото почали приходити листи кольде, що люди деякі повтікали й розказують дійсно як там було —як є. І тоді моя оця сестра — оця, що в Чікаго, Галя, і вони пробилися до Москви. Документа нема. На роботі нема де й вправлятися. А вже вони знали, як нас вигнати, тоді як чоловік втік, і він втік, ми не чули довго. Дитину я забрала малу й занесла за друге село. Там були знайомі й то я покинула дитину, бо навіть не мали права сусіди прийняти з розкуркулених людей дитини до хати. Так як то Гітлер сказав жидів неможна було перетримувати. Отак нас тероризувала Москва, і саме радянська влада. Ну, тоді як вже ми були в Харкові, якось написали, що ми в Харкові. То ця сестра прибилася до нас і з Москви в Харків. Ну як, справки також нема. Давай тоді, добувати якось треба. Найшли кусок мила, і я пішла на село недалеке, і там знайомі були. І я сказала: — Дайте якусь справочку.

І вона за той кусок мила пішла бі... —така дівчина не мала батьків —вона взяла справочку, що вона така й така. І я принесла цій сестрі —вона встроїлася в Харкові на працю. І то ж не довго й було. Як була праця, ми повстроїлися, й я пішла бараки мити, а потім пішла в завод, Харківський завод був — це ми були вже в Харкові. І там у 32–ім році вже почався голод. Почався голод. Почали прибувати. А в 33–ім році, ми навіть не знали, що на селах робиться, бо нам дали картки такі, й ми на картки получали скількись там грам хліба. І в магазинах ніхто, ну магазин то *store.* Ніхто немав права нічого купити, ніякого хліба, ніякої крупи, тільки як я роблю десь, то мені з праці дали, що я маю право купити хліба. І потім у 33–ім ми цим бачим що робиться. В Харків насунулося народу, голодні, обдерті й ми своїми очима бачили, іде молодий чоловік, і він був вже пухлий. І тіло почало відпадати. Він іде й тіло від його відпадає на ногах, і він іде. Це жах! Це є правда як перед Богом! І як тільки він десь іде, вже бачать, що він з села. Не має він права стати в черзі щось купити. Неможна. І як ми купимо, я сама відділили те, що я получила кусок, і я дала одному, він так затрусився, з´їв, з´їв, а він вже голодний, так ходе, як хтось казав, що від того в нього вже кишки лопнули, і казали, що бачили того самого мертвого недалеко —бо він не їв стільки днів, а з´їв, то йому вже тріснуло. І от як тільки побачуть НКВДисти, які скрізь ходять. Комуністи, як тільки побачили, що якісь з села люди прийшли, зараз його так і туди. В такий *truck* закритий і туди. І просто вивозили в яр, за містом за Харковом, там була Основа, і як ж вона? Іванівка! За Іванівку. Вивозили в яр. І який немочний ще, то лежав, лежав, поки ті НКВДисти відійшли, то рачки десь виліз і десь пішов може витрибувай який, бо були, є живі люди, що дійсно з того яру вилізли. Пізніше і десь добилися до добрих людей, що оставилися. Бо ми того не бачили як вони там були в тому яру, а знаєм добре. І от то таке лихо було. І потім ми жили в бараках, на салдатських бараках в Харкові. І там бараки були, може вони військові були раніше, чи я не знаю чиї, і то як почали робітники, якого ще не арештували то втікали вже —почали в колгосп виганяти вже в 33–му році —вже почали в колгосп заганяти. То люди не хотіли того колгоспу. Тікали. Вже не такі господарі, і вони втікали, а також без права сільради. І кожний ліз, як би заробити. А там будувалися турбіногенерарний завод. Тут фабрика, там заводи називалися. І вони бідні туди влазили, і робили —дуже бідно платилося їм, але давали хліб по картках. І тоді, як це ж голод був тоді —як почали, почали з бараків і ті в цих бараках жили нас по 40 душ у отакому як оце, вищий як оце, отакий завбільшки по 40 душ. Ми робітники були, й то я жила в дівочому бараці, а чоловік у хлопчачому, а цю покинули на фабруці дитину. Не могли декуду діти, і він мені написав на друге село, каже: —Приїжджай, а дитини не бери, бо нема де дітям, але в нас одне.

Ну що ж робити? Ну тоді уже почали дуже багато жінок з дітьми їдуть, де чоловік устроївся до праці. Жінки приїжджають і вони тоді, що в ночі облава. Як є жінка з дітьми, в ночі забирають чоловіка й дітей в двор викидають. Уже підробили там, побудували більше, а ще пашпортів не давали. Ну, а тоді тут ще більше й більше приїжджають, а тоді сказали так: — Відділіть самих жінок із дітьми в один барак а чоловіки, значить, окремо.

Ну тоді думаю: —Їду.

Поїду, заберу дитину, я вже робили на хемзевскім заводі, там фабрика, кухня була. І робітники оці як будували цей завод, то як пустять їх — а там болотюка така була весною, що Боже, яка болотюка була скріь, знаєте, не, не є такий цемент, навіть у городі не було такого цементу, по болото бігли. І то в тих коридорах як біжать до тієї їдальні, там таке було отак болото. І мене взяли на працю туди. То ми ото лопатою шкребем те болото, а тоді ж мили. То за те я могла доставати кусочок хліба. Ну потім, і харчі були страшно погані тим робітникам, також. Ну потім як почали людей ловити, тих що по місті шлялися —почали зводити дітей і почили, що там дітям дають їсти. Сказали, що вже чи Сталін розпорядився, щоб збирати, щоб не валялися люди, по вулицях валялися —в селах вимирали, й прапор вішали. А вони тоді кинулися до міста, до Харкова. Це ж Харків українське місто. І тих дітей приводить мама, каже: —Ідіть діточки, ідіть там їсточки дадуть, ідіть —а сама вже отакі ноги має опухлі, і вона знає, що вона ось на днях упаде, а дітей хотіла врятувати. І вони кажуть: —Ось піду, підем, підем.

Пішли, пішли, а тут поліцай, що вона каже: —Ідіть —а вона й вдома. От хай поліцай, це я сама до праці бігла і бачила.

Каже: —Ідіть діточки там хлібця дадуть.

І вони й підуть.

А тоді він підходить: — „Где ваша мать?"

—А он вона пішла, он, он —а вони тоді прибігають а вона, а вона: —Це не мої діти, та це не мої діти; заберіть їх, заберіть їх!

А вони: —Ой мамо, мамо, мамо!

— Ну як же ж не во діти?

І ми бачили що, як вертала з праці, та мама вже лежала, залізниця отак, потяг ходив. Ми переходим, вона вже лежала готова, а тих дітей напевно забрали туди. І то так, які діти ще зовсім не впали, бо їх, знаєте, нічо не їли —ходить бідний збирає коло сміття —отакі головки камси. Камса, ви знаєте що? Ви знаєте?

Пит.: Риба така.

Від.: Така риба маленька, сухенька, ніде неможна й нічого доброго не було, то найскорше можна купити. І то хтось їв а ті головки повідкидав. А воно ходить та каже: —Ой мамо, мамо, мамо!

Я подивилася, Боже! Дитина ходить збирати на сміття ті головки. Ну, й почали ті, тих дітей стягати туди, ну й думаєм, це ж їм взяли жінок до праці й дають їм там їсти діткам. І думаєм, що вони всі живі. А ми жили в бараках. Вугілля немає і палити нічим, а колись там як ще, ми вже приїхали раніше, що ще не було цього, то там було вугілля і дрова. І такий, сарай —ну як то сказати —шапа, чи стайня така. І там було вугілля колись і дрова. А воно таке дране, отак Щлини. І я думаю, ану чи там є вугілля, прийшла, глянула —не могла повірити —ще другий раз, отак від землі й до стелі, накидано дітей —голі, і вже позеленіли. Може вони їх там тиждень скидали. Може з сотні три! І більші й менші й маленькі зовсім, а то такі по 12 років. Ґавко переляклася, прийшла, кручу, кажу от таке сталося, кажуть: —Тихо! Бо тебе заарештують зараз.

Нікому неможна казати нічого. Неможна нічого казати.

І то, наскидають їх і в ночі приходять, я вже не знаю, чи наніч приїжджають *truck*–ом і все то забирають на *truck* і було Кириломифодіївський цвинтар проти Хемзу. ХПЗ був завод і Хемз у Харкові й там був цвинтар колись і вже хрести ті знищили, але воно таки називалося Кириломифодіївське. І то туди вивозили, копали яму, і там сотня чи, чи тисяча нараз, так як воно було, так і загорнуть і розправлять, і ще й посадять десь квіточки а там стоїть Ленін о так: —Щасливе дитинство й щаслива радянська власть життя!

Пам´ятник поставили. Стояв Ленін тоді ще. Але то за Сталіна все було. Але Леніна вже не було. Пам´ятник його, бо це найбільший герой, що зорганізував комунізм. Ну, і то таке ми бачили. Страх один і більш нічого! Господи, і ось і ця паніматка Годинська казала сьогодні, каже ж: — Я б пішла, але я неможу — то в Дніпропетровському було. Каже: —Люди вмирали на вулиці, і НКВДисти приходили, заставляли других людей і каже так: — Як собаку за ногу брали і кидали —які вмерли, які не вмерли, кидали на *truck*–и, вивозили й десь викидали в провалля —ніхто їх не хоронив і нічо."

От таке, радянська влада зробила! Своєму народові за те, що люди працювали, давали хліб і робили тяжко, а тоді до чого, потім пашпорти як почали давати нам усім робітникам, ні в кого не було документів, і моєму чоловікові, на його же тільки пашпорт був — і написано, провірили хто ти, як, що. Він брехав там, що він бідняк і все: — А чого ти сюди приїхав?

Ну: — Їхав заробляти гроші.

Ну й крутили, крутили, нема доказу хто ти є — написано так навскіс — пашпорт такий був — воєнний, і так написано: — Пашпорт відказано — так як по–нашому „відмовлено."

Ну, що робити? Значить тоді то: — „За 24 часа, щоб тебя здесь не было."

За 24 години, щоб тебе тут не було, бо ти ворог народу, коли ти не маєш документа від управи сілради. Ну, що робити? Він прийшов, а я була молодша, і я сказала, що я тут з ним познайомилася, що я зовсім не його жінка з дому. І ми в бараках і вже дитину привезли, я казала, що це дитина його а не моя. А всі кажуть: — Та що ж ти брешеш, воно на тебе і подібне.

Я вже мусила відказуваться, бо я сказала, що я тут з ним одружилася. А перша жінка, він сказав, з голоду померла. І я мала документ також, такий фальшивий, бо я також з господарського роду, що мені ніхто б не дав документа, що я маю право робити, бо я ворог народу; як тільки радянська влада стала розділять людей, то о таких господарів більших, зараз написано було, як ліквідація, не мають права голосу, нічого варити, ніде не мають голосу й то значить вони здали знати. Ті, що були виписані в сільраді — хто не має голосу права, то їх треба винищити перед колгоспом, щоб тих людей можна буде до колгоспу приймати й вганяти, а цих які господарі ліпші були не мають права їх приймати, й вони, значить то якіх вони вивішено права голосу, з нашого хутору було щось 800 чи скількись людей. І дітей записали, що не мають права голосу — і більших і менших і батьків і старих. І тоді от постаралися і вивезли на вислання. Ну, що ж робити? Чоловік каже: — Що робити? Де діватися?

Він працює на турбінгарнатирному заводі а я в фабриці в кухні, й це от турбіногарнатирного завода ці бараки, де вже ми жили всі родині. Ну, тоді, що робити? Ну треба тікати, а ми були в восьмому районі, написано: — Харків, восьмий район.

Але Харків переділявся на багато районів. Воно місто велике. І він, як йому сказали, що відмовили пашпорт — відказано — по–російському воно все було. І тоді він, значить, треба тікати! І він тоді вже не прийшов з праці а пішов зовсім до інших, та до інших бараків — не до салтівських бараках, а було там — Тець називався, там другі люди. І там був знайомий чоловік, він не признавався, бо один другого боявся сказати — а він був такий самий як ми. І він там став на бараках так як комендантом. І він його прийняв. То був вже 13–ий район. І він там устроївся. Ну, що робити? І він тоді поїхав, це такоже в 33–ім почали давати. І він тоді поїхав на село і там знайшов знайомих і якось розжився, справку домогли йому дістати, це совєти знатимуть, хай знають, що ми їх також могли трохи обдурити. І він взяв порізав, перерізав пашпорт — то так на вскіс, де було великими літерами, щоб прийняти його, щоб видати пашпорт. Дивляться на воєнному квитку, що відмовлено — я вже і забула як воно — воно по–російському написано. Воно було відказано йому. І от так він вирізав вузенько, через усе навскіс і зробив, приліпив відтіля і відтіля —а там вже є видно народжений тоді то.

То ми получили пашпорта, мені так дали на три місяці, а тоді давали на рік, а потім давали на три роки а потім звірялися чи не є враг народу. І ми працювали чесно, тяжко — ніде, нікому, нічого злого не робили, але вони ще почали вивідяти, чи дійсно правдиві такі бідняки. Чи такі правдиві радянські владівці, що ми нічого не маєм проти них. І вже ми мали на три роки пашпорта і жили в тих нещасних бараках — нас блощиці кусали. Дуже тяжко було нам жить, але ми раді були, що ми були хоч як–небудь отримали той хліб. Ну й тоді, хтось, щось заявив чи що, чи звірилися додому, звідкіля мій чоловік і звідкіля я, і сказали, що ви були вигнані, що ваш батько аж в Архангельській губернії і отаке і значить, що забрали в нас пашпорта. І сказали робіть поки ми вам скажемо. І вони вивезли нас у НКВД і допитували мене і допитували чоловіка, і ми все так казали як ми думали й казали й ми робили — нема нічого й нема нічого, потім вернули нам пашпорта бо сказали, ніби Сталін сказав, що: — Хоч які люди є розкуркулені, мають право працювати.

І так ми ото осталися і побули аж покли війна була, і як вже війна була, відкрили і також саме, совєти відступали, усе чисто зруйнували. Фабрики, заводи і як були такі пекарні, що там мука була і хліб пекли і де томат робили. То вони як відступали то вони те все зірвали мінами. І я побігла, щоб узяти клунок муки. Тільки тягнула, тут міна зірвалася і мою муку розірвала — я вплала, а ціла осталася. Так Господь зрятував! Тепер, томати були, то їх росіяни полили керосіном, щоб люди не брали, а ми збирали те зверху, а те брали мити, бо бачим, що буде смерть. Німці прийшли, нічого не дають. Все грабують, і ви знаєте, те саме німці також переслідували всіх людей, і такі самі як Сталін. Бачим, що буде смерть і ми давай тікати. І ми вернулися на Україну до свойого хутора й прийшли до своєї хати і думаємо, що може оце вже большевики не будуть, а німців може також проженуть і будем вдома. Тут тобі, не так то довго, уже в 41–ім вибухла війна, а ми в 42–му вернулися додому, а в 43–му вже навала прийшла й арештовує і пале села, німецька, а тут ті йдуть — і от знаєш як хтось вернувся із тих, що вони вигнані були, то тоді вони кажуть: — Ох, ви вернулися, то значить, ви любите німецьку владу чи що?

То зараз стріляли як верталися. І ми за цю дівчину, їй вже було 13 років, жили в Харкові, а тоді ми приїхали додому і тільки працював чоловік так тяжко, обокопував двір, бо там колгосп був на нашім дворі. І ми хату побілили й стали, думаєм: — Будем жити.

І в 43–ім році, ми знову давай тікати й втекли аж до Словаччини, а з Словаччини попали в Німеччину, а тоді приїхали до Америки і ми щасливі, що ми врятувалися. Господь нас врятував! Ми були під таким страхом, що ми могли б уже 40 років не жити, а ми живем ще.

Пит.: Як голод вже минув?

Від.: Як минув голод, то деяка мама осталася жива, що була може десь виїхала в місто або що, а їй дітей забрали і вони ходили, матері шукають дітей, до тих приютів, до тих де їх виховували. То матері, дітки вже підросли, то дітей вже вбрали в ті червоні, то були ті піонери. То матері, яка мати осталася жива, то ходили по таких, де то їх зганяли і виховували по–радянському вже. А матері ходили, може десь знайдуть свою дитину. І були такі діти, що мама не могла впізнати дитину. Їх багато, всіх однаково вдягли, бо вони виховували в комуністичнім дусі. То дитина сама побачила, побачить і впізнає маму і вискочить до тієї мами, каже: — Мамо, це я.

То комуністи завертали і не хотіли віддати матері дитини, після голоду! Мати плакала, кричала просила!

— Ні, не маєш права забрати бо воно вже наше!

І виховувалося в комуністичнім дусі. Так. І так багато таких було. Тепер у радянській владі караються — наші українці, що їм розказали, хто вони і від чого вони, і вони вчилися в радянській владі — а потім вони бачили, що якесь знущання було з нашого укряїнського народу. І яке є життя й тепер, що немає права слова сказати нічого. То вони ото почали писати й їх за те тепер карають по Сибірі на засланнях. За слова!

Пит.: То совєти найбільш бояться слова, бо це правда.

Від.: Слово, правда, не можна нічого казати! Правду сказав президент Реґен, що то є діяволська країна. Це є правда! І що робиться, дивіться де вони не захватили, кілько людей тікає з Німеччини із східньої і всі втікали б, та нема як. То нам дуже дивує, що тут у Америці є такі люди, що хочуть комуністичної влади. Єкомуністи. Хіба можна так? Вони вже мусять навчитися. Якби ми не втікли сюди, то світ би не знав, що там робилося. Бо було дуже секретно — не мали права нікому сказати, що голод є. За те вас арештують, засилають або розстріляють. Вони сказали, що в нас голоду нема: — У Америці голод.

Вони так казали, дійсно, що в Америці голод і безробіття і люди вмирають. А то в них умирали, а вони кажуть, що в Америці.

Пит.: Чи можна Вам задати кілька питань?

Від.: Давайте!

Пит.: Коли Ви перший раз почули слово „куркуль?"

Від.: Коли? Як вони в 29–ім році зробили списки, ще ми в хаті були. Зробили списки й вивісили в сільраді. Називається сільрада, це значить — ну як тугічка? Офіс такий в хуторі є. Вивісили списки декілька родин. І сказали: — Це є люди, куркулі ненадійні — і тоді почали нас розкурлулювати, заграбувати все, а потім по тих списках,

зловили чоловіків —замкнули, а жінок і дітей погрузили в вагони —у 29–ім році —вже вивезли в Архангельську губернію і в Вологду, як я Вам сказала. Але то вже тоді ми почули, що ми куркулі.

Пит.: Так Ви до того не знали цього слова?

Від.: Ми того не знали, бо в них не було такого слова. Це Сталін так розпорядився. Мій чоловік дуже знає від 17–го року. Він знає дуже, бо він на 10 років старший від мене. Як тільки революція була, Ленін розділив людей, значить, перша кляса ті господарі, то, значить багатші. Може воно ще тоді були куркулі, я ще тоді молоденька була, то були куркулі, середняки й бідняки. На три частини. І тоді оцих людей — бідняків і середняків — нацьковували проти господарів, тих більших. Дуже проти нацьковували й почали; отак НКВД ходило, росіяни, комуністи і направляли цих самих своїх українських —зробили з них, як же вони називаються ... я то ж добре знала, що бригади такі ... активісти — активістів з своїх людей зробили, і вони по хатах ходили, грабували. Спочатку були так, приходили ще поки в хатах жили люди й кричать: —Відчиняй! відчиняй, —заходять, кажуть —ми шукаєм державні речі!

Які в селян державні речі?

І мій чоловік — ще я в його не була, ще він не був жонатий — каже також у їх. Я не пам´ятаю як було в нас, бо я ще тоді менша була, а як уже чоловік мені розказував і як прийшли до нього: —Відкривай, будем шукати державні речі.

Ну, він відчинив хату, бо були комори такі, що одежа там висіла, скрині стояли, а в другій коморі десь хліб ізсипали, ще по господарях —це ще зараз по 18–му році як українці своє вибороли а тоді знову напрямили більшовики, що вже комуністична влада знову стала і Ленін руковидив. Відчиняють і чоловік мій парубком був ще. Вони відчиняють скрині, відкирили —там якийсь годинник, там якійсь кульчики. Гребе. Він каже: —Ти ж шукаєш державні речі, чого ж ти ліжиш те забирати?

Тягнуть кожух чоловіків, тягнуть чоботи. А мій чоловік каже: — Ти шукай державні речі — а державні речі це може бути шинеля якась, якісь сорочки, умундирування військове.

А вони просто грабують. І почали забирати. В ночі. Забрали кожухи, одежу батькову, чоловікову й дівчачу і все таке і не маєш права нічого казати, бо він з рушниці —такі довгі винтовки були. От так грабували людей. Ну, і не мали права нічого казати, бо їхнє є право, і то просто допущено було радянською владою. Так як бандіти робили —ходили по хатах і таке грабували. А тоді вже було розпродяження, що забрати все — яка худоба є, що не є, забрати й все, а тоді ото зловили і так вивозили і тоді хто куди розбігся, а останніх загнали в колгосп і люди то так гинули, що 7.000.000 з голоду повимирало людей, і деякі десь із Сибіру втікли то розказали, що там робилося. Там кістками лягли мільйони людей. На Сибірі засилали людей, голодні були, працювали, й там вже падали й вмирали. Там кажуть, що кістками —ніхто їх не ховав. Один приїхав Макаренко —може ви чули, він у Нью Йорку був. То він там був. То він розказував як що там було. Кілько там ото вимеруть люди, присилають других. Або золото посилають копати. То за якийсь грам золота, то бувало, що вмере декілька людей поки добудуть ту крихту золота. Їх недбали. От вона не дбали, радянська влада, особливо наших українців специяльно старалися винищити, і до того допустили, що вже нікому було хліб робити і тоді отой голод такий став, і решта пропали, але тепер як вони їх виховують. Умундирували тих комуністичних партійців, всі убрані військово. Дивіться яке тепер військо зробили, а люди на селах як не мали нічого так і не мають. Біда!

Я приїхала сюди. Комуністів і було в Словаччині, а нас тоді німці забрали до Німеччини працювати. І ми там працювали, а як Америка окупувала, американці прийшли, і ми були в Баварії на зоні американській, і нас питали: —Хто хоче до Америки?

Ми дуже хотіли до Америки або до Канади. Ну то ми записалися до Америки до фармерів. Ми поїхали до фармерів працювати, і ми працювали в Савт Дакоті. Ми були дуже раді, що ми мали вже кусок хліба, і ніхто за нами не переслідував. І ми там працювали, а тоді вже приїхали сюди. І ми були дуже раді, що ми попали в таку щасливу країну, що ми могли заробити кусок хліба і ми не заробляли багато.

У фармера, ми жили за $50. Чоловік мав працювати, а ми не мусили, але ми всі працювали. Ну, ми робили там пару років, а тоді ми приїхали сюди. А як ми пішли в ресторан працювати, то я заробляла не багато, але я старалася помогти моїм на Україні. Я посилала пачки й черевики посилала й светри й все люди потребують, потребують і все

просять. А тепер якось щось за мода стала, що ці *jeans*–и вони там так хочуть! І подумайте, скільки вони роблять зброї, скільки вони роблять кораблів на водах — більше як Америка. А *jeans*–ів–штанів нема! Який їм сором. І посилали *jeans*–и, то тут купим, запакуєм, пошлем, і вони ще там мають платити за те. А тепер вже заборонив Черненко. То, бачите яка щаслива країна та, і ніхто нічого не має права сказати. Тільки ті люди, розумні такі як ото Руденко чи Тихий, скільки їх там таких карається. Вони писали вірші і казали: — Чому ми не можем мати так як люди живуть — вільно говорити?

То вони караються. Відбуде термін 10 років і ще присуджують і ще, поки людина там сконає.

Пит.: Чи можете дещо розказати про це як ця ціла система творилася, хоч Ви ще в той час були маленькими, що Ви пам´ятаєте про революцію —так як у Вас було вдома?

Від.: У нас революція була так: зараз прийшли —оце мій чоловік дуже добре знає все. Революція почалася то ж царя убили совєти–комуністи. Він думав, що його вишлють десь —вивезуть або що, а йому зібрали цілу родину в „подвал" —в пивницю. В нас там в Харкові також подвали не були такі як тут викінчені —такі ні вікон ні дверей —підвал такий. І так само, людей як арештовували раніше, то були такі, що не вивозили нікуди а просто сиділи в в´язниці, а тоді перед війною навіть, як совєти відступали то вони загнали, не вспіли вивезти і заганяли в підвал, бо так чоловік стоїть і з пістольом, один з одного боку а другий з другого. А їх ведуть, так були двері зачинуті. І ведуть в підвал. Тільки на двері „хлоп." „Хлоп." Один відтіля а другий відтіля. І так перестрілювали і там оставляли, я вже не знаю, що з ними робили, чи їх там закопували чи що. Перестріляли, що вже не вспівали вивозити на Сибір. То перестріляли. Так само й того царя. Їх скликали і посадили і вони думали, що що —і той цар взяв сина на руки бо він був хворий. І до них увійшов такий НКВДист, червона пов´язка. Постріляли їх усіх, що кров була на стінах. Так вони постріляли, а тоді вони взяли свою владу, Ленін, той як прийшов, і він як почав кричати, що будуть фабрики й заводи, і все, що є на радянській території, вся Росія буде все робітникам. Що ви будете робити тільки для себе —не будете робити цареві чи там якимсь багачам. Все належитиме вам! Люди вірили й кричали й раділи. А були такі люди —були збори поперед того —це я і знаю, мій чоловік розказує як його батько був і казали там і ще другі. Було мало людей таких свідомих —старших —що вони вчені. Мого чоловіка батько, як моєму чоловікові тепер 86 років а тоді батькові, я не знаю скільки було —може десь так старший чоловік був, то він і другий там чоловік, і вони збори збирали і сказали: —Хто за ким іде.

То була листа, значить, що не за комуністом і не за царьом, а за Національну Раду, щоб Національна Рада була; Україна вільна і ми будем мати своє. То вони так казали а Ленін сказав, що все буде ваше — землю даром дадуть, бо Національна Рада то так Центральна Рада; казали, що буде за малий викуп земля поміщицька, будуть продавати господарям. Хто хай господарює, а хто не хоче господарювать може іти в місто працювати в заводах, фабирках. А Ленін сказав, що все буде ваше задаром, і тоді всі голосували. А мого чоловіка батько й ще там один чоловік — він вмер на Сибірі. І мого чоловіка батька в Архангельську губернію забрали ще не за розкуркулення, а за те, що він говорив: —Як підете за отою листою, за комуністичною, позникаєте як віск від огню.

То вони казали: —Хто? Ми? Як не буде добре, ми шапками комуністів закидаєм!

А тепер побачили, що ті самі, що кричали й думали справді так як Ленін обдурив їх, і вони багато ж мільйони погинуло тих, на заслання послали, а тих послали в колгосп, і вони погинули. А тоді казали, що були такі комуністи, що ходили по хатах і вибирали то по жмені хто в кого є —а потім як вони це вже виконали все, а їм там давали той хліб ще поки, а потім уже не було їх ніде взяти й вони самі вмирали. То вони йшли в сілраду й казали: — Та ми ж вам працювали — наші українці. — Та ми ж працювали, вам помагали будувати радянську владу. А тепер я вже пухлий, моя родина голодна.

А вони кажуть: — „Уйди сволочь! Такой то мать!

О так казали, до цих самих. Каже: —Виконав, тепер конай цей сам.

Бачите, отих дураків, що їх обдурили. Ленін обдурив і радянська влада казала все вам буде, а вони нічого не дали людям. І тих самих, що вони виконували завдання, радянської влади, то так само їм не було пощади це нашим дуракам а комуністи і Росія не

мали того хліба ніколи, що ми мали полтавці, кияни, чернігівська область, харківська область. Це ж кровю земля і молоком текла, як кров з молоком така земля родюча була. Та якраз ці всі райони і ці області — в нас казали області, губернія раніше була, а тоді області, найгірше постраждали. Москва мала хліб, мала м´ясо — все мала і люди були йшли аж до Москви. Пішов один наш сусід. Поїхав, якось йому вдалося поїхати до Москви, щоб купити хліба кусок — свого хліба, що тут родив. Він поїхав, а його заарештували й тут є його син. Його заарештували й посадили, й він сидів таки в в´язниці, там якоїсь юшки давали. Довго чекали за той хліб, і родина вже вимерла. Осталося щось один чи двоє, і він вернувся з такою бородою — старий, і він каже, що в Москві, він бачив у Москві. Він бачив і він пішов, щоби купити. Його тоді заарештовали. А він каже: — Полтавська ковбаса висить над вікнами на вітрині — так решіткою, щоб ніхто не вкрав і шклом видно. І каже, висить ковбаса полтавська й київська, навіть з Львова, ковбаса висить на вітринах. Хліб є. Немає права українець нічого купить! Так що Москва пожерла все, а Україна гинула з голоду. То є жах! І він вернувся тільки живий, і вони сказали оце так. Думали, що хліба принесе, і він сам тільки із душею якось вернувся заросший. Тут є його син.

Пит.: А чи було багато таких селян у вас, що підтримували більшовиків?

Від.: Були.

Пит.: Спочатку?

Від.: Були. У нас у хуторі були добрі господарі, але було, що ті самі підтрумували, що українці, вони українці, але вони слухали комуністичної влади і брали рушниці й о тоді як виганяли родини, він стояв, наш українець, з другого села, що ми його знали, його батько працював в мого батька. То нічого, що він працював, й той батько казав: — Як я працював я мав хліб, я мав їсти, ще й сало мав. І заробляв хліб і давали зерно, і він був задоволений, а тепер його син пішов у комсомол і тоді став комуністом і прийшов до цього, нашого батька в дворі — батько вже був замкнутий в сільраді — а він стоя з рушницею. Було багато українців, предані радянській владі, слухали російську комуністичну владу й виконували їй, а потім вони побачили, вони також пропали пізніше. Але вони виконували — багато таких, навіть є ось Хвильовий — може ви чули за них. Вони були в Харкові. Вони були студенти. Вони були, так як тут студенти. Він вивчився і працював, і він був у Харкові Хвильовий і ... як же він ... так ... так як наш ось священик Скрипник, Скрипник! І вони пішли, вони були вивчили, студенти знали й їм так Ленін навчив, що вони, вони українці були, що це буде таке щасливе життя і вони от пішли керівникамим і як уже вони були за радянську владу, і комісарами великими були розпоряджені. Він був письменник, писав вірші, але він виконував ленінську й мабуть і сталінську вже тоді. А як уже ото став голод сильний, так він побачив, що робиться з України, що роблять з українцями, і він уже бачив і десь щось може сказав. А йому вже Сталін накивав пальчиком. Він був у Харкові якимсь там на ціле місто головою. Скрипник чи Хвильовий не знаю який. Сталін накивав: — Приїжджай в Москву.

А він уже знав, що йому буде. Так він тоді сказав: — Геть, геть задрипанка Москва з України!

То він вже знав, що йому буде, і його мали арештувати, і він сам собі кулю дав. Це ви знаєте.

Пит.: Чи Ви про це чули ще вдома чи вже на еміграції?

Від.: Ні! Ми не чули, що з ним сталося, а знали, що він був, служив комуністам. Але пізніше, як це сталося то було чуги, що сказали, що він зрадник і так він таке зробив, що він зрадив радянську владу і мені здається, що ми вже там тоді чули. Ну й тепер деякі жаліли за ними і казали, що вони боліли душею за Україною, але ті люди, що терпіли від своїх комунистів то не мали жалю. Скажуть: — Чо ж він не подумав, що за життя, що робиться з українцями — як висилали? — Він уліз аби йому було добре тоді побачим, вони постріляялися і так більше було таких, що самогубство робили, що бачили, що яка несправедливість робилася. Так само тепер люди бачуть — ті письменники — що робиться в світі: — Чому не може бути така вільність у нас у Росії?

Вони вже кажуть, що вони не мають права казати „в Україні," що Україна поневолена відкіля, і тільки ото визволилася з під Росії вона була, але ще тоді якось так люди жили ще за царизм, а потім як Україна виборола і також було 18–ий, 19–ий роки. Після 17–го і Петлюра воював і якби ж українці були розумні, то всі пішли за Петлюрою

погодував його добре, і він каже: — Я скриваюся але вже нас так мало осталося і не знаю як. — І оцей самий Грицько був з ним і їв груші, і тоді вони пішли десь і він вже ходив там. Десь був, якось від мого чоловіка, може три кілометрів відійшов. І оцей чоловік продався радянській владі. Його випустили. Сказали: — Як ти нам доставиш його, то ти будеш вільний.

Він його найшов, бо він знав де він ховався. І він його найшов, і він уже каже ніби і не курив, а цей приніс йому цигарки, а він був з автоматом таким, але коротший трохи від рушниці. І він так ходив, бо він не розумівся, і він ходив озброєний. І це мій чоловік розказує, що: — Це є Грицько, — пішов до нього і дав йому закурити. Він узяв цигарку, а йому дав винтовку. Каже: — Потримай, я закурю, — бо не було, він вичеркнув і почав припалювати цигарку, а той йому кулю в чоло. О такі є українці! Це істинна правда! І його випустили, і тоді він пішов, заявив у сільраду в Римарівку, і заявив що: — Я його знайшов.

Тоді не було телефонів у нас. Я не знаю хто сказав чоловікові, і цей же Грицько знав де „запряжи коня, поїдь — візьми його там мертвого." Чоловікові як сказали він зомлів. Отакі українці! Я розказувала отцю Антохію священикові. Він каже: — Тому ми не маємо України, що наші українці такі зрадники!

І мій чоловік запряг коня, то була зима, ще сніг був, і він поклав, поїхав а чоловік великий і молодий. Він так як не голодував бо ходив по людях. Люди давали своєму чоловікові, бо він боронився від комуністів. Вже комуністична влада була, але багато їх пропало, але ще були, що отак ховали. Ну і він і покликав якогось там ще чоловіка, поклали й відвезли й у сілраду. Відвезли мертвого трупа. І цей каже, що зустрічався зі мною. Він мене боявся. Але каже, що боявся. Я йому нічого не міг зробити, бо я сам боявся його.

І як прийшли німці, ми вернулися з Харкова, це ж остільки пройшло. І він уступив у поліцію. Служив Україні. Тоді був з партизанами. Служив Україні, а тоді служив комуністам. Прийшли німці, у німці записався і служив і видавав також людей. Видавав до Німеччини й все. Отакі є люди. І він ще й досі може живе. О то бачите, о тому наша Україна пропала, тому, що не було єдності — нема дружності — не були люди розумні, щоб всі пішли за своє рідне. Та нема чого говорити багато. А тепер що? Чи нам потрібно оцих партійних що тепер? Одні других ненавидять. Як би ми всі тільки підтрумували оту нашу Національну Раду.

Я починала в школу ходити, було по–руськи. То ще за царя було. Я не знаю в якім то я році починала. Мабуть ще перед революцією. Мені було шість чи сім років. Починала по–російському писати і читати, а потім через рік почали по–українському. І нам так легко було, що ми писали і читали так як у хаті говорили. Ми були дуже раді! І тоді ото знаєте, почалося — Просвіти почали організувати, вистави і де взявся Шевченко, бо ж росіяни також не любили Шевченка і не визнавали його. Вони тепер кажуть, що він революціонер радянський. І люди такі були раді. Носили Шевченка і йшли хутором, співали пісні українські, і зразу в школі все по–українському було. Нам було дуже приємно, і ми дуже раді. Навіть мене вчителька питала: — Як тобі ліпше, тепер чи так як вчили спочатку, по–російському чи так?

Я кажу: — Ліпше тепер, бо я так як з мамою говорю, так як і з вами говорю. А то треба було по–російському, і ми не вміли по–російському говорити, але треба було писати і читати по–російському ще тоді.

І отож ми дійсно — мій чоловік каже, що як Національна Рада стала то ми всі знали хто ми, що ми є чисті українці. А то в школі писали. Були козаки, були кріпаки, міщани і козаки. То наш дід був козацького роду. І ми писалися, що ми козаки. А були міщани, я не знаю чи то по–поміщицькі чи які. І були кріпаки, що з кріпацького роду ще були. То так писалися. А тоді ми писали, що ми українці. Всі були українці! І було добре аж поки то почалася радянська влада. Більше й більше й гірше, але ще в українській було багато, але тоді почали знищувати й відкрилися церкви були, по–українському, раніше було слов´янською мовою. А то по–українському чисто, і як ми вже були в Харкові, наші церкви закрилися вже на селах. А ми поїхали в Харків. Там була церква і священики були такі чисті, бо в нас раніше з бородами священики були і волосся мали. А то українські, чисті — побриті і так гарно правилося по–українському. Оце „Вірую" співали по–українському і „Отче наш." Так як ми говоримо! І ми так любили, ми пішли в церкву в одну неділю і другу і людей було що давилися. Якраз на

Великдень, то церква невеличка але такого народу, що люди вмлівали — так товпилися в церкву. На другу неділю ще пішли, на третю поїхали — арештували священиків найскорше. Це була Українська автокефальна православна церква! На цілий Харків одна! І то ж люди які повтікали і в Харкові були чесні українці — багато більше говорили українською мовою як у Києві. І ми поїхали на третю неділю, не вірим своїм очам! Знайшли ту церкву розгромлену і тільки попелище осталося. Нема нічого. Священиків ловили — одного заарештували, а другий сховався. І я один раз йшла на працю, і я його побачила, аж у мене все відтерпло. Той самий чоловік не далеко від бараків найняв квартирку й устроївся в фабрику. І так секретно ми знали, і ми нікому ніде не говорили, і він десь уцілів, якщо уцілів то він десь живий остався. Щоб там жив де його ніхто не знає. То найскорше ту церкву зліквідували, а був собор Благовіщенський — Благовіщенській базар був там — такий великий російський. І там правилося, там священик був з токою бородою, білий такий і старий. Я пам´ятаю, що він читав про те. Це вже може й не треба його й писати. Він читав Євангелію. То ми пішли в російську церкву. Бачите, російська втрималася, а українська автокефальна — це ж є патріотична — вони її знищили, щоб ніхто не ходив. І ми пішли туди, а він читав Євангелію по—російському: — От птицы небесни не сиють, не жнуть, и одягаються красиво, краще як Соломон.

Я це пам´ятаю. Він читав по—російському, і ми ходили туди — може пів року — а потім і ту церкву закрили, не закрили а розруйнували. Ми пішли а там стадо коней стоїть. Комуністи знищили, щоб люди зовсім ніякої віри не мали. Там було по—російському. То там ще з пів року було і тоді дивимся, а там коні стоять у церкві рядами. Великий собор був! І то якось сходи були. То вони сходи ті знищили, щоб коні можна заводити добре. І то не мав права ніхто в церкву входити. А тепер оце я не знаю, що кажуть після війни вони відкрили церкви і як приїжджають з Америки або з Канади або з Франції туристи, ведуть туди в Харкові, й в Москві особливо. Церква й образи, все і кажуть, що в нас то брехня, що релігія заборонена. Все є. І священик один казав, що він бачив. Священик каже: — Тут хрест — а як він скинув то в нього орден Леніна і Сталіна комуністичні обличчя до паса. І він служе влад, тому він там, а оцим, що приїжджають показують, що релігія є. Навіть цей баптист — Ви знаєте як він називається?

Пит.: Ґрегем.

Від.: Грем, Ґрем, поїхав і йому показали в Москві й церкви й образи й що вірують, всі люди вірять у Бога. І він приїхав сюди то його баптисти зненавиділи. Там баптистів карають страшно. Може ви чули як Боровський розказує, що він сидів у камері, а в другу камеру привели чоловіка, віруючого баптиста, що він у Ісуса Христа вірує. Ми вірим так само в Ісуса Христа — ми православні. Але баптисти окремо. То вони, каже, його чимсь мокрим обмотали, так стяли гумою. І він, каже, цілу ніч кричав і кричав. І, каже, я чув все як він кричав, цілу ніч, й о так тисло, давило і він не міг кінчитися, а на ранок він таки скінчився. Їх і били й давили, що їм роблять, Ґрем їздив і сказав, що нема там ніякого переслідування.

Пит.: Чи в Вас у дома були баптисти?

Від.: У нас всі були православні. І в нас була також церква, коли я ще не була заміжня. Ми ходили в друге село, то почали співати по—українському й там дівчата були такі, селянки, але вони так співали як артистки. Нам так подобалося і були навіть, може ще всі не знали української мови, а вони трошки вченіші були чи як, що вона одна дівчина, Параска, і вона співала „Вірую" сольо так, що аж мороз ішов по шкірі. І вже був священик постриженний, а були такі, що не любили. Кажуть: — Що це таке ... співають, „Красуйся Богородице"?

Це ж не по—святому, знаєте! Були такі люди, що не хотіли, щоби перекручувалися по—українському. Вони розуміли. Ми дуже любили й ту церкву також — саму першу в нашому, ми в хуторі жили, а то до села п´ять кілометрів. То її знищили зараз як тільки Петлюра втік.

Але, що ще я хотіла сказать? Що ви спитали мене?

А! Баптисти були — сказали, що значить, хтось організував. Я забула коли воно саме було, що були баптисти і хтось їм сказав і то якраз вони сказали так. І то якраз пішли в баптисти такі люди, що любили десь щось украсти. І в мого тата був млин, вітром гонили. І часто люди привозили, щоб помолоти муку. Як повертають на вітер, воно меле. І люди привозили свій хліб, пшеницю, щоб воно мололо. І так часом

навезуть більше; ще ж хліб був свій родили. І були такі бандити, що розломають двері, вивертять і засув відкриють і виберуть увесь хліб. То як бідні були. Одна бідна жінка, вона заробила той мішок пшениці й привезла змолоти і вкрали. І вона так плакала. То тато мій змилувався й набрав зі своєї комори, чистий мішок пшениці, змолов серед дня і віддав їй. А то такі люди заможніші приносили. Ну що ж заставили і пропало. Бандити були. І я не хочу критикувати баптистів. Вони вірять у Бога. Ми були в другім селі. І вони стали навколішки і кажуть: — Я пив горілку, я ходив красти, я такий був православний, що я не був такий віруючий, а як я пішов у баптисти, я тепер нічого не роблю, не краду і не п´ю, і все тільки молюся.

І мій чоловік каже: — Правда, що оті люди крали коней, млини оббирали а тоді так тільки як спокуси, що пішли в баптисти.

Може я не знаю як. Ми так само вірим. Ми українці, віримо все як Ісус Христос казав, за що його карали й все. Ми й дуже вірим, а вони думають, що ми зовсім не віруючі, а тільки баптисти віруючі. Ну ми були вже в Ню Йорку раз, то вони нас покликали — правда, як ми приїхали то нас добре зустріли, купили нам м´яса, хліба. Бо ми приїхали, ще нічого не мали, тільки з потяга, і з того корабля. То вони зійшлися баптисти і вони стараються помогти таким людям. То добре. То вони принесли м´яса, хліба і нам дали їсти. Почали казати, що значить, оце тільки віруючі, що баптисти. Ми вірим. Але ми кажем, так само вірим. У мого тата була біблія, й ми читали й нас було багато дітей, то я вже як навчилася читати, то я вміла читати дуже скоро. В третій клясі, я вже читала так як я читаю зараз добре. Я не багато науки мала, але я читати добре вмію. То, тато мені каже: — Вони хай собі варять, а ти не пішла до церкви, ті поїхали, то ти читай Псалтир.

Знаєте, Псалтир? І я стояла й читала. Все, що Ісус Христос писав. Ми знали ще з дому, й ми все знали, і моя дівчина, як ми вже в Харкові були, то я її вчила секретно, я не знаю чи вона вам казала. Я вчила її „Отче наш" молитву і „Вірую," і вона дуже добре вчилася в школі. Там було 40 дітей в одній клясі. Була Настя Керилівна, вчителька в Харкові. Вона вчила українську мову й російську — друга вчителька російську мову. То ще було в Харкові в 36–ім році. Отож вона в школу почала ходити, й я їй кажу: — Читай молитву Вседавцю як лягаєш спати, і ти, кажу, будеш усе знати.

І вона так училася пильно.

І ми бідно жили. У бараках ми жили, знаєте, не було ні стільців ні столиків добрих. Вона так пильно вчилася, що на 40 дітей було двоє відмінниць — все було добре й дуже добре. І поведінка і аритметика й українська мова і російська навіть, вона вчила, то було добре. То їх двоє дівчат було тільки. А товаришка була одна. А в них було більш дітей. І вона каже: — Ну, як ти Олю так може ж усе добре знати?

А вона каже: — А я тобі скажу, тільки нікому не кажи. Мене мама навчила молитви й я тебе колись навчу „Отче наш" знати на пам´ять.

— І я, каже, як ото помолюся так і я вчуся і все знаю.

І ви знаєте, та дівчина сказала: — Мамо, чого ж ти мене не навчиш, оно Оля все так знає?

І я не знаю як дішло до тієї вчительки. Приходе Оля, сказала: — Записка.

То щоб мама прийшла в школу. Скільки раз хвалили, що вона добре вчиться, то вони казали, що ваша дитина здібна. А то визивають, а я думаю, що? Вона каже: — Ідіть сюди; каже, ви знаєте що? Ви не робіть нам клопоту, каже, ми пишем у букварях, що Бога нема й релігії ніякої немає, що то опіюм, що то священики дурили і все. А тепер, каже, дівчина каже, що вона молитву знає.

А я кажу: — Боже, хто ж це вам сказав?

Каже: — Вона дітям сказала, що вона зна, і вона сказала, я вам прощу зараз, але, каже, ані пісніть бо я буду викинута з школи, з учительства й вашій дівчині не поздоровиться!

Бачите яке, отак релігію знищили, церкви понищили й ніякої релігії. А, як тепер ми вже були тут, я посилки посилала, і як мені сестра написала — їх з хати вигнали також і вона жила в Донбасі на квартирі і каже: — Я хотіла б мати образ Ісуса Христа.

І я купила. Тут є отець Антохій, він сам малює — паніматка його є тут, він уже помер. І він, отакий образ, він малював, і я від його купила. Ісус Христос великий. І я купила такий коперт, і я послала. Раніше послала то не вернулося, пропало. Я думаю, що може ще пошлю. То ж спитаю: — Получила?

—Ні!

Я знову послала.

Ходило, ходило шість —скількись місяців. Приходило назад і написано „Всякое религийное запрещено!" Нічого не маєте права посилати. Студенти їдуть, ведуть, показують, і кажуть, що в нас нічого не заборонено. От така брехня! Там нічого нема правди. Все на брехні радянська влада.

Пит.: Чи пам'ятаєте скільки землі було в Вашого батька до революції?

Від.: Ну, та в мого батька було більше як у мого чоловіка було 30; у мого батька було 40 десятин землі й вони її його купили, годували свиней, було там трохи від батька, а то вони вигодовували свиней, продавали, і ту землю виплачували за царської влади — виплачували й виплачували. І було 40 десятин землі і то ми жили на хуторі, і тяжко працювали! Мене мама вродила на полі, бо тато був десь поїхав у службу в місто Гадяч, а мама працювала, а батько його, *father–in–law*, був дуже строгий. Мама ходила зі мною — вже було п'ятеро дітей, а я була шоста. І находила хмара, а вони складали сіно. І треба було сіно складати поки дощ не пішов на полі. Згрибали й мама чує, що її вже треба тікати додому, але *father–in–law* був дуже строгий — треба, щоб було все зроблено. І мама знає, що вже біда їй і ще дівчина була з нею, така що помагала, ну так помічниця в хаті, у дворі була. І це мама мені розказувала, то вони працювали в полі, складали чи сіно чи копи, і мама вже чує, що її треба тікати, а він, а свекор: —Що ти там присіла? Скоро робіть бо хмари находять, щоб сіно згребти, чи сіно чи копиці і скласти і тоді вже дощ не візьме.

І мама присіла а тут уже біда, і я родилася, і та дівчина, що була з мамою —я вже не знаю, що вона зробила —я вже закаження не було, і взяла в фартух, мене, обмотала і так принесли додому. То земля була дуже близько коло двору, бо хутір же був. Прийшла, то ця *mother–in–law* побачила, каже: — Що ж ти собі думаєш, хіба ж ти не відчула, чого ж ти дотрималася —ти ж можеш дістати хворобу і дитина.

А тоді до свого чоловіка каже: —Чого ж ти її не бачив і чого ж не пустив їй?

Каже: —Та чорт її знає, що там їй треба.

Бачите які дядьки були селяни?

І вони мене принесли — то було по–старому, то не було 15–ий *July*, а було два тижні скоріше, бо тоді ще був старий стиль. А вже тепер як установляли за радянську владу, що вже ставали на новий стиль, то мама сказала, три дні після Петра я народилася. А Петра було 12–го *July*–а по–новому. То мені встановили що я народилася 15–го *July*–а і так воно й є — на третій день. І дивиться, не йшлось мені на смерть. Тутечки й доктори з усим. Мама мене народила на чистім полі —прийшли додому і все в порядку й я виросла, і стільки ми біди пережили, і досі живу — тепер мені 76 років кінчилося в *July*–і. Ми щасливі, що ми попали до Америки, найбільше ми прожили оце тут у Америці —30 років спокійного життя за все наше життя, бо тоді переслідувані були —тоді вигнали нас з хати, тоді були в Харкові 13 років, приїхали, вернулися на Україну, в Полтавщину, пожили всього тільки півтора року, почали знову тікати, потім вирялися по Німеччині, аж сюди приїхали й спокійно, то в фармера працювали. Тепер ми спокійно прожили 30 років, оце як ми купили свою хату, і ми вже так привикли, що вона наша так як наша рідна хата, і ми ніколи не хочем купувати кращої, вона старенька, а ми її раді тримати і тепер ми щасливі, що ми живем, але вже мало стало жити —це тільки шкода, що ми вже стали старі такі.

Пит.: Чи можна ще Вам задати кілька питань?

Від.: Ну, та давайте!

Пит.: Коли цей Голобородько був, і Ваш чоловік і другі, то чим ці повстанці займалися?

Від.: Чим вони займалися? Вони боронилися, вони сиділи в лісах і стріляли проти більшовиків і їх виловлювали, а деякі ховалися, а деякі втікли пізніше і може є такі, що й не знали, що вони були. То один умер тепер у Огайо, він був у повстанцях і він з бідного двору, а він чесний українець був. Це був Микола Литвиненко. Він був чесний українець, і він бився проти більшовиків. І були такий один із царської, це мій чоловік знає його, я його не знала. І в царськім війську був, українець із того самого села, що ми належали до церкви — уже як я в чоловіка жила, до Римарівки. Він казав, як його прізвище. Красавець великий і він був у царя, чимсь служив —прийшов з того війська, і він, щоб його не заарештували й не вбили, то він пішов в ленінську партію. І він ходив, і

якби він пішов з українцями організувався, а він пішов, щоб його не вбили, бо за царя, а хто в царя служив то постріляли багатьох комуністи. А він пішов у радянську владу, і він став там великим комісаром і знали, що він комісар, і оці самі партизани, що проти комуністів боролися, його заарештували. А ці, що боронилися і проти Петлюри й проти денікінців, і проти комунистів то вони були українські партизани, й вони знали хто він і знали, що він борться проти цих українців. І вони його десь зловили, і вони його вбили самі, але кажуть, що так красуня такого шкода, але він був зрадник України. Зрадник був. Казали, що шкода було такого красуня вбивати, і він служив цареві, а тоді, щоб його не заслали й не вбили, то він пішов служити Ленінові. І таке було.

Пит.: Чи більшовики боялися наших повстанців?

Від.: Боялися. Вони боялися, не любили, але ж якби ж було їх багато, наших повстанців. Вони не були в силі. А потім які осталися, якісь осталися, то й були доноси, що вони були повстанцями, а вони відказувалися, а їх били — дуже били.

— Признайся чи ти був повстанцем — то вони відмовлялися. Але деякі осталися живі. Навіть один узяв сестру мого чоловіка. То він дуже був побитий і він не був у тих, що проти більшовиків. Але не було так багато. Якби було організовано, всі в одно, а то ж кажу, одні пішли до того, навіть ще був отой, як його, що такий анархіст?

Пит.: Махно.

Від.: Махно! Пішли до Махна, одні до Денікина, одні до більшовиків, а найменша частина з Петлюрою пішла. Ото такі українці, бачите, бо їх заагітували, що найліпше буде життя — це буде ваше. Ленін обдурив.

Пит.: Що можете сказати за Махна?

Від.: Що за Махна сказати? Було село Гуляй Поле. Він там був, Махно. І ось тут є їхня донька, що там мама з того села. І там були збори оцих махновців. І були збори, і він ні за Україну, а просто анархіст. Грабив, убивав — і вони збори в одній хаті зробили й вийшов цей самий Махно. Його знали, він з того самого села, що та жінка старенька. І він побачив, і каже: — Марія, що це? Хто це так робить?

Це думають, що тут нема нікого. І каже: — Марія, ти щось бачила?

А вона каже: — Нічого не бачила.

Каже: — „Смотри, если ты виявишь, завтра тебе пуля в лоб."

І вона нікому не могла казати. А потім, бачила, вона бачила, як везли, в трьох вели одного українця, що він мав кожанку й чоботи. Вона казала мені, що вона бачила, що то Махно робив. Він не за ідею йшов, за свою, а просто бандит був. І бачили люди як він, троє їх, махновці, вели одного чоловіка, українця, але він мав кожанку вже і чоботи, не знати чи штани якісь мав, і вони повели його — розстріляли. Один взяв кожанку, а другий чоботи, а третій каже: — А за що ж я розстріляв чоловіка? Ти маєш кожанку, а той чоботи, а я не маю нічого.

А чоловіка помагав убити. Ото таке Махно робив. Отака його йдея була. Він грабував, стріляв — я не знаю кого він стріляв — кого попало. То сволоч була страшна, той Махно. Один Петлюра йшов за правило, як Національна Рада хотіла визволити, хотів визволити Україну — але бачите, що зробили?

Пит.: А як зганяли людей в колгосп, вже пізніше, чи в Вас були спротиви?

Від.: Спротиви? Страшний спротив був людей! Ще тільки почали писати, ще не було колгоспів, як уже в нас все заграбулвали, й я вже пішла, дитину покинула, а сама пішла в 33–му. Там почали чи в 30–му вже в колгосп. То деякі йшли вільно. А більшість ні! Один чоловік, сусід, не був багатого роду здавня, але вже він трошки загосподарювався за НЕП. Як був НЕП, то Ленін дав трохи прав. Він сказав: — Один ступень вперед а два назад, щоб не так зразу.

А Сталін хотів зразу за п´ять кроків, все гнати в колгосп, і все зробити. То він дав НЕП, що людям землю надібрали, і навіть посіяне відібрали, так як у наших батьків, але ще можна було жити. То люди такі, піджили, навіть ті, що не були ліпші господарі, то вони зажили ліпше і оце називався Вартоломей. І ви знаєте, він ніяк не хотів, а вони його сунули каже: — Знаєш що, ти підеш на Сибір так як розкуркулених гонили. Чого ж ти не йдеш, ти не належиш на висилку, але ти не можеш бути в колгоспі.

І він не хотів, бо він уже хату вкрив залізом трохи, і мав худобу якусь — так не хотів а тоді сказав: — Господи, прости мене — умру, так умру!

Пішов підписався в сільраді. Це жінка казала його, я ще була в тому хуторі тільки я вже не жила в хаті, а була в сусідки якоїсь. І він записався і такий його вдар ударив,

що чотири дні він сумував, так сумував, що не міг витримати і з того жалю і з удару вмер. І всі йшли на похорон, а я не йшла, а та жінка, що я в їх переховувалася каже: — Чого ж ти не йдеш? То всі пішли на похорон, весь хутір зійшовся, а я не пішла, бо я боялася вже, щоб мене не бачили, бо мене вже будуть ловити й вона прийшла і каже: — Боже, який крик був, всі люди плакали — на сильно, бідний і ще й казали ... вмру то помру а вже хай буде так як вони хочуть, значить насильно записати. Багато людей не хотіло, тікали в ліси, не хотіли вписатися. Але мусили. І ви знаєте як було, навіть було, що вчителі українці — їх позаписували в партії і їх посилали агітувати: — Що вам так буде добре. Ви ж не змусите думати самі що робити, але вам, що скажуть, те будете робити гуртом — вам буде легше.

Але люди не хотіли, але мусили. Були такі, що бідняк не хотів іти й його заарештовували. Арештували й мучили поки він таки мусив піти в колгосп. Нас особисто, таких господарів, що призначені були на списку, що не мають голосу, ніхто б не хотів, ми б хотіли піти, якби нас висилали, то ми були там де всі нас не мали права прийняти, бо вони знали, що ми будем жаліти за своїми маєтками й що ми не знали, що вони думають — ворог народу і все. А люди ті — вони не належали, що до таких більших господарів, вони дуже не хотіли, бо кожний своє щось мав і сам собі господар. А то як комуна, то і все. Не хотіли люди, були дуже насильно — деяке село то мучили їх довго поки зганяли роками, поки зганяли в колгосп.

Пит.: А чи були бунт, повстання в Вас?

Від.: Ні, то куди вже, тоді вже повстання не можна було як радянська влада завкризбилася. За кожне слово арештували, або стріляли. Не можна було повстання робити ніякого.

Пит.: А ті, що розкуркулювали і колгосп пізніше організували, чи це були свої чи прислані?

Від.: Прислані були, а своїх намовляли й свої помагали. Так.

Пит.: А звідки ці прислані?

Від.: Були росіяни, кацапи, були приїжджали комуністи, НКВДисти — носили такі галіфе, знаєте, то були комуністи, росіяни. А потім як уже Хрущов став, то чогось і він не хотів вірити Берії, він Берію знищив. А той Берія арештував і такий був жорстокий, що тих людей, що позаганяли на Сибір працювати, то таку каторгу їм давав, що люди не могли витримувати, не їли, і нічого не вдягатися, і так гинуть як мухи. І він був головою НКВД.

Пит.: А чи в Вас в селі — це не на хуторі, а в селі — чи була міліція?

Від.: Була, була, міліція була.

Пит.: А хто був?

Dід.: Совєтська.

Пит.: А хто був в міліції?

Від.: Були росіяни й деякі вступали й українці. В міліцію. Були. У нас у хуторі не було, а ми належали до села, до того Римарівського, Римарівка село більше, і там була сільрада і там поліція — міліція. І як сказати — поліцай, то вас оштрафують, бо то здається поліцаї називалися за царя, а за совєтів, міліція.

Пит.: Чи Ви були присутніми на таких зборах і мітинґах коли людей намовляли вступати в колгосп?

Від.: Ні, ми вже не були, бо нас як вигнали то тоді вже колгоспи почали, спершу вони знищили куркулів як клясу. О, то вислали і там гинули, а які осталися, втікали десь поставалися, то мало є тут деякі люди, що вони там були і осталися живі. То тепер все розказують. Ну нас ніколи в колгосп не кликали й нас вигнали, ще не починалися колгоспи, бо то як, тільки почали, ще колгосп не був як я вже була вигнана й жила в чужої жінки тимчасово, бо я не знала куди мені подітися. Чоловік уже втік, батько його вже був у Апхангельській губернії і матір заслали, й мої батьки в Вологді були, а я ще перетримувалася в тому хуторі. То записували, ще колгоспів не було, але записували вже — то в 30–ім році вже записували їх усіх. А колгоспи вже стали в 31–ім і 32–ім . А в 32–ім в кінці, вже почався голод, а в 33–ім то вже вимирали села. І то були приїжджали росіяни комуністи, були НКВДисти й були політруки і вони намовляли: — Йдіть, і гоніть.

Ну, і тоді були такі активісти, що вони предані радянській владі. І вони ото ходили і помагали таке робити.

Пит.: Чи хтось із Ваших родичів помер з голоду в 33–му році?

Від.: Аякже? Аякже? Померли о ті, що на заслання заслали то ж так само їх послали. Вони не в колгоспі а вислали. В мене померла сестра, чоловік сестри й двоє діточок. На висилці. Тепер братова жінка вмерла і троє дітей, а одне ото врятували — поїхали люди і привезли, що то жила її кузинка в Харкові з нами. Повмирали, а кілько в тому хуторі де я заміж пішла — та ми вже не жили, ми були вже в Харкові — то мого чоловіка рідня повмирали, багато, і того призвіще його, якраз його, повмирали й батьки й діти й ціла родина. Одна якась осталася і з семи душ, оставалося. Багато вмирало. А то, його сестра була замужем, у їх не було — було четверо дітей і чоловік, але в них їх було пару вуликів меду. В них хліба не було нічого, вони дерли кору, і мали трохи меду десь, якого в них не забрали, то вони ту кору драли, розтирали й з медом їли й то врятувалися. А десь у когось може була коровчина, що приходили брати. Одна вдова мала коровку й її прийшли брати. Вона є бідна. Вона в колгоспі працювала. Вона бідна дуже й була й п´ятеро дітей мала, а чоловік пішов воювати чи я не знаю, що його не було й до неї прийшли забирати корову. Вона вхатилася й діти кричали криком: — Ми не дамо! Нема хліба нічого, тільки там капля молока й вона врятовувала родину.

І вона, скільки раз приходили забирати, вона кричала, вхватила за ту корову й діти кричали, лаяли, але все одно, прийшли й забрали. Забрали корову й що вже почали вже пухнути діти і вже тут тоді почали як уже було колоски отакі на полі, то йшли люди, ті колоски, зерно брати, їсти. То як кого впіймали, то зараз заарештували. У нас є племінник, він є тут тепер. Батька вислали на заслання, а мама померла, і він остався й був вже пухлий. Йому було чотири роки як мама померла. У селях вимирають люди і він до Гадяча — він близько жив коло Гадяча й хлопчики йшли на станцію, там де зсипали зерно — з колгоспів забирали і зсипали, й все забирали, що придбали в колгоспника, в людей нічого не було. І там хлопчики мали катрузики на головах і вони ото побіжать, пролізуть десь і на станції де хліб і зсипають на ліветори, відправляють до Москви і скрізь. То вони ото наберуть жменями в картуз і так надіймуть і так тікають. І тоді вони знімають і те зерно їли. І оцей наш племінник, він уже не мав сили, а вони кажуть: — Коля, ходи з нами, ходи з нами, ми вкрадем зерна і тобі дамо.

А він вже не міг іти. Йому було чотири роки. І вони побігли, в картуз набрали, принесли йому насіння з конопель. Вони йому принесли насіння, і він почав трошки їсти, дали водички напиться, і він трошки отліг а тоді він вже з ними знову побіг, разів стільки в картуз брав зерна і то врятувався, поки вже почало родити й ходили колоски збирати на полі й то остався живий. А його братик один й другий з голоду повмирали. Одному було вже 17 років, а один ще менший як він. А він остався, якимсь чудом був один. І тоді як він вже до школи пішов трохи, за комуністів вже ходив у школу то якось він вижив, а тоді як прийшли більшовики, то вони пішли в українську армію і вони були в Галичині. Він боровся в УПА проти комуністів, але і проти німців. То їх було в сотні, я не знаю скільки було, то їх троє осталося, як окружили більшовики з одного боку стріляють по лісі. Комуністи вбивали українських партизан, тих що боролися за Україну, і німці вбивали. То їх осталося так — один у Австралії і оце Микола і ще десь. Як кінчилася війна й приїхали до Америки, повтікали, він був уже в чехи втік. З партизанів остався був у Чехах, і тоді як більшовики йшли, то він з чехів знову втікав, бо з Чехів забирали назад додому, і він утік у ночі, через річку перепливав якусь, і вже було зимно, й простудився дуже в одежі. Він переплив на територію цю, де американці були, в Німеччину. І він тоді тут урятувався, а тоді він нас знайшов і приїхав у Німеччину де ми жили, а тоді як записували в Бельгію, то він записався в Бельгію і поїхав там працювати в копальні. А потім ми його стягли, і він є тепер в Америці. То він чудом якимся остався живий. Ото таке було, такий голод і так діти сотнями, тисячами гинули, а він тільки тим зерном завдяки хлопчикам таким приятелям, що його дотягли до станції де зерно їли.

Донька з боку: А я ще хочу сказати за збираня колосків. Це вже було трохи пізніше. Голод уже минув, але колгоспники дуже мало діставали за свою працю, їм завжди бракувало зерна на муку. І як ми мешкали в Харкові, а потім на літо моя мама дала мене на село до своєї сестри. То до моєї тітки, ми там пішли з дітьми збирати колоски як уже скосили все й весь урожай був вже забраний. Колгоспне поле, і вже позагрибали, і майже нічого там не було, стерня, знаєте. Але діти пішли щоб збирати колосочки. Де може там колосочок якийсь знайде, що там декілька зерняток у ньому. І ми збирали. Діточки. І тут раптом, бригадир на коні — прямо на нас, знаєте! Ми в

розтіч а він за нами на коні гнався і батягом розганяв. Ми не мали права збирати колоски. Та там воно пропаде, але ніхто не мав права з колгоспного поля взяти колосочок.

Від.: Отак Ленін обдурив. Казав, що все ваше буде, навіть після того як зібрали, воно там валяється, той колосочок, так як пташки можуть поклювати зерно — так діти пішли з села збирати і то таке було. Така радянська влада.

Донька з боку: І вони нам закидали, що ми колгоспне добро розкрадаємо, що ті колосочки здираємо.

Від.: Бачите, це з Харкова на *vacation*, як не було школи, вона поїхала на село до моєї сестри, вона жила в чужім там, також на кватирі. Але вони пішли в село збирати й то її така була причина.

Радянська влада, хай Господь відверне, щоб не прийшла сюди. Комуна — пропащі всі люди і пропаще життя. А тут американці нічого не розуміють і то студенти тутешні такі дурні, що я не знаю!

Case History LH55

Anonymous female narrator b. 1930, the daughter of LH54, giving a child's view of the experiences described above. In 1931 the family fled to Kharkiv where parents got factory work, and narrator grew up in workers' barracks. During the famine, narrator narrowly escaped being picked up as a homeless orphan. Disease–ridden orphans were also in the barracks where narrator's family lived. Narrator gives detailed information on being a child in the USSR in the 1930s and recalls with some bitterness the official slogan of the day: "Thank you, Comrade Stalin, for a happy childhood." She also recalls the shock and horror when, in 1941, her parents told her that they were kulaks. She had learned the word 'kulak' very early — it was in her first reading primer — and she believed what she had been taught in school.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Скажіть, будь ласка, в якому році Ви народилися?

Відповідь: Я народжена вже в 1930–му році, і, мої батьки були заможні селяни. Мали 30 десятин землі. І коли прийшла совєтська влада, то їх визнали як ворогами народу — визнали, що вони „куркулі." І мого тата брали на допити, у сільраду, і вони його били і казали: —Де ти заховав зброю?

І мій тато сказав їм: —Я ніякої зброї не маю.

То вони його били сильно і пускали додому. А через деякий час, знову забирали його і йнших селян —сусідів які були, нібито, заможними. Але, як уже задавалося, які вони були заможні —вони тяжко працювали ціле своє життя, із раннього ранку до пізної ночі, і тому, вони мали дещо —мали землю, худобу і так далі. Так що декілька разів мого тата забирали і пускали. Вони хотіли співанувати: що ж він буде робити? Чи він має якісь зв´язки, чи щось таке, знаєте, і знову забирали. І нарешті мій тато зрозумів, що і ще, заберуть його. І він казав іншим сусідам кого з ним забирали, каже: —Давайте, хлопці, втікати, бо буде нам лихо. Ми вже звідсіля не вернемося.

А вони кажуть: —Та де будем тікати?

Боялися. Не знали куди іти. Тоді мій тато втік сам, лишив маму і мене, маленьку, немовлятку, і також свою маму і родину. Тоді комуністи, чи НКВДисти прийшли і все забрали, забрали ВСЕ з хати, і худобу, все —розкуркулили. А нас викинули з хати. Тоді, мама мене маленеку, взяла немовлятку, і віднесла до якихсь знайомих —чи може родини. Тоді боялися брати, допомогати куркулям, бо їм могла бути біда. Але вони мене взяли, щоб трошки тимчасово перетримати. А мама пішла, не знаючи де тато був, вона його шукає, не могла знайти. Вона пішла працювати до радгоспу —це таке радянське господарство. І там було багато тих корів, що у розкуркулених забрали. І мама доїла руками 12–ро корів два, три рази на день. І вона приходила до того бараку де жили дівчата і жінки що працювали в радгоспі. В неї дуже руки боліли, бо тяжка праця була на руки, вона не могла спати. Але так вона працювала, значить, діставала там щось їсти, там трошки молока напилася там біля корів, і так вона жила.

Але потім вона довідалася якось через когось хтось передав записочку, де тато знаходиться в Харкові і тоді ото він сказав що: —Прийдіть сама, а дитину не бери бо нема де подітися, —бо він мусив жити у гуртожитку де жили самі чоловіки, а як мама прийде то вона не має право жити разом, а має жити там де дівчата одинокі.

Ну, і, мама тоді й вже поїхала, знайшла тата і там, уже, якусь працю вони знайшли, а, як голод уже почався, знаєте, тоді мамі передали листочку, що: —Забери дитину, бо ми не маєм чим годувати. Наші діти не мають що їсти.

І, я тоді ще була маленька, тільки починала лазати, знаєте, і, як ми зустрілися в Канаді, тепер, з одними людьми, що мене знали тоді, і вони побачили, кажуть: —Оце, кажуть, та маленька дитинка, що з свинями ночувала.

Що, мене ніхто не хотів взяти, то тоді дали де свиня спала, мене туди дали, знаєте, малесеньку дитинку! І, інші діти мене кусали, щипали, бо я чужа була, а мама не мала права тримати в бараці, там де були жінки і дівчата. І нарешті мама мене забрала і посилилася в тому бараці де дівчата, і більше жінок приїжджало до чоловіків відшукала вже таких, що повтікали чоловіки. А вони там посилилися в тих бараках із дітьми. І

тоді в ночі, облава була. Переходили, і шукали де жінки із дітьми, і забирали. То, мій тато часом довідається, що буде облава, і він казав: —Бери дитину і десь втікай, знаєте, в ночі!

І мама брала мене маленьку на руки, і втікала, знаєте такі лазнички надворі були. І, зимно, темно, електрики не були, і вона то брала мене і там стояла і чекала поки та інспекція перейде. А тато тоді шукає, і не може знайти її й вже і сердиться, і плаче і нарешті знаходить і каже: —Іди вже, інспекція перейшла.

І то таке життя було!

Потім, мешкали в других бараках, ДОВГИХ таких. І, якось так було, що від якого заводу там робітники працюють, ті мали там право жити. А як хтось працював у іншим заводі, то не мав права там жити, бо то не належить туду. І це вже я пам´ятаю —мені може було п´ять років. Усіх робітників тих що там жили в бараці десь забрали. А нас чомусь не взяли! І ми там лишилися. І, барак такий довгий, холодний, то тато десь дістав якісь дошки і таку куточку перегородив. І тоді, обмазав глиною, щоб якось тепло там зберігати. І воно було дуже мокре, знаєте, прямо вода по стінках текла. А мені було п´ять років і я захворіла на кір, зняєте, *measles*, гарячку мала, все. Але, знаєте там яка обслуга! Де там до докторів, такі ми нещасні ми люди були. То, так і мама мусила до праці йти, і мене саму лишали в тому бараці, знаєте, і я хвора, горячка, така маленька, ще дитина мусила сама бути. І, дуже сиро було, знаєте, мокре те мешкання, як обліплене глиною. Ну, щось? Ми там жили, були раді тому куточку, визнай яко!

А тут, нарешті, приходять одного разу міліціонери — там міліція і ці НКВДисти. А мій тато трохи вмів латати чоботи, знаєте, собі там перебував? Там чоботи латати. Мама там щось зашивала. Прийшли, у той наш куточок, і, кажуть татові: —Собирайся!

—Куди? Чого?

А вони довідалися що тато розкуркулений був. Вони посилали відомість до того села де він народився, а там написали, що він розкуркулений. І вони прийшли його арештувати. Ну, забрали і повели. А той барак такий довгий, знаєте, і темно було, електрики не було, і, з одного боку двері і з другого боку а ми тут, значить, у куточку. А мій тато каже: —О я забув, каже, воєнний квиток.

Там такі були, а документи що обов´язково ми мусили мати — „воєнний квиток" називався. І тільки повіренний татко зразу знаєте, то в тому коридорі темному, і на другий вхід він вискочив і втік!

А вони вернулися до нашого нещасного мешкання і зразу питають: — „Где твой муж?!

А мама каже: —А ж ви його забрали зі собою!

Кажуть: —Він утік.

Мама каже: —Я не знаю.

То вони взяли нас із того куточка, викинули, знаєте. Там наші клуночки нещасні, які ми мали —трошки щось там —і те все на двір викинули, і кажуть що ми не маємо права там жити. То мама посадила мене, знаєте то зв´язані там якісь лаптя у клуночку, і посадили мене і каже: — Сиди тут — а бігала жалітися, знаєте, в міліцію, плакала, просила: —Де ж мені дітися з дитиною? Ну, тоді знову десь найти якийсь притулок десь в якому бараці. Ітак, ВЕСЬ ЧАС, дуже довго ще перекидали нас, знаєте. Відтіля вигоняють, там–то. І там десь улаштуються на працю поки не знають, хто він. Документи підробляли, тато, тож підробляв їх, щоб десь праці дістати. А тоді, як уже дістане працю й працював і трошки так уже влаштувалися, що також поселилися в таких бараках, де вже родини були, що дозволяли з родинами —і знаєте, там завісили той коцом там, яким середном позавішувалися так щоб мати якусь собі, значить індивідуальний, що ціла родина живе там позавішувалися, так жили.

Пам´ятаю, що моя двоюрідна сестричка —то, маминого брата донька —та що була на Сибірі й її мама померла і брати і сестри померли, а вона повернулася з Сибіру — і їй було 12 років, і вона замешкала в нас бо не було де дітися. Ми самі не мали дітися, але приняли її. Ну, і вона ходила в школу —ще правда, не можно це заперечити, що Советский Союз ніби–то дбав, щоб діти мали освіту, бо це ж їхнє майбутнє, знаєте. То, діти мусили ходити до школи. І ось вона йшла до школи. Це було під час голоду —ця подія була ще перед тим, про що я тепер розказала — десь в 33–му році. Я була маленька і ця дівчинка йшла до школи. А я сама лишаюся —і мені не хотілося самі лишитися. І я за нею бігла, кричала: —Маруся! Маруся!

А вона каже: —Іди до дому!

А я біжу за нею. А вона же далеко, знаєте, а я сама біжу маленька! А там не горбочку сидять діти, малесенькі, і міліціонер біля них. І той міліціонер побачив, що я маленька біжу, і він каже: —Девушка, иди сюда!

Ну, я прийшла, а він каже: — „Садись здесь," — ну, там на горбочку, каже: — сідай.

Я там сіла і бачу дітей „безпритульні" називалися — ті що батьки їх повмирали з голоду а вони постаралися. А я тоді плачу! Була маленька але я розуміла, що то ті дітки, що не мають тата і мами. І я почала плакати і кажу: —Я маю тата і маму! Пустіть мене до дому! Я маю тата і маму!

І плачу, кричу: —Маруся, Маруся!

І вона почула — моя двоюрідна сестричка вернулася і також плакала і каже: — Віддайте мою Олю!

І тоді міліціонер каже: — „Ну, забирай," каже, „её."

І якби вона не побачила, не вернулася мене забрати б десь до тіх „безпритульних," то мої батьки ніколи б мене не відшукали. Це так.

Потім, як ми жили в бараках там — і такі довгі бараки — і туди багато позвозили безпритульних — о ще й дітей, знаєте, що чиї батьки повмирали. І, ну, деякі думали: — Ну там же їм дають приют, але вони страшенно хворіли на дизентерію, бо вони були виснажені, голодні, і дуже багато їх повмирало. І от тоді, що моя мама бачила, що таке знаєте там казали: —Сарай, що вугілля сипали колись і дрова були, і мама моя то пішла шукати дрова, або вугілля може там — не було що палити — і то там побачила велику масу трупів дитячих. Деякі діти витримали, що не помирали, але осталися такі безпритильні, що не мали батьків. Тоді їх позабирали до приюту, і їх виховували в совєтському дусі — знаєте, записали їх як жовтенятка, тоді піонери, комсомольці, повтягали їх у партію комуністичну, і з них вийшли комуністи! Вони ніколи не довідалися, що їхні батьки були розкуркулені, як або повмирали з голоду, вони нічого не могли про це довідатися і виходило так, що вони казали „предані" совєтській владі.

А як я ходила до школи — уже була старшенька — то, нам казали співати пісні про Сталіна, й ми мусили виступати на сцені кричати, — Спасибо, товарищ Сталину, за счастливое детство.

Ми дякували товаришу Сталіну, що ми такі щасливі діти! А як не віялося, якщо це вони з нам ніколи того не сказали, ми мусили дякувати Сталіну, що ми такі щасливі. І нам весь час говорили: — У Совєтському Союзі, ви, діти є найщасливіщі, бо он там, в Америці, в капіталістичних країнах, там умирають люди з голоду, по вулицям, там безробіття, а ви тут є щасливі.

Ми вірили, бо не знали і ми маленькі були. А що ми в дитинстві там трошки запам´ятали, то вони старалися то встерти з нашої пам´яті, щоб ми не знали, як то було. І, як я починала читати буквар — ще дитина тільки починає читати, й вони нам давали такі теми, що „Куркулі — це вороги народу," що вони палили колгосп не добро, і крали з колгоспів і так далі, що вони, розбійники, знаєте, отак вони нам говорили. І ми так виростали в тій атмосфері й ми то вірили. І коли вже була війна, знаєте, і комуністи відступили, то мої батьки мені за совєтської власті боялися сказати, що вони куркулі були, що вони розкуркулені. Вони мені ніколи цього не сказали раніше. Аж уже як Совєтська влада відступила, тоді вони сказали, що: —Їдемо з Харкова додому.

Ну в Харкові після війни голод почався — то вже натуральний голод, після воєнний час, вони було нічо — знаєте, комуністи позривалися — не було води, не було електрики, не було крамниць — нічого. Так. А німці також знущалися над нашим народом і люди нічого не дали. І люди в містах, у великих почали пухнути з голоду, також — це після Другої світової війни. А на все НАС все таки там хтось город має, хтось щось, знаєте, і люди трошечки могли краще жити.

А мої батьки кажуть: —Вертаємося додому!

А я думаю: —Куди ж додому?

Це ж, я виросла майже в Харкові, знаєте, як розкуркулили і батьки тоді мене взяли маленьку, думаю: —Куди додому?

Каже: — На Полтавщину, бо ми є з Полтавщини, нас розкуркулили, вигнали й знущалися над нами, а тепер ми повернемося в свою хату на Полтавщину.

І, знаєте, як почула, що вони кажуть, що ми були куркулі, й це для мене такий удар був, як ніби мене хтось по голові б´є! Я кажу: — То ви — куркулі! Ви бандіти, розбійники, ті що колгосп на добро крали і палили колгоспні стодоли!

А мама каже: — Господь з тобою, дитино! Так, каже, вас навчили! Та ми, каже, були чесні працівники. Працювали тяжко, а совєтська влада зробила нас такими бандітами.

А мої батьки в колгоспі не були через того ж їх розкуркулили, то вони виїхали в Хархів. Але під час голоду — цей епізод, що мене до безпритульних забрали, а потім я бачила як була маленсенькою діток бідних, які вони нещасні були, хворі й вмирали, біля таких бараків, ось так сидить там і цей в пісочку перекинуло й вмерло. То все я пам´ятаю, хоч й я була маленькою. Ну, оце, значить, і таке життя під совєтами було, але, що вони все те затерли й сказали, що то не правда, що то нічого не було. І навіть у Галичині, наші брати українці почули про цю подію голоду й почали присилати, так як сушений хліб, чи якісь харчі почали слати до Совєтського Союзу, на Україну, щоб рятувати своїх братів–українців. То комуністи повернули все то назад, і кажуть що: — Не правда! Ніякого голоду немає!

Я хочу дещо розказати про щасливе дитинство в Совєтському Союзі. Отже, багато таких родин було що були розкуркулені й шукали притулку в містах. І, батьки йшли до праці й дітей лишили самих, без догляду. І я була свідком — уже мені було дев´ять років — я ходила до школи — й там мешкали одні люди в бараці й вони мали кімнатку. І була дівчинка, років три або чотири, й тато й мама пішли до праці й її саму залишили й в тій кімнатці замкнули. Але було дуже зимно, то, мама запалила таку піч маленьку, у дверці. І та дитинка, дівчинка, грілася, знаєте. Вона мала такий плащик із її блузини й вона притулилися огріти плечі до тієї печі. А там горіло вугілля. І на ній той плащик загорівся й дитина згоріла. Ну й там кричала, плакала поки хтось почув і розбив вікно й лізли ту дитину витягти. Але воно вже спеклося й воно померло.

Тепер, ще як ми ходили до школи. Нас вчили, що нема Бога, і що такий „опіум народу" релігія, й в школі видавали газети „Безбожник." І ми мусили всі купувати ту газету — чи хотіли чи ні. І там було все проти Бога, проти релігії — „Атеїст." Знаєте називався „Безбожник–Атеїст." І ми ту читали, але все таки якесь почуття в нас було, що таки Бог є, й ми хотіли щось почуту про Бога, про Ісуса Христа, про Матір Божу. І нам батьки деякі боялися, а деякі нам розказували. Мені мама розказувала про Ісуса Христа, про Матір Божу і ще що вона пам´ятала як вона в дитинстві навчилася. І розказувала мені, знаєте, в школі, як кінчалися лекції, ми ховалися під сходи в школі. І ми розповідали, дівчатка, одна другій, що ми чули й там одна розказує одні, друга другій таке що: — Мені бабуся таке розказувала, мама таке розказувала — і ми ділилися своїми думками про релігію, й нас те цікавило — ми хотіли знати. Ми знали що то не вільно нам про це говорити, але ми в таємниці говорили. І, от, якимсь чином навіть між дітьми були як то кажуть „сексоти," що доносили. Нас на другий день викликають до директора школи. Й говорить: — Що ви там говорили?

Ну, що, так розказувала, кажу: — О, мені бабуся розказувала про Ісуса Христа, про Матір Божу, — а та каже: — А мені мама казала, що ми маємо ангела хоронителя, що треба молитися до ангела, й що як робиш добре діло, то ангел–хоронитель дуже тішиться, а як ти щось зле робиш ангел–хоронитель плаче, бо хоче щоб ми були добрі, чемні, і так далі.

Потім вони викликали наших батьків, родичів й їм строго наказували. Кажуть мою маму викликали, інших. Кажуть: — Що ви говорите такі дурниці вашим дітям! Релігія — то є опіум народу!

Кажуть: — „Никакого бога нет, и не может быть," — і так далі, знаєте, й кажуть: — Як іще таке щось повториться, ви будете за ці речі відповідати.

Тоді, вже батьки боялися нам говорити. Але однаково, ми питали батьків і от знову такий був один випадок.

Моя мама працювала в школі механіків, так називалася, в Харкові, де присилали з колгоспів, із радгоспів учитися на механиків, щоб могли поправляти різниці з колгосподарські машини. І моя мама там уже трошки кращу працю дістала. Вона віддавала постіль тим курсантам, студентам. Так. Це вже пізніше, як уже Сталін трошки дозволив розкуркуленим працювати; трошки менше ганяли, то вже ми могли жити. Ми мали одну кімнатку, й це нас було троє, й ще моя двоюрідна сестричка з нами мешкали, і

ще мамина сестра — та також, що була колись на Сибірі й повернулася — наймолодша мамина сестра. Й ми всі разом —'і то була там і кухня, й їдальня й спальня й все — знаєте, одна кімнатка. Але ми були щасливі що ми маємо кімнатку, окрему. І я вже ходила до школи як я сказала й то мені мама розказувала релігію й ми ділилися думками з дітьми.

А потім, настав різдвяний час. Там ми Різдва не святкували, але ще Новий рік, знаєте. Правда, в школі ялинка була, співали, і так далі. Але, мені мама сказала деколи, як то був щасливий, чи що бабусю мав, і дідуся, казали: — От, знаєте діти, це же Різдво! Як ми були таким як ви, ми ходили колядувати.

А ми розпитаєм: — Як же ви колядували? Що таке „колядка"?

А вони нас навчили декілька колядок, знаєте. Й ми зібралися група дівчаток, кажем: — Ідем колядувати!

Вони сказали, що це різдвяний час. Як ми були маленькі ми колядували, промовляли „Христа Бога ново народжено." Й, ми навчилися декілька колядок і вирішили колядувати тільки до тих студентів курсантів, що там жили в бараках також, знаєте, й мали школу. Вони були українці, але, тому що їх вишколювали, щоб вони уже вули такими механіками, знаєте — то вже краща посада, ми простими колгоспниками а вже в них посада — то їх в школі багато, вчили про конституцію СССР, там історію СССР, і ті всі науки, й крім того, значить, практично як поправляти сільсько—господарські машини. Й ми пішли й почали там колядувати. Заходимо в барак. Багато студентів там і ми їм співаємо колядки. І, знаєте, деякі так плакали — селяни, що вони зі села туди приїхали вчитися. Вони плакали, бо дуже їм зворушливо було. Ну, там давали нам хто п'ять копійок, хто скільки там, і, ми далі йшли й колядували й більшість із них дуже сердечно нас приймали й були зворушені нашим співом, нашими колядками і ми там і ще приказували, знаєте: — Коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця.

І так ходили від одного барака до другого де студенти жили. Й, тоді заходимо ще до одного бараку й заспівали колядки, а там якийсь був партійний, чи що, й каже: — „Вы лучше пойте „Интернационал."

І, знєте, нас якось таке огірчило то. Ми діти малі й ми відчули таку відразу до нього, знаєте, що він нас не спрйиняв. Ті інші так щиро нас прийняли і плакали, як ми співали а він так з якоюсь образою до нас: — „Интернационал пойте! — каже. То ми повернулися й пішли. Це такі мої розпіввіді.

Пит.: Маю одне питання. Чи діти пам'ятали голод?

Від.: Як деякі були старшенькі, то деякі пам'ятали. Я була ще маленькою, але я пам'ятаю що діти вмирали з голоду, ото, хворі там були де ми жили в бараках. І як мене до безпризорних забрали, я знала що то є діти що не мають тата й матері. Знаєте? То, ті діти пам'ятали, які були уже старші, а ті що зовсім маленькі, вони не пам'ятали. А вже як ті щоб перевиховували на Совєтський спосіб, щоб вони нічого не знали, то були дуже малі. Або, уже було такі, знаєте, великі, знаєте „патріоти," зробилися, що з них зробили вже пізніше комуністів.

Пит.: А ті що пам'ятали, жалувались?

Від.: Нам не вільно було нічого згадувати, знаєте. Ми не знали, що то голод був штучно створений. Як хтось щось сказав, то, — От такі обставини були, там неврожай, — чи щось таке, але ніхто не знав правдивої причини того голоду. Але на Україні був голод, а на Московщині, в Москві все було. Можно було купити але для тих людей — москвичів — що там жили. Але як наші селяни приїжджали вони не могли нічого купити. Як вони ставали в чергу, то їх з черги витягали й викидали, щоб вони не купили хлібу чи щось з'їсти. А для москалів було все в Московщині.

Пит.: Чи Вас вчили по—українському?

Від.: Я, як ходила до школи, то була школа розділена на дві частина — одна половина українська, а друга російська. І мене батьки дали до української й я мала щастя що я мала українську школу. Звичайно, російську мову вчили. Був примусово — ми мусили вивчати російську мову. Але інші предмети були по—українському. Але ще в початкових клясах — там перша, друга і так далі. А вже приходила далі, четверта кляса, як уже вчили по предметах. І тоді, уже підсували учителів росіян. Знаєте — українська школа, але в нас була виховательска кляси Анна Павловна — вона росіянка — й вона все по—російському говорила, хоч це була українська школа. Але, ось, мов, вона

викладала російську мову і була, значить, опікунка нашої кляси, і навіть російської лекції, але завжди до нас по–російському говорила.

Я пам´ятаю як мене мама дала до садочку. За той садочок треба було платити. Але тому, що мої батьки вже трошки заробили грошей, і хотіли, щоб я не так як тоді як в тих бараках, щоб нас із того куточку викидали надвір, або, як я була хвора і там і сиділа в тому мокрому приміщенні, знаєте, у куточку там. Тоді вже, мене батьки дали до такого дитячого садку, що я ходила в день, а ввечері верталася додому. Й там, значить, нібито доглядали все й в нас була виховательська, українка. Вона — не знаю, чи її звільнили, чи вона пішла на вакації, й дали нам росіянку. І ми, діти, відчували що та українка була нам як рідна мама. А та росіянка прийшла й вона так до нас суворо ставилася. Вона так каже: — Ти так як вовк, каже, ти як вовк, ти така, ти така, знаєте? Якось там у нас дуже грубо ставилася. Ображала нас. Вона не нас називала по ім´ї, знаєте, як дитина, там „Оля" чи „Катруся," чи як, а вона по прізвищі, називала нас, знаєте, так як дорослих. Й це нам було прикро, бо ми діти хотіли ласки. Тато і мама на праці цілий день, нас туди дали — ми хотіли якоїсь ласки мати. А ця росіянка так до нас відносилася грубо, знаєте. А потім та українка, що перша була виховательська приїхала відвідати, а вона мала українську сорочку — я так пам´ятаю як це було в мене враження — й, знаєте вона мала вишиту сорочку і вона — можливо її з посади звільнили, я не знаю. Може і закидали українофільство, що вона до нас по–українському говорила, у вишиті сорочці приходила — можлива її звільнили з праці, я не знаю. Але вона потім приїхала там відвідати нас у садочку, й в українській сорочці, й ми ту росіянку покинули, не хотіли на неї дивитися й ми бігали до цієї — всі діти, як її там раді були! Таке якось почуття було що вона українка, що вона нам рідна, а о те російське нам чуже — навіть маленьким дітям було відчуття таке...

Знаєте як вже була війна, німці уже частину України окупували, але ми жили в Харкові тоді — я вчилися в школі в Харкові, то одного разу до нашої кляси прийшов комсомолець — як там називали „вожатий." Й, хотів записати нас у комсомол. Ми ще були зовсім молоді, а по правилу ми ще не могли бути комсомольцями бо ще були замолоді, знаєте — 10, 11, 12 років. А він, значить, нам каже що, по–російському, мусите записатися в комсомол, декілька родин, працювати бо тут до нас: — Немец идёт, страну оборонять, — знаєте, як.

Ну, то треба було обороняти від німців, але не працювати для комуністів! І він каже ій: — Записуйтеся у комсомол. — Ну, й тоді каже: — Добровільно. Хто хоче записатися в комсомол, підніміть руку!

А ми всі — ціла кляса (нас було 30 або 35) ми всі сидемо й ніхто руки не підняв. І, знаєте, він ще раз сказав: — Хто хоче записатися?!

Ми сидемо — ніхто! І він тоді й почав кричати й каже: — Ми, каже, знаєте хто були ваші батьки до революції, й хто вони стали після революції — цебто, вони знають хто розкрукулені були, хто які, або чи твої батьки або діди до Петлюри пішли служити, й він кричав і п´ястуком стукав об стіл, й кричав: — „Мы об этом всё знаем!!" Каже: — „За ваших родителей," каже, батьків, каже, „за ваших родителей, мы всё," каже, „знаем, и так мы пройдём!" І ми далі сиділи й ніхто не хотів у комсомольці записуватися. І потім, не знаю, що з того вийшло, чи нас би таки силою записали, бо може нам грозили б якимись карами чи що, але як то каже: — Чи на щастя, чи на нещастя, — тоді німці бомбили, бомби кидали, й біля нашої школи три бомби впали й все, значить, в вікна літали й ми вже більше не мали тоді школи. І на тому закінчилися.

Вони нас весь час казали про „Павлика Морозова." Може ви чули, що він віддав своїх батьків. І нам то весь час давали ті книжочки читати. І весь час там казали, що: — Ви мусити так робити як піонер Павлик Морозов, що він такий преданий Совєтській владі, що він віддав своїх батьків, — значить, він так свою родину любив! Й ви таки мусите бути — так нам все говорили!

Пит.: Для документації, чи можете сказати яка це була школа?

Від.: Це була 72–га школа, середня школа, десятирічка.

Пит.: Дякую.

Від.: А, спочатку я вчилася 80–ій середній школі; вона була розділена на половину — одна половина була українська, а друга російська, але як я сказала, що вони все старалися вчителів давати росіян і нібито вони не вміли по–українському то — всі одному.

Case History LH56

Anonymous male narrator, b. October 25, 1919, into a village of about 300 families in Valky (then Kolomak) district, Kharkiv region, into the family of a peasant who had 3 ha. of land. Narrator gives unusually detailed description of village structure of authority and estimates that 80–90% of the village was against collectivization. Local people were in charge of the village, but most people complained among themselves. Narrator recalls *komnezam* and kulak children "warring" at school, sitting at different ends of the classroom, and fighting ca. 1929. Members of the *komnezam* starved to death in 1933. 25,000–ers were Russians. In 1933 was severely beaten for taking leftover ears of grain from the collective farm field. Narrator went to Kharkiv by train with the help of fellow passengers and was able to buy bread. Narrator returned to find his brother dead and soon returned to the city to beg at the railroad station. Police were rounding up famine victims by then. Typhus was common. Returning to the village, weeds had grown up in the streets, and there had been outbreaks of cannibalism. Narrator describes various cases of cannibalism, including one where children were arrested for killing and eating their mother. Narrator wandered to various towns around Kharkiv and spent time in an orphanage. Narrator also gives information on World War II.

Пит.: Будь ласка, скажіть, як Ви називаєтеся?
Від.: Я є Федір.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: Двадцять п´ятого жовтня 1919–го року.
Пит.: В якій місцевості Ви народилися?
Від.: Коломацький район, Харківська область.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством.
Пит.: Чи пам´ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?
Від.: Три гектари, та як після того, як розділили землю вже за Совєтський Союз.
Пит.: Ми знаємо, обставини не були такі, що можна було вільно говорити. А чи у Вас, в родині взагалі, що–небудь говорилося за революцію?

Від.: Отже, про революцію мало говорили. Значить, може десь старші говорили між собою, але шкодували, що СВУ розкрили, що їх судили, що вони щось зробили щось доброго. Особливо вони, значить, відносно тієї революції і політики. Почали говорити вже після, я б сказав, двадцять сьомого, двадцять восьмого року. Отих, тих куркулів, тих багатіших людей, які мали машини і так далі, то вони, їм вийшло легше. В них забрали все майно.

Одні мудріші, то виїхали по містах. Інші вже в 29–ім році, то вже почали вивозити на Сибір. Значить, по 30–ім році то вже почали брати тих, які були проти колективізації й 31–ім, 32–ім році. Відносно Петлюри, я знав, що був Петлюра, що коли була мобілізація, то там сусід, то його мобілізували і він утік, в шинелі, в уніформі, із винтовкою чи рушницею, й ховався якийсь час. Вони говорили про Махна і денікінців і так далі й, між іншим, то був такий приклад. Варіон такий — о старший чоловік. Приходять і питають: —Діду, кого ви любите?

А він каже: — Якби я знав, хто ви такі (сміється) то я б сказав, бо всі били, — розумієте? Ті приходять — б´ють і ті приходять — б´ють, розумієте. Той каже, якби я знав, хто ви такі (сміється) —це відносно політики.

Очевидно, що в 29–ім, 30–ім році ота колективізація, то люди були, я б сказав, що 80–90% були проти. Одне що, значить, була агітація з однієї сторони, а з другої сторони, бо як то, якщо людина, яка вічно працювала на своїй землі, то була ціла зграя тих анекдотів. Як то в колгоспі і так далі були, бо то люди взагалі та як коні, й так далі, то вони просто викидали, виганяли з двору, і ходили по полях. Те, що мали там — корови та свині — то вони робили, щоб було що їсти, бо забирали все. І то, власне, й привело до того, до 33–го року.

Пит.: Так, як Ви пам´ятаєте з дитинства, то хто управляв селом? Хто був у партії, уряді? Чи це свої люди були, чи прислані?

Від.: Отже, в загальному по селах були місцеві. Члени партії, між іншим, на однім селі Пащинівка, де був один кандидат партії, був голова сільради, а другий був кандидат, перший Пащенко, другий Поклин. Пащенко, Пащенко і Колін... Калиниченко. Найбільше люди нарікали. Дійсно вони може не були свідомі, бо я не знаю, хто там був у районі. Я тим не цікавився в моїх роках, але виконавці були 100%. Поза тим був комнезам. Загально то була голота, бо батраки і вони їх використовували, розумієте. Був актив. Був комсомол. Яка вона велика організація, я не думаю, на 300 дворів у селі. В той час я. Були піонери в школі, і комсомол. Було. Чи була взагалі навіть, я не знаю, чи був комсомол. Я знаю. Бо то було селяни, і та як завжди роблять, що то є куркулі і ви працювали на їхнє. Пізніше, як ми їх то зліквідуємо, то вам буде ліпше, а пізніше і ті в комнезамі померли з голоду; розумієте, в 33–ім році. І ті, що великі ті активісти, то наш один, то я пам´ятаю, що вже в 34–ім році, то його засудили. Знали, що він показував петлюрівцям дорогу, і за то його арештували і там він і пропав у в´зниці. І вони були, то були бідні, була куча дітей. То є приклад. Значить, більше прикладів є багато.

Пит.: Так. Чи взагалі були чужі люди в селі прислані?

Від.: Отже, як вони то називаються? Двадцяти п´яти тисячники. Отже, присилали, присилали на село, організували збори, і приїжджав якийсь — як не жид, то росіянин — кацап. Приходили або старші люди, або чоловіки посилали жінок, розумієте. Ну, на тих зборах я ніколи не був, значить, але вони там дискутували. То, що я знаю. Приїжджали скільки разів, але в які роки; вони агітували до колгоспу, з одного боку, з другого боку вони вимагали, щоб здати заготовлю хліба. Наприклад, відносно заготівля, заготівлі, то мій батько всі ті продналоги і ті „пляни до двору," так називалися, він то робив, один найперший. Він не був багатий. Як вони називалися?

Пит.: Бідняки чи середняки?

Від.: Середняки. І він то перед урядом, я б сказав, робив чесно. Може один на тих 300 дворів в тім селі.

Отже, після того в 31–ім році, в тридцять першім році, значить, він той план, рік перед тим або щось таке, він виконував, нє. Але, мабуть, хотів багатшим, багатим, нє, купив молотарку. Отже, ті мудріші, розумієте, а вони продали йому. З тою молотаркою і батько походив один рік і пізніше найшов, що там *damage* був і подав то в суд. То молотарку десь у городі лишили, і позатим на тому скінчилося. В 31–ім році прийшли місцеві; комісія описала все. Між іншим, у нас уже не було в дворі. Один кінь тільки, а решта ми нічого не мали. Описали все — кожухи, посуду, все, що і через місяць, не пам´ятаю, три тижні, оголосили, щоб вийшли з хати. Прийшли ті комсомольці викидати з хати, ті речі. Я вже не пам´ятаю, в який спосіб то робили — чи вони продавали там ті речі на якійсь підставі, так само, я думаю, що або продналог, що найбільше. Марко може більше пам´ятає. Отже, ті речі, я думаю, що вони після того продавали або щось таке–о.

Батьки десь пішли з хати. Нас було троє дітей. Не знаю, день, два, три їх не було вдома, але вечером підійшли ті комсомольці: — Виходьте!

Ми сиділи там. Взяли познімали двері. То була зима, сніг, розумієте, і так далі. Вирвали ту плиту. Пізніше, коли вони вийшли, то я ще з ними воював. Кинув цеглину в голову одному, але сили скільки в тебе, я не знаю, 20 років, 11 років. Після того сусіди прийшли, поставили на місце ті двері, і в той спосіб, в той спосіб протягом зими, ті кожухи, дещо лишили, бо моя мати вмерла в 27–ім році. Хтось там трохи висловився, що мов ті сироти, і щось там вони лишили, але відносно харчів, то я взагалі не пам´ятаю.

Весною вони знову прийшли, щоб ми залишили хату. Отже, вони робили в той спосіб; ту хату, між іншим, я тепер пам´ятаю. Мою хату продали там. Як то називається? Маленька залізничка така, що до заводів роблять?

Пит.: Вузькоколійка.

Від.: Отже, вузькоколійка купила нашу хату на шпали.

Пит.: Шпали.

Від.: Шпали. Вони, вони викинули з моєї хати і пустили в сусідську хату, через один двір. Тих вигнали, а нам дозволили там жити, власне, щоб просто не було власності. Після того ми жили в тій хаті до 33–го року. Наприклад, було, що мій дядько, він заховав хліб, але та голота, навіть не активні, але просто із порядної родини, він є такий елемент, з тих, що крадуть, які тільки вночі, бо вони знають, що в той час куркулі десь щось ховають.

Наприклад, мій батько десь їздив. Купив там мішок хліба і сховав у снігу, бо то хоми ходять кожного дня і заглядають. Чому ті, як вони нас називали?

Пит.: Середняки.

Від.: Ні, ні, ні, чорти, як ті гади живуть?

Пит.: Як ті гади, що вони їдять.

Від.: Чим вони живуть? Отже, батько сховав той хліб і то найбільше він може плакав. Він сховав то в сніг і той видно бачив і забрав, розумієте. То вже було, то вже було найбільший критичний час, що вони зробили. Десь мій дядько дістав лоша, мав десь півроку або щось то, а в їхній родині було троє дітей і нас троє. Значить, батьки то не їли, бо то щось таке проти релігії.

Пит.: То не бувало.

Від.: Але там були...

Пит.: Звичаю не було.

Від.: Я. В нас були татари. І вони найліпше жили, бо десь там щось, худобина поломала ногу або щось таке, лоша чи кінь, то вони забирали задарма, і як їдеш, їдеш селом, то такі ковбаси висять (сміється,) а люди іржають, а то фактично може найкраще м´ясо, розумієте. Значить, власне, тоді діти трохи, пару тижнів, значить, мали свято. Ми можемо це далі говорити?

Пит.: О, так.

Від.: Отже, в 32–ім, власне, 33–ім році то був критичний час. В п´ятій клясі я учився може в групі найліпшій, і ті вчителі вони жаліли, до певної міри, хоч школа не моя мала щось порядного, щоб помогти, але вони мали капусту, розумієте, квашену, і були сніданки для школяриків. Були спеціяльні ті учениці які значить, казали вчителька, чи щось таке що, тому дайте ту капусту квашеної і там тому. Що є капуста, розумієте? Якби було два кілограма хліба то поки я дійшов би до дому я з´їв би, розумієте. Отже одного дня їли вже в той час мерзлі буряки. Взагалі, нічого не було в хаті. Ну, я думаю, що десь приблизно в березні я вийшов зі школи і знаю, що в хаті немає нічого. Прийшов на станцію Коломак, передав книжки сусідам, сів на потяг зайцем і поїхав у Харків. Я був може два, три дні. Чи я просив їсти, так само не пам´ятаю, але ті пасажири на потязі давали щось їсти, співчували багато. То інтелігенція, то тим більше то швидкий потяг. І коли мене турбував той кондуктор, вони навіть заплатили за мене квиток. І я приїхав до Харкова. Отже поїхав, купив хліб, кілограм хліба і так само половину кілограма з´їв, другу половину продав, нє. І купив на другий день кілограм хліба приїхав зайцем. То є якихсь 75 кілометрів від Харкова. Я вечером виходив з потягу. Дивлюся, мій батько виходить і несе мого брата, мертвого. Отже, то перед тим, що я вже сказав. Приїхав додому. Поховали брата і після того, чи я був день чи я був два, я вже в школу не пішов і поїхав у Харків. Отже, Харків я не знав добре, але куди ішов, я не знав. Я там сидів коло станції й сидів на сходах. Хтось давав кусок хліба або щось таке. Ніби просив або щось таке. Отже вийшов на те місто. В той час уже збирали дітей. Ті що мертві, то вони їх підбирали. Ті, що недоходяхи, дітей, так само збирали на то як сказати?

(**Голос другої особи:** Ну на машини на підводи.)

Від.: Но, то був *truck*. Ну, як по–українському сказати ... менше з тим.

Пит.: Вантажне авто.

Від.: Вантажне авто. І всіх тих привозили в міліцію. Пізніше тримали там десь три, чотири дні. Між іншим були діти. Просто матері приїжджали до Харкова і дітей троє, четверо до п´ять років, кажуть, що: —Дітки, ви почекайте, а я піду куплю хліба. Я прийду. І мати десь, десь пішла, розумієте. Аж пізніше та поліція забирали тих дітей і в район, значить, в міліцію. Ніколи не забуду одну татарку. То була молода дівчина, може 14 років мала, може 16 років. Від голоду вона уже була помішана. То вона збирала тих дітей, що рік, півроку і вона носила на руках і кричала: —Товариш міліціонер, дай кусок хліба! Вона навіть не вміла говорити ні по–російському, ні по–українському. Отже, після того, після того тих дітей в дітдом. То десь там, де серп і молот у Харкові. Там ззаду були бараки, і тих дітей поміщали. Я зустрів там із мого села двоє дівчат, і вони мене підтримували, але, що наскільки мудра була їхня мати, що вона покинула село відразу, і вона помістила тих дітей в дітдом. І мати пральничкою була, прала то десь по людях, і вона тут, і діти недалеко, і вони вижили, розумієте. Вони виглядали провінюючи мене. Отже, але я там був. То якраз в той час ходив тиф, і то сталось може, може тиждень, може більше. Я дістав сипний тиф, звичайно. Ті забирали б у ті

дитячі госпиталі. Я називаю то так, як вони там говорять, по–англійському, то не поліклініка, або то в той спосіб. Отже, але через те, що ті, наскільки ті поліклініки, дитячі поліклініки, наскільки були переповнені. І то власне, може ті діти найбільше там померли. Але через те, що я мав 12, 14 років? Десь уже в 30–ий рік, то я мав щастя, розумієте, що не було місця там у тому, у дитячій поліклініці, то мене помістили в дорослих. Отже, не знаю, чи я був наскільки досить хворим, що може лежав один, два дні. Значить, я був дуже марний, самі кістки, розумієте, але, що то всі, всі були дорослі, всі.

Ті, ті я не знаю, скільки в тій палаті було людей. Я думаю, може так, як нормально — вісім людей, може десять людей але не так багато. І, очевидно, ті, що старші, то були ті всі, бо то був тиф, тільки то сипний тиф. Отже, я їм там кусок хліба й кажуть: — Ти мені щось принеси — і так я там був у довгій сорочці; там хтось, люди приходять, бо людей не впускали всередину, тільки можна було говорити через вікно, бо була сітка така і там щось, то я переказував. Отже, я був здоровий, я був здоровий вже через три дні, через тиждень, але лікар мене тримав цілий місяць, щоб я поправився трохи хоч на скільки я поправився фізично нічо мені не бракувало, тільки тіло треба. Одного дня нас відправили знову в ті бараки, де дітдом. Я подивися на поле. В той час уже були копи. Уже косили жито і я чкурнув додому. Приїжджаю в село, то був жах. Я в тім селі йду вулицею: бур´ян вище мене десь на півтора метра, і тею вулицею йду так, як миші десь там бігають. Там була така стежка де люди ходили. Людей ходили дуже мало. Я не рахував.

Ця вулиця моя, то була третя сотня, розумієте, але підряд вимерли сім — дві підряд.

Пит.: Людоїдство.

Від.: Людоїдство. Отже, хлопець, який був у моїх роках і ще було двоє чи троє дітей менших. Мати була слаба вже. Батько десь поїхав чи в Росію, чи десь. То старший син узяв осю. Мати вже лежала. Вони, значить, положили ту осю на шию. Один сів з одного боку, а другі діти з другого боку — задушили матір і начали їсти матір. Очевидно, що хтось то бачив, і донесли в колгосп. Тих дітей забрали. Де їх діли, я не знаю, але то є факт. Поклонський прізвище.

Тепер, як я прийшов до своєї квартири, спеціяльно вночі, бо якраз потяг приходив десь в одинадцятій годині, і там ще пішли робітники і я йшов додому. Приходжу до хати — закрито. Звичайно, я вже знав, як то треба влізти. Я відкрив вікно, зайшов до хати. Приходжу і немає нічо — жодних лахів. Щось таке старе було на печі а не звернув, що я буду робити. Спав може до десятої години, може дев´ятої. Хтось заглядає, чи там хтось є. То була сусідка, то була вдова, в них було троє, четверо дітей. Вони були старші, і я встав. Вона постукала. Начав говорити. Дала мені щось таке, кусок коржа. З чого воно зроблено, я не знаю, мабуть якийсь процент там був хліб, якесь листя і так далі. Досить, що їхня родина, бо вони, їхній батько, її чоловік, він був загинув на Першій світовій війні, і вона сама то працювала, і ті діти помагали. Вони були, значить, комсомольці, бо той старший, то він в селі, він пішов в армію. Власне, він в колгосп не вернувся. Чи та стара працювала? Мені здається, вона працювала в колгоспі, але молодший син — ми разом ходили до школи. Він молодший на пару років. То власне був байстрюк, розумієте, але то менше з тим, значить. Ми дружили, і він мені підтримував десь там вже, ще в 32–ім році, як то закон, то значить, більшовики. І тепер вже як була війна, то він був тим бухгалтером в колгоспі. Отже, так сусідка розказує. Я кажу: — Де батьки? Чи померли, чи ні?

Каже, що: — Твоїх батьків тиждень тому засудили по вісім років за колоски. То земля, я не знаю, здається батько сіяв. Але то, що вони не дозволяли. Чи звідки вона взяла ті колоски, я не знаю, але вони в формі були колоски, розумієте. Отже, вони їх, вони їх судили й кажуть, що якби я приїхав. Я кажу: — Де ж моя сестра?

Каже: — Сестра, власне, вона поїхала в Харків і вони не знають до сьогодні, значить вона вмерла з голоду. Тепер за власне вони судили і брата, мого дядька; здається разом судили. Отже, та тітка їхала. То було в Валки, в в´язницю. Я їхав, вона їхала; я поїхав зі своєю тіткою. Але в мене ж грошей немає. Там та сусідка дала два чи три коржі. Ну, і я поїхав автобусом — то є 10 кілометрів з Ков´яги. Отже, поки я доїхав у радгосп, в міліцію чи в в´язницю, то я той хліб з´їв. Там щось, мабуть, щось

лишилося, але з´їв більше. Отже, ми прийшли, та мачуха, прийшли туди в двір. Мачуха кричить: —Дай, сину, дай мені кусок хліба!

Батько так само вийшов пухлий — ледве ходить. І мачуха, вона була більше активна, але обоє були голодні.

В той спосіб ми після того побачили, взагалі я в такі ситуації був, що мені нічого не було мило, нічого не цікавило. Але треба було йти 10 кілометрів до станції, а ще туди якось проїхав зайцем, але назад було йти пішки, а Валки в Ков´яги. Приїхав додому і моя по матері наймолодша сестра. Вона мала двоє дітей, а чоловік був хворий дизентерією. Отже, то було в полі. Балка, так вони називали, якій було дозволено, що хто хотів може будувати на своїх землях хати і то було в полі. Отже, моя тітка ходила в колгосп, працювала, а я варив суп. Годував двоє дітей. Я думаю, що старшому було десь п´ять, шість років, п´ять років, а меншому десь три роки. Вночі я зрізував колоски, то було в колгоспі, і я вже був мудріший.

Vіж іншим, як я тільки переб´ю, бо то є важне. Як я тільки приїхав з Харкова, і там спав у тому, то хтось мені сказав, що ти піди наріж колоски на своїй землі. То той об´їждчик, як він мене зловив, то він мене так бив, вибачте, що мої штани були жовті, і то, власне, його, Поклонський, то їх два брати були. Отже, я міг розрахуватися в 41–ім році, в 42–ім. Я мав зброю. І взагалі я мав руку скрізь, бо ті, вся та поліція, всі ті управи з моєї школи. Отже, то менше з тим.

Отже, в тієї тітки, я поправився досить, бо там було що їсти, особливо ніче, але то жорни, я молов, я варив. І одного разу там дядько мав дизентерію, я не знав, напів пухлий не захотів молока і я пішов. Де, де він дістав —но десь, десь він послав, щоб я поміняв за жито. І я пішов по селах. Батько є. Отже, я вже пізніше взнав, що вони в в´язниці. Там був міліціонер і батько ходив разом з тим міліціонером до школи. Вони були знайомі. Вони посилали працювати, щоб то бур´ян. Проривати. Він йому сказав: —Знаєш що, як тобі треба в ліс, то йди і не вертайся, —і в той спосіб вони списали, що він умер. Отже, батько там нарікав, що я там, він у тітки жив, власне, він казав, що я там людей годую. А ти мені не хочеш помогти. Там десь я пішов украв щось з кукурудзи чи щось таке, приніс, нарвав, хоч воно було зелене так.

Отже, після того я батька не бачив. Десь у вересні чи перед вереснем, я в якийсь спосіб пішов у ту школу, де я ходив у цей, як то називається, піонер вож...

Голос другої особи: Вожатий.

Від.: ...Вожатий і я йшов недалеко сільради, і він мене бачить, що я живий, бо вони не вірили, що я то витримав, бо ті люди вмирали чи що молодші —15 років, 14 років, 20 років, розумієте, і взагалі, але то дитина, розумієте, підліток, і я витримав. Каже: —Де ти живеш?

Той...

Голос другої особи: Піонер–вожатий.

Від.: Піонер–вожатий. Отже, той каже: —Де ти живеш?

Я кажу: —У тітки.

—Де ти був перед тим?

Я кажу: —Був у тому дітдомі.

То був, він називався Кіндра...

Голос другої особи: Кіндрацький.

Від.: ...Кіндрацький. Я думаю, що то із тих, я так думаю, що з отих, знаєте, що з отих ... Хвильовий, що то там ті ... Шумський, розумієте, і так далі. О, там ті, симпатики, бо то людина десь попала в село припадково, бо вже, йому там не було місця. Він, фактично, він є може початковий письменник, або, вчитель якийсь, або щось таке, отже, то в якийсь спосіб, *anyway* він там був, той Кіндрацький. Він мені каже: —Знаєш що? Ти мусиш іти в школу. І ти в своєї тітки не живи.

Провів мене у сільраду і сказав тому голові сільради, щоб він дав мені справку, що я є сирота і щоб я їхав у дітдом, нє, в Харків, нє.

Отже, я то так прийшов додому, трошки було шкода, бо тітка і двоє дітей. Я подякував, і кажу, що я йду в дітдом. Мені треба йти в школу, і ви тримайтеся. Поїхав зайцем у Харків у той самий спосіб. Я ходив по вулиці. Міліція мене заарештувала. Привела в район, з району послали в ті бараки. Уже тоді, ще голод був, ще я міг з´їсти два кілограма хліба, але не так, як було раніше. Зав´язка вже була в той час, значить, що вже не має. Отже, разом з тими цих дівчатами я зустрів своїх земляків. Вони мене

там „тьотінька," і то вони вже знайомі і вони там, як в борщ. Отже, після того пройшло може три тижні. Була переписувала. Хто є з якого району. І одного разу дали нам уніформу — черевики, штани, сорочку, плащ, шапку, зубний порошок, щітку, торбу до школи, і забрали тих, які з того району, дали провідника. І ми поїхали на станцію в наш район Коломак. Ну, не втечу в район, бо то було більше. Привезли в район — там був дітдом. Отже, там був, як то сказати, ти бачиш каратин, щоб пробути, якийсь певний час. Отже, карантин. Там були всякі, що кидали дітей. Які там. Голова така — о. Знаєте, як то називається? Такі хворі, що каліки що то всякі. Отже, там карантин ми мали. Ходили, що як тільки найбільше. Чому, значить, то не цікаве, але то було цікаво, що на скільки „дай солі." І не раз піду там до, до того, до пекарні: — Не даш солі?

Я такий, що не встидався просити.

Приходжу, діти дають кусок хліба за сіль, і їли сіль. Кукурудзу там варили. Одного дня приїжджали в район підвода. Підвода одна чи дві. Отже, і нас оприділили в одне село рядом. То був може один найкращий колгосп. і то маленький, то я б сказав, то вже була межа — Полтавська область. На межі, Сурдівка.

Отже, я ще був в Пащинівці — то є Харківська область — а то маленьке село там і то був найліпший колгосп. То вони туди оприділили, ті підводи взяли привезли в той колгосп. Там була якась велика куркульська хата. Хотів скоро сказати. Значить, він є. Помагай Марко! Отже, як називається? Як то називається?

Голос другої особи: Завідуючий.

Від.: Завідуючий.

Голос другої особи: Чи директор.

Від.: Завідуючий. Отже, то було два брати — вони були партизани. Три брати. Вони не були бідні, але то були партизанами. Скільки вони були там в партизанах, я не знаю, чи то був один з них хтось був членом партії, так само не знаю. То мене не цікавило. Отже, то є факт, що він знав хто я і знав мого батька, бо вони разом ходили до школи.

Нічо він там доброго, нічого там не помагав мені і не треба було, бо я вже тоді мав може сорок кілограм, а може більше. Я не важився в той час. Отже, я там жив. При чому, там було двоє дівчат Петлюри. Мусій Петлюри, Петлюра. Я думаю, бо там Петлюрів багато немає. Коли б не, не цього, не нашого Петлюри, я, родичі, можливо. Значить, то був старенький. Старенький, він був сторожом у колгоспі, його син умер і в дітдомі було двоє дівчат.

Одна дівчина років три, чотири, розумієте. Отже там було дітей, може, щоб я сказав, 18, 20 дітей. То було і місцеві й ті, що привезли то. Були такі, що просто вони навіть не знають, як прізвище й ім´я. Якщо він з Росії, чи не знаю, але то менше з тим.

Отже, то не є важне, хто там і так далі, але то був факт, то є Сурдівка, що людоїдство, то була Пащенівка, розумієте, там Коломак чи Пащинівка, а це Сурдівка.

Була дівчинка — чотири роки, яка вже добре говорила, може чотири і пів. Чорнява, але ті очі ходили, розумієте, як в дикого кота. Отже, та дівчина була в дітдомі. Мати приходила, але її не пускали і я знаю, що ті всі ті діти, що були, всі там називали людоїдка на ту дівчину і ту матір, кажуть, що вона їла м´ясо людське. Значить, когось там чи то племінницю чи когось там вона закликала і забила в той спосіб. То є людоїдство.

Тепер, отже, після того я ходив до школи. І одного разу десь ранньою весною приходить повідомлення: моя двоюрідна, троюрідна сестра, то вже побатькові, каже, я з ними не дуже родичався, бо ми так, так само надоїдали. Він був старий партизан, розумієте, і ото там щось таке олійниця, то він багато помагав. Отже, він жив недалеко, і батько одного разу в школу приходже — у них було двоє дівчат.

Я проходжу до школи. Думаю такого ще ніколи не було, щоб запрошували. Приходжу. Сидять за столом — випивають. Батько вже поправлений і мачуха. Й за столом почали плакати. Отже, пізніше я взнав, що він утік; той послав, поміг той міліціонер, і батько працював у радгоспі — прийняли його до роботи, а пізніше мачуха туди, і вони влаштувалися. Батько запросив, щоб я приїхав.

Одного разу, значить я відвідав батька, і ходили в школу, як школа скінчилася, то той завідуючий каже: — Я знаю, що ти маєш батька, каже, ті колгоспники й так нарікають, що ви обірвали вишні й там десь то, каже, ти їдь до свого батька.

Отже, на цім той дітдом закінчився.

Отже, тепер відносно, люди вже в своєму власному селі вони. Ми мали цементовий колодязь —були кольці такі о. Отже, як то вже мені розказували б я то, я не бачив, але такий дід Денис, вони були багатші й може вміли краще жити. Такщо їхня родина вселилася, бо той св´язь і той найстарший брат, то він був св´язень і він там працював і діставав якесь приділення. Отже, цей його батько Денис, він не голодував. Він ховав тих мертвих, які топилися. То була така залізна ключка, і він брав за то і тяг, і той мій, наш колодязь був забитий мертвими. Йому за то давали один кілограм хліба за кожну одну особу.

Пит.: Чи Ви можете розказати про смерть Вашого брата, щоб було записано. Ще, як вернулися з Харкова на станцію.

Від.: Батько був у Харкові, а то є під Харковом, то є Баварія, і там так само продавали, як той хліб називався?

Голос другої особи: Комерційний.

Від.: То є комерційний, воно і ще інакше називалося, але то менше з тим. Можете називати „комерційний," *anyway*, що як я, як я поїхав в Баварію один раз з батьком, там була черга, значить. Черга кінця не має, ну і батько каже: —Ти попробуй, може там десь проскочиш, але то були в більшості спекулянти — як рік, починається черга, то приходе 20 людей, 30 людей, бо займають чергу, і пізніше всі ті їх колеги, ті приходять з боку і пускають. В такий спосіб ті селяни, вони пхають вбік і вони стоять цілий день, і в той спосіб іде натик і там продають, бо то був комерційний хліб, що 90 копійок, правда?

Голос другої особи: Я вже не пам´ятаю. Я забув. Я був на Донбасі.

Від.: А набір, мені здається, в тих кілограмах чи кілограм або 10 рублів, або 200. Отже, в той спосіб. Отже, то була міліція на конях. І я стояв збоку і вони як притиснули, а то було болото, і вони мене турнули і через мене і не пам´ятаю, чи вони ходили по мені, але що то був плащ, і в болоті, то той міліціонер, і я мабуть так само і притворювався трохи. Той міліціонер взяв за той і (сміється) думаю, біда з тим, що то болото, але дістав кусок хліба. Значить, кілограм хліба. Бо то, власне, вони мене турнули, бо то було 10.000 людей вже. Я не знаю. Найбільше селяни, то вони найбільше знають Баварію, бо Баварія знайома тим, що там виробляють пиво. То знамените пиво, значить вони поставляють на цілий Харків. Отже, так і називається Баварія.

Пит.: Чи Ви могли просто докінчіти, як це було з Вашим братом, що застрик йому дали?

Від.: Отже, я не був свідком. Ми їхали тим самим потягом, тільки я їхав з Харкова, а то є Мінутка і пізніше Баварія. Отже, я сів у той, в Харкові, а батько сів у Баварії —то може п´ять кілометрів, я не знаю, 10 кілометрів, може сім, бо то пригород, і я не бачив. І як я вийшов на станцію Коломак, наша станція. Виходжу. І батько виходить і брата несе на руках. Каже, що: —Сину, Федько умер.

Я навіть не переживав, коли я сам голодний. В той час люди були дикі.

Розумієте, бо то є голод — навіть не раз голод, то є щось найгірше, бо ті, що наприклад, ті, що в в´язниці, або щось, чи в родині, як їдять вся родина, то дивиться, щоб ніхто не з´їв лишню ложку, розумієте. Отже, колись моя знайома в Бельгії як ми були, то вона розказувала як вона їздила зі села в Харків, чи десь там, не знаю. Він працював там, вона там ночувала. Як каже, приходить із того із хлібом там то є, як то називається, що дають, ну? Пайок, пайок. Положе, ну і він каже: —Тільки вийди з хати, а я трошки відріжу.

Ні, й він каже, він бачить, але всерівно я сиджу і дивлюся на той хліб, розумієте, і вона сиділа плакала, що я так–о бідний, обіжала. Отже, що ще? То є факт.

В школі, між іншим, то було досить цікаво. У нас збудували школу за селом, то 300 дворів. Я думаю, що то було в 29–ім році. То було на чотири кляси, і люди, і діти ходили в школу: дві зміни —до обіду і після обіду. То було чотири кляси. Отже, але то було цікаво, що завжди була війна, бо ж ті комнезами з одного боку. Значить, вони були пасивні й були слабенькі, але, очевидно, я був найслабіший порівнюючи з тими козаками, бо то цілий аршин, *I mean*, як називається той...?

Голос другої особи: Сажень, що міряли.

Від.: ...Сажень, то там стелі, ну а я вже ззаду, вони завжди мене боронили, як але були такі, що взагалі, хулігани, розумієте. Батьки не пильнували, і інакше дивилися на школу. Я вчився, може був один з найліпших в першій клясі. Наприклад, мій колега, недалеко жив. Я пішов у першу клясу, бо я був народжений в жовтні, 25–го. Отже, там

всі ті хлопці, які були мого року, вони пішли, а батько затримав, каже, що на другий рік, ще замалий. В який спосіб, значить, воно напевно було б краще, але так він то зробив. Отже, то тепер так: я пішов в першу клясу, мій колега так само йде, тільки він не перейшов. Тепер, в другій клясі — ми ходили, в третій клясі — я перейшов, а він остався (сміється). Але матрос був. Він так мого росту, але того. Ну, і то одного разу ідуть то, то він нераз приходив до школи, тільки приходив битися. І вони там, як побили там одного, то знаєте, в той час, як зимою кіньми їздили, то, що летить від копита. Одному вдарили сюди, і другому з тих активістів; то пізніше вони штрафи дістали —батьки того й другого. Десь трьох чи чотирьох.

Пит.: Це комнезами з другими...

Від.: *Ja*, куркулі.

Пит.: Курлулі з комнезамами воювали.

Від.: *Ja*. Взагалі, наш народ є талий. що степ великий, місця є досить, і кожний сам собі: моя хата скраю, в той спосіб.

Голос з боку: Аби мені тільки було.

Пит.: Чи можна одне питання вставити на закінчення?

Від.: Прошу, дуже, прошу.

Пит.: Як то було, в вашому селі існувала церква? Чи взагалі була в Вашому селі церква?

Від.: Церкви не було. Отже, церква була в районі Коломаці. Було, щоб не збрехав, було четверо чи п´ятеро церков, що є й сьогодні пасивний, але мій дід, з п´ять кілометрів, ішов в суботу, вечеряв, там в когось ночував і аж на другий день приходив додому в обід, а я його зустрічав. А в нас було кролів багато і той отець Василевській каже, то в піст він ходив би з молитвою, і каже дід до батька каже: —Я не знаю, чи то мені говорити, чи я можу сказати, чи ні?

Каже: —Кажи.

Каже, що, каже що: —Якщо то так, каже, то як глибокий піст, і я в піст навіть не їм там тою ложкою, що я їм то скоромне. А отець Василевцький замовив, щоб приготовили кроля.

Вони зробили. Я щось пам´ятаю, мабуть я сидів там у на лежанці. Правильно. Дуже дякую, лежанка. Я сидів там.

Пит.: А коли церкву, церкву закрили?

Від.: Отець поїв кроля, і той каже: — Ну знаєте, отче, то і то. А він каже: — Слухайте, в мене шлунок хворий, я не можу пісне їсти. І каже: —Ви не дивіться, що я роблю, я грішний, а ти роби то, що я кажу.

Пит.: Не пам´ятаєте, що зробили з церквами?

Від.: Отже, ті в районі, ті всі чотири церкви, бо то є біла церква, червона церква, жовта церква. Я думаю, що чотири церкви то в районі. І всі вони були закриті. Одна церква —зробили клуб, але ж то, я думаю, не пам´ятаю, бо то є район, я там не жив, бо фактично то є від залізної дороги, якихсь п´ятеро кілометрів. До церкви мене возили раз на рік, і взагалі то я не любив церкву. Від одного року привозять, душно стояти і то після того причастя, щось там французькі булочки їсиш, води немає, щоб пропити. І то від самого початку. Я не знаю, чому я є віруючий, я є православний, але поскільки–поскільки розумієте. Церкву треба підтримувати, бо є одна річ, що бути, ніби, віруючим і так далі... Я маю свою систему. Треба, щоб душа була чиста. Треба бути чесним, розумієте, справедливим —то є найголівніше. То є моя релігія, а то що я там поставлю 20, свічок і кину може нераз міг би дозволити більше, але кидаю. Отже, то є моя релігія. Скільки я помагав. Я сюди в Америку приїхав —я родичів не маю, я ще ніколи ні від кого не просив, хоч мені було тяжко. Дитина народилася і так далі. Не винен ні одного цента. Скільки я помагав. Там у Пасау, в Німеччині, прийшов з РОА один українець, а другий росіянин. Один полтавський, а другий десь з Сибіру. Приходжу, а я спекулянт сильний був там коло УННРА. Приходить і сидять такечки–о. Я кажу: —Що журитесь?

—Та що, каже, були на фармі, в фармера, і треба їхати на родіну.

Але я мав пару коней із дідом пів на пів. Той дід їздив, я трохи говорив по–німецькому, і там, щоб чим годувати кіньми. Той дід робив. Отже, я кажу, хлопці, чи ви вмієте їздити на конях? Він емігрант з Чехословаччини. Він мав пару коней. Я

відразу поїхав туди. Кажу: — Шевченко, треба по–українському говорити, але по–російському, я так само добре говорив, як і він.

—Чи вам треба погонича?

—*Ja*.

Я кажу: —Є двоє хлопців і їх треба урятувати. Так візьмемо обох.

То після того вони дістали той сертифікат, нє, і дістали, значить, документи. То, як той, особливо там той, українець, то він більше не говорить багато, але той росіянин, то він завжди казав, що ти мій спаситель, ти є мій спаситель. І вони виїхали обидва в Австралію.

Пит.: Ви казали, що коло Вас жили татари.

Від.: *Ja*, було пару родин. Значить, вони на станції урядували, там був буфет, розумієте. В який спосіб, чи то було державне, чи то було приватне, але вони значить, торгували. Татари політикою не займались, але я б сказав, що вони використовували не то що використовували, от наприклад, там лоша десь, чотири місяці, влетіло в борону, нє, зламало ногу. *Ja*, й вони дають троє рублів, і забирають. То *steak*–и. Отже, одна з них ходила в школу в нашій групі. Вона говорила мабуть по–українському.

Пит.: Це були приїжджі, це не були місцеві?

Від.: В нашім районі немає татарів.

Пит.: Чи були росіяни в Вашому районі?

Від.: Ні. Вони десь приходили, то що „подработать."

Пит.: Як селяни ставились до росіян?

Від.: Ворожнечі, я б сказав, не було. Може більше люди свідомі, інтелігенція — може думали якось інакше. О, в нас говорили, що то є кацап. Кацап є кацап. Перший раз ми пололи овес в радгоспі в якимсь, я думаю, в 31–ім році, або щось таке. Ну, дивлюся, то перший раз побачив тих кацапів. Вони приїжджали копати буряки.

—О, это маленький хахольчик идёт.

Ну, а ми, в той спосіб, значить, відносно того антагонізму не було, я б сказав. Свідомості нам може так само, але, я був в армії, між іншим в Ленінграді, два роки. Були росіяни і українці. Щоб в тому відношенню. О, то той хохол, той є кацап: кожний знає, хто є хто. Ну, а тепер другий призов, ті старші, що кликали до армії, то були переважно росіяни, а на другій рік набрали самих українців. Ну, і ті вишколили тих молодих офіцерів, „младший состав." Ну, той бачить, що то сибіряки. Ну, і то, знаєш, командир ротити і молодші офіцери кажуть: — „Хотите хороших ребят? Ну, не понимай." (Сміється.)

А ті навмисне. А взагалі, той 19–ий вік, то було, знаєте, в полку судили може 10 людей і кінець–кінцем перестали судити, за дисципліну. Каже, що я служу 25 років — полковник каже —ще таких не бачив. Отой голод. Каже: —Що то за народ?

Каже: — Як захочуть, то потягнуть віз на гору, а як не захочуть, то з гори не поїде.

Пит.: Так про українців?

Від.: *Ja*. Впертість така. Між іншим я був трохи, як мене брали до армії, думаю, це думаю, де ж ви мене тепер бачите, що я є, бо я вже маю 18 років чи 19 років. Чому ви тоді не бачили, як я голодував? Тепер вам треба солдатів. Між іншим, я читав, що вони взагалі і в якісь інші частини не брали в армію тих, в кого померли в родині. Між іншим там був такий Зайцев. Він був, я не знаю, з Золочева. То є Харківської області. Він був з Золочева. То є Харківської області. Він був вірний, як собака, знаєте. Що я роблю, і він робе, бо я там трохи займався політикою, груповід. Значить, то робив лейтенант, то він все на мене. І для мене то було добре, бо я міг один день на тиждень, що я приготовлявся на пропаганду. Дітей і так щось і не ганяють там на полі. Отже, я роблю і Зайцев і він був комсомолець, але скільки ганяли його за то, штрафували.

Як у наших частинах посилали в партизани, коли він прощався, то він віддавав, що він мав. Правда, мені завжди батьки присилали гроші і він завжди пасся в мене, але віддав усе.

Але факт, що як почалася війна, я в партизанах не був, але то був полк. Мали йти партизанити, а там прорвалися німці й нас як кинули. Із мене зробили адютантом в комісара. Але шкода, що його ранили. Я його витяг із бою — то було другого чи третього дня, і в такий спосіб я його більше не бачив, а свою групу я привів із 60–ти з фронту, моїх кардрових привіз до полка і було підозрівання, то так буває, то, може не

дуже цікаве. Але факт, що коли там окружили, я навіть не знаю, десь в вересні, бо то було друге окруження. Одне там десь з півночі, захід, не озеро там є. А друге коло зробили сюди в сторону Білорусії, то Калинінська область. Отже, я був в розвідці цілий час, але він віддасть мене в СМЕРШ, бо він приїхав голодний, я не пішов, просто був не мав сили, і я нічого не приготовив їсти. Він був росіянин. Дуже відважний, і то просто голод, людина робиться як, як то...

Голос другої особи: Як варіят.

Від.: І я йшов, ішов за ним, а пізніше я не пішов і він вернувся й каже: —Чого ж ти не йшов?

Я кажу: —Бо згубили.

—Голову згубиш.

Але то його перегоріло, і пізніше на другий день після того, як з тим своїм сержантом відносини попсувалися, я пішов у ліс, покинув рушницю, оставив пістоль, і сказав: —*Good–bye, bye.* Пішов по селах. Приходжу в одне село —повно солдатів. В уніформі всі. Тут і пілоти і артілерія і всякі. Отже, в той час уже ми не знали, що ми є окружені.

Ленінградська область є бідна і там взагалі, щоб я не знаю, може десь там роде хліб, але дуже мало, бо там є більше лісів і там де хата, там є кавалок землі і вони садять картоплю. Там є і баня на кожній садибі. Ну, в той спосіб, я прийшов варити. Запрошують, нє. Печуть картоплю, і ну і я там ночую тиждень, 10 днів. Прискоче, так як чорт такий, якийсь росіянин з Волги. Якийсь інженер. Як чорт такий худий, і я швидкий і якийсь інженер і каже: —Ребята, в плён не сдаваться.

Я кажу: —Чому?

Я вже був 16 днів коло Луги, той, каже: —Свині ті німці, зробили дротом коло річки, значить табір такий. В болоті, їсти не дають, і я, каже, втік і я йду додому до Волги. А Волга ніколи не була зайнята.

—А ты, а ты откуда?

Я кажу: —З України.

—То что ты тут сидиш, Украина уже давно забрана. (Сміється.)

І він мені дав ідею. Бо то від Ленінграду до Харкова я б сказав, ... і то добре, що я знав географію добре. Я був на пошті, і там є такий поштовий вагон. То було спеціяльно вишколено. Я був добрий сортіровщик. І то потяг їде, я там працюю, в такий спосіб. Так що я прийшов на південь. Отже іду на південь. Іду сам. То є моя ідея. Якби я не був сам, я б ніколи не був би вдома і в Америці. Ішов один в уніформі. Зустрічають німці. Два солдати ззаду на мотоциклі. Говорить: —*Ausweis.*

Я кажу: —Десять кілометрів додому.

Ха ... і пішли. Ніч переспав у когось в хаті в тих росіянів і пішов. Другий раз їхали ті, то так само солдати. І ті мене не зачіпали. Ну, і я йду. Отже, іду значить селами, обідаю щодня, як замало дають —в друге, в другу хату —всі борщі близько до Білорусії. Я, значить, вирішив змінити свою шкіру, ті військові, дали мені щось, кацапський кожух такий, іду. Отже, іду, але уже почали дощі й то болото селами тяжкувато йти. Переходжу, ну, і вийшов. Житомирський шлях, шосе. Їде якась жінка. Я кусок шоце ішов. Каже: —Сідай!

То якась кобилка ледача, ну, я й підганяв аж до ночі. Вона поїхала де–де, я то там по шосе. Отже, зустрів колегу. Іде звідти, з Житомира. Я кажу: —Звідки йдеш?

—З Житомира.

—Як?

Каже по соше, і я кажу: —Тебе ніхто не чіпав?

—Ні.

—А як, німці не чіпали?

—Ні.

Ну, і я по шосе. Ось, якийсь колега ішов. Чи я нагнав, бо я переважно сам ішов. Ми тільки заговорили —*truck* вскочив, і *ausweis*! Нема. І зразу на куз, і до комендатури. Приїхали, то є уже близько, а я думаю, Гомель або щось таке, то Білорусія, Вітебськ. Отже, там у районі побули, нам допитували. Якийсь чех перекладач, і взагалі там то той комендант, якийсь *SS.*

Вони допрошували. Питають: —Де ти був?

Кажу: —И в´язниці, але вони не повірили, і відразу на другий день чи на третій на *truck*–а, і в як я сказав те місто?

Голос другої особи: Гомель.

Від.: Ні, то друге.

Голос другої особи: Вітебськ.

Від.: Вітебськ. То був аеродром і багато було тих бараків військових. То був табір тих полонених. Як вони привезли відразу, як глянув. На воротах один забитий, другий забитий. Як я то побачив, то було страшне! Одні вже слабі, в коридорі там, торгівля, ті продають, той має махорку.

Отже, рано я вийшов. Команда, „Украинцы, строиться!„ Тисяч п´ять відразу „строиться." Вони взяли 200 людей, у бараки. Треба дерева для кухні. Ми несли. І то, що в уніформі поліцаї, у советській.

—Я взяв кусок дерева і я несу, а він тим, пліткою, до кожуха. Воно мені пекло і боліло.

Голос другої особи: Боліло в душі.

Від.: *Ja.* Ну то на другий день я приготовився на працю. Дістав порцію робочих. Отже, на третій день думаю, що я мушу втікати. Аж одного разу, в третій день, я думаю: —Строиться, украинцы, строиться!

Почали провіряти чи є пістолі. Жида впізнали. Я б не хотів бути ним. Ті собака б´ють, де попало, бо то собаки рвуть, розумієте. Нарахували нас 2.500. Ведуть на Вітебськ, на станцію. Порожні вагони, і вони відкриті. Я як подивився, я сказав: —Нас будуть садити.

Ну, посадили. Іде перекладач. У нашій уніформі. Той командант оголошує, що ми будем їхати. Куди? Вони не кажуть, але вже знають, що йдуть на Латвію чи в Естонію, чи щось таке, туди, де ті порти. Кажуть, що ми будемо їхати, але як ви будете втікати — будем стріляти з усіх боків. Я тільки подивився — там два пости. Бо я фактично не знаю в який спосіб. Були такі куркулі. Я знав тих, що були в Азії. Мене в районі знали, бо я робив на пошті, і був стахановцем. Пошту розносив. І вони дали мені мою ту, характеристику, розумієте. Я там робив щось шість місяців чи що, пізніше пішов в школу і знайшов уже на залізній дорозі.

Курси були. То було два роки, але нас випустили найкращих за шість місяців через те, що тоді в Польші була війна, розумієте, і треба було робітників, бо тих людей взяли туди в Західню Україну й Білорусію, і робітників своїх. Значить, очевидно, що вони добрих комуністів не беруть так само, не посилають. Якшо ви думаєте, що то в Галичину посилали тих комуністів номер один, то є неправда. Брали останніх, бо я бачив по тій роботі, що в залізно–дорожній пошті. Посадили на цей потяг. Я тільки побачив ті пости. Один попереді, а другий аж із–заду. Про те, що я втечу, я був гарантований, але тільки я просив, може навіть молився, щоб той потяг не поїхав рано, щоб той потяг рушив, як починало темніти, щоб я від´їхав десь, я плянував десь 20 кілометрів від міста, і тоді треба втікати. І то сталося, то що я хотів.

Потяг рушився, а там ті болота ті, знаєте, то потяг ішов помало. Як виїхали, то від Вітебську відразу там кацапка мені дала рукавиці. Я там працював десь тиждень, а тоді в´язнів приїхало *SS* і забрало. Я не був вдома, то мене б також забрали. Так що вже женилися там вже загально, але я говорю сам за себе. Отже, то я на другий день пішов. Були рукавиці. Я подивися, потяг іде помало. Перекидаю ногу, а там переважно...

— Ну, на що ти будеш тікати? Та війна скінчиться і пізніше тебе відпустять.

Я кажу: —Ти чекай, коли скінчиться війна, то я хочу бути вдома цього року.

Я перекинув ногу і там ще лавка була внизу. На щастя, я навіть не бачив, бо я хотів стрибати такички. Я стрибнув і втікати. І значить від залізної дороги, а там була така посадка. То вже було темно і я думаю, щоб то сніг не заміляв, щоб не йшло на залізну дорогу. Я як розігнався, як пролетів туди і думав, що там проваллля, якась яма величезна. Я впав і лежу. Тільки хвіст проходив — почали стріляти. Стріляють, стіляють, їхав. Лежав, може 10 хвилин, а серце то тьох–тьох–тьох, але я вільний. Через якийсь час виходжу на залізну дорогу, іде троє, й я з ними іду. Зійшли на село і там переночували. Кажу: — Знаєте що, колеги, тепер до поба...

—А що???

Я кажу: —Ні, я йду сам. І я пішов. Якраз була Двіна, велика річка. В однім селі мене перевезли, нє, і я пішов. І після того, то було страшне. По залізній дорозі не вільно йти, бо вже тоді були партизани. В лісі —партизани зловлять. На залізній дорозі —німці. То я йшов, аж поки мене там через Дніпро, я чуть не втопився.

То там один білорус. Якесь було свято і я йду селом. Якийсь росіянин в´язень там. Чи в´язень, чи ні —цивільний. Він мабуть, в когось працює, чи щось таке і каже: —Знаєш, ти йди в цю хату. Тут голова колгоспу, і він, каже, має все, він тебе нагодує. Іди, сьогодні свято.

І я зайшов. То я вдома скільки не їв, то було, що то, я думаю, коли б не Покрова, або щось таке. Я їв, може, з 10–ох, 12–ох тарілок, розумієте, і я їв — значить, я не був голодний.

Пит.: Але смакувало?

Від.: Та смакувало. Чарку ще випив. Але найгірше було то щось що я ніколи не забуду, хоч і пройшло десь 40 років, чи скільки, на печі спав. А що жінка, мабуть, топила багато, було так гарячо, що я майже не спав, але подякував рано і пішов. І пішов до того, до того, що самі ті, лісництво, 10 кілометрів. Нема сел. І найбільше партизанів. Приходжу в одне село —в мене була така вірьовка, воно подібне до пістоля. Приходжу і кажу до хати і кажу: —Дай їсти.

Він каже: —А хто ти такий?

Я кажу: —Слухай, ти...

—Ти є арештований!

Я кажу: —То, то...

А він: —Ти є арештований!

Я — а то був поліцай — кажу: —Слухай, чому ти мене арештуєш?

—А ти що то маєш?

Я кажу: —Ти маєш оружіє? Обшукай мене. Я хочу жити так само, як і ти і як би я мав зброю, я б з тобою інакше говорив би. Поза тим, такий самий, як і ти.

Правда він дав їсти і каже: —Слухай.

Я питаю: — Чи ти далеко Дніпра?

Він каже, що 30 кілометрів.

Я кажу: —Чи по другій стороні Дніпра так само багато лісів, як тут?

—Ні, там є, каже, ліси, але там є більше полей.

Я кажу: — Як я можу найближче?

Він каже: — Оце залізна дорога проходе. Тут переліз є. Як ти перейдеш, ти будеш живий, бо там є пости. Там якраз був туман. Не знаю, наскільки він, але я пішов. Пішов, думаю, ну, що ж я буду? Вночі я не буду лазити, бо десь напорюся на щось. І я пішов. Забув те містечко, але пішов. Прийшов туди і то була баня коло Дніпра. То вже коло Дніпра. Я приходжу, іду понад Дніпром, бо я хотів далі йти. Каже, що будем гуляти. А він самогонку варе —білорус. Ну, і я там випив, і пізніше я кажу: —Я хочу туди в те містечко, щоб перевезли.

Він каже, що бери човна і їдь, чого ти будеш іти?

І я відразу сів на човна. Взяв велику лату і сідаю і як пустився, а то спортова така, я ніколи тим не їздив. І сюди–туди і вже мій зад у воді, і несе Дніпро. Я сюди. Бачу, я випив там може пів стакана, бо то є сильний самогон, а то відразу вискочило. І я помаленько, помаленько до берега, і несе. І не знаю скільки там, може там 20 метрів. Але дивлюся було дерево, бо то зробили проти танків, армію зробила. Обкопали, щоб вони не могли виїжджати з Дніпра, бо той берег на стіг. Але, бачу, що там щось є. Я думаю, що якесь дерево, або корінь, або щось таке, я не пам´ятаю, але помаленько, знаєте, щоб мене не минуло, бо той човен танцює. І я там схватив за корінь, думаю, не може бути, щоб було тут п´ять метрів глибини, бо корінь. Того човна пустив і почав. То швидко виліз, то болото. Перейшов і пізніше пішов. Став спиною до того, до Дніпра, щоб не зблудив, бо вітер в це вухо і пішов. І якраз прийшов отак: одна дорога туди, а друга сюди і я якраз тут на хрест прийшов. Значить, після того мені стало легше. Як я прийшов на Україну, то там я не голодував як у Білорусії і в Росії, на Україні я голодував, бо по залізній дорозі вже зовсім інший світ. Тих в´язнів ведуть десять, п´ять. От тільки я один ішов. І я як прийшов, увійшов уже в Чернігівську область, то я пішов. Прийдеш, села понад залізною дорогою. Кажуть люди: —Ідіть далі від села, там відійди п´ять кілометрів —тебе попросять, щоб ти то, а нас уже об´їли, немає що давати. Ну, то я

вірив, але я пішов. То я якогось дня приморозив вуха. Бачу мої чоботи не дійдуть. І я там в однім місці переїхав, під´їжджав 100 кілометрів до Прилук. Там, де Бахмач, тютюн.

Пит.: Бахмач.

Від.: То Бахмач, то містечко де тютюнова фабрика?

Пит.: Прилуки.

Від.: Прилуки? Прилуки, а ще як?

Пит.: Я не знаю.

Від.: Той звідки Тарасенко?

Пит.: Ну, то Тарасенко з Полтавщини.

Від.: Ну, так. Але звідки? Прилуки.

Голос другої особи: Село Портянка, а район, я не знаю.

Від.: Я думаю, що то...

Голос другої особи: Прилуки.

Від.: Ну, я купив, я купив 10, 15 чи 20 тих пачок махорки, і я не пам´ятаю, *anyway*, що то був Бахмач, Ромодан, а від Ромодана, мені здається, йшов по залізній дорозі і пізніше Решитілівка і так далі. Пішов на Полтаву, і я плянував, що я буду ночувати після Полтави, в Свинцях, але бачу, що може погода інша і я перейшов Полтаву–Північу.

Голос другої особи: Ну, так ото я не знаю, я в Полтаві не був, я тільки у війні переїхав.

Від.: Ну, я перейшов Полтаву з північної частини до східньої, бо там залізна дорога іде, одна залізна дорога іде, здається, до Харкова: Полтава, Кременчук, і так далі.

Від.: *Anyway*, то я перейшов цілу Полтаву і прийшов. Отже, я прийшов у Свинцінське, прошу, щоб переночувати. Каже, що ми є бідні, то.

Кажу, слухайте, візьміть, я не хочу їсти нічого. Я вам дам пачку махорки, нє, бо я буду взавтра дома, нє. Я переночував, встав рано. Сонце тільки починало сходити, і я пішов.

Іду, обганяю, приходжу в свою станція Коломак, і бачу, що ті люди, яких я знаю, сам іду навпростець. Приходжу через роз´їзд, хтось робить. Приходжу, треба пройти лісом може, десь *block*–ів два, три, там хтось снопи збирає. Кажу: — Семен, чи чи мої батьки живуть?

Каже: — Живуть.

Кажу: — Як вони?

Добре, вони мають все.

Я підскочив, подякував. То вже пів кілометра додому чи кілометер від станції. Ідю, іду, так, так хутір, там колгоспу не було, бо батько в Люботині робив і то я так само іду, а там сусідка стоїть, а батько й мачуха ріжуть ті, дрова. Сусідка стоїть і каже, то є ваш чоловік, що іде, а то знаєте, як то по– слов´янському: — „Не гавкай." Бо батько був там старостою на тому, то і вони завжди посилали, бо вони дозвояли, щоб хтось дозволив, бо то вже уряд був. Я підходжу, кажу: — Чи я можу в вас переночувати?

А батько, і в сльози. Я прийшов до хати, поїв, і я цілий день може не їв, як з´їв там, випив чарку, ліг спати. Крутюся. Встаю рано — не вірю, що я вдома. Знаєте, не вірю. Батько каже, що спи, відпочивай. Я встав, поснідав, походив там. Пізніше через тиждень пішов туди в район, дістав пашпорт.

Пит.: Посвідку дали.

Від.: *Ja*.

Пит.: Такого села.

Від.: *Ja*, то був уже паспорт по–українському. У нас був фольксдойч, і він був перекладачем у районі й почав мене сватати, щоб я був тим, що є в поліції? Хто є?

Пит.: Ну, та ще в поліції...

Від.: Ні той що допитує.

Пит.: Я на знаю.

Від.: Що допитують.

Пит.: Ну, то допитувати кожний може.

Від.: Ні, когось арештованого, довіря. Допитують.

Голос другої особи: Ну, ну, ну.

Від.: *Anyway*, батько каже: —Ну?

Каже: — Ти там не підеш, пізніше 15–го лютого вже 43–го року пішли червоні знову. І я відразу, як тільки оголосили, що мобілізація, а в нас стояв лейтенант мінометний взвод, і каже, почав говорити, каже, що: — Ти кадровий так, каже, знаєш, що. Був політрук у нас на квартирі той старший лейтенант. Каже: —Знаєш що, ти, ви добрі люди.

Каже: —Ти будь зі мною.

Ти йди в мою батарею, каже: —Ти будеш, будеш ще...

Пит.: Покараний.

Від.: Каже: — Будеш вдома, можеш побути ще два, три дні, то буде цивільний уряд, і то смерш прийде, буде допитувати. Я тебе не питаю, хто ти, хто що ти робиш, що ти робив, коли ти прийшов, але ті будуть, ідіоти.

Голос другої особи: Питатися.

Від.: І я пішов. Пізніше я воював. Наступ на Полтаву, там, де Іскрівка та там, де половина українців, половина циганів. І після того почали відступати. Уже в розвідці їздив — три, чотири рази, розумієте. Відступився на свій двір, лишив кобилу, бо вона вже підбилася. І то молода. І після того відступив до того, до Мурахва, і сказав: — *Bye–bye*.

Пит.: Ну, то на цьому закінчимо. Ну, то щиро дякую Вам за ці інформації.

Case History LH57

Mikhail Frenkin, b. 1910 in Baku, the late Soviet historian then living in Israel. In 1931 narrator was sent to Dovbysh (a small town in Baranivka district, Zhytomyr region) to teach in a *rabfak* school for adults and witnessed the famine there. Narrator was sent to a village where most of the houses were boarded up and the place stank of rotting bodies. The living were swollen from starvation. The situation was identical in Ukrainian Polish, and German villages in this area. Transferred to Kiev, narrator also saw the starving there. "In Ukraine the famine was terrible. I saw all this... In Russia there was not famine like this. It was only in Ukraine, the Kuban and the Don." Narrator refers to fictional works such as Grossman's *Forever Flowing* and Koestler's *Darkness at Noon* as examples of literary evocations of what things were like in the period. In the villages authority was often exercised by people sent in from other regions who often "weren't even Ukrainian." The Secret Police wielded real power, and they consisted of various nationalities, including Ukrainians. He believes that the Soviets sent different cadres to different areas, such that, while Russians did much of the dirty work in Ukraine, Ukrainians did much of it elsewhere. Narrator also gives information on dekulakization, collectivization, peasant resistance, and states that there was a special section of Lukianovskaia prison set aside for cannibals, who were later all shot "for stealing socialist property." Narrator, who is Jewish, was arrested for alleged participation in the Ukrainian Military Organization (UVO). Believes famine was limited to the South because the government did not demand as much from grain–deficit areas of the North.

Вопрос: Будьте добры, подайте Ваше имя и фамилию.
Ответ: Михаил Френкин.
Вопрос: Год рождения?
Ответ: Десятый.
Вопрос: Место рождения?
Ответ: Баку. Баку. Город Баку. Знаете на Кавказе есть город.
Вопрос: Где жили в конце двадцатых —вначале тридцатых годов?
Ответ: Вначале тридцатых, я ж вам рассказывал, где я жил. В двадцатых я ещё учился. Я был, я был в Москве. А это, в тридцатых я ж вам рассказывал где. Я учился в Ленинграде в двадцатые годы. В тридцать первом я кончил университет и был послан на работу, вот, в Житомирскую область Мархлевский район назывался тогда. Бывший Довбыш, по–украински „Довбиш." Вот, там я учительствовал. Рабфак, школа возраслых. Ну и работал там. Был свидетелем страшного голода, который возразился там в тридцать втором году. И был свидетелем происходившего раскулачивания, когда тысячи людей с сел в вагоны. Окружали деревню, доставляли их на станцию пешком, женщин, детей, стариков, кого хотите, и отправляли в теплушках на Север. Ну, а потом начался одновременно голод. Я, например, как помню, в деревнях большинство домов было заколачено. Мы входили. Нам, учителям, давали несколько пудов овса, что б мы уцелевшим давали вроде помощи. Овес давали. Сырой овес. Ну, и заходили мы в избы. Временами в избу зайти нельзя было от смрада. Разлагались трупы. Или выходили опухшие дети, люди. Опухшие уже от голода. Конечно им этот овес, когда опухшие люди, которые, ели его так сырым, ничего не давало. Они гибли. И это в селах. Я знаю очень много. Это происходило в польских селах, украинских. Радом был район немецкий, национальный. Немцы были колонисты. Пулинский. Местечко Пулины Житомирской области. Район. Ну вот, в Пулинском районе то же самое происходило. Они были более зажиточные, немцы. Более зажиточные. Ну вот там совсем раскулачка приняла форму повального выселения, вот. И на Север они исчезали. Так что в Житомирской области такое происходило. Потом в тридцать втором году, в конце, я фактически оттуда бежал. Но мне помог директор одного института, взял меня на работу в Киев. Я бежал в Киев, потому, что в течении двух недель, я ни кусочка хлеба не видел. Это нам пайки не давали. Не было. Представляете, какой я был голодный. Ничего, лободу ели. Так я сбежал в Киев. В Киеве я уже имел. Я был преподавателем,

старшим ассистентом института и я имел паёк. Паёк получал! Вот это было в Киеве, но творилось что–то страшное. Из сел бежали люди, дети — голодные, опухшие. И они являлись в Киеве. И в Киеве они падали на улицах от истощения. И всё время разъезжали машины, подбирали эти трупы или умирающих людей. Район, я жил на одной из улиц. Это в районе Сенного базара и Еврейского базара — такие есть специальные места. Там трупы валялись, я видел десятки на улицах. Валялись голодные или стояли в очереди в торгсины. Слышали про торгсины?

Вопрос: Конечно.

Ответ: В торгсины нательные крестики продавали. Евреи продавали свои, ну если у них были, эти подсвечники серебрянные для ритуального обряда. В общем продавали золото и на золото и серебро давали там подгнившую муку и другие там продукты немножко и стояла огромная очередь. Называлась торгсин — торговля с иностранцамы. Но иностранцев там не было, а были все украинские крестьяне и местное население, вот, которое отдавало последние свои обручальные кольца, нательные крестики. Вы поняли торгсины? Вот это одна из форм была тоже эксплуатации. Давали им мизер, а забирали всё. Кроме того шли аресты. Люди, которые прежде числились зубными врачами, зубными техниками и купцами, лавочниками, люди культа — это священники, равины, о которых они узнавали, что у них были когда–то деньги. Когда–то! Революция уже видите сколько лет. Их брали арестовывали, держали в тюрме на соленой пище, не давали пить, чтобы они признались, где у них спрятаны ценности. Я как раз был арестован. Я там попал в тюрму, в Киеве, в это время. И я видел этих людей, как с них выколачивали ценности. Потом, что интересно, я попал в спецкорпус тюрмы Лукяновской. Знаменитая тюрьма в Киеве Лукьяновская. Спецкорпус. Туда сажали людей по особенному по закону (в кавычках). Это не был закон. Это был террор. От седьмого августа 32–го года о колосках. В народе его называли „закон о колосках," когда голодные подбирали на колхозе остатки неубранного хлеба. Им так сказать, создавали дело, что они крали. Мародерство. Их сажали в тюрьму. И за это давали им такие срока в лагеря большие — десять лет, больше — ну и к расстрелу присуждали. В спецкорпусе я видел и слышал всё это. Тут их сидело масса, украинских крестьян, вот по этому закону. Голод был страшный. Я сам голодал. Если б не родные, я б там умер с голоду. Давали один раз в день из щавля и лободы суп. Всё! Вот. Голод был на Украине страшный. Вот это я все видел. Об этом писать очень много. Всё. В учебных заведениях тоже было. Голодали студенты, разбегались, уезжали. Потом, массы крестьян заполняли станции, железные дороги. На буферах, на крышах уезжали. По дороге их пробовали снимать. Они уезжали все на Север. В России не было такого голода. И в Белоруссии такого не было. Было только на Украине, Кубани и Дону. Вот, что я могу сказать, так сказать, в респективном, в кратком. А так рассказывать очень много, очень много.

Вопрос: Значит даже в это время Вам было известно, что в России не было такого голода, как на Украине?

Ответ: Не было такого. Я вам скажу почему. Потому, что русские губернии, центральные русские, ну например, такая, как Владимирская, и я могу вам ещё перечислить — там Орловскую и прочих. Все таки это были губернии потребляющие. Там никогда крестьянам не хватало хлеба до конца года. И там, оттуда уходили крестьяне на роботы в города в равном качестве — точильщики ножей там, строители, понимаете ли, фрезировщики на заводы уходили, и валяли там валянки, делали. Потом возвращались они... Заработав деньги, покупали хлеб. И там хлеба столько взять нельзя было. Хотя их тоже грабили. Деревни страшно грабили. Но такого голода в тридцатые годы, какой был на Украине вот, в Кубане, не было. Почему на Украине такой был голод? Потому, что это была губерния, это была республика производящая и там хлеба было больше. Поэтому их облагали страшными налогами хлеба — продразверстка. Они

должны были здать по плану. Кроме того, они не хотели идти в колхозы. Так, правительство Сталина проводило политику ликвидации, они называли, кулачества. Никакого ни кулачества! Это была ликвидация среднего крестьянства. Потому, что к этому времени в деревне 65 процентов были середняки, до 70. Остальные бедняки. А этих, так называемых багатых крестьян было 5 процентов, причём они не пользовались чужим трудом. Семейные у них были руки, большие семьи. Поэтому это был политический термин, а вообще не экономический. Вот на Украине гнёт был, на Дону и Кубане — житницы хлебные Союза, самый большой. Здесь забирали всё под метелку, даже семенной фонд. Мало того, корова кормила крестьян, корова. Она кормила крестьян. Все таки семья большая. Так они что? В период коллективизации не хватало лошадей, потому что не было уже фуража — они забирали под метелку. Так они проводили в деревнях политику что впрягать коров. Коровы пахали землю. Да! Крестьянки протестовали, были бабьи бунты, потому, что корова, которая поработала на пахоте, пусть даже 10 процентов того, что лошадь даёт, но она теряла молоко. Знаете, и были бунты, причём об этом есть официальные документы. Министр сельский, т.е. тогда нарком сельского хозяйства Яковлев об этом пишет: — Напрасно, крестьяне. Поработает корова, а потом вернётся и она опять будет давать молоко.

Есть специальные документы выступления на съезде колхозников — ударников. Так, то, что я вам рассказываю, это может быть подтверждено документальными данными. Вот, что там происходило. И это всё на Украине. Украина, благодаря этому, потеряла, демографически потеряла около семь–восемь миллионов работоспособных людей, не говоря уже о детях, стариках и т.д. Вот. Это нашло свое отражение и в литературе. Вы наверное читали Гроцсмана „Все течёт." Читали? Пожалуйста! Вам там есть картина. Все течет. Людоедство было. Я в спецкорпусе, в котором я сидел, была секция, сидели, так называемые, людоеды.

Вопрос: Отдельная секция?

Ответ: Отдельная секция, отдельные камеры. Их всех расстреливали. Фактически их расстреливать нельзя было, приняв во внемание все эти обстоятельства. Но он расстреливали по закону от седьмого августа 32–го года за расхищение, расхищение колхозного добра, социалистической собственности. Тоже. Там масса.

Вопрос: ...человечина считалась социалистической собственностью? Вы значит...

Ответ: Ну, одним словом находили. Они фактически, дело сводилось, давай прямо говорить, к ликвидации таких людей, чтобы не было свидетелей. Все же они же все отрицали, они все отрицали. Об этом даже, это даже заметил писатель, если вы знаете. „Тьма в полдень." Кеслер. Вы читали–ли? „Тьма в полдень," как он в Харьков ездил. Помните? Возьмите ещё раз прочитайте, что он писал о детях, которые бродили, о голоде и т.д. Видите, в литературе выбросно, пожалуйста. Ведь это не то, что он дал только документальные данные о фольклоре, показывал ту атмосферу. Он не с воздуха брал, так что видите, и в литературе отражалось. А в документах имеються огромные документы в архивах, но советская власть к ним не допускает. Даже нас там, я вот там был много лет, к таким документам не допускали. Это были особо засекреченые документы. Вы поняли? И к ним не допускали для того, чтобы об этом пустить в непамять, все это. Но это не вышло. Нельзя было миллионы людей убить, выслать и чтобы это в непамять ушло. Видите, даже находите здесь, бы находите людей, которые об этом вспоминают. Это было массовое явление. Вот.

Вопрос: У меня есть несколько вопросов.

Ответ: Да, слушаю вас.

Вопрос: Вы описывали как разкулачивали деревню, в которий Вы работали.

Ответ: Я ведь не описывал этого. Я ведь пишу исторические работы. А это в воспоминание входит такое, как раскулачивали, так далее. Но я был свидетелем.

Вопрос: Ну, это сравнительно позно — 35–ый год. Раскулачивали...

Ответ: Раскулачивали! Нет, уже слушайте. Например, что давали? В 25–ом уже. Давали крестьянскому хозяйству, крестьянину, скажем, Музичке, Сидоренко, Петренко, Иванову, Сидорову давали твёрдое задание: — Ты должен доставить 350–400 пудов хлеба. — Здать государству. Называлось твёрдое задание. Он по мощности своего хозяйства, по количеству рабочих рук, не мог иметь такого количества хлеба. Он не выполнял. И его прыходили и раскулачивали. Конфисковали все его добро пплоть до домашних предметов. Вы понимаете, конфисковали. Забирали корову и лошадь, если

была, а их самых отправляли на Север. Вот вам и раскулачка. Раскулачивали! Если только говорить о кулаках действительных, то в теории советская власть говорить, что кулак это мироед, который эксплуатирует чужой труд. Но очень многое и на Кубане, и на Дону, и на Украине было крестьян, которые имели многочисленную семью — трое–четверо сыновей, несколько дочерей и они имели мощное хозяйство. Что значит мощное хозяйство? Ну, две лошади имели, ну имели три коровы. Вы поняли меня? Вот, работали. Столько рабочих рук. Так их называли кулаками. А если он, он не брал, не использовал чужого труда. А его все таки считали кулаком и раскулачивали. Таким образом, термин кулак при советськой власти приобрел характер не экономический, а политический. А те середняки, которые, и бедняки, которые не шли в колхоз, называли их подкулачниками. Они наверно имели одну коровенку, а то и лошади не имели, но не шли в колхоз. Подкулачник! Термин какой? Экономический или политический? Как по вашему?

Вопрос: Политический.

Ответ: Ну конечно политический. Требовались рабочие руки. Создавали за счёт крестьянства огромную промышленность. Создавали за счёт крестьянства! Для нужд крестьянства давали всё. И они их посылали в лагеря или на новостройки — на Север, на Урал, в Сибирь, в Коми АССР. И эти люди експлуатировались там государством похуже, чем бы их эксплуатировал, во много раз, помещик. И это можна было. Так считалось. Называли, если говорит кулак — это значит не кулак, если подкулачник — это значит середняк или бедняк.

Вопрос: А что можете сказать о составе партии и правительства в той деревне, где Вы работали? Какие люди участвовали в партии, в правительстве?

Ответ: Очень часто...

Вопрос: Местные или...

Ответ: Я понял, я Вас понял. Очень часто были пришлые.

Вопрос: А откуда они?

Ответ: Пришлые? Я вам скажу. Очень часто были пришлые с других областей и даже не украинцы по национальности. Очень много было русских. А наоборот, в русской области посылали не–русских по национальности, болдаган, там татар. Вы поняли? Весь партийный аппарат. Но этот партийный аппарат и правительственный в эти годы, в 30–ые годы, всё время менялся потому, что они среди них тоже производили аресты. Украинские партийные организации они громили по несколько раз. Шёл террор. Это вопрос террора политического. И вот что происходило. Этот аппарат, многие с этим были не согласны, понимали. Ну, так они были, их арестовывали, они должны были бежать, если могли. А нет, их ликвидировали тоже. А многие были по существу прислужники. За этот паёк они были готовы всё что угодно делать. И они делали. Кто зганял это население к вагонам? Кто окружал деревни? Ходили мангруппы–маневрованные группы НКВД (ГПУ, а потом НКВД). И эти маневрованные группы состояли тоже из русских, татар и т.д. Из украинцев тоже. Украинцы, которые входили в такие группы, свирепствовали в русских областях, а тут свирепствовали русские. Это была специальная политика. Вот и они провадили это. Но многие из них попадали тоже в тюрьмы, в лагеря. Их обвиняли в том, как сказать, саботируют, недостаточно энергично отбирают хлеб. Да, и тоже их арестовывали. Я с ними сидел, я видел очень многое. Начальники, райземотделы там, ветеринары там, потом, эти самые, агрономы. Из интелигенции — учителя особенно те, кто возвышал свой голос в защиту. Их немедленно арестовывали. Аппарат был административный. В войсках НКВД, в мангруппах кормили хорошо, за счёт населения конечно. Вот что происходило. Что вас ещё интересует?

Вопрос: У меня есть много вопросов. Ну, что Вы, как молодой учитель, думали о наркоме просвещения Скрыпнике?

Ответ: А что я мог думать? Он настолько. Им тоже не доверяли. И ему не доверяли. Он взял и застрелился. Выхода не было. Он же был большевик. Он в этом движении большевиком был столько лет. Правда? С дореволюционным стажем. А он увидил это всё, что говорить. Он, Шумский, потом ещё можно вам ряд фамилий давать. Ну, они все обвинялись в том, что они недостаточно энергично очищают от хлеба страну, не проводять линию сталинскую. И их или арестовывали, или они стрелялись. Скрыпник застрелился. Шумский, Затонский были арестованы. Коссиор был арестован.

Влас Чубарь был арестован. Но в начале они принимали участие тоже в этой политике. И все таки они недостаточно служили и их ведь тоже арестовывали. Тут вопрос переплетается с вопросом террора. Сталинская политика по отношению аппарата.

Вопрос: Там, где Вы работали в деревне, было ли сопротивление коллективизации вооруженное?

Ответ: Бывали. Называли бандитизмом.

Вопрос: У Вас значит.

Ответ: Там было, конечно. Выстрелы ночью раздавались. Стреляли в сельсовет вобщем. Кого–то и убивали. Уполномоченных по хлебу. Обязательно. Везде. Были и волнения крестьянские. Вот эти бабьи бунты, я вам уже говорил. Правда? Были и крестьянские. Но их конечно разгромили. Почему? Крестьянские движения имеют характерную особенность. Они в своём районе, в своей деревне, максимум в своей области, максимально. А дальше их уже не интересует. Вы понимаете? Их впогрудь разбивали и били. Такая была трагедия и Тамбовского восстания в селе ... исторический факультет Тамбовской. Такая же была история. Крестьянские восстания — в этом их трагедия. Фактически об этом пишут. Если б они имели единое командование, дружное руководство, стали бы большевики. А дело в том, что эсеры сперва сами раскололись на два крыла. Так? А потом большевики сьумели этому помочь, а потом ликвидировали левых эсеров. Крестьянство было безруководящей политической силой, разрозненное. И пожалуйста, их били по очереди.

Вопрос: А какое Ваше мнение о Махно?

Ответ: Махно! Типичное крестьянское движение Южной Украины, Южной Украины.

Вопрос: Ну то как раз не местное, но это расширенное.

Ответ: Расширенное крестьянское движение на Украине, на Украине. Вот же Запорожье, Александровск, Гуляйполе, Екатеринославщина, теперь Днепропетровщина, и т.д. Это было типичное крестьянское движение. Ну, так сказать, идеологически они там брали что? Они, понимаете, вроде прымкнули к анархистам. Он себя считал анархистом. Да, у него были крупные анархисты — советники. Такие Волин, Эйхенбаум и ещё целый ряд к нему примекало. Анархисты, вот. Потому, что крестьянское движение действительно имеет много анархических черт. У них же нет, видите. Это было гучное движение, мощное, выражающее недовольство крестьян. Теперь это вранье советськое — печать, теперь даже, и советские следования называють их бандитами. Это неправда! Именно советские отряды были найболее бандитскими. Это было крестянское движение. А что специально бывали и жертвы? Так возьмите, как советские отряды шли на Украину для оккупации. Сколько там было жертв? Так что, не бандитское это? Это было крестьянское движение. И как раз в этом движении неправда что были, как они пишут „куркули," т.е. кулаки. Неправда! Кулаки были тоже, их было мало. В основном там был середняк и бедняк, составлял основу его отрядов. Недовольны они были, продразверсткой были недовольны. Они превращались в натуральные хозяйства. У них брали только хлеб, а в замён ничего не давали. Правда ведь? Ну, крестьянин что получал в замен, скажите, в период, так называемого, военного коммунизма, начиная с 19–го года, считайте, и по 21–ый, 22–ой год включительно. А потом дальше мы посмотрим ещё при этом, что получали? Ничего! Арестов не было, правда. Промышленность была разорена, так что товарообмена не было. Я понимаю, привезли бы вагон мануфактуры и на мануфактуру получали бы хлеб. Нет. Хлеб, Ленин писал, что мы берём у крестьян взаймы! Так и писал! Есть, пожалуйста, могу вам показать эти места. А придёт время, мы им отдадим. Как они им отдали при Сталине, вы знаете. Ничего не отдали. Что украдёш? Таким образом это было крестьянское движение. И как раз народное движение. А что оно не могло удержаться, это другой вопрос. Но это ли очень мощный? Мощное движение, очень. А большевики имели, коммунисты, ленинцы, какой перевес? Они сьумели создать централизованный аппарат и свои части перебрасывать очень, понимаете, мобильно в районы, где начинались волнения. Дивизии перебрасывали с одного места в другое, что б крестьянскому движению не было. Представляете, если в Тамбовское восстание крестьянства разраслось на значительную часть России, что было бы. Или, возьмите, Кронштадтское. В этом–то всё дело, в этом и трагедия. А большевики, видите, сьумели создать централизованный аппарат и централизованные части. Правилегированные слои тогда уж создавали. Людей не кормили. Был голод. В армии, войсках ВЧК кормили. Туда шли.

Вопрос: Можно передти к другому вопросу?

Ответ: К какому?

Вопрос: Заставляли–ли Вас, учителей участвовать в агитации?

Ответ: А какже!

Вопрос: Можете рассказать об этом?

Ответ: Я об этом рассказать не могу. Я лично не участвовал из целого ряда причин. Не потому, что я, хотя я боялся тоже как всё. Как же! Ввели доски позора. Надо было быть грамотным. Писали: — Позор — такой–то сельсовет не выполнил, такая–то деревня не выполнила, такая–то растрата. Лежебоки! Лодыри! Кулаки!

Плакаты оформляли, в газетах районных писали статьи и т.д. Как же, аппарат этот включался. Или, например, учителей брали в деревни в качестве уполномоченных. Это учителей комсомольцев и партийных. Я не был партийный, не был в комсомоле. Так их брали на две, три недели, на месяц, два, три в качестве уполномоченных в дервню по выкачке хлеба. Вы поняли? Вот у меня был коллега Вахновский. Был коммунист. Ну, так его, он в школе не был по месяцах. Все в деревне сидел по выкачке хлеба, Перебрасывали. Так что весь аппарат участвовал, все участвовали в той или в другой мере, разве что не стреляли, не убивали. Это они не могли. Участвовали. Помню, всех партийцев и комсомольцев школьных, окружили одну из деревней, что б не убежали... Окружили, что бы никто не убежал, а войска мангруппы, ВЧК гнали на станции в теплушки этих высылаемых крестьян. Делалось это секретно. В одну ночь вдруг окружалась деревня и всё, что бы не было шума, гама. Так что это было. Аппарат участвовал. Ну, а уж комсомольский и партийный аппарат. Вы сами понимаете. А кто–нибудь голос поднять не мог, потому что как поднимите голос, так назавтра же вы будете арестованы. Террор был страшный. Это всё связано с террором.

Вопрос: Существовала ли церковь в этой деревне, где Вы работали?

Ответ: Куда там! Так, во–первых за религиозную пропаганду, восхваление старого режима арестовали, сажали. Церкви обычно все были забиты или превращали их в склады для хранения зерна и...

Вопрос: До Вашего приезда это сделали в дервне?

Ответ: Нет, это сделали в 30–ые годы. Монастыря разганяли, монахов и монахинь разганяли, занимали их келии, занимали их монастыри под всякие хозяйственные надобности. Куда дальше! Я, вот, был в эти годы, как раз ездил, это был 35–ый год, я помню. Я был в Новочеркаске. Там имелся огромный собор на площади Ермака в Новочеркаске, в центре Казакии. И собор не действовал. В соборе были курсы высшего кавелерийского состава. Курсы. А внизу были стрельбища для них, пожалуйста. Это известно. Можете в литературе найти. Конечно гонения шли на религию. Люди культа, лишали их пайка как нетрудовой элемент. Лишенцы не имели права голоса. Так, что голоса не иметь, то им бы наплевать, но это было связано с тем, что не давали никакого пайка. Они были голодны. Расходились, разбегались, их арестовывали, сажали. Я в лагерях сидел с огромным количеством лиц духовного происхождения — муллы татарские, русские попы, панотцы украинские, раввины. Все сидели.

Вопрос: А сколько лет Вас держали, значит, после этого, как в 33–ем арестовали?

Ответ: В 33–ем меня, как арестовали, в общем меня держали почти год и выпустили, прекратили дело. Я и еще один доцент Винницкий, украинец, физик, доцент физики. Нас выпустили, а всех остальных, сотня,и и тысячами, сослали. А потом в 39–ом вначали меня вновь арестовали. И вместе в лагере я был 10 лет, а потом ссылка лет 6–7. Считайте, 17 лет забрали.

Вопрос: А можете сказать, по какому поводу Вас арестовали в первый раз?

Ответ: А то, что именно. В первый раз? Они мне, как говорят, как говорили мои студенты, как говорит широкая масса людей. Вы слышали такое слово в России, как „пришивали дела?" Они мне прышили, что я был членом таких организаций — УВО...

Вопрос: „Українска військова організація?"

Ответ: Да, да да да да! Потом ПОВ (польская организация войскова). Потому, что преподавал в украинском институте и тут был польский, рядом. Я тоже там преподавал. Пожалуйста, две эти организации. Меня мотали, пока шло дело, что бы я признался что я был. Потом говорили, что я был офицером. Я говорю, как я мог быть офицером, я такого года рождения, я был мальчик. Им это не нужно. Да. Вот, пожалуйста, без всяких оснований. Потом, когда меня в 39–ом арестовали, опять это дело вытащили, что меня пустили даром. Не нужно было меня выпускать, что я виновен. И вот, пожалуста, видите я сколько потерял лет. Не было никаких оснований.

лет отсидел без состава преступлений. И не только я один. Таких много, кто выдержал. А многии покрылись землей там, лягли. Тысячи я их видал.

Вопрос: А в тридцать третьем году заключённые голодали?

Ответ: Страшно! Не было. Кто не получал паёк, все голодали. Только высший, только административный их аппарат — партийный и управленческий, НКВД, военные цлины получали достаточный паёк. Остальные все голодали. Продавали, вот я вам говорю, в торгсинах стояли. Кто как. Бежали. Голод был. Касался и города тоже, особенно низов города, кто не имел средств.

Вопрос: Вернёмся к деревне.

Ответ: Да.

Вопрос: Вы прекратили занятия, не Вы лично, но вообще. В школе прекратились занятия во время...?

Ответ: Во время раскулачки и этих компаний месяцами не работали школы. Потому что, я вам рассказываю, учителя было в ряд комсомольцы и коммунисты или других. Они их мобилизовали. Мобилизовали! Или говорили — поедешь по профсоюзной линии, мы тебя мобилизуем. Понятно? Будеш там составлять сводки, будеш там учёт вести. Так что школы и институты на Украине не работали даже. Даже, обязательно не работали. Где же могли, когда они массово. Считайте, но я ж даю в своей статьи, если вы читали, вот в Форуме —740 тыс. коммунистов в деревне участовали в этих делах. Ну, смотрите ж, это огромное количество. Это ж армия огромная. Ну как же. Не работали. Да. Вот и институт, в котором я работал, тоже месяцев два совсем был закрыт. Преподаватели из студентами были мобилизованы на эти все дела. А потом пошли аресты. Арестовывали как меня, так и других. Вот. На национальной почве. Особенно арестовывали, да всех арестовывали, украинцев, немцев, евреев. Вот у меня были знакомые. Масса. Все погибли. Конечно, украинцы, которые составляли большинство населения, и больше всего и попадало. Вы это понимаете. Да, всех! Поляков всех, немцев под метелку. А эти немцы не были гитлеровцами, они родились там. На Волыни было много немецких колоний. Вон было восстание в этом Пулинском районе. Бабьи бунт, а потом восстание. Так, ни одного немца там не осталось. Когда началась война, там уже немцев не было.

Вопрос: А можете описать это восстание?

Ответ: Ну, я там как раз в этот момент не был. Ну, как восстание? Ну, ну, ну, что. Избирали уполномоченых. Склады, в котоые завозили этот конфискованый картофель, картофель тоже брали, все. Разбивали замки, забирали, по хатам растаскивали. Ну, выстрелы шли ночью. Уходили в лес отдельные группы. Крестьянские типичные восстания были. Ну, сельсовет громили. Сельсовета не было. Коммунист, если б не был убит, то он бежал, который во главе был сельсовета и т.д. Ну, были.

Вопрос: А как милиция в Киеве относилась к голодным крестьянам?

Ответ: Они старались. Например, дети появлялись голодные, бежали з деревни, их сажали в машины и увозили куда–то. Куда? Я не знаю. Увозили. А потом трупы, стаскивали их и специально разьезджали автомашины, подбирали трупы эти и увозили в такие братские могилы. И всё. Как она относилась. Относилась по дерективам. Кроме того крестьянину нельзя было явиться в город. Они ж провели паспортизацию в трицать втором году. Вы это имейте ввиду. Паспортизацию. Паспорты получали только жители городов, а деревенский не мог иметь паспорта. Только справку колхоза. Он мог появиться в городе по справке колхоза. Так, во первых, не давали таких справок, не отпускали. А без паспорта милиция сразу забирала. Как только задерживала человека, выходит у вас нет паспорта, все. В ссылку шли. Лагеря выдерживали. В лагеря всех. Вот. Это было страшное время, которое недостатчно изучено из–за того, что они все прячут эти документы. Не дают об этом прямо говорить. В общем и маскируют. Они писали, что ликвидация кулачества как класса. Происходила ликвидация крестьянства. Вы поняли? Это разница. Кулачества было всего то несколько процентов, даже если это правда. А то все были бедные крестьяне, середняки, трудовые люди. Они их ликвидировали, превращали в батраков колхозов и совхозов или отправляли в лагеря на новостройки в качестве спецпереселенцев.

Вопрос: Ну, так, по Вашему, прычём здесь национальный момент?

Ответ: Да.

Вопрос: В голоде, что голод именно был на Украине, на Дону.

Ответ: Самый свирепый был на Украине, Дон и на Кубане, в областях, которые больше всего производили товарного хлеба. Урожайная земля, хорошие условия, старые традиции, оснащенное сельское хозяйство. Вот там и просходило это, в этих областях.

Вопрос: А национальный момент?

Ответ: Национальный момент пробуют теперь, например украинцы, говорить, что специально украинцев. Я гротив этого. Специально крестьян. А как раз специальные крестьяне, то это как раз оказывались украинцы, донские и кубанские казаки. Не менее жестоко происходило в центральной черноземной обалсти, Тамбовщина. Там тоже хорошая земля и тоже был хлеб. Тоже самое происходило. Вы понимаете. А что было делять в Ярославской губернии, где суглинок. Земля давала очень мало хлеба и они овощами перебывались там, картошкой или.... Всегда. Всегда на 3—4... Так я ж пишу. Вы прочитайте. Там же есть, что в нехлеборобной губернии 3—4 месяца продерживались, а потом караул, надо покупать хлеб. Так было всегда. Это непроизводящие области и губернии. Так что тут национальный момент, все вместе взятое. Это объективно обрушилось на Украину в самой большой степени, в силу ее целого ряда причин. Они крестьянство вообще ликвидировали как свободное.

Вопрос: Вы можете что—нибуть добавить к этому, что сказали?

Ответ: Нет. Это целая эпопея. Что тут можно добавить. Ни убавить, ни прибавить, как говорил Твардовский. Читали Твардовского?

Вопрос: Не думаю.

Ответ: Тут ни убавишь, ни прибавишь. Это замечательные стихи. Редактор „Нового мира."

Он умер уж. Либерал советский, член партии. Но он писал об этих всех делах и говорил, что тут ни прибавишь и ни убавишь. Что тут прибавить. Причём, то, что я вам рассказываю, я это рассказываю вовсе не потому, что бы вас убедить. По—моему, вы и без меня это знаете. Это было страшное время. И как раз нужно собрать сведения — это большое необходимое, необходимое мероприятие, у людей, которые это пережили, как свидетельские показання. Понимаете. Потому что когда мы доберемся до этих архивов советских? Мы не знаем, может быть господин Черненко сделает там революцию, даст свободу.

Вопрос: Ну, так спасибо, большое спасибо.

Ответ: Пожалуйста.

Case History LH58

Anonymous male narrator, b. 1923 in the Kiev region. Narrator's father, a blacksmith, refused to join collective farm and fled to Kam'ianets–Podils'k district, Khmel'nyts'kyi region, then to Novohrad–Volyns'k district, Zhytomyr region with his family, the latter in a village which had died out from starvation and been demolished except for the house occupied by narrator's family. Once on the way to school narrator was attacked by person who wanted to eat him. When he told the teacher, the latter accused him of spreading false rumors about hunger, which did not exist. Narrator saved his family from starvation by evading guards in the fields and stealing peas at night. Then the father got a job in the town of Novohrad–Volyns'k and was given a food ration. The 1933 harvest was excellent and that of 1932 was good. Narrator was acquainted with members of youth gangs. Narrator was later accepted to college and also gives information on World War II.

Question: The narrator does not wish to provide us with his name. Will you please tell us what year you were born, and where you were born?

Answer: OK. Certainly. Before I can make any statement about anything, I want to stress one very important item, that is that all my statements are one hundred percent true, and I could not lie to you or to anybody about the events that took place some fifty years ago, because I cherish the memory of the dead. I can't lie about that. The second thing is, that a lot of people, most people, are calling it as a famine. In my estimation, a famine is something that is caused by natural events, like drought or whatever. This is not a case of natural difficulties. This is a political killing. Therefore, I am calling this a murder by the Soviet government, by means of hunger, because you or anybody could call it killing another person by means of hunger, so that the person cannot survive. Now, and the third item I would like to stress is that I oppose to the term of survivor, because — I don't know, for some reason, I object to the terminology, because maybe I am the lucky one, but to the memory of the deceased, of the dead, I cherish the memory so deeply that I don't want to the called survivor. I am more or less a witness of the great events, of the criminal act that was conducted by the Soviet government. I would call it murder of 1933, and not a famine. And that is my choice.

Q: I certainly understand.

A: So, now getting back to your question. I was born in November 1923, in the Kiev region, and 1923 was a year when the Soviet government was well established. I did not know anything about tsarist times. My parents did, but I thought the events which took place in my life were more or less natural events, because everybody else was living like that. So I was hungry, and I was hungry as far as I can remember, so everybody else was in my surrounding like that. We could not afford, you know, to have a clock in the house, we never had any furniture. The best furniture we had, was made out of... My father knocked a couple of boards, and that was the bed, we put straw, and we slept in that, two or three of us in that thing, which was like a platform, and we couldn't have a clock or any watch to watch the time. And the school was far away, so my mother used to get up in the morning, and she could tell the time, or guess the time, by the stars, or the moon, or whichever, and then she would wake me up and she would tell me to go to school. And then I go; and sometimes my mother was correct, and sometimes she was wrong, because I came to school and it was still dark. I'll never forget one time — I never paid attention to my heart, see what I mean? — but my mother did, because she was more mature than me, of course, and she used to cry very often in the morning. She would make breakfast for me, breakfast would be consisting of water and potatoes, if we had that, and then she would sit down and cry. And I would say, "What's the matter with you, Ma?"

And she says, "You don't realize that, but why you have to suffer so much, so you are so young."

Sometimes she would give me 20 kopecks, to say 20 cents, because I would be back very late from school, because the school was five to seven miles away from where I live, and there was no transportation, there was only one sort of transportation, (the one) we know all best (i.e., walking). So she would give me 20 kopecks to buy 200 grams of bread, so I can

have something to eat. There was no mention about butter, or any other goodies. And at school they used to tell us that we were the happiest people in the world in the Soviet Union, and children in the United States of America and Great Britain are starving, so they were collecting money from us to help those poor kids in the foreign countries. And they would show us all kinds of pictures that the children in America are behind barbed wire fences, and we would look at that and say, "Well, I can probably survive, but those poor people, those children in America, they are so hungry," so I used to give my 20 kopecks for those kids in America. I didn't know that the Soviet government would hire spies or some other means of destruction for my 20 kopecks, but you see, they didn't tell us that, not then.

So years would go by just like that, and I went to school and I try to do my best in school, because that was the only job I knew how. Now comes the year 1933. Before that they wanted to punish the Ukrainian people for not joining collective farms, or for opposing collective farms. So as the result, those people that didn't have anything in the villages, they didn't suffer, because they didn't have anything. Other ones, that were opposing the farming, some of them had the land, some of them had, maybe, some other means of survival, so those people were taxed heavily. And after he pays his taxes — he was taxed again, and again, and again. Finally he cannot pay any more, so them they would come over and use their rifle rods and poke around the grounds, outside, inside, any place, looking for the grain, because they wouldn't take your word for not being able to pay the taxes. And I was, you know, it's taking out your means of survival, because you didn't pay no taxes to the government. But people paid the taxes, and people didn't have anymore, anything to pay with. So they come over, they used to come over and they popped around and take any grain, or any seeds, anything, any food that you had in the house, and they could claim this is for the taxes. As the result, those farmers that had something, they have nothing now, and the rest of the population, the village, had nothing, so as a result they start to starve, they would die. Now, a lot of them, they went to the towns and the cities, for bread, but the problem was no bread in the cities. The Soviet government imposed the rations on the cities, to the working people in the cities. They were suffering, but not as much as the farmers. And they were hungry also, because the ration was not in the abundance. But the farmers, they just were starving, period. Now, I must stress out this portion, because later on I am going to talk about cannibalism and other means of survival, and I want to underline that the hunger creates a certain state of mind, that a person is losing affection to relatives or and even to children. It is hard to imagine, because everybody thinks that would never happen to me, because I am so strong. Yes, it could happen to you, and it could happen to me, it could happen to anybody, because it had happened to people like you and myself.

So, my father, he was a blacksmith, and they wanted him to join the collective farm, but he didn't want to go, and since he never used to hired labor in his smith shop, he was not subject for any persecution by the Soviet government, because anybody that used hired labor, was a subject of punishment. But they wanted him to join a collective farm, but he didn't want to, so what happened, that they overheard him and my mother talking, that he would use for his refusal, that my mother is going to divorce him if he joins the collective farm. So later on, GPU called him in an office — GPU it is the same that KGB nowadays, except that by old names — and they asked him what is the matter with him, that he doesn't want to join the collective farm. And he told, "Comrade," he said, "I would join the collective farm with pleasure, but my wife threatened me to divorce me, and you know, I have children, I can't do that." So they called my mother later on, and they asked the same question, and she admitted that, yes, she was going to divorce my father if he joins the collective farm. So the KGB, or the GPU agent, asked her why, and she says, "I am not going to tell you why, but I am just telling you, that that's what I'm going to do." So finally he lost his cool head and he threw her out, and that was that. But they were going to arrest my father anyway, so he was tipped off and he run away. A few months later he sent a letter that he was in Kamianets–Podils'k, near Proskurov area, so we joined him over there, and at that time the hunger was on, the problem was in, and I knew from my own experience, and seeing all around, that people were attacking each other, there were robberies, there were all kinds of killings and just to get some food or get something for surviving. My brother, my older brother, was attacked, and so one and so forth.

Now, in that time, for some reason, there is a lot of things I cannot explain, because I was too young and too small at that time, I did not record and I had no way of recording all the events, but I am just relying solely on my memory. And then my father, for some reason, went to an area near Novohrad–Volyns'k, that's Volyn in the Ukraine. Over there, they gave us to join some organization as a blacksmith, and they gave us a house in the village of Ahly (?) near Novohrad–Volyns'k. Now that village, at that time, was dead, 100 percent of people died out. Except for one house, all the houses — the Soviet government sent the troops with tanks, military tanks, and they demolished every house that was there, in the village. And only one house was left alone, and they let us live in that house. That house had two rooms, one room was kitchen, and the other one had no walls. So you can imagine that we lived in one room only. Right next to that house, there was a big plantation, field, and the government planted, or seeded, peas on that field. And there was a path through the field, and they used this path because it was a shortcut to go to school. I went to school in Novohrad Volyns'k, and on my way to school I used to collect the peas from the field and eat it, because I had nothing to eat before it. By the time I go by that field I have my breakfast. And it wasn't too bad, when the peas was still dry but it was horrible taste when that thing start to grow and threw the buds out, and it was sort of waterish. One day — as I said to you before that there were no people around, they all died — one day I saw a young fellow doing the same things, collecting those peas seeds, and I joined him. And I was so happy to see a human being there. And we talked, and talked, and I went ahead of him, he was behind me, and he grabbed me from behind. He threw me on the ground, and he put his knee on my chest, and he goes to an inside pocket and is pulling out a big knife. And I heard so much about cannibalism, I heard so much of killing, and I got so scared. I don't know how it happened, but I probably rolled or twisted, so he rolled off me because he probably was powerless and hungry. I jumped to my feet and I was running, about two kilometers home, screaming. When I got home, my mother asked me what happened, and I told here what happened — that the man tried to eat me. So she says, "So today you don't go to school, you go tomorrow."

So OK. Next day I come to school and my teacher asked me, "What happened to you yesterday?"

I said, "Somebody tried to kill me for food."

And she says, "Sit down, and don't spread any false rumors about the hunger in the Soviet Union. We have no hunger."

So from that time I learned one lesson — I had to lie.

So the time goes by, and that peas grow up, and it starts to have fruit. Now the Soviet government puts the horse riders around that field, 24 hours a day, to guard that field from population, so the people will not eat the peas, the ripe peas. My father at that time had swollen and was dying, and there was no way of him to survive. Funny thing happened at those days that, as I remember, that the first people that did died from hunger, were men, especially the strong men, the big ones. And women were much more durable, they could survive much easier than men could. And the children were in an even better shape. So I was running around, while my father was dying, so then I told myself, "Something has to be done." Don't forget, I was about ten years old at that time.

So I took the bags and I armed myself with the bags, and I crawled to the borderline of that field of peas, and I watched the horse riders to go by, then I crawled inside the field. And now he can't find me, because the peas was high enough to cover me. And I filled up my bags with the peas, and the same way as I did before, I sneaked out. So this way I supported my father, I saved his life and the rest of the family. And sometimes it is good to be small. But it is not good to be small and in 1933.

So that's the way the things went, and we moved for some reason. Again my father never told me any reason why he moved on and on. I did know that he didn't like the Soviet government, and I did know that he fought against them during the revolution, and I did know that they were going to arrest him, except for children. They told him that for the sake of children they won't touch him for the time being. So from Ahly (?) we moved to Novohrad Volyns'k, and he got a job there, and we were put on a ration, and we collected little bit of food. My mother used to... if we had any bread, she used to lock it up. All food we had she used to lock it up, and if she would give you, then she would give you only a

small portion, so that you cannot eat everything. One time we went to the store, and the people told us that there is going to be bread sold in that particular store. The lines were, oh, about two miles long. Somehow we sneaked, we got in a line, and we waited a few hours. For your information, people for bread, they used to come over before night, and sleep there, in the line. Sometimes relatives would change the places, so that one can go and have some rest, another one would stay in line, so that the place was not going to be lost. And people would keep going on like that, you know, for a day or two, till you finally reach the happy destination, and you come to the store. And at the store we managed, me and my mother, we managed to get into line and get to the store, and I got a load of bread, and she got a loaf of bread. And when we came out, we were so happy, I can't describe you the happiness. And the first thing I did, I sat down and I start to eat the bread. And I ate half of the loaf, those were round loaves, you know, the are two kilograms. But my small body did not adjust to the amount of consumptions, so I couldn't hold, I just threw it out. But it was the best food, or the best item, I ever tasted in my entire life, even today. I'll never forget that bread.

You see, it is so difficult to talk about those things, you know. I want to try, because I was born in Soviet times, I didn't do nothing wrong with the Soviet government, because I could not, I was too small. Yet, they punished me for no reason at all. So for that I will never forgive them, as long as I live, because all this suffering that we went through, I would justify if we had a natural disaster. But in 1933, in the spring of 1933, we had the best harvest — or before, in 1932, we had a very good harvest. There was no shortage of food in the Ukraine whatsoever. And then, once the fields get ripe and the wheat, and rye, and barley, start to throw their fruits out, people used to go in the fields and cut the heads — what do you call these things, *kolosky*.

Q: Sheaves?

A: Sheaves, yeah. *Kolosky*. They used to cut them off. There in the Ukraine they were still milky, very green. They used to dry them in the sun, and then take their grain out, and crush it, and make some kind of — like a pancake or something, you know. There was a way of food, getting food. Now, the government punished severely people for doing that, they were called barbers, barbers, like barbers that cut hair, because these people were using scissors to cut the sheaves, the heads. And that's the name, and for that the government used to punish people five to ten years of hard labor.

Q: Do you know anybody, that this happened to?

A: Oh, it was just natural, just a mass event, you know, you just... t could have happened to my mother, it could have happened to anybody else, you know, but she just didn't go there, but it was a mass way of survival, you know, yeah, I can't put anybody by the name, because they were all doing it.

Q: Did it make it people sick, eating it?

A: No, what did make me sick to eat was... My mother used to take... there was a military establishment nearby, and she used to go there, and peel out, or get out the potato peels, from the garbage. She used to bring the stuff home, wash it, and dry in the sun, and then she would crush it and make it like a potato flour. And then she used to take ... to make
more, she used to take bark from the trees, cut bark from the
trees, we cut bark into small pieces, and we mixed that together, crushed it, and she used to make those pancakes like that, and we ate it. So, I was eating bark from the tree, and I got sick one time from green peas that she used to make the soup, you know. She put the stem of green peas in the pot, she boiled that, and I ate that, and I got very sick, I don't know why.

Now, we also had the terminology of *khapun*. *Khapun* is, you can say it in English, is like a snatcher, it's a person that used to come from behind you... First of all, you go to the field, to the market. You go to the market, and in the market you can buy some potatoes, some this and that, you know, sometimes you can buy a *pyrohy*, and you never know what's inside of any of those goods were. And then you have to eat that thing, with covering with both hands when you carry them to the mouth, because there is a person behind you who would snatch them out from you, from your mouth, and then run away. So those people were called snatchers, or *khapuny*. Also, the people who were selling the goods, where they got it, how they got it, it's a mystery to me, but they were selling some potatoes, or maybe

some grain, they were selling in the market, so you could buy it, if you had money. But the bags, or baskets they were selling it from, they were fully covered, so that nobody could steal anything, or snatch it and run away.

Now, a few words about cannibalism. Yes, we did have cannibalism. I mentioned that to you before, and I'll mention it again, that it is nothing to be put as to certain ethnic group or something, because this is human tragedy. And people did kill other people for food. They were also cases of profiteering by that. There were also cases that people killed and produced the human product for profit. Now, I knew the cases that a mother had killed her own child, and ate him. I knew the case, that a son came from armed services, and father and mother killed him. And I also heard the case that the mother came in the field to collect some of their grains, and she had a little daughter with her, and the daughter went into a field of wheat, and she disappeared. The mother started to look for her, and a couple of hours later she found a little child, only bones, because an old man was sitting there and separating the meat from bones.

All right. Now I saw a pot of jelly, *kholodets* we call it, from human flesh. What happened? There was a village of Chyzhivka near Novohrad–Volyns'k. We lived there at that time. Don't ask me, how, again, how it happened that we ended up in those areas. I don't know. My father is the answer, because he was the instrumental in those moves. We just followed him. The good thing about all this stuff was, that we never had any problems with the moves, because we had nothing. We just picked up our things, whichever we had, and looked forward to the next village, and that was it. We never had a problem of hiring movers, and where to put a refrigerator or a washing machine, because we never had them. And, as I mentioned here before, we did never had even a clock. And this was in a country, the other was in the twentieth century, this was in a country where we went to schools, and I learned everything about physics, mathematics, chemistry, and you name it. And we knew all these things, but we never had them. I graduated from high school in the Soviet Union, and I had good marks, and I knew how to do a lot of things, but I couldn't make them. Anyway, so that was in the village of Chizhivka, near Novohrad–Volyns'k. Somebody reported to the police, or militia they called them, somebody los the bees, beehives, so the police started to look around, who stole the beehives. And they went to the next–by village, and somebody reported that there are two brothers living there, in the house, and it seems they are not working, but they are not suffering a hell of a lot. So the police went over there, to that house, and there was a young little brother there, a young fellow. They ask, "Where are your brothers?"

And he said, "They went to Novohrad–Volyns'k."

So they started to look round, and they opened the stove, a big oven, and saw the pots, pots with something. So they pulled out these pots, and there was human flesh there. And in one of them was a human hand sticking out. So the little fellow says...

"What's this?" he was asked.

And he says, "Oh, we have more than that!"

And he takes them to the room where they stored the meat, the goods of meat, and they found other items made out of human flesh. So they took that little fellow on a horse–wagon, and they asked him to identify the brothers as they were going to the market. On the way down to the market they met the brothers, and the little fellow says, "Yeah, those are my brothers."

And they were already bringing a young boy to their home, so when they asked him, the young boy, "Where are you going?" — he says they offered him food for services of looking after the cow. So he went there, because he had nothing else to live on. So as the result of all these events, there were thousands of children that had no parents, and had no way of surviving. So as a result, they turned into hooligans, criminals, offenders. They were stealing, they were killing, they were doing anything just to survive. And those kids, they formed their own organization, and they had their own leaders. And I knew some of them, because later on I met them in school. And those kids had a strictly military discipline, and of course they lived in gutters, or some place wherever, they could sleep on, but at daybreak they all went to work, stealing. Now, if he steals anything from you, you have the right to beat him up, to defend yourself, and they admit, you had the right. But if somebody sees him doing that to you, they felt it is none of their business. but if that somebody awares you of that, that somebody could be very harshly punished — such as driving — pulling

razor–blades across his eyes, or taking a razor–blade between the fingers and cut off his nose. So, when you have conditions like that, you learn how to behave yourself, and to mind you own business. Those kids, they were... As I said, they had their own leaders and they had their sharing attitude towards each other, because whoever stole — they didn't call it stealing, they used to call it "to get something" or "enrich yourself." And if he brings any item to a safe... let's call it headquarters, if you can have that it like that, then the leader would take the goods, and subdivide among others that were not as fortunate. Because the next day the others would do the same thing, and you will benefit. So that's how they survived among themselves. And of course those kids — they used to call them *urki*, *urkahany*, and they were in thousands, or maybe millions, I don't even know. I don't even know, because there was a lot of them. They could steal anything where you go. When you are at a railway station, you do not go. Usually at a Soviet railway station, the small ones, the toilets are outside, so you better take somebody with you, because it is too dangerous for you to go by yourself, because somebody is going to attack you there. They are not after your life, but they are after your dress, after your pants, your shirt, because that's worth money — they can sell. And they wouldn't harm you, unless you resist, then they might kill you. But if you are willing and cooperative, and you undress yourself, then they will take everything from you, including your underwear. And the rest of the stuff is up to you. So that's so much for that. Now if you ask me, "Did you ever had any bright moments in my life, living in the Soviet Union," the answer is "No." I don't remember, except being young. I was always in hardship. I was always lacking of first needs — food. Food and, of course, clothing. I remember I was in college, first year in college, in Kiev. By the way, how to get in college in those days? I had to take exams, and they had thirteen people, thirteen applicants for one chair. So that means I was pretty good, because I got my chair, and I won, and twelve applicants lost it. So my father gave me his jacket, because I had...

(changes tape)

A: I just don't know where we left off.

Q: You were just saying that you were accepted to college.

A: Okay. My father gave me his, what we used to call *fufaika*. *Fufaika*, it is a jacket that has been fashionable in this country for some time, just a stitched jacket, that you can see stitches from outside, as well as from inside, you know. This kind of jacket they had, and my father had it in his smith shop, and that thing was smelling of coal, and everything, you know, and I used to come in the college and run fast and take it off, so that nobody could see me in that thing. Now, you also could have in Kiev, the students themselves, they never had food, except for those they were party members, or children of party members or high–fashion people, or high established people. But I remember, there was one — it was not a restaurant, it was a diner. If you manage entrance to that diner, you can order just one plate of soup for very little money, and then they could give you bread, as much as you can eat, for free. Through my connections with my friends, and so one, and so forth, you know, I got entrance to that, and I was doing well, because you can buy a bowl of soup for very small amount of money, and then you study yourself up with bread.

Now, getting back. Let's go back to my childhood. I come to school and — I mentioned it to you before — my mother used to cry all the time why I suffer so much, being so young. I didn't understand all this expression, all this meaning at that time, because I just didn't know anything better. Then, how do you get food? So, I knew some of the kids, they used to bring lunches with them. But those were kids. His father is a director of a plant, or another one is a KGB member, or something else, you know. So those kids... You know, we would never pay that attention to the parents. But then, as the class ends, I used to, on purpose, drop my books, when the bell rings, I drop by books on the floor. And all kids run out from the classroom, and I am still taking my time, picking my books. Now there is for that a purpose: that after I pick my books, I go and look in the desks of those kids, and most of the time I used to find out sandwiches, they were left behind, and I helped myself to them. So when I come home, I used to brag to my mother, I say, "Ma, I had, guess what? I had a sandwich today."

And she says, "Where did you get it from?"

And I told her. Then she started to cry. And, one time, at that moment we used to live in Novohrad–Volyns'k — we had a ration. My mother used to go to the diner, and get dinner for me, and she would keep the dinner waiting till I come back from school. And

there would be a piece of bread with it. And then I'll never forget, I had my dinner, whichever it was, but there was some soup ??? and some other stuff there, and a piece of bread, and a crumb that fell from my piece of bread on the table. And she picks it up, and she asks my permission if she can eat it.

Well, then I cut. So, I don't know if I can... If in this short period of time I covered everything. It's impossible, after all, to cover everything, because day by day, it was different, but in a way it was the same, because it was still hunger. As schoolchildren, we never had books even, we never had textbooks. The school would assign one book for a group of children, maybe ten, fifteen, or twenty, and we used to assemble in one house to do the homework. So when we go there, one would read, and the rest of us would listen, and then we ask ourselves the questions, and this was the preparation of the homework. So the following day you come back to school, you better know the answers. As far as the notebooks, we never had them also, we tried to use brown paper, wrapping paper, as a notebook, if we can get them. The luxuries like we would have in this country, that you can have brown paper, and brown bags every place you go, that was absolutely unthinkable over there, because every paper was useful for writing, including brown paper. So once in a while, if the school has a supply of notebooks, then each one of us would get one for a year or six months, or whichever. Same thing was with pencils, the supplies were almost nothing.

Oh! That's what happened one time — I guess I was maybe about 13–14 years old, and I wrote a poem. I started to write poetry when I was real young. And I wrote a poem, I wrote a poem about a boy and a girl in my class, and I put them together in my imagination as husband and wife. And I wrote a poem that they married, and he goes to work and she stays at home, and then he comes home, and he asks for supper, and she says there is nothing to eat, so he beats her up. And I though it was very funny. I found somebody, some of my friends, that I regarded him as a literary critic. So I showed him the poem, and we stood in a corner in the recess. And he read the poem, and he was cracking, and I was laughing, and everybody had good time. Except that we had a political leader there, *pioner vozhata*, she was the leader of pioneers, those were the kids that walked around in their red ties. And she comes over, and she says, "What are you reading, boys?"

And he says that that is his writing. And she says, "Let me read it, and I will get it back to you." And I didn't like the idea, because I didn't want here to know what I know, about the man and wife, so I was sort of embarrassed. But she took it away, anyway. Either the same day, or the following day, I was called to the principal's office. And the principal asked me whether I wrote that poem. And I said I did, I said I did it for fun. But he says, it's not funny, it's very tragic. And I couldn't understand, why it is tragic. He says, "You wrote down here about hunger, that there is nothing to eat in the house, that the husband has to beat up his wife." I didn't mean to have any revolution in the Soviet Union, I just thought to write down what I saw around me. So he couldn't give me my poem back. Instead, it ended up in the secret police. The secret police called me in, and they put me through interrogation. And they asked about my father, and how loyal he is to the Soviet government. And I told them — even though it wasn't true — but I told them he was very loyal. And they asked me if I had any problem, material problem, in the house, and all that stuff. And I told him we had abundance of everything, which was a lie. And he told me, who inspired me to write this stuff, and I answered them, "I just did it for kicks, for fun."

So in conclusion, he told me, he says I will never escape Siberia, I am too young yet to be arrested and to be sent to a concentration camp, but I am the future member of the camp, if I ever survive, he says. He told me, "Whenever you grow up, you are the candidate for Siberia." And I couldn't understand, why. And because, he says, you are very independent, and you do thinking, and we don't like those people. So that was my trip into literature, if you can call it that.

Q: And how old were you then?

A: I was about 13–14 years old.

Q: And the girl was the same age, the one for spying, or that *vozhata*?

A: No, the *pioner vozhata* was like a school teacher, she was a grown up woman. Yeah, she read that, and she gave it to the principal, because she couldn't give it back to me, because it was political. And I never knew it was political. I know now, but I didn't know then. And so much for my counter–revolutionary activities.

And then my relationship with my father. I did not now any other life, except the Soviet life. And they told me at school, that we were the happiest people in the world. And I believed them. Except I couldn't understand why we are so happy and I am hungry. But my father was always blaming the Soviet government for our hardships. I tried to convince him that, "Father, you know, maybe sometimes you have to take a little bit of bitterness, because we are still in a process of getting forward, we are catching up with America, with other countries, and we would like to have good life in the future."

My father told me that I am full of baloney, and that I didn't know what I was talking about, and he went through all the facts of life during the revolution, and he knows that they are bandits, and they are no good. All right, but I still didn't believe him that he was right. I do believe him now, or in some later years. And one time I felt real bad about that. My father told me, he says, "If you disagree with me, why don't you report on me?" I cried after that, because I loved him.

What happens? We had a case in the Soviet Union. There was a young fellow by the name of Pavlik Morozov. That boy overheard a conversation of his father and his followers, father's friends. They were going to do some revolutionary act against the Soviet regime. So this kid went over to the secret police and reported on his father. As a result, Mr. Morozov — senior — was shot, and his followers also were killed. But some other followers ambushed Pavlik Morozov and also killed him. Now this idea was very spread around in the Soviet Union, especially among young children — the sample of a true bolshevik, the sample of a true Soviet child, that he didn't even care about his father, he loved the government, and the system, so dearly, so he reported on his father. Now, that was encouragement for all the children in the Soviet Union to do the same thing. That's why I felt so bad when my father made that crack about that.

Q: Was your father ever arrested after that?

A: No, no, I don't know exactly, but when the Russians came back, when the Soviets came back, somebody told me that in our place all the people that were men, that they could assemble, they were brought up in a church, and they put the church on fire. And they told me, my father was among them. I have no proof of that.

All right, so much for that. Maybe, you know, I missed something, but I don't remember.

Q: We are all set. That was very moving and very interesting. I just had a few, maybe, questions to add. Do you remember in central Novohrad Volyns'k, the party activists and the government people, were they mainly local people, Ukrainians, or were they outsiders, or...

A: Okay. Not only there, but in another areas also, it's a mixture. The higher–ups were sent over. The government sent over those to govern, that were loyal to the communist system and to the Communist Party. Sometimes their nationality didn't play a major role or anything. As far the local people, so you can hold most of them were Russian–speaking individuals, yes, most of them were Russian–speaking individuals, yes, most of them. Those that were in command of the secret service police, the members of the secret service, most of them were of Russian origin. As far as the Ukrainians are, some of them were also there, but not too many. Some Ukrainians were acting to fulfill the orders, to do what the government says. They did that. Some of them, they believed in happy future, and they sacrificed everything for that, and they were naive, they thought it would do that, that we were going to have a paradise on earth. And held ??? everything else, even their own parents. We have cases like that, we had a case, that a son almost did send his own parent to Siberia, almost did, because he believed strongly that the communist system was the right one and the best one, because he was convinced. To regard as a national — you can call it national, because people in need or in hunger, they didn't care what nationality you are, or they were — they used the language that they knew, and they were not very particular about the grammar, but they were thinking of one thing — survival. So that's to the question who were those people — it's a mix–up, it is not entirely one ethnic group or another.

Q: Do you remember any church services?

A: Yeah.

Q: Will you tell us about that?

A: Yeah, oh, yeah. It's good you asked me that. In my lifetime over there, as a youngster, I was twice in church. First time, my mother took me down — nobody even asked whether I like it or not, they just took me down, and that's it. I remember that — I don't know, maybe I was three years old, four years old, I don't know — I know that the choir made me cry, because it was so affecting my soul, the choir singing. Second time I went to church, we were living at that time at the township Berezdiv, near Proskurov. My mother says to me that it's Thursday before Easter, *strasny chetverh* (Holy Thursday). Usually in the Orthodox Church, it's a procession around the church, the services are in the evening, around the church, with the candles, and it's a very moving event. And she told me that it's so beautiful, that I would love it. So I didn't want to oppose her too much, and I said, "Okay, Ma" — not "okay," because I didn't know "Okay" those days. I agree with her, and I cam to the church with her. It's true that the church was beautiful, and the service was nice, and everything else, and I enjoyed it. The following day I went to school, and the principal called me in, and he asked me why did I go to church. Apparently there was somebody there, that saw me. So I told them, I went with my mother. And he starts to yell at me, and he starts to threaten me, and he says to me, "If I go again to the church, I would have to quit school," because a Soviet child is not permitted to go to school and to a church to experience opium of people, like Karl Marx's expression. He made me cry, and he kept me there for a few hours, and was yelling and threatening me. I came home and I told my mother, "From now on I never go to church again." And I asked her to remove the icons from the house, because what happened, I realized we had icons in the house, and not the portrait of Lenin and Stalin. And when I realized that, I got scared, and I told my mother, I told her, "Ma, you'd better take those icons out of here, because I am going to buy a portrait of Joseph Stalin." And I explained her why, and my mother took those icons, and she put them in the attic. And she used to go every day to them, and she used to pray there, up in the attic. And I put a portrait of Joseph Stalin in a corner, and I thought that anybody that comes to the house, they will see that I am very patriotic. Those are things, you know, that you have to do, if you want to survive, and make the steps in life. My father didn't go to church, I don't think he was a very religious individual. My mother was. By the way, my mother was illiterate, my father had two years schooling, I was the highest in the whole family with my education, and I can tell you this much, that for all those years I had various professors, inside Soviet Union or outside, but my mother was the biggest professor of them all. Because she had Ph.D. in life, or of life, in my mind. And the sacrifice that she made for me and my brothers, probably every other woman would do it, but I have no experience, except with my own mother. So if I had my right, I would erect her a monument, the highest in the world. So much for this.

Q: You mentioned earlier that you father had opposed the Bolsheviks during the revolution. Could you tell us anything about that?

A: From the best I knew, he was for a short period of time in what was the Petliura movement, and then he was at one time even trying to join the Communist Party, but they wouldn't accept him, because he was marked. Speaking about my father, he was very proud and stoic man. And those people, people like him — I can judge it now — they don't bend. You can break them, but you can never band them. And he was still that type of quick individual. And maybe I inherited something from him, because when they told me that I am a candidate for Siberia, maybe that was the case. I don't know. But this is so much for my father.

Q: Once you told me that you had uncles, or other relatives, in the Petliura forces.

A: Yeah, that was on my mother's side. I don't know how far or distant are their relationships, you know, but I knew that he was in tsarist army, an officer, and then, during the revolution he jointed the Petliura armed forces, and he was a Petliura officer. And then — I told you this about when he came home. Do you want me to repeat it?

Q: Yes.

A: You know, in those days the armed forces, it was not like today when everybody has a uniform. These people didn't have uniforms, nobody knew who was what, they were all running in civilian clothes. And he came home, I guess Petliura armed forces were retreating, and it happened so that they were coming through his village, so he went to the house and he wanted to rest, and he lied down. As soon as he lied down, his mother looked in the window, and she saw the Bolsheviks with red stars on their hats, on their caps, red

stars. They were coming to the house, so she says that the Bolsheviks are coming. So he goes in the attic, looks around, and then he jumps down to the ground, and he goes to the... There is a river there, so he goes down by the bank of the river. And there was a horse rider behind him, and he hold his, "Halt!"

And this guy started, "The Bolshevik is on the horse!" And so he keeps running and the guy on the horse thought the Bolsheviks is running away from him. He takes his rifle and shoots my relative right there, on the river bank, dead. And he comes over, and that was his officer; this soldier, an enlisted man, shot his own officer. So this guy died that way, but then his younger brother was a very strong sympathizer, and he did all kinds of misdeeds, to his cousins, to his relatives, and his own parents. For the glory of the Communist Party. So that much for that.

Q: Do you remember anybody in your family talking about the days before the revolution, what did they thing of the tsar?

A: Yeah. My mother used to talk to me about a lot of things. My father also told me that he was a worker during the tsarist times, and he was in Katerynoslav, that's Dnipropetrovs'ke. He says that he had such a good life that he had even white bread. Oh, over there you have to understand that white bread is not like in the United States. White bread usually is consumed by people of means. The peasantry eat only dark rye bread, and people who are in a low bracket eat rye, but he who eats *bulka*, white bread, and that's status, symbol of status, okay? So when he told me that he was eating nothing but white bread, you know, that he never even touched dark bread at all, I thought he was kidding, because he had good living. On my mother's side, she was telling me that it was tough, but there was no hunger. On a low level, people say they had hardships, yes, but nobody starved. You did not have to do criminal acts in order to survive. You could always have something to eat. Even if you asked, if you begged, they would give it to you, because if you don't have it, somebody else does, you know, they will always share it with you. So therefore, even though I am not sympathetic to monarchy, that's my personal point of view, because I do not share the view that if father had a position, then his son has to inherit that. I do not share that view, because father could be a very smart fellow, but his son could be very dumb fellow, and the country would suffer, and people with it. So therefore I do not share this view. I would rather elect my representatives, if you call them president, you call them tsar, you call them anything you want. Anyway, so therefore I do not share the view of liking monarchy, but I see that they had much better life during that tsar than I had in a glorious proletarian state.

Q: Could you share with us your memories of the outbreak of the Second World War? How did people react? How did you react? **A:** Yeah. Well, number one — my father was expecting a war. It's funny that the rest of the population on earth opposed the war, which is natural. But in the Soviet Union every year, every spring, they expected war. My father was expecting every spring when it was going actually to happen, because the only way that the Soviet people could change their life, or style of living, was through the war. They could not do that themselves. so finally then the war broke out, the Germans bombed Kiev and other cities, and, I know, my mother was crying because the boys, you know, sons and so on, but in general people were expecting the war as a blessing. It didn't turn out that way, because the Germans came over, they were not liberators, they were conquerors. And the Soviet troops that went to the POW, to German bands, on purpose, because they did not want to fight for the regime of Stalin, but now, what happens, that the Germans were keeping them in the POW camps, and they were starving them to death. So that helped, that strengthened up the Stalin's position, because then red soldiers did not want to go into the POW, into German hands, you see? Now, so Hitlerism, even though the expectation of Soviet people, of Ukrainian people, they counted, because you know, they thought that Germany is a civilized country, a European cultural country, with Beethoven, Goethe, and others, so they could not thing that we will have maniacs like Hitler and others, to come over and they were killing us. They were killing us, they were killing for nothing. So, those that were counting on Germans changed their mind later on. Because then, they found out that the Germans came over not to help us, but to turn the Ukraine into a slave country.

Q: How quickly did the news spread that the POWs were being starved? Did the people learn about it quickly?

A: Oh, yes. This spread out very fast. I remember, so many times, the Germans would lead a group of maybe several hundreds of POWS, all right, through the streets of our town or railway leave, right? They were leading them to the camp, or some destination unknown, I don't know what the hell they were doing with them. Now, if one of the POWs cannot, or two, or three, or ten, cannot walk, because they were wounded, or he was sick, the German patrol would take out their rifles and shoot them, right there, in front of people. Now we used to come over, because his claim was, that what good is he, anyway, he can't walk, so they would kill him. My mother used to cry, and she says, "Look, what they are doing!" Because she felt that maybe, you know, her son, is in such a predicament, you know. Now also the Germans would not allow civil population to bring food to the POWs. We didn't care what nationality they were, we had nothing ourselves, but at least we had some potatoes, carrots, beets, or some other stuff, you know. We used to bring over, but they wouldn't allow us to give to them. Then we stood outside, and we used to throw it over to them. And help them that way. You see, it's very difficult to understand now, from a perspective of 50 years or 40 years, you know, what happened in those days — you can have all kinds of accusations, you can have all kinds of thinking, but if you put yourself in those positions, you know, what do you do? No matter what you try, it's bad. No matter where you go, it's danger. You try to use your senses, and if you misjudge your moves, you're dead.

Q: Thank you very much.

Illia Mykytovych Demydenko, b. 1903 in large village of Storozhove, Chutiv district, Poltava region, son of an illiterate but intelligent and respected "prosperous middle peasant" with 32 ha. of land and who was dekulakized in 1932. Narrator gived a vivid, moving portrait of his father, an old–fashioned, highly honorable peasant. Narrator's uncle, by contrast, was "a real kulak" who during the revolution supported the Skoropadskii Hetmanate. Narrator gives information on pre–revolutionary and revolutionary periods, stressing the existence of "class" tensions and enmities from early on. In the 1920s, most people's attitude toward the Bolsheviks was passive, and "the village lived its own life." Narrator joined the *komnezam* in order to get permission to go on to higher schooling: "Then, sometime around '24, '23 it was not possible to go on to higher school without orders. These orders had to come from the Committee of Non-Wealthy Peasants or the Trade Union or Communist Youth League or something like that. Well, they organized this Committee of Non-Wealthy Peasants, of which the teacher was secretary, and one of those middle peasants was head, and they were very good people who never did anything bad for the village." Narrator makes it clear, however, that although this particular village had a decent *komnezam*, he considers most of the cadres riffraff. In any case, narrator's father was so respected that he lasted until plenipotentiaries came to the village and evicted him; the local *komnezam* would not do it. Narrator studied in Poltava, then graduate school at the Kiev Institute of Public Education (universities in Ukraine were then called institutes of public education), taught high school in the fall of 1932 began work as a biochemist in a research institute on the outskirts of Poltava, and joined the Communist Youth League. Arrests beginning with fall 1929 roundup in connection with SVU, described as "mass destruction" of scholars and scientists, especially the young, and is convinced that no such conspiracy existed. Narrator's parents, youngest brother, and niece starved to death during the famine. Narrator saw starving peasants in Poltava and bodies piled up at railroad stations on the Kharkiv–Poltava line.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я та прізвище.
Відповідь: Ілля Демиденко.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1903–му році.
Пит.: А в якій місцевості?
Від.: На Полтавщині, село Сторожове.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством.
Пит.: Чи Ви пригадуєте, скільки землі було в Вашого батька?
Від.: Тридцять два гектари.
Пит.: Це рахується...
Від.: Ну, це заможний середняк в наших місцевостях. Заможній середняк, середняк.
Пит.: А батько цю землю набув ще до революції, чи аж пізніше?
Від.: Це до революції. До революції, так.
Пит.: Чи Ваша родина належала, скажім, до козацтва чи це...?
Від.: Це були, вони походили з козаків і коли вже кріпацтво заводилося, то так кріпацтва не було, а так звані казенні селяни, які виконували державні всякі обов´язки — возили військо, готували, отаке значить. То не, кріпаків там не було, вони не були кріпаками.
Пит.: Ну, а скільки Ви пригадуєте собі чи то, що самі пережили, чи то, що від других чули, а як Вашій родині жилося за царські часи?
Від.: (Сміється.) Знаєте, вони, селяни, назагал і в ті часи вони просто не ставили цього питання. Вони вважали, що вони народилися для того, щоб працювати і, значить, виконувати ті, супроти свого уряду, виконувати обов´язки без всяких критичних завважень і без нічого. Лише одиниці, я знаю з нашого села три особи були, які замішані були в революційному русі. Три особи, але що торкається мого батька — не були. Він

далекий. Більше того, як коли був скинений цар, то він страшно ставив питання: „Як же то може бути без царя?" Але ніби дивлячися на те, що він, значить, такий ніби і заможний, він в наслідок того, що був, по–своєму він був побожний, був релігійний, але це не була лише зовнішня така зовнішня релігійність, а справжді внутрішний і він надзвичайно добре ставився до інших людей. Ніколи нікого не визискував. Більше того, скажемо, придбав він хату для майбутнього, для відстроювання свого сина. Жила там бездомна Мотря з донькою. Він ніколи жодної плати не брав, ні до чого не зобов´язував її, більше того, він обезпечував паливом її і таке інше. Коли, скажемо, весною в людей не вистачало там картоплі або що, а в нього багато було картоплі — він то виносив на вулицю ставив і беріть. І ніколи за це не вимагав так, як інші подібні, так звані куркулі, це щоб скажемо за мілку картоплю іди на полі пороби день. Він цього ніколи. І тому, коли почалася революція і далі, його всі обороняли під цим оглядом. Ніколи не було такого, щоб на нього сказали, що він там куркуль або що — ніколи цього не було аж до кінця 32–го року.

Пит.: А чи були справжні куркулі?

Від.: О, були, були, наприклад скажемо, мій дядько або його брат це були справжні куркулі. Справа в тому, що мій батько не був грамотний. То цікава історія була. Його послав батько учитися в елементарні школі, може типу дяківської школи, а він не хотів там учитися — десь сидів у кущах, потім з хлопцями йшов додому, а дід каже: — А, не хочеш учитися, то волам хвости крути.

Заможний був тоді, а менший брат Панько, той пішов учитися. Учився. Приходив додому: розкладе книжку, Євангелію, апостола голосно читає і батькові стало завидно, що той Боже Слово читає і він дав обіт Богові, що як Бог йому допоможе навчитися читати, то він буде читати Боже Слово. І він це дотримувався в той спосіб, що коли, наприклад, їхав зі мною до міста Полтави й там написана була вивіска, скажімо, там „гостинниця–теплиця" і то він: — Ілько, Ілько, а прочитай, що там написано, — хоч він добре сам, але він дотримувався слова, що він дав слово, отже він абсолютно відзначався чесністю. Надзвичайний, це всі знали. Якщо сперечалися сусіди, люди про якусь подію, то вони казали: — Ходім до Микити Григоровича, в нього перш за все колосальна пам´ять була, як він скаже, то так було, батько починає оповідати з історії. То було та соняшно було а він так далі цілі історії. Пам´ять у нього була колосальна.

Якщо скажемо до цього, але він ще вичитав у Божому Слові, що в Євангелії, що Бог, значить, сотворивши ту першу людину сказав: — Іди і в поті, в поті свойому добуватимеш хліб свій, — і він це зрозумів буквально „в поті" і нас у поті гнітив. Нас синів, нас було значить, всього, п´ять синів — одного було забито на війні імперіялістичній. Він був жив старовиними звучаями — примітивними способами орали, сіяли й таке інше. Він це знаряддя сам робив — він був проти введення техніки буд–якої й буквально в поті.

Що ми особисто хлопці, сини, проклинали це господарство так, що я, наприклад, я його ненавидів це господарство все це разом.

Пит.: Ви говорите, що Вашого батька дуже шанували, чи його вибирали якимсь...

Від.: Його, не дивлячись на те, що він писати не вмів, його, наприклад, але то ще за царських часів, я знаю, його вибрали збирати податок і то я, значить, він відмовлявся: — Та я ж не грамотний, не вмію писати.

А йому кажуть: — Слухай Микито, та ти пам´ятаєш добре, краще ніж всі ті, що пишуть.

Він там якісь значки на сталі часом робив, а значить, а то збирав.

Я пам´ятаю ще таку історію. Там був такий Мар´яненко звали, я думаю, що він був пов´язаний до певної міри із революційними такими напрямками. І той щось таке п´ять карбованців винен був податку і ніяк не віддавав, а до батька приїжджає там з вищої влади: — Ти не вимагай, ти не вимагай, ти не хочеш, ти не хочеш.

Ну, і той іде до Мар´яненка знову. Ну, і потім каже: — Знаєш, що такий день прийде і я тобі віддам.

Ну, піду. Ще раз пішов. Той Мар´яненко розміняв ті п´ять карбованців на копійки, значить 500 копійок — цілу торбу — і дав батькові нести. І батько тоді часом, значить, їхав до міста Полтави у банк здати ці гроші, але назад, то часом, то значить, десь 25 з чимсь кілометрів було приблизно. Так, кілометрів, ішов уже пішки і то в один день він

справлявся, а копійки то складали все для того, щоб земельки все придбати, все земельки, земельки.

Ще одна цікава річ. Він золота не любив, і тому, скажемо, якщо гроші збиралися, то він все переводив на папірці, бо золото, значить, то розкотиться, тощо. Не любив золота. Значить, можливо тут навіть таке настановлення, бо в релігії часто згадується проти того золотого кільця і такий чи щось у нього було це. Ну, і я пам´ятаю вже вже у час революції, то коли валюта була царська знесена, я якось заліз в піч, а там в коміні така дірка, всунув руку і витягаю жмути цих грошей паперових — катеринінки, то значить, по 100 карбованців, таке інше. Там, значить, гроші — то все для земельки збиралися, все це пропало.

Пит.: Були в селі такі дійсно бідні люди, такі, що бідували, голодували?

Від.: О, так.

Пит.: Я маю на увазі за нормальних часів.

Від.: Були завжди під весну, що бідні всі голодували і тому йшли, скажемо, до багатших, просили там картоплі, чи не можна позичити, відробити й таке інше. Тому я кажу, батько мій ніколи не давав на відробіток, а просто виставляв.

Знаю сусід був такий Павлович, Панько Дедих, то він, бувало, то він уже мені сповідав, що то ж весною та уже нічим посіяти. На посів пшениці немає, то я звертаюся, кажу: —Микита Григорович, не можна там позичити пшениці?

А він каже: —Та подивлюся.

А на ранок я йду, а через тин переставлений там, скажім, мішок пшениці уже готовий. Він ніколи нічого, скажемо, словом, у нього не було такого, щоб він щось обіцяв, не зробив таке інше. Він скорше не обіцяє, але, значить, то зробе. І тому відносини з сусідами назагал були добрі, просто добрі, нормальні. О, бувало там жінки часом, мати з сусідкою сварилися. Баби часом із–за того курка перейшла туди там пограблася і за курку там зчинили, а скажемо, як чоловік... Пам´ятаю ще такий випадок. То було десь, думаю, в 1906–му році в ці часи революційних подій. Якось уходе батько вночі і каже, що під тином на вулиці, значить під нашим, а в нас так дерево складалося, бо в нас лісу трохи було. Дерево складалося, так що на дереві під тином сиділи. Голуб, який через одну хату був і той Мар´яненко сиділи і говорили і хтось із них каже: —Чи не пустити йому півня?

Це, розумієте, півня? Підпалити, бо в інших місцях, значить, а другий з нього, другий каже: —Ні, каже, він є добрий чоловік.

Можливо, що отой Мар´яненко, який розміняв значить, на копійки, можливо той сказав, але Голуб, який через одну хату, той, значить, такий він, між іншим його бандити потім у час революції забили. І таким чином, значить, мого батька знову не зачепили тоді ці сусіди.

Пит.: А чи, значить, чи Ви бачили признаки якоїсь клясової боротьби внутрі села, значить...?

Від.: У селі? Так, значить...

Пит.: Значить, Вашого батька шанували, хоч він...

Від.: Але, значить, по відношенню, по відношенню до інших, наприклад, скажім навіть до мого дядька, тобто брата мого батька —Панько його звали. Він ото грамоту свою використав у тому розумінні, що значить, збагачуватися. І він землю продав, там нагорі була, де й мого батька. Продав, узяв у кредит у банку — купив уже за селом велику площу землі і там став, значить, розростатися сильно. Я пам´ятаю таку історії батько оповідав. Так це все підслуховувалося, бо він для мене не оповідав. У нас був такий у батьків спільний ліс невеликий, десь, п´ять гектарів чи що. Там і ліс, і сінокіс, і озерце, і болото і його тяжко було тим братам поділити. І вони вирішили так: будемо спільно користуватися, коли сінокос, покосимо, поділимося копицями, коли треба дерево, підемо, значить, там і тобі вирубаємо. І то один, одного разу пішли вони до того на сінокіс. Поскладали копиці, ну і звичайно на одній копиці закрутка одна, а на другій копиці друга, щоби відмітити копиці ті сина. І той батько, значить, каже: — Слухай Панько, та що ти, каже, знаю, кому яка попаде?

Ще батько такі завваження зробив. Ну потім, значить, узяв там два тих шматочків дерева —так один сучечок, а там два сучечки. Ну, той Панько приготував. Батько: —Ну тягни.

Той витягає з одним сучечком, там де гірше. — От я ж, каже, казав тобі що, а ти так. Ну, то що, то бери другий раз.

Батько другий раз узяв. Теж те саме. Кинув шапку, розсердився, пішов додому. То було в суботу. Не спиться йому. Ранком в неділю — знов іди туди до той, осічник воно завалося. Іде на те місце, де витяга, а там баче, що там оті цурпалочки тільки з одним сучечком. Розумієте сенс? Так що скільки він не тягав, то тільки витягав. Оце на це, що здібний був той навчений вже. І тому мій батько фактично мав упередження до тих, що вчилися. Він, правда, цей самий, скажемо, найбільш заслужену, наубільш розумну людину то він уважав — волосний писар, ото значить, бо фактично, якщо ви знаєте, то так навіть казали, що російською державою керують волосні писарі. Старшина міг бути неграмотний, але писар — то я добре читав і то слов´янською мовою. Мама каже: — От, якби ти, скажемо, так апостола в церкві прочитав.

А батько все: — Та що там читають, от, якби він писав, то може б коли–небудь писарем би був, то найвище.

Але я потім кажу: — Що, на жаль, кажу, в мене не вийшло ані дяка, ані писаря. Ну, а той же дядько Панько, то, значить, розрісся, коли за часів гетьманщини він записався в так звану партію хліборобів–власників. Син його був матросом, прийшов і записався в варту, то його і ту родину знищили уже десь, я думаю може в часі громадянської війни. У всякому разі перший етап розкуркулювання, коли почався може в 27–го, 28–го року, то їх усіх і всю родину. Більше того, учитель, який колись був такий, що навіть Кобзаря нам читав ще за царя нелегально, але потім за радянської влади то його зробили вже таким ніби відповідальним. То і був Комітет назаможних селян, то він записав мене також у Комітет незаможних селян, а в чому справа? Тоді десь у 24–му, 23–му не можна було ступити до вищої школи без командировки. Цю командировку або із села Комітет незаможних селян, або Профспілка мусила бути Комсомол і таке інше. То мені цей Комітет незаможних селян оцей, а вони так зробили цей Комітет незаможних селян, що вчитель секретарем був, а один із таких середняків був головою і вони прекрасні люди були; в таким чином вони не дали ніколи, скажемо, нічого не зробили злого для села. А що торкається, значить, до того клясової, то я кажу от як з дядьком, як значить, то виявилося і я чув по відношенні до інших, там Іщенко був і такі інші, якого люди ненавидили за те, значить, за визискування своїх сусідів. Це я, значить, бо я пам´ятаю, якісь сходини були, то на початку революції якісь вибори були, я хлоп´як був і я пам´ятаю, щось не виставляли кандидатуру і так щось хтось один сказав з кандидатів, а хтось, властиво, каже: — Іщенка виберемо, — а то, значить, сміх такий почав. Та ще в додатку його там, забув його прізвище, так шо то, відчувалося така їхня ненависть, нетерпіння.

Пит.: А як це проявлялося під час революції і громадянської війни, чи були такі люди в Вашому селі, що вступали або до однієї чи до другої партії й до армії?

Від.: Партії чи що? Так, були. Шо торкається, значить, до петлюрівської. У нас якось петлюрівська армія взагалі там на Полтавщині вона короткий час перебувала. Але більшовики більш опановували і то із нашого села якраз один, що був таким, навіть приїхав із міста, уже в чині якогось, я не знаю кого він то... Може полковник, може не полковник, але щось таке. Всякому, ватажок якийсь. Але це була така напів, як вам сказати, не бандитська, але значить родина така. Між іншим прізвище було Калабалів і вони дуже подібні були — татарського, очевидно, походження було. У них було землі десь шість–сім гектарів, але вони майже нічого не робили. От, отам скажемо або там щось він зробить, так аби як–так на хліб було, а цей самий Калабаль — здорові вони всі хлопці. Він здоровий і то, то він ото десь свиню купе, заріже там значить ото розпроджує поміж там попами жили.

Тепер у час громадянської війни особливо, то були це бандитизм такий розвинутий був, то якраз найменший хлопець Семен, який мого віку був, то якраз попався в одній банді де в вікно, значить його. Він мав як найменший, у вікно влізти, щоб скажемо, там щось — кого вони грабували і його там зловили, але то значить отаке. Тепер той старший, отой Іван, що приїхав набирати ту, значить, до більшовицького війська. Їх записалося багато хлоп´яків.

За тиждень приїжджає, приїжджає один із них, каже: — У, знаєш, ми там стоїмо, а полк ім. Шевченка звався в Полтаві й стоїть він в бувшій духовній семинарії. А, каже, а книжок там...

Ой–йой–йой, я собі думаю — я дуже любив читати і я вирішив також записатися туди в армію, бо там книжок багато. Але мене попередили, що треба обов´язково з своєю ложкою йти. Ну, почав збиратися, а мама пронюхала і поховала всі ложки, і таким чинов я в армію більшовицьку не пішов. Тепер той самий той Іван Калабалін украв пізніше полкову касу і пішов там серед повстанців а остаточно повстанці його вбили, бо він мав видати тих всіх чисто. Так що до більшовиків совєтська влада. А взагалі наше село воно так стояло, воно велике село, от, село Сторожове, але воно якось із боку від того, від такого руху до доріг, так що якщо скажемо і німці проходили в 18–му році, то центральна така дорога була між Полтавою й Харковом, але Старожове то все збоку, так що ми навіть пізніше й не бачили. Але були, був такий випадок за німців, таке, зокрема отой що я сказав Калабаль потім іще таких там Говорушка його прізвище було, який прислуговувався, мельником був у поміщика, це вже поміщик за німців відновилися поміщики, і вони, хлопці, були такі бандіти, особливо на Великдень, коли збирається молодь, гуляє. А в нас така була звичка: на Великдень робили ті гойдалки, я не знаю, чи ви маєте уяву. То, значить, і вони ото там збираються, гойдаються, вони приходять і починають битися. Ну, побили, значить, тих хлопців а той батько пішов до поміщика, пожалівся, що то клясовий підхід. Побили тому, що він служе в поміщика. І на другий день приїжджає німецький відділ. Скликає всю громаду і, значить, оточують, але на наше щастя, якраз донька отого, що був головою колись Комнезаму, приїхала з Полтави і вона уже, я думаю, що вона мала або вчительську семінарію в всякому разі і знала німецьку мову. Вона підійшла до офіцера німецького і вияснила в чому тут справа, що це просто бандитське таке походження, і це спасло селян. Оце, значить, ага! Ще коли якась збірка, сходини якісь були і там, значить, щось і вибори були, то щось із тих паничів стояв із боку і щось записував, можливо навіть прізвище, або–що. То жінки замітили, напали на нього, вирвали ту книжечку і, значить, поштовхали його й прогнали. Оце, значить, такі там були.

Я особисто, значить, революцію дуже сприйняв, ну, як вам сказати, найбільш радісно. Пам´ятаю, що тоді роз´їжджали по селах різного роду революціонери і пам´ятаю виступав один із тих, що повернувся з Сибіру і оповідав про декабристів і коли цей, здається, то в Муравйова зірвався з петлі і той пам´ятаю сказав, що каже, зірвався з петлі і сказав: —Нещщастная Россия, и повесить то честного человека не...

І мені так, знаєте, то в пам´ять врізалося з того часу. І єдине вони там, значить, такі що роздавали чи продавали за копійку, чи що такі медальйони, написано з головою того, Льва Толстого й написано: „Свобода, рівність і братство." І то я одне в житті, що носив навіть той медальйон, це я так сприйняв. Мене потім за роботу навіть було нагороджено, але то інша історія — я того не носив ніколи, але те, як я сприйняв, революція, дуже активно то сприймав.

Пит.: А як Ви окреслили б наствлення селянського загалу? Чи пасивне про большевицьке, чи...?

Від.: Я думаю ..., значить, воно просто пасивне було, просто пасивне. Йому зробили уже в 30, значить десь у 29–му році, це оті, скажемо, більше почали це вносити, як то кажуть, поділ у суспільстві ті представники, які приїхали і силою це, значить, почали робити цей розпіл — тих записували, то значить, співчуває чи там, скажемо, навіть почали організувати осередки партійні і таке інше і тоді вже почали натравлювання, але це вже почалося десь може у 28–му році, а до того часу це просто було пасивне село.

Пит.: Можна сказати, що село жило своїм життям?

Від.: Село жило своїм життям. Своїм життям жило. Своїм життям.

Пит.: А які були, скажім, зобов´язання відносно держави в 20–их роках?

Від.: Ну, звичайно, та виконували, виконували та й більш нічого. Я, значить, по своїм батькові знаю. Але ці, скажемо, то така річ із цими зобов´язаннями ще. То десь, може, 22–ий рік, то вже, значить, громадянська війна кінчилася і вже близько це ж, як той період звався після громадянської війни?

Пит.: НЕП?

Від.: Це ще не був НЕП. Перед НЕПовий період?

Пит.: Воєнний комунізм?

Від.: Військовий комунізм, от. І тоді була така система — при кожному районові, тоді не райони були, а ще волості були. При кожній волості такі організовані були

відділи, то більше ніж, то не була лише міліція, а більш–менш військові, бо вони тоді ще могли те, що вони називають бандитизм.

І вони займалися тим, що находили якусь причину і, скажемо, забирали майно в таких заможніх під якимсь предложенням. Пам´ятаю одного разу приїхав до нас той відділ і, пам´ятаю, такий високий в студентській шинелі, гарний пам´ятаю, Приходько був. Потім він у Харкові був — це Микола Приходько, а з його дружиною, з якою я вчився раніше потім зустрічався. Він у якомусь працював державному уряді. Потім, пізніше знищили. І каже до мене: — В тебе зброя єсть — пістоля й таке інше. Це була причина лише. От і там лазе і таке інше. В той час як вони бувало лазять, то вони шукають, що можна потягти взагалі, щоб потім забрати й таке інше. Батько на мене кричить, що то значить я винен і таке інше, а я як хлоп´як, то звичайно десь рурку найду та щось будую, ніби стріляти, оце ж моя була зброя отака. Ну, ті лазять, а той Микола сидить так. Потім глянув — книжки лежать. Узяв книжки, пам´ятаю, Гоголя, якраз було ще щось таке, а він каже: — А де ти береш кижки?

Я кажу: — У вчителя, Стаманчука.

— А він тебе знає добре?

Кажу: — Знає.

Він тоді до хлопців: — Стійте.

Поїхав до того Стаманчука, щось з півгодини не було, приїжджає: — Їдемо.

Забрав усіх своїх хлопців. Це, значить, тоже. То знову тут такий індівідуальний підхід був.

Як вони вважали когось злісним, то вони шукали, значить, отако як скажемо того Ланька, то вони його оббирали раніше, скажемо. І то хліб забирали або. Найголівніше тоді ще потрібно було взуття, одежа якась, кожухи і таке інше. Отакі речі, скажемо, забирали, от.

Пит.: Що Ви можете сказати про отаманів, про повстанців?

Від.: Отаман. В сусідньому селі була така група петлюрівська „Вовк" — його звали Володя Вовк і його помішник, знаю, Штепа був і там група була цих така напів–військова. Біля нашого села балки були і там ліс і ці хлопці так ото в лісі переховувалися, хоч тоді влади сталої такої не було взагалі, але вони щось у лісі, начить, але радянська влада всюди вже була. І вони там бували. Ну, потім коли, скажім, почали далі ліквідації того всього. Одне знаю, що якраз оці повстанці вони забили того Капабаліна Івана, бо він також був до них пристав і потім він відділився й йшов на станцію і вони це замітили і вони його догнали й забили по дорозі і список був тих людей кажуть. Це, що таке значить повстанці. Іншого, іншого в нас не було.

Пит.: А як населення ставилося до повстанців?

Від.: О, ну, та дуже прихильно ставилися, звичайно. Тільки і особливо не надавали значення. Ну, скажемо, через наше село одного разу я пам´ятаю, перейшов Махновського, хто, дехто казав, що то є Марусін відділ, ну і знаєте, вони на тачанках таких рухалися і спереді було написано „не втечеш," а ззаді „не доженеш." Ну, і пам´ятаю, що така річ. Один із них, з махновців тих, був очевидно ранений і йому тяжко було їхати вже на коневі чи я не знаю; в всякому разі він зійшов і в канаві себе дострелив. Тепер ускочили в село — вони коли вскакували в село, вони зразу питали: — Де голова комнезаму?

Вони їх вини... значить. Жидів і комнезамів. Ну жидів у нас не було, взагалі не було, там один, то й він і то досить пристійний і він виїхав раніше до міста Полтави. І казали, там, значить, Колісник такий був, його захопили. Подушки чомусь забирали, забирали ці знаєте. Подушок накладуть на ці тачанки. Вивезли, вивезли його теж за село і на могильці відрубали йому голову. А там населення було в основному, я кажу, пасивне таке і якось боялися взагалі виявляти себе супроти будь–якої влади. Найліпше, значить, так із боку, що ти нічого не помогаєш. Ну, ви може знаєте такий анекдот. Питає: — Яку ти владу підтримуєш?

— Та бий, каже, все рівно, бо якої не скаже, так все рівно починають бити.

Пит.: А як у Вас було з білими?

Від.: У нас білі пройшли мимо і якраз у тому лісі це було у жнива, десь у липні місяці і від них відстав один, значить, дезертирував хлопець — в Молдавії він був, молдаванець сам, і він, а ми жали там у полі, наше поле було таке між лісом 20 гектарів разом було там і він, значить, прийшов до нас і брат старший, який вже війну він був

ранений був колись у дві руки — він йому поміг потім дістати якісь документи і пізніше він пішов. Але взагалі в нас тільки пройшли мимо — ми їх навіть не чекали; то я казав, що то німці прийшли, то значить, без того. Так ми навіть не відчували. Вони десь пройшли, а ми навіть не відчували їх.

Пит.: А що сталося з тим поміщиком, що жив?

Від.: Ну, він десь ізнчк. У нас грабувань фактично не було. Я кажу, що наше село не було поміщицьке. Поміщик був поза селом, за річкою, от. Так що навіть то, наше село не відзначалося якимсь грабуванням. Воно було так звано державне, не кріпацьке село, в нього свої традиції були такі; так що не відзначалося тим.

Пит.: А як селяни ставилися до міських людей?

Від.: То інший світ був. Інший світ був. І я ж кажу, як виходячи від мого батька, до речі, я дуже хотів учитися, тим більше, що ми ненавиділи те, значить, господарство своє, а тим більше я хотів учитися. То я потім утік — у село я дізнався. Спочатку була лише початкова школа в сусідньому селі — то Василівка звалася — де ото якраз і повстанці були, де колись мої учні, вчитель був і то, а потім я дізнався, що із тих колишніх моїх товаришів в Полтаві вчився в медичному педагогічному технікум імені Драгоманова. Я потім утік у Полтаву. Узяв хліба, узяв сала і, значить, пішов. Но, батько то значить, сказав так, як він казав „сукін син," не хоче робити, то нехай іде, нехай іде. І, значить, батько не дивлячися на те, що він мав, значить, і то ліс був все таке інше, то ніколи він не подумав про те, щоб привезти там скажемо дров або що, то байдуже. Він негативно взагалі. Значить, найбільш освічений це в нього був писар волосний, а ті то п´явки. Він знав, значить, що їм завжди хабаря треба давати. То навіть безглуздо було, але я бачив. Коли я, наприклад, в мене око було хворе і там може чули, Диканька, славна Диканька. Там вела, була велика, прекрасна, значить, чудова очниця, лікарня очей, і туди повіз мене батько з оком і я тиждень там лікувався, то я пам´ятаю, як він записував там мою справу в картотеку, то він відразу хлоп´яку дав п´ятдесят копійок, щоб він, значить, якось там. Хоча я кажу, що то безглуздо було. Картотека підходить, викличають там, але він звикся з тим, що всюди треба було хабаря і в нього таке зневажливе остаточно, бо то вважав, що то п´явки такі виростають і він вважав і я, і з мене теж, значить, буде такий приблизно так я думаю.

Але мама, в мами серце, було добріше, і я через тиждень приїжджав, вона мені знову то сала, хліба і таким чином, я тяг, учився.

Пит.: А в якому році Ви?

Від.: Пішов, учитися, думаю, то мабуть, в 22–му році, бо я пам´ятаю тоді, чекайте, помер, помер той, ай, Боже мій, той що написав?

Пит.: Короленко?

Від.: Короленко і потім же тоді близько помер той, що „Хіба ревуть, як ясла повні" дивіться...

Пит.: Мирний.

Від.: Мирний, Панас Мирний. То я пам´ятаю, я тільки тепер забув, кого то тоді саме то ж хоронили...

Пит.: Короленко помер в 21–му році.

Від.: Щось ото. Так я тоді влаштувався, вчителем, бідність була, то з учтелями взагалі розплачувалися за науку тим, що призначали муки з селяна, а то була така створена школа для дорослих. Село Ряське, якщо знайомі трохи? Гуменної є ті чотори томи її книжки.

Пит.: „Діти чумацького шляху."

Від.: „Діти чумацького шляху," коли село ото рухнуло в місто вчитися. Оце якраз було. Це була школа для дорослих і село пішло туди. Вчителі були прекрасні. Це, значить, були тоді такий патріотичний підйом був надзвичайний, ну і ми утримували тих учителів, що там приносили муку зі села їм. Нам також легше було, бо грошей, не було, а то муку приносили — так розплачувалися.

Пит.: А як у Вас було далі з школою?

Від.: Далі з школою, в 24–му році то мені комнезам дав командировку. То там було: дві командировки. Або мистецьку школу, або сільськогосподарську. Мистцем я себе не вважав жодним, а сільське господарство я ненавидів. І всетаки я вирішив сільсько–господарський, но я перед тим ще, коли в тій загальноосвітній школі був, я дуже багато читав і я захоплювався революційними рухами, соціяльними проблемами і

мене зокрема дуже цікавила проблема кооперації, а там же ж був при сільськогосподарському кооперативний факультет і я поступив на кооперативний факультет.

В мене були дві тяги: або хемія, або кооперація: на хемію я не міг тоді дістатися, але кооперацію так пробував, потім серед курсів їздив до Харкова, щоб добитися, перевестися до іншого інституту, то не вдавалося, бо вони силою пхали, вони знали, що на хемію й на індустріяльні то багато найдеться, скажемо, від сільського господарства то тікають, так що силою мене тримали. Но, але я кінчив потім кооперативний факультет.

Ну, це почалося в 28–му колективізація. Я ще був на практиці в деяких місцях там на Київщині, то я побачив. Значить, фактично кооперація втратила сенс уже. Я побачив, що я не можу виявляти, індивідуально своє, і кооперація, державний орган і таке інше і я втратив всякий інтерес, так що потім за якийсь час я потім вступив у 32–му році я до Харківського Хеміко–Технологічного Інституту, але там почалася перевірка документів і я тоді побачив, що мені не здобреться перевіркою документів і я залишив. Після закінчення у Полтаві кооперативного, я потім поїхав до Києва і при Київському Інституті закінчив педагогічний відділ став викладати т. зв. правознавство(?). Там було широко поставлено хемія, як основа для крамознавства(?), і мене це, якраз я потім хемію далі удосконалював, працював тим. Пішов на медичну(?) працю. В технікумі викладав хемію, от, потім десь восени 32–го року, коли я ото пробував учитися — не вийшло нічого, я поступив працювати в Науково–Дослідний Інститут там на околиці Полтави, так звана Шведська Могила, на Шведській Могилі були будинки і там, я працював в лабораторії й там я працював з одним професором американцем. В той час, у ці роки, починаючи може з двадцять з 29–го року, Совєтський Союз запрошував багато фахівців закордонних, яким платив золотом. От, скажемо, німці будували Дніпрельстан, інженери, американські фахівці. Це я якраз працював у ділянці „штучне, штучне запліднення тварин і позаутробний розвиток" таке й таке інше. То праця була голівно над тим, розробкою різних розчинів, створення відповідного середовище й таке інше. Ну, і мене туди, значить, науковий секретар, знати, закликав і каже: — Знаєш що, чого тобі сидіти в тій лабораторії — іди до того американця, він має від´їхати, бо золотом більше платити не будемо і ти будеш працювати це в біохемічній лабораторії.

Ну, я пішов, тоді працювати в тій біохемічній лабораторії. Ну, вони перевіряли завжди — бо це недалеко навіть місця народження. Перевіряли завжди відкіля я. Але все ото покривалося тим, значить, порядністю моїх батьків. Особисто мене вважали, що я не був заплямлений в ніяких таких справах. Вибачте, що так скажу, але всетаки оце правда, і навіть мене ті ідеї соціялістичні вони мене захоплювали і я згідно намагався послідовним бути так як ото проповідують ідеї соціялізму. Навіть пам´ятаю в інституті підійшов якось секретар того комсомолу, інститутський — забув як прізвище, і каже: — Слухай Ілько, вступай в комсомол, чому ти не в комсомолі?

Я кажу: — Знаєш що, кажу, ти розумієш, я кажу, поділяю ідеї соціялізму чи що, але я коли, кажу, гляну на отих хлопців це ж ледарі, це ж просто нікчемність, кажу, і мене якось відштовхує чомусь.

А він це є Світалко, його прізвище, розумний, чемний, хлопець був. Каже: — Та в тому, каже, і справа, що порядні не хотять вступати.

Взагалі дав мені анкету для виповнення, а я жив приватньо. Приходжу додому, і приходе Микола — теж мій товариш, син священика, прекрасний хлопець був — його потім знищили. — О, каже, Ілько, я бачу, що ти вже хочеш стипендію отримати.

Стипендії давали комсомольцям; я взяв анкету порвав та й на тому кінчилося. Ну, і той Світалка мені теж не нагадував ніколи. Ну, я кажу, такий як ото і Світалко, секретар комсомолу такий чин. Він очевидно таки до мене мав позитивне ставлення, бо я не кривив душею, я, скажімо, чесно виконував свої обов´язки, я вчився, як слід. Більше того, коли я поїхав, скажемо, в Київ вже в педичний відділ в кооприінституті. На мене знову там донос, бо хтось із Полтави теж приїхав туди. На донос, що Демиденко є син куркуля і таке інше. Це питає мене ректор, каже, що є такий донос. Ну, а в нього є відомоство, як я вчився. Я кажу, що мій батько отакий, значить, вважається середняк, але я кажу ніколи найманою працею не користувався, ніколи конфлікти не мали. Подивився, іди, вчися. Так що розумієте, знову така оцінка була, бо я кажу, я вчився, значить, він бачив з мене користь якусь, а не з того ідіота, який іде доноси робити. І вже в інституті, коли я працював там, значить, були аспіранти, які приходили на практичну

працю в лабораторі і назагал до мене, то добрі такі відношення були. Ну, і директор спецвідділа, це в кожній установі є таке, це фактично, значить, підпоручник НКВД, ГПУ і таке інше. Він одноразово й контролю веде й таке інше. Ну, він якось проходе й каже, що слухай, ти маєш зробити доповідь там, значить, на якусь тему. То взагалі гурток був для наукових робітників, гурток був діялектично матеріялізму, щось таке підвищення, діялективгного матеріалізму. Ну, і я не пам´ятаю якихсь філософів, два філософи я мав проаналізувати і, значить, критичне ставлення Леніна до тих. Ну, той *Mr. Rudoyko*(?), той американець від´їхав — я залишився сам, мав командировки, їздив, не було часу. За два тижні приходить той, каже: —Ну, ти пам´ятаєш, що за два тижні ти маєш доповідь.

Я кажу: —Та слухай, та я ж сам залишився.

—От іменно, ти покажи, що ти сам і ти молодий і покажи.

Я йду до бібліотеки, беру філософський словник, а там коротесенько написано, значить, суть філософії тих двох. Я взяв, написав своєю мовою і повів. А критика і емперицизм, здається, його праця була, і там четвертий розділ якийсь філософський буб, а то в мене з інституту було конспецт зроблений, і я його додав і потім робив доповідь і виступаю.

Каже: —Так, от як треба робити.

Я потім, їдемо додому автобусом, бо ми в Полтаві жили, і бувший мій професор хемік — Віктор Петрович, то до мене каже: — Ілля Микитович, ну скажи, ну як то опанувати, як зробити?

Кажу: —Знаєте, що, як вам залишитися два тижні до доповіді, я вам скажу як, а зразу ні.

Бо в нього жінка теж працювала там в лабораторії, так то отакий язик був. Кажу, не дай Господи. Витягне таке інше.

Далі мене в 33–му році весною, а ті хлопці покінчали там аспірантуру, їм місце, і, значить, мене звільняють під предложенням, що ніби закриваєтсья лабораторія. Ну, але я переїхав в Одесу, той бувший науковий секретар переїхав туди, я добре влаштувався, але я мав завдання написати, літературно оформити два досвіди, які я перевів там. Літературно оформити, то тисячу карбованців, вони мені заплатили й таке інше.

Якось через деякий час я приїжджаю в Полтаву по якихсь справах. Заходжу в інститут, а там директор технічного відділу, який видає друками, Кузнецов, росіянин. Кажу: —Ну, як там справа з друками?

— О, каже, знаєте, та там, там труднощі з папером і т.д., а має друкуватися в Москві.

Поїхав я. За якийсь час я знову приїхав, у нього питаю, а він: — „Илья Никитич, уходите немедленно отсюда, одинадцать человек арестовали." — Ви розумієте мене? — „Одинадцать человек арестовано — ваши друзья." — Розумієте, це значить росіяни й таке інше.

І знову я кажу: —В мене якийсь такий я ніколи б не прислуговувався ніколи, але я, відверто, чесно ставився і в мене такі–от, кажемо, контакти вони, очевидно, мене спасали. І він так як, кажу, росіянин, він, не мого фаху був, він мені каже, що „уходите" і я вже в якось. І так, виходжу з його дверей, а навскоси двері того спецвідділу, а в них двері оббиті шкірою такою і віконечко так є і думаю, якщо він відкриє вікно і побачить. Я вийшов через це... Оце, значить, такі ... я кажу, я не знаю до чого це я приплів уже...

Пит.: Я Вас спитався про дальшу науку.

Від.: Коли я кінчив у Полтаві вчитися в сільскогосподарському, там приїхав з еміграції в 24–му році брат отамана Зеленого, Терпило їхнє дійсне прізвище. Терпило Пилип Іванович, пам´ятаю. І він викладав у Празі — закінчив якусь школу технологічну чи що — нам „переробки сільсько–господарських продуктів." Ну, він відчував, хто там відповідний студент, хто як ставиться й таке інше. Він добре ставився до мене. А потім він перейшов до Києва і вже працював у дослідному інституті також якоїсь промисловості, харчової промисловості, харчової промисловості. Ну, і з того інституту, ага, уже в Києві мені дали командировку, прекрасну характеристику, значить, якраз професор відділу крамознавства дав характеристику вступити в аспірантуру в цей інститут, а до того треба було написати працю літом.

Я поїхав до Харкова, там матеріял, питання було у мене таке: — Збереження вітамінів при переробці сільськогосподарських продуктів, —збереження.

В той час взагалі проблема була оці вітаміни. Я весь матеріял, який, в той час був відомий, я його використав, написав працю й послав до того інститути в Києві, але мене на іспити не запросили; я думаю тому, що це був 29–ий рік, коли почалися масові арешти. Ми пізніше тільки взнали, що СВУ. Тоді серед тих, студентів зокрема ми знали з них. Відносно мене, то ще була така історія. Я жив приватно в однієї сторожки при школі, звичайній школі. Там система — треба було записувати в подвірну книжку, але при школі не вільно було взагалі, щоб хтось жив і я нелегально жив і не був записаний в тій книжці. Отже, я в Києві жив, а фактично не був зарегістрований, а той Микола, який сказав, що: — Ти Ілько, хочеш стипендію отримати — стримав мене від комсомолу, жив у Михайлівському монастирі й там такі келії бувші, то перегороджені були такими диктами, стінками. Ті хлопці приходять і кажуть, що слухай, цю ніч приходили до Миколи, дивилися, значить, там перегортали папери, деяке листування, а в Миколи того були мої листи з Харкова, коли я в Харкові був на практиці в централі, там в одній центральній установі, то я йому писав дещо про харківське життя. Тоді столиця була в Харкові. Отже, там були такі приятелі, от, тоді ще дуже багато, знаєте, ще багато говорили, все вільніше говорили, і багато таких інформацій цікавих. Я дещо в листах писав йому, але казав, слухай Микола, але листів, кажу, ти не соли. А Микола таки солив листи, складав їх, і тоді дивиться, пришле. Він каже: — Я не знаю, десь приватно. — Ну, на тому кінчилося. Мені тоді сказали, значить, хлопці, що то питали й за тебе...

Почались арешти, ну й я думаю, що той Терпило, очевидно дав, не очевидно, а то так, він дав дуже добру характеристику для мене для того інституту, він підмочений був, то мене просто не запросили і то було щастя, я думаю, бо остаточно в Києві почалися масові ці винищування, особливо молодих. І на тому я потім кажу, пізніше я на педагогічній роботі був деякий час, потім ото науково–дослідньому інституті був, а потім після науково–дослідного інституту я працював, як мені не вдався регулярний хеміко–технологічний інститут, я тоді вступив заочний хемічний інститут. Між іншим, вони були дуже поставле... Перш за все, що давали двохмісячний відпуск — оплачували. В лабораторію ми їздили до центру — в Харкові в лабораторії, потім такі центральні лекції пробляли й таке інше. А там у Полтаві крім того ми мали можливість користуватися лекціями інших інститутів, по інших предметах. От скажемо, вища математика, креслення було там, хемія, фізика була. Професори — вони не могли спеціяльні курси ... а потім їхали ще до Харкова і таким чином, я уже остаточно наломився на хемію і потім працював уже при заводах хемічних. Ну, можна тільки ще сказати, якщо то стосується до практики на заводах, я працював на заводі харчових кислот — це, які виробляють молочна кислота, виноградна кислота, які вживаються для кондиторської промисловисті й деякі до технічних цілей. Ну, і становище це було, скажемо 36–ий рік також такий. П´ять років за те, як ти погану продукцію дасиш. Отаке страхіття було. Ну, і на тому заводі не було сировини. Якось одного разу мені дзвонять із завода комбікорм зветься, то виготовляється комбікорм і харчі для тварин і там каже вони, ми отримали дві цистерни молясу, знаєте молясу, то коли цукор виробляється, то той відхід. Каже, ми отримали дві цистерни, але є підозріння, що, є отруя. Ви розумієте, я виготовляю продукт для харчування. Ну, але я взяв пробу. Ну, лабораторія в мене бідненька, я попробував це, але тих отруйних речовин тисяча з чимсь, то не можна. Ну, я вечером перед тим, як іти додому, я беру шматочок хліба, там коза ходе надворі, дав, намочив у молясу, дав козі — нехай їсть. Ранком приходжу, коза ходе, мекає і то впорядку. Ну, але думаю, то коза одне, але як людина буде відчувати? Я тоді лаборантці кажу справу — вона ще не знала. Я кажу, що є підозріння про те, що тут може бути отрую. Я, кажу, візьму собі й проготовим молоко. Між іншим молоко є один з предметів, і особливо кисла, яке зв´язує яд таких, значить, речовин. Кажу, якби щось трапилося зо мною не впорядку, значить молоко і викликать тоді. І я, значить, попробував на себі це. Ну, ви розумієте, знаєте, де це в світі є, де це в світі є? Бо я знав, якщо скажемо, щось трапиться, то, звичайно мене б знищили б. Значить, краще уже попробувати на собі зарання і таке інше.

Далі я переходжу на інші заводи — там підвищення — семічний завод теж — там три цехи. В трьох цехах євреї директори цехів. Старші люди — і всі вони прекрасні люди.

Один цех пластичних мас –– молодий єврей — Абрам Соломон, такий інтелігентний мужчина. Цехи ідуть до і пластичних мас круглу добу — то не можна

зупиняти процесу. Нагрівається пластична маса, яка згідно інстможе(?) спалахнути, але мусить бути відповідне вогнестійке приміщення з кришкою, яка може накрити і таким чином, значить, ізолювати вхід. Але то може передбачили і от вночі спалахує там. Хтось гукнув: —Горить!

Вартовий там на контрольній будці почув „горить." Зразу викликає пожежню із міста. Поправді, там є, щоб почало горіти, то там земля буде горіти, бо там змазочні речовини виготовлялися, напитана земля. За часів німців я копав там землю і тією землею я опалював у себе хату, о, так що там дійсно. Ну, але то накрили дашком і все ліквідували. Приїхала пожежня інспекція, але вона раз виїхала — вона складає акт з свого виїзда в трьох примірниках і тут залишається один собі й третій прокуратурі, то автоматично, ну значить, на другий день вони забирають. Так що це побачили, які були щасливі ті всі директори на тому заводі. Тоді було гасло, про цю „бдительность," щоб шукати ворогів. Вороги всюди є. Як ви не найшли, значить ви не виявляєте „Бдительность," а тут, врешті, значить, найшовся ворог. Значить, уже вони, ніби вже так очищено запевнили, але на мене, це трапилося за єжовських часів. Ну, зразу мені за якийсь час мене там кличуть до слідчого, і в коридорі я сиджу. Написано, „Слідчий товариш Гевло." Я думаю, що таке за Гевло? Потім він закликає, о, знайомі, він: —О.

В чому справа? У тому тресті, до якого належив мій завод, то кажу: —В нашому заводі, якраз інспектором був відділу цей самий Гевло, син священика, комуніст, звичайно. І от почалося, так званий стахановський рух, ви це знаєте? Стахановський рух. І от саме він закликає директорів тих заводів і таке інше й починає.

— Так от почався, значить, цей самий стахановський рух, ви мусите, збудити ентузіазм робітників.

А мій завод, завдяки моїм євреям, завжди виконував свій план. Інші клакалися, а наші євреї вміли. Вони, як не вистачало, вони допишуть, вони доконували, доконували, ну, значить, це те що сьогодні виявляє оцю дописки. Ця система була така обдурювання, дописки. Ну, і виконувалися. Ну, я, значить, виступаю й кажу, що слухайте, ентузіязму не бракує в робітників, але й справа й те, що сировини не вистачає. Станки розбиті і там фарбувальний цех —станки ні до чого й то ми тому пресовальні станки пластичних мас розбиті, я кажу, що треба обладнання — це є, можливо, додати це, кажу. Нервами, жилами одними не потягнеш. І виступають: —Так от хто проти стахоновського руху.

Я кажу: —Якраз мої робітники в всякому разі мають достатньо того ентузіязму й таке інше, а ви намагаєтеся перекручувати.

Я кажу: —Не будем на це. А ті колеги —так справді, Демиденко такого нічого не говорив, о, залишайте то. Ну, я залишив. І от того самого Гевлу, я потім зустрічаю там. І розказую як там поки що. Він мені тоді то. О, то я показую на інструкції того міністерства, що то передбачено, бо далі заключення пожежної інспекції, що я виконував всі їхні вимоги й таке інше.

Мені належало то, значить, за намагання спалити, а економічна контрреволюція. Мені приписали, що я намагався спалити завод, а за це мені належало від восьми до одинадцяти років концтаборів. Але на моє щастя Єжова знято було за два чи три тижні, і тоді почалося інакше. Але цей самий, тому що він був син священика, він протягом року тягнув мою справу. Якби то був пролетарського походження цей слідчий, то він сказав б: —Э к такой матери, —порвав би й викинув. Він бачить, що то нічого не варта вся ця справа. А того самого директора пластичних справ, інтелігентний єврей, примусили бути свідком, проти мене що я дійсно не давав термометрів для вимірювання температури й таке інше і від мене через рік судять, значить, я сам, той адвокат у мене був — я відмовився від нього, я кажу, що свою справу знаю ліпше. У всякому разі система така, що оправдати, не було такого випадку, щоб оправдати. Мусили щось все ж таки йому дати, то мені дали хоч умовний присуд то на три роки, умовний. Як вони звалися ще? То він так і звався „умовний присуд."

Тепер той самий, цікаво далі. Цей самий Абрам Соломонович, дружина в нього була лікар, у час відступу, коли йшли німці, не втікали, залишилися в Полтаві й їх знищили. Значить, він був чесний, його примусили. Тепер один із тих директорів — тоже він був вихрест, мазочних речовин, він залишився, знаєте, мило там варив, тощо, залишився —його теж, значить, пізніше знищили. Ще коли прийшли німці, зобов´язали мене, щоб пустити в рух там дещо виготовляти на тому заводі для армії, отаке дрантя, вроді змазочної речовини й для чобіт, мила їм таке що, я кажу, що відпустіть там,

значить, такого–то майстра — це я зайшов в міську управу українську. Вони кажуть: — Прийдіть за пару днів, вони там висловилися до когось з німецьких. Вони кажуть, якщо він хоче бути разом з ним там, то чи як він не хоче бути, ну то так його знищили.

Пит.: А як, чи Ви за той час втратили...

Від.: Я, здається, багато говорю вам.

Пит.: Ну нічого це дуже важливо, це нам дуже корисне, але за час Вашого навчання й практики чи Ви втратили зв´язок з родиною, зе селом?

Від.: У 30, уже 32–му, 33–му я втратив, то, бо річ в тому, що тоді на селі були ці вже уповновжені від, там уже не були господарями самі селяни, а були ці представники з центрів і вони вже не знали. Вони просто брали, скажемо, списки: — Ага, він мав стільки–то землі, ви його оборняєте, — тут уже ніщо не спасало. І тому моїх батьків уже в 32–му році, то уже до того часу в нас була велика нова хата, то коли організувався колгосп, а дві таких половини було: в меншу кімнату переселили батьків моїх, а в більшій кімнаті — управа колгоспу була. Значить, вони рахувалися ще й тоді, значить, батьків не викинули зовсім, але коли, із центру стали там порядкувати, то тоді кінчилося тим, що батьків, це як уже сказали мені, вивезли за річку. Там у нас річка Полома. На піски такі викинули — вони десь там яму викопали таку, ніби погреб, і там загинули. Загинули від голоду — це значить мій менший брат, ще найменший брат Олекса. Той так виголодався. Старший брат працював у Харкові на тракторному заводі — у 32–му — 33–му році почався будувати тракторний завод. І тому, що робітники а то темпи мусили бути несамовиті, то там навіть кожний иуректор не звертав увагу звідкіля ти прийшов, які документи — мені треба працю. І тому оці, навіть що їх розкуркулили навіть, може з фальшивими документами, не дивилися, влаштувався. І мій старший брат також там мав якусь прибудував з дикти якусь хатину, значить, і вони всі отак рядом побудували собі отакі якісь скрині й там жили. Тепер найменший брат Олекса, він утік із міста — бачили, що тут безвихідний стан і я не знаю, чи нічим було жити, голодний був, зайшов до свого старшого брата, а та невістка наварила вареників, він наївся вареників і помер.

Тепер ще померла їхня донька, то значить, моя племінниця Аня ця померла, отже таким чином у моїй родині четверо, що померли від голоду.

Пит.: А як ті спаслися, ті що в них донька померла?

Від.: Що, що? О! Ну, та вони же на заводі працювали в Харкові. По містах давали, по містах давали, значить, невеликі ті, значить, приділи, але давали всі там що були. Всі в містах то щось отримували. В містах безпосередньо я не знаю, щоб хтось помер від голоду, бо всі могли працювати.

Пит.: А чи Ви бачили голодних селян у місті?

Від.: Я, значить, то що мені доводилося в Полтаві безпосередньо, то я бачив одну дівчинку, яка на вулиці під парканом була. Я її забрав потім там, де я жив, а як пішов на роботу, то я не знаю де її ті люди поділи. Треба сказати, що значить, то така жорстокість була. Кожний такий обмежений був приділ, нічого було їсти, що нічим було поділитися навіть чим. Так що я це що я бачив. Одного разу я бачив, як їхав, що на тому, на тій на лінії від Харкова до Полтави на платформі трупи були скидані, це значить, що то я бачив тоді.

Я кажу, що в місті жив. Була така дуже добра пара вчителів з–під Полтави, з під самої Полтави і вони приходили часом до нас, то вони згадували, що там в якомусь селі, я тепер боюся помилитися, але здається називали Петровці, де люди всі вимерли і туди навезені були з Росії люди.

Пит.: Чи Ви після того часу коли–небудь вернулися до свого села?

Від.: *Ja*, коли прийшли німці, то я потім поїхав в своє село і що я пам´ятаю, що деякі в тому кутку так — б нашому селі та частина була таким рівним ромбом розташована, як тут наша хата, то я знав там витяглости не знав про тих більше людей, їхній стан, а тут я знав: Ващенко, Моряк, Удовиченко, Димарі, і я питав і я не бачив нікого з них. Я тільки запитав: —Де ж ті люди?

—Нема, каже, вимерли.

Це значить, що я тоді казав до тих людей, більш я нічого...

Пит.: То значна частина Вашого села вимерла?

Від.: Я не можу сказати. Значить, якщо взяти той куточок, де якраз отам було, то приблизно четверта частина вимерла в тому куточку. Як далі було, я не можу сказати —

я не був. Але в той куток, що як так узяти, то я бачу, що приблизно четверта частина вимерла.

Пит.: А по містах під час голоду чи були якісь розпорядження від держави відносно селян, відносно голодних селян?

Від.: По містах чи були якісь розпорядження чи що?

Пит.: Ага, як міліція трактувала тих людей?

Від.: Міліція? Отже, то загальне було таке, що причина це є шкідники, куркулі влаштували голод, що, значить, вони самі винні, не хотіли робити й таке інше. Отакий посилений. І ці папуги, міліція звичайна, лише повторювали. Лише повторювали і все, то, значить, брехня узаконювалася, вони мусили повторювати до певної міри ніби самі починали вірити в якійсь мірі.

Пит.: А ми, тут ще залишилося можливе питання церкви. Як було з церквою в Вашому селі після революції чи українізувалася церква, чи ні?

Від.: Ні, не в нашому селі церква не була українізована, вона просто ліквідовано була.

Пит.: У якому році?

Від.: Я думаю, що то було може в 24—му.

Пит.: То ще рано.

Від.: Ще, ще рано, ще рано.

Пит.: В той час, коли Ви самі захоплювалися соціалістичними ідеями, чи Ви бачили противоріччя, значить, між ними й церквою? Як Ви відносилися, наприклад, до віри Вашого батька? Ваш батько таки відзначався такою побожністю.

Від.: Я вам скажу, що—що торкається до віри, то мені всі оці, скажемо, повчання духовників, я наставлений критично до них. З давніх давен я собі усвоїв таке, що найважливіше це дотримуватися виконання заповідів Божих і цього цілком вистачає. Що торкається до інших всяких обрядів — я був проти того. Мене, правда, захоплювало в Києві в 28—му році я бував в Софійському Соборі, колядки виконували, там виступав цей Чехівський з проповідями, там була, значить, то це проповіді його можна було слухати, але він не говорив так простацькою мовою, „Боженька, Боженька;" він якісь ідеї вищі взагалі мав. І то було йшли студенти, професура й таке інше. Я ходив. В такому розумінні я завжди дивився і на релігію. Вона мусила бути до певної міри певною філософською системою, частиною філософської системи, поглядів, розрішення, що духовенство стоїть на таком низькому примітивному рівні, воно, значить, не здібне, о. Так що я кажу, я більшости критично дуже ставився до цього.

Пит.: Ага, і ще одне важливе питання. Який Ваш погляд на цілу справу СВУ? Чи це була чиста провокація, чи там щось дійсно дриге було?

Від.: Абсолютно провокація! Ви не знаєте?

Пит.: Я ті речі знаю Снігерьова.

Від.: Снігерьова, то я якраз надавав. Так, абсолютно. Іще така річ. Ви поставили питання, що оце внутрішній такий конфлікт, конфлікт з одного боку я мав соціялістичне переконання, а з другого боку як це направити? Чому це так? Я не міг ніяк со... чому це така суперечність і оце мене завжди дивувало й я не міг ні... В мене були добрі приятелі. Я знав, що там комсомолець був такий Павло — прекрасний хлопець. Думаю, що йому було доручено, щоб він наглядав за мною, бо він комсомолець був. Остаточно він був заарештований. Я знав, що деякі були заарештовані менш винні, ніж я. Який це ідіотизм? Який це ідіотизм; чому це робиться?

Цього я ніяк не міг усвідомити. З одного боку, я кажу, мав ті соціялістичні переконання, а з другого боку?

Пит.: За того самого Павла, то, скажемо, таку річ, що в часи НЕПу, а він був сирота з походження й таке інше. Написав статтю, щось таке проти тих визискувачів НЕПманів і ще питає мене й то, каже: —Послати до „Правди" статтю, чи ні?

Я кажу: —Знаєш, —а тоді редактором був Бухарін. Кажу: —Знаєш що, я думаю, що це не зміниться фактично. Це є урядова лінія, очевидно, таки. А він мене не послухав —послав. А потім, як то, Бухаріна зарештували, переглядали, архіви й таке інше, зустріли прізвище і статті не надруковано було. Клітний, він уже, забрали його у регулярне військо, зробили його старшим військовим директором, але забрали, і чи ж я цього ніяк не міг зрозуміти. В чому справа ціх історій? Такщо, цей конфлікт для мене став тільки під... а цей, про СВУ ми слухали ж тоді й по радіо передавалося й газети

докладне вірили, це не може бути, тим більше, що вже багато надивилися перед тим цієї фальші, так що то, абсолютно не вірилося тоді вже. Для мене це установлений погляд. Скажемо, із Снігерьовим, коли я взявся, я дгуже радо також узявся за цю справу, бо то вже в мене вироблений був погляд як...

Пит.: Так що можна сказати, що Ви згідні з поглядами Снігерьова.

Від.: Чи я згідний? О так, абсолютно, абсолютно згідний. Абсолутно згідний. Так, так. Та ну, абсолютно.

Пит.: Ну, то могли би ще довго говорити, але це може іншим разом продовжимо. То дякую вам за розмову.

Case History LH60

Maria X., b. 1922 in Zaporizhzhia region, daughter of a farmer–fiddler. Both parents had been married previously and had 12 children altogether. Ca. 1930 narrator's father fled to the Donbas to escape dekulakization and later collected his wife and six children, who lived with him in workers' barracks. Narrator lost 3 sisters in Donbas, where the children begged for bread, and gives a very detailed account of her escape from a man she presumed to be a cannibal. Narrator also tells of a harvested field being burnt to prevent people from gleaning. Narrator went to work in the mines in 1934 at the age of 12. She recalls being scorned for speaking Ukrainian in the Donbas. She also gives information on the Great Terror of 1937 and its effect on Donbas workers.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, подайте Ваше ім´я.

Відповідь: Марія.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Я в 1922–му.

Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?

Від.: Я з Запорізької області.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій тато був фармер і на скрипці грав. Мама була господиня.

Пит.: То Ваш батько також грав, значить...

Від.: На скрипці грав. Там то як то весілля було в селі, в другому селі, було покличуть, і мама, я пам´ятаю, як вони їздили, часом і вдома не спали, бо в другому селі там грали на весілля чи на хрестини, що там було.

Пит.: А скільки дітей було в Вас?

Від.: В нас було, значить, тато був вдовець, мама вдовиця, значить чоловік пропав у війну. Нас всіх, скажемо, дванадцятеро дітй було.

Пит.: А скільки землі було в батька?

Від.: Я навіть не скажу, скільки землі, бо я знаю що воно. При двору було, тоді ще було, я знаю, ніколи не подумав, що так станеться, щоб я запитала батька хоч уже після... Другої війни і щоб запитати, скільки землі, а те я не знаю.

Пит.: Але, що було, значить, досить, щоб...

Від.: Було добре й ми мали, пам´ятаю, коней, багато пшениці було. Останнє це ще пам´ятаю, кабана закололи, кавунів досить було. Татові два брати з жінками прийшли помагати і мої старші брати, оце що останнє пам´ятаю, а тоді вже зачали забирати пшеницю, а хотів тата арештувати. І тато поїхав до міста, називається Донбас і там якраз, що померли мої троє сестер: Василині —було чотири років, Анні було два роки, Ірі було шість місяців. При кінці 33–го вона народилася, в травні 34–го померла —не було в мами що їсти й так вона й померла за п´ять місяців. А брат помер у селі Запоріжжі. Оце ми вже в Донбасі, а брат з маминої сторони лишився на Запорізькій стороні, Запоріжжя там є. Там брат Олкесандер помер —було йому 15 років.

А в моїм селі моя братова, мого брата жінка, то її тато і вона називається Настя, вона хоч зараз умерла, не можу сказати ім´я, а її тато помер, мама і сестра. І пізніше наша хата була друга від краю, а ця перша хата, тоді так поле, чиясь хата далеко, тоді ця моя подруга Настя —її помер тато, мама і сестра Марія і брати Михайло —ми ше зараз з ним бавилися, він таку тут ямочку мав і він теж помер. Тоді моєї подруги Дусі в Донбасі помер і тато і брат, а це вже в 37–ім році мій хрещений батько. Тоді мамина двоюрідна сестра мала такий кооператив невеличкий, що продавала там речі чи ляльки, все. Вони не мали дітей, вони також померли. А моя, значить, хрещена мама і її чоловік —це в нас у селі це Запоріжжя —вони померли. А так також повно людей мерло в селі, як ми вже приїхали пізніше в 42–му році додому, то багато вмерло, але ж я їх імен не знаю.

Пит.: То значить, батько всю родину взяв зі собою на Донбас?

Від.: Ні, тато взяв нас, значить, менших. Забрав мене, сестру одну, брата два чи п´ять, шість нас забрав. А ті брати, одного брата не було вже, в армію забрали, а старший брат уже був у Донбасі, а ці два брати маминої сторони осталися в селі в Запоріжжі. Так один приїхав до Донбасу —остався жити, а другий лишився, це менший, бо мамин перший чоловік мав брата і він жонатий, не мали дітей, то вони забрали цих

двох маминих синів до себе. Ну, й один приїхав у Донбас — остався живий, а другий лишився там і помер — 15 років.

Пит.: Він працював де?

Від.: Ну в селі, на фармі, якщо було, там не було що робити. Тоді тільки починалася голодівка, там не було де збирати. Ми було йдем у село збирати колоски, а нас той, як називали, той на конях об´їжчик, нас виганяє, а мама каже: — Ідіть, ідіть діти, ви збирайте, може вам нічого не буде.

Ми підемо, а нас той на коню той охоронник ганяє, а ми тікаємо. Ну, нам тоді може вісім років, це певно було, а тоді, вони бачуть, що ми все зі села; діти тим там на колоски лишалося, збираємо, а тоді вони взяли запалили ту землю, щоб колоски горіли, щоб ми не збирали. І мама тоді й ікони в церкву. В нас церква велика гарна була, вона подібна до цієї. В нас тут дорожка, тоді друга сторона і так там вода, фонтан тече і церква така на п´ять куполів стояла. І там уже стали, мама каже, ікони биті, церкву розбирати. Мама каже: — Боже, Боже, що то буде, як, вже Бога під ноги топчать, то добре не буде.

Так і сталося. Виїхали і так воно сталося. Тоді каже за час я вже не була там 10 років, як ми приїхали, вже совєти як стали на руки, то був клюб у той час, а піз..., як ми прийшли в сорок другому році, знов стала церква, а я була всього 10 місяців і виїхали, забрали німці до праці.

Пит.: Вас саму одну взяли німці чи цілу родину?

Від.: Мене одну. *Ja*, бо мусите їхати, хто молоді. Вони хотіли, тато каже, я поїду. Кажу, ні, ви не поїдете, кажу я сама, що буде зі мною, то буде. Поліцай тако стукає, тато двері не відкриває, відкрити дверей ми не можемо, нашу хату вже розвалили, клуню, все. Ми не мали нічого. В невістки, так в одній кімнаті нас було аж шестеро, шість осіб. А сестра вже пішла замуж одна, наче двоє, троє, четверо, шестеро, і тоді ми пополам; тато там кімнату направив і ми там жили, поки забрали. І хати нічого не було.

Пит.: Чи Ви до школи ходили ще в селі чи аж на Донбасі?

Від.: У селі я була два роки і в Донбасі один рік — всього три роки школи.

Пит.: А як було в селі?

Від.: Школа, значить, була при церкві, там кімната — збоку так хатка. *Я*, два роки, тоді вони ж вчителів позабирали, певно школу закрили і школи нема — Бог знає там що робилося, поперше там робилося щось страшне. Ховалися, один другого боявся ночю вийти.

Пит.: А ті люди, що хліб забирали, чи то були місцеві селяни чи...?

Від.: Не маю поняття в то чуже, чи чужі чи свої, чи з села, чи вони з міста, чи десь їх хтось наслав — вони ще так і в нас одна хата довга, то кімната, як вже пшениця була, вони, тато перш то висипав, пізніше на стріх понесуть, і вони то все забрали і там миші нанесли на підлогу, а там уже в нас як то тут в Тексасі чи в теплій країні, пивниці нема, то там миші то натаскали туди, значить. Вони прийшли до хати, я пам´ятаю, я з мамою ще стояла з цієї сторони й вони ломами довбали землю, каже: — Отут, отут пшениця є, отут–отут пшениця є, — а вони довбали, а там нема, а мама так дивиться, а потім вони кажуть: — А, тут не було, може миші нанесли.

Це я пам´ятаю й ніколи не забуду.

А це найменша сестричка, що вмерла на Донбасі, як ми на Донбас переїхали, то дітям від року й до шести років давали трохи каші маної і трохи молока з водою. В одинадцятій годині одну літру — до таких дітей до шести років. Ну, я як вже дев´ять років мала, вже десятий пішов, то в одинадцятій годині йшла там де спеціяльний дім був, то їм давали.

Ми тоді, як ми жили на Донбасі в одного там квартиранта Шалімова, і ми так на підлозі всі разом спали і сестра та спала з цієї сторони, тато й мама на такому ліжку на козлах, вони там спали і вона перед ранком просе їсти: — Мама, дай мені їсти, дай мені їсти, — а я сама, Боже мій — та зараз, та ось скоро розвидніється та я встану: — Дай мені їсти. — А мама чує, тато тут, як нема що їсти. А я тоді, в нас так вона мені шкарабно мені ще тоді, каже: — Пішла ти до чорту.

Словом, мені ніколи з голови не вийде, я завжди кажу, молюся Богу й плачу, щоб Бог мені простив. І тоді мама чує, що вона того просила, мама встала й каже, вставайте,

каже, Василина вмирає. Мама засвітила свічку і вона на ранок кінчилася. Тоді моя ця старша сестра питає цю двох річну Анну: —Анна, чи тобі не шкода, що Василина вмерла?

—Та, мені шкода, завтра я вмру.

Анна, то брунетка, гарна була дитина, там Василина красуня, від мами мали голубові очі — за два тижня вона вмерла. А тоді, значить, це пройшло вже може якогось пів року, народилася Віра в січні — у травні вона вмерла. Мама каже: — Іди. Манюна така, каже, ідіть, поцілуйте, вже більше не побачите.

Й тато сам навіть з дерева зробив труну, положили туди і пішли в яму закопали. Вони там яму копають, то там уже хтось був, бо кістки викинули. Я, навіть, пам´ятаю, де вони поховані.

Тоді в 34–му році десь у літі я пішла туди тоді, могила така високо: ні пам´ятника, ні ім´я, ні хреста —нічого нема. Просто земля вгору. Я пішла так плакала над сестрою і я там зімліла. Я пам´ятаю, я лежала на цій стороні й я земліла й не знаю, як довго там була. І я просипаюся й думаю, де я є? Де я є? Не знаю, де я є. А тоді ми так жили там у тих трирядних бараках, отже, той Шалім у нас; тато не мав грошей, а він так узяв та й дах зняв. А ми тоді мусим іти —там деревяні коли кажуть в полі були, як перша світова війна була. Я думаю, де я є? Ага, а я там, знаєте, я встала, а я плакала, просила, кажу, ти не мусиш тут бути, я мусю тут бути. Я так плакала, мені було 12 років і я просила її, щоб вона мені вибачила, що я таке слово сказала. Я прийшла, а мама каже: —Де ти була?

Я нічого не сказала, де я була і по сьогоднішній день. Вже мами двадцять років, оце було в січні, на світі нема — померла. Тато в 46–му році помер з голоду. Я питалася якже тато, бо я нічого не знала —я мала доньку —чомусь мені приснилося, що тато впав в яму, а моя маленька сестричка, яку я лишила, була маленька і тато впав та кричить: —О, о, о, ой.

Я до 60–го року нічого не знала, що з моєю родиною, я переписувалася через другіх людей. І так тато помер в 46–му році, 29–го червня. І мені сестра написала, як же тато помер? Мені тато сниться, я йду, хата, світло, зайти —мене не пускають. Каже, то така, як сестра Василина, а не вірить, так і тато. Так що і сестра згубила чоловіка з голоду, два сина — 10–тимісячного і п´ятилітнього. П´ятьлітного я знаю — було півроку, як мене забрали. У нас було з голоду і в те 46–му році. І то для мене там дитячого життя немає, я скільки живу, я тих ненавиджу комуністів, тих кацапів. Ми жили на Україні, а вони кажуть: —Говори по–русски, я по крайней мере русская, а ты что?

Я кажу: —Ти на Україні, не в Росії.

Ми в своїй країні й не мали права говорити так як нам належить, а треба по–їхньому говорити. Я кажу, то німці прийшли — це думаю щось буде, бо то як на фабриці люди робили, як запізнися один там п´ять хвилин перший раз, тобі скажуть: —Ти не зазнавайся! Вдома ж годинника деякі люди не мали, а другий раз скажуть: —Штрафу там скільки рублів заплатити, а третій раз уже як ти запізнися та ще пів року в´язниці давали. Мама каже, це щось буде, щось буде, щось буде, що так людей карають. І так сталося —в 41–му році війна. Так люди відчували —щось має бути.

Пит.: А, значить що, на Донбасі відносини між українцями й росіянами не були добрі?

Від.: Ні, та й в селі в нас. Як ми вже приїхали в 42–му році, вже наша хати, або чужі хати вже найняті, вже хтось там жив. Люди виїхали, а тоді приїхали. Також там повно росіянів, там билися. Та каже: —Виходь, моя хата.

А та каже: —Я тут жила 10 років.

Бо як уже пів села вимерло, а місто порожнює, їм треба робочих, то вони прислали тоді з Росії, росіянами Україну населювали і тоді люди деякі лишилися живі, як моя родина все ж таки врятувалася. Знову шість осіб вернулося, а хати нема —добре, що братова осталася жива, то вона прийняла. Брата мого не було —він жидів евакуював, був шофером, евакуював жидів. І люди билися там, страшне було. Дуже було зле. Тепер не знаю, що там робиться. Такі будинки в Чорнобилі —20 поверхів —я їх вдома зроду не бачила, таких не було.

А мій чоловік з Полтави, з Сумської області він, тато його й значить мій чоловік. У них умерло п´ять чи шість осіб написала. Мій свекор умер тут у Канаді й мій чоловік помер чотири роки тому. Оце мого чоловіка помер брат, свекра Яків, тоді Єлисавета.

Яків, то його тато в Єлисавети, то свекор мамин, а тоді Наталка, Макар, і Параска, Клим, Хімка, Тимофій, Олена і Павло.

Ми все казали: комуністи шукали золото в їх і вони не мали золота і вони били, значить, це мого чоловіка діда й бабу били: —Де золото в тебе є?

Каже: —Я не маю золота.

Так їх побили, що на другий день вони померли. Він так плакав. Як німці прийшли, що я за онук, що я, каже, не помстився за мого діда й бабу, що я, каже, не побив тіх комуністів, що забили мого діда й бабу.

Каже: —Іван, з однієї сторони ти добре зробив, ти гріха не маєш, був молодий, каже, добре зробив, що нічого не зробив, каже, ти гріха не маєш. Так само й батько. Каже, якраз ішов і каже, той чоловік ішов, що їх розкуркулював: —Я, каже, це поколов на городі там що там картопля чи що. А тоді, каже, щось мені вдарило я, каже, почихавсь, та каже, хай Бог заплатить.

І батько нічого. Каже: —Ви не будьте, каже, гріха мати, що нічого не зробили.

Кажу: —Та помучили нас, ми осталися сирітки живі від того страшного голоду. Я сиділа між пухлими —в магазин ідем. Мій брат один, два менші мене, ми йдем в магазин і просимо, а там такий куміс, вони мали свої карточки, вони по, получали там хліб чи вони там риж чи що їм давали. Вони спеціяльно магазин мали, а ми манюні були, йдем: —Дайте, раді Христа, кусок хліба, то якісь добрі люди кусочок дали, там цілу буханку дають, відламає кусочок, дасть мені чи братові одному, другому і ми так пошти цілий день ми там стояли й просили хліба і деякі так відпихали нас —не дають нам хліба і один раз один дядько який одне око мав, а він тоді пізніше взнав, де ми жили і він до мене раз каже: —Ти знаєш що, йди зі мною, каже, там у нас театр 118–ий був.

А там так, як ідете, то театр наліво, тут такий тут закопаний рів, *feet*–ів 30, а тут двері до ресторану, а ззаду є кокса піч і залізна дорога. Він до мене каже, я тобі дам кусок хліба, ти за мною, я піду туди, каже, а ти там іди ззаду і, каже, я вийду, тоді ми з тобою підем у ресторан. Я мала дев´ять років і я кажу як Бог дав мені здоров´я —він мене би з´їв. А я тоді взяла той хліб і дивлюся —там гора, тут гора, нікого нема, думаю, чого він поза... Як я назад, я там бігла, прийшла до хати ще в цього Шалімова ховався, під козлом —він туди. Він каже, що з тобою, що з тобою?

Кажу: — Нічого. Я вратувалася з того місця —на другий день ми пішли знову в магазин просити хліба, а брат і каже: —Марія, іде той дядько.

Я за двері сховалася, а там також ще мої ноги видно. Він взяв той хліб, вийшов надвір, прийшов назад, а я стою за дверьми і в щилину дивлюся. Я кажу, як Бог мене врятував.

Тоді пішла в магазин —там хліба нема. Люди в черзі стоять в дванадцятій годині ночі, ми маленькі стояли, а мужчини стоять, кажуть, ти тут не стояла, впихають нас і прийду додому плачу, нема хліба і брата. Ішли по тому, по смітниках, де комуністи їли, викидали лушпиння, зимою там риб´я головка. Ми принесем, не миємо, нічого, а Донбас —такі печі, що ви, як тут ото *grill* називається в Америці —тут залізо, а тут ви палите, так ми кімнати огрівали. Отак не мили, нічого. Нагрію зверху, їли, як звіри. Я недавно, я там біля того такій грубий лежак —нащо я попала в нього, чого я сиділа ночю, я вже сама зімліла, я не пам´ятаю, тільки пам´ятаю, так уже не рухався.

Магазин відкрили, а там порожньо —хліба нема. Люди пруться, скільки я в черзі стояла, кажу, яке моє щастя було в молоді літа. Я така була талантовита до співу, до танців, до науки, але відібрали все. Ну, слава Богові, в Америці я ходила шість років в вечірню школу. Мій чоловік мав сім кляс школи — помогав мені то писати, читати по–своєму краще. Сьогодні мої доньки дві дуже грамотні, а я осталася собі так малограмотна, сказати. Слава Богу, читати, писати все розумію, все книжки виписую, газети виписую з Канади, так що мені помагає, я не можу без того бути, а мушу знати, що в світі робиться.

Пит.: А що Вам відомо про такі магазини, торгсини, чи то в Вас було на Донбасі?

Від.: Ага! Це торгсини бували то ті в Москві, в Ленінграді там, по великих містах, Донбас таке там, шахта, шахтарі, що колись люди приїжджали, бо на Донбасі одна шахта називається навіть „Шмід," то не є українське, то є німецьке; прив тій шахті була колись, а я їх зроду не бачила ті торґсини. У нас ще пісню співала: „Разве тебе, Мурка, не была житуха, разве тебе не хватало барахла, раньше ты носила платья из торгсина, а тепер ты носишь драные калоши," то ж кацапська пісня. Я ніколи не забуду,

це вже я 44 роки з дому, їй Богу, тоді той, а я їх не бачила, навіть в нас маленькі такі жидівські магазини й один ресторан був там де ми були, магазин то на горілку продавали, тоді так один довгий, що там взуття продавали — я завжди ходила в чергу; то я сестрі, мама забирає, а я плачу. Я не мала в що взутися, в що вдітися — я плакала, мені соромно, я не могла вийти в театр, тоді я була в молодшого брата чотири роки. Я його брала жакет надівала й ішла до театру, а в нас до театра не пускали до 16–ти років, так що ми не могли в такому, хотіла так. Брати корову пасли, а я в радгоспі робила, пізніше тоді в шахті робила, після шахти знову в радгоспі, а тоді вже війна застала.

Пит.: А де був радгосп?

Від.: Прошу?

Пит.:? Де був радгосп?

Від.: У тому в Донбасі, отам, отам і села є великі там — радгоспи, це називаються колишні багаті хутори, а, значить, уже радгосп, бо то є менші, а колгоспи — це є села. І там три кілометри я кожний день пішки ходила.

Пит.: А родина?

Від.: А родина там, значить, у Донбасі там у тому, де померли сестри. Тато робив також у шахті, мама робила там, прибирала. На ту шахту, там також заходять, як тут називаються, той *waiting room*, почекальня, там де йдуть то в шахту то. Тут шахти американські — наші шахти зовсім інакші. В нас нагору, наприклад, то навод є ціла міля чи два під сподом, а як пускається таким *elevator*–ом, а тут якось шахта прямо йде, то тут її й копають, то йнакше зовсім шахти. Мама там робила, а брати корову пасли, сестра також у шахті робила. Я ще маю десь покалічену тут шию і палець. Як ви покалічите, то будете мати шрам на життя. А так лопату, вугілля йшли сюди, а я взяла лопату й так тут довбаю щось і так урізала й тут порода мене вдарила.

Я тільки заробляла 60, 120 рублів на місяць і получала тільки два рази на місяць, а хліб коштував півтора рубля буханка, а тоді як я робила в радгоспі, то вже помідори там були, огіркі з капусти, буряк, морква то в осени — ми вже там їли. Хліба з дому візьму, помідори, чи солі, чи цукру — ото наше було все життя там. Мені добре було. Мені добре, і нічого я не бачила там.

Пит.: То вже в якому віці Ви працювали?

Від.: А це до 40–го, до 41–го року. Це я почала робити від 34–го року — мені було 12 років. Послали мене в лісовицтво робити, а то дошки складати. Один раз один вар´ят, дурна сюди складаю на гори, мені то все подають — чи мені платили, чи де я була а що робила, спитайте — я нічого не знаю — хто мене туди поставив, чого мене послали робити. А пізніше я ще пішла в школу в 36–му році вдома ходила до голодівки, тоді в 36–му році ще пішла в школу, тоді після школи може років, 15 було, 16 — пішла робити я вже в шахту. Тоді поробила два роки, я хотіла йти додому, більше грошей, а тато вже дістав язву шлунку і каже: — Ти хочеш жити, то будь на горі, де ти є.

То я тоді покинула зовсім шахту, пішла в радгосп робити в село — три кілометри від нас. Таке моє життя було.

Пит.: Ну Ви оповідали про це, як той дядько хотів Вас зловити.

Від.: Я, і він прийшов до нас, шукає, шукає, не найде мене. Брат каже: — Приїде дядько.

І він три рази прийшов, одне око мав, крутиться, вертиться і гляне, віддійде і прийде, а я стою ззаду й трусюся тако і пізніше я його не бачила вже. Тоді вже в 34–му році, а десь уже, в березні, в квітні стали давати хліба — ми підем з братами — стою–стою — нема хліба — прийдемо, плачемо, ну нема хліба. А тоді вже ми стаємо в чергу — нас тут троє — три буханки принесли. Пішли на другий раз, стали в чергу — іще буханки принесли, пішли третій раз, ще буханки, то вже дев´ять буханок, мама каже, це, певно, дітки, вже хліб буде. А ця маленька Віра, що півроку була вмерла, так мама підуть в чергу стояти, а вже ж вона не їсть, нічого, ні пелушки нема чим замотати, не знаю. Я сиділа так на підлозі і положу маленьку подушку й мою сестру так катаю. Я сама засну, повертаюсь, а моя сестра догори ногами й на підлозі. Я скоро на мої ноги положу, знову катаю, катаю й знову встану. Боже, що я намучалася бідна. І та дитина й так умерла бідна. Нічого не було доброго, нічого я не бачила доброго. Життя пройшло; тільки робити там. Мама казала, каже: — Колись був такий час, каже, ми все мали, все, але, каже, прийшли такі люди, забрали в нас усе, самі не мають і ми не маємо.

Кажу: — Та що з того, що ви мали, я не маю.

Так я мамі казала. Кажу: —, Налупили дітей, — а мама каже: — Боже, Боже, чекай, ти замуж підеш, узнаєш як є.

—Я не буду йти заміж.

Плакала, нарікала а тоді писала мамі, щоб мама вибачила за ті мої слова, що я їй казала. Я мала 18 років, не було сімнадцять і то обід давали, добре, що ми робили, інакше зраня й до вечора робили, то давали обід і я мусила в друге місто їхати, і я не маю чоботів, то одна жінка позичила чоботи й мама поза її чоботи й ма поїхала —то нас той радгосп віз. У нас возчики та є хлопці молоді, такі як ти. Що мені було 17 років, хлопцям також по 17, 18. На віз — ми поїхали там говорят, називаються стахановці; знаєш, що за стахановци? Ті робочі то кричать: — „Работай больше, давай, бо премию достанешь".

Під шию достане премію. Так, а ми молоді! Нам дали картоплі, і ложку, дали нам котлету, дали кусок хліба й горілки. Я ту горілку в 18 років перший раз попробували. Більше ні в рот і казала не буду брати і не брала. Аж уже в 47–му, 48–му році по війні десь у нас у таборі було трошки, то я попробувала. Я сказала: —Це я?

Я не знала що то горілка людині так робить. Я собі то це я? То горілка так робить? А я ще на то шклянку налила горілки. Там не було коли хлопцям, дівчатам гуляти, як тут у Америці —мають усе, *my God*, там не було ні *television*–а, ні годинника, ні радіо —нічого не мали. І так робили з рана до вечора —не питали, що нам заплатять, коли заплатять, скільки заплатять? Роби, закрий рота, іди додому. Відкриєш рота, підеш, як у нас називали, в ту чорну ворону. То чорне авто —забирає людей в в´язницю. Називається чорна ворона, як то то похоронне заведення, тільки велике, а то чорна ворона —вікон немає, кажуть: —Без вікон, без дверей, повна хата звірей.

Вони там людей наберуть, забирають уночі й ніхто не знає, де хто дівся. То всі мовчали —страшне.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як то відбувалося в 37–му, 38–му році арести?

Від.: Так, так. Я пам´ятаю дуже добре. Мого хрещеного батька забрали.

Пит.: За що?

Від.: Бог знає. Забрали, забрали ночю та і сліду не стало. А моєї подруги Дуні забрали тата й брата, і мого тата брали на допит також, але тата забрали. Цілу ніч мама каже — Поцілуйте, може тата більше й не зобачите. А ми поцілуємо, а коло четвертої рано та в одній кімнаті ми жили, тато стукнув, мама каже, слава Богу, тато вдома. А тоді, значить, тіх людей забрали —вони ніколи не вернулися. Одна жінка ще, значить, вона з наших країн але в Донбасі також була. Бона була сердита на нас, бо чого тато остався живий, а її чоловіка й сина забрали? Ми не винуваті. Абсолютно. Тато й мама кажуть: — Що ти? Каже: — Я нічого не казав, я казав все так, як було. Тоді ще два хлопців, один називався Олексій, а другий Дмитро ще мене любив, такий чорнявий. Гарні хлопці були, всі дівчата, *my God.* Його тата забрали. У Дмитра тата забрали і в Олексія тата забрали. І тоді я ще одного хлопця мала в Донбасі, він був з Києва, Іван Молотобоєць —його тата в 37–му році забрали —такий гарний ще вночі. Війна — тут бомби летять, літаки, а він показує мамину фотографію, татину, сестри. Каже, поїде в село Васильки, де це Чорнобиль тепер, каже, село Васильки таке гарне місто, Марія, будеш любити, каже, мама буде тебе любите. Кажу: —Боже мій, я тебе ще не знаю.

І той, і він оповідає, показує, фотографії, тоді, значить, як уже німці ось–ось уже прийшли і забрали всіх накупу. Я прийшла до рудника, а вони забрали на купу і пізніше він приїхав на закути, а ми отой радгосп, але я вже пішла то де ми жили, він мою адресу не знав. Каже перед того надієвся, каже, коня мав, шинелю, чоботи і віз. Каже, як приїхав, питає всіх, де я є —ніхто мою адресу не знає. Я там робила —мені ніхто не писав що до чого. Так робили, пішли додому та на тім і кінець. Каже: —Передайте Марії останній привіт, каже, я їду, каже, до свого села Васильки.

Я по сьогоднішгій день його так дуже гарно... Хлопець був чемний такий, дуже чемний, гарний. Така моя доля.

Пит.: То його батька забрали й Вашого хрещеного?

Від.: Його батька забрали, так. Мого хрещеного батька забрали, мою подругу Дусю, вона вісім кілометрів від нас, її тата й брата забрали. Дмитра, значить, і Олексія тат забрали, страшне. Забирали; я вже мала 16, 17 років, в 38–му було 16, 37–ий, *ja*, 16, 17 років. Це я дуже добре знаю.

Пит.: А що люди, що Ви про то думали, що?

Від.: Ми не знаємо. Люди там боялися один другому говорити. Те саме одні греки були біля нас жили. Їх було п´ятеро дівчат і один хлопець, то їхнього тата також забрали, то ми те бачили. Уже війна прийшла, все і ніхто не вернувся. А тепер ми знаємо, де вони є. Ми не знали, де вони були. Тепер ми бачимо, де вони викопані, де вони по парках, потім в садках, по тих гулянках. Люди не стали — ніхто не шукає, ніхто не знає, що каже, де він жив. Тепер ми знаємо — там нічого не знали. Ми не бачим коли їх — вони вночі забирають. Вночі забирає і вночі все роблять — ніхто не знає, що робиться. Це, як мого тата, бідного, питали, а він каже, та я нічого не знаю. Люди сердилися на тата, що тато остався, а тих позабирали. Я все думаю, як вони голодували, а все ж таки, думаю, я маю тата й маму. Вони відповідають, шукають, щоб нам їсти, ми самі. А другі, де бачите, як ось Дмитро остався без тата, Олексій і другі дівчата осталися без тата. Дуся, друга Дуся, що тато і брат помер з голоду однієї Дусі, а другої тато й брата теж забрали. Я собі думаю, я все ж такі добре, що мені тато й мама є.

Пит.: А ті, що їх забрали, чи то були розкуркулені, чи?

Від.: Я навіть не знаю відкіля вони були, бо в Донбасі ви не знаєте, хто. Люди тікали від всіх сусід. Ви знали, вони не скажуть.

Пит.: То люди про це не питали?

Від.: Вони люди не говорили; ну ми діти, дітвора була, то значить разом росли. Наприклад, будинок. В будинку один коридор, у коридорі двоє родин. А син тут, а тоді знову той самий будинок, знову той коридор — одна родина направо, друга наліво. Тоді так само з тієї сторони коридор — одна родина, з тієї сторони теж коридор — родина, так було це колись, так називали кацапи „общежитие," що люди приїжджали на заробітки й там чоловіки спали. А тоді, як нас, значить, біда туди запхала, то родинами ми жили. Не було добре. Ніколи я не забуду, я скільки кожний вечір молюся Богові, щоб та проклята комуна зникла, здохла. Не знаю, чи коли тому буде кінець, уже не дочекаюся.

Пит.: Щось не видно.

Від.: *Ja*, щось не видно, що буде. Тяжко. І так серце буде при смерті, що Бог мене не врятував, щоб побачити моїх сестер, братів, племінників, племінниць. Не знаю, що буде.

Пит.: Дякую за розмову.

Від.: Дуже дякую тобі.

Case History LH61

Anonymous male narrator, a carpenter, b. 1906 on a 120 *desiatyna* estate belonging to the nobleman Ivan Pavlovych Kharytonenko, village of Murafa, Krasnokuts'k district, Kharkiv region, where his father worked on the estate. Narrator's view of Kharytonenko is quite favorable. Narrator worked in military construction in the early 1930s. Narrator gives information on the persecution of the kulaks, and went to Viatka and Kotlas in August 1933 to take his aunt to join her exiled kulak husband because her chances of survival would be much greater with him than in her native village, where the authorities were intent on destroying her. He affirms that there was no famine in Russia. Narrator was barely able to save his wife and child from starvation: when he brought them food, he found they had temporarily gone blind from something they had eaten. His mother and siblings perished. Narrator also details the treatment of starving peasants in Kharkiv, why they were usually rounded up on Tuesdays, the parks where they were dumped, and retells the story of a friend who escaped from a grave pit. Narrator estimates that about 70% of the population of his village died during the famine. Those who survived did so "because they ate everything: animals, dogs, cats, women even ate their children." Counting uncles and aunts, 12 of narrator's relatives perished in the famine.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Прошу Вас почати.

Відповідь: Я народився на Харківщини, в селі Мурахва, Наталіївка, де я виростав у маєтку поміщика Івана Павловича Харитоненка, який мав садибу 120 десятин, із садом і лісом, уключаючи господарство великої величини, як скотарство, молочні фарми, овцеводство та конні заводи з шести конюшень — маточний, верхівний, виїздний, родовний, і роз´їздний та манеж для робітників для навчання рисаків молодих породи англійської. Були наїздники і кучера, а що торкається робітничого персоналу, то багато сотнів було. Це був великий господар–поміщик, який мав і церкву з позолоченим дахом, дзвіницю, яка містила в собі 12 до 13 дзвонів, де голівний дзвін був у три аршини шириною. Він мав 22 цукроварні та 11 гуралень, цебто спиртові заводи. Та в самих Сумах мав таке саме при садибі, а в 13–му році він помер, залишивши дружину Віру Андріївну і сина Павла Івановича.

Я був шкільного віку, співав у церковному хорі, який обрала Віра Андріївна із диригентом — 82 хлопчики. Нас привозили щонеділі в церкву до Наталівки з Мурахви, на службу Божу, а звідтіля привозили. А скільки там було всього, як фіги, оранжереї, фазаники, а в лісі кози й олені. Це все комуністи загарбали, Москва. Дзвіницю розвалили, бо золото забрали. А Євангелію з золотими палітурками, вага троє пудів, забрала так само Москва. Я мав тоді вісім років, бо не брали, як менші, а лише по 13 років. Мені й тепер кой–коли лише присниться моє юнацьке життя. А коли, доживши я свого віку, то одружився в 30–му році, то я зазнав горя і мук, коли прийшло в нас дитя, яке є зараз у Канаді, на ім´я Анастазія, яка має свою родину — чоловіка і четверо синів. Їй вже 57 років. А чому так? Комуністична влада несправедлива, не зазітхала на мою спеціяльність та відкликали до паравої мельниці робити трансмісію для маслобойні, де проробивши шість тижнів, знову відкликали до міста Харкова для будови воєнстрою, як спеціялістів, де мені оплачено було за шість тижнів продукцією — мукою суржаною. Потім було не лише мене одного, а навіть всіх багато спеціялістів — каменщиків, штукотурів, потім теслярів, столярів, по спеціяльностях. Це було восьмого травня, у розгорівшу голодівку. Я всеціло задумувався, як там моя є родина, бо то від Харкова 95 кілометрів. Праця не була мені до голови, коли родина десь з голоду вмирала. Був у мене побратим, який працював писарем у канцелярії коменданта воєнстрою. Він дав коменданту, яка три місяці, як одружився, і мали дитину, де в нього не було у квартирі меблів. Йому мій побратим порадив, щоби я поробив йому меблі, бо в місті дорого коштувало. То він відкликав у канцелярію і говоре мені: — Потрібний стіл до писання і потім шафу та етажерку і стіл кухонний. Чи ви зробите мені оце, що я сказав?

— А чим це робити? Інструменти вдома в мене.

То комендант говорить: — Якщо ж робите, то я дам відпустку на шість днів.

А мій побратим говорить: — Та цей зробить, бо він моєму батькові зробив буфет для продажі спиртних напитків.

То комендант сказав: —Робіть.

А я прошу грошей на проїзд, білета. То він мені дав 45 карбованців, де я враз пішов до хлібного магазину і натрапив на знайомого, кажучи: — Поможи мені купити хліба і відвезти трамваєм до станції Південий вокзал — а це й було зроблено. А до станції Водяної є село мені 13 кілометрів, куди привіз візник де вона коштувала на чорному ринку 25 карбованців. То коли привіз знайомий, знесли *suitcase*—и до моєї хати, то увійшовши в хату, сидить моя дружина і мала дочка. Я говорю: —Добрий день вам.

То дружина говорить: —Ми тебе не бачимо.

Я говорю: —Що з вами?

Вона говорить: — Та ми не бачимо, бо ми є голодні і нам люди порадили натовкти рижикової полови і макухи, траву мішати, берестового листя звареного. То ми і наїлися і посліпли. То поведи нас на свіже повітря, може прозримо.

Та я прикопав те все, що вони з´їли, а сам, відпочивши, знову в Харків по хліб і знови привіз, а коли б не вернувсь, то таку поживу, яку вони споживали, я б був при постройці того будування, а родина померла би з голоду, а запитавши дружину: — Чи давно бачила сусідку Мелашку?

Вона говорить: —Її Іван зарубав і посолив та й з´їв, а десь хтось доказав, то він є в в´язниці, а те все закопали.

І багато таких випадків було. І щодо тварин, то по селах їх не стало, бо голодний люд все поїв, чим би рятуватися від такого голоду, де мені прийшло до голови спитати. Та спитав за свою рідну маму: — Як там вони єсть і братик Василь та сестра Марійка?

То дружина відповіла мені, що я ходила і носила кислої капусти і хлібних латиків, то мама сказала, що оце з´їм і мабуть уже не будемо бачитися, бо я вмру, бо нема що їсти, а коли я пішов на подвір´я батька, то мені сказали сусіди, що маму поховали он там, у бур´яні, і брата та сестри. Повели, показали, де це є — ні могили, ні хреста і не було нічого, лише три могильні ями. А коли я запитав сусіда: — А чи домовину зробив хто—небудь?

Сусід відказав: —Із чого її робити?

— Ми, говоре, позагортали у шмаття і позакопували, а хреста побоялися ставити, бо нас порахують ворогами народу.

А якого? Мабуть комуністичного.

Я схилив голову і заплакав та й пішов, знаючи, що коли скажу, що моя рідня вмирає з голоду, то мене відразу виженуть з воєнстрою й я потім також помру з голоду, то я мовчав і, стуливши зуби і ротом лише хлипав з жалю, що як то є, що сина взяли в військову будівельну службу, а рідня — рідна мати і брати та сестри з голоду вмирають. А батько зійшов із свого двору десь світ за очі, а ще родина моєї дружини вимерла з голоду, бо була заможного походження. То хто був молодшого віку, то позасилали в Сибір, місто Котлас під Архангельським, де ріка є Двина і Вичегда. Там я особисто був, коли, повернувшися з воєнстрою міста Харкова, і був у мене свіжий документ, то я відбув терчасть, то у нас була тітка моєї дружини Орина з трьома дітьми, малими дітьми, а чоловік висланий в Котлас, а тут голод страшний переживаємо, де один яничар—комуніст на ім´я Оврам, не давав родині жити на білому світі, де сказав, що я не буду активістом, коли цю родину не знищу, що мені донесла моя тітка. То я пішов та й сказав: — Тьотю, пакуйтеся —одежу, яку маєте.

То вона мені відказала: — Та в нас забрали все активісти, ми що маємо — тільки на собі, то й усе.

Я говорю, що я під´їду підводою в четвертій годині ранку і ми від´їдемо до Харкова через станцію Водяна, щоб так виповнити свій обов´язок. Від´їхав, за чотири дні достигли станцію Пінюг через В´ятку. То там за сім кілометрів і Котлас. То там я зустрів скільки духовенства з міста Києва — всі єпископи та священики, ходячи з сокиркою і просячи: —Дайте їсти, бо дуже голодні, а ми вам щось зробимо.

Ну суть такого порядку: по приказу НКВД — не давати духовенству нічого, а хто не виконає приказу — лишається продпайка, бо Котлас — Сибір перед Архангельським. То я, пробувши три дні, надивився, як духовенство страждало, то під потяг падало, щоб голову відрізало колесами, а потяг приходив звечора і стояв ніч, а в шостій годині ранку

відходив з Котласа через Пінюг станцію. Наш рідний дядько був туди засланий, як п´ятипроцентовий куркуль. Ну, я віднайшов його і вручив йому родину, яку привіз — дружина і троє діток малих, бо на Україні страшний голод, а там хоч працював хто, то жили хоч сухою рибою та один фунт хліба на день і то виживали, а по відбутті п´ять років повернувся в своє село і не надовго бо знову заарештували і вислали до Новосібірського, де там осліп і був налитий водою. То привезли непрацьоздатного каліку, де і помер. Ну я міг повернутися лише, що я мав посвідку, де відбув тримісячний період служби військової, як невійськовозобов´язаного, а на будуванні як спеціяліст. А тепер змінилася курява в 41–му році —Німеччина напала на Совєтський Союз, де в 42–му році ми виїхали в евакуації в Німеччину, завезли нас потягами від станції Вінниці і до Мюнхену. У Мюнхені заколот, Мюнхен окупували аліянти, то ми враз усі *Ost* рушили на амбасаду комуністів при Воренгавзі. То залишилося десь пів милі, як нас зустріли верховні на конях американські військові й давай розганяти кіньми. Я ніс великий плакат із партнером, а бачучи, що на нас наїжджає верховий, то ми кинули йому плакат на голову, де й завис на голові, а ми утекли. Ми, де нас було більше, як до тисячі осіб, і всіх розігнали, комуністи стали в спокої, а тепер що вони виробляють, де є заворушення, то робить тільки Москва. Хочу згадати про наше життя при комунізму. У період до воєнного часу я працював на будівельній фабриці як столяра, отримував продпайок на родину мізерний, а родина була з п´яти осіб, то я отримував грошей 350 рублів за місяць, а борошна коштував один пуд 140 рублів, то що можна купити ще, крім хліба і м´яса і кіло коштувало 35 карбованців, а на п´ять осіб далеко не заживеш у раю комунізму. І це було в час до війни і вже після 32–го й 33–го років, а голод і недоїдання не вибувало з хати. Наприклад, масляні харчі, як олія рижикова, це була найдешевша продукція, але коли хочеш, то зроби із бревна, якесь довжиною один метр і товщиною 26 сантиметрів на квадрат, то видовбай діру навскрізь і потім роби клини великі та роби олію, щоби було що їсти за комуністичного раю, рай пекла. Так було, а так і тепер є. Селяни–колгоспники, як то було перед приходом наїздника–німця, то що зробили для колгосп совєтські партизани при уборці жнивових робіт, мов щоби на полі видно було, де буде іти чужинецьке військо, то із колгоспів звезли снопи і наскиртували величезні стоги десь, можливо, по дві тисячі снопів. А коли німецьке військо було недалеко, то партизани–комуністи однієї ночі всі стоги попалили, то дотла, щоби нікому не зосталося хліба, що був у стогах. Отакі добродії комуністичні є для свого народу, які очевидно, що хотіли, щоби український нарід вимер знову з голоду, устроєний партизанами. І це пережили. Ну, що торкалося голоду, зокрема в 33–му році, де селяни ішли, хто здужував, до міста Харкова, щоби добути кусок хліба. Ось був на очах так званий Мусій Горяників. Бачучи, що з корови не проживеш, то він продав корову, а пішов на станцію Водяну, щоби їхати до Харкова. І поїхав, а приїхавши в окурат попав під облаву, яку робили з зброєю, в руках і вибирали селян, щоби не купували хліба, де і спіймали Мусія і кинули до вантажного авта, а тоді відвезли через Холодну Гору, де звезли масово в ями, які покопали зарані, й вкидали. Ну, Мусій був іще ж напів живий, а вдома залишив троє дітей і дружину. То коли кидали до авта, то він котився, щоб не бути на середині, а коли привезли до ями, то скинули, то він підлазив, щоби не бути на споді, а коли авто розгрузили і у´їхали, то Мусій зволік труп на труп і ще виліз з ями та і втік з міста Холодна Гора. А підкупив трохи хліба, де його люди направили, то привіз мовчки, аж пізніше розказав близьким сусідам своїм, як то його вкидали у яму і як він втік, що не донесуть комуністам. То я знав той випадок, ну, хоч я й мовчав, то був у військовій формі. Ох. То комуністи не чіпали, а хтось із цивільних, то виловлювали і зволікали та згонили до трамвайної будки і замикали, бо щоб було, і напівживі, так було, що на тиждень робили дві або три облави, бо люди голодні думали зрятуватися в місті Харкові, й там облави ловили і виганяли й викидали. Ото таке було.

Пит.: Так що в мене є цілий ряд питань що до цього, що ви читали, що я хочу Вам задати. Ви кажете, що Ви народилися на...

Від.: На Харківщині.

Пит.: На маєтку поміщиків Харитоненків. Чи Ваші батьки працювали на...

Від.: Так. Мій батько працював там також.

Пит.: У поміщика?

Від.: Так.

Пит.: А ким він був?

Від.: Тесляром.

Пит.: Так що ваша родина жила з того заробітку.

Від.: Із заробітку.

Пит.: Чи Харитоненки втримували, скажім, будинки для своїх робітників?

Від.: Утримували, втримували. Там було 120 десятин землі, втримували. Там і церква своя була.

Пит.: Школа?

Від.: Школи не було, до школи возили до нас, у наше село Мурахва. А церква була, бо там багато було в самого Харитоненка, самих мужчин–лакеїв було 72 лакея, а вже там жінок–лакейш, я вже не знаю, скільки там було їх.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: У 1906–му році.

Пит.: Яке Ваше наставлення до поміщиків, до Харитоненків?

Від.: Було я жив там, як у раю. Жили люди добре. Він нам поставив у нашому селі Мурахва, поставив церкву велику і зробив школу двохповерхову. Так що він не щитався, що значить, він угратиться, а наші люди в нього багато робили, а він їм відплачував, а тоді для своєї пам´яті, щоб його люди згадували, то він зробив і церкву, і школу. І ото з тієї Наталіївки возили дітей до школи.

Пит.: Я хотів ще Вас запитати щодо Харитоненків. Як це сталося, що Ваш батько там знайшов роботу.

Від.: У Харитоненка

Пит.: Так.

Від.: Бо там будували будинок. Будинок будувався величезний. В тому будунку було 74 кімнат. І були кімнати всякого роду — і дзеркальні, і підлога дзеркальна, і дзеркало, і кругом стіни дзеркальні. То дуже розкішний будинок був і батько там робив, бо батько був добрий тесляр.

Пит.: А скільки було дітей в Вашій родині? Братів і сестер?

Від.: Було восьмеро дітей і батько й мати.

Пит.: І вже ніхто з вас не став господарем, селянином? Значить вже ви всі працювали по спеціяльностях.

Від.: Ні. Ніхто не був, ніхто не був. Я ввесь час працював на вихідництві, на проізводстві.

Пит.: А чи це в вас в роді було, що теслярі, чи ваш батько перший?

Від.: Ні, багато, багато було.

Пит.: Значить вже довший час так водилося?

Від.: Мій батько був як старший, як бигадир.

Пит.: А я кажу, чи Ваш батько народився на тому маєтку, чи він з села?

Від.: Ні. Ні, він не там народився. Він народився в Мурахві, тільки їх було в батька три брати, то найстарший брат оженився, а цих повигоняв, другого брата вигнав і мого батька вигнав. То мій батько пішов тоді вже шукати працю собі сам.

Пит.: А в якому віці ви почали працювати самі?

Від.: Мені було вже 18 років, як я почав сам працювати, а до цього я ото в Харитоненці співав у церкві.

Пит.: Ви згадували. А що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Як революцію, як я там був, я її дуже добре знаю. У нас тоді як перейшло, так не дай, Боже! Тоді стільки тих було голів. То ж були і Родзянко, і був цей Махно, і був цей Корнілов, Керенський, Катерина була, жінка була Катерина головою, свою армію мала також. О, і то, які приходять — і гроші свої дають, свої роблять, ті викидають, а другі дають.

Пит.: А кого люди підтримували?

Від.: Боялися.

Пит.: Боялися?

Від.: Боялися. Ніхто не хотів, щоби комуністи були, ніхто не хотів. Аж, як було в 21–му році, як той головатий Ленін явився й він зробив, значить, ото революцію й він хотів, щоб перевернути владу. І він провів мітінґ такий. Я вже його там не був на мітінґу, не бачив, а тільки бачив кіно показували, совєтське кіно показували. Я бачив, як його одна еврейка–жінка підстрелили на тому мітінґу і вона пістрелила сюди його. Вона хотіла в голову, але рука здрожала і вона сюди дала. А там ще був його тіло–охороник,

Василів звався, то вона втікала і він її вхватив і її тоді кинув об забор і ухватили тоді вже прибігли ще такі комуністи і її ухватили. А тоді Ленін сказав, що каже: — Ви ту жінку пустіть, вона, каже, не винувата, бо то, каже, її жеребок випав мене вбити.

Ото таке було.

Пит.: А хто це знищив маєток Харитоненків, чи то місцеві люди, чи приїжджі, що зграбували?

Від.: Комуністи, комуністи. Комуністи, то з Харкова все. В Харків усе забрали.

Пит.: Значить, це не були старі люди?

Від.: Ні, ні, ні. Місцеві туди ні. Були одного разу, значить, рискнули, їх три чоловіки, вони не разом, а той тоді, а той тоді рискнули, але їх половили і постріляли. Постріляли вже, як ті прийшли, армія цього кадета. І тоді кадети постріляли. А зібрали сходу до сільради і на сходці викликали: такий, такий, такий, і тоді відвели і десь постріляли.

Пит.: А чи в Вас щось знали про Петлюру?

Від.: Про Петлюру? Про Петлюру знали, знали. Також було скрізь розкидані афіші тощо; то знали, про Петлюру знали.

Пит.: А ви нікого не підтримували?

Від.: Петлюру?

Пит.: Чи Ваші підтримували Петлюру?

Від.: Петлюру підтримували наші, але що ж тепер вийшло, це у 37–му році, після голодівки вже? Вибрали всіх людей тих, хто був у Петлюри замішаний. Вибрали і на Соловки позасилали, ото таке.

Пит.: А ви казали, що Ваша дружина з заможньої родини?

Від.: Так, із заможньої.

Пит.: А скільки землі було в Вашого тестя?

Від.: У тестя? Та їх було аж шість братів, то в тестя було чотири десятин, чотири гектарів.

Пит.: А їх розкуркулювали?

Від.: Розкуркулювали, так.

Пит.: А з яких людей складався партійний апарат у Вашому селі? Значить, сільська рада і так далі? Що то були за люди?

Від.: Тільки з комуністів.

Пит.: Але місцеві, значить селяни?

Від.: Ні. Голова сільради, його присилали з міста, з міста Арнаута, а ті остальні люди, то місцеві були: там секретар, то діловод, то ще конторщик, то ці, значить, були місцеві. А тих — тільки, значить, такі — або комсомолець, або кандидат партії, отакі.

Пит.: Чи існувала ворожнеча внутрі села?

Від.: О, було; ворожнеча була. То в нас більш, як заганяли в колгоспи, то жінки, як захватили жінки — що попало: граблі, вилки, лопати і били комуністів. Було це, бо то нечиста сила явилася. То тільки сказати комуністи, а то я ж кажу нечиста сила. То не послано від Бога, а від диявола.

Пит.: А які були наслідки того, що баби напали на комуністів? Чи їх покарали, чи...

Від.: Кой–яку зловили, то покарали — давали шість місяців примусової праці, а ті розбіглися, то, значить, усіх не половили, бо як зловили, то карали.

Пит.: Значить, Ви весь цей час працювали на будівництві?

Від.: Так, на будові.

Пит.: І ви ніколи не займалися сільськогосподарством?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Чи до Вашого села приїжджали агітатори, пропагандисти з других міст?

Від.: Було, було. Приїжджали, а потім як стали церкви закривати, то так само було. Та двоє дівчат прийшли на ту фабрику, де я працював, то двоє дівчат прийшли. Вони прийшли ноччю, але вони хто–знає, де ночували, а тоді, знаю, на ранок сюди явилися й явилися так, щоб їх ніхто не впізнав, а вони з другого села, це ж далеко. Бо їм що зробили? Вони голосували, щоб церкву закрити, а хлопці молоді їх вечером зловили й тоді взяли та сорочки позагортали на голові, а тут написали: — Церква закрита, а це відкрита, — і повпускали. І вони не могли розв´язатися, бо й руки пов´язані

і на голові це все зав´язане та тоді аж уже люди йшли та порозв´язували, так вони з села й повтікали та в наше село і хтось доніс та й в нас те зробили. Було.

Пит.: То коли в Вас закрили церкву?

Від.: У 31–му році, розвалили церкву Миколаївську, яка була ще козацька церква, а ту, що Харитоненко построїв, то ту в 34–му, після голодівки розвалили.

Пит.: Чи люди спротивлялися тому?

Від.: А хто що скаже? Боялися всі, то комуністи. То так — люди йдуть до церкви на Великдень, ідуть до церкви вечером до Вечерні, а вони в школі включать радіо і кричить радіо на все село і грає музика і кричить радіо, значить, проти церкви. То витворяли, то страшно було дивитися, що вони виробляли.

Пит.: Чи ви могли би описати розкуркулювання Вашого тестя, як то виглядало?

Від.: Воно виглядало отак. Хотіли його зловити і розкуркулити, але, значить, я вже, як був робітник, то я від нього ноччю забрав багато кой–чого на квартиру, де я жив на ренті, я туди забрав. А він тоді, значить, його хотіли зловити, то він утік. Утік і десь аж за тим, десь за Водяною станцією в маєтку, там пристав до праці й воду возив. Це, як водовоз, значить, ніхто його не питає хто, що він такий, що воно таке. Він від розкуркулювання він утік, але це все в нього забрали: забрали дошки, він хотів будувати нову хату, забрали, залізо забрали таке цинкове і тоді забрали дошки, залізо і матеріял, з якого він хотів будувати, бо в нас будували не з *two–by–four*–ів, а в нас будували таке втовшки, таке ввишки дерево товсте, то дуб, і вони це все забрали. Забрали й поробили для комуністів, поробили для комуністичних дітей дітясла із цього матеріялу. То забирали. А був у нього ото кінь і корова була, то на корову накинули заготівку м´яса 65 кілограм, дай хоч здохни сьогодні, а коня в колгосп забрав, не дали йому ... а він утік.

Пит.: Ви, здається, сказали про тестя, що він був п´ятипроцентовим кулаком, чи як?

Від.: То був жінчин дядько.

Пит.: А що цей термін значить —п´ятипроцентовий?

Від.: Це значить, як стали розкуркулювати, так вишукували, хто найбагатіше жив. І отих вишукували і ставили, що це п´ятипроцентовий, а як трохи бідніший — тоді ставили чотири проценти, чотирьохпроцентовий і до третьопроцентового розкурулювали, як і третьопроцентовий, а ці п´ятипроцентові —це чого його поставили, що він богато жив, а тоді купив собі трактор і купив машину–молотарку велику і снопов´язалку і ото за це причепилися, поставили п´ятипроцентовий і вислали його.

Пит.: Чи Ви були в селі в той час, коли активісти забирали хліб у людей? Чи Ви були на селі?

Від.: Був я в селі, мені соромно й сказати, як? Я ж був робітником, жив на ренті. Вони прийшли до мене, активісти. І вони як забирають? Прийшли до мене, вони знають, що я робітник, але вони прийшли й кажуть, що: —Ти переховуєш розкуркулений хліб.

Ну я не був вдома, а жінка була. Вона каже: —Та шукайте, де ж у нас той хліб? Ми ж, каже, тільки користуємося пайком, що чоловік получає. Як дають півтора фунта муки на п´ять душ, ото ми тим і користуємося.

А вони кажуть: —Ні, ми не повіримо.

Полізли на чердак і буравок, той, що дим іде із хати, а в нас так дим іде, а тоді ще коліном, так вони оце все й розкидали, там де дим іде, шукали хліба. То ж доварили люди. Хіба ж хліб в диму буде? Та він ж прокоптиться, не годиться нікуди.

Пит.: А хто це так шукав, чи то були селяни?

Від.: Та ті активісти, активісти.

Пит.: Місцеві, чи з міста?

Від.: Місцеві. То була комуністами зорганізована бригада і то та бригада носила палки. Палка була в два *yard*–и вишиною і молоток. І то значить по садибі ходять і тою палкою ширяють і молотком б´ють, чи не закопав був де хліба, шукали. Ото так вишукували той хліб. Ховали були люди, бо бачуть, що забирають, то ховали, думали: —А може спасуся, може спасуся. Але як знайшли, то зразу ж на висилку висилали за це, що він заховав собі хліба.

Пит.: Якими способами люди ховали хліб?

Від.: Якими способами? Було так, що бочка є, то вони насипали в бочку і тоді закупоре ту бочку зовсім і тоді яму викопає і туди соломи накладе і тоді на солому в яму бочку покладе і ото закидає. Ото так ховали. Інакше не ховали, тільки ото в бочки.

Пит.: А ви оповідали про те, як Ви зробили велику подорож до Вятки, до Котласа?

Від.: Це, значить, того, що цього, п´ятипроцентового, жінці активіст не давав жити, він хотів, щоб, значить, вона померла. Бо то ж голодовка. То він і сказав, що: — Не я буду активістом, як я тебе не знищу.

То він, значить так. Вона затопе, варить дітям їжу, а він десь сидить, а тоді сидить, сидить, бачить, що вже дим перестає йти, він тоді прибігає і бере те, що вона зварила, він бере і висипає геть, а дітям не дава їсти. Ото так, такі були люди. А як прийшли німці, то він отруївся, він собі викопав окоп, щоб як будуть стріляти, щоб його не вбито, а в окопі тоді взяв та й отруївся. Що він випив? Хто зна, а отруївся.

Пит.: Боявся помсти, чи що?

Від.: Боявся, щоб його не покарали.

Пит.: А під час цієї подорожі, чи ви бачили, чи в Росії був голод у той час?

Від.: Не було.

Пит.: Не було?

Від.: Не було. Я приїхав до Вятки і аж здивувався, що в Вятці базар величезний і на тому базарі чого хочеш, то *market* такий був і там, що хоч купити і все дешеве. І корова, у нас корова коштувала 1200–1300, а в Вятці я побачив — 450 рублів, або 500 рублів сама перша корова, а то 300 рублів, 350, отакі корови були. У Росії зовсім не те було, що на Україні.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте, в якому місяці це було, коли Ваша подорож до Вятки, до Котласа?

Від.: О! А це було в серпні місяці.

Пит.: В 33–му?

Від.: Так, у 33–му році, в серпні місяці.

Пит.: А Ви оповідали про це, як міліція переловлювала селян в Харкові? Чи Ви це самі бачили, чи Ви про це чули?

Від.: Бачив, бачив, на лице бачив. Навіть нас гнали в клюб, нам уже не до клюбу було, а вони нас гнали в клюб, так ми бачили, що на Холодній Горі там є, значить, такий парк і повний той парк народу лежить пухлого, голодні. Це я все бачив, це на моїх очах це все було. Я тільки боюся виявляти свого прізвища.

Пит.: Звичайно, то не треба казати.

Від.: Бо в мене там ще є другі.

Пит.: А Ви також оповідали про облаву в Харкові, як робили облави на селян?

Від.: Так, робили, робили. Ото робили, як тільки приходе понеділок, вівторок, обов´язково в вівторок у десятій годині уже вибігають облави і де б то не було, де був магазин і там обступають і виловлюють селян і тоді відправляють у авто, в вантажне авто, а вантажне авто везе на Холодну Гору, а там є така велика будка, де трамваї оберталися, а вони випорожнили ту будку і в ту будку ізвозили з авт і тоді скидали і замикали їх там. Хто ще, значить, був живий, а хто, значить уже... Але пухлі всі були, багато пухлих було. Так вони замикали і тоді ото до другої облави, коли буде друга облава, а вони на тиждень двічі робили облаву. Як другу облаву привезли, то цю облаву, що раніш привезли, цих забирали і везли до ям, закопували, а цих сюди і ці також тут умирають. Не пускають нікого додому, ото один Мусій, як утік то щастя його таке було, що втік. І ще прийшли німці, то ще той Мусій жив і жив і розказував. Каже: — Бач, я, каже, мені прийшлося, я думав, що вже я на тім світі буду, але, каже, Бог мене спас і я втік і люди добрі там же, каже, мене на Холодній Горі зразу побачили, що я, значить, з ями виліз і втік, люди за цим слідкували.

—І одна тітка гукнула до себе його, гукнула його, дала їсти і тоді направила його, де йому треба купити хліба та щоб ішов за місто, щоб у місті не являвся, бо в місті, каже, тебе знову зловлять, а за містом отам, каже, є магазинчик невеликий, купи там, каже, собі хліба і з Богом їдь.

І ото таким чином він спасся.

Пит.: А скільки зарплати Ви получали під час голодівки?

Від.: Під час голодівки? Підчас голодівки, то було так. Я не получав дуже багато, а получав так: 280, 300 рублів, а то вже після голодівки, то вже мені дали 350 рублів.

Пит.: А скільки хліб коштував?

Від.: 140 рублів один пуд.

Пит.: А скільки коштував за нормальних часів?

Від.: Нормальних? Як нормально купувати, то нормально купував, значить, 85 копійок пуд, по державній ціні.

Пит.: А тоді 150?

Від.: Так ніхто ж не купить, бо ніхто не продасть. А на чорному ринку, то 140 рублів.

Пит.: Пуд чи кілограм?

Від.: Пуд, цебто, по—нашому, це, значить, один пуд 16 кілограм.

Пит.: А державна ціна була 80.

Від.: Вісімдесят копійок.

Пит.: Ви також описували Мюнхен під час аліянтської окупації і казали, що Ви несли плакат?

Від.: Так.

Пит.: Що було на тому плакаті написано?

Від.: До совєтської амбасади ми несли, то комуністам гостинець несли і там написано було проти комунізму, але хто то вже направив, що американське військо на конях вирушило і прямо на нас і кой—кого там поранили кіньми, а я ішов передній, то я, значить, кинув плакат і втік собі геть, бо бачив, що це вже біда буде.

Пит.: Значить, люди думали напасти на совєтів?

Від.: Думали на совєтську амбасаду, значить, прийти і там вимагати слободу: — Дайте нам слободу!

Що вже вони скажуть, а щоб, значить, требувати слободу.

Пит.: А щодо облави, ви казали, що чогось у вівторок обов´язково облава? Чому це було в вівторок?

Від.: То в Харкові —за хлібом, то в вівторок.

Пит.: А чого в вівторок?

Від.: Того, що люди в неділю їдуть у Харків, неділя й понеділок, а в вівторок люди харківські тоді вже понабирали хліба в магазинах, а хліб тоді вже є по магазинах, то люди, значить, ото забігають і купують, у кого гроші є. Але ж вони, значить, прислідили, що в вівторок багато наплив людей є, так вони ото робили облаву.

Пит.: Чи Ви хотіли би що—небудь додати до цього?

Від.: Та що я можу додати? Я можу тільки сказати, що моєї дружини п´ять дядьків, ще кроме того, що я йому родину відвіз, п´ять дядьків забрали, повисилали і по сьогоднішній день нема.

Пит.: А скільки було жертв у Вашій родині?

Від.: У кого?

Пит.:? Скільки було жертв голоду в Вашій родині?

Від.: О, з голоду? З голоду. У моїй родині було троє рідних, а то, значить, дядьки були, то дядьків, то 12 душ із голоду.

Пит.: Чи Ви могли б сказати приблизно, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Та вимерла з голоду частина так що мабуть процентів 70, вимерла, це з голоду, а тоді вже, як трохи люди відлигали, бо то їли усе: і тварин їли, і собак їли, й кішок їли і навіть і своїх дітей жінки їли, а тоді вже, як, значить, пережили це, як уже став хліб, жито стало поспівати, то люди ходили на поле і рвали це жито, не дивилися, чи там уб´ють, чи не вб´ють комуністи, а, значить, рвали жито, додому приносили і тоді в ступі товкли і ото їли і так повиживали. А то якби ще не поспів той хліб, то може процентів 10 осталося б, а то трохи люди відлигали вже тоді. Уже тоді не стали на Харків їздити, не стали їсти що попало, а я ж кажу, що моя дружина наїлася й посліпли. Добре, що я нагодився та хліба привіз. Та й хліба, вже як люди голодують, то не можна було хліба багато їсти, тільки один пів фунта за один поїздок з´їсти й більш не їсти, та холодної води випити, а більш нічого не їсти, тільки хліба й холодної води. То так днів три треба, а тоді вже можна добавляти. Ото так.

Пит.: Ага. Ну то я Вам щиро дякую.

Від.: *Okay. All right.*

Case History LH62

Panas Dilovs'kyi, b. August 21, 1912, in the village of Oleksandrivka, Novotroits'ke district, Kherson region. Ca. 1922 the family was voluntarily resettled and given land near the railroad station and town of Novooleksiivka, Heniches'k district, Kherson region. Narrator describes the personnel and relationships in the Novooleksiivka MTS. In 1932 narrator's stepfather was exiled to Siberia for publicly refusing the join the *kolhosp*, spending 7 years there. During the famine no one in narrator's immediate family died, though relatives perished in Oleksandrivka, where 10–25% of population perished and bodies lay with no one to bury them. In the village of Novodmytrivka, where his wife's family lived, the peasants set fire to the *kolhosp* stables in order to get the horse meat. In Novooleksiivka, narrator also saw dead bodies, especially of peasants who came to the railroad station and died there. Narrator gives character sketches of a number of true believers, including one activist who during the famine used to say, "We are experiencing temporary difficulties." He also gives information on the revolution, 1937 purge in the Navy, and World War II.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я та прізвище.
Від.: Панас Діловський.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: В 1912–му рові, 21–го серпня.
Пит.: А в якій місцевості?
Від.: Село Олександрівка.
Пит.: А якого району, області?
Від.: Може там міняється район, знаєте. Тоді воно було Дніпропетровської області, і потім Запоріжзької — розукрупнення було, чи щось таке. Ну, можна писати Дніпропетровської області, бо то більш при мені, то там ще була Дніпропетровська. Тоді воно міняється. Отже, а район був тоді Новотроїцький.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Селяни.
Пит.: Чи пам´ятаєте...
Від.: Хліборобством.
Пит.: Чи пам´ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?
Від.: Село Олександрівка, це де я родився, але в 21–му році ми з села з того виїхали. Значить, виїхало щось 30 чи 40, 42 родини, я думаю, до станції Новоолексіївка. Там були землі якісь державні, чи щось таке, і там, значить, поселилися. То я вже там ріс і так інше, коли був 21–й, 22–й рахуйте, мені 10 років тоді було. Отже, як ми з села виїхали. Але родичі там, діди, і тітки, і все, то в тому селі були весь час. То до родичів їздили — там коси, чи щось таке, то їздили туди, а отже. Так. Ну, щось ще там.
Пит.: Але чи пам´ятаєте, скільки землі було в Вас в Новоолексіївці?
Від.: У Новоолексіївці в нас було... Тоді „відруба" там давали. Не знаєте, що таке „відруб"? І то по селах і такі, що були: там пару десятин, там пару десятин, там пару. А тут, коли це вже нові поселення, то їм дали „відруб." Значить, у нас було щось 12 чи щось десятин. Десять–дванадцять десятин, не більше. А ще це там: сіяти пшеницю й пасти скотину і все, то значить один кусок такий.
Пит.: Це Новоолексійївскьа станція, то також на Дніпропетровщині, чи то далі?
Від.: На Дніпропетровщині.
Пит.: А скільки дітей було в Вашій родині при тій системі?
Від.: У нашій родині? Значить, зараз є там три сестри і один брат. А то вмерло, майбуть, четверо.
Пит.: Під час голодівки?
Від.: Ні. То років багато. Поперед мене була Ганя і Василь. Померли малими. То я найстарший остався. А тоді народилася дівчина Ганя. Ганя її назвали так, як ту сестру, що померла. Я думаю Вам це потрібне? Бо я батька рідного зовсім не знаю, тільки з фотокарточки бачив його. Я родився 12–го року, а його — в 14–му війна почалася, перша світова війна — то його, як забрали, і він ніколи не вернувся. Я на фотокарточці разів

два чи три бачив. А Криштифор Буркат, Христофор, значить, правильно по–російському, то Криштифор він, як вернувся — він вернувся живий з війни — але дві доньки, двоє чи троє, двоє було дітей і жінка померли. Тоді багато людей померло — тиф був тоді. Медицинської допомоги майже ніякої не було. Отже, він приїхав додому — ні жінки, ні дітей не застав. То він — то вже батьки розказували пізніше, прийшов до матері й каже: — Я згубив жінку і двоє дітей, а ти — чоловіка. Зійдемося й будем жити.

То Ганя і я — Діловські, а вже та Параска, Марійка і Іван, то це, значить, мати в нас одна, а батько — цей другий. Це ми, я думаю, що там не треба уточняти аж так.

Пит.: Ні. Це важливо знати про членство родини і так далі, щоб знати, які були жертви під час голоду.

Від.: У нашій родині ніхто не вмер. Я кажу, що то були з одного села 42 двори, чи щось таке, виселені, то люди один за одним стояли за якийсь двір. Але батько, цей вітчим, то його в 32–му році забрали, і він був 7 років на Сибірі, на каторзі, то матері давали працю в колгоспі к радькома. Там за свинями вона ходила і ще десь. Ну, деколи вузлик — щось принесе: давали чи, може, крала в свиней, я не знаю. То дива не було в той час. То мої дві сестри, ці менші — Маруся і Паша (Параска) — то вони вже пухли. І Ганя вже опухла — пухнути почала, але, що більше трохи содила — щось там матері поможе. А ці вже дві, то так у коридорі сиділи в куточку і то пухли. І так там якась одежина була, то прикриті. То прийдеш, то вони по очах бачать, чи приніс щось їсти, чи ні. Навіть не гляну, опустив голову, то вони вже розуміють, що нема нічого. Я був, як щепка, худий, і брат. Тільки вуха отакі стирчали. Ну він там бігав — матері помагав, десь поросят пасти, чи щось таке, то він уже там. І так ми випхалися всі живі. Отаке. Це наша родина. Але в селі, де я родився, мамина сестра Горпина. Отже, вона вийшла замуж за вдівця. В його було двоє дітей: Ганя й Лисавета. А тоді вони прижили двоє дітей: хлопець, дівчина Віра і хлопець. То я, коли трохи зібралися десь, чи мені мати дасть якогось вузлика, де жменю пшона якогось чи щось. І я ходив туди в те село два рази. То я, другий раз як прийшов, то тітка вже не вставала, дід помер, дядько помер, ті дві дівчини, то в їх родичі були по першій жінці, то вони десь їх розімхали, то вони живі осталися, я не бачив їх після того. А Віра ця сидить на вікні і, як дід старий заросша, тільки очима отак і дивиться і нічого не говорить. Я їй навіть дав щось їсти — вона взяла і так. Але тоді я пішов до дядька до свого, значить, по матері на старий двір. Він оставався сам там. То я його не застав. Став розпитувати, знайшов. Він уже збирався, покинув хату, все, десь утікти. Ну, і коли я його знайшов, я з ним поговорив, то він каже, що вночі чи щось там, піде. Значить, він навідується туди до сестри, до тітки моєї, то він цю Віру віднесе, там десь цей дитячий приют був. Значить, там її десь оставити. І ця Віра осталася жива. Отаке. А в селі Олександрівці, тітка померла з хлопцем, так як я казав, що я її не застав. Дядько той — Сергій — менший материн брат, цей ще — нема, а тоді появився у нас на станції. Пам´ятаю, що пішов десь там робив у якомусь совхоз якийсь там організувався, чи щось, і приніс трибуху з корови, чи щось таке є. Добрий вузол приніс. Пам´ятаю, як він об´ївся, думали, що вмре. Але тоді це велика підтримка була. Мати то взяла і нам по кусочку дасть, і то була підтримка. Ну, то я вже більший був. Я два рази хотів їхати в світ–за–очі. Проїду дві, три станції зайцем. Не знав я, що робити. І ніде права такого не ... вже... Питають, звіряться в сільуправі, „Батько репресований." То цей Буркат. Зробили з його ворога народу — політика. А він хрестиком розписувався. Господарі там були. Ну, вижили. То казали, що в тому селі що найменше 10–15%, а може, й 25% людей вимерло з голоду. В селі Олександрівці. Як я був останній раз у тітки, я вже казав, і я йшов додому, не додому, до дядька, а винось по вулиці їде підвода, двоє чи троє коней, здається. Виносять діда Порицького, такий — я його знав, бо на тій вулиці ми ж жили тоді, як жили ще в селі. А мені 10 років було, як ми звідти вибралися. Він помер з голоду. А він ще не вмер. Його несуть, а він живий ще. Ну, і хтось там каже: — Та нащо ж ви, нехай би дойшов.

— Ну, каже, він вже ж і ночі не переживе, а завтра другий раз сюди коней я гнати.

І тоді коні худі були і люди худі. І поклали із цими.

Пит.: А хто ці трупи збирав?

Від.: То була сільрада, командири села. І там був в тому селі. То село, здається, було розбите на два колгоспи, чи щось таке. То, значить, голова колгоспу, очевидно, і голова сільради. Вони, очевидно, у контакті були і посилали час від часу збирати ті трупи. Але зимою, то навіть на вулиці валялися трупи. Ніхто не брав... Це розказували

А я сам бачив тут на станції Новоолексіївці: люди прийдуть із села — на потяг зайцем їхати кудись безкоштовно. Хто поїхав, а хто — ні. Багато вмирало прямо на станції на пероні. Ну, то їх підтягували під тони — земля мерзла, то навіть не закопували спочатку. Та то страшне було. Страшне. Це тут, а потім я чув там села якісь, то були такі села, оточені солдатами чи НКВДистами, і нікого зі села не пускали і в село нікого не пускали. То казали, що вмирали до ноги. А потім був такий. Іван Багряний, може, чули, був такий письменник український. Він помер. То в якійсь брошурі чи в якійсь у його книжці є описане одне село, як воно було оточене, і як там вимерли люди до ноги.

Пит.: Ви не пам´ятаєте, які це села були?

Від.: Я не пам´ятаю. Не пам´ятаю, бо як тут я книжку ту читав... Ви то читали? В той час Ви про це не чули?

Від.: Ні, ні.

Пит.: Пізніше?

Від.: То, знаєте, село, то багато не чуєш. Кругом села, знаєте, там, де родичі є, або щось таке, знайомі, куди їздилося чи що. Це місто Генічеськ таке, 12 кілометрів, здається, то від залізної дороги, що йде Москва–Севастопіль– Симферопіль, на Крим туди — а то такий рукав 15–12 кілометрів. Це район, районне містечко в цій місцевості — Генічеськ — то люди туди йшли, там риболовство дуже розвинене. Але в ті часи, то ні вонючої, ні свіжої, ні вонючої риби — смердючої — не достанеш. Але люди йшли туди. Я був весною вже там дайми тепло, то такі, що вже рачки лазять або не ворушуться... І з дітьми були.. То збирають гнилу рибу, що можна в рот упхати, те їдять. Та то страшне, то не можна висловит и, що бачив.

Пит.: Що то були за люди в партійному апараті, в сільраді, скажім, у вас?

Від.: Ну, бачите, а люди, як люди там. І будете розуміти а тут взагалі американці, то вони кажуть так: — А чого вони перебрали, а чого Ви це?

А... Членів партії вербують, тобто зазивають. Комсомольська організація, скажем, це значить піонери, потім жовтенята називаються, по–українськи висловлюючись. Піонери і комсомольці, а з комосомольців тоді люди продвигаються в кандидати партії, а з кандидатів партії — в члени партії. Але отак у районах, то ті районні НКВДисти, значить директиву, їздили і вербували по селах людей. Чи заслужив він бути членом партії чи кандидатів більше було. Отже, то якесь трохи ніби привілеїв дається. Але, фактично, цих людей використовували грабити села, розумієте. Наприклад, у нашій місцевості, то був Варавва такий. Він із села Громово, а чи Воскресенка, я вже забуваю. Громово, здається. То від нас десь кілометрів, може, 50–60. Але він був на нашій станції. Це швидка така людина. При німцях він був — скидав передо мною шапку. Але я йому сказав, кажу: — Знаєш що...?

Бо він багато шкоди людям наробив; я колись був, як учився, то у відпустку літом, то я робив у колгоспі. Мене дали помічником до конюха: як посильного, знаєте — молодий хлопець. То він приїхав у колгосп і каже, щоб я їхав до сільради, розсильним там був, чи що. Я кажу, що я цілу ніч робив, я мушу відпочити. А він мене на руки й в тачанку. Ну, привезли мене в ту сільраду насильно. А але я не робив. Я там погризся, то другі люди кажуть: — Та відпусти.

Там найшли кого другого, чи щось таке. То я його при німцях зустрів, а він шапку скидає передо мною. Але він, як побачив, що люди з голоду мруть, і то навіть партійці є, що були кандидати, пухлі від голоду. Але він фанатик такий, що, мовляв, труднощі переживаємо, і терпить. Голодує і того квитка цілує партійного.

Пит.: Значить, він в то вірив?

Від.: Ja. Він у то вірив. Були такі темні люди. Ви ж розумієте. І цей Варавва десь дівся, притих, а тоді зовсім десь притих але тих, що виконували це, то уряд, очевидно, розпорядився, декількох їх арештував. А тоді Сталін кричав, що „головокружение" — так виражалось воно — „от успехов коллективизации," щоб трохи припинили: уже вимордували мільйони людей з голоду. І той притих. Приходив вибачатися де перед ким, кого під його командою грабили по селах. А до нас Репецький приходив. Батько був проти, а він у батька грубу розвалив — то пшеницю мішок забрав. То при німцях я зустрів одного разу — скидає шапку. Я кажу: — Слухай. У флоті служив на підводних човнах чотири роки. Я кажу, не ти.

— Ми — всі українці — мусимо бути разом. Чи ворогуєм між собою чи ні, а коли треба боротися з людьми, що окуповують нашу батьківщину, тоді ми єдині єсть. Я тебе

покараю зараз. Це, фактично, не я покараю, а німецька влада моїми руками, бо ми під німцями тепер. Отже, я тебе не хочу, щоб німці тебе повісили, чи щось таке. Живи!

А він каявся, колись заходив та перепрошував людей, кого колись обдирав.

Пит.: А за що він так вчепився за Вашого вітчима, що „враг народа?" Чи то не він?

Від.: Його Буркат прізвище. Моє Діловський. Через те я служив у флоті. Я не зв´язаний з ним. То дуже довга історія, бо я з флоти пішов на торпедну фабрику, і тоді, коли вже пахло війною — другою світовою — то вони рознюхали, і коли визвали в відділ найма і звільнення з роботи там, то мені просто сказали: —Ну, то твій вітчим, але не той батько, що зробив тебе, а той, що хлібом тебе викормив. Тебе вітчим викормив хлібом.

Ну, значить, їм треба було мене прибрать з фабрики, бо то вже війною пахло, ще й не можна було й говорити навіть за це. Але директива, очевидно —там НКВД і таке інше — то вони знали, що війною пахне. Тоді багато людей позвільняли. Робилася якась пертурбація. І, значить, я вилетів звідтіля, але я, значить, казав, що нехай жінка живе тут, то він —голова наймає й звільнення на роботу —то він мені сказав так: —Ти вже сюди ніколи не вернешся.

Бо я був засуджений на рік.

—Ти вже сюди ніколи не вернешся.

Бо я був засуджений на рік.

—Ти вже сюди ніколи не вернешся. Жінка хай іде до батьків. Ситуація така.

А тоді, коли мене звідтіля хотіли направити на Сталінград, де проти німців совєти зробили найбільший опорний пункт — Сталінград. Ну, то я через знайомих достав там інші папери, і цей напрям на Сталінград. То я на Сталінград не їхав —я їхав прямо додому. Попадуся, значить, капут. А доїду додому, то буду живий. І в Москві вкрали в мене гаманець. Виморений я, задрімав десь, я не знаю. Там босяки такі, що з рота витягнуть. Але коли я став там звірятися, і то слід ніби надибав, але нішов в убиральню: в убиральні лежить. Значить, була капля грошей, то забрано, але документи всі лежать. Я взяв їх. Ну, значить, напряму. Я добився додому і ховався ще майже місяць — 22 :и 24 днів. Я там ховався, бо я не з´явився нігде зареєструватися, бо я не маю права. Дослідять — направлений на Сталінград у документах. Я не можу проказуваться. Ну, там свої все села і так інші, то я завжди знав, де, коли за мною дивляться, коли шукають, що там за мене говорять. Але вже таке було, щой партійці там і поліція повтікають десь в районне місто, там де могли вони тікати далі — сідати на пароплав на якийсь. То вони розпитували, то, очевидно, якби я попався, їм, то очки поставили б — пристрелили б або що–небудь. І ось, одного разу, я йду з станції Сальково, там маленька станція така, але там жив мій тесть і теща. Це я йду з села, де тесть і теща і моя жінка родилися. Але вони виїхали з того села. А цей Звідзан — голова поліції станції Новоолексіївка, де я жив, їде бідаркою на коні. І якраз він піднімається вгору —могила там, велика така могила в нас — але це то там дороги земляні. Дощ пішов, і їздити тяжко. Зрештою так: —Я йду, а він їде, і майже на тій могилі зустрічаємося. І я, значить, поздоровкався гарно. Він став прикурювати, ніби, щоб, значить, їде на вітер. Дивитися на мене. Ну, Звіздар. Я знаю. Бачу, що нічого не тронув. І я, коли він скрився заїжджав там за півкілометра в якесь маленьке поселище. То мені пізніше розказували цю історію, що він там говорив про мене і таке інше. Але я, коли він скрився, то я не на станцію Сальково пішов, а пішов на посьолок де я жив, Привілля називали. І там сестра моя жила. І от, значить, я виплутався з того, ховався, мені кажуть: —Ти не дуже його бійся, якщо один на один, бо він боїться, щоб ти йому очки не вставив.

І про мене пустили там поголоску, що в мене двоє пістолів. Я взагалі не люблю тих речей. Ну, то, може, забагато говорю?

Пит.: Ні. Я ще маю кілька питань. А за що так на Вашого вітчима напали в 32–му році? Які були конфлікти?

Від.: Це тоді, як була колективізація масова. Він сказав там, чи на зборах, чи десь. Я не такий старий був. Каже: —Бо то треба було подавать заяву, щоб прийняли в колгосп.

А він каже, що —він розписувався хрестиком —він каже: —Я буду робити по 10, по 20, —здорова людина така була, що це з ним сили, —але я, каже, не розпишуся.

Він хрестиком розписувався.

— Я хрестика не розпишуся. Хрестика не поставлю, що я хочу йти. Я буду робити яку завгодно роботу і по скільки хочете годин на день.

Оце за те його на сім років запакували. І коли він вернувся, то вже тоді там Ягода. Ягода тоді був, а тоді став Єжов, то там, значить, він прийшов додому. І я приїхав в останній, чи в другій, в останній, а думаю. Я дослужував у флоті. Я приїхав додому, бо все рівно цей Кристофор Буркат...

Пит.: То він був з німців?

Від.: Ні.

Пит.: Українець?

Від.: Українець. По–українському розмовляв. Буркат, якесь прізвище, скоріше, чи італійське, чи щось таке. Але, значить, то з діда, з прадіда, то українці.

Пит.: А як Ви виростали, чи Ви що–небудь чули від старших людей про революцію, про отаманів, про таке?

Від.: Ja, але таки слухи, наприклад, колись, як я чув, як мій вітчим і сусід — Крук (Круковський,) але в нас Крук називали. Він подібний ... Кузьма. Той трохи грамотненький був. То вони говорили. Каже: — Треба було слухати Петлюри, то не було б цього.

Отже, значить, таке можна було чути. І можна було таке чути, щоб не було Махновщини. Знаєте, хто такий Махно? Батько Махно. То Гуляйпільський Одірвиголова, дуже добрий організатор був, і він ганяв по степах, ганяв усі гарні люди. Алеж, то, значить, так називають Махновщина — всі ті, що не належали до центральної армії. Треба було триматися Петлюри всім цім. Там було двоє Марусь. Мали свої армії. Ганяли, боролися дуже. Дві Марусі, Зубко, Зелений, Глива — щось сім чи вісім. То найсміливійший, найсильніший між ними то був цей Махно — батько Махно, так називали.

Пит.: Ви чули які–небудь анекдоти про нього чи про других отаманів?

Від.: То треба збиратися з думками, знаєте. Багато анекдотів про них.

Пит.: Подумайте.

Від.: Про Петлюру анекдот. Не можу зібраться з думками.

Пит.: Може, пізніше, як будете пам´ятати, то скажете. А як було з школою у Вашому селі, чи на тій станції?

Від.: Школа була. Коли ми пріхали, туди, як переїжджали, то їм там школу побудували.

Пит.: А яка?

Від.: Земляна була, але чимала і стояла біля вигону. Отже, була школа. Кімната там, чи дві, для вчительки, для вчителів були. Отже то ходили туди старші, значить, ну, й діти. А я вже в перерослих рахувався чи щось таке. Зрештою, школа була. Але там якоїсь семирічки чи щось, то не давали, не було. Вже, коли випхались діти, то в третю, четверту клясу чи що; це пізніше вже навіть було, то ходили на станцію Новоолексіївку. То, може, півкілометра, чи навіть того нема, не було. То там була школа постійна, камінна школа з давніх давен. Отже, то ходили туди в основному. А я, то ходив в селі, то я ходив рік чи два, не пам´ятаю. А тут була така вчителька — Серафима Яківна Козленко. То я і Ванька Ріпінський, товариш мій — з одного року ми були обидва. Там і другі були, але той Ріпінський, коли походив тут, то став ходити на станцію. Там щось платити треба було комусь, чи помагали йому, чи щось таке, вже позабувалося. Ну, і тоді він мені каже. А я, крім того, що я ходив у школу, я читав багато. Я й тепер з книжкою не розстаюся ніколи.

Пит.: А що Ви читали спочатку? Що Вас цікавило?

Від.: Я кажу, що Біблію, то я, може, четверту частину на пам´ять зараз знаю. Я читав дуже багато. І плакав. І на коліна ставав, це саме, як поставиться то тепер, як згадаю. Ну, і читаю другі, „Кобзаря." У нас „Кобзар" був, хоч і мати неграмотна була, але „Кобзар" був. Від дядька Епіфана, чи щось таке, як той помер. „Кобзар" був. Я „Кобзаря" читав і деякі книжки, як доставав, то я читав. Я любив читати. Але це трохи в дому не дуже долюблюбали. — А! Начитався!

Як щось я стану казати, що я знаю чи не знаю. Ну, і тоді Ванька цей Ріпінський каже: — Буду їхати, пробувати екзамен здати, підготовча група в кооперативний технікум — набирають студентів.

Дві групи, чи щось таке, мали набирати. Я розказав те вчительці. Ванька каже: — Ти їдь зі мною, попробуй.

То я кажу: —То ти на станцію в школу вже ходив рік чи два. Що ж я?

—Е, попробувати. То недалеко —15 кілометрів чи 12.

Я розказав Серафимі Яківній — вчительці. А вона каже: — Я буду тебе через літо, скільки зможу тобі...

Ну, але я вчився добре. Ну, скажем, математик, то цей мій товариш найліпший в нас. І тоді, як уже в технікумі були кооперативному, то він був перший. Ходив перший рік, а до нього приходили рішати задачі з другого, з третього курсу. Математика це йому була нічого. Та як мене підготували, так я й поїхав. Документи, все там оформили і, значить, на екзамени. Мене прийняли. Я і просився там, і ходив, щоб прийняли. Кажуть: —Не хватає в тебе щось трохи. Дуже розгублено.

Okay! То кажуть так: — Умовно, на три місяці вони мене беруть. Як я за три місяці —чи два чи три, я вже не пам´ятаю —як й підтягнуся до рівня хоч би найгірших. Але мені вдалося підтягнутися до рівня десь так аж вище середини за ті місяці. І мене затвердили студентом у цьому, в кооперативному технікумі.

Пит.: Як довго Ви там були?

Від.: Я там був, я не закінчив його, але пробув майже близько двох років, а тоді, голод коли начинався страшний, я пішов на станцію їхати додому на відпуск. Чую, хтось гукає. Я подивися, а то якраз тоді арештували мого вітчима. Він поплакав, а я прибіг до вагону, а *watchman* сказав мені: —Що ти туди хочеш? Убирайся звідси.

Тоді якраз його вели, забрали. Я приїхав додому. Отакі діла.

Пит.: А як Ви попали до флоту на підводні човни.

Від.: На підводні човни?

Пит.: Так.

Від.: Я колись у місті Сосниці... Зрештою, мій дядько один, то він робив у МТСу по боротьбі з шкідниками сільсько–господарських рослин. І я рік учився на те в Чернігівській області. І рахувався по документах агроном– ентофітопатолог. Тобто, ентомологія, то це мухи, черв´яки і таке інше — боровся з ними, а фітопатологія це хвороби рослин. І це тільки воно начиналося, то, значить, я це робив. І пізніше при МТСі був трохи. А флот, бачите, я казав на початку, що я Діловський. Отже, коли я пішов зі села вже в місто, став учиться там і так інше, я Діловський, скрізь Діловський. Сільраду спитають: —Сирота.

Батька нема. Сирота. Ну, і так я йшов. Так я й у флот пішов. А тоді вже, на кінець я розказував що кажуть, що ніби я сховав. І то вже на військовій фабриці після флоту, то мені казали: —Не той батько, що зробив, а той, що ніби я сховав.

І то вже на військовій фабриці після флоту, то мені казали: —Не той батько, що зробив, а той, що хлібом викормив.

Їм треба було позбутися мене, бо як щось би там сталося, то як начнуть там їх, то треба мені було дати, якусь кару, бо тоді, як почнуть їх трусити, то скажуть: — Ви тримали тут ворогів народу захованих.

Пит.: А що Ви можете сказти про порядки в МТС? Це дуже важлива справа.

Від.: Як?

Пит.: МТС.

Від.: МТС це машинно–тракторна станція, якщо розшифрувати її. Там трактори й інші машини, голівне трактори. І обслуговують колгоспи. От з колгоспу там імени чийогось там з Одеси приїжджає агроном. Дивиться. Там розплановують з директивою колгоспним. Приділяють туди два трактори їм на два тижні чи на тиждень, чи що в першу чергу треба там переорювати і таке інше. Це МТСівський обов´язок. А тепер при МТСі є механіки, що були роз´їзні механіки. Де щось поламалось, чи щось таке, то МТС посилає механіка, і тую там полагоджують справу. Отаке. Там, значить, директор МТС, ну, канцелярія, там замісник чи щось таке, і голова політвідділу. Це, значить, фактично НКВД. Це найстарша людина там — з ким, що схоче, то й зробе. Отже, при мені був такий Єфремов, так пізніше оказався „ворог народу." Коли чистка там йшла по МТСах, то його теж прибрали. Ну, звернулося на другого і так інше. Ну, оце голівне, що МТС робив. Машинно– тракторна станція. Це, значить, обслуговують колгоспи.

Пит.: Там звичайно були місцеві люди, чи...?

Від.: Місцеві. При мені, наприклад, Кузьменко був — місцевий — директор МТСу, а пізніше я його занехайного, обдертого, брудного, як *вит*–а, зустрів, коли приїжджав у відпуск із флоти. То то він каже: — Не стій за мною і не питай навіть нічого.

— Полетів, кажу, значиться.

— Добре, каже, що тільки судити хотіли.

Значить, пізніше спився, казали, що так пропав. Але його, значить, в МТСі скинули, не було підстав засудити його на Сибір, чи щось таке, очевидно, і його тільки, значить, вигнали. Значить, ну на підставі того, що людина спилася, соціяльне положення його було заслужене якесь там. Може, він помагав совєтську владу завойовувати, чи щось таке чи може його родичі. Значить, на Сибір його не затаскали.

Пит.: Чи в тому МТСі були другі люди такі, як Ви, що діти репресованих чи самі репресовані, розкуркулені?

Від.: Були. Але вони ховалися за якісь чужі документи. Бо я пам´ятаю, що двох звільнили, і мені казали, що хоч у них документи були — діти репресованих батьків, чи щось таке, чи розкуркулених, чи щось таке.

Пит.: А як у Вас...

Від.: Бачите, то більше по МТСах було так: з колгоспу майже не можна було в місто піти. Десь комусь щастя вдавалося: треба було робітника якогось, чи щось таке, грамотненьку людину, і вона з села попала, то директива, як схоче, то зробить щось. А назагал, то закон був: до колгоспу прикріплений і баста. Не маєш права колгоспу покидати. Це рідкісний випадок там, хто з голоду, як я кажу, сказав. Ну то більше таких, значить, що були при МТСах робили, то вони селюхи переважно або пройдисвіти з міста. Але селюхи переважно, що були з підробленими паперами. Ну, шкоди ніякої не зробила, то людина, як робила добре, то хто там до неї придивлявся, чи на роботі, чи замітає, чи щось таке. Не думали. Треба було.

Пит.: Чи Ви працювали на МТСі під час чисток, чи Ви вже були в флоті?

Від.: Я вже був у флоті. Там нам коридор дали при МТСі. Приходжу в контору, дали мені — Дикий, при МТС робив — ровера і коняку. Там, де я був, було 27 колгоспів.

Пит.: Де це було?

Від.: При станції Новоолексіївки. Це так і називався Новоолексіївський МТС. При станції Новоолексіївки. Ну, то звідтіля я пішов. Але я призова 1935–го року. Призов. Призов в армію. І я коли пішов, то в Севастополі був, перехідні комісії там тільки проходив і так інше. І тоді я попав у Ленінград, а школу підводного плавання, ну й закінчив її. А служив у Севастополі. Торпедист я. Торпідо то моя об´язанність, мій фах був. Дослужився старшого торпедиста. Міг остатися на зверхурочну, але було б гірше, якби я був остався але я не люблю, як би мені там не було. Я не любив дисципліни, я дуже вільна людина.

Пит.: А як відбувалася чистки по флоті? Чи Ви пам´ятаєте, що людей перевірювали?

Від.: О, *ja*. То було в 37–му році особливо. Зараз то пригадувати тяжко. Був командир бригади Василів. Зашумів. „Враг народа." Казанов командуючий Чорноморським флотом — найвищої ранги. Теж оказався троцькистом, чи хто його знає. Ну, а значить, коло такого дерева, то там ще й овочі, і листки, і листя — то скільки там запам´ятаєш. Особливо 37–ий рік у Чорноморському флоті, та й скрізь, здається, багато люей поарестували, багато, хто командував, поарештували, а „враги народу," мовляв, поховалися старі офіцери, це підроблені документи і таке інше... То все барахло, брехня.

Пит.: Чи були такі люди, що вірили в те все, що є „враги народа" і так далі?

Від.: О, більшість вірили.

Пит.: Вірили?

Від.: А що ж...

Пит.: Народ вірив, значить?

Від.: *Ja*. Ніхто не скаже, що я не вірю. Це, може, два други такі, що відверті один до одного, чи родичі можуть собі подискутувать. А так ніхто не скаже, що Василів. Василів не був офіцером Білої Армії. А він, чи був він, чи ні, ну вже „враг народа." Там, у цій системі — то мусите розуміти гарно так — вона не може існувати, якщо час від часу не буде отакі „пули" робити, виарешовувать тисячі, десятки тисяч людей, засилати на Сибір, об´являть, що то люди, значить, такої й такої шкоди наробили, народ засуджує.

А фактично, то, якіби дали завтра волю народові, то весь народ виступив би проти ці влади і проти цієї директиви. І в селі, і в місті, бо багато в місті носять партійні квитк —робітники —а вони, щоб жити, то не той... У кожної людини є свій характер і сво порозуміння. Ну, так багато там партійців таких, що до корита краще достанеться. Н забагато, може, наговорили. Село Дмитрівка, там моя дружина родилася. В родин Яченків. То в цьому селі багато людей померло з голоду. Поїли —я сьогодні з нен говорив: вона мешкає у молодшої доньки в Пітсбурзі — страшний ревматизм, то я кар не маю, а вона —донька —має дві, а дружину треба возити кожний місяць раз до лікаря Ну, то вона мешкає там. Село Дмитрівка. Колись називалося Джимбулук. Очевидно татарське старе ім´я. Бо там Джимбулук, Кишкент, Сарабулат, десь, старі назви. Пр Совєтах, то їх поміняли. То вона тепер Новодмитрівка називається. Дружина мо родилася там. То вона казала, що ні одного пса — то в багатьох селах було таке —і н одного кота не осталося. Їли люди наперебій. Там, правда, ще було й таке, що зробили пожежу в конюшні. Там коні погоріли і так інше. Нарочно розбирали те на їжу. Значить така історія була. То Михайло, Макар, Іван, оце Василь був ще, брат Василь, четвер дітей. Одне вмерло на вулиці. Валялося, поки підібрали. А він з трьома дітьми в хаті в себе помер. Моєї жінки брат. Отаке. Ну, дядько Сергій, що я казав...

Пит.: Молодший брат?

Від.: Молодший брат матері, як побув у нас, і тоді десь дівся. Сказав: —До побачення, —матері, значить, і зник. І ми не знали, де він. Як у воду впав. Рахували більше, що десь пропав з голоду. Та ще після того, як об´ївся трибухи. Страшне було що йому робилося. І в скорості пішов, зник десь. Так я служив у Севастополі, в флоті Одного разу мій товариш Мішка Шаповалов —з Донбасу він —каже: —„Пойдём на Крийские казарми."

Це, значить, казарма, де колись при цараті солдатські казарми були. Там школа була і так далі. —Там, каже, у мене знайомі єсть. Ми пів години звідти. Підем, підем у відпустку. Там у мене, каже, є друзі такі, що вони принесуть, навіть самі куплять.

Приходимо туди. Ну, я там поздоровився з одним, з другим — мене познайомив. Ідемо. Кругла така там багатирка–піч стоїть, а за нею ліжко стоїть. Приходим туди, а то мій дядько, той, що трибуху приносив. Він чуть не впав, а він зразу ж прикусив язика. Ну, то й почав знайомити, і тоді ми з ним зустрічаємося. І він зразу каже: —Ну, вибачте мені, я зараз.

Він пішов до... Польський там був Олекса з того самого села. Він йому сказав і ще комусь там з наших з того самого села, що тут Панас є. Річне хрещення Афанасій, і я мрію в томусь ... Афанасій, що Фанаськов тут є. Так у селі звали: не Афанасій, не Панас, а Фанасько. Ну, то він десь–то пішов там справитися. Ну, а пізніше, то той Шаповалов взнав, що то мій дядько. Бо то не можна було скривати спеціяльно. Може, якась підозра бути, а він комсомолець був, той Шаповалов. Але він комсомолець „липовий," біда, як кажуть є таких багато партійців і так інше.

Пит.: Так Ваш батько, цебто Ваш дядько переховувався, чи що?

Від.: Він тоді якісь документи ще в селі. Я ж кажу, як я ходив туди, а тітка вмерла, то тоді йому–там Василь Білецький, командував ото після півсироти там оставалася якась родина. І той Білецький, Никифор здається, чи Василь? Я думаю, Никифор. То він був головою сільради. І він йому видав, очевидно на свою відповідальність та й вже, що відпускається на працю в Крим там, чи я знаю. Значить, із села був у його дозвіл виїхати десь на працю. Таким чином він попав у флоту.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось додати про дядька?

Від.: Ні, не маю.

Пит.: Дякую.

Rev. Fedir Kovalenko, b. 1925 on a *khutir* near Liuten'ka, Hadiach district, Poltava region, one of eight children of a farmer whose large family worked the land without hired labor. Narrator's third cousin was Otaman Levko Khrestovyi, who kept the Bolsheviks out of this area until 1921. Narrator's family was made social outcasts by the *aktyv* for their nationalist proclivities. "Surplus" land was seized from narrator's father in 1923 as part of the "dekulakization" program of that time carried out by the *komnezam*. Narrator's eldest brother, who had been a cavalry captain in Petliura's army, was also arrested in 1923. Narrator was expelled from school for a year because of a harmless joke and at the age of 12 was threatened with Siberia. Liuten'ka had three churches in the 1920s, one of them Autocephalous Orthodox. They were destroyed in the 1930s and rebuilt during the German occupation. Narrator entered the first grade in the fall of 1932 as one of 32 pupils, of whom only 14 finished in June. The rest died of starvation, except for a few who were exiled with their families. Narrator's family was swollen from starvation but survived on fish which narrator's father caught at night. In 1933 the family also joined the collective farm where bread was given out (most likely during the spring sowing campaign). "They didn't take (the fish) because in the winter of 1932, in November and December, they had taken all the grain and potatoes; they took everything, including beans and everything there was, even the few dried pears, apples, cherries from the attic, they took it all... In our area it was our own Ukrainians, people from the village who went round, and those *komnezams*, the Committee of Non–Wealthy Peasants, from which the brigades were organized, and they went to the better–off peasants and took everything, and later they themselves also starved to death... When there was nothing left, nobody had anything, and the state didn't give them anything, and they also died. Not all, of course, but some of them also died, most of them also starved to death." Those who survived were able to save themselves by hiding dried fruit or potatoes, sometimes burying it far away from their houses, digging it up at night and being able to eat something every other day. In the spring people began to eat new shoots and leaf buds from trees. Children found and ate bird nestlings. There was also a torgsin in Hadiach, 25 km. away for those who had some valuables. One man on the *khutir* was arrested and executed for eating his wife. "No one said anything, and sons and fathers were afraid to say what they thought. And in school we were even told that if it came to our attention that our fathers were acting against the Soviet power or doing something, we were obliged to denounce them to the directors of the school. Of course, I don't remember any cases in the school or locally of people making complaints against or denouncing their relatives, but I heard that in other places children did denounce their parents and that those parents were sent either to the White Sea Canal or to the Urals or to Siberia as anti–Soviet elements." Narrator's father and brother were arrested in 1937.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім'я та прізвище.
Відповідь: Я є Федір Коваленко.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: Я народився в 1925–му році.
Пит.: В якій місцевості?
Від.: На Полтавщині.
Пит.: Значить, в селі?
Від.: В селі Лютенька.
Пит.: А якого району?
Від.: Гадяч, Гадяцький район.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Остаточно не пам´ятаю, тому що в нас розібрали землю в 23–му році, забрали землю під комуну і я не знаю скільки. Знаю тільки, що батьки були самі господарі, не мали нікого з робітників, а самі обробляли землю своїми власними силами. В батька була велика родина, своїми власними силами обробляли землю.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: В нас було п´ять братів, п´ять хлопців і три дочки було, три сестри, з котрих лишився я лише один живий і одна сестра на Донбасі, решти нема нікого.

Пит.: То Ви згадували комуну в вашому селі, це значить...

Від.: Так, то нашу землю забрали під комуну, в батьків забрали землю. Не лише в моїх батьків, в тих більших селян, які мали більше землі, їм забрали в 24– му році землю і створили комуну.

Пит.: Це, значить, ще перед тим, як Ви народилися?

Від.: Ще перед тим, поки я народився.

Пит.: А вже як Ви народилися, то...

Від.: Я лише пам´ятаю голод, тому що я мав сім років, я пішов восени в 32–му році, у вересні місяці, я пішов до першої класи. У нас було в першій клясі восени, було 32 учні, а весною кінчали школу 14 учнів всього.

Пит.: А решта?

Від.: А решта померла з голоду, а яких вивезли на Сибір.

Пит.: Чи в Вашій родині були жертви?

Від.: В моїй, в нашій родині, де я був, в нас не було жертвому, що ми жили на хуторі й батько був рибалка, і ми вижили голод рибою. Голод, властиво, що він заторкнув нашу родину, бо мама була пухла і сестра була пухла, але смертних випадків у нашій родині не було.

Пит.: А рибу не забирали в батька?

Від.: Рибу? Батько був рибалка, ми мали свого човна, ми жили на хуторі понад річкою і батько ловив рибу, ночами ловив рибу тому, що вдень неможна було стільки працювати — ще ми не були в колгоспі, але мусили йти працювати. А вже фактично в 33–му році наша родина пішла до колгоспу, там давали хліб. Але батько лише рибою спас усю родину.

Пит.: Але рибу не забирали?

Від.: Ні, ніхто не знав, ніхто до нас навіть не приходив. Вони не забирали тому, що вони забрали в 32–му році зимою в листопаді й грудні місяці, забрали все зерно, картоплю; все забрали, включно з квасолею й все, що було навіть на горищі, які дрібні були сушені груші, яблука, вишні, все забрали.

Пит.: А хто це забирав? Місцеві люди?

Від.: В нашій місцевості ходили наші власні українці, свої з села люди ходили і то такі комнезами, *К*омітет незаможних селян, з яких організували ці бригади і вони ходили по заможних селянах і забирали все, які пізніше також самі померли голодовою смертю.

Пит.: Коли не стало вже нічого?

Від.: Коли не стало нічого, ні в кого нічого, і їм держава нічого не дала, і вони також померли. Не всі, звичайно, але частина з них також померла, і то більша частина, також голодовою смертю. І їм ніхто не хотів — навіть як хто і мав дещо заховане. А коли вже прийшло до того, то ніхто не хотів їм допомогти, навіть і лушпини з картоплі дати, за те, що вони ходили по хатах і відбирали, і в людей забирали все.

Пит.: Чи в Вашій дальшій родині були жертви?

Від.: В дальших родинах були жертви. В дальших родинах померла моєї сестри, то в моєї тітки, помер чоловік в голоду в 33–му році й двоє дітей померло з голоду. В батькового брата померла дочка з голоду також, батьків брат Пилип помер і дружина і два сини померли, одна донька лишилася, що вижила після голоду.

Пит.: А в школі, більша половина Вашої кляси?

Від.: З 32–ох учнів, що ми починали восени школу, нас 14 в червні місяці, що перейшли до 2–ої кляси, що було в школі 14 дітей.

Пит.: Ви спаслися тим, що Ваш батько ловив рибу, а як другі люди спасалися, інші люди?

Від.: Прошу?

Пит.: А як другі люди?

Від.: Інші люди? Багато, як почали ходити по хатах і визбирувати все, шукати, багато людей, особливо хуторяни, ховали зерно, ховали сушені овочі, ховали картоплю, як могли, десь закопували подалі від хати, щоб і закидали чим, щоб і не видно було, приховували і потім ночами собі, в ночі то відкопували, дістали трохи, а решту то забивали назад, щоб взяти лише на один день і з´їсти, і щоб не було, то незнали коли вони прийдуть, коли вони знову повернуться до хати вас контролювати і шукати за тим, за продуктами. Ну, лише люди, які приховали були щось, то вони брали на один день і щось їли, а на другий день були голодні, на третій день знову пішли собі. І так себе підтримували, але коли прийшла весна, тоді почали люди їсти зелень, на луках збирати різні трави, рвати молоде листя з дерев, готовити то все з корою, з листям, зо всім мішати і тим себе підтримувати.

Пит.: Чи хто–небудь з Ваших сусідів, скажім, до Росії, чи до міст їздив по хліб?

Від.: У місті був торгсин, де за золоті, чи за діяманти, чи за перли, давали відповідну кількість, декілька кілограм борошна, муки, отже, до Гадяча нам було 25 кілометрів і з нашої родини ніхто не їздив, ані не йшов до Гадяча тому, що в нас не було чого, не було таких речей, на які можна було обміняти хліб, не було золота, не було перлів, не було ніяких діямантів, нічого не було.

Пит.: Чи Вам що–небудь відомо про випадки людоїдства в Вашій околиці?

Від.: Так. На сусідній дорозі, як мені з хутора було йти до села, то була дорога проста, а то сусідня дорога невеличка, там жило двоє людей, чоловік і жінка. І коли жінка померла, то чоловік почав її їсти. І то дійшло до влади і міліція, чи НКВД, чи ГПУ тоді, арештувало того чоловіка, забрало, вивезли до Гадяча і пізніше я чув, що його розстріляли, як канібала. І то не лише з наших місцевостей, з усіх інших місцевостей, де таке траплялося, тих людей вони розстрілювали, знищували, навіть не судили, не висилали на Сибір, а в районі там, в Гадячі, їх зразу розстрілювали.

Пит.: Людей доводили до того і потім розстрілювали?

Від.: Самі доводили до канібальства і потім в такий спосіб їх знову розстрілювали. Що запам´яталося в моїй пам´яті — бо я мав вісім років у той час — пам´ятаю, що в нас, малих хлопчиків по вісім, по сім, по дев´ять років, як уже весною почали пташенята плодитися, то ми лазили по клунях і викидали ті пташенята з гнізд і розводили вогонь, і собі на шпичку настромлювали горобеня, чи що і та, тільки відпір´я, зо всим так засмажували і так його їли пташенята малі.

Пит.: А які порядки були в школі? Це неймовірно, що половина кляси вимерла. А як...

Від.: В школі? В школі на те ніхто нічого, не звертав навіть, навіть не питали коли, чи сьогодні, чи завтра не прийшло навіть декілька учнів, навіть не питав ніхто де вони поділися і де вони є, і чому вони не приходять до школи. Навіть у нас, я пам´ятаю вчителів. Я пам´ятаю в першій клясі нас була Татяна Юріївна вчителькою, то вона пізніше, в 37–му році, і її чоловіка також зліквідували. Але вона ніколи не запитала нас, помимо того, що знала, що ми, товариши, чи там ішли одне з одним і по дорозі було заходити до хати, не питала чому там Іван, чи Василь, чи Грицько, сьогодні не прийшов до школи. Тому, що був страх великий і, я думаю, вони орієнтувалися, старші вже вчителі, то вони орієнтувалися в цьому відношенні й не наряжали себе на небезпеку, хоч, все рівно, та небезпека їх не проминула й вони пізніше були зліквідовані, в 37–му році. Велика частина з тих учителів, яких я пам´ятав, 32–ий, 33–ий, 34–ий, 35–ий, і 36–ий роки, в 37–му році вони були зліквідовані.

Пит.: Чи Ви любили тих учителів?

Від.: Були, частина з них, були добрі вчителі, але частина також була прислужники, ніби вислуговувалися. Але непомогло то нічого також, деяка частина з їх пішла слідом затими, що і були добрі.

Пит.: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?

Від.: Там неможна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам в школі навіть наказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти совєтської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов´язково доносили до дирекції школи. Звичайно, що я не пам´ятаю в тій школі, де я вчився, не пам´ятаю випадків, щоби і взагалі в тій місцевості, не пам´ятаю,

щоб діти зголосили на родичів до влади якусь скаргу, чи донос, але в інших місцевостях чую, що таке було, що рідні діти доносили на своїх батьків і їх, тих батьків, забирали і чи то на Біломорканал висилали, чи на Урал, чи на Сибір, чи де, як невідповідний елемент для совєтської влади.

Пит.: То Вам постійно говорили, що скрізь діють „вороги народу" і так далі? Чи Ви вірили, що так дісно є?

Від.: Два рази вигонили мене з школи. Перший раз ми були в 5–ій класі, то в 37–му році було в 5–ій класі ми були на лекції географії й сусідня країна Туреччина, яка мала торговельні стосунки з Совєтським Союзом. І вчитель нам говорив про те, що до Туреччини з Совєтського Союзу відвозять різні шкіри, хліб, цукор, і йнші сировини, цебто міняють, торгують. Я до свого приятеля, який коло мене сидів — у нас по двоє сиділо на лавці — кажу: —До Туреччини відвозять цукор, а ми чай п´ємо без цукру тут.

То вчитель почув і мене на перерві до директора школи, і мене позбавили права більше вчитися. То якраз було в п´ятій клясі перед іспитами. Звичайно, забрали книжки це найперше, конфіскували книжки, які не були державні, бо я за свої гроші купив, але забрали книжки. Я прийшов додому і вже матір повідомили про те. Я вже батька не мав, батько був забраний. І, звичайно, що тяжко прийшлося, я потерпів добре мати мене добре набила за те все і нічого не помогло: мене не прийняли назад до школи того літа, щоб я здав іспити — я мусив на другу осінь, в 37–му році вертатися знову назад до п´ятої кляси, щоб бути чемним, бо сказали, тільки я щось скажу, чи десь щось зроблю, то мене виженуть з школи взагалі, а коли мені буде 18 років, то я буду там „де білі ведмеді." Так страхали тоді 12–ти літню дитину. Я мав 12 років. Але другий раз сталося знову, в 38–му році. Ішли зі школи донесли, що то я намалював, я навіть тою дорогою не йшов, і то тяглося довший час, якихось пару тижнів тяглося, мене вигнали знову з школи. Але тяглося й виявилося, що там вели допити, досліди, а я казав, що я зовсім там не був, і виявилося, що то я зовсім там не винен і тому мене прийняли назад до школи знову, в 38–му році, бо я там не був винен.

Пит.: А що було з Вашим батьком, що його забрали?

Від.: Мого брата, самого старшого брата Івана, розстріляли в 23–му році за петлюрівщину. Мій брат був у Петлюри, на фронтах, був на еміграціїй в Польщі в 23–му році, весною він повернувся з Польщі по амнестії Леніна, повернувся назад на Україну, а восени його, десь у вересні місяці їх семеро зібрали і розстріляли, під селом розстріляли, але вивезли в Гадяче і поховали всіх в одній могили на цвинтарі.

Мені брат лише, бо мене ще тоді на світі не було, мені старший брат Василь показував лише могилу, де вони поховані. А батька забрали і старшого брата Василя в 37–му році забрали, в той час, коли „вичищали" весь „невідповідний елемент," який був національно свідомий, чи національно ворожий для совєтської влади. Тому і мого батька старого забрали, але коли його побили, його відпустили додому, він прийшов додому і за три тижні він помер вдома.

Пит.: Скільки років він мав?

Від.: Тато? Тато тоді мав, це було в 37–му році, тато мав десь 68–69 років, бо я був останній в родині, мама мала 50 років, коли я прийшов на світ.

Пит.: Чи Ви що–небудь чули про революційні часи, про „петлюрівщину?"

Від.: Так, я чув, навіть мій дядько, моєї мами троюрідний брат, навіть зорганізував повстанський загін, який оперував у наших місцевостях, Левко Хрестовий. До 21–го не пускав більшовиків у наше село. В нашім селі була українська республіка, самостійна, це Хрестовий, потім сусідні, в сусідніх місцевостях також були такі невеликі загони повстанців, але в нашій місцевості то був найбільший, найсильніший загін і ніхто не міг їх перебороти і забрати село, щоб встановити радянську владу. І якого комісара, чи кого прислали, то повстанці забили його вночі й забрали, і ніхто не знав де він і подівся. Тому в 21–му році, коли Будьоний, коли вже знайшли Будьоного, з Західнього польського фронту Будьоного армія, говорять так, що були переважно латиші, литовці служили червоноармійці, й вони перейшли через село з шаблями і з вогнем, і спалили все село, зруйнували, і багато тоді побили людей, дітей, жінок, чоловіків побили, але село боронилося до останніх можливостей і мусило піддатися, тому що коли вони влетіли в село, почали палити, бити всіх кого де зустріли, і спалили, сплюндрували все містечко це було в 21–му році. Самі повстанці, на чолі з моїм дядьком, троюрідним дядьком, втікали до лісу, на річку Псьол, а там була застава червононармійців і коли вони кинулися

в води Псла, їх там багато побили, ніхто, здається, не спасся з тих, що був доостанніх хвилин в боях із цією будьоновською армією. А ті, що перші були, чи поранені, і вихватили їх родини, чи хтось їх зберіг і сховав у лісі, то ті навіть були і на еміграції, які й розповідали про те, що я чув.

Пит.: А Хрестовий, це відома постать, я про нього чув і від других людей.

Від.: Ну, в наших місцевостях був Хрестовий, але в інших місцевостях були інші повстанці також. Зіньків був охоплений також повстанням, в Зінькові був також великий загін українських цих партизанів, чи бійців, які мали тісні зв´язки з нашим, з Хрестового, цим загоном і вони разом боролися проти більшовиків.

Пит.: Чи Ви що—небудь чули про таких найславніших отаманів, так як про Махна, чи про Марусю?

Від.: Я чув, але це вже чув на еміграції, вдома я не чув нічого.

Пит.: Про то не чули?

Від.: Нічого, нічого не чув, це я вже чув на еміграції. Це, що я чув про Хрестового, це я ще вдома чув, але решту про Зеленого, про Марусю, про Махна, це я чув. Навіть Махно в наших сторонах був і говорили вже на еміграції, що Махно дав для Хрестового три тачанки з кулеметами, щоб він більшовиків бив, бо в той час, коли Махно був на Полтавщині, то він був тоді в союзі з нашими, з петлюрівською армією, з Петлюрою був в союзі.

Пит.: А люди підтримували повстанців?

Від.: Звичайно. Все село було в повстанцях, не було навіть можливо, що деякі тільки не були, які, як комнезами ці, яких я назвав раніше, які нічого не робили, байдикували, лише чекали, щоб щось десь украсти, або десь когось ограбити, чи забити, чи щось, то лише, можливі, ті що не були, але всі заможні, чи які мали хоч 5—6 десятин землі, ті зі зброєю в руках боронили свою землю і не хотіли її віддати.

Пит.: А таких, що були в регулярній армії, було менше? От, як Ваш брат був?

Від.: Це в петлюрівській регулярній армії. В нашому містечку було їх сім, яких у 23—му році розстріляли, всіх семеро. Можливо, ще були ті, що десь спаслися, що неповернулися назад у село про тих я не знаю.

Пит.: А чи Ви могли б ще дещо сказати про тих людей, що належали до комнезаму, до партії, чи міліції?

Від.: Я дуже обмежено знаю, лише їх знав персонально в той час, бо мої родичі наказували, щоб їх остерігатися, не зачипати і обминати, тому що то „нечиста сила," як тато казав, то, каже: —В їх тепер влада і з ними немає нічого говорити, навіть не зачипай їхніх дітей і як хоче в тебе взяти картуза, віддай йому картуза, ліпше, каже, і не зачипайся з ними, а віддай ліпше те, що ти маєш і втікай від нього, щоб потім не відповідати і не мати неприємності з владою, тому що за ними влада стояла.

В їхніх руках була влада і за ними влада стояла, їх влада боронила.

Пит.: Так що Ви з самого дитинства негативно відносилися до них?

Від.: З самого дитинства. Звичайно, я бачив ту несправедливість, бачив те все і коли трапилася нагода, щоб можна було вискочити з того пекла, то, звичайно, що я не лишився там, я поїхав на Захід.

Пит.: А тепер я хотів би перейти до церковної справи. Чи Ви могли би розказати про справу церкви?

Від.: В нашім містечку було три церкви, три приходи — наше містечко було велике: Лютенька. Воно й тепер є велике. А було два заводи, було три церкви: дві церкви було муровнаних і одна козацька церква з дуба, з тесаного дуба зроблена, і було двоє менших церков на цвинтарі, на цвинтарях. Отже, на все село було, було п´ять церков, три приходи було. Одна належала до Миколаївської церкви, одна належала до Успенської церкви, а голівна церква була — це була козацька церква — де і наша родина належала, воскресінська козацька дерев´яна церква, збудованай ще в яких 500—их, 600—их роках, збудована козаками. І так вона й називалася козацька Воскресінська церква. При гетьману Іванові Мазепі збудували другу церкву гадяцький полковник Барахович, яку назвали Успенська церква і ця церква, Успенська церква, була, як пам´ятник, як заповідник, як пам´ятник українського козацького барокко, який зберігався до останніх часів як я виїжджав з дому в 43—му році, вона ще стояла та церква. Пізніше я дістав відомості з села через земляків про те, що її десь шість—вісім років тому назад зруйнували. І цю церкву зруйнували, це музей ну цю історичну пам´ятку, архітектуру,

історичну архітектуру зруйнували. А Миколаївську церкву в 20—му році, коли стояли денікінці в нашій місцевості, вони ограбили церкву і запалили, спалили церкву.

Пит.: Денікінці?

Від.: Денікінці. Село було поділено, чи містечко було поділено на три приходи був прихід, це парафія Воскресіння, козацька церква, Успенська церква і Миколаївська церква. Коли згоріла Миколаївська церква, в той час, я пам´ятаю, що поділили половина містечка належала до Воскресінської козацької церкви й половина містечка до Успенської цієї, козацького барокко.

Пит.: А що, під якою юрисдикцією вони були?

Від.: Воскресінська козацька церква, ця дерев´яна, була в 22—му році — прийняла митрополита Василя Липківського, перейшла під юрисдикцію Української Автокефальної Православної Церкви. В тій церкві, як мені й на еміграції мої земляки кажуть: — Тебе і стрижений піп хрестив, — а я хрещений в Українській Автокефальній Православній Церкві, я у Воскресінській церкві. А ця церква, Успенська церква, в цій церкві служилося по старо—слов´янському, але мало—по—малу, людей на Великдень було найбільше в Воскресінській церкві, тому що тут співав хор по—українському і служилося все по—українському, і тому молодь і всі люди молодші, звичайно, ішли за українізацією, а старші, старики лишалися там при старо—слов´янській церкві. Але церкву, Успенську церкву, почали руйнувати в 34—му році — перше поскидали дзвони, а потім обідрали дах і все. Хрести не познімали, хрестів не могли познімати — вона так була збудована, що до хрестів не можна було добратися ні в який спосіб, а кранів ще тоді не було. Вони поскидали лише хрести і обідрали залізо на Успенській церкві, а Воскресінську церкву, поскільки вона була дерев´яна, то її розібрали і мали будувати школу, але з тієї будови нічого не получилося, так їх ті комнезами і партійці розтягли —той собі на хату, той на дрова, то й на те, і так Воскресінську церкву розтягнули і нічого не збудували з неї і нічого не осталося. А Успенську церкву, при німцях, люди, коли прийшли німці, люди зібралися самі й своїми силами укрили церкву назад, поскільки на ній хрести були, обновили і в середині, і служилися Служби Божі до останку, до її руйнації. Як ми виїхали на чужину, то в ній відбувалися богослуження, влада дала туди священика до тієї церкви і там відбувалося богослуження аж до її зруйнования.

Пит.: А яким способом Ваші батьки передавали Вам релігійне виховання, релігійну віру?

Від.: Ми жили на хуторі й в нас були ікони. Пам´ятаю, завжди перед іконами лямпадка горіла і мене мама завжди ставила наколіна і казала: —Поки йти, синок, спати треба помолитися Богу.

Рано встав, треба помолитися Богу. Мама мене виховала в релігійному дусі. І моя мама дожила до того часу, що бачила мене священиком.

Пит.: А Вас висвятили в Німеччині чи в Бразилії?

Від.: Ні, я висвячений в Бразилії, я висвячений не—українськими єпископами, я висвячений митрополитом Антіохійської патріярхії, арабами. Я висвячений в Бразилії, в Сан Пауло, 19—го червня 1958—го року в дияконн і 26—го червня 59—го року я висвячений в священики Антіохійської церкви св. Софії, в Сан Пауло, в Бразилії.

Пит.: Чи Ваша мати разом з Вами була?

Від.: Була разом моя мама, я виїхав з України разом з мамою, маму перевозив увесь світ, мама була зі мною в Австрії, мама була зі мною в Бразилії, маму привіз до Америки і поховав у Конектикат на цвинтарі, на православному цвинтарі св. Марії в Нью Бритені, Конектикат. Мама моя похоронена там. Мала 87 років, коли моя мама померла.

Пит.: А що Ви могли би сказати про Ваших ровесників в школі, значить про релігійність?

Від.: В ті часи не можна було нічого говорити тому, що ми один від одного ховалися. Я не можу нічого сказати тому, що все було законспіровано. Я сам, але я молився в хаті, я тільки молився тоді, коли або я сам був, або була моя родина. Як хтось чужий був у хаті ми ніхто ніколи не молилися. Те саме, я думаю, і в чужих людей було, те саме. Хоч вони і молилися, але коли хтось там був чужий, хоч і дитина була чужа, ніхто не становився на коліна, ніхто не молився. І тяжко було сказати якої вони були думки, зрештою я від своїх товаришів був відірваний, тому що нас називали „петлюрівці, петлюрівці, петлюрівці" і тільки „бандитами" і все іншої назви ми не мали.

Так що крім того, що ми мешкали на хуторі, я мав дуже мало товаришів і в дитинстві, і навіть коли і доріс, то я товаришів не мав собі.

Пит.: То, значить, була ворожнеча до Вашої родини через те. Так Ви залишилися в селі аж до...

Від.: Я залишився вдома до 1943–го року. В 43–му році при відступі, коли вже відступали, фронт ішов на Захід, я з моєю мамою виїхали також на Захід, виїхали добровільно на Захід, щоб не лишатися. Моя мама говорила: — Поїдемо, сину, поб´ють нас в іншому селі, щоб і не знали де нас побили, щоб вороги не втішалися і не радувалися нашій смерті.

Господь милосердний дозволив нам, що відвідали світ і приїхали аж до Америки. Я ще й маму привіз до Америки, яка два місяці помешкала ще тут, в Коннектікут і померла в Коннектікут.

Пит.: А що Ви можете розказати про відхід совєтів, прихід німців в 41–му році?

Від.: Я мав 15 років, ми жили на хуторі, я абсолютно ніякої реакції, нічого не знав, що там творилося в селі. Я був відірваний від того всього і я не цікавився тим, я боявся, бо я не знав хто німці, які вони ті німці, що за німці я боявся того всього і тому я собі спокійно працював біля хати, біля свого господарства і нікуди ні в що не мішався. Мавши 15 років, я взагалі тим ніколи не цікавився.

Пит.: А в той час, значить, церкву відбудували?

Від.: З приходом німців відбудували церкву і люди вкрили своїми силами, вкрили, знайшли десь з якихось там колгоспних амбарів, зірвали залізо і покрили церкву, і відновили в ній богослуження. Спершу, поки церкву відновили, були богослуження в школі, але відновили церкву, перенесли богослуження до церкви.

Пит.: А в якій мові?

Від.: В українській мові тоді служилося.

Пит.: А як німці ставилися до Вас, чи вони Вас взагалі не чіпали?

Від.: Німці, звичайно мали на ввазі мене вивезти до Німеччини на працю, але поскільки в мене була старенька мама, нас тільки двоє було, більше нікого не було, вся родина, решта, знищена була, сестра одна тільки була на Донбасі, то мене місцева влада, за німців, що ми багато перенесли, постраждали за совєтської влади, то вони мене просто боронили і не висилали до Німеччини.

Пит.: Чи були випадки, що люди мстилися проти активістів?

Від.: І дуже багато, дуже багато випадків. Дуже багато випадків було, що мстилися. В нашому містечку за одну ніч забили і спалили 93–оє хат.

Пит.: Девятьдесят три?

Від.: Так, з помсти.

Пит.: Хто це зробив? Бачите, одні селяни других...

Від.: *Ja*, видавали німцям, а німці в той час тоді вишукували і так відразу... Звичайно, що наш нарід любе доносити, любе свого продати і тому так воно, на жаль, так вона, на жаль, було і то не лише в наших місцевостях, я чую і в інших місцевостях те саме було.

Пит.: А яким чином знищилася Ваша родина, бо в голод ніхто не помер?

Від.: Івана розстріляли, Андрій помер, Ольга померла, Оксана померла, Володимир помер — то *accident*–и були, нещасні випадки. Микола помер — останній тепер Микола помер і Василь помер на Сибірі. Решта померли, одна сестра лишилась іще, є на Донбасі. Одного Івана розстріляли, а то все решта померли, то в нещасних випадках, то своєю природньою смертю.

Пит.: А чого Василя в Сибір заслали?

Від.: Василя, я казав, старшого брата і батька забрали. Василь був засуджений на 25 років.

Пит.: А тата також?

Від.: Так, в 37–му році тоді забрали, бо тоді жив з нами Василь, я і мати і батько. То батька і Василя забрали, а ми з мамою лишилися, а сестра ця була вже на Донбасі, ця яйа й сьогодні живе на Донбасі.

Пит.: А яким чином вона там опинилася?

Від.: Не хотіла йти до колгоспу, казала піду до міста і буду там працювати, не хочу йти до колгоспу.

Пит.: Чи Ваша мати працювала в колгоспі?

Від.: Так. Мати працювала в колгоспі і батько працював. Батько був садівником великий садок насадив для колгоспу — 150 гектарів садок був — і він доглядав той садок і працював садівником.

Пит.: Чи Ви працювали?

Від.: Звичайно, що в літніх вакаціях я також допомагав родичам працювати і в колгоспі працював, був за погонича там, але хлопці малі були, звичайно восени ходили до школи, а в літні вакації мусили працювати. Не тільки я, всі мусили йти працювати, школа закінчилася і нам давали працю полоти, поганяти коні, воду возити в жнива там для в´язальниць та косарів, взагалі там таку роботу давали орати, на полі орати, коні, чи воли поганяти такої тяжкої фізичної праці не давали.

Пит.: А ви мали свій власний участок?

Від.: Нічого, все забрали, нічого не було. Лише маленьку частину лишили, пів гектара, чи 55 сотих лишили нам біля хатини город, що тільки для себе, що мали, а то все забрали садок, все відрізали, все пішло під колгосп.

Пит.: То, значить, коли створили колгосп, то ту комуну розв´язали, чи як? Чи Ви вже не знаєте що сталося?

Від.: Так, я думаю, що комуну розв´язали в 29–му році. Але в 29–му році почали організовувати колгосп з тих комунарів, з тої комуни почали організовувати колгоспи, тому що, бо ті всі землі, які вже були в комуні, то до тих земель долучали інші землі, не питаючись ні в кого нічого — сконфіскували і все. І орали, орали все підряд і творили колгосп.

Пит.: Ви говорили про ту ворожнечу, що існувала в селі. Чи Ви маєте якесь уявлення про співвідношення сил, які були групи, чи за комуністами, чи проти, чи петлюрівців?

Від.: В той час я нмав жадної орієнтації, знаю, що була ворожнеча, але хто, де, за ким, за чим? Бо навіть родичі, батьки вони боялися перед своїми дітьми виявити якої вони думки, якого вони напрямку, а тим більше від чужих, ніде. І, звичайно, я ще був молодий, в тому я не орієнтувався, я в той час не орієнтувався ще.

Пит.: Але факт, що Вашу родину переслідували?

Від.: Так, почали переслідувати від 23–го року, власне, після того, коли Іван повернувся з Польщі, з еміграції, на заклик Леніна, на його амнестію повернувся додому, коли Івана розстріляли. Від того часу почали переслідувати, взагалі вороже наставлення вся місцева влада з цих комнезамів, комсомольців, все було вороже настроєно. То не лише проти нашої родини, а проти всіх тих родин, котрі були, хтось із їх членів мав сина, чи батька, чи брата, чи когось мав там у визвольних військах, особливо в Петлюри, особливо хто був у Петлюри.

Пит.: То той рахувався найбільш небезпечним?

Від.: Той рахувався найбільшим ворогом для совєтської влади. Навіть родина, хоч вони й знищили так, як і мого брата, розстріляли, але родину однаково переслідували. І навіть мені грозили: — Доживеш до 18–ти років, то ми тебе пошлем там, де білі ведмеді гопака танцюють.

Пит.: А як Ви в дитинстві сприймали цей факт, що Вас так переслідують, що то в Вашій дитячій свідомості?

Від.: З ненавистю. Бачив несправедливість, бачив ті всі відношення, ті всі переслідування, ті всі шукання, з ненавистю, але не мав нікому похвалитися, бо не було кому.

Пит.: Але, значить, Ви то не сприймали так, що ніби Вам щось бракує?

Від.: Я ще в той час, я, можливо, якби я був старший так, але в той час я ще так не переживав. Я сприймав, я бачив, що велика несправедливість, я бачив, що великі нагінки ідуть і то неспрадливо, тому що кожний старався жити так, як він мав жити, старався, щоб було якнайліпше для себе і для своєї родини. Тому, коли наводили такі непотрібні цькування, чи налоги непотрібні, бачили, що понад сили податки, що мусили платити державі. Ті інші платили менші податки державі, вже місцева влада вона вже сама розділяла, сама спеціяльно на такі родини, як інша, вони їх пригнічували тими, чи іншими спосабами, щоб тільки понизити, щоб тільки морально і матеріяльно цю родину зліквідувати, щоб вона не підносила високо голови вгору, щоб вона не думала про якусь національну ідею, чи навіть не мала ніякої національної свідомости.

Пит.: А Ваше містечко, так як Ви говорили, було досить велике?

Від.: Так, наше містечко сім кілометрів від сходу до заходу і сім кілометрів від півдня на північ в обшир.

Пит.: А чи були в селі приїжджі, значить, активісти?

Від.: Звичайно, на заводах, на цих заводах були всякі,керувалося все приїжджими, місцевих не було нікого ні на одному заводі. Навіть присилали перші роки і аж до 34–го року були ... до 35–го року були прислані й голови сільрад, навіть не було місцевих. В 35–му році став місцевий комуніст, Іван Перевала, став головою сільради, який був і до німецької окупації, а потім пішов у червоні партизани.

Пит.: А якої національності були ці приїжджі?

Від.: На заводах більше були жиди, а на голови управ присилали росіяни були. А директори, ця вся управа заводів, керівники заводів, переважно, були жидівської національності. І що цікаво, що батько в 33–му році — жиди люблять рибу — носив рибу до жидів і міняв на хліб, на білий хліб такий, як ми їмо оце в Америці. Ми вмирали з голоду, а вони мали хліб.

Пит.: А коли були Ваші перші контакти з росіянами?

Від.: В школі, вже з другої класи.

Пит.: Ще в школі?

Від.: Вже в школі, вже з другої кляси ми почали вчити російську мову.

Пит.: Але були діти росіяни в школі?

Від.: Були діти росіяни в школі, але вони неслися зовсім окремо, як каста; вони не мали з нами нічого спільного і навіть на перерві вони сходилися всі так до купи, так ніби ми для їх чужі, а вони для нас чужі, нічого, ніякого контакту з ними ніхто не мав з тими дітьми. В 34–му році, біля мене сиділа донька священика, Варка Ващенко називалася. І одного дня весною, в 34–му році, Варка не появилася до школи, на другий день нема, на третій день нема. І я просто поцікавився й пішов, бо я знав де цей священик мешкав, і я пішов туди, ще два хлопці пішли подивитися що там є, чи вони там мешкають, чи вона хвора, чи що там є. Ми прийшли, а там вікна повибивані, де той священик мешкав, отже виходить, що ту родину священика забрали десь і вивезли бо все було сплюндроване, вікна повибивані, двері повибивані і не було нікого там з родини.

Пит.: То, значить, настоятель Автокефального храму?

Від.: Так, настоятель Автокефального православного, цієї Воскресінської церкви, дерев´яної козацької церкви.

Пит.: А настоятель цієї другої церкви, чи то був українець, чи росіянин?

Від.: Я того священика навіть не знаю, тому що ми там не були, не належали до тієї церкви, до того приходу, я того священика навіть не знаю, а цього я знав священика, ходили до церкви, ходили паски святили, то я дуже добре пам´ятаю священика і що найголівніше, що його донька зі мною рядом сиділа на одній лавці в школі.

Пит.: І їх дальша доля Вам невідома?

Від.: Нічого не знаю більше. Я, коли обслуговував пластові табори на Бобрівці, в Коннектікут, я почув, що є Іващенко, прізвище Іващенко і донька священика Ващенка. То я думав, що я *heart attack* дістану, я біг там згори на долину, біг шукати ту Івашенкову і прибіг, кажу: —Де тут є дочка священика Іващенка?

Мені показали, я підхожу, привітався, кажу: —Я такий, такий, а ви Іващенко, як ваше ім´я?

Вона каже: —Оксана.

О, вже інше! А тоді питаю: —А ваш тато священик?

—Так, священик.

А мене знову підкинуло, кажу: —А ви маєте сестру?

—О, я маю сестру.

—А як сестра називається?

—Катя.

—О, кажу, ні... А де ваш тато?

—О, каже, ми з старої еміграції, мій тато висвятився в таборах.

А я думав, що, але Іващенко також. А та родина мешкає тепер в Бостоні, в Массачусетс. Я думав, що то може з тих Іващенків, що то були там, в тому, то було в 34–му році, як я останній раз бачив цю доньку священика, а це було в 62–му, в 63–му році на Бобрівці, в Конектикат.

Пит.: А щодо церкви. Чи існувала ворожнеча між парафіянами тих церков?

Від.: Я не знаю, не можу сказати, тому що в тих справах я ще був зелений, малий, молодий, не пам´ятаю цього нічого.

Пит.: А Ваші батьки, видно, були дуже свідомі національно і сина виховували.

Пит.: Так, батьки були свідомі національно, козацького роду ми були. Мій хрещений батько ніколи не був у колгоспі це мого батька брат, Кирило, наймолодший ніколи не був у колгоспі й буз старостою церкви до його смерти, коли він помер.

Пит.: А то коли він помер?

Від.: Він у 35–му році помер.

Пит.: Чи в родині передавалися які–небудь перекази, чи традиції про предків?

Від.: Так, передавалися, але в моїй пам´яті нічого не лишилося, я не пам´ятаю нічого.

Пит.: Але, значить, що говорили?

Від.: Я навіть старався зв´язатися, бо був один батьків брат, який дожив до 98 років життя в селі. І я старався зв´язатися з ним ще з Бразилії, а потім з Америки. І я писав до його листи, але він мені ні на одного листа не відповів. І той помер батьків брат Олександер помер, маючи 98 років.

Пит.: А як давно він помер?

Від.: А вже, може, яких років 15–20.

Пит.: О, то вже старина, 98 років! А чи Ваші батьки були грамотні?

Від.: Батько так, батько був грамотний, мати ні.

Пит.: А які книжки були в хаті?

Від.: В нас був Псалтир, „Кобзар" і якась книжка, я не пам´ятаю „Житіє святих," щось таке так ... я не пам´ятаю, щось таке, то батько читав все.

Пит.: А Псалтир і Житіє святих по–українському, чи старо– слов´янському?

Від.: По старо–слов´янському. Батько читав по старо–слов´янському.

Пит.: А Ваш брат, що був у петлюрівській армії, він був чим?

Від.: Він був офіцером.

Пит.: Офіцером був?

Від.: Так, сотником Української армії.

Пит.: Чи він мав школу?

Від.: Так, він мав вищу школу, він учився навіть у Полтаві.

Пит.: Так що батько спромігся на то, щоб його вивчити?

Від.: Всі, всі були з освітою, всі були. Родина батька, всі діти батька були з освітою, дістали хто більшу, хто меншу, але Іван мав найвищу освіту.

Пит.: Чи Ви знаєте на що він вчився? Чи знаєте приблизно скільки?

Від.: Я думаю, що він був військовик, бо він служив в кавалерії. Казали, що в нас були коні, й Іван осідляє коня, положе сідло на коня і поводи кине на сідло, а потім коня б´ють батягом, щоб він, кінь, галопом летить, біжить, Іван його на ходу нажене, вхопиться за сідло, вискочить на коня і шаблею виробляв різні то ... все. Я думаю, що він був в кавалерії, у військовому, напевно військову освіту він мав, бо вже як він прийшов до Петлюри і Петлюра йому дав сотника, цебто капітана, то вже виходить, що в петлюрівській, в українській армії, дістав такий чин, то він був офіцером в царській армії.

Пит.: То був офіцером у царській армії. Чи Ви знаєте скільки років йому було, коли його розстріляли?

Від.: Іван з 93–го року, а в 23–му його розстріляли, отже він мав 30 років.

Пит.: А що Ваші батьки говорили про царські часи? Може,що–небудь чули?

Від.: Нічого не чув, нічого не чув.

Пит.: То, може, ми на цьому і закінчимо. То я Вам щиро дякую, отче.

Від.: Дякую і я.

Case History LH64

Viktor Kharchenko, b. January 21, 1921, on a *khutir* near Khmel'ove, Mala Vyska district, Kirovohrad region, son of peasants. In 1929, while narrator was in school, the family was exiled to a special settlement near Archangel for failing to collect all the taxes levied on the peasants. At that time 3 of the *khutir's* 12 families were exiled, and narrator gives a moving account of their eviction, transport, arrival in the far North, the building of their special settlement, life there, the death of his parents and two sisters, and of his life in an orphanage. Narrator was allowed to return to Ukraine in 1936 and worked in the Donbas. Narrator did not witness the famine, but account illustrates the experiences of those exiled in the period.

Питання: Будь ласка, подайте Ваше ім´я та прізвище.
Відповідь: Моє прізвище Віктор Харченко.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: Народився 21–го січня 1921–го року.
Пит.: А в якій місцевості?
Від.: Тепер Кіровоградська область, раніше вона була Хмелівський і Копанський сільради. Батьки мої були земледіли, займалися земледілом, до 29–го року. В 29–ом році нас вислали. Всю родину. За що нас вислали — як будьто за те, що не виповнювали податків, яких накладали на селян. У 29–ом році хотіли за невиконання податків хотіли арештувати батька, але батько був старший, то вони замінили сином, який назився Григорій. Але ж через яких три, чотори місяці те не помогло, що вони арештували, забрали сина, і забрали всю родину. Через три, чотири місяці пізніше. Я якраз був у школі. Приходжу зі школи, то стояло двоє чи троє возей і нам сказали, що як найскорше збиратися і тільки брати те, що можна, що надінеш на себе. І харчів давали, казали, що на три дні щоб харчів узять. З нашого хутора, тобто 12 хат, було вислано три родини. Приїхали до сільради із сільради одну родину повернули, бо не було голови родини, тобто батька. То одну родину вернули, а нас повезли до району, дві родини. В районі нас погрузили і майже два тижні, поки довезли аж в город Архангельськ. По дорогах, дорогою було дуже тяжко, бо вагони були дуже переповнені й не випускали людей нікуди — ні по великому, ні по малому. Тільки на деяких станціях давали відро води гарячої або супу — водички. Коли нас привезли в Архангельськ, то там було вже снігу чотири а може й п´ять *feet*–ів снігу. То нас також викидали з вагонів і ті мешканці, що там живуть, вони приїжджали підводами і забирали і возили до воєнного городка. Там військовий городок був, але військових там не було, а побудовано було вже в кожних кімнатах трьох–етажні нари. І ми там були. Через пару днів там хтось розлив на когось горячу воду і начали кричати, що пожежа. І моя сестра злякалася і після того захворіла. Захворіла, забрали її до шпиталю. Через деякий тиждень вона померла. Нас там тримали майже до весни. Старих і малих. Ті, що були по 15, по 16 років і старші — їх всіх забрали на працю в ліс будувати посьолки для цих уже висланих. Коли ще не було весни, вже ті бараки були побудовані. Ті бараки були побудовані, як кажуть, дуже скоро. Розкидали, розчистили сніг, викопали може на *foot* землею і снігом на верх накидали і поставили бочку для обогрівання. Коли вже прийшла, правда, справжня весна, а весна там приходе десь у кінці травня, то все почало валитися, бо було накидано на верх сніг із землею, то все почало падати в середину. Але ж ніхто на те не звертав уваги і так дожили, пока ті робітники, що від родин забрані були, побудували посьолки, великі посьолки, де находилося прилизно в кожному посьолку від 7–10.000 людей. Це було від Архангельська іще 200 кілометрів далі. То тоді нас, як уже були бараки готові, забрали знову вже на баржі й нас вивезли туди в ті бараки. Коли приїхали туди в ті бараки, то мій батько теж в скорості помер. Один що з голоду, а друге, так як говорили дорогою, що добрих господарів забрали і везуть на ліпші землі, щоб вони показали, як господарювати. Але як побачив він куди вже привезли, то він вже майже розрив серця достав.

Після того як там пробули зиму, то літом трошки було легше. Літом ходити можна було. Охорони близько не було, але ж там ніде не можна було піти, крім доріг. Доріг дуже мало з посьолків було і на кожній дорозі були патрулі з собаками. Так що

лісом ніде не підеш, бо утопнеш або заблудиш. Ну то літом було можна, я ж кажу, в ліс ходити недалеко — гриби, ягоди і траву, то інше люди не так дуже мерли, але ж все рівно в літній час як взять на посьольці, то вмирали кожний день по 300, по 250 людей. Зимою іще гірше було, бо холод і їсти нема, трави немає, грибів нема, то було і до 500 і до 700 осіб умирало денно. Таких посьолків там було три. Вони названія не мали, а називався 29–ий посьолок. Двадцять девятий посьолок — це ми були. Двадцять дев´ятий посьолок чого він називався? Двадцять дев´ять кілометрів від села. Тоді 31–ий посьолок, так же само 31 кілометр від села. А третій називався Сюзьмовське поштовий відділ, то якесь село там друге іще було, то воно назву те мало. І на кожному посьольку так від 7–10.000 було людей. Дійсно, як люди повмирали, то на рік два, три рази привозили нових. Відкіль їх брали — це я не знаю. Чи з України теж, чи з других посьолків, але витримати там дійсно було дуже тяжко. Спасся і я, тобто сестер старших забрали на працю. Батько перше вмер. Тоді через рік мати померла. Старших сестер забрали на працю. Остався я і менша сестра зо мною. Але нам одне пощастило те, що як ми малі були, то ми лізли десь до теплого і один раз жінка із пічки витягувала воду і перекинула і нам опалило груди паром і ноги. В мене навіть іще й зараз знаки є, що волосся не росте на ногах від того. То нас тоді після того забрали до села і вилікували. Ми там побули можливо тиждень. А як вилікували, то нас тоді направили до дітдому і був ото з сестрою шість років у дітдомі. Це було Красногорський монастир, Пінієська область. Після того в мене рука, ліва рука почала боліти, якийсь нарив став. І я звернувся до голови дітдому. Він сказав, що пошле до доктора за 15 кілометрів — було село велике. І він мене послав туди. Коли провірили там доктора, сказали, що нариву ніякого там немає, але, кажуть, наростень росте і його треба вирізати. Коли вирізали його, на другий раз мені сказали коли прийти. Я прийшов, мені вирізали, і я там побув може два три дні й вернувся назад знову до дітдому. Але з рукою в мене дуже погано було, начало гноїтися і не заживало дуже довго. Коли мені вже стало 15 років, 16–ий, то таких уже, як не учишся вже не посилають у школи на якісь професіональні школи, щоб закінчувати, а я так як мав уже і роки, але не мав семирічки, то мене послали при дітдомі робити, дрова возити на зиму для дітдому, ну і коло дітдому там і підмітати, все, як кажуть, праця при дітдомі була. Тоді в 35–ом році я почав так як в мене рука не загоювалася, я знову ото пішов до докторів і кажу, що так і так. Бо лікарі мені наперед сказали вже, як вона довго боліла, сказали, що треба перемінити клімат, а мені сестра, в дітдомі ще як був, то писала, що вишле папери, що візьме на свої поруки нас обох із сестрою. І прислала документи. То перед випускали з дітдому дітей таких, кого беруть на поруки, а тоді як ми дістали ті папери, то вже тоді не випускали. Але ж так як мене послали, сказали, що перемінити клімат треба, і послали мене знову в Архангельськ, а сестра осталася там у дітдомі. То я як поїхав у Архангельськ, то вони сказали, що вилікувати не можна, бо то, кажуть, остомеліт — кістка болить. Тобі тільки треба їхати в теплі країни і вигріватися, то може поможе. Порадив мені один дядько українець, щоб я пішов до НКВД і щоб йому розказав це заключення докторське і що мене хоче взяти сестра, каже, НКВД може отпустити. Я так і зробив, мавши яких я вже, як кажуть, неповнолітній, але вже десь 16 років мав. То я пішов ото в НКВД, розплакався. Ну і він записав прізвище моє і все, сказав, щоб прийти на другий день. Каже, він постарається зробити це. Правда, я на другий день прийшов, то він ото мені дав папери, в паперах написано було, що Віктор Харченко, спецпереселенець, дозволяється виїжджать з північного краю на поруки сестри такий то й такий то. І ото з тими паперами я в 36–ом році вернувся на Україну, але вернувся до брата, той що брат був арештований перед висилкой. То він був на Донбасі і я приїхав до нього і став у його жити, але ж тоже вже 16 років мені було, а я скінчив тільки *five* клясів. У школу був у шосту клясу іти застарий, а на працю замолодий. То теж саме мені брат порадив. А там у нас було ото на руднікові горпромоч — горна промисловська школа. Для копальні підготовляли робітників. То я знову же пішов в НКВД. Я не міг скривати, хто я такий, бо в мене папери є, як я приїхав, що спецпереселенець. І я їм розказав, кажу, у школу не приймають, бо переросток, а в горпромоч не беруть, бо треба сім клясів, а я тільки п´ять мав. То НКВД написало знову же до горпромоча, що прийнять, як ісключення. І мене приняли в горпромоч в 36–ом році, на кріпельщиків, на один рік. Я скінчив один рік, учився добре, навіть дістав гітару, як премію. Але ж 17 років в копальню тож іще не могли взять мене, то директор був дуже добрий і позвав у кабінет до себе і сказав, що я

тебе оставлю ще на два роки на електрослюсарів. І оставив мене і я провчився, скінчив школу два роки електрослюсарів, почалася, пішов уже на самостійну роботу, добре вже заробляв, у військо мене брали, але ж мене рука боліла, і оставили по состоянію здоров´я, не взяли до війська. А тоді коли війна почалася вже, то мене шукали, але я виїжджав —то на окопи поїду в одне місто, пока туди приїдуть, я вже в другому місці.

Але я пропустив, правда... Як я приїхав, то після школи шахти були вже починали закриватися, то я поступив на залізницю, старшим стрелочником, тобто вчиться, на практику тільки. Повчився я 19 днів, коли я поступав, то в мене стпитали справедливо, де я родився й де я проживав. Я свою адресу дав і через 19 день мені сказали, що ти не здав екзамен і ти не можеш тут бути. Але той інженер, що підготовляв мене, погукав мене до себе в кабінет і каже: —Чи в тебе все вдома добре?

Я йому, правда, не сказав, кажу: —Так, все добре.

А він каже: —Ти бери росчот і тікай відсіля.

І я виїхав відтіля в Доброполє, а вже в Доброполі там началася війна і забрали мене на окопи. То після війни ще дві сестри вернулися з півночі —та менша мене і одна старша мене. А ще одна сестра там і померла також. Так що я згубив там дві сестри і батьків.

Страшне було. Ідуть люди за пайком, як воно казалося там, приходять туди — черга стоїть. То зразу ж там за кожним днем у черзі до десятка–п´ятнадцять людей упаде і вже не встане. Хто дістав пайок, хто не дістав — і погибають. А найбільше погибало, тобто в бараках зимою. Не топлено, без отоплива бараки, і холод, і голод. Лягаєш на ліжкові, не на ліжкові, а на нарах, то рано волосся примерзає, треба відривати від нарів голову, щоб устати.

Було там іще й таке. Коні були, які привозили там то дрова, то харчі привозили до магазинів. Пропадали коні. Їх обливали або бензином, або ізвісткою пересипали і стояла міліція, пока не закопають. Але ж тільки відійшли, то сотні людей біжать туди, хто з чим. Хто з сокирою, хто з ножом і відривають і за пів години уже коняки немає. А дехто прямо там хватав кусок і сире так же не готував, а їв сире. Кому досталося м´ясо, а кому тільки кістки, бувало, доставались. Отаке я бачив і пережив.

Пит.: Чи можна задати питання?

Від.: Прошу.

Пит.: Я маю багато питань.

Від.: Прошу.

Пит.: Ну, скажім, щодо цього, до посьолка. Скільки людей було в бараках? В кожному бараці.

Від.: Не можу сказати, бо, я ж кажу, що бараки десь не менше 100 метрів і в три ряди нари, з обох боків, а посередині тільки проход, як коридор. Там ніякого коридору не було, а нари на цю сторону, на цю, а тугечки посередині прохід і ото із бочок стоїть одна, або дві, а саме найбільше —це три бочки стоять і так то: не то виведяний димар, а то й курить усередину, прямо в барак. Дрова були мокрі, дрова не горять, так що вони не давали тепла ніякого, тільки дим давали.

Пит.: Значить, всі разом жили —і жінки, і чоловіки, і діти.

Від.: Родинами, а в кого родини нема, значить, був і сам, але не розділялося, всі разом. Їх було таких може з 15 бараків тамечки. І ото ж, я кажу, що десь від 7–10.000 було. Тяжко було, як кажуть, значить, бо ніхто не казав, коли привозять, скільки привозять, або скільки померло —ні від кого не можна було нічого взнати. А друге те, що я не цікавився, бо замолодий був. Тринадцять, дванадцять років.

Пит.: А хто управляв тими бараками?

Від.: Там комендант був і при коменданті два бараки було міліції, тобто, як кажуть, вони дежурили з собаками безперервно на дорогах, а без дороги там нікуди не підеш, бо скрізь такі болота, що як підеш, то все рівно не вийдеш —загрузеш десь і все. Ходили по гриби люди, так також ж де ближче. Далеко не могли іти в ліс.

Пит.: А скільки давали Вам їсти?

Від.: Давали їсти — це 300 грам, але ніхто не доставав 300 грам, бо ті, що й привозили, ті, що приносили від міліція відривала для себе, то доставалося може яких 150 грам, а 200, то це й ще й забагато на день. Тим що не робили. А ті, що робили, то тим 600 грам давали, які в лісі робили на тяжких працях.

Пит.: То значить, то головна робота по лісах.

Від.: По лісах.

Пит.: А Ви в той час ще не робили, замолоді були...

Від.: Так, я не робив, але як забирали сестер, бо то ж вони вперед будували бараки, то були в одном місці, а тоді як приходило літо, то їх забирали на подсочку в друге місто. То я і сестри порадили матері, щоб і я з ними поїхав, із тими старшими двома сестрами. Але я був замалий, так що ніяк мені не можна було з ними їхати, а тільки треба було ховатися. То їх забрав конвой і погнали, може яких до 200 людей забрали тоді з посьолка і гнали до річки грузити на баржі, а я ззаді за ними йшов, той ж дорогою. А міліцонер, той що ззаді їхав, побачить мене — вернеться. Вернеться — я у ліс зійду з дороги. Він коньом не поїде. Я постою, постою, бачу, що він поїхав знову, я виходжу на дорогу і я то за ними іще йду. І так декілька разів було, поки я зайшов у лісі та один раз не міг навіть сам вийти вже до дороги, то брів аж по пояс через болото і таки вийшов на дорогу. Пригнали їх до села, до річки до тієї, то я вперед ходив далеко від їх. Вони були обгороджені міліцією, а я ходив далеко від їх понад лісом і хотів, щоб зайти в гурт у той і я як будто рвав траву, нагинався, і так помаленько підходив, підходив і я підійшов у гурт, що мене не могли б не побачити, а може й не бачили. І тоді, коли грузилися на баржу, то і я з гуртом сховався і так і зайшов на баржу також. То нас вивезли, не знаю уже навіть яка й назва того лісу на підсочку, але я сам не міг ходити добре, а тільки з палицею вже, а то й ще давали нам відра, тим робітникам, такі як тутечки пластикові відра, що на п´ять ґалонів, збирати цю смолу з дерева, з сосни. То я походив — збирати не збирав, а тільки походив два дні і сестри тоді почали самі вже домовлятися, що робити, що мені пайку не дають, бо не можна мене записати. А вони від себе відривають, то вони кажуть: — І ми помрем з голоду.

То вони так і сказали мені, що: — Йди, куди хочеш, ти не пропадеш — люди є добрі й іди по селах; тебе хтось там підбере.

Ну і так, правда, і сталося, що я ото пішов понад річкою, а там більше люди живуть понад річками, і я ото був в одном хуторі, де прожив я може два тижні й ніхто не знав, бо той господарь сказав, каже, що це секрет. Каже, тебе все рівно заберуть, як тільки взнає НКВД, заберуть. Але він дуже до мене ставився добре. Він був не таких старих років, може до 30–ти тільки був. І в його мати була. І завжди тільки встане, і питає: —Мамо, а чи ти давала йому їсти?

Вона каже, що давала або ні. То він каже: — Дай йому молока.

І так то я за два тижні може там, я то підкріпився, що вже міг ходити. Тоді щось мені стало недобре. Як будь–то захворів, то він повів мене в шпиталі почали питати мене, хто я такий і все. Він мусив сказати, а після того, сказали, щоб він то відвів мене в НКВД. І мене відвів він у НКВД. НКВД оставило при тому же дворі, при конюхові мене. А десь за два тижні їхали на той посьолок, в той лагер, де моя мати, і забрали і відвезли мене знову туди і там і оставили, аж поки то я, кажу, не виїхав до Архангельська, а з Архангельська, уже по хворобі, вернувся на Донбас.

Пит.: Чи Ви могли би описати порядки в дітдомі?

Від.: Порядки. Порядки були там, як кажуть, проти посьолка, то дуже добре. Наїдатися ніколи не наїдався, щоб скільки ти схотів, але вмерти — ніхто не вмирав з голоду, ніхто там. Удівати удівали дуже добре. Давали на зиму теплі валянки і теплу одежу давали. Літом так само — міняли одяг літній. Короткі штани давали і сорочки. Дуже добре нащот одежі було тамечки. Їсти давали також — рано 200 грам хліба, на обід і чай, цукру одну пиляну грудочку і масла такий же кусочок, як пиляний цукор. Кусочок такий масла. На обід давали 100 грам хліба. Сто грам хліба, якийсь суп або навіть було таке, що варили таке як борщ, хоч воно то не подібне було на борщ, і каша якась була. Овсяна каша або більше гречна каша або перлова також, на обід. На вечір знову 200 грам хліба і чай і цукор.

Пит.: А чи ті, що працювали в дітдомі, добре ставилися до дітей?

Від.: Це — вихователі. Вихователі були різні. Деякі були добрі, деякі ні. А, наприклад, ті, що обслуговували, як кухню, то це ті ж самі обслуговували діти, що там мешкали, але яким уже, як кажуть, понад 12 або 13 років, що вони вже можуть подавати тарілку або чашку на чай, каву горячу і все, то таких, старші, уже обслуговували кажний день. Їх вибирали по шість осіб, що вони мусили рано нагодувати всіх. Кухарка була то Їня, то вона варила обід, а ми роздавали, і наша справа було помити посуду і поприбирати вечером усе на кухні, щоб оставити чисто на другий день другої зміни такий же самий.

То тоді як на кухню попадаєш робити, то тоді наїсися уже скільки схочеш і чого хочеш, те що там є. І м´ясо буває ото в супові, то м´яса вже ми більше з´їмо, і масла більше з´їмо, і хліба вже наїсишся скільки схочеш. Але то припадало раз або два рази на місяць таке дежурство.

Пит.: А скільки дітей було в дітдомі?

Від.: В дітдомі було десь до 270 дітей. Були такі від трьох років. Навіть одна іще була меньша, може два роки, що не знала свого ні прізвища, нічого, то її голова дітдому дав ім´я своє — Катя Гора. Ну і до яких 15–16 років, якщо він не вчиться на якусь *professional*, але там *professional* школи не було, а до семилітки доучуєшся й тоді або до праці відправляли десь або до школи, к на професійну школу якусь електрику чи там машиніста якого, то вже відправляли в село, яке було від дітдому 15 кілометрів.

Пит.: А як Вас вчили в дітдомі?

Від.: Учили тільки по–російському. І читати, і писати — все. Дуже тяжко було тоді нам, поки не вивчили російської мови, бо в школу як ходили, то ті діти, що там живуть, то збиралися й каміннями кидали на нас, казали: — Хохол, хохол, — і все. А мусили, як кажуть, учитися тієї мови, хоч і тяжко прийшлося. Коли я повернувся з півночі, то мого брата жінкина сестра училася на Донбасі в 10–ій клясі. То як я приїхав, то як я почну говорити, а на Донбасі, правда, то там говорили більше мішаной або більше подібно на російську мову. Деколи вкидали українські слова, але більше російської. То як я почну говорити, то брат і братова жінка розуміють, а сестра зі села приїхала, яка вчилася в 10–ій клясі, то тільки рота розз´явить і каже: — Нічого не зрозуміла.

Тоді її вже сестра, братова жінка, розказує, що я казав.

Пит.: Чи брат Вам говорив про те, що з ним було після арешту?

Від.: *Yeah*, він говорив і навіть пізніше вже, як кажуть, узнав я, як встрітився з ним, де він був. Він був у Комі область, город Устєсольськ, це було також ж там, тільки правіше від Архангельська набагато. То він то в лісі робив тоже.

Пит.: А яким чином він вернувся?

Від.: Яким чином? Він чином вернувся тим, що обдув три роки. Бо йому дали ото як будьто три роки за невиконання податків.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, скільки землі було в Вашого батька?

Від.: Землі було в батька 25 десятин. Було останнє троє коней, дві корови, овець не знаю — може дві десятки може було, курей, гуси були то таки багатенько було. Може сотня курей, може яких 20–30 гусей було. Отаке. І 25 десятин землі.

Пит.: Чи він уважався куркулем?

Від.: Так, він уважався куркулем.

Пит.: А скільки було в Вас в родині дітей?

Від.: Нас було в родині з батьком, з матір´ю 11–ро — дев´ять дітей, батько й мати.

Пит.: А діти вже дорослі були?

Від.: Одна сестра вийшла заміж перед висилкой, тобто, до 29–го року, то вона не попала на висилку. Брата раніше арештували, також він з нами не був. То було семеро дітей і батько й мати, але по дорозі як їхали і роз´їзд Шелікса — я не знаю, правда, чи перед Вологдою чи після Вологди — дві сестри втікло із дороги. То вони також на Донбасі були увесь час, як втікли з дороги, то вернувлися і вже в своє село, хутір не їхали, а на Донбас.

Пит.: А вони були старші?

Від.: Старші були, так.

Пит.: Їм вдалося, значить...

Від.: Вони як втікали, то вони приїхали до тієї сестри, що була замужня і вони деякий час у неї були тамечки. Не довго, правда, поки достали нелегальні документи, а тоді від тієї сестри втікли також, щоб підозріння не було ніякого, на Донбасі.

Пит.: А де мешкала та сестра, яка була замужем?

Від.: Та сестра від нашого хутора 25 кілометрів було, село Кураховка. Правда, не знаю, яка сільрада або район. То не знаю.

Пит.: Чи Ви після повернення з півночі, чи зустрічалися з сестрою?

Від.: Тоді, як ще до війни зустрічалися, а після того вони вже не зустрічалися.

Пит.: Чи вона Вам що–небудь оповідала про те, що діялося після висилки?

Від.: Те ж саме розповідала, що і другі розповідали, що в 33–му році. В 32–му, в 33–му великий був там голод на Україні. Але, я кажу, що я в той час був на висилці, так

що я того голоду, що на Україні було, не бачив. Але там голод був такий же самий, що я не міг ходити навіть з однією палкою, а носив дві палки, поки мені не давалося в село піти з сестрами, як їх на працю посилали. І я трохи віджив там, бо то в селі, але вони тоді, як я пішов по селах, то вони почули, що якогось хлопця знайшли під човном, і в такій одежі, то вони тільки думали, що то я, бо одежа була подібна на таку як я мав — свита. То вони думали, що я згинув. І аж після війни тоді вже взнали, що я іще живу.

Пит.: Чи Ваш брат мешкав легально на Донбасі?

Від.: Так, він легально тоді. Повернувся; відбув свою кару і вернувся, то легально був.

Пит.: А чим він займався?

Від.: Він був електромонтьором по високовольтних лініях.

Пит.: А щодо висилки, чи Ви пам´ятаєте, скільки податку наклали на...

Від.: Не знаю. За те не знаю. Мені було тоді дев´ять років, то не знаю, але тільки декілька разів чув, як говорили і батько, і мати, і другі люди приходили. Одні доказують, що за те і за те висилають, а другі говорять та ні, не за те. То, кажуть, добрих гоподарів беруть і щоб вони показали там на півночі як треба господарювати. Там добрі землі, але люди не вміють господарити. Отаке. Були різні розмови і за ті ж податки також розмов було. Одні кажуть, що виплатиш один, дадуть другий. Виплатиш другий — дадуть третій. І кажуть тому кінця не буде. І так воно й було. Я не знаю — два чи три рази батько виконував ті податки, а тоді вже, чи може і не було, чи може облишив і платить уже, бо так як люди казали, що тому кінця не буде.

Пит.: Люди дійсно вірили, що їх пересиляють на ліпшу землю?

Від.: Так, деякі вірили в те, поки не побачили самі. А як приїхали туди, як побачили ті бараки і як дають їсти, то тоді вже і говорити не треба було, для чого їх привезли туди.

Пит.: Чи Ви могли б описати ту сцену, як Вашу родину з хати вигнали?

Від.: Можу розказати те. Я ж почав був з того, що я прийшов з школи, то двоє чи троє підвод стояло і повно було НКВД і в цивільном були. То тягнули все — вівці зразу виганяють, гонять, коров забираютьь, коней забирают, із двору все забирають нагружають, хліб увесь забирають. А нас не випускали з хати і казали як—найскоріше щоб, що вдінеш — то твоє. То я надівав братову одежу, бо що в мене було? Сорочки навіть доброї не було, а полотняні сорочки. А брат таки уже ж старший був, то в його ліпша одежа трохи була. То на мене надівали деякі жінки знайомі помагали, то вдівали й на мене сорочки братові вже. І, я ж кажу, що за яких дві години сказали виходить, сідать на підводи і повезли нас у сільраду. За дві години все... А там ото осталася міліція й їхні помошники. І забирали все. Шукали там, і по горищі лазили, і все. Що находили — все забирали. А тоді в скорості ж той хутор, я ж кажу, був. Було 12 хат той хутір, звалили увесь, садки порубали і поорали і стали сіять хліб там.

Пит.: Чи то робили тільки люди приїжджі, чи то місцеві люди також?

Від.: Ні, були й свої. Був один там сказати, він дуже був бідний, бо мати була старша і йому було років 16, 17 може. І ще один, в його сестра була одна. То він у наймах був, пас для цього хутора скотину. То йому так — кожний день хтось мусив носити — якийсь господар один — мусить цілий день годувати його. То носять йому як забирає скотину — дають йому сніданок. На обід виносять йому гаряче там усе, що наготують, і на вечір, як приганяє скотину, знову дають йому їсти. І для його і для родини дають. А в кінці року тоді він уже умовляється вперед скільки він хоче хліба за кожну корову, скільки грошей, і тоді на осінь розплачується, або як скаже, що йому потрібні гроші, то йому й раніше дають за цілий рік скільки він заробив. Ну то перед 29—им роком він поступив у комсомол, і такий же як він, з других сел поприганяли, і ото їх заставляли, щоб вони ото все робили, те, що їм скажуть. То й же годували його, все, але він викидав, помагав викидати.

Пит.: Чи то ще за Ваших часів церкву знищили?

Від.: У нас не було церкви. За 7 кілометрів у нас церква була, то, я пам´ятаю, два рази або три рази я тільки був у церкві. Батьки то їздили частіше в неділю до церкви, в такі дні не могли, бо праця як то, зимою то їздили більше, а літом то дуже мало їздили також в церкву, а я був при моїй пам´яті, пам´ятаю чи два чи три рази тільки в церкві.

Пит.: Чи Ви що—небудь чули про Красногорський монастир? Куди дінули монахів?

Від.: Коли дітдом там був, коли то його ліквідували, то я не можу сказати, а він тільки називався Красногорський монастир, а там була комуна. Таке як колхоз. Комуна Люксембург, то воно займало. Але ті приміщення були Красногорського монастиря порожні. Ніхто ними нічо не робив, але тільки церкву розбирали на топливо, а будинки там були такі, то ті будинки стояли, а як дітдом зробили, то тоді воно все належало до дітдома.

Пит.: То там вже нікого з монахів...

Від.: Не було і не знаю, коли вони там і були. Їх давно відтіля вигнали. Як ще комуну зробили, то їх вигнали відтіль.

Пит.: А чи багато з Ваших таких репресованих було на Донбасі? Там де Ви працювали?

Від.: На Донбасі дуже багато, бо тільки можна було хто яким шляхом вертався або з висилки, або з тюрмів, то не можна було десь достать роботи якоїсь, а в Донбасі найліпше, найлегше можна було достати працю і там не дуже питали документів, а як і питали, то там було багато спеціялістів таких що підробляли документи. Так що їдуть на Донбас, поробив трохи, документи достав, а тоді можуть їхати скрізь по Україні, десь в друге місто і шукати праці. На Донбасі легко було документи достати.

Пит.: А як народи жили між собою на Донбасі — українці, росіяни, білоруси?

Від.: Можно сказати, що там різниці не було. Різниці не було. Ну, як хто дуже такий тільки приїде зі села, то з його сміються, що він не вміє по–російському говорити. То з його сміються тільки. А то довго не буває, буває там пару тижнів чи місяців, а тоді обвикають. Уже він себе покаже, який він — він *friendly*, чи ні. Як *friendly*, то ще буває ліпший, як його національность — росіянин до росіянина або що.

Пит.: А яка була дисципліна для робочих?

Від.: Дисципліна була. Не можна було запізнитися і на п´ять хвилин, бо як запізнишся на п´ять хвилин, то перший раз, значить, давали 25%, забирали від твого заробітку. Як більше, як на 15 хвилин запізнишся, тоді забирали 35%, а як іще третій раз повториться, то навіть забирали в лагеря і робив. Саме менше рік треба відробити було за те безкоштово і на харчах, як кажуть, *prisoner*–а.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про чистки у 37–ий, 38–ий рік?

Від.: Не знаю, не знаю.

Пит.: То Вас не було?

Від.: Молодий був.

Пит.: Зовсім молодий.

Від.: *Yeah.* Знаю тільки, що був іще брат у мене найстарший. То часами тільки говорили, що його вбили в 18–ом році, але навіть не знаю, хто, бо тоді були і денікінці, і махновці, красні й білі. Так що хто його вбив — навіть не міг знати. А вбили в 18–ом році брата.

Пит.: Вашого брата?

Від.: *Yeah.*

Пит.: Чи Ви поза тим чули які–небудь анекдоти про, скажім, про махновців чи про революцію?

Від.: Таких чув, але позабував. Не можу зараз сказать, бо їх ніколи не вживаєш тут.

Пит.: А що Ви могли б розказати про безпритульних дітей, пацанів, на Донбасі? Чи було багато таких?

Від.: Таких було і немало. Також же бувало так, що поарештовують батька або матір. Біда, не можуть жити, тобто мати не може втримати їх, то ходили, крали, спали десь у бочках, десь у трубах. І оттакі то безпритульні були. Навіть було таке, що й тікали з дітдому деякі. Також не було жити, ховалися від міліції, то було багато безпритульних, що їх ловили й також же відправляли знову в дитячі доми.

Пит: Ну то я Вам дуже дякую за розмову.

Від.: Нема за що.

Case History LH65

Anonymous female narrator, b. 1918 to two Ukrainian well–known educators who moved to Kiev ca. 1926, living in the Kurenivka neighborhood. Narrator's parents were classic representatives of the old Ukrainian intelligentsia: their roots were in the village, they received higher education and evolved into populist patriots, had extensive contact with the Ukrainian cultural elite of the day. Narrator recalls starving, often typhus–infected peasant children in Kiev in 1933, coming from as far away as Pryluky near the Belorussian border and for whom the schoolteachers organized a feeding station and temporary quarters in Ukrainian school no. 14. Each day some of these children died. These children were "taken somewhere" unknown to narrator. Narrator also details other tragic scenes: "The mother put down her children and said, 'I'll take you to the bazaar. You just stay there and I'll watch from behind the entrance. Such good aunt and good uncle will come and take you and give you something to eat. And when the famine passes, I'll come and take you home.' "But the children cried: 'Mommy don't leave us. We won't ask for anything to eat.' "Later I saw another such scene: I was walking down the street and saw children running around, looking at something. I went up and saw a peasant woman dressed not badly, not at all ragged, and she was crawling — she couldn't walk, just crawl — and asking for something, certainly for something to eat. The skin was broken on her leg and watery pus was running out. I quickly ran home to get some kind of a piece of bread, to steal it, because at home we got only 100 g. for the children and 300 g. for each working person. I managed to steal some bread at home and took it to her, but she was already gone, only a mark where she had lain, a mark, you know, on the ground. And this picture always haunts me. You know, I am stingy with tears. I only cry when I remember this scene, which still haunts me." Narrator lost relatives in the village, knew about homeless orphans who survived by theft (*bezprytul'ni*), and heard of cannibalism. Her father was arrested for nationalism in January 1938, exiled, and died in Vorkuta. Narrator's fraternal uncle was arrested in connection with the Shakhty Affair of 1928 and exiled for 8 years. Narrator also speaks about World War II.

Питання: Свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть коли ви народилися?

Відповідь: Я народилася в 1918–му році. В Києві проживала 15 років до війни; я мешкала на північній частині Києва де була така дільниця, яка називалася Куренівка. Нам у школі оповідали, що ця Куренівка називається так, бо там колись люди з передмістя будували такі курені й там вони жили. На Курлюди(?), які займалися парниководами. Бувало, як трамваєм їдеш через Куренівку, пізніше через Пріорку, а пізніше до Пущі–Водиці, то такий був ліс, то дивишся направо і наліво кругом були парники. Пізніше ті парники були забрані державаю. І на Куренівці, посередині Куренівки є така площа, збудована таким трикутником. Посередині площі стояла школа — збудована в українському стилі. Навколо цієї школи стояли високі тополі. Тепер залишилися тільки двоє з тих тополь. З другої сторони площі була Петро–Павлівська церква. Тому і називалася Петро–Павлівська площа.

Петро–Павлівська церква була знищена в 30–их роках, на початку 30–их років. Фотографію я бачила в газеті „Свобода" і ця фотографія знищеної церкви є ще в Українському Музею в Нью Йорці. Мені прийшлося бачити ще малою дівчинкою, як зносили з церков тих дзвоней. Навколо стояли люди, переважно жінки, середнього віку і старшого, і діти і ми стояли. Жінки плакали, а старші люди проклинали тих, які там по дзвіниці ходили і знімали дзвоней. Пізніше цю церкву перетворили на фабрику частин до фотоапаратів. Церква була дуже гарна. Я пам´ятаю, ще малою дитиною туди ходила, а я вже була там старша чим 10 років, то побачила страшну будову, з вікон якої виглядали труби, очевидно від печей, що в нас називалися колись такі буржуйки–печі.

На тій площі ще й був базар близько коло школи. Жили там дуже відомі люди. Це була така українська дільниця. Жив там родич Шевченка — маляр — Красицький. У

маляра Красицького була донька Галя, яка була одружена з поетом Влизьком. Він був глухо—німий, і, здається, в 30—их роках, після процесу Кірова, як Кірова вбили, його арештували і також убили. Далі коло школи близько жив дуже відомий маляр, який викладав у цій школі малювання — Іжакевич. Він недавно помер, жив до 90 років. Він був дуже відомий, бо до совєтського видання „Кобзаря" намалював малюнки.

Вчителі також були. То була українська школа. Пізніше одного разу зробили паралельні кляси російські, але вони довго не проіснували. То все була українська школа. Зараз школа та є російська. Навколо є українські школи, а ця школа була російською. Школа черга 14, люди називали ім. Грушевського. Чому? Бо Грушевський вибудував цю школу і подарував до українського народу. Напроти школи був колгосп імені Кагановича. Єврейський колгосп де наші селяни працювали, а євреї ними були бригадирами.

І ось в 1933—му році, як закінчилося навчання, навезли з усіх усюдів дуже багато дітей. Тяжко згадувати за це. Діти чомусь були всі дуже голі. Було тяжко дивитися, що дівчатка вже починали розвиватися, а вони були голі. Навіть діти були аж з Прилук, ще це є далеко від Києва. І ось учителі організували їдальню для них і годували їх, якось рятували. Була пошесть тифу, була пошесть дизинтерії. І не дивлячися на те, що кожний вчитель мав вдома дітей своїх маленьких, вони віддано працювали, рятуючи тих дітей. Діти спали в клясах на соломі попід стінами. Щодня вмирали. Щодня їх виносили в таку кладовку під сходами й складали й засипали якоюсь дизинфекцією. Я цей запах так запам´ятала на все життя, що як я десь чую, особливо в Торонті часом вулиці чимсь посипають таким, дизинфектують, що так виглядає, запах такий, як я там чула, все мені нагадуєтся. І ось як за кілька днів назбирається там декілька вже десятків дітей, приїжджало авто, забирало їх і вивизило десь. Ті діти такі були голодні, що і мало було того, що для них ладувала кузня й отже вони в школі виїли всю траву, що була на землі. Трава називалася шпориш, така низенька, як ялинка. Виїли то все. Декому їх дуже берегли, тому може голі були, щоб ніде не тікали. Їх берегли, щоб вони не тікали на вулицю, але деякі були такі сміливі хлопці, що таки тікали на базар, щоб щось украсти або випросити для себе. І пізніше ті діти десь зникли, очевидно їх вже тоді стало вкінці літа трошки ліпше, новий врожай був і їх десь забрали. Тепер прийшлося мені бачити багато таких тяжких сцен. От іду я до товаришки. Бачу під деревом лежить жінка і хапає повітря як та риба, а на ній крутиться немовлятко. Через якийсь час вертаюся, дивлюся, вже жінка померла. Навколо школи був такий садок. То вчитель завпед один посадив з дітьми колись той садок. Пізніше це вже розрісся. І от така сцена, а я жила в школі, така сцена: мати кидає дітей і каже: — Я вас завезу на базар, а ви там стійте, а я буду дивитися зза рундука. Прийде така добра тьотя, добра тьотя і добрий дядько і забере вас і буде вам їсти давати, а як перейде цей голод, то я вас додому заберу.

А діти плачуть: — Мамочко, не кидай нас. Ми не будемо просити їсти.

Пізніше ще бачила таку сцену: іду я вулицею, бачу дітей так щось, біжать діти, дивляться на щось. Підходжу я, бачу, що жінка селянка одягнена непогано, не обідрана і вона лізе, не може йти, лізе, щось просить, напевно просила їсти і в неї ноги були поризані й тікла вода з тих ран. Я швидко побігла додому, щоб винести якийсь кусочок хліба, вкрасти, бо вдома теж ми отримували такі пайки — 100 грам на дітей, а 300 грам на працюючого. Довелося мені вкрасти той хліб вдома, винести туди до неї, а її вже не було, тільки той слід після того, як вона лізла, слід, знаєте, на землі. І ця картина мене завжди переслідує. Знаєте, я дуже туга на сльози, я ніколи не плачу. Як тільки це згадаю. А тоді була 14—ти—літньою дівчиною, але згадується, мене завжди дуже тривожить. Коли десь ішла я попід таким насипом, там була залізна дорога, збудована за моїх часів і ця дорога була воєнна і на мапі її не було. Три місяці перед тим, як почалася війна, все везли зброю до кордону, хоч ця була закрита брезентом, люди все ж таки бачили і знали, що це скоський хлопець сидить і щось він має ... поставив два камінці і таку якусь бляшку ... стару, стару, іржаву. Під нею вогонь, і що він там пече? Пече він ... десь на вулиці знайшов трохи силусу. Силус то така маса, що консервують для корів. І то везуть той силус по місті, з місця на місце, то дуже він пахне недобре. І так з воза падає. Отже він то там собі варив. Я побігла додому швидко. Взяла кусок хліба, принесла йому і він так дивився на той хліб, як він не знав що це таке. Подивився, подивився, нічого не сказав, сховав собі за пазуху. І я й до цих пір не знаю, чи він був глухо—німий, чи він вже такий був, знаєте, задубів від голоду. Ну, тоді ще, як ми були

малі, моя мама казала все, що це голод є штучний, що це влада зробила для того, щоб знищити український нарід. Моя мама мала високу освіту, вона вчителька як і мій батько, але все ж таки як вітер віяв зі сторони Росії, то вона стояла, дивилася в вікно, махала п´ястуком і казала: — Ти проклята Москва, з´їла наших дітей, з´їла наших батьків, синів, забрала в наших батьків маєтки, що вони працювали все життя на це, а тепер ще нам і вітер зсилаєш.

— Діти, каже, діти, буде час коли більшовиками будуть лякати дітей.

Оце все, що я бачила, що могла розказати.

Пит.: Чи можна задати Вам питання?

Від.: Прошу.

Пит.: В мене декілька питань. Як люди в таких середовищах у яких були Ваші батьки ставилися до українських комуністів, тих провідників, наприклад, як Скрипник і до других?

Від.: Моя мама походить з козацького роду, а батько з заможніх селянів. Мій батько по революції свій уділ землі віддав селянам, віддав для земства. Мій батько був соціяліст, як то сказати, що таке соціяліст? Він хотів, щоби дати освіту селянам, щоб був восьми–годинний робочий день так як на заході. Як вони відносилися? В нашій хаті багато говорилося про Скрипника і вони звичайно дивувалися. Мій батько, так як я пам´ятаю, я думаю, що він був націоналіст, без всякої партії, він не належив ніде, він був великий патріот українського народу і я пам´ятаю, що як приходила тема в школі Шевченка, а тема Шевченка ішла дуже довго — пів року, він сердився, приходив додому і кидав книжками і казав: — До яких пір я буду брехати? До яких пір я буду брехати? Є учні по 18, 17 років, вже в 10–ій клясі й дають питання такі, що я не можу дати їм відповіді, таку, яку я мусив би дати.

Звичайно, що їм було дуже тяжко жити дивлячись на це все і розуміється, треба було все брехати. Моя мама, наприклад, як моя мама була груповод і читала „Кобзаря," а діти мали вже таки по 13 років, один хлопець мав, знаєте, старе видання. Каже до моєї матері: — Що ви читаєте „Откривай, проклятий пане, як у мене написано „откривай, проклятий жиде, то будеш битий?"

Що моя мама мусила на те говорити? — Сядь і мовчи.

І мій батько старшим клясам не міг відповісти те, що належалося б відповісти, бо він не мав права. Мій батько був арештований 18–го січня 38–го року як український націоналіст. Висланий він, і на Воркуті вмер. Умер за те, що він був українець. І його брат умер; моєї матері брат був арештований, висланий і теж умер. Доктором університету був. Так що в нашій родині в 38–му році арештовано з п´ятеро людей, які є в Українській Енциклопедії. Того простити всього не можна, знаєте.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте справу з СВУ, як то виглядало?

Від.: Я пам´ятаю, як то була справа з СВУ, але я що тоді, знаєте, була молодою.

Пит.: Так.

Від.: Дитиною, дівчиною чи дитиною і ми не звертали. Я тільки можу згадувати, що батьки говорили. Я знаю, що в моїй родині мого діда брат рідний був заарештований за шахтирську справу. Більшовики завалили шахти і зробили таку штучну організацію ніби й брат, а моєму дідові сказали: — Ти вийди і говори те, що ми тобі говоримо, то ти будеш звільнений. Ти тільки поїдь, ми тебе засудимо, потім випустим, поїдеш в іншу область, будеш *okay*.

А як він вийшов на сцену і побачив в залі тих сиріт, ті вдови, каже: — я не міг брехати і я сказав те, що було.

Ну, звичайно, що його засудили і вислали. А це вже було десь в 20–их роках, то що так страшно не карали. Він відсидів вісім років, десь він попрацював як інженер на засланні. Пізніше його вернули, але він не мав права жити в великому місті, то він жив в маленькому містечку. Але пізніше мені мати писала, що: — Який він був сильний, здоровий, а все ж таки під час війни був арештований і в Харківській в´язниці помер. От це я знаю. У нас багато гор´я було в нашій родині. І не тільки той голод, що був, знаєте, в 33–му році, але, допустім, я була студенткою й я вічно була недохарчована. Бувало весною, як з Дніпра повіє теплий вітер весною, то голова крутилася від голоду, бо недоїджені були.

Пит.: А Ви казали, що Ваш батько походить з заможного селянстава. Чи він підтримував зв´язки з селом, коли вже був у місті?

Від.: Так, він підтримував, і, між іншим, як розкуркулювали мого діда, то йому сказали так: — Діду, ти був добрий до людей й твої сини були добрі до людей, бери, що можеш, в руки і йди до своїх дітей.

Не вислали до Сибіру. Як літом приїжджав мій батько і брати на село, то організували такі просвіти. Збори ніби були, люди приходили, читали їм газети, а мій батько був дуже великий народник. Він почав вчитися на лікаря, а пізніше сказав: — То нема чого мені тут марнувати час, я мушу йти на літературний факультет і нести просвіту в народ.

Ну і так йому за це подякували. Так само і мама моя. Вона в мене була тут 18 років тому. При розмові я побачила, що вона все знає, що в світі робиться й її не зломили. Вона козацького роду і її не зломили, так як її брат був засуджений. Що йому не робили, а він своїй дружині сказав: — Я ні — в в´язниці при побаченні — на кого нічого не наговорив, ні на себе й ні на кого.

Такий був сильний. Очевидно, та козацька кров допомогла на те.

Пит.: Чи хто–небудь із Ваших родичів брав участь в петрлюрівському руху?

Від.: Та мій батько був духово петлюрівець, духово.

Пит.: Так що Ви вважаєте, що петлюрівський рух найбільш відповідав людям?

Від.: Моя мама казала. Навіть колись прислала таку картку. Її вже нема в живих. Вона на пам´ять мала таку картку, фотографію Софійської площі. Писала так, що колись тут майоріли прапори, колись тут було багато людей, мій тато маршерував. То так прийшло. Вона не писала, що то було як я знала. Але вона мені розказувала, що коли Петлюра промовляв він був як чародій прямо, що військо слухало, він великий промовець був і великий вплив мав на військо, взагалі на всіх. Але про такі справи ми вдома не говорили. То вже як мама тут приїжджала, розказувала мені. Тільки я часом чула про що вони говорили. Наприклад, моя сестра колись як почала з ляльками бавитися й почала до них по–російському говорити ні з того ні з цього, бо ми говорили вдома тільки по–українському, мій батько прийшов з школи дуже сердитий власне, що мусить там у школі брехати про Шевченка і почув, що вона говорить по–російському, то він таке сказав, і я добре пам´ятаю: — На якій то чортячій мові говориш? Щоб я то більше не чув, бо я тобі рота роздеру.

То для мене багато.

Ви знаєте, коли я згадую мову батьків, ми знали, що ми не мали права цього говорити десь на вулиці; то це для мене є як школа, знаєте. Це, як я попала на захід, то багато моїх старих знайомих — товаришок з *college*–у — кажуть: — Ми навіть не знали, що ти є така то українка, що ти додому не хочеш їхати.

Я така все була, але раніше не можна було про те говорити. Я завдякую своїм батькам, що вони нас так виховали, що ми знали хто ми і що ми, чиї ми діти, але ми не мали права говорити на вулиці.

Пит.: А яка була справа з церквою в Вашій родині?

Від.: До церкви ми не ходили. Я ходила до церкви; в мене була така тітка монахиня. Отже як вона жила в нас, то ми з нею ходили до церкви — до Петро–Павлівської церкви — ходили на вінчання, ходили на службу, так я пам´ятаю це, а, звичайно, що я не мала право. Ми жили в школі. Одного разу батько прийшов і чує запах, гарний запах печива. Приходить додому, а мама паски пече.

— Та що ти робиш?

— Та, каже, за стіною живе жидівка, комсорг — комсорг то комсомольський керівник. І каже: — Що ти робиш?

Учителі мусили провіряти в дітей пальці, чи вони мають фарбу, чи яйця фарбували чи ні. Отже, цього не можна було — боялися, але все ж таки чекали, що прийде час, що заберуть, бо забирали тих, щоночі когось забирали, знаєте. Ну, і я пам´ятаю, як то прийшли вночі, забрали, так ми більше і його не бачили. А пізніше такий випадок був, що прийшов один чоловік вже по війні. То він ще в війну прийшов додому, жив він в Брест–Літовській області, бо їх вигнали й німці погнали на захід і він прийшов з Воркути й десь через пару років він відчув, що він має вмерти. І він покликав мою маму й каже: — Я з вашим чоловіком був, каже, на засланні, рядом наші койки були.

Вона каже: — То не може бути.

Той каже: — Може бути.

А мама каже: — Я принесу вам фотографію, чи ви пізнаєте.

Мама принесла фотографію вчителів, він відразу показав.

Каже: — Як ви знаєте під ноль. Почав розкаувати, як то було. Каже: — Мій батько знав велику літературу, він читав лекцію й мову українську і російську — От він знав, ви знаєте, на пам´ять Шевченка і Пушкіна, то він бачив тих в´язнів. О так не вірити, що то все було, не віриться.

Пит.: Чи були в Ваших кругах такі які, що належали до партії?

Від.: Ні. За моїх часів ніколи не було. Пізніше брата мого батька втягнули і там відмовитися ніяк не можна, бо там так бували часи, що треба бути партійному а тоді такі часи були, що викидали. Чистки були. Наприклад, як я вчилася, то в клясі моїй всі були комсомольці. Я не була комсомолкою. Одна мене тягнула. І навіть один такий був студент, як я так згадую, дуже такий українець великий, завжди в українських сорочках ходив. Він мені каже: — Ти мусиш іти, бо, каже, ти кар´єри не зробиш.

— Як я піду туди, коли там всі розбишаки?

— Я знаю, але, каже, якби я там не був, то я б зараз поїхав додому, і, каже, волам хвости крутив. А так я вчуся й працюю ще і я, каже, живу. Ти мусиш піти.

— Та ж я в тій політиці нічого не розуміюся.

Каже: — Яка там політика?

Каже: — Ну, треба якоїсь політики, вивчити той устав і більш нічого.

Отже я вивчила і пройшла такі курсові збори, а пізніше треба було загально–інститутські, а пізніше загально–київські. Так би я, але тут він і не... То від людини не залежало. Вони приймали, тоді викидали з Комсомолу. То чистку вели. Потім знову приймали, то від нас не залежало. Їм часом треба було, щоб було там більше, знаєте чи в партії чи де. Я знаю одного чоловіка, який артист, він вже помер, і його тягнули в партію. І він казав: — Я недостійний бути в партії.

Та каже: — Як партія тебе кличе, то ти мусиш туди.

— Ну, то каже, то він так тягнув, тягнув, аж поки війна не стала, він таки не був у партії.

А попробуй сказати, що ти не хочеш — не можна казати, бо це ж я знаю, я була на Україні.

До одного який працював на високій посаді й йому сказали: — Ти мусиш бути в партії.

Він відмовлявся, то йому дали бути дворником, такого, що стереже на дворі десь в школі чи що. Пізніше, за пів року, каже: — Чи ти хочеш бути на своїй посаді, йди в партію.

І він пішов у партію, а як вже в партії, то бодай хоч мовчав, не критикував. Знаєте, змушували. Таке мав *obligation*, як то кажеться. То знаєте, подумаєш про те життя, то не віриться, що то таке було взагалі божевілля.

Пит.: А хто тримав порядок у школі артистів?

Від.: Як я пам´ятаю, ще давно давним, то були завжди українці директорами школи, непартійні, але останнє все були партійні. Завпеди, що керував педагогічною частиною, то не були партійними, а директорами переважно були історики й історію викладали і були партійні. То так, але були серед партійних і добрі люди. Я такий факт пам´ятаю, що одна така єврейка донесла на одного вчителя, що він вихвалював школи на заході. То вона прийшла до директора і про це говорила, донос такий робила. Директор партійний українець вилаяв її й сказав: — Геть звідси. Як ти смієш на нашого заслуженого вчителя таке говорити? Геть звідсіля.

І викликав того вчителя й розказав йому. Вчитель каже: — Та я говорив її, що ви мусите вчитися тому, що закордоном наука коштує гроші, а тут вам дармо.

Він мусив так говорити, а бачите як вона перекрутила? І то ще така дівчина була в 10–ій клясі, яка за мною товаришувала з дитинства, робила такі доноси. А були добрі. Було в мене, як я вчилася вже в вищій школі, то були єврейки дуже добрі товаришки. Навіть казали: — Мусиш записатися до Комсомолу, бо ти, каже, не зробиш кар´єри.

А я кажу: — То добре. Прийдуть німці та, кажу, добре наб´ють.

Вона сказала: — А поки німці прийдуть, наші тебе добре наб´ють.

Були дуже добрі такі товариші серед євреїв також.

Пит.: А який був соціяльний склад, скажім, учнів у школі, там де Ваші батьки вчили? Чи то були діти інтелігенції чи простого народу?

Від.: Ну, то все були парниководи.

Пит.: Селян також?

Від.: Парниководи. Наприклад, там був один чоловік, що мав свої парники. Його розстріляли. Парники забрали, він очевидно оборонявся, його розстріляли. Коли був голод у 33–му році, то мати не могла їх прогодувати, дітей — два хлопці і дівчина. Між іншим, та дівчина є тут у Америці — стара жінка. Отже мати придумала: завезла тих дітей в аптеку і казала їм — але не в Куренівці але на Подолі, то така нижня частина Києва — і каже: — Ви тут стійте, а я піду.

— Прийде, каже, тут тьотя і забере вас. Каже: — Будуть там вам їсти давати в дитячому будунку, а як перейде голод, я вас знайду.

І так сталося.

Тепер ті люди, ті хлопці, я їх бачила, як була там, навіть знаю прізвище — і тих дітей найшла вона і забрала. Тепер же за часів Хрущова, то визнали і мого батька, що він не винен і багатьох, що невинно знищені були, то один з тих хлопців, що виріс вимагав: — Як мій батько розстріляний за нізащо, то я прошу, щоб ви покарали тих, які його арештували і його знищили, бо то злочинці були, вони вбили людину за ніщо.

— Ну, добре, добре, добре, ніколи йому на це не відповіли, але коли він просився, щоб приїхати до сестри, його не пустили.

Пит.: А вертаючись до голоду, чи Вам що–небудь відомо про людоїдство?

Від.: Я таке чула, але я думаю, що то може перебільшене. Я думаю, що як таке було, допустім, мати з´їла свою дитину, то вона збожеволіла. Таке говорили, то ніби хтось ловив дітей і продавали пізніше м´ясо, я не знаю, але таке чула, може більше перебільшено, бо наші люди таке не можуть робити. Як то можна з´їсти свою дитину, хіба здурів? Але це рідкий випадок, щоб з голоду здуріти. Люди так умирали, лежали, так доходили, часом їх так збирали їх таких на пів мертвих і виносили десь за місто викидали, може в той самий Бабин Яр. Я знаю, де той Бабин Яр є, то недалеко звідкиля де я мешкала. Може й туди викидали але я не пам´ятаю. Так говорили, так казали дітям: — Не ходіть ніде.

Але чи то правда була чи ні? Я вважаю, що як хтось щось таке робив, то був ненормальний. Чи чужу дитину чи свою, що то ненормально просто було.

Пит.: А що Ви можете розказати про злочинство в Києві під час голоду? Про пацанів, і так далі, що Ви знаєте?

Від.: Пацанів?

Пит.: Ну, взагалі, чи то явище?

Від.: Ви думаєте про безпритульних? Я нічого не можу сказати під час голоду, бо я ще тоді жила на Куренівці. Як я стала їздити вже до вищої школи до Києва, то я сама бачила, як ще вони обкрадали з кишень. Але треба було мовчати, бо вони мали на руках такі якісь залізні, я не знаю, як то називається, такі речі, або бритви, могли покалічити. До самої війни були безпритульні й то я десь читала, тут було таке оповідання, як селянин старався кинутися під трамвай, але вагоноважатель зупинив, а тут рядом стоїть безпритульний і каже: — Гей, ти! Ти бачиш магазин? За шклом все є, бачиш, то йди, бий й грабуй своє. Чому ж ти кидаєшся, каже, під колеса? Та вони тільки й того хочуть.

Безпритульні були. І там навіть, де я була, був дитячий будинок близько, де збирали дітей тих безпритульних. Безпритульні були до самої війни. Не знаю, як тепер, але були такі, що ночували попід хатами, на вулиці, без дому. Їх багато позникало, таких розбишак всяких перед самою війною; очевидно, забрали їх до армії. Такі були не безпритульні, а такі хлопці, що все щось виробляли не те, що треба в школі, не хотіли вчитися, то вони десь позникали. Я так думаю, що їх забрали в армію. А може вислали до колоній, бо там були такі колонії для безпритульних. В Києві була така колонія для таких розбишак.

Пит.: Чи можна продовжувати чи ні?

Від.: Я вже не знаю, що я можу ще сказати?

Пит.: А мені цікаво знати про ставлення Ваших батьків до українських комуністів, але Ви не сказали прямо чи батьки підтримували Скрипника.

Від.: Я думаю, що так, бо коли він помер ... і Скрипник ... і той письменник, як він називався?

Пит.: Хвильовий?

Від.: Хвильовий, то вони про це говорили. Я думаю, що так, бо на папері моя мама писала: — Я підпишусь під конституцією, бо конституція совєтська дуже гарна, там воля на все: воля релігії, свободи, і слова, дуже гарна.

Але моя мама казала, що то не конституція а проституція, бо написано одне, а робилося друге. Ну, вчителі там були дуже занедбані, вони дуже маленьку зарплату отримували і тільки перед самою війною їм прибавили, знаєте. В нас таке було, що мій тато і мама заробляли на місяць півтори тисячі. Пізніше як батька арештували, мама на другий день вже не мала право піти до школи, бо вона була жінка ворога народу. І вона пішла працювати в трамвайний парк, там де трамваї заїжджають на ніч, таким рахівником і заробляла 183 карбованців і троє дітей в хаті. Ну, але після трьох місяців її покликали назад, бо багато було арештів, а жінки не пішли; учителів арештували, а жінки не пішли до праці й не було учителів, покликали їх назад до праці. Звичайно, що мій батько в революцію вірив, що мусить бути революція, так не може бути, знаєте, як було за царя, що то мій мамин брат був у Петербурзі, теперішньому Ленінграді, і привіз мамі „Кобзар" за пазухою і дав, щоб ніхто не знав. Тоді не вчили по—українському, але село говорило по—українському. Люди казали: — Ми тутешні.

Революція мусила бути, але революція дурила. Не за те, за що студенти тоді хотіли. Мій батько був тоді студентом, і студенти тоді хотіли роволюцію, щоб дати землю селянам, дати школи їм. Так само як на заході було, щоб не дивилися на селян як на бидло, бо там взагалі було якесь таке презирство до селян. Ніби радянська влада, але презирство таке. Колись я поїхала товариша зустрічати в Києві на модерній станції, *Bahnhof.* Пішла я там до туалет*иии* В туалетах дуже гарно, з червоного каменя, а дверей нема, тільки є перегородки. І ось я прийшла в таку перегородку, бачу лежить селянка; попід стінами були рівчаки, щоб сходила вода чи що. І вона там лежить, кошик під головою. Я прийшла додому, кажу: — Мамо, таке й таке я бачила — і продеклямувала, що як писали в нас у пісні, що старикам у нас почёт. Вона не мала право прийти до готелю, вона не мала права заснути в великій залі розкішній бо поліцай її б вигнав і вона в туалеті там же на тому ровчечку на підлозі лежала. Може вона прийшла, несла передачу до в´язниці. Так що така була непошана до селян, обзивали їх „Гапками." Ми жили коло базару, отже, щодня ми там крутилися на базарі з „Гапками." Мій батько то все в школі вчив дітей: — Ви не можете говорити на селян „Гапки," бо вони своїми репаними п´ятами й руками заробляють вам на науку. Вчив, щоб шанувати це, я дуже добре пам´ятаю. Ну й на тому базарі, Боже мій, що можна було тільки почути. Ті перекупки говорили таке, що часом волосся дубом ставало. Якби мій батько таке сказав, то зразу б його поліцай заарештував би, а ті селяни, то вони і перекупки говорили і кляли владу щодня все чекали, що ось буде зміна, ось буде зменшення цін на продукти, то завжди говорили, завжди люди чекали того.

Пит.: Це „Гапка" від Агафії?

Від.: „Гапка" це таке принизливе. „Гапка" це було таке ім´я на селі. Так як часом кажуть, що Іван, бо Івани дуже було, кожний то Іван, знаєте, це „Гапка" то щось таке було вже принизливе „Гапка." Мій дід вивчив п´ятеро синів і шосту доньку, всім дав вищу освіту і дід був теж учителем і директором школи в селі. А за голоду, як він приїхав, він у нас жив і тому, що він мусив ще працювати, щоб діставати картку на хліб, таку як працюючого, то він працював у жидівському колгоспі й для нього не знайшлося місця десь, розумієте, як вчителя, був десь в канцелярії. Ні. Він був сторожем зимою — в конюшні стеріг коней, а літом він стеріг город і вишні. Якраз ці городи були власністю моїх товаришок. То він от—то сидів під вишнею, а ми на вишнях. І стеріг і каже: — Як буде власник їхати, то кричіть, а я вас буду гонити.

І він там так і помер.

Мамин батько був козак, і він умер; хворий був і перед смертю молився. Мама чує вночі, він просить Господа: — Боже наш, нагодуй мене перед смертю.

Мама ранесенько побігла до школи взяла сніданки, бо там давали гарячі сніданки для дітей; тим ми рятувалися. Взяла так цілу каструлю, 10 сніданків, бо в нас так, в нас п´ятеро — баба і двоє дідів і тітка, мамина сестра — і: — Татку, тату, вставайте.

Тато вже холодний. Тато помер у 33—му році. Один і другий вмер, в голод. То той дід — батька батько — то він умер: він урізав собі пальця залізом, і він мав зараження. А тоді ж пеніциліни не було, так що він ще досить молодим був, як помер. Якраз тоді казали, що як хтось має дифтерію чи шкарлятину, то м´яса взагалі не можна

— але тоді все можна було, як був голод. Страшне. Як згадується, то страшне, таке життя було обідране, вся молодість пройшла в злиднях, та ще я вчилися — не хочу називати — але вчилися в такому заведенню, де в райдомі зі мною були дуже багато убрані жидівки і мали на собі таку одежу, такі черевики, що в нас не продавалися, все видно з закордону. І рядом із ними були селянські діти, які тепер там дуже відомі є. Можливо, якщо б не було війни, то вони б такі відомі тепер не були, але по війні так трошки змінилося і ці люди... Ну, то я так не хочу прізвищ називати, але ці люди там тепер є. Дуже важні люди.

Пит.: Так. Це безвичайно цікаво, що Ви говорите про презирливе, наставлення до селян.

Від.: Так, завжди, і ви знаєте, то дивно, бо ж ніби вони кажуть, що в нас всякий труд є.

Пит.: Чи достойний?

Від.: Достойний, я не маю ораторського таланту. Мій батько був великий оратор і як у школі то він завжди, той комсорг то все казав: — Скажіть промову за мене, скажіть промову за мене.

А особливо якщо то про Шевченка, мій батько ще керував і хором і газетою стінною і все. Велика людина була. І тепер, знаєте, 70–тиліття було школи два роки тому. Я маю лист на російській мові, прислала мені бувша учениця — бувша учениця цієї школи — вона на два кляси нище була. Зібрали їх то перший раз — таке то було *reunion* як тут роблять — перший раз в 70–тиліття школи. І поз´їжджалися більшість як, ви знаєте, з того світу, учні що ще вчилися перед війною; а ті учні, що тепер вчаться, їх вітали. І от пише мені: — Поз´їжджалися, і генерал був, і герої другої війни, і лікарі, і вчителі, всі. І так були мої дві товаришки, що сиділи. Ну, і теперішній директор став і сказав: — Прошу встати і поклонитися всім загинувших, всім тим, що загинули від голоду, в війну, були розстріляні німцями і були вбиті на війні.

І каже: — Поколонимося тим, які були засуджені за сталінського режиму настоящими ворогами народу.

І, між іншим, там тільки була одна вчителька, якій 90 років, яка ще була перед війною в тій школі. Вона тільки й по–українському говорила, то все по–російському. І там учні вставали і говорили про мого батька дуже багато — очевидно так що можна вже було. І говорили, що він людина була, яка вчила всьому гарному і то вчила труд шанувати і бачити тільки все гарне і там був, там є такий городок атомової енергії і власне, ті працівники також вчилися в нашій школі й теж говорили. Ну і в мене тут ще і сестра є, ну то я їй описал, як то було там, пише мені сестра: — Спочатку людину замордували, а тоді кажуть, що його замордували настоящі вороги народу, а він ніби був не настоящий.

Але всі настоящі вороги народу і далі живуть. А перш мій батько дуже багато працював так даремно, знаєте як у нас називали „нагрузка" і стінну газету видавав, і хором керував, і драматичним гуртком керував, всі промови, все. Він там пропадав цілий день в школі, взагалі він тільки був дуже добрий українець. Він був таким українцем, як є росіянин у Росії і то можна, а українцем бути таким як він був на Україні, ні, не можна, то гріх буржуазний націоналіст. Як його арештували, мама ходила копатися й там жид той слідчий розкрив його папери і каже: — Що ми будемо говорити так намвання, давайте побачимо.

А там папери збериглися ще з 21–го року, що мій батько така заголовка, що славні брати їздять по округах і агітують людей, щоб ішли до Петлюри а не до Червоної армії, знаєте. Ну то за те йому збереглося все. І, між іншим, декілька місяців перед тим, як мого батька заарештували їхала я в трамваї й зустрічаю одного чоловіка молодого, з яким сестра вчилася в нашій школі. Він мені каже: — Та ваш батько працював там і там та в газеті такій і такій то.

Знаєте, то я пішла додому, розказую. Мій батько каже: — То це виходить, що він НКВДист.

Може він попереджував, а так якби він взяв та виїхав десь в Росію, де був брат, який працював то зберігся б. Наприклад, він мав такого товариша, можна сказати побратима. Як мого батька арештували, його брата в одну ніч, то моя мама негайно поїхала до того товариша і сказала йому. Він зник і його не арештували. А пізніше, як перийшли німці, я так пішла в Київ подивитися на ті руїни, знаєте, бо після тижня, як

німці ввійшли, Київ почав зриватися. Я пішла і зустрічаю на тих руїнах цю людину. Кажу: — Як ви так збереглися?

Каже: — Твоя мама мене повідомила, я втік у Москву.

Там десь бухгалтером працював і він врятувався. Так треба було моєму батькові зробити. Ну, ви знаєте, що то тяжко.

Пит.: А як люди з Вашого середовища ставилися до німців, як вони прийшли?

Від.: Я вам скажу таке — як прийшли німці ми ховалися в школі в підвалі й в нас був такий дворник називався, що замітав у дворі, знаєте, і він каже: — Німці вже, у дворі.

Люди почали плакати. Моя мама каже: — Ми вже тепер білі раби.

А між нами була одна вчителька німецької мови. І вона вийшла так подивилася, молоді німці й думала, може в нас же така пропаганда була, хто знає яке, може роги мають німці? То молоді німці були, всі були з кулеметами. Вона поздоровилася з ними і вони питають, чи там є комуністи. Вона каже: — Ми самі ховаємося від них.

Отже, не любили їх, не любили, бо, знаєте, зразу як тільки вони ввійшли, військо ввійшло, зразу почали грабувати. Я сама бачила, як маленький підсвинок такий, забрали в одної жінки — таку маленьку військову машину пхали на задній *seat* туди, а жінка кричала. Нашого сусіда, який теж був німець, але такий радянський німець, і в нього були двоє, він десь працював у їдальні, приносив звідтіля недоїдки, вигодував двоє великих таких кабанів, такі на довгих ногах, англійські називали тоді. Йому казали: — Вбий та заховай, закопай.

— Ні, та що, я німець, німці мені дадуть ще більше.

Та що? Прийшли, забрали в школі, я сама бачила, постріляли ті посеред двору, розчинили його, а він там приходить, що забивав, папірчик якийсь дали.

— Скоро тут будуть, каже, наші магазини, то ти купиш, що вигідно за той папірчик.

Ну, так що люди їх дуже не любили. То ж вони таке робили, то ж як можна любити; недобре ставилися до людей. На сьомий день як вони прийшли, то почали розстрілювати людей в Бабиному Яру: євреїв, а пізніше були такі мішані подуржжя, то й їх. В нас такий був др. Нога, що ніби він був росіянин, але жінка була жидівка. Вся родина туди пішла. Пізніше з вищої школи, де я вчилася багато пішло туди бо не вірили, що така культурна нація, що дала стільки геніїв для світу, могла щось таке виробляти. А пізніше Червона армія як прийшла, то дуже карала, навіть карала тих, що дрова рубали в німців, а мусили рубати, бо як в селі прийшов бригадир і сказав, що ти мусиш піти, попробуй не піти. То дивлячись хто керував армією. Який був військовий командир.

Пит.: А яка частина комуністів евакуювалася?

Від.: Коли?

Пит.: В 41–му році.

Від.: В 41–му році то нас студентів послали збирати урожай, якраз там на Шевченківській стороні, де Шевченкова могила. Отже, моя мама казала: — Була страшна паніка, все палили, весь Київ був, каже, в попелі, бо палилися документи і повтікали.

З нашого двору втікла одна родина. Вона замітала в школі а втікли тому, що її син, який був у партії, був каліка, він десь мав поліо. Каліка, і він працював десь в фабриці як бухгалтер, але всі знали, що він був сексот, що він всі листи, що приходили, то він перевіряв, працював у НКВД. То вони вийшли, але багато поїхало і вернулося, бо по дорозі було дуже тяжко, багато людей були такі злі на євреїв, що вони не хотіли води дати по дорозі за те, що вони робили при радянській владі. То ж скрізь вони були: директором по всіх фабриках, по всіх заводах, по всіх школах — кругом і всюди влада була їхня. Я вважаю, що росіяни жидівськими руками розпинали Україну, саме таке, такі мої персональні переконання і мала товаришки і я бачили, як вони харчувалися, як вони одягалися, й їхні батьки отримували менше чим мій батько й мама. І коли я запиталася однієї товаришки: — Як це так, що ти маєш такі речі на щодня? Я навіть не можу на неділю мати.

Вона каже: — Ти не розумієш. Мій батько директором лавки, такої що продає воду всяку і там *ice cream* і цукерки, то йому влада платить 300 карбованців — а та: — „Мой отец сделает 300 раз по 300. Вот простая арифметика."

Що так якось ухитрилася, що перед війною треба було платити за навчання, то вона не платила бо вона бідна хоч ходила дуже гарно убрана. Вона була добряга, до мене гарно ставилася.

Пит.: А як німці трактували селян?

Від.: Ви знаєте, що я бачила, як німці батігами били селянів. То залежало від тих німців, хто вони були. Я, наприклад, знаю, що там у нас приходили вони робити дорогу. Така була організація *Organisation Tod, OT*. Вони чистили дороги і контролювали дороги. І так від села до села були такі станиці. Отже там був такий Фріц. Тоді він дуже мені здавався старий, років сорок. Там все працювали якісь такі, що щось їм трошки бракувало, бо не годилися до армії, то він так казав: — Лягайте, спіть на дорозі, селянам, а хтось хай пильнує.

Як є кур´ява на дорозі, значить, їде авто. Як їде авто, то, значить, німецьке. Тоді, каже, вставайте і працюйте. Ну, каже, Фріц є дуже добрий, Фріц має сало, Фріц має кожуха, який йому дали, Фріц має яйця. — Все мали.

Він добрий, а другий був відповідальним за декілька сіл. Шибеницю збудував, бо то була дуже погана. А в нього була перекладачка якась росіянка. То грабували, знаєте селян і дуже погано ставилися — їх не любили. В кінці кінців німці самі їх не любили, їх вивезли десь в інше місце. А так, що ж до селян? Мусили працювати, мусили іти і працювати. Бо всякі були. Були, знаєте, то так залежало, якщо людина інтелігентна то вона використовувала свій партійний квиток так само і в совєтах і в німців, використовував свій партійний квиток, щоб допомогти якось людям. Або хоч би не принижували людей. А якщо людина так, що від села відійшла, до міста не прийлша, дали йому *gun*–а, дали йому партійний квиток, то вони були дуже жорстокі й в совєтах і тут, бо він хотів щось показати.

Пит.: О то на кінець може повернемося до того презирства до селян. З чиєї сторони це проявлялося?

Від.: Так, то заведено було, знаєте, може ще з царського часу, так що чогось презирали в нас. Я знаю, наприклад, мій чоловік, він був на Західній Україні під Польщею, то він казав, що в одного священика — греко–католицького — так було п´ятеро доньок. — Вони, каже, сорочок не мали, але вони соромилися йти десь працювати, бо такий чорний труд то сором ніби був, удавали панів.

Ну, і в нас то все казали, що кожний труд оправдується, що можна все робити. Не соромно, все можна робити, але якось до селян таке було. Ну, наприклад, як приходили, я возила передачі до батька до в´язниці, а до Єжова там було багато селянок. Вони розказували: — Я ночувала десь там, були такі будинки новозбудовані, де жили відповідальні робітники, то отоплювалися, навіть було приємно. Зайдеш в коридорик і так тепло. Отже десь там під оста нью сходиною, то так сходи йдуть нагору, а під тим спала щось два дні по долами, знаєте, за то. І так вона собі там переспала, пішла до в´язниці принесла чи синові чи чоловікові передачу. А то все було таке якесь ... дядько, тітка, ніби нормальна мова, але воно було пацкуджене. О, дядько там мені дав чи продав. Таке було гедобре ставлення.

Пит.: А чи загально було?

Від.: Таких міщан. Наприклад, мій батько нас і в школі вчив, що треба шанувати їх, бо вони працюють на те, щоб ми вчилися. Так само мамин брат у родині своїй і навіть врятував якусь дівчину, що сиділа, з голоду вмирала вже на вулиці й привіз додому, підгодував, пізніше комусь віддав, щоб вона не працювала, знаєте, бо так як моя мама, мій тато і хоч мали вищу освіту, і мій вуйко, він дуже добру освіту дістав, бо його батько посилав у найдорожчі школи, ще платив за нього коли за царя, то вони добре ставилися, бо вони пішли зі села. Але такі міщани всякі, то в них таке було; міщани, знаєте, так було, і ці люди, що добре ставилися до селян, вони були добрі українці, а такі міщани, що вони і кінчається прізвище на „енко," але він каже: — Росіянин чи росіянка.

У них було таке ставлення недобре до всього українського і до селян. Але цікаво, що все ж таки українська нація народжує все людей таких, що Богом, що закладено українське. Я пам´ятаю, як я ще була дівчинкою в школі, було двоє таких сестер і одна з них мала чудовий голос і коли були якісь вистави, свято Шевченка, вона вставала, мені вона здавалася, що вона вже дуже виросла, вона вже десь напевно може 16, 17 років мала, вона вставала і починала співати „Заповіт" і просила всіх встати. Знаєте, і так я відчувала, що вона була така дуже добра українка. Пізніше вона десь зникла. Сестра її була, вона десь зникла і я думаю, що її пізніше арештували. Бачите, наприклад, як я вчилася в вишій школі, то був у мене товариш. І той товариш, розумієте, мені казав, що прийде час, що ми всі зітрем на порох наших ворогів і називав кого.

Я йому кажу: — Петро, мовчи, так не можна, почують.

Каже: — Ми зітрем на порох їх всіх.

І шкода, що я не можу, вони ще живуть, не можу називати. Вони тепер великі люди там і, розумієте, він з міста Сум, його ніхто не вчив, то він сам так почувався тому, що він товаришував з одним тоді ще молодим чоловіком. Той молодий чоловік тепер дуже велика людина, то я думаю, що і цей так само думав і їх ніхто не вчив; то там Богом дано і такі є й такі були і такі будуть. Отже вони там русифікують, а все таки, розумієте, як там тепер трошечки щось полегшало, заворушилося, правда?

Пит.: Цікаво. Чи Ви могли б дещо нам сказати про українсько–російські відношення за Ваших часів там? Так загально.

Від.: Я, наприклад, скажу про мого батька. То я не можу сказати, що він був шовеніст. Він був, я думаю, дуже великий патріот українського, але він викладав і російську мову, мусив російську мову, і він, наприклад, там де я жила, люди говорили таким жаргоном, він все був за чистоту мови. Як по–російському, щоб було по–російському на лекції, щоб чиста мова була як по–українському. Сам він був українець і він ніколи ніде по–російському не говорив, хіба як хтось не розумів, знаєте. Але він шанував все, що гарне, все що нас хвалило. А те, розумієте, я пам´ятаю, як Горький — вони Горького попросили, щоб перекласти його відомий дуже твір „Мать" — „Мати" на українську мову, він відмовився, сказав, що це не мова, це „наречие." Я пам´ятаю, як мій батько то страшно переживав і переживав мамин брат. Каже: — Та як це так? Каже, така велика людина як Горький і таке сказав. Та що ж інші думають?

І я знаю, що мамин брат, коли сидів над Дніпром у парку, бо там над Дніпром ідуть парти, на лавці з дерева, коли ніхто не чув, вони відкрито говорили: — Яке ми переживаємо страшне „смутное время," тяжкий час коли за тобою ходять, за тобою слідкують.

Між іншим, як мого вуйка арештовували, то казали: — В тебе є *gun*.

А він каже, він дуже поводився гордо та каже: — Та найдете, то підкинете, то найдете.

І пізніше, знаєте 30 письменників арештували і приписували їм якусь організацію, звичайно, що з того нічого не було, ніякої організації не було — тільки що їм неможна було робити те, що росіянам можна було в Росії говорити, знаєте, не можна було на Україні говорити, що українка і хочу, щоб Україна була вільна, але це все на папері є в конституції а в житті того нема і не було. Ну все були вдома українські друзі в батьків. Мій батько завжди бував у товаристві письменників; у Тичини, мій батько навіть намалював цілий альбом таких карикатур до Тичини до його творів. Як ще любив Тичину, як Тичина ще був молодий і писав гарні вірші, знаєте, зовсім інші як пізніше, бо то в 10–ій клясі я пам´ятаю проходили Тичину і його останній твір називався „Партія веде" і там декілька було творів „Партія веде." Є таке: — Та нехай собі знають, божеволіють, конають, нам одне робити, всіх панів, буржіїв чи всіх попів до одної ями, буржуїв за буржуями, будем, будем бити.

Нонсенс. І коли в 10–ій клясі один з учнів, вже 18–ти–літній хлопець, поспитав щось, а мій батько не міг відповісти і каже: — Скоро буде і таке, з´їзд письменників з учителями, так як, каже, Тичину поспитаю, що він думав під тим, що він думав під такою то фразою.

А то вже батько ніколи не питав і не відповідав, але ми знали, він знав, що відповісти, але не мав право відповісти. Отже, ви знаєте, був і в товаристві і на з´їздах письменників і всіх тих знав, знаєте, знаних людей, яких пізніше постріляли, повисилали, які пережили, ті, кого, наприклад Рильський страшно жив. Отже 20 письменників вернулося. Його одного випустили бо як йому не дали горілки то в нього була біла горячка, то все попідписував і тоді вийшов і написав „Пісню про Сталіна" й пішла його слава. Але він вічно сидів коло опери, був такий театральний інститут, він вічно там сидів, пив і плакав.

Пит.: То все?

Від.: Ну, але це він багато зробив, багато зробив перекладів, з російського, з інших мов і він зробив для української мови багато і тому не пишуть про нього так, як я думаю, але наша родина так про нього думає, що він був. Він сказав на побаченню, як мій дядько був арештований, він сказав, що Рильський мерзавець.

Pyfxbnm, не витримав і всі не можуть витримати. Знаєте, там так мордували, били і що витримати не можна було, не всі були. Я думаю, що мій батько швидко підписав, бо

він не міг, а мій дядько не підписав, то його й без того судили, відділили від всіх, бо він не здавався, бо я думаю, що та козацька кров його тримала і в кінці–кінців його вислали бо підпису не дав і там умер. Працював по коліна в воді. Слухайте, людина, яка в своїм житті тільки займалася наукою і ніколи не працювала фізично, а там різали дрова, пізніше він у воді на золотих приїздках, знаєте, золото виловлювали, ноги пухли і він там помер. Він ще листи писав, бо ще можна було, він був у 35–му році арештований, ще можна було діставати і писати йому. Посилали декілька пакунків, а ті пакунки в гнилому стані поверталися назад. Він там помер. Це страшне було, ви знаєте, не віриться, не можна повірити, що таке було. Для чого це було, я не розумію. Допустим, що вони знищити хотіли Уркаїну, так, але ж багато було арештовано з війська своїх же людей. Своїх багато арештовано було, таких людей, що вони вже були виховані за радянської влади і були вже партійними чи комсомольцями. В мене був товариш, який, як сказати, мусив ходити в селі агітувати, щоб вибирали там чи Сталіна чи я знаю, кого там вибирали? І прийшов додому, а вдома НКВД сидить і батька арештовують. Чому? Бо він поляк. Тому, що він поляк, його арештували, і він не вернувся ніколи. Тоді, розумієте, за німців його мама вже перестала ходити, але появилися помідори, вона почала їсти, якось стала, значить, на ноги. І вчителів за німців використовували, знаєте, щоб вони розносили повістки по людях на поїздку до Німеччини як вербували. За це більшовики їх зіслали після війни. Він прийшов 10 орденів маючи з війни, а матір заслали в Сибір. Ленін, Сталін помер, вернули матір спаралізовану. От бачите. Так що от це. Я не знаю, що це таке було.

Тепер я чую, що в Москві йде фільм зроблений чотири роки тому в Грузії. Ви знаєте, що цікаве було? Я як була студентка, то я підробляла на кіно–фабриці. Я могла зробити добру кар´єру, але я боялася покинути ту школу, де я вчилася, бо я добре виходила в кіно. Знаєте, можна бути красунею і паскудній виходити. Я дуже виходила. Мені пробу робили, пізніше я маю такі листи, що можна мене заграмірувати і панею і селянкою, все, що хочете. І поїхала я підробляти ... така була кіно–дружба грузинського і українського народу. Між іншим, грузини дуже український нарід люблять. Мій тато й мама з хором учительским їздили по Грузії, співали, дуже їх гарно приймали. Вони дуже такі гостинні ті грузини. Ну, і поїхали в таке село Яблуневе, ми там фільмували урожай, і там грузинська фабрика знімала. І наші дівчата спочатку урожаю нас знімали, а пізніше, хто хотів, їхали в Грузію, там знімали ті овочі, значить, така дружба перед самою війною в 39–му році, і розумієте був такий славний режисер, ордена Леніна був, а жінка його співачка, сопрано, українка. І одного разу не знімали, бо був дощ, і нам сказали прийти до управи. Там під голим небом була сцена, знаєте, лавки і він нам оголосив таке, що каже: — Ми мусимо не тільки цей фільм зняти, му мусимо ще зняти кіно–журнал про Шевченка, і, каже, ми любимо дуже вас, уркаїнців, за вашого Шевченка. Пам´ятайте, не російський народ а український.

Ви знаєте, я не могла повірити. Приїхали я додому вже з того знімання, то мамі розказувала, кажу: — Як він міг таке говорити, що уркаїнський народ, каже, ми любимо за вашого Шевченка, але не плутайте, не російський а український.

Отже він таке говорив.

Ну, і пізніше я поїхала, бо вже була тяжка праця знімати все, знаєте, на полі, дуже тяжка. Бо весь той *equipment* був такий застарілий, десь напевно і тепер так. Значить, то можуть одного ката знімати, один кат загально жнива знімав півтора місяця. Ми вже жадали. Селянки відмовлялися, бо ті снопи треба було в´язати, я була поставлена за тим трактором, що жав, знаєте, то я вже не в´язала, я була поставлена за тим трактором, що жав, знаєте, то я вже не в´язала, просто *make believe* за тими перевеслами то була дуже тяжка праця, знаєте. Я вже в Грузію не поїхала, почалося навчання, так що, а колись мріяла дуже бути артисткою; ну, я вже не хотіла свойого кидати. Мені режисер, помічний славного такого режисера як же його називати? Був славний такий уркаїнський режисер, що помер в Москві, просив, щоб його серце виняли і поховали на Україні — Довженко. Так його помічник режисер мені не радив кидати те, що де я вчилася, і не йти в студію при кінфабриці, бо, каже: — Вас там будуть ганяти більше чим вчити, в масовках, каже, будьте певні, що тут ліпше будете до смерти грати.

Ну, а я передумала. О так по–українському говорив. Багато людей таких було, що вони за німців дуже великі були українці, а за більшовиків такі наші студенти, де я вчилася, що вони таким духом, але вони так як от–то я, повчали, знаєте, бо боялися.

Пит.: А чи німці переслідували таких людей?

Від.: Бачите я якраз виїхала з Києва і була 200 кілометрів від Києва в одному селі й мама мені написала в листі, що всіх тих людей, що я знала на одному весіллі, такому українському, каже, виарештували.

Це тоді в Києві арештували, знаєте. Телігу і всіх, знаєте, і мама пише, що тих людей в Кривому Розі перев´язали їм очі, пов´язали їм руки і питали їх: — Хочете України вільної?

— Так, кажуть, хочемо.

— А, каже, щоб ви хотіли перед смертю?

Кажуть: — Хочемо, щоб нам розв´язали руки і розв´язали очі.

І їх постріляли тих хлопців. Я знала всіх. Та німці нічого... Більшовики багато залишили таких до співпраці своїх людей — партизанів. Я пам´ятаю, що в Києві щось були, навіть тоді ще не могла повірити, що в Києві щось вибухла якась частина в церкві Софії, що партизани щось там зірвали, знаєте, не могла повірити, що була якась совєтська партизанка, знаєте, тоді в ті часи, бо так люди ненавидили то все, що це раз, а подруге, ті всі, що то все робили, то повтікали.

То, знаєте, я була на радіо два дні перед тим, як німці ввійшли. Треба знати, співав квінтет, ми співали. Нагло ми стоїмо, відкриваються двері, заходить Корнійчук і Ванда Василевська в уніформі. Вона в спідниці, але, значить, в уніформі сіла за столик, ми стоїмо з дівчатами, тільки одна одну щипаємо, значить, що ми пізнаємо їх, стоїмо, мовчимо. І Корнійчук говорив, вона нічого не говорила. Корнійчук говорив через радіо те, що пізніше в газеті писали, що починалося так: — На золотих куполах Святої Софії і Святої Лаври — точно так і сказав „святої" — грає українське золоте сонце.

Такий був вступ.

Ну, зараз таке, що Київ буде наший, що ми Київ не здамо і так далі й так далі, а сам після того сів на літак і втік. І ми тоді співали якісь пісні там про республік 16, всіх сестер, щось таке пам´ятаю. То там я бачила ту Василевську. Це вона з Польщі була письменниця чи що, і його бачила. Він тоді втік. Говорив так і втік. І нам ще і гроші не заплатили, 800 карбованців були мені винні, то так що я прийшла на другий день за гроші, а там уже вітер по радіо гуляє, папери літають, знаєте. І ще я пішки пішла, бо трамваї не ходили. Ну і що? Люди знали що. Як німці прийшли, ми повибігали на вулицю, то що є? Вони дають нам книжечки і показують „матка яйце, матка за яйця, матка масло."

Значить, що так по—польському, знаєте, щоб давали їм масло і яйця. Грабували дуже. Кажуть, що 24 годин дозволено грабувати. Але порівнюючи з совєтськими, то були композантні. То все було на мотоциклах, все було, знаєте, в тих шкіряних плащах, то большевики писали, що *SS* команда їде вся закутана в зброї в сталь. А за ними вже йшли такі, знаєте, їхали підводи, як Шевченко писав, кострубаті німці, знаєте, хоч ніби ми і їх чекали, вони ввійшли якраз з тої частини, ми чекали їх з іншої частини міста, де було багато квіт, знаєте, там була така дача Крістора, там все було заквічено, люди їх зустрічали з квітами. Три дні були такі страшні бої під Києвом, що ні одної хвилини не замовкували ті канонади. І так говорили, що то німців набили. А пізніше наших людей заставляли то все прибирати, значить, то все наші люди погинули там за містом. А пізніше передавали по радіо, вже як Київ був взятий, що в Києві три дні були бої в середині міста. То неправда. Якби хотіли, то можна з тієї школи, де я була, зі всіх вікон і дверей стріляти, ніхто нічого не стріляв. Німці таки увійшли, молоді, білі, перелякані, знаєте.

Пит.: Чи люди вірили, що це совєтам вже прийшов кінець?

Від.: Ми вірили так трохи, але багато людей, що й чекали вже назад совєтів, бо вже німці себе показали. Такі були люди — я знала одну жінку, яку батьки її знищили, розкуркулили, знищили, вона якось так сиділа, вийшла заміж за такого зоолога, і вона жила в селі — мала хату і по жидах він працював. Жили, і вона, значить, чекала на них. Мені було якось дивно, що в неї ж все знищено, значить, вони дивилися, що її не було погано при колгоспі, зоолог, мав хату, мав корову, мав, знаєте, так як лікарям було все добре. В місті погано, а в селі добре. Вони мали ту саму зарплату, що і в місті — вчителі. Але, розумієте, вони мали кожний хату і мав корови там, кури, все. Їм було багато ліпше як тим, що в місті: учителям у місті було дуже погано. Ну, а, знаєте, селяни так казали: — Як наш кричав, то хоч я розумів, що він кричав, а як німець щось гегоче, я не розумію. Ще пхає тебе, знаєте.

Між іншим, як німці ввійшли, то вони в перший день побили добре, може мене б і вбили, якби моя мама не вискочила з хати і вискочив директор школи, бо ми ж то цікавилися, що ж то за німці, та й почали виглядати через вікна, нічого, працюють цілий день, знаєте, чистять машини, працюють, то ми вийшли під хату. В нас і туалета і вода була надворі. Ми жили в маленькому, такому вудиночку в школі в дворі. Під вечір якийсь німець приходить і каже: — Покажи мені *Keller.*

Я зрозуміла, що таке *Keller*, то значить підвал під тим і тягне мене туди. Я кажу, там під школу, а він мене тягне. Я давай кричати і люди, значить, позбігалися всі німці, а то, знаєте, перша частина, що стояла в школі, вони там спали. Боже мій! Вхопили вони мене, побили мене сюди і пізніше мені лейтенант так кулеметом в спину. І тягнуть мене. Притягли мене, щоб у пивницю йти, такі сходи з каменю а над тими сходами такий був дашок на трьох тих залізних палках. Як ми були малі ще, то ми стрибали з того дашка з парасольками. Як я тоді була дуже худа, як я вхопилася за того, вони мене не відірвали, били, але не відірвали, така сила, бо я не знала, що там мені буде. Так у нас говорили. І між ними був один перекладач чех. І він каже: — Як там партизанів нема, то нічого не буде.

Ну то я йшла і, знаєте, в мене ноги тряслися, а вони всі *gun*–ами, з кулеметами, з лямпами. Там такий замок висів, вибили. Щастя моє, що там нікого не було, міг би якийсь червоноармієць переховуватися, а тоді кажуть: — *Go home.* — І кажуть: — Іди *schlafen, schlafen* — а моя мама ще щось кричала там по–українському до них. Ну й той перекладач чекав; було, що як увійшли в школу подивитися, чи можна там зупинитися їхній армії, там портрети вождів, наша та прибиральниця каже, що можна познімати. Сталіна, Леніна, а той перекладач: — Не знімай, каже, ти ще до нього будеш Богу молитися.

Пізніше він захворів, мав свинку, знаєте, і він лишився. Я вийшла надвір, щоб з ним поговорити, він чех, і якось трохи його розуміла. І викинули, знаєте, з бібліотеки багато томів Леніна, і він каже: — То такий був мудрий чоловік. Я б хотів так російську мову знати, щоб знати, що то таке.

Він мені каже: — *Hitler is not good* — значить, Гітлер, як то вже по–німецькому то сказав, Гітлер він *nicht* там *gut*, чи як то називалося. Значить, він був якийсь такий трохи рожевий і він бачив може, що німці роблять, із тим не погоджувався, і казав, що: — Ви ще будете молитися до нього.

Пізніше він поїхав зі своєю частиною.

О, багато було в армії німецькій, які по–російському говорили, вони були перекладачами, діти німців. Між іншим, в 33–му році, як був голод, німець кликав всіх німців до Німеччини і з Києва багато виїхало, навіть виїхала одна моя товаришка і вони мали маєтки в Києві, мали фабрику ковбас і мали клейну фабрику, клей робили, мали свої маєтки поки не забрали. Пізніше вони були в Берліні — я їх відвідала як була в Берліні — то вони через 10 років пізніше, то вони там мали булочну. І цікаво, що вона була німка, вихована в Росії, і вона мені казала таке: — Я не можу простити німцям, що вони зробили з Росією.

Бачите, її душа була там. І їхній син в армії пілотом був і не вернувся, десь його збили, так що в німецькій армії було багато таких, що говорили по–російському, знаєте, сини тих всіх емігрантів, що поїхали назад до Німеччини.

Страшний то був час.

Пит.: Може ми і на цьому закінчимо.

Від.: Закінчимо, так.

Пит.: То щиро дякую Вам.

Anonymous female narrator, b. June 23, 1920, in village of Mlyny, Opishnia (now Zin'kiv) district, Poltava region, one of five children (of whom 2 survived) of a "middle peasant" with 15 *desiatynas* of land. Narrator's grandfather had 60 *desiatynas*; he and two of his sons were dekulakized and exiled in 1928. The following year, narrator's family was also dekulakized but not exiled because narrator's father died soon thereafter. In 1933 one of narrator's schoolmates was eaten, along with two siblings, by his mother. Narrator mentions another arrest for cannibalism and villages which died out completely. In her villages whole families died out. Maintains that at the same time the grain elevators were full. The policies which brought about the famine were conducted by local villagers. After the famine the family moved to Poltava.

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: *Nineteen twenty*, 13–го червня.
Пит.: А в якій місцевості Ви народилися?
Від.: В Полтаві.
Пит.: В самому місті чи в районі?
Від.: Опішнє. Район. Опішнянський район. Село Млини.
Пит.: Ваші батьки займалися хліборобством?
Від.: Хліборобством, так.
Пит.: Чи Ви пригадуєте собі, скільки землі було в батька?
Від.: Мій батько мав 15 десятин.
Пит.: То рахувалося, що заможні?
Від.: Середняк.
Пит.: А скільки дітей було в Вашій родині?
Від.: Нас було п´ятеро дітей, але нас тільки двоє в живих осталося. Двоє. Я хотіла б більше сказати за мого *grandfather*–а, за мого діда. Дід мав 60 десятин землі. Я мала вісім років у *nineteen twenty–eight*, розкуркулювання прийшло й мого діда забрали. Забрали двох синів — Петра й Гната. Це я й можу сказати й прізвище, бо їх нема, *anyway*, в живих. Петро і Гнат. Вивезли на Сибір. Дядьки ніколи не вернулися і дід. Дітей, старшого брата, дядька Петра, вивезли дітей. То було зимою, я пам´ятаю, склали на санки дядину мою і тих дітей і вивезли в поле може яких сім кілометрів від села і так сказали (через плач): — Уставай куркульська морда і йди куди хочеш.

Я не можу навіть говорити.
Пит.: А хто це дідові зробив?
Від.: Тамошні. Тамошіні люди. Бідняки. А як прийшло розкуркулення, ну, й вони дістали від вищого, від *government*–у, дістали наказ, що таких і таких розкуркулити. Який мав землю — розкуркулити його, на Сибір вивезти. Ну, дядина прийшла. Ну, куди? Пішки вийшли, з хати вигнали, в хаті все забрали, навіть хату розвалили й зорали, щоб не було навіть того місця, де й хата стояла. Ну, дядина якось добралася до села з тими дітьми. Скільки вона мала? П´ятеро дітей. Вони дійшли до села й коло села там якийсь був чоловік, що такий дуже хворий був на туберкульоз, що ніхто не хотів коло нього й бути. Вона його запитала, й він пустив. Хатки які були? Отака одна кімнатка була. Під соломою. Таке стояло під городом. І він її прийняв. Він її прийняв, бо вона коло нього ходила. Як вона в нього стала жити, то він, як вона тільки щось зготувала з´їсти, каже: — Ей, хай діти виходять, хай куркульські діти виходять з хати.

Він навіть їсти їм нічого ге давав. Це в 28–му році. Це ще хліба тоді було. Це ще тільки розкуркулювання почалося. Як уже настали колективи, тоді в нас усе забирали. Вона там пережила. Ну, якийсь час і він помер. Прийшла. Тоді це кінчилося розкуркулювання. Діда забрали, дядьків позабирали. Вони ніколи не вернулися додому. Родина ото їхня так розлізлася. Другого дядька тітка там десь пішла в друге село. Я вже за тих не знаю, я маленька була ще, але пам´ятаю. За цю родину, що я пам´ятаю, то за старшого дядька. Ну, й тоді прийшли колективи. Ой, як тоді почалося розкуркулювання! Нас пропустили й рік не забирали в нас. На другий рік і в нас все

забрали. Але нас на Сибір не вивезли, бо тато мій скоро помер, і мати осталася з дітьми самими. То нас оставили. Але землю, те все забрали. Пізніше, як стали колективи організовуватися, мама не хотіла в колгосп іти. Тоді й в нас все забрали — які корови там були, пару корів, коні. І це все забрали. Не дивилися на те, що вона вдова й з дітьми. Це все позабирали. Ну й почалися колективи. Колективи прийшли до 32–го року. В 32–му році наступила в нас голодівка. Оце страшний суд був! Розкуркулювання було таке саме. Хто? Середняки й куркулі, які мали землю. А в 33–му році — без перебору, хто він був? У 33–му вже році то вимирали люди. Ви молоді, ви не можете повірити, що я можу казати. Я б сама, якби то не бачила, я б ніколи не повірилиа, що мені хтось казав. Ми ходили до школи. Школа була три кілометри від нас. Ми ходили пішки до школи. Діти йшли до школи. Хлопець був — як же ж його було прізвище, хвилинку, я тут десь записала — Горошко, називався Горошко. Першого прізвище я не пам´ятаю. Хлопець зі мною ходив в п´яту клясу. Як ми йшли, то треба було обходити село. А ми через такий маленький хутір, там п´ять чи сім хат було, й ми через цей хутір ходили, щоб скоріше до школи прийти. Ну, й то була весна. Йшли ми попри цих хат. Той хлопець, який був зі мною в клясі, він не йшов вже тиждень до школи, не був. Учителька питається, чого цього немає Горошка, Дмитро чи як, Дмитро здається. Каже, чого Дмитра в школі немає. А його сестра меньшенька була, й сестри немає. Ми кажемо: — Не знаємо, чого немає.

Ну, нічого. Ми на той чи на другий день, чи на третій, чи на четвертий день ідемо до школи через його двір. Вона виходить — його мати — і такі знаєте петлі ті, що ото як ковбої накидають на телят або на щось. Ми йшли може з якихось 10 дівчат, і вона накинула й хотіла з моєї коліжанку одну. Її так по плечі тільки. Вона хотіла зловити її. Ми прийшли до школи й до директора школи кажемо, що отака й така справа. Кажем: — Нас Горошкова мама, кажем, на ту накинула, на петлі хотіла зловити її, але ми не знали чого вона. Директор школи визвав міліцію і до неї. То вони вже найшли. Діти вже були. Самі голови понаходили. Вона вже поїла дітей своїх. Чи це можна зрозуміти, чи це можна!? Ви молоді, чи це ви можете повірити, чи що я брешу, чи ... я б сама, як би мені хто так казав, я б не могла повірити. Але це на мої очі було, що воно мені ніколи не забудеться. Тепер, поїхав мій дядько, поїхав у Полтаву на базар як продають усе, бо так не можна ніде нічого дістати було. Каже: — Поїду хоч картоплю десь достану.

Він приїхав на базар, а один чоловік йому каже: — Знаєш що, зайди, каже, до мене до хати, я маю картоплю на продаж.

І він до нього зайшов до хати. Такий, каже, коридор довгий. Будинок такий підозрілий був, каже. Я так сів, каже, на стільці. А так стояло ліжко, каже, під другою стороною. Я, каже, якось так отак торкнув ногою під ліжко, а там рука випала, рука людська. Я тоді як злякався, каже, як вискочив з хати й давай кричати.

І тут десь міліція знайшлася. До того вони його арештували. Вони вже знали, що він робив із людей, робив ковбасу, яку люди купували й находили нігті в ковбасі тій. І його забрали. А що з ними зробили ми ж не знаємо. Тепер, у селі вимирали, такі були села, що цілком вимирали люди. Буряни такі. Цілі ті по вікна. Людей нема. Люди в хаті повмирали, ніхто не хоронив. А щурі великі, пооб´їдали вуха, пооб´їдали. Бо люди були такі слабі, не міг ніхто нікого хоронити. То вони тоді привезли відкілясь, давали потрошки хліба аби тільки похоронити тих людей. Такі були — їхав возом по селі й вкидав. То ще хто був живий і тих укидав. Каже: — Що ви!? Я що буду — два рази вертатися за тобою. Я відразу вкину й тебе завезу.

Оце я що бачила. Багато людей, що повмирали, тут у мене навіть й прізвища є, що повмирали, а діти полишалися там. Я знаю дітей — але я не знаю, чи вони живі ті діти — щоб їм не пошкодити тепер. Я знаю як ці діти називаються, бо зі мною в школу ходили разом, з одного села були. Повмирали, батьки повмирали, а діти пооставалися самі. То там, кого–яких вже повідсилали десь до міста в дітсадки, такі що де безпризорні діти були. То це не то, що ця голодівка була через те, що в нас хліб не вродив. Це неправда! В нас такий амбар був великий, що там звозили зерно, зсипали. *Grain elevator.* Вони повні були пшениці. Були замкнуті. Люди збиралися, кажуть: — Давай поїдем і відірвем замок і візьмемо, то там же їх і стріляли коло того. Вже відтіля ніхто не вернувся, хто туди пробував піти. Це була штучна зроблена голодівка. Так, знали! На Україні ми знали, що це спеціяльно, бо на Україні ж тільки росло. Збіжжя росло на Україні! І з України ж тільки везли кругом. А в Росії не було голодівки, а в

нас голодівка була. Їздили в Росію. Де сережки були золотенькі, де перстні були золоті — все повідвозили до Росії і міняли. Привезли відтіля не то муку, а вже висівки, що сіяли, просіювали й ото оставалося. Те тільки привозили на Україну. І тільки Україна зазнала голоду, не зазнала Росія. Оце, що я можу сказати, що це я пережила сама й дуже багато пережили ми в той час, бо моя мама лежала пухла з голоду. Ноги були такі, як я вся і вода йшла під них. Не було нічого їсти. Батька тоді забрали нашого. Мій рідний батько помер ще як ми були малесенькі. А вже як оце колективізація була й голод, то я вже батька мала як *stepfather*–а. Його були забрали за щось, що він там не робив добре, чи щось не хотів у колгосп піти, чи здавалося, що в колгосп, щоб не йшов у колгосп. Якщо не хочеш у колгосп іти, вони арештовували й забирали десь. І ми осталися — я осталася і мама й була сестра. Скільки ж Галі було? Три роки було тій сестрі. То я мала 12 років, і нас заставляли в колгоспі — якраз прийшли жнива — щоб косили — збіжжя косили — і ті снопи носити. Як я сама така була. Їсти немає що, така слаба, ті снопи такі здоровенні, візьмеш той сніп, а сніп той тебе валяє з ніг. І що вони давали?! Давали не хліб. Я це не можу також по–американському, а ти може і не знаєш. Так як витискають олію із насіння, то так макуху давили. І розводили якихось висівок, у кип´ятку розводили, й то такий був суп. І то того супу дадуть одну чашку й кусочок тієї макухи. І я ту макуху обкусаю кругом, я ж сама їсти хочу, а мама вдома пухла лежить і сестра маленька в хаті, а батька немає. Я той суп виїм, а ту макуху (через сльози) несу своїй мамі. Ну, якось моя мама вижила. Ми, якось вижили так, що я не знаю як. У нас дядько був, який їздив. Живий був і був незасуджений. То він їздив у Росію. Вже повідвозили деякі хустки були, таке полотно, що самі люди ткали, такими своями, *cotton* якийсь, чи щось, як самі люди робили, самі робили люди. Те повідвозив. І ми якось із мамою вижили. Вижили. І та сестра вижила й я. То я, як то здумаю (через сльози), я не розумію. Мені вже 66 років. Як я не можу пам´ятати всього того, що було, я не можу пам´ятати. А як той, що 86 років і пам´ятає, то за того Дем´янюка розказувати. Як же він пам´ятає той чоловік?! Я тільки 66 років маю, і я не можу всього пам´ятати, що було. Я навіть тих сусідів позабувала, бо ганяли з міста на місто. Нас пізніше тоді вже з хати вигнали. Ми в своїй хаті не жили. Пізніше вигнали вже з нашого села, виселили нас на друге село. Ну, я сім кляс кінчила в селі, а тоді пішла в Полтаву й там вчилася в Полтаві. А тоді вже я підросла. Все те, воно не забулося, але що будеш робити? Нічого не нагадували нікому нічого, бо не можна нагадувати було. А куркулям то не згадуй і не нагадуй, що ти куркуль був. Бо я вже знаю, як мої двоюрідні сестри попідростали, вони не могли ніде документа ніякого достати. А без документа ніякого до праці вас ніде не приймуть. То вони об´їздили всю Росію кругом. Та моя тітка з тими п´ятьма дівчатами, вже попідростали, вже мусили десь до школи йти чи щось, вона не могла в своєму селі бути, бо то вже не пустять ні до школи, нічого. Оце таке що я можу сказати.

Пит.: В якому році Ваша родина переїхала до Полтави?

Від.: У 35–му році, якщо не в 36–му. Я це не пам´ятаю вже точно. Я кінчила сім клясів, і я пішла вже в Полтаву. І мама моя зі мною поїхала.

Пит.: Яку працю мала Ваша мати?

Від.: Домашню працю. Куди ж вона? Домашню працю мала. А тато не вернувся. Тата ми так уже більш не бачили. Сестра моя, я б сказала де вона працює, але я не хочу. Вона в Харкові, працю тяжку мала, писала вона, я листи діставала через Канаду, там через знайомих. Я навіть не хотіла листи, щоб сюди приходили, то я через Канаду. То вона писала: — Сестричко моя дорогенька, в мене за два тижня згоряють черевики. — Вона десь працювала в літейному заводі, під землею десь працювала. — Я працювала 20 років, а тепер вже на пенсії, але в мене руки не годяться, і я вже не годюся нікуди.

Мама моя померла давно вже, може 10 років, а сестра живе ще одна. Батька й того й того не маю. І то в мене тільки одна сестра осталася іще жива десь.

Пит.: А Ви згадували, що були такі села, що поголовно вимерли. Чи Ви пам´ятаєте які?

Від.: Поголовно вимерли — це було маленьке село Коржівка (*a small village under Opishnia* sil'rada). Оце я пам´ятаю. Таке маленьке село. Там небагато людей було. То страх було біля того села навіть йти. Бурян позаростав. Хат не видно. Буряни такі, що покривали вікна — такі в нас маленькі вікна були — покривали вікна. Людей багато вимерло. Там ще які села були? Далі там Лихачівка, Коржівка, я вже й позабувала. Це

село Півні. Рублівка, Котельва — оце все туди за наш район, туди за Опішнє. Це отакі села. Я в них ніколи не була, але пам´ятаю, як ще батьки мої жили, як був НЕП. При НЕПові було *alright* жити, як ото віддали землю і кожний для себе. А тоді, як взяли в колгоспи. *That's it.* І все забрали. Все забрали, а тих на Сибір. Порозплачувалися і все. А мого діда так знищили — хату зірвали, все зорали й такі дерева, там були дубові дерева, пасіка, сараї були величезні. Добре дід жив. Було два сини ото, що я казала. І то зорали все, щоб не було нічого куркульському нащадку, там де він жив. То ми вже, як я вже оженилася і деякий час був, а то було в 38–му чи в 39–му році, ми поїхали, то я своєму чоловікові показала. Кажу: — Оце ось тут мій дід мешкав.

То тут не було нічого. Все зоране, все під колгоспом. Оце така моя історія.

Пит.: А що то за люди були в сільраді, в партії?

Від.: Оце, ви знаєте, й прізвища не знаю.

Пит.: Прізвища не треба.

Від.: Такі самі зі села. Із села. Були бідняки ті, що вони ніколи нічого не мали. Літо прийде, вони собі в холодку під деревом коца тягає з однієї сторони на другу. А як приходе зима, тоді ходе буряка просе, картоплю просе. Оті оце робили. Бо в нас особисто сам сусід вилазив на хату й штовхав. Така була залізна, що крізь солому де є заховано. По дворі по всьому ходили й тими залізними тими кололи, де є закопане може зерно. Вони шукали, що може де закопане зерно. Тепер, хрести познімали, церкви порозбивали. В нас було в районі може п´ятеро церков, то вони з верхів познімали. З однієї зробили школу, а з однієї то німці, при совєтів таке як клюб були зробили, а німці, як зайшли, то коні заводили. Отаке також робилося, також добнас. А ці з наших людей були. Присилалися з району. Там чужіші. Не з того села може, а чужіші, але всі вони ж були свої. Наказано було з Москви. Наказано. А ті вже робили те, що їм наказувалося. Може за те я не скажу, чи вони діставали що за те, чи приказ був. Я за це не можу сказати, бо я ж не знаю, чи їм платили, чи не платили. *I don't know.* Але то свої. В нас сусід улазив і червоний прапор вивішував, що вже тут усе, нема нічого тут, то вже що вони за радянської влади. А хто проти тільки щось сказав, уже й немає. Як забрали на другий день, то вже немає і його, вже не почуєш — ні листа не дістанеш, нічого. В хаті навіть своєю мовою не можна було говорити. Підслухали, доносили туди, щоб якийсь був доказ, щоб його арештувати й вислати кудись. Отаке робилося в нас на Україні. І воно й по цей час робиться. І там ніколи не буде спокою. Люди хочуть так як ми жити вільно, але ніколи, поки комунізм буде, нічого не буде. Ото таке й напишіть. Поки комунізм буде. Я і тут говорю навіть американцям. Кажу: — Щоб ви знали, яке там життя, щоб ви знали, як ті люди жили, ви б ніколи не підтримували комунізм. Ніколи! І ви б з тими совєтами ніяких зв´язків не мали б, вони такі хитрі політикою. Їх страшно треба боятися і не треба їм простягати руки, бо повідрубають руки. Ну, ото трошки Реґен почав, було дуже добре, щоб з ними не йти в руку. Що він каже: — Давайте ми дружити. — Одурять. Ви знаєте, що одурять. Комуністи то паскудні, й паскудна їхня всяка пропаганда. Ви дивіться, висвітлюють у *television*–ах. Що ви показуєте?! Та мені то таке смішне, як вони показують. То ж вони ще вибрали найліпше. А ж ви таки бачили може, як вони там показують часом. Показують, замітьте, показують у Москві ті самі люди, так само повдівані. Кожний раз, що вони показують, ті самі люди. А вони показують у таких *mink coat*–ах. Хто їх має?! Там так. Як ви дістали один плащ і один костюм — то *forever. Forever*, вони ніколи не міняють. Ото вони в тому самому й 100 років ходитимуть і 100 років вам показуватимуть на *television*–і. То тут, в Америці, ви ж подивіться скільки тут усього є. І ще є люди незадоволені. Вони не знають, що вони *missing.* Як вони, не дай Боже, дуже будуть плакати за цим. Це така держава, що ще такого життя не знає. Ми приїхали, ми самі приїхали — двоє дітей було, без одного цента приїхали сюди. Я не бачила доляра, поки ми в Америку приїхали, тоді доляра побачила. Приїхали сюди — ми маєм хату нову, дітей обоє вивчили, і ми маєм собі — нікому не надоїдаєм. І я думаю, що з українців нікого немає на *welfare.* Це може якась хвора людина десь, таке якесь нещастя може сталося. Ну, ось у нас у церкві, ми ось стільки всі знаємося, з нас кожний хатку має, кожний все. А Америка це золотий край, і ми дуже *happy*, і дай Боже, щоб усі так жили, як ми тут живемо. Оце я таке сказала, хотіла сказати.

Пит.: Так, щиро Вам дякую.

Від.: *Okay*, прошу.

Conducted together, the first narrator calling a friend and inviting her to participate. SW 1 is Varvara Dibert, b. 1898 in the village of Pedynivka, Zvenyhorod district, Cherkasy region and at age 9 went to church school in the city of Kiev. Narrator's father and ancestors had been Orthodox priests for centuries. At age 17 she became a schoolteacher in Kaharlyk, a district seat in Kiev region. Narrator gives information on revolution and rebirth of Ukrainian Orthodox Church. In the 1920s narrator's brother was imprisoned for participation in Petliurist guerrilla forces. In 1922 narrator married a Petliurist, who worked as a school principal. She also describes Ukrainization of schools in the 1920s and life story up to emigration in 1943. On the famine, during which narrator taught school in Kiev: "In '32 people already began to die. Not because the harvest failed. The harvest was wonderful, but they took everything, seized everything from the peasants... It started in '32 and '33. In Kiev there were many *bezprytul'ni.* It was frightening how many of them there were." Narrator describes these orphans, how they were rounded up, housed in barracks, and how the bodies of the dead children were loaded on trucks "like firewood." Narrator saw many starving peasants, especially in line for the so–called "commercial bread," which sold for R2.50 per kg. Peasants were loaded on trucks and taken out of town. In general, Mrs. Dibert provides excellent information on the *bezprytul'ni* so common during the famine Mrs. Dibert reads from an acquaintance's letter, in which the writer recalls, "Swollen bodies, still almost half warm, were thrown into a common pit. Often they moaned and asked for only a little water to help slake their thirst. And therefore I ran fast to the priest's house and got a bottle of water. But one time the torturer who was supervising it all threw me into the pit with the bodies. Then my stepmother forcibly dragged me from the pit. But for this she was taken to court. Then at night she cut down some fruit trees and sold them for fuel in order to pay the investigator and the prosecutor. But she was again taken to court and harshly punished for cutting down trees. They no longer belonged to her but to the collective farm. My father and grandfather had grown these trees and cared for them all their lives like they were little children." SW2, anonymous female narrator, b. 1903, participates after being called by Mrs. Dibert. She had lived on a *khutir*, was dekulakized in 1928, and in 1933 made her way toward Poland as far as Shepetivka. SW2 states that people were hungry even in the late 1920s but not to the point of starvation. Most starved in 1933 due to ever increasing demands for grain. Narrator describes famine in the in Vinnytsia region, naming three villages that died out completely. Her husband was imprisoned for three years. Tells of a mother in the village whose two children died and, unable to bury them, put the bodies in the cellar. Finally, before she herself died, she cut them up and shared them with her surviving 8 year–old son, who later confessed this to narrator.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.
Відповідь: Варвара Діберт.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: Ще в минулому столітті.
Пит.: Коли?
Від.: В 1898–му році.
Пит.: А де?
Від.: На Київщині.
Пит.: В селі чи в місті?
Від.: Я народилася в селі, а потім училася в Києві. Родилася в селі. Батько був священиком в селі.
Пит.: Православний?

Від.: Православний, так. Православний священик був мій дід і прадід десь років 300 назад. І так кажуть можливо: видно що вже стара. Ну, це таке. Ті роки що нас цікавлять це 32–ий і 33–ій, так?

Пит.: Так, але Ви можете щось мені сказати про дитинство.

Від.: Дитинство я провола на селі в батька, але як мені вже було девять років то вчилася в Києві. Мене послали батьки до Києва. То спеціяльна — ви таких шкіл мабуть і не знаєте — єпархійна школа називалася, середня школа яка давала право вчителювати якщо закінчити всі (було там вісім) кляси. То шоста і сьома були педагогічні, що давали право учитилювати. А хто хотів вище вчитися, десь до університету або на якісь вищі курси, то ще й восьма кляса була. І то так мала, значить, як тут кажуть матура, дістала „зрелость," що можна було вступити до університету. Бо на Україні (я не знаю чи ви це знаєте) до 1905–го року, то була перша революція в 1905–му році.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте щось?

Від.: Дуже мало.

То мене приділили туди, й я там закінчила сім клясів. Була перша війна й думала я вступити на ті мовні курси. Були такі, Берліца, чужоземні курси. Але була перша війна, й я тільки кінчила тоді й вже навіть подала туди заяву але сподівалися, що німці займуть Київ (першу війну а не другу). І всі вищі школи й курси і навіть деякі середні школи були евакуйовані за Дніпро. Мене батьки не пустили за Дніпро бо кажуть — Бог зна що там буде?

То я залишилася, сім клясів кінчила й не пішла далі вчитися, бо ті курси також евакуйовалися за Дніпро.

Пит.: Батьки ще були на селі?

Від.: Так, батьки на селі були. Так.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте яке село то було?

Від.: Оце декілька сіл було. На приклад, як я була малою до десяти років, то ми жили — ви знаєте назву звичайно Кирилівка і Моринці? Відомі?

Пит.: Моринці? Так, Шевченко...

Від.: Шевченко. А ми між тими селами були. Село наше Пединівка. То так: три кілометри було до Кирилівки а три кілометри на другий бік до Моринець. І в нас там рідня була, і в Кирилівці й в Моринцях. Наше село було таке, що навіть лікарня не було, то в Кирилівці була лікарня велика. Ні майже не було, хоч то село велике було (5.000 було населення) але не було навіть фельдшера в селі. Школа була тільки початкова, чотири кляси. Я не вчилася в школі; батько мене вчив. Підготовляв до середньої школи, до першої кляси тієї єпархійної. Ну, я там значить сім (років). А літом і на Різдво і на вакації і на Великдень і взагалі так сказати, всі вакації то звичайно в селі провадилося.

То вже вчилися в тій, духовній школі, в семінарії але ні один не пішов у священики. Кінчали, бо семінарія духовна була там так шість клясів. То як тільки чотири кляси кінчав то мав право йти до університету. Матуру діставав, бо то було так: чотири кляси кінчили й старший то кінчив університет, а другий не встиг кінчити в університеті, бо вчителювати пішов як почалася революція. А потім ми переїхали (як мені 10 років було) ближче до Києва. Нас уже троє вчилося в Києві й звідти до Кирилівки, то було 250 кілометрів, далеко, до станції було 25 кілометрів. Так, що то далеко було. То батько переїхав ближче до того, до Києва.

Пит.: Дістав там парафію?

Від.: Парафію помінявся зі своїм, з дідом моїм, з маминим батьком. Мамин пішов сюди, в це село, а батько тоді в містечко переїхав, ближче до Києва. Там всього 50 кілометрів до Києва; там можна було кіньми, пароплав, там Дніпро близько, то пароплавом рідко їздили.

Як почалася революція то батько вже перейшов, то містечко було. А то сім кілометрів від того містечка перейшов у село. А то дуже гарне село. А перейшов чому? Тому що вважав, що ми діти починаєм у містечку псуватися. Впливи всякі такі, знаєте. І батько побачив це, й то каже, щоб спасти дітей від такого впливу перейшов в це село. І там нас застала революція. Я вже вчитилювала. Бо в 15–му році я кінчила сім клясів. Учитися не можна було, бо з Києва повивозили ті школи вищі то я посидівши вдома — значить батьки не пустили мене за Дніпро — то я подала заяву щоб, на вчительку. І мене призначили (мені тільки кінчилося 17 років), призначили мене в школу — містечко від нас

було 25 кілометрів: Кагарлик. Там була велика школа, як виявилося трьохповерхова, побудовали її перед самою першою війною. Було там 10 учительок — ні, 11 учительок — бо ще жінка директор. Самі дівчата були. Я прийшла: найстарший там був 25, а я була наймолодша, 17 років. Дали мені клясу, першу клясу, 76 учнів! Правда, що то було серед року: вони вже буквар пройшли. Але я справлялася. Сімдесять перейшло до другої кляси. Шість не перейшло але не з моєї вини, бо весною як почалася зеленіти трава то батьки забрали дітей, щоб корови пасти. А 70 перейшло. І там мене застала й революція. Мене не зачипали, бо я вже обжилася, так би мовити, і мене цінили як учительку. Любили мене батьки й в школі.

Пит.: Що змінилося в школі?

Від.: В школі змінилося те, що ми були бідірвані від центру, від Києва. Центр був у нас у Києві, а ми залишилися відірвані від Києва. Бо так: до станції залізничої було 35 кілометрів. Дніпро то 80 кілометрів до Дніпра але то тільки влітку. Зимою Дніпро замерзає. Так що можна тільки було або кіньми, або пішки ходити до Києва. Значить, перервався всякий зв´язок. Ну, в нас на місці, треба казати, в Кагарлику, то так було школа наша початкова й були такі паралельні групи: 11 учительок і завідуючий дванадцятий. А на містечку на самому це сільська щетала початкової школи ходили й з містечка й з села діти. А батько залишився там у селі. Ну, я поїхала вчителювати.

Пит.: А що сталося з церквою підчас революції?

Від.: З початку церква була, продовжувалася. Але церква була з початку церковнослов'янська й підлягала московському патріархові. Це не була українська служба, бо церковнослов'янська була й дозволялося тільки після 1905–го, революції 1905–го року, дозволялося священикові проповідь на євангелію українською мовою говорити. І то тільки на тему, що прочитав у євангелії, то міг перекласти й там пояснити українською мовою. А до того часу, до 1905–го року, того не можна було — тільки все по–слов'янському було. А батько залишився на селі. Священиком був. Відправляв службу по–слов'янському так, як і всі відправляли до 21–го року. Не було українською. То вже Липківський в 21–му році відновив українську церкву. Перші більшовики які проходили через село пограбували мого батька. Все з хати. Хату, вікна повідкривали. Всі речі, що були в шафах, у комодах, у ящиках, у скринях повикидалося на вулицю і казали — Граб награблене. Значить селянам. Закликали, що беріть все. Всі речі. І одежу, й посуду й все що є. Господарство батько мав, корови, троє коней — забрали все. Ну, мама перейшла — вчительки взяли її до себе в школу бо тут таке розкрадання, що все повикидали й мама боялася. А батько пішов до того. Взяв палочку тільки, більше нічого. Казав, що добре, що його там не „застрелили." І пішов до того, якраз те містечко де я вчитилювала. Там була благочинноог директорія його. Ну, той благочинний зараз вже його послав — помер священик коло того, то він його туди й послав. А мама там залишилася. На другий день як пограбували той загін більшовицький виїхав зі села. То був проїздний відділ військовий. Вони поїхали собі в друге місце. А тоді селяни почали мамі приносити всі ті речі, які вони пограбували. І принесли треба сказати майже все крім тієї моєї швейної машинки, мамину стару швейну машинку, щоб шити. А як я кінчила школу, то батько подарунок купив: нову машинку. То ту машинку тільки не вернули. А цікаво з цією машинкою: через рік чи що я їхала з Кагарлика до Києва. І в Києві сідали — це пристань. А треба було потім їхати до Трипілля. Це була станція там, де з села того мого де батько був, сідали на пароплав. Сідає купка людей вночі на пароплав, далі я вже їхала. А сідає декілька людей. Ну, сідають. Дехто вітається зі мною, пізнає, а дехто там приховується. Бачу, що якась приховується молода дівчина. А сідає коло мене дідок старий. І каже: — Чи бачите, бачите? Ото Уляна, ховається від вас.

— А чому вона ховається?

— Вона ховається, бо її батько забрав вашу машинку, а тепер вона їде робити операцію. У неї язва в шлунку — каже цей дід мені каже — а я думаю, що то голка з вашої машини там.

Ну, так вона значить зі мною не віталася, так вона ховалася все від мене. Так, ну то таке було до революції. А потім мама переїхала вже до батька. В 19–му році батько помер. А я тільки й старший брат були. Він був в першій війні, ще студентом був то його мобілізували. А потім, як була українська революція відродилася держава, то він також був. Як більшовики наступали на Київ, Грушевський виїжджав, то він і ще двоюрідний

брат вивозили Грушевського з Києва, до Жмеринки вивозили. Ще перекинулися автом, і так у брата два зуба вибиті були. Але Грушевському нічого не було, й їм нічого тільки мойого брата два передні зуби, й ще другий рідний брат також їхав як охоронець того Грушевського, то той теж щось трохи руку там одну зламав. Але то так довезли. Потім брат учителював підчас тих більшовиків на Полтавщині. А другий брат був повстанцем якийсь час. А молодший, 14 років йому було, то він тільки учився. В мене жив і там в містечку вчився поки я там учителювала. І мама до мене як батько в 19—му році помер переїхала до мене.

Пит.: Це було в 20—их роках?

Пит.: В 20—их роках, так. Я ще вчителювала там вже на тому самому місті, в тому самому містечку.

Від.: А середній брат, Ви сказали, що він був...

Пит.: Повстанцем?

Від.: Який?

Пит.: Він був такий зелений. Він так вагався. Він один час за більшовиками, другий раз за Петлюрою. Вагався. Але нарешті, накінець, то він до Петлюри пристав і вже в тих районах багато він мав, велику хто каже банду, хто каже повстанців — то по різному називають. Ну, то таке. Але йому якось і старшому брату ніколи не приписували петлюрівщини. Бо я не знаю, що за совєтів як петлюрівець то це ворог народу. Обидва ці брати були фактично петлюрівці. А молодший, якому було тоді 14 років, то його ніде не прийняли, в ніяку школу. Поки школа була там де я вчителювала, то він учився, а потім далі було треба якийсь фах добувати те, в яку він техніку не поступить, через місяць його викинуть як сина попа. Він сім шкіл пройшов, сім технікiв пройшов поки нарешті добився, щоб кінчив агрономічний технікум і працював агрономом. Але його скоро заарештували й обвинувачували, що він був у Петлюри старшиною. То він там сидів деякий час — ми не знали навіть де. Вийшов, то випадок його тільки спас. Він вийшов із в'язниці (шість місяців там він просидів). Так як взяли його на праці (в шинелі він був і в сорочці навіть без жакета — в сорочці була шинеля, бо на полі там щось сіяли, чи я не знаю, щось там робили, і він там як агроном працював). То його там заарештували, й ми не знали, де він. Скільки ми шукали не знали. Нарешті через шість місяців його випустили. Опухший, ноги опухші. Шинель ... зміни не було ніякої, не сорочки, ні білизни, нічого не давали йому в в'язниці. Єдина шинель. То спина зогнила, висипалася на шенелі. Поли тільки оставилися. Але він не кинув її як його випустили, а забрав зі собою. Забрав зі собою. Ні грошей в нього нема, ні хліба, нічого. І вийшов із в'язниці й вийшов на поле — вже темніє, сонце заходить. Каже: — Буду вмирати тут. Прострелив шинель. Коли їде той — такі були в нас екіпажі одноконні. Їздили агрономи ними переважно. Одна коняка запряжена й то так. І не віз, і не бричка а така, на чотирьох колесах — екіпаж! Що може там на екіпажі сісти двоє, троє, спустивши ноги на один бік і на другий. Їде чоловік на екіпажі. Баче, що вже темніє, а лежить на полі. Підійшов подивитися чи живий чи мертвий. І що ж виявляється: що його найближчий товариш, з яким він кінчав цю агрономічну школу, і тут він десь працював коло міста звідки з в'язниці вийшов мій брат і впізнали один другого. Ну, звалив його на той екіпаж свій і повіз додому, бо він вже вертався з праці додому. Виявляється, що й жінка в нього також агроном і теж що вчилася на тому самому курсі, в тій самій школі. І ще навіть так: вони обидва впадали за цею дівчиною, і цей і мій брат. Але той значить побідив і одружився з нею. І ось такий випадок, що находить цей приятель його. То він і його забрав до себе і вони його там — він був впухший зовсім, і ноги й руки опухші, і брудний — обмили й тримали в себе й відпоювали його там молоком і там всім поки вже він став на ноги. Тоді тільки він написав нам у Київ, що він вільний і може приїхати. І приїхав вже звідтам — вони там місяць його тримали, поки він став на ноги. А потім йому знову, після цієї війни, знову почали пришивати, що він був петлюрівцем. І вісім років відбув, після цієї вже другої війни. Вісім років відбув. Прийшов хворий цілком, знеможений бо вже як прислала фотографію, то такий ніби йому 90 років. А на сім років був молодший від мене, так, що тоді він ще був цілком молодий порівнюючи. Оце ж тепер вже мені 87. А колись також ж була молода. Ну, а я там одружилася. Також петлюрівець вернувся з того, то я з петлюрівцем одружилася.

Пит.: Коли?

Від.: В 22—му році. Але нас почали знову там переслідувати, як петлюрівців — навіть такі, що були самі петлюрівцями однак, але почали „червоніти" як то кажуть. Як

вже радянська влада прийшла — дехто навіть з тих, що самі були в Петлюри, в війську, почали... Пізніше, совєти почали українізацію. І багато молоді пійшло за ними. Знаєте, завдяки такій брехні ті що вони — ото українізацію заводили. То ми виїхали, із того містечка. Поїхали на Звенигородщину. І там, учителювали — ми пішли пішки спочатку, так як то кажуть *honeymoon* зробили. Пішки пішли 150 кілометрів на Звенигородщину і в кожному такому районному містечку залишали аплікацію. Чоловік як вернувся від Петлюри, то він у Києві жив. А коли він побачив, а відступив він з Києва як петлюрівське військо брало військовий завод, то половину робітників і службовців поділилися. Одні перейшли на бік Петлюри, а другі захищали того, більшовиків. Ну, чоловік був на тій стороні, що петлюрівське військо захищав. То коли Петлюра отступав, більшовики брали силу, то й він пішов з військом. І був весь час у війську, був ранений, потім в військову школу попав. Потім захворів на тиф довший час. Як кінчилася, як уряд вже й військо наше відступило за кордон у Польщу, то він залишився в Кам´янці хворий на тиф. І коли видужав, то пішов у Київ і побачив, що на заводі заправляють, що були на стороні більшовиків. То він пішов і каже: — Я хочу на село учителювати. І йому дали якраз це містечко, де я учителювала. То й він прийшов. То ми через два роки чи що — він в 20–му році прийшов, а в 22–му ми одружилися.

Пит.: Що Ви вчили тоді?

Від.: Я з початку ті перші кляси вела. Це ви хочете знати?

Пит.: Я хочу знати як підчас двадцятих років.

Від.: Ага, як ми вчили. Як тільки почалася революція, як тільки ми почули в Кагарлику, що є уряд український, Центральна Рада, бо ми далеко, й тоді не було так, що телефон взяв і подзвонив. Телефон то місцевий був, але до Києва ми не могли ним дзвонити. Як ми дізналися, що національна рада є, то ми, і ще крім нашої школи була вище початкова школа. І там був тим, директором, чи він інспектором звався, я не знаю чи ви таке прізвище: Паливода — чули чи ні? Не чули? Він завідував цією вищою початковою школою, і скоро він висунувся так, що був вибраний. Ми вибрали на місці вже шкільну раду. І зразу вирішили українізувати школи, і ще без зв'язку з Києва. Не було ніяких у нас підручників крім „Кобзаря" і там деяких книжечок таких невеликих. Але ми вирішили початкову школу українізувати відразу. Виписували з „Кобзаря" ті — правда нам помагало дуже цукроварня, бо то вже цукроварня взяла в своєї руки комітет, з місцевих вибрала. І там було багато паперу, такі великі листки, якими обгортали цукор (там вироблявся пісок–цукор). І потім той рефінат, але не кусочками такими як оце то тут так продають, а робили вони такі голови конусом — по п'ять фунтів і по 10 фунтів, цінний такий конус цукру. І обгортали цукор такий грубий папір. З одного боку він був синій, а з другого білий. І то вони мали великий запас цього паперу. То цей інспектор, якого ми вибрали вже головою там між собою добивався, добився того нам дали багато паперу. І ми на тому писали з того, з „Кобзаря," вірші Маленькі й вивішували на тому. А писали, то навіть чорнила один час не було, вугілля вживали, робили самі чорнило, бо там із таких ягід було. Дуб — а на ньому просто ростуть такі яблучка дикі, як паразити такі на листках. І з тих яблучок бралося якось чорнило робити. Потім була якась така, забула як це називалося, що чорні ягоди, сині. І ми робили, спочатку воно в нас не виходило. Потім якось пішла думка посипати попіл туди, досипати. І уявіть собі, що виявилося, що винайшли самі чорнило собі таке, що можна писати. Бо як почалася революція, то не стало в склепах ні паперу, ні пер, ні олівців, нічого. То ми значить то такево видумали. І українізували відразу свою школу цю. І в вищій початковій школі не всі предмети, бо там не можна було всі предмети, бо не були всі учителі підготовлені. А ті на селах, що було коло Кагарлика, то ми також передавали їм свій досвід, і свої

плакати, що вивішували, що крейдою на дошці писали. То голівне підручників довший час ми не мали ніяких. Тільки ото для себе мали. Ну, дехто „Кобзаря," то дехто з дітей мав. То так. Ну, що ж вам ще сказати? Ну, власне це далеко від того, від голоду ще. Переїхали ми в друге містечко, на Звенигородщинні. Чоловік там був, завідував районовою школою, хоч він і не був педагог. Він закінчив комерційний інститут. Відкрили якраз там кооперативний технікум, то він викладав в кооперативному технікумі. І вже мені добре було, що брата можна було вчити там. Знайшовся якийсь той з студентів, росіянин, якого сестра працювала на цукроварні. Приїхали вони звідкись там. А він зробив донос, що чоловік у своїх викладах, бо підручників не було, по конспектах, ну, що чоловік провадить націоналістичну політику. І чоловіка заарештовують. Не дивлячись на те — тоді ще в ті роки, це було в 23–му році, ще можна було — всі учні того клясу пішли зі своїми конспектами до слідчого доказувати, що ніякої такої антирадянської тієї не було. Ну, але все таки він сидів там. Потім, він довго не сидів, просидів, але декілька місяців просидів. А я вчителюю — мене зачіпають — я вчителюю. Я вчителюю на цукроварні, а цукроварня платить не грішми, а цукром, так що матеріяльно я забезпечена. Мама в мене, і брат, живуть. А в'язниця, де чоловік сидить — 11 кілометрів. Я через день ношу йому харчі. Коли понесла, треба дозволу того слідчого. Слідчий був росіянин якийсь. Каже: — „А зачем тебя 'тот контрреволюционер? Едем сегодня на лодках!"

Там річка, притока Дніпра, Рос.

— „Едем на лодку кататься!" — Просить мене.

— Брось те, что с вами. Але таки дав дозвіл передачу передати.

Але потім він змінився: став слідчим українець. І взяли його на поруки чоловіка, ті, директорія та шкільна якась. Випустили його з цією вмовою, щоб він не виїздив. Але перемінився слідчий і попався слідчий українець, який між іншим раніше був у Петлюри, а потім перейшов до більшовиків. І він, коли випускав його, то вийшов в коридор і каже: — „Знаєш що, хоч тобі сказали, що ти не маєш права виїжати, але моя порада тобі: як можеш то й сьогодні виїжджай з цього району: як можеш то міняй і професію.

Чоловік так і зробив. Того самого дня виїхав, і як то він комерційний інститут кінчив, то він поїхав з Києва там у Білу Церкву й влаштовався в кооперацію. І працював там. А мене не відпускають тому, що я так: веду молодшу клясу там (другу здається). А потім, після того, лікнеп так званний, робітники які неписьменні. Учу їх. А ввечорі в драматичному гуртку, мушу також виступати. Не то що я хочу там, чи не хочу, але всі вчителі мусили виступати, культурною працею займатися. Мене не пускають. Проходить тиждень, мені не дають права виїхати. Чоловік уже найшов там працю і переказав мені. І приїжджає на контролю якись там високий інженер на цукроварню. Не партієць навіть, але фахівець, який має там вплив. Мені там знайомі сказали — Підіть до нього, і він влаштує, щоб вас відпустити.

Я пішла до нього, розказала так як є, що заарештований чоловік і все, й мене не пускають, я хочу їхати. Він каже — Добре, я поговорю, й вас пустять.

Ввечорі каже: — Їдь додому, й я пришлю вам посланця.

Пішла я додому. Присилають ввечері посланця. Закликають мене на той. Навіть розплачуються за мною. Виплачують все, що мені належить. Бо за лікнеп я діставала гроші, а за школу я діставала цукор. Мені виплачують і гроші й цукор і все. І я на другий вже день виїхали звідти. Потім ми в 25–му році переїхали до Києва. Чоловік таки ще в кооперативі працював. Прийшла колективізація суцільно в 29–му році. Всіх тих, що в кооперативі працювали на таких найвищих постах — чоловік працював інстуктором, що роз'їжджав — всіх безпартійних, хто не був до партії, знімають з праці. Значить, чоловіка знімають. Чотирнадцять душ знімають. Троє тільки там було таких тих інстукторів партійних, то залишаються. А всіх 14 знімають. Ну, чоловік кінчав школу перед тим, як комерційний інститут і дуже добре креслив. І батько його працював на тому військовому заводі то йому часто, як і ще вчився в середній школі, давали підробити там якісь діаграми робити, або якісь чертіжи такі легкі робити. То він добре креслив. То він пішов, знайшов працю кресляря. І пішов ввечорі вчитися на інженера. Так, що три роки вчився і працював. Значить, в день працює вісім годин як кресляр а ввечорі вчиться. І дістав, став інженером механіком. То й вже став працювати інженером механіком.

Через пів року може приходить деканка того факультету бібліотечного. Вона партійна дуже була. Вона вже приходить як контрольор від наркомпроса. А бачить що то значить: Мене як свою бувшу ту студентку, підходить, сідає, якраз видавати книжки, кінчила тільки записую там щось і розмовляю з нею. І вже так годину з нею розмовляти, то я думая: — Ну, Боже, що ж далі, про що говорити?

І з ким як там говориш, ще ж бо ж щось сказати таке, що... Лежить книжка. Автор тієї книжки українською мовою писав, і дуже добре писав. Рибак. Він історичні книжки, може ви чули про такого? Він дуже добре писав, і я його знала, й я думаю — Ну що ж вже, якою темою я з нею говоритиму?

Я кажу — Клара Йосифівна, Ви не знаєте якої національності Рибак?

А вона на мене так подивилася просто і: — „Как, ты еврейка, и не знаешь кто такой Рыбак?"

А я кажу: — „Я не еврейка!"

— „А кто ж ты?!"

— Я українка.

А вона мене рекомендувала, як вона була деканом, то вона думала, що я єврейка, і вона мене рекомендувала туди на ту працю в ту бібліотеку. Але прийшов 36–ий рік. Я працювала вже в тій бібліотеці, закінчила той інститут. А чого я пішла вчитися? Тому, що так: там завжди анкети треба переписувати. „По... начальство(?)," хто там працює і п'ять років, то все йому треба анкети виповнювати. А в мене (значить і документ поправляти), а в мене документ, що я парафійну школу закінчила. А як я і парафійну школу закінчила, я щось і з попівством маю. І через це пішла й вчитися, щоб закінчити. То вже діти як були. І так приходиш з лекцій, вже 11–та година, поки я дійду додому, діти без мене лягають спати. Коло ліжка записочки: — Мамо, там учителька йще там щось вимагає.

Записочкими тільки з дітьми. А тут приходить таке, що переходять столицю до Києва, значить, переїжджає багато, весь партійний апарат. І так тісно там з помешканнями. І виходить, що тяжко з помешканнями. То вони заводять пашпорти. Пашпортів не було, але тільки такі посвідки видавали людям. А то заводять пашпорти, щоб прочистити Київ, небажаний елемент виселить. Кому дадуть пашпорт, той має право залишатися в Києві. Кому не дадуть пашпорта, не має права залишатися в Києві. Мусить виїздити з Києва, і то за 300 кілометрів. І то уявіть собі таке: що чоловік пашпорт дістає, а я не дістаю! Ви мусите через два тижні виїхати з Києва. Уявляйте собі! Я працюю, чоловік працює, діти в школу ходять і тут „виїжджай з Києва". Треба було, порадили мені треба добитися до голівного директора, який ці пашпорти... Три ночі й три дня треба було стояти. Я не сама стояла, в мене там бабка була така, що... Черга стоїть і день і ніч. Значить треба було, нарешті та бабка достояла мені з вечерою, що я пішла. Він сидить отак. А я значить увійшла й стою перед ним. І він мене починає сповідати. Сповідає мене з самого дитинства: — „Вы не одержали паспорта, да?

— Не получила пашпорта.

Дивиться: — „Ваш отец был священником, через те вы не одержали паспорт."

Добре. Сповідає мене з самого дитинства. Де жила, де працювала, то були дід і баба. Нарешті доходить до того містеча де батько переїхав, дід там був. А дід...

— "Если ты кого небудь встретишь в беде, то ты поможи. Я счастливый вам помочь, что я исполню волю своей матери.

І зараз вже бере, то було на першому поверсі, бере телефон. Дзвонить на третій поверх до секретарки, що виписати такий то пашпорт. І через 10 хвилин вона приносить мені пашпорт.

Ну, так я до самої другої світової війни в Києві жила. А в 43–му році виїхали з Києва в Німеччину. До Перемишля з Києва, потім в Німеччину. Тоді нарешті сюди. Але мене довго не пускали в Америку — в мене плями були на легенях. Діти вже дорослі були тоді, то діти поїхали самі. Доня і син. Таке. В 33–му році то так. У Києві не можна було сказати, що в Києві був голод, як у селах. В Києві не було такого. Але, все рівно, трохи. Такі, як старші люди, такі, що не працювали то вмирали. Пухли й вмирали. Але не так, як то по селах. По селах то буквально були села такі, що ні душі не залишалося. Одні повмирали а які молодші і активні ще, то втікали з села й якимсь чином влаштовувалися десь на працю, головним чином на Донбасі багато влаштовувалися.

Пит.: Коли Ви перше чули, що люди вмирають з голоду?

Від.: В 32–му році вже почали вмирати. Не через те, що неврожай був. Урожай був чудовий, але вивозили все, забирали все селянам. В селян було так, що просто — я ще закличу вам ту пані й вона розкаже вам, бо вона на селі жила. Тридцять другий і 33–ій воно починалося. У Києві дуже багато було безпритульних дітей. То страшне скільки їх було.

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: Прошу?

Пит.: Як вони приїжджали до Києва?

Від.: До Києва? Поперше що це діти були такі, що батьків позаарештовували. І якщо дитина втікла — бо батьків то забирали і дітей в дитячі будинки перевиховувати. Але не всі хотіли в ті дитячі будинки йти, то втікали переважно. А втікали вони всякими способами. Вони під вагоном потяга — там якісь були ящики. Вони там переховувалися. Вони на паровоз. Під скамійками на потягах. Пішки. Всякими способами. Вони були дуже хитрими. І були такі, що об'їздили всю СССР під тими ящиками і під вагоном, на даху, як у літку (бо зимою на даху не поїде). Між буферами, звичайно багато їх гинуло в такий спосіб. Але то переважно були з таких, що розкуркулювали їх, або заарештовували. То ввесь час. Цікаво, вони між собою, в них була своя етика. І вони, на приклад, як вони знали, що, скажім, вони витягли мого брата молодшого... Як його вже випустили з в'язниці, і дістав він знову з паспортом і грішми. Ну, про гроші то неважно. Але пашпорт, де було вже зазначено, що він уже був заарештований. То уявіть собі, що гроші вони забрали, а пашпорт принесли й вкинули. В нас така примітивна була в дверях прорізана дірка для пошти. Прорізана з надвору дірка, і навіть ящика в коридорі не було. Так кидалося в ящик. Виходжу на другий день, як він прийшов і прямо мертвий — пашпорта брали. Якщо пашпорт другий дістати, то йому треба через НКВД, якраз, як він вже був заарештований. Він просто мертвий прийшов. І на другий день, яка же радість! Виходжу, дивлюся в коридорі лежить засмальцований коперт і там пашпорт. Гроші звичайно забрали але грошей, то вже ми не думали про гроші. Я і чоловік працювали, то гроші ж йому якісь там зібрали. Як я вже в бібліотеці в школі працювала, то я трошки пізніше на працю ішла. Перед працею пішла на базар. Надала мені жінка молоко — це було зимою — а я скинула рукавичку одну й так тримаю в другій руці. З одної скинула рукавичку, а друга рука в рукавичці. І тримаю рукавичку й витягла гроші. Паперові — так як доляри, так були карбованці. Три карбованці. Тримаю. Хвать! І ззаду мене. Ще не встигла налити молока мені жінка, як хвать! — безпритульний прибіг. Схватив і рукавичку й ті три карбованці. І я стала пищати. Кошик в мене порожній, а та каже жінка: — Я не можу тобі без грошей дати.

Я кажу: — Та нехай постоїть, може я когось побачу знайомого чи сусіда то попрошу позичити там, щоб заплатити.

Дивлюся один безпритульний — не той що вихватив, а другий. Так стоїть і шукає, значить мов жертву. Я підходжу до нього. Я кажу: — Слухай, хлопче, дивися — я кажу — ось одна рукавичка осталася. А твій товариш якийсь в мене вихватив і рукавичку, і три карбованців. А мені, кажу, через пів години треба йти на працю (правда, так і було, що мені на працю). А діти вдома, кажу, голодні. Я пішла молока купити й в мене більше немає, ні грошей.

І рукавички то було так, що в Москву хто їде то тільки може мені рукавички купити. В Києві не можна було рукавичок купити. Кажу: — І на що йому одна рукавичка? Хай хоч рукавичку, кажу, мені віддасть.

А він дивиться і каже: — Покажи то.

Я показую йому то що там фляшка була з тим молоком. Кажу: — Дивися, я нічого не встигла купити.

А він: — „Ты правду тётя говоришь, что в тебя больше нет?"

Я кажу: — Ну, та дивися. Можеш ще дивитися в мене в кишеню.

А він через пару хвилин прибігає. Приносить мені рукавичку й ті три карбованці мені. — Тётя, если ты говоришь то нам не надо таких. Ми найдём богатших."

Коли ми жили в Києві то рядом з нами був будинок. Раніше він був театр. А в 33–му році зробили з нього кінотеатр, рядом із нашим двором. Так що наші, як я виходила із того, із воріт свого двору (бо я в дворі жила, в середині), то я проходила проз нього. То був четвертий номер, а наш шостий номер. Я виходила з воріт і зараз цей

бувший театер. В цьому театрі зробили колектор, де збирали безпритульних. Виловлювала поліція, міліція. Виловлювала їх і збирали. Там поробили нари — туди правда нікого, поліція стояла і взагалі нікого не впускали туди із сторонних. Але так, я колись так заглянула одним оком. Але те, що я бачила в середині, в середині я мало бачила. Бачила тільки, що нари побудовані — значить не ліжка, а нари такі, скільки там поверхів, я не можу уявити, чи три чи чотири й таких нар. І там копишаються ті безпритульні, обірвані, брудні, голодні. Але часто бачила, виходячи з воріт, як приїжджає туди *truck* великий і привозить тих дітей, яких наловили. А потім бачила, як вивозять звідти й мертвих дітей. То жах. Зимою — там очевидно зимно — виносять їх, або в такій шматі, що страшно дивитися, або зовсім голих, і складають туди на той *truck* буквально так, як дрова. Розумієте, так як дрова складають. І зараз вже виходиш до рогу бо це четвертий номер, останній двір, і ще є один до кінця рогу, і на розі гучно мовить, на вулиці радіо гучно мовить. Кричить про щасливе життя дітей в Радянському Союзі, і про ті жахи, які робляться в Італії, в Еспанії, і так далі. І приходиш на працю, те ж саме. Радіо в коридорі кричить, гучно мовить те ж саме, що які щасливі наші діти, що вони мають таке щастя. То це жахлива картина.

Пит.: А Вашим дітям було досить їсти?

Від.: Як вам сказати? Ми не голодали так, але досить не було. Я працювала в школі. В мене в 33–му році ще було двоє дітей. Не моїх, не наших. Наш приятель був заарештований, а дружина його як помішана ходила. І ми їх забрали до себе. Вона вчителювала в Проскурові, й я поїхала й дітей забрала до себе. І мені вдалося їх — бо в Києві не можна було нікого приписати, ми не мали права. Мені якось вдалося їх приписати, і навіть приділити в школу. Ми мали, мали карточки, на якій діставали. Але діставали, скажем, на тиждень на дитячу карточку 100 грам масла. Ну що те масло? Хліба на дитячу карточку діставалося 200 грам. Сьогодні звичайно ніяка дитина може в хаті не з'їсть 200 грам, тому що вона має там і печево, й *pudding*–и, й кашу, овочі, ну все. Отже, я живу вже на пенсії. Я дістаю $384 пенсії. То плачу *Blue Cross* там, і за помешкання і все. Я собі їм, що я хочу. Я можу собі дозволити й солодке. Я трошки більше діставала як чоловік, то ми звичайно дітям давали хліб. Але, щоб вони були цілком задоволені, щоб вони мали те, що треба їм, вони ніколи не мали в ті роки того що треба. Як мій син тоді казав — Ой, мамочко, мені здається, що, якби картоплі досить було, то не треба й хліба.

Дитина такево говорила. Так що я не можу сказати що ми так голодали. Або, колись пригадую, що чоловік поїхав (він механіком працював, він у тім з машинами всякими). Часом треба було йому поїхати й на колгосп десь там, як машина якась зіпсується. Привіз 20 фунтів, зараз пригадую, чи 10 то гороху. Кожна горошинка, в кожній горошинці була кузочка. Уявляйте собі. Я сиділа голкою витягала, ті кузочки викидала, а горошок клала в те й варила. Потім, я мала туберкульозу. І мала із шпиталю туберкульозного, з санаторії, мала собаче сало. Давали мені. Я сала сама не вживала; а дітям картоплю ту, що я на тому салі, на собачому. Вони не знали, й сьогодні не знають, що я так робила. Або, я думала, що я чи виживу, чи не виживу з своїм туберкульозом, а діти дістануть, як вони будуть. Так що сказати, що ми так голодали, як на селах, то ні. А сьогодні мені страшно навіть, що я оці кузочки вибирала. Прийшов один знайомий, старший і він був опухший вже. Він казав, що вони дуже погано мають, не мають, що їсти, і так далі. Я йому, що я йому могла? Могла супу дати тарілку. Поїв він цей суп. І я йще йому дала цього гороху з кузками. А через два дні нам сказали, що він помер. Він вже опухий був. То що ми могли йому зробити? Тих четверо дітей — в нас значить було четверо дітей — наших двоє і двоє чужих, тих, що знайомого. То коли в школі де я працювала — в бібліотеці — давали дітям школярам, давали за гроші (правда невеликі) тарілку каші. І належила та сама каша тим що працюють, учителям і мені. Я ніколи тієї каші не взяла ложки. Я приносила зі собою, забирала й ділила між тими чотирьма дітьми. Я ніколи не робила різниці між своїми, що своїм давалося. Ті жили так само приблизно, як і би вони були наші діти, але ми ніколи не робили ніякої різниці, щоб своїй дитині дати більше там чи щось смачніше, а тім не дати. Вони були в нас цілий рік; жили поки мама трошки прийшла до себе, як вже 33–ій рік закінчився. А така трагедія, що чоловік відбув три роки і його повернули без права працювати, з правом працюють тільки на Донбасі. І він їдучи зі свого заслання зупинився в Києві. І зайшов до нас. Остання його сестра ще була в Києві. Зупинився він у сестри; зайшов до нас. Чоловіка не було; я

тільки була. Він каже: — Я транзитний квиток мав, що мав право зупинитися, а потім пересісти. А більше він не мав права залишатися в Києві. Мусив їхати прямо туди на працю. Він не застав чоловіка. Я вже була одягнена на працю іти. То з ним тільки трошки поговорила й він обіцяв: — Я на другий день прийду рано ще, щоб перед працею застати чоловіка й поговорити.

Це був батько оцих дітей. На слідуючий день ми чекали — нема. Ввечорі, нема. Ввечорі приходить його сестра й каже, що Сергій захворів і його поклала в шпиталь. Захворів він на тиф. А вранці на слідуючий день приходить, що помер. Каже, що лежав в шпиталі в тифізному відділі, а в нього в горлі гланди розпухли. Вони не звернули ввагу, що в нього там гланди, й його вони задавили. І хто його знає, чи то було спеціяльно зроблено, чи то таки його щастя, що він не доїхав туди, до тієї праці а помер?

Пит.: Чи Ви бачили багато голодних селян?

Від.: Дуже багато бачила — в чергах бо — бо в 30–му році появився хліб, що по карточках давали по Києві: то так званий „комерційний хліб." Бо дорожчий він був: він був по два з половиною карбованця кіло. Але то черги були такі, що можна було без карточки взяти тих. Але черги були такі, що ніколи нормальна людина не могла б взяти. Черги такі стояли величезні. Там люди ночували в тій черзі. А приходила банда яка небудь, розіб'є ту чергу, увірветься, і значить хліб получить, а ті, що стояли цілу ніч ідуть без хліба. А як селяни приходили, то селян міліція, то з черги витягали. Не дозволяли їм в черзі стояти. І багато було навіть і своїх, особливо жидів, що також кричать: — А, ти не хочиш робити в колгоспі та прийшов тут хліб стояти в черзі.

Вони не витягали їх силою. А як на працю ідеш по вулиці, то попід хатами сидять такі страшні, що вже протягають тільки руку, що не може навіть вимовити. І ввесь час зранку ходять оці *truck*–и грузові й підбирають живих і кудись вивозять за декілька тих кілометрів від Києва. Але вони знову напливають і напливають і напливають. Так що дуже багато. І дітей. Деяких дітей то підкидали, підкидають тих дітей. Дехто бере, а дехто относить їх до того дитячого дому. Дитячі доми то були і такі, але багато з тих безпритульних то втікали, не хотіли там жити. То, навіть так в мене були там знайомі з тих будинків, то кажуть, що нібе й все добре, що до них добре й ставляться, і харчі їм дають достатні, так, і одежу дістають. Втікають. Не хочуть. З однією я такою була в шпиталі як я хворіли на легені. Сімндцять років дівчина, у дитячому будинку вона жила. І як захворіла на туберкульозу то її тоді вже помшпиталь. Якраз в мене була рядом з нею. Скільки вона по–українському говорила, то й я по–українському ж говорила. Бо ті жиди, скажем, переважно по–російському говорять. То ми якось так заприятелювалися. Ну так уявіть собі — тій дівчині, товариші її, ті, що там живуть у тому дитячому будинку, де вони таку почули. І місяць я з нею лежала й цілий місяць її кожного тижня приносили вони сотню яєць. Оці безпритульні. Де вони, чи вони крали їх, чи вони куповали їх за ті гроші, які там викрадали в людей, я не знаю. Але факт той, що цілий місяць я лежала рядом з нею і в кожну п'ятницю або суботу її приносили кошик сотню яєць ці товариші. При цім цікаво, що приносили не ті самі завжди. Це вибрані з колективів приносить. В них своя етика така, що свого треба підтримувати.

А опухших, то дуже багато ходило. Але їх у можливості ізолювали й висилали, ловили і не дозволяли. О, це та пані про яку я вам згадувала.

SW2: Добрий день.

Від.: То може Ви щось і ще цікавого розкажете? Я не знаю що би я Вам ще сказала?

SW2: Ну, я думаю що ви знаєте добре. Але я думаю, що ви того жаху не бачили, що селяни. В містах також мерли, але не так. В селах жах.

Від.: Але селяни, що приходили, то я бачила багатьох. І безпритульних бачила багатьох. Багато безпритульних. І ще одне: що безптритульні, що робили — це цікаво. Безпритульні збирали — тоді була епідемія тифу. І тиф розпосюджувався через воші, голівним чином передавався. Це що безпритульні робили: вони збирали з хворих воші, складали їх у коперти, заклеювали, й підсовували під двері найбогатших *apartment*–ів. Розумієте? Щоб заразити їх тифом. То такево робили безпритульні. Їх не можна обвинувачувати. Вони свій протест тим висловлювали.

SW2: Бо на них ніхто дуже уваги не звертав. Бо їх позгонили, а їм правди не було, ті безпритульні. Так як тепер Чорнобиль вони забрали де й що ті бідні роблять? Може б родини трошки б помогли, але вони нічого не дозволяють. У них все „хорошо."

Ну, а я так. Я в селі не жила. Родилася на хуторі. Заміж вийшла на хутір. Жила на хуторі. А як спухнуло те, що куркулівку вигонили, ну й я з господарю. Ну, як вигнали то мене вже було й на Волині, і де ви вже хочете то було. Але я в 33–му році в липні повернулася сюди в це село. Це не моє село вже було: це як то кажуть, це вже було прибране. Але як ми вернулися, то був жах. Діти сидять під хатою. Отак позгиналися. І так позахолодали.

Від.: Ті померші сидять?

SW2: Ну, так! Ходило, ходило, сіло. А бурянами хати позаростали. Бо то весна. Ніхто ж не міг робити. Посадити? — що посадиш? Нічого, знаєш, ну нічого вони не лишили. Вони забрали все! Люди поховали в пляшках, там пшона, яких із круп — вони все понаходили. Ну то спеціяльно, ну спеціяльно, щоб забрати. Ну то вже правда ж, що як приїхала пізно то вже. А хліб в полі, пшениця — отаке колосся. То там гарні землі. Там чорнозем наш. Це на Вінничині. Подільщина.

Пит.: Яке село?

SW2: Це село — це там було й Турбів і Конюшенька й Лукашовка, то всі села, всі села вимирали. Це не в кожному селі це саме було. Ну, то я це. То ми вже як приїхали, ми були на Волинщині, три роки були на Волинщині. Тоді там нас видали звідти. А чоловіка арештували. Він був два роки сидів. А я з дітьми мучилася. Мала діти ще малі були, двоє. А тоді як він прийшов нам сказали 100 кілометрів. Бо ми були під польською границею. Це відоме таке місто Славута таке, станція Шепетовка. Ну, то вони нас звідти відіслали, бо багато тікало в Польщу. Що тамка є вже новина, що втекло три, чотири родини. А ми боялися. Ну, нас туди відправили. То й там також: тут у місті, то не видно було; було, було але дуже мало. Але як нас погнали туди в той радгосп 100 кілометрів, то радгосп був. Таке вони так поділили, радгосп називали. То там також були такі як ми, але мої діти більші були, вже ходили в школу. А то були там дві родини. Він мав троє дітей, а він мав четверо. І найстарше мало може п'ять рочків. І вони позабирають торбинки і ходять — очі їм позапухали, вони не бачать, вони не бачать ходити. Попухлі ті діти, і батьки попухлі. І так вони ходили й ходили й так ті діти позасихали: те на полі, а те в радгоспі, а то в хаті. Ну, та тоді. А ми якось виживали. Ходили де картопля росла. Багато картоплі садив радгосп. То ми копали ту картоплю, що там осталася. Вона померзла, то ми її чистили. А вона така біленька була, як зняти шкаралупу. Отим я трохи своїх дітей якось утримала. Ну а тоді вже пишуть мені родичі, що приїждждав, вже тепер не дуже так слідкують, можна вже бути тут. І ми приїхали в липні. Десь посередині липня. Ну то вже був страшний там голод, страшний. Вже то була тоді жнива, але все пропадає на полі. Нема кому робити. Тоді вже вони мені не дивилися, що я куркулька. То вже тільки йди тільки роби. То я день і ніч на полі була, день і ніч на полі була й робила. Ну то ми вже тоді так жорна в нас, я не знаю чи ти знаєш, жорна. Там вже дерли та й варили якийсь цукор. Так що ми трохи й втримувала дітей і самі утрималися. Але коло нас, а в селі ну дуже, чи я знаю, може лишилося 50 осіб на село. То вимерли, геть вимерли. То все таки, увійдеш у село, то страхіття таке. Така пустиня, ну пустиня. Зовсім нема нікого. Дехто є, то трошки повідживали, лазили. То коло нас була третя хата сусідня. Ми наймали також хати; ми не мали там своєї. Ну й на них щось казали Гарбузик — о, вже померла дівчина в Гарбузихи. Ну, померла дівчинка, а вона не могла десь її, щоб її поховати. Вона її в льох поклала. Поклала в льох, тоді друге померло. Вона й те поклала. Ми ходили, дивилися. Уже вона їх порізала. Ще вона була, і хлопчик вісім років. То вона також померла, а той хлопчик лишився. Як його стали питати що це, він каже: — Ну, мама вони вже не чули, що їх боліло. Мама різала, варила, ми їли.

І хлопчик вийшов. Вийшов, такий був. Всі його так бридилися. Втікали від нього. То це одна. А то так, як ідеш — ну, ще й забула на Волині, то в радгоспі було. Ідем на базар. То так як за доброго часу де–не–десь пес лежить здохлий. То так по дорозі люди лежали. І люди байдужі! Прийшли, подивилися, скривилися та й пішли. Лежали, просто лежали. Що ще я вам можу розказати що я бачила?

Ну а тут як вже вмирали не ховали їх по одиноко. На грабарку й ями викопували, і я вже не бачила — чи їх по одному клали чи ту грабарку перекидали, я вже вам не скажу. Це таке було. Так наша бідна країна. Скільки вона живе то вона була бідна і все. Бо це як було ця Статуя Свободи, то я надивилася, і наплакала, і думаю, чому ми ж тоже такі самі люди. Чому ми не маєм свободи тієї? Чому? Люди веселяються, співають, мають

— перед ними свобода стоїть. А наші бідні тепер. А тепер же кажуть, що десь там, я читала але дуже забуваю, що десь там більшу цю станцію будують більшовики. Я забула де. Ви не читали. Варвара Антонівна?

Від.: Десь читала.

SW2: Читала, але забула. Що ще більшу як ту будують. Кажуть і більше небезпечніша. Чому вони не збудовали десь там у кацапському місті? Чому вони збудували коло Києва? Отаке. То було дуже страхіття. Ну, так як Галичина, то можна сказати. Галичина ж того не бачила, бо ще не були більшовики. Волинь цього не бачила — це ж також Україна. А саме ця Київщина, там Харківщина, Одещина, то все, все пішло.

Від.: Знаєте, моя родичка розкуркулена. Вони були дуже багаті. І вона була жінка така добра. Він був клятий. А вона, як тільки він десь поїде там чи що, то вона зараз вже тому кубок муки там пошле, тому картоплі, тому того. А тому віз навіть соломи, щоб як щось зимою. Ну, й їх розкуркулили. То він утік десь аж під Ленінград. Не доїхав ще до Ленінграду; скочив і зліз і там десь у селі влаштувався пастухом. А вона осталася і не знала, що з собою робити. У Києві ми не можем її приписати бо немає, такого документа треба. Що вона придумала: вона придумала — в неї було дуже довге волосся. Вона свою каблучку цю обручальну золоту якось там заплутала, так пасьмо волосся, і якось прив'язала, що зберегла. Багато речей там у них там забрали. У них було багато золота, досить. І ще царських червінців там і все. Все забрали. А цю каблучку якось вона заплутала, волосся набрали її, а тоді закрутила. І ця каблучка в неї осталася. За цю каблучку вона в голови колгоспу викупила собі справку — паспортів тоді ще не було — на дівоче ім'я. Значить не на чоловіка отже ім'я як куркулька, а на своє дівоче ім'я купила справку. І з тією справкою приїхала в Київ. З цією справкою ми її могли реєструвати в себе. Ми її зареєстрували, але зареєструвати ми мали право тільки її так, як домашню робітницю. Ти не будеш нам нічого робити, нічого те, шукай собі праці. Бо вже, як ми зареєстрували її як домашню робітницю, то вона мала право вступити в профсоюз. А вже будучи членом профсоюза могла найти працю яку небудь там. Вона найшла. А була вона в нас там якийсь час і знайшла собі працю під самим Києвом, тепер воно вже навіть рахується Києвом, то було примісто Святошево. Там були такі цегельні, цеглу там робили. Вона вже, як дістала квиток, що вона вже член профсоюзу, то вона пішла туди. Легко було на працю вступити, бо то дуже тяжка й брудна праця. То вступила і знайшла там у лісі — якась бабка собі мала хатинку невелику. І та бабка її прийняла й сказала що, ти дитино, як хочеш, то ти можеш до моєї хатини. Бо там маленьке таке, кабіна чи як. Каже: — Можеш собі приробити, бо поки я сама, а як донька приїде то я вже не можу тебе тримати. Можеш собі, якщо ти можеш собі приробити якось до моєї стіни, то я нічого не маю проти.

І так що ви думаєте? Та жінка носила, приходивши на обід, виходячи на обід або приходячи з праці, під грудьми (в неї колись були добрі груди а потім осталися, вибач, такі мішечки). І вона під ними ті мішечки кожного разу приносила дві цеглинки. І мурувала там коло тієї хатини собі кімнату. І навіть на кінець (то вже мені писала потім племінниця) війни таки вибудовала собі там коло тієї, і вже навіть козу собі купили і вже була господинею і ходила на працю туди. І така трагедія — через пару днів, як війна кінчилася, вона повела козу пасти в ліс. Наступила десь на той дріт оголений і вона і коза на місті забиті були. Так людина спаслася через цю війну, що її мали як куркульку вивезти, а така трагедія постигла її.

SW2: Ми втікли на Волинь. А там ми мали підроблені документи. І ми собі робили так, як усі люди робили.

Від.: Поки не дізнаються.

SW2: Приїхав один до нашої сторони. Побачив нас і зараз доніс. І на самий Новий Рік — нас було там чотири родин — троє хлопців забрали. А ми лишилися і втікли. Ну, то відбув мій два роки, приїхав. А ті також були арештовані, то один виїхав в Білорусію, чи де, я вже навіть забула, куди вони повиїжджали.

Від.: Оце, я хочу прочитати вам із того листа цієї жінки, що 14 років її було, як її в яму з тими вкинули. Хочете?

Питання: Так, прошу.

Від.: Уривки — то тільки я попідкреслювала, тільки буду читати, бо то довго. Пише багато — по вісім сторінок! „У містечку ... а ще більше мене цікавить, чому євреям не вільно було ходити в парк."

До революції, там в тому містечку де я вчителювала був чудовий парк. І службовцям цукроварні, таким як учителям, давали ключі. Ми могли зробити, давали дозвіл, щоб ми зробили ключ, бо той парк замикався. А жидам не давали. А я їй казала, бо вона родилася в 21–му році, то вона казала, що я нічого не знаю, що раніше робилося в Кагарлику. Вона пише мені: „А ще більше мене цікавить, чому евреям не вільно було заходити до парку; хто власне їм забороняв? Бо за моїх часів, то в школі я мала багато однокласників евреїв, як і товаришів. У містечку їх було досить, направду не було там ніколи чисто. Був бруд. Був голод, як був голод, вони все були добре улаштовані й не були ніколи голодні, бо не багато. Я не бачила ні одного трупа на вулицях, а навпаки. Вони міняли ганчір'я на мило. Так як моя мачуха не здала останнього свого коня до колгоспу, то сільрада карала таких, як вона. І заставляла збирати трупи на віз та везти на цвинтар, де там інші покарані копали ями для трупів. І так як я була найстарша в родині, то я була в мачухи правою рукою на кожному кроці і мусила помагати. І так вона нас всіх трьох возила всюди разом." Це в них кінь був, так матір покарали, що вона вивозила трупів, збирала тих померших.

SW2: І коня все рівно забрали.

Від.: "І коня потім забрали; потім вона буде писати ще про коня. „А мати брала нас, щоб часом хтось не вкрав та не з'їв із голоду. Так як були випадки, що навіть рідна мати виходила з розуму та рубала по одній дитині, щоб годувати інших дітей."

SW2: Це я сама бачила, так третя хата від нас. Ми не знали; ми потім, як мама померла, то вже маму забрали і поховали. А я питаю його, що де то він каже, що ми з'їли, мама різала, й ми варили й їли.

Від.: "Трупи опухлі й ще майже на півтеплі скидалися до однієї ями. Часто стогнали та просили тільки водички, щоб помочити рота від спраги. А тому скоренько я бігла до священика хати, набирала води й пляшку й підносили. Але одного разу, кати, кат, що всім керував кинув мене, також до ями разом із трупами. Тоді моя мачуха насилу витягла мене з ями. Але за те вона була притягнена до суду. Тоді вона зрубала в ночі декілька овочевих дерев та продала на топливо, щоб заплатити слідчому й прокуророві. Але її знову за це покарали тяжко до суду, бо вона порізала дерев. Вже вони не належали їй, а вже належали до колгоспу. А ці ж дерева мій дід і батько виростили й догляда все своє життя, як за малими дітьми. Дарма, що дід дуба дав у землянці, а батько на Мурманську. Підчас НЕПу закопував під деревом срібні та золоті монети. Я очевидно від колиски була цікава. Цікавилася всім, що бачила, хоч ще нічого не розуміла. А від розлуки з батьком та від голодоморду в молодшому віці, з різних несподіваних ударів та переживань я перевернулася в летаргію, травму, емоції, і розчарування про долю нашого народу. Одне маю ще мотив, це пильнувати сумлінно і віданно немічних та хворих." Вона сестрою працює в шпиталі. „Яке здоров'я в мене ще, інстінкт зродився в мене вже тоді, коли не стало, що їсти. Десь здобула я була русяної муки. Запарила її в горячій воді й уявляючи, що це хліб, наїлася. Але зате мене таке здуло, та дістала я сильне затвердження від якого кровавила майже до смерті. Але мій молодший братчик витягнув і спинив ціпок з калючкою і потягнув мене до клініки, три кілометри від хати, на базарі біля пошти." Це вона пише, бо я вже знаю це містечко, то вона пише на базарі — дійсно там клініка була. „Там знайшов одну жінку в білому халаті й молив її, щоб вона спасла мене. Але вона грубо (по–московському) відказала, довбай пальцями." Значить, видовбуй пальцями.

SW2: Кацапка.

Від.: „І пішла собі. А нас вигнали з лікарні на вулицю. Але мій братусь не піддався. Зірвався в крик. Позбігалося більше людей в білих халатах і накінець одна старенька українка розчистила та спасла мене. Наша мачуха нас усіх учила кричати та верещати на все горло, на весь Кагарлик як приходиться до..."

SW2: До якоїсь біди.

Від.: „Як приходилося на хлібокачку до хати, то вона так кричала, що та кидала всім, що попаде в голову, і так, що мусили кидати хату й тікати ті, що приходили. Один раз вона навіть на суді притворилася, перетворила в гістерію і зробилося в неї якесь надхнення, а це в мене викликало бажання мати білий халат. Але, під халатом треба ще й сумління і посвяту та почуття до кожного хворого та немічного. Після голодоморду в Кагарлиці в колгоспу я не мала фізичної сили. Тому помандрувала до Києва через одну

товаришку, що мене намовила. Тяжко було розставатися з Кагарликом і з вузлечком у руках ще я поїхала перший раз у моєму житті."

Пит.: Чи то все про голод?

Від.: Прошу?

Пит.: Чи то все про голод?

***SW2*:** Це про голод?

Від.: Так, так.

Пит.: Чи то все? Я думаю, що вона вже скінчила про голод.

Від.: Ага. Вона зараз живе в Чікаґо. Вона в Києві спаслася. Вона писала про те, як вона в полон попала ще до німців і так далі.

***SW2*:** То воно аж таке було, що в нас можна було найти ні кота, ні пса, ні жаб, ні птахів. Ну нічого, ну нічого! Лазили бідні хлопчики; те збирали і те поїли, і де ворони зловили і що. Нічого не було.

Від.: Я бачила з щуром. Двоє безпритуьних сиділи — щура тримали, живого роздерли й почали їсти. То слово чесне.

***SW2*:** А колись мій тато йшов до другого міста. Іде берігом. Це вже в голодівку також. І кажуть іде там — вони його знали, бо то сільце таке — то більше там поляків було — каже, щось іде, на плечах несе, воно пищить до нього. Вони його там запитали:
— Що ти там несеш?

— Ой, дядю Грицю, жаби несу. Поварю, та й буду їсти.

Ну, тато ще не так, не так розкушував але вже не так дуже голодував.

Від.: Це вона мені також прислала, що вона мені присилає, як це його, ой старий, як же його прізвище, що про голод написав книжку?

***SW2*:** Ну, то він каже, покинь і йди. Біжи до мене; там тобі, каже, моя жінка дасть. Він покинув це. Щось мама була, не знаю що.

Від.: То все їли; що попаде.

***SW2*:** І коні. А різали людей живих, на куски різали, і продавали. То ловили. То тих зараз порозстрілювали. Навіть один, що розказував нам, вчителька, вона така повненька була.

Від.: Ви Долота книжку читали?

Пит.: Так.

***SW2*:** Ну, то також ішов додому, каже, думаю що таке, каже, щось там то щось видно так під стіжки соломи на полі. Щось каже там рушиться. Каже, що як вони побачили, що він підходить, то вони повтікали. Каже, я підходжу а це, каже, ця вчителька, що зі мною в школі. Вже порубали.

Від.: Хлопчик?

***SW2*:** Ні, жінка. А це бачив перший чоловік Марусі, о цей, що тепер книжки видає. То й на свої очі бачив, каже, це розказував.

Пит.: Скільки Вам було років під час голоду?

Від.: Тридцять.

***SW2*:** Десь 30. А може 40?

Від.: Бо мені 35 було.

***SW2*:** Я народилася в 1903–го.

Від.: Ну, 30 років приблизно. Бо мені 35 було.

***SW2*:** Все ви можете казати, але я прошу ні ім'я, ні прізвища, нічого. Бо я маю там багато таких репресованих. І вони ітак бідні мучаться, але, як там вже банда дознається то вони там ще більше. Я не хочу, зовсім не хочу. Я це вам сказала, і це є правда і якщо ... ще з тею жінкою (вона вже із того світа вернулася) то вона вам тоже розкаже. Ну, ця сама, що у Чикаґо. Не можу з нею зв'затися.

Від.: Я думаю, що др. Мейс з нею пов'язаний тому, що вона писала...

Пит.: Може бути, може бути.

Від.: Я можу адресу її дати.

Пит.: Чи Ваші батьки мали багато землі?

***SW2*:** Землю, я тобі сказала, що багато мали. Вони мали троє хлопців, а нас четверо було. Але ми не так, як другі: ми всі працювали. Тата вигнали, мене вигнали, всіх повигоняли. Ну, тата забрали в колгосп. Кілька разів арештували.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли й хто забрав хліб?

***SW2*:** Що?

Пит.: Хто забрав хліб в селі?

SW2: Ну, хто забирав: Сільради приходили, з району приїздили.

Від.: То перше 25.000 з Москви прислано до провінції.

SW2: А до мене, як прийшли то ще...

Від.: А до них приєднювалися ті свої комсомольці.

SW2: Вони заїжджають у село, сільраду беруть ще там, з сільрадою і приходять і в мітельку все забирають. А ми вже знали, що вони нас виженуть. А потім на висилку назначили. Чоловік утік (його назначили). То він утік. А тоді я перезимувала. Перед Зеленими Святами приходить (то ж були добрі люди), приходить і каже: — Знаєш що, втікай десь, бо ти вже також назначена.

То чоловік раніше поїхав на Волинь, а тоді я поїхала.

Від.: Ну, багато на Донбас спасалося.

Пит.: Як люди спасалися, що на селі? Чи вони втікли, чи вони...?

SW2: Усі? Так, хто куди міг втікти то спасся але більше... Потяги навантажили. А зимою в нас в 28–му році вигнали перед Різдвом. То пакували в товарні вагони. Діти позамерзали, то на дороги повикидали. А тих довезли кого то там, дали таку працю і їсти не давали. Так що вони також там повмирали, згинули. А потім стали по одиному арештувати, вивозити, що до тих пір там мучилися. То мого чоловіка брата взяли; маминого брата взяли; моеї сестри чоловіка взяли. І брата мого чоловіка взяли за те, що, як приїхав Липківський до церкви, то оголосив, щоб все перейшло на українську мову — все. Ну, а він такий в селі, сільський хлопець, прийшов і там сварився з селянами: — Та що він прийшов мову нас!

Почав там, не міг, не треба було говорити, почав кричати й його забрали на цей день і не бачили. Взяли четверо дітей, лишили, з голоду повмирали, жінка вмерла.

Пит.: Як довго церква йснувала в селі?

SW2: На селі я вже не можу сказати в якім році ще було. Була ще, бо я ще вінчалася, і ще моя сестра вінчалася одна. То нас двоє вінчалося, двоє вже не вінчалося. Ну, йще в мене діти родилися, то обоє ще хрещені. В 24–му році вже син родився, то вже він ще охрестився, тоді вже заборонили. Але кралися, їхали до священика, дістали і так хрестили. Навіть і партійних хрестили бо в партії були такі також, що одні, щоб життя своє спасти але був совісний, до робив по совісті, як міг. Ну, то він там довго не робив. А ті, що як когось утопив, тоді він був чесний партієць. Так.

Пит.: Чи ті партійні на селі були українці?

SW2: Українці, але на селі були партійні. Як це в нас казали?

Від.: Прислані завжди.

SW2: Так, прислані.

Пит.: Чи були так звані „сексоти?"

SW2: Ого, це було повно. Донощиків було повно. Повно було. І до цього часу вони є.

Пит.: Коли Ви виїхали зі села?

SW2: Це нас в 28–му вигнали, то ми ще рік побули. Ну, я ще побула; нас ще до батька. Я ж кажу, його назначили на висилку, то він утік, а мене назначили перед Зеленими Святами, то я вже виїхала. Десь три роки ми ще були тут, в своїй стороні, а тоді поїхали на Волинь, тоді приїхали.

Пит.: Де Ви були в 33–му році?

SW2: В 33–му році ми були, ну до цього три роки були, десь до половини *July* була я, ми були там на Волині. А від половини *July* ми вже були тут. І вже ми звідси, я вже в колгосп пішла. Вже мене прийняли, бо не приймали нікуди нас. То вже я в колгоспі працювала.

Пит.: То де було?

SW2: Також там на Вінниччині.

Від.: Коло Вінниці.

SW2: Ой, літа ті. Почали знову чіплятися тих куркулів. Знову ловити, знову висилати, знову арештувати, і тих поарештували багато. А тепер, після Другої світвої війни, трошки стало легче. Там все я переписувалася з сестрою. Тепер вже нема нічого. Я не знаю, де вона. Ще двоє сестер маю. В мене велика родина ще там є. Але не знаю, що з ними там, де вони. Власне племінниця то в цьому місці, оце ми читали цього листа. То її чоловік у школі був директером, чи що. То навіть і вона пару листів прислала. А

потім замовкли всі, що найменша сестра писала, що будем переписуватися вже рідко. То я ще одного листа написала, а відповіді не отримала. А це сталося з цим Чорнобилем, я не знаю нічого, нічого не знаю. І думаєте, що американці всі вірять? Каже Уляна, сьогодні дзвонила така сердита. Як була його мама, в гості до них приїжджає. А там, з Галичини, в Галичину їздила Люда. Ну, й каже, що в Львові дуже гарно; ходять, чисто й все. Я кажу, бо Галичина цього не прежила, що ми. Більшовиків не було. Ми мали їх, від 18–го року ми їх мали. І вони нас мучили й порозбирали й порозганяли. В Галичині ж ніколи не робили. До тепер, як вони ввійшли то вже скоро Друга світова війна. То вже також так. Ну, що всі не вимерли. Вони ніяк не розуміють. Ну, не вимерли, хтось уцілився. Там, там а то вже, тоді вже нагнали вони. З Галичини людей нагнали і кацапні тієї нагнали повно.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте, коли Ви перше бачили, що люди вмирають з голоду?

SW2: Ну, в 33–му найбільше вже повмирало. Але вже в 28–му й 29–му вже голодували люди, вже голодували. Але ще не вмирали. Якось давали собі раду. А вже в 33–му році дуже мерли. На станція повно було. Їхали до Москви на станцію, поприїжджають, а там їх не пускали так дуже, щоби десь... Хто мав щось заміняти, міняв. А там білий хліб був і сало й м'ясо було. Все там було. Тільки хто мав якісь лахи чи що. Ну так селяни нерозкуркулені, то ще що хтось мав. Їхали, то міняли, то хто там якось ще, як не був дуже хворий то купив, приніс і може якось ще утримав дітей і себе. А другий прийшов, хліба накупив і там лежав з тим хлібом. Отаке було. В 33–му почали. А було погано й восьмого і дев'ятого.

Від.: Вже почалася суцільна, так би мовити, колективизація. То ніби добровільно, а потім в 29–му році то всі мусили йти. Хіба кого не приймали а відразу висилали як куркулів. Були такі.

SW2: Мене також не приймали. І ще навіть уже воно перейшло, й то от збори колгоспу, і приходь, бери заяву, там подавай заяву.

— Товариші! Це ж ворог народу! Куди ж її приймати! Це ж ворог народу!

Разів три поки допросилася в колгосп і мене приймали. Ледве впросилася. Ну, чоловік не був. А я працювала в колгоспі.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте якісь цікаві випадки під час голоду?

SW2: А які випадки?

Пит.: Що Ви бачили, що Ви бачили кожний день?

SW2: Це саме кожний день, це саме. Там не було ліпшого. Все було й гірше й гірше й гірше. Навіть уже стали жнива, і що, як люди попухлі й ходити не могли. Рани течуть по ногах і все тече, а друге... То висохло, як тріска, а друге спухло. Отаке ми бачили. А найбільше то мені дітей дуже шкода. Це я сама бачила так підпераються бідні, сидять по двоє, по одному по троє. І так сидять; думаєш, що воно живе — приходиш, а воно не живе сидить. Приїхали грабарі й тоді забрали. Бідна наша країна.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

SW2: Як відбувалися? Накладуть там 20 пудів. Виконав. Знову кладуть. Накладуть 30 пудів. Виконав. А тоді кладуть 50 пудів! Вже нічого не має чоловік. Приходять та й все забирають. І вже ворог народу, вже його вигонять. Це така була хлібозаготівка. Ніхто її не міг виконати. Зразу там, то старався, щоб якось віддати. А вони як почали класти. Нам як принесли, вже поклали, я приліпила до стіни й кажу, оце вони прийдуть (ми знали, що нас виженуть). І все, все, все, що ми дещо, бо ми знали, то дещо трохи сховали. А то все забрали, все прийшли. З села рвуть, тягнуть, волочуть усе, все. І що ти думаєш, вони всі вимерли, всі. А я, Богу дякувати, осталася з дітьми. Я тяжко працювала, хотів тато, земля була й на своєму. Ми цілу ніч в'язали бо не можна на сонці працювати. Ми все робили; ми не панували. Ми дуже тяжко працювали всі, дуже тяжко. А я як вийшли замуж, як вже нас вигнали, то я то так працювала, що мабуть ніхто в світі так не працював. Ото наймем десь хату розвалену, то я вожу (там був такий кар'єр) тачкою глини, вожу тієї глини. Ногами намішу й її відбудую. Він приходить і каже, що мені цієї хати, бо я не маю чим платити. Я відробляю. Уже вибираюся і знову шукаю. А як чоловіка забрали то ми (трьох нас було), то ми вантажили вагони деревом. А такі морози, що так як потягнеш дух, то так і збажнеться ніс. А я в жакеті, тільки підкладка, і верх. Не мала нічого. Ото таке моє життя. Але, Богу дякувати, я пережила.

Пит.: Як пережила?

SW2: Ну, пережила те все горе, ту біду всю, а тепер би вже добре було. А тепер з церквою журюся. Не сплю по ночах. Знову маю горе.

Пит.: Чи були в Вашому селі так звані „сількори" — сільські кореспонденти?

SW2: Кореспонденти? Так.

Пит.: Що вони робили?

SW2: О що не зробив! Звичайний якийсь. В нас була сільрада і все. Більше нічого не було.

Від.: Ні. Кореспондентів в кожному селі було звичайно. Вони подавили життя села. Часто вони подавали не це, що є, а те, що повинно було бути. Дуже часто то так називаємий соціялістичний реалізм. Подають не те зроблено. Зовсім не зроблено, а вони подають, що воно зроблено. І виходить, що все в порядку, що селяни приймають радянську владу. Вони піддавалися тільки тому, чому з них вимагали.

SW2: А ще, щоб була на одному місці. То ж я, там, де я вийшла замуж то я там була тільки вісім років. Там, де я з татом жила то, як порозкуркулювали, вигонили то так. Тепер я приїхала з Волині то вже жили. Це, де я вже еміґрувала з того села.

Від.: Взагалі в совєтів була така система, що подають рапорти сількори й директива, що зроблено таке. А воно зовсім не зроблено.

SW2: Там є тепер, о там страшне.

Пит.: Чи Ви мали які—небудь клопоти з партійною групою?

SW2: Не мала нічого.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

SW2: Як то зрозуміти?

Від.: Чи протестували, не хотіли?

SW2: О, дуже не хотіли. Дуже не хотіли люди, дуже не хотіли. Оце ж вони може і голодівку...

Пит.: Що вони робили?

SW2: Дуже не хотіли. Арештували. Ішли раз брали а потім... А потім самі забирали все. Забирали все, та й мусив іти.

Від.: Протест вони часто скажем перед тим, як вони знали, що їх будуть кликати до колгоспу записуватися, ліквідували самі. Різали там овечки, коні...

SW2: Так.

Пит.: Чи Ви бачили те?

SW2: То в мене саме й забрали. Я ж уже не мала. Що, ми мали пару коней, мали корову й мали вже стягнули, хату хотіли будувати. Забрали все, то й все. Вони може не питали. Я не протестувала, бо то так було. Мусила мовчати й все аби на Сибір не вислали. А потім і на Сибір хотіли вислати. То багато повтікало, а багато пішли.

Пит.: Чи дішло до повстання?

SW2: Ні. Повстання не було.

Від.: Повстання після того, як колгоспи повстали...

Пит.: Думаєте, що в Росії був голод?

SW2: Голод? Ні.

Від.: В Росії був голод тільки різниця така, що в Росії, як був голод над Волгою то був через те, що дійсно посуха була. Природний випадок.

SW2: Природний голод.

Від.: Але щоб такий це штучний, це власно кажучи не тому, що там посохло, чи недорід, чи вимерзло чи що.

SW2: В нас було. В нас був гарний хліб і все було.

Від.: А був над Волгою дуже великий голод.

SW2: Та й на Україні був голод. Я вже не пам'ятаю коли. Але все рівно не вмирали. Голод був, але не вмирали.

Від.: Це в інший час, так. Не в цей час, цього голоду не було в 30—их роках. Там в 21—му році був, ще колись там був, але то такий голод через природні події.

SW2: Так, так. Але все одно не вмирали.

Від.: Та вмирали, також умирали.

SW2: Умирали?

Від.: Так. Там також був голод, тільки я ж кажу, що то не був голод влаштований владою, а то був голод.

SW2: Від Бога.

Від.: Природний.

***SW2*:** Природний був голод. Недород якийсь був, чи посуха.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно яка частина Вашого села вимерла з голоду?

***SW2*:** Більша частина вимерла, багато більша. А щоб я сказала точно.

Від.: Були села, що цілком вимерли.

***SW2*:** Так, так.

Від.: Я не знаю назви; я їхала вже після голоду до свого брата. Там половина було вимерло від голоду в селі. А проїздила я (від залізниці треба було їхати, але я не знаю назв тих сіл) то не було нічого, порожнє село. Буряни хати позаростали — ніде ні собаки, ні людини, ні кішки, тільки буряни й нема стежок до хати. Я тільки не знаю назв.

***SW2*:** Це так було заросло, що хат не видно було. Бурян як ліс у селі. Ні собаки, ні пташки, просто мертве село було й все. Мертве, не було чути нічого.

Від.: Я кажу, не знаю назв тих на Полтавщині недалеко від Києва, але там також були села, що вимерли всі й послали туди росіян на місце. Не українців пересиляли там із інших місць, а присилали настоящих росіян. Тільки назв тих сіл я не знаю. Полтавщина. Але знаю, що такі випадки були.

Пит.: А що сталося з сільрадами, коли всі вмирали.

Від.: О, хвороба, що вже тоді сталося. Та вона ввесь час існувала сільрада. Я не знаю, може то два чи три чоловіка.

Від.: Померли — вони виберуть другу.

Пит.: Що Ви знаєте про МТС?

***SW2*:** МТС? То було так, МТС то таке як радгосп, МТС. Працюють.

Від.: Це де направляли.

***SW2*:** Але вони мали землю. Вони мали землю свою, так як колгоспи мали землю, радгоспи мали землю і МТС також мав землю. І вони там ремонти робили машин всяких колгоспів. Оце МТС називався. Моя сестра працювала в МТСі. Значить секретарем чи щось.

Пит.: МТС не забирав зерно?

***SW2*:** Він, я не знаю, він мав своє зерно; він не брав ніде. Вони мали землю, і вони мали людей, які працювали. Одні працювали тут ремонти робили, а другі працювали на землі. Вони мали город такий самий, як колгосп.

Від.: І ще радгоспи були. Різниця між колгоспом і радгоспом, що в радгоспі ті оплачували, оплачували робітників грішми. У колгоспі ділили ніби тим...

***SW2*:** Що заробиш.

Від.: Що зробили. Платили там, як службовцям.

***SW2*:** І таке саме в МТСі. І таке саме в МТСі. Такі самі гроші платили робочим.

Пит.: А кому було ліпше, тим, що працювали на радгоспі, чи на колгоспі?

***SW2*:** Я думаю, що тим ліпше було, що працювали в МТСі й радгоспі, як у колгоспі. Ці мали більше життя.

Від.: Так, бо ті щось мали. Бо так само робітники, то хоч по містах робітники — вони не діставали так, щоб вони були задоволені, щоб вони були не голодні. На пів голодні були фактично. Але щось діставали, що не давало їм умерти з голоду.

***SW2*:** А тоді ще відділяли якісь там, або хліб там печений відділяли.

Від.: По карточках щось там вони діставали. Карточки якісь там чи щось.

***SW2*:** А ще якийсь колгосп що? Достане пів кіла чи півтора кіла на годину, робить цілий день. І то дадуть послід, а те відправлять у Кубу, й ще десь. А тим людям, що переженуть то послід давали. Добре зерно давали? Ні.

Від.: Мій чоловік від праці був посланий в Одесу. Відправлялися звідти, відправлявся хліб за кордон. То казав, в той час, що то вмирали люди, казав що там купи зерна просто на березі лежали, чекали погрузки. То прекрасно, але без всякого накриття, без нічого воно так лежали. Не могли накрити так, що якщо дощ ішов, то воно псувалося. Звичайно воно вже губило свою...

***SW2*:** То що, дощ помочить, за тиждень воно зростеться. Все, пропаде.

Від.: А в той час, як люди голодали, то в Одесу ввесь час приходили ті закордонні кораблі й вантажили туди, якраз той хліб і жито й пшеницю і всяке зерно. В той час, як на селі вмирали з голоду.

SW2: А робили тяжко люди; Боже, як тяжко. А потім докумикалися. Зовсім. О так, аби день до вечора. А то таки старалися, як сам для себе. Думали, що то будем робити, будем мати. А як побачили, що це не те, то так іде аби не дивиться, коли вже сонце до низу спускається. А як сам господар робив, то він тріскався, робив, не дивився, коли б ще день, коли б ще день. А це так пішли, аби відбути. Сталін проклятий. Ще якби не він, може б воно ще таке не було. А вже, як вже ж мола була, й де зберуть зерно, пшеницю чи жито вже збируть. Ну там десь–не–десь колосся ж лишеться. Як зловлять, що збирає колосся, на Сибір. Та ж воно пропадає. Ну то спеціяльно мучили, щоб помучити тих людей.

Від.: За колоски...

SW2: За колоски!

Від.: А ті, що залишилися на полі недобрі.

SW2: Вони вже пропадуть; їх ніхто вже не...

Від.: Ті, що залишилися, вмирали. Давали 10 років.

SW2: На Сибір.

Від.: Що ти збираєш.

SW2: Вже навіть, як я прийшла в 33–му році, то так робили там. А то не могли люди робити. Такі, що не могли. То вилізе й там лазить і збирає це. То вже правда там тоді якось свої вже більше були, то вони сказали, забирайся поки десь не взнали там із району. А то судили й на Сибір. Висиджували.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, яких вислали на Сибір?

SW2: О, багато знаю, то що. Не буду їх рахувати, тільки як так знаю багато. Інтелігенції дуже багато. Та й селян багато. Селян майже так саме вигнали. Ну то селяни, то вже так тільки ішов на працю, робітник був. Старався, щоб хліб був. А інтелігенція також щось робила. То вони інтелігенцію забрали, що які найбільші науковці, то позабивали й помучили. Як моєї сестри чоловіка. Приїхали в ночі. Він був ветеринаром, в колгоспі працював, в колгоспі ветеринаром. Приїхали в ночі. А другий був сусіда інженер. Забрали їх обох. Вони рано спакували жінки передачу занесли. Прийшли вони кажуть що: — „Отдалённый в далекие таборы без права переписки." І тільки бачили; завернули передачу й все й більше не бачили. Молодий був. Мав 24 роки. Ну, а тоді її арештували — о, Боже, бідна вона. Лишилася дитина. Бо сім рочків; морози такі тріщали, ніхто вваги не звертав. Люди боялися взяти. Помогли б, а боялися. Бо зараз і тих заберуть. А тепер десь бідно згинуло, чи я знаю.

Від.: В 37–му році взагалі також арешти.

SW2: І пришили йому, що коні поздихали, що він не додивився, що якусь там гнилу солому давали. Бо не було. Тільки не він давав. То ж голова колгоспу був. Що небудь пришиє, щоби ворог народу. То мамина брата забрали; також не вернувся. А чоловіка, кажу, за релігію забрали, щоб мовчав. То Боже, не взяли його.

Пит.: Коли закрили церкву?

SW2: Я сама вже не знаю коли в нас позакривали церкви. Ви є священика донька, Ви кажіть.

Від.: Таке, церкву...

SW2: Так, вони, правда, не скрізь в один день закривали.

Від.: Автокефальна церква взагалі формально ще до 36–го ніби йснувала, але її вже майже не було. Уже в 29–му році в Києві, в Софії то ще один священик був. І там не в самій Софії великі, але там маленька церковця. То там ще жив один священик. Ще в 29–му році. Моя мама померла в 29–му році, то брат приїхав з Полтавщини і не можна було з священиком на цвинтар везти. То робили так, що мертвого везуть а ви собі, чи трамваєм їдете, чи чимсь. Але йому ще в 29–му році. Він ще пішов до Софії і там ще старенький священик в якомусь притулі мав право жити — не в церкві самі великі, а якась маленька там капличка. І він там жив. То брат привіз в хату (бо мама не в шпиталі померла а в хаті), то привіз в хату його й він в хаті панахиду відправив. Всі жидівки з двору прийшли на панахиду. Але везти із священиком до цвинтаря з хрестами не можна було.

SW2: З музикою.

Від.: З музикою можна було, але мамі музики вже не... Так що маму повезли, найняв ще підвізника й повіз на цвинтар священика. То священик на цвинтарі також відправив панахиду. То ще Липківського священик був. А вже брат помер в 37–му році,

то вже ніякого священика не було. В шпиталі помер, то ніякого священика — тільки музика.

SW2: Грали „Встаньте згноблені, голодні."

Від.: А, як помер Грушевський то, щоб народ не пішов, його ховали ніби з почестями. Тіло виставили в тому будинку союзу, профсоюзному. Ніби дозволяли. Але разом з тим, на годину, на яку призначений був похорон, по всіх освітних установах, школах, бібліотеках, інститутах, скрізь — були призначені засідання, вибори, на яких мусили робітники появитися. Значить нема, не мали можливості бути на похороні. І я тільки бачила, бо якраз я тоді працювала в бібліотеці, й везли тією дорогою, що вікна виходили. А в нас було засідання, але всі таки вискочили на балкон дивитися як везли. Те саме, як Лесі Українки мама померла в 30–му році, так само призначенно було на день похорону скрізь засідання, збори були призначенні на ту годину, щоб не мали права покинути працю і піти на похорон. Але цікаво: мати Молотова. Знаєте Молотова? Міністер голівний того при Сталіна, 96 років було. Я тільки тоді, як вона вже померла дізналася — вона померла в 37–му році — що вона була в Києві ігуменею монастиря. Там ще монашки були, але там вони були зареєстровані вже не як монашки, а як працівники артілі при церкві.

SW2: Щось робили.

Від.: Робили, шили ковдри, рукава шили, ватні ковдри там чудесні речі. Вишивали нічні сорочки французьким тим, не українським стилем, а французьким, може чули такі рисунки бувають. То нічні сорочки. Це так як вирізування тільки, що не квіти і не...

SW2: О такими...

Від.: А то там квіти є, буває, так як вирізування біле на батист, на тоненькому полотні або батисті. Там воно дуже дешево батист, тільки дуже тяжко було туди попасти, щоб замовити. Я скажем два місяці чекала поки мені там пошиють ту, ватну ковдру. Ні, та де, два місяці, більше як два місяці. Бо там по державній ціні так, що не дорого вже перед самою війною, десь так в 36–му чи 37–му роках. А потім випадково ми ховали на цвинтарі одну свою співробітницю. Дивимся — свіжа могила. Прекрасна могила. Огороджена, пам'ятник такий гарний, Мати Божа. Потім значить такий, така ніша закрита, і там лампадка горить. Це в день, як ми ховали. Ми, значить, недалеко від церкви, від каплиці тієї, що на цвинтарі. Ми стали подивитися. Підходить старий дідок, що видно там чи сторожем працює на цвинтарі, чи що. Так встав, подивився на нас і каже: — Дивіться, чи знаєте, хто це похований?

Ми кажемо: — Ні, не знаєм.

Свіжа досить могила, квіти чудові й огорожа чудова. І лампадка горить.

— Це мати Молотова. Як ховали то сім священиків було і один єпископ. Лампадка це ніколи не гаситься. Є найнятий спеціяльно садівник, який підсаджує квіти на могилі — а квіти то дійсно чудові й свіжі й огорожа така залізна помальована — є спеціальний садівник, який квіти міняє і слідкує, щоб ламадка не загасла — а то не електрична лампадка, а з оливи — це мати того Молотова.

SW2: Виконав материн заповіт.

Від.: А жінку його Сталін заставив підписати заарештувати.

SW2: Кого? Я ж не зрозуміла.

Від.: Жінка ж Молотова була заслана після смерті тієї Аллилуєвої, жінка Молотова була заслана на п'ять років. Я не знаю на скільки вона була заслана, але вона відбула п'ять років. І Сталін заставив чоловіка підписати арешт на жінку. Ви собі уявляєте? Я не знаю, як вона потім через п'ять років вернулася, то як вона з тим чоловіком могла жити. Уявляєте собі таке?

SW2: А то що? Як Сталін свою Аллилуєву забив.

Від.: Хто?

SW2: Аллилуєву кажу застрілив та й все.

Від.: Ну, кажуть, що ні. Що вона сама... А Світлана знову вернулася в Америку.

SW2: То є добре, що її не посадили, щоб вона попробувала, як її тато робив.

Від.: Так.

SW2: Що воно буде...

Від.: У Вас може ще які питання є?

Пит.: Ні.

Antin Lak, b. 1910 in the Poltava region. During the famine narrator was a teacher of Ukrainian language and literature in Kremenchuk and received 300 g. of bread daily. Narrator earlier taught in Donbas during period of Ukrainization. During the famine in 1932 people died on the streets of Kremenchuk, and the bodies were picked up by trucks every morning and evening. Director of a medical center instructed drivers: "There is no famine. People are dying not from famine but from protein deficiency dropsy). In the spring of 1933 hundreds of bodies were picked up daily. Helping the peasants was anti–Soviet activity in the eyes of the authorities. Narrator also saw people dying in the villages. He recalls being in Kharkiv the day Mykola Skrypnyk shot himself and for his funeral. Narrator's account stresses the despondency and helplessness of the starving peasants, especially of the aged.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище, якщо хочете.

Відповідь: Антін Лак, бувший вчитель середньої школи в місті Кременчуку на Полтавщині.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: Я народився в 1910–му році, 10–го жовтня.

Пит.: В якій місцевості?

Від.: На Полтавщині.

Пит.: На селі чи в місті?

Від.: В нас Полтавщина — село. В той час в 1932–му році, я вчителював у місті Кременчуку. Це середньої величини місто на Україні, майже в центрі територіяльної України. Становище на селах було занадто тяжке. Натиск на селянство йшов по лінії партії на колективізацію. Селяни добровільно не хотіли йти в колгоспи. Примушували залякуванням. Залякування йшло по лінії ліквідації куркульства як кляси. Багато селян було зачислено в категорію куркулів і їх висилали вбільшості далеко на Північ, в Азію або в європейській частині до Архангельська, більш холодні частини радянської імперії, яка зветься СРСР. Ці люди в більшості там гинули від морозів, від труднощів життя. І тому деякі листи, що приходили до селян — це були страшні свідочення їх страждань. 1932 рік був страшний своїм натиском на примусову колективізацію, і разом з тим адміністративно селян пограбував уряд від всього того, що було зібрано з урожаю. Урожай був не дуже значний, але все ж можна вважати, що він був середнього розміру. Але уряд зробив так, що в селян майже все забрали й деякі селяни примушені були закопувати дещо з зерна або продуктів. Та уряд дозволив тим групам активістів, які виконували урядові накази, розбивати печі, дозволив розкопувати усадьбу — шукати, де б були можливо заховані харчові продукти, й забирати. А за це селян карали — арештували і садили до в´язниць.

Я, як учитель, діставав 300 грам хліба на день. Звичайно, це було занадто мало, але можливість існувати була забезпечена. В цей час відбувалися суди над селянами, що не виконували пляни доведені, як вони казали, до двору. Якщо в них знаходили якісь заховані продукти, то їх карали висилкою до примусових в´язниць, таборів примусової праці і навіть розстрілом як ворогів народу.

Найбільш трагічним часом у той трагічний рік 1932–ий — це була зима й потім весна 32–го року. Будучи в місті Кременчуку, я бачив, як щоранку й щовечора вантажні авта по вулицях забирали померлих селян, які великими групами приходили до міста, щоб роздобути всякі аби які харчові продукти. Та там для них не було, й вони вмирали щоденно на вулицях цього міста. Вантажні *truck*–и, вантажні авта забирали їх до певних установ. Зокрема, в Кременчику такою установою був великий медичний комбінат на краю міста. До цього комбінату переважно щоденно вранці й вечором, а йноколи й в півночі, приходили авта, вантажні авта, наповнені трупами померлих селян, а там уже їх обробляли й відповідно закопували в велечезні ями, бо цей комбінат мав великий шматок землі й достатню простору, щоб ті ями могли взяти й тисячі людей поховати. Це величезні широкі рови, куди вкидали їх і засипали вапном.

Вантажні авта вели робітники, поскільки це державна власність, то ті шофери були на службі й вони й привозили. Цікавий момент був. Я раз зайшов відвідати мого приятеля, вчителя, який був хворий і лежав там в тому комбінаті. Коли я підійшов до

воріт до того комбінату — він був огороджений де були лікарі. До воріт якраз під´їхав *truck*, наповнений трупами померлих селян, і тут же з воріт виїжджав директор цього комбінату, наскільки пригадується, по прізвищу Олександер Ольшанецький. Він зупинився і один з шоферів каже: — Ми привезли померлих з голоду.

Він каже: — Голоду нема. Люди вмирають не з голоду, а від безбілкових опухів.

Це є хвороба, як він каже, ББО й на другий раз ви тільки так і кажіть, що це вони померли від ББО. Повторюю, що ББО — це безбілкові опухів. Так що він як партієць — комуніст вів лінію на те, щоб не вживати слова голод, а закривати це від народу й називати смерть з голоду — смерть від ББО.

Дещо про себе. Я був учителем в різних місцях України. Почав працювати з Донбасу. До Донбасу я поїхав по закінченню вищої школи й там дістав працю в середній школі міста Лисичанськ. Там я попрацював один рік і потім знову повернувся на Полтавищину, бо мене призивали до армії. Дякуючи тому, що я був один син в родині, то мені дали пільгу, й я залишився в Кременчику, й там же я дістав вчительську працю, і цей період голоду мене застав в місті Кременчуку. Коли я був на Донбасі, там проходив процес українізації. Це звичайно дуже цікавий період був у культурному розвитку українського народу. Міністер освіти Скрипник уважав, що український державний апарат мусить обслуговуватися українською мовою, а не російською. Населення мусить вживати свою мову не лише між собою, але й в урядових установах. Йому так легше й держава мусить це запровадити в інтересах народу й в інтересах держави. Але потім процес цей повернувся в протилежний бік і українізацію затиснуто, і почалася знову русифікація. Але я вже тоді поїхав з Донбасу й перебував у місті Кременчуку. Тридцять другий рік був страшний рік. Села затихли. Не було чути ні співу, ні веселих розмов, ні типових селянських свят, бо уряд пограбував селян цілком своїми податками як натурою, тобто зерном і продуктами — м´ясом, так і фінансово — податками грошовими. Здавалося, що кінчається життя. Селяни були в відчаї. Не було жадного інтересу для них активно приймати участь у розгортанні колгоспного життя, колгоспної праці, яку їм примусово нав´язали. Позбавили їх любов і до землі, позбавили їх права мати город свій, мати можливість особисто щось для себе придбати. Був страшний час. І от в цей час 32–го року була досить сувора зима й відсутність харчів позбавили селян можливості на витримання цього року, щоб залишитися в живих. Найстрашніша була весна 33–го року, коли, наприклад, в місті Кременчуку сотнями збирали трупи по вулицях щоденно, й це продовжувалося аж до літа, поки вже з´явився новий урожай і пізньої весни було дано розпорядження дати населенню деякі зернові культури для засівання землі. Як я пригадую ясно, засів був переведений в такій малій мірі, що можливо в деяких місцях одна десята землі була засіяна, а то степ стояв порожний, заростав бурянами. Так що урожай 33–го року не міг бути значним. Це був дуже малий урожай, бо земля не була засіяна. Як переносили цю зиму селяни? Зиму 33–го року? Багато з них, особливо старого віку люди, нікуди не рухалися. Вони надіялися, що може будуть якісь зміни, можливо вони дістануть якусь допомогу. Але допомога не приходила й, будучи сам з селянської родини, відвідуючи свої знайомі села, я бачив як ті старші селяни просто лягали в хатах, перемучені голодом, попухлі й в такому стані вони кінчали своє життя. Ні на кого було жалітися і ні до кого було звертатися за допомогою. Вони гинули в своїх хатах на підлогах або на печі. І в такий спосіб і кінчалося їхнє життя. Будучи в Кременчуку, я щоденно проходив голівною вулицею по різних справах — чи до крамниці, чи до знайомих, і я бачив тих селян, які приходили до міста, щоб дещо дістати. Це були обідрані, й дуже змореним життям люди, які вже майже не були здібні прохати в прохожих, щоб їм допомогли або щось дали. Вони, мов прив´язані, стояли коло дверей тих закритих їдалень для всякого партійного активу та радянського, щоб може там, щоб хоч трохи дістати. Але, звичайно, їм там майже ніколи не вдавалося щось дістати, бо й той актив не мав дуже багато з чого поїсти. Все було дуже обмежене. Та й допомога селянам на очах урядовців була б розцінена як антирадянська діяльність, бо вважали, що селяни, які кидають село й ідуть до міста, то не є справжні селяни, що підтримують радянську владу, а ті, які не симпатизують політиці уряду й партії. Міське населення звичайно вбільшості в Кременцуці, там була тютюнова промисловість — там було три великих тютюнових фабрик, то ті робітники діставали свої харчові картки й по тих картках діставали там трохи цукру, трохи олії або масла, трохи й хліба звичайно і в такий спосіб трималися. Так що ті робітники, що мали постійну працю, вони могли

пережити ці труднощі з великими теж труднощами, але все ж витримати це лихоліття і не впасти смертю з голоду, що виключно залишилося на долю селян, яких знищено мільйонами. Щодо статистики, звичайно цієї статистики взагалі не можна знати, бо якщо уряд і вів, то це були такі секрети, що недоступні були ні для преси, ні для науковців. А приблизно спочатку уряд признав, що десь зникло від трьох до чотирьох мільйонів населення на Україні, але це не відповідало дійсности, бо знищено було значно більше. Як одні джерела вже в той час вказували від 6–7.000.000, європейські джерела вважала вже 8.000.000, а фактично це ще було більше знищених голодом. І я вважаю, що ця статистика, що президент Реган сказав, що Сталін знищив 20.000.000 населення, то воно відповідає найбільшій дійсності. І серед тих 20.000.000 більша частина припадає на український народ.

Пит.: Чи Ви часто ходили до села?

Від.: Так. У вихідні дні я заходив в сусіднє село Кухнівка. Ну, це приміське село. Воно також було в тяжкому положенні, й коли я заходив у деякі хати, то на печах старі жінки лежали, вмираючи з голоду.

Пит.: Чи Ви знали тих людей?

Від.: В пам´яті вже прізвища майже зникли.

Пит.: Я просто хочу знати чи Ви їх знали?

Від.: Це були знайомі люди, в яких інколи в ліпші часи доводилося купувати продукти, але вони тепер були самі голодні й вже до них заходити було нíпощо.

Пит.: Де жили Ваші родини?

Від.: Ну, в мене вже батько до колективізації помер. От і мати моя жила зі мною, так що я вже родин не мав ніяких в тій місцевості. Деяких моїх родичів за невиконання плянів доведених до двору повиганяли з хат, майно було продане з торгів, які влаштовувалися за невиконання доведених плянів і за невиплату податків грошових.

Пит.: І що вони робили?

Від.: Ну й вони тікали до міста. Вони повтікали всі до міста й там в різних місцях, особливо вони тікали в Донецький басейн, на Донбас, як це в нас вважалося. Там на шахтах, на копальнях вугляних можна було деяку працю дістати.

Пит.: Навіть для куркулів?

Від.: Навіть для куркулів. Я одного разу в Артемівському зустрів одного знайомого розкуркуленого, привітався і запитав його: — Що ти тут робиш?

А він каже: — Я завідую курьми Кагановича.

А Каганович тоді був секретарем Донецького партійного комітету.

А я кажу: — Великий курник у нього?

— Отак, каже, великий. Я відповідаю за все; я і годую, напуваю курей, бо любить мати щодня курку на столі.

І от так він підтримував у харчах Кагановича, Лазаря Кагановича. Потім він став вже Генеральним секретарем ЦК Компартії України і членом Політбюра, а потім міністром транспорту був.

Пит.: Що Ви вчили в школі?

Від.: Я вчив українську мову й літературу.

Пит.: А як?

Від.: Ну, я закінчив факультет мови та літератури, так що моє знання мови української і російської було рівнозначне, так що потім я перейшов на викладача російської мови, й в такий спосіб я став спеціялістом з російської мови. Ну а потім, коли я переїхав до Росії, то я вже там виключно викладав російську мову й літературу. І це мені пригодилося, як я прибув до Америки, бо тут теж дістав працю редактора російської мови в *Press Service, United States Information Agency*, й тут я вже пропрацював 26 років як редактор російської мови.

Я був у Харкові в той день, коли Скрипник застрілився. Це був соняшний теплий день, і населення Харкова було в стані великого здивування. Як так? Такий старий більшовик і застрілив себе, покінчив життя самогубством після такого довгого перебування в членах комуністичної партії на багатьох визначних провідних посадах? Під вечір по Харкову прийшла вістка, що Скрипник у шпиталі й що він прийняв візиту Косіора й деяких інших членів Політбюро комуністичної партії України. Коли вони зайшли до Скрипника, то він з трудом, лежачи на півсидячи в ліжку й з зусиллям з кров´ю на вустах прохрипів: — Остання помилка Скрипника — показуючи рукою на

серце. Бо виходить, що він в серце, але куля пішла нижче серця і це затримало його при житті на кілька годин. Потім він помер. Чому він так сказав? З розмов по Харкову видно було, що перед цим, день чи два на Політбюро розбирали справу Скрипника. Його обвинувачували в багатьох ухилах, і він примушений констатувати був, що це його остання помилка, що він не поцілив прямо в серце. На другий день хоронили Скрипника. На зібраннях вчителів міста Харкова появився Володимир Затонський, який тоді вже був міністром освіти на Україні. Він з´явився в військовому убранні, настільки мені пам´ятається, з двома орденами на грудях і дав характеристику Скрипника позитивно, що він боровся за справу комунізму й що його кров впаде на голову ворогів комуністичної партії. Він підняв руку й сказав, що він своє життя теж віддає партії, і що він не здригнеться перед ворогами й навіть похвастався тим, що, піднявши праву руку, сказав: — Оця рука підписувала присуд під Базаром — де 310 козаків — тобто українців — які прийшли в зимовому поході, були оточені радянською армією і взяті до полону. Коли їм заявили вимогу, щоб вони перейшли на сторону Червоної армії, козаки відмовилися. І винесений був присуд — всіх розстріляти. Відомо, що почався стріл кулеметний з співом козаків „Ще не вмерла Україна." І на цьому закінчилася трагедія тієї частини українців, що попалися в оточення під Базаром. І знову трагедія повторюється далі й після того як Затонського згодом було заарештовано і поставлено перед ним жахливі обвинувачення в зраді партії, то він примушений був закінчити своє життя смертю і повісився в в´язниці на своєму рукаві, як це свідчить сестра Лесі Українки в своїх спогадах, бо вона була якраз в тій в´язниці в той час, коли повісився Затонський, і коли допитували доньку Косіора, яка з кімнати допиту, щоб було чути на весь коридор, де проводили сестру Лесі Українки, й крик її був такий, що: — Гад! Не тягни за груди!

Case History SW5

Anonymous female narrator, b. 1908 in Chorbivka, a village of 300 families, in Kobeliaky district, Poltava region into a poor peasant family with 5 *desiatynas* of land in an area where the soil was poor. In September 1930 narrator went to Donbas with husband and worked as a teacher, but her parents remained in the village. During the famine people ate potato peels and corncobs as well as cats and dogs. Narrator estimates 300 people in her native village died, mainly men. People knew there was no famine in Russia from those who fled to Moscow and Leningrad and returned with food. Narrator gives two detailed accounts of cannibalism.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Де Ви народилися?

Відповідь: Я народилася на Полтавщині, Кобеляцького району, село Чорбівка.

Пит.: А в якому році?

Від.: В 1908–му році.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мої займалися сільським господарством.

Пит.: А скільки десятин землі мали Ваші батьки?

Від.: П´ять десятин. Вони були бідні.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Я не скажу вам; я знаю, що 300 дворів було. А ось людей, я не скажу Вам, не знаю.

Пит.: Ну добре, 300 дворів. А що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я мало пам´ятаю, бо я ще тоді не була велика.

Пит.: А що люди говорили про царський режим, наприклад? Чи їм було ліпше перед тим?

Від.: Люди говорили, що їм було за царату ліпше, як під час революції.

Пит.: А які були школи в Вашому селі?

Від.: В нашому селі була земська й церковно–приходська.

Пит.: Так. А що там навчали?

Від.: Ну, всі предмети вивчали. Вивчали мову, вивчали математику, релігію ще, як я ще застала, то релігію вивчали.

Пит.: І все по–російському?

Від.: Все було російською мовою.

Пит.: Навіть під час 20–их років? Чи була українізація?

Від.: Ні, під час революції, то вже видали українські книжки, то все було по–російському.

Пит.: Як довго йснувала церква в Вашому селі? Коли вони закрили церкву? Чи знаєте, чи вони грабували церкву? Коли закрили церкву?

Від.: Коли закрили церкву я не знаю в якому році, але всі ікони, все відтіля забрали й засипали зерном.

Пит.: А що зробили з священиком?

Від.: Чи він десь сам виїхав, чи його вислали — не було.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Активісти, комсомольці, комуністи.

Пит.: Де Ви жили під час 30–их років?

Від.: На Донбасі.

Пит.: На Донбасі. Чи Ви бачили першу колективізацію? Ви ще були на селі?

Від.: Бачила колективіяацію — як люди не хотіли йти в колектив, як їх заганяли, багато повисилали, на Сибір вивозили: вискакували пиньки з дрюками, з кочергами, гналися за комсомольцями, за комуністами. Все рівно, бідних людей з нашого села попереселяли на хутора, в багаті маєтки, а тих, що там жили, попереселяли в наше село, в такі маленькі хатки — лачужки.

Пит.: А чи спротив колективізації був політичний, й чи це довило до повстання?

Від.: Ні, не було в нас цього. Просто люди самі не хотіли йти в колгоспи, плакали. Моя мама перша, як прийшли брати — в нас одна була коняка — так прийшли брати, то мама дуже плакала, але однаково — віддали.

Пит.: Чи люди різали худобу під час колективізації?

Від.: Було так, що й різали, але як узнали в сільраді, що зарізали, то зразу притягали до відповідальності.

Пит.: Так. А чи Ви можете розказати про владу в Вашому селі, наприклад: що Ви пам´ятаєте про комітети незаможних селян? Чи були такі?

Від.: Були. Але я не дуже добре пам´ятаю те все.

Пит.: А чи були 25.000–ники?

Від.: О, *ja.* 25.000–ники приїжджали з міста й показували селянам, казали як треба сіяти, як садити — в той час, що на помідор казали прядиво, на прядиво ... вони не розуміли нічого, але сиділи й господарили.

Пит.: Чи були в Вашому селі так звані „сільські кореспонденти," сількори?

Від.: Ні, я не пам´ятаю, я не думаю, що були. Може й були.

Пит.: Чи були сексоти, такі інформатори?

Від.: Казали батьки, що: — Глядіть там з отим не дуже, бо він усе передасть. То казали, але я не можу сказати. Але то були свої, знаєте.

Пит.: А яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації? В нас земля була дуже плоха, піски. Так що колись за царату, за царату ще, то наш район навіть не обкладався податком, бо була земля погана й неврожайна, то нічого не платили, а вже під час колективізації, то в людей і в торбинках забирали — і квасолю, і кукурудзу, все.

Пит.: А хто забирав? Чи українці, чи хто?

Від.: Так, свої, свої — комсомольці й комуністи, а керували цим всим із району.

Пит.: А коли почалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: Я думаю в 1929–му. Але в нашому селі мало кого розкуркулили, бо в нас село було дуже бідне.

Пит.: Ага, вони вже були бідняки. А як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівка? Ходили, забирали в людей, перевіряли скільки хто намолотив зерна, тоді оставляли частину для людей, для родини, а казали, що це — злишки, все забирали.

Голос іншої особи: А потім ще з злишків.

Від.: А після того — не виповнили свого пляну, то приходили ще забирали й так, що в людей нічого не оставалося.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: У моїй родині? Дев´ять душ було.

Пит.: Тобто, батько...

Від.: Шестеро сестер, батько й мати, та ще й двоє померло малими. Так що було 11.

Пит.: А як вони пережили голод?

Від.: Дуже тяжко. Тридцять третій рік батько пережив, а в 34–му помер. Їли й лушпиння з бараболі, а тоді качани з кукурудзи. Потім у нас було трохи: мама закопали буряків у землю. А потім з Донбасу я часом там допомагала їм, то так і вижили. Але в селі дуже багато людей вимерло, дуже багато.

Пит.: Так. Всі Ваші брати й сестри були на селі з Вашими батьками?

Від.: Так, так.

Пит.: Вони були молодші чи старші?

Від.: Ще були менші. Я була на Донбасі й сестра була на Донбасі, а ті всі ще були малі.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: Ну та в 33–му році весною найбільше стали, бо все таки осінь, зима, то, може, в декого картопля була, капуста, а то все вийшло, й в 33–му році весною найбільше стали вмирати люди. В нашому селі, то я приїхала з Донбасу, то казали, що найменше 300 душ померло з голоду, і то більше мужчин, чоловіки.

Пит.: Коли Ви виїхали на Донбас?

Від.: У 30–му році, в вересні місяці ми виїхали.

Пит.: Ви вже були одружені?

Від.: Так.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: Від голоду? Тікали — хто куди попав, як мав силу, а то йшли — оце на дорозі людина йде, упаде, слиння з рота тече, опухле все й вмирали. І хоч ви йому вже дайте води, чи хліба, чи що, то вже нічого не допоможе — як опухла людина — вже нічого, то як і вмирали. А то йшли, й на Полтаву йшли пішки й хто як міг так і йшов, аби спастися, але дуже багато повмирало.

Голос іншої особи: Найбільше на Донбас ішло.

Від.: Але найбільше йшло на Донбас. Поїли котів, собак, їли й в селі нічого ніде — ні собака не загавкає, ні півень не заспіває — нічого, все тихо було — те хворе, а те вмерло.

Пит.: А чи були вагони, що забирали вмерлих?

Від.: Ні, в нас не було вагонів, а в нас брали віз такий дерев´яний — складали й дітей і дорослих, везли й то в яму на цвинтар, засипали — ні труни, нічого, так засипали й все.

Пит.: А чи Ви особисто знали людей, які померли з голоду?

Від.: О, я багато знала, але хіба ж я можу Вам сказати всіх? Ну, я, наприклад, знаю, мій дядько, маминої сестри чоловік, з голоду вмер, а як його прізвище я вже й забула.

Голос іншої особи: Плесів?

Від.: Ні, Антонів батько ... забула. Тоді ще знаю один умер — Іван Львович — під деревом. Це священиків син — також помер з голоду. Це такі, що я знала. А так, то ж дуже багато. Це якби, знаєте, перед цим написати — так сестра ж не може мені звідтіля написати.

Пит.: Так. А чи Ви знаєте де була найгірша голодівка?

Від.: Ну, я знаю, що це в нашому селі — через те багато померло, знаєте, що дуже бідні були, що земля була погана й — забрали. Ну в нас, на Полтавщині, може, не скрізь і було так, де в нас, то дуже багато вимерло.

Голос іншої особи: І приховали те все.

Від.: Але ж воно й не писалося ніде, воно не оголошувалося так, як отут — десь щось таке, то й по радіо, а то не було цього нічого, то — мовчи! Знаю такий випадок був один — це мені розказували — що дістала мама миску пшениці. А в нас вікно отак було, то вона поставили миску пшениці, хотіли на другий день чи зварити, чи що. А він ходив — називався Іван, але він ледачий такий був. То він вибив вікно, уліз, забрав ту пшеницю і з´їв, наївся сирої, і йому розтаскало, й він умер.

Голос іншої особи: Розірвало *stomach.*

Від.: Шлунок розбух всередині й вмер. Багато було таких випадків. Мама весною — картопля була така, що перезимувала, називалася ріпа — мама взяла лопату та й пішла пробувати копати, щось би з´їсти, а прийшов один чоловік, ішов над дорогою, вже пухлий був — і чуть маму мою тією лопатою не зарубав. То двері закривали, бо неможна було — заходять у хату й можуть вас і задушити й все. То був страшний рік.

Голос іншої особи: Защипали двері.

Пит.: Чи були в селі арешти?

Від.: Оце ж було — оце за цього, що я вам розказувала, то їх забрали й потім ще я вам розкажу за других. А так — кого ж ви будете арештувати, як всі голодні? Ну, може, та комсомольці й комуністи — вони, може, доставали допомогу, щось із району, а ці бідні люди — ні.

Пит.: А чи вивозили зі села на Сибір, чи до в´язниці?

Від.: Із нашого села вивозили, але небагато.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте кого вивезено, ім´я, чи прізвище?

Від.: Ну, я знаю, що вивезли, але це за селом були — наприклад, Кизими прізвище, були. Прізвище це Кизими — це наші знайомі були, то їхню цілу родину вивезли; Козичі були також. Гордійки — це бул так за селом. Це так були — не були дуже багаті, а так — середні люди, то тих повивозили.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, що вони куркулі.

Пит.: А чи був колгоспний суд?

Від.: Я не думаю. Я за це не скажу, може, я не знаю — не за мого часу.

Пит.: А як Ви жили на Донбасі, чи Вам бракувало хліба?

Від.: Ми получали пайок, дуже мізерний — їсти хотілося, я ніколи не наїдалася, але мусили так жити. А щоб, знаєте, щоб так, як тут, що все є, то ні. Але ми мали пайок, ще дітей не було в нас, один хлопець був, такщо, з горем пополам жили, як кажуть.

Пит.: А скільки хліба давали робітникам на Донбасі?

Голос іншої особи: Кілограм, чи 800 грам, а їх утриманцям — 500.

Від.: Робітникам давали 800 грам, а їхнім утриманцям, дітям — 500, а ми — я не знаю скільки получали — також так само.

Голос іншої особи: Так то на Донбасі.

Від.: Так, це робочі, робітничий центр, там заводи, фабрики, це на Донбасі, а тут в селі ніхто нічого не получав. Те, що ти придбав, то й мусив їсти.

Пит.: А розкажіть все, про що Ви пригадуєте про голод, такі які випадки.

Від.: Оте, що я вам казала?

Голос іншої особи: Ну розкажи про ту родину, про невістку.

Від.: Ну добре. За селом, недалеко від нас жила родина, прізвище їх було Хмиза, а вже ім´я не знаю. І біля їх недалеко був колгоспний свинарник, де були свині. Вони мали сина, невістку — невістка Катерина називалася, я ще з нею до школи ходила, я її знала. Ну, чоловік і жінка працювали в свинарнику, давали там свиням їсти, а невістка й син жили окремо, також недалеко. І цей їхній син захворів. А нема чого їсти, нема чого дати. А чоловік і каже до жінки: — Катерино, візьми мої чоботи, піди в Білики — а це шість, може, сім кілометрів — продай мої чоботи й купи там хліба, бо я не можу піти, бо я хворий.

Вона взяла ті чоботи й пішла, й люди бачили, що вона продавала чоботи. Продала вона ті чоботи й верталася додому, а батько його — свекор і свекруха — зустріли її в лісі, бо то було через ліс іти, зарубали її, *kill*, зарубали й оставили в лісі. А прийшов вечір, вони взяли коня, привезли ту невістку свою Катерину, порубали її, голову відрубали, кинули свиням, а свині голодні, то вони, знаєте, все жруть — і її почали їсти.

Чоловік чекав, чекав, нема жінки. Прийшла її мама, ходять, шукають Катерину — нема Катерини — деж вона ділася? Плаче мама й чоловік її плаче, й він хворий, і нема жінки. А по сусідському, де ці люди, приходить дівчинка до других сусідів, внучка цих діда й баби — Хмизів — і п´є воду. А вони питають: — А що ти, Ганнусю їла, що так воду п´єш?

— О, дідусь і бабуся зарізали велику телицю, а телиця з великими косами, та голову викинули свиням, а м´ясо варять, то й мені дали.

А ці люди, сусіди, заявили там у сільраду й їх половили й знайшли в них м´ясо. Ото такий випадок.

Голос іншої особи: Невістка!

Від.: Невістка — Ви уявляєте? Значить, батьки сина — невістка. Ото такий був випадок один.

Пит.: А що сталося з батьком?

Від.: А їх забрали зразу. Забрали так, ніхто їх ніколи й не бачив. Значить, тих обох забрали, а де вони їх діли? А чоловік — мама її вже забрала до себе, а він мав малярію, грипу й тоді вже його виходила, а її ж так і не було. Їх забрали. Оце такий випадок був. А ото, що я Вам розказувала. І про те казати?

Пит.: Так.

Від.: Ну, а то також було — від моїх батьків, через одну хату — вони називалися Пилипи по вуличному, а прізвища я не знаю. Він називався Пилип, а вона Ганна, а син Льонька. Вони були бідненькі, хатку невелику собі таку збудували. Ну, мої сестри туди ходили часто, вона їм ворожила, грали на гітарі. І один раз трапилося так, що моя сестра пішла, взяла гітару, почала грати, а він так ніби помішаний, як *crazy* зробився. Вона подивилася, здвигнула плечима, приходить додому та й каже мамі: — Пилип, як помішався.

А мама каже: — Не йди туди, чого ти туди ходиш? Ти бачиш які вони — вони ті кролі їдять, то поробилися як ненормальні.

А вони в той час уже мали зарубаного хлопчика. Хлопчик ішов із–за села, мама дала йому мішок, каже: — Піди в село, може кусочок хліба виміняєш!

А вони його закликали й зарубали. А сусіди бачили як хлопчик до них пішов. На другий день мама ходе, шукає хлопчика, плаче, а сусіди кажуть: — Ми бачили, він туди пішов.

Вона тоді пішла в сільраду, заявила в сільраду, прийшли й знайшли того зарубаного хлопчика — м´ясо й голову, й одежу — у глинищі. І їх також забрали — і по цей день.

Ото такі я знаю двоє випадків. То тоді вже мама не пускала дівчат ніде — страшно було ввечері ходити по надвір´ю — ото такий голод був у 33–му році. У нас дуже багато вимерло, особливо чоловіків. Моя тітка, то від нас — мого батька сестра, то від нас може 15 кілометрів — то було шестеро дітей і всі з голоду померли. Шестеро! І він помер, і батько його помер, осталася одна тітка моя, а то всі вимерли. Ото таке було. Оце те, що я вам могла сказати.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Коли скінчився голод?

Голос іншої особи: В 34–му вже стало ліпше.

Від.: В 34–му вже стало ліпше.

Пит.: Чому?

Від.: Ну в людей стали вже менше забирати, люди стали більше садити в огородах, ну й урожай добрий тоді був, пішли дощі, й тоді стало ліпше.

Голос іншої особи: І в 33–му був добрий урожай!

Від.: Ну, в 33–му був добрий урожай, але тоді забрали комсомольці, комуністи для ледарів тих, що не робили.

Пит.: А що Ви робили після голоду?

Від.: Я весь час учителювала.

Пит.: Так? А як інші люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: В тих місцевостях, де був великий голод, то бувало так, що їдете чи ідите селом, то нема нічого — бур´яни тільки. Повтікали. Тікали люди де заводи, де фабрики, де виробництво велике — там можна пристроїтися — і так спасали своє життя.

Пит.: І не вернулися?

Від.: І вже багато не верталися. Хати пусті стояли.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Ні, в Росії не було голоду. Коли з України тікали люди в Москву, то в Москві, чи в Ленінграді — то вони сюди їхали — то відтіля хто міг, то привозили — там і мука була, і пшоно, і цукор — все було. А вони тепер — як скажете росіянам, що на Україні голод був, то вони кажуть: — „Это всё неправда!" — вони не вірять. А там люди в Харкові, в Києві, то возили автами мертвих людей і скидали, бо люди йшли спасатися, а їх там зловлювали й так ото на вулиці люди й вмирали. А в Росії не було голоду — зараз питайтеся в кого, з росіян, вони скажуть: — Ні, ні, то неправда.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які поїхали до Росії?

Від.: О, то багато було, я не можу сказати.

Пит.: Чи Ви знаєте когось з Вашого села?

Від.: Що виїхали й не вернулися?

Пит.: Що виїхали в Росію?

Від.: В Росію? Їх їздило багато, я не знаю. З нашого села — я не думаю, бо з нашого села дуже багато померло. Я ж кажу — воно було бідне і хто зміг, то ото тікав на Донбас.

Пит.: А чи Ви знаєте, чи Ви маєте щось ще оповідати про голод?

Від.: Ні. Це якби я там жила увесь час, то я, може, й більше сказала. А то це все, що мені переказували сестри й що пам´ятаю.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Від.: Прошу.

Vasyl' Hryhorovych Zhurakhovs'kyi, b. March 13, 1914 in a *khutir* near the village of Zaruddia, Romny district, Sumy region, the son of a peasant who had 11 ha. of land, was captured in World War I, and served with the Hetman's Blue Division. Narrator lost his mother and brothers in the famine. During NEP the village flourished and had both a Ukrainian church and school, but in the late 1920s things got bad. The *komnezamz*am is described as an organization of "those who didn't want to do anything," i.e., lazy people who would rather live off their neighbors. Narrator spent part of the period in Kazakhstan, Western Siberia, and other areas. In Ukraine there was a plague of mice, mouse cadavers everywhere, followed by the mass death of livestock and cattle cadavers everywhere. Narrator's mother was able to reach the Orel region and managed to obtain bread, but it was confiscated. He insists that the famine of 1933 was worst in Ukraine and the Kuban, that its goal was "to destroy the Ukrainians."

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Василь Григорович Жураховський.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: На Роменщині, бувша Полтавщина, зараз Сумська область.
Пит.: А який район?
Від.: Роменський.
Пит.: Село?
Від.: Заруддя.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Батьки займалися хліборобством, але батько дуже мало займався, бо він був закродоном. Він був у полоні в Австро–Угорщині, а пізніше, як розсипалася Австро–Угорщина, то створили так називаєму Блакитну Дивізію Українську, й він там був і вернувся майже при кінці 23–го року.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: Мені вже так 72 1/2, то я народився в 1914, 13–го березня.
Пит.: Де Ви жили під час 30–их років?
Від.: На Уралі й в північному Казахстані. Сім років.
Пит.: Скільки десятин землі мали Ви або Ваші батьки?
Від.: Одинадцять гектарів.
Пит.: Чи Ви були середняки?
Від.: Середняки, але нас розігнали раніше, бо батько був закордоном, а хто був закордоном, значить то ворог народу.
Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?
Від.: В нашому хуторі, великий такий, було аж дві церкви, мені тяжко сказать.
Пит.: Приблизно.
Від.: Якихсь може від 400 до 500 людей.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваше село?
Від.: Село? Гарне село та й все, бо я родився там. Була церква, давно біля нас, друга трошки далі. Люди тримали гарних коней, корів, землі не мали, десь пару людей мало більше землі, але земля гарна родюча, й ми не бідували, щоб не було хліба, тільки як вже Сталін прийшов, тоді вже не було ні хліба, ні нічого не було.
Пит.: Скільки братів і сестер?
Від.: Я мав двоє, значить вже останнє, бо то маленькими двоє померло, а останнє я мав двоє братів і сестру.
Пит.: А чи була школа в Вашому селі?
Від.: Була.
Пит.: Українська чи російська?
Від.: У мій час, тоді як я ходив була українська школа, українська церква.
Пит.: Що люди говорили про царський режим?
Від.: Що люди говорили за царський режим? Що можуть дядьки говорити взагалі? Але як говорили, то говорили так: — Був Микола дурочок, була булка п´ятачок,

а як прийшли совєти, то нічого не було ну тай все — але я б сказав, що на 60% було таких свідомих українців, а решта, таки багато „моя хата з краю" так як і тут є, вони і там є і то таке насіння, що скрізь воно є.

Пит.: Хто належав до партії у Вашому селі? Чи були партійні?

Від.: Бачите, хто його знає, вони бігали разом, ламали все, руйнували, але ж квитків своїх партійних не показували. Чи вони були партійними? Я знаю, що були такі, що ламали все чисто й також само померли з голоду як і решта. А були такі, що казали: — Що будем робити, як не буде в кого кожухів брати, а тут вже й дірки в кишенях, були й такі.

Пит.: А як довго йснувала церква в Вашому селі?

Від.: У нашому селі церква йснувала — я ще навіть прислужувався до якогось. Ви знаєте що, маму хоронили в 1933–му році, священик хоронив і братів. Брати пізніше на рік. Вони після голоду так чахли й померли, то священик хоронив. Називався Трисвилій Чербинський, гарний священик був, дуже помагав, якби не він, я б помер, не було б вже сьогодні й не говорив б з Вами.

Пит.: Що люди думали про більшовиків?

Від.: Те саме що й з думаю. То якесь — то якесь Боже наказання і більш нічого. Знаєте ви, що за їх можна думати, що можна думати за Чорнобиль сьогодні — те саме можна за все думати.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте 20–ті роки?

Від.: Пам´ятаю за 20–ті роки. Що я пам´ятаю? Як моя мама мене водила в такий *ditch*, у рів ховала, бо артилерія стріляла там, я боявся. Ну й розквіт НЕПу. Підчас НЕПу власне люди дуже розжилися, мали й їсти й все чисто, а вже в 26–ім році, чи пізніше, як Сталін перебрав, стало гірше поки він взяв все в руки, й тоді були колективізацію і голод. Спочатку, щоб то зазначить, бо може ніхто не скаже, а може скажуть, бо мало залишилося таких, як я, бо я вже старий. Спочатку напасть мишей була. Такі хмари мишей в нас були, що земля — все піднімалося — миші. Як весна стала — й вони померзли — то купи лежали шкірок з мишей: то страшне було, й в той же час ходили переважно коні, та худоба, яка годувала нас усіх — здихала — тисячі, тисячі худоби, подивишся, а воно бідне, нема чого їсти, упало — коровів може менше, але вони тоді як уже ті колгоспи почали, то підв´язували, підвішували ті корови, чи коней, а пізніше тим робили — яка ж то праця? Воно пропало й то й все чисто. Що сьогодні багато говорять, що не було урожаю, або ще щось. Ну, наші люди такі запасні, хочби навіть не було урожаю, то їсти було — вони вміли зберегти про чорний день — але забрали все з горшків і копали й рили й що хочеш і то таке.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава?

Від.: Все.

Пит.: До колективзації?

Від.: До колективізації обкладали перше один податок — *tax*, як тут, другий і так до без кінця, поки в Вас нічого не осталося.

Пит.: Як почалася колективізація? Чи Ви пам´ятаєте?

Від.: Пам´ятаю.

Пит.: Чи були колгоспи перед тим?

Від.: Не було колгоспів. Вони спочатку комуни таку будували, а потім після тих комун, чи вони розбіглися, чи я не знаю що, почали будувати колектив — фарми й з таким розрахунком, що навіть ті, які рахувалися такі, як мій батько, то вже не брали, хоч його вже засудили. Він мав два *stroke*–и, не *stroke*–и серця, а *stroke*–и, значить термін — три роки в Архангельському, на північ, він і ще Василь і Дем´ян, два брати, а третій вмер з голоду тоді як і мама; а пізніше йому дали п´ятеро, як він вернувся до своєї сестри, його зловили й дали йому п´ять років Караганди, Карлаген Філадел — Казахстан. Я добре знаю Казахстан. Ліпше як Україну.

Пит.: А які люди належали до цієї комуни?

Від.: До комуни належали такі, які не мали нічого, переважно такі, я бачив такі як Сегеда, й тим і вони відкілясь прийшли, я їх навіть не знаю відкіля вони взялися і зробили ту комуну, а пізніше з цією комуною нічого не вийшло.

Пит.: Чи вони добровільно вступили до комуни?

Від.: Я думаю, що добровільно в комуну, а колгосп засновували й добровільно й примусово і як хочеш: то слухайте там — це совєти, це не так як тут, що говорить о те й як — піду або не піду, а там все „добровільно."

Пит.: Чи люди були проти колгоспів?

Від.: *Yeah*, о так, були проти, бо ж забирали все, але в нас на приклад, я не буду брехати, в нас збройної якоїсь боротьби не було, бо наперед чоловіків забрали, повиарештовували, а хто ж жінки? Ну кричали жінки, але...

Пит.: Не було таких бабських бунтів?

Від.: Так які же бунти, як вони вже одні осталися бідні, голодні й бунтуйся?

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: А де ж вони, як вони забрали худобу. Які може раніше були в кого то зарізали, а то вони заскочили забрали й все чисто. В нас так було, може десь інше було. То знаєте, різати худобу — га! — якби вона була, як її забрали, то не заріжете. В нас забрали двоє коней, не знаю скільки свиней були, кури забрали.

Пит.: Як забрали? Які?

Від.: Забрали все.

Пит.: Просто приїхали?

Від.: Приїхали, забрали, куди вони їх діли, я не знаю. Я знаю, що коней забрали до гуральні, там де горілку роблять — я ще пам´ятаю ту кобилу — щедриву. Говорив до неї, я бачив її, то вона пізнала, ви знаєте скотина пізнала мене. Я так лазив біля неї ввесь час; вона маленькі мала завжди лошатка і вона привикла. Робили дуже тяжко, дуже тяжко, але приробляли, трудилися — і держава мала, а то ніхто не мав так дуже.

Пит.: Що Ви можете розказати про владу в Вашому селі? Наприклад, що Ви пам´ятаєте про Комітети незаможних селян?

Від.: Знаю, ті що не хотіли зовсім нічого робити, нічого тільки чекали — отак, десь, щось, або красти, або мати пішла випросила, а пізніше створили Комітет незаможних селян, і вони пішли туди, але, щоб то був елемент який письменний?

Пит.: Що вони там робили?

Від.: Ну щось вони там робили. Надумали до вас завтра прийти, забрати, а там того; служили для влади, для влади служили вони.

Пит.: Що Вам відомо про т. зв. 25.000–ників?

Від.: О дуже добре відомо, їх більше було, мені здається. Це тоді прислані були з Ленінграду комсомольці, щоб заганяти в колгоспи людей.

Пит.: Чи Ви мали контакт з ними?

Від.: Ні. Слухайте Україна чи мала — все таки в той час вона мала якихсь 37, чи 39 міліййонів населення і 25.000 присланих — вони не могли б охопити всіх людей. Більше виконували ті, що хотіли служити совєтам — свої. Думав: — Ага, я зловлю, то завтра мене не заберуть. То треба правду казати. Не можна казати, що ті 25.000 — які ж ми дурні, що 25.000 прислали, й нас вже забрали — такого не може бути. Може десь було, я не знаю. Я їх не бачив. Бо може десь по селах великих, а я із хутірів.

Пит.: Чи були сількори чи сексоти?

Від.: О повно; їм платили — навіть духовні особи були. Наприклад, мій двоюрідний брат рубав дрова з одним священиком, а пізніше він його продав за 25 рублів.

Пит.: А що сталося з ним?

Від.: НКВД — віддав НКВД, той хлопець, Петро вмер у в´язниці. Плеврит мав. Він спав на підлозі, казав: — Я так чи інакше вмру, мене не випустять, і там бідний вмер, здоровий хлопець, так. Були царські офіцери. Такий Соломон, царський офіцер, який навіть свого жінки брата продав у НКВД. Він прийшов з Румунії, відступав з Білої Армії до Румунії, а відтіля вернувся і виконував ту погану роботу.

Пит.: Коли почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення почалося таких дядьків вже таки в 28–му році. То вже таки добре почалося.

Пит.: Ага, а як відбувалося розкуркулення?

Від.: Дуже просто. Прийшли, вигнали вас — забрали все й вже ге–ге й все. Жінки кричали „рятуйте," хто рятував би? Та й все. Вони не питали так, щоби, ну обкладали такими неможливими податками й то чимсь причепитися треба було.

Пит.: Чи Ви знаєте людей, які були розкуркулені?

Від.: Та якже не знати, чому ж я не знаю? Знаю.

Пит.: Сусіди?

Від.: Ябчечани і Кулицькі, були Гайки. Я знаю тих людей, але їх нема, деяких вивезли на Урал, і вони там померли; а деякі з голоду померли та й нема нікого.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: В 32–му році потрохи, а вже в 33–му році то було страшне — то не дай Боже, то кругом лежали люди, як мухи — бідне — одне висохло, а друге опухло, вода з ніг текла й то страшна річ.

Пит.: А що Ви робили тоді?

Від.: Я ходив такий як скелет, ходив по полі, збирав весною там де картопля була, то суху картоплю, то що залишилося і так помагав сестрі й двом братам поки ті померли, а сестру одна єврейка — Коган; я їй ніколи того не забуду — прийшла й забрала її в дитячий будинок, а інакше вона не було б її.

Пит.: Чи можете розповісти про голод, що Ви бачили?

Від.: Що я бачив? Я бачив як люди, маленькі дітки стояли й вмирало так і решта і все. Я не бачив людожерства — в нас не було — але я бачив жахливі речі, що цілі родини повимирали. То я бачив, бо я лазив, ходив по болотах, шукав може рибу де найду, або ще щось зловити, щоб ж діти, брат маленький, він вмер. Нас гонили, ми безліч. О може два місяці на одному місці, а тоді прийдуть, виженуть. Ми, я з дітьми, з тими, які ще залишилися живі — мами вже не було — йдемо в друге місто й о так.

Пит.: Як мама померла?

Від.: З голоду.

Пит.: Як це сталося?

Від.: Рано вона просила (свідок плаче): — Синок, дай мені хлібця.

Де, де я взяв би? А потім вмерла — вмерла. Подивилася на нас — я думаю, а може й ні — й вмерла. То була страшна історія, то не можна розказувати тако. Наприклад, мама вмерла й то — то ж бруд — нема ні мила, нічого й ті комахи, як *louse* і то повилазили, бо ж крові нема, вже мертва людина, то вони вилазять. То тяжка історія розказувати — то ж моя Мама! О, сестра пише: — П´ятдесять три роки як її нема. Вона не бачила добра. Робила як страшно. І дітей і свиней треба годувати, й все чисто, й так бідна йшла, бо батька забрали; вона з нами чотирма залишилася.

Пит.: А що Ви робили після того?

Від.: Я? Та ж я робив на Уралі. Я був на Уралі. Пізніше я втік. Прийшов до Аральського моря, зустрів якогось Воропая, на прізвище Воропай, Максим Павлович Воропай. Він каже: — Чого ти шукаєш?

Вийшов — він українець.

А я кажу: — Та десь роботи якоїсь.

А він каже: — Ти знаєш що, приїдь на станцію Саксаульську — це 45 кілометрів від Укральського моря — і я пошукаю тобі праці.

І я поїхав. Приїжджаю туди, бо він їхав у один керунок, я в другий. Приїжджаю туди. Здоровий такий дядько на станції ходить — Константиненко називався.

— Ти чого ходиш тут?

Дивлюся — українець також, та там всі українці — Актюбинськ, Ахмонинськ, Казахстан.

Питає мене: — Що ти хочеш?

Я кажу: — Праці, хоч в нас праці нема. Де я можу побачити Максима Павловича Воропая?

— Іди туди, там побачиш.

А то станція. Я прийшов, а на дверях написано, на одних дверях і на других. На одних дверях написано: „Максим Павлович Воропай — секретар партійного кабінету. Станція Саксаульська, Оренбурзька залізна дорога." Я вже й був готовий. Я не знав що робити, а тут написано, а на других Матюшкин — секретар узла партійного кабінету Оренбурзької залізної дороги. Бо то оборотне депо було, таке, де повертали. Ну я зайшов — бо мені одинаково було. В мене не було ні їжі, ні одежі, не було нічого. Я зайшов до нього, а він так окуляри зсунув вниз, а потім підняв їх: — О, то ти прийшов.

Я кажу: — Прийшов.

— Що ти хочеш робити?

Кажу: — Працювати хочу.

— Почекай, я зараз подзвоню до Тершаніна, до голови депа.

Подзвонив до голови депа — поговорив і каже, що поїдеш кочегаром — той, що третя особа, той що підкидав вугілля.

— Добре, я поїду, але ж в мене нема ні одежі, нема нічого.

А він каже: — Тобі дадуть усе.

Ну й що? Дали валянки, дали такі ватні штани, таку фуфайку, дали шапку якусь. Я три рази поїхав — кличить мене назад. Я приходжу. — Що є?

Тершанін сказав — цей голова депа: — Ми казахів наберемо кочегарами, а його пошліть у заготовчий цех, хай робить слюсаром, хай вчиться.

І я робив там слюсарем. Він дістав документи все чисто, цей Максим Павлович. Пізніше каже: — Ну, ти заробив гроші?

— Та заробив.

— Ну, то бери пляшку й прийди, моєї жінки нема вдома.

Я прийшов. Він каже: — Ти бачиш яка в мене погана жінка?

Вона пішла до склепу, така подзьобана, подзьобана — росіянка була — і раптом, ні з цього ні з того: — Ти мені скажи, якого ти Жураховського син?

Я кажу: — Гриньків.

— А я ж з Рапаєвого хутора.

Ну й він постарався, і мене послали в школу паровозників у Бузулук — це між Оренбургом і Самарою, тепер Куйбишевом. Я там був у школі паровозників.

Пит.: Коли це було?

Від.: В 37–му році. Я скінчив ту школу. *Ja*, росіянин такий був, гарний хлопець, хутково розумний і Черненко, не цей Черненко, що вмер — другий. Ми на відмінно, так як там казали, на „отлично" скінчили, а пізніше мене послали. Я поїздив трохи, послали в Оренбург ще в школу трохи. Я дістав права, але вже мало їздив, бо війна застала — й все пропало. Пропало. *Yeah.* Ще щось?

Пит.: Повертаючи до голоду, я ще хочу знати, чи Ви знаєте де була найгірша голодівка в 33–му році? Де?

Від.: На Україні.

Пит.: Так, але в Полтавщині, чи де?

Від.: По всій Україні й Кубані — це я знаю, а де ще була, я не думаю, що була в Росії, бо моя мама, як ще поки жива була, то речі забирала, їхала міняти в Орловську губернію, станція Хомутов, і там вона виміняла щось пару хлібин і ще щось, і в неї на станції відібрали й все те, що вона везла пропало — нічого вона нам не привезла. То найстрашніше було.

Пит.: Чи Ви також залишали своє село під час голоду? Чи Ви?

Від.: Під час голоду я був там, а пізніше вивезли. Мені видали військовий квиток і в ньому підкреслено було — там було так: „Рабочий, крестьянин, кулак и прочий." Там де „прочий" підкреслили червоним чорнилом. То вже мусите знати, що дуже гарно.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: Кінчився голод у 34–му році, почали давати експортний хліб. І той хліб давали — за ним треба було стояти цілими ночами під магазином поки привезуть. Другий раз достоїш якраз, а його нема, але вже можна було з'їсти кусок хліба. Друга річ, треба ж було мати гроші, бо даром не давали. Так називали „еспортний хліб."

Пит.: Але Ви сказали, що Ваша сестра жила в тім домі. Що Ви знаєте про те?

Від.: Аякже не знаю. Та ж її забрали, я вам казав, що прийшла еврейка й забрали її до дитячого будинку. Вона гарненька така була дівчина, й може їй так шкода стало, а може забрала в дитячий будинок сестру, й вона була в дитячому будинкові, а як німці прийшли, то тепер узнав, що вона була в Німеччину забрана на працю. І через те, як вона вернулася в Запоріжжя, то її не карали так, як других карали, бо вона з *orphan house.*

Пит.: Скільки їй було років тоді?

Від.: Рахуйте скільки — коли ви думаєте, як забрали до Німеччини?

Пит.: Ні, коли вони її забрали до дитячого будинку.

Від.: Я Вам зараз порахую. Одинадцять років, я думаю.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось оповідати?

Від.: Не маю нічого, та те, що я оповів вам то що я знав, що бачив, що я сам пережив під час голоду. То я знаю — а більше? Що ж я? Я нічого більше не можу Вам сказати.

Пит.: Може це. Чому Ви думаєте що був голод на Україні?

Від.: Чому голод на Україні був? Щоб знищити українців. Чого ж?

Пит.: Чи люди тоді так думали?

Від.: Думали, думали. Багато думало. Бачили те. Бо треба сказати правду, що були такі, що казали: — Ви вже в мішку, вас треба тільки зав´язати. А були й дуже добрі люди. І другі такі були, що каже: — Так вам й треба.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Case History SW7

Anonymous male narrator b. 1918 in a village of 529 families and about 2,100 inhabitants, near Korsun' into a family which had 5 *desiatynas* of land. Narrator reads account of famine, stating that his family took in the widow of a dukulakized famine victim and that she too starved to death. The head of the *sil'rada* was assassinated, the village paying heavily for it. The culprits were arrested and their families exiled. Peasants had been against collectivization. People in charge of the *sil'rada* were ignorant. Narrator repeats a number of anti–Soviet witticisms of the period. Narrator was aware of informers in the village. A plenipotentiary was sent from the district to the village. Narrator estimates that about 20% of the village was dekulakized, sometimes for non–fulfillment of procurements quota. The famine began in 1932, with the spring of 1933 being the worst. In his area, the famine was worsened by hard rains which washed away peasants' secret spring plantings in 1933. Theft was essential to survival, and people stole from the local sugar factory. Many left for Donbas. Later narrator went to Kam"ianets–Podil's'k, no one said anything about there having been a famine there. In 1929 there were arrests in the village in connection with the SVU affair. In narrator's locality famine lasted into 1934, when the harvest was good (this may indicate confused chronology, since in most areas the 1934 harvest was poor).

Питання: Будь ласка, скажіть коли ви народилися?

Відповідь: Я народився в 1918–му році.

Пит.: А де?

Від.: На Україні, Київщина, Корсун'щина. Славне місто Корсунь, де Богдан Хмельницький зробив велику поразку князеві Потоцькому.

Пит.: А де Ви жили під час 20–их та 30–их років?

Від.: Яких років?

Пит.: Двадцятих та 30–их.

Від.: Я жив у рідному селі, бо я був ще дитиною, і жив я, звичайно, при батьках.

Пит.: А скільки осіб?

Від.: У нашій родині було чотири осіб: нас двох братів, батько й мати.

Пит.: Скільки десятин землі мали Ви?

Від.: Мій батько мав п´ять десятин землі.

Пит.: Чи Ви були бідняки чи середняки?

Від.: Я б сказав між бідняками і середняками мій батько рахувався, бо п´ять десятин землі це не було багато.

Пит.: А скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Наше село нараховувало 529 дворів. Якщо помножити на чотири осіб в родині, ну то приблизно вийде десь біля 2.100. Крім того в нашому селі була цукроварня, при якій завжди нараховувалося постійних може коло 250 робітників.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, у нашому селі була церква.

Пит.: То була автокефальна церква?

Від.: Бачите, я вам точно не можу сказати, бо тими речами й питаннями я ще не цікавився, з огляду на свій вік, а тільки пам´ятаю, що священик в більшості закидав по–російському до нас.

Пит.: Як Ви хочете, можете читати, що Ви маєте там написано, а після того...

Від.: Я написав маленький нарис і хотів би його прочитати:

Була весна — 1933–ій рік. Батько обрадував нас своїм приходом, бо завжди щось приносив зі собою для нас голодних. Так і цього разу трапилося. Приніс десь роздобутої макухи, до якої ми з братом Іваном припали, як до цукерок. Тверда була — треба було її гризти, бо ми були голодні. Наша мати чулася дуже слабенькою від недоїдання. З макухою вона не могла справитися так, як мала недомагання зі зубами. Сьогодні вона чулася жвавіше, бо роздобула аж цілу риночку борошенця і готовилася

пекти хліб. Намішала вона до борошна картоплі, буряка й ще там щось, щоб було більше тіста на хліб, але як обмаль, то обмаль, а ми з братом чекали нетерпляче на той хліб. Старий Петро Ткичик, сусід наш, уже не ходив по селах просити хліба, бо люди не мали що давати, а його сліпа жінка уже лежала на лежанці пухла й чекала свого кінця. Смерть не забарилася і за тиждень поховали Петрову жінку. Померла вона з голоду. За два місяця поховали й Петра — не витримав. Діти їхні десь зникли без сліду. Ще тиждень пізніше дітвора знайшла під тином сусідку Степаниду, опухлу від голоду. Помогли їй добратися до хати. За два дні вона померла, лишивши двох сиріток. Цієї ж весни 1933–го року в хаті розкуркуленого Романа відбувся сход колгоспників та інших селян, на якому голова сільради, як правило, партієць, доводив до відома всім, що наше село не виконало хлібозаготівку та що на завтра призначаються підводи й люди, що будуть збирати хлібозаготівку. Не забув голова сільради з притиском сказати, що ще частина людей не списана до колгоспу й що вони гальмують розвиток соціялістичного господарства. В цей час почувся постріл за вікном. Всі збентежено й насторожено кинули погляд на вікно, а потім на голову сільради, який вже більше не встав. Село заплатило за його смерть дуже дорого, заарештували підозрілих, а їхніх родин вивезли на далеку північ. Поховали його з великими почестями. Не на цвинтарі, а перед будинком сільради, через дорогу від церкви. Аж при німцях селяни розправилися ще раз з ним.

Будучи підлітком, мені були байдужі проблеми життя, але, коли одного разу мій батько, поклавши морщисту свою руку мені на плече, сказав: — Синку, приходить кінець. Ні в коморі, ні в схованці вже немає нічого.

А потім каже: — Господи, хоч би вернулося таке життя, як було за царя.

Тоді я зрозумів, що вже гіршого не може бути.

Бідний труженик–колгоспник мусив працювати від зорі до зорі за 200 грам зерна на трудодень. Чи ж можна прожити за 200 грам хліба родині? Зруйнували українського господаря своєї землі й запровадили колгосп. Тут–то і не диво, що по цілій Україні появилися чи витворилися жарти з найточнішими відтинками підрадянського життя, всебічно зображаючи картину радянського раю: „Нема хліба, нема сала, бо Радвлада все забрала;" „Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні," „Віддав в колгосп коні й віжки, а сам ходить пішки," „В колгоспі косять, а самі хліба просять," „На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод."

Це коротенько я написав те, що в мене виявилося в голові на цей короткий час, коли мене запросили сюди.

Пит.: І справді я не можу нічого сказати. Чи Ви пам´ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Точний відсоток я не можу сказати, але брали те, що в людей знайшли. Були виконавці, призначені сільрадою чи колгоспом, я вже точно не можу сказати.

Пит.: Ну, це вже перед колективізацією чи до?

Від.: До колективізації.

Пит.: Багато чи мало?

Від.: До колективізції я вам не можу відповісти, яку частину податку брали, бо я був тоді ще замолодий.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація почалася приблизно в 28–му, 29–му роках, де ліпші умови були для колективізації, де більше було активістів, пропагандистів, там легше вона проходила, без опору, й там вона почалася раніше й успішніше для влади.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації, чи ні?

Від.: Звичайно, люди проти колективізації спротивлялися. Поперше, чому вони спротивлювалися? Бо треба було віддати землю до колгоспу. Треба було віддати сільськогосподарський реманент: борону, пила і так далі, і треба було дати тягло: коні, воли й корови, якщо їх хтось мав. Тому верства людей, що заробляла мозолем на життя, такому спротивлялися тому, що вони хотіли бути самі господарями на своїй землі, а не віддати все до колгоспу. Натомість, бідна верства населення вбачала щось у колгоспі такого, що може їм легше життя бути, чи щось такого але вони помилилися.

Пит.: Що Ви можете розказати про владу в Вашому селі? Що Ви пам´ятаєте про сільраду?

Від.: Що я пам´ятаю про сільраду? Як закон, голова сільради мусив бути партієць і до партії приймали найбільших таких патріотів, які вислужилися ще під час революції, були червоні партизани. Чи він був грамотний, чи був неграмотний, то не грало ролі, а йому давали партквиток і назначали його на посаду голови сільради чи ще якусь посаду при колгоспі. Я пам´ятаю один випадок, коли я мусив їхати до школи, мені треба була метрична виписка. Я прийшов до сільради й був тільки один голова сільради в канцелярії. Він не міг мені виписати метричну виписку. Я мусив її виписувати сам, а він прибив печатку й на тому був кінець. Розписався. Як він там розписався, ніхто не знає. Значить він був малограмотна людина, а таких людей влада використовувала.

Пит.: Чи були сількори чи сексоти?

Від.: Як звичайно, в кожній, в кожному угрупованні є різні люди, включно з сексотами. Влада шукала за такими людьми й їх використовувала. Вони використовували їх для пропагандивних цілей і таке інше. Переважно це були люди приїжджі.

Пит.: Чи були уповноважені ЦК?

Від.: Особливо при цукроварні, що в нас була в селі. Секретар партійного осередка в уповноважений якимсь районним Центральним комітетом, бо ніколи не був тутешній, а завжди був присланий партією звідкись із незнайомого місця і для нашого селянства він був незнайомий.

Пит.: Як провадилися сівкамапнії?

Від.: В кождному селі вони провадилися по–різному. В нашому селі багато хліборобів було, й як надходила весна, в нас був виїзд Як настав березень місяць, у тоді в нас уже весна була на повному ході і десь, я думаю, на початку або наполовині квітня такий виїзд організовували. В чому полягав той виїзд? Кожний, це ще до колективізації, кожний селянин, хто мав корову й сільськогосподарський реманент, плуг або борону, запрягали й була така парада по цілому селі. Це для того, щоб збудити з зимового сну того селянина, щоб він знав, що весна надворі й треба братися за посівну кампанію. Кожний раз це в нас кожного літа проводилося.

Пит.: Чи було в Вашому селі МТС?

Від.: Ні, в нашому селі не було МТС, але в сусідському районі–містечку був і ще в одному містечку, якого я не називаю тут з певних причин, і ті МТС присилали своїх трактористів і свої трактори, які обробляли колгоспну землю.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Хлібозаготівлі відбувалися дуже просто: назначили кожному селянинові чи господареві, що ти маєш здати стільки–то хліба. Якщо селянин мав менше землі, трохи менше, а ті селяни, що не пішли до колгоспу, на них накладалося якнайбільша квота хліба, щоб вони здали державі. До такої міри надавали, що їм не було можливо сплатити тіх квот, значить, натурою, хлібом, і після такого невиконання плану влада мала право до них мати претенсію, що вони видали, не виконали перед державою свойого завдання, й вони в них за те мусять відібрати поле або навіть попадав на листу розкуркулення.

Пит.: Скільки осіб були розкуркуленних?

Від.: Я думаю, яких 20% селян у нас було розкуркуленно.

Пит.: А що сталося з ними?

Від.: Що сталося з розкуркуленними? Пам´ятаю свою двоюрідну бабцю, сестру своєї мами. Вони жили в центрі села. Мали коней, були заможні, мали воли й мали паровий млин, робітників мали в тому млині, і вони також попали на листу розкуркулення. Пам´ятаю, як сьогодні, бабця пекла хліб і коли прийшли люди уповноважені від влади, щоб їх вивезти, вони навіть не чекали, поки хліб спечеться: зразу моментально їх забрали, вивезли, де їх вивезли я не скажу точно, тільки знаю, що за декілька місяців та бабця крадькома приходила в село й приходила до моеї мами, яка її приготовляла клуночок: кусочок сала, хлібину, щоб вони мали якось прожити. Таке їхнє тяжке життя було. Що зробили з їхньою хатою? З їхньою хатою зробили слідуюче: де була піч, розкидали й побудували сцену, а іншу частину, сторону хати добудували ще й зробили там клюб. В тому клюбі приходилося і мені бувати декілька разів. Оце що сталося, як було розкркулення. Насильно вивозили, людей вивозили, ніхто не знав, де їх вивозили, десь в інші місця, других на північ вивозили, деякі навідуватися, а взагалі побачити сбоє рідне село.

Пит.: Коли почалася голодівка в Вашій околиці?

Від.: В нашій околиці почалася відчуватися голодівка вже в 32–му році. Тридцять третій рік був жахливий. В наших околицях, крім того голоду, який насильно був створений, ще випала страшенна злива й люди — в 33–му році на весні — те, що мали щось посаджено в городі, або засіяно десь трошки жита чи пшениці, вода все змела, і то було катастрофально й люди терпіли подвійно.

Пит.: Як люди спасалися від голоду?

Від.: Люди спасалися від голоду по–різному: хто не зумів спастися, той віддав Богові душу, а хто міг спастися якимсь способом, той якось вижив. Аж у радянській системі, як не вкрадеш, то не проживеш і випадки крадіжки були дуже часто в нас, тому що в нас була цукроварня і склади цукру були в спеціяльно збудованних приміщеннях і в ті приміщення перевозили цукор возами, кіньми, а переважно волами. Волами для людей було вигідніше, бо вони повільно йшли й крали цукор. Як можна цукор вкрасти? Не можна мішок розв´язати й набрати, бо мішок є закритий. Є таке дерево, називається бузина, воно оригінальне тим, що всередині воно порожнє і як воно висохне, то робиться така цівка, що можна дути, порожня. Тоді відрізали яких сім інчів тієї бузини, з одного боку загострювали, дуже гостре робили й в мішок пхали. Якщо впхали в мішок, цукор по тій сівці сипався і з кожного мішка, скажім, по 500 грам, по кілограму чи по стільки–то. Поки доїхав до того складу, де цукор складали, той робітник мав собі два, три кілограм цукру, а раз мав цукор, цукор — енергія, уже люди жили. Крім того ходили люди, крали буряки цукрові при цукроварні на кагатах. Як возили буряки до цукроварні, переважно діти ходили за підводою, за возом і крали в мішок, як він украв чотири, п´ять буряків, а той що віз, він бачив, що беруть бузки, але він нічого не сказав тому, що він знав, що він голодний і таким чином люди спасалися. Звичайно, наслідки були, якщо десь цукор вкрав при цукроварні, а його зловили, були різні суди. За два кілограма цукру давали два роки в´язниці й так далі й так далі.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Так, у нас при цукроварні був спеціяльний гуртожиток. Із інших місць присилали дітей і на кошт цукроварні їх там утримували, мешкання давали, їдальня була, і таким чином вони до школи ходили разом із нами й так далі. Наші сільські діти, які полишалися сиротами, ті були щасливі, що попали до дитячих будинків, але їх переважно забирали геть із села й притулювали їх в іншій місцевості, таким чином дехто повернувся, а дехто й не повернувся.

Пит.: Чи була якась комуністична інструкція в тім домі?

Від.: Я не думаю, що тих малолітніх дітей, якісь спеціяльні лекції їм давали. Я навіть з одним товаришував і бував дуже часто в тому простенькому гуртожитку, де вони були, але я ніколи не чув, щоб якась спеціяльна інструкція для них була. Такої не було. Принаймні, я не чув про таку.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Персонально, я того не спостерігав і не знаю, щоб у нашому селі таке було. Проте, як посходилися жінки, мами, а ми до їхніх розмов прислухувалися. І були розмови, що от у сусідському селі мама з´їла свою дитину. Такі випадки були, але в нашому селі я не чув, щоб то таке траплялося. По інших селах розмови такі були, що то таке траплялося.

Пит.: Чи Ви були репресовані?

Від.: Ні, я не був репресований і батько не був репресований, бо батько мій, як здав землю до колгоспу, в колгоспі не працював ні одного дня, а він працював, як робітник, увесь час на цукроварні.

Пит.: Чи Ви самі знаєте людей, які вимерли з голоду?

Від.: Так, знаю. От я вже зачитав, хто помер тут з голоду. Я маю живого свідка, живе тут. Батько помер з голоду, брат помер з голоду й сестра померла з голоду. Прізвище я також не буду казати, хоч знаю цих людей і зустрічаюся з ними й багато інших людей вимерли з голоду, імена й прізвища їх стримуюся називати, через певні причини від мене не залежні.

Пит.: Чи Ви тимчасово залишали своє село під час голоду?

Від.: Ні, я був ще замолодий лишати.

Пит.: Чи Ви знаєте, де була найгірша голодівка?

Від.: Так, як на мій погляд, то я думаю, що в наших околицях та голодівка була найдошкульніша, найгірша. Наприклад уже пізніше, коли я працював у

Кам´янець–Подільській області в прикордонній полосі, там люди голодівки не відчували, й чули, що страшенна голодівка була в центральній Україні, але в прикордонних областях тієї голодівки не було. Очевидно, це з тих причин, що все таки через кордон, хоч він був і на замку, але завжди переходили якісь вістки, й, щоб була голодівка в прикордонній полосі, то, очевидно, за кордоном про це знали б також.

Пит.: Чи багато людей виїхали на Донбас чи на Кубань?

Від.: Дуже багато. Дуже багато. Я б сказав би, шо третина населення під час голодівки роз´їхалися. Дехто на Донбас, а дехто в інші індустріяльні місця і там же деякі тоді й поженилися і приїжджали тоді лише на відвідини вже після голодівки.

Пит.: Чи люди виїжали в Росію?

Від.: Я не знаю точно, чи люди виїжали в Росію під час голодівки, але знаю, що такі запроектовані переселення в Україні були, і то дуже часто.

Пит.: Чи люди знали, що в Росії не був голод?

Від.: Я думаю, що під час голодівки, люди не знали, а як хто знав, то промовчував, щоби не попасти в конфлікт з владою, але після голодівки люди вже знали, що на Україні був найсильніший голод, а по інших областях, навіть України, не то що Росії, такого голоду не було й не всі люди про те знали.

Пит.: Що Ви знали про величину голоду тоді, чи Ви знали, що голод був по всій Україні?

Від.: В той момент я не знав, чи голод був по всій Україні, я собі в´являв, шо це люди так живуть, люди так голодають і що то на ті роки, що я мав, то я думав, що то так би мовити, кожний переніс ту біду, я аж тепер бачу, що то було штучно зроблено, бо все випомпували від селян, знищили інтелігенцію, знищили верству селянства, яка могла продукувати найбільше хліба для держави. Така справа.

Пит.: Чи Вам тоді були відомі, наприклад, такі як Скрипник?

Від.: Інші українські діячі — комуністи? Так, Скрипник був відомий і були також відомі деякі інші, тому що під час процесу СВУ на Україні, деякі люди були, чи були вони замішані, я точно не можу сказати, а принаймні влада їм пришила, що вони були замішані. Наш сусід, хрещений батько мого брата, також попав у ту неласку. Сам був вчитель, мав двоє діточок, молодий, енергійний, вчителював, і йому пришили, що він належить до СВУ й його забрали, й я знаю, що його жінка більше не побачила. Він так додому і не прийшов. Це є чорне на білому, написане в моїх листах від батька.

Пит.: А що люди думали, наприклад, про Петлюру?

Від.: В той час? Мені тяжко сказати про те, що думали люди про Петлюру, але мій наймолодший баткьків брат, мій дядько Михайло, був у петлюрівській армії, але про це знає тільки родина, ну й під кожною старою хатою був схований, так у нас казали, коцупал, так обрізані під час революції, значить, люди, щоб легше носити зброю, обрізували дуло, і коли час найшов ховати цю зброю, вони ховали під стріхами. Значить, мій дядько був там у петлюрівській армії, але про це ніхто не говорив, а як хто говорив, то тільки в родині де не розповсюджували. Я певний, що і другі були також, але про те мало хто знав у селі, а хто знав, то мовчав.

Пит.: Коли та як скінчився голод?

Від.: В нашій околиці голод не кінчився в 33–му році, бо як я перед тим ствердив, що була велика злива також і це пошкодило і ще раз принесло, так сказати, натиск людей і люди так сказати, відчували ще голод навіть у 34–му році, але вже в 34–му році був добрий урожай і люди вже стали, так сказати, вільніше чутися, веселіше.

Пит.: Як люди перебудували своє життя після голоду? Чи вони поїхали до міста?

Від.: Як кому пощастило. Одні лишилися тут на місці, другі під час голоду виїхали по індустріяльних містах, і якщо вони були ще не подружені, а такі роки підходили, очевидно, значить, природний вияв цього, що вони мусили женитися і деякі після голодівки поприїжджали в гості і знову від´їжджали там, де вони були. Значить, зробився такий пересип населення, деякі люди виїхали там, то там вже вони, так сказати, трошки обжилися і верталися назад там до праці, де вони працювали.

Пит.: А що Ви самі робили?

Від.: Я був у школі.

Пит.: А мама?

Від.: Мама моя завжди поганенько чулася й ніде не працювала. Тільки була на господарстві вдома.

Пит.: А брат, чи він був старший?

Від.: Брат був старший на два роки й також ходив до школи, а 11–го квітня 38–го року він від'їхав на Кавказ і так по сьогоднішній день; я його не бачив. Старався стягнути вже чотири рази й тепер старання подав, і він сказав, що то дуже тяжко. Поперше тому, що він уже на пенсії, і працює лише два дні в іншому місці, як раніше працював. А інше місце, інша установа, його люди там не знають, щоби виїхати закордон на візиту, то треба мати характеристику від установи, в якій Ви працюєте. Там він довго не працює і йому таку характеристику дуже тяжко дістати. Це є одна причина. Друга причина, це він мені пише, що також є багато клопотів дістати дозвіл на виїзд через те, що деякі люди, такі, як я, з одних чи інших причин, не повернулися додому після війни і на їх дивляться трохи по–другому, як на своїх громадян. Це є клопоти, що я не можу зустрітися з братом. А пройшло вже 48 років.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось оповісти про ті роки?

Від.: Я думаю, що на сьогодні я вже скінчу, й я вам щиро дякую.

Пит.: І я Вам дякую також.

Від.: Прошу дуже.

Mykola Kostiuk, b. 1915 in Dnipropetrovs'ke, son of an Orthodox priest. Narrator blames Russia for the famine. In 1931 narrator became an apprentice, working for 42 rubles a month, sometimes standing all night in line to buy food. Things got worse each day and his boss allowed him admission to a cafeteria for supper until cafeterias were closed throughout the republic (in early 1933). During the famine people found out from acquaintances that food was available outside Ukraine. It took three days to get a ticket, but narrator went to Russia and was able to buy a bottle of molasses at the first station over the border. Reaching the town of Livny, Orel region, he saw every kind of food in the stores. Many of the Ukrainians who went there to buy food were arrested on suspicion of speculation. His food was seized and he received a hefty fine. Narrator also describes a trip to Moscow and the difficulties which the railroad workers' cafeteria in Dnipropetrovs'ke had with food supplies. Narrator saw "a mass of bodies" in a village in late spring 1933. Narrator's account is especially useful for its information on railroad travel to Russia, restrictions on such travel, food seizures at the border, and on Ukrainians trading in Russia.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Микола Костюк.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: В Дніпропетровському, на Україні.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій тато був священик. Православний.
Пит.: Чи Ви хочете читати тепер?
Від.: Я хочу наперед сказати що все, що я говорю, то є свята правда. Нічого не вигадано, не перебільшено. Тільки те, що я пережив. Отже, вже й проминуло від часу голоду 50–ліття, і тепер є тяжко про те згадувати. І то було тому тяжко, що то не була природня якась причина, а штучно створена, немилосердно жорстока. Хоч і проминуло вже пів століття від того найбільшого нашого горя та невимовного тяжкого смутку, що його спричинила, заподіяла Україні й нам, її дочкам та синам, немилосердно жорстоко, навмисне придумана, голодова облога, бездушно виконана так званим братнім народом, Російською Радянською Соціялістичною Республікою в лихозвізних 32–му, 33–му роках. А ще й тепер є тяжко та болюче думати, говорити про ті наслідки тієї облоги. Бо чогось подібного по своїй безбожної жорстокості не перетерпіла ні одна країна чи народ в цілому світі за весь час людської історії. Все те зловорожне й безглузне лихо за ті найменші деталі вираховане, а потім по злодійському несподівано запроваджене, і виконане цілоквито як проти ворожої країни, а не як супроти мирно сусідного народу. Вони робили все так, аби докорінно перевернути догори ногами, й зруйнувати все від сивої давнини досягнуте надбання нашого народу — мовне, культурне, релігійне, традиційне, економічне, людяне й інше. Вони немов ті біблійні худі корови! Де тільки пройшли, то все поїли і далі лишалися худими. Все те, що я тут згадую, про ті лихоліття є правдиво пережите й моїми власними очима бачене, й так як ї належить, придумане. Після того, як мого тата засудили й заслали, вони казали як ворога народу, й хату та все наше майно забрали, то я незадовго після того опинився в Дніпропетровському, і від того жив сам. Якщо це, що ви почуєте від мене про голод, буде вам хоч дрібочку цікаве, і може й корисне, то в глибокій пошані до всіх наших мучеників, котрі не витримали облоги й стали жертвами голодомору, я, як живий свідок, розповім вам з тремтінням душі й серця, бо я з ними пережив. Вічна їм пам´ять!

Уже в 31–му році, я був челядником. *Apprentice.* І мав платню 42 карбованця на місяць. То дуже дошкільно відчував нестачу харчевих продуктів у крамницях, тому що я не був повнолітним, і працював по шість годин денно, від дев´ятої до третьої по обіді. Після праці вертаючися додому вже тяжко було купити щось їсти, бо полиці були порожні. І так щодня. Треба було раненько заняти чергу коло крамниці, і вистояти аж поки відкриється в восьмій годині, а деякі аж у дев´ятій. Поки купеш обмежені кількості, поки дійдеш до праці, то вже дев´яту годину ранку не міг встигнути, хоч і

старався. Директива моя кричала на мене за спізнення. Треба було викручуватися, вигадувати якусь поважну причину, бо та моя причина, що я стояв у черзі за хлібом, для них не була поважна. Просив дозволу, щоб працювати не від дев´ятої до третьої, а від десятої до четвертої. Хоч і кривилися, але погодилися, бо не хотіли тратити доброго працевитого працівника. Але старчання харчів так погіршувалося! Так загрозо зменшувалося! Що я і на 10–ту годину ранку не встигав. Ходив, ще до вищої директиви щоб працювати від одинадцятої до п´ятої. Кривилися. Сварилися на мене. Але погодилися, щоб працювати пізніше. Але ситуація погіршувалася щодня. Любив я свою працю дуже, але журився що її втрачу, бо не встигав навіть на одинадяту годину на працю. На ту пору, я вже оволодів техніку своєї праці, бачив що давали вже мені досить складні праці, й я виконував їх з приємністю та радістю, хоч мої кишки марша грали. Так справи гіршалися, що декілька разів я прибігав до праці аж по 12–тій. Тоді я рішив розкрити мої карти, признався своїй директиві, про все, так як вдійсності було зі мною — що я голодую. І якщо адміністрація не побільшить моєї платні, щоб я міг купувати харчі на базарі, то я буду змушений покинути працю в них, а шукати деінде. А сам собі думаю: — Куди ж я піду? Бо був такий порядок, чи закон, що якщо не працює, то не припишуть на помешкання, а як не приписане в міліції на помешкання, то не прийме ніхто нікого ні на яку працю. От така то була головоломка. Так і кріпаків колись гнітили. Висіла моя доля на волосинці. З перед світанку біжу в чергу, щоб бути між перших, щоб таки купити щось їсти, прибігти до праці на 11–ту. Нераз було, що стояв. Час прийшов, уже минула 10–та, а я ще нічогогісенького не здобув. Нема виходу. Кидав свою чергу й біг загеканий на працю. Був голодний, невиспаний, втомлений. Відчував, хоч і дуже любив працювати, що праця випадає з рук, що тиждень за тижнем, я втрачаю свою силу, і що надії нема на те, щоб хтось з близьких допоміг. Найгірше ще допікала думка, що поліпшення не буде, а буде ще гірше. Бо в пресі, в радіо, на дуже частих зборах, на мітинґах грімили погрози, що вороги народу всі будуть знищені, а під оту їхню категорію, нас українців якраз і попало мільйони. Директива теж бачило, що моя продуктивність падає, а плян праці, як не виконають, то їм не поможе. Тому вони вирішили приписати мене до однієї їдальні, де я п´ять разів на тиждень по праці діставав обід за 90 копійок. Я платив 45, а другу половину платила адміністрація моєї праці. Так я і перезимував на ті роботі зиму 31–го, 32–го років, аж доки ту їдальню теж закрили. Бо не могли роздобути харчів. От так викручувала так звану "Робітничу Селянську Владу". То вже була справжня голодова облога України. Листи з кінців України, приходили загрозно потрясаючі вістки про досі нечувану наругу над цим народом. Цілі зграї уповномочених, з присланими й місцевими активістами, вишукували і під мітлу відмітали в селян. Тяжко про ці речі, що в трударів хліб забирали. І називала влада той грабунок „Кампании по выкачке хлеба." Своє беззаконня вони узаконили й грабували людей прямо серед білого дня. А як хто чинив спротив, то тих вивозили на Сибір. А кого вважали небезпечним, то таким забирали з в´язниці, й без права листування, вони гинули там безслідно. Як їдальню закрили, я був приручений на примірне виголодження, то я був змушений щось робити, й то швидко. Чув від знайомих, що такі які були примушені шукати рятунку поза Україною. Ви пам´ятайте поза Україною. І вже змоталися в Московщину по харчі. Декому й пощастило. Привезли. Казали, що то не було легко, але як каже українська народна приповідка: — Хто не шукає, той ніколи не знайде. Вирішив і я поїхати. Гадав, що днів за чотири чи п´ять повернуся. Але, як я поїхав на станцію, щоб купути квиток, та побачив, що там тільки робиться, то навіть думав, що квитка не дістану. Содом і Гомора! Самі урядовці показують якісь папірці комісарам, касієрам. І бачу, що їм дають квитки. Вони щасливі поспішають на потяг. Вони поїхали. А ми нещасні! Прості люди! З нами навіть говорити не хочуть. Міліціонери просто гукали відійти від каси, а ні, то штрафують, а то ще заарештують. Так я потовкся два дні й квитка не дістав. Нарешті, через знайомого, що працював на залізниці, я аж на третій день купив квиток, і з великим клопітом, виїхав на північ з нашої облогої, стерилізованої України, через голодний Харків до Російської Радянської Федеративної Республіки, Орловську область. Кажу голодний Харків, бо був дійсно голдний! Голодний був і я. Бо, з тих три днів, що я турбувався дістати квиток, я навіть не мав часу й щастя роздобути щось поїсти. Пив газовану воду зі сиропом, щоб чимось наповнити свій шлунок. Думав, що як я доїду до Харкова, то аж там підкріплюся. Все ж так, столиця, місто, столичне місто, індустріяльне. Потяг мав стояти пів години, ніби досить часу, щоб щось у буфеті купити з´їсти. Та де! Там було так багато людей,

що я навіть в середину не міг добитися. Правда, бачив я одного щасливця, що з того буфету видерся і тримав над головою щось загорнене в газетному папері. Як я запитав його що це там можна купити, то він відповів, що то є рибний фаршмак такий, мелене м´ясо з оселедця. Бачив я, що йому з того папірця капало на голову, на одяг. Та й гукнув йому. Тоді він опустив руки, й я бачив купку помеленого оселедця, що її назвали фаршмак. Бігли ми з ним до потяга, бо й він поспішав, щоб їхати на Полтаву. Біг він, і на ходу лизав ту свою купку без хліба, а в мене й тільки слинька котилася. Поїхав я знову голодний. В кишках бурчало! Бо я роздратував свою уяву думками про їжу. Пробував вискакувати, щоб таки чогось дістати їсти на станціях. Але дарма! Я як переїхав кордон, тобто вже їхали на території Російської Республіки, то на одній станції мені пощастило купити пляшку малясу. Я радів. Але як я роздивився на ту пляшку зблизька перед тим як пити, то побачив в середині брудні дерев´яні стружки, якесь волосся. Апетит мій був зіпсутий. Але голод переміг і я пив з пляшки маляс. Пив, але на силу, примушував себе. Бо ж уже був я дуже виголоджений. Пригадалося мені, як я був малим і купував мамі маляс до печива, то тоді ми їли прямо ложками й з пляшки пив, а цей брудний, якийсь нудний такий, що я мало не вернув. Дочекався ранку, й побачив, що селянки виносили на продаж на платформу до потяга, картопляники, молоко, сметану й якісь коржики, вдома печені. Накинувся я на те все, щоб їсти, та якось наша українка–жінка порадила мені не їсти багато: — Бо ти, хлопче, дуже виголодний, то бережися!

Я подякував, а сам заховав до кишені два коржика, та так помаленько й поїв їх, щоб ніхто не бачив. Від того дня, я вже мав що їсти. А як я приїхав по дорозі до радженого міста Лівни, Орловської області, то там, я побачив зовсім інше життя. Люди не були захарчовані, в крамницях на полицях було повно всяких харчів та інших товарів. Треба було почекати до базарного дня, так що я мав досить часу, щоб придивитися, порівняти їхнє життя і наше. Поглянув церкву й цвинтар. У них все було на місці. На гробах хрести з металевика, з живих квітів вінками. А в нас, все пограблене! У них церкви існують і не заборонені! Священик служить. А на Україні, священиків повиарештовували, позасилали на Сибір ще й постріляли. Обурення упанувало мою душу. Сильно защипило моє серце. Я знав, що це тільки для наївних та засліплених, отой званий союз і рівні республіки, братні народи. А на практиці, то Україна згідна йншим московським плянів. Була приречена на загляд. В базарний день, як я пішов купувати харчі й продукти, то подивився на те людовище, і побачив, що їхні селяни, не на плечах поприносили, але возами попривозили на продаж: пшоно в мішках, мука, картопля, коні на продаж. Видно було, що ненавість у них до нас була безмірна. Вони нагодовані, визначали високі ціни, а ми голодні, поругані, не мали права торгуватися як годиться на базарах в нормальних умовах, та між добрими людьми. Наші швидко купували все, хто що міг, зв´язували свої клуньки, щоб на плечах донести до станції на потяг. Тяжкі позав´язували ноші! Всі готові йти до залізниці. Якраз тоді почувся голос візняка, що стояв на возі й їхав до нас і гукав. Наші люди вимучені голодом і далекої подорожю. Без сили! Обступили того воза, й питали його, скільки ж він візьме грошей за услуги?. А я ж у той час, був далеченько від того візника. Раптом десь взялася міліція. З криком оточила наших людей, що вже поскладали свої пакунки до воза. Міліція кричала: — Спекулянти! Спекулянти! Ви всі арештовані!

Командир міліції гукнув візникові, щоб він всі харчі віз прямо до міліції. Зчинилася паніка поміж нашими людьми. Та видно по всьому, що й візник працював для міліції, бо так скоренько поїхав. А тих наших людей мені було так шкода! Що трапилося потім, я і до сьогодні не знаю. Чи хтось з них вирвався з такої немилосердної засідки? Отак братній народ помагав нам у нашому тяжкому горю! Після того, що я бачив, десь і взялася в мене сила, схопив свої клуньки й тікав. Пощастило мені, бо доніс якось аж до тієї ями, що лишилася після викорчуваного дерева, вітрами занесене листя ту яму виповняло. Я кинув свою ношу в ту яму, пригорнув листями. А як настав вечір, стемніло, тоді я взяв половину ноші й підніс на станцію та здав до комори схову, а потім приніс другу половину. Та то ще не був кінець моїм митарствам. Найтяжче було знову купити квиток, щоб повернутися додому. По довгих перепетіях, роздобув квиток аж додому, до мого дорогого, хоч нещасного, обложеного Дніпропетровського. Я доїхав до міста Орлова, голівне місто області Орловської. То знову застряг на дві доби. Мабуть зробив помилку, що поїхав через Орлов. Може було ліпше якби поїхав через

дрібніші станції в іншому напрямку. Якось натрапив доброго українця, земляка, що працював носільщиком, і він мені допоміг закомпасерувати мого квитка. Але, як і додому доїхав, то знову попав у біду. Бо хоч і старався вдавати, що моя ноша не є така тяжка, та досвідчений службовець залізниці зауважив, що я дуже переобтяжений, гукнув до мене: — Малий, а ну поклади свій багаж на вагу.

Не сказали мені, кільки кілограм у мене було більше, але штраф заплатив великий. А саме в душі дякував Богові, що бодай не забрали в мене, мого найдорожчго скарбу, моїх, з таким тяжким трудом роздобутих, дорогою ціною заплачених, харчів. Ще як я базарував у Лівнах, то купив ще й хлібину, яку жінка росіянка, що продавала мені її назвала „колега." Та „колега" була дуже великого розміру, й дуже гливка. Зробив я з неї дві половини, бо ціла не влазила в валізку. Така широка, як колесо! І поклав у газету, замотав і поклав до валізки. Думав, що за одну добу їзди не зіпсується, і голодні в дома поїдять. Можливо, що та хлібина була не зі самої муки, а домішана або картоплі, чи гарбуза на продаж і тому, поки я добрався додому, то вона геть зацвіла. Позеленіла і прилипла до газети, ніби зрослася з газетою. Їсти її ніхто не міг, хоч і який голодний. Вернувся я додому й на другий день пішов на працю, а на мене всі почали кричати: — Як? — питали вони, де я був так довго? Ще й не вірили мені, що їздив у Московщину по хліб.

— Аж одинадцять днів?

Українська приповідка є: „Ситий голодному віри немає."

І Москва сльозам не вірить. Мені було тяжко. Душа боліла, а в серці буря. Чому мені, ще неповнолітному юнакові, синові споконвічних хліборобів з України, з житниці Європи, тепер пограбованому, приниженому, поруганому, доводиться поневірятися голодному по чужих сторонах. Ми не їздили до них жебрати. Ми їздили, щоб купити в високих ними сказаними цінах, а вони зпершу продали нам, а потім ганялися за нами, ніби за злодіями, образливо обзивали нас спекулянтами, виривали в наших людей з рук ті куплені харчі з брудними лайками, а потім ще тих наших людей і арештовували. Хай Господь охороняє нас від такого, а їм хай буде суддею! Добрий чоловік і з щирою душою, з кимось десь поговорив і розповів, що я є дуже нуждений, але працьовитий, і мене прийняли на працю на залізниці. Спасибі, що врятували мене від голоду. На праці була їдальня. І там і хоч пісними стравами, казали „приварок," але годували нас щодня. Але дуже справи з харчуванням погіршувалася всюди. Хтось на праці чув, що було аж так погано, що як возили з Білорусії будівельні лісові матеріяли, то тихенько десь там купили бугая, і заховали його з дошками в вагон. Дошки на будову, а бугая на кухню,. щоб було чимсь робітникам суп присмачити. Але на те є облога, щоб людей голодом морити. Бугая на кордоні України знайшли й забрали, а преступників грозили тяжкою карою: тих, що везли бугая. Надходила найстрашніша в історії України зима: 32–ий, 33–ий роки. Відчували люди якусь несамовиту пекельну загрозу. Всі видатні мужі нашого народу з всіх ділянок життя України були виарештовані, заслані, або знищені. А люди як ті сироти, пригнічені тяжким терором братньої республіки з півночі, ізольовані від усього світу без вільної преси, без вільного радія, билися як риба в лід, моталися і перебувалися харчуванням, чим тільки можна було придумати, жили з вірою в Бога, та в свою століттями вироблену в відвічній боротьбі зі всякими наїзниками витривалість. Всякі тисячники та пройдисвіти наслано на Україну за всіх усюд. А були й такі, що й зі закордону позліталися, поживу підчуваєчи як ті хижі, голодні на владу круки, як те чорне вороння, і чекали. Режим наступав, і жадібно спостерігав, як то згідно їхньої утопійної теорії, Україна стане перед ними на колінах. А Україна хоч мала великі втрати, але не стала перед розстратами руїнниками на колінах. Віримо, що ще прийде час і українські працьовиті руки все наше зуйноване відбудують, і будуть, так як і були від сивої давнини серед будівничих діянь, людяности й гумунізму, а руїнники, як ті батиї, залишать по собі брудну пляму на сторінках історії світу. Поможи нам Боже! Закінчую свою розповідь про ще одну мою голодну подорож–одісею. Цього разу вже до самої Москви в квітні місяці, страшного й ніколи незабутнього 1933–го року. Через добрих людей я отримав вістку від моєї мами, що немає харчів, і що мої брати й сестри почали пухнути від голоду. Знову тривога! Треба було знову десь їхати негайно, бо на Україні все забрано, а вони казали „подмітоль." Але цього року я вже був залізником і мав право, привілей, їхати раз у рік безкоштовно. Того ж дня, я пішов до свого директора й попросив його, щоб дав мені відпустку на два тижні, та щоб виписав квиток на проїзд до Москви й назад. Він, спасибі йому, не відмовив мого прохання, але був дуже здивований

і казав мені: — Чому ж ти не почекаєш до літа? Тоді природа ліпша, і купатися можна, а тепер, що? Та на жаль я не міг йому сказати, яка причина мого поспіху. Не йшов я додому а летів. Був радим, що може цього року мені пощастить ліпше допомогти мамі ніж минулого року. Швиденько зібрався! Добра сусідка підказала мені, щоб я приніс їй дедекілька своїх рушників, їх вона постучила ручною машинкою, і вийшли такі гарні торбинки на пшоно чи на якусь крупу. Один мішок я мав від минулого року, а другий позичив від доброго земляка, старенька доморобна валізка, два мішки, 34 торбинок, ще й наголоску стягнув, і попхав на станцію Дніпропетровську. Гадав, що як я маю квитка, то буде легко виїхати, але то така сила народу топилася всюди, що мені з моєю валізкою великою, було тяжко навіть добратися до каси. Повірте мені, що я протовкся дві доби, й не міг добитися, щоб мені, залізничникові, прибили печатку на моєму квитку, що я маю право виїхати до Москви. Бо на квитку ще треба було печатку прибити, що дозволяється їхати. Хтось порадив мені виїхати з Дніпропетровського до станції Синільникої, а там казали потяги ходять часто по магістралі Севастопіль–Москва. Як я ще доїжджав до Синільникої, то побачив страшну картину. Ще далеко від станції, понад залізницею юрбилися люди з дітьми, цілими родинами. Жінки з немовлятами. Понапинали кущі ряднами, й там під дощем гинули на мокрій та холодній землі. А на станції як у Дантему пеклі! Сила силенна народу. Багато міліції та НКВДістів, що нишпорили всюди, вишукували тих людей, що не мали квитків. Називали їх „безбилетчики." І їх струджених, голодних забирали й десь вивозили, чи просто арештовувалии, а міцніші та мудріші втікали за станцію та рятувалися ряднами та кущами від дощу. Душа моя боліла як дивився на те всенароднє горе. Бо як я залізничний уже маю квиток і ніяк неможу вирватися, то вони ніколи не виїдуть з дітьми, з жінками та речами. Вони кандидати гинути від голоду. Тільки подумати! Народ розбурхали, як те муравлисько, й люди, щоб рятуватися їхали на станцію. Їх ловили й арештовували. Хто ловив той народ? Народня влада. Чому її ловили? Бо вони — народ — хотіли їхати залізницею, що якраз є на то щоб нею народ їздив. А сама назва „Мінстерство народного комісаріяту шляхів сполучення" називалося. Яка іронія! Хижі звірі, щоб підкрастися до корів ближче, то вкочиються в коровячий гній, щоб пахнути коровами й тоді нападають на тих корів і вбивають їх. Так, і вони називають себе народними. Пробував я, пробував щоб якось виїхати, але ніяк не міг. Розбирав мене страх, що так мій і відпуск пролетить. Не пускають нашого брата, а самі їздять. Вирішив дочекатися ночі, забіг десь зі заду потяга на другу темну сторону, виліз на дах вагону, прив´язав себе до димаря вірьовкою і що буде. Перехрестився. Проказав: — Господи Боже, поможи й збережи. Так я їхав аж до світанку. І боявся, особливо й під мостами й спати пробував бо багато ночей не спав та зубами дзвонив від холоду. Уже моя Україна. Уже поза Україною. Зліз, пробрався в вагон і радів, що може так пощастить допомогти мамі. Роїлися думки, що квиток маю, я їхав як собака на даху, та мерз так, що тіло дрижало, ніби в лихоманці. Оце така відпустка! Ще в дома чув, що в Москві продають білий хліб. То була правда. В Москві все продавали. В Москві всього було досить, аби твої гроші. Найкраще купити хліба. Найперше. Довга біленька булка ще й моїм очам не вірилося, бо вже роками такого хліба не бачив, а тепер маю в руках і можу їсти. З´їв одну булку й ще був голодний. Пішов до іншої крамниці, та купив ще одну. Дуже хотілося поїсти щось вареного. Зустрів на вулиці залізничника в уніформі та запитав його: — Де тут можна купити суп чи борщ?

А він питає мене чи я українець. Кажу: — Так.

То каже: — Я також українець. А квитка на потяг маєш?

Кажу — Маю.

Тоді каже: — Іди в залю. Там побачеш маленькі двері. То залізнична їдальня. Там купиш собі обід.

З´їв я другу булку з обідом, а вже потім розпитав подорожних: — Де ж той критий ринок, що я чув про нього ще вдома?

Розшукав я той базар. А там купуй що хочеш! Та тільки аби не попався, зумів заховати, бо все винюхають, що ти спекулюєш, та ще й діло. Купував я і замість радіти, в мене розболіла вся душа. Бо в нас споконвічних хліборобів Україні все відбрали даром, а тепер ми, ніби жебраки, змушені були їхати в їхній край, і купувати все те наше забране, за дуже високу чорну ціну. А чи привезу все те мамі? Чи може цей, це й тут загнобителі заберуть як і минулого року в Лівнах забрали все в наших людей. Але купуючи, я натрапив на земляка. Він був головою їдальні, там де я працював. Він також

щось купував. Ближче, я його не знав, а тільки знав що він завідував їдальнею. Підійшов до мене ближче й каже він потребує моєї допомоги, що він дасть мені гроші й просить, щоб я купив п´ять кілограм масла для їдальні нашої. Так як я згадував, що бугая купували, а тепер бугая ті мають і заберуть, то вони вирішили масло привести, покласти під полицю там де сидиш, як заберуть, пропало, як привезеш, то щастя. І так ми робили. Казав він: — Візьми це, не бійся!

Так вже робили й вдавалося проскочити.

— Ми ж, каже, залізничники.

Почув про коров´яче масло і пригадав за бугая. Потреба громадська, й я погодився. Треба помагати своїм, землякам. Дав він мені гроші й ми пішли окремо докуповувати коров´ячого масла. Ми поспішали вертатися додому. Була якраз першо–травнева парада в Москві. Все обвішили червоними гаслами про перемогу. Так вдалося влізти в потяг. І ми через вікно з вагону, ми чули й бачили, що летіли літаки в формації так, що зображували собою вигадане прізвище нового царя — Сталін. Не рахували ми скільки то було потрібно літаків, щоб аж таке вигадати. Але найменше три, чотири десятки. В Україні люди не мали куска хліба, з голоду пухли й вмирали, а вони літаками виписували його ім´я. Таке коштовне, безглузде парадування. Вони святкували, а ми вмирали. Та їхнє видовище нагадало мені зовсім протилежне. Нагадало мені розпачливі зойки матерів і дітей в голодній Україні. Бо як я прив´язаний на дах вагону їхав на північ, то чув плач невільників з горя. На кожній станції де зупинився потяг, голодні, смілиці, мужчини й матері з підлітками пробували чиплятися на буферах між вагонами потяга. Бо, в двері їх ніхто не впускав. Але їх „народные охранители" немилосердно спихали та стягали додолу, навіть на ходу. Вони не мали жалю до плачу матерів і дітей. Так як і Москва сльозам не вірить. Ми понесли великі втрати. Мільйони душ похорону не мали. Ми, ще й тепер по пів століття, не знаємо, де ж вони спочивають. На Україні розшукувати не вільно, заборонено, бо ще на Україні, ще й досі, невизнано, що той штучний голод існував взагалі. Вони кажуть, що ніякого голоду не було. Як довго так буде, ніхто не знає. На цьому, за думаю ... хіба ще щось спитали більше? Я маю багато дещо пригадати. Найгірше як я вам казав, що мого тата заслали, а мама ховалася по чужих селах, і таке було село Петриківка, на лівому березі Дніпра, Дніпропетровської области. Село мало 5.000 населення. Було козацького походження і там було п´ятеро церков. І там наші ховалися. То я їм помагав. Ходив там. Автобуси не ходили, а треба було йти пішки 20 кілометрів. То я їхав до Кам´янського, а з Кам´янского сім кілометрів ішов до Дніпра, і то я мав на плечах ношу — то що там міг дістати харчі, щоб помогати від голоду. А тоді перепливав Дніпро. А зимою то по льоду переходив, і 20 кільометрів треба було йти пішки. Весною 33–го року вже то була пізна весна. Може передорожаєм десь за місяць чи два. Там я бачив масу трупів! Бо там низький беріг Дніпра, на 20 кілометрів розливається як весною повінь. Тоді води несуть пісок і там возами їхати не можна. Доріг там не було. Тільки можна було пішки йти й загроза вас до пів коліна. То я там бачив багато трупів. І вже була пізня весна, як я нагадав, а люди лежали в кожухах, в зимовій одежі. Ті що, як я згадував, що не витримали, а загинули. А я витримав, вижив я. Дякувати Богу. Але за одного чоловіка казали, що він мав хліб, і кликали його, а він казав, що то вигадка, що то хтось вигадав. А вони його тоді били. І він сказав, що мені з того не має, і його послали в район і там його побили. То був Антін. І як Антін не признався, що він має хліб, тоді його послали в Дніпропетровську в´язницю, і там його побили й він не признався, і вони бачили, що він не має, і пустили його. Дали йому квиток і пустили додому. Але він так мізерно виглядав, що його на пасажирський потяг не пустили, бо думали, що він є *bum*, або п´яний, морда побита, бо його дуже били. І він тоді знайшов когось на залізниці, що йому зказав: — Тебе в потяг не пустять хоч і квиток є. То й в товар він поліз і в товарному знепритомнів, *lost conscious*. Там приїхав десь, потяг став, і він нічого не знав. І ті, що сортують вагони просвітили в середньому, бачуть щось лежить. А то були з його села люди. Впізнали його. І тоді подзвонили до станції, до ті, що він найближче до них і сказали голівному кондукторові забрати цього чоловіка й привезти й там здати, й подзвонити до жінки, щоб його забрала. Ну то, ті залізники зробили все. На станції привезли, подзвоноли до села. А в селі сказали, що на якогось ворога народу коней не дам привести. А він був найбідніший в селі. Тоді жінка знайшла другу сусідку якусь,

десь знайшли маленький візок, такий, що діти бавилися і поїхали до станції і забрали його й привезли по дощі мокрого. І він ще пожив пару годин. Посходилися родичі, діти, й помер. Дякую. То все.

Пит.: То все.

Від.: Хіба що ще питати.

Німці не знали, що ми святкуємо але ми собі в церкві молебен мали, панахида. А в 53–му, в Торонті демонстрація була. Були доповідачі. Був Підгайний, був Приходько. Маса народу була. Я пригадую.

Пит.: Чи Ви могли б це за порядком сказати? Як то було в 43–му році?

Від.: Ну, в 43–му панахида була в церкві за всіх загинувших з голоду. То за німців. В 53–му, вже в Канаді.

Пит.: А те що було в 43–му році! То без відома німців?

Від.: Німці не знали. Тільки звичайна служба й панахида. Може як хтось і чув, але ніякої кари нам за те не було.

Пит.: Чи люди дуже переживали те?

Від.: Аякже. Ще тоді на свіжу пам´ять 10 років тільки. І то власне було вільно вже говорити. Ніхто не арештує. Якби десь там хіба на трибуні. Але як проти 42–го, 43–го року, то на водах ішли над Дніпром і з церкви й там зробили хрест на Дніпрі з льоду, пофарбували, поставили ялинку, алею ялинок. Гарно було. П´ятдесят тисяч людей було. Я сам бачив на дахах сиділи люди, на деревах, на телефонних стовпах, щоб побачити, бо ніколи не бачив церковного походу. То за совєтів невільно було по вулицях ходити. А в 53–му, вже в Торонті була демонстрація. І з хрестами, з хоругвами ішли, демонстрували. Так само в 63–му, 73–му, й теперво в 83–му. То ми ходили. Було нас 10.000. До Парляменту сюди до Торонта.

Hryhorii Moroz, b. February 18, 1920, in the village of Mykolaivka, a settlement of 360 families in Buryn' district, Sumy region, the son of a peasant who had 14 *desiatynas* of land and was later dekulakized. The village had a Ukrainian Autocephalous Orthodox church which was taxed out of existence in the late 1920s and the priest arrested. In 1931, when the village was expanded to 7 classes, "they began to put in the Russian language." Dekulakization began in mid–October 1929. Seizure of goods began 2–3 weeks earlier led by a plenipotentiary. Those who headed the *sil'rada* spoke Russian. Six households, including narrator's, were dekulakized in the village in the first wave of the program. Narrator's family was boycotted as kulaks, and grandfather built a dugout for the family. Narrator's family was arrested and held in the town of Konotop, later getting work in a state farm where people got pay and food. In 1931 almost all the cats and dogs were killed as part of a state campaign to get hides. Law of August 7, 1932 on socialist property made a strong impression on narrator. In the first months of 1933 people had something to live on from their gardens, they later ate cattle–cakes (*makukha*). When that ran out, people started to swell up from starvation. Narrator cannot estimate famine mortality because state farm workers were forbidden close contacts with the collective farmers, but he names various victims he knew. His account contains vivid, detailed portraits of activists, their tactics to force people into the *kolhosp*, requisitions, and other depredations characteristic of rural Ukrainian life in the period. Both SW9 and SW10 were conducted by Leonid Heretz.

Питання: Будь ласка подайте Ваше ім´я та прізвище.

Відповідь: Я пишуся Григорій Мороз.

Пит.: А коли Ви народилися?

Від.: Я народився 18–го лютого, 1920–го року.

Пит.: В якій місцевості Ви народилися?

Від.: Народився я в селі Миколаївка Буринського району, тодішнього часу, Чернігівської області, а в 1936–му році стала Сумська область.

Пит.: А скільки землі було в Вашого батька?

Від.: У нашого батька було 14 десятин землі.

Пит.: А скільки було в Вас у родині братів і сестер?

Від.: В нашій родині було двоє осіб старшого віку, двоє працюючих і двоє дітей.

Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові було що їсти, було всього цього хватало, за те нема що говорити.

Пит.: А чи Ваш батько, або хто–небудь із Вашої родини брав участь у революції по одній, або по другій стороні?

Від.: Напевно ніде, ні там, ні там.

Пит.: Я хочу задати декілька питань про життя в 20–их роках, як людям жилося, як розвивалося. Наприклад, що Ви могли б розказати про церкву Вашу?

Від.: Отже, що до церкви, то в нас церква була Українська Автокефальна Православна Церква. Із яких вона вже років існувала та церква, не назову церкву, то я навіть не знаю, то вже довгі роки. У 1929–му році, коли почали розкуркулювати людей, а особливо в 30–му році весною по новому році, почали накладати податок на церкву так само як на інших із умовою, якщо податок не заплатиться, церква буде закрита. Отже церковна рада виплачувала згідно присланої квитанції, але як вони одну виплатять, другу присилають так за тиждень, чи щось. І то йшло поки в церковній касі гроші були. Гроші скінчилися, тоді жінки стали між собою збиратися і зібрали гроші. Натихо. Але то вийшло таки пару разів, бо побачили, що тому кінця–краю не буде, перестали платити — церкву замкнули, а священика заарештували забрали в район.

Пит.: І вже ні. То що, він не повернувся?

Від.: Ні, ні! Ні, не повернувся. Пізніше десь у 31–му році вже й його родину всю забрали, а куди повезли — не знаю.

Пит.: І так то церкву в Вашому селі?

Від.: Ні, ні, ні, церкву тоді переробили на зерносховище в колгоспі Ворошилова.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Так, у нашому селі була народня школа — це чотири кляси. Мова преподавалася на українськім, лекції були на українській мові. Які предмети були, я вже й сам не знаю.

Пит.: А вчителі були українці?

Від.: Українці. Були всі українці.

Пит.: Місцеві, чи приїжджі?

Від.: Місцеві. Були місцеві вчителі, а вже в 1931–му році весною відкрили неповну середню школу — сім клясів. Тоді вже вчителі понаїжджали й тоді вже ввелася не повністю роосійська мова, але вже почали всовувати російську мову.

Пит.: Чи російська мова давалася легко учням?

Від.: Ні, й дуже нелегко. Її навіть майже й надворі не вживали, майже не вживали, але вже пізніше тоді, пізніше російська мова стала українську перемогати.

Пит.: Навіть в селі?

Від.: *Yeah*, навіть в селі. То вже більше довір´я було до цих осіб.

Пит.: Чи в Вашому селі люди читали газети, журнали, чи виписували їх?

Від.: *Yeah*, отже до 1930–го руку, я думаю, газет більше не було, як дві на ціле село. Отже це в сільраду приходила, можливо, що вона до школи приходила і пошта була. Оце три особи були, що приходила газета. Але в тридцятих роках негайно повели наступ не підписку газет так, що тоді вже стало багато читати.

Пит.: А я забулася Вас запитати, чи хто–небудь із Ваших вчителів був переслідуваний, або репресований за совєтів?

Від.: Отже, при мені ні, бо в 1934–му році весною я вже виїхав з свого села.

Пит.: Чи Ви могли би описати партійний апарат у Вашому селі?

Від.: Партійний апарат, я вже за це думав. Отже в нашому селі голова колгоспу, як я і пам´ятаю ніколи не був українець, а був завжди присланий. А в 1929–му році був присланий ще до того додатково, так би сказати, уповноважений. Так він у нас звався „уповноважений," я за 10.000–ників навіть і не чув цього, але то вони говорять. Отже й він тоді цей уповноважений звичайно з сільрадою зробили з цих членів комітету незаможних селян актив великий, отже й цим вели розкуркулення. Перше пішла розкулачення.

Отже по–перше я походжу з родини розкуркулених. Нас у 1929–му році, здається десь на початку жовтня, або в середині жовтня прийшли розкуркулити. Але перед тим можу додати, що десь дві неділі перед тим, не більше, як три, ранком ми встали, то вже не помітили дома батька й батькового брата. А нам ніхто не казав, баба там, дідо, нема, то десь поїхали. І після того десь дві неділі, чи що, прийшли, так би сказати сьогодні нашого сусіда розкуркулили, на прізвище Назар Пасько. І я там також був і дивився, випадково, діти... Дітей ніхто не відганяв. *Yeah*, отже я бачив так: де вони були ці господарі ніхто не показував, але все в хаті барахло, так би сказати, повиносили й все поскладали так на столі. Там таких може два столи було, чи сільки. Всю одежу, полотно, там ті речі ви тих не знаєте, бо тоді не було цього. Робили самі полотно й тому подібне. Був гурт людей, яких 30 осіб, чоловіки й жінки. Оце ті активісти, оце вони були. І тоді цей уповноважений бере річ там якусь і каже — „Товарищи, вот это коштует 50 копеёк. Хто больше?"

І той йому дає так, може де шістдесят дати, ну а тоді соромились, мови нема, соромилися: — Та бери! Та бери!

І ото так розбіралися. Господарка вся переходила автоматично під колгосп, то як власність їхня. Це я там бачив. Десь два дні пізніше прийшли й до нас. Такий же самий гурт людей. Ми були в хаті, дід, баба, я і брат. До хати зайшов уповноважений і з ним було може двоє чи троє осіб, активісти це. Нам зразу попередили, що все наше господарство конфіскується, і ми до нього не маєм права ніякого. Тоді завели нас у другу хату, щоб у вікна не видно, а все, що було, ми тільки так, як стояли діти, так і залишилися. Все, що було повиносили на двір і от так само вони там продавали. Отже, але різниця була в тому, що в нашому цворі зразу ж почали колгосп заводити, то нас і з хати вигнали. Дід зробив під грушею з соломи будку й ото ми там у чотирьох помістилися в тій будці, але за тиждень ще нашого діда заарештували й відправили в ДОК в Конотоп — це в´язниця так звалася тоді. Я навіть думав то й не знаю, як його

розшифрувати: Д. О. К. І там його посадили. Ми були в цій будці. Нам навіть було невільно воду брати, то бойкот був, а треба було вночі піти й набрати води, щоб на день було, щоб ніхто не бачив. Жили ми в тій будці поки пішли дощі й зимно стало, холодні дощі. То наша рідна тітка, дідова донька, пішла в сільраду й виплакала дозвіл, щоб нас забрати до себе до хати. Їй дозволили, ото ми туди й перейшли. Там побули, там у лютому місяці — маслянка, так і зовуть її — як би то десь напевно в половині, нам повідомили, щоб ми приготовилися на транспорт на висилку. І ми були готові, люди прийшли проважати нас, але транспорт який йшов може 100 метрів від тієї хати, ми це побачили, пішов прямо на район, до нас не заїхав. Так ми і залишилися. Перезимували там. Тоді та сама дочка, в 31–му році, пішла і виплакала знов дозвіл, що нам дозволили землянку викопати. Колгосп уже з наших, забрали все з наших господарств і колгосп уже на вигоні збудували й то нам дозволили там викопати землянку, й то ми там викопали, дід викопав і в землі половина, половина нагорі й то ми там сиділи в тій землянці. І що там ще?

Пит.: Це тут багато питань щодо того, що Ви розповіли. Значить на Вас наклали бойкот?

Від.: *Yeah*, бойкот — то на кожного накладали бойкот. Це означало: не мав ніхто права говорити з цими людьми, нічого помагати не мав, чи там хліба дати, чи що, бо то ж усе позабирали й воду забороняли брати, купити в склепі не мав права, туди піти, нічого. Оце бойкот так називався.

Пит.: І сусіди дотримувалися бойкоту, чи не мали як?

Від.: Ні! Допомагали. Я сам бачив, як одного разу йще менша від мене тоді та дівчина–сусідка з бурянів молока принесла й то й хлібину. То я бачив. Так вони помагали, але так, щоб ніхто нічого не знав. Бо, наприклад, як уже я без них став, батько й брат його, вони втекли фактично, бо їм навіть і справки виробили на–чорно, та щоб ніхто не знав, виробили справки відкіля він і який стан, значить були середняки, кулаки й бідняки — і з тими справками вони поїхали і так працювали. А як вони не виїхали тільки тоді два тижні, а щоб прийшли розкуркулювати, то їх зразу б з місця заарештували б і позабирали б нас, і тоді ми були б на Соловках.

Пит.: Але Ви казали, що голова сільради завжди був чужий.

Від.: Чужий? От, з району присилався.

Пит.: І уповноважений чужий.

Від.: *Yeah*!

Пит.: Але ким вони були по національності?

Від.: Оце й як, оце не можу сказати. Отже говорили вони російською мовою, але чи вони були росіяни, то тяжко говорити, бо там і латиші були, там і жиди були, всі були, заходили.

Пит.: А ці значить з району прийшли?

Від.: *Yeah*, з району вони, так, так, так.

Пит.: А уповноважений також з району?

Від.: Він з району присланий, але відкіля він, то не знати. Так само й того голову від району присилають, але звідки він то тяжко знати.

Пит.: А скільки в Вас було господарств куркульських?

Від.: Отже ж здається шість. Чотирьох я навіть знаю прізвища. Це: Назар Пасько, мій дід Ілля Мороз, тепер — Роман Бойко, Іван Колот і двох я не пригадую. Знаю, але не знаю прізвище. Шість було.

Пит.: А хто з них спасся, значить? Хто з них загинув, значить?

Від.: Отже, Бойко був висланий на Сибір з родиною, то він лише сам повернувся відтіля. Я не знаю скільки їх було, але лише один був цілий, повернувся. Цей Назар Пасько, я не знаю де він подівся. Теж його арештували й вивезли, чи він десь виїхав, не знаю. Так само й за тих інших, бо я тоді був дуже молодий.

Пит.: Чи Ви приблизно пам´ятаєте яка частина Вашого села підтримували радянську владу?

Від.: Отже, знаєте, я там читав, я то маю там цей запитник, він не є відповідальний запитник. Отже фактично ніхто її не підтримував ту владу. Отже, я думаю, що обдурено лише те, коли Ленін розголосив: — „Земля селянам, а фабрики й заводи робітникам!" Український народ, я можу говорити вцілому, був завжди принижений, отже, принижений в чому? Окупація росіян була, як царська, так і

комуністична — це нема різниці, лише різниця була в тому, що за царів їх арештовували може одного там десь, двох, ну а при совєтах тоді вже мільйонами брали так їх ночами і ніхто не питав де. Оце різниця була. Але, щоб хвалили царський уряд, я такого взагалі не чув, щоб хтось хвалив. Казали, що їсти було що, але що? Хліб був, ну й до хліба щось було. Поза тим нічого не було там такого. Так що, хвалити не було що, а при совєтах уже й хліба того не стало. Тепер, що до хвальби, то тільки оці члени комнезаму могли хвалити. Поза тим, що там хвалили люди, але примусово, от так би сказати, як примусово, наприклад, як ви мусите щось говорити, ви там мусите хвалити й споминати й того чорта й другого чорта й що отак говорять, отак треба робити, але то все було фальшиве. Система!

Пит.: Не було таких, що совісно підтримували, не за страх, радянську владу?

Від.: *Yeah*, за страх підтримували переважно всі, навіть я б сказав, що й комуністи. Мені приходилося з комуністами робити й на Кавказі, у том, або іншим я ще додам, у нашому радгоспі, який існував від нашого села лише два кілометра, там був на прізвище Іван Самойленко. Це його прізвище мені залишилося ось воно назавжди в тому, він був, так би сказать, директор радгоспу. Отже голівна особа в радгоспі. То він — розкулачення його застало, він ще був у радгоспі — і тоді, як його відтіля перевозили, бо довго не тримали, в якийсь інший радгосп, то він оціх куркулів так і тягав із собою. Вони помагали. Навіть говорив мій батько, що в нього портрет, а під портретом ікона була навіть у цього Самойленка, а він був партійний. Отже таких було, таких було більше людей.

Пит.: То люди говорять, що в радгоспах багато було розкуркуленних?

Від.: *Ja*! Багато. *Ja*!

Пит.: І в тому числі Ваша родина попала?

Від.: *Ja*! І чи був такий закон, чи не було, я не знаю, але в нашому селі в 32–му, 33–му році було ще одноосібників крім куркулів — одноосібники це ті, які не йшли в колгосп — понад 30 осіб господарів, то в 33–му році автоматично то пішов до радгоспу із цих людей — вони їх приймали до роботи. Видно, що то такий незнаний закон давався. Колгоспників не приймали. Колгоспники вже мусили робити в селі, в тому, в колгоспі. Через те в нашому селі, я б сказав, що я навіть не знаю ні однієї особи з „індусів," оцих і куркулів, щоб одна особа померла з голоду, бо в радгоспі, й я працював вже тоді в 33–му році, кожному давали 800 грам кукурудзяного хліба й варили два, чи три рази — не пригадую — але два рази певних якусь там зупу, яка б вона не була, але все таки давали їсти, ніодна особа там не вмерла. Це є факт. Директором тоді радгоспу був, прізвища я тепер не пригадую, але він естонець сам. Він і його жінка були партійні. Одного разу я знаю в 33–му році тоді весною, як один із нашого села прийшов до праці, то йшло людей сила, чужих, але куди ж вони будуть приходити, приходити — ті людей, що працюють, то зразу пішли на праці, а ті додому йшли. І один був упав, то жінка директорова принесла молока, дала йому стакан молока випити і ще може що, не знаю, і його підняли і він ще пішов додому. Але тією осінню ще навіть і зимно не було, прийшла велика чистка, і вони попали обоє — і він і жінка — що їм було, не знаю, а з партії їх вигнали, а цих, що виганяли з партії то напевно ж постріляли.

Пит.: А чи Вам відомо, що сталося з Самійленком?

Від.: Ні!

Пит.: Нічого не знаєте?

Від.: Знаю від свойого батька, де він їздив, так він і тягав оцих людей зі собою.

Пит.: А як велася праця в радгоспі, значить це розкуркулені, це такий елемент енергійний, працьовитий?

Від.: Працьовитий, *Ja*! То вони знали й оцей Самійленко, він же знав, що це надзвичайно працьовиті люди.

Пит.: Значить радгосп був успішний під оглядом економічним?

Від.: *Ja*! Там не було ніякого такого огляду, чи чогось, ішло дуже добре, умови були. Навіть у 33–му році посіяв у свій час усе.

Пит.: Може тепер вже перейдемо до голоду самого. Чи Ви могли б описати обставини серед яких почався голод?

Від.: Отже, як я вже згадував про колективізацію, почалася вона уже восени, але повним тиском пішла вона також уже в 30–му році. Добровільно уписалися лише ці

активісти, які були, учителі там може які були, що належали, робити і так не будуть там, ну й деякі такі господарі, що були трошки заживочні, то з страху, щоб їх не розкуркулили.

Пит.: То був тільки спосіб спастися?

Від.: *Ja*! Решта не йшла до колгоспу, так розповідати, що то вони накладали цим „індусам," які не йшли до колгоспу вже в 30–му році, землю давали десь де найгірше й найдальше, а цю біля села землю всю відрізали для колгоспу. Тепер оцим „індусам" заставляли робити, щоб вони за такий–то час, наприклад за тиждень, зорали, й приготовили, й посіяли таку–то культуру. То вони самі давали розпорядження. Господар нічого не мав до того спільного. Тепер, як господар працює день, приїжджає додому. Він тільки приїхав, а вже на нього дітвак там якийсь–то чекає і говорить, що розпишися, ти маєш прийти в сільраду, викликають. Ну ото він скоренько, там щось хватив–не вхватив, пішов туди. І це так не його тільки одного, то їх багато, й там ото збирається десяток, чи може два десятки й їх бувало, що по цілій ночі. Готова заява на кожного написана, і ото підпиши. Його тільки, щоб він підписав заяву й тоді він готовий, іди куди хочеш, то їх не обходить. Отже люди не хотіли. Винятки були, отже хто вже із нервів з тих вихлапався до того, але не міг, то тоді вже й заяву підпише та й піде, аби спокій мати. Інші цього не робили. Отже їх ніч потримають, на ранок іди й до праці. Маєш зробити, бо за те судитимуть, за те немає ніяких розговорів. І так їх тримали. Були навіть такі випадки, що приймали фізичні сили. Це наш сусід один Федот Каблучка. Тодішним часом він мав може 22, 25 років. Так, був жонатий, і його шваґер — його сестра була замужем — то їх отак покликали, трошки посували, били так, але не дуже так, а тоді замкнули в шкільний підвал — біля школи такий погреб був, підвал — і може кожну годину ходять у двері й стукають: — Ну що, ви вже надумали підписати заяву? Як надумали, ходіть і ідіть додому.

І так вони до самого рання тримали. Отже таких випадків було багато. Другий випадок був надзвичайно тяжкий. Це одного разу такий табун може з десяти осіб, чи скільки там ішло, до Сергія Мороза. Я ту родину знаю всю і навіть подвір´я їхнє. Коли побачили в вікно, що йдуть до них, чоловік узяв пішов, як ніби запитають, ну то вони повернуться та й підуть. А вони заходять, питають, де він є. Нема десь. А де він є? Н[illegible] жінка сказала: — В хліві.

Він бачив — вони йдуть. Він тоді пішов до сіна там нагорі. І несе, а вони якра[illegible] двері відкрили — він із сіном. І один активіст — українець, прізвище Петро написано взяв дробовик і зразу його вистрілив. І попав. Той упав, а вони повернулися і Дубовик — прізвище — і пішли. Жінка покликала там ще когось з сусідів, унесли його в хату. Він полежав щось три, чи чотири дні й помер. Отже ніякої лікарської допомоги не було. Залишив ото жінку й четверо дітей. Оце так і є. Але таких випадків було — не смертельних — але фізичні сили приймали й заставляли до колгоспу, щоб сказати, що добровільно йшли, навіть я не знаю, чи 10% могло б піти. Так проходила колективізація.

Ну, можу сказати, що колгоспу в 30–му році, хто пішов у колгосп, було дуже добре, бо посіяли озимину куркулі, вони так допустили, щоб посів пройшов, тоді розкуркулили. То цю землю забрали в колгосп і для колгоспу воно було. Тепер вони поробили їм податок, бо дуже малий був у 30–му році, зовсім малий. Так що вони дістали хліба, навіть говорили, що бачиш як куркулі живуть. Це ж золото є, а н[illegible] що–небудь. Але це тільки перший рік було. У 31–му році вже їм давали грамати, а [illegible] 32–му то взагалі вже полови там з висівками такими. Ну оце ж що я міг.

Пит.: А чи хтось із Ваших залишився осібняком?

Від.: Осібняком? Багато.

Пит.: Багато?

Від.: *Ja*, багато. Тридцять третій рік як пройшов, то вже нікого в колгоспі н[illegible] заставляли. То й ішли. Але він працю мусив шукати. Земля вся пішла в колгосп вже. [illegible] 33–му році вже вся земля була для колгоспу. А хто не вступив в колгосп, то муси[illegible] працювати в радгоспі, або дістане справку й їхати куди він хоче. Колгоспник на те не ма[illegible] права.

Пит.: Може тепер перейдемо до самого голоду? Ви за церкву говорили з самог[illegible] початку, то вже кінчилося. Хіба, що маєте щось сказати?

Від.: Отже перша стадія для підготовки до голоду це було те, щоб знищити — [illegible] 31–му році вийшов такий закон, що заставляв такий податок накладати на село: смушк[illegible]

котячі і собачі. Отже, такщо, в 31–му році майже знищили всіх котів і собак. Або їх хапали так начорно, або просто продавали їх шкірки.

Пит.: Ви думаєте, що це робили з думкою, щоб...?

Від.: *Ja*! Як виходе, то воно мусе бути так. Вони підготовляли, щоб жодних тварин уже не було. Тепер друге, в літі в 1932–му році появилося, так би сказати, антилюдні постанови про заборону, після збору урожаю, збирання колосків на колгоспному полі. За такий „злочин" була визначена кара десятирічного вв´язнення. Це вже було свідоцтвом того, що, так званий робітничо–селянський уряд пляново веде підготовку до знищення селян. Але цей факт показався вищий тим, шо під час молотьби в колгоспах все зерно відправлялося до елеваторів, а колгоспників залишали без нічого, не давали. Не краща доля припала й на одноосібників. Селяни почали думати про чорний день, але кремлівські верховоди в Москві це все передбачали, тому вишколили, так званих тисячників і розіслали по українських селах з призначенням повновладдя на місцях. Ці тисячники, прибувши до села, негайно творили бригади актив з українських яничарів, що складалися з учителів сільської школи та членів комітету незаможних селян. Учителі сільскої школи організовано водили своїх учнів по селу та примушували їх виписувати на стінах хат різні пропагандивні гасла та карикатури для підкуркульників села. Активісти на чолі з 1.000–ником, озброєні залізними палицями та іншими винаходами, від яких не можна спастися, так сильно обдовбували своїми палицями всі городи, по хлівах і хатах, а після почали довбати коміни та печі та розкривати стріхи в хатах. А ще пізніше вишукували по полях. І тут мушу підкреслити, що нещасливий був той, в кого було знайдено мішок чи два зерна. Наприклад у Сергія Колота було знайдено два мішки зерна. За таку „провину," з наказу управи села, було сконфісковане все його майно включно з хатою, а самого господаря і його батька арештували й відправили в район, а там винесли їм вирок по 10 років далеких таборів. Так по них і слід пропав. Подібна доля припала й на тих господарів, що мали ще своє приватне землевласництво, бо на них був наложений непосильний хлібоподаток для держави. Для таких господарів відбувалися так звані виїздні суди. Наприклад, на призначений день приїздив якийсь уповноважений з району в ролі судді. До того приміщення силою зігнали всіх селян. З них вибирали двох засідателів суду які не лише не розумілися в юридичних справах, а навіть були зовсім малограмотними. На одному з таких судів був присутнім і я. Тоді судили трьох господарів за невиконання хлібопоставки для держави. Всіх трьох господарів було покарано по п´ять років примусової праці в Сибірі. Я цих господарів я знав лише одного, але з певних причин не можу подати прізвища. Настуним „грішником" до великого покарання був Давид Гребінник. Його родина складалася з дев´яти осіб, а саме батька й матері та семеро дітей. Не маючи належних запасів до прожиття, він як батько семерьох дітей пішов назбирати після уборки урожаю колосків на колгоспному полі. Там його спіймала охорона й згідно ухвали Президії Верховної Ради СРСР, покарали на 10 років примусової праці. Що ви хотіли?

Пит.: Чи Ви б могли розповісти подробніше про це, як велася ця ціла комедія з карикатурами й з цікуванням підкуркульників і так далі?

Від.: О–о–о! І отже це вже справа школи була. Наприклад, хоч, звичайно, учителі це не робили на власну руку, то тут нема що й думати, отже їм був наказ такий. От такого–то дня, наприклад, при такій погоді, як оце зараз є, оголошують, що всі ті торби свої шкільні залишаються на місці під партами — то звалася парта — а ми йдемо по селу. І підводять, у них список є такий, до кожного „індуса" й наказують — вони вже мають, шкільники, в руках крейду там, різні такі приладдя, і ото заходять до хати одні й кажуть, що поставку хліба вивозили, а йнші рисують, що попало на дверях. Пишуть, хто що надумав. Так і було по домах. І ото по всіх тих. Один учитель веде туди, на той хутір, другий на той хутір. По всьому селу ходили. Це такі подробиці, повторялися вони декілька разів.

Пит.: І то значить сусідські діти?

Від.: Так! І навіть їхні діти ідуть.

Пит.: А чи Ви могли б ще дещо розказати про цей суд, що був?

Від.: Отже, таких судів було більше. Я тільки був на одному, бо це мені не відноситься. Я хлопець був тоді, взагалі мені непотрібно було, але тоді з цілої згоняли всіх колгоспників, переважно колгоспників і „індусів," які були там у селі, то їх зганяли. Отже фактично вони робили так: от накладуть на вас зерно, наприклад, 10 центнерів, це

приклад говорю такий. Ви сьогодні заплатили. Вам день, чи два пізніше знову присилають, теж невеликий. Ще присилають і так без кінця, коли вже в вас нема нічого. То деяких, оцих, що засудили, то в них конфіскували. Приходили і продавали іхню хату навіть та їхні речі за невиплату цього податку.

Пит.: То Ви казали, що судді бували навіть малограмотні?

Від.: *Ja*! Засідателі!

Пит.: Це з активістів, чи посторонні?

Від.: З активістів. То активісти були.

Пит.: А хто тим всім керував? Ці ж самі?

Від.: На суді це вже один приїжджий, цей суддя, чи хто він такий? Я думаю суддя там з параграфів знав, що за те давати й більш нема нічого. А ті хлопці сиділи, вони взагалі того нічого не знали. Але там хоч би й знали, то не можна нічого говорити.

Пит.: Можна далі?

Від.: Так це початок голоду?

Пит.: Так.

Від.: От, початок голоду 1933–го року став притискати людей не лише своїм природнім холодом, але й недостатнім харчуванням. Перші місяці харчувалися переважно городиною. Пізніше макухами, якщо вони в кого були. А ще пізніше ввели в свій денний *ration* гречану полову. Він такої калорійності люди почали пухнути, а з часом і вмирати. Перші випадки голодової смерті якось привернули до себе співчутливу увагу села. Але то було лише тимчасово, бо мерців у селі з кожним днем забільшувалося. З початком весняних робіт було покликано одноосібників на працю в радгосп, який був лише два кілометра від нашого села. Тому голод у нас припав виключно на колгоспників. Скільки було померлих у нашому селі я сказати не можу, бо мій вік тодішного часу на таке не дозволяв на те, крім того, я кожного дня працював у радгоспі, дістаючи пайку кукурудзяного хліба й сяку–таку баланду. Одначе я можу сказати про наших близьких сусідів, як от Холодюка. Їх родина складалася з п´яти осіб. Перший помер 18–тилітній син Павло. Його поховали на городі під вишнею з тим, щоб провідувати його могилу. Але за короткий час померли батько, мати і другий син. Таких сусідів було більше. Тому з десяти дворів, що я їх знав, вимерло щонайменше 20 осіб, а поскільки наше село рахувалося 360 дворів, то всіх треба помножити на якихсь 36, що загальна кількість дорівнює приблизно 720 осіб. Правда, з часом почали варити в колгоспі якусь баланду й тим стримали дальшу смертність від голоду. Але поскільки наше село стояло на одинаковій віддалі, як від району Уринь, так і від району Терни, то цим битим шляхом ішли, вірніше не йшли, а повзли, як людоподібні істоти. Одні з них тонкі та високі, а інші такі опухлі, що й очей не було видно. Їх шкіра на ногах тріскала, а зпід шкіри виступала якась рідина. Там де їх заставала ніч, там вони й спочивала, прямо під відкритим небом. А ранком вони вставали й ішли далі, а інші засипали вічним сном. Для цього було призначено вправою села підборну бригаду з призначеним участком для збирання мерців, яких звозили до загальної ями. Скільки таких людей померло, сказати не можу, але можна сміло ствердити, що в 1.000 не вбереш. До цього загального голодомору українського села ще треба додати мордерства, що були виконані з рук активістів. Наприклад, одного весняного дня ішла група активістів. Вони зустріли молодого парубка на прізвище Данило Мороз. Вони спитали його чому він не працює, а він ледве на ногах стояв. Тоді Петро Дубовик вистрелив з дробовика й забив його. Інший випадок ще трагічніший. Одного недільного ранку двоє молодих хлопців на прізвище Іван Заяць та Іван Колот шукали в ставку риби, чи може й жаб. Їх забрали до сільради, там тяжко побили, а після вивели яких 200 метрів на вигон, зав´язали їм руки назад, зав´язали рот і ніс, щоб вони не моли дихати. Так вони там і подушилися. Цих двох мерців також я бачив. З великою прикрістю споминаю про випадок двох братів. Це були Петро і Семен Орел. Цим двом хлопцям судилося дожити майже до самих жнив. Але одного дня вони крадькома залізли в колгоспне жито, там нарвали колосків і їли так довго поки не відчули задоволення. Але часом вони відчули собі болі в животі, а пізніше почали несамовито кричати, але жодньої лікарської допомоги не було, так вони в полі й згинули, бо їх кишки не витримали й полопалися.

Пит.: Ще маю кілька питань до цього. Є таке питання: Хто перше вмирав? Чи це мужчини чи жінки, чи старші чи молоді, чи багатші чи бідніші?

Від.: Отже, між іншим, і це мене також дивувало, чомусь хлопці, молоді хлопці. І старші люди вмирали. Це я можу сказати, як я прочитав уже тут, що Павло Холод помер. Це сусід якраз наш. То йому було тоді не більш як 18, 19 років. Він найперше помер. А тоді батько, а тоді мати й тоді їхний ще син. Так само в другій родині я знаю, що їх було шість дівчат і один хлопець. То першим хлопець помер, мого віку, той помер, а тоді дівчата. Лише одна залишилася, всі померли. Але так чув від багатьох, що мужчини йшли перші.

Пит.: Хіба тому, що більші потреби мали. Чи бували випадки, що активісти голодували?

Від.: Ні, тут у нас не було, але їм теж не було тоді, бо їх обманювали, їм обіцяли, що будуть на картки хліб давати, кожному однаково, але того нічого не вийшло.

Пит.: То відомо, що Ви жили недалеко білоруського–російського кордону, чи Вам у той час було відомо про положення в Росії і Білорусії?

Від.: В Росії, як дехто туди проїздив, бо багато наших людей їздило міняти, возили там деякі речі, вишивки там, чи що, хто то таке мав, то вони їздили туди й кому вдавалося проїхати, бо фактично, як ніби була заборона, отже їхати в Росію, але добиралися до самої Москви. Там набирали продуктів, і кому вдалося довезти назад, привозили додому. Ті продукти відтіля везли. Отже в Росії, вірніше як мені прийшлося вже в 36–му, 39–му бути з росіянами, то вони також казали, Вороніжська область, що в їх їсти бракувало. Голоду не було, але їсти бракувало. Але їм що було? Їм давали пашпорти й вони може, чи справки такі і вони могли їхати куди вони хочуть шукати праці й жити.

Пит.: А селян українських?

Від.: Наших селян нікуди не випускали. Нікуди.

Пит.: Чи в Вас було лісу багато? Чи то далі?

Від.: Яких 20 кілометрів від нас ліс був.

Пит.: Я чув, що на Чернігівщині люди спасалися чимсь...

Від.: Липовою корою, чи щось там таке?

Пит.: Так. Чи в Вас так також було?

Від.: У нас не було. У нас гречана полова була голівним предметом тобто харчування. Ну й треба сказати, що велику допомогу „торгсини" зробили. У Сумах найближчий був до нас. Отже, хто мав якесь золото, персні, чи там якісь речі такі, то їх тоді били на куски так, щоб воно не було помітне й туди несли й міняли. Це теж допомгло.

Пит.: То Ви самі згадували про це, що Ваша родина опинилася в радгоспі. А чи хто–небудь з Вашого села тікав на Донбас?

Від.: З нашого села — ні.

Пит.: З інших областей?

Від.: *Ja*! Ті, що близько. Так, Дніпропетровське, так туди, то їм близько було. Навіть з Харківської то вже деякі тікали. Наші ні. Наші нікуди не тікали.

Пит.: Чи можна далі? Так, то в мене є ще кілька питань. Наприклад: Як довго тривало, поки Ваше село віджило після голодівки?

Від.: Ох, то було просто страшне для всіх. Отже, я, наприклад, хоч і діставав пайок там і такий, як є в радгоспі, але всеодно то були напів голодні, отото й лягаєш, їсти хочеш, і встаєш, а особливо молоді люди, то їсти потребують далеко більше. То коли тітка там спекла вже тих пампушок таких, перепічки в нас казали, то вже й хто і зна що, тепер такого хліба немає, то навіть і говорили, що ну якби оце такий хліб був, то–то вже люди ніколи не вмерли б. *Ja*, віджився довго. Отже, бо що означити в 29–му році, хоч я тоді ще був малий, але вже дивися так по вулицях, дивишся ті хатки маленькі, хоч вони, дивитися на них — вони неподібні до наших оцих будинків, але вони чисті були, під хатою побілене все. Від кожних три, чотири хат збіралися молодята, співали, веселилися. То було просто хто і зна, як було! А уже, як почали розкуркулювати, 30–ий рік, розстрелювати, ці церкви зліквідували й так одне за другим люди гинули. Арештують і так далі. Все впало. А 32–ий рік, коли стали ото хліб увесь забирати, а ці з палицями шукати й навіть забирати в хаті в стрху. Сто грам найдуть, 200 грам найдуть кукурудзи, пшенички, кукурудзи не було, пшеничка така є, то сама та кукурудза. Те забирали. Отже, брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що

навіть жінки, які були між ними то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді — Ну чим ти живеш?

— Нема нічого.

— Де твоє.

— Нема нічого.

— Ну чим ти живеш?

— Ну та як, та живу.

— Чого ж ти не здох?

Просте питання: — Чому ти не здох?

Пит.: То значить сусіди хотіли смерти сусідами, чи що?

Від.: Ні! От ходять люди й тягнуть. Отже активістів, що їм оці 1.000–ники робили. Наприклад, як хто десь знайде якусь ямку зі зерном, два пуди, чи там 10 пудів — незалежно — то його тоді саджають на покуті, як якогось короля ото в честь його цілу ніч п'ють. В їх все було, їжа була, пиття було, але це так довго було, до весни, бо, наприклад, у нас голівних цих два я знаю. Один Федір Ткаченко, а другий Андрій, прізвище я забув, хоч і якраз мій сусід також, але забув. Оце були найгірші. Вони, як бички, так і ходили по хатах. Хочеш, чи не хочеш він приходе, йому мусиш відкрити, скрізь буде лазити, шукати, і то коли в 33–му році весною вже їм не було що шукати нікуди, то цим двом дали дозвіл у радгоспі працювати.

Пит.: А хто їм справляв такі бенкети?

Від.: Оце ті. Вони разом. У них була горілка. Вони гнали. Якщо не було, то з буряків гнали. То в них все було. Отже, влада — тоді говорили — на містах. Отже що вони хотіли, то й робили. То ж врахуйте це, наприклад, у нас був вітряк — це вітряна мельниця, що крила мала, круте вітер. Був рублений, майже новий цілком. Його продали, як розкулачили, за 35 рублів і спалили. Тепер у тому в 32–му році вже почали, закрили, мельниць нема, отже, а щоб повезти на водяну мельницю, державну, Ви мусите взяти справку в сільраді, а сільрада вас запитає: — Де ви маєте? Де ви взяли хліб? У вас не було. Де ви маєте?

І от люди почали робити тертушки різні. Були такі, що з каменів з маленьких робили, але це випадки, малі. Переважно були так колокотяг на цей рука, що тут тонша, а тут іде ширша. Тоді обводили бляхою такою, бляха, знаєте, з заліза, і забивали цв'яхом дірки, а другу, що на вивороті є, що тим колючим наверх, а тоді кожух такий самий не не намірили й ото треба курити його, може п'ять, може 10 разів пересіваєте, й воно нічого, муки ж там не може 10 разів пересіваєте, і воно нічого, муки ж там не може бути, бо воно дере. Ото так їли. Бувало так, що зерно в кого є, то зерно варили. Отже, ховати мусили, бо бачили, що, якби не ховали, то взагалі ніхто б ніколи не вижив. Мусили ховать.

Пит.: Чи люди багато ховали? Дехто багато ховав?

Від.: Багато не могло, ні! Де? Та то ховали там одиниці. А навіть у такий час один мішок зерна, та що то означає? Бо тоді й полови там і чого тільки не додає.

Пит.: А що з худобою зробили?

Від.: З худобою? Отже в нас таких випадків не було. Поперше, якщо ви мали свиняку, чи щось таке в кого був — це 30–ий рік, 31–ий — я за ці роки, не за 33–ій говорю, і треба забути, то ви мусили дозвіл мати з сільради. Отже, а тоді значить мали щось платити за те. Я не знаю, то щось було. Тепер, випадків у нас у селі з худобою, з кіньми, так би сказати, я не знаю. Може щось і було. По наших полях ходило багато коней, голівне у 31–му році восени. І можна було бачити: прив'язана досточка невелика і там написано, або біля хвоста: „Ходжу, блукаю, кормів шукаю, а до колгоспу не піду."

Отже, звичайно, я не думаю, щоб то господар писав, але такі випадки були. Коней ходило багато. Виганяли їх, бо де він його діне, але це в 31–му році. Якби в 32–му, то їх би тоді на осінь, то вже б їли, а то було раніше.

Пит.: А як це сталося, що Ви покинули рідне село в 34–му році?

Від.: Отже, в 34–му році, це сталося так. У радгоспі в свойому працювати не хотілося, хотілося кудись далі їхати. То перше я поїхав з батьком, до батька вірніше, не з батьком. До батька поїхав за Суми. Там було підсоб господарство Сумської суконної фабрики. Це там городина садилася, ну й збіжжя бувало небагато, але то мало було. Переважно городина й худоба там була. То я вже в 34–му році там працював: у літі нас корови, а в зимі їздив, та близько Безредський спиртний завод був, то їздив, у

бочки наливали, я вже й забув, як брага така, для худоби возив. То в 34–му, у 35–му я виїхав вже тоді до Пархомовки, там побув, а в 36–му переїхав у Харків. У Харкові ми побули з братом до глибокої осені 36–го року й переїхали на Кубань там, але життя було скрізь одинакове. Недохват. Наприклад на Кубані, це я вже був у 36–му році, вірніше в 37–му, то весною було, я знаю, ну можна казати квітень місяць, то щоб ви дістали кілограм лише білого хліба, іншого не було, білий хліб, який коштував три рублі й 10 центів, то мусили встати найпізніше в три години ночі й піти встати в чергу, щоб узяти.

Пит.: І це вже в 37–му році?

Від.: Так, і тільки один кілограм. Один кілограм. А на праці було — там проводили залізну дорогу в Кавказькі гори — то робиш місяцями, не дають гроші, а так–о підеш, так сьогодні дадуть 10 рублів, там ще колись ще п´ять дадуть, тоді ще 10. Так люди місяцями проходе, коли прийдуть гроші платити, там нема нічого.

Пит.: А в Вашого батька були підроблені документи?

Від.: Отже, він їх не робив. Йому дали з сільради, але так, щоб ніхто не знав.

Пит.: Значить Вас не переслідували, як сина розкуркуленого? Це не було відомо?

Від.: Вдома переслідували, бо мене з школи вигнали. Вдома переслідували, бо в 31–му році нас чотрьох вигнали. Я був поступив у семирічку сюди, то мене й тепер з нашого села священикового сина й двох з сусідніх сіл, також розкуркуленних, вигнали з школи. Учителька прийшла в кляс, серед лекцій, не зразу, на другій, чи на третій лекції, не знаю, і оголосила: Такий, такий, такий встати! От, здайте книжки й залишіть кляс і більш не приходьте!

І ото тоді й цього священикового сина теж як вигнали, й ото їх забрали всю родину і десь вивезли. І не зустрічав. На Кубані я був, то перше мені попала станиця Засовська, здається Мостового району, Мостова там була близько, так здається, бо я тепер забув, біля річки Лаба. То ми приїхали в 37–му в кінці туди, то бур´яном заросло. Двори позаростали були бур´яном. Так людей виселювали туди, я чув, щоби в Ставропіль, в Ставрольські степи, але докладно не знаю. То там, мені теж кажеться, що там ще більше було, як на Україні.

Пит.: Чи Ви бажали б що–небудь додати до цього, що вже сказали?

Від.: Як відомо, що акція народовбивства таємно підготовлялася за закритими дверима московського Кремля. Також ми знаємо і те, що всі таємні хвали для винародовлення українського народу приходили таємним шляхом з червоного Кремля. А не маючи належного довір´я до українців на виконання назначеного пляну, то Москва надсилала своїх, так званих, тисячників з призначенням повновладдя на містах, щоб творити актив виконавців, що складалися в великій більшості з українців. Тому дивним є, що примусювало українців прислуховуватися окупантові, щоб іти й забирати в свого брата не лише останній кусок хліба, але навіть перекидати варево в печі, якщо воно було, і цим примусувати своїх односельчан на мученицьку голодову смерть. Запитаймо себе: Хто визначав і розкуркулював українського селянина–трударя? Хто закривав церкви та скидав хрести й дзвони? Хто перепроваджував примусову колективізацію села? І нарешті: Хто робив масові мордерства по селах? Відповідь одна: Активісти, що складалися з учителів з сільської школи та членів комітету незаможних селян під зверхництвом тисячника. Цю свою розповідь про наше село я присвячую своїй любій бабусі, яка також упокоїлася в тому 1933–му три–рази проклятому році!

Пит.: Щиро дякую за розмову.

Vasyl' Shumko, b. 1914 in the village of Verbky, Pavlohrad district, Dnipropetrovs'ke region. Narrator pseudonymously published a brief account as Sava Shynkarenko, "Blacklisted," *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed., S. Pidhainy (Toronto–Detroit, 1953–1955), I, pp. 288–290. Verbky was a large "proletarian," i.e. pro–Bolshevik village during the revolution. Narrator's father had participated in the uprising against Denikin, was a member of the *komnezam*, and during the famine was a bookkeeper in a collective farm. Narrator was in the *komsomol*. The board of the collective farm was arrested for distributing bread to the starving, and the distributed bread was taken back. When his father was arrested and sentenced to 3 years, narrator was expelled from school in Dnipropetrovs'ke. CPU Second (later third) Secretary Mendel' Khataevich came to the village for the arrest of the "saboteurs," the village was blacklisted, and 3,000 (out of 7,000) inhabitants of the village perished due to the famine. Narrator gives information on a large uprising against collectivization, headed by a Petliurist *otaman*, in the village of Bohdanivka in April 1931.

Питання: Будь ласка подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Шумко моє прізвище, ім´я Василь.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: В 1914–му році.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: На Дніпропетровщині.
Пит.: В області, значить, Дніпропетровській?
Від.: Дніпропетровська область, Лівобережжя, село Вербки.
Пит.: Вербки. Я між іншим бачив згадку про Ваше село в новій праці одній.
Від.: Що є село Вербки?
Пит.: Ні, він написав про голод і там згадується Ваше село.
Від.: Так, бо воно було на чорній дошці.
Пит.: На чорній дошці.
Від.: У „Білій Книжцяі" я сам писав тільки там під іншим прізвищем. "*Blacklisted*," на чорній дошці.
Пит.: Нам треба мати кілька таких інформацій про стан Вашої родини до колективізації, наприклад скільки землі було в Вашого батька?
Від.: Та ми звичайно були бідняки.
Пит.: Бідняки?
Від.: Бідняки були звичайні й батько мій був незаможний, в комітеті незаможних селян, і він приймав участь у повстанні проти Денікина, проти білих, приймав участь. Але вийшло так, що коли почався голод 32–го року, то він працював рахівником у колгоспі й голова колгоспу Литвиненко й радгосп вирішили, що треба в 32–му році осінню роздати хліб, бо люди мруть. Ну вони роздали, а тоді тому, що роздали то приїхав суд–комісія і зразу всіх будь–як тут в селі судили й всім присудили найменше шість років. Розумієте? Всю управу колгоспу забрали. Поставили нову. Бо роздали хліб, кажуть, розбазарили. А тоді почали той хліб збирати від людей назад. А назад збирати то вони брали вже те що й з городу — все підряд. Ну мого батька забрали. Забрали й корову. А без корови жити неможна. От так! То я вчився тоді в Дніпропетровському, то мене виключили тоді зі школи. Але вийшло так, дали по 60 років. Батько через три роки вернувся. В чому, що вирішили, що він не винен. Але там за те нічого не платять. Повернувся. А один з них був такий Мамай, то він як їхав туди — у потязі було дуже холодно, бо то на Сибір товарні потяги — то він поки доїхав замерз. А там було половина таких, що замерзло. Їх викинули такто бо... А мій батько побув три роки — його випустили назад. І сказали, що він невинен ні в чому. Але там як і кажуть невинен, то не вертається, як в Канаді — платять чи щось. Щоб так пустили. Тільки, що він не винен ні в чому. Ну й тоді я мав змогу далі вчитися, розумієте. От так. Тепер–же. З мого роду то батька забрали, а з мого роду то ніхто не помер, дякуючи мені, бо я вживав всяких таких способів, щоб вижити. Але мій товариш був Григорій

Чапля. Поет. То в нього вся родина вимерла з голоду. Він працював в школі в той час у іншому селі, а коли вернувся то вже всі були на підлозі. Розумієте? Тепер же, оте то в Білій Книзі й згадую. Тепер же було так, що в родині Ілька Рябухи померло 11 людей — всі. То куди! Не будуть же ховати в труні кожного. То приїхав секретар Дніпропетровської області Хатаєвич і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: — То чому в вас тут трупи? Беріть усі!

— Та якже? Не можемо ховати, та як ми ховатимемо?

Ні дощок, нічого нема. А каже, так зробіть: — Візьміть усіх у криницю — ті криниці, що осталися — закиньте їх і загорнути їх.

Пит.: То сам Хатаєвич?

Від.: Хатаєвич. Він приїздив, я бачив, автом приїздив. Бо дивиться, що тут повно, повно хворих і йнше й інше. Це був такий, що той організовував, один з організаторів голоду, Хатаєвич. Бачите, за нього мало говорять, але його пізніше Сталін розстріляв. Сказав, що він винен, хоч то Сталін був винен, але значить він винен. І він їздив автом і привозював тих усіх у льох загорнути, там тих туди, тих сюди. Зібрали тих людей. З Москви привезли з півночі людей, щоб ховали. На посівок кажуть, на жнива, розумієте. То вони отак ховали. Візьмуть тих туди 30 у криницю, 40 у льох. Знаєте, що то льох? Погріб. А тоді загортають. Отак, отак ховали. І в нашому селі тоді померло 3.000.

Пит.: А з населення перед тим, перед голодівкою?

Від.: То дуже велике населення. То село було дуже велике. Сім тисяч. Бачете?

Пит.: Майже половина.

Від.: Майже половина. О так. Ілько Рябуха мав 11 осіб. І я бачив як він ішов біля мене, й він упав на дорозі; в хаті всі лежали вже мертві. От такі випадки то були. Це село занесено на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це може наше село, ще інші що занесені на чорну дошку більше пережили, але ми близько міста жили Павлограду, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене — не випускали. Не випускали ні в село ні з села. А то значить чорна дошка. Такий стовб і написо „Бойкот." І не тільки тут, а в місто підеш за п´ять кілометрів — місто Павлоград — якщо з Вербок, то нічого не продають, мусиш показати папірець, звідки ти. Нічого!

Пит.: Чого Вербки попали на чорну дошку?

Від.: Через те, що не виконали хлібоздачі. Але майже ніхто не виконав. Але Вербки не виконали хлібоздачі, бо значить управа колгоспу роздала для людей, а тоді почала збирати, то вони збирали не тільки те, що роздали, а й те, що мали городи. А в нас городи були великі. То забирали все підряд і з курьми, з коровами. Ну тоді вже з чого було жити? А наше село було за революцію, так би мовити, пролетарське — революційне, що більшовиків підтримувало. Але тоді в оцей час, що позабирали — це вже не були куркулі, як мій батько й інше. Бо куркулі давно або самі повтікали або давно вивезли на Сибір. Розумієте? То було вже в 30–му році, 31–му. А це вже такби мовити, самих тих, що вони ні в чому не винні для влади, так забрали.

Пит.: А що ж Ваш батько розповідав про повстання проти Денікина? Чи він про це говорив з Вами?

Від.: Та я знаю? Я мав двох дідів — один рідний, другий інший. То мій дід під час революції забив двох денікинців. Бачите, то ніби була заслуга. Бо денікинці як приходили, це не українська армія, а біла, петлюрівська — той, денікинська армія. То він увесь час тим захищався, що значить, розумієте, захист був для нього. Але то такий захист — все рівно його заарештували. Так! А потім, я був у комсомолі. А пізніше як уже батько вернувся, то мене забрали до армії на Далекий Схід. А на Далекому Сході того не було. Голоду цього не було ніякого. Це було тільки на Україні. На Україні а потім поза Україною на Кубані. А Кубань це теж українська земля. Там теж кубанські козаки — це українські козаки. Значить, тільки виключно ця територія. І я їхав коли за Харків то тільки переїдеш за Харків, де кінчається український кордон, там люди вже не мерли з голоду зовсім. Там усе було, що з´їсти. Значить, там ніколи не було такого достатку, але там не вмирали. А наші українці їхали туди а тут КҐБісти, КҐБ–НКВД, перевіряєть, хто звідтіля і починають забирати то до Сибіру то, або починається бійка на кордоні. Бо не випускають за кордон. Бачете, ніби одна держава, але не випускають. Коли я наприклад їду туди, я теж їхав туди молодим і теж бився там.

Пит.: Значить під час голодівки?

Від.: Під час голодівки.

Пит.: Чи Ви могли б розказати про це як Ви спаслися, як Ви родину спасли?

Від.: Я і робив злочин, щоб родину спасти. Наприклад, я Бориса Грінченка читав. Він там пише, як він за царя → що було бідно, і як він діставав хліб. Пішов під амбар, де хліб, а там на таких каміннях великих, і він просвердлив і набрав собі того хліба й пішов. Ніхто не знав за це. О! А я думаю, як же собі зробити? То я зараніше взяв свердла приготовив і затикача. То я в хуртовину, як була найбільша, то я з мішком пішов і значить просвердлив і налив собі й знову заткнув туди. Розумієте?

Пит.: То з колгоспного?

Від.: Так з колгоспного.

Пит.: Це не злочин, це Ваше...

Від.: Це не злочин, отак! Ну а потім, які речі? Хуртовина. Була велика зима. То горобці налітають у клуню–стодолу, сідають так. То візьмеш руку, засуваєш її і береш їх. Ну зловиш 20 горобців, то вже гарна їжа. Звариш суп і те інше, бо м´яса ніякого нема. А корову забрали в нас сперше; о Боже, то тяжко розповісти, як то все було. А потім мати їздила в Московщину, привезла, був добрий кондуктор у потязі. Привезла борошна. Такі коломики були. Я їздив всякими шляхами. Але то більшість тих то забирають до Сибіру, що хто їздить, хто то робить. То дуже тяжка справа, як то було.

Пит.: А скільки в Вас було братів, сестер?

Від.: У мене два брати. Один зараз живий на Україні, а один у війну забитий під Краковом, уже в Європі забитий. Одна сестра. Вона була *nurse*–ою під час війни, сестрою. Ота моя така вся родина. Два брати й сестра. Я четвертий.

Пит.: Значить це тих Ви спасли. А як Ви жили в той час, як батько був на Сибірі? Значить, Ви особисто чимсь займалися? Зі школи виключили. Які можливості були?

Від.: Із школи виключили, але, бачите, так у нас позабирали, то було й вчителів і всіх позабирали. І в школі нема кому учителювати. Діти за партою вмирають. Приходять у школу. То значить у нас у школі то готували вже пізніше для дітей. Таке–сяке щось у клюбі готували й там вони їли, розумієте. Ну в той час був гарний директор школи в нас, а вчителів нема нікого. То він прийшов до мене. Бо я вчився в педагогічній школі. Прийшов до мене. Кажу: — Та я ж не можу так.

Каже: — Я нічого, так зроблю, що все буде гаразд.

Ну то він узяв мене до школи, й я почав учителювати. Правда, там був великий *trouble* для мене в зв´язку з батьком. Я почав учителювати. А для вчителя, для вчителів видавали потроху невеликий пайок. Розумієте? От так, ну так ми й жили. Значить, моя родина фактично крім того, що батька забрали на Сибір, що корову забрали, що ми вижили. Але ці сусіди, що я казав, то всі померли. Ціла хата. А Хатаєвич то все організував оці чорні дошки, і все він організував. Він був такий комуніст, що приймав участь в ревоюції. Але його пізніше Сталін теж розстріляв. Уже аж у 38–му році. Бо він хотів все звернути вину на них, що значить, розумієте, один на одного. Але то по наказу Сталіна він робив все.

Пит.: А скільки було в Вас комсомольців, у 20–их роках?

Від.: Ну то тяжко сказати, бо то при кожній артілі, при кожнім колгоспі то є окрема група й є комсорг той, що організовує. Комсорг. Наприклад в одному там три, в другому 10, розумієш, комсомольців. І то стараються тих комсомоьців використовувати як найкліпше. Бо, наприклад, я був в комсомолі зразу. А мене виключили тоді, як і зі школи. А потім пізніше я знову поступив у комсомол. Чому? Це тільки не того, що я люблю, а тому що захист. І там завжди політика. Політика в армії, політика в школі. Вчаться. Я вчився дуже добре, але що писав Карл Маркс, що Маніфест, що те інше, я ненавидів тоді. І думаю, я покажу, як буде війна. І показав. Я не хотів за то боротися.

Пит.: То яка частина молоді була в комсомолі?

Від.: То не велика частина була. Бо то не всіх приймали, й не всі любили й не всі хотіли — при колгоспі, наприклад, було яких 70. І тоді намагалася, щоб вони в колективній фармі, партії, вправі й голові.

Пит.: А яку літературу Вам давали читати?

Від.: Та оце літературу Карла Маркса, Леніна, Сталіна й всіх, що таку тільки літературу. Іншої не можна. Бо як побачить у мене якусь іншу літературу, наприклад, оцей тризув, мене б розстріляли. Розумієте? Бо було так у війну, що застукали до кого, й він має то просто стріляти в тризуб.

Пит.: А бували такі, що носили?

Від.: Ні, в час війни носили. В час війни носили. Так як оце я ношу, або всі такі інші. Бо я наприклад тільки вже як більшовики відступили, то я отой, що вмів робити то, я дав завдання і робили самі ті тризуби. Німці теж не любили тризубів. Вони не дозволяли того так, але вони лавірували, ухитрялися, хай носять собі, хай бавляться. Бо цей уряд, що був створений у Львові, то вони заарештували після проголошення незалежності України. Вони теж не хотіли.

Пит.: Чи Ви в той час щось чули про цей уряд?

Від.: Так, я чув.

Пит.: Ще в той час?

Від.: Так, ще я був у більшовиків. А був гарний апарат. Бо я робив при редакції уже тоді. Я був на Далекому Сході в армії. А тоді тут при редакції. То гарний апарат такий і навели, а тут з Львова саме 30–го передають і пісні там „Червона калина," й що то більшовиків громлять. Думаю, от то добре! Я думав, що це дозволено, а пізніше той уряд заарештували. Німці вже заарештували. Бо ніхто не хоче, щоб була незалежна Україна.

Пит.: А як у армії ставилися до українців в 30–их роках? Як до хлопців з українських сіл? Чи до них якось інакше?

Від.: Ні, їх рахували, як росіянами. Там української газети військової нема. Тільки російська військова газета. Це на Україні де цивільні, то є поза межами України раніше було, але за межами України жодної української газети не виходить. За межами. І жодного нічого немає ураїнського, тільки все по–російському й команда й все. Все мусиш по–російському говорити.

Пит.: Чи в Вашому селі були відкриті вороги радянської влади?

Від.: Так.

Пит.: В якому способі це висловлювалося?

Від.: Ви в спосіб такий ворогів: у них, аби людина була, а ми справу пришиємо. Наприклад — він щось сказав, що він голодний, що нема чого їсти. Ага! То чого він говорить? Він, уже ворог. Ти немаєш права говорити, що ти голодний. Був у нас такий Васильченко один. Степан. Його судили як за це, що він був у СВУ — Спілка Визволення України. Але як прийшли німці, він каже: — Я не був. — Але вони сказали йому, що він був, і він мусив сказати, що він був. Розумієте, як то? Він не був, але йому сказали. Його судили. Але він якось вирвався пізніше і був на Україні уже головою села. І він мені говорив про це, що як його трактували. Бо вони коли чогось треба — вони самі створять організацію. Ви Снегірьова може читали? Що такого в нього й не було, але вони стріляли й мусили признати суди, що були, але його не було. Значить, вони добрі люди, бо вони порядні люди, і так далі тому на них якраз і напали на Сергія Єфремова, та на інших. Всі вони порядні люди, й за українску справу, за літературу боролися, але вони не творили цієї організації. Але мусили признатися, що вони творили. Це значить КҐБісти зробили так.

Пит.: А як була справа з церквою в Вашому селі?

Від.: У нас було двоє церков. Одна дерев´яна. Так тут зразу дзвони зняли в 30–му році. Зняли дзвони, бо то було потрібно для оборони. І тут дерев´яну зразу зрівняли, зруйнували. А одна була козацька. Отака ширина й те йнше. Вона тримала, то її тримали як клюб сільський.. Але вона виглядає церквою. Розумієте? То перед війною почали її розбирати. Але то тяжко розбирати, бо то була будова особлива. Почали розбирати, а тоді війна почалася. Так і залишили її обірвану. А потім, як прийшли німці й інше, приїхав, десь той священик узявся і почали закривати ту частину зірвану. Розумієте? І почали правити в церкві. А потім там майстерня була. В нашому селі ще був дитячий будинок для сиріт, що звозили. Батьки померли. То в клюбі все так поклали — ті ліжка й то може якихсь 300 чи 400 було дітей. Вони до школи ходили й там харчувалися. Їм давали щось їсти, таке що–небудь, аби вижили. То це безпритульні діти хлопчики й дівчата. Гарні хлопці, дівчата, але вони не знають, де батьки й їм не кажуть, що вже, де батьки то поділися, бо то батьків або забрали на Сибір, або померли, а значить вони самі залишилися. І то почали збирать, бо то вже дуже багато мерло, й то почали їх збирати. І в нашому селі був дитячий будинок такий на 400 чи 500 осіб у клюбі, і оце де церква, то все було так.

Пит.: Чи в Вербках цікавилися політикою, тим що діється в Харкові? Чи слідкували за тим, за тим що діється на верхах?

Від.: О *yeah*!

Пит.: Цікавилися?

Від.: Цікавилися. Але можемо говорити так як оце ми ж, що я знаю вас, що ви питаєте так, а так кому вигідно ніколи не скажу. Наприклад, то який був такий час. Ото як голодівка була. То бачите газета одна. В газеті ніде про голод ні одного слова не було. Ніде! І наприклад ще так. Газета виходить і каже: — Не читай газету.

Читаєш і пишеться: — З піснею про Сталіна зустрічаєм день.

А там ледве ходять, і ніхто не співає.

— З піснею про Сталіна зустрі...

Так як ми не знали в світі пісні. У газеті, як дивишся, то ніби найліпше життя. В той час, як люди мерли як мухи. Ніби найліпше життя, як газету читаєш. Бо в газеті й слова ніде про голод і не було, й не сказано скарги, то зовсім то така політика, пропаганда така страшна. Бо як узяти й газету, бачите, але що таке й те іше. Бо тут навіть не голодні в Торонті, а кажуть він там щось їсть, що не доїдає і інше, то не надає щастя. То є рай на землі, а то? А в них і досі немає досить хліба і досі купують в Канаді. Так як один тут говорив із системи. Каже, що вони добре роблять. Що вони там сіють, а збирають урожай в Канаді. Розумієте як то є? От!

Пит.: А в мене є ще питання про революцію. Чи в Ваших околицях були ще свої отамани? Такі що не більшовики, не білі, але...

Від.: Ще були на початку 31–го року. Було село Богданівка. Там було велике повстання.

Пит.: Чи Ви могли б про це розповісти?

Від.: Там організував один петлюрівський отаман. Петлюрівський отаман Петриш. Петрига, так його прізвище було. І ці богданівці перебили всю міліцію, яка приїхала. Тоді перебили поліцію, ту міліцію перебили вони. А тоді кинули, хотіли кинути військо й був такий полковник Яровий. Він казав що: — Я піду втихомирювати їх.

Полковник з міста. Там червона частина стояла. Але його взяли й розстріляли.

Пит.: Повстанці?

Від.: Ні! Більшовики, бо довідалися, що він хотів своєю частиною виступити.

Пит.: Частина червоної армії?

Від.: Так. Він хотів їх організувать, але вони якось довідалися, і його, Ярового, полковник, розстріляли.

Пит.: То скільки жертв було?

Від.: То тяжко сказати б числах, бо тоді я усієї Богданівки, що було там, сідали на коней, робили ті списи такі штучні, й інше й перебили тих, а один з цієї бригади, що приїжджав організовував, втік на дзвінницю церкви. То його взяли й з дзвінниці скинули тих комуністів. Розумієте? То ото так. А жертв то було тисячі жертв було. Бо там забирали чи винен чи не винен, то просто забирають. Тисячі жертв було. То було в Богданівці повстання, яке було п´ятого квітня, 31–го року, як тільки організовували колгоспи. Бо голод був вже 32–го, 33–го. А це було п´ятого квітня 1931–го року. То організував Петрига. Такий був учасник Визвольних змагань революції українець. А були більшість тих, що в Богданівці, ті що їх виселили з Московщини, як їхних пугачівців — так як Пугачов, значить, що вони повстали, бо вони не любили комуністів.

Пит.: А населення Богданівки то нащадки пугачівців?

Від.: Нащадки пугачівців.

Пит.: То вони говорили українською мовою?

Від.: Та вони говорили українською, російською, бо вони на Україні, а організував їх Петриш, український отаман. І вони йшли з хутора Осадчого, зайняли той хутір, і тоді пішли в Кохівку, село Кохівка. Зайняли те й підійшли до Богданівки, в Богданівці перебили цю всю бригаду й міліцію більшовицьку, от і далі хотіли йти наступати на Павлоград. Але не вдалося. А таких повстань було дуже багато.

Пит.: То як їх розбили?

Від.: Ну як. Прийшло специяльно військо КҐБістів, оточили й почали розбивати, стріляти з кулеметів і інше. Не встояли, бо в них була примітивна техніка в повстанців тих, значить, вишколені, мали добру зброю. О так.

Пит.: А як на Ваш погляд? Чи йснувала можливість чи набезпека, що радянська влада вже в тих роках не видержиться? Скажім коли відбувалися ці повстання, чи виглядало, що це вже можливо кінець радянській владі?

Від.: Того не було. Була можливість якби був Гітлер не ідіот такий, як Сталін. Бо фашизм і більшовизм все однаково. Там одна партія — там голосна партія. Оце була можливість в час війни. Чому Гітлер пішов так швидко зразу? Знаєте чому? Через те, що люди не хотіли воювати за Сталіна. Всі приходили і здавалися. А він брав і кидав в концтабір і не давав їсти. Ну, куди–то. Ні сюди, між молотком і ковадлом. Ви розумієте? Політика Гітлера були дурна, більшовицька політика. Тому він зразу так зробив; якби під більшовиками люди добре жили, то він і Львова не зайняв би. Розумієте? А то аж куди пішов! Ну, а потім Америка почала допомагати. От ото! А потім у таборі в Хоролі, де накидають 10.000 полонених, а тут дощ падає, сніг падає, нема де спати, нема чого їсти й інше. Тут тікають з того табору. То німець так зробив. То його вина. І ті однакові й ті однакові. А ці б в інший спосіб то робили.

Пит.: По Вашому ці повстання, що були в 31–му році, не були серйозною загрозою для радянської влади?

Від.: Ні, бо ніхто не підтримував. Аби хто збоку щось ударив. Наприклад, аби в той час сама Польща виступила і щоб була добра, щоб сама Польща тільки виступила. Польща далеко менша. Щоб Польша тільки виступила б, то все пішло б. Але в той час ніхто не воював зі совєками. Розумієте в чім річ? А німці говорили: — Які ми сильні!

— То не в тім річ, а в тому, що я не хотів воювати. Всі не хотіли воювати. Але той, що був командуючий Кирпонос українець, але київської округи, з Києва, о як відступав, то ж його не німці знищили, а самі ці, що навколо солдати були того бо Кирпонос генерал був такий київської військової округи — то вони самі його забили й других і все. Самі оці совєти забили його. То було Гітлерові легко наступати, бо наприклав так: ранок і тут алярм. Знаєте, що то є алярм? Ранок — алярм. І збирають, позбігалися ці старші командири, а бійців немає. А вони звідтіля і по них. Добре так нас Гітлерові воювать. Поки Гітлер прийде, а вони вже побили їх.

Пит.: А чи Ви могли б описати, як відбувалося розкуркулювання в Вашому селі?

Від.: То значить, як відбувалося розкуркулювання. Значить, я не був куркуль, але приходить до села комісія. Ціла бригада, що в вас є. От є та корова, є ці речі, є ті кури, усе треба забрати, а завтра готуйтеся, тільки, що можете в руки взяти, виїжджаєте на Сибір. Розумієте? То їх забирають підводами на станцію, кидають там і вони в снігу сидять там поки не відвезуть, чи що, а тоді вивозять їх, наприклад, або на Сибір, або на північ Росії. Люди не знають нічого. То їх привезли в вагонах і кажуть: — Виходьте. Виходьте в ліс, сніг. Ну тепер живіть тут, робіть що хочете. Будуйтеся собі й все.

І не дають ні знаряддя праці, нічого і так то розкуркулюють.

Пит.: То хто тим керував?

Від.: Оце ж місцева комісія. Але загально керував так, як наприклад на Україні, оце я казав, що Хатаєвич, що був. Бо він був і заступник секретаря партії і всього. А потім був такий Каганович. Чули за нього? А потім був Гамарник, а потім були ті ще інші, що керували.

А там і була Євгенія Бош чекістка, оце Гамарник що в політвідділі був. То були самі вороги такі. А пізніше вони зробили, що забили Петлюру в Парижі. Оці самі кого він зберіг. То є велика трагедія. То тяжко збагнути.

Пит.: А чи пиїжджали до Вашого села з Харкова чи з області, щоб мати нагляд над тим всім?

Від.: Приїжджали з Дніпропетровського. Наша область Дніпропетровська. Хатаєвич. Я бачив як він автом їздив скрізь і наказував, щоб не валялися трупи по дорозі, щоб скрізь згорнути, куди загорнути аби загорнули оце. То приїжджали. Ото я знаю який Хатаєвич, Мендель Хатаєвич.

Пит.: А що можете розказати про міліцію в Вашому селі? Скільки їх було? Хто то був?

Від.: Та міліція, як міліція. Міліціонери й добрі були й погані, як скрізь є. А міліціонери не то, що буває так: Такий міліціонер, що він зарані повідомить. Там є нарада кого треба розкуркулити, що треба зробити, то він каже: — Утікай, Іване, бо завтра тобі біда буде.

Розумієте? Єтакі міліціонери. Значить, то є добрі міліціонери, бо то свої.

Пит.: Чи ввесь партійний апарат у верхах складався з місцевих людей, чи були приїжджі?

Від.: Приїжджі були.

Пит.: А чи Ви могли би їх назвати? Сказати звідки вони родом?

Від.: Ну та з Московщини були. Наприклад Пухтеєв. Пухтеєв, що був присланий як уповноважний по збірці хліба. Я бачив як він допитував жінку й стукав по столі й кричав: — Я тебе зажену в баранячий ріг, щоб завтра здано було стільки хліба! Розумієш! Пухтеєв. Потім був Бугров. Бугров такий. Це росіяни, чисті росіяни з Росії, і на загал то керували ті, що з Росії, то вони керували. Але було звичайно, що й свої перевертні — наприклад, був такий Давиденко українець. То він був такий самий як вони. То зараз залежить від того, хто то є, і який він є. Лешко Сіназій(?), Бугров, Пухтеєв то є росіяни чисті, а Давиденко українець був.

Пит.: Хто перше вмирав з голоду: чи старі, чи жінки чи діти? Чи можна так сказати що хтось перше?

Від.: Ну то різниці в тому нема. Ну бо як дитина вмирає, дитинка. Єсть дитина, в якої батьки вмерли, а дитину беруть у дитячий будинок, і вона вижила. Але потім їй не кажуть, хто вона, й вона не знає, де її батьки. А тоді її виховують, щоб вона була їхня, совєтка, більшовицька дитина. Де вона незнає хто, що як і звідки було. Бо їй може було декілька років, а потім пройшли роки а її доглядали ото ну. Звичайно як старий, дуже старий, то він вмирає перший.

Пит.: А як довго це тривало поки люди віджили після голодівки?

Від.: Значить, це почалося з 32–го року з осени. Тоді як мого батька заарештували. Бо тоді батько роздав хліб ще, й все інше. Хліб і тоді продовжувалося, вся зима–осінь в 32–му, й вся зима й потім весна 33–го року й літо. То літом 33–го року було, гарно росло все, але люди почали багато збирати колосків їсти. То вже не від того, а від того, що вони їли не нормально, розумієте, то теж гинули. Значить загально. то пройшов рік. Бо вже на осінь 33–го того не було. От, не доїдали і те все йнше. Загально було рік. Тридцять другий, 33–ій. Тридцять четвертий вже ліпше, 35–ий ще ліпше. То оце, що в моєму селі померло то це за один рік померло біля трьох тисяч.

Пит.: А значить Ви вчителювали під час голодівки й після голодівки. Чи на Ваш погляд ці діти, що пережили голод могли нормально розвиватися після того?

Від.: Ні. Часом за партою вмирали.

Пит.: А значить вже після того, вже скажім що...

Від.: Весною 33–го сидів за партою, покладе голівку і так помре. Або з оказії ці старі стручки наїсться, а тоді починає вомітувати й помре. А потім ще в нас, що їли крім того, що я казав горобці і ховрахи. То між іншим гарне м´ясо. Я його ніколи не їв, а гарне м´ясо. То почали на їх полювати. А собак у селі вже не було, бо всіх собак поїли.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства в Вашому селі?

Від.: Так. Відомі. В сусідньому селі є випадки. Пшенишний, таке прізвище. Чому? Вона зловила; проходила бригадира дитина. Вона зловила її і з´їла. А потім почала ще інших ловити. А потім почали її ловити, забирати. Випадків людоїдства було дуже багато. Це що, я знаю, це прізвище.

Пит.: А чи Ви бажали б, що–небудь додати до цього?

Від.: Що ж додавати до цього? Тяжко додавати, коли цей світ не розуміє взагалі нічого, що там є. Навіть отой Чорнобиль не розуміють, що то сталося. Уже другий реактор той згорів. Не розуміють, що то є нещастя, як то є, як то можна, як то може бути. От наприклад сподівалися від Горбачова багато. Багато сподівалися, а він скасував оці пакунки. Я раніше посилав безкоштовно пакунки додому. Я тут куплю і безкоштовно. А тепер я можу посилати туди бандероль, але мусять там викупляти. то стільки коштує, що вони не мають грошей. Хитро зроблено мудро. Розумієте? То як послав, то вони отримають як подарунок. А то я куплю тут, заплачу, а вони мусять там платити. А це Горбачоб натворив. Це він.

Пит.: Значить зміни нема?

Від.: Ні! Зміни нема. Ніяк зміни нема. Хрущов був найліпший з них усіх, бо Хрущов визнав голодний рік, значить він сказав голодний рік, а потім він дозволив листи писати. До того листи не ходили. Пакунки дозволив висилати. Хрущов єдиний, що значить зробив якусь таку реформу. То тільки він один.

Пит.: Дякую за розмову.

Case History SW11

Ivan Kiiko, b. December 26, 1912, in Velyka Martynovka, Rostov region, eldest child of well–to–do farmer whose extended family of 18 worked a farm with 200 head of livestock and 250 *desiatynas* of grain fields, who was dekulakized in 1931, at which time both narrator and father were arrested.

"The revolution was like this: the tsarist army was well–dressed and had good rations. But the Bolshevik army was barefoot riffraff (*bosota*) — there was one soldier in a woman's coat, a shoe on one foot and a boot on the other. They were very poor, only they got those poor people to revolt. They yelled that they would provide land and freedom and take everything from the rich people and distribute it. But it didn't happen. They didn't give anybody anything. They took things and beat people up, but then nothing happened. I remember this because an 8 year–old child understands; I even remember from when I was six."

NEP was introduced because "they wanted to raise agricultural production." Dekulakization "came to us in '29... and then it said in the newspapers *Izvestiia* and *Pravda* that Stalin had got dizzy and he ordered that the collective farms could give back to people the livestock they had taken, and for 3 days people took their cows and horses, and then he came back to his senses or powers and he ordered they all be given back. Second, I remember very well that Stalin brought up the young 25,000–ers to organize the collective farms. He sent them to make collective farms, and in each district there was only one for the whole district. And when the 25,000–er came to us, right away he called a meeting... I, my father, and many people went to the meeting. He also spoke, saying a lot —I don't remember it all, but the main thing he said was: 'I want everyone to sign up for the collective farm by 8 p.m. today.' And they had a vote: 'Everyone in favor raise your hand,' and nobody raised his hand. 'Everyone against,' and again nobody raised his hand. The people were afraid; then he said to the secretary, 'Write unanimous,' that is, that everyone was for it.

"But my father raised his hand, stood up and said, 'Listen, Comrade. What was agreed to? Nobody raised a hand.'

"That one said, 'You're a rebel. Silence signifies agreement.'

"Then somebody else got up after father and said the same thing.

"'You're a another rebel.'

"They came to us at midnight and took father somewhere. I remember this well. He was persecuted for about a year, then in '30 they let him go. In '31 they took him a second time; he escaped from prison, and they gave him 5 years for that. Then they also took me to court. And in '37 — the third time was already during the Yezhov Terror — they hit him with 10 years. He was let go in '47 after the war but was not allowed to return to his home village or district. This is what I remember."

Narrator describes how the dekulakized were transported, their life and work in the camp, the conditions of release and return, the difficulties formerly repressed persons had in keeping a job, and service in the *trudormiia*. Prisoners knew about the famine from letters sent by relatives. Narrator estimates that 85% of prisoners who worked with him in the construction of Magnitogorsk were Ukrainians, very few were Russians. Narrator saw a devastated village when he returned from prison in 1934. The family survived because the father, who had escaped from prison, worked on a state farm.

Питання: Будь ласка подайте Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Іван Кійко.
Пит.: А коли ви народилися?
Від.: В 1912–му році, 26–го грудня.
Пит.: А в якому селі?
Від.: У Великі Мартиновці.

Пит.: В якому районі?

Від.: В Мартиновському.

Пит.: А область?

Від.: Ростовська область.

Пит.: А де Ви жили під час 20–их і 30–их років?

Від.: Там і жив, поки на Сибір забрали.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки були сільські господарі, найбільше худобу тримали й вівць. Значить, фармера були. Ми мало сіяли, й худоби весь 200 штук було. Перед тим до 100 штук було, до революції, і то ми сіяли 250 десятин хліба. Ми дуже багаті були.

Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: То 18 було — три брата, й вони жонаті були. Один мав дев´ятеро, а другий п´ятеро, а я в батька один був. То в нас на подвір´ї четверо хат було; ті два були окремо. Ми цілий *block* займали — наше подвір´я було дуже белике, то 18 людей було всіх.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про політику 20–их років?

Від.: Я тоді малий був, бо мені фактично було вісім років, і революцію добре пам´ятаю, але я пішов у школу.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Революція то так було: царська армія була добре одягнута й мала уніформи й добрі харчі. А більшовицька армія то босота була — один солдат у жіночому убранні, *coat*–а, один черевик, другий чобіт на другом, то дуже бідна була, тільки що, вони збунтували тих бідних людей, кричали, що вони дадуть свободи й волі, і в тих багатих людей все забиремо, а вам віддамо. А то так не вийшло. Вони не дали нічого. В оцих забрали й побили їх, а тим нічого. Оце я пам´ятаю, бо в вісім років вже дитина розуміє, я й з шести років навіть пам´ятаю. І то все, що я пам´ятаю, як відбувалося.

Пит.: Розкажіть, що відбувалося.

Пит.: Ну вони перше називали це Нова Економічна Політика, тобто, вони називали це скорочено: НЕП. НЕП, це таке, що вони не забороняли, що хочете, робіть, сійте, худобу тримайте, тому, що була Перша світова війна, чотири роки, революція, і держава дуже втратилася, сама Україна й Росія єдина. Вони хотіли підняти сільське господарство. І вони то підняли, то скоро пішло, бо то в власних справах на то багато ліпше показує, як комунізм колгоспа, люди не хочуть робити. Отже, воно й дуже добре було. Пізніше коли Ленін умер 24–го, я в школу тоді ходив, то Сталін прийшов до влади, й він зразу давай міняти то все, й вже в 28–му дуже багатих людей винищив, в 28–ім почав розкуркулювати, й як дійшли до нас в 29–му році, почали й тоді пізніше так, але коли колгоспи почалися будуватися, то було дуже багато проти самого Сталіна, і там було таке, що Сталін перелякався, і тоді в газетах „Известия" і „Правда," що Сталін дістав головокругіння і приказав, що колгоспи можуть віддати людям худобу яку забрали, і так три дні люди корів вели, коней, а тоді знову він прийшов до пам´яті чи сили набрав і приказав здати все назад. Друге, що пам´ятаю дуже добре, то було в 30–му році, що Сталін виховав молодих 25.000–ників, щоб вони колгоспи організували. Він послав їх оце колгоспи робити, і в кожному районі один тільки був на цілий район. То коли 25.000–ник до нас приїхав, зразу збори зробив. Ці 25.000–ники були всі молоді, такі по 20, 21 років, такі всі студенти.

Така площа в нас була й я пішов, батько був, багато людей, він і каже, там багато говорив, я все не згадую, але саме голівне, що він сказав: — Я хочу, щоб сьогодні до восьмої години вечера всі записалися в колгосп.

І дає на голосування — хто за те, підняти руки, а тут ні одна душа не підняла. Він тоді хто проти, й знову ніхто не піднімає. І бояться люди; тоді він секретареві каже по–російському: — „Пиши ‘единогласно´." — Цебто, що всі погодилися.

А мій батько піднімає руку й стає і каже: — Слухай товарише. Як же погодилися? Ніхто руки не підняв.

Той каже: — „Ты бунтовщик. Молчание знак согласия." — Він так сказав.

А тоді другий за батьком устає, і те саме каже.

— „Ты другой бунтовщик."

В 12–ій годині ноччю до нас прийшли, батька забрали й того. Оце я пам´ятаю добре. Його близько року переслiджували, й потім випустили в 30–му. А в 31–му знову

другий раз забрали; то він з в´язниці втік, п´ять років дали. І тоді мене судили після нього. А в 37–му, третій раз уже його як Єжовщина була, то 10 років йому вліпили, аж пустили в 47–му році по війні, й то до свого села й району не маєш права їхати. Оце, що я пам´ятаю.

Пит.: А як родина жила без нього?

Від.: Мама була й сестра: вони в колгоспі працювали, *oh boy*, вони дуже тяжко жили. А я як прийшов з в´язниці, мені дуже тяжко були — праці мені ніде не давали. Не міг знайти, то я в колгосп устроївся, я сам будівельник, то там підробив. А тоді як в армії — то називалася трудармія — це в книжці все є, забрали мене, то я там був, і я там був інструктором потім.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це було в 36–му, 37–му, й 38–му. Я майже три роки був там. То називалася трудармія. Гроші не платили, кормили так, як у в´язниці, одежа рвата. Тоді одного разу в 37–му році, це коли батька забрали, мама листа прислала, я з праці приходжу, тумбачки там у бараці, глянув лист лежить від мами, тільки взяв, то той хто охороняв там, біжить, кричить: — Кійко, тебе комісар негайно викликав в офіс, туди.

Я скоро так узяв, і йду читаю, бо то комісарівська викличка, то *important* є, прочитав пару речень й мама плаче зразу, пише, що тата нема, НКВД забрало. Сюди, туди, я звернув і поклав у кишеню й пішов до комісара. Зразу до нього руку підняв по воєнному, він посадився: — „Садитесь" — і він вже знав мене й знав в якій я роті служу, то рота перша, й я в другі. І він питає, як моє прізвище, й я сказав.

— „О, я вас помню, вы хороший рабочий."

Тоді питає, в якій я роті, я сказав така рота.

— „О, вы удивительно работаете."

Я кажу: — Та я сам знаю, що я добре роблю.

А, він, як то всі політруки й ті комісари, так як НКВДисти, вони дуже хитрі. Він говорить: — „А вот скажите, вы дома родителей имеете?"

Я кажу, що маю тата й маму, сестру.

— „О, то очень хорошо, что вы родителей имеете."

— Ну, та я б не народився, якби „родителей" немав.

— „Ну, а давно вы письма одержаете, как сегодня?"

А вони провіряли там. Як каже листи, я бачу, що відчинені, я не можу брехати, бо він читав перед мною.

Я кажу: — Так.

— „А когда последний имели?"

Я кажу: — Сьогодні.

— „О, это очень хорошо. А что пишется там?"

А я кажу, що пише мама, що як НКВД забрало тата.

— „О, это недействительно; это должна быть какая–то ошибка. Это служащие рабочей крестьянской армии. За отца я проверью. Я напишу письмо."

Це він мені дає, я знаю, що він бреше, я вже пройшов таких як він сотки, коли я думаю собі: — Бреши, бреши.

— „Я поступлю вам."

Тоді знову питає: — „А как ви думаєте, отец–ли виноват, что его забрали?"

Бачите, що каже?

Пит.: Так.

Від.: Я не можу казати, що не винуватий, мене на місті заарештували б. Я кажу: — Якщо хтось не є винуватий, то радянська влада ніколи не заарештували б.

— „Вы так думаете?"

— Так, радянська влада не арештує невиного. — Я йому не міг сказати інакше, бо я батька так ніколи знову не побачив би. Тоді далі говорить різні такі запити хитрі, але я вже дорослий був, 22 роки мав, і я ту школу на Сибірі пройшов, то мене ніхто не обдуре.

Тоді, він каже мені: — „А за что вы думаете, что он виновный? Что б вы сказали?"

А я скажу: — Ви знаєте, я уже тут два роки в вас служу. Листів я рідко дістаю, і що вони пишуть, то пишуть.

— „Ну, что ж таки вы думаете, в чём он виновный?"

Я кажу: — Я не можу вам сказати, бо я не знаю. І я не можу сказати чому. Одне я можу вам сказати, якщо він не був виноватий, то його не взяли.

— „О, это хорошо."

І ще крутив мене або години дві й тоді каже: — Можете быть спокойны." — І тоді коли вже виходив, він мені сказав: — „В таком случае, что вы очень хорошо роботаете, что чесный робочий, я вам посоветовал бы, чтоб ничего не случилось, чтоб вы порвали все отношения с отцом и матерью. Будешь с ними писаться, то ты будешь там, где твой отец."

Бачите, що сказав? І я написав листа й на приватній пошті, одна дівчина кинула мамі, щоб більше не писала.

Пит.: Що ще можете розказати?

Від.: Це в 37–му році було. Отже одного разу політрук повів на політзаняття від казарми в лісок. Політрук був дуже молодого віку й дуже добре як людина до нас ставився. Переважно політруки як собаки, а цей нам усе казав, що він сирота, ні батька, ні матері немає, ну ми вірим йому, бо вони вміють брехати. І одного разу він нас повів у ліс на заняття, і каже: — „Пойдить себе по лесу погуляйте, а тогда прийдить сюда на такой час и тогда в нас будеть политическое занятие."

Ми розійшлися, по два, по три, й бо це воєнна справа, то можна запізнитися. Ми прийшли на дану годину, сіли на траву в лісі, ноги підкорчили, й читаєм. Він тоді став посеред нас сидячи так кругом і подивився кругом. Часами приходив комісар провірити, як політзайняття дається солдатом, побачити, що політрук говорить солдатам. Це не так часто ставалося, може раз на тиждень. Отже цей політрук подивився і каже: — „Красноармейцы, я хотел бы вам сказать, что если в вас что–то больное сидить на сердце, то вы должны мне сказать, ничего не нужно бояться. Ничего вам не случится. Можете говорить о любом."

Ну я був у в´язниці, й там були також такі, що не були. Один з Кубані, який біля мене сидів, також не великого росту, підняв свою руку. Я аж злякався і подумав собі, що він буде казати. Він устав і каже: — „Товарише політрук, я зовсім не розумію в чому справа. Кубань багата, Україна багата, хліба багато, м´яса, всього, а люди голодні й з голоду вмирають.

Політрук став і кругом так подивився, нема комісара ніде близько, й запитав: — „Ты хотишь, чтобы я ответ дал?"

А він каже: — Так.

Цей відступив, й всі так завмерли, думаючи, що за таке зможуть заарештувати, бо як це може бути, щоб у Радянському Союзі сказати щось про голод?

Пит.: Хто це був?

Від.: То був політрук ротний, а другий такий солдат собі як і я. Не знаю ім´я його. Отже він став відповідь давати: „Вот в чем дело. Когда человек наиденный и пресытый, в него голова й башка начинают политиковать. Когда он голодный или полуголодный, то он тогда не политикует. А так он голову нагнёт и смотрит если кто–то кусок хлеба не потерял? Или денег 10 копеек. Понимаете, ребята?"

Оце виходе, що вони спеціяльно тримають людей, щоб вони були голодні або пів голодні, щоб вони не вмішувалися в політику. Оце, що він сказав. Тоді він знову подивися кругом і сказав: — „Знаете что ребята? Вот что я вам сказал, то вы помните, но не нужно донести комисару, баталённому комисару. Если кто–то с вас такое сделает, я вас всех за две сутки арестую, и вы ничего мне не сделаете. Поняли?"

Так виходить, що й він боявся. То видно, що він мабуть не був *really* їхній. Мабуть був такий розкуркуленний, вліз собі, а як хто донесе, то він за дві доби зі всіма розправиться. Отже, вони спеціяльно людей тому й морили, щоб люди голодні були, щоб вони не думали за нічого, тільки, щоб думали знайти кусок хліба,

Пит.: А тепер я хочу знати більш хронологічно, де Ви були. Де Ви були в 30–му році?

Від.: В 30–му році я був у Мартиновці, аж до 31–го.

Пит.: Ким Ви працювали?

Від.: Ми мали своє господарство. Мали коней, корів, вівць, а в 31–му році в нас усе забрали. Нас розкуркулили, так як вони казали.

Пит.: А куди Вас розкуркулили?

Від.: Ну розкуркулили, держава забрала все наше добро — й хату й все. Батька зразу заарештували коли все забрали. Чому вони це робили? Я вам скажу чому. Вони накладали великий податок — так як тут на рік, то й вони на рік. А тоді як

розкуркулили, то на тиждень два рази. Якщо вони в понеділок дали вам 3.000, то в середу прийде з 6.000–ним, а в суботу, вже аж дев´ять. Це було, щоб усе в вас забрати. А якщо ви не платите, бо в вас більше нічого нема, то вас тоді арештують, говорять, що ви є ворог народу радянської влади, бо не платите податок. Це за що батька заарештували. Два тижня після арешту батька, й за мною прийшли. А я ще малолітній був, не фактично ще не було 18 років, бракувало три місяця.

Пит.: Чи Ви були найстарші між дітьми?

Від.: Так, я був найстарший. Мене за два тижні забрали, й за три дня був суд. Дали мені три роки.

Gbn.: А хто забрав? Хто були голови сільради?

Від.: Сільради покликали міліціонерів. Так один мене забрав і повів.

Пит.: Чи ці були українці чи приїжджі?

Від.: Я точно Вам не скажу, але по–російському вони говорили. А хто вони були, то я не можу сказати.

Тоді як присудили, то я опинився в Пролетарській в´язниці, а потім я був у Ростовській в´язниці, а тоді вивезли мене на Урал, Магнітогорське. І я прийшов аж в 34–му році.

Пит.: Розкажіть як то було в в´язниці?

Від.: У в´язниці дуже погано було. Там таке, що вони „норма" називають. Скажім, що це є коробка, то ви мусите за 10 годин перенести цю коробку. Певно, то можливо, а вони візьмуть вам припишуть 10 таких коробочок, щоби за той самий час ви виконали. Вони можуть вам таке подібне приписати, або щоб ішли копати землю, скажім шість кубометрів — ви ніколи не викопаєте те за той приписаний час. Це бо ви є змучені, худі, нема сили, а там на Уралі земля і літом може бути замержшою. І то вони так дають, щоб мене вигнати, а якщо виповните норму, то дадуть пів кілограма хліба. Як не виповните, то найбільше дадуть 200 грам, а переважно 100. А 100 грам то таке, що ви два рази вкусите й нема. А ви вимучені, нароблені, й то від того люди й мерли. Зимно було, одежі ніякої вам не давали. Тепер я за себе і за других. У бараках не топили. Чому? Було 40, 45, не топили, а по 200, 300 було, тепер я був на праці мокро все, я скидав і клав на ліжко, й на нього лягав і сушив своїм особистим тілом. Це так воно було.

Найгірше коли весна приходить. Там сніг дуже багато падав, метр півтора. А тоді коли вже травень приходить, все починає розтовати, то є багато квітності, є городи, повно води є, а, знаєте, взуття в вас нема, а ті так скоро сплетані черевики набирали сніг і воду, й тоді як ви повернулися, то ногу піднімите, то вода ллється з води. Я не знаю яким я чудом остався. А старші люди, вони до пів року вже не були. А я молодий був, і значить то насильна кров була, а так то не можливо було витримати, ходити в зимній воді, і так далі. Отже, одежі ніякої не давала, а те, що ви привезли з дому, то вони кінчалися за три, чотири місяці. А то не було навіть шматок лаптя якогось, щоби кругом ноги обкрутити. Харчі, прошу? Голодні були. Вони інколи пускали в місто піти. Там де *garbage* викидають, то в´язні ходили кістки там брали, якусь викинуту картоплинку, хліб який зацвів, та то брали й їли.

Пит.: А чи було багато українців у в´язниці?

Від.: Я думаю, що переважно більше українців було. Росіянів дуже мало було. Були калмики, монголи, але не багато. Я б сказав, що 85% українців було.

Пит.: А чи вони розкуркулені були?

Від.: Розкуркулені? Та всі розкуркулені були. Яка там політика? Чоловік не грамотний, не знав читати, писати. Який з нього політик? То всі розкуркулені були.

Пит.: Чи вони говорили про голод? Чи вони знали, що він був?

Від.: О, *ja*. То всі знали. Листи присилали, то всі знали.

Пит.: Чи Ви пригадуєте деякі цікаві випадки?

Від.: Я можу одне розказати. Як везли нас із Ростовської в´язниці, то ми були направлені в такий великий состав, що зветься Магнітогорське. Посеред нас було два вагона злодіїв, „урки" їх там звали, а за тим були такі діти, мужики. То нас 125.000 було, ми в низу, а ті, що з родинами, то на горі. Там зимою сніг падає, і там тільки палатки, ні хат, нічого. Ті діти, що їхали, то ніяке з них не доїхало. Ті діти не витримали, всі померли. Діти, такі по року, по півтора, то коли на станції станеш, жінки кричать, двері відкриваються і дітей викидали. І то все. Дихати не було чим, спека така. То там як відкриють двері, то чергувалися підійти до дверей подихати свіже повітря. Тоді як

привизли в Магнітогорське нас, то вагони відкрили, а бараки десь 300 метрів звідтіля, то один чоловік не дійшов. Усі, попадали. Ви знаєте, в скупченні в такому повітрі 14 днів, а то зразу б´є вас свіже повітря, то ви зразу падаєте. А тоді підходить конвоїр зі собакою. Він вас ногою б´є, або в спину і кричить: — Ви паразіти представляєтеся! Вставайте!

Ну ви трохи до пам´яті дойдете з клопітом, встанете й тоді до барака, хтось зможе долізти рачки, й такво.

Тепер у бані ходили, то я перший раз як пішов купатися, це лазня, я не бачив таких людей худих, я зімлів і упав. А я тільки приїхав, ще не такий помер, вірите це в чоловіка тут кісточка тоненька, вони висохли, нема нічого. Нема нічого. Ну правдивий скелет — так як то по дивучом показують, правдивий скелет, тільки, що живий і рухається. То я впав. Не міг дивитися. А животи великі. Чому животи великі? Солі багато було, то до води горячої солі кидали дві ложки просто. А як випити солі, то тоді дві, три кружки води вип´є, і то в нього живіт отакий. То страшне було, отака страхіття було.

Пит.: Чи було багато молодих?

Від.: Я б сказав молодих менше, більше старших. Такі 50, 40, 60, а таких як я дуже мало було. Дуже мало.

Пит.: А чи люди вільно говорили між собою?

Від.: О, *ja*, говорили, але там також дуже багато не могли говорити. Як хтось донесе, то вам ще п´ять, десять років добавлять. Там таке саме, як на волі. Ви не можете говорити. Там повно сексот було. Вони там говорили, але дуже обережно, як ви знаєте когось, або якщо ви там два, три рази не послухали, бригадир прийде й вас на працю поведе або той який охороняє, то все в´язні. Був тільки один НКВДист, той який керує. Отже коли ви там раз чи два не послухали, то ви будете мати папки з 20–ми листками. Червоним олівцем напише, що ви „неисправимый." Вас ніколи не випустять. Ви могли б там 40 і 50 років просидіти, але як побачуть таке занотоване, де ви не були б, то вам ще п´ять років добавлять. Там і є, що й по 40 років сидять. А якщо ви з ними не сваритеся і є дуже слухляні, то тоді вийдете. А так якщо раз не послужив, то ви не вийдете.

Пит.: Чи люди кінчали своє життя самогубством?

Від.: Ну такого мало було. Каже, що надієтся, що якось вийде. Але то надії не було. Медицини не було. Там може бути 125.000, а тільки один доктор. Крім того барак на 200 осіб може мати тисячі людей. Також, якщо ви хворі, ви підите до лікаря, він вас ніколи не звільне. Це все залеже від голови, того НКВДиста. Якщо він звільне, то він сам полетить. Він нікому не дасть, а як лікаря нема, то ви мусите на працю піти. А якщо ви не вийшли, то вас запруть у такий карцер, це така кімната в якій вікон нема, а є тільки такі залізні дроти. Туди вас запнуть на 24 години, а на дворі може бути мороз, і вас до того ще розберуть, і там ні ліжка, ні крісла, нічого. А друге ще, це все залежить від лікаря — більшість були такі самі бандити, як усі другі там.

Пит.: Чи Ви діставали листи від родини?

Від.: Діставав.

Пит.: Що вони писали?

Від.: Вони не могли нічого писати, що ми добре жили. Так як тепер, звідтіля напишуть, що добре живе, і вони мені дуже багато пакунків слали. Мама й тато на місяць (після того як батько втік з в´язниці й вони змінили прізвище й переїхали на радгосп десь 100 кілометрів від нашого села, де батько дістав працю голови молочної фірми та добре вони там жили) мені слали два пакунка, а гроші не слали — якщо гроші пришлють, то вони на місяць тільки один карбованець дали, та тримали в себе. А харчі всі віддавали.

А тепер я вам розкажу за лазні. Вони гонять щодва тижня в місто в таку велику лазню. Ну туди може зайти 100 людей на раз, а більше ні. А вони гонять 300 і рентують на 24 години. Було так, що наш барак на таку годину, інший барак на други; все було по годинах. До тієї лазні було йти шість кілометрів. Що найгірше то було коли прийшли, а перша група тільки йде купатися, а друга група заходить в середину роздягатися, приготовлятися, а третя на дворі скачить на морозі, роздягнута в лаптях. А ті, що закінчили купатися, то вони порозгрівалися і мусять іти надвір, бо треті мусять заходити роздягатися. А вони вийдуть, вони розпарені, а мороз тріщить. Коли прийдуть додому,

їх уже за ніч половину нема. Вони раптово запалення легень доставали. Медицини немає, і він два, три дні найбільше проживе.

А я хоч був молодий тоді, я вже досить світу пройшов, то я знав, що не треба купатися горячою водою. Я прийду, і то я там нагору, де парня, ніколи не ліз; а були такі дураки що туди полізе, він стане таким червоним, а тоді як піде на двір, то пропаде. На завтра вже не було. А я собі наточу трохи горячої, трохи зимної води, аби тепленька була помитися. І то все. І це, що мене спасло. Я також хитрував завжди, щоб попасти в третю групу, тобто, в останню. То я виходжу й зразу й йду. А вони стоять на місці дві години. Ото тому так хитрували. Літом то *okay*, а зимою то такі морози, то люди роздягнуті. За 10 хвилин можна простудитися, а це було по дві години люди стояли.

Пит.: А як Вас випустили?

Від.: Ну, я відбув свій час та мусили мене випустити. І тоді я собі поїхав.

Пит.: А як Ви поїхали?

Від.: Потягом. Це також вам буде трохи цікаво. То вони називають „лідер," такий папірець дають на проїзд; значить гроші не дали, а той документ, що я так покажу й мене візьмуть, і дали 13 карбованців на харчі, тобто вони казали, що я це за три роки заробив. (Сміх). Ну я взяв і пішов, вийшов, забрав де вартовий і там уже залізниця ішла, а нас туди ніколи не впускали, рідко за брамою в ліву сторону, знач на північ там дорожка вузенька була, й знаєш куди й іти, де та залізниця, запитав у того, а він каже: — Іди по цій дорожці два кілометра й там маленький будиночок, там потяг стоїть, ти сядеш. Пішов я. Прийшов туди, питаю того, а він каже, що за пів години буде. — Іде на Москву, каже, швидкий потяг десь із Далекого Сходу, а тоді прямо просто на Москву.

Ну я сів, нема що робити. Журнали там лежать радянські. Я прочитав у них все за колгоспи, за виповнення, передивився і кинув. Мені воно вже досить було. Там у журналі написав, що я радянську літературу так люблю читати, так як собака гіркий перець любить їсти. (Сміх). То я так написав. Ну коли я поїхав потягом, то я один тільки такий був, а то все решта з такими животами, то якраз серпень місяць був, і вони всі їхали на Кубань, туди на Кавказ, у Ялту на відпочинок, курорт такий.

Я в Москві встав, бо треба щоб квиток ударили печаткою там, хоч і квиток є додому. Я сиджу день, два там, а тім курортникам дають першенство, й коли я піду за квитком, то нема. Я вже всі гроші розтратив, нема що й їсти. А там саме ходить міліціонер, молодий чоловік такий. Я підійшов до нього, поздоровився, і він на мене дивиться, по одежі видно, що я якийсь бродяга. Я йому кажу, що я такий і такий, що ось мої папери, що я звільнений, і що в мене не має ні грошей ні харчів, і що я вже сиджу тут три дні, й я не можу дістати квитка до хати дібратися.

Він тоді взяв покликав вантажника й сказав: — „Возьми этому человеку билета закомпенсируй."

Він був добрий міліціонер. Той пішов зразу до вікна, зразу печатку прибили, приніс назад мені, я подякував тому вантажнику й також міліціонерові.

Ну я і сів і поїхав у Ростов. У Ростові я пересів на потяг, який іде на північ від Станлінграду, поїхав у місто Саль, а тоді Пролетарське було, й туду мій батько часто на радгосп їздив. Я думав, що я його там застану. Пішов до того помешкання на яке я мав адресу, й вони кажуть, що вчора були. Кажуть, що за два тижні приїде батько з матір´ю. Вони кіньми поїхали. То що мені робити? Мені далеко йти пішки — 55 кілометрів.

Я сів на потяг. Коли я сів в потяг, іде чоловік проти мене. Він брови великі такі має, як у мене, я дивлюся, що подібний на мамину родину, що ніби мамин брат. Я його зразу не впізнав. Він був такий худий, оце все позападало. Там ще сильний голод тріщав. А він дивиться на мене, також не підходе, так дивиться, і я собі подумав, що це він. Я підходжу й кажу: — Добрий день дядько Онесім.

— А ти не Хомів син?

Батько Хомів був.

Я кажу: — Так.

— Ну, сідай.

Сів, і він мене розпитує де я був, а я мусив обережно говорити, бо так мені наказали; я за це розкажу пізніше. Ну, приїхали, встали, пішли до його хатки; було дуже бідно, нічого не було — столик такий старенький, облуплений. Тоді його син приходить — він на елеваторі працював — повечеряли, й тоді полягали спати.

А, це я пропустив сказати, що коли мене з в´язниці випустили, то директор каже, щоб я до НКВДиста зайшов того — він не сказав до НКВДиста а в другі двері. То я туди пішов, і він узяв мої документи й читає: — „Вы сегодня звольняетесь. Едьте домой."

Я кажу: — Так.

— „Только одна вещь ещё, это, что вы должны написать на лоби, что вы не можете никому рассказывать ничего — как вас кормили здесь, что вы делали, что вы видели. А как что мы узнаем, что вы что–то кому–небудь рассказывали, то за краткое время вы обратитеся сюда. Понятно?"

Оце, що він сказав. І тоді я в папір подивися, попращався, і пішов.

Тепер я буду продовжувати те про, що я говорив. Коли переночували, бачу, що вони самі голодні. Я вже не снідав у них. Я пішов пішки додому, тобто до батьків, а не додому. Ну як я собі їхав, то я мав на ногах чоботи, які мама мені прислала такі тяжкі військові, а то була така горяч, і то певно потрібно черевики, а я в таку дорогу вже скільки років не ходив. То можна два, три кілометра, а це 55, і спека така до того. Ну я пішов і Богу дякувати, були по дорозі села. Я наскочив там на одне село, а там мешкають люди з нашого села. Вони мене впізнали. Вони побачила, що я голодний. В мене грошей не було, то вони мене нагодували, молока йще дали, й пішов далі.

А за деякий час, я вже бачу, що оце литки в мене болять, не можу йти далі. І я дурний був, хоч уже й було 20 років мені, але ще не був мудрий, взяв чоботи скинув босяком іти. А якщо ви босяком пройдетеся, то ви взуті не підете. Я пройшов кілометрів п´ять, не можу йти босим. Надів чоботи й в чоботах не можу йти. А ще може 10, 12 кілометрів до батьків, і сонце йще, але за години десь дійти, ну то я міг би. Встаю іти, не можу ніяк. Всів на дорозі й сидів. Що буде? Може відпочити, але болять іти, й тут де найм´якіше то болить. Ну коли вантажне авто їде. Я підняв руку й встав. А на авті налодаване сіно. — Куди ти їдеш?

Я кажу йому, що туди й туди.

Він мені каже: — Ми туди й їдемо. Сідай, ліз на гору.

Я нагору виліз, дивлюся, знайомий. А ми в в´язниці разом були. Тільки він з братом втікли, й я зними тікав, а мене зловили. А вони втікли в Пролітарське, а мене зловив міліоценер. Я кажу: — Льонька, це ти?

А він каже: — Я. Це ти Іванко?

— Я. Ну каже, що їдуть туди, де мій батько. — Я твого батька знаю, він тут у радгоспі працює. Ну, як до батьків приїхали, я встав, батько в дворі там щось робить, а мати й сестра тут стоять. Мати плаче, і я не подумав, що під другим прізвищем живуть. І я ще на матір подібний. Я кажу: — Ідем у середину.

Зайшли, й тоді сестра побігла тата покликала. Тато прийшов, поцілував мене, заплакав. Тоді він каже: — Я не можу на працю іти.

Люди вже на ранок у матері питають: — То ваш син?

А мама каже: — Ні. В мене інше прізвище.

— Та він на вас подібний.

Мама хотіла, щоб я там працю дістав. Батько сказав, що ми мусимо розлучитися, бо так і вони пропадуть. Все рівно дізнаються.

То я на другий день поїхав. Я не міг довше бути. Ці хлопці з сіном автом їхали другий раз і мене на станцію завезли. Я там уже шукав з ким поїхати, ще до мого села 50 кілометрів.

Я на станції знайшов одного який з верблюдами був — Кощей. Він капусту колгоспну привозив сюди.

Я приїхав туди, встав з підводи, а то село дуже велике, десь 6.000 населення. Це як розкуркулили. І воно якесь шість кілометрів довге було. Я встав і то було там худоби, тисячі овець, по дорозі була пиль, худоба йде то, а то зароще все лободою. Я глянув і в мене шапка зіскакує. Та де ж люди? Де худоба? Нема нічого.

Пит.: Яке це село було?

Від.: Мартиновка. Те яке ви на початку записали. Це село, де я родився. Я пішов і собі думаю, що з цього буде? Куди ж це я приїхав? Ну, просто страх. То було колись, що по вулиці йдеш, собака там, а то ні собаки ніде не було. Нема нікого. І прийшов до тітки. Ну, тітка мене гарно зустріла, обняла, кричить, плаче, так як жінки, а до того ще родина.

— Де ж ти взявся, племіннику? Чи це ж тебе анголи на крилах принесли?

Я кажу: — Якось Бог дав, що прийшов.

Ну тоді почала журитися, як мене вгостити? У них не було нічого, ні хліба, й ні до хліба. І тільки в городі було пару гарбузів. Вона сказала, що спече. Я був й голодний, але в тіх дітей були отакі очі. Ну вона спекла, поставила на стіл, і так порізала його, то я кусочок узяв, а ті діти отакво й голодні. А вона гарбуза зготовала їм, щоб й на завтра було. Я побачив, що вона по руках їх б´є: — Не беріть, це я для гостя готовила.

А я кажу: — Тьотя Соню, хай їдять.

Я взяв один кусок, і мені жалко стало й заплакав. Думаю, куди я це приїхав? Там не пропав, а тут пропаду. Ну, й що робити? Як жити? Пішов у сільраду, треба документ дістати. Я пішов, там такий Василь Сеник був голова тієї сільради. Пішов до нього, кажу: — Дядько Василю, я хочу папір якийсь, бо я хочу на працю. Щось там секретареві напиши.

Той написав. Дає йому печатку, прибув. Я не дивлюся, що там написав, пішов додому. Як прочитав, що там написано, що батько куркуль, я був засланий, репресований, і відібраний права голоса, не маю говорити нічого, то певно з такою справкою ніде не приймуть. Я собі тоді думаю, що робити? Я ніч не спав. Думаю, що далі буде? Я придумав таке: піду й буду там стояти поки на обід всі повиходять, а з ним з одним око в око поговор´ю.

Так я дивлюся вже 12–та година. Секретар вийшов, і я скоро тоді по сходах, постукав, і він каже: — Зайди.

Я кажу: — Дядько Василь, я прийшов, щоб — а він уже знав, що я вже вчора був — щоб ви посвідку таку, щоб я дістав працю.

— Зараз напишу. — Нічого не казав, взяв, написав. Я провірив, а він написав те саме, що й вчора, печатку прибив. Я взяв, прочитав і кажу: — Дядько Василю, ви знаєте, що я був покараний, я те відбув, я дістав документи, я чистий тепер. До того я ще молодий чоловік, я хочу жити на світі, я не хочу вмерти з голоду, а ви мене заставляєте силою, щоб я йшов або красти або грабувати щось, бо я з голоду не вмру. — Я той папір взяв, зіжав, і йому в очі кинув. То я вже з нервів вийшов. А він нічого. Я вийшов, дверьми стукнув і пішов. Думаю: — Хам ти проклятий, думаєш, що хай вмирай.

То дякуючи мамині сестрі, кого два сина в радгоспі працювало, що я був туди встроєний. То там я дістав працю, було бідно, але на харчі хватало, але на одежу вже не було. Оце таке було.

Пит.: Це було в 34–му році?

Від.: Так, в 34–му.

Пит.: А як Ваша родина спаслася з голоду?

Від.: Так як я вже Вам сказав: батько втік у 31–му. Він у в´язниці не був тоді, й він у радгоспі добру працю мав директором, де корови дійні були. То вони добре жили. І вся рідня до нього ходила відживлятися — оці дворюрідні, рідні. То приходе тиждень, той два поживе з дітьми, п´ятеро він відкорме. То батьки мої голоду не бачили. Бачили, що люди вмирають, а вони жили добре під час голоду. То вони так вижили, а так би вони пропали.

То як я прийшов від тітки, то я працював у радгоспі — я тоді кругом був перший в праці. На Уралі я був, на Сибірі; то я там останній рік був найліпший *bricklayer*. І мені дали в травні в 34–му році черевики й *suit*–а на перше травня як *present*. І харчі нам дали ліпші три рази, як тим другим давали. Нам окрему їдальну приділили; вони називали нас ударниками. Отже нас кормили добре. Я діставав одне кіло й 200 грам хліба — аж три фунта — й я прийшов назад у моє село, то всі дивилися на мене, як ніби чорт з рогами. Вони виглядали так погано, а я вернувся з в´язниці й був справний. Я добре працював, і так само було в цьому радгоспі, коли брати мене встроїли. Я старався скільки сили мав робити й мовчати, не говорити. І я за три місяця, я вже був на першому місті. І за це бригадир мене на зиму послав у школу вчитися на тракториста. Це було в 35–му, але послав при кінці 34–го.

Я виучився на тракториста. Нам платили 110 пенсії. Була їдальня і приміщення на спання — за ціх двух речей, держава платила. А тоді, як іспит здали, то політвідділ кинувся перевіряти всіх. Всі такі, як я, були сини куркулів. І вони всіх вигнали. То пост тракториста нікому не дали. А коли трактори привезли, то не було кому ними керувати. Були люди вивчені, але не було, щоб хтось ними провадив.

Тоді й листи слали, бо багато вернулося, але я не пішов. Ті не були в в´язниці, а я був. До того трактори були погані дуже, й як щось станеться з ними, то зразу п´ять років присудять.

Я взяв собі й пішов десь 30 кілометрів звідтіля, де дядько другий мешкав. Там саме почали організувати колгосп. Я там працю собі взяв, але не поступив у колгосп. Я просто діставав гроші за трудодень. Я там добре заробив.

Після того я переїхав назад у своє село, забрав свій хліб. Батько тут уже також був і вже забрав своє дійсне прізвище. Ну, що ви думаєте, що я там довго прожив з батьком і матір´ю? Я ніде там не робив, собі ходив, гуляв у цьому 35–му році. А там були такі люди худі, обірвані, старші від мене, й хтось з них замельдував на мене.

Тоді НКВД визиває мене. — Що ти робиш?

Я їм сказав, що я нічого не роблю.

— А чому?

— Я літом працював у такому колгоспі, й я добре заробив.

— Ми знаємо, де ти працював.

До того я ще корову був купив.

— Це тяжко повірити, що ти так добре живеш. Крім того це другим очі їсть. А ти мусиш бути зав´язаний з якоюсь контррозвідкою закордонною.

Значить вони говорять, що я шпигун. Я кажу: — З ніякої контррозвідкою я нічого до діла не маю і не займаюся. Я просто добре заробив.

— Не говори, ми знаєм, скільки ти заробив.

— Ну я з того живу. Хліб вивезу на базар, продам, та й вже корову купив.

— Ми знаємо те. Ти мусиш десь працю знайти й іти працювати.

Тоді вони йще говорили й говорили, і все тягнули чи я від якоїсь держави гроші діставав?

Я кажу: — Я ні від кого нічого не дістаю.

— То не може бути. — Тоді при кінці він каже: — Ми тобі радимо, щоб ти за 24 годин знайшов працю. А як не знайдеш, то ми тобі добру працю десь знайдемо.

А я певно знав, що це буде праця на Сибірі. Я прийшов до хати, й тато вже прийшов з праці. Я йому кажу: — Справа погана. Я мушу виїжати звідсіля.

— Нічого; я з директором поговорю.

Я пішов до директора, такий молодий. Він дав мені працю десятника — це така праця щось поміряти, підрахувати, отаке. Там більшість дівчат працювало. Я такий радий був там, а тоді він хотів мене вислати до Новочеркаського на вісім місяців на курс зоотехніка по лісництві. А тут приходить вістка — це в 36–му році посередині березня чи при кінці його — що я мушу звернутися туди й туди готовий іти в трудармію. То так мої курси пропали.

Пит.: Чи Ви маєте, ще щось сказати про голод?

Від.: Та відверто ні, те що мав, то я вже розказав.

Пит.: Тоді, щиро дякую за Ваше свідчення.

Case History SW12

Anonymous female narrator, b. 1915 on a *khutir* somewhere in Ukraine, the daughter of a dekulakized and repressed peasant. Narrator's husband was also arrested and her mother–in–law subjected to a brutal body search. Narrator gives information on the suppression of the church and blames Stalin, Kaganovich, and the international communist conspiracy for the famine, during which she was in an industrial area, probably Donbas, where she saw many starving peasants.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1915–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі.

Пит.: Назву села Ви не хочете сказати?

Від.: Ні.

Пит.: Добре. А область?

Від.: Ні, також.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був селянин.

Пит.: Чи він був бідняк, чи середняк, чи куркуль?

Від.: Називалися тоді люди, які потенціяльно бачили до чого комуністичний інтернаціонал веде. Їх незалежно від кількості господарств, то їх називали куркулями. Хоч він по закону радянському ніколи не міг бути куркульом. То було спеціяльно видумана форма, щоб експлуатувати людину й маси, казати, що він недобрий, от ми його посилаємо на Сибір, забираємо в нього господарку.

Батько мій виїхав на хутір, там ближче була до хати. Всі дістали одинакову ділянку. Звичайно в житті не одинакові люди, не всі люди мають одинаковий підхід до проблем. А, мій батько був заможний, тоді йому, уродило, уродив рік і він мав зерна повно. В 27–му році, коли Каганович був секретарем комуністичної партії, то його обклали пшеницю віддати державі. Він віддав, але ще було в 27–му році, що залишилося йому на те, щоб він прожив і посіяв. У 28–му році трапилося, що знову їх обкладали селян там великими обов´язакми здати велику кількість пшениці. До того їх вимагали, що вони віддали все останнє. Потім було організовані такі 100.000–ники, і ходили по хатах, провіяли чи залишилося щось у тих селян, чи не залишилося.

Пит.: Чи це були українці чи приїжджі?

Від.: Ті 100.000–ники то переважно ніхто не говорив з них по–українському. То були чужі люди. Часом вони використовували голову сільради. Бо якби голова сільради їх не приводив до батькової хати, то він не був би покараний. Вони приводили туди. Шукали вони той хліб, навіть той гній від скотини розривали й дивилися чи там не є захований хліб. І в такий спосіб осталося село в 28–му році виснажене. Тільки такі селяни, що рахувалися бідні, або не мали рабочу силу, хоч може вони й мали трошки пшениці, але в них то залишилися, а цих бідних, яких називали куркулі, їм було дуже тяжко пережити той рік. У 29–ім році, мій батько каже, в селі, на хуторі: — Я хочу свою хату віддати, щоб ми зробили школу тут, бо то новий хутір.

А вони на зборах сказали по–російському: — „Мы приготовили вам место там где вечная мерзлота."

То, батько прийшов до хати і то розказав це, що їх чекає. Тільки батько був високо–освічена на той час людина, він весь час готувався, що щось мусить трапитися. Ну, після того, як на тих зборах, коли батько запропонував свою хату на школу, проголосували всі люди, щоб батька вислати. Але на щастя, я була вдома, бо я не виростала в батьковій хаті, тільки провідувала батька. На щастя я бачила як ті селяни до рана, до розвітанку лізли на Communist internationalism, called Comintern or диктатура пролетаріята, started the total destruction of the farmer who was basically the preserver of Ukrainian culture or heritage because we were occupied by a czar before. All the foreigners on my land, maybe they were in the minority, always joined the power. Under the czar they joined the czarist government, under the communists they joined the communist government

against Ukrainians. We resented this, we stood from day one against the revolution. All the fires started from Petrograd, and big industrial centers, not in Kiev. The people who were losing the crown by the czaristic regime were also oppressive on Ukraine.

And as I see the conspiracy of internationalism, proletarian so-called диктатура, from Marx teachings, it is consistent seeing in Ukraine the starvation which started in 1927 when Kaganovich was the General Secretary of the Communist Party. He attacked the most productive farmers, giving them the obligation to return their harvest goods to the point that they had no way of surviving through the year. In 1927 it was still possible to survive, but in 1928 a law was passed that stated that productive farmers—I call them productive because after the revolution the land was divided equally so people who had the wisdom, who labored and had big families did well—had to return everything to the government, which demanded from them astronomical amounts of produce.

The government attacked the most highly productive farmers. Later they called them kulaks. In 1929 the whole mass of farmers saw a conspiracy that they were being attacked in order to destroy them; they saw where the government was heading. The head of the Communist Party, Kaganovich, decided that the most productive and the most intelligent farmers, although they might not be rich by the amount of harvest, be put on the list of kulaks who were to be sent to Siberia. In the village where my father lived, a small village called хутір, my brother was killed in April 1929 by the Komsomol crowd. Everyone knew that this had been done to instill fear in the farmers so that they would not strike.

In a few weeks there was a meeting and my father heard that someone would be sent to Siberia, and at the meeting he proposed to give up his house for a primary school in хутір, a small village but he wanted it so kids seven years old could go to хутір school. A man who lived in the same village came and said that the government had sent a directive that we have to send you to Siberia where there is always ice. Who is for that? Everyone voted against my father because when my brother was killed they saw what they did to people.

Besides, when the trial was held for those who had killed my brother—he was alive 24 hours after he was mortally wounded—the court said that because he was a son of a kulak, the guilty people could go home. And you wonder why those people voted against my father? Fear already was instilled by killing my brother. I am a witness. I visited my father and I witnessed farmers coming at night, almost crawling on their bellies, saying forgive us but they killed your son and they will kill our son.

In a few weeks I came again to visit my father. It was 20 miles from the place where I was raised, and my father was not home. My mother was unconscious and they were taking her to the railroad station. How it was, I do not know. I remember when they came to look for wheat, they opened even manure—horse manure or cow manure —piles looking for wheat.

It was January of 1929 that they asked all of us to take off our clean clothes, took us up to the attic, and asked us to put on dirty clothes. One of my brothers did not want to take off his jacket because he was eighteen years old and he had a girlfriend. My mother dropped on her knees and begged him to please take the jacket off because they will kill you and he did take off his jacket. In a cold house we were left shivering. So we did know that in January they did send someone to Siberia. The idea was already in the air.

When they were taking papa and my brother, my mother was unconscious and the NKVD—man said in Russian "she will be ready in the morning, she will die." But there are miracles in the world that many witness and she lived 100 years. When they sent them to Siberia, of course, we all left the village. My godmother raised me. In 1929 I was already 14 years of age, and I left the village. We went to an industrial area where nobody knew that my mother was a kulak and that I am a kulak's daughter.

It is important to note that when we buried our brother we put a cross on his grave as is our custom over there. Everybody had a lot of pain in their lives, and as a symbol of that tragedy we put a cross on the grave. When she was visiting his grave she had a hard time understanding why that anti—Christian, communist philosophy even leveled the grave! They took the cross the first day. She didn't put another one up, but she always put a pile of dirt, and when she would return the pile of dirt would be leveled. She had to figure out where his grave was.

We lived in a coal mining industrial area. They rationed to each person 400 grams of bread. To get this 400 grams you had to go early in the morning, which I did. When I came

there were always dozens of dead, young, beautiful bodies around that bread store. When I got home I was crying so hard and my mamma said to me 'why do you cry? Those children's relatives voted to send your father to Siberia!´ At that time I didn't understand how things were in our poor, small village, how the law worked on my brother's tragedy.

Now I understand: they were under pressure and that they had no choice but to vote against my father if they wanted to live tomorrow. I'm saying this because people say 'well, those Ukrainians are stupid. Why didn't they revolt?´ And there was a law that stated that you cannot leave the village without permission from the official. That's why I saw all the young people who took risks around the store where I received the one pound of bread.

The hunger was so severe that people were running through the night. One day I went to the center of that coal mining town, and there were people who were running after other people. Swollen, hard–looking people. I didn't know what they were doing, then. Later on it was said that if they caught me they could kill me and eat me. I would rather die by gas chamber than from starvation.

Question: What year was this?

Answer: This was in 1932. In 1933 I was in Kharkov walking along the street, and there was a woman sitting on the sidewalk with a baby. She was so swollen. At that time I was already almost 16, and I said how beautiful the baby was and asked if I could help her? A lady came up to that woman to give her something and I watched. From somewhere a man came and he said in Russian, "lady, this is not for you. We have the government for that." When I came back to the site I saw that the lady was dead and the baby was crawling and no one was approaching them because they were afraid. This is unbelievable. I hope you see how deeply this tragedy was imbedded in people who live there.

At that time my uncle lived in Kharkov. He was hiding from the Soviet authorities because he had been well–to–do in his time, not by wealth but by talent. He learned soon after the revolution how to drive a car and worked as a chauffeur. They mobilized all transportation to pick up those the government was supposed to take care of, like I described with the lady and infant. But he said there was an order: 'if you see that someone cannot make it on his own but he is still living, put him in with the dead bodies.´ They put the bodies of the dead and nearly dead together.

Question: And your uncle was driving trucks?

Answer: Yes, because you couldn't refuse. If you refused you would be arrested.

Now I would like to talk about my father and how he survived Siberia when they sent him there. In 1929 they took them to the railroad boxcar. The boxcar was locked and there was a seal on that lock that nobody, nobody is supposed to open until it reached its destination. In his boxcar were 42 people. An eleven year–old child died. To reach the destination took several days. With 42 people in the hot boxcar, the body began to decompose and smell. The mother asked, 'please do something!´ Everybody refused because they were afraid. It was an impossible smell! They threw the body right on the proceeding train in an open window. This is a fact.

When they brought them to the taiga there were no signs of any living villages or of anyone living there. They unloaded, under command, when the temperature there was below 40 degrees (*i.e., 40 below zero–JM*). This was in a complete wilderness. Those who were strong enough to protect themselves from the cold survived until morning. A little further from the train there was a wooded area and when they unloaded the train people would try to run toward this wooded area to make a fire, but they were prohibited. When they did this, they started to shoot. Somehow they survived until morning. Sixty percent of the women and children were frozen by morning. In the morning the survivors decided it didn't matter whether they died from frost or from running to the forest. Somehow they brought branches from the woods and started the fire. Those people who survived through the night tried to build shacks to protect themselves.

That is what they did with the kulaks who fed, historically, all of Europe, all of the Middle East and the Far East with the wheat the Ukrainians produced. They exhausted those people. They squeezed the small villager dry. There are cases, which I didn't see, when they found a few pounds of wheat hidden in the walls, then would take the mother and shoot her in the yard and take the kids were to where they died in a couple of months because of conditions there. So that is what I remember very well.

My brother came from Siberia and had tuberculosis. He was in the hospital for two years under someone else's name. He was only fifteen. My father taught my second brother that when he went into the woods to chop wood to put his leg on the stump and slice it with the ax so they might take him to the hospital where he might have a chance to escape.

At lunchtime people would slice a muscle, that is how tragic the conditions were. When he was in the hospital he was able to get away and escape on a ship. This is how I know everything they went through. Another brother also died of tuberculosis.

In 1933 I was in industrial areas, and you could see dead bodies everywhere. If you went on a train you could see a head here, a hand there. There is no greater tragedy than death by starvation. I was adopted in 1931 when my father decided to go to the хутір, a small village with land to work on. Of course no child is supposed to get any education if he is a kulak child. In 1934 I was in the city at that time and I went to a hospital morgue. There was a hill—a heavy, heavy, big building full of dead bodies lying just like wood! I looked at this and thought to myself: if any normal person knows that I can look at the tragedy of these people, can they believe that I am still a human being? Can they tell that I am a human being? I thought: if my father—at which time he was still in Siberia and I had no connection with him—would know that his daughter could see this tragedy and do nothing, what could he think of me?

Really, what I wanted to testify to is that starvation did not start naturally. It was planned in Moscow, by the head of the country of Ukraine who was Kaganovich, and it was systematically planned to destroy the population. Because I saw the tragedy, how those people struggled to give that wheat, to give that harvest yield to the government and how astronomical, astronomical was what was demanded. People gave it, if they could, because those who failed to do so were considered guilty and could be taken to Siberia, or to CHEKA or NKVD and they would kill him.

Question: How did you survive during those years?

Answer: I survived because I was adopted. I was adopted by my godmother. She had a son who was a teacher and she had a husband who was a communist. He was captured in Germany as a soldier and was exposed to Marxist philosophy, materialist philosophy, and he was killed during the revolution and her son, too. She was always alone and as godmother she adopted me. On her papers I did go pretty good. Of course, I was starving many times and would have to eat horse meat, but to compared with what the general population and the farmers had to go through, it's nothing. I was blessed.

My mother and brother escaped in 1936, after my father escaped. We were devout Christians, and when I was leaving for the West my father said, 'don't cross the path of Christ.'

Question: How is that phrase in Ukrainian?

Answer: Не розминайся з Богом. Я пішла сюда а ті пішла сюда і ми розминулися не бачили одне другого. There was a Bible. My father always taught to do what your God tells you and if you learn to live to help your neighbor, then you're a good Christian. This is very important to know because some people don't know that my people are so dedicated to Christ's way of life, and that is the reason why the anti–Christian philosophy, conspiracy used everything with no psychological gloves to just shock them.

Question: What happened with their church?

Answer: There was a church, a beautiful church, in my village where I was born which is gone now. There was a custom that everybody went to church and brought a flower to the center of the church to the spirit of Jesus' mother in the presence of her picture supposedly a more artistic heavenly expressioned face of Jesus' mother. Everybody put one flower. Why did they tell us that we were hateful people?

One thing I must say because a lot of people do not understand: why they didn't revolt. There was a custodian at the church. One day, one of those communists came to church. The Orthodox church was very graceful because the czar cared about the buildings. They took the custodian to the highest point of the church where the bells are and they pushed him off. He was killed when he reached the ground.

How can you revolt? If you crossed the street during the war, you had to show identification. The civilized world does not publish that tourists have no right to go to villages. Most people do not know this, and it has to be exposed.

My nationality has an inferiority complex which is very, very deep–seated because when you were a farmer and spoke Ukrainian, the government saw you as just the lowest, the lowest there is. There was a czar who had the saying: 'how can you lift people if you do not reach them?' Washington said that He made the horizon for all my people, saying every nation is supposed to be free, that it should have economic freedom, spiritual freedom, cultural freedom, only then can a nation grow.

I'll tell you what happened to my mother–in–law when the GPU was searching for gold. She had long hair when they called to investigate whether or not she had any gold. She said she had none, but they terrorized her by tying her hair to the ceiling and lifting her to the ceiling by her hair. They looked for that gold in her rectum and vagina. This is what happened to my own mother–in–law.

As I see it, I do remember everything. When my father was a hostage I had to walk 19 miles to his jail, when I was 6 years old. The communist Marxist international conspiracy when it involves especially anti–Christian people, I see from day one in my memory that it was planned. Our responsibility is to expose those people.

My husband was arrested, politically, in 1937. He was not a politician. He was just a lover of young ladies. What happened was, when American bankers loaned a lot of money they needed a lot of laborers in Siberia to dig the gold and give Manhattan banks interest.

My husband's four investigators terrified him there for a year and eight days. They took them to the NKVD at eleven o'clock and would send them back to the arrest area at four o'clock. His four investigators where Jewish communists like Trotsky, Kaganovich, Yagoda. I can give you lists and lists, if you want. We Ukrainians have our Khvyl'ovyi who was a communist in CHEKA and we do not hide him. We expose him. The Jewish people, the Jewish nation should also separate themselves from the communists. Marxism is a humanity–killing philosophy. We have to crush every communist, materialist view and put them out in the open to let people see them. We had Skrypnyk, we had Khvyl'ovyi—he was CHEKA, he killed people, but we're not afraid to let people know about him.

The tragedy we went through, what those commissars did to my people! Those commissars make Hitler look almost angelic by comparison! Germany is next door. They did see salvation created in 1921, 1924. In 1933 it was a disaster and those people next door did see it. For every poison there is an anti–poison, and they created Hitler. Today, for me to see a communist party in power anyplace is just the same as seeing Hitler's party in our Congress. It's the same thing.

Question: You mentioned Skrypnyk. What did people think about Skrypnyk?

Answer: I do believe that Skrypnyk believed in Marxist philosophy. He did not see that there was a conspiracy. Afterward he was convinced that he was the wrong. This is my feeling. Many, many people don't feel this way. After he realized that he was on the wrong path and that he had been used, he committed suicide. Many people say that he found out that the NKVD was watching him and that he would be arrested.

Later, in 1936–1937, when somebody knocked on their door, people were jumping down from many floors to kill themselves so that the NKVD would not get to them. I know because I went to my husband's jail every ten days to take him socks or soap and to make sure that he was not yet in Siberia. His uncle was arrested because he tried to teach in Ukrainian in school and sentenced for twenty–five years, and no one saw or communicated with him. They didn't let us.

If you look at the census in 1900, you see that the rate of growth very high. We should have doubled our population, but we did not. We went from 45 million to 36 million. Our tragedy is not only our tragedy, it's a tragedy to the whole world.

Nina Storchai, b. 1926 on a *khutir* in Synel'nykove district, Dnipropetrovs'ke region. Narrator's father was sent to Siberia for 5 years. During the famine narrator wandered from place to place begging for food and saw the bodies of dead children picked up for burial. In the villages whole families died out. Mentions cannibalism. Narrator's brother and niece perished. This is one of the most emotional interviews of the series, as narrator relives the trauma of constantly being separated from her mother by force.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Я називаюся Ніна Сторчай. Це моє дівоче ім´я. Так мене більше знали, всі знали мене. І ми пережили дуже великий голод. У мене помер брат — молодший на два роки — з голоду. Але в сестри моєї найстаршої помер син з великого голоду, так само половина родини. І я пам´ятаю, коли ми були в ханаті, то один день погукала нас сестра і каже: — Ідіть скоренько, бо повмирають наші — брат і племінник — із голоду. Ми ходили з моєю сестрою (старша на два роки) хліба просили, сиділи на вулицях, так як і сітки береш на дітей, спали на вулицях, коли кому схотілося. Так жили по вулицях, бо не було, що їсти. Матері їли своїх дітей. Люди їли собак. А я один раз ішла до наших сусідів, а вони варили кота. І вони з´їли того кота й мені кісточки не дали. Самі поїли й там хто був поїли старші, а я маленька постояла під дверми й кісточки не дали. Сусідка підійшла й питала за тим котом, сказали, що вони його не бачили, а вже його з´їли. Так що нічого було навіть украсти, бо не було, що красти. Вже така страшна голодівка була, що більшої голодівки не могло було, як це була в нас голодівка. І так ми ходили від міста до міста, від хати до хати, ходили від магазина до магазину, поки нас зловили й привели до приюту до ханату. В ханаті ми побули трошки, бо я була маленька й плакала дуже за мамою.

Пит.: Скільки Вам було років?

Від.: Я не пам´ятаю. Якби ви мене зараз запитали, то я не пам´ятаю який то рік.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1926–му. Я думаю, що то в 32–ім році. Я думаю, що то було 32–го року. Так ми блудили, голодували з моєю сестрою дуже довго. Ходили, ходили, й то від вулиці до вулиці від одного міста до другого містечка. Тут люди так мерли. Скільки людей перенищилося, скільки переголодувало. Нас людей було, а нарешті нам сказали, що наша мама є в однім селі, нам сусідка сказали: — Ідіть до вашої мами, вона там, старша сестра там, і брат. І ми пішли туди з сестрою. Ніч була, як ми туди вже дійшли, до того села.

Пит.: Яке село?

Від.: А село, то було, називалося здається, я вже не пам´ятаю, гарний хутір. Не пам´ятаю ім´я.

Пит.: Де воно?

Від.: Дніпропетровської області. А Синельниковський район. Це з нашого. І я знаю, що ми прийшли до мами. Мама вязала снопи, та пішла. То жито. Це там, де живуть усі люди, що вони працюють, і вони там живуть, хата де ці люди живуть, вони там в такі хаті. А нам сказали, що мама на полі. Всі вони працювала на полі, бо ноччю вони в´язали снопи пшеницю, бо днем вона висипалася. Треба тільки в´язати ноччю, бо сонце велике днем.

І коли ми прийшли туди до мами, мама була дуже рада нас бачити, й сестра Марія. І забрала нас до хати, привезли нас до того гуртожитку, це така була кімната довга, на порозі була солома й рядна й всі жінки плакали й були раді бачити нас. Крали нам пшеницю, привозили. Кожна мала дітей, але діти тут, не вільно було з дітьми жити. І вони нас ховали під тими ряднами, приносили нам пшеницю, варили й давали нам. Але по скільки ми маленькі були, а виходки так не було, як ми тут маємо, то ми по за хатою ходили, а жінки робили наші пучки. А ті догадалися, що тут є діти, і хтось замельдував. До нас прийшли й знайшли там під тими ряднами — і вигнали маму відтіля, й сестру вигнали, брата, всіх нас повиганяли. І тоді мама знову нас повела, повела, і каже, що

немає де діватися. Нема праці, ніде не приймають, є троє дітей, пашпорта нема, голод, ні помешкання, нічого. І вона нас завела до бабці, сказала, що вона повернеться, а вона не повернулася.

Голодівка була дуже велика, й бабця нас випровадила, не було, що їсти її самій. І так ми знову з сестрою пішли, на великий *station*. Називають вони „станція." І знову там просили хліба. І нас там зловили, перевезли нас у таку маленьку будочку. А тут я була така засмучена. А люди, що забирали діток, які повмирають, уже босі, підбирають діток. Чи до ханату везуть, чи то помруть, то поховають.

Пит.: Вони були українці?

Від.: Українці, так, українці. Це все перемирали українці, все виготовили нас на Україні українці. А я чула, тільки я не є свідок, що зробили штучний голод і всюди нашу пшеницю висипали в Чорне Море. Бо це родюча держава Україна — вона дуже родюча держава. Коли б дали на сьогоднійшній день людям землю, щоб вони її відновили, то було б страшно скільки всього збіжжя і достаток харчів. На сьогоднішній день і там ніхто б не починав по полях робити, і вони нічого не платять, дуже, дуже мало. Ми тоді вийшли надвір, і я забачила, що моя мама йде з мішком і друга сестра. Я сказала, що це моя мама, вони покликали маму нашу й сказали: — Це ваші діти?

Вона каже: — Так.

Коли ваші діти не можна нам придержувати, ви мусите забрати.

І так нас мама забрала, плакала з нами. Дала нам кукурудзу, мала вже варену в тім мішку і попросила сестру, щоб нас завела до партійного кабінету й сказала: — Відвезіть дітей там де є тато. А нас ніде не беруть — голод великий і ми вмираємо.

І ми пішли туди, сестра постукала нам і сказали зайти і нас забрали. Тут почалося трохи ліпше життя. Нас відвезли по колгоспах, або як називають радгоспах, і тут ми повиживали, аж поки ми попіднімалися й до мами повернулися як перейшла голодівка.

Ми їли все, що могли знайти на вулиці, на станціях, коли ми судили, де люди виїхали. І люди їли й рибу, голівки викидали, чи папір від *sandwich*–у, то нас із 50 дітей летіло до тієї *box*–и де вони повикидали й хватали ті папірчики, щоб щось посмоктати, ловилизати, що там зосталося. І ми, хто дістав, хто не дістав, а я була маленька, то мені дуже тяжко було дістати. Голод був страшний.

Пит.: Чи Ви можете сказати мені, що Ви сказали раніше.

Від.: Я вже забула.

Пит.: Про таких людоїдів.

Від.: Це що я пам´ятаю: один чоловік приїхав із села й питався.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте яке село?

Від.: Ні, не пам´ятаю. Це тільки розказували нам. Приїхали зі села до Дніпропетровського, і він шукав за убранням, як вони кажуть тут за *suit*–ом. А жінка підслухала й каже: — Заїдьте до мене до хати, мій чоловік помер і я маю багато одежі. Я вам дам одежу з мого чоловіка, продам.

І він розповідає: — Я прийшов, то дай я побачу, щось тут є не впорядку. Жінка позакривала двері й вікна, вже позакривані й сама десь зникла. Давай йому чекати й включила йому музику. Я зараз прийшов, по хаті подивився і зайшов у її спальню і знайшов там під подушкою лежали ребра. А коли я розкрив її шафу, то там висіли люди, й з них стікала кров. А я відкрив, ляда була така зроблена до ряду, то там були свині яких вони годували цими людьми. Я став за цими дверьми й стояв там з револьвером. Тільки вони, як двері відкрили, то я вбив.

Чи він обох вбив чи одного чи обох, він сам вирвався і втік.

Люди, які зупинялися на станції — а вона велика — і там жінки продавали пиріжки. Коли люди купляли ці пиріжки й їли їх, то вони там знаходили пальчики, нігті дитячі. Отак люди виживали. Матері їли людей. А в нас, куди мене було відвезено з цього ханату в село, то там дівчина була, в неї місцева. У неї була мама, померла, сестра й померла вся родина. А вона була грудна дитина, то молочко від мами сосала, то люди знайшли її коло мертвої мами лежала, й молочко сосала. Вже не було там чого, тільки мама була мертва. Так її село забрало, її поховали, а її перевезли. Коли вони приїхали вона була маленька, то так і її їли. І були такі села, що вимерли, трупи самі лежали, вимерли всі до одного, не осталося ні одного. Але, що я не знаю кожне слово, бо я сама була маленька. Були мої старші брати чи сестри, то вони це докладніше знають як я, сама маленька. Знаю, що сестра мені казала: — О, ти була така маленька, і як ми з

тобою спали, на вулиці лежали, то я тебе ручками своїми закривала, щоб тебе не штовхали ті, що ніччю ходять злодії, так, щоб тебе не штовхали, не вкриті, не відкриті, так сиділи. А моя маленька племінниця, молодша від мене на три рочки, так вона напросила кусочків хліба й сиділа з такою хусточкою, де її складали. І коли вже вона ту хусточку зав´язала, то більші дітки, вони її торкнули й побігли, так вона зосталася без хліба. І вона сховала кожний раз під забором, де мама цілу ніч не лежала, а мама йшла її з праці й забере її додому. Ішла з праці й забере, але вона тут за мостом, лежить, спить. Простудилася, застудилася.

Пит.: Чи Ваш тато був куркулем?

Від.: Ні.

Пит.: Середняк?

Від.: Середняки. Бо дід мав якесь трохи своє майно й віддав все до колгоспу, то дідові нічого такого не було. А мамині батьки розкуркулені й вивезені були. Їхня родина вивезене була. Батько був засудженний, але через батькову власну вбійність. Батько й з´ять, вони були засуджені на Сибір, по п´ять років. Їх присудили на 10, але вони відбули тільки по п´ять. Але то була їхня власна вина.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: Нас було п´теро. То в нас шестеро було, одне вмерло, а п´ятеро вижило. Чотири сестри й один брат. Ми вижили до сьогодні; ми всі живі. Ще вдома три сестри й брат.

Пит.: А вони тут, чи там?

Від.: Ні, вони в Радянському Союзі. Я відвідувала Радянський Союз — він є трохий змінений, але поскільки я його знала, то ніколи не заміню Америку на Радянський Союз, в якому зараз наша Україна поневолена. Бо все вже іначе. Наша держава тут і наш рідний край уже тут. Бо то є наший рідний край, а я вже тут рахую мій рідний край.

Пит.: Скільки десятин землі Ваша родина мала?

Від.: Я не знаю.

Пит.: Багато чи скільки?

Від.: Не знаю. Не можу сказати, бо не знаю. Я була маленька, й що вони мали, то була хата на станції, й може пів акра землі, це вже на станції, але як на селі було, я нічого не знаю.

Пит.: Що Ви можете додати?

Від.: Шкода, я б була написала за Німеччину який голод я перейшла, в Німеччині. А Німеччині таке саме було, голод як на Україні.

Пит.: Після війни.

Від.: Після війни. А ми були в таборі, як нас вивезли й працювали на тих військових заводах, їсти не було що, тільки по три, по три й до праці собаки. То голод такий там перенесла.

Case History SW14

Anonymous female narrator, b. 1919 in the village of Ohirtseve, Vovchans'k district, Kharkiv region, into a family of 10 (6 children, parents and 2 grandparents) which had 15 *desiatynas* of land. The family was dekulakized and narrator's father, a horse trader, was arrested for slaughtering a pig to get suet for narrator's paralyzed grandmother. The father fled and found work as a carpenter. Dekulakization was carried out by local peasants, but the head of the *sil'rada* was an outsider. Narrator was in Kharkiv during famine and was once picked up, put on a train, taken out of town, and dumped. Narrator also made her way to Moscow and tried to beg there, then went to the Caucasus and returned home. An adult she met working in a tree nursery confessed to cannibalism: "I just came here, my children and wife died at home. I cooked them. The children cooked up fine, got real tender, but the wife, devil take her, was old and had to cook a long time." People survived by eating weeds. "Very many" people in narrator's village perished in 1933 and almost everyone was swollen from starvation. Famine lasted into 1934.

Питання: Будь–ласка, скажіть, коли Ви народилися.
Відповідь: В 1919–му році.
Пит.: А де?
Від.: На Харківщині, Вовчанського району, село Огірців.
Пит.: А де Ви жили під час 20–их і 30–их років?
Від.: Там само я жила.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством. Ну, я начинаю казати сперша, як то почалося в нас. Ми поїхали на поле: батько з матір´ю. Я була ще мала, ще мені було 10 років — це в 29–ом році. Поїхали ми там, збирали горох. Їдем назад — уже стоїть у нас у дворі й нас із воза бере, й забрали коня, а ті вже були забрані. Тоді сіла мати корову доїти. Я більша була, я не взяла кружку, а малі діти, в нас шестеро, було забрали кружки, стали коло матері, коло корови, щоб дати молока. Він відрізав налигач і повів; а ми діти осталися з кружками, й мати на стільці сиділа з відром. Тоді пили ми ще осіню, зарізали кабана. Батька забрали до в´язні, бо він не мав права того робити. Батько сидів у в´язниці. Приходили по те сало. Баба була паралізована, ми те сало заховали бабі в таку кімнатку і там один хлопчик малий засунувся і не пустив їх. Вони те сало не забрали. Батька судили за те.
Пит.: Чи він був куркуль чи середняк?
Від.: Та такий середняк був, сільський господар та й все. Мав шестеро дітей і сестру сліпу й матір стару і батько й мама. Оце такево було. То 10 душ було нас. Один батько робив.
Пит.: А скільки десятин землі?
Від.: Може 15 десятин, більше не було, бо в нас землі небагато було на Харківщині, далі було там багато землі, в нас небагато землі було. Тоді судили батька, казали, що вони знають його батька, який він був: кіньми торгував усе. То хлопцеві було 12 років, він ще не запам´ятав, який той дід мій був, а він уже свідком був, свідчив проти батька, що то батько їхній куркуль, що то батько є такий нездібний чоловік до цього. І, засудили, мати їздила з тіткою сліпою до Петровського в Харків, бо то щоб тітки оставили корову й хату, бо то була сліпа батькова сестра. Петровський написав, шоб то оставили. Мати поки приїхала, то вже й останню корову забрали. Нічого ніде не осталося. У 30–му році починають ламати хату. Ми сидимо, а батько втік. До того всього каже: — Дай хлібоздачу, хлібоздачу.

Уже батько втік за Харків в Сталіно, там робив теслярем. Звідти приїздив ноччю, а там сиділи комсомоли, чи хто там сидів на лавці, як звичайно, лавки на Україні за воротами. Сиділи на лавці, чекали батька, може прийде час–від–часу. Батько в вікно постукав і вліз у вікно й каже: — Мені треба інструменти, я поступив теслярем працювати, а інструменти не взяв.

Їх треба. Материн брат утік разом також і каже: — І Ільковї треба щось, пилку якусь узяти.

Мати, як іти? Тітка в нас сліпа була, а бачили було місячно, що сидять за воротами на лавці. Тітка сліпа зразу: — Ой–йой, живіт болить! Ганно, що мені робити?

Ганна, моя мати, скоро збирається і летить до Феньки далі, сестра була там мешкала. Летить до Феньки, то якраз напроти моєї баби, а вона не пішла до Феньки та пішла до баби, взяла дядькові пилку, принесла додому, знову в вікно батько виліз і пішов, а мати тоді слідом за ним пішла, тітку повела до Феньки там у ліс. Батько в лісі її чекав. Тоді вони прийшли на станції, мати купила йому квиток, він десь там у дровах ховався, підійшов потяг, він на ходу сів і поїхав у Харків. Тоді, коли батька немає, прийшли розкуркулювати. Уже поламали, клуню поламали.

Пит.: Чи то були українці, чи приїжджі?

Від.: Сусіди! Ха–ха, сусіди, сусіди були.

Пит.: Ті, що розкуркулювали?

Від.: Ото один був якийсь. У сільраді робив. Чужий, а то сусіди прийшли. Витягли вікна, витягли двері, мама пішла, нав´язала соломи, напхала в мішки, заткнула вікна попоном, кожухом позакривала двері й ми в одній кімнаті осталися — на печі сидимо. На ранок приходять ламати хату. Ми в хаті: шестеро дітей, сліпа тітка й мама. Сидимо. Вони ламають хату — ми в хаті. Ми перебралися до одних людей. Прийшли вони, нас забрали. Пожили тиждень в тих людей. Прийшли хату поламали, через нас, що він нас пустив на кватиру. Одна тітка робила на цукровому заводі, дала ключ мамі й сказала: — Перебирайся і тихо сиди, ніхто тебе не займе, я думаю, в моїй хаті, бо вони не будуть знати, де ти є. Ми там сиділи. Вже 32–ий рік, на 33–ій. Це осінню. Мама пішла з тіткою міняти, десь там щось виміняти, полотно там було, ще там то в сусідів то десь хтось переховав нам, бо то всі лахи забирали й продавалии. Десь хтось переховав. Мама пішла міняти з тіткою. Виміняла пшона, виміняла патоки, така, маляс. Виміняла те, прийшли додому. Тільки прийшли, тітка на печі сиділа, ми ж тут патоку лизали язиками, пальцями, язиками. Мама ж принесла, бо нема ніде нічого. Вони прийшли, забрали той горшок з патоком і кажуть: — Що в тебе ще, що ти виміняла? Ти виміняла, шось ти виміняла.

Мама каже: — Нічого.

О ні, і вони до тітки сліпої: — Що ти маєш, Марфо?

Вона каже: — Нічого я не маю. Трохи пшона в пазусі.

І вони за те пшоно взялись — вона не віддає і почала кричати. Вони з пазухи його витягли й пішли.

На другий день пішла я по здоровий горшок у сільраду й кажу: — Дайте горшок, бо ми будемо щось варити в ньому.

— Що ви в ньому варитимете?

— А ми ходили вже було зимно, буряків мерзлих назбирали з мамою.

Вони сказали: — Ще патока є в ньому, не можем тобі дати. Ми віднесем тобі.

Я їм сказала: — Ну, з´їжте його! — І пішла.

Тоді вони те пшоно в тітки забрали. Що було де, не можно нічого мати. Прийдуть, позабирають усе знову. А тоді я буду казати, що то я.

У Харкові була у 33–му, продавали хліб комерційний. Там дуже багато люді збиралися — була черга. Вони тих людей з черг забирали й казали: — На уборку хліба — і давали хліба по–четвертинки й підсажували, де такі вагони були, як корів возити. Закриті вагони наковані для скотини. Туди напихали повно людей. Люди лізли, во раділи, півчетвертину хліба дістали й ше й поїдемо на хліб, то там щось з´їмо, якесь зернечко отримаємо. Вони їх набивали повно, і я в тому числі була, декілька ра попадала, ну мене не могли взяти. Я під вагон, і втечу, приходжу на другу станцію, н другу лінію і втечу, й знову йду в чергу по щось. Мене знову забирають і сюди. Поліца замітив і каже: — Ти й досі не здохла, що тут лазиш? — і в вагон.

Раз я ввірвалася, не могла втекти. Вони мене посадили в вагон. Ті вагони вон возили за перед, у поле. Виїдуть і везуть до Салтова, від Салтова до Харкова. І возил його зад вперед, поки люди помруть у тих вагонах. Тоді вивозили в Салтівський я Викидати їх. Таких людей викидали, які там ще не померли були. Ті викидали й ти туди турнули. Які по госпіталях люди були в Харкові, чи десь хворі, чи які, вон спеціяльно їх брали на платформу відкриту, вивозили в Салтівський яр і там вон вмирали живими. Тоді я поїхала під вагоном в Москву. Під вагоном поїхала в Моске Приїжаю, то було дуже тяжко їхати. Зимно під вагоном. Приїхала я в Москву. Вийшла

платформи, й одна йшла пані вбрана. Я прошу, простягаю руку: — Дайте мені, пані, копійку, хоч я куплю хліба.

Вона в мене зразу по–російському запитала: — „А откуда вы?"

Я сказала: — З України, з Харкова. — І тут зразу поліція наскокла, забрала й мене таки десь гнали разів три в підвал, щоб то я не знала, й де я.

— „Будешь сейчас ехать домой.

Я сказала: — О, добре, поїду.

Вони мене так — ішов потяг з Москви на Харків, вони мене вивели й втурнули: — Іди, потяг на Харків.

У мене нема квитка, турнуть мене з платформи. Я мусила сісти в бак, хворі тут–же, де відкрито надворі. Там я була, бо то була вже в 33—му весна. Вони сказали: — До Харкова ти не можеш доїхати. Я мусила знову під вагон на другій остановці злізти й їхати. І тепер у мене через те здоров´я нема. Ото таке. І все моє там здоров´я осталося.

Їздила я на Кавказ, поїхали так хлопці, дівчата. Там ходили кури: ми вкрали півня, так перейшли вулицю й сюди–туди, і так дядькові продали. Купили тоді хліба. На Кавказі люди довше добре жили. Також нам не розрішили.

— „Собирайтесь, откуда уехали" — і то таке.

Тоді там спали під ковальським мостом. Кохту свою я заховала в смітник, і то хтось украв, бо не було кохти, мусив мою кохту забрати. Так багато чого бачили.

Люди вмирали, то казали, що ходили питали: — Та ще не вмер? Я, так, люди були такі, як звірі вже. Питали.

Тоді я робила в лісництві. Тамечки один прийшов, здоровий такий дядько, Олексій звався, каже по–російському: — О, это я пришёл сюда, дома дети умерли, жена умерла. Я варил: дети хорошо варилися, мьяко готовилися, а жена, чёрт бы её взял, стара, очень долго варити надо было."

Він там жив. Я працювала. Там у лісі ми робили. Мій двоюрідний брат також там був. Ми на горищі спали, а він спав внизу, а часом дощ, то боялися ми, щоб він не вліз туди. Драбину забирали зі собою й під двері того Петра клали. Ха, там нас було душ 10, чи може більше, так ми під двері Петра клали, що як двері відчинятиме, то Петра буде сунути, він почує, бо й нас поїсть до чёрта. Він такий здоровий був. Тоді він був сторожом — там була кукурудза й картопля. Так, не знаю, де він дівся. Не знаю, він сторожом був, я не знаю, де він дівся. Я думаю, що то він таке плескав: поїв і жінку, й кішок і собак їв, і жінку їв, ну — стара варить, чорт би її взяв, а діти гарні.

Вмер мій дядько, в хаті вмер. Поклали його в погреб, бо вже люди не мали сили закопувати. Поклали його десь там в погреб, то такі погреби, так називалися на Україні, похідні такі. Поклали його й він там тріснув. Коли там уже назбирали десь людей, таких трохи дебеліших, везти його на цвинтар, а в нього й кишки вилупилися. І діти померли й він помер. І то така Україна й таке життя було.

Пит.: Я маю деякі питання для Вас. Чи Ви пам´ятаєте, хто був головою сільради?

Від.: Якийсь чужий був головою сільради. Прислали. Один був Лев, секретар був, лівою рукою писав, а голова такий маленький був і то точно прислані були: голова й секретар. То лівою рукою писав, то всі так сміялися, бо це в нас дуже вдивовище, що лівою рукою пише, як він може писати?

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки людей повмирали з голоду?

Від.: Та села вимирали! Села! Коли я жила в лісництві, прийшла, вже ми, як нас розкуркулили то, за межі України ми мусили виїхати. За межі України вивезли в просіку, покинули й поїхали. І все.Тоді, як хоч.

Ми перебралися коли нашу хату поламали. Ми до другої тітки заховалися, сиділи, бо то мусили ми за межі України жити в російських селах. На Україні ми не мали право, бо ми українці, й з українцем таке видається.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Уже той бур´ян їли. Так уже Бог дав, хто спасся де. Той бур´ян їли, той десь там робив. Коли ти підеш працювати, тобі дадуть хліба й на цвяху важуть. Цв´ях такий. Там дадуть суп такий, кандьор казали, хоч посолене. Ото таке о.

Пит.: Чи була церква в Вас?

Від.: Господи, хто її не мав церкви? І священиків. Ще мій дід умер у 26—ім році, то вже його малювали, скрізь плакати наробили, що піп ішов і служив, і співали, то вже

тоді сміялися в 26–ім році. Та де церква? То з священиком ховали з другого села, привезли священика й вже його намалювали, що отакий він здоровий лежав і тут священик кадив, тоді плакати малювали, а де церква? Хто її чув, ту церкву? Ніде ніхто не знав ніякої церкви. А села, то всі були самі бур´яни: ані кішки, ані собаки, ані людей, нікого. Де там хто, а то самі бур´яни й пусті хати.

Пит.: А як то все скінчилося?

Від.: Так скінчилося, а тоді 33–ій. Уродило трохи. Люди робили там трохи. Той кукурудзу, той там те, той там те, й ще ми шили з мамою валянки такі–то за мішок буряків і за відро капусти. Мусили шити, і так ото підеш на базар, тільки можеш купити таке: суржик, усе разом повішене, і ячмінь, і овес, і пшениця, і жито, і помелене, й горошок такий чорний, кукіль і то все помелене й то тільки на блюдечко продавали. Так не продавали на кіло, на два, чи мішок, чи стільки — на блюдечко. Пшоно продавали. Там десь хтось більше. Переважно продавали тракторські жінки. Трактористи добре заробляли: їм давали по три кіла на годину, на трудодень, то вони виносили на базар і продавали. Тоді вже стали трохи ліпше на праці давати. Батько ліс рубав. За тиждень 30 центів получив, то нема за що й хліба купити. Це же на 34–ий рік. То нема на за що й хліба купити, то ми з мамою сидимо шиїм, а сестра ходе гроші збирає, буряки. Піде, перестріне. Одна йшла з кавалєром, вона каже: — Ти досі не заплатила нам гроші, давай!

Кавалер витягнув з кишені й віддав. Ха! *That's all.*

— Мама й Мотроня шили тобі ліфика, а ти не заплатив, давай.

Віддав кавалер. І так уже тоді люди трошки пристосувалися. Все їли, все ховали І качани з кукурудзи не викидали. Кукурудзу там пообдирають, качани потовчуть, кукурудзу потовчуть і якусь пампушку спечуть.

Пит.: А Ви знаєте скільки людей, які померли з голоду?

Від.: Я скільки знаю? Скільки в селі було, всі померли. Дуже багато померло людей. І ще йдуть та й питають: — А та ще не вмерла, а той ще не вмер — і так люди то *happy* аж були. Так, уже таке було звірство до людини. Всі ходили пухлі. Я ходила пухла. Де йду, то від мене вода оставалася, так, як пройду, й мокре місто. Ноги видно. Як тільки вийду з бані, ото по хаті ходжу. Так, то така я пухла була.

Пит.: А як довго?

Від.: О, може місяців чотири, п´ять. О, *ja*, то довго було. *Ja.* Тоді я пішла Уже й корів пасла. Вже осінь була. І там уже тоді я ходила по хатах, чия корова. Мені давали їсти. Я мусила. Це вже осінь ж, глибока, а я ще в лісі корів пасла там по, то файно було там на тому. Такий зрубаний на зрубі, там трава велика й то лісницькі корови, кожного працюючого. То як гнала ті корови в ліс, я не боялася вже. Хай мене з´їдять, то я вже не боюся. Аби я наїлася трохи. То піду по хатах: сьогодні в того, завтра в того, після завтра в того. Чия корова, то я там день їла і то так. А тоді, як я покинула тих корів пасти на зиму, тоді мені той дав форму муки, а той дав мішок буряків, а той дав відро картоплі і так я прийшла додому, а там з мамою шили та вже й жили, аби жити.

Пит.: А був голод в Росії?

Від.: Я туди не ходила, я не знаю, чи там був голод, чи ні. Я не могла туди добратися.

Пит.: А що Ви чули?

Від.: Я чула, всі ходили міняти туди. Усі йшли міняти. Несли рушники, несли яке що в кого є, було барахло там, полотно. Що на селі буде? Полотно, рушники, скатерки такі різні, повишиване все. То несли туди до Росії міняти. Були такі, що й по селах міняли за сироватку. Сир поїсть, а сироватку тобі дасть — віддай їй рушник. Як моя подруга йшла заміж, то жінки стояли й плакали: — Ото ж мій рушник, я ж за сироватку її віднесла. То й в селах були такі, бо її чоловік був тракторист і вона мала.

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: Торгсин був. О, *ja.* Позабирали все, де що не було. Давали хлібину там, чи муки, чи цукру, то щось давали. Хто мав зуби, повитягував, хто мав хрестики, хто мав перстень, то все несли. І то давали там муки, давали цукру, давали, навіть, хліб печений. Хто що хотів — давали.

Пит.: А як довго то існувало?

Від.: А то так існувало — 33–ій рік, 32–ий начався, і аж до 34–го було. Торгсин. То все там казали: — Ой, в мене хрестик був, та я повідносила. Та то там був торгси

був, то несли все: і перстень, хто мав різні перстні, хрестики, такі, навіть, коралі були, каміння, і дуже гарні, вишневі. І то несли туди, бо то дороге було. Позабирали в торгсин. Ой, то все брали.

Пит.: Я знаю, що Ви були дуже молоді тоді, але, чи Ви пам´ятаєте, що люди говорили про, наприклад, Скрипника?

Від.: Був. Моя мати їздила до Петровського в Харків. Вона їздила з тіткою сліпою, то він написав, щоб оставили корову й хату, бо то є батько, її батька й то, щоб їй було. Вони то сказали, що то нема такого, й все. А Скрипника, так його десь забрали — Богу душу віддав. Вони всіх прибирали українських провідників.

Пит.: А за Кагановича, Косіора, Махна?

Від.: То я тих не знаю, то я ще була мала.

Пит.: Чи посадили людей за петлюрізм?

Від.: Ото петлюрізм, ото призирали, казали: — То Біла гвардія. То призирали ще більше, як розкуркулених куркулів і тоді, як Кірова вбили, то всіх їх позбирали, десь Бог їх зна, десь Богу душу віддали. То за Петлюру то казали: — То Біла гвардія. І то вони десь гнали їх, мабуть, забили їх.

Усі люди йшли на Сибір. Там широкий плац. А на Сибірі, як ішли бійци й давали, брали хліб там на кухні й давали тим, що там у них на дорозі. А бійци їхали на училище на Далекий Схід. Бійци їдуть на училище, а ті люди, той в лаптях, той з мішком на голові, той голий, а той босий і бійци витягали й кидали їм кусок хліба, то він ще й кричав. То один лейтенант казав: — Я тебе розстріляю, як собаку тут. Ти сам такий заключений, а ти не даєш хліба? Ти б ще й дякував, що ми їм дамо щось. Кидали бійци їм одежу, кидали хліба куски, а такі заключені там стояли й то стояли, шоб не дали. І собаки в їх були. Та куди лейтенанту? Вискочив з авта й сказав: — Я ростріляю тебе, як собаку й ніхто не знатиме.

В них були такі собаки. Він сам так такий, а за той кусок хліба все він...

Пит.: Де то було?

Від.: На Далекому Сході це було.

Пит.: А як Ви це знаєте, чи знали?

Від.: Я знаю, це я кажу, бо мій кавалєр там служив і мені то казав, як він прийшов з війська. Як він прийшов з війська, то він казав, що таке й таке там на Далекому Сході бійци, як їдуть на училище, то завжди ми за пазуху берем кусок хліба й кидаєм тим людям. З собаками стоять охорона, які їх охороняють і не хочуть, щоб ми їм дали куска хліба. Там лагера, вони ліс ріжуть і дороги справляють. То все на людських кістях. Ото таке, так знаю.

Пит.: Чи Ви маєте ще щось сказати?

Від.: О, як я отак лежу й думаю, то є багато. То я багато знаю й завжди воно мені в очах стоїть, а як так починаєш розказувати, то мішаєш те й те, все разом. Як я лежу, думаю, то воно мені все по–порядку так у очах стоїть. Ай, коли я почала казати, то воно й те йде, мішається.

Пит.: Якщо Ви маєте ще щось добавити, то прошу.

Від.: Як посаджуть людей в Харкові, гонять людей до бані, кажуть: — Покупайтеся, поїдете на уборку хліба.

Люди йдуть. Усі з радістю покупаються, їм дають четвертину хліба в вагон, і возять їх. Попалася і я туди, не могла втекти. То в вагоні їхали такі уже півбанди — хлопці. Виломали кришу й витягли мене туди, а так я б не могла вилізти, я б також там умерла з тими людьми, що возять по полю взад–вперед, взад–вперед. Я три, чотири тижні не мала ані води, ані їсти. І то пара, вагони закриті, ті, що скотину возять, і вже. Як би ті резервісти не витягли мене, то я б там здохла. А то ж такі вже вони: хліб поїли й вони того не боялися, що вони їх у вагон засадили. Вони поламали дах у вагоні і мене витягли. І тоді, як ми плигали, то вони стріляли по нас, ті вартові. Ото таке було.

Anonymous female narrator, b. 1925 in Kharkiv region. Narrator's father fled to avoid collectivization, and the family was dekulakized without the father and expelled from their home. Narrator's brothers and sisters starved to death in the forest: "I know how my brothers and my sisters died before my very eyes. And it was too bad that I did not also. I don't know why. I was so swollen that I cannot imagine myself. Seven years old, I was so swollen that you could press a finger into my flesh. This is how my younger sister died, with her eyes closed she kept asking for something to eat. And how could I feed her when there was no food? So I ran somewhere to find something in the forest that I could grab, and when I came back she had died. She was already gone. And how could I run when I could not walk? And then the rest, all five died and aunt made six. They were buried there in the forest. They were buried without father, without mother. Mother and father didn't see this. They were buried. And then, as spring began, I was alone..." Narrator scavenged for food in the forest and from time to time stole a little grain. Narrator's mother had a city friend who loaned her city clothes so that she could trade in Kharkiv, where people in village clothes were periodically rounded up. People also surreptitiously helped the family after dekulakization, and those who were caught helping were punished and sometimes their houses wrecked. When narrator returned to her native village, virtually everyone she had known previously had either died or fled.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1925–му році.

Пит.: А де?

Від.: На Харківщині.

Пит.: А де Ви жили під час 20–их, 30–х років? Там же?

Від.: Там же й жила. На Харківщині я жила. Отже не в самом Харкові, але в селі. Якщо б батьки пішли в колгосп і здали все, ми б живі були, але батьки не хотіли йти в колгосп, бо в нас усе забрали. Може й забрали все, але корову, й в хаті то ми б сиділи, а батьки винні, бо не пішли до колгоспу. Бо тоді боялися йти до колгоспу. Це вже кінець світу. Не пішли й батько втік, а нас було семеро.

Пит.: Коли це було?

Від.: Це в 30–их роках. Утік батько, а нас було семеро, а восьма сліпа, а одна мати тільки, що могла робити? Мені було сім років. Я нічого не можу сказати аж так багато, але я знаю це, що нас вигнали з хати. Виганяли, мати не йшла. Вона прийшла, вікна геть повитягали, стелю розкрили. Ми сиділи на лежанці. Вони тоді прийшли й стіни поламали й нас з лежанки взяли повикидали на сніг. Ну а пізніше, дядько пустив нас. На другий день прийшли й дядькову хату розкидали. І дядька вигнали з хати. І дядько пішов. Ну дядько пішов до сестри до своєї тоді. А нам не було місця. Ми ночували під забором, у дядька на городі. А тоді одна прийшла так дала ключі та каже: — Ідіть до мене.

Ми пішли, в неї в хаті жили. Ну прожили. Але ж однаково батько десь ховався, не було. В Харкові десь був. Мати, що мала якісь лахи — все міняла. Все міняла. Вона шила сама, й вона мала досить лахів. То все ходила міняла, то ми так іще проживали. А як уже нас вигнали з України на російську землю, то вже нам тоді цілком гірше стало.

Пит.: Як вигнали?

Від.: Ну то вивезли нас, бо лишили право голосу, бо ми не маєм право тут жити.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте, як це відбулося?

Від.: Ну не було вдома, де батько залишив нас. І що ж, мати одна робоча, й тітка сліпа, 40 років мала. Сорок два роки вона тоді мала. А семеро нас. Найстаршій сестрі 10 років було, а мені сім, а тоді ще менші від мене п´ятеро. А одна мати. Вона не знала, що робити з нами. Але якось проживали, знаєш, бо часом вона передавала другим трохи хліба, то вона брала трошки, а як їй не повіддавали, то як нас уже почали розкуркулювати, то багато позаносили чи пшениці, чи жита комусь на — як то сказати — щоб колись повернути, а які взагалі й до хати не допустили, не повернули. Ну а які хоч

трошки повернули. Ну жили, а тоді вже без батька нас вигнали. Ну як вигнали, то вже батько приїхав тоді й забрав нас у ліс, бо він у лісі ліс різав там у лісництво й нас у ліс забрав. Там у лісі було щось чотири родини тільки. Уже сестри не було, то там я була уже найстарша, а мати так: прийде, принесе хліба щось трошки чи пшона чи щось таке, й знову йде. Її не було. А батько ліс різав. Ну і то вже дуже тяжко було. То я знаю, як мої брати, мої сестри вмирали й в мене на очах. Але жалю не було того в мене. Я не знаю, я сама така пухла була, що я не можу уявити собі. Таке, сім років, я така пухла, як придавиш, так палець залазив. Це як вмирала моя сестра маленька, то очі розкриті були в неї й просила їсти. А що я дам їсти, як не було нічого? Поки я побігла щось найти там у лісі, вирити, я приходжу, а вона вмерла. Нема вже. А як я могла побігти, як я не могла ходити? Ну а тоді й решту, ті п´ятеро вмерли й тітка шоста. Там у лісі поховали. Це без батька, без матері поховали їх. Мати, батько не бачили. Поховали. А тоді вже як трошки весна почалася, я одна була теж, то ходила. Бо то жито там було. Поле таке там — ну колгоспне. І жито було. То як піду зранку до вечора. І до вечора сиджу там ото. Маленьку баночку десь знайшла. Я не знаю, якусь таку, і в баночку й збирала те зернятко маленьке все. І я сиджу до вечера там, все збираю, все збираю зернятка. Назбираю, сяду, поїм, прийду додому, знову ж — нема нікого. Побула трошки й знову. Як ранок — і в жито, і в жито. І ото я тим спаслася.

Що я далі можу сказати? Я знаю, що мої брати й сестри — дві сестри й три брата — вмирали й просили їсти. Це на моїх очах було. Ну, але ж не могла я, бо тоді вже, як вони померли, тоді я почала ходити по те жито. Щоб вони ще дожили до того жита, то я б їх повела в те жито й вони б собі довбали. І вони б може живі осталися. Не було можливості тоді в мене вже. Ну це все, що я можу розказати.

Ну, друге, як уже пізніше, то тоді якось воно вже зовсім інше. Як уже почали полоти, а ми в лісі жили, то я скажу, що вже так було, що накрадемо підем колосків, намнем, намнем, навієм жита. Уже жито варили. Уже ми тоді жили. Як жито почалося, то ми вже тоді жили.

Пит.: А вони дозволяли?

Від.: Бо то велике було, *yeah*. Так хто там дозволяв? А хто бачив? Бо село найближче було якихсь 12 *mile*–ів. Бо то поле було й села не було. То й мама вже, підемо намнем колосків, навієм, принесем трохи, наваримо й ми вже тоді *alright*.

Пит.: А як мама спаслася?

Від.: Мама спаслася переважно тим, що ходила все міняти. Одна була знайома її старша в Харкові. Вона її перебирала в своє убрання, бо вона не могла в селянському йти. Як у селянському піде, то її зразу заберуть на машину. То вона в міське убрання. І намалює, шапочку наділе на неї, намалює, і ото мама хліба там дістане. Живе в Харкові може цілий тиждень у неї, вона її годує. Набере мама хліба. Коли принесе, а коли ні, бо отакі ж вурки голодні відберуть і не донесе додому. Прийде і крихти хліба нема, нічого нема. А коли принесе, її вдасться принести, а разом заберуть. Прийде: нема нічого ніде. Цілий тиждень ходе, то купує там чи по пів фунта, чи по фунту давали хліба, вона купувала. Піде в чергу, постоїть, купить, а тоді знову. Ну мама спаслася за те, що мама частіше їла, бо та її дуже годувала. Вона дуже добра жінка була, але вона сама жила. В неї нікого не було.

Пит.: А що сталося з татом?

Від.: О, він вернувся тоді ж. Ліс різав, а тоді повернувся. Тоді ми приїхали вже в село, уже в лісництві робив, тоді вже було ліпше. Батько, він ось п´ять місяців, як умер. Ми жили *alright*. Тоді вже батько лісником був у лісництві. О, ми вже тоді добре жили. Я не буду говорити цього. Уже й корови мали, й чужі паслися в лісі, пастухи були.

Пит.: То було ще на Україні чи в Росії?

Від.: Ні, то вже на Україні. Ми таки побули, а тоді все рівно вернулися на Україну. Бо як не говори, вони — росіяни — нас не любили. Я не знаю чому вони нас не любили. Все рівно, як не були вони гарні, але вони нам зовсім інші.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про той час як Ви вернулися на Україну?

Від.: У 33–му при кінці. У 33–му при кінці вже. Після того, як ми назбирали жита, й ми мішок назбирали. І з тим житом ми вже приїхали в село. Уже в нас був запас. Ми вже товкли. Ступу батько зробив, і тоді вже нас осталося четверо, то старша сестра прийшла й батько, мати, й я. А тих шестеро не було вже, померли. Ну то батько

робив у лісництві, а тоді його послали лісником. Уже як у 34–му батько в лісництві робив, а тоді його один, як він, забула як він називається, він українець був. І він батька вислав лісником у ліс. Ну тоді вже, я не буду говорити, й валянки були, й матерія була, все в нас було, і харчі були. А поки, то дуже тяжко було.

Пит.: А як виглядало село коли Ви вернулися? Чи багато померло?

Від.: Та нікого не було. Нікого! Там десь хтось лазив, чи не померли, чи не повиїжджали. Як ми вернулися, то нікого в селі не було. Чи померли, чи десь покидали та пороз´їжджалися по містах. Нікого не було там. Мерли, то страшне. І то не було жаль, уявіть собі. Вмре, лежить воно ж, коли це його там хтось прибере. Переступиш, ідеш далі. То мусить так бути. Я знаю, що в нашом селі один хлопець був, трошки старший від мене. Років дев´ять. Він навіть пізніше кавалєром моїм був. То він у матері був. Мати ще жива була. То він узяв хреста з матері, й ото хреста продав за буханку хліба і за молока, щось таке, виміняв. Так трошечки, трошечки мені хліба дав. Це я пам´ятаю. То що ніби він мене любив. Мені було вже вісім років тоді. Так він і мені трошки хліба дав. Але мати вмерла. Лежала. Він казав, що вона вже аж холодна була, ну ще жива. Ще жива була, і він того хреста не то що розстібнув, він може її задушив, так зірвав з неї з ланцюгом. Може він її додушив іще. Хто зна? То є трагедія велика. Як розказати все, то, я вам скажу, я не можу то все забрати. Бо я на своїх очах то пережила, мушу то сказати. Як і сестри й браття вмирали. Очі розкриті й: — Їсти, їсти, їсти. — І так умре. Усе. Нічого не просили, а їсти. А що поможеш, ну що поможеш? Нічого ніхто не міг помогти.

Пит.: А як люди спасалися?

Від.: А то ще мішали з листям. І то добре.

Пит.: А як голод скінчився?

Від.: І моя матір хрещена також добре пережила. Чоловік пішов кукурудзи накрав. А вона, значить, чоловіка спасла. І пішла, що то не чоловік, а вона. І її засудили. Так засудили, що аж на висилку вислали, на п´ять років. І вона відсиділа. Прийшла, а чолоік женився з другою. Ну й що будете робити? Нема де подітися.

Ніхто й не знав.

Пит.: Так, але чи голод був також там дуже сильний?

Від.: Американці не повірять.

Пит.: Ну сільки людей там було й скільки вмирало з голоду? Приблизно.

Від.: Всі померли, підряд. Родинами. Що я буду говорити, в мене дід і баба й дядько й діти всі — всі померли. Повмирали й все.

Пит.: Коли? Коли вони то зробили? Під час голоду чи перед тим?

Від.: У нас теж хліб був, а тоді школу зробили. Розкидали, зробили школу. Натуро знати ..., школу, клюб, магазини всякі.

Пит.: Чи була українська школа чи російська?

Від.: Російська. По–російському говорили.

Пит.: Чи багато людей виїхало на Донбас під час голоду, щоб знайти праці?

Від.: Хто ж на Донбас пустить? Пашпорт треба. А хто ж вам дасть?

Пит.: А що сталося з безпритульними дітьми в Вашому селі?

Від.: Були дітдоми. Мого дядька, який помер, то його хлопця забрали, й він же у дітдомі виріс. Він у дітдомі виріс.

Пит.: А що люди думали тоді про владу комуністичну?

Від.: Скажи, а він докаже та ще й посадять.

Пит.: Чи було багато сексот?

Від.: Кожний один. Він аби щось докозати, щоб йому кусок хліба дали. Такі сексоти. За кусок хліба все. Докаже й матір здасть свою рідну. І по сьогодні нема.

Пит.: Чи були вантажні вагони, які забирали трупів у Вашому селі?

Від.: У нас і авт не було. Викопають велику яму, вкинуть усіх підряд. Вагони в Харкові їздили. Там підбирали, такі здорові, ще щоб люди не вилізли. О, *yeah*. У Харкові автами возили. То велику яму викопають. І не несли на цвинтар. Закопали, та й все. Не дивилися.

Case History SW16

Anonymous male narrator, b. 1908 in Poltava region. Parents had 15 *desiatynas* of land and were dekulakized. Dekulakization was carried out by Ukrainians from a nearby village. Narrator saw people starve to death in 1932–33. People ate such things as leaves and corncobs. Narrator describes case where a man enticed an 8–10 year–old girl into his house, killed her in order to eat her. Narrator's aunt served 18 months for stealing an ear of wheat. For several months during the famine, narrator fled to Poltava, but was forced to return because he had no documents.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1908–му.
Пит.: А де?
Від.: На Полтавщині. Мати пішла десь дістати або буряк, або картоплину для дітей, а діти вдома були. Один закликав, каже: — Йди, я тобі хліба дам.
Ну, дівчина зайшла, та дитина років може вісім, 10, в отаких роках. Він її закликав у хату й зарізав. Там був погріб. Він затягнув туди, зарізав, м´ясо пообрізав давай смажити. Поклав у два чавуни. То це точно. Прийшла мати дітей. Дівчини немає однієї. Одна була в хаті, а другої не було, старшої. Сюди, туди — немає. Пішла до сусід. Кажуть: — Ми не бачили.
А в нього — по сусідському так хата з хатою — дим іде і смороду чути. Ну, де він узяв те м´ясо, то не можна тоді було, голод. Ніде нічого немає. Прийшов їхній син. Вони стали казати отак і отак. Він тоді пішов у колгосп і взяв ще двох людей. Прийшли сюди до нього до хати. Стукають у двері — не відкриває. То вони вибили вікно, влізли в хату. Він у хаті.
— Чому ти не відчиняв?
Він мовчить.
— Що в тебе в печі?
Горять у печі дрова. Він мовчить. Вони в піч. Витягають — м´ясо! В однім чавуні і в другім чавуні м´ясо.
— З чого це м´ясо?
Він не каже. Ну то вже вони самі знають з чого.
— Де ти дівчину дів?
Відкрили погріб, присвітили. У погребі дівчина та лежить, забирає вже. То його взяли й вбили також. Ото таке було.
За дві жінки я очевидець. Що з голоду вмерли.
Хліба хватало в нас, але не дали вони. А хліба було скільки хоч. То зробили штучну голодівку. Люди пухлі ходили. Одна дівчина полізла гайворнята драти. То істинна правда. Так вона як стала на гіллячку, як упала, а там трясовина. Отак. То страх був. То страх був.
Пит.: А чи Ваші родичі були розкуркулені?
Від.: Були.
Пит.: Так? Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Мали 15 десятин.
Пит.: То значить, вони були середняки.
Від.: Середняки. І ще то не такі великі.
Пит.: А чи Ви пам´ятаєте, як почалася колективізація?
Від.: А чого ж не знаю? Розбирали, заганяли в колгосп. Не хочеш писатися. А було таке, що записалися в колгосп, побули по місяцю — повикидали. Проїхали, позабирали. Все чисто з хат, повигоняли. Те що сорочки в печі, в чавунах — то правду кажу — повитягали. Мама в піч засунула, каже: — Може хоч мокрих не заберуть. Витягала одна, каже: — Куркулька позасувала, поховала, каже, в піч. Хліб у закромах, так рукавами вимітали. То страх був.
Пит.: А що сталося, коли Ваше село було розкуркулене? Як розкуркулювали? Як то відбувалося? Чи Ви пам´ятаєте як то відбувалося? Що сталося, де й коли. Хто приїхав? Хто розкуркулював? Чи то були українці, чи сільрада, чи приїжджі?

Від.: Українці. Бо то які українці? Які служили для них. Які раніше не хотіли робити. Чекали й тільки радянську владу. А як прийшла радянська влада, то їздили й забирали, роздівали. В однім місці там. Від нас 10 кілометрів. Ну й вони приїхали, забрали теж усе чисто й хотіли матір роздіти. Ну, батько... А знаєте, в нас були в хаті для свиней — копистка. Батько копистку узяв, а син один узяв качалку. А той, не знаю ще що. Їх двох убили. На смерть убили. Тих, що забирали. І вони повтікали. Батько й сини. Мати ще осталася. Ну матір заарештували, забрали. То такий був випадок.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: В кого? В тих, кого розкуркулили? Вони позабирали все чисто. То не було нічогісінько.

Пит.: Як відбувалися хлібозаготівлі?

Від.: Як накладуть на вас, скажем, 30 пудів, щоб ви здали, то ви здали. Вони накладуть ще. До того вже докладуться, що немає. Приїхали — забирають: ти не виконав. Забивають усе чисто. Продають із торгів. Як воно стоє там, скажем, 100 рублів, то вони продадуть за 20 рублів.

Пит.: А чи люди противлялися чи ні?

Від.: Хто тоді міг спротивлятися? Голодні. А якщо ще не були голодні, то як би ви щось сказали, то вас зразу за руки й „чорний ворон" під´їде й в авто.

Пит.: А чи був „торгсин" у Вашому селі?

Від.: У нашому не був, а в місті був. То люди й сережки витягали, й зуби витягали в кого золоті. Несли за шклянку пшона або за шклянку муки віддавали.

Пит.: А чи був МТС?

Від.: МТС — це вже пізнше. То не зразу МТС був.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду? В якому році приблизно?

Від.: В 32–ім році, 33–му.

Пит.: А як люди спасалися від голоду?

Від.: Як Бог дав, так і спасалися. По всякому. І листя їли. Я правду кажу. Я сам їв. Горшину рвали. Качани з кукурудзи. Там не було зерна, обрубкували.

Голос іншої особи: А те ще мішали з листям.

Від.: Із листям, так.

Голос іншої особи: І то добре.

Пит.: А як голод скінчився?

Від.: Як? Ну як уже хліб вродив, то тоді вже ходили красти колоски, різали. Ловили, засуджували за колоски. В мене ось тут є тітка, то їй півтора року дали. Колоски пішла нарізала й півтора року їй дали.

Голос іншої особи: А мою матір хрещену також. Чоловік пішов кукурудзи накрав. А вона, значить, чоловіка спасла. І пішла, що то не чоловік, а вона. І її засудили. Засудили, аж на висилку, на п´ять років. І вона відсиділа. Прийшла, а чоловік женився з другою. Ну й що будете робити? Нема де дітися.

Від.: Таке було. І ніхто не писав. І згадки не було, що то був на Україні голод.

Голос іншої особи: Ніхто й не знав.

Від.: Ніхто й не знав, і ніде не писали й не казали за це.

Пит.: А чи Ви від´їжджали від села під час голоду?

Від.: Я?

Пит.: Так.

Від.: Був якихсь, мабуть, місяців шість. Але вони повертали, документів же не було. Устроївся на працю, а тоді вони потребують документи. То викидаєш.

Пит.: А де Ви поїхали під час голоду?

Від.: У Полтаву.

Пит.: У Полтаву, так? А що там було?

Від.: Ну то місто.

Пит.: Так, але чи голод був також там дуже сильний?

Від.: Там скоріше дістанеш щось з´їсти. А котлети пекли з людей. Нігті понаходили в котлетах.

Пит.: То в місті, так?

Від.: В місті. То таке. Ліпше його не згадували. То страх був.

Голос іншої особи: Американці не повірять.

Від.: Не повірять. Ніколи вони не повірять. Я і тепер кажу: якби вони туди поїхали, то вони б не хотіли радянської влади.

Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село?

Від.: Я не хочу за село говорити, не хочу.

Пит.: Ну скільки людей там було й скільки вмерло з голоду. Приблизно?

Від.: Там не один в нас хутір був, не села. У нас хутора були. То вмирали, але ж, щоб считати, скільки їх там вимерло...

Голос іншої особи: Всі померли, підряд.

Від.: Підряд вмирали.

Голос іншої особи: Родинами.

Від.: П´ять хат, шість хат — нема ніде нікого; вимерло. І засмерділося там.

Голос іншої особи: Що я буду говорити, в мене дід і баба й дядько й діти всі — всі померли. Повмирали всі.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була, порозбирали, познімали все чисто.

Пит.: Коли вони те зробили? Під час голоду чи перед ним?

Від.: У нас перед голодом церкву закрили й хліб зсипали в церкву. У церкві хліб був.

Голос іншої особи: У нас теж хліб був, а тоді школу зробили. Розкидали, зробили школу.

Від.: А там по сусідському друга церква була, то розібрали й зробили клюб з неї.

Голос іншої особи: Школу, клюб, магазини всякі.

Пит.: А чи була школа в Вашому селі?

Від.: Школи були такі, чотирьох клясні, а вищих шкіл не було.

Пит.: Чи була українська школа чи російська?

Голос іншої особи: Російська.

Від.: Російська. Яка тоді була українська школа?

Голос іншої особи: По–російському говорили.

Від.: Ну під час українізації, наприклад? Під час 20–их років. Чи була російська?

Від.: Тоді була мішана. І українська.

Пит.: А вчителі були українці чи росіяни?

Від.: Українці були.

Пит.: Але мусили вчити по–російському? А всі книжки були російські?

Від.: Як вони не будуть учити, то їх з праці викинуть.

Пит.: Чи багато людей виїхали на Донбас під час голоду, щоб знайти працю?

Від.: Багато поїхало туди людей

Голос іншої особи: Хто ж на Донбас пустить?

Від.: Не приймуть ніде, як немає документа. Вас не приймуть ніде.

Голос іншої особи: Пашпорт треба. А хто ж тобі дасть?

Від.: Пашпорт або довідку з сільуправи. А хто дасть? А щоб сільуправа дала, треба, щоб НКБД затвердило, хто ви такі. Біднякові дадуть, що нема нічого. Той що ходив забирати. А тому, що забирали в нього, розкуркулювали, тому не дадуть.

Пит.: А що сталося з безпритульними дітьми в Вашому селі?

Від.: Та вони вимерли. А які зосталися, то забирали. А куди їх забирали, то я їх не знаю.

Голос іншої особи: Були дітдоми. У нас не було. Забирали десь їх.

Пит.: А що люди думали тоді про владу комуністичну?

Від.: Люди думали, аби де достати буряк або картоплину. А про те вони не думали нічогісінько. І ви боялися нікому казати. Ви боялися жінці сказати, а жінка вам сказати. Чи син батькові або батько синові щось сказати. То не казали.

Голос з боку: Скажи, а він докаже та ще й посадять.

Від.: А в нас син батька. Він був старостою. То ще не розбирали церкву. То він його посадив. Рік часу сидів у Полтаві. Він посадив його. Каже: — Як отрічешся від церкви, то випустимо. Ну?

Пит.: Чи було багато сексот?

Від.: Палицю кинь — то в сексота попадеш.

Голос іншої особи: Кожний один. Він аби щось доказати, щоб йому кусок хліба дали. Так сексоти. За кусок хліба все. Докаже й матір зраде свою рідну.

Від.: У вас не було ні золота, нічого. Я на вас сердитий буду і заявлю, що в вас золото є чи зброя є. І все. До вас приїде „чорний ворон," забере і на тому кінчилося.

Голос іншої особи: І по сьогодні нема.

Від.: То таке було.

Пит.: Чи було вантажні вагони, які забирали трупів у Вашому селі?

Голос іншої особи: У нас і авт не було, не то що й таке.

Від.: Де там.

Голос іншої особи: І викопають велику яму, вкинуть усіх підряд та й кінець. Вагони в Харкові є, були, їздили. У Харкові є. Там підбирали, спеціяльну машину, такі здорові, ще щоб люди не вилізли. О, *yeah*. У Харкові були, машинами возили. То велику яму викопають.

Від.: У нас на селах людей закопували так: назбирали, вас послали: — Закопай.

Голос іншої особи: І не несли на цвинтар.

Від.: Там, де вона лежала, там закопали, та й все.

Голос іншої особи: Закопали, та й все. Не дивилися.

Від.: Не дивилися, що то там, не ставили ні хреста, ніде нічогісінько.

Пит.: А чи люди боялися сказати, що це був голод? Бо, наприклад, я чула, що голови не могли сказати навіть слово „голод."

Від.: Де, там вдома, при совєтах?

Пит.: Так.

Від.: Зрозуміло, що не могли висказатися.

Пит.: А навіть в сільраді вони не могли казати.

Від.: Та якби ви сказали, то вас зразу забрали б.

Пит.: А що вони сказали? Чому люди вмирали, з чого? Що вони б сказали? Бо, наприклад, один чоловік мені сказав, що в його селі вони сказали, що люди вмирали від ББО, то значить, безбілкових опухлів. То вони створили цю заразу і від того люди вмирали.

Від.: Вмирали, що хліба не дали. Забрали все чисто.

Пит.: Так.

Від.: Від того вмирали.

Пит.: А чому був голод на Україні? Що Ви думаєте? Я знаю, Ви знаєте, але чи Ви можете сказати чому?

Від.: Бо то спеціяльно зробили для того, щоб українці були часом ... бо то яких 45 мільйонів було тоді людей. Якісь держави мають тільки по два мільйони, по три мільйони самостійно було. А Україна мала тоді 45 мільйонів, і вона під Росією, під комунізмом. Вони спеціяльно задушили, щоб ... забрали хліб, усе чисто позабирали, штучний голод зробили. Чого в Росії не вмирали з голоду, а тільки на Україні? Американці знали, ввесь світ знав, а писати ніхто не писав. Будем кінчати на цьому.

Пит.: Дуже дякую.

Married couple from the village of Voron'kiv, Boryspil' district, Kiev region. Husband (SW17), b. 1916, wife (SW18) b. 1923. Father of SW17 was a middle peasant who did not join the collective farm, in 1932 the so-called red broom (procurements brigade) came and took everything, and the father was classified as a subkulak (*pidkurkul'nyk*). It was "made up of Ukrainians, but Russians gave the orders." *Sil'rada* also consisted of local Ukrainians. Because the village was only 10 km. from Dnipro River and woods, mortality was not so massive as elsewhere, although aunt of SW17 perished. Still all conventional food was taken by the authorities. A neighboring village, farther away from the river and without woods had more massive mortality. By 1934 the famine was over. SW17 went to Kiev to try to get a ticket for Russia, where food was available, but was unable to do so. He remained at the station about a week or two and saw many bodies there. People tried to get to Russia "because there was no famine there." Both heard of instances of cannibalism but had no direct knowledge of it.

Village had a Ukrainian school and 2 churches, one Ukrainian Autocephalous Orthodox, both of which were closed in mid-1920s.

SW18 states: "It's interesting how they did it. They organized those brigades that wanted to rob other people. They were happy to do so because they were poor. You know, every people has its drunks and loafers, and it was mainly from these that they were organized. Because a good man didn't go steal from his neighbor or brother. And they were very happy because they took everything. They had food and everything. You know, the Russians got rid of them (i.e., the relatively more decent people) first."

SW17: Жили в селі Вороньковi, Бориспільського району, Київської області. День прожили в цьому селі, перед цим совєти поділили в 32-му році й в 33-му, 29-му навіть, поділили на три кляси селян: куркулі, середняки й бідняки. Бідняки були кляса привільована. Куркулів розкуркулювали й висилали на Сибір. І середняків також підшивали під куркульство і також розбивали їх. Ну й нам довелося, моєму батькові довелося, він не пішов у колгосп, там історії розказувати ми не будем більше великої, а голівне те — не пішов у колгосп. Він мав родину велику, п'ятеро дітей нас. І коли він не пішов у колгосп, так у 32-му році на посів, що ми мали — такий хлібоздачу таку велику наклали, що його не вбирали, а забрали його з поля, змолотили й наклали велику хлібоздачу, а потім були так звана — червона мітла, де українці з українців складалося, але росіянин давав накази. І вони їздили на возах — наприклад у нас була конячка й саме з цих батько мене послав, ну так як до сільради поїхати, куди голова сільради розпорядиться. Ну я поїхав.

Питання: Хто був головою сільради, чи Ви пам'ятаєте?

SW17: Був Журавський, був і ще Іван той ... я забувсь, як він називається.

Пит.: Чи вони були українці чи хто.

SW17: Українці. І Середа був поліцай. І коли я поїхав, вони вставали з возів, у нас три вози було. Заходили до чоловіка, діти кричали, жінки кричали, вони брали все що називається, що до хліба належало. Не звертали на ніякий крик, не ніякий глум, і забирали, складали на воза. На один, два, три вози було. Потім, як кінчили вони це збирати, то заїхали в кооперативу, насмажили собі яєшні і все, й тоді самі понаїдалися, заки нас позвали. І я то бачив як, як ця аристократія жила. Але ж пізніше це вони робили, грабили куркулів, середняків а потім їх розбирали. Собі брали. Ну й таким шляхом пообголювали людей. Тепер, мій батько в 32-му році вже мав спухлі ноги. І якось шляхом ми б ніколи не вижили вдома. По нас приїхали, все забрали й хліб, зерно і все. І він нас вивіз у Росію, в за В'язьму, Новодубінський район, село Торбейова(?). І там брати мої ходили, збирали хліба від хати до хати. Правда кацапи, хтось дав а хтось не дав. А мати тримала мішок у млині паровому, де якийсь кацап, і змилується то вже дасть, дасть лопатку муки.

Пит.: Скільки Вам було років тоді?

SW17: Мені було 17, 18 років. Мені вже було соромно йти з торбою. Ну й таким шляхом переживали. Я приїжджав у Київ у 33–му році при кінці лютого чи в березні. Але ще було зимно. У лаптях. І коли приїхали до Києва, так Київ у станції відбирали, це з Росії прийшов потяг, то в станції стояли відбирали муку, все оббирали. І випихали, чи ти хотів, чи не хотів, і все забирали. На моє щастя ми побачили, що нас було три чи чотири чоловіка, було там по пару пудів муки, це пуд муки — 16 кілограм. І попід вагонами й втекли. Втекли, щоб нас не забрали. Ну приїхали до села, в 33–му році на весні, я ще був на базарі, як ці люди продавали той буряк. Бо наше село велике й лежить недалеко — 10 кілометрів — від Дніпра, великі озера, річки й болота й ліс. Так що не дуже багато вимерло в нас. Але ж ті села, які були кругом степів там, зовсім повмирали. А в нас не вимерло ціле село. Дехто, моя тьотя вмерла, й багато ж також вмерло, але щоб усі, так ні. Ні, бо вони тільки благодаря тому, що була близько вода й люди шукали корінці й рибу, раки і все і з´їдали. Ну я своїї тьоті те казав їхати до Росії. Але ж вона каже: — Я ліпше тут умру.

І вмерла й то зрешту забрали й хату й город і все чисто, все забрала радянська влада. Ну й таким шляхом ми осталися в живих, що тільки дякуючи, що батько нас вивіз до Росії. Ну а тоді це вже історія, що я повернувся, то вже не було голоду в 34–му році, на Україні, де я проживав поки виїхав на еміграцію.

Пит.: Що Ви бачили в Києві коли Ви там були?

SW17: Бачив, коли ми їхали з поворотом, то квитків не давали вже в Росії. Я жив тиждень на станції, де потяг остановився. Нас в четверті годині виганяли, може тиждень, може більше. Я не пам´ятаю точно. Виганяли, замітали, трупів підбирали — на авто складали, бо трупи були й в станції і під станцією, кругом. Забирали й коли пускали в станцію, то ми знову сиділи, а дякуючи, що я муки привіз, я продав цю муку й були гроші, за що ми за квитками ходили — нема. Черги стоять людей повно, а квитків не продають. І ми найшли одного такого Крука, він нам взяв по 25 рублів за квиток, бо крім того, що ми заплатили, ми й поїхали на пост Волинське. Ми в трьох; поставив нас у колійку й нам квитки видали. І як ми стали сідати в той потяг, як прийшов у ночі, Боже мій! Що то було на цьому потязі! Тут бухла Содома й Гомора. Люди один перед одним пхаються, оці батяри ріжуть торби, обшукують Бог зна що, я тоді не дивився на те, не культуру ні на що, бо нас було три, чотири чоловік, ми проломом скочили в вагон. Один по другому.

SW18: Потяг який на Росію їхав.

SW17: На Росію. І таким шляхом вискочив у Росію. І назад на Україну я аж у 34–му році приїхав, і я вже там і жив поки не емігрував, коли вже німці відступали і я з німцями емігрував. От так оце, я пережив такий епізод. А то було, бачив у Києві як трупи лежали, як у ранці авто підходило й скидали їх на набору. Я жив у Києві, один тиждень чи два на станції. Бо хотів, щоб я виїхав, а то я б там до сьогодні жив. Ну отаким шляхом ми живі осталися.

Пит.: Що сталося з Вашими братами й сестрами?

SW17: Брати? Вони до мене не пишуть.

Пит.: Як вони вижили?

SW17: Вони вижили. Вони ж у Росії були. Вони ходили жебрали хліба. Їм платили кацапи, й я навіть братів підміняв. І з кожної корови платили бут...

SW18: То, то не важливе навіть.

SW17: І давали їсти.

SW18: Тільки там вони вижили, бо в Росії не було голоду. Голівне, що в Росії не було голоду, та то туди втік, тільки, що не пускалаи туди!

SW17: Мені одного брата розбомбили в Борисполі німці. Другий брат був, я його в школу ще в Києві, бо ми були як ... мене не брали до війська, бо я був як той відібраний права голосу, син куркуля. Мене взяли, як вже Сталін видав закон, що син за батька не відповідає. Аж у 39–му році мене взяли до війська. Так що я брата відвів свого в училище, й він у війну ще; Михайло — брат мій. У війну ще заскакував додому. І відступив з російськими військами. І остався в живих. Але більш він до мене не писав. Це мені сестра двоюрідна написала, що остався в жибих, і коли мав ще нижчий чин, то ще заходив до декого, а як уже став вищий... А третій брат десь інженером...

SW18: Мені здається інженером, хтось казав. Але ми погубили все, ми не знаємо.

SW17: До мене не пишуть.

SW18: В селі їх нема.

SW17: В селі немає. Брат приїхав, хату продав, це мені що написала двоюрідна сестра. З ні з ким не переписуюся. Тому що, відкрито скажу, я є ворог. Я знаю, що я є, що я з зброєю відступав від них. Ну та так!

Пит.: Чи Ваш батько був справжній кулак?

SW17: Так. Був середняком, підкуркулений.

Пит.: Так. Скільки десятин землі він мав?

SW17: Бачите, це таке було. Мене мати вродила, як найдух я був. А моя тітка мала господарку.

SW18: І переписала на нього.

SW17: І переписала на мене. І тоді батько ж мав із братом господарку. Так ту господарку так зібрали до купи. Але ж тут не в господарці було справа. Тут дивилися чи ти є совєтський — хоч який ти є — як батько мій пішов зразу в колгосп і хвалив, то май би його минув. А то ж він як не пішов у колгосп, єдинолишних підкуркулених все підшивають. Там якби чоловіка, діло найдеться. Там не дивилися на те хто ти, що ти. Словом — банда й все.

SW18: Якби ти ходив і грабував людей то би ти був їхній. А як ти того не робиш, то ти вже є ворог.

SW17: Ті що грабували, ходили забирали. Шукали з піками; так у землю штурхали. Вони перші всі подохли. Бо всі люди втікали в Росію. Це що забрали, поїли.

Пит.: Так.

SW18: А свого не зробили.

SW17: А свого не зробили, їм ніхто не зробив, в першу чергу, подохли. Комсомольці, я знаю від моєї тітки, син — вона немала дітей, так вона оприлюднила, ну з приюту взяла до себе.

SW18: Адоптувала.

SW17: Ну то він вже був такий комсомолець, що він не дивився на що. Але ж як прийшов голод, йому ж ніхто не дав, умер перший. Опух і вмер. Совєти грали на нервах, підсовували, щоб ти йшов, і щоб ти брав, а потім тобі давали раду, від себе одказувалися, або як ти щось в концентраційний табір. То є влада: для людей була кровожадна. Словом — усе робив російський імпералізм. Як за царів, так як совєтський так і царський періоди. Нічим не змінилося. Ті вимордовували нас і ці вимордовують. Але, що ж зробим?

Пит.: Ну, що Ви пам´ятаєте про тодішних політиків, наприклад Скрипника?

SW17: Я тоді їх бачив, коли я працював у порту в Києві. То був Скрипник, вже тут у Київ помістився і пароплав ішов, ось вчора був Чубарів. А на завтра позамальовано — вже ворог народу кажуть. Але ж я тоді — Чубарів, Чубарів, знаєте, я нічого не знав. Я був малограмотний, забитий, простий сільський хлопець. У 15 років пройти від батька, я був і на мості і під мостом. Ну, але ж я за Скрипника скажу й за Чубарева, що це все були наші комуністи. Котрі ішли на службу Москви — яничари. Де через їх, вони багато помогли комуністичній владі завоювати нас українців. Вони всі були грамотні, а український нарід був малограмотний — не мав освіти. Він сідав як і сьогодні багато рахують наших людей, що росіяни нам не роблять, але такі добрі є.

Пит.: А що люди говорили, наприклад, про Петлюру, про Скоропадського?

SW17: Я за Петлюру тільки почув, коли одного разу ми пасли з одним сусідом коней. І він заспівав пісню. Ми були тільки в двох, в полі й заспівав пісню — Ой, гук, мати, гук, де козаки п´ють. Ой веселая та доріженька, кудись вони йдуть.

І тут вже згадав Петлюру в цій пісні, то й таке почув. І він мені сказав, що це наш отаман був. За Скоропадського я бачив, бачив і рахую його сьогодні, тоді я не рахував, я тільки бачив як Скоропадський, коли прийшли німці й Скоропадський дав наказ. Бо маєтки ж люди розграбили. Ну й кругом нашого села то ж були панські маєтки. Також пограбували. То як пограбували маєтки, то карательні загони заходили, й тоді люди ж показували, що той взяв, що той узяв, і той — тоді ціх людей уживали й шомполювали. То такий прут залізний застромлювався, що як патрон замикав, то так його вибивали. А як ці шомполи витягували то били чоловіка — роздягали, клали на такі осли й то так били тими шамполами, що й кров вискакувала — а потім ще й сіллю трусили. Це я бачив на свої очі, таким хлопчиком бігав. Це я бачив на свої очі. Так що це я чув про гетьмана

на Україні — в нашому селі він був непопулярний. Навіть гетманців усіх вистріляли, в нас діяв отаман Зелений.

SW18: Багата наша земля та дуже сумна історія її.

Пит.: А тепер вертаючи до села, чи була школа в Вашому селі?

SW17: Була школа. Ось жінка ходила до школи. Вона має освіту. І я ходив до школи. Ще знаю навіть і сьогодні, знаю вірш тієї, як совети про Леніна вчили. Але ж я всього мало в школу ходив, бо в нас була велика родина, батько не подбав за мене. Моя жінка ходила до школи більше, чим я.

Пит.: Але, чи то школа була українська чи російська?

SW17: Була українська, я ходив ще за НЕПу. То була українська. У Києві коли я жив, то це ж столиця, але ж переважно російська мова панувала. Старалися. У селі, я мало ходив до школи. Брати мої ходили до школи вже коли вернулися з кацапщини, то ходили до школи, але ж я мало, я був у Києві, переважно жив у Києві, як уже приїхав з кацапщини, робив у порту вантажником, був конем, де возив із гори бігом, а на гору з мішком і таким, так, дякувати Богу, що Бог здоров´я давав, що я вижив.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про НЕП?

SW17: Про НЕП я пам´ятаю, що дано вільну господарку. І навіть землі при НЕПу приділили, бо на кожну особу був один гектар землі. Як у вас сьогодні родина має троє осіб, а завтра послав Бог ще одне, то значить давали йще гектар на той момент. А жили люди, жили люди, можна сказати, добре.

SW18: При НЕПу кажуть, що людям було не зле.

SW17: Добре! Була вільність, це радянська влада зробила для людей, ну НЕП увели, бо бачили, що вони зовсім провалюються, ну було одобрення господарки. І коли вони побачили на Україні були ярмарки, тоді показували так, як хто більший гарбуз, хто більший буряк — яку виставку. Робили. І коли на цю виставку люди ходили, обдивилися, є гарбуз, так як оце тут у Массачусетс є. О, і гарбузи отакі, все так як в нас було. І кукурудза і воли і ну все, все, все. І совєти, як подивилися, що це соціяльне ну, НЕП уведене, ну я забувся, як це слово сказати що — відродження господарки.

SW18: Відродження господарки.

SW17: Було при НЕПові добре жити. Але ж росіянин, як подивився, що культура достигає українська, що Україна росте, що Україна є. Він цього злякався. Він цього злякався і зробив навмисно, Сталін зробив, по наказу Сталіна.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про розкуркулення? Коли то почалося?

SW17: Розкуркулення почалося в 29–му році. Перше вдарили поміщиків.

SW18: Великих панів.

SW17: Пани в поміщеннях, які маєтки мали. А потім зробили куркулів хто мав найняту силу казали, в найми йти. А потім уже колгосп зробили. Уже люди пішли до колгоспу в 32–му році, але ж Сталін був незадовілений тим.

SW18: Але багато не хотіло йти, наприклад, як мій тато.

SW17: Так, багато не хотіли але процентово більшість пішло.

Пит.: Бо не мали іншого виходу.

SW17: А винятки осталися. Але це не причина до голоду була. Це була мста Сталіна, щоб помститися над українцями. Помститися, що Петлюра воював, що то його було завдання, щоб вдарити, а особливо багаті люди помагали, як Денікину. Так що Сталін, на мою думку, Сталін мстився, і ціла комуністична партія мстилася на нас, що українці мали національний дух. І це в моєму так розумінні.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

SW17: Було дві. Була слов´янська і автокефальна. Я це знаю, бо мене за руку баба, тьотя водили до церкви й коли касовали церкву то навіть я за 10 копійок купив Євангелію, тьотя дала. І знаю, що були священики автокефальний і слов´янський.

Пит.: Яка різниця?

SW17: Автокефальна то більше була так як українська.

Пит.: Це Липківський.

SW18: Це Липківський очолював, а слав´янська мала більше русофілів. Але ж як вже прийшли совєти, то я, народжена в 23–му році, то я вже церкви не пам´ятаю. Я пам´ятаю її, як вона стояла, але там колгосп зсипав зерно, а друга була то зняли з неї, вона була недокінчена ще. Бо ті українці, що хотіли українську, щоб бути самостійні від

Росії, відділитися від російського всього, та називалася автокефальна. То вона ще була недобудована. І з неї зробили клюб, і там кіно було.

SW17: Навіть під церквою билися і стрілялися, з відрізами бігали.

SW18: Так, бо одні хотіли то, а другі хотіли то.

SW17: Особливо, як паску святили. І мені було цікаво всюди взнати.

Пит.: Ага, а як довго церква йснувала?

SW18: Вона ціле життя існувала. Аж, я не знаю, бо я кажу, що здається в 23–му або в 24–му році то вже дітей не хрестили. Уже були замкнені церкви. Але я пам´ятаю, що моя мама казала: — Ще ти була хрещена.

Ще хрестили дітей, як я народилася. Але вже як по мені, то ще пару років було по мені, як народилася — а тоді замкнули.

Пит.: А що сталося з священиком?

SW18: Я не знаю, в нас багато священиків.

SW17: Було в нас багато священиків.

SW18: Наприклад, я скажу так: що багато казали, я була мала, казали, що багато священиків повтікало, позмінювали прізвища, поховалися. А багато арештовані, вислали на Сибір. А я ще що знаю, як я ходила до сьомої кляси, я мала вчителя. Михайло називався. І він мене дуже любив, бо я була найменша в клясі, але дуже добре математку знала. Він математику й фізику викладав. І я його дуже любила. Він старший був. І я була маленька й я його дуже любила. Він завжди мене до таблиці визивав як хтось не міг щось зробити. То він каже: — Маленька, вийди, їм покажи як то зробити.

І я вийшла. Я була така гонорова, що я то все зробила. Він каже: — Бачите яка вона маленька — бо я була рік молодша від їх усіх й ще малого росту. А пізніше, хоп, його не стало. І всі кажуть: — Його арештували. І мені то такий був великий жаль. Чому його арештували? Він так математику подавав, що хіба ти вже цілком був дурний що не міг зрозуміти. Його кожний один зрозумів. І його забрали. І ми тоді самі собі: — Що сталося?

— Він був син священика й довідалися.

Він був син священика й довідалися! І він змінив прізвище. Він приїхав до нашого села. Він узяв учительську працю. І він був дуже добрий вчитель. Його всі розуміли. А пізніше, так тільки казали: — Його заарештували, бо він був син священика. І довідалися.

SW17: Бачите, в нас у селі в 36–му році.

SW18: У 37–му.

SW17: Чи в 37–му, арештували, такі як вона розказувала. Тридцять сім осіб. Ноччю приїхали.

SW18: Двох убійників.

SW17: Один на оскарження, „чорний ворон" приїхав і їх забрали.

SW18: В таке авто.

SW17: Це чорний ворон звалася авто НКВД.

SW18: Це так як *armored car.*

SW17: І їх забрали і їх, ну, так як Вінниця, ви за Вінницю чули. Бо я бачив і на свої очі. А кругом Києва, ще таких вінниць не розкопаного є сотки, як у Вінниці. Сотки там є ще.

SW18: Я мала товаришку. То її тата також у 37–му році арештували. Вони підозрівали, що ті люди мають, що вони трошки школи мали, що вони може трошки думали — проти їхньої влади.

SW17: Були проти української інтелегінції.

SW18: Вони інтелігенцію українську хотіли убезголовити. Вони арештували в 37–му році. То я пам´ятаю, як їх арештовали: прийшли в ночі й забрали. Прийшли, як спали, двері вибили, забрали тата й п´ятеро дітей. Вона була така, як я, маленька. Мама ходила й питала, де її чоловік. То її казали, що його забрали до району. Мама пішла туди, бо то більше місто. Їй кажуть: — Ми навіть такого не чули, що ти говориш?

І вона вже ніколи не чула.

SW17: Бачите, то було треба обезголовити інтелігенцію всю. Вони взнали, хоч та переважно інтелігенція, багато НКБДистів повибивали їх, щоб вони доносили. І так було. Ти доносиш на мене, а я доношу на тебе. А НКВД оце дивилося, гралося все, тоді й вас і мене забрали в яму.

SW18: А знаєте, часами люди можуть сказати, що то росіяни робили. То голод. Але їх було мало. Саме українці йшли. Бо як у вас є діти, і ви підете з ними співпрацювати, ви є вже врятовані. І багато є легкодухів. Ви знаєте, такі що вони підуть, вони діяволові підуть служити, аби тільки своє життя врятувати.

SW17: Так сьогодні росіянин прийшов, так знайшли з такими українцями, особливо з наших сторін. Що як прийдуть, то повішають вас.

SW18: То таке ми почуття маємо, що якби, наприклад, сюди прийшли росіяни, так? То багато б таких і наших людей було, що їм би помагали, щоб своє життя врятувати.

SW17: Але ж бачите, в совєтів немає помилування.

SW18: Цікаво, як було зроблено. Вони організували такі бригади, що ходили людей грабували. І от їх так тішило, бо вони були бідні. Знаєте, кожний народ має і пияків і ледацюг і то переважно з них були громади зроблені. Бо добрий чоловік не піде свого товариша або брата грабувати. І вони дуже тішилися, бо вони набрали всього. Вони мали що їсти і все. Ви знаєте, що росіяни їх перших понищили.

SW17: Вони самі подохли, їх ніхто не рушив.

SW18: Бо вони бачили, що то сміття таке є, що то є сміття. І вони такі були безпорядні.

SW17: Чув, як у Києві, були випадки людоїдства. Чув, але ж я не бачив. Не бачив. Я був призначений, бо одного разу втік від підвалу, як я з Росії приїхав. Ну але ж утік, не бачив. Але якби були закатрупили, то як не сказати. Чув, чув але ж бачили не бачив. Чув, як і мати заходила в одчай і їла дітей своїх.

SW18: Саме і тільки чули, сусіди там то, але на свої очі — ні.

SW17: Бо бачите, я вам ще раз скажу, що наше село було благодаря, багато осталося живих.

SW18: Розположення його було коло лісу. А в лісі люди йшли коріння їли, листки чи що росло на деревах, то й їли.

SW17: Жаби, устриці.

SW18: Все таке збирали.

SW17: З Дніпра устриці діставали. Рибу ловили.

SW18: Умерло в нас, але наше село не вимерло. Наприклад, наше сусіднє село, то було 12 кілометрів — і воно було рівненько там, рівненько було, нічо. То там половина може людей вимерло, бо то вже рівнина була. Вони не мали дерева, вимерла. Вони не мали дерев, то й немали листків. Бо як весна прийшла й дерева маленькі листки пускали, то люди все з´їли, то не було. Коріння в лісі, вони все обгризали, молоденькі коріння, люди їли то. Тим виживали. А в кого того не було в тіх селах? А пізніше, ще одне село було за другим, за тим селом. То цілком на рівнині. То я знаю, що як то вітер дуже дув з тієї сторони, то в нас у селі був великий сморід. Ми так закривали очі й носа й все, бо сморід був великий. Таким, якби щось здохло було. То нам казали, що те друге село, то цілком село вимерло, не було нікого й тоді з нашого села приходили й брали таких людей, що хто ще міг ходити, щоби їх ховати, копати доли. Але ніхто не мав сили копати. Розумієте. І ті люди гнили й не мав їх хто поховати. То з того, через те такий сморід з того села, як вітер ішов туди, то так ішло. А я що пам´ятаю, тільки що я була мала — і я пам´ятаю, як прийшла та банда до нас — брали все, то була така утішна, така задоволена, бо вони мене взяли до своєї громади. А я знаю, що вони все забрали. Вони мали такі великі залізні патики, й вони так ходили: — Може ти якийсь хліб закопав!

Вони всю вашу господарку тим перейшли поштрикали, й вони все знайшли. Я пам´ятаю, хоч ще мала була, але я чула, що один мішок сала не знайшли закопаний, тато закопав. І не знайшли в нас. Але я пам´ятаю, що мама моя зварила борщ. І великі грушки такі були сухі. І вона їх варила. І як вони прийшли — вони що найперше зробили, витягли той борщ і ті грушки давай їсти. Мама плаче, сестри плачуть, а я тішуся, бо вони й мене посадили. І я з ними їла. А що я знала, що вони заберуть там, що то біда. — Сідай, мала, з нами їсти — і все. І так, сьогодні ми мали все. А завтра, то називалася така червона мітла, й вони йшли. Як вони прийшли до вас, то вони все забрали. Навіть моя мама робила хліб, і завше як робиться хліб, то трошки того тіста зістається на другий раз — то щоб другий хліб на ньому робити. І то забрали! І трошки там муки було *you know* отам зісталося, бо така кожна господиня мала таке щось

специяльне для печення хліба. І то вони вибрали. Забрали. І рано встали, то тільки що студня була й вода була. Не було нічого. І я пам´ятаю, що в нас був такий *like tea set.* І мамі колись сусідка дала трошки квасолі. Бо то був інший гатунок такий, то вона хотіла посадити. Але вона не мала де, то взяти, то хоч до того чайника, до такого горнятка. І забула за нього, за квасолю. Та квасоля була, а забула; може мама хотіла пізніше посадити на весні. Та квасоля зісталася. І вони не знайшли, ніхто не знав за неї. Але як ж була голодна, мама пішла до Києва дістати картоплі, щоб було щось їсти. Я ту квасолю найшла. А я була пухла. Я була зголодніла. І я ту квасолю з´їла. А та квасоля відразу — суха розпічніла — і я зробилася синя і моя тьотя побачила, що я вже кінчаюся — давай кричати. Я то не пам´ятаю, але як та підвела очі, друга сусідка прийшла й каже: — Чекайте, я її зараз щось зроблю.

І вони мені розкрили рота і налили щось, що я почала вертати, й я то все викинула, і я ожила, але я пам´ятаю, як моя мама дуже кричала, бо вона була в Києві й їй уже хтось на кінці села вже сказав, що я вже вмерла. То вона *emotional* така стала, я заговорила, то вона тоді вже кричала, то я то пам´ятаю. І я пам´ятаю, як моя товаришка — вона так само називалася як і я — то вона казала: — Мама, я бачила в ночі, я бачила вчора, одна картоплина квітку зробила — напевно там картопля є.

І вони пішли з ліхтаром і вони пошукали ту картоплину, чи вона вже не виросла. А та картопли малесенька така була й вони принесли ту картоплину. І вони хотіли її дати ту картоплю з´їсти, а вона вже померла. То я то пам´ятаю. І я пам´ятаю, як я сиділа на подвір´ї, і моя сестра мала такі дуже спухлі ноги, що вони були виглядали такі великі. А як ви так зробите, як ви пальцем так зробите, то буде така дірка аж до кістки. І вона може дві години та дірка не зайде. Тільки так вона буде стояти. То я пам´ятаю, як моя сестра каже: — Дивися, дивися, як я дірок нароблю в нозі, й вони такі будуть, і вони так виглядали, вони так були. То я також пам´ятаю і я пам´ятаю як одного разу хтось до нас у ночі прийшов і стукали в вікно і ті люди плакали і казали, що, пусти, а моя мама каже: — А я вас не знаю — а вони тоді сказали прізвіще. То були власне з того села, що то всі вимели. Мамині дуже добрі знайомі, й вони прийшли до нас, кажуть: — Ми шукаєм рятунку, й ми тут будемо врятовані. Бо як ми дійшли до вашого села то ми такі були утішені, бо вже пшениця почала рости.

А пшеницю в нас сіяли на осінь. А як уже тільки сніг із землі то пшениця молода ще була, то вони кажуть: — О, ми вже врятовані, ми вже можемо тут жити.

І вони вже наїлися тієї пшениці. І вони кажуть: — Ми вже наїлися того зеленого то ми вже так почули, що ми зможемо жити.

І каже: — Ми прийшли до вас. А в нас на зиму то така кукурудза, як була то в нас у городі, так? То суха. То тоді її вязали в в´язанки ту кукурудзу і обставляли хати, щоби, щоб *protection* такий був від холоду. І ті снопки кукурудзи сухої в нас були кругом хати. І вона каже: — *Ja*, ми то поїли!

Вони то брали й щось то робили так, то й вони те поїли. — В нас нема того. Ми тепер будем тепер жити, бо ви ще маєте ті снопи.

І ще що пам´ятаю вже пізніше. Я того не знала, але пізніше той хлопець був напевно якихсь на три, чотири років від мене старший і він був з нашого села. І його тато був багатий, власне його маму примусили за того багатого заміж вийти. І їх найперших розкуркулили, й вони повтікали. А мама прийшла до тата, і то власне той хлопець був і його сестра і мали аж семеро дітей. Мама його пізніше трошки на голову була недобра, щось її сталося з того всього. Але ж він почав тоді ходити ніби зі мною, як він прийшов до нашої школи, він пішов до тієї кляси, хоч на чотири років старший був. Але він у школі щось не був. То він пішов до меншої кляси, й я в школі з ним була. Пізніше він десь на працю виїхав, пізніше вернувся, і ми вже достигали — таки може я мала якихсь 16–17 років. Він старший від мене. І він до мене залицявся — вже пізніше говорив. Каже: — Я пам´ятаю, моя мама до сусідки завезла до Києва. І вона сказала: — Ви сидіть тут, а я вам куплю хліба.

А, і вона їм послала кожуха і посадила тих семеро дітей. Він був старший і сестра старша, а п´ятеро маленьких було. То вона сказала: — Ви ніколи нікому не скажіть, як ви називаєтеся. Бо вас так заберуть і заб´ють, як тата.

А ті малі не розуміли, тим не казали. І вона тоді пішла, стала за кам´яницею і сиділа й дивилася. Як уже прийшла ніч, діти почали плакати. І то не тільки вони сиділи. Повно в Київ люди вивозили таких дітей. Тоді підходило авто, тих всіх дітей

забирало, й вони їх до таких садочків давали, й дітей виживали. І пізніше вони там виживали. То вони двоє пам´ятали хто вони, й що вони то пізніше, як вони вижили то вони вернулися. Як пройшло багато з того років і забулося, то він вернувся до діда. А ті малі, вони ніколи вже не знали — а для матері, то тільки один був її порятунок, таким шляхом урятувати життя своїх дітей. Що вона їх ніколи не буде бачити, вона їх ніколи не буде знати, але вона буде пам´ятати, що вони може живі. Вона не хотіла їх бачити мертвими. І то не тільки вона. То він мені то завше розказував. То був наш великий секрет. Бо я з ним ходила й то був наш великий секрет, що ми собі присягли то ніколи нікому не видати. То він пам´ятав, хто він є. І його сестра була. То двоє, а п´ятеро дітей вони не знають, чи вони живуть чи ні. То я добре знаю. Трагедія була.

Пит.: А як Ваша родина спасалася?

SW18: Я власне сказала, що в нас, не тільки ми вижили, а ще багато вижило, бо люди так собі раду давали. Ми всі листки то їли, ті всі кукурудзини їли. Моя мама власне нас усіх урятувала, бо вона йшла до Києва й вона в Києві мала, вона мала маленький склепик. І вона в Києві ціле своє життя закуповувала речі на зиму: сіль, запалки, керосін. І то вона привозила й цілу зиму вона тоді продавала то людям, так? То вона такий склеп мала.

Багато пухлих людей було. І я пам´ятаю ще, як людей так збирали: — О, ти ще добре виглядаєш, ти ще можеш іти копати ями для тих, що померли вже — *you know*?

І вони так гнали їх, а люди тікали, не хотіли, бо вони вже не могли ходити, *you know*? Але вони кажуть: — Та ти ще добре виглядаєш, ти можеж ще працювати — *you know*, то копати такі доли, щоби тих других закопати.

SW17: А потім, вже коли жнива, що люди померли, то їхали з Кацапщини, люди заселяли ці землі й так у хатах смерділо, що були такі кацапи, що назад верталися.

SW18: Бо їм там у Росії казали що, ходіть на Україну ви дістанете гарні маєтки.

SW17: Їх мобілізували.

SW18: І вони пішли. І вони хотіли в тих хатах жити, але то такий сморід був там, і все що вони тоді пізніше втікали, як деякі не хотіли. Я ще пам´ятаю, як я вже була в школу пішла, я пішла, тільки один рік я була в університеті після школи, але війна почалася. І я пам´ятаю, що ми з однієї сторони Києва мешкали, а по другій школа. І наша школа мала 700 осіб, і вона була більш–менш та школа, якби не було не села нічого — тільки школа вибудована і півтора кілометра фабрика, там ті люди що на фабриці працювали. І нам дуже погано їсти було. Му дуже голодні були. І що ми робили, ми не мали грошей потяг заплатити. Але як потяг ішов, то ми завше казали: — Поїдемо на зайця — то так десь почепитися. Ми завше в Київ „на зайця." Школи нема, у неділю вихід, і ми їхали. Може там щось купимо. Щось і з´їсти купимо. Там такі були черги великі, що ми немогли нічого дістати. Але, з нами була одна така Неля, як я сьогодні знаю. І вона була росіянка, і вона без акценту — бо ми українки дівчата, ми вчили російську мову, ми завше мали акцент, вони завше нас знали, що ми українки. І не дали нам! То ми завше брали з нами її. І як ми пішли з Нелею, і вона тільки уже тому: — „Дайте мне килограм сахара."

І я так скажу і вона так, і її не пізнали, що вона українка — бо вона була росіянка, в неї акценту не було. І вона завше купила всього. А ми не дістали. Нас відіпхнули й не дали. Бо в Києві то ви не почули б українську мову, російська мова все панувала. А як вони тільки зауважили десь у склепі, що ви українка — ми говорили російською мовою — щоби нам пролізти і щось купити, *you know*? Я не знаю, як нас завше пізнали. Нас завше пізнали по виголосу, по акценту, щось там було таке, що вони пізнали. І не дали! Не продали нам, не дали.

SW17: Так було, але ж пройшло, дякувати Богові, що ми тут в Америці не через свою мудрість — а за мною було моє нещастя і був Бог.

SW18: Просто стихія.

SW17: Стихія. Ми вибрані Богом, що нас, нас ця держава прийняла й нас, і ми тут живемо, є що їсти й є що пити і живемо вільно.

SW18: Слухай, але чому вони такий гарячий фунт хліба дали, чоловік з´їв, вже очі таково стали й вмер.

SW17: Черги стояли, може по кілометру, черги стояли за цим хлібом, щоб достати комерційний хліб. Ну й дядьки ж йшли отак, пухлими ногами ішов, і один виходив та й каже: — Їстимеш хліб?

Та куда вже голодний не їв хліба? І йому як теплого хліба дасть, бо як привезли у магазин, то як дасть, ну кілограм, він сів з'їв і сам ліг.

SW18: І відразу й вмер. І тоді наші сусіди то ж були приходили й кажуть, що як уже вечір, і ті люди лежать померлі, їде такий *truck* і їх тих всіх підбирає. Часами ще хтось трошки й рухається. Але вони його на *truck*. І вони тоді приходили й там називався Бабин Яр. То колись Дніпро там йшло, а тоді свій керунок змінив, та течія води. І зісталася велика така дірка в землі, такий яр — великий глибокий. І вони тоді висипали тих людей, відчинили, вигорнули тих людей трохи землею, але ще такі люди були — навіть були випадки, що казали: — Він уже там — але ще він живий був. І помаленько по тих трупах виліз і ще живий остався. Ще такі випадки були. Але ми, я того не бачила, тільки наші сусіди то розказували завше.

SW17: І такі торгсини були.

SW18: Як я до школи ходила, як я вже була більша, то ми сказали, що голод був, то вчитель сказав, що: — Ти замкни морду! Щоб я того не чув. Ти видумуєш. Ти пропаганду робиш.

І я злякалася, і ми боялися тоді вже навіть відчинити вуста.

SW17: Торгсини були, це були магазини, де продавали закордонні речі, спеціяльно побудовані, щоб вибирати золото від людей — хрестики, ордена, кульчики — все. І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото так його вже фотографували й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештували, садили в в'язницю в Люк'яновку і таким людям переважно казали: — Віддай золото, де воно в тебе закопане.

Бували такі тортури, що цими людьми набивали повну камору, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в ціх торгсинах. За цим слідило НКВД. Ну бачите, нам українцям є одна біда. За царя також казали ще построїлися в Москву. Так казали, що свої солдати; ну, військо своє, такий дух піднімав. Що от підемо на Україну, де тече річка вином, хлібом — ну, така багата, вони приходили певна річ, декілька раз ограбували. Що ж ми зробим? Чого кажуть що бідний? Бо дурний. А чого дурний? Бо бідний. А світ, у руках багатого, мудрого і сильного. І ніхто нікому волі не приніс і не принесе. Воля любить молоду кров і сталеву дисципліну. Але ж в нас то була, ми маєм 40 мільйонів , майже 50 мільйонів.

John Kolis, b. 1915 in Svobodnyi *khutir* or village of Sakhnovskii, Slavinskii (now Abynskii) district, Krasnodar Territory (Kuban), speaks Ukrainian frequently interspersed with English words. Narrator's father was a poor peasant, not of Cossack origin, who had 4 ha. of land, no cattle, and got a couple of horses only on the eve of collectivization. Local church was 7 km. away in Teodorovs'ka *stanitsa* and was closed in the late 1920s. Local school was in Russian, taught by a Ukrainian. Dekulakization began in 1928, collectivization in 1930: "They forced people, brought them to a meeting and forced you to sign a paper and give up your horses, wagons, plows, harrows, the whole inventory to the *kolhosp.*" Narrator's father would not join and died in the fall of 1932, "when they took everything." Narrator's brother at that time left the village for the neighboring district on the Black Sea where there was no famine because of the port, while narrator and his sister were forced to join the collective farm, narrator ultimately became bookkeeper in the *kolhosp.* The famine began in fall 1932. "They came, took everything you had in the house, plundered everything, even the cucumber and watermelon seed were taken, but some things were not taken. They left you a bare table and you were on your own. Some people had some sauerkraut, pickled tomatoes and cucumbers, and that's what people lived on and endured... They didn't take that, but they took every last grain. They took the potatoes for the sowing reserve. Yeah. They took all the potatoes, wheat, barley, buttermilk, corn, and the seeds from squash, cucumbers, and watermelons." Procurements were carried out by members of the *komsod* (counterpart to Ukrainian *komnezam* reintroduced in RSFSR during collectivization). "They came every day and checked your house to see if you were eating something, to see whether you had died yet" as late as spring when even wild steppe peas were seized from narrator. Narrator also went to the Kuban River and caught shellfish but became ill from eating roots from bulrushes, which are poisonous. Especially in the Cossack *stanitas* "people died like flies," and there were outbreaks of cannibalism, but on the *khutir* it was not that bad. Human meat was sold in the marketplaces in Krasnodar. Beginning in March, cornbread was distributed according to labor days worked in the *kolhosp.* In 1934 Russian settlers from Tambov and Voronezh came to area, and narrator learned that bread had been scarce, but available in those regions. Narrator states there was no famine in Russia, i.e., does not consider the North Caucasus part of Russia.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.
Відповідь: *John* Коліс. Тепер я пишуся так.
Пит.: А де Ви народилися?
Від.: Краснодарський край.
Пит.: А село?
Від.: Хутір Свободний.
Пит.: А район?
Від.: Бувший Славінський район, а тепер переіменували на Абинськуй район. Славінський район розбитий, не знайдете цеглини цілої.
Пит.: А скільки осіб було в Вашій родині?
Від.: Мій тато помер у 32–му році восени, як забрали все, а брат виїхав геть зі села. Вони дали такий розказ, що мусиш вернутися туди, де ти народився. Але брат мій пережив майже всю зиму 12 кілометрів від нашого села. А там не було голоду. То був Абинський район. Він і тепер є Абинський район, а тоді він займав меншу територію, а тепер має, Славінського району немає, його розбили під час війни, то він обняв два райони Абинський район.

То в Абинському районі не було голоду, бо там був порт. Знаєте, де *boat*–и стають, морські пароплави, Чорне Море. То 90 кілометрів від порту вони тримали кордон. *Black* армію тримали. Цілі люди стояли, озброєні, такі довірені, росіяни.

Пит.: А якого Ви року народилися?
Від.: В 1915–му році.
Пит.: А чи Ваші батьки були селяни?
Від.: *Yeah.* Фармери.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Земля була на їдока, гектар на їдока. Нас було четверо, то чотири гектари.
Пит.: Чи Ви були куркулі, чи середняки?
Від.: Ні, ні. Бідняк.
Пит.: Скільки Ви мали корів?
Від.: Корови не мали, бо не мали мами. Тато не тримав корови, тільки двоє коней. Останній раз. *Before* навіть не було коней. Тато робив по працях, і мої брати працювали по працях, і я служив по працях.
Пит.: Скільки Вас було?
Від.: Осталося — сестра, я, старший брат восьмого року народжений.
Пит.: А де Ви там жили під час 20–их, 30–их років? Там же в Слов´язськім?
Від.: Ну, то хутір Свободне. Колись називали Бариня Сахновська, росіянка.
Пит.: А що Ви пам´ятаєте про 20–ті роки? Чи Ви пам´ятаєте, чи то була Нова Еконічна Політика?
Від.: *Well.* Нова Економічна, то так називали ми. То при НЕПові було *all right.* Люди жили *happy*, веселі, при НЕПові. Але то скінчилося в 28–му році.
Пит.: Так, а як то було в Вашому селі?
Від.: О, вони тут відібрали землю від людей, примушували здати свій інвентар — коні, хто мав, коні, вози.
Пит.: Як люди жили при НЕПові?
Від.: Жили на фармах, *ja.* Мали, але не було, не було такого тиснення людей.
Тоді було, то 27–ий рік уключно, 27–ий рік, а 28–ий рік уже стали людей прижимати. А до 27–го року було життя *all right.*
Що я пам´ятаю, жили *happy*, в кожну неділя, як осінь, кожну неділю люди п´ють, гуляють, веселяться, співають на вулиці. А молодь, *special* молодь, *like me, soon they finish job — run down the street. Happy, ja! But the...* Так як ножем відрізали все.
Пит.: Чи Ви можете описати Ваш хутір? Як то виглядало, які люди там були, чи була церква, чи була школа?
Від.: Ні, церкви не було в нас, в нас церква була сім кілометрів від Теодоровської станції. То ми належали там. Наше село, Сахновське, або Свободне тепер, колонка тут, німецька колонія, поруч із нами. Як хто не знає, то так як одне село. А Абинське було трошки далі, може кілометер, то там люди були з–*mix*–овані з поляками, там були поляки. *Ja.* Але до 27–го року то всі йшли до однієї церкви — німці, поляки, всі.
Від.: То була православна церква?
Від.: Православна.
Пит.: Українська, чи російська?
Від.: Ні, українська. Але я думаю — у 26–му, 27–му році заборонили начитувати в церкві Володимира Великого й княгиню Ольгу, заборонили, бо Володимир Великий, як він освятив український люд привів до православія. Вони заборонили, щоб, якби вам сказати, то як нація, українці, розумієте, щоб молилися за російського царя, за Росію. Бо росіянів таких як патріярха російського начитували. А в 28–му році то закрили церкву. Двадцять дев´ятий, 30–ий, не закрили зразу, я накладали податки на церкву, податки, *ja.*
Пит.: А що сталося з священиком?
Від.: О, я не знаю, то я тоді був малий, з тієї церкви зробили школу. Вона не була висока, зробили школу. А друга церква, 27 кілометрів, у станиції Троїцькій, то там була церква цеглова. Глянеш так, то шапка спадає, висока. То розвалили. Розвалили, найняли циганів і цигани розвалили. Люди не хотіли то валити, то вони визвали, пробили ворота, й кіньми крутять, такі товсті галати були з вікна до вікна, і ворот тягне, круте, помало, помало, стіна *crack*–нула, й звалили. Зробили пам´ятник Леніна там.
Пит.: А що люди говорили про більшовиків? Як відбувалася та революція?
Від.: Революція коли була, то я був тоді малий.
Пит.: Так, але що люди говорили про те? Що вони думали? Були за більшовиків?
Від.: Я вам то не скажу. Я знаю що, в час революції на Кубані були повстанці проти Росії.

Пит.: То було козацьке?

Від.: *Ja.* Донські козаки й кубанські козаки з´єдналися докупи й йшли проти комуністів і проти росіян. Але російський генерал Денікин — він ішов проти комуністів — але козаки били й його й комуністів. То він каже: — Чого ви мене б´єте, я іду проти комуністів, а ви хочете самостійну Кубань, козацьке право — то я вам дам. Підпишем договір. Щоб стати в союзі, разом битися проти комуністів. Коли козаки це згодилися, то він перейшов на донську сторону, не на кубанську, а з донцями, й донців намовив, щоб кубанців знищити. І визвали на нараду генерала Рябовола — кубанський козак генерал Рябовол. Вони визвали його на конференцію, і він тільки став через поріг і його застрілили. А з ним був єпископ Ніл Калабухов, то його повісили. То що Денікин зробив. То тоді кубанці довідалися за те й лишили фронт і пішли додому, розійшлися. То тоді комуністи набили дупу тому генералові, ну, як то казав. І він тоді мстився на кубанських козаках, він взяв станиці й визивав усіх і десяткував. Один, два, три, чотири, а 10–го стреляли. О *ja*! *Ja*. О *ja*.

Пит.: А чи багато людей належало до партії в Вашому селі?

Від.: *Well*, я то тим не займався.

Пит.: Ні? Не дуже, ще молодий?

Від.: Я тим не цікавився!

Від.: А хто був головою сільської ради?

Від.: Був один українець — Кулик — але його змінили, тоді прийшов, я забув його ім´я, також укаїнець, я думаю, був, але з другої станиці, з Троїцької станиці. Але в останній час був росіянин Бутенко, *ja*. Але я не думаю, що голова сільради щось робив. Робила партія все. Голова лише підписував папір. Голова, я не думаю, що робив зле.

Пит.: А чи люди були проти сільради? Проти партії? Ті кубанські козаки в Вашому селі, ті люди, чи вони всі були проти партії, проти сільради, проти більшовиків?

Від.: Я вам скажу: у моєму селі не було козаків. Бо то село, то є селяни. *Ja*. А козаки жили по станицях. У нас не було козаків.

Пит.: А як Ви жили з ними?

Від.: *All right, all right.* Їздили люди один до другого, то не було ніякої різниці. Лише козак до революції, до революції козак мав 10, 11 гектарів землі, а одного козака, не на родину, а на козака, 11 десятин землі мав. І він, як би сказати, він мусив бути завжди готовий як військовий. Він вдома, але кожну хвилину, що як тривога — він на коні. Він має, мусить мати свого коня, сідло, шаблю. Він завжди мусить бути готовий. Ото називався козак. Але то турецьке ім´я — козак. Турки назвали, по–турецькому „козак," а як перевести на українську мову — „розбійник."

Пит.: Ви сказали, що була школа в Вашому селі, так?

Від.: Ні, російська. Писалося все по–російському. Вчитель так казав, що як говориш „хліб," то пиши „хлеб." То ти говориш по–ураїнському, він не каже, що по–українському, але ти говориш оте „кінь," а пишеться „конь." Говориш ти „повозка," що кінь тягне, а пишеться „воз." Все перевертали на російське. *Sure.*

Я думаю, що в 35–му році прийшла українська мова, там у нас, то заборонили. Може один рік була десь, одну зиму, і заборонили. Бо я знаю, що сусідський хлопець, тоді я вже не ходив до школи, він ходив, то по–українському було дещо.

Пит.: В якому році?

Від.: В 34–му, в 35–му. Заборонили. А в 36–му до нас приїхали, український концерт, і вони хотіли ставити концерть, український концерт, то заарештували всіх. Я одну дівчину питаю: — Що є?

А вона каже: — Я не знаю нічого. — Забрали, каже: — Росіяни кажуть, що Кубань, це російська земля.

Але то українці, такі, як то кажуть, козаки — вигнали турків і там поселилися, то ще Катерина Друга їх поселила там. Вона їм сказали, що йдіть на Кубань, виженіть турків і там будете жити вільно.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте яку частину урожаю брала держава, до колективізації?

Від.: Ні, я того не можу сказати.

Від.: Чи багато?

Від.: Ні, ні. До 27–го року то було вільно. Хто хотів здати в державу збіжжя, здавав скільки він хотів. Скільки йому потрібно було. *Ja*. А як він не хотів до держави здати, то продавав, були грецькі організації, що купляли для Греції, до 27–го року були

там грецькі пункти, й вони платили трохи більше, як держава, то везли й продавали грекам. До 27–му року то було *all right.*

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про колективізацію, як то почалося?

Від.: Колективізація почалася в 30–му році. Примушували людей, зганяли на зібрання, примушували, щоб ти підписав папір, ти здаєш коней, вози, плуги, борони, весь інвентар у колгосп.

Пит.: А Ваш батько пішов?

Від.: Ні.

Пит.: Не хотів?

Від.: Він їм сказав причину одну таку, анекдоту, або *joke.* Колись у пана були робітники, й один робітник провинився, то пан його покарав — прив´язали його голого на кухні, щоб мухи його заїли. В кухні багато мух. Прив´язали його там голого й мухи обсіли — не бачиш там чоловіка, тільки очі. Бо на очі не сідають, бо ти блимаєш, а то прив´язали його — руки й ноги все зв´язали, ну мухи обсіли. А його товариш прийшов, йому жаль було товариша, й він потайки прийшов і хотів обгоняти мухи, а він каже: — Не трогай, не обганяй, бо ці вже мухи наїлися, вони вже не п´ють кров, тільки сидять на мені. А як ти їх згониш, а другі прилетять, вони скінчуть мене. Ви розумієте що то є?

Пит.: Так, так!

Від.: То те владіння, яке я знав, то воно вже не голодне, коло їх можна сидіти, а як ці підуть геть і прийдуть другі, то замордують. То його не заарештували, якби вони були бідного походження й тато був старий, то сказали: — А, це анекдоти тут не потрібні.

Пит.: А хто пішов до колгоспу?

Від.: Всі пішли. Мусили.

Пит.: Так, але Ваш тато — ні!

Від.: А, тато помер у 32–му році, а як тато помер, то я мусив іти в колгосп. І з сестрою. Пішов, підписав. Але я не мав нічого.

Пит.: А Вам було скільки років?

Від.: Сімнадцять років. Тато мав двоє коней — позабирали все, так коней пустив у степ і я їх більше не бачив. Я бачив може через декілька років двоє коней з другими, 20 кілометрів від нас станиця, й вони їхали до млина, то я бачив у возі, що запряжені.

Пит.: Чи ви не спротивлялися колективізації?

Від.: Ну, о Ви можете спротивитись! Напроти піску, напроти вітру пісок не посипеш, бо летить тобі в очі. Проти вітру піском не кинеш. Мусив бути. *Sure*, що я не любив, бо то ви не були вільні, в вас немає ніколи вільного часу, мусите бути завжди на праці, завжди. Ані вдень. От у 37–му році був на курсах, на тракторах, був заправщиком в тракторній бригаді, а в 39–ім році мене призвали до армії, то секретар сільради сказав мені так: — Ти пишись „Колесников," тобі буде ліпше в армії.

Ну, а я сказав: — *Okay.*

Він каже: — Я тебе запишу „Колесников."

Okay. Він записав „Колесников" і коли ми перейшли комісію, лікарські огляди, то *okay, everything all right*! То мені дали 30 днів як *vacation*, 30 днів, щоб я дещо вдома зробив для своєї родини, для жінки. Я просидів 30 днів вдома, я нічого не міг зробити — кожний день ішов на бригаду, щоб узяти коней, й віз привезти соломи, або дров. — Сьогодні *busy* — немає! Завтра, прийдеш, у завтра, прийдеш завтра.

Так 30 днів пройшло, я не зробив нічого. Я пішов у армію, як призвали в армію, то моє прізвище „Колесников," я голова Воєнкомата вичитував у загін, то мене окремо поставив, у сторону, лишив, чотири осіб нас лишив. Чотири осіб росіянів, а українці пішли до армії. А нам сказали: — „Ідіть домой."

Росіянин, ти можеш бути вдома.

Пит.: А українці ні?

Від.: *Ja*! То тоді я прийшов у бригаду, був удома, то вже не пішов до тракторної бригади, бо 30 днів я не був, там поставили другого чоловіка на моє місце, то я пішов у бригаду. *Ja*, робити на бригаді, на фармі. Але послали мене на тамбу, і я дістав биття серця, і я не міг працювати, мене відіслали додому, й рядовий пашпорт, розумієте, партійної організації, називається, дав знати, щоб не дав мені справку, що я хворий.

Пит.: Чому?

Від.: Щоб судити. Ні? Спекулянт! Як я пішов, то мені сказали: — Ти йди до доктора, принеси нам справку, що ти хворий.

All right, я піду. Я пішов до доктора, а доктор знав мене й каже: — О! То ти, каже, 2–3 роки робив у тракторній бригаді, лежав там під вагоном, *you know*, десь в холодку, нічого не робив, а тепер пішов робити, то тобі *muscle* болить, то перестане, то не буде нічого.

А я кажу: — Ні, кажу, доктор, то не в тім справа, що мені *muscle* болить, не можу дихати.

А він каже: — О, то я послухаю.

Він не хотів мене слухати. *Yeah*!

Я кажу: — Я не можу дихати. О! То що іншого!

Він послухав і дав мені справку — 10 днів, щоб мене не *bother*–ували. А по 10–ох днях він написав, щоб дати нефізичну працю. О, я ту справку взяв, тримаю як Бога, й прийшов показав бригадиру, бригадир був Васько Микола, то він належав до кандидатів партії, він не був партійний, але кандидат — як треба, то тоді візьмуть, бо комуністична партія це *sometime*, як тут в поліції — скільки треба. Так само там, як треба партійця, то вони візьмуть, але кандидати є. Але він не був грамотний, то я йому прочитав. Він бригадир, а неграмотний. Я йому прочитав справку, каже: — Е, Ванька, він був добрий до мене, він також є бідного походження, навіть не мав школи, мій тато, хоч ми були бідні, але він дав усім школу, він послав усіх до школи.

All right! Я собі вдома сиджу, а *across the street* бригада, й одного дня приїжджає предсідник колгоспу, там якийсь його голова, помічник, і кричить на бригадира: — Чому ти не слав туди й туди підводи?

А бригадир каже: — Де я візьму? Зроблю з людини? Я не маю людей! А я сиджу під хатою — *across the street.*

А він, предсідник колгоспу.

— А того чорта чого ти не пошлеш?

А голова каже: — А qо таке?

Він каже: — Має справку на 10 днів звільнення всяких робіт, а по 10–ох днів, щоб мати йому нефізичну працю. Ану поклич його сюди!

А я чую! Через *street*–у, через улицю. *Ja*. Ну я йду. Ну, а той папір тут, в пакеті, сорочка і так само тримається. А предсідник каже: — Ти маєш справку?

Кажу: — Так, маю.

А він почитав: — Ти можеш бути бухгальтером. — *Bookkeeper.*

Кажу: — Чому ні! *Ja*, я можу бути. Він до бригадира: — Дай йому коня, хай їде до бухгальтера, до офісу, голівний бухгальтер хай його провіре. Як пройде, передай йому звіт, а бухгалтьтер хай іде до *dam*–у. На *dam*, насипати *dam*. А він був росіянин, Макіїв. Я пішов, він мені дав десь вирахувати кубометер — як довго, як широко, як глибоко землю викопати — скільки буде квадратних кубометрів? Я то зробив.

Він каже: — *Okay*, можеш йти приймати. Я прийшов — бухгальтера вже того немає. То я був бухгальтером. *Ja*. До 40–го, до 41–го року, *ja*. А в 41–ім році то вони вже знали, що війна буде. То брехня, що кажуть, що Росія не знала, Росія знала, Росія готовилася, лише вона не мала зброї як слід. І люди не любили їх. *Ja*. То вони звели дві бригади докупи, дві фарми. А фарма мала одна 10 людей робітників, друга, кожна на 60 людей, 60 людей робітників. *Ja*, трудоспособних, так називалося. І там був бригадир і бухгальтер. То вони звели дві бригади до купи — один бригадир і один бахгальтер. В тій бригадій був слабший бухгальтер, я був сильніший, я завжди здавав звіт, третього дня в мене все було *all right*. Всі праці, весь інвентар, і скільки сіна, худоби — все третього дня пішли. І ото вони мене поставили на дві бригади, на дві бригади — 120 осіб, а як діти скінчили школу й діти пішли до праці — там усі роблять — ні, *not*, *nobody horse around* — ти не бачиш нікого вліті на *street*–і, всі на праці, хіба, може, п´ять, шість років. А 10 років, вісім років, він уже поганяє коней. То я мав *two hundred people*. І кожному окремо треба тримати особистий рахунок. Я був *tired*, був с–*quit*–ував. Я за три місяці не дав звіт, я трудодні тримав, і все тримав, а не дав звіт, що люди їли. Скільки люди їли три місяці, хто скільки брав чого. Я тільки пописав, а не рахував скільки коштує. І не дав звіт. Я сказав, що я піду в армію, піду бити німця (сміх). А я вже був *tired*. Я не міг казати, що я не хочу.

Пит.: Вертаючися до голоду, ми ще не говорили про голод. А коли розпочалося розкуркулення в Вашому селі?

Від.: В 28–му році.

Пит.: Скільки осіб було розкуркулено?

Від.: От, Денисенко був розкуркулений, моєї мами дяді,ото є дядьки, то їх уже не було, їх уже, вони знищені є, але їхні родини вислали.

Пит.: Чому?

Від.: Просто вислали. Вони не були багаті, вони не мали господаря, не мали батька — старший дядько помер після світової війни, Першої світової війни, а другий виїхав в місто Краснодар, там жив собі сам, не їхав до жінки, бо не вільні було йому їхати, щоб його люди не бачили. Він проїжджав ... *want day out.* То його зловили. А то Гелікало, два Гелікали. Чотири, п´ять. Сікорського, то поляк, то того я не знаю, що вони йому зробили, але маєток його забрали, вони його десь вивезли геть. Я, Ковальський був, поляк, так само, то в колонці, там де німці жили, і поляки, то я думаю — він є в Америці. Йому дали візу виїхати в Польщу, то він, я думаю, в Америці, тут є Ковалький ковбасник (сміх), може й він. Бо я знаю, що його не вислали ніде, лише дали йому папіри виїхати в Польщу. А він прямо з Польщі виїхав у Америку.

Пит.: Може?

Від.: Може бути, я так тільки думає собі, але голод почався, страшний голод почався в 32–му році восени, на осінь. Прийшли, забрали все, що ти мав у хаті, зграбували все, навіть з огірків насіння позабирали, з кавунів, дещо не було забрали. Оставили тоді голі стіни, і живи як хочеш. То люди, дехто мав капусту квашену, помідори квашені, огірки, то тим жили, перебувалися.

Пит.: А то не брали?

Від.: Ні, то не брали. То не брали, але зерно всяке забрали. Картоплю забрали, бо то сіменний фонд. *Ja.* Картоплю, пшеницю, ячмінь, маслянку, кукурудзу, насіння з кабаків, з огірків, з кавунів — то вони все позабирали.

Пит.: Як то відбувалося, як вони приїхали й забрали?

Від.: О то вони составили в комсоді й йшли з хати до хати й перешукували й хату, де що лежиуть, і все. Не можна ховати. Дехто ховав — як є груба стіна, трошки є простір, то туди засипали пшеницю, закладали, так як *bricklayer* замазав. І там находили. Мали такі щупи, залізні щупи. І або постукає — там буркотить — валяють. І там пшеницю найдуть. До землі находили, люди закопували на городі, де є, подивляться, що там є лощина, свіжа земля рита, він щуп пусте, витягне, а там пшениця. — „Ждеш до дела" — бо ти закопав сіменний фонд, у в´язницю посилали. Люди вкривали хати соломою, були криті, то він поклав другу солому, й між ними клав мішки з пшеницею. Той іде з щипалом, найдуть пшеницю, розкриють хату, позабирають.

Пит.: Як часто траплялося?

Від.: То восени!

Пит.: Так, але як часто вони приїжали до...

Від.: То кожний день ішли, *check*–ували твою хату, що ти їсиш, як то ти ще не вмер. А вже на весні, коли віють пшеницю, і як пшениця *good*, і як там трошки жито таке недородне, або є який, так степовий горошок, *wild peas* є, степовий горошок, то–то відходило в шкляв. І то мій тато зберіг то, як ще він був живий. Зібрали то в мішки й висипали на горище, в нас на *attic.* Як уже не було чого їсти, то ми йшли зі сестрою, я ліз там, брав миску, таку велику миску наберу того послiду, і тоді перебираю. Горошок і жито таке, кине, що попадало таке в *screen, you know?* І тоді зварим, і то їли. І одного разу один чоловік іде й каже: — Добрий день.

Кажу: — Добрий день!

А він подивися на мене й каже: — Ти ще й голод ви піднімаєш.

Через декілька днів прийшли й кажуть: — О ти їси, що ти й досі не вмер?

А я кажу: — Маєм посів на горищі, й той горошок перебираєм і то їмо. Я ішов на працю, а сестра була вдома. Я пішов на працю, приходжу з праці — забрали.

Пит.: Ой! Він був сексот.

Від.: Забрали. *Ja!* Забрали. Що робити? Приходжу додому — сестра плаче. Оставили лише одну миску, десь на вечерю, а завтра — здихай! Вона плаче. Кажу: — Що є? А, каже: — Прийшли й забрали той послід увесь, і змели геть. позмітали, щоб не осталося нічого. Я поліз, подивися — ех, нема нічого.

— А хто забрав? — питаю.

Вона каже, що бригадир з другої бригади. *Ja.* Його прізвище Тротяченко, українець. От, я пішов до нього, я є такий, що не боюся говорити, в мене — хто ти є? Я говорю правду, й я не боюся.

Я кажу: — Григорій Амвросійович, чого, що ти забрав у мене те послід жита, як же тепер можу жити?

А він каже: — Ванька, по любові, Ванька.

Кажу: — Грогорій Амвросійович, твій тато, і мій тато були *friend*–и. Ти, твій брат Іван, Ванька, і сестра Марія, ми разом ходили до школи, ми були *friend*–и — чому ж ти забрав?

Він каже: — Мене послали. Я не пішов сам забирати, мене послали, щоб я забрав. І каже: — Прийди вечером, як буде вечоріти, темніти, й розійдуться з бригади, прийди з відром, *pretend*, що ти йдеш по воду, я тобі дам відро. Ну, я пішов додому, почуваю, бачу, що вже вечоріє, вже робиться *dark*, то восени. Ні, на весні. Я взяв відро й пішов. Пішов, він в мене забрав скоренько відро й каже: — Йди, щоб ніхто не бачив. Ну, я пішов. І тим я дожив, тим відром. Стали тоді кормити. Стали давати на п´ять днів, я думаю — чотири кіла куркурдзяної муки. То я дякую йому, що він мені дав. Але він не забрав з його волі, його послали. Партія не хоче йти сама, щоб грабувати, бо вони є *good*, а ти йди, граб. Був час такий, що я їв коріння з рогози. Не було, що їсти нічого абсолютно. Я завжди між людьми. Я був малий, а де старі люди — я там, слухаю, що вони говорять. Одного разу я слухаю, говорять, що через Кубань, так називали „Трусове коліно," колись Стара Кубань, вона йшла такими закутками, *yeah.* І тут перерізано, а то оставити, там така глибока є яма, що не дістанеш дна. І вода там завжди — як у Кубані. — так і в тій ямі. І тут одна, друга, і третя. А то є глибока, а тут є мільше, що є дно. І за неї, як рівчак, що проходить вода в Кубань. Як вода підіймається в Кубані, то вода йде там, як вода опадає, то дойде тут. Так, що можна човном їхати туди. У нас казали „байда." Я пішов до Кубані, й я почув, що там є ракушки — по–російському. А тут як? *Clams, clams.* Тут є в *store*–ах, де там і риби, і раки, *crab*–и. Там є ракушки, й збирали. Пішов до Кубані, взяв мішок і побачив, що байда чиясь там є. Я взяв, через Кубань поїхав туду, поїхав сам. Мав 17 років. Як ти голодний, то не боїшся нічого. Я пішов там, бродив по тіх мілках, і я наловив цілий мішок. Повний мішок, ледве, що доніс до байди. Поклав у байду, привіз додому, поклав у вагани, налили води, бо вони живі. Вони так як яйце — білок — всередині є жовток. То гарячої води набере миску сестра, гарячої вони наллє, вони розкриються, вона повиймає їх, зваре.

Знаєте, голод, *never mind*, голод, їли, *nice test.* І то скінчили їсти — що зробиш? Я слухаю — люди говорять, що ходили до плавні й копали коріння з рогози, й тоді сушуть, миють, сушуть і товчуть і роблять пляцки й так їли. Я кажу сестрі: — ми підем у плавні, я чув отак і так. І ми пішли — сім кілометрів. Пішли, накопали там коріння, принесли додому, помили, і тоді сушили, так на плиті, товкли, то робили пляцок — болото. То болото, так як *poison*, але що ж, їли, може *couple time.* Я був хворий, пішов до доктора. Доктор каже: — Як то не вмер, ти ще досі живеш?

Він знав мого тата.

— Що ти їсиш?

Я кажу: — Коріння з рогози.

А він каже: — Ліпше вмерти, як то їсти, то недобре то їсти, ти будеш мати *vein heart*, будеш мати порок серця

І я то мав. Я тут казав, що мене хотіли судити, я мав. І тепер маю. Будеш мати порок серця, ліпше вмерти. Я нічого не сказав, тільки подумав — ліпше ти вмри (сміх).

То перейшло, ми тоді, сестра пішла через Кубань, там був радгосп, пиляли там дрова. То дівчина, розумієте, й я пішов з нею. Я попиляв один день, і хвалюся. Сестра каже: — Ти будь вдома, я піду сама.

І вона пішла сама й ходила може тиждень, і там дістане трошки хліба й огірок. І то сама з´їсть, там немає, що їсти на один раз, але мусить ділитися, трошки мені, трошки собі. Прийде додому й плаче, дасть мені половинку, і плаче. То я ту половинку переломлю один, і дам їй (плаче). *Ja.* Але пережили. Одного разу вона пішла на працю, а я в смітнику рився, і знайшов три картоплинки, *like beans*, я голодний був, зробив вогонь, спік їх, і з´їв. Я ще до сьогодні (плаче) чую запах тією картоплі. Я сказав, що мав тільки три, не мав що ділити. Я ще сьогодні *feel*–ую *guilty*, що не тримав, не чекав на

неї. *Well*, то російське царство, то російський рай. О, *ja*! То все пережито, *boy, boy*! Ти не живий? Але потім стали давати, я думаю — в березні. Стали давати на зароблений день, бо там грошей не платили, я не знаю, ви того мабуть не розумієте.

Пит.: Так, на трудодень.

Від.: Трудодень. Що ти трудився цілий день. За день ти заробив тільки три *quarter*. *Ja*. Або пів дня. Як якась добра праця, ти заробив день *quarter*, день і пів процент дня. Я був бухгальтером, останнє, як казав. То як стали давати кукурдзяну муку, тоді я сказав сестрі: — *Come on*, ходи тут на працю.

І так пережили. І вони дали наказ, росіянам, які приїхали в 34–му році до нас, до села, дали наказ, щоб виїхати геть, бо тут буде кошмар. Розумієте, що є „кошмар?"

Пит.: Так!

Від.: То вони виїхали, а в 35–ім році приїхали назад і кажуть: — Там не було голоду. Був хліб різаний, але був хліб, не був, картопля була, там був хліб. То Тамбовська, Воронізька — російські околиці. Там не було голоду. І там працював у колгоспі — розумієте, яка то є правда. Він там працював в колгоспі, приїхав тут, у це село, де він у нас жив, і йому дали хліб на трудодні, дали пшеницю на трудодні. Як то є так? Цього він не дістав там, йому дали тут. Яких тисяча кілометрів, а може більше. *Ja*. Ви в Нью Йорку, так називають „Толстовський Фонд" і є напис: „Толстовский Фонд — чтобы ни один русский человек не пропал." Так само в Росії. Ти є росіянин, ми тебе потребуємо. Ото як я вам казав, що записав мене „Колесников." Тоді: — *All right*, домой! Ти имеешь время."

Пит.: Чи багато людей повмирало з голоду?

Від.: О, *ja*! Хутір ще не так дуже погано, а по станицях люди мерли як мухи. Я чув, що Шахтинська станиця, то там вимерли люди, *house* — і позаростали лободою, що не видно *house*–у. Люди людей їли.

Пит.: Чи Ви чули про випадки людоїдства?

Від.: О, *ja*! Навіть у Краснодарі продавали м'ясо людське. Але зловили, знайшли ніготь в м'ясі. О, *ja*! Люди людей їли. Моя сестра тікала, йшла до *store*–у за чимсь, я не пам'ятаю вже, прийшла додому перелякана, каже: — Гнався за мною чоловік. Вона хотіла перейти, *like short way*, то втікла до хутора, прийшла додому. В нашому селі не було *store*–у, то *store* був чотири кілометра. Там коло сільради *store* був. *Kerosene, kerosene* тримали там. Там продуктів не було.

Пит.: Чи був торгсин?

Від.: О, ні! Торгсин як був, то мусив мати золото, вони викачували золоті, щоб ніхто не мав. То в Краснодарі був торгсин. Там може купити лише за золото. Купи там муку, що ти хочеш.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте приблизно яка частина Вашого села померла?

Від.: Ні, я не можу цього сказати.

Пит.: Половина, чи більше?

Від.: Ні, не так дуже погано, ні. В нашому селі. Там де Олбинське село, там було ліпше, вже там, там не були такі варіяти, як у моєму селі. Але померло чимало людей.

Пит.: Чи Ви виїздили зі села під час голоду?

Від.: Не вільно було куди–небудь їхати. Ви ніде не поїдете. Як залізна дорога, то є 27 кілометрів до залізниці, а пароплав був, то три кілометри до станції, але ти не можеш, ти ніде не поїдеш, ти мусиш мати справку, мусиш мати перепустку де поїхати. Ти не можеш піти до брата сім кілометрів, провідати. Бо мусиш іти на працю.

Пит.: Де були Ваші брати?

Від.: Один виїхав у цей район, де був хліб. То його там заарештували, посадили в в'язницю, а з в'язниці він прийшов уже то все перейшло. А другий був сім кілометрів від мене. То він був також заарештований, але його випустили, бо він був у російській Червоній армії під час революції.

Пит.: Чому він був у Червоній армії?

Від.: То забрали до армії. Він був червоноармієць, але родина моя не належала до парті, мої всі доньки вірять в Бога. Всі, навіть ніхто з моєї родини — не з маминої сторони, не з татової сторони ніхто не був у партії. Порозкуркулювали. Тато мав четверо сестер, троє було в нашому хуторі. Кравченка десь вислали, його маєток забрали, поставили там дітясли. Він мав виноград, сад і ліс, цегляний дом. То там

зробили дітясли. А другу не *bother*–ували. А третє вже, я думаю, вона вмерла в 33–ім році, і мій двоюрідний брат, він помер.

Пит.: З голоду?

Від.: З голоду, *sure*, з голоду. Я їх ніколи не бачив після голоду, я їх не бачив. І так, що ти мусиш сам себе вважати, не дуже то язиком ляпати, й не ходити десь, до когось. О, він був мій двоюрідний брат, але я ніколи не йшов там. Я не хотів, щоб він мав *trouble*, бо я в *trouble.* Ти не можеш навіть говорити зі своїм рідним братом, бо ти не знаєш якої він думки. Але мої брати були *all right.*

Пит.: Що влада зробила з померлими селянами?

Від.: Там не було так дуже *bad*; не так як на Україні. Там бульдозером, їхали з возами й кидали на вози, або по станицях, і тоді гортали. Люди хоронили самі себе.

Пит.: А як це скінчилося?

Від.: *Well*, то в березні почали давати голодним хліб, тобто, кукурудзяну муку. І так дожили до урожаю, а тоді дали на трудодні. Так то все забули, так то все то перейшло. То була ідея знищити український нарід, бо вони не хотіли йти в колгоспи, не хотіли працювати в колгоспах. Робити, так називали „саботаж." На Україні саботаж і на Кубані. Я знаю, один росіянин — Андрій Макіїв — пішов зі сином в поле, і там на весні збирав коріння. Його зловили, заарештували, то в в´язниці довідалися, що він росіянин, і пустили його додому. Дали їм хліб і пустили додому. В в´язниці там перечікують. Він росіянин? Росіянин. Пустили його додому, а його сина послали на курси на інженера.

Пит.: Ой!

Від.: Розумієте? То є — подумати! Як ти росіянин — *all right*!. А ти як хохол — вони називали „хохол."

Пит.: Я знаю.

Від.: А ти не можеш назвати його „кацапом," бо то образа людини.

Пит.: Значить в Росії не був голод?

Від.: Ні, ні. Там не було голоду. Бо я то знаю, бо приїхав той Шуше, в 35–ім році, й він дістав на трудодні, ми питали його сестру, Варюшка, Варка, а називали Варюшка по–російському. То питали, як там було? Там не було голоду. Був хліб, була картопля. Голоду не було. Житній хліб, але був хліб. То вони створили на Україні, знищити український нарід.

Пит.: А після голоду, чи люди говорили про голод?

Від.: Ні, то мусить бути *shut up*, забути все. Ні, то не можеш про те говорити. В них такий лозунг був: — „Кто згадует старое — глаз вон! На згадуй старое, то всё пройшло."

Пит.: А коли Ви приїхали сюди, чи Ви знайшли людей, які також пережили голод, чи говорили з ними, що вони казали? Чи люди ще боялися?

Від.: Тут є люди, що пережили голод, то Приходченко, я їх стягнув з краю. Я приїхав тут, я не мав нічого, але я стягнув їх. Я знайшов людей, що підписали папери — полька одна підписала. Каже: — Panie mój, я люблю тебе. Сам *reason*, я люблю тебе, я підпишу для тебе. І вона підписала й люди приїхали. Приїдеш *next*, в другу неділю, я підпишу. Я поговорю зі своїм Владеком із сином. Поговорили зі сином, той їй сказав історію, що поляк приїхав до поляка, ту, до Америки, і не схотів іти на працю. Ти мене стягнув, ти мусиш *support me.*

І він його відіслав назад, розумієте? Вони мали сварку. Він вийшов на *rent*, і той чоловік мусив платити за нього *rent.* Він тоді пішов до іміграційного відділу, й його відіслали назад. *Smart*, Вальдек. А я їй сказав: — Ні, я того не зроблю вам, я є православний. Я того не зроблю. Як люди ті будуть мати візу, що вони будуть їхати — я їм напишу листа, що як вони тільки приїдуть до Бостону, або до Нью Йорку, щоб вони зразу змінили прізвище на моє, щоб вони їхали до мене, не до вас, щоб вони вас не *bother*–ували. Вона каже: — *Okay*, то прийдеш *next time* (сміх). Я ходив може три, чотири рази до неї. Він каже я поговорю з другим сином. Я кажу: — Де той син живе? Вона мені сказала, й я поїхав до нього, Пуцавель. *Yeah.* Я поїхав, знайшли його там, із одним чоловіком, що він тут був — Іванчак, він мене возив, бо я не мав *car* — і в той час, я тільки приїхав. Як тільки приїхали, я зразу зробив *permit*, зразу на другий день. *Ja.* А жінка вдома, жінка українка, він поляк. Належать до православної церкви. *Ja*, і то та полька, вона мала чоловіка українця, він помер, він православний, *ja.*

Case History SW20

Anonymous male narrator, b.1924 in Strokova, Pereiaslav district, Kiev region, one of 4 children of a middle peasant with 10 *desiatynas* of land and livestock. Narrator's father was forced to join *kolhosp* but quit in 1932 and went to work on the railroad. The village had 400 families (almost all Ukrainians), a 7–year school, 3 *kolhosps*, and a church. Village school switched from Ukrainian to Russian in 1933. Church was closed in 1935 and made into theater. *sil'rada* was run by local Ukrainians. "Dekulakization happened like this: They came and all went to the *sil'rada*, where there was some kind of meeting, to which the people all went and were told to sign up for the *kolhosp*. Well, some did sign up, because there was no way out, because they had the power to force people, and they forced them. Well, some didn't want to, and...were taken by force and either sent to Siberia, to labor camps, or they fled...to the Donbas to work in the mines." People started to starve to death in the fall of 1932. Narrator started school in September with 20 to 26 children in his class. In the spring there were only 10, and the school was closed, but it was reopened in the fall. Before it was closed, the students could buy a cup of soup for 15 kopeks. Grain procurements were carried out by men with pointed iron pikes who searched everywhere, tore down the stove, and took all the food. No one in narrator's immediate family died, but narrator lost his maternal grandmother and maternal uncle. There were many homeless orphans who were later taken to a camp and made into party supporters. Narrator's father went to Moscow to buy bread and returned saying that everything was available there. Narrator's mother had some gold rings and crosses she traded for food at the torgsin and also made soup from acacia leaves. The famine ended when they began selling bread and giving people a little something for their work on the *kolhosps*. Only 1/5 to 1/6 of narrator's village died because it was on the railroad. Narrator heard of instances of cannibalism and of whole villages dying out.

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?
Відповідь: В 1924–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: Строкова на Київщині. Село Строкова.
Пит.: А район?
Від.: Переяславський район, Київська область.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько мав фарму, на ренту, до 32–го року, а в 32–му році в його забрали, як забирали до колгоспу всіх, то в його забрали, і він пішов до колгоспу. А тоді, в 31–му році, в 32–му він покинув колгосп і пішов на залізну дорогу.
Пит.: А скільки Вас було?
Від.: Нас було троє братів і одна сестра, ну й батько й мати.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Батько, я думаю, мав десь 10 десятин. Мав коней, корів, то все тоді мусив віддати в колгосп. І як вже покинув колгосп то назад вже не дістав. Пішов на залізну дорогу. А потім вже як, ми, можна сказати, не померли з голоду, бо на залізних дорогах, як мій батько робив, то він діставав, там пів фунта хлібу на день міг купити, а я, мати, батько, брат, і сестра то ми діставали, мали право купити по пів фунту, то було на картки, то з того вижили.
Пит.: А чи Ви можете описати Ваше село, було велике?
Від.: А, село велике було. Ми мали, я не знаю, може мали яких 400 дворів. І ми мали троє колгоспів.
Пит.: Чи була церква?
Від.: Так, була церква до 35–го року, а тоді закрили церкву, познімали дзвони, зробили театер.
Пит.: А була школа?

Від.: Так, школа була, школа була семилітка, а пізніше, як церкву закрили, то з тієї огорожі, що мала, то вони зробили школу десятилітку.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Як в 32–му році, коли я починав йти до школи, то була по–українському, з 33–го року, то було все по–російському.

Пит.: А що там вчили?

Від.: Школи були добрі, але такі школи, як ці щось, щось історія, то все було перекручено, вони не говорили правдиву історію. Ну, а так математика, то все те було добре, теорія була добра, але практично, ми не мали де практукувати, бо то не мали на чім, не мали того, ніякого устаткування, нічого.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте, про колективізацію?

Від.: Ну, колективізація, пам´ятаю, що заставляли, щоб уписувалися в ті колгоспи, а пізніше, хто не хотів, таких багато було людей, що мали багато землі, багато, й то заставляли до колгоспу, щоб усе державі віддали, до колгоспу. Люди не хотіли, то їх викидали надвір, забирали все самі, а люди мусили йти десь в другі міста, найбільше йшло на Донбас у ті *mine*–и.

Пит.: А що Ви пам´ятаєто про сільраду?

Від.: Сільрада, то так як голівне місце колгоспне. То тоді там записувалися, як ішли, то записували до колгоспу, чи там щось, чи там, як хтось народився, то реєстрували там у сільраді.

Пит.: А хто був головою сільради?

Від.: Ну, я не знаю, я не пам´ятаю.

Пит.: Чи вони були українці, чи росіяни?

Від.: Ну, вони українці, бо в нас село було українське, а росіян дуже мало було.

Пит.: А як відбувалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення відбувалося так: вони приходили, йшли всі в сільраду, якісь там збори були, йшли всі туди, ну й там заставляли, щоб вписувалися до колгоспу. Ну, дехто вписувався, бо не було інакшого виходу, бо оте заставляли й то вони мають, вони мають силу й вони заставляють. Ну, а дехто не хотів, а як не хотів, то вони забирали силою, а їх або везли на те, на Сибір, у ті трудові табори, або люди тікали потім, так як я вже казав, на Донбас, там по тіх по *mine*–ах робили.

Пит.: А коли люди перше почали вмирати в селі?

Від.: У 32–му році. Восени 32–го року, я ходив до школи, як я ходив до школи то в 32–му році, я в вересні почав іти до школи, а потім, то в нас у клясах було може яких 20 до 26–ти тих дітей. А вже за три місяці, то вже осталося тільки 10. Вони закрили ту школу. А пізніше, в 33–му восени знову відкрили школу.

Пит.: Як відбувалася хлібозаготівка?

Від.: Хлібозаготівка — уряд хотів, то собі зробив. Хотів, щоб забрати, все чисто й людей загнати до колгоспу. І так він робив. Як мій батько був, накладали на рік о стільки там того, стільки м´яса, стільки там того. Батько ще те не виплатив, а вони вже друге накладають. Ну, а звідки? Нема нічого, нема з чого, то вони приходили забирали все і *that's it.*

Пит.: Шукали скрізь?

Від.: *Ja*! Шукали скрізь, і в огородах довбали, і в хатах довбали скрізь, такі були залізні палиці, печі розвалювали.

Пит.: А що сталося, як вони знайшли?

Від.: Вони забирали, забирали все. В нас прийшли, то в нас вже нічого не було, але моєї матері брат із другого села приніс такий невеликий — може 100 фунтів — мішок кукурудзи, *corn cob.* Ну, й він каже, що в них шукають, а в нас може не будуть шукати, бо батько робив на залізній дорозі.

Ну то ми понесли; батько відніс і поклав де колись корови були, так скотина була, там такі ясла, що їли, то він поклав туди. Ну, вони прийшли й до нас шукати. І вони щось знали, знайшли й забрали. Мати каже, що то не наш, то каже, брат приніс, а вони кажуть: — Як він приніс, то хай прийде там в сільраду, то там ми йому дамо.

То ніхто ніколи не віддавав нічого.

Пит.: А хто перший вмирав з голоду, чи молоді, чи старші?

Від.: *Well*, мені, то тяжко сказати, бо як у нас у родині ніхто не вмер. А в наших родичів то материна мати вмерла, материн брат умер, і брат мав сім дітей, то п´ятеро.

(Плач.) Ні, бо то в нас було найтяжче дитині до 10 років, ті що нижче 10–ти років, то дуже.

Пит.: А чи були доми для безпритульних?

Від.: О, *ja*! Багато було. Батьки, як умирали, то діти йшли де хто міг. А вони тоді забирали, то уряд забирав і посилали в такі табори, і там робили з них партійців.

Пит.: А як люди спасалися?

Від.: Як хто міг, так і спасався, то дуже тяжко сказати. Більшість їхало, чи тікало до міста, як там якусь працю знайшли, то там трохи платили, й давали ті картки на хліб, що можеш купити хліб, купити щось їсти. То так. А по селах як хто міг, так спасався, бо як моя мати, то вона якісь золоті перстні якісь мала, хрести мала золоті, то батько їздив до міста й золото продовав.

Пит.: В торгсині?

Від.: *Ja*, торгсин. А хто не мав, то мусив умирати.

Пит.: А що люди їли?

Від.: Їли все хто, що міг дістати. Мати моя знає, як варила якийсь суп із листя, з дерева, акації. Знаєте, що то акація?

Пит.: Ні.

Від.: А, то таке дерево, що білим квітне. І такі квіти їли.

Голос іншої особи: То було таке, що мишей, котів, псів також їли.

Від.: Таке було.

Пит.: А як Ваша родина спаслася? Ви казали, що тато працював.

Від.: *Ja*. З того ми так і вижили. Він міг купити хліб пів фунта для нас, фунт для себе. То з того найбільше вижили, якби не то. Батько мав такі ноги пухлі.

Пит.: А як скінчилося це?

Від.: Скінчилося так, що вони почали продавати вже тоді більше, більше по тому, по *store*–ах хліб, в 33–му році й хліб не продавали, а пізніше почали хліб продавати. Тоді люди, що могли, що мали, то ніс на базар, бо гроші не мали — у колгоспі робиш, то там ніяких грошей не маєш. І несли на базар, і продавали, або міняли, й так. А пізніше вже почали трохи платити в колгоспах, і так пішло.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте?

Від.: Ну, та що? На селі там нема чого пам´ятати, бо там не було такого ніякого *excitement*, ну що там пам´ятаєш? От, живеш, устав, день, як ж що їсти, ну то як маєш чи батьки дадуть. Як вони мають, то їси, а як немає, ну то ходиш скрізь, та й все.

Пит.: А Ви ще ходили до школи?

Від.: *Yeah*, я ходив ще пізніше, в 33–му як став, то до 39–го, ну, але що там? Сім років скінчив, то ще не мусиш платити за сім років, а пізніше ти мусиш платити, а батько не мав, не мав чим платити, а ти не міг заробити ніде, бо ти в колгоспі нічого не заробиш, то я скінчив і на тому й скінчилося. Пізніше почалася війна, то й був *finish*.

Пит.: Чи Вам дали щось їсти в школах?

Від.: Як я ходив до першої кляси, то там продавали нам такий *cup* на один день, 15 копійок коштувало. І то я половину мусив з´їсти, а половину сестрі приносив. Мука була, вода й мука тільки, то й все — ніякої начинки.

Пит.: А після голоду, чи люди говорили про нього?

Від.: Ні.

Пит.: Нічого не казали?

Від.: Ніхто, так між собою, в родині, то говорили, або й в родині боялися говорити, бо коли діти йшли до школи, то вчителі в них питали: — Що ваші батки говорили?

Про ту систему всю, розумієте? І багато дітей казали що почули, що батько те й те сказав, то пізніше й батьків забирали. То батьки вже тоді боялися говорити при дітях.

Пит.: А чи Ви знали тоді, що в Росії не був голод?

Від.: О, *ja*. Мій батько їздив по хліб, у 33–ім році. Як він робив на залізній дорозі, він діставав то *vacation*, і він міг їхати там, не знаю, на 1.000 кілометрів, чи трохи більше, я не знаю, не пам´ятаю скільки. Він поїхав до Москви, купив хліб. Віз назад, до України, приїжджали, забрали.

Пит.: А що він говорив про ці подорожі?

Від.: Він говорив, що він попав,то й купив там усього такого, в *store*–ах купив, прийшов на потяг, як почали до України доїздити, то забрали все.

Пит.: Що він там бачив?

Від.: *Well*, в Москві, він казав, що все є. Там все можеш купити. А тільки до того, до України доїжджаєш, то вони все забирають.

Пит.: Я чула, що вони не дали українцям хліба.

Від.: *Ja*, вони для того й зробили голод, щоб українців душити.

Пит.: Навіть у Москві? Я чула, що навіть у Москві не дали.

Від.: *Well*, я не знаю, бо я там не був. Де батько був, то він казав, що купив хліб.

Пит.: Так?

Від.: Так п´ять чи шість кілограм, я не знаю. Приїхав до того, до України доїжджав, там зараз те, міліція ходила по потязі, забирали все, й їдь далі.

Пит.: А що сталося з померлими?

Від.: *Well*, люди самі як могли хоронили, а як не було кому хоронити, то їздили вози — може два було на возі чоловіків, і то забирали з хати, й брали на вози й везли на цвинтар, і там робили яму. Їм за те давали їсти. Вони робили яму, закопували. Ховали без нічого.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте приблизно яка частина Вашого села померла з голоду?

Від.: Я не можу сказати, бо то там, як то кажуть, статистику ніхто не вів.

Пит.: Ну приблизно, чи половина?

Від.: Ну, половина, я не думаю, що половина, але десь може, я не можу так сказати, що на правді може бути, може бути п´ята частина, або шоста частина, я не знаю.

Голос іншої особи: Але були такі села, що всі повимирали.

Від.: О, *ja*. Були такі, що, всі вмирали.

Голос іншої особи: Там позаростало все травою.

Від.: Пізніше після війни вони з Росії присилали росіян і заселили там їх. У нас багато не повмирало з голоду, бо в нас була залізна дорога, й то люди робили на залізній дорозі, то доставали хліб. А так деякі села були, що далеко від залізної дороги, ну то що тільки з колгоспу, а з колгоспу нема нічого. Бо нічого там, скотину віддали всю, а там немає чим годувати, бо так кожний її годував, як мав, а так як нема чим годувати, то воно дохло, і пізніше колгоспи нічого не мали. Як хто, а то що від людей забрали, то багато позсипали, що були ті, накрито, багато, то сипали на тому, надворі, й пізніше дощі пішли. Вони ставили там поліцая. Як поліцай бачив, що хтось прийшов вночі красти те, він застрілив і то все. Пізніше воно погнило й все. Ото люди, кожний в себе мав, ну то дбав, клав там на місце де його складав, не псувалося, а як у колгоспі, то там не мали де складати, бо то колгоспи робили в тих, у більших господарствах, у кого було, то вони там робили колгосп. А там для всього села, там немає міста на те все.

Пит.: А після того, як Ви приїхали до Америки, чи люди говорили про голод на Укрїані, чи Ви знайшли тут людей?

Від.: О, *ja*! Тут говорили вже, *ja*, тут говорили. Але там то ніхто не говорив, бо то знали, що за те каратимуть. Там ніхто не говорив.

Пит.: А Ви були в Німеччині?

Від.: *Ja*!

Пит.: Чи люди в Німеччині знали теж, що голод був?

Від.: Я не знаю за німців, чи вони знали.

Голос іншої особи: Я розказувала.

Від.: *Well.*

Голос іншої особи: Я казала німцям все.

Від.: Я не знаю, я того не знаю. Я сам не повірив би, якби я там не був. Бо то є тяжко повірити в щось таке.

Пит.: А чи Ви чули про людоїдство?

Від.: *Ja*, я чув, але я не те.

Голос іншої особи: О, як мати їла дітей, поїла.

Від.: *Well.* То вже не було те, люди помішалися, не знали, що робити. Голод, то найгірша хвороба. Не їсть може тиждень, і вже не знає, що робити. Тут не їдять, щоб не були грубі, а там вони зробили те, поставили на дієту, не дали нічого їсти. Що хоч, те й роби.

Пит.: Як люди вмирали, що влада сказал про те, від чого вони вмирали?

Від.: Ніхто в влади не питав, бо хто піде владу питати від чого той чоловік помер? І влада нічого не казала.

Пит.: А що вони писали?

Від.: *Well*, я не знаю що вони писали. Бо вони щось писали, то нас там не допускали до того, що вони писали. Я не знаю, що вони писали. Я знаю, що нічого доброго не писали. Брехали. Ото й все. Що я знаю, то напевно. Вони тільки в ті, як вони називають „трудові табори." То й там люди з голоду вмирають, вони не пишуть нічого, пишуть щось друге. Бо там так, як тебе туди забрали, то ти мусиш робити, як ти робиш, як ти зробиш норму, то ти дістанеш стільки на ту норму їсти належиться, а як ти зробиш половину, то половину дістанеш. А як ти нічого не зробиш, то ти нічого не дістанеш. А як ти вмер від того, що ти не міг виробити норму, ну то твоя вина, й то не їхня вина. Так воно зроблено там, і так і є, і так буде довший час, аж, я не знаю доки. І де вони не підуть, то скрізь таке роблять. Скрізь роблять голод, і тоді пізніше мають армії, а людям роти позатикають, і люди не мають права говорити нічого. А тепер скільки забрали після війни, чи там є страєки, чи там ніколи страйків нема. А раз був там десь у Новочеркаськім, то вони постріляли всіх і все. І на тому скінчилося.

Пит.: Чи Ви маете ще щось сказати?

Від.: Нічого не маю сказати, але, ну що казати, про що говорити, що? Так було й є. Зараз може голоду немає. В 47–му, му чули, що був голод, після війни. Але люди не доїдають там, не мають досить того, їжі нема, ото що є. Люди мусять красти. Як уряд у них усе, то вони мусять в уряду вкрасти. То там усе на тому й стоїть. Бо як людина не може вижити, то мусе красти, а красти де? Ну те, що уряд має, то те мусить красти. У сусіда нічого не вкраде, бо сусід сам нічого не має. Голод позабирав усе, понищив то все, а люди осталися бідні, нічого не мають, і мусять тепер робити те, що їм кажуть. Ото все. Як то довго буде — я не знаю. Кажуть — далі вони хочуть визволяти, далі. І визволяють, забирають другі держави і роблять те саме, що в них.

Пит.: Дякую.

Anonymous female narrator, b. 1926 in the village of Novi Stupky, Zin'kiv district, Poltava region. Narrator's father was middle peasant who joined the collective farm fairly early during collectivization. The village church, which conducted services in Church Slavonic, was closed before famine. Narrator's youngest brother died during famine. Narrator was taken to Germany for forced labor in 1942. Narrator, obviously traumatized by childhood experience of the famine, recalls that as early as 1932 hungry people stole other people's Easter bread (*paska*). Later people died in the streets of the village before her eyes, and the bodies lay a long time because there was no one to bury them. There were no cats, because the cats had all been eaten. When horses died, they were buried, then people would come at night, dig them up, and eat them. Narrator's five year–old brother tried to dig up potato plantings when a guard came and stepped on his hand. Narrator heard of outbreaks of cannibalism but knew of none in her village. One neighboring family died out completely. Both collective farmers and individual peasants died. When bread did become available, many more died from overeating. Many also died from typhus, which narrator and her entire family contracted. "They took everything from us. They pumped it out; a commission went round to the houses... They were local people... They looked for grain. If somebody buried some, they found it, I don't know how."

Відповідь: В нас лежали на дорозі, вмирали. Я йшла, він так до мене махав, я злякалася, втікала, йшла в другу сторону, там чоловік лежав, вже мертвий, вже не ворушився. Потім в нашому селі багато людей померло. Всі родини їх вимерли, ніхто не остався. Тоді в наше село звозили дітей сиріт, яких батьки померли. Але їх багато померло, бо то вже було запізно їм допомоги дати якусь. Вони їх привезли, нагодували й вони з того померли. Уже від *food*–у померли, бо то вже було *too late* давати.

Я пам´ятаю, що після голоду багато людей потім довго лежало, бо не було кому ховати. Поки йще були сильніші й їм давали якийсь суп, щоб вони могли ями копати, то ще вони копали. А тоді вже на тім супі довго вони вже не копали.

Ну, то довго отак лежали. А потім уже як хліб прийшов на полях, це історія дуже довга й розказувати її з початку на цілий день, як у жито люди лізли, як зі жита вибирали зерно, й їх там багато били й гонили. Як прийшов хліб, дуже багато людей померло. Померло, бо наїлися й померли.

Уже було запізно. У нас вдома мама не давала нам по кусочку сьогодні й завтра, в вечорі, зранку, помало, так ні. Хворіли ми дуже від того, дезинтерія була страшна. Потім, тому що люди були може ще де лежали не поховані, й тиф випав, великий тиф був. У нас у хаті все — мама, я, два брати, і вітчим — мали тиф.

А в селі багато людей померло від тифу. Так ходила комісія від хати до хати. Прийшли, в хаті всі лежать відразу без пам´яті, як тиф. То забирали їх, везли в якусь лікарню, а з хати все брали й десь якийсь ґаз пускали. Так ото було. То вже в 33–му восени. Ну, бо то я пам´ятаю, бо ми ще тифом були хворі. Пам´ятаю, що не могли знати, чому і де я є. Так як у нас був *porch*, як ото в мене. Мені так зимно було в хаті, я лягла на *porch*–і, де сонечко було. І не могла, як до себе прийшли, я була в лікарні. Я не могла знати, чому так погано щось сниться. На *porch*–і лежу, мені такий сон сниться, що то мене вже забрали, я без пам´яті була. Не знаю, і там говорили чогось до голодівки стільки, що Україна згубила багато людей. То більше як ото, що вони пишуть 7.000.000–ів. Ніхто їх не рахував. Цілими селмаи вимирали. Потім вже казали, що цілими селами вимирали. Але нам, дітям, батьки не могли нічого казати.

Чому? Тому, що дітей в школі питали: — А що твій батько казав?

Казали дітям, що вони будуть такі герої, а діти як діти, то казали. Тоді забирали батьків геть.

Засиляли їх, то дізнатися дуже тяжко було що. Так ми коли почуємо, щось говорять люди, не всі діти були. Такі діти були *smart*, знали вже, що заберуть батьків, як щось скажеш. Ще які думали, що ось він буде, то сказала дитина, особливі такі менші, шість, п´ять років такі. Братові меншому було п´ять. І ми рано вставали й пішли

пастися. Ішли так десь на поле, на луку шукати, може де *clover* цвів. Але того ще не було. Так цвіточки рвали й їли й таке. Десь яких листочків шукали, так вижили. І якось то прийшов потім хліб. І вішалися і топилися і з глузду зїйздили, люди дуріли й не знали, що вони роблять. То був страх великий, і не можна було до Росії, бо Росія їла хліб до схочу. Росіяни сьогодні, вони не знають, що на Україні був голод. І вони не віріять нам, що був. У них було хліба. Так вони наш хліб їли, а ми з голоду померли, бо по хатах ходили, забирали й як пів хлібини в хаті якійсь. Осталося, то забирали. Діти, не діти, нащо їм. Ніхто на те, то діти, там їм *human rights* не для нас. Ми вже тут *discover* в Америці, то не для нас. Тому наші люди бояться що й говорити, бо там родичі ще є. Я не маю рідних. У мене два брата було, мама померла, але я маю *cousins and* ті *cousins* перейшли *hellfire, and hell* перейшли ті *cousins.*

Церкви ламали. Чому ніхто їх не *stop*?

Питання: Коли то було?

Від.: То було так. У нас було то мабуть у 35–ім році, я думаю так. Закрили вони церкву, майже в 32–ім році, 31–ім. Не пам´ятаю, коли закрили. Я тільки пам´ятаю, що була в бабусі раз в церкві я. А потім вона закрита була, то люди не ходили. І потім пам´ятаю дуже добре, як дзвони скидали. Ну, як великий дзвін скидали, як хрести стягали, то я все пам´ятаю. І закрили церкву.

Пит.: Чи люди там були, чи люди плакали, кричали?

Від.: Люди й кляли, щоб вони й попадали, щоб їх і Бог наказав. А диявол є *of the bigger strength.* Ось що й говорили так. Ми були діти й ми боялися того гріха, що то за гріх буде, що церкву ламають, бо так старші говорили то.

Ну, а потім вона стояла церква новісінька, бо я родилася 26–го року, то мене не хрестили ще в нашім селі.

Ще не готова була церква. Ото вже може яких чотири їй роки було, тій церкві.

Нова — новісінька. Ламали, а то люди там в нашім селі колись ще доки до радянської влади, до колгоспу, то вони там по п´ять копійок, по 10 складалися на ту церкву, коли й поки її поставили. І як міг хтось таке дати їм таке *allow* таке зробити?

Ну, бо то як можна людині зробити, щоб вона була така пухла, ті кістяки були такі, *I mean.* Носили мертвих дітей, матері самі розказували, їли своїх дітей. Як була родина, то в родині думали, кого з дітей зарізати, щоб ті вижили. Ну таке розказували, бо, що таке було також по тих. Як можна то? То *beyond description.* Що там ще робили? То вже наші люди поки їм не страшно.

Його поїли, й будемо бачити його на тім світі. Ну, що так? Тільки, що до Росії не можна було поїхати за хлібом, то бо був кордон. Через кордон не можна було. А тоді під час голоду, а тепер кордонів нема. Ну й що ж світ зробить з того? Бояться, бо то є *power.* Який *power*? Той *power*, це, пробачте, по дорогах роблять, у них толет нема. Я була й то по дорогах робили. То *power*? *Yeah*, в чергу стоять та за чим? *Yeah*, то *power.* Я взяла свою доньку, вісім років їй було в 66–му році коли я їздила. Вона то не розуміла. Та *ask*: — *Mother, where is the bathroom*? — Ну, кажу: — Там у кущі йди, там всі ходять. У ті кущі, то можна повірити, то вона пішла, тоді прийшла й каже: — Мамо, я думаю, що якийсь там *poison* є. — Я подивилася, а там кропива. В нас така та жалюча. Та дівчина була така як червона як клубок і так кропива пожалила. Так як тут часом буває *poison ivy*; ну то такий там *bathroom.* Ну, вона там то так плакала, хоче назад вже. Я думала, що не добуде й цього тижня, що мені дали там побути в селі. Ну, то є *power*, то є *power* той.

І сьогодні що роблять з Даниловим? Не пускають. І от на них сказав один, що той Шеварднадзе так сказав то Шульцові, що неможливо то. Якусь вимогу той ще дав. І ото й все.

Помагайте полякам, Польщі помагайте. Америка Польщі помагає, хоч вона й комуністична, але Україні ні. Туди не можна. Там мову відбирають, і все одне. Ну, кому нам жалітися? Нам нема кому жалітися, або ми як жаліємося, тоді нас геть треба. Чому? Бо Франція воювала, хотіла Україну. А й то турки воювали, хотіли Україну. А тоді Карло XII, шведи, вони були також і шведи хотіли то. Всі хотіли то. Німець тільки раз брався, і він хотів Україну. Він, німець, робив *a big mistake.* Українці повірили йому, здалися всі в полон, перейшли, не хотіли воювати. Думали, що німець буде ліпший. Дістали німця, то що? Від Сталіна. Ну, давайте тоді, то було УПА, ну, тоді давай самі себе боронити. Ну, випустили кого? *Human rights.* Кого випустили з в´язниці?

Шаранського. І добре, що випустили. Я не проти, нехай. Та хоч одного нашого письменника випустили. Ось померли всі молодими в в´язницях.

От, за якийсь час наші будуть їхати. Давайте гроші, бо наші їхатимуть у Вашінґтон. Давали, їздили наші в Вашінґтон. *Well*, наші в Вашінґтон мусять їхати *Cadillac*–ом, бо як приїдуть *Chevrolet*–ом, то на їх ніхто не буде дивитися. *Okay*, їздили наші *Cadillac*–ом, *and what happened*? Нічого з того нема. Як не пускали до конґресменів, телефонували до конґресменів, писали й все. Хоч один приїхав з наших тут? Випустили Мороза. Ми не знаємо до нині хто він такий?

Ну, той Мороз. Його жінка відказалася, що не він. Хто знає? І маємо так, що люди *get disgusted and they just given up.* Бачуть, що це *hopeless case.* Ну, ніхто за нас руки не тягне.

Okay now, what якщо він невинний? *Then what*? *Nobody cares.*

І так їх досить багато людей. А мого чоловіка мати, вона вже досить стара. Я з нею говорила, кажу: — Ма, що ви знаєте?

Вона похитала головою. Вона перемішала голод і війну, коли, як то в якім це році було? Воно було це в 33–му, що не хватало їсти. — Не був, каже, до Різдва, а після Різдва то хіба ж уже в когось була там картопля.

Це так переживали. А пізніше була війна. Ну, вже не так як було в 33–му, вже щось собі заховали, вже хоч не ходили по хатах та не копали. Вона перемішала все на світі, факти. Каже, що ми биками їздили. Якими биками? Там не було котів, котів поїли, де там бики якісь? Одного чоловіка ще рано на весні, раненько ще, ото вже багато людей вже сказали, там померли. І була корова в хаті. Корову в хаті тримали, вони не виводили її взагалі надвір. Годували в хаті. І влізли вночі в хату через стелю і витягли корову й люди чули й боялися, бо знали, що поб´ють, якщо вони не даватимуть, і *thats all fact.* Нам, то шкода було, бо не було ні пса, ні кота, нічого не було. Коні були дохли й їх закопували в день, а вночі відкопували й їли. *That's all.* Коней їли. Не було нічого, ніякої звірини не було. В нас удома така кішка одна, стара вже була. Ми не знали, де вона ділася, думали, що хтось її з´їв. Хтось зловив і з´їв. Як уже голод перейшов, вона прийшла й звірина як була мудра, вона пішла геть у поле.

Бачила, відчувала, що нема ніде нічого. Я з поля прийшла аж пізніше. Пси, бачите, не йшли з дому, то тих поїли й вже не знайшли їх. Які подохли, то тих поїли. Тій трагедії ніхто взагалі не повірить.

І це є все. І малі дівчата кажуть: — Треба було Сталіна скинути. А чому ви не голосували, щоб його скинути?

Ну йще, як американці кажуть: — Треба було *vote against him.*

Вони всі не мають поняття взагалі, як то було. Не можна кидати пісок в повітря.

Так всі вчителі, вся інтелігенція, все було. Забирав чорний ворон та й десь вивозять, і вже ніхто не вертається. Казали, беруть тільки на сім років, не питалися.

І так по сьогоднішній день, ті люди вже не поверталися, і то їх забирали. Вони померли там — то їх позамучували й все. Так дітей багато сиріт пооставалося, що батьків забрали, а потім їх гнали на війну воювати. Вони не знали, за що вони воюють. Ну, вже як вони виросли, вони вже розуміли, що таке, що то є, як ніхто не міг нічого. Бідні так сидять, ніхто не може казати, а ми тут, нічого, не можѐм зробити. І вже по радіо кричить і те наше, те кричить воно до нас.

І чоловік там дістав там де дивляться, не сидить приміряє, чи *shoes*–и, черевики, там, не там іде *dress*–и приміряти. Це не таке, то не таке — а може в другім *store*–і буде. Що дістав, що рука дістала? Душили в чергу, я була в черзі там цілу ніч, сиджу, з вечера вже сідаю там. А потім сильніші прийдуть уже, тоді вже, як прийде мій вітчим, так він уже за мене стане, а як він не прийде, що йому часу нема. то й мене відопхнуть сильніші. Влізли, що в чергах дітей й жінок видавлювати. Голі діти, не мають ніщо, щоб і в школу пішли. Нема послати в чому. Прийдуть мої дівчата: — *I'm not gonna wear this today. I wore that yesterday, and I wore it the day before. I'm not gonna wear it.*

А я кажу: — Дітки, дітки, а я прийду зі школи, то мама попере те на другий день до школи. А то навіть аби що полатане аби не гола. — А на другий день, кажу, знову те саме.

— *Well, I don't like it.*

І також американцям то тяжко це все зрозуміти. Я не хочу щось поганого сказати, чому вони не розуміють, бо я ж кажу, то є *beyond description*, і вони то взагалі не можуть

то в´явити. Ми розказуєм, то вони: — *Ah, that sounds terrible, you know, sounds icky and all that, I mean.*

Пит.: Ніхто не хоче чути про такі речі.

Від.: *Yeah*, йому *sounds icky, that the thing, but that's the truth*, голодна людина *does anything.*

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Я чула за таке людоїдство, але в нашім селі здається не було. Ні, але чула, що їли, з людей й робили то ковбаси, то їх находили так якби по більших містах. Були. Я не думаю, що то по селах було. А так як я зі села ніде не їздила так. Це все говорили після голоду. Казала, м´ясо як голуб´яче, *you know.* Хто то був, ті люди, то не було в нашім селі, а батьки й знали, я не думаю, бо то було десь, казали в Києві чи в Полтаві, не пам´ятаю де. В більших містах то було.

Пит.: Як зветься Ваше село?

Від.: Село Ступки.

Пит.: А який район?

Від.: Зіньківський.

Пит.: То на Полтавщині? В Полтавській області?

Від.: *Yeah*, Полтавська область. То в нас у селі не було людоїдства. Було, що люди мерли. То батьки, діти померли були, так родини, але ніхто нікого не їв.

Пит.: Скільки Вас було? Скільки братів, сестер було?

Від.: У мене було тільки двоє братів. У мене не було сестер. Молодший від мене помер. Ну, й були мама й батько. Нас було п´ятеро. І баба ще була.

Пит.: Чи Ваш батько був розкуркулений?

Від: Ні. Не були розкуркулені. Були там у нашім селі такі люди, але в нас не було того багатства. Розкуркуляли більше багатих людей, ну вже мого вітчима, як ми прийшли, то в нього не було того, щоб він у колгосп пішов. То забрали в колгосп і все.

Пит.: Коли він пішов до колгоспу?

Від.: Зразу як почалася колективізація. Я не пам´ятаю коли вона почалася. То здається десь у 27–ім році. Те що я пам´ятаю, то ми вже були в колгоспі. Не знаю як ми туди пішли, що було. Як був голод, то ми вже були в колгоспі.

Пит.: Чи Ви знаєте, скільки десятин землі він мав перед тим?

Від.: Не знаю, не багато, але не знаю, скільки він там мав. Чула колись як мама казала, що був середняк. Скільки землі як середняк він мав, то мене не обходило.

Пит.: Ви були дуже молоді тоді.

Від.: Де була наша земля, то я вже нічого не знаю. Знаю, що в нас був город вдома. І то все, що було наше. Раз ми мали корову, а тоді ми мусили її продати, бо м´ясо здавати треба було. А вже другої не було в нас. Не було вже, як я поїхала з дому, не було, не було вже в нас корови, війна почалася, вже в нас не було.

Тоді були б німці забрали, то *too bad.* Я не пам´ятаю добре як розкуркулювали, бо я ще була мала — може чотири, п´ять років. А тільки казали, де наша школа була, що тут куркуль жив. Був він родич мені, моєму рідному татові, якісь вони родичі були. А вже нічого мені, бо нам були якісь родичі, а мого тата брата також не розкуркулювали. А тільки його так за ним слідили, а він що був? У церкві дзвонив; дзвонарем був. І за те що свічки продавав. То паламар, як називали. То був якийсь ворог народу, бо то в церкві дзвонив. Ну то не родина була, не мого тата родина жила тут. Багато таких, що як гарна хата була, вигонили з хати. А брали давали якимсь чи комуністам чи я не знаю, хто вони були. Але в нас була хата стара. Поганої ніхто не хотів, то ми вже там жили й так. Згоріла в війну, казали. Я це не була вдома, як вона згоріла. Я в 42–му році вже була німцями забрана до Німеччини.

Пит.: А Ви сказали, що була школа в Вашому селі, так?

Від.: Так.

Пит.: Чи то була уркаїнська школа чи російська?

Від.: Ми мусили вчити російську мову й українську мову. *Yeah*, ми вчили нас. Була семилітка в селі. Село було величеньке. Наша сільрада. В нас десь була семилітка. До семи кляс.

Пит.: А вчителі були росіяни чи українці?

Від.: Українці були вчителі. Прізвища їхні були українські. Ніхто з нашого села не був з учителів. Вони були прислані. Одних учителів знали, вони були з Зінькова, ми

знали їх батьків, то вчителька була. То вона географію викладала. Вони були українці. І ще один викладав фізкультуру й хемію. То була родина Дух. Також був українець. Були українці вчителі.

Вчили ми й російську мову, й мусили ми знати так як українську мову. І з п´ятої кляси починали німецьку. Ми її вчили в п´ятій, шостій, і сьомій клясах, і в восьмій клясі повторяли, а в дев´ятій і 10–ій вже мусили англійську мову вчити. Війна почалася, я не дійшла до того, а там вже вчили англійську. Школа в Радянському Союзі строга школа. Там була добра школа, одне я можу сказати. Там вимагали науку. Ну, тут не те, що ти хочеш то береш. Ти не здав, то сидиш поки тебе в армію заберуть. Коли діти не йшли до школи, або не хотіли чи що, то батьків викликали й штрафували. П´ятьдесять карбованців був штраф. А в школу мусив іти, мусили посилати дітей. Там не було, що я *drop out.* Ти чого *drop out*? *For what reason* ти *drop out*? Ні, ні, школа була так, що ми в світ пішли, то вже ми всі були грамотні. Ми приїхали, я англійської мови ще не знала. Німецьку, латинку ми знали. Але я не можу писати, бо мені треба *spelling.* А то деякі слова, але не все. Але читати можу все. Читати я можу. Як ти можеш читати, як ти не знаєш *spelling*? Я не знаю, бо я можу читати. Я прочитаю все, в мене от книжки, от *Reader's Digest* є, я все читаю, але я не можу писати.

Пит.: Так, то тяжко.

Від.: Нічого не розуміла я, думала, що я не буду їхати назад у Європу, я нічого не розумію. Тяжка то німецька мова, ми мусили вчити, приїхали, то ми вже вміли читати німецьку, але ми не могли говорити так як німці. Ми деяке там слово так знали, але ми там навчилися німецької мови. Я не навчилася говорити, але читати дуже легко було. А приїхали сюди, то знову не розуміємо ніде. Хоч люди нас не розуміють, так ми їх розуміємо.

І так ми маємо гарну країну. Як приїхала я на Україну, в Києві там, як там гарно, як там ще деякі церкви стоять і так колись називався Київ золотоверхий Київ, і так є. Блищать ті бані, ті які ще стоять. Софія стоїть. Печерська Лавра стоїть, Володимира вони почали протестувати, відновили Володимира. Кажуть, Андріївський Собор уже служив і там дуже тяжко було нам.

Поля які там. Ну, колись Україна годувала всю Європу. І в кінці кінців сама померла з голоду. *Yeah*, тільки тим, що не забрали. Не того голод, що в нас не було. В нас було. В нас забрали все. Викачали, по хатах ходила комісія.

Пит.: Чи то були приїжджі чи місцеві люди?

Від.: Це були місцеві люди, бо то тільки, що от бідне найдуже, то я кажу, такі були, що робити не хотіли колись. От такі були. Такі були ледачі, що не хотіли робити, таких вони підбили, що то він наживав, ви в нього робили. Ну, от я працювала в чоловіка, що я приїхала до них. Він був президент тут однієї *shop*–и. Вони папери виповнили на мене. І я приїхала сюди до них. І я в них робила *housework* і там жила, поки я вже заміж не пішла. Чоловік мій також приїжджий. А то є в них жила. Мені було дуже добре, я не можу, то так колись були й в нас люди багатші, які могли так землю купити й інакше не може бути. Ми не можем бути всі мільйонерами сьогодні. Ні, я не гніваюся, що тут чоловік який мільйонер, а я ні. Ні, абсолютно мене то не журить. Ну, там було так і там робили. Ну, як комуністи сказали, що ти там йому робив, а він не даром там не робив; як вони ліпше тоді жили, як жили як пішли вже в комунізм. То ти там роби, того він такий багатий, так ти йому роби й то. І там були не такі дуже багаті *for hell*, які там багаті. Їх то порозкуркулювали й ти будеш потім в його хаті жити й його вижинуть, а бідним віддадуть, ну *nobody give* бідним *nothing.* Але такі ходили. Такі вислужувалися. І своїх із свого села, вислужувалися і копали, підлоги копали, а то підлоги які там були? Глиняні. Не дошки, ні, як у кого були, то зривали, то не *mean nothing*, і копали, шукали, то такі залізні ті були, що підлоги довбали, чи де не закопаний хліб був.

За хлібом шукали. Ну, й дехто заховав, находили, ну, не знаю, чи находили. Ще тоді мені, я пам´ятаю, що до нас приходили, але я не пам´ятаю, чи в нас копали в хатах. А питали, чи то я питала, що то ті дядьки хотіли. То мама каже, вони хліб шукають. А я не знала, який вони хліб шукали взагалі, що то таке було. В 31–му році, мені було п´ять, шість років. То ще діти на те мало ваги звертали. То свої ходили, що в церкві дзвони знімали, то не були знайомі, не були свої. То казали, що з Росії присилали більше, церкву закривали. То не були свої, але що хліб шукали, що по хатах ходили,

вишукували, то були свої. То була та продажня шкіра і то свої, що продалися. Кожна нація має добрих і недобрих людей. Ну, зараз скільки письменників наших, що пишуть за Росію, *well*, що? Там вони живуть, що робитимуть.. *Anyway*, було багато таких, що свої і тільки шукали. З одного тільки чоловіка пам´ятаю, що знаєш що, і цей приходив до хати, той другий мені казав, а я не пам´ятаю, хто вони були. Одного чоловіка, ще бачила його пізніше. Такі мої роки були. А дітям тому батьки нічого не говорили, бо, я ж кажу, що вони дітей *frightened* були. Боялися, що може тоді, бач, і Кіров був.

Пит.: Потім?

Від.: Орджонекідзе був, здається; я не знаю хто вони були. *Yeah*, в нас у школі їхні портрети висіли. Усіх керівників незабутих. І тоді по одному їх знімали. Казали, що то помер вже. Кірова пам´ятаю. Пам´ятаю, що помер, казали, що вороги вбили товариша Кірова і тоді й зняли, ворог народу він був. Ну, Сталін перебрав, вони казали, що його куркулі вбили. Й куркулі його не бачили, не мали доступу до нього. Потім я пам´ятаю за Орджонекідзе. Він помер. Чорне на червоному. То всі говорять, шкода Орджонекідзе. За пару днів портрет зняли, ворог народу був. Тоді також за того Ягоду пам´ятаємо, що був ворог народу, близький то якийсь там морський, за цих я пам´ятаю. А ще тоді, а то ще Каганович, Микоян, Чубар, такі ще були до війни, я думаю, що то всі були.

Пит.: А чи Ви ще були в школі, коли Скрипник помер самогубством?

Від.: За Скрипника не знаю нічого. Петровський був, але недовго. Петровського чи зняли чи що.

Пит.: А Постишева?

Від.: Постишева також знали вони. Він був великий троцькіст. Ягода був. Там їх багато було. Тепер пишуть, що то Сталін сам прибірав. Тоді ніхто не казав. Було, що з закордону була банда послана, то так говорили. А там банда з закордону, ніхто туди ніхто не міг туди приїхати. Ну, ми вірили; дітям казали, що виловили троцькістів. Це вже так перед війною то було. А дітям говорили, щоб шпигунів ловили. І то було в селі. Якийсь старець може просити за хлібом, а діти біжать, кричать: — Шпигун, шпигун. — То так направляли, а діти кричали: — Зловили шпигуна. Бо так казали їм в школі, що вони прикидаються немов вони бідні, вони старці, вони прикидаються так і так. А діти думали, це вже він мов старець, а шпигун він є. Що мав у селі шпигувати. Там не було що. Ну, то так було. За те я трохи пам´ятаю.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, коли люди перше почали вмирати з голоду?

Від.: Ні, 33–ій я тільки пам´ятаю. Що тоді ото було найду. Казали, що то вже в 32–му почалося. Ну осінню 32–го й весна, зима й весна 33–ій. То так було. В 32–му ще так зимою, з 32–го до 33–го мабуть вони почали ото ходити, забирати, а вже весною був сильний голод. На ранній весні, бо, я кажу, бо тільки почало було гірше й гірше.

Пит.: А Ви казали, що молоді мужчини повмирали. Вони перше опухли?

Від.: Багато. Які пухли, *you know*, то ті хлопчики. Молоді хлопці, мужчини, які пухли. То тим вже спасіння не було ніякого. Трошки більше виходили ті, що зісохли. Ну, ще не пухли, були що вже напухали, водою набиралися. То тому вже, казали, спасіння ніякого не буде. Ну тому особливо, як вони пухли по чоловічому, по статевих чоловічих органах, тоді вже особливо не можна було спасти там. Вже там вода набиралася, в мужчин в таких молодих. Ну хлопчиків то, я знаю одного хлопчика в нас. Вся родина вимерла, а я його бачу так, як він ішов селом і, Боже, цивилізовані люди ми вже, нарід, але то голі ходили. То так голий він був, знаєте. Ну, не дивуйтеся, то як умирали, як бачили, що вони голі. То було в нас *same thing*, ну, він був такий пухлий, ой що то так було, він таке як *corpse*. Ви знаєте, так воно вже то померло, то вже. Довго ви їсти давали й вже нічого не допомогло. То вже було *far too late*. І вони вже ті діти й не хотіли. Вони вже так своє доходили, то вже не то. Пам´ятаю я, що моя *cousin*, вона мала хлопчика маленького. Ну такий, що тільки починав ходити. А як на працю вона йшла, його в хаті самого закривали. Я пам´ятаю, що я, було, піду, туди, вона жила там, де мій рідний дядько жив, а я піду й до вікна й так ходив на лавці, так плаче, сам маленький такий. І на лавці ходить, до віконця прийде і вже так йому попідпухало, маленькому, що тільки починав ходити. А тоді вони знайшли його вдома мертвого. Сам так помер у хаті. Я ще пам´ятаю, його в садку заховали *near home*, *you know*, *orchard*, *you know*, *at home*, *all that*. То як мої *cousins* десь їхали праці шукати десь, одна вернулася *in bad shape*, а одна, десь по якихсь лікарнях була, потім приїхала до своїх

рідних сел, у місто своє Зіньків і якось узнала, хто її батьки. Там їм дали знати сюди дядькові, та вони пішли, її забрали, то вже після голодівки вже, але то було вже *late*; її ввечері так поїхали та забрали, а вночі вона вдома померла. То я пам´ятаю. Я її не бачила, як уже я прийшла зранку, то вона вже померла. Так *my cousin*, *my cousin first class.*

Пит.: А чи активісти також померли? Ті, що забирали хліб.

Від.: Вони потім забирали, а потім їх позабирали. То я не знаю, чи їм давали їсти чи ні, я не знаю за те чи вони казали, що багатьох все казали — носив вовк, понесли вовка — так така приказка була, що вони брали й їх забрали. А я тільки одного пам´ятаю, так, тільки оповід, так у вічі впав.

І там він був, він був трохи сиротою, в конюшні, в нашім селі, то були такі, то свої й приїхали, і в колгосп гонили свої.

Пит.: А Ви казали, що церкву закрили в 35–му, так?

Від.: Ні, то розібрали. Закрили її до 33–го року. Її закрили. Чи в 30–ім, я не можу пам´ятати, коли нашу церкву закрили, бо я ще пам´ятаю, що я ще була в церкві. Ми ходили й до причастя. І в мене була бабуся рідна. Вона мені казала, що їсти не можна, гріх буде, як ти щось уже з´їси й отець побачить, на чолі виступить. А я не пам´ятаю, чи я щось з´їла, бо я стояла ввесь час, чоло терла, бо там же також дітям не давали. Було *strict* йти до церкви. То я пам´ятаю, ніколи не забуду, що я так чоло терла, бо боялася, що виступить на чолі. А то є гріх, ото я, знаєш, і після того я не пам´ятаю вже. Я думаю, що церкву закрили в 32–му, чекайте, ще це в 32–му році, як паски ще святили, то казали, що вже віднімали паски. Уже як несли люди, то вже були такі голодні, що вискакували. І віднімали паски. Мабуть у 32–му, 31–му так поводилися. Закрили, що не правилося. А потім її розібрали. Розкидали її геть, сам *foundation* такий остався, черепиця десь ділася. Але я знаю, що німці на тім місці, де стояла церква, вже не на самім, але десь такий двір, мали. *Yard*–а як тут називають вони цвинтарем, де поховані мертві, а в нас цвинтар називався двір, де стояла церква. Вона була обгороджена залізною, ну до половини от так була цеглею обкладжена кругом велика така *yard*–а, тоді залізна огорожа. А то двері відкривалися вже в неділю, в суботу вже йшли до вечірні, а то було закрито там, ніхто щоб там з дітей не лазив, або щоб не кидали. Був сторож тоді, це було не вільно ходити. Бо я ще пам´ятаю, то мабуть було в 32–му, 31–му, бо ще паніматка давала нам раки. А той був священик, була його жінка, давала нам раки. То я ще пам´ятаю, що там як я пам´ятаю, то мусить бути десь так. Ну в 31–му, 32–му. Бо ми були малі й за тим дівчата ми йшли, червоні вони були, казали: — Нате, діти. — І ми то так несли й боялися, щоб не вкусили. Ми варили ті раки. Треба пам´ятати. Після того я вже не знаю за них, ото так було то тоді. А в 34–му, або ж в 35–му, може в 36–му, десь от так, ну вже може яких чотири роки перед війною її розібрали. Там як її закрили, то якийсь чоловік, хто він був, то я не знаю, а знаю, що там він варив золото, з образів виварював. Не бачили, ну в вікно була труба проведжена. І там ми тільки бачили, що дим ішов. Чи він уже образи палив, чи чим то тільки виварював то те золота з образів, я не знаю. То були закриті двері, туди нас не пускали, й ми там ходили, недалеко було від мене, де я жила. Церква була близько.

Пит.: Чи то була автокефальна церква чи російська православна церква?

Від.: Я не пам´ятаю, по–слов´янському там правилося. Колись по наших церквах правилося по слов´янському.

Пит.: Ну, а чи то українець був священик?

Від.: То, що я знаю, і дяк. Я дяка добре пам´ятаю і його дівчат дуже добре. Я дяка дуже добре пам´ятаю. Він уже був хворий, то вони його не брали. Він помер. Але я його добре пам´ятаю, дяка, *yeah.* А священика ні. Дяка дуже добре пам´ятаю, бо вже я була трохи старша. Вони були українці. Так і жили вони на Україні, його дві доньки. А правили в нас по–слов´янському, а не по–російському. Ну, я це не знаю, як та церква називалася на ім´я. Не пам´ятаю то чи вона була, не знаю. Українці ми належали до неї, а росіяни не ходили. В нас не було росіянів у селі. Ні. В Зінькові були три церкви, й там правили службу так, як у нас. Священики були зіньківці. То я думаю, що то було так. То чи може вона була під російським тим владикою, то я не знаю. За владик нічого, абсолютно нічого не пам´ятаю, чи були які владики, чи що було. І не пам´ятаю, щоб були в нашім селі, тільки один священик знаю, що був і його забрали тоді. Казали, що то один помер, один був похований в селі й казали, що в голодівку його схопали й шукали,

чи на ньому не було золотого хреста. А то давніше про це не знаю, може ще тільки ми були *babies, something.*

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте приблизно, яка частина Вашого села померла з голоду? Половина чи більше половини?

Від.: Я не знаю, не можу сказати. Я не можу сказати, бо наше село називалося Нові Ступки, Старі Ступки, я не знаю. Ото я тоді ще як другі діти не знали так всіх людей. Я то знала тільки одну родину. Недалеко вона так була. То вони потім всі померли з тієї родини. І з другої родини, то вже пізніше хлопець один з нами до школи ходив, казали, що в нього всі померли, тільки він остався, жив так у патронті вже, де дітей позвозили. А я його, бачите, не пам´ятаю. Вони далі жили від нас і не знаю де. Не можу сказати скільки людей померло.

Пит.: А як Ви спаслися?

Від.: Ото ми так робили. Листя ми так те, тоді то мама в Охтирку пішла трохи те, а потім її поставили там, де дітей звозили, і вона то там їсти готовила, за ними ходила так, доглядала тих дітей. І там що їм їсти давали, вона то була трохи нам дасть, додому принесе, щоб ніхто не знав і так то в нас. Мій вітчим *actually* пішов, вже весною, як картопя посходила а тим. Хто мав, то вони садили лушпині, не було там, а він там у однім городі хотів накопати, вкрасти собі їсти, так сиру, і його так побили. Жінка його застала, побила. То я знаю, що в нас не було, а так то тільки ото, якісь посіяли буряки — зійшли. То вже листя буряків тоді їли і такево, що вже трохи посходило й кропиву їли. Парили і таке то. І так усі, і так люди багато й оте кінський щавель їли. Знаєте, що таке? То було ніби хтось свячену паску знайшов. Те все поїли. Того не було, нічого вже не можна було дістати. То на траву, де *clover* який посходив. Так от також найти й так, ми вживали. Ну ми сильно сохли. Я то була нічого, от так як ото, як показували то в Етіопії одна дівчина така стояла гола, не дуже великого росту й така то я кажу — дивися на це, я як себе бачу. То я така була. На мені не було нічого і брат мій так був. Він не пух. Ми листя парили, варили яке таке, яке зілля збирали.

Пит.: Чи він діставав пайок?

Від.: Ні, не діставали. Нічого не діставали ми, не діставали нічого. Люди так мерли й ще в колгоспі. Трохи давали тим, що ями копали. І там варили їм і тим, що на тракторах їздили. Бач, бо ж ми вже не могли орати, якби всі померли. Не всі були трактористами. А вони там, де картоплю чистили, й вони там не дуже її чистили, такі тоненькі де лушпиння позатоптувані були в землю. Я пам´ятаю, як ми з моїм братом маленьким пішли, менший за мене, а він то лушпиньку побачив і там сидить, ті лушпиньки відовбує. Один чоловік прийшов і наступив йому на ручку. *Yeah*, я *never* не забуду. То свої. І так йому на руку наступив, щоб не брав. *Yeah.* Тій дитині так наступив на руку. І не пам´ятаю, хто він був. Тільки вже він закричав так, і ми пішли геть. І не брали вже тих лушпинь нічого і не можна було то писати. Якби може я була старша, я би більш бачила. Більш би дивилася, що робити. Я пам´ятаю, що мій брат кричить, на все село плаче, і кричить: — Мамо, я їсти хочу.

Я не пам´ятаю дуже добре. А я його так усе тільки кажу: — Перестань, немає. Перестань, немає.

Та я те пам´ятаю дуже добре. Це все було його писати — чи то пам´ятаєш, як ти все кричав, що ти їсти хочеш?

— Ну, пам´ятаю — каже. Як я була вдома уже, в 66–му році, я два рази, 76–му також, була, там вони золото нам продавали. За доляри то, й такі самі камінчики були. А мій брат тоді й каже мені: — То каміння не правдиві, не те бери, а бери якесь суцільне золото. Ти пам´ятаєш один перстень в нас в голодівку?

І він пам´ятав, як то мама їздила в Охтирку міняти за хліб там. Йому п´ять років було, *yeah.* Я як сьогодні його бачу. Ми пішли з ним, сказали, що там така долина була, що там якийсь щавель там. Показався, а вже його давно з корінням повидовбували. Не було. І ми пішли з ним. Взяли мішок, пішли. Ми туди дійшли, а щавля нема. І ми ж уже охляли, іти не можемо. І я йому посаджу на мішок, він сяде, та й тягну його так вот то, і я не можу його тягти, він не йоже йти. Ну, аж старший брат прийшов нас шукати там, десь йому то, а то я не можу вже темно було, ми не могли. Йти не могли вже, він уже все хотів лягти на той мішок. Ми віджили, маєм добре, те що я пам´ятаю.

Ну коли своїм дівчатам разказую, вони не мають поняття. Вони кажуть: — О, мамо, *why, why, was like that then? Why didn't you do it this way, why didn't you do that and take care?* —

Why didn't I?

Там не можна було, ні. Ми не мали права хліба мати. Щоби ми мали хліб і бачили, що ми не голодні, то б вони прийшли б і батьків забрали, де ви поховали? Не вільно було. Все. Як може де хто яку миску заховав, то він їв по зернині, бо він боявся, щоб на ньому не видно було, що він голодує. *Yeah*, то не було то вільно. І може хтось би заховав, а так з голоду помер, бо знайшли вже було. То не вільно було, що хтось мав їсти, ні. Вони би прийшли шукати, перевернули б, хату розібрали.

Case History SW22

Anonymous male narrator, b. 1906 in Poltava region, husband of SW 23, who also participates. Village had autocephalous church which was closed. Narrator describes revolution and NEP. For the first year or so after collectivization people worked conscientiously, but they didn't work like people do when they are owners. There was also a little drought. So not as much was produced as before, and *kolhosps* failed to meet quota. Then the state organized commissions of local officials and of local Ukrainians who were well disposed toward the authorities to go round to people's houses and take what bread they had, finding whatever was hidden, loading it on wagons, and taking all the grain. People subsisted on pickled vegetables up to Christmas. "And right after Christmas people had nothing left. People began to starve, and the suffering became great. There was no help, nobody gave anybody anything. People left their homes, went out into the world, went looking for food, for bread. They looked for food on the roads, and the half–alive people fell down and died. At that time I went to a station and travelled from Ukraine to Russia. This was illegal. There was nothing to eat, and everyone able to leave did so. The starving people from the villages gathered at the stations. Especially from the villages people fled and gathered at the stations, but they wouldn't sell them tickets without a permit, and those without a permit couldn't buy train tickets to travel. So they sat on top of the cars, and when they train moved they rode atop the cars or on the couplers between the cars. They went not knowing where they were going, but they all had heard that by travelling across the border to the Russian side, they might be able to find work and bread which would enable them to save themselves from starving to death. On the way those who were weak and couldn't stay on the couplers fell off onto the tracks. They firemen came and picked up the bodies of these people and took them to a pit where they were buried. When the train came to the border, people in the cars had to buy tickets at the border of Ukraine and Russia. And the train came with these people and off the train came the NKVD command which made the people in all the cars get out, and when the train had been serviced, people were hurried onto the train from the platform, and one NKVD man stood at the door and a second conductor checked the tickets or sold them on the train. The NKVD man checked the permits so that only those to whom the authorities had given permission could travel from the Ukrainian border to Russia. I only had a forged permit but I passed." Those who didn't have permits were sent back, many dying in train cars. Across border, narrator could buy 1 kg. loaf of bread for 3 rubles which in Ukraine cost 150 rubles. All people from Ukraine had to be inoculated against typhus in order to work in Moscow. Narrator believes he would have died had he not gone to Russia. Working in Russia awhile, narrator returned with one kg. loaf, the maximum permitted. About 1/2 population of narrator's village died, and there were outbreaks of cannibalism. Later, those who worked on *kolhosp* daily received 200 g. bread and bowl of soup. Burial crews went into houses and took bodies for burial. Narrator and his wife lost two children in the famine.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка.

Відповідь: В 1929–му році коли засновані були колгоспи. З центру Москви постанова прийшла на Україну, щоб всі господарі й господарки перейшли до колгоспної системи загального життя й обробки хлібного поля. Ну то всі, як то кажуть, зустріли те все добре й пішли, але пішли різні господарі які були господарі до колгоспу, хто був старався, добрий селянин то той мав добру господарку і мав, якто кажуть, хист до праці, але багато пішло тих які не мали господарки і не робили господарки так як господар той, що раніш був господар. Ну й перший рік не полі робили і господарі робили добросовісно, але такі які були негосподарі то вони знаєте то гоняли сюди й туди, не хотіли правдиво працювати й засуха була трохи, з природи. Отже, поле не вродило на

скільки хліба, ну й той план що виставлено було центром, він невиконаний був когоспами то вони, що зробили? Вони той поділ хліба який на день належав тому працівнику в колгоспі обрізали й не дали їм, а все перевели до пляну державного, щоб здати все зерно. Ну, вони що тоді зробили? Вони тоді той плян не зібрали з колгоспів, то вони передали на управу села або сільській управі, щоб зорганізувати такі комісії з добросовісних наставників до влади, щоб ходили і збирали хліб по хатах хто що має. Коли це нарід почув, то стали ховати це зерно яке мали там трохи. Кожний собі приготовив до зими то ховати, бувало так, що замуровували в стіни, закопували в землю, а коли комісія ця ходила то вона шукала скрізь і находила той хліб, забирала. Коли знайшли той хліб то забирали все, яке зерно не було на посіви або на посадку городини, то все чисто забирали на підводи й вивозили.

Пит.: А хто забирав?

Від.: Ця комісія.

Пит.: А хто ця комісія, українці чи приїжджі?

Від.: Українці, так.

Пит.: Комсомольці?

Від.: Які належали до управи, ну та комуністична вправа була скрізь, і вони належали до цієї управи а з центру приказ прийшов і указ прийшов як робити те, і яких людей наставити на ту справу. Ну, стали вони шукати того хліба і в кого находили то тоді забирали все. Хто мав і добросовісно здавав, розумієте, те, що він міг здати там, мали кількість зерна в нього була, то він здав. А хто не здав і в нього находили заховане то забирали все. Ну, й коли це сталося то люди не мали чого, як то кажуть, чекати, от і до Різдвяних Свят вони мали щось приготовлене, як то з городини, можна сказати, як заквашені харчі, а хліб уже то стали хто мав грошей трохи то купували бо то ще можна було на ринку купити. А вже після Різдвяних Свят, уже коли в людей не стало нічого, люди стали голодувати й біда пішла велика. Допомоги ніде, ніякої ніхто де давав. Люди кидали свої хати, йшли в світ, ішов шукати їсти, чи хліба чи до хліба, йшов шукати їсти і на дорозі, на пів живі падали й вмирали. Їх забирали до загального похорону, десь ями копали й закопували. Я тоді на станції був, бо я той час якраз їхав із України до Росії. Це було нелегально. Не було що їсти, то кожний втікав як міг. То по станціях збиралися ці люди голодні, зі сел, особливо зі сел люди втікали і збиралися на станціях, але їм квитки не продавали без пропустки, була була б пропустка тоді і квиток міг би на залізниці купити й їхати. То вони сідали на дахи вагонів, як потяг ішов, на дахи вагонів і на ціх сполученнях вагона з вагоном, на ціх буферах, сідали й їхали. Їхали вони, він не знав сам куди їхати, аби десь виїхати але чули всі, що за українським кордоном на російській стороні можна було дістатися до праці й хліба, то як можна було спасти свою голодну смерть. То подорозі, хто був слабий і не втримався сидячи на цих буферах, падали і то все на рейці так зіставало й підбирали пожежники які вогони загашували, збирали ціх людей і відвозили до ями там де вони вже хоронили їх. Коли потяг приходив на кордон, то були й в вагонах люди й були з квитками — діставали але на кордоні України й Росії, то потяг приходив з цими людьми то з потягу стояла НКВДиська команда яка виганяла людей зі всіх вагонів і тоді той потяг коли підготовили знову, щоб людей посадити, підгоняли під плятформу й стояв один НКВДист коло дверей, а другий провідник вагона провіряв квиток чи він купився на проїзд. НКВДист провіряв пропустку, що з українського кордону до Росії міг їхати тільки той хто від влади мав пропустку. Я мав тільки фальшиву але я переїхав. В мене родина була, ще молода, я одружився з своєю, тоді було доньці щось три місяці, шість місяців, то ми переїхали, а ті останні хто не мали пропустки чи мали квиток заплачений все рівно, то його до потягу не пустили, і ті люди осталися, то з поворотом вони їх відправляли на Україну, підгонили товарні вагони, закидали туди всіх, згонили туди всіх людей які не мали перепустки й гнали назад на Україну. Коли до України вони завозили, то багато було які в вагонах померли, а ті останні знову їх вигнали, випустили куди вони йшли не знаючи, бо то люди ходили не знали, що вони роблять, з голоду людина губе своє знання. А по селах то було також. Ну то я вже як в Росію заїхав то вже відомо там Ту хлібину яка пеклася у пекарні, кілова, кіло це два фунти то її на Україні можна було купити за 150 карбованців, а там за кордоном російським ту хлібину я купив за три рублі, за три карбованця, розумієте, яка ціна була і як можна було купити. Коли я переїздив, я мав трохи грошей; ми зразу туди поїхали то ми на той хліб навалилися, й вже з таким

голодом наїлися, що так хворувати можна було, але все таки ми знали, що з голоду наїшся забагато. Це шкідливо і можна вмерти; то ми береглися.

Від.: Які належали до управи, ну та комуністична вправа була скрізь, і вони належали до цієї управи а з центру приказ прийшов і указ прийшов як робити те, і яких людей наставити на ту справу. Ну, стали вони шукати того хліба і в кого находили то тоді забирали все. Хто мав і добросовісно здавав, розумієте, те, що він міг здати там, мали кількість зерна в нього була, то він здав. А хто не здав і в нього находили заховане то забирали все. Ну, й коли це сталося то люди не мали чого, як то кажуть, чекати, от і до Різдвяних Свят вони мали щось приготовлене, як то з городини, можна сказати, як заквашенні харчі, а хліб уже то стали хто мав грошей трохи то купували бо то ще можна було на ринку купити. А вже після Різдвяних Свят, уже коли в людей не стало нічого, люди стали голодувати й біда пішла велика. Допомоги ніде, ніякої ніхто де давав. Люди кидали свої хати, йшли в світ, ішов шукати їсти, чи хліба чи до хліба, йшов шукати їсти і на дорозі, на пів живі падали й вмирали. Їх забирали до загального похорону, десь ями копали й закопували. Я тоді на станції був, бо я той час якраз їхав із України до Росії. Це було нелегально. Не було що їсти, то кожний втікав як міг, то по станціях збиралися ці люди голодні, зі сел, особливо зі сел люди втікали і збиралися на станціях, але їм квитки не продавали без пропустки, була була б пропустка тоді і квиток міг би на залізниці купити й їхати, То вони сідали на дахи вагонів, як потяг ішов, на дахи вагонів і на ціх сполученнях вагона з вагоном, на ціх буферах, сідали й їхали. Їхали вони, він не знав сам куди їхати, аби десь виїхати але чули всі, що за українським кордоном на російській стороні можна було дістатися до праці й хліба, то як можна було спасти свою голодну смерть. То подорозі, хто був слабий і не втримався сидячи на цих буферах, падали і то все на рейці так зіставало й підбирали пожежники які вогони загашували, збирали ціх людей і відвозили до ями там де вони вже хоронили їх. Коли потяг приходив на кордон, то були й в вагонах люди й були з квитками — діставали але на кордоні України й Росія, то потяг приходив з цими людьми то з потягу стояла НКВДиська команда яка виганяла людей зі всіх вагонів і тоді той потяг коли підготовили знову, щоб людей посадити, підгоняли під плятформу й стояв один НКВДист коло дверей, а другий провідник вагона провіряв квиток чи він купився на проїзд. НКВДист провіряв пропустку, що з українського кордону до Росії міг їхати тільки той хто від влади мав пропустку. Я мав тільки фальшиву але я переїхав. В мене родина була, ще молода, я одружився з своєю, тоді було доньці щось три місяці, шість місяців, то ми переїхали, а ті останні хто не мали пропустки чи мали квиток заплачений все рівно, то його до потягу не пустили, і ті люди осталися, то з поворотом вони їх відправляли на Україну, підгонили товарні вагони, закидали туди всіх, згонили туди всіх людей які не мали перепустки й гнали назад на Україну. Коли до України вони завозили, то багато було які вагонах померли, а ті остані знову їх вигнали, випустили куди вони йшли незнаючи, бо то люди ходили не знали, що вони роблять, з голоду людина губе своє знання. А по селах то було також. Ну то я вже як в Росію заїхав то вже відомо там Ту хлібину яка пеклася у пекарні, кілова, кіло це два фунти то її на Україні можна було купити за 150 карбованців, а там за кордоном російським ту хлібину я купив за три рублі, за три карбованця, розумієте, яка ціна була і як можна було купити. Коли я переїздив, я мав трохи грошей; ми зразу туди поїхали то ми на той хліб навалилися, й вже з таким голодом наїлися, що так хворувати можна було, але все таки ми знали, що з голоду наїшся забагато. Це шкідливо і можна вмерти; то ми береглися.

Ну, туди я як доїхав, то там я дістав працю і там працював аж повернувся назад на Україну вже коли вільніше стало — трохи вродило — і вільніше стало, хліб давали. У колійці давали однекіло, два фунти більше не мав права брати, купувати цивільно без карток, а в селах то було В той час як я був ще то що то я не виїхав то було багато людей, що цілі родини вимирали в хатах, не було ніякої контролі. В колгоспах стали кухню загальну робити, й голодні люди пішли до колгоспу працювати, то діставали там якийсь 200 грам хліба й якусь тарілку супи яку вони варили там, то всі люди пішли туди. А то до того ще до весни то зимою багато людей згинуло й повмирали майже цілі родини. Ходили по хатах і збирали тих мертвих і тоді відвозили на цвинтар.

Ну а що вже, говориться за колгоспи. То перше були пішли, то вони так працювали як ніби своя господарка, як своє в колгоспі, думали, що це ж піде загально родина — родина всіх селян — і будуть працювати але туди попали це ледарі які не

робили. То не вродило, і тоді від Москви прийшов приказ організувати ці команди й забирати все, що людина мала, чи сіяв чи не сіяв, чи працював в колгоспі чи не працював, Все рівно заїздили й шукали того зерна й забирали. Як найшли зерно то забирали все.

SW23: Ну розкажи як твоя мати цвинтар зробила, такий погреб, і хліба купила і сховала, прийшли.

Від.: Вона не хліба, а зерна купила. Моя мама не мала поля, і тата не було, вони в колгоспі не були, але мали городину, вони займалися городиною й садовини було трохи — то овочі й городину продавали літом і за ці гроші на ринку все хтось не мав грошей, а мав зерно. То хтось там пів центнера прадавав, або центнер, того хліба чи зерна, то мама купила. Купила й то слухи пішли, що будуть забирати той хліб чи то зерно. То в цвинтарі вона зробила таку печеру, тобто велику яму, таку діру, й бочки поставила туди, то вже поставила і картоплі там, і солонину там, і це зерно там і закрила. З дерева зрізали сухі галуззя і закрила те все, щоб ніхто не бачив, як будуть шукати, щоб не знайшли. Але сусіди бачили й доказали. І то прийшла та комісія, знайшла й забрала те все, що було там, чи належало до зерна чи не належало до зерна. Навіть сало. В нас у таких бочках тримали сало, й сало забрали все. Також і зерно яке в горшках оставалося на городину, те все висипали й забирали, й посадили її на три місяці до в´язниці. Посадили до в´язниці але засудили її. Бо старша вона була, то її випустили і дали їй 150 рублів штрафу. Ну й на тім воно кінчилося, що вони були б померли, але мені вдалося переїхати то я присилав їм із Росії пачками поштою муку. Вони осталися живими, а сусіди всі вмерли, всі, а багато які не могли себе боронити, то вони повмирало. Ну, а тоді вже в 32–му році, на весні то відкрили цей хліб комерційний як вони називали, одне кіло хліба давали в пекарні чи в лавках оціх, то люди стояли в чергах і купляли. То хто родину велику мав то ставала вся родина, й кожний по кілу діставав. То вже трохи підбадьорило їх, а в колгоспах тоді вже всі люди пішли і стали працювати добросовісно, але після того, щоб оправдати, як то кажуть, колгоспну систему, то Москва поставновила, що це зробили ці великі господарі, які ще до колгоспу мали свої господарки, і вони пішли до колгоспу й збунтували всіх людей які до колгоспу прийшли, щоб вони не працювали, щоб колгосп знищити і їх назвали куркулями, і давай тоді їх всіх розпродувати, виганяти до Сибіру, то їх так судили.

Ну й що я більше можу вам розказати? Ну, я вже до Москви дістався, за Москву дістався в російську територію, чотири фунти хліба зараз з´їсти а як жінка для свині картоплі варила, я впала на ті картоплини й лушпиння їла. Бо я чую, що я прийшла в хату, я чула, що хліб є, щоб ми не попали до Москви, то ми вмерли б також з голоду.

Ну й що, туди ми приїхали, то я знайшов працю вже в людей на станції залізничній. Вона мала такий півстанок де з великої станції потяг ставав набрати вугілля, або воду або щось таке. Я там дістав працю коморного в контролі. Ну, й закон там був такий, як хто з України приїхав, мусив дістати три застрика від тифу, а моє тіло було таке сухе, що лікар як дав голку то вона вломилася, і він тоді операцію робив. Каже: — „Я не знаю что это делается на Украине, так людей гореть, калечить, такие сухие тела, что й укол нельзя дать, гореть.

Словом, там люди також жалили нам, нашому положенню. Ну, я там тоді вже трохи віджив, працював, і вже там можна було за ті гроші купити, але не рішився я ще повертатися додому на Україну з родиною; то її оставив, а сам приїхав і знову до заводу, і на заводі в Дніпропетровщині на заводі працював. Ну вже так тоді вже пішло ліпше й ліпше, і так ми живі осталися, а багато померло.

SW23: Я також дістала червону дизентерію і все так мене люди спасли. Хлопчик у мене помер. Донька вмерла, бо то не було чим дати поживу; вона була худа, суха, й не було чого дати. То таке пережиття було наше, це був смертельний період.

Від.: І в шваґра йще трошки сіна було, то пішов по хатах і взяв людей на драбину положили, кінь такий здохлятий був, то він приїхав, і на цвинтар же, й то яму копав. Не було людей в селі щоби діпомогли хоронити тих людей. То мій зять працював в майстерні, то була майстерня яка в селі була при лісництві. Із лози плели кошики, плели так як тут є лозові кошики продають, то він мав право тримати коня, і йому давали на приказ, що десь родина вимерла, щоб він ту родину всю похоронив на цвинтарі. То посилали ще двох якихсь людей, щоби копали ями, а він тим конем своїм забирав із хат тих мертвих і возив на цвинтар і закопував. А той кінь був голодний й слабенький, то воза не міг тягнути. То він до нього приробив дерев´яну цю нашу драбину до впряжі бо

не мав сили положити мертву людину на воза, то він на драбину скотив його і так на цвинтар возив, і в яму кинули його.

А діти лежали на дорозі, ручкою показує де тут живі. Я думаю що, бачите, я ж буду говорити за те, що ми пережили те що вони роблять і в Африці. Кожна держава має вправу і ці люди не такі, щоби світового життя не знали то вони прирівнюють нашу голодівку до голодівки африканської. Якщо вони повірять нашим розказам бо вагато не вірять, розумієте, тут як розкажеш, каже то неправда.

Пит.: Але в Африці вони приймають допомогу.

Від.: Але в нас допомоги не приймали. Там було на полі лежать величезні купи такі по 50, по 100 тон збіжжя зерна, затікає водою і росте й гниє до гомбарка не має права ніхто доступити. То зроблено було за те, що в колгоспі не прийшов правдивий працівник селянин як трудяга, хоч і прийшов він добровільно. Тоді ніхто не заставляв в колгосп приходити насильно або добровільно. Ті робітники привели коней своїх, машини своїх і обровляли той хліб добросовісно але один був якихсь на 20 який працював а ті за курками ходили і не робили, о як то казати: — Один робить, всім у колгоспі добре жити; один робить сім лежать, так, то було так: той працював і тоді же після цієї катастрофи, розумієте, винуватця знову ж зробили цього працівника, що він є кулак і що він має те, і в нього забрали все й з родиною вислали до Сибіру. Для того зроблено було, щоб показати вже живим людям які осталися після голодівки, що це вони винуваті були, що це сталося, не приказ московський.

Пит.: Я маю деякі питання для Вас.

Від.: Так.

Пит.: Коли Ви народилися?

Від.: В 1906–му.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я пам´ятаю, бо я пережив все. Революція то була передова катастрофа, як то військова й соціяльна перед цією голодною катастрофою. То ходили різні організації які організовували, свої думки виставляли, що таке життя мусить бути. То я можу почати вам із Першої світової війни коли мій тато ходив, тільки що він не мав зброї, тобто копав ці передні окопи, а дядько мій був молодший, то він був у війську царському й воював. І коли він прийшов додому, коли війна кінчилася він прийшов додому в цій зброї, що він там мав і приніс квитки, щоби голосували всі за більшовиків. Ну і ту прогпамку він дав моєму татові, мій тато прочитав і каже: — Знаєш що, Кирило, нас можуть дуже обманути. Ми будемо за демократичною партією голосувати, а він каже ні, тільки за більшовиків. Ну й більше голосували за більшовиків. То наші визвольні провідники як Петлюра пішли проти того й організували своє військо й ходили й говорили людям, щоб встановити свою державну владу, що то буде наша українська влада, буде ліпше жити й переходили різні, розумієте, інші, як Денікін. То так було: приходе Денікін, то він шукає більшовиків, російська армія шукає більшовиків які за більшовиками, арештовує і виводить і розстрілює. Був випадок ще один коли вже Деникіна вигнав Петлюру за міста, то коли Петлюра заходив, то він посилав своїх довідників, тобто, дозорів у це місто де більшовики були, чи вони виїхали чи вони не виїхали. То в нас стояла одна цегельна фабрика яка виробляла цеглу. На її був димар високий як у великій фабриці димарі, о то туди один із радянських партизанів заліз і дивився за голівною дорогою, що підходив Петлюра. Цей передовий їхав на мотоциклі, щоб в те місто заїхати і говорити людям, що приходить українське військо Петлюри, визвольне українське військо Петлюри І пояснити людям, щоби люди допомагали. А цей побачив його і передав до партизанської команди військову, й тоді його зловили цього, то як його зловили верхняки на конях, то він на мотоциклі їхав але верхняки на конях його зловили, бо то обрізали йому дорогу, він з Києва, хотів їхати до Києва туди до Канівa, зловили його і зав´язали вірйовкою і до сідла почепили цю вірйовку й його так привезли в місто. Але, не так на піхоту кінь ішов. То він падав по дорозі. А в нас дороги були раніш виложені цим сірим камінням, не були асфальтові. Він падав, і він себе побив і навіть протягав кінь його по дорозі. То побив тіло, так що привезли в місто не чоловіка а просто обідране тіло шкіри, й тоді вже далі я не знаю, що вони зробили, бо я це бачив коли я ввійшов із школи.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: Де я жив тоді? Вдома був ще.

Пит.: Прошу сказати область.

Від.: Та Полтавська область, місто не хочу говорити.

Пит.: Не треба. А як людям жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові жилося ліпше, бо то було вставновлення вільного життя на демократичний стрій, дуже вигідне для робочих родин. Хто робочу родину мав і сам був господар то наділи давали землі обробки і та родина обробляла й давала для держави зерно й собі оставлялося і гроші мали. Навіть доходило до того, що які родини мали більше синів, чоловіків, то навіть за коні замінили трактори вже, давали трактори, купляли. То було дуже добре життя, вільне життя і розвивалося, а вже в 1929—му році, коли з центра прийшло організовувати ці колгоспи то таке сталося. За НЕПу дюди не знали, що їсти, не знали в чому ходити, все було. Так, то доходило, я можу сказати за свого дядька оцього же, що прийшов із фронту царського. В нього було троє синів, йому дали багато цієї землі, і він її пахав, і він дістав чотири пари коней. Мав усе. А тоді коли до колгоспу його стали просити, заганяти вже силою, то він проти став, коли за те, що він при царі був бідніший, то його не заслали до Сибіру але забрали в його хату, забрали коней, забрали все, що він мав і його вигнали і він пішов на побічну працю. Тоді він прийшов до мого тата й каже: —Ти, Олександер, був правий, що ти казав, дивіться, щоб нас не обманули.

От, аж тоді він узнав. То ж і говориться, коли не спробуєш чим воно смакує, чи гірко чи солодко тоді скажеш оце воно є, так і тоді воно було. Тоді дуже людей обманули, але НЕП, можна сказати то правдиво, що говорили, що свобода, слова свобода, преси, то було правдиво але до того часу, коли Ленін пішов, а як зайшов Сталін, то з того часу почалося це все, що гоніння для політичного і придушення робітничого клясу і господарского клясу, приниження робітничого клясу й господарського клясу, придушення вільно говорити, вільно робити, а все було під указом, як указують так ти мусиш проводити те. Рабів зробили. Так.

Пит.: Прошу.

Від.: То заставлено було насильно вже. То було до НЕПу добровільно, а це вже насильно і тоді було коли вже стала ця катастрофа голодівська, по голодівській катастрофі то вже люди ожилися, бо висилали до Сибіру й судили хто пропагандою займався проти радянської влади.

Пит.: Ну так, а при НЕПові на селі хто були партійні тоді, а що люди думали про більшовиків тоді?

Від.: Українці були.

Пит.: Так, так.

Від.: Українці були партійні, так. Були різні, господарі були добрі, так, майже господарі були, то дійсно. То ж добро було. То майже господарі були в тому, тоді вони проводили і доказували людям, що колгоспи є не зле, вже тільки, щоб, як то кажуть, був порядок в колгоспі, а як один працює, то й другий мусить працювати, а там виходило так як пан уже каже, що один працює сім лежить, так.

Пит.: А, чи Ви ходили до школи тоді?

Від.: Ходив до школи.

Пит.: Чи то була українська школа чи російська?

Від.: До школи я ходив ще за царя. Та перше школа моя три роки була за царя. Всі знають, що за царя була школа російська, навіть за українські часи не давали й історії української не вчили, а історію російську вчили. В першій клясі то багато історії не розказували, а тоді вже коли революція стала, то були школи ці російські всі переведені на українську мову. Тільки одна година була російської мови, російської історії, розумієте, ці два роки я ходив при українській школі. А вже коли росіяни захопили повністю Україну, тоді знову же перевели все на російську мову, а одна година була української мови. То така була поломана моя школа, але я скажу вам, що ці два роки які я ходив у школу то вони в мене так прищепилися української мови й українського навчання в українській школі про історію нашої України. То є добре, що всі наші молоді люди сьогодні прийняли те прищеплення як ми ще в перші роки приймали, то всі би були щирі українці.

Пит.: А як довго йснувала церква в Вашому селі?

Від.: Церква теж була голівна, бачите коли більшовики пропаганду робили, що релігія це є обман, що священики й вся українська консисторія це є павуки які з бідних

людей які працюють п´ють споживу собі, то зразу цього не можна було зробити, бо люди тисячоліттям приймали християнство або інший наклон релігійний — зламати скоро не могли. То що зробили? Коли стала автокефальна церква і при ній були переведені церкви й на службу українську з слов´янської, то вони зробили так, але люди різної думки й різного наклону, особливо в місті, в селі то були більше стримого наклону, в місті були мішені люди українці й росіяни, всякі то вони протестували, щоб у церкві на укріанській мові службу Божу провадили. То ту церкву, міська управа поділила, що російською мовою, слов´янсько—російською мовою вранці, а пообіді українська автокефальна церква була. А ті пообіді не змучалися, і дійшло до того, що бійка була й сварка була, то вони на цій вигоді закрили церкви й більше не відкривала, і так їх ламала, дахи, десь під збіжжя давали церкву нижню частину а верхом це хрести все познімали й збіжжям зсипали. Голівний собор був у нас, було п´ятеро церков у місті, один голівний собор зняли в булавці все чисто й заняло військо. Військо заняло коли вже стали виробляти ці танкові частини, склад такий зробили з тієї церкви. А священикам вони сказали, щоб вони діставали собі працю, а хто не хотів дістати працю, то в церкві їх арештували й висилали до Сибіру. Деякі священики зголосилися, дістали працю, працювали але натихо, бо діти породилися, хрестили їх. До церков не йшли, шукали такого священика надому і хрестили дітей. Це я можу сказати за своїх дітей, за своїх старших доньку, синів. Донька приїхала аж до Німеччини нехрещена, то там її охрестили, сім рочків мала. Я ходив до священика, то він мусив дістати від мене таке довір´я, що я не є такий, що його шукаю, що він робить, поламав державний закон, що не може більше цього провадити. Як він з уст довірився через деяких людей тоді тільки мені дозволив принести дитину на похрещення, то було заборонено. Тяжко згадати, дуже тяжко згадати. Туди зайшли більшовики. Там вони знайшли 12 хлопців молодих які були в петлюрівському війску. Тоді більшовики розбивали їх. Вони вдома осталися, їх познаходили і пов´язали всіх до однієї війровки й повели до лісу. Там було таке низьке місто й там їх розстріляли пов´язаних. Ми діти ж прилетіли дивитися, то всі лежали пов´язані вірйовкою і розстріляні. Це ще я теж бачив. Велике мордерство. Садисти були. Ой, Америка має добре, тут є добре. Та воно й в Америці йде до того. Вони не знають, що вони можуть пережити; щоб я не дожила. Є, бачите що, справа є в тім, шкода моїх дітей, моїх внучок. Я не знаю, я не буду *blame*—увати американські вправи й американських репортерів усіх в справі за комуністів. Журналісти не цікавляться тим, вони більше цікавляться, що говорить Радянський Союз, про радянську політику. Вони не слухають тих людей які пережили це, розумієте, бо, ми стрій державний, і політика писана на папері не є така правдива як є правдива жива людина яка пережила це й розказує.

Але знаєте, треба, щоб хтось хто школу пройшов добру, щоб міг скласти сам і написати б книгу цілу. Нема ніякого страху в цьому, це історичне, всі описують щось історичне, обгововрюють. Але між нашими наприклад такі є люди, які приїхали сюди й школи трохи мають але вони не пишуть — я не знаю чому, бояться може.

Но й наїлися ми того, всього, розумієте, і що, похворіли але то прийшло, всетаки трохи було кой—чого з власного як огірки квашені які в баночці осталися, то вживали. Вже картоплі не було, бо спочатлі картоплю мама чистила як чиститься картопля, щоб варити. А ці лушпайки вона не викидала а сушила — бачите розумієте, що було, що смерть робить, голодовка — сушила ці обчистки, коли ще картоплі було то чистила в тоді отчистки це вона собі сушила. Як це все в нас скінчилося, й як приходуть вже Великодні Свята, то я дістав муки кукурудзяної. В нас акації коло батьківської хати були. Акації на зиму остають стручки від квіт, і ті стручки в середині мають зерна, й я надумав, що піду назбираю того зерна. В нас була кавна ця машинка, що *coffee* меле ручно. Мама каже: —Я намелю і намішаю з мукою і напечем таких млинців.

А жиру немає. Я знайшов на стріху свічки були з баранячого лою. Як вони вже малі ставали, то тато їх клав у шуфлядку, і ті свічки я знайшов. Мама ті пляцки замісила, свічку розтопила на сковородці, то там насмажили *pancake*—и. Як ми наїлися тіх *pancake*—ів то чуть не повмирали. Тоді й качани кукурдзяні сушили ушите, терли, то воно таке вроді пів мука і те туди мішала.

Тоді на весні рогіз було обреду, нарву їх, і мама ножем насіче того всього. Воно подібне на салат, що то купуєш, так як буряк, салєра. То мама насіче було в кострульку,

солі туди вкине і то зварить. Солі не було, без жиру, і то ми їли все. Як з'їси, то чуєш, як брахає аж до шлунка.

Пит.: Я ще маю питання. А що Ви пам'ятаєте про сільраду, хто вони були?

Від.: Про сільраду? Ну, на Україні то були українці, але тільки члени партії. Були квитки такі як ви тепер за цих часів бачили мав Мао–Це–Тунг червоні партійні, то таке саме робилося й там — там партійні квитки були. Як партійні квитки мав, то ти мав право туди влізти, бо то не вибирали люди — то наставляли з центру, але наставляли з партійних людей, хто в партію записався отримав той квиток, і всі закони партійні, всі комуністичні управи він проводив. Його наставили в сільраду, то такі люди там правили, які виконували закон, я ж вам кажу, коли в голодівку закон прийшов з Москви, щоб всіх людей забрати збіжжя, а як ні, то штрафи робили; забирали все, та це ж робили українці, розумієте. В центрі то сиділи й росіяни, а помагали 25.000–ники. Сільрада то були там комуністи українці, то я говорю прямо, так.

Пит.: А коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: З голоду коли стали? То вже стали після Різдвяних Свят, після Різдвяних Свят то стали вмирати.

Пит.: А чи Ви пам'ятаєте, приблизно, скільки людей з Вашого села вимерло, який процент?

Від.: Можна сказати, що половина. А були такі села, що всі вимирали. Більше було, що з тих, які осталися живими, то були ті які нелегально добилися до Росії, і вони там у Росії достали працю, і то там пережили, а тоді коли вже на Україні знову повернулося нормальне життя, то всі переїхали додому.

Пит.: Скільки було розкуркулених?

Від.: Розкуркулених було, я не можу сказати вам точно, але таких які завзяті були, як то кажуть, вони куркулі, богачі такі були, може яких з 15 родин було розкуркулених.

Пит.: А, що сталося з ними? Вивезли на Сибір?

Від.: Так, вислані на Сибір. То вони забирали, вигоняли — вони забирали всю господарку й то всіх, не мав права нічого взяти, там тільки постіль або одежу яку й то відпровадили до міста й в місті на вагони й відправляли. Оце тільки самих малих дітей уже меньших які не пам'ятають вже нічого, то вони забирали в садки. До Сибіру відсилали таких які вже знання мали. Але все рівно то не скоїлося, та мала дитина виросла, взнала лихо своїх батьків, так як то в ковбоїв. Десь та маленька дитина осталася як ковбоя батька — ковбоя забив той, або той, або той — він виріс і він каже: — Я хочу знати хто *murder* мого тата — так само й тут сталося, але загалом українці не були такі, розумієте, як то описують тут, що вони історично ненавісники, історично антисеміти або що, то неправда, то є просто політичний такий наклеп на народність, то й недобре.

Пит.: А чи Ви мали сількор — сільських кореспондентів у Вашому селі?

Від.: Ні, не було.

Пит.: Сексоти були?

Від.: Сексоти були. Наприклад, оце коли ходили, витрушували цей хліб, то я вам кажу, як сусідку моєї мами сусіди викрили, що вона викопала там і заховала то все, розумієте, то сусіди були, то ж українці були, й вони те донесли до цієї ради сільської і ця сільська рада ж хто ж? Та комуністи прийшли, знайшли те, й осудили маму.

Пит.: Чому вони так?

Від.: Що вона винна? Хай б вона жахала, щоб в неї було поле, й вона орала, зерно. Купила зерно й мала зерно намолочене. Держава сказала, що ти мусиш стільки й стільки здати, то вона не здала, заховала. І як то її осудити можна? Людина яка городиною займалася, ярину садила, ніякого поля не мала, ніякого зерна не вирощувала, але зерно купила на ринку, за то що то продала а то купила, щоб прожити. Взнали, знайшли, забрали й її арештували, ще й оштрафували; добре, що тільи три місяці посиділа. А тій самій хто доніс? А ті селяни, ті що донесли ті перші вмерли з голоду чим моя родина, бо я виїхав, я допомогу дав, хоч маленьку допомогу я дав, і вони осталися. А ті всі повмирали.

Пит.: Активісти також повмирали?

Від.: О ні, активісти ні.

Пит.: Хто вони були? Чи вони були комнезами?

Від.: Комнезами, так. Вони були зразу комнезами, а тоді вони були комуністи, вони партійні були. Селянська вся управа була комуністи.

Пит.: А, чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Так, були випадки, ось вона розкаже.

***SW 23*:** Я пішла на базар, хотіла купити м´ясо. Стоїть один чоловік, продає м´ясо, а то такий базар був відкритий. Одна пішла, позвала НКВДиста, поліцая, міліціонер називався. Він прийшов й каже: —Що то за м´ясо?

Він каже: —Жінку зарізав —а в мене волосся нагору стало. Я пішла додому: — Чи ти мене заріжеш?

Від.: Хе–хе–хе, бачите? Знаєте, знайшли ми так хлопця, який в школу пішов з хати, зустріли його й дали йому папірець, лист і сказали занеси той лист туди в таку хату, а той хлопець пішов до поліції і дав цей папірець поліції, а поліцай розкрив і прочитав, що там є, що як той хлопець прийде, щоб його зараз зарізали. Той хлопець уже злякався, а поліцай каже: —Іди дитино, це дійсна правда; я своїми очима бачив.

Той хлопець пішов, поліцай за ним, ззаду йшов, так щоб ніхто не бачив.

***SW23*:** Чекай, я розкажу, він пішов, поліцай ззаду, а знаєте, а ми як НКВДисти також, нам цікаво було. Той хлопець тільки зайшов в хату, тут він у крик, а тут зараз і поліцай. Пішли в пивницю, 25 головок дітячих, я бачила своїми очима. Їх зараз заарештували, а той хлопець живий остався, потім мав бути суд, а ми всі на суд пішли. А тут закрили суд, не пустили, бідного не допускали, кажуть невільно, а їх зараз зв´язали й повезли. То я бачила своїми очима. Так як сьогодні я його бачила. А то м´ясо — то він жінку зарізав, то мене вже трусить. Він загубив знання, розумієте, він загубив розум; він рахував напевно, що він те м´ясо продасть і візьме гроші тоді, щось собі купить з´їсти. Він ненормальний був. Не нормальний був, його *shock* ударив, він забив жінку й зробив те. Бо нема, за що він продав? Не мав нічо продати.

А потім ми поїхали туди на село де його мати. А потім три кілометри треба до міста йти. Ми пішли, дві жінки молоко нести до міста, щоб продати, а один так як підгородка вийшов й закликав тих жінок. Сказав, щоб одна зайшла, він хоче молоко купити; вона зайшла, а друга пішла на базар. Пішла на базар, вернулася назад, тієї жінки нема — сюди–туди, нема, а вона каже, вона пішла туди, як вони пішли, вона вже готова лежала зарізана на столі, й вони хотіли робити консерви, вони роблять консерви такі. Зарізали ту жінку, то же їх арештували. То арештували, але вони робило закрито так щоб ніхто не знав. Вони хотіли побачити як то все було, але їх не пустили на суд, і не знаєм де вони діли їх, і як вони їх судили, бо то було закрито. Я питаю ще, також молодша була, я все цікавилася, а я прийшла додому, я кажу: —Чи ти мене також заріжеш як ту жінку?

Від.: А ще який випадок. То ж ми переїхали кордон, поїхали туди в Росію, і я дістав вже там працю, то я пішов на працю туди, вже ці застрики від тифу дали мені, й вони дали працю. Я пішов на працю й приїхала моя старша сестра туди, бо вона перед голодівкою туди виїхала, й там працювала. Приїхала сестра, й що вони надумали? Вона мала ще цю доньку, що вмерла, на руках.

Там де я мешкання дістав за Москвою, вже росіяни там, москвичі. І в цьому районі й залізниця де я працював, а хату мені наняли тут одні. Пуста зовсім хата була. Ото хати були маленькі такі з дерева зроблені; там система була північна така по будові. Сестра приїхала, я тільки мав працю, а грошей ще не дали. Вона каже: —Давай, підем у в село в друге — здається, два кілометра було — я візьму дитину на руки, а ти торбу й підем в село й зайдем до кожного господаря і будем просити, щоб дав хліба. — І вона з дитиною заходить в кожну хату і просить, що вона приїхала з України, й вона не має що їсти. Тоді давали люди, а сестра надворі була, як їй дають вона виносила, й сестра собі в торбу.

Тепер заходе вона в одну хату, а там був старенький такий, розумієте, а в них...

***SW23*:** Чекай я разкажу. Ну, то зайшла до однієї хати, він відкрив двері, в мене хустина, потім за мною закрив двері, й тут коридор темний, я вкрик і земліла і впала. Дитина в мене впала, а він відкрив двері. Він кричить: — Матушка, матушка, что такое?" — по–російському він говорив. Я зомліла, мені води дали. Він питає: — „Что такое? Что такое?"

Кажу: —Я думала, що ви мене заріжете.

А він хрестить мене, каже: — „Что это?"

Я кажу: — На Україні як тільки зайдеш десь, то тебе заріжуть, кажу, а тут я думаю, що ви мене заріжете.

Боже, як він молився біля мене, всі двері відкрив, і мені дав масла і дав мені всього. Я забрала й пішла. Більше не пішла просити, більш не ходила.

Від.: Я пішов. Вона понастовляла на стіль й печива, і я кажу: —Де ви набрали?

Каже: —Я ходила просити.

Я давай сваритися, і вона тоді розказала. Кажу: —Щоб ти мені більше не йшла, то сором.

Каже: —Що сором як я голодна?

Були такі слухи, що батьки своїх дітей забували, а матері кидали дітей на станціях, то я сам бачив. Матері з дітьми йшли до залізниці, як їй вдалося сісти в той вагон, вона сідала, діти оставалися, вона кидала їх То збирали люди, другі збирали, й то відправляли в такі будинки тих дітей. То був хаос, біда. Було хто–небудь дістане кіло хліба, дитина баче, розумієте, вирве з рук і туди тікає, а та жінка кричить, що я маю п´ятеро дітей, а він візьме напісяє на той хліб і з´їсть того хліба, вона то як побаче, що він то зробив, то його оставлять і відійдуть від нього, бо всі гонили його, а тоді кинуть, він підніме той кавалок хліба, там фунт чи кіло, й тоді стоїть і їсть, він тоді певний, що ніхто ж не візьме. Він написяв, і той якийсь сім, вісім років хлопчик уже який то, трохи догадався, що треба зробити. О, той голод страшний.

Пит.: А як Ви поїхали на Росію, чи росіяни знали, що голод був на Україні?

Від.: Росіяни знали, так.

Пит.: Так?

Від.: Я ж кажу, я ж приїхав, сказав звідки, з України приїхав, ан він каже: — У нас есть порядок.

Ще застрики давали проти тифу, бо на Україні голодівка, але вони не знали хто зробив і як зробили ту голодівку, бо там пропаганду робили — Сталін робив, партійна ця вся управа московська пропаганду писала в газетах, що українці не схотіли працювати, розумієте? От ще було, пропаганду робили, що вони не схотіли працювати, й вони поля знищили, що нічого не вродило, і вони через те голодують, ото вони зробили. У нас у Маріюполі один випадок був, там де я жив. Був один із Харківщини; він працював і ходив у робфак. То таке як технікум, така школа, і збирав із того хліба, що із кілограм мав на день хліба, то сушив половину й коли мав відпустку, то він поїхав у село своє. Це вже він мені розказував як він вернувся. Каже: — Приїжджаю в село. Село пусте, — Він здоровий сам хлопець був, батько його вродливий, всі здорові, приходить батько, мати і якийсь мужчина. Приходить у дім, він питає де ж село? Батько й мати й цей мужчина. — Де ж село все, каже?

— Та всі вимерли з голоду.

А вони так опухли, але виглядали добре. Ну, він дав сухарів, і вони їли все, що він приніс. Ну, він пішов відпочити. І той другий каже: — Ти дивися, як він засне добре, я з ним зроблю.

Це ж батько. Рідний син. А син не спав, все біля дверей стояв і слухав, сидів і слухав, що вони говорили. То тільки той вийшов із хати мужчина, то син ліг на ліжко, Батько відкрив, подивися, так нижче покрутився, вроді не спить іще, він закрив двері. Тільки батько закрив двері — а вікно було в садок — він відкрив вікно, вискочив у вікно, а до станції було два з половиною кілометра і бігом. То вони до половини дороги гналися за ним і за тим мужчиною, але він утік на станцію. Втік, приїхав, і розказує мені, що таке й таке мені трапилося. Ціле село пропало, каже, нема. Поперше як ото ставалося, коли то люди вже не мали вже нічого, розумієте, їсти. Я сам вже їхав. На станції то в нас коли то потяг приходить, то боронився кожний як хотів, забивали кота чи пса і то різали його, м´ясо робили і потім його трохи підсмажили і на станцію виходила жінка й тримала те м´ясо й я як мав гроші вискочив з вагона і купив кусок м´яса, але то шкіра не обідрана, то вона палила ту шкіру, але трохи осталося волосся. Я прийшов, розвернув, дивлюся волосся, що то є? То кіт, котяче волосся, я купив котяче м´ясо на станції, а його як укусив, став тягнути, воно як гума, так я його через вікно викинув. І що ви думаєте? Як я викинув, то біля потяга бігає же дітвора мала. То прилетіли, й хватив один те м´ясо, а другий на нього навалилився, забрали в того і тікати. Дітвора голодна. На станції дітвори було маса, голодні бігали. То це я на свої очі бачив як то люди переживали цей голод, і який він страшний був. А тих дітей я

бачила в Камінського, *yeah*. То було в нас при фабриках Камінського, Прежинський так, Прежинського. Я там й женився з нею. То вже коксофін побудований — я приїхав туди в пру кінці 24–го, початку 25–го. Як я семирічку скінчив і хотів далі вже іти до школи, а мій батько був демократ в революційні часи, розумієте, а то коли автобіографію мусив писати то я їм написав, а вони не провіряли й послали туди де батько жив, а звідти прийшло, що батько в революційні часи був в демократичній партії, і мене не пропустили до інститутуту. То я тоді куди? Молодий, 17 років, ну і поїду на завод. Поїхав в Дніпропетровське — на заводі там став працювати.

Пит.: А як Ви поїхали в Росію, кого Ви лишили на Україні?

Від.: Мама лишилася і двоє сестер і брат меньший.

Пит.: А чи Ви переписувалися з ними?

Від.: Із Росії? Ні.

Пит.: Ні?

Від.: Ні, я тільки посилав як пачки через пошту, бо пачки не можна було здавати ніде. Наприклад, як загально тяжкі такі пачки, то не можна було, то НКВД арештовували і не допускали. Так як тепер пачки не допускають до Радянського Союзу. Так тоді з Росії до України не можна було пачки посилати, але через пошту можна було послати. Там скільки кілограм пачку муки чи печеного хліба. То я, мати, дві сестри й брат найменший витримали. Вже коли вільно стало, розумієте, купити того кіло хліба печеного в таких пекарнях малих — такі побудували лавки літні як оце тут десь овочі продають осінню — то так такі виходили стовпи о і то на кіло важили, на кіло й продавали, колійка стояли то. А ще що вони робили? Така їхня вдача комуністична й оце за Чорнобиль, вони правда бояться, і вони бояться й сьогодні правди.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Від.: Прошу.

Anonymous female narrator, wife of SW22, b. 1906 in Kalynivka, a district center in Vinnytsia region, the daughter of a railroad employee who supported the Ukrainian movement during the revolution and was arrested several times by the Bolsheviks. Narrator describes her experiences during the revolution in a city that was Petliura's capital for some time. Discusses various aspects of like in the 1920s and 1930s. Narrator's testimony on the famine is included with SW22 above.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть коли Ви народилися?

Відповідь: В 1906–му році.

Пит.: Чи можете сказати в якому місті Ви народилися?

Від.: В Калинівці, Вінницької області.

Пит.: Чим займалася Ваша родина?

Від.: Мій батько був залізничний службовець.

Пит.: Чи в Вас до революції були українські книжки, чи Ви діставали українські книжки?

Від.: До революції не було, ні.

Пит.: Але як прийшла революція, то загально Ваша родина підтримувала українців?

Від.: Український рух. Так.

Пит.: Що можете розказати про те, як пройшов 17–ий рік? Ви раніше розповідали як розкладалася царська армія.

Від.: Все йшло по залізниці, тоді іншого транспорту не було. Ну, це все розгойдане, розрухане, що ми їдемо додому, що все наше, свобода є Вони везли зі собою зброю, обов´язково везли зі собою зброю хто міг, то коней везли, багато було в п´яному стані, всі збуджені так були. На станції збиралися зараз, один встав на бочку, що там була, чи пачка, вже робив мітінґ, вже говорили як добре буде, як землю поділять. Всі дуже будуть задоволені, збуджені тим, вірили в те.

Пит.: Казали, що матроси дуже знущалися?

Від.: Ну, так спеціально матроси. Так, матроси чомусь всі окупували, а потім бо більше всі перейшли. То був так називаємий проти–спекулянтний загін, так сказати ЧК. Вони могли арештувати, що вони там робили, бо казали, що вони розстрілювали. Я за це не знаю, так носилися слухи. Ну то вони спеціяльно на цівільне населення нападали, бо тоді було тяжко з продуктами, а спеціяльно бракувало солі, за сіль можно було дістати масло —олію, муку. То що населення місцеве не мало. То вони окупували завше. Потяг старалися. Люди тікали; вони по людях стріляли.

Пит.: А як люди підтримували український рух? Хто були ці люди, які мали симпатію?

Від.: Не знаю як сказати, а люди більше інтелігенти, люди українського походження. Певно, що росіяни не підтримували. Завжди бували періоди мали в такий час, так як називалася „безвладність," —тобто ті відійшли, а ті не прийшли. Це тривало, або кілька годин, чи 24 годин, або два дні. Ну люди сперечалися, хто за яку владу? Завше українці. Росіяни з українцями з другими не перечилися. Українці більшу симпатію мали до того, що як ішов — так випадки були — броновий потяг, то тоді (але я не бачила) було написано „Вільна Україна." Петлюрівське. Ну, то жінки молоко несли, хто що мав, давав через тих людей.

Пит.: Чи Петлюрі вдавалося установити владу або адміністрацію?

Від.: Був час, що установи працювали, але я не думю, що довго було.

Пит.: Чи було багато таких людей, які більшовиків підтримували в Вас?

Від.: Не можу сказати.

Пит.: Чи в Вашій околиці ходили всякі отамани?

Від.: О, *yes*, у Вінниці, спеціяльно жила в Вінниці, бо я тільки родилася там, жила в Вінниці, ну то був Шепель коло Літіна, літинці, коло Вінниці були один раз я думаю на короткий час тримали Вінницю в своїх руках, Шепель був потім, ще як я вже забула, багато раз влада переходила з рук в руки, багато разів, губиться в пам´яті, але я знаю, що

називали їх повстанцями, але то кругом Вінниці. Знаєте один раз мій батько прийшов, каже: —Шепель у Вінниці зі своїми буде, щоб люди не боялися.

Бандитизм був, нападали, бандити користали тим, грабували, всі ж мали зброю, всі мали зброю, ми мали повну хату, мали зброю, повна хата, під кожним ліжком.

Пит.: Ви мали також?

Від.: О, повна хата. Під кожнем ліжком.

Пит.: Чи всі вміли стріляти?

Від.: Я не пробувала, мені батьки не дозволяли, мені й сестрі, батьки не дозволяли. Але мати, тато мусили, бо, знаєте, бо бандити сильно нападали на будинки, а на родини цілі, грабували, а спеціально тоді як це розгойдана стихія йшла з того фронту — товариші, а то вони всі п´яні. То найперше, що зробили, то кинулися грабувати там у Вінниці спиртний завод. То вони той спиртний завод рознесли. Всі стріляють, ви не знаєте, цілий вечір чи в повітря стріляють, чи хто стріляє, чи куди стріляють у повітря чи з рушниці хто стріляє, ніхто не знає, темно, всі стріляють.

Пит.: Раніше Ви казали, що в 1917–му році була така спеціяльна мода, як солдати носили свої шинелі.

Від.: Ну, всі ті, які з фронту так ішли хотіли себе почувати вільно, виявити свою вільність, не можу це пояснити.

Пит.: То був такий час, в якому більшість людей були вдягнуті в шинелях? Чи це мало якесь значення? Чи шинеля була потрібна для того, щоб більше пошани було тій людині, чи був такий розподіл цивільних солдатів?

Від.: Я не знаю. Я тільки знаю, що в військовій одежі хто хотів ходив.

Пит.: Чи там Петлюра бував у Вінниці? Чи Ви його бачили?

Від.: Один раз бачила.

Пит.: Можете сказати, яке враження він зробив на Вас, як на молоду дівчинку?

Від.: Не знаю, прибігла дивитися те, не знаєте, що сказали, що буде Петлюра, Пільсудський, то я тоді побігла подивитися. Коло потяга вони стояли, то що я бачила.

Пит.: А як люди зустрічали?

Від.: Я не пам´ятаю. Що я буду видумувать, як я не пам´ятаю.

Пит.: Чи Ви раніше казали, що Вашого батька судили декілька разів, арештували, чи можете про це розказати?

Від.: Бачите, ми не мали свого будинку; моя сестра вже почала вчителювати, вона закінчила в Київському університеті вчительський інститут при Святому Володимирові. Вона приїхала й почала учителювати. Вже чоловік був агроном; такщо трохи вони заробляли. Вона помогала той будинок будувати, батько не міг сам закінчити, вона помогала трохи. Але так було, що поскільки як то більшовики прийшли, то вони зараз штати роздувають. Було багато бугалтерів таких; не хватає приміщення всім. Дали приміщення коло станції, то вони сказали як *railroad* організація вона позичить 500 долярів на п´ять років, щоб через п´ять років кожний мав собі збудувати хто мав кусок землі. Але Бог знає, коли була куплена земля моїм батьком. Позичила, збудували той будинок, і другі службовці як працювали при залізниці то вони взяли всіх арештували, сказали: — Ви де могли взяти гроші, що ви збудували ці будинки? Ви якимсь не легальним способом.

Забрали в Вінницьку в´язницю, там тримали, я не пам´ятаю скільки місяців батько там сидів, а потім зробили суд, який вони вивели на таку площу, де кіно надворі показували для пропаганди. Тоді зібрали всіх службовців, і що будуть судити злочинців. Мого батька також привели, там було десь 18, чи скількі що будували ті будинки. Ну, почали допитувати звідкі взяв гроші мій батька — це при всіх. Мій батько сказав, що йому позичила держава 500 долярів, що ось документи на п´ять років, тоді моя донька учитює, зять так само, вони мені помагали, словом сюди туди батька зразу зі суду відпустили, а других посадили на шість місяців також, а потім свіх випустили, бо то дурниця була, знаєте, а в в´язниці тримали.

Пит.: Це просто так щоб налякати?

Від.: Страх такий, страх такий в в´язниці тримали, А другим разом то батько був у Київському трибуналі. Батьйко вже боявся бути головою станції й попросив, щоб йому нижчу посаду дали. То йому дали касіра. Ну, якась там активістка подала заяву, що він там щось там також щось не те. Батька заарештували й забрали. Але в Київському трубуналі він сидів більше як пів року. Так само мама їздила, возила, що могла, то хліб,

квасолю. А як його вже випустили й він вернувся, то зараз захворів тифом, бо тоді галичани були, той тиф завівся після того як епідемія почалася тифу.

Пит.: А Ви раніше розповідали, що Вашого батька таке страшне зустріло, що його взяли на розстріл.

Від.: О! То це під час революції як оце верталися з фронту, то я Вам казала.

Пит.: Що було по цьому.

Від.: О, тоді так стало — ешалон ішов, ті матросня вся п´яна. Так тоді мій батько ще був головою станції. Такщо, потяг ішов, а на тій лінії другий йшов — рейки переключаються, то якщо не переключити, то буде катастрофа, потяг на потяг — поб´ються люди. Батько затримав цей потяг — ешалон з тими товаришами п´яними всіма. Ну, там не всі були п´яні. Вони значить: — Хто затримав? Ну хто затримав? — затримав голова станції. — То це він спеціяльно зробив, щоб не допустити нас.

Тоді зібрлася група: —Давай його сюди.

Схопили й ввели його на таку рампу, там хотіли його розстріляти, але хтось там побіг, сказав. Там вже коменданти, вже ЧК було. Побіг туди до коменданта, сказав: — Слухайте, людей не защо заб´ють.

— „Товарищ успокойтесь."

То другий його забрав. Батько вже прийшов додому.

Істерика, знаєте, була це пережиття.

Пит.: Хтось з Ваших родичів брав безпосередню участь у петлюрівській армії?

Від.: В петлюрівській армії мамин брат. Один з старших братів, а другі вони так були в таких допомогальних різних установах. Потім, ми якось, всі вернулися. Вони дійшли до польського кордону, старший брат був у Галичині, потім вернувся, а ті два молодших, то вони тількі до польського кордону дійшли, назад додому вернулися. Не пішли в Польщу; якось був у Львові, а потім вернувся, але не міг вдома жити. Виїхав у Сурійській край. Боявся тут жити.

Пит.: Його вже не зачипали?

Від.: Далеко. Ніхто не знав. Далеко, ніхто не знав, там жив у Сурійскому краю де ніхто не знав, вернувся там де він жив, то зараз довідаються. Такщо, люди тікали, знаєте, хто куди знав, міняли місця, щоб ховатися.

Пит.: Чи в Вас комуністи були такі, як сказати, місцеві чи приїжджі були? Якої національності? Чи це були місцеві українці?

Від.: Ну, то різні, можна сказати. Ну різні були. Не можна сказати, що одна національність була —різні національності були.

Пит.: Чи не можна сказати, що якось було більше, чи меньше?

Від.: Я не скажу, я не знаю.

Пит.: Що можете розказати про українську православну автокефальну церкву? В Вас це коли творилося? Як люди до цього становилися?

Від.: Я забула в якому році створилася найперше. Як всі церкви були в нас в Вінниці на церковно–слов´янаському, всі належали до російської православної церкви. Тоді почався рух за українізацію церкви. То в якому то році почалася, то що ніби збори були, ну ось забула. Збори були, як люди хочуть. Більшість хотіла на українську мову, а ті які вживали російську, то вони хотіли церковно–слов´янському. Дві церкви перевели на українську — собор Казнаський і Вознесенську церкву — а Преображенський собор був російський.

Українізація церков була в місті, а потім вони пішли на село. В той час не знаю як те сталося — був покійний митрополитом єпископом Теодорович Казанського собору. То він зі своїм хором не хотіли чекати, всі бігали вдягнуті як священики, всі бачуть, як священик. То хористи три раза в нас сиділи й чекали на потяг. Розказував батько, що вони ідуть на села. То було дуже цікаво там як організувався Казанський собор там. Там була якась гімназська церква, чи щось таке там. Був чудовий хор, так і хор чудовий, що приходили різні пиди приходили слухати, бо то чудово співали артисти співом. В той час вона певно ще в Києві була Литвиненко–Вольгемут. Ну вона там співала в хорі в церкві, активна була жінка, гарна собою, гарний голос мала.

Якось вони збирали гроші, помогали виїхати в Америку, якось в Москві ті гроші перевели на золото купили йому візу — хтось видно поміг, бо так просто не пустили б його; там хтось йому допоміг. Він виїхав з донькою сюди в Америку, а вона там потім

опинилася в Києві — була орденоносиць і вона яко стара пощадили бо може вона така співачка велика, бо я не знаю, не скажу, знаєте, по пару разів приїздив єпископ — Київській митрополит, то я любила піти, чула його промови проти уряду — гостро говорив проти безбожників, проти тіх, що борються проти релігії, так далі гостро говорив. Я дивувалася, думала.

А тоді в той час загін військовий називався „червоне козацтво," може чули. Вони мали так лампаси. Потім ліквідували цю частину, то вони приходили до церкви слухати ті промови. Вони були українці.

Пит.: Цікаво. А чи митрополит київський був здібний оратор?

Від.: О, він завжди починав промову словами: — Брати і сестри.

Іначе він не починав. Не казав: — Дорогі парафіяни, а брати і сестри. — І так кричав: — Брати й сестри українці. — Гарно говорив але був сивий, велика сива борода була, а лице було завжди червоне, може крові мав, лице червоне.

Пит.: А можна сказати, що було свого роду одна родина? Чи люди зустрічали українізаці з ентузіазмом?

Від.: Знаєте, так від душі то вони назвоні ніхто не виявлявся, бо боялися. Але багато лікарів різнихі, така інтелігенція збиралася, багато тільки слухати спеціально його промови — його промови були чудові і так само дуже гарно промовцем був декан Іон. Він дуже гарні промови давав, така дуже вичищена мова, така інтелігентна мова.

Пит.: Кажете навіть червоні козаки приходили до церкви?

Від.: Денікинці завжди біля дверей стояли.

Пит.: В мундирах?

Від.: Сорочка військова, військова уніформа. По моєму, вони мали сині штани й червоні лампаси, а то жакет гімнастерка.

Пит.: Чи Вас пізніше не переслідували за це, що єпископ так перебував?

Від.: Ну, якось минуло. Потім як уже батько пішов на пенсію, він хотів трошки заробляти, бо пенсія мала, то на нього дуже нападали, дуже нападали. В 1937–му році була така Єжовщина. Не знає чи покинути працю чи ні.

Пит.: Чи можете сказати, приблизно, коли це було коли митрополит київський в Вас був, чи це було так постійно?

Від.: Митрополит київський, по моєму, у нас був один раз, бо він мене й мою сестру раз благословив. А ми, знаєте, дівчата були, знеоковіли й йшли руку поцілувати. Батько прийшов, каже: Ось вам квіти, зараз буде потяг, коли то було таке вже забуала, але потім батько приходив сказати, що жінки везли йому в торбах пшоно, він там дуже голодував, крупи різні, тайно передавали, щоб ніхто не знав, що йому передають; він дуже бідував матеріяльно.

Пит.: А це ще було як Ви до школи ходили? Як митрополит був?

Від.: Ну, я вже тоді (не знаю скільки мені років було) доросла була, так це було, не можу пригадати, не можу пригадати роки.

Пит.: А що можете сказати про українізацію шкіл в 20–х роках?

Від.: В 20–их роках? Ну, тоді так я не знаю; я не можу це сказати. Був у Вінниці, відкрили інститут народньої оствіти на українській мові. Учительська семінарія була переведена на українську мову. Так називалися трудові школи, трудова школа була російська й рядом українська — хто куди хотів ішов учиться.

Пит.: Якого Ви погляду про таких, що тепер називають націонал комуністами, такими про яких як Шумський, Скрипник, про українське крило комуністичної партії?

Від.: Я не можу на це відповісти.

Пит.: Просто Ви уважаєте чи це були добрі люди, чи погані, чи як?

Від.: Я не знаю.

Пит.: А скажіть, у Ваших кругах вони користувалися якоюсь популярністю?

Від.: Я не можу на це відповісти. Не знаю. Якось сказати до Скрипника, то якась симпатія була, але так дуже не може, за Шумського нічого не скажу. Не знаю.

Пит.: А Ви казали, що пізніше хористів з української церкви переслідували?

Від.: *Ja*, артистів всіх, тих, що в хорі співали в тому Казанському соборі, я знаю це тому, що батьків товориш, він великий був українець. Його так само забрали й пропав він, або його розстріляли, або він помер, я не знаю. З рідні його то були такі, що співали в хорі, його племінниця в хорі співали, а племінник прислужував при митрополитові, при єпископі в церкві; то їх забрали. Він був уже дорослий такий. А тут

діти мали по 18, 20 років, то їх забрали, а та вже замужня була то її забрали, як Єжов був. Вони всіх беруть на облік. Вони не просять; кожний Ваш крок записаний, кожний Ваш крок, людина боїться може. Я в черзі була і то щось сказали, мене пхають, штовхають, кожний боїться той страх, то ж бо всіх на обліку тоді той ЧК чи НКВД — це ж армія, не то що 20–30 чоловік. Це армія, яка всіх має на обліку фотографії все, що хочете.

Пит.: Чи Ви особисто мали якісь з ГПУ клопоти, з НКВД?

Від.: А ну, того особисто не мала, так сказати. Трохи мала, трохи не мала, то все.

Пит.: Але що мусили часто міняти місце?

Від.: Сказати, я свого положення добре не розуміла, знаєте, тому я все ніби так жила то, як мій чоловік скаже, що тут будем жити, то я живу, бачите, але завжди якось страх, то як вже як вони вас зачепили, то, знаєте, вони вже тримають в своїх руках, вони вже в своїх руках тримють на матузочку вже вони вас раз зачеплять.

Пит.: А Ви виїжджали поза межі української республіки?

Від.: Поза межі України ніколи.

Пит.: Приблизно, як довго можна Вам було прожити на одному місці, відчувати безпеку?

Від.: Це залежало від мого чоловіка, як він відчував, що він не може далі бути, то він мусив міняти місце й роботи так далі.

Пит.: Чи совєти це точно знали, що Ваш чоловік покійний був у Петлюрівській армії? Чи це вдалося скрити?

Від.: Я думаю, що в Вінниці було відомо, я думаю, але якось як чоловік відчував, що щось насувається, то він зараз покину свою працю, пішов до свого шефа, особисто був підлежний, то бо він дуже скоро відпустив, сказав: —Їдь, їдь.

Від видно знав. В Радянському Союзі не так просто міняти місце, що я захотів то й покинув. Знаю як тепер, а тоді дуже підозріло стало, бо мені радив „їдь, їдь, їдь." Бачите яка справа, мав якусь симпатію до нас. Він бувший комуністи був.

Case History SW25

Anonymous female narrator, b. 1921 in Berdychiv district, Zhytomyr region, daughter of a schoolteacher who lived in various towns. Narrator's mother died ca. 1928, and she was raised by father. For some time they were in Kiev, where narrator's father received 400 g. adulterated cornbread daily and access to a cafeteria, in 1932 went to Donbas where he was director of adult education program for workers (*robitfak*, Russian *rabfak*). Describes food situation connected with mines and Russian language school which she attended because, in aftermath of SVU trial, her father was afraid to send her to a Ukrainian school farther away from his residence. Ca. 1935, narrator returned to Berdychiv. During the famine narrator saw starving peasants, including homeless orphans, who came to Donbas seeking food. "Once I went to take coal to burn in the oven, and I saw a swollen man in terrible shape. I had seen him earlier in the street; it was the sort of thing that you couldn't avoid seeing it. When you passed by, you could see a person lying down begging for food or one sitting dead, and you could see such scenes so very close, right in our courtyard. I was so terribly affected; I was only 11 years old, and I quickly ran into the house, took a big piece of bread that we had, and ran to the man. Fortunately, a woman who lived across from us saw me and ran up to me. I only wanted to give that man the bread, but she began to argue with me that I shouldn't do it. I couldn't understand it: she was such a good woman, and here was a man dying and she wouldn't give him food. I fought with her, pushed her, and she grabbed me, held me in her arms, and said that he couldn't be helped that way, that I couldn't give him bread right then because he would eat it and then die. He would have to be fed some other way, and she went into the house and cooked something, some kind of very thin soup, and we began to feed it to him, and everybody who lived in our apartment building began to feed him, so he stayed alive. It was interesting that, when spring came and people would take a little land and raise a garden, he was asked to guard the plots, and I remember that all through the summer he was fed on this garden. He brought me a big watermelon and said that he had raised it specially for me — he was so grateful that we had saved him." Narrator also saw the village where her grandmother lived, including grain searches led by outsiders, people who had nothing left, and starving children. Also heard of whole villages that perished.

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1921–му році, вже після революції.

Пит.: А де саме?

Від.: Недалеко Бердичева, на Україні.

Пит.: А район і область?

Від.: Це Бердичівський район, сьогодні це ж Житомирська область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки в той час були вчителі, а пізніше, сім років після мого народження мама померла, я лишилася тільки з батьком. Жили ми цілий час у місті, спочатку в менших містах а пізніше в Києві.

Пит.: А що він вчив?

Від.: Батько математик по фаху.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові, чи Ви пам´ятаєте?

Від.: НЕП я вже дуже мало пам´ятаю, мені тоді було десь років чотири, п´ять, це якраз тоді батько мій скінчив інститут; університетів у той час на Україні не було, після революції університети зліквідували і поробили інститути народної освіти і одним з таких перших випусків був мій батько. В Житомирі кінчив такий інститут, після того він дістав посаду директора середньої школи в Радомишлі — це сьогодні недалеко від міста Чорнобиля. Там власне і це був період НЕПу, жили ми в той час, наскільки я пам´ятаю, дуже добре, що може пам´ятати шестилітня дитина з того періоду? Там померла моя мама і ми виїхали звідти.

Пит.: А чи Ви ходили до школи?

Від.: Там я почала ходити до школи, там я ходила до дитячого садочку, а пізніше я пішла до першої кляси і вже з першої кляси ми переїхали тоді до Житомира, вже далі я ходила в школі, до четвертої кляси вже там. А тоді батько працював у сільско–господарчому інституті, викладав математику, а тоді ми переїхали до Києва. Батько знову працював у інституті в планово–економічному інституті —такий був у Києві й коли переносили, це вже були 30–ті роки. Так, у Києві почав відчуватися голод і в той час переносили столицю з Києва до Харкова. Батько мій не хотів їхати до Харкова, а тому, що якраз в той час приїхав з Донбасу представник із однієї філії цього інституту в якому працював батько і там треба було, на робітфакові, треба було директора, він почав розхвалювати ще, що на Донбасі є багато харчів, що там немає голодних, що там є хліба досить. І батько погодився туди поїхати, хоч це було значне пониження в його посаді, бо це робітфак; я навіть не знаю, щоб у американцькій системі шкільництва такого було. Це такі вечірні круси для робітників, які не вспіли нормально скінчити своєї освіти, то їм створили такі власні школи, і вони там вчилися. Ну, там дійсне коли в Києві ми були — батько мій діставав, як працюючий, 400 грам хліба. Хліб цей був уже поганий — це було з кукурудзяної муки ще з якоюсь домішкою, за ним треба було стояти в черзі, й тому що мами вже в мене не було, я мусила стояти в черзі за тим хлібом, це була зима й поки я доходила до хати, то я той хліб з´їдала, й вже його не було, бо в хаті більше нічого не було крім того хліба. Харчувалися ми в той час, можна сказати, непогано порівнюючи з другими, бо інститут мав їдальню, і викладачі, професура інституту, студенти також мали там, харчувалися — студенти напевно мали гірший харч, бо була окрема для викладачів інституту. Я була малою ще тоді, й за мною батько все присилав якогось студента, щоб він мене привіз тому, що дітям уже в Києві було небезпечно ходити самими по вулиці, могли зловити, забити й різні могили бути неприємності. Я тільки пам´ятаю, що харчі були недуже смачні, бо я писала до своєї бабуні, щоб вона мене забрали до себе, бо мені не смакує те що ми їли. Як я пізніше довідалася, то в них було багато гірше.

Пит.: Де вони були?

Від.: Вони були біля Бердичева. Тоді коли ми переїхали на Донбас, там було багато ліпше з харчами, бо це були шахтарі, й щоб вони працювати, вони мусили щось їсти. Вже там було таке навіть невидане диво в Києві на той час, білий хліб, була морожена риба якої було багато досить, було всякої каші, макарони. Тоді вперше я побачила маргарину, масла не було, а маргарина була, цукор був. Переважно ці харчі діставалися, була карткова система тоді, харчі діставали робітники які працювали в шахтах більше від тих, що працювали десь в адміністрації. Була система така що адміністрація шахти дуже добре жила на той час, це переважно були німецькі фахівці тому, що на Україні в той час не було гірничих фахівців, спроваджували з Німеччини. Я думаю, що це були перше комунізовані трохи німці які втікали вже перед Гітлером, то вони тікали сюди й їх використовували як фахівців. Вони мали закриті такі свої крамниці де вони діставали добрі харчі. Чому я знаю про це? Бо батько був директором такого робфаку, а в нього німецьку мову викладала вчителька німка, якраз із тих які приїхали. В неї була донька мого віку, й вона хотіла, щоб ми приятелювали то я в неї брала лекції музики й трохи немецької мови, але вони були такі сноби, що вони мені дуже не подобалися, я дуже то не хотіла до них ходити. Робітники які працювали на шахтах і які вчилися на цьому робфасі були переважно втікачі з України й люди які — так я вже пізніше то побачила — часто з зміненими прізвищами, це були або розкуркулені, або їхні діти, або якісь ще репресовані їхні діти, і вони тому що на Донбасі була тяжка праця і багато бажаючих не було йти туди. То на то дивилися крізь пальці. Тоді десь навесні почали прибувати до них їхні родини з села, батьки, матері, а жили вони всі в гуртожитку, й вони не мали місця де їх примістити, як приїжала до когось якась мама, він не мав її де в гуртожитку, бо то була велика кімната. Там було ну 10, 20 ліжок самих якихось мужчин, мамі не було місця, і вони все просили, щоб ми їх забрали десь на якийсь час до себе. Ми також мали помешкання погане, бо там не було добрих будинків. Там були, але це були зайняті шахтарною адміністрацією, інша адміністрація не мала таких, такої влади там, і тому власне ми мали тоді маленьку кімнату, маленьку кухню, і коридорчик. Бо ми з батьком там були вдвох, пізніше до нас почали приїжджати знайомі, знайомі наших знайомих. І нераз бувало, що я рідко коли спала на своєму ліжку, бо мені все стелили на підлозі, а якась старша бабця спала на моєму ліжку. Тоді

в мене ще брат був малий, і як померла мама йому було всього п´ять років, то він залишився при бабуні. Бабунине власне господарство було колись такою матеріяльною базою для нас, кожного сезону привозили нам багато харчів, заготіви, всього такого, то все й навіть мій батько ніяк не міг зрозуміти як може статися, що на селі немає харчів і коли писали, що заберіть брата мого, заберіть Юрка, що не має що їсти, батько не міг просто того зрозуміти, що така багата була ця господарка, і раптом немає чим дитину годувати, дитину яку вони дуже любили, що це не було якась звичайна річ. Тоді почали приходити ці такі родини цих студентів. Як ми побачили, що приїжджають опухлі люди, батько вже затурбувався і почав писати, щоб приїхав і мій брат. Перед тим як він приїхав бабуня моя прислала 14 сусідніх підлітків дітей, то не була родина, просто сусідні діти які були їхні родини вже в такому стані, що вони б вже були повмирали з голоду якби їх не вислали. Було досить далеко, треба було їхати при радянськім способі пересування потягом. То треба було їхати майже три доби, треба було їм купити всім квитки, треба було їм дати щось на дорогу їсти. Їх приїхало 14 таких підлітків від 14–ти, правда там були декілька старших до якихось 20–ти років, і всі поселилися в цій нашій одній кімнаті, так що там не можна було вже ногою ступити де. Помалу вони розійшлися по гуртожитках, і якось так влаштувалися, трохи вчилися на цьому робітфахові, трохи десь працювали, так що вони пережили цей голод.

Ще було цікавого там в той час, що я вже знала що є голод такий хоч ми не голодували, ми не мали чогось надзвичайного, але ми мали що їсти. Ви знаєте, молоді діти так не відчувають того чого немає, так щось воно є. Але я вже бачила, що люди голодують, я то вже знала, що є голод. Одного разу я пішла взяти вугілля палити в печі й в якійсь прибудівці де то вугілля було складене, я побачила опухлого чоловіка — страшний такий. Я їх бачила раніше на вулиці, то не можна було, щоб ви не побачили. Ви як проходили, то ви могли бачити, що лежить людина, що просить їсти, що сидить, що вмерла людина, то ви могли бачити такі ті сцени але так близько, в вашому подвір´ю. Мене то страшно вразило, і мені було тоді певно 11 років, і я побігла мерщій до хати, взяла великий кусень хліба який був і побігла до того чоловіка. На щастя сусідка, яка жила напроти, побачила й прибігла до мене, й як я тільки хотіла дати тому чоловікові хліб, вона в мене його забрала і почала на мене сваритися, щоб я йому не давала. Я не могла зрозуміти в чому справа, вона була дуже добра така, а тут людина вмирає, а вона не дає йому їсти. І я з нею просто билася, її штовхала, вона мене схватила, обійняла й каже, йому не можна, й мені тоді каже, що йому не можна зараз дати бо якби він з´їв той хліб, то він помер би. Його треба було інакшим способом годувати, і вона пішла до хати, щось зварила йому, якусь таку зупку, щось такого ріденького, почали ми його відгодувавати і цілим нашим тим подвір´ям ми його відгодували, так що він лишився жити і ще цікаво було, що як прийшла весна тоді дехто побрав собі ділянки землі, щоб зробити городи і він попросився бути на тих городах таким сторожом, і я пам´ятаю, що ми вже десь літом поїхали його відвідати там на тому городі. Він мені приніс великого кавуна такого, казав, що це для мене спеціяльно вирощував — він все був вдячний, що я його тоді знайшла й що ми його врятували. То ж не я його врятувала, якби я йому дала той хліб то він міг би померти, але щастя, що побачила ця сусідка. І такий щасливий власне був з ним припадок. То були дуже трагічні такі часи, бо на кожному кроці ви бачили власне отих бідних людей. Що найбільш трагічне було, що це люди які були все працьовиті, люди які колись працювали, які багато мали всього, які були заможні, тоді в них все забрали, вигнали й вони лишилися власне здані на таке.

Я трошки знала село тому, що бабуня була в селі, кожного року ми приїздили до того села й ми бачили як те село мінялося на очах. Я бачила як приїжджали, скажім, в осени, перед тим як я ще їхала до школи, то приїжджали з міста так звані ті тисячні бригади, й вони забирали все що було в хаті зерно. Вони ходили, шукали де що є і були такі випадки, що вони навіть забирали, ну зварений обід, якась каша в печі чи щось таке, вони то забирали і викидали. Діти маленькі лишалися дійсне голодні і без ніякого, ті люди вже не мали нішо продати, щоб щось купити чи щось таке то. Вони продавали ще, ну, якісь коралі були такі, скажім, то продавали, колись майже кожна дівчина на селі мала дуже добре намисто, коралі такі. Ці коралі коштували нераз стільки як коштувала корова, для господаря це була велика ціна, то їх віддавали за кусочок хліба чи за щось такого то. Вишивки, рушиники, полотно, все, що хоч як було забирали зерно, приходили ті 1.000–ники як вони забирали, й як не було в людей зерна, то вони відчиняли скрині,

кожна хата селянська мала велику скриню і в тій скрині власне весь її достаток був: там було полотно, там були рушники, там було сукно домашнє таке, килими. Та скриня могла бути така, що вона більша від тамтої і на ній могли спати тоді чи щось таке, така велика скриня. То як забирали зерно, тоді забирали так само з тієї скрині те полотно, забирали ті рушники, забирали все.

Пит.: А що з ними робили?

Від.: Де те все дівали? Я думаю, що так: частину розкрадали, частина продалася. Село звичайно складалося: хата, біля хати господарські будинки, отже першим що, як почали колективізацію, почали робити в 30–их роках, то вони зліквідували стодоли, поруйнували стодоли, тоді вони поздирали ті стодоли, говорили таке що ми збудуємо один великий колгосп. На то треба матеріялів і то звозили зруйоновані людські стодоли десь на якесь одне місце, те дерево звичайно гнило, його розкрадали й з того нічого не будувалося, там воно пропадало. Тоді, хати які були вкриті, в тому районі крили багато хат соломою. Але вже після революції, кожний почав діставати наділ землі, люди працювали, люди вже досить добре почали господарити, й вони почали переважно крити або бляхою або черепицею. Тоді такі ці вже люди вважалися, що вони куркулі, то їм здирали ту бляху, здирали ту черепицю, соломи не давали, й воно вже так тікло, той дощ затікав, і то і та хата поволі розвалювалася й то все. Зліквідувалися коні, позабирали коні. Я пам´ятаю, що я бачила як ті коні ходили по селі, без господарів, бо в колгоспі їх ніхто не годував, не було чим годувати їх, і ті коні падали просто й вони гинули на дорозі. А в селянина кінь цінився часами більше як дитина, бо як не було коня, то не було чим працювати. Люди на то дивилися, нічого не могли порадити, бо така була система тоді в тому, то я запам´ятала тих коней які гинули з того періоду.

Ну, ще можу вам розказати випадок один про русифікацію. Я вчилася завжди в українській школі, й коли ми переїхали на Донбас, у Києві ще за моїх часів ще чути було в ньому українську мову, були українські школи. Ми переїхали на Донбас, і там відразу образила мене російська мова, і то не така російська мова яка була на Україні, а така яка на Московщині, якою я говорила по–російському, знала, розуміла, читала, то я нераз не могла зрозуміти, що вони хочуть, бо це був якийсь такий діялект, який вживали десь там далеко в Росії, якого на Україні ми не знали. Коли батько пішов мене записати до школи, то в нього запитали де він живе? Він сказав, що в них за плотом є російська школа. Йому сказали, що то нічого, бо в них дітей дають за місцем замешкання, яка є ближча школа. Тоді це був процес СВУ; в той час скінчився, і багато з батькових знайомих були в тому процесі замішаних, дуже воювати проти тієї російської школи батько не наважувався, він тільки прийшов до хати й сказав: — Що ну, бачиш, є така ситуація, що тебе віправляють до російської школи.

І я його спитала: — А чи тут є українська школа?

Він каже: — Є, але вона там і там, там є далеко вона і тебе відділ освіти направив до цієї школи.

— Чи я мушу йти до цієї школи російської?

— Ні, ти не мисиш, якщо ти будеш, захочеш то ти собі порадиш.

Мені тоді було 11 років. Я собі подумала, що я маю дозвіл батька попробувати до іншої школи. На другий день я зібралася і пішла до тієї школи й переборовши всяку несміливість, я пішла до директора й сказала йому, що я хочу записатися до цієї школи. Він на мене подивися, каже: — А де ж твій батько?

Кажу: — Мій батько працює, його немає.

— А де твоя мама?

— В мене мами немає.

— А де ти живеш?

Я йому сказала. А він так на мене пильно подивився, каже: — А чи ти знаєш, що в тебе за плотом є школа?

Я кажу: — Я знаю, але то школа російська, а я хочу до української.

Він мене прийняв і записав до тієї школи, так що я і далі продовжувала вчитися в українській школі. Так пройшов 32–ий і 33–ій рік, 34–ий. В 34–му також ми були ще на Донбасі, почало трошки зявлятися по містах, почав з´являтися т. зв. комерційний хліб з який платилося багато дорожче, але якщо хтось стояв цілу ніч у черзі то він міг дістати собі хліб і трошки почали вже люди відходити ті що ще лишилися живі. Я знаю, що повимирали цілі села — були просто замкнуті цілі села, що в тих селах нічого, нікого не

лишилося. Дуже багато тоді витворилося безпритульних дітей, це діти були або тих, що їх батьки вимерли, або діти тих яких батьків виарештували і це було таке що з ними не могла влада дати ради. Вони робили, що вони хотіли, вони нападали, вони грабували, вони забивали — це було дуже страшне явище тоді і не можна було вийти на вулицю, не можна було ніде і тому нас малих дітей, скажім, ніде не випускали самих навіть за два, три квартали, щоб ми прийшли самі, все мусив хтось бути, бо могли або покалічити або могли вас забрати.

Ще один такий цікавий випадок: у мене була приятелька з якою я з дитинства разом вчилася. Наші батьки разом вчилися в інституті. Вона була жидівка. Її батько був колись якийсь час на Україні навіть міністром освіти, але мати розійшлася з батьком, так що вона жила окремо, а батько був десь окремо. З цією Іною ми розійшлися з дитячого садочку, а зустрілися вже як були в десятій клясі — вже дорослими майже — то вона мені розказувала дуже страшний випадок, який вони жили ціле життя в Житомирі. Вона в Житомирі народилася, то вона жила цілий час, вони жили біля річки Тетерів власне. Тетерів і Прип´ять оце, що є Чорнобиль, вони сходяться в одному місці оце там є оця власна трагедія, що сталася, вона жила недалеко біля річки і літом кожного ранку вона як вставала, вона ходила до річки купатися, і вона пішла одного разу і побачила на березі відрізану людську голову — це щось було такого жахливого, що пізніше мусили її лікувати. То був 33–ій рік, а ми зустрілися знову десь у 38–му, п´ять років після того пройшло, вона мені про то не могла оповідати без здригання, що то такий був жах, що то була жертва, що як то могло статися. Я не знаю, бо можливо там дійшло вже хто то був через ями, але я вже її ніколи не розпитувала, але це власне сталося в тому 33–му році. Отакі вам власне ті жахливі розповіді. Що вас ще цікавить?

Пит.: Яке Вам було враження як Ви бачили тих голодних дітей які були того самого віку як і Ви?

Від.: Бачите, я власне виросла в такій родині де ми не могли ніколи спостерігати спокійно нещастя других. Мій батько, моя бабуня — вони все старалися комусь якось допомогти, як тільки можна було, старалися помогти, але ціх було так багато, що всім допомогти не можна було і це було, це можливо і на сьогодні мені лишило такий якийсь відбиток, що я ще й досі, як бачу якусь людську кривду, вона мені болить так якби це було мені, мені особисто зроблено. Я вже була доросла, я вже була студенткою Київського університету, як я одного разу їхала трамваєм із гуртожитку до університету зимою, і я побачила, як вулицею іде старший чоловік босий по снігу. Мене це настільки вразило, що я не могла себе стримати, я зупинила трамвай і я вискочила й побігла до нього, що він іде босий. В нього червоні, великі ноги такі повідморожувані, по снігу йде босий. Якраз була тут напроти цього крамниця з взуттям, і ця крамниця звичайно нічого не мала — взуття не було, бо там якби було, то була б якась черга. В вікні стояли якісь для реклямні черевики. Я вскочила за тими черевиками, що треба тому чоловікові черевиків. Мене почали знову заспокоювати, казати, що немає. То я почала просто істерично кричати, кажу: — У вас ось у вікні є, чоловік босий і то все. Вони мені ті черевики взяли дали з вікна, я заплатила 35 карбованців, я вибігла, дігнали чоловіка того, дала йому ті черевики. А за той час вже повилазили мої приятелі, старші студенти і слідкували за цим і почали з мене сміятися, кажуть: — Ти не знаєш, що це старий п´яниця, який 25 років уже ходить босий, так що нічого не страшного, його ноги не бояться вже. Навіть тут у Америці я зустріла одного такого знайомого якому я пригадую, з Києва він був, він вперід сказав навіть як він називається, він знає як він, так дійсно, він все життя цілу зиму ходив босий, так що ті черевики він десь добре пропив собі, вони б на нього й так не налізли, бо в нього ноги вже були розбиті, але це є такий приклад на те, що я не можу спокійно дивитися на ніяку таку людську біду, знаєте. Ми помагали, як могли, кому могли то тільки, я ж кажу, тоді дійсно через нашу хату, ту маленьку нашу хату перейшло мабуть більше сотні людей, яким так чи інакше батько помагав врятувати життя. Але були такі умови в людей, що вони навіть якби хотіли, то вони не могли, скажім якби ми жили в Києві, я вам вже казала, що ми діставали тих 400 грам хліба на день. З тих 400 грам, ще якусь частину крали, їм не давали повних 400 і нічого більше не лишалося, так що фактично, якби ми залишилися довше в Києві ми б голодували так само, як голодувало вся решта населення. Одиноко нас врятувало те, що ми виїхали на той Донбас. Ми мали макарони, ми мали якийсь цукор, ми мали ту маргарину, й в кожнім разі, ми вижили.

Пит.: Дуже Вам дякую за спогади Ваші за голод.

Anonymous female narrator, b. 1905 in village of Tatarbranka(?), Novomoskovs'k district, Dnipropetrovs'ke region, daughter of a well–to–do peasant. Narrator gives information on revolution, 1921 famine, NEP, *komnezam*, etc. Narrator's husband was arrested in 1929, their property being taken ca. 1927. The *sil'rada* was run by local villagers. Narrator's family one of two dekulakized in her small village. Narrator fled in 1930 to Donbas to work in the mines. During famine narrator received uncommonly good rations. Several of her relatives perished in the village where narrator estimates less than half the people died.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть де Ви народилися.
Відповідь: Я наридилася на Дніпропетровщині.
Пит.: Село?
Від.: Село Татарбранка.
Пит.: Це Дніпропетровський район?
Від.: Дніпропетровська область.
Пит.: А район?
Від.: Новомосковський.
Пит.: А в якому році?
Від.: Я народилася в 1905–му.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мої батьки мали господарку. Мали землю, мали поле, мали худоби трохи.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?
Від.: Мої батьки не були дуже багаті. Я не можу вам так точно сказати, скільки вони мали. Ну, мої батьки були такого посереднього клясу. Я не можу вам сказати в дійсності скільки вони мали землі.
Пит.: А що Ви пам´ятаєте про революцію в Вашому селі? Вам було вже 12 років, так? Чи Ви ходили вже до школи, до царської школи?
Від.: У тім році, шкіл не було. Я не ходила. Я ходила до революції, була маленька ще. Пам´ятаю, як такі приїжджали ноччю, навіть в день нападали на людей; забирали що люди мали. Навіть як гарне було в вас, то й з вас стягнули, то я пам´ятаю.
Пит.: Хто це робив?
Від.: Це були такі партії. Називалися партизанами.
Пит.: Чи вони забирали від Вас землю, чи худобу, чи що?
Від.: Ці не забирали. Забирали вже, як в нашім селі організували колгосп чи радгосп. Тоді вже ця партія забирала в нас все що ми мали: худобу, плуги, косарки, і другий інвентар. То все позабирали. То ті партизани не забирали, а це вже забирали, як робили колгосп той. Усіх заганяли до колгоспу.
Пит.: Але під час революції Вас не мучили, ні?
Від.: Ні, тільки як нападали, то як ноччю, то ми ховалися. Одежу вже вони позабирали, то вже ми не боялися, ми вже не мали.
Пит.: Хто переїжав ваше село під час революції? Чи були білі, червоні, петлюрівці чи більшовики. Хто там був?
Від.: Дорога сестро! А хто був? Та всі були. Як одні були, побули там скільки днів, скільки їм вдалося, то нападали другі. То цих вигнали — другі в´їхали. То так само для людей не було добре. А вони вже тоді придиралися: — Чому ви їх тримали? Їм давали їсти?

Ну, як! Та мусили давати, бо він виходить з *rifle*. То мусили дати. Приходили так раз–по–раз. Ще там у тім селі, де ми жили, там з однієї сторони, з Полтавщини, двора, і тут сюди, на Дніпропетровщину. То там їм було добре. То, що я знаю.
Пит.: Після революції чи держава брала землю від Вас?
Від.: Та все забрали.
Пит.: Коли вони почали забирати?
Від.: Я мушу подумати. Мого чоловіка забрали в *nineteen forty–nine*, і його зіслали на висилку далеко.
Пит.: Але раніше.

Від.: *Wait a minute.* А до цього поки мого чоловіка брали, то все забрали: і землю, худобу й все, і нас із хати вигнали в *nineteen twenty–five.*

Пит.: А перед тим? Ну, наприклад, чи Ви пам´ятаєте голод 21–го року?

Від.: О *yeah*, пам´ятаю, дуже добре.

Пит.: Що Ви можете сказати про цей голод? Чи це був природний голод?

Від.: *Ja*, я б сказала, що це був природний. То люди ще рятувалися, що в кого було. Як у вас було, в мене не було, то ділилися так потрохи, як хто мав. Бо я пам´ятаю, як я була замужем, в мого тата не було хліба, то давали їм, бо ми мали більше, могли помагати.

Пит.: А як довго той голод був? Чи це був цілий рік, чи скільки?

Від.: То вже чекали поки жито найскорше родило. То вже швидше чекали люди —косили і молотили, і тоді вже мали хліб.

Пит.: А як Вам жилося при НЕПові після того голоду?

Від.: При НЕПові жилося добре. Було все.

Пит.: Для Вас була різниця, правда. Ви бачили голод, той 21–го року. Тоді після того все було краще.

Від.: *Ja, ja, ja!*

Пит.: Чи багато людей померло під час голоду?

Від.: В якім, у 22–ім?

Пит.: Ні, так у 21–му, 22–му роках?

Від.: Я б не сказала, що в нашій околиці навіть мерли з голоду, бо так один одному помагав. А може де по других, може й було.

Пит.: А під час НЕПу Вам жилося добре? Чи було багато всього? Чому було так добре?

Від.: То було так. То не всі одинакові люди, знаєте. В одного було й багато, і трохи забагато, а в другого тільки так, не багато, так як і тут. Бачите. Але не в кожного одинаково є. Ви маєте багато, я маю менше, а другий має ще менше. Те саме й є там.

Пит.: Якої велечини було Ваше село? Скільки там осіб?

Від.: О, наше село маленьке, над річкою, *beautiful.* Наше село було, можна сказати, так як маленький *village, ja.*

Пит.: Чи була школа у Вашому селі?

Від.: В той час, як я була маленька і ходила до школи, ще бігала, я пам´ятаю, то навіть школи не було натуральної, а тільки винаймали такий дім в таких багатих людей, де були такі гарні великі доми, то там винаймали на зиму, й ми там бігали до школи.

Пит.: А під час НЕПу чи була школа тоді?

Від.: А то вже тоді побудували школи.

Пит.: Чи Ви знаєте, чи ці школи були українські?

Від.: Але я вже тоді не ходила до школи. Я вже закінчила школу, та й мама сказала: —Ні, до школи ти не підеш.

Бо мамі треба було допомоги, бачите, то так.

Пит.: Скільки Вас було в родині?

Від.: В родині нас було четверо, двоє дівчат і двоє хлопців.

Пит.: Чи була бабця, дід?

Від.: Не було. Були, але вони вже померли, з нами не жили.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Ні, церкви в нашому селі не було, бо воно було дуже маленьке. А від нас, десь два кілометра і пів, була церква. То я пам´ятаю. Ми рано йшли так юрбою, так полем, так уже зелено було, то ми йшли до церкви.

Пит.: Як довго існувала церква? Коли вони закрили церкву?

Від.: Я вже замужем була. Я брала шлюб ще в церкві, в 21–ім році. Ну, в той момент, коли заганяли людей в колгосп, то вже як то організували той колгосп, людей набирали, і в тім часі й церкву розібрали. Вже заборонили до церкви ходити.

Пит.: Коли почалася колективізація в Вашому селі? Приблизно.

Від.: Забрали мого чоловіка.

Пит.: Чому вони його забрали?

Від.: Мого чоловіка забрали в *nineteen twenty–nine*, а два роки перед тим у нас забрали все майно й худобу. А причина така, що він був багатий, було всього багато.

Пит.: Що думали люди про більшовиків? Чи вони були за чи проти?

Від.: *Ja*, думали різно. Бо бідні пішли в колгосп. Бо їм говорили, що як ви підете в колгосп, ми в багатих заберем, а вам дамо. Вони тішилися, а ми плакали.

Пит.: Коли вони організували колгоспи в Вас?

Від.: Колгоспу, *honey*, вони не організували за один місяць, за один рік. То тягнулося пару років. Так як я кажу, то я так добре вже не пам´ятаю. То вже за то забулося. Не хочеться минулого споминати.

Пит.: Чи був комнезам перед тим?

Від.: Як? То були все. Там було їх досить. Так називали —комнезам. То ж цей комнезам, що людей розбирав. Забирали в людей що хто мав і тягнули все на одну купу. Казали: —Будуть бідним давати.

Пит.: А хто належав до партії або до комнезаму? Що це були за люди?

Від.: Люди в нашім селі й з околиці. В нас не було *mixed–up*, в нас були тільки українці. Ми так були як одна родина. В нас не було ні хорвата, ні словака, нікого. У нас були українці щирі, так як одна родина. А як прийшла ця кривда, ну то комнезам людей замутив тим про що вони говорили, так люди їм вірили, й то робили.

Пит.: Чи ті були бідні?

Від.: *Yes, yes, yes*!

Пит.: І ті також були перші, які пішли до колгоспу?

Від.: *Ja*, вони перші пішли до колгоспу, *ja.* Вони тішилися; вони пішли до колгоспу, *yes.* Вони дуже були втішені, бо вони думали, що так, як їм говорили, що: — Ми там заберем, а вам дамо!

Але то не було так, то не було так.

Пит.: А як було?

Від.: То вже було найбільше горе. Наприклад, я вже хотіла йти в колгосп, бо в колгоспі пізніше трохи наладалося, то люди заробляли хліба трошки, але вони не приймали! —Іди, де хоч, і роби, що хоч!

Пит.: Чи люди супротивлялися колективізації?

Від.: А, *honey*, як ви думаєте? Певно що так. Такі люди, в яких забирали, то певно, що вони ж думали але не могли говорити нічого. Там говорить —не так, як тут: що хочете, те говорите, і що хочете то робите, демонструєте. Там —вас давлять, а ви кажіть, що ні, вам не болить! Я думаю, що про те багато людей знають, *ja.* Там ви не маєте права. А якби ви щось, щось навіть десь слово якесь сказали, ну то вас вже нема.

Пит.: Повстання не було?

Від.: О, ні!

Пит.: Люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Ну, вони не мали права, ні.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад, хто був головою сільради? Чи він був місцевий, чи він був приїжджий?

Від.: Більше були місцеві. А потім до їх вже присилали. То вже були й росіяни й різні вже. Їм так приїжали на допомогу, укріпити, угладити, бо люди не хотіли йти. І то так усе присилали більшу кампанію, щоб ото дати порядок людям.

Пит.: А як вони це робили?

Від.: То *sure*, що вони були сильніші вроді, то вже їх люди дужче боялися. Як ви навіть — не те, щоби щось сказати — щось подумали, то ніхто ніде не шевельнув. А робили тільки те, що було приказано. То було сказати правду, тяжкий період.

Пит.: Коли почалося розкуркулювання в Вашому селі?

Від.: Ну, то так як я Вам казала, *ja.* То таке саме розкоркулювання, ну що забирали й все.

Пит.: Скільки осіб було розкуркуленних?

Від.: У нашім селі, так як я вам казала —маленьке село, то дві родини, то ми й там ще один. То що найдужче покарали й наказали. А потім уже, так як вони говорили, такі посередняки були. То тоді попав мій тато й брат. А тим ще гірше дісталося, як нам, бо в нас маленьке було село.

Пит.: Як правадили посів–кампанію? Чи були такі посів–кампанії, де вже були назначено наперед скільки посіву?

Від.: А я Вам можу щось скажу, що я навіть не була вдома, як я Вам казала. Я виїхала й працювала, називався Донбас, там де вугілля копали.

Пит.: Коли Ви виїхали?

Від.: Мого чоловіка забрали в *nineteen twenty–nine*, а я в 30–ім році виїхала. Так що, що які там проядки були, то я не можу Вам нічого сказати.

Пит.: Чи було багато людей, які виїхали на Донбас?

Від.: О, *ja*, *ja*!

Пит.: З Вашого села?

Від.: Також, так.

Пит.: Чи Ви гуртом поїхали?

Від.: О, ні, ні, ні! То вугільні копальні. Вона не в одному місці. Там, де я була, то там була моя сестра, не рідна, а двоюрідна, мене взяла, приїхала, мене забрала. То там не було так багато. А так по других, знаєте, так як село маленьке. То виїхали люди. І ті, що виїхали, вони спаслися ліпше, як ті, що лишилися. Померли, пухлі були, діти. Ті, що виїхали на вугільні копальні, на фабрики, з Дніпропетрвоського, ті вийшли ліпше. То, що я вам, пані, можу сказати.

Пит.: Так. Чи хтось із Вашої родини залишився на селі? Як Ви виїхали, чи хтось ще там був?

Від.: *Ja*, *yeah*, *yeah*! Ще залишилася моя мама, тато й двоє братів. А за ним потім за короткий час з хати викинули. То вони приїхали туди, де я працювала, на Донбас.

Пит.: Коли почалася голодівка?

Від.: То голодівка почалася — я думаю, бо я її не переживала — в 32–му році, а 33–ій, то вже не була голодівка, а то вже було страшилище.

Пит.: Скільки кілограмів хліба вони давали робітникам? Там, де Ви працювали?

Від.: Хто працював під землею, там де добували вугілля, тим давали гарний пайок — кіло хліба, я не можу вже так точно сказати — і масло і крупи різні, які з мали там. Ті мали добре. А таким що на поверсі, так я робила, тим вже давали 800 грам хліба, але гарний хліб, кусок хліба, і так само крупу, пшоно, масло, олію.

Пит.: Значить Ви мали досить.

Від.: *Ja*. Я кажу, я голод не терпіла.

Пит.: Чи було багато голодних селян, які менше мали змогу дістати праці?

Від.: Ну, то всі, хто був в селі. *Honey*, хто був в селі, то всі були голодні. Хоч ви працю дістали, то ви їсти не дістали. Ви працю дістали.

Пит.: Так, але на Донбас. Чи приїхали багато голодних селян, які не могли дістати праці?

Від.: О, ні, ні, ні, ні! В Донбасі хто приїхав, дістав хліба, як ви не дістали праці, я не знаю що тоді. Різні праці були; багато дівчат працювали там, убирали помешкання, де ми робітники були. Вони такий менший діставали пайок, але голодні не були.

Пит.: І як Вам жилося там?

Від.: Як я, *honey*, вам можу сказати? Мені жилося тяжко. Мій чоловік був, я тяжко працювала. Переписку нам не вільно було. Я дала адресу другому, з нашого села. Гарний хлопець був, йому можна було довірити. То він діставав, листи мені давав. А молоді люди, вони собі вийшли, прийшли з праці, помилися і передягнулися. Вони собі на *good time* ішли, бо вони не були голодні, вони не терпіли голод.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: А я навіть за те й не скажу. Ніде не бачила такого, але так чула. Там як ви мали дитину, й ви не могли її тримати, то були так називалися дитячі садочки, то ви туди здавали дитину. Я вже не пам´ятаю і не можу сказати чи платили там, чи вони так там, я вже забула. Нічого такого не можу вам такого деталю сказати.

Пит.: А чи Ви колись вернулися до села під час голоду?

Від.: О, *yeah*, *honey*, я приїжджала.

Пит.: І що Ви там бачили?

Від.: Я приїжджала на відпуск. Як я вам говорила, то так смутно, й як я спитала свою подругу: —А де ж моя та, і друга і третя подруга?

Вони кажуть: —Померли, з голоду померли. Їх поховали.

Ja. Моя мама і тато, вони були старенькі, вони не могли праці дістати. Вони від мене знову повернулися додому, бо думали, що їх може приймуть до колгоспу, але того не було. Але прийняли мого брата, змилостилися. Брата з жінкою, працювали в колгоспі, то вже так врятувалися. І потім мій брат — він любив приїхать до мене кілька раз. А там можна було на ринку, як то кажуть „базар" такий, там хліба купити, *ja*.

Купити хліба, накупити хліба. То так прорятував маму, тата й діток від голоду, що люди падали як мухи вмирали.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки померло в Вашому селі?

Від.: Ну, менше половини, менше половини.

Пит.: А як голод скінчився? Чи Ви знали, коли той голод скінчився?

Від.: *Wait, wait, wait*! Дай мені, Боже, пам´яті! Я робила на *mine*–і, й там у нас пройшла така мова, що буде хліб вільний. А ми не вірили одна одній. Думаєм: — О, ні, то щось не правда.

Ой Боже мій; *wait.* А як ми чекали на той день, що говорили, що буде хліб, ми йдем до того склепу, де хліб давали, а то йде будка за будкою, везуть хліб. І дають хліба. А люди бідні по три по чотири — а то такий гарний хліб круглий, знаєте, не такий то, беруть. І то несуть додому, і знову біжать, і знову біжать, і знову біжать, а його і дають, і дають, скільки схочеш дають. Вже було отак, ми не могли. Я навіть сама принесла додому, положила і знову біжу. І немає, немає людей. То було, стоїш — така *line*–а, а тут нема нікого. І там стоїть таке велике вікно, скільки тих продавчинь, без книжки: — „Скільки хоч?"

—Дві хлібини.

—На, на, на!

То так відкрили той вільний хліб, що нікому в голові не поміщалося. Таке чудо було. *Honey*, тоді вже так і було. Тоді вже люди не бігли й не брали по дві, вийшли собі, взяли собі скільки треба. Бо знали, що вже хліб є, бо нащо нести його багато. А то люди з такого переляку. То таке було.

Пит.: А чому, Ви думаєте, був голод на Україні? Що люди говорили? Що вони думали про те?

Від.: Ну, бачите, пані, що люди говорили. Люди знали, що хліб є на Україні. А чому, то ніхто не може сказати. То так зробили штучно, голодівку. То хліб був. Бо де ж — як нині не було, а на другий день везуть, пекарню відкрили — а пекарня була там, де я робили близенько — то пекарню відкрили на *double. Double*, добавили робітників, і пекарня пече, і хліб везуть, іде. То де ж вона була вчора? Де ж вона була місяць, два місяці назад, *ja.* То що ж люди думали? Хоч як хоч думай, а воно ж так є. Що зробиш? Так хотіли зробити і так зробили.

Пит.: Чому вони так хотіли?

Від.: *I can't answer that question.* Бо хотіли, щоб люди померли. *That's all.*

Пит.: Чи Ви маєте щось сказати?

Від.: Ні, ні, ні! То вже все.

Case History SW27

Anonymous male narrator, b. ca. 1921 in Donets'ke, son of an intellectual. When narrator's father was told to move to the periphery in 1929, they went to Kalinino, near Krasnodar, in the Kuban, where the father's old friend, a former red partisan named Opliata, was head of a *kolhosp.* Narrator's father worked as a bookkeeper on MTS, and narrator completed 10–year school in Krasnodar in 1938. Narrator, who provides information of the collectivization and resistance in the Kuban, had some contact with Cossack *stanitsas* before and during the famine. Narrator offers interesting insights into the nature and lifestyle of local Party leadership and states that the famine was worse in the Kuban than in Ukraine, because some people in the Kuban were able to obtain help from relatives in Ukraine.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно.

Відповідь: Я хочу маленький епізод розповісти, це про ту добу, коли недалеко від міста Краснодар на Кубані почалися організовуватися колгоспи в 30–их роках, цебто на початку 30–их років. Приїхали ми туди в 29–му році, коли мені було сім років.

Пит.: А звідки?

Від.: З Луганського, Донецьке. Донецьке — моя батьківщина, бо на Донці, було т.зв. село Попасне, сільце Попасне, була станиця Вигонова, де козаків Катерина переселяла на Кубань, то в Попасне вони зупинялися, щоб попасти свою худобу, й тому назвали її Попасне. А мої предки там і залишилися. Вони десь з Запоріжжя, але не доїхали до самої Кубані. Пізніше було так: тато мусив їздити з місця на місце, він сам був бухгалтер, і за те, що він був у Тимчасовому Уряді військовиком, захворів перед революцією й йому не особливо довіряли і не давали можливості працювати на одному місці довго. І в один прекрасний день йому в Луганському — ми мешкали в Луганському — сказали: — ви мусите виїжджати десь на периферію — це значить, мусите їхати десь поза місто, в маленьке якесь село. І вийшло так, що один із радянських активістів на прізвище Оплята — він був в партизанах, в Сальських степах боровся з Врангельом, як вони відступали від Кубані і Криму — і мав посаду велику в цьому селі, вірніше станиці, і вона звалася село Калініно — біля Краснодару може якихсь може 15 кілометрів, може 10–12 миль від Краснодару. Це була дуже заможня станиця. Всі хати були під цинковою бляхою. Кожний мав гектар винограду. Вони там мали спеціально американські лози винограду, які треба було на зиму закривати землею, але їхні сорти були найліпші на всю територію. І цей Оплята, будучи козаком з тієї станиці, його назначили головою цього села Калініно, й кожний ще продовжував мати, як ми тільки приїхали, своє господарство. Кожний мав абсолютно один і той–же розмір і поля, огороду і сад. Так що там було колективізацію запроваджувати дуже тяжко. Єдина різниця між зовсім бідними й багатими була, це та, що деякі козаки, які мали мало чоловіків, то вони мали робітників — наймитів. І це, властиво, ці наймити були й голівна основа, що йшли до колгоспу і хотіли мати колгосп. Ці козаки, вони були задоволені з тим, що вони мають і звикли господарювати самі. На Україні й в центральній Росії, спеціяльно Центральній Росії, там було всі поміщики, всі люди не мали господарської вдачі, вони тільки привикли господарити за дуже короткий промежуток часу, це між революцією і 30–ми роками, а ці мали традицію господарити самі й провадили господарку надзвичайно добре. Тому там було саме найтяжче запровадити оцю колгоспну систему, проти якої вони мали якесь таке філосіфічне й психічну таку зневагу і ненависть до цього колгоспу.

Перше, значить, почали тільки робити МТФ — Молочно–товарні ферми, т.зв. Молочно–товарна ферма, це значить, що робили з клею цеглу й з цієї робили довгі–довжелезні стайні, в котрих зводили всіх корів. Дозвлялили тільки одну корову на господарство — все друге мусив здавати в МТФ — Молочну–товарну ферму, т.зв. І це була, як ніби перша основа. Пізніше вони застосували також МТС — Машинно–тракторні станції. На цій станції збиралися більше ці трактори, комбайни й різні ті устаткування. Отаман Гурко, який був голівним отаманом кубанського війська, мав свій маєток в цьому селі, в цій станиці, і здається ім'я його було Гурко — станиця Гурка. Але, значить, я точно про це не можу сказати й її переіменували на село Калініна.

Цей Оплята, він то також належав до таких заможних козаків. В його подвір´ї я декілька разів був, будучи хлопцем, його сину було майже стільки років, скільки й мені, то він, для того, щоб піддобратися до радянської влади, показати, що він дійсний є ідеальний комуніст, відмовився під свого двору під МТС, а йому по такому якомусь декрету віддали ту хату, де мешкав отаман Гурко. Так що він зміняв коня, свиню на коня, ліпше, як було. Там–же була маленька така радіостанція, яка по дротах передавала. Декілька хат мали вже по дротах ті голосники —можна було слухати щось по радіо. Із–за того, що він був само–по–собі військова людина, багато адміністративних не мав здібностей, він допровадив до того, що його МТС і МТФ дійшло до фінансового руйнування за рік. Тому він шукав за якимсь *accountant*–ом, *bookkeeper*–ом, щоб завели якесь рахування, тобто бухгалтерію. Там бугалтерії не було; всі крали відтіля і тому ніхто нічого не знав, що вони навіть мали. Щось було, але зв´язки ще перед революцією з Попасним селом і тато його майже не знав до того часу, але він мав зв´язок з якоюсь людиною з Попасного, той сказав татові, що той чоловік дивиться за бухгалтером. Татові не можна було вже жити в Луганському й ми переїхали до цього села. І вже які там були ті, я пам´ятаю, що кожний мав прекрасну садибу, обгороджену такими рівчаками і поле було. І станиця була довга вдовжину —це не були такі українські села, які вкупі мали хати, а ці були так зроблені, як літера „Т." Колосальна довга лінія і перехрещувалася ще другою, що йшла до міста й посередині був оцей отаман Гурко. Він мав прекрасну бібліотеку, й нас поселили перших, може, декілька місяців, то ми мешкали в цьому маєтку цього Гурка, а тоді пізніше якийсь козак, який втік з білої армії, то він цю хату відремонтував, але якось і нам дали цю хату. Ця хата була небілена для того, що стільки років ніхто в неї не жив. Але якось ми там вже після того маєтку, як ми мешкали, то вже прийшлося трошечки, але ця хата вже була ніби за нами, але подвір´я і все належало до МТС.

І в той час уже починали робити агітації для того, щоб записувалися люди до колгоспу. Перші агітації були що просто люди казали: — Приходьте.

Люди мало приходили, іґнорували —багато пішло до міста просто на працю, але ті, що залишилися — не дуже підтримували. І тоді, для того, щоб організувати це в більш такому примусовому, більше масовому, прислали багато людей підтримувати агітацію для колективізації.

Це їхнє бюро було зроблено на території оцього Опляти, то він мав колосальне приміщення де складали суху кукурудзу. І воно було засипано майже цілком. Ми там бавилися на цій кукурудзі. Просто сідали й так їхали, ніби на *sliding board* часто. Слідуюче приміщення зробили такий офіс, контору, де збиралися оці активісти й вибирали, кого висилати. Вони вже майже працювали декілька місяців, і перша хвиля людей, яких після того їх розкуркулили, це приходять люди до хати й кажуть, що забирайте свої речі, що ви можете нести —все останнє є колгоспне, а ви виходьте.

За ними привозили підводи й відвозили їх до міста, тоді на ешалони й на Сибір, на поселення, так звані їхні поселення. Їх так особливо ні в чому не обвинили, їх обвинувачували в тому, що вони просто були добрі господарі. Бо вже на такому місці, як оці станиці кубанські й козацькі, можно побачити, яка людина є здібна до господарки, яка ні. Кожний отримував і мав ті самі умови. Декілька з них, я ж кажу, мали тих робітників, що приходили робити, але умови взагалі й розмір поля були однакові в кожного. Але все рівно треба якось було вибрати, хто ж був найбагатіший. Звичайно, це були люди, які ще мали якиись фах до того: або він був добрий столяр, бондар або слюсар —вони кожний ще цим займалися. Ті люди, які робили, вони й мали. Ті, що не працювали, вони сиділи в тіх групах активістів і плескали тільки язиками й курили махорку. І старші люди кажуть: — Діти, ви граєтеся там, ну то грайтеся, але підслухуйте, що там вони говорять, ці люди.

Мені тоді вже було 11 років, і щоб сказати, що дитина в 11 років зовсім дурна то не можна, вона досить розуму має дізнатися, в чому справа. Хлопець Опляти з нами в той час уже не грався, бо вони з свого маєтку перейшли до отамана Гурка і то було досить далеко, то зі мною вже зовсім другі діти гралися і з моєю сестрою. І я пам´ятаю Анну Козленко, дівчина мого віку, бо вона мого віку — я вже вчився рік в тій станиці в школі — і її тато й мама були дуже добре ставилися до нашої родини. Вони все нам постачали продукти й були дуже відзивчиві до мене, до нас. І властиво її тато й мама раз запросили мене й мою сестру і свою доньку на таку маленьку вечерю і просто сказали: —

Знаєте що? Оці люди, що там засідають в цім приміщенні — що на долині, якраз за цією кукурудзою, за стіною було це приміщення. і нам можна було через вікно, лежачи на цій кукурудзі, чути про що вони говорять. А вони, взагалі, дуже багато курили там і багато сварок було, але можно почути, про що вони говорять й кого вони вибирають, бо там треба було голосувати, чи такого, чи такого чи когось слідуючого брати на Сибір, то старші нас попросили просто, що „запам´ятайте прізвища які."

І в один прекрасний вечір, як було це засідання, ми лежали на тій кукурудзі й почули ім´я „Козленко." Ця дівчинка маленька, майже знепритомніла. Ми її зразу стягли вниз, привели до хати, і вона не могла, навіть, сказати татові й мамі в чому справа — я мусив сказати: — Ваше ім´я там казалося. Що й коли, я не знаю, але ім´я казалося.

Пізніше я дізнався, що тато прийшов звідкілясь в цей самий вечір, взяв свої столярські всі інструменти, залишив хату й все що в хаті, й кожна дитина взяла собі мішки й пішли пішки до Краснодару. Пізніше я її зустрів в Краснодарі, а він уже працював в якомусь великому місті столяром. А всіх тих людей, які були назначені, то забрали на слідуючий день і відвезли в Сибір до транспорту.

Тато мій продовжував працювати б цьому ніби вже організовавному колгоспі, але цього Опляту, комуніста, перевели в місто Краснодар, до т.зв. „Машино–истребительной Станции," це МІС. ОБВ — Общество борьбы с вредителями — що значить, „Компанія Боротьби з ... *parasites*, *parasites* — значить, це малярійні ті *bugs*, ті миші, *rats*, і цілу станцію зробили на зразок американських великих фарм, на яких вони мали ті *spraying equipment*, Валкан, я пам´ятаю, що була американська кампанія Валкан, бо радянська влада тоді закупила цей *equipment*. Із–за того, що цей *equipment* були дуже дорогі, то вони зробили таке центральне місце, де весь цей *equipment* був і тоді, кому потрібно було, то їхали туди й робили *spraying job*.

І він перше перїхав цей Оплята й його зробили головою цих МІС, ОБВ і за якийсь час він також сталося, що йому треба було бухгалтера, такого, що знав економіку, то він забрав нашу родину до Краснодара.

Не дивлючись на те, що тато не мав права мешкати там, але він зробив всі папери, що йому потрібно, дав гарантію, але в нього умова така була, що він може працювати для нього і якщо тільки він захотів би піти на другу працю, то забезпечення всі пропадають. Татові це дуже потрібно було, бо мені вже за цей час — це вже перейшла вся колективізація і почався голод на селі. Так що сам процес, як трусили й забирали збіжжя — я наочно не бачив, а я бачив уже результати пізніше, що сталося з людьми, як у них забрали всі засоби до життя, бо на цій станції було декілька машин тягарових, котрі розвозили цей *equipment* і ці колгоспи, які запрошували ці *services*, обслугу цими апаратами, вони мусили влаштовувати обід для робітників — і вже з їдою було дуже тяжко, навіть і в місті, навіть для таких людей, як цей самий Оплята. Він уже згубив зв´язок з своєю станицею і мусив надіятися на централю.

В містах давали якісь там маленькі порції і можна було купувати на картці й купувати кукурудзяний хліб — Кубань була дуже багата на кукурудзу. І було дуже голодно і моя сестра захворіла, й як результат недоїдання, вона захворіла на таку хворобу: „неправильний обмін речей" — це значить, речовин — *irregular exchange of nutrients*. Взагалі, це просто, знаєте, *vitamin deficiency* і *protein deficiency* отакій. І вона з результата цієї хвороби в 35–му році померла — вона отримала дезинтерію і в 34–му їй було дев´ять років. Настільки, щоб ми були голодні, щоб ми пухли, то ми не були такі голодні, бо тато все ж таки працював. В цій установі можна було діставати. Крім того, на цю установу давали муку, для того, щоб мукою труїти різними *aresenic*–ами миш, і треба було робити такі маленькі округлені зернятка. Машинку таку прислали, що треба робити округлені ці зернятка, щоб миші їли, і давали там досить муки на це, а в цю муку тоді підмішували крейду. Забирали муку, мішали крейду і там моя родина і родина цього самого Опляти також. А миші й не хотіли їсти тієї крейди. Що то, як хто міг доказати, що то не є мука — воно все є біле.

Ну, дуже нам погано не було, але все рівно. Нам з Харкова присилали житні сухарі і маленькі цукерки — це моя кузинка Світлана була і Михайло кузин, а його, значить, мама була двоюрідна сестра моєї мами, так що ми дуже часто зустрічалися, а тато його був бандурист, а мій тато, крім того, що він був *accountant*–ом, він був ще дигентом на *North Causasus*, Північно–Кавказького Народного Ансамблю, то ансамбль тих народних інструментів. І голівним інструментом залишилиася бандура в цьому ансамблі, але було

багато балалайок, багато домбр, такі як *banjo* закруглені, мандаліни й гітари. Так що він диригував, в нього приблизно було сотня людей, які грали на струнних інстументах, аматори й вони зайняли перше місце в цей час на цілий Радянський Союз із аматорських оркестр. Він іще займався з оцим своїм дядьком В'яненком з Харкова збіркою народних кобз. Пісні, які співали кобзарі. Я ще пам'ятаю тільки єдину пісню, що вони співали завжди під зачиненими дверима, бо моя спальня була з другого боку. Це українська козацька пісня —її декілька слів, і вони співали вдвох:

Боронив я рідну країну
Від налетів диких татар,
А тепер все пройшло, все минуло
Чорна хмара до нас у гості прийшла.

Це єдине, що мені так пригадав. Ми все з сестрою підслуховували, перекладали те. Там вони співали ці балади тих кобзарів, які були всі записані й які пізніше цілком певно пропали. І вони не тільки їх записували всіх старих якихсь тіх кобзарів, які позалишалися.

Кобзарів і бандуристів, тих, які ходили по селах, переносили це від села до села ці всі балади й легенди, їх взагалі знищили разом з циганами на Україні. Їх один раз заклакили на якусь збірку і всіх їх знищили. Це я тільки по розмовах в тата чув. І тато вже й його всі такі приятелі близькі збирали десь ціх таких старих людей, які щось чули й хотіли не тільки записати зміст цієї балади, а так само й музику, бо кожна мала й свою окрему музику. І в нас кожний день в хаті весь час збиралося багато людей, які оце, властиво, робили репитицію цієї оркестри, бо культурного життя взагалі, спеціяльно в таких селах не було. Зібралося дуже багато людей, які згубили, які були інтелігенцією і згубили право мешкати по великих містах, то вони мешкали всі тут і вони були більшістю членів цієї оркестри, Південно–кавказький народний ансамбль.

Пит.: В якому році?

Від.: Він цей ансамбль почав організовувати як тільки приїхав, в 29–му; існув від 29–го до 35–го років. Одним роком вони взяли першу премію.

Із всіх епізодів під час колективізації залишилося в мене оця картина, як ми їздили, як запрошували колгоспи для того, щоб привозити оці машини. За те вони давали добрі обіди, й тато завжди брав і мене, й сестру, а той Оплята брав свою родину: він мав четверо дітей — мав Ніну старшу, Таїсу середню, Ліда молодша і Валентина–Йосипа — він мав четверо дітей. Моя сестра була Нона й я. То ми брали авто, ми сиділи ззаду, завжди всі наладовані, як сардини, а тато й він їхали спереду. Був іще, пам'ятаю, *Model–A* Форд; мали вони Фордзони трактори і мали тягарове авто, також Форд, і Волкан, ті знаряддя для *spraying.* Ну, йще ми мали одного немісцевого хеміка й лаборанта з Росії прислали Шебелєва, це він робив ці *mix*–и й *poison*–и, ті ядовиті речовини для миш і щурів. Ну, й ми часто виїздили в ці колгоспи на їдження.

Я пам'ятаю одну станицю. Приїхали десь далеко–далеко й казали, що всі люди повимирали з малярії. Що малярія там була, то був факт, але люди від малярії взагалі були білі, навіть такі, аж синюваті, А це люди були не синювати, властиво, жовтуваті. А це сині, налиті водою і, властиво, від того, що зовсім нема ніякого протеїну, й люди тільки на якихсь овочах, або на воді. То вони від голоду наливалися водою, так аж бурячного–синього кольору все це. І ми переїздили, дуже помало їхали, бо якраз було пізно й дорога по цій станиці була погана. Вечером приїздили: майже кожна хата порожня, псів нема, ніякої худоби нема, лежать люди там і там і як почують, що авто їхало, до авта підходять люди: жінки з дітьми з простягнутими руками просити щось. То було.

І це, властиво, було не в одному районі. В цьому селі Калініно, бо воно було близько до міста, ми часто туди переїздили, бо це його, властиво, було село, цього Опляти. Він туди часто переїздив. Там іще було досить добре.

Але, один раз ми приїхали до сільради, до цього палацу цього отамана Гурка. Ми сиділи на веранді, чекали там тата, й він щось такого там розмовляв з головою новоназначеним. Приходять двоє з мисливськими рушницями і за плечіх і ведуть стареньку бабцю — арештантку. Арештували. Вона мала за спиною, так і залишили, мішок в якому вона складала колоски. Збирали колоски туди й її за це заарештували й так ще той ввійшов і каже: —Ну, ось, розпорядження було. На поле не можна виходити, й не можна збирати колоски. А вона пішла оце вранці збирати; ну, що їй робити?

— Ну, що з цією старухою робити? Забери колоски й відсилай до хати, вона й сама здохне.

Так, в школах вчили, що це є, властиво, все навпаки. Що це є, що голод скривати на самій Кубані й я думаю, що на Україні не можна було: є голод і чому казали, що голод і все це є із–за того, що кулаки сховали збіжжя. А то й не дали Радянській владі, а факт цілком певно історія показала.

Я вчив, будучи в школі, то я вірив, що це є кулаки, що це погані люди, що це ті, які підпалювали й стріляли активістів всіх. На Кубані досить багато їх там постріляли або познищували. Таких багато було випадків, бо цей же Оплята й про то казав. Він єдина людина, який мав завжди, як ходив то мав револьвера зі собою, будучи членом партії й старим партизаном, то йому давали. То Оплята мав завжди, він мав напів–вісійькову форму.

На кожних із засіданнях, як він виступав, то розповідав одну й ту саму історії, як він був партизаном. Як був у сальських степах, йому прийшлося перебути зиму, як відступала біла армія через Кубань, вони не могли прийти до хати, то вони не партизани, властиво, не билися з цими білими, а просто втікли й сиділи в цих степах, Сальських степах. А пізніше, як вони евакувалися через Новоросійське й через Крим і втікли зовсім і вже центральні війська прийшли, вони вийшли з цих степів і оголосили себе партизанами, великими патріотами.

Моя мама була в близькому контакті з його дружиною і за того, що мама була всетаки з великого міста, з Києва, то вона багато в чому хотіла копіювати, як моди й так далі, і як себе вести, то, судячи по тому, яке вона мала стремління, ця пані Оплята до цих різних, так званих „буржуазних предразсудків," то й він також любив страшенно, щоб все було. Хоч він і носив такі естетичні вбрання, але все було з самого ліпшого зроблено. Чоботи були з самого ліпшого матеріялу зроблені. Шкіряна та куртка і навіть картуз був також з шкіри зроблений.

Так що історія цього моменту в моїх очах є така, що на Кубані мусив бути більший голод і більше смертності, ніж на Україні, бо я ж кажу, що нам з України присилали, але ті люди, які втікали з Кубані, то вони більше йшли тоді на Волгу, вже хотіли обминути Україну, бо на Україні неможливо було рухатися.

В Грузії і Вірменії взагалі не можно було сховатися, бо ті люди відрізнялися. Крім того, козаків там не любили страшенно, бо вони ж були, властиво, супресорами царської влади, то вони були тими людьми, які застосовували царську волю там, тому вони туди навіть не йшли. Єдине місце, де їм можна було, це йти в Туркестан, іти в Узбекистан і на Волгу, або добиватися до великих міст, так як Харків. Я ж кажу, що майже всі козаки мали якісь зла на тих, які розкуркулені були. Вони мали якийсь фах іще крім того. Їх забрали звідтіля. Вони на Біломорському каналі були бригадирами й були тими головами й руками, які робили щось, а ті що були злодії, так вони й залишилися. Ті, які зробили колгоспи, вони з їх нічого такого не зробили. Все рівно, ця система не може йснувати. Вона пізніше ще показали мені, як я попав до полону під час німців. Я побачив село українське на Полтавщині. І там я побачив, що колгоспи, а це рай там був, а люди цього не хочуть. Як німці почали ділити колгоспи старі на громадські господарства та за рік люди зробили з нічого зробили, то німці не могли повірити, ні я не міг повірити, що можна зробити таке, якщо мати щось такого.

Взагалі, психіка українського народу є щоб мати своє. Росіянин має зовсім інакше, інакший погляд на життя. Спеціяльно звичайний селянин. Він звик. Його історично так пригнобили. Він ніколи не мав вільного нічого, ніколи. Історія взагалі в нього настільки, скільки б не взяли назад свободи він ніколи не мав. І тому вони трошки піддалися більше. Піддаючися більше до цієї колективізації, на їх було менше *suppress.* Але все рівно, зараз туди чужинців тих людей не везуть, щоб показати, як колгоспи працюють, везуть на Кубань і на Кубані показують всім чужинцям, як колгоспи в Кубані. Кубань має крім доброї землі, ще й як би їх не знищили, ще залишилася добра господарська людина, яка могла зробити навіть із нічого, щось такого, що є ліпше.

Ще мені залишилося один епізодик такий маленький. О! Яка була погана ситуація з продуктами. В Краснодарі можна було діставати кукурудзяного хліба 250 грам на день на людину, і здається 350 на дорослого.

Моя праця була, крім того, що я ходив до школи, іти й стояти в черзі, щоб отримати цей пайок. Я пам´ятаю це МІС, ОБВ, щоб підтримувати трошки свої харчові

здібности, мала парникове господарство. І, властиво, на цьому парниковому господарстві працювала оця пані Козленко Значить, донька десь була в другої тітки, бо вона весь час передавала мені привіти, вони передавали їй різні речі, щоб щось з´їсти. А вона вела парники.

В один прекрасний день я пішов до черги, щоб чекати за хлібом — треба було приблизно так добру годину, дві постяти, щоб дістати цей пайок на картки. Без цього нічого ніяк не можна. І єдине моя голівна мрія була, що як відрізує хліб, щоб він помилився, і щоб дав довісок, кавалок добрий, щоб *exactly* було там, там кілограм 200 грам, щоб було той. І що як він відріже, якщо кілограм цілий і немає довіска, то мені нічим немає чим закусити по дорозі до хати, а то якщо він помилиться, то залишиається й ще кавалочок —він відрізує точно.

На цей день, значить, крамар, що видавав хліб, він помилився набагато. Значить дав кавалок хліба, а мама все каже: — Коля, ну ти ж знаєш ти ж сам, а нам же не вистачить, не можна їсти так забагато, якщо завеликий. І ось він дав, помилився настільки, що треба було два довіски робити. Значить, один той такий великий, що мені вже незручно було їсти, а другий трошки менший. Я іду й собі їм той кавалок кукурудзяного хліба, і він такий мені смачний був, як нічого другого на світі. І тут на мене колосальний дядько налетів, вихопив цей хліб, віддав мені маленький той кавалок довіса, а той великий як тільки вихопив і почав їсти й тікати від мене. І він був настільки великий і страшний на вигляд, що я як глянув на нього, я його запам´ятав його обличчя. В цей день я приходжу до мами в сльозах весь, кажу: —Мамо, що залишилося від всього хліба.

Ну, як то я їй сказав, що на мене напав ракло — на таких дядьків ми казали „ракло," напав на мене „ракло" й забрав хліб.

—Ну, каже, що ж, ну то й що ж?

Ну, то вона заспокоїлася. І на другий день, а ця пані Козленко, якщо огірки щось підходило в парниках, то вона все мені передавали по–секрету — а я ніс до хати. А на території цієї самої станції МІС ОБВ ми мешкали і парники були там.

Ну, й один раз ми вирішили з Оплятою, з цим Валентином хлопцем, що ми будемо чекати, поки ця пані Козленко буде давати нам, давати нам огірки, давай поліземо самі. І ми полізли в ці парники. Залізли під парник і собі там потрошечку, потрошечку їмо ці огірки, які підростають. Парники досить були низькі й ми пам´ятаємо, що ми сиділи з жінкою по ті дорожці, де парник. Люди ходять взад–вперед, щоб обслуговувати парники. І дивлюся, хтось відкриває вікно цього парника, аби воно було так трошечки. Відкриває на велику розтяж і на нас дивиться, той самий ракло, що вкрав у мене хліб! Я як його побачив, трохи не зімлів! Валентин побачив — він думав, що то робітник. Він його то знав, бо він знав, що то робітник. А ця Козля, він був якийсь родич цієї Козленко, і вони в цей день найняли його на працю. Нічого не було робити, то вона взяла помічником того. Аг! Як всхопилися і тікати! Я його злякався взагалі, той злякався, що був у школі, і ми втікли на другий двір, подвір´я і через дірки дивимося, де він є, щоб якось перебігти до тієї хати, де ми мешкали. Перебігти ми так і не змогли. А він замітив, помітив, що ми там, бо він побачив, куди ми втікали і він боявся, що як ми прийдемо до цієї хати, прийдемо до *office*–у й скажемо, я скажу, що цей, хто вкрав у мене хліб і що його виженуть з роботи. Він баче що так мало–помало манить нас до себе. Манить до себе й показує пару огірків.

Ну, йдіть собі, той Валентин каже: — А я піду, я не боюся, що мені? Я йому, ще татові як скажу, так його вижене.

А я кажу: —Це той, що в мене вкрав, забрав хліб, то він тебе заб´є.

—Та не бійся, він виглядає добре.

Той його посадив на коліно, почав. Дивлюся, йому нічого, то й я вийшов. Він і мені каже: — Слухай, хлопчику, я знаю, що ти думаєш, я в тебе хліб забрав. А я був такий голодний, що тепер я тобі віддам все, що захочеш — тепер я працю маю якусь і віддам тобі все, що захочеш, тільки не кажи нікому.

— Ну, то я нікому не скажу, нікому не скажу — і то й ми поклялися, що нікому не скажемо. Так він допрацював аж до кінця літа там і ми завжди мали самі найліпші овочі й самі найліпші огірки, крім того, що пані Козленко сама приносила. Це така маленька історія про тих людей, з якими я зустрічався.

Але хлопці, ті що приходили й мешкали поза містом, до школи, то були всі такі.

Стара мала такий лиман, що вона ніби відрізалася від руху, й там вода й то багато дуже було комах малярійних і багато жаб. Жаби такі, знаєте, що страшенно смердючі. Їх їсти ніяк не можна. Такі, що взагалі, деякі з них були ядовиті. Але люди, ті що мешкали за тим, близько до Кубані самої, це, властиво, в них цінне, вижили. Але я пам´ятаю, що хлопці приходили в газетах завернути дві варені жаби, й вони їх їли. Кожний, цілком певно, не обвинувачувався радянською владою, а все обвинувачували цих бідних куркулів, які, властиво, й дали можливості дожити цієї Кубані до того моменту на такому високому рівні. Тоді їх всіх забрали й розпустили.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Багато. Наша школа, номер восьма, недалеко знаходилася від Городської ради. І так в цій школі вчилися всі діти людей, яких присилали з Москви. Не дивлячися на те, що вони мали тих присланих, але їм і прислані не довіряли. Кожних п´ять, шість місяців їх відсилали назад, або заарештовували, присилали других. І як результат цього, пів кляси було бувших дітей, бувших Городської ради секретарів і робітників Городської ради, а друга половина була тіх, яких прислали недавно. Я належав до тієї щасливої групи, що половину не мала батьків.

Я пам´ятаю в мене був також Кубанський партизан, Ярошенко — Жлоба...

Курсантам не дозволялося виходити з казарм. Ціх кавалерійців мало їх на вулицях і видно було. Вони все мали свої вправи, мали своє таке маленьке, як містечко, в цій кавалерійській школі. Але командири могли виходити. І ми жили, властиво, недалеко від цієї школи. Тому наш район страшенно міліція патрулювала, але райони з другого боку, там де були всі базари: Сінбаз — Сінной Базар, — стадіон, де була кожевна фабрика. На тому боці, другий бік Краснодара був такий більш–менш промисловий, то там було дуже погано. Туди, як ми їздили спеціяльно на якийсь стадіон, то бачили дуже багато людей, які не знали, що зі собою робити. Але їх, я ж кажу, що всіх забрали з Краснодару й вивозили.

Пит.: Звідки вони приїхали туди?

Від.: Вони були всі з навколишніх станиць. З України нікого не було там, бо я думаю, що можно було приїхати, бо Кубань була відрізалася від Дону й треба було б переїхати частину Дону, а Дон і Ростов–Дон. В Ростові не було ніяких проблем. Пізніше з Ростова приїжджали оті діти тих, що працювали в Горраді, то ми розпитували, як там в Ростові. Звідтіля приїздили діти дуже вигодовані й їм нічого не було. Тут і діти тих голівних людей не виглядали так добре, як ті, що приїжджали або з Москви, або з Ростова. Але туди не можна було їхати. На Ростов — не можна, на Астрахань — нашим людям з Кубані можна було якось втікти й переїхати через Волгу й їхати в Туркестан. Або ж я кажу, в таких містах як Майкоп, тоді Тихорецька — це Тихорецька станиця — велика, яка якраз в гирлі Кубані, а брат мого тата працював на консервній фабриці, то він привозив часом консерви рибні відтіля, то він казав, що там їм потрібно було дуже багато людей, рибу ловити, то треба все когось мати. То прислали страшенно великі автоматичні машини і все конвеєри з Америки прислали, щоб зробиит з цього консервного комбіната все таке велике, але каже: — „Вредители всё их портят."

Отих треба було зіпсувати, якщо зіпсується конвеєр, то треба яких 20–30 людей набирати, то вже одна рука другу мила. А, каже: — Нащо нам їх відремонтовувати? Все рівно, людей скільки захочеш.

То ті, що приходять, що тільки за харчі хотіли б працювати. Так що по таких маленьких місточках було легше тим людям втікти. А Краснодар рахувався центром Північно–Кавказького краю — це, як ніби область, столиця області. Тому рахували Краснодар і околиці найбільшим опором для колективізації.

Пит.: Ну, а коли голод скінчився?

Від.: Так що, люди відчули, що скінчився, то це було привлизно в 35–му році. Тоді замінили кукурудзяний хліб на пшеничний, але картки йще були. В 35–му році ще на Кубані, ще я пам´ятаю, різні речі, як цукор, були. І вже в 36–му році з´явилися м´ясо–комбінати; все це дорого коштувало. Тато мій продовжував роз´їздити по різних селах, а мама з ним розійшлась, для того, бо вже не могла витримати це ховання. Треба було ховатися. Переїхала назад до Києва. Я кінчав десятирічку в Краснодарі в 38–му. У 38–му році було, можна сказати, що можна було дістати продукти.

В 36–му році вже з´явилися так звані м´ясокомбінати. І ніби так, як тут, рівно до того, як *McDonald.* Пару таких *store*–ів було, де можна пиріжки з м´ясом купити —

смажені в оливі з м´ясом. Досить смачні. Я не знаю, може й можна було вже купити, навіть, солодкі тісточка. В 35–му році вже можна було щось з´їсти в ресторані, бо тато роз´їздився, то він мав що з´їсти. Така козачка одна, дівчина, приходила до нас як господиня в хаті; то вона варила досить мало, все щось готове приносила від себе. Пам´ятаю, робили вони пампушки дуже добрі з часником, житні пампушки давали нам, але тато мені давав все такі якісь квітанції, і ті в ресторані давали якісь котлети. Дуже висмажені й такі тверді, але з м´яса котлети. Як він приїздив, то все привозив якоїсь чи ковбаси чи вудженої риби. Часто привозив вуджену рибу, бо його один брат в Новоросійському працював в Тихорецкій.

Пит.: Я дуже Вам дякую.

Від.: Не забувайте, я ж тоді був, ніби хотів бути громадянином, преданим цьому устрою і всьому, бо знаєте, то що тато казав, то в школах так учили, що їх слухати не можна.

—Взглянув, і тут упав —що я почув, переводячи з російського, то один раз, під вечер, я вирішив пройтися за дворами, й за маною хтось ішов і почув, що за якіийсь, склакнув тим, затвором, ну, *bolt*, на самострілі. *Noise of the loading mechanism of the rifle. I just looked at it and fell down.* Каже: — Ну добре, а про що ти тут написав? Тут треба зрозуміти: —Ну, каже, що треба зрозуміти?

— „Ну, конечно, это ж тот кулак меня убил и я упал."

І ввесь час, ну, що вони робили і говорили між собою, то все було за дітей, не допускали, щоб діти навіть не псували собі, щоб не видали.

У мене така історія була: як ми були в Луганському, тоді йще можна було жити, цебто, 28–го року, мені було шість років. Я ішов в перший кляс, ну, так, як дитячий садок їх. Бабця моя була там, то ми все з´їздились на Попасне, всі внуки туди, бо ми народилися всі в Попасному. Вона мала свою хату, де вона приймала всіх дітей. Вона була бабка. Так що всі мої кузини народилися там. Де б мої кузини не мешкали, всі їх батьки й мами приїжджали до того містечка й там народили дітей. Мама тоді від´їздили. І вона їх виховувала трошки, тоді від´їздила. І пізніше, як ми вже підростали, так ми все їздили на літо до бабці.

Мій дід був знаменитий тим, що він винайшов сорт груші, звалася вона Яковлів — прізвище було „Якілька." Його звали „український Мічурин," бо Мічурин був садівник знаменитий російський —вчений акадмії, а вони переписувалися весь час і разом робили досліди над тим. Із–за того, що він був настільки знаменитий з цими грушами і своїми науковими працями, то його радянська влада не турбувала, бабку мою. І вона весь час мала своє господарство, провадила свій *greenhouse* і той садок і огород мала свій.

З нею жила її старша донька, яка її допомогала й вела —також була садівниця. Вона вела те, що дід залишив. І ми, як діти були малі, все приходили до неї. Вона була побожна людина, водила всіх внуків в церкву й вчила релігійні вірші. Я пам´ятаю один із віршів в російській мові; вона сама по–російському добре не говорила, але вона говорила по–українському, дід говорив дуже добре по–російському, але цей вірш мене навчила тітка. Він називався: „Боже, говорит малютка:"

„Раз осеннею порою
Дождь ишёл и гром гремел,
Шёл по улице малютка,
Посинел и весь дрожал.
'Боже,' говорит малютка,
Я озяб и есть хочу.
Шла дорогой той старушка
Услишала сироту:
Приютила и согрела,
И поесть дала ему."

Значить, це і весь вірш. Ну, й прийшли ми до того, що мама не знала, що я цей вірш знаю. Це на вакаціях, перед тим, як іти до школи, це старша її тітка мене навчила. Ну, викликають, значить, вчителька: —Діти, хто що, які вірші хто знає, хто вивчив?

Ну, то я вивчив. Кожний розкаже. Ну, я думаю, я ж також вивчив. Я піднімаю руки, й оцю „Старушку," розповів. Вона нічого: —Добре, добре.

Викликає маму й каже, щоб вчите таких віршів про Бога, навіть це не може бути.

Добре, що нікого не було в клясі крім дітей і мене, а якщо б почув, то вас би викликали, допитували, що ви в релігійному дусі виховуєте дітей. То що ви собі думаєте? — Будь ласка, скажіть, щоб він це нікому не казав більше, що він знає цей вірш.

А мама: —Та я його не вчила.

Вона дійсно не вчила. Ми знаємо, як виховували дітей, але, каже, по–російському може в бабці навчили, але бабця не вміла говорити: вона говорила по–церковно–слов´янському, вона вміла читати релігійні книжки й говорила по–українському. Попасна була все–українська така станція залізнична, пізніше зробили.

Ну, то вона до мене приходить: —Коля, де хто тебе навчив?

Я кажу: —Тьотя Шура навчила.

Оце отакі випадки настільки показують, як вас поза школою виховували. Це відбиток. Вона каже: —Ніколи не роби, бо це для нас буде дуже погано, забудь про це, про Бога.

І перестали нас відпускати до бабці. Ми дуже рідко їздили туди.

А бабця все рівно, як я приїхав, щоб ти не казав, на коліна становиться молитися кожний день два рази і на ніч перед сном. А також, уже скільки вже здорові були, все рівно, як до неї прийшов, то вже мусив по її законам жити. Всі свята святкувала, завжди все в неї наварено. Так що, бачите, щоб бути патріотом, дитиною там було неможливо, бо батькі боялися. Навіть батьки самі по секрету робили те. Пізніше тато мій давав так: —Коля, не звертай на це уваги, не звертай на це уваги, каже, це все, це недобре.

І я ж кажу, що вплив його тільки такий уже був, як мені було 18 років. Це все не є так, як воно є. Я одне, що ще пам´ятаю, як хтось зустрічався, то каже: —Чи українець?

—Українець.

—Але щирий українець?

—Тато — щирий.

Якщо питав „щирий," „чи ти є щирий українець" і той відповідав, що щирий, то значить, що можна було вірити й то тоді вони сідали тільки записували балади й легенди козацькі та й думи.

Але з дітей, розумієте, навіть, я й кажу, ті діти, що були з тих членів, що в партії, розумієте, що були в уряді й яких тоді так заарештовували, вони не виноваті, а держава й уряд. „Сталін правду каже." Все казали, що в нас, найліпше живеться. В Америці, дивіться, безробіття, а в нас скільки праці. Все так подавали. Такі то справи.

Agripina Mykhailivna Myt', b. 1909 in Verkhnii Rohachyk, now a district center, Kherson region, then part of Velyka Lepetykha district, which was then in Dnipropetrovs'ke region. Narrator's father had served in Petliura's army. After revolution he had 9 *desiatynas* of land, perhaps 40 earlier. Life was good under NEP, but the Bolsheviks remained unpopular. Narrator is quite religious and gives extensive information on religious situation and general events from revolution to World War II. She married in late 1928; her father was dekulakized and fled to Donbas in 1929; churches were closed in 1930. Narrator and her husband also went to Donbas but returned to Verkhnii Rohachyk in August 1932. Her husband was arrested 2–3 months later. Narrator became swollen from hunger. People died both in and outside the *kolhosps*, and a neighboring village, Zelena, died out completely. Narrator names various relatives who starved to death, she herself survived by hiding bread, then fleeing to Donbas where her husband worked in the mines. She saw starving children who had fled to Donbas. Narrator's father, who after dekulakization became director of a bakery in Donbas, was arrested for taking flour to starving friends and made a daring escape. In 1934 narrator went to Georgia where there had been no famine. Mentions schools switching from Ukrainian to Russian after collectivization.

Питання: Будь ласка скажіть Ваше ім´я та прізвище.
Відповідь: Агрипина Михайлівна Мить.
Пит.: Коли Ви народилися?
Від.: В 1909–му році.
Пит.: В якому селі?
Від.: Село Верхній Рогачик, Великелопетинського району, Дніпропетровської області.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мої батьки займалися господаркою, земляділлям, чи як там.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Я не знаю ,чи я скажу. Дідусь мій мав багато землі, але ще в 17–ім році розібрали ту землю, а скільки було в нього, то дев´ять десятин. Бо дідусь мав машини, а тоді по три десятини на чоловіка давали. Отже ж, коли прийшла реформа, що стали на прожиття давати землю, то здається по дві десятини, то мій татунь дістав щось 16 десятин, і дідусь десятину тоді. Але при НЕПові, знаєте НЕП, можна було орендувати землю. В нас там були німецькі колонії. Дуже гарний степ, і дуже добре родили, й там мій татунь орендував землю. То скажемо він мав яких, може 40 десятин, арендував, бо то при НЕПові дали волю, що можна. І люди розбагатіли відразу, дуже працьовиті, бо то кожний для себе. І так тяжко працювали. Ми були вже на хуторі; дідусь пізніше пішов на хутір. І правда, тяжко працювали, робітників не можна було тримати, але були такі люди, що мали землі мало, й каже: — Дядьку, ви мою землю обробіть, а я в вас буду працювати. Добре, так усіх треба було. То в нас, вже при НЕПові, одна жінка жила, вона літо й зиму жила в нас, помагала. І один сусідський дядько, який мав п´ятеро дітей, три десятини землі, каже: — Я буду в вас працювати, а ви мені обробляйте ту землю. Так мій дідунь, і тато вже, разом обробляли йому землю, три десятини, все йому й віддавали, а за те він у нас ціле літо жив, і часами зимою. Отака господарка була.
Пит.: Це було до колективізації, так? Це при НЕПові?
Від.: Це при НЕПові, до колективізації.
Пит.: А коли почалася колективізація в Вашій околиці?
Від.: В 28–ім, здається, бачте яка голова, здається в 28–ім році, бо в 29–ім році вже куркулили. Хто не хотів іти, в 29–ім розкуркулювали заможніх, заможніших людей, які то були багачі! Колись було багато, а то, бо своїм трудом нажили.
Пит.: При НЕПові, яку частину урожаю брала держава?
Від.: О, добре водилося, при НЕПові, добре пам´ятаю, як сьогодні, мій тато мав одну десятину зробити чорний пар, знаєте що чорний пар, обробить, вона 250 пудов дала, одна десятина! Я буду плакати, як буду розказувати.

Пит.: А яку частину держава хотіла?

Від.: Держава? При НЕПові?

Від.: Так.

Від.: При НЕПові щось не так багато, я вам не скажу, ще була замала, а могли розплатитися, і собі зоставалося, і здавали, такий був великий магазин, на посів хліб, туди здавали, і собі багато оставалося, то продавали на всі свої потреби, а вже як перед колективізацією, то накладали, так казали „плян до двору," так багато, що їх в нього не було, віддавали люди все, віддавали, а потім нема вже. Ну, а тоді: — А ти, каже, не виконав плян до двору, тебе треба розкуркулити, забрати все, до держави.

Пит.: А як відбувалася колективізація в Вашій околиці?

Від.: Як пройшла колективізація?

Пит.: Так.

Від.: Дуже тяжко. Люди не хотіли. Люди, так вже на тих, не питалися — забрали в їх усе, в багатших, і з бідних. Але бідні не хотіли йти, бідні віддали своє останнє: —Вам віддам одну коняку, бричку, чи там корову, заберіть її, а мене не чипайте, я не хочу йти. Але мусили йти, як вони зробили голод, тоді люди пішли, вже там давали кусочок хліба їм.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі й Вашій родині?

Від.: Дід, бабця, тато, мама, й нас п´ятеро дітей, четверо сестер і один брат.

Пит.: А скільки було в селі?

Від.: У селі скільки родин було?

Пит.: Так.

Від.: Село було дуже велике, було два приходи, дві церкви, колись, як їх повалили, велике, але батько жив мій на хуторі, а хутір мав десь може 50 родин. І всі добре жили, і всіх розкуркулили, майже всіх. Деякі пішли в активісти.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про владу в Вашому селі, наприклад, які люди пішли до партії в Вашому селі?

Від.: Дуже мало пішло. Скажу вам —молодь. Батьки плакали: —Що ви робите?

Бо ж перед тим, скажімо до НЕПу, ми мали свою ж Україну, проголосили, й люди всі раді були. А потім прийшли більшовики, й люди були дуже обіжені. Спершу ніхто не хотів, а що більшовики почали, не подобалося. А молоді, як молоді, то отакі пішли — ледачі, я там скажу по—українському, ще каже вам до праці, ледачі, які не хотіли працювати, любили довго спати, зазіхали на чуже, ото ж подумайте, отакі пішли. І не всі, таких людей багато, що не хотіли йти, але примусили. До речі, я вам скажу одне, як тягли тих коней до колективізації та забирали, ну йще хто пішов, кажу вам — ледачі. Коні подохли, корови ж не встають, їх піднімають. Я це своїми очима бачила. Люди голосять по хатах. Це є біда була, біда. Таке село, такі люди заможні були, зробилася пустиня, пустиня. Самі церкви закрили в 30—ім році.

Пит.: В 30—ім році?

Від.: Так. Сичі гудуть, люди плачуть. Жах! Але я вам скажу, що нашого батька розкуркулили в 29—ім році. Я вже була замужем. Я в кінці 28—го року оженилася. Мого чоловіка — бо ми жили ще з батьками — батька в 30—ім, бо мій батько був дуже активний, служив у петлюрівській армії, то вони його гонили, бідного, він не мав життя. І його найперше розкуркулили й сказали, що через його люди не хочуть іти в колгосп; він пропагує. Він майже тільки ноччю являвся додому. І вони розкуркулили мого батька, його не було, він десь купив собі — я не знаю чи показати — документи другі, і так зробив, що до нас станцію 45 кілометрів була. Він так зробив, всіх на Сибір вислали, а він був дуже такий комерційний, він, ну, десь був і купив собі документи. І нашу родину — діда, й всіх дітей, я не була вже, їх окремо посадили. Передали якогось листа й сказали, що на тій станції ви мусите встати — на Ясинуватій, така маленька станція. Тих людей всіх повезли на Сибір, а мою родину на тій станції висадили. Це було, я думаю, за гроші. Батько в страху брав гроші від мене, він комерційний був, то все так зробив. І він їх тоді забрав на Донбас.

Пит.: Усіх?

Від.: Так. І тому вони не попали на Сибір. Тепер я скажу вам за цього чоловіка, який в нас він жив. Бідняк. Три десятини землі, п´ятеро дітей. Він у нас жив, ми його обробляли. І як прийшла колективізація, то він плакав: —Я що, дядьку, я буду в вас?

Мій батько каже: —Яким, де ж ти будеш у нас, як в мене вже нема нічого?

І вбий! Ну, що будеш робити? І він пішов. І померли з голоду. Двоє старших дітей десь пішло, троє вмерли, й жінка, а його засудили на 10 років — він пішов колоски збирати — пухлі ж лежали. Батрак, бідний. Його засудили на 10 років. Пізніше вже мій батько зобачив, що там його нема, певно вмер. Так уже засудили його. То він був як наша родина.

Пит.: Чи Ви ще жили на селі, чи Ви також виїздили?

Від.: Ну, я була на тому ж самому хуторі, бо то було по–сусідському. Отже коли мого батька вивезли, й я вже почула, що вони не на Сибірі, то я давай свого чоловіка просити, що їдемо й ми туди, бо ж ми тут не сьогодні–завтра, вже чули ми, розкуркулять і твого батька. І ми так поїхали, в 30–ім році вже ми виїхали туди до батька. Батько там нам місця знайшов десь. Мій чоловік працював уже, а я була „прана," в першій вагітності. На Донбасі. Тепер вертаюся. У 32–му році моєму чоловікові треба було на призив, призивати, регіструватися, бо він би робив, такий був закон, хто з такого року, що мусив призиватися, мусить їхати там, де він родився, і там призиватися. Отже, в 32–ім році, може в серпні, ми приїхали сюди на село, Верхній Рогач, де мій чоловік родився. Десь попросили, жінка нас упустила, маленька кімнатка, поки він, місяць, два, зарегіструється. Але ми знали, що його до армії не візьмуть, бо він не надійний. бо він з розкуркуленої родини. Пішов він до регістрації, йому сказали, що передамо твоє діло аж у район, і тобі може за місяць скажуть. І ми мусили там жити й ходити питатися. Коли прийшло назад наше, чи його приймуть, чи не приймуть до армії, сказали–подали аж до району, то — до області, аж за три місяці. І тим часом ми може два, чи два і пів місяці пожили — чоловіка заарештували. А що ж мені робити? Арештували його, була сільрада, як у селі, там де священик жив. Священика вигнали. Його заарештували два поліцая, а то такі, я їх знала — свої сільські. Я пішла до них, другою вулицею, я дивлюся — його посадили, така комірка була, а самі пішли докладати до директора. Подивилася в вікні — дошками забите, я відірвала дошку — їх там два сиділо. Кажу: — Вилазьте, бо ви пропадете. — Знали, що не дай Бог чоловік попаде за розкуркуленого батька — вилазьте! Та я що? Вилазьте! Та я що? Вилазьте! Сміливо!

Вони вилізли, і тут зараз млин, і там кукурудзи, і пішли. І я пішла скоренько другою вулицею додому, то недалеко було. Ось приходять міліціонери. — Де твій чоловік? Кажу: — Ви взяли його, ви відповідаєте за мого чоловіка — а то може б не була така смілива, якби якийсь кацап. Кажу: — Ви відповідаєте за мого чоловіка, ви взяли його. Мій чоловік побув там десь уночі, вночі прийшов, забрав що є, і поїхав на Донбас. Ще пару днів приходили та й питали, дивилися чи нема. Ви забрали, кажу, мого чоловіка, ви й будете відповідати за нього.

І так він поїхав, а я жила аж до 33–го року до мая місяця. І страхіття надивилася. Сама була пухла, і до того ще була „прагн... Боже мій, ми як приїхали, то купили, бо можна було купити ще в 30–му хліба. Забирали, але люди збирали — купили й сховали його. Знаєте, в тій хатинці, де ми жили, такий був припічок, і туди можна було всипати й покласти, дошки замащані були, шукали, але вони не надіялися — куркулів, то находили в ямах — бідна хатка така, не надіялися, що там щось є. І не найшли. То тим я спаслася. Таку цеглинку відклею, витягну трошки було муки, то було добре. А як не стало муки, то пшениця. То пшеницю в пічці посушу, а тоді макогоном потру, і то зварю щось. І тим я жила. Ой! Вже пройшло 50 років, чи більше, не можу собі уявити — як це могли люди прожити?! Як я могла прожити? Гонили ж на колгосп. Люди ж вже падали, пухли, але там якась кухня була. Загонили на працю. Ну куди, підеш туди, давали там, люди ж сходилися, бо ж треба щось їсти — по мисочці якогося супу. Але діти бідні стояли в черзі, щоб як поїдять, води вилють у казан, помити, й вони з кухликами там стояли, щоб їм дали, о! То був жах! То було невиносиме щось. Ну й так, таки я дожила до 33–го року поки дитину родила, ще було. І мама виїхала ноччю за мною, і забрали. Я поїхала до чоловіка.

Пит.: Ну, як Ви родили дитину, якщо Ви не мали досить їсти?

Від.: Ні в кого не було. Одна старушка була, що я в неї жила. Нас тоді не приймали ні до шпиталю, та й шпиталь той, чи він працював, чи ні, я далеко була від нього на другім приході де той шпиталь. Я кажу: — Що мені, що Бог дасть.

Я дуже в Бога вірила, ну, що буде? Що Бог дасть. Бігала сюди–туди, бігала, вже чую, що вже, а ще то перша дитина, почала стукати в двері до тієї старушки. Та старушка прийшла, і врятувала мене — прийняла дитину, вже два роки як ... вона вже старша

жінка. І там в час з тією дитиною, сусіди були надійні, приходили, поки я ще лежала, палили мені хату. Там де в кого ще була коровка, то приносили ще молочка трошки, поки я відійшла. І то, неправда, воно родилося — воно вмерло, воно не жило. Таке ж довгеньке, отаке як пальчик сухеньке. Перша дівчина. І так дожила. Як поїхала я на Донбас, то вже був 33–ій рік, правда, мій чоловік встроївся в пекарні, бо біда, бачив на селі велику біду. І була квартива недалеко коло пекарні. Може будете тепер питати?

Пит.: Ні, а що Ви бачили на дорозі?

Від.: Оце ж я хочу вам сказати. Та пекарня пекла, бо то був Донбас, де добували руду, під землею. І вони мусили тих людей тримати, то пекарня була для робітників, які в шахті працюють. Їм давали по 500 грам хліба. А дітям, утриманців, нічого. Декому там, старий працівник, по 200 грам давали. Мій чоловік у пекарні, то вже йому 400 грам давали на день, а дітям, хоч не була я ще, дітям нічого не давали. Той хліб пах, як пекли. Боже мій! Скільки йшло — і старих, і малих на той зов, на той запах хліба. Це була, це було місто Макіївка, шахта Чайкина. То на шахті. Скільки людей йшло! Ідуть, падають попід пекарнею, діти такі виглядали, маленькі, такі років по 10, яке вже могло йти. Але вони виглядали може на 12, ну, старі люди — діти виглядали. То було неможливо дивитися. І вони день і ніч там стояли, деякі вже померли, чи й ще не померли. Кожного вечера, тільки стемніє, під'їжджало таке авто, ми звали „чорний ворон," і то вкидало всіх — хто ще живий був — було не було — віконечко, я бачила, в тім же кварталу була моя квартира — той живий, ще ворушився, і мертвих забирали. І то кожної ночі, а вдень знову понаходять багато. Тепер мій чоловік приносив куски хліба. Я не раз виходила, кидала туди й тікала, а останній раз вже не можна було, вже й не раз не можна було. Вони обгородили колючим дротом, щоб ті люди не підходили близько. Закрутили, щоб ніхто не ходив. То жах був. То такий був жах, що я не можу. Отака біда була. Ну були, скажімо, в мого чоловіка *cousin*, бо його тітки брат називався Іван Ляшко, бідний, четверо дітей мав, там скільки землі — не знаю — коровку, коняку, сказав. А вона була баптистка, там в Росії давним–давно баптистів ненавиділи, він сказав: — Нате може все, а мене не чипайте, моя віра не дозволяє мені йти в колгосп, бо люди не хотіли йти в колгосп. І що ви думаєте? Його заарештували, забрали. Він віддав корову, коня, все — тільки мене не чипайте. Його заарештували, а жінці повибивали вікна. Жінку викинули, жінка приходила, й сказали: — Ніхто не пускайте, бо хто пустить таких людей, кого з хати виганяють, то й того вигонять.

Жінка походила з дітьми, і то була зима, жінка походила з дітьми, наніч прийшла в хату, влізла в розбите вікно, з дітьми сіла. Прийшли другий раз викинули. Тоді що зробила — я сама свідок — прийшли другий раз викинули. Тоді що зробила — це мої, я сама свідок — прийшли, запрягли воли, стягли дах з хати, розбили зовсім піч у хаті, що жінка вже не могла до неї. І пішла, і певно, казали, як батько пішов, вона десь умерла з дітьми. В 30–ім, вернувся, вже людей, які не хотіли йти в колгосп, вони же їх на Сибір. Забирали все на брички й вивозили — такі в нас були глибокі балки, із снігом. Вивозили, й туди викидали тих людей. В сніг. Кажуть: — Живіть, як хочете. Куди ті люди підуть? Батьки, правда, такі вже що могли, десь пленталися. А діти? Мерли! Померли, вмерли там. Не можна без сліз розказувати.

Пит.: Вертаючися до Вашого села, Ви сказали, що в 30–ім році закрили церкву?

Від.: Так.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви? Хто закрив?

Від.: Ще в якімсь, може, до 30–го року, приїхали в нашу церкву й забрали все золото. Дуже багата була церква, бо то великий приход. Вісімнадцять пудов, тоді казали мені, що 18 пудов золота забрали — забрали хрести й все. Люди збіглися, збіглися жінки, чоловіки старші. Це було якраз — забула в якім році — але було ще, що це орали люди, ще не було колективізації, це ще до колективізації. На степу всі молоді, а старші збіглися, та куда! Розігнали й забрали. Все. Ну й ще, ми, ще правили в тій церкві, вже по–старому. Забрали в той час священика. Мій батько близько там не був: десь у полі був, але він належав до ради церковної, де там щось помогти йому. І його забрали, посадили. І він сидів цілий рік. А тоді за те що, і збіглися люди і не давали з церкви, добро, щоб забрали, а його навіть не було близько, він був у полі. І ми ходили до всіх людей з списками, що його не було, він нічого вам не робив. Його випустили. Випустили, але це ще до колективізації. Так. А потім, священиків арештували, який приїде, послужить — не стало — ніхто не знає, нема, нема священика, нема церкви. А

тоді закрили. Закривали вже церкву, я не була тоді в селі. Не була. Ми були якраз на Донбасі. Як я вернулася, і моя дівчина родилася, я ще ж хотіла її перехрестити, не було вже ніде. Аж деякийсь час в другім приході ще не була закрита, хоч священика не було, а церква ще не була закрита, так сказали мені, що прибуде священик сюди. То я дочекалася, й ту дівчину перехрестила там. Так що моя перша дитина була хрещена ще в моєму селі. А вже ці як родилися, то ті родилися на Донбасі. Хлопець родився, маю старшого сина в Вашінґтоні, в 36–ім році. Вже ми були на Донбасі. Дівчина, та Ліда, народилася в 38–ім, на Донбасі. На Донбасі, село, місто Макіївка. Була церква, вони її тримали, бо туди приїздили з–закордону, але ніхто не ходив до неї; вона ото далеко, ми також не ходили. Як діти родилися, то мама моя дитину, під полою, ото пішла десь, не до церкви, до священика й там похрестила, а потім і хлопець, як родився, і так, і в сестри моєї, то вона хрестила їх, під полою десь з священиками. Священик коли–не–коли служив у тій церкві, а так він ходив, уставляв шкла людям, отим він жив. Так ото хто під тим не знався, секрет був — похрещених людей, але вдалося мені їх похрестити, бо багато нехрещених, і зараз нехрещені напевно.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Так, була школа. Ходили діти вже, при колективізації вже почали жінок неграмотних „лікнеп" називали. І ось, я жила ще в тій хатинці, прийшли, записали мене до школи. Думаю — записуйте, що буду казати? Пішла до тієї школи, зустріла там усіх, хто там ходив до п´ятої кляси, вчителями. Кажуть: — Чого ти прийшла?

Кажу: — Записали, я не хочу, прислали записку.

Вже все робила, що вони кажуть, аби не чипали. Не рада була, вони тоді відіслали мене, послали записку в сільраду, що ви таких не кличте нам, бо вони більше нас знають. Ну й прикріпили до мене там трьох, чи чотирьох жінок, щоб вони ходили, й я їм показувала букви, ну я була рада, що мене не чипали. Все одно — кожний день приходили: чим ти живеш, що ти їсиш?

Нема нічого, взяли

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська школа?

Від.: Прошу?

Пит.: То була українська школа, чи російська школа?

Від.: Була українська до колективізації, після революції, як оголосили, а потім перейшла на російську. Заборонили все українське. О, як дозволили, так процвітала — пісні, все — зразу ж стала наша Україна. Скажімо — мій батько, він все офіцером був, але його поранили, він не був на фронті, і він обучав тих рекрутів. І так недалеко, на горі: — Один, два, три, марш!

І всі так ходили, такі раді були, що це ж своя буде держава, своє військо. Але недовго. За те так відповідапи. Недовго зразу ж забрали вчителів, які вчили в українських школах; він був Гончар(?) такий, композитор, який пісні вчив, то я ходила, співала. Не стало, не став і ніхто не знає де дівся. Ех! Напевно. Ми ж ще були молоді, заборонили співати „Як умру...," і все. Ну, а що нам! Співаємо. Підходить: — Що ви співаєте? Цю пісню не можна співати. Ну, то ми на хвилину перестанемо, а десь зберемося, і так і співаємо своїх українських.

Пит.: А як відбувалися свята при НЕПові, а потім, після колективізації, наприклад Різдва і Великодня?

Від.: При совєтах?

Пит.: Так.

Від.: А, ми справляли. А що ж, старші люди тепер, нам усе одно — Різдво ми справляли. Церкви вже не було, вже я на Донбасі жила вже після того, то на Паску й пасочки пекли, і нема куди посвятити, але то ми собі зберемося і співаєм молитовні пісні. Празнували, празнували, поки вже ми вернулись з Кавказу, перед війною, перед Дургою світовою, то й тут ще прийшли до мене, ще я тримала іконку, і тримала рушничок, нараз прийде якийсь там: — Що ви це?

То я: — А що Вам вона мішає? А люблю, кажу, то.

Нехай. І паски пекли, не було церкви, але сходилися, знали, що це наше свято. Ніколи не забували того. І діти знали, малі оці, бо казали їм, що це. Ніколи не забуду, може це не можна казати, але я скажу — діти пішли до садочку, всі мої діти, там же ж учили їх, що Сталін сонце, Сталін батько, як поїдять, то вони отак молилися: — Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе життя.

Приходять, а уже тато мій був: —Що ж вас там учили?
—О, ми так молилися Богу.
—То ж він, сукин син, забрав у нас усе, а ви йому Богу молитеся?
—Нам так учителі казали.
А він начне їм розказувати. А я до їх кажу: —Тато, ну що ви дітям кажете? Діти там скажуть. Вони розумніші за тебе, вони не скажуть, що їм дідусь сказав.
Прийде, газету любив батько, це він не прозівав. Прийде газета й на всю газету потрет Сталіна. Батько зараз плює на нього, очи повиколював. І діти бачуть!
—Тату, що ж ви робите? —Та ж діти! —Вони розумніші за тебе.
Видирає той потрет, йде до вборної. А діти бачуть.
—Вони розумніші за тебе.
Дивлюся, без тата, без нікого, як дістанем газету —діти вже виколюють очі. Ви знаєте, так переживали, переживали. Правдивий клопіт. Тоді так, може Бог дав, що тих дітей спаслося, підросли, то треба було йти в партію, і скрізь, для того, щоб жити. Але дав Бог, що так, що зараз не на улиці. Навчив їх. І то прийшла війна, я працювала в тій лябораторії, що називали так — санітарна станція. І ось директор, директор був розкуркулений також, бо й сидів, партійний був. А тоді дозналися, що він був з Житомира, що він розкуркулений, і забрали його. І він сидів, і певно теж гроші спасли його, випустили, тільки забрали партійний квиток. І коли я поступила на працю, він тоді почав так звертатися хто більшовиків любить, він почав, за п´ять хвилин їх звільняв. А був більшовик безпартійний, і активний. І при так, що прийшов, що працівник, за п´ять хвилин —спізнився до праці —звільняв. І він звільняв тих, що Сталіна хвалять. Ось я поступила до праці. Він чомусь дав мені квартиру разом з його квартирою. Я працювала в тому відділі, де хворіють на сказ, від скажених собак застрики. Тут дають застрики собакам, там не давали, там кого вкусить собака, тому давали. Ось я з лікарем працювала, вона приходила. І були такі, що з району, то був такий шпиталь, що вони лежали. Отже він прикріпив мене туди, щоби я за ними доглядала, значить як господиня. І потім, як прийшла війна, він каже: —Що ти мусиш із нами евакуюватися, з більшовиками. Я кажу: Іван Мартинович, я не є директор, я вас усе слухала, а цього не можу вас послухати. Я вже, кажу, їздила, об´їздила скрізь, а тепер, як ви мене заставляєте, щоб я з більшовиками евакуювалася, я не буду. Як ви мене заставите, то я візьму, кажу, на шию петлю, камінь, заберу дітей й піду в Дніпро.
То він: —То ти, каже, мій брат, я тебе давно бачу, що ти таке...
Каже: —Завтра прийдеш, ще поговоримо.
Казала: —Я тебе тримати не можу, але я не поїду нікуди.
На другий день прийшла до нього, він каже: —Добре, я знаю твою історію, то повір мені, що я б, каже, також не поїхав би, але я мушу. А тебе не буду чипати. Але чоловіка не забрали в військо, бо він прикріпив, де я і чоловік твій там робив. Візьму, каже, твого, але знай, що він на третій день вернеться. І до тебе, якщо хтось постукає в вікно, щоб ти пустила.
Отже, на Кубані була моя тітка, тільки дай адресу, я свою родину туди відправлю до твоєї тітки. Кажу: —Я вам дам з охотою адресу. Дала йому адресу, він відправив свою жінку і двоє дітей в них було, туди, а сам забрав усю лябораторію, чоловіка мого, ще пару людей, таких яких належали туди, хто робив і поїхали. І то справдилося —на третій день мій чоловік вернувся. Десь переправилися через Дніпро, якесь село, і він сказав тоді, не всім, моєму чоловікові й ще один, бухгалтер: — Щоб ми вас тут не бачили. Втікайте! Щоб я вас тут не бачив!
Мій чоловік і той другий останнім катером переправилися через Дніпро, бо тут уже німці наступали. Тут німці йдуть, а ми в скопі, всі чисто —нема чоловіка, думаю — пропав чоловік. А він не міг дійти до нашого двору, там сусіди забрали його за те, бо він був умундірований. Кажу: —Скидай, бо ти пропав, німці заберуть.
А німці, кого зустрічали з мужчин молодих, забирали. І він там в окопі передягнувся, як тільки перейшли німці — перша полоса — з´являється мій чоловік! Боже, скільки раз, то вже так, я кажу, тільки Бог помагає. Більш ні на кого ми не надіялися. І так мій чоловік. А потім, як евакуювали вже, совєти верталися. Ох! Мій чоловік каже: —Ти останися, бо евакуюють нас, а ми ж, кажу, я не остануся без тебе. І так не відставала від нього —куди ти, туди я. А діти, але ж я не остануся! Не можу остатися. Ще над Дніпром тут то бомблять вже совєти, це було якраз у 42–ім році після

Покрови, почали бомбити наше місто. І ми поїхали, я поїхала з ним. Ми ж поїхали тільки за 600 кілометрів, а потім німці одіб´ють, і ми вернемося. Поїхали ми, мій батько пізніше, вже їх евакуююювали пізніше, а мама осталася. То як батько знайшов нас, ми 600 миль були, перезимували.

Пит.: *Я би хотіла знати, Ви сказали, що коло Вашого села була німецька колонія.*

Від.: Коло нашого села?

Пит.: Так. Що сталося з ними під час революції?

Від.: Я вам скажу, я була мала, я знаю добре. В 17–ім році, в революцію, їх розграбили люди. Вони повтікали, а люди їхнє майно все розграбили. Земля осталася. Коло нашого села було три економії, і то багачі, німці. Один був Гемстик, а других вже забула. Три економії. Один був Щербаков, це, я не знаю, як вроді то трохи і українське є. А одна економія була, то була якогось князя Михайла. Де він взявся, ніколи не знайшла, якого він князівства було, який давно вже там був і дуже помагав цьому селі, де ми жили, так яких із 1600–их років. То наше село було Верхній Рогачик, це було козаче, воно ніколи не належало до панщини. Бо той князь, який був, то він все це село, й школу поставив, і дав землю, і не було до панщини, то мені мій дідусь розказував, я то знаю все. А ті економії то ж також тоді повстали, як ще Катерина роздала. Я пам´ятаю, що мій дідусь співав, каже: —Суча баба! Степ широкий занапастила! Так насадила.

То кажу: — Дідусю, „вража баба," вона суча. — Я не раз було пристаю: — Дідуню, а чи ви козак?

—Ні, я не козак. Мій дідусь був козак.

Та то було, я була мала, то в тіх економіях вони дуже добре жили. І вони ті економії просто розграбили, я не знаю хто — всякі люди, безсовісні, скажу, бо наш дідусь не їздив. Один, він тоді щось трохи вертали, вони приїжджали назад, розпродували, пам´ятаю дідусь купив великий годинник. А землю орендували. То мій тато вже орендував ту землю у НЕП. Дуже земля гарна, родила багато. А люди ходили туди працювати, я ще й пам´ятаю, що було, вже при мені вже ж не ходили, бо то було така приказака: —А тобі тут невігідно —піди до економії, і там тебе бідний погоне — там вбивали, там всі наші українці. То ще Катерина Велика ограбила людей наших. І німців насадила. То я бачила, що ті економії —ооо! Люди багаті були. А пізніше, вже як їх розграбили, ту землю, ту землю, їздили по всій економії самі провадили.

Пит.: А що сталося з ними під час голодівки?

Від.: Прошу?

Від.: Що сталося з ними під час голодівки?

Від.: Вони закордон поїхали. Вони повтікали. Вони поїхали закордон. Скажімо мій дідусь не був економіста, коли він був, він мало землі мав на Україні. І коли, я не знаю в якім році, в 1900–му може перший, чи другий, в якихсь роках, він був, як він мені завжди казав, що мені казав: — Ти щаслива, ти школу маєш, а як я ходив, каже, то ще школи не було, мене вчили дячки, ну якась там була три роки, а потім, каже, дяки вчили. Ну, а хвалити Бога, він був якимсь писарчуком, каже то мене навчили на писарчука. І от, як була ще, до більшовиків, волость, то він там писарював. І напевне заробив гроші, що землі було небагато, а в нього були гроші. А десь тоді був називався Царицин, а потім Сталінград, а тепер Волгоград. Там була земля дешева. То він туди поїхав, як тільки мого батька оженив, а той ще молодший. І там, певно, сам тяжко працював, а в них була земля дешева, накупив землі, і так розбагатів. Розбагатів. Не раз бабуся плакала, бо вона була дуже релігійна, що нам Бог наказав, що ти розбагатів. Але недовго, до 17–го року. Як стала революція, там стали більшовики, і Червона армія, і Біла армія. І то наш хутір розтягли. Так як розтягли ті економії, так наш хутір. Це було в 17–ім році, в 16–ім. І тоді, ще мама зосталася там, бо батька забрали в армію і я вчепилася за них, дідусь, і дві тітки були ще в мене, приїхали, в 16–ім році приїхали назад, у 16–ім році, правда, дядько вмер, він тата мого брат, то вони те господарство оставили нам на батька мого, а самі приїхали сюди й тут купили дім, там де родилися, це в Рогачі Верхнім. І я, як приїхали сюди, начала в школу ходити. Верталася туди, ну до 17–го року. У 17–ім році все забрали, все розгребли, і ледве, ледве мама з чотирма дітьми вирвалася, бо батько був в армії, то тоді перебіг аж до петлюрівської, як сюди ближче. І так і ті економої. Так і мого дідуня, але дідунь напевно трохи мав грошей, купив тут дім. І тут то ми до колективізації також трохи розжилися, бо було що куркульом зарахували. Так ціле життя.

Пит.: Так?

Від.: Ціле життя куркулили. І ще й третій раз куруклили. Батько, як утік на Донбас, певно він змінив прізвище, й батько й другі, що робити? Накупив коней, а там місто Макіївка, город, чи місто, прокидали траншей, клали залізну дорогу. Він накупив коней, добро, і тоді оці люди, що їх куркулили, забирали з дітьми, вже підросли ті діти й якось верталися, не мали ніякого документа поступити на працю. Він їх забирав, збирав тих хлопців. Каже: —Це розкуркулені, бо він до *trash* другий документ. Давав їм тіх коней і вони робили, землю возили. Але пополам —що зароблять, значить —половина батькові, а половина хлопцям цим. І дозналися, і приїхали. Ну, забрали всіх коней. А батько втік. І ми осталися, що дід, бабця, і вже двоє дівчат, вже двоє було замужом, і брат десь учився, він його також минув, а дві ще з бабцею і з татом, мамою, осталися без нічого знову. І бач, усе забрали. Батько втік. Переселили десь в такий барак, в гуртожиток, то ж трохи було щось їсти. Там обікрали, ну, хоч умирай, і все. Але батько тим часом, це було, це було в якімсь 30–му , 25–му, часом також дістав працю в другім місті, на чуже прізвище. То, якось Бог дав, усе.

Пит.: А чи Ви вернулися до рідного села після голодівки?

Від.: Так, ми вернулися до рідного міста перед війною. Другою світовою. Але в нашім селі вже нікого не було, лиш мої були знайомі подруги, то я їздила. А чого їздила? Їздила уже при німцях. Бо не було в місті, грошей було отак! Бо наперед повиплачували, але не було чого купити, то й на базарі немає, то ми їздили там на село —міняли що було, хліба. Я тоді їздила була, разів кілька була на своїм селі, в подруг уже своїх. Ну що вони, бідні? Вони ліпше мали, як совєти пішли, то забрали, все виганяли скотину, а що в них зосталося, то вони розібрали, собі. Але німець як заступив, знову зробив колгосп. Знову вони ходили до колгоспу, робили, але мали вже город, які мали там по п´ятеро курей, мали корову одну на двох — одну на один тиждень одна родина, то вже, одна родина тримає, а на другий тиждень друга родина. Отаке життя було. Бідні, бідні, також, бідні, переживали. Чоловіків не було майже, всі на війні, самі жінки працювали. І знаєте, і то наших людей поробилося, я не дивуюся, що в нас такі люди заздрісні як хто щось має, саме життя їх зробило такими. Вони, бідні, не кожна людина однакова, одна любить працювати, і ночами не доспить, щоб щось було щось дітям, щоб городик. А друга любить десь піти. І вони вже один одному заздрісні. Як якась мала яйце, то друга: —Ага! Вона ось з яйцем ганяється.

Одноково працюють. Бідні люди та й все. Я два рази, чи кілька раз, але не була в хаті, бо наші хати розвалені були, мого дідуся хата була розвалена, мого батька на хуторі була розвалена. Одні лиш, дуже було боліло, як приїхала при німцях на свій хутір —садок, який ми садовили своїми руками, і він вже розрісся, так багато було ягод, *peaches*, не *peaches* —абрикоси. І мені там сусід каже: —То іди, там хтось зробив собі будочку й жив, він тобі дасть.

Кажу: —Не хочу. Дуже, дуже було шкода. Словами просто кажу: —Не хочу.

—То ти ж садила той город, каже, садила.

Але такі нещасні зробилися за той час як пішли до колгоспу. Вони, бідні, і стріхи попалили, в їх нехватало чим попалити, й їсти нехватало. бо все треба віддати державі. Бідні, бідні люди були, проти того, поки самі були господарями, — то, було, що такий хутір зелений, обсаджений, кожний собі забор, а то прийшов жах.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки померло з голоду в Вашому селі?

Від.: Знаю, знаю хто вмер із голоду, з моєї родини близької ніхто, бо якось спаслися, але мого чоловіка один, оцей же, що бачили, я казала, що його *cousin*, то діти померли, із голоду, із холоду. Тепер мій, якийсь далекий родич, але Мит´, був на Донбасі вже, мав двох діток. І він не міг, він ще нічого, але жінка не могла ради дати, якось не міг там прожити, щось. Тяжко було, але якось жінки жили гуртожитком, які були з дуже багатого роду. Мали троє діток. Він поїхав в Донбас. І покинув дітей в потязі. Трьох дітей покинув у потязі, а сам з жінкою пішов. І дітей тих напевно забрали. Може, бо звозили таких дітей, багато кидало дітей, то звозили, й вони там вмирали. А їх розшукували пізніше, то її знайшли мертву десь. А його так і не знали, не знайшли.

Тепер вже, в мого ще одного як то —чумак був —але він двоюрідний брат був, і це вже третє, третій *cousin*, вже мого чоловіка, батьки померли на Донбасі з голоду. І був син, який працював у пекарні, і міг приносити в кишенях хліба, але, я знаю? Моя,

вона була така якась, що вона не любила їх, чи що, не давала їм. Вони приходили сюди, скільки могли ми їм надавали, все одно померли. Старші були, старші були, вже, померли з голоду. І так багато знаю знайомих, що вони, що діти їхні, що вони якось прожили, а діти їхні померли. Знаю одно село недалеко, так називалося Зелена, недалеко від нашого великого цього села, від Рогачика, все село вимерло. Все село вимерло, і не було кому їх ховати. То вже такий сморід був виділявся, і вітер повіє. Пізніше, вже на весну, так якось уже ті люди трохи віджили, там їздили туди, це ще в 33–му році, на весні. Загрібали, загородили, в ту сторону не можна було їхати. Ціле село. Пізніше, вже тут в Америці, почула, одна з нашого села, Дуні Коритинової вони якісь рідня, а вона з нашого села, казала, що вона їздила, то зустріла мого чоловіка, каже: —Нас з жінкою, і двоє дівчат, вони вже виросли, вивчилися на вчительок, то в тім селі вчителювали. Значиться туди вже населили якихсь людей, напевно не українців, бо з україніців хто зна —не піде туди жити після такого страхіття. Напевне чужих людей населяли. Я знаю, що все село вимерло, все. Не можна було проїхати, так не було кому ховати. І ще знаю, що люди, ну, просто падали на вулицях, ще я тут жила в селі, то під´їжджали брички, забирали, вивозили. І де хто ще й не вмертий був, ще живий, але кажуть, щоб нам другий раз не вертатися, заберемо й цих. На гору завозили, там вже всіх заривали. Напевно не буду спати три ночі після цього розказу. Напевно, бо понерююся. Ех! Тяжка справа. Не можу скласти собі в голові, щоб це все точно було. Знаю ще одне. Як ми вже були на Донбасі, моя приятелька дістала листа, мати її вмерла, в голод, а 33–ім мати її вмерла, вона не з нашого села. Це друге село, ми не раз у ту сторону, як же те село? Гуляй Поле, чи що, називалося. Вона каже: —А чого вмерла? —бо їсти нічого не було. От вона збирається їхати, ми всі, що було там, одна пшона, там їй надавали всього, хліба кусків, хоч не було сухарів. Вона поїхала. Вона вже це розказувала, я цього не бачила, поїхала додому. Каже: —Приїжджаю додому; страшна хата, обдерта, ну, входжу — сидить брат і якийсь його товариш. Дивлюся на них, а вони вже виглядають страшно. Де ж мама? Та мама ж умерла. А де батько? А батько десь пішов. Я, каже, виклала їм на стіл —вони трясуться, такі, бідні, голодні. Поїли, майже, каже, троє, тільки, я думала там куліш зварю, чи що, вони там поїли, Тоді, каже, все так поглядають на мене, й я дивлюся, вони вже як божевільні. І боюся вже, каже, ночувати, ну, але що робити? Каже, пішла надвір, пішла, каже, подивитися на господарку. Дивлюся, клуня відчинена, зайшла в клуню, щось, каже, солома в крові. Туди, коли там рука виглядає — батько. І вони вже почали їсти його, чи що. Щось так вони божеволіють. Так я, каже, не вертаючись до хати, скільки в мене було сили, погнала через степ, аж до станції. І приїхала назад в чому стояла. Отаке. Каже, вони були, бачу, що брат, і той його товариш, що вони вже божевільні були, вони вже, каже, я думаю, як я вернуся, то буде таке й мені, як те, що батькові.

Отаке. Я цього не бачила, але вона приїхала і розказувала, так по–сусідському. Ще там такий один бік був, квартира. Отаке. То жах був. Пізніше, ще одне як про людоїдство, писала до мене моя подруга. Ми переписувалися, і вона писала за всіх. І каже: —Ти знаєш, що Галька збожеволіла, що Галька Мороз, збожеволіла. Як же ж, кажу, її, каже, забрали до божевільні. Чому? Що ти? Я їй пишу. Вона мені пише, що в неї була сім років дівчинка, і ось уже, саме на весні вже, діти до школи пішли, це 33–ій був, бо я вже не жила там. Кажу: —Нема й нема Гальки, чи Марусі. До школи пішли. Питаються. Поліція приходила, міліція, чи хто там: — Де твоя?

Каже: —Вона до школи пішла.

Та ні, не було в школі.

—То вона в хаті, так десь.

Нема, і нема дівчини. Нема тиждень, нема два. І почали зауважити, що вона якась така стала. Пішли до неї в хату —вона ту дівчину зарізала, та й посолила в бочонок. Я цього не бачила. Але це мені писала моя дуже близька — до школи разом ходили, співали в церкві. І її забрали. Я не знаю, чи вона жива, чи не жива, ото таке. Оце таке було. Люди вже не знали, що робити. Тепер я не знаю, чи правда, чи ні, навіть на базарі казали — люди купували ковбаси, каже, чи там діти, чи мужчина. То вже знаєте, різні балачки були, може й правда була, може. Одне тільки —дуже тяжко було, дуже тяжко було самому, і людям, бачиш, що нема, ніяк не можеш помогти. Наприклад мій батько, як був у пекарні, він дістав працю на чужі документи, ніби, що директор пекарні, а в місті жили дуже близькі люди до нього, вони же старші, вже, ну, вмирають, як їм допомогти?

Ну, возив потрохи, а потім рішився — повезу на Київ, на Київ мішок, вони доживуть. І ось привезли в ту пекарню муку, він сказав, що я лишаю його возити. Каже: — Остав муки тут, у пекарні. Чи то, в конюшні. Остав муки мішок. Той зоставив. Батько встав чи рано чи ноччю, чи коли, запріг коняку, то сам поклав мішок на віз, і везе в місто. І тут його зустріли. Він напевно і сам заявив туда. І все — арештували, бо це ж державне. Комсомольці. І арештували. І ось його забрали рано, чи як там, я вже не пам´ятаю, що його ще в місті до директорії, а міліція веде його арештованого. І він каже: — Хлопці, я хочу по своєму щось зробити.

І один там повів його в кущі, а другій стоїть. То мій батько того перевернув. Батько втік. Отакий був, Боже! Утік! І потім, недалеко там, не так і близько, тільки розвидняється — прибіг батько. А мій чоловік був на праці, вже був на роботі.

—Де бритва?

— Нащо вам?

—Де в вас бритва?

А він білий, як стіна. Побрив, побрився кургом, каже: —Брий мені голову!

—Тату, та я ж не вмію!

—Брий, як–небудь!

Побрила йому всю голову, а мама, і сестри жили далі. Біжи до їх, а не було ж ні телефону, біжи до них, хай несуть мені одежу. Ту святкову. Я пішла. Мама принесла йому їсти, я в портфель щось то так — пішов, в нас станція недалеко, і десь поїхав. І тільки за те, що хотів людей спасти, щоб з голоду не вмерли. Тільки за те. Щоб помогти тим людям, він їм возив там, що там вже було в кишені чи хлібину. А то надумав —ні, повезу їм ще мішок хліба —мішок муки. І знову біда. Не дай, Боже, такої біди. Нічого. І ще, але хлопці там робили —мій чоловік робив, і моєї сестри чоловік, і брат. Але ніхто не знав, ніхто ніби–то не знав, що то якась родина — зяті й син. Не знали. Бо він на друге прізвище. Але, шила в мішку не втаєш! За два тижні прийшов мій брат на працю — його звільнили. Це на Донбасі було. Його звільнили з роботи. І ніякого документа не дали, що ніде не приймуть. На працю ніхто вже не прийме. Через два тижні одного з зятів звільнили. А потім мого чоловіка. То ми з Донбасу поїхали аж на Кавказ. Це вже було в 34–ім. Аж на Кавказ поїхали. І там зовсім інакше було, там була автономна республіка. І там був комником, там зовсім інакше було. Там колгоспи були, небагато, але вони, як пороблять і розділяють собі. І тоді самі на базар вивозять. І їх, вони не виконували, бо то ж Грузія вже недалеко, грузини, кабардино–балкарський край. А там і Грузія. А Сталін же з Грузії був. І він тим народам давав життя. Ліпше, як тут, як на Україні. Україну найдужче грабили. З голоду померли. Там не було голоду. Кажуть, що на Кубані десь був, але я не чула, а на Кавказі не було голоду. Там було, на базарі можна купити собі — курдяки такі з овець висіли, і муку можна було купить на відро, і самі прийшли, як у другий край поїхали туди. А от з працею було тяжкувато. Праці не було, і дати від документа. І мій чоловік, і той зять, і брат поступили на працю, знайшли, відкрився такий великій будинок, *office*, і на пів приймають без ніяких документів, на працю. Але де! Це Нальчик — гори, а то аж, аж 200 кілометрів у Нальчуку, Балкарію, де гори, де гора Ельбрус, гора найвища. А то трошки нища гора, Молібден, там вони відкрили, знайшли метал, платина, таке рівняється золоту, чи ще дорожче. І туди, аж у гори, ходити туди — мало таких, що могли тут прожити. Ішло робітників, то вони не набирали без документів, але без документів усі розкуркулені були. І пішли. То такі гори, що вони —цілий день піднімаються на гору. І там на тій горі день і ніч сніг. І в літі сніг. Вони знайшли там. Пішли наші чоловіки туди на працю. Платили добре. І ось вони надумали робити дорогу, бо не можна на ослах приставляти руду сюди. А тут уже її перемивали й добували той Молибден. Надумали робити дорогу. І щоб ту дорогу зробити, треба було багато інженерів, але мало було. Ніхто не хотів, вони з своїх робітників, і от попав мій чоловік, і моєї сестри, вибрали до школи, вчити на інженерів. І от, засудилося, мій чоловік пішов до школи, провчилися три роки в школі. Їм платили, щось платили небагато. І жінка почали організувати, бо вони завжди бояться війни. Жінок на медсестер. Попала й я до школи. Мій чоловік три роки в тій школі вчився. Дістав диплом інженера, бетонно–шосейних доріг. Бо хотіли робити дорогу ту що. А моєї сестри чоловік. той молодший був, той дістався щось вище ще. А також розкуркулений і все. Поїхали на іскурсію, і це вже підійшов 38–ий рік. Коли забирали тих, я не знаю кого вони взяли, але всіх людей

забирали, які їм були ворогами народу. Забрали й Пістовського. Мій чоловік може місяців три поробив, і платня вже ліпша, і мав під собою вже людей, яких, може, 40 осіб, якими він був керівником, а ті люди дорогу вже будували. І, чуємо, забрали, не стало Пістовського, вчителя їхнього. Вже ми вуха насторожили — що ж то? І тоді прийшла анкета за мого чоловіка, й по–сусідському, на тих студентів, які стоять. А, правда, жив ж напроти нас росіян один. Але то ж управитель справ, який був секретарем у ціх умовників. А ми жили добре, бо він також розкуркулений був, не признавалися один одному, але співчували людям. Він приходе й каже до мого чоловіка: — Онуфрій Андрійович, ви мусите місто мінять. Місто мешкання міняти.

А ми: —Чому.

Каже: —Прийшла анкета, щоб ви виповнили її, я її підсунув під сукно.

Мій, що треба розрахуватися. Боже, так уже гарно. Я не докінчила тієї школи. Діток поклала в садочок, бо моя сестра була вихователькою. І я не докінчила тієї школи, й чоловік тільки докінчив, тільки дістав платню гарну, вже не йде аж на гору, а тут уже мусимо міняти. Але ж треба доробити, за те що до школи ходив. Не розрахують. То що робить? А він, ото ж в нього грудна клітка, як він умер на серце, в нього вже тоді грудна клітка була, вже признавали його — розширення грудної клітки. Ще серце нічого було. Він пішов до лікаря. Лікар його обкрутив. Певно, без могорича не обійшлося. Той написав справку, що мій чоловік потребує долину, не може жити на горі, бо в нього разширення грудной клітки. Пішов мій чоловік туди до управи й подав справку, і з ним розрахувалися. І так треба було міняти місто. То ми того часу переїхали до Донбасу, а в Донбасі батьки жили, пожили, чоловік помотався — нема праці, то поїхав у своє місто. То вже був 39–ий рік. Близько до її приїхала, тут уже мій був, він раніше приїхав сюди. Бігали, так як зайці, тільки десь проживеш, чуєш уже того арештували, того не стало. Не то, що арештували, а просто не стане. Ноччю, приїдуть, заберуть, і ніхто не знає де він дівся. Поступив на завод, на „Більшовик." Хоч так уже тяжко було, так потім пізніше я приїхала. А то ми тоді приїхали до свого міста й жили, поки війна вже була. Ото таке життя було. Дуже тяжке було життя. А мій чоловік умер тут, в Америці прожив тікльки 10 років. Він з хворим серцем приїхав. Коли нас розкуркулювали, там, ще вдома, в 30–ім році, він був на степу, в полі був, і батько до найменшого каже: — Біжи туди, в поле, і як побачиш, стрінеш, може він їхатиме, може буде в полі ще — бо то хутір був, то недалеко поля були — скажи, хай додому не вертається.

А то було на весні рано. Той хлопець побіг і сказав. Мій чоловік не вернувся додому, а поїхав на „Дніпрострой," на Запоріжжя, то яких було може від нашого хутора, може 75 кілометрів, де Запоріжжя. І там на працю взяли його на працю, з кіньми, бо тільки будували міст Прогрес, той „Дніпрострой," з кіньми. Але нема де жити. Нема, для того, щоб десь жити, мусиш мати справку, уперед зарегіструватися, а тоді тебе приймуть. Він не мав ніякої справки, не міг зарегіструватися. І ночували на березі. Холодно ще було. І вони мусили ночувати, і він перестудився там. Він мав перестуджений плевріт. Це вже ми взнали тут, у Америці, від чого в нього серце хворе. Плеврiт той, високу гарячку велику мав, дуже велику, так що дістав таке, що й артерії стали такі шрамуваті, не стало доходити до серця. І він ото з таким серцем жив. Правда, в Америку було дуже тяжко, поки доїхали, якби не був свій лікар, один латиш, то може б не пропустив американський лікар, а то був свій лікар, і латиш, у нього страшно било серце. Але якось так пропустили. Бо свої лікарі були, жили в однім бараці, й вони пропустили до Америки. І тут 10 років пожив, пішов на тяжку працю, бо мови не знав, і захворів. Поїхали до лікаря, тут до *Johns Hopkins Center*, почали йому машинами, і тоді сказали, що він тяжко хворий був після горячки, як то воно, *rheumatic fever* він мав. Значить після того *rheumatic fever* стало погано працювати клапани.

П´ятдесят років було йому. Вже 30 років. В 59–ім році вмер. Тільки приїхали, тільки нам би гроші заробляти. Таке життя. Що зробиш? Я осталася, правда, старший син був жонатий, Ліда ще кінчала *college*. А ще до того в Америці дев´ять років хлопчикові зосталося. Що зробиш? Таке життя. Розказала вам всю свою біографію. Найтяжче. Мало було веселих, щасливих років. Але все ж таки переживання. Але Господь милостив, ще тримає мене й досі на світі.

Пит.: То щиро Вам дякую за свідчення.

Case History SW29

Anonymous male narrator, b. 1912 in Krasnokuts'k district, Kharkiv region. Narrator's father was middle peasant with 10 *desiatynas* of land who was dekulakized and exiled in early 1932. Dekulakization began in 1928. People had to be forced to join collective farm. Gives some information on resistance to collectivization, especially by women. Saw hungry people in 1932. Narrator reads statement on the famine: 7 of 12 members of his family perished. "We ate dead horses, dogs, and cats. We got plants from the streams. There wasn't much. People died one after another. They were buried in common pits and covered with soil. I can't say how many or who they were. I was swollen all over, had open sores on my legs, and the liquid was already running out. I was on the road to death." Narrator fled to Kharkiv in the spring and stayed there for 4 months, saving himself, and returned to native village in 1935. When villagers without passports were being rounded up in Kharkiv, he and many others fled to the forest, living there for a time. Estimates that out of 370 families in his village, over half the population died.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 12–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: У Харкові. Краснокутський район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Вони фармери були.

Пит.: А скільки десятин землі вони мали?

Від.: Десять.

Пит.: Десять? Вони були середняки, так?

Від.: Середняки, більше середняки, але їх розкуркурлили — як крукурлів.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про 20–ті роки?

Від.: Мені тоді були тільки вісім років. Я не дуже пам´ятаю. Але знаю, що було, знаю, що голод там був тоді в 20–му році. А я добре знаю за 32–ий, за 33–ій рік.

Пит.: Як людям жилося при НЕПові?

Від.: Багато ліпше.

Пит.: Наприклад — як вони жили. Чи Ви можете сказати, як Ви жили в родині?

Від.: Нічого, будувалися, землю орендували при НЕПові. А як НЕП вже скінчився й вже настав 28–ий рік, 29–ий, тоді вже почалося розкуркулення. Почалися ті праці, тоді вже все те пропало.

Пит.: А чи пам´ятаєте, яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації вона мала, бо то були тоді одноосібники, називалися і здавали, що хто хотів. Хто, що міг здати і всечисто. А як вже колективізація стала, так тоді стали вже плани — і щоб стільки вивезли, на стільки намітять і то: хоч є, хоч не є — забирали все зерно.

Пит.: А чи Ви знаєте, хто в Вашому селі були партійні?

Від.: Багато було партійних. Багато було активістів, комнезамів — це комітет незаможних селян. Це були такі — як тільки, ото, радянська влада стала, то вони вже партійні. Та вигнали вже тоді кукулів, вигнали тих середняків.

Пит.: А хто були ті люди?

Від.: Звичайні. Тільки вони були бідні колись, а потім радянська влада прийшла. Вони були в армії. Прийшли з армії, стали тоді свої порядки наводить, тоді всечисто.

Пит.: А, що Ви пам´ятаєте про комнезам?

Від.: Комнезам, це люди, які були бідні. Вони були й при НЕПові — бідні вони були.

Пит.: Чому?

Від.: А того, що вони не хотіли працювати, та й все. А такі, які люди багатші — вони працювали. День і ніч працювали й все. А ті — не працювали, вони мали й називалися, тобто їх підтримувала влада, й то робили.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про сів кампанії? Чи були такі — сів кампанії восени, або десь на весні?

Від.: Посівні кампанії? О, я дуже це знаю. Це посівні кампанії заготовляли хліб на посів. Людям не давали, але на посів оставляли. То все здавали — це посівні кампанії.

Пит.: Чи було в Вашому селі МТС?

Від.: Ні, був МТС у сусіднім селі, й він обслуговував наше село.

Пит.: Як це діялося?

Від.: Воно діялося так, що ми казали: — Жито та пшеницю беруть закордон, ячмінь та овес забере МТС — а людям нічого не остається.

Отаточки, МТС забирав свою культуру, а за пляни здати до держави — своє. А так казали ми: — Просо та віку — їсти нам довіку!

Пит.: А як почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення почали вони в 28–му році. Вони стали будувати колгоспи. Колективи, це знай — колгоспи. Забирали від цих людей все, що вони мали — скотину там, машини які мали. І вони їх забирали і в колгосп складали. А цих людей вигонили. Мій батько був ковалем. То вони хотіли, щоб він працював у них і сказали: — Заберем усе чисто! Ти здай добровільно! А ти будеш ковалем працювати.

Пит.: Так?

Від.: То він рік поробив ковалем там — здав усе чисто. А потім його розкуркулили — та й все.

Пит.: Чи люди добровільно пішли до колгоспу?

Від.: Та де, куди!

Пит.: Ні?

Від.: Ніхто не йшов, тягли всіх! Бувало так: звозять там плуги, коні, й то. А потім, на другий день — забирають по домах їх, ото таке було. Поліція виїжджала туди й забирала назад. Їх і арештовувала людей і все!

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: О, *yeah*! Дуже спротивлялися!

Пит.: Так? А, як вони спротивлялися? Що вони робили?

Від.: Що? Вони не йшли в колгосп. Вони, що в них забрали — вони йшли ночами, забирали їх назад. І коні вели й корови вели назад по домах і всечисто. А тоді приїжджала міліція. І забирали знову назад до колгоспу. А їх — якщо не так — то на Сибір відправляли, та й все.

Пит.: Чи цей спротив дійшов до повстання коли–небудь?

Від.: Не було великого повстання. Але по селах були такі, що організовували — особливо жінки ходили. Жінки ходили до повстання і робили. І з вилами, з лопатками, з сопачками йшли. Міліція виїжджала та їх розганяла, й все. То було вже до 28–го року. А вже з 28–го року — то вони вже так присікли, що ніхто не ходив із тим. А брали підряд і виганяли з хат і розкуркулювали. Забирали все, робили вже тоді на повний хід — пішло розкуркулення.

Пит.: Так? А під час колективізації що сталося з церквою?

Від.: Церкву розкидали зовсім.

Пит.: Так?

Від.: Зовсім церкву розкидали. І то в нас вона не була в нашім селі, а була в сусідськім. То розкидали церкву зовсім. Хто ходив до церкви, то тоді сміялися і все.

Пит.: А що сталося зі священиком?

Від.: Священик? Його заслали, а потім вернувся. Робив в тій, не в нас не нашім селі, а в другім селі. Робив такі циберки, знати — клепав, отаке.

Пит.: А хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Активісти, комсомольці.

Пит.: Комсомольці?

Від.: Вони знімали хрести з церков, валили їх і все то. Активісти, комсомольці.

Пит.: А ті були молоді люди, так?

Від.: Було їм по 15, по 20, по 30 років. Вони були комсомольці.

Пит.: А, ким були їхні батьки?

Від.: Також — незаможні селяни.

Пит.: Коли Ви найперше побачили голодних людей?

Від.: У 32–му році.

Пит.: Чи Ви самі були розкуркулені?

Від.: Так, був розкуркулений в 32–му році, на початку — 31–ий, 32–ий.

Пит.: А як то відбувалося? Чи Ви пам´ятаєте той день?

Від.: Я дуже добре пам´ятаю, як прийшли до нас і сказали, щоб ми вибралися з хати. Батько все вгинався. В нас не було, тільки в нас десятеро дітей — а в батька в одного тільки були *shoes*–и, а зима була. То вони прийшли пізніше, та в нас витягнули — в двері, в вікна викидали на сніг! І все. Забрали всечисто, ми одні осталися. Тому нас викидали на сніг! І все. Забрали всечисто, ми одні осталися. Тому то пропало, нас багато родини пропало — з однієї родини.

Пит.: А після того, як вони забирали все — що Ви робили?

Від.: Ми нічого не могли зробити. Бо якби ми щось робили, то вони б нас відіслали зовсім на Сибір. І там так усих туди, на Сибір і зсилали.

Пит.: А як Ви жили тоді?

Від.: Ну, ми там пожили півтора місяця, а вже тоді весна стала, знаєш. То вже ми тоді коні дохлі їли. Я можу почитати вам ось це.

Пит.: Прошу.

Від.: Ось — „Голод на Україні." Тридцять першого і 33–го року Сталін задумав винищити український нарід. Він наставив своїх комуністів і активістів. З Москви послав понад 100.000, які розсіялися по всій Україні й втворили „хлібні бригади," хлібо–заготовні бригади. Там, один росіянин, а 20 цих українців — які комсомольці були. Вони бригади робили, витрушували хліб і вивозили з України. Вивезено було: — жито, пшениця, просо, гречка. Також всю городину вивезли, культурні ті, якби тобі сказати: картоялю, буряки, всечисто то вивезли. Оставили на тиранію села і райони без продуктів. Люди вмирали з голоду, бо нічого не було що їсти. Моя родина складалася з 12–ти осіб і з них померло семеро осіб з голоду! Ми їли дохлих коней, собак, і котів. Доставали рослин з річки. Цього було мало. Люди вмирали один за другим. Їх ховали в загальних ямах, загортали землею. Не рахували скільки їх є, і хто вони є. Я був ввесь опухлий, були на ногах рани, водяні відкрилися вже. Я був на дорозі смерті. Мені оставалося — кидати село й тікати в місто, в Харків. Мого батька, як куркуля ховали одного — викопали невеличку яму і повідрубували ноги й руки й загорнули як собаку. Я йшов до станції 18 кілометрів, щоб добратися до міста — Харкова. По дорозі стояли телефонні стовби, де під кожним стовбом лежали люди мертві, які хотіли добитися до міста достати шматок хліба. Я добився до станції і зліз на товарний вагон і доїхав до Харкова. Що я там побачив? Через вулицю були натягненні червоні полотна і написано білими літерами: ЖИТИ СТАЛО ЛІПШЕ, ЖИТИ СТАЛО ВЕСЕЛІШЕ! РОБИТИ ПО ПОТРЕБНОСТІ, ЇСТИ ПО ВОЗМОЖНОСТІ!

Так був Постишев написав. Були поставленні рупора на площі, співали: „Широка страна моя родная!"

І ніде такої країни нема, як у них. Оце, що вони співали то. Під цими рупорами на вулицях лежали маси людей мертвих. Вони вибирали бригадирів, брали бригади, як приїхали вантажні авта і забирали цих людей: живих і мертвих. І вивозили за місто, в яри й там розвантажили. Очистку міста робили вони. І так Сталін понад 10.000.000 українського народу знищив голодом.

Пит.: Скільки Вам років тоді було?

Від.: Двадцять років було мені.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про тодішну політику й владу?

Від.: Бачите, тодішня політика була така: влада — один одного вбивала. Самі поверщі — такі, як Косіор, Любченко, Риков, Постишев, тоді Петровський. Вони один одного відходили. Один застрелювався, а другий щось друге, бо то Сталін їх хотів. Вони хотіли, щоб Україна була, хоч комуністична — а щоб Україна була. А Сталін цього не хотів і їх забирав і розстрілював. То я знаю, це за політику — що воно йшло там. Косіор також там пропав і всі.

Пит.: А як довго Ви жили в Харкові?

Від.: Я в Харкові жив не довго — чотири місяці, бо я весною поїхав туди. А звідти вже, бо вже в Харкові не можна було жити. Бо я не мав приписки, а ловили й вивозили за місто. Так, як я казав. То я в лісі був. В лісі там боровики їв, там черепашки їв, таке. Поки вже стало жито й пшениця для уборки. А як стало для уборки

— то тоді по всіх радгоспах, радгоспах приймали людей всіх. Бо люди вимерли й нікому не було робити. То я тоді вернувся туди, майже додому. Не додому, а коло нашого села за яких 10 кілометрів. Мене дуже радо прийняли, бо там нікому було робити. Я то працював, ми тоді — хлібо–уборка була.

Пит.: А чи були зовсім самі, як Ви були в Харкові? І як Ви жили в лісі?

Від.: У лісі? Як то — в мене була сестра там. Але ж не можна було в неї на квартирі бути, бо то я не приписаний. То я сам в лісі жив. І там багато таких як я було в лісі, жили там. Там збирали *mushroom*–и, їли, там черепашки такі, які були. Там бруньки, там квасець, все те, *sour grass* їли; отаким жили. Бо в місто не можна податися, як тільки тут є. Там документи треба мати — тоді відправляли, вивозили. Я пережив там.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Не можу вам точно сказати.

Пит.: Приблизно.

Від.: Мабуть — більше половини. Бо такі вулиці були — то зовсім уже вимерли. І цілі такі *street*–и, вулиці — то повимирало й все. А їх же ніхто не рахував.

Пит.: А скільки осіб у Вашому селі?

Від.: А хто зна, я не знаю.

Пит.: А приблизно?

Від.: У нас було 370 хат. А скільки померло, я вам правди не можу сказати. Бо стільки їх померло? Родинами вимирали. А тоді пізніше навозили з Білорусії сюди родин населяти. Це села сюди, де вимерші села. А в нас були такі села — що зовсім вимирали. І чорні флаґи висіли, ні одного чоловіка там живого не було.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте, як другі люди спасалися від голодівки?

Від.: Так само, як ми. Так спасалися: їли що попало, травами різними і то спаслися. А може там десь хтось ожився, може так мав десь ще сховане; знайшли там хліба торбу, їли.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: У нас вони вимерли всі. Ото мого брата жінка відвезла в район — там казали, що їх приймають. Та як відвезла, то тільки й бачила. Так казали, що з них ковбаси робили, ловили та й все, та продавали. То голод — страшне було.

Пит.: А, як цей голод скінчився?

Від.: Він скінчився, як уже стали хліб збирати. То ті вимерли, а тут же хліб треба збирати. То вони тоді — хто живий чи мертвий — гукали всіх чисто: хворих і все. А багато також пропало, як вони стали хліба давати — то хліб з´їсти й вмер чоловік і нема. В мене два хлопці таких товаришів були — то ж померли. З´їв 200 грам хліба й вмер. Бо вони не їли хліба довго, а жили бур´янами такими.

Пит.: А чи багато людей старалися поїхати до Росії, щоб спастися від голодівки?

Від.: Їх не пускали. Бо на те були відповідні такі справки — документи давалися з сільради. Я їх також не мав. Я не міг нікуди поїхати, всечисто. У мене тільки один документ був — що я розкуркулений. Розкуркулений, а куди я не піду — там не приймають, бо ти розкуркулений!

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте хто був головою сільради?

Від.: Ну, в нас Колісник був.

Пит.: Колісник? А хто він був?

Від.: Він старий партизан був, ще з Першої війни. Знаєте — з революції 17–го року. То він партизан, комуніст був. Але не тільки він і в других селах, і скрізь ото — забирали хліб. То вони також голодали там.

Пит.: А чи Ви вернулися до рідного села після голодівки?

Від.: Так. Я вернувся до рідного села аж у 35–ім році.

Пит.: А що Ви там бачили?

Від.: Уже нічого, уже були колгоспи, хліб уже їли. Хоч ще вони їли просяний хліб, бо той був вивезений. Значить, із проса був. То я вже тоді робив у тому заводі, на тій вузькоколії. А сюди приходив додому. Бо тут, що моя дружина, то я з нею гуляв уже, тоді оженився. То вони їли просяний хліб. Аж до самого 36–го року. А в 36–ім році давали також — не чистий хліб, а таке: пшениця, жито — фуржа називалася, помішане таке. То їм давали їсти. А після того, то вже стало ліпше. Вже давали там, хватало.

Пит.: А чи Ви знаєте багато людей які вимерли з голоду?

Від.: О, дуже багато знаю, дуже багато. З моїх хлопців, таких як я був, хлопців — то не осталося ні одного. Всі померли, всі померли — які були! Мене тільки спасло одне те, що там ото я мав сестру в Харкові, там вона робила. Я до неї ото добився, то вона дала мені — давала там по 100 грам хліба. Бо їй же тільки 600 грам, то вона підгодовувала мене. Давала там гроші мені, щоб я пішов, купив там. Були там *store*—и — я забув, як вони називалися — що за хліб дорожче багато. За три карбованці за один кілограм, 200 грам хліба платили. То поки вона там то дасть, то я вже тиждень проживу. То ото так і тримався поки вже не можна було далі там в місті жити. Треба було — вже ловили. То я тоді взяв і пішов у ліс. І там таких багато було, як я. Там у лісі жили — гриби, черепашки — таке варили.

Пит.: А чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: А я ж сам це бачив. Я пішов до свого товариша по рогіз іти. Це там, у річку, через ліс. І він таки ходив, як і я. Це Марта Головко, мати Миколи була. Я пішов, відкрив двері — а він вже мертвий лежить і з нього вже вирізана оце. А вона сидить за столом і сире м´ясо їсть людське. То це я очевидець є. Я тоді закрив двері й хода.

Пит.: А що Ви знаєте, що влада зробила з тими людоїдами?

Від.: Вони померли. Вони їли й так самі померли. Їм уже нічого далі не було що робити, бо вже там була безвладність, вже люди вмирали. Там їм їсти нічого не було.

Пит.: Чи були закони проти людоїдства?

Від.: Не було там поставлене нічого, бо там нікуди законів. Нікому там уже — люди вмирають і все. Голодне все село й вмирають. Вже законів там не було ніяких.

Пит.: А чи були такі вантажні вагони, які забирали трупи?

Від.: У нас возами брали. Це в місті вантажні вагони були. А в нас — кобила, віз і складали. Два чоловіка возило й складали. Вони отримували 200 грам за одну душу. То вони ото вже жили ті. Складали, ями відкопували, закопували їх, загортали й все кидали. Тут в нас возами їх. Виділені такі бригади, які прибирали, заходили в хати, як були випадки, що ще живий, то вони брали. Він каже: — Та я живий.

— А що, каже, я буду за тобою вертатися, чи що?! Ти зараз устав, хоч так, чи іначе — ти вмреш!

І тих туди викидали в яму й прикидали.

Пит.: А чи Вам було відомо тоді, як Ви починали голодівку, чи Ви знали, що то було по всій Україні?

Від.: Так, ми знали що то — саме це: Харківська, Полтавська області — оці там найдужче. Вже Вороніжська область, сюди вона пішла, то вже не наша — російська. Вже там ліпше було. Там люди й все; туди добитися не можна нам було. Ну, кажуть на Кубані ще гірше було. В Білорусії було ліпше. А оце постраждали цілі: Полтавська, Харківська області. Це найліпші хліборобні землі. Вони на їх натиснули й вивезли все чисто. Київська також була, але Київська область менше постраждала.

Пит.: Добре. Дуже Вам дякую за свідчення.

Anonymous female narrator, b. 1906 in village of Povstyn, Pyriatyn district, Poltava region. Narrator's family had 20 *desiatynas* of land before early 1920s Ukrainian "dekulakization," 5 after redistribution up to dekulakization when "they took everything and threw us out of the house." Under NEP "people lived well because everyone worked for himself and developed his own farm. Everyone made his own livelihood, fixed up his own house and all. Life was very good. But it didn't last long. It all fell apart quickly." Narrator's attitude toward local regime is very negative. Some local villagers became party and *komsomol* members, and the head men came from the district center. Activists were "bastards" (*bezbat'chenky, v nas kazaly baistruky*) who got used to living off other's labor. As for *komnezam* members, "they sat around, they controlled the administration and compelled people so that, they had to give them money levied as taxes; they had to give them bread eggs, milk and everything. They held things in their fist... Everybody was afraid. If you needed a permit to go to the doctor or somewhere, you had to go to the *komnezam.* Some people they gave it to and some they didn't." Only a few people died in 1932, more in the early months of 1933, and in March and April "they died like flies. Because there wasn't anything to eat, such that people ate everything that crawled around on the grass." Narrator saved self by eating cattle–cake mixed with a little grain and sugar–beet residue. She saw one village where everyone had died and estimates that about half the population of her village died. People ate horse carcasses and dogs. There were outbreaks of cannibalism. Famine ended when they distributed food for labor days worked in the *kolhosp.*

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Вона народилася в 1906–му році. Де саме?

Відповідь: Село Повстин, Пирятинський район, Полтавська область.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хлібороби.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Ми мали 20 десятин, поки що було, а тоді забрали. Землю забрали, роздали, як кажуть, бідним. А нам там оставили всього п´ять. Доки до колгоспу. А як у колгосп, так то все забрали й нічого, і все забрали, й з хат виганяли.

Пит.: Як людям жилося до колективізації, при НЕПові?

Від.: При НЕПові людям жилося добре, бо кожний собі робив, розвивалася господарка в кожного. Собі кожний заробляв на прожиття й хати ремонтували й все. Дуже добре жилося. Але то не довго було. Скоро все пропало.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Про революцію я трохи пам´ятаю. Ну революція була так: як хтось був чимсь десь у якомусь чи офісі чи в війську чи що, то вони тих усіх звільняли й брали своїх советчиків чи що на їхнє місто становили. А час–від–часу тоді їх ліквідували тих усіх людей. Не знати, де вони ділися. Революція також не добра була, бо я сама мало школи зробила, бо якраз в мій рік революція була. А як стала революція, не було ні вчителя ні паперу ні олівця, нічого не було. На трьох, на чотирьох дітей один буквар був. І все. А тоді закрили зовсім. А роки йшли, а тоді вже пішло те, що вже не до школи — вже стала більша, і то який рік чи більше не було як переходити. Це тому я не багато школи маю, через ту революцію.

Пит.: А чи Ваша родина мала більше землі перед революцією?

Від.: О *yeah.*

Пит.: Так? А що сталося з землею під час революції?

Від.: Ну, перед революцією ж то так було, а тоді ж стали від усіх відбирати. Таким, які не мали землі,то їм давали. А в тих відбирали. Все відбирали, чи там тільки кіньми робили, це все. І коні й корови й все забирали. Розкуркулювали, як то кажуть.

Пит.: Мене цікавить, під час революції? То було пізніше. Так?

Від.: То пізніше було, ну але все одно вони забирали те все.

Пит.: Чи були школи при НЕПові?

Від.: Були.

Пит.: Чи були українські чи російські?

Від.: Тоді були, я ще як починала ходити були по–українському. І священик ходив до кляси й все. А тоді, як то вже революція стала, все закрилося, по–російському, і по слов´янському я ще вчилася. А тоді все по–російському стало. Українського нічого не було, тільки по–російському вчили.

Пит.: А чи було багато партійних у Вашому селі?

Від.: О, *yeah*.

Пит.: А хто вони були?

Від.: Вони були такі звичайні селяни. Не були вони з вищою освітою. А такі селяни були. Але як вони рахувалися, що вони бідняки, то вони зразу до влади пішли. А присилали з району вже голівних, щоб вони ними командували.

Пит.: А були комсомольці?

Від.: О, *yeah*!

Пит.: Хто вони були? Чиї діти вони були?

Від.: Вони були діти також. Я вам скажу, багатих людей, що були багаті, вони не приймали їх в комсомольці. Але це все лише були бідняків діти, а тоді *sorry*, що я вам скажу, як в нас казали, що ті в кого не було батька, безбатьченки, в нас казали байструки. Ото ті всі уливалися в ту працю і були такими активістами.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте щось про комнезами? Як воно діялося?

Від.: Я ще тоді правда молода була, але комнезам так: сиділи ж вони, їхня була управа, натискували що, як треба гроші давати, податки накладали — хліб, яйця, накладали молоко все видавали. Ну й держали, як у п´ястуку кажуть. Невільно було щось сказати, бо вони скажуть, бо вони розпоряжалися. Всі боялися. Як якоїсь треба було посвідки чи до лікаря чи куди, то йшли до того комнезама. Кому дав, кому ні.

Пит.: А що вони дістали за ту працю? Чому вони були комнезами?

Від.: А вам так, ну, так же воно, знаєте як скрізь — як влада міняється, або президент, уже друге.

Пит.: Як відбувалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Вони зразу загадували записуваться. Люди трохи не хотіли, боялися і казали, що це пропадуть, що це не буде нічого, все заберуть і не буде ні хліба нічого, але вони сказали, що буде вам дуже добре. Ну, але відказуватися не можна, бо вони так зразу. Як тільки починається колективізація, вони виберуть троє чи п´ятеро з села, заарештували й забрали. А той боїться, бо це ж на день ні на два. Ну пішли. Забирали вози, плуги, коней. Усе забирали. І йшли до потяга. Безвиходне.

Пит.: А Ви сказали, що Ваша родина була розкуркулена?

Від.: Так.

Пит.: А що сталося з Вами? Чи Ви пам´ятаєте той день?

Від.: Я вже вам по правді, бо то вже роки, того дня не пам´ятаю, але знаю так: то була весна. Як би сказати, ну можем ми дати дату, так як березень місяць, число там я не можу казати, там чи 10–го чи 15–го числа. Але то вже весна, що стали робити. Треба робити вже в полі, то вони значить тих усіх розкуркулених вигнали з села. Там був такий степ, і їх туди згонили, думали, що їм там дадуть життя, землянки покопали й сніг ми мали і все. Але люди, як побачили, що немає, то хто здоровий і молодший, то кидали їх, і на Донбас у міста. А малі так, та старі там, то вони пропадали. Їм ніхто їсти не давав, не було ні помешкання ні до його не можна зайти в хату.

Пит.: А що сталося з Вами?

Від.: Були мої батьки, а я була жоната. Вони добрі були господарі й такий батько був, що всім помагав. Він не вмішувався в ніякі справи, знаєте політичні, як то кажуть. Ну то, як то було — погонили зразу, а тоді поступово вони помнякли, то пустили, то у хаті ми не жили трохи. А тоді жили вже в своїй хаті. Там вже все забрали. То так родина переживала, боялася, не могла, де куди не йдеш мусиш робити найтяжче. Як не так куди тебе посилають, чи тобі вигідно чи ні, мусиш іти. Як не підеш: — О, ми знаєм хто це такий.

Накидали такі там облігації. То я знаю, на мого чоловіка брата накладали великі гроші. А він каже: — Та хай вони згорять ці облігації.

— А! Так ти хочеш, щоби радянська влада згоріла! Ми знаєм, що таким робити.

То він прийшов додому, то він не думав, що він переночує. А тільки взяв олівець, то ж розписався та й все.

А мій чоловік трохи робив на такій державній праці. То мене прислали. То я вже як узнала, то скільки вони мені сказали, то я мовчки без слова розписалася за ті обліґації і все, бо то, як накладали,то нічого не поможе. Мусиш брати, й як ти будеш платити, все забирали й оці светри, щоби заплатити усе. І в в´язницю садили, як вони не мають і працювати не давали.

Пит.: Скільки осіб було в Вашій родині?

Від.: Нас було п´ятеро дітей і батько і мати. А то ще був батьків батько, вже мій дід, але ті вже померли, ну але нас було семеро. То великі родини були.

Пит.: А як Ви спасалися? Після колективізації коли почали люди вмирати з голоду?

Від.: Ну, воно то починалося іще як 32–ий і 33–ий. Ну в 32–му то так, умирали але трошки ще було; можна десь було щось достати, як там ото в місті — а в 33–му, як почалося, то просто почалося з весни, отак з березня місяця. Зима, то вже якось там то, все попереїдали... А як став березень, травень, тоді вже падали, як мухи. Бо не було що їсти; що на траві лазило все люди повиїдали.

Пит.: А як Ви спасалися?

Від.: Так і ми спасалися, що я вже казала, що ми були, це ми передбачали, знаєте. Мій батько такий був добрий господар і мудрий, наперед знав все. То ми купували ту макуху, що оббилася з насіння, зерно — а воно вдавлювалося таке. Ну то ми купували й складали, з осені ще. А потім прийшлося нам достати як буряки роблять — такий жом казали. З буряків цукор видавлювався, оте шамушуння. Але вони сушили якось то, прийшлося достати — може чоловік якихсь два мішки таких дістав того жому. А потім та макуха, а тоді полову мішали. Полова це ви розумієте, що як хліб молотять, а то гречана полова, вона такі листочки, як росте, мякенькі має. Бо то те мішали. Ну й ще як в когось десь дістанеш, того хоч пригорщ якоїсь муки то змішаєш і ото так переживали. Дуже тяжко. Дуже тяжко. Я вже така була слаба, що вже як то казали, що ходила по хліб то далі я не могла вже йти.

Пит.: Ви вчора розсказали про той епізод, як Ви ходили до сусідського села за хліб. Чи Ви можете це розказати ще раз?

Від.: Можу. Як я ходила по хліб, я можу сказати. Кажуть завтра буде продаватися хліб в районі. Я пішла. А то йшла я дуже рано, бо комсомольці стояли на дорозі й не пускали іти в колгосп робити. А то я при темному вийшла з села. Ну й пішла. Приходжу, там така стоїть *line*–а — якийсь той сидить, той лежить, той стоїть. І то одні двері мають *line*–у, а другі двері не мають. Тільки ті всі партійні приходять як нормально — взяв хлібину чи скільки й пішов. А тут та *line*–а стоїть — ті підходять, а ті підлазять, а то видно, що й лежав, що вже не годний то він отак головою крутить. Та його підтягали, думали, що вони дадуть. А то може, як я прийшла, то може найбільше годину давали хліба, а тоді вийшли, сказали, що нема хліба. Завтра буде. Сидіть там до завтра нема чому. Ну й то я забралася, пішла ж там в район на базар, думаю може я ще щось хоч куплю таке з їжі — його не можна було докупити. Ну й пішла додому. Пішла додому, та й ішла 12 кілометрів туди, 12 назад. Двадцять чотири кілометри пройшла. Люди йшли чули, що хліб і лежали по степу, бо в нас великі простори й великі землі, рівне таке все. Ішов, ішов, сів віддихнути. Вже він і не встав, та й то. То я вже не йшла цією пішоходкою а йшла туди де то возами їздять, бо я боялася і страшно якийсь так сидить так, такво знаєте, руки простягати маю. І я вже слаба, хватають мене за руку й все. Ну й то так, та я вже більше не пішла, нічого не дістала, більш не пішла. А там, як я вам казала, то було друге село таке, то були дуже багаті люди. То дуже багаті землі, а то така краса була, що я не можу і сказати. Рівний степок, така площина і там люди понаселялися. Колись давали, оце при тому казали от руби, то по 15 гектарів давали землі — там люди поселилися. Але вони те все забрали, то було так. І від району далеко й від залізниці далеко й такі села — тощо, то цілком закрите. Так як ізольоване. І вони нікого не пускали, туди *sign*–у повісили — ти не маєш права сюди йти, бо будеш відповідати, дуже хвороба зараслива й з другого боку. Ну й так ті люди бідні сиділи, може хто знаєте молодший то ночами вилазив, хто здоровіший так во десь. Десь пропав. А те все пропало там. Всі померли. Всі померли. Я за скільки років як звідти пішла, я не впізнала тієї місцевості й вони те згорнули, спалили, будівлі. А то все

пустили такі челябанців — трактор найздоровіший, пустили трактори глибоко повикопували, а те що все були бульдозерами позагортали туди, розгорнули, дісками задіскували і нема ніде нічого. Тільки такі колодязі були, бо там дуже така тверда земля.

І там не було цього дерева, тільки зверху така міцна земля. То значить ті колодязі видно, що там бурян росте, що то колодязь був, і то колодязь має то, а то нічого не видно. Все пропало. Всі люди пропали. Всі люди померли з голоду. То страшне було! Страшне! Може яких за дві хатки було; то не було вже ні вікон, нічого. А дах позаліплювано. О така шкляночка вмазана. Хто там живе Бог знає — я не була там у цій хаті. Але там таке було, тяжке життя. Всі померли. Бо їх не допускали нікуди й як людина думала, що от як весна, дадуть. А вони нічо не давали. Ніхто не обіцяв. Немає. Абсолютно! Абсолютно. Вже стали жнива, молотять, возять, здають у держави, а людям нема. І ось приїжджає з району, збирає колосок, ви розумієте — там то вже поскладано, бо то в нас так було. А він іде й показує: — От, каже, оце ваш хліб, через те ви голодуєте, що ви так робите. А оце, це державний! Ви на цей хліб, через те ви годуєте, що ви так робите. А оце, це державний! Ви на цей хліб не розполагайте.

А люди пухлі! Сухі такі! Як візьме нести снопи, так у нас і так упало! Але хотіло, знаєте, хотіло заробить, думали, і ну і так він, поговорив, ніхто не міг. А якби щось сказали так, його там би тими граблями вбили жінки. А то ніхто не міг сказати, бо ти скажи — він бачив, що ми вже всі такі нездалі — а може в якоїсь ще чоловік був, знаєте, приїдуть у ночі й заберуть чоловіка. То там так зроблено, що не можна нічого було казати. Ну то так, ото так.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я думаю, що половина. Половина вимерла. Є такі хати, що нікого не осталося, а такі були хати, що осталися. Або дитина мала осталася, або батько остався, або мати. О, а то було таке, що нема нічого. Я знаю, добре знаю пару родин таких, що були такі хлопці здорові, три хлопці були в хаті. А вони їсти просять — то він на воза взяв відвіз у район і так дивляться, щоб і поліція не бачила, скинув на *street*–і й поїхав додому. Так рискували люди, думали, що може їх заберуть, вигодують, то він буде жити, а тут же він не може ж тому вижити, помре. Але то, як те пройшло, то ніхто не бачив тих дітей, не чув — а ті батьки, як осталися, пережили такий тяжкий час, а дітей нема. То вони з глузду сходили за тими дітьми, що, що ми наробили, що–що ми відвезли — але то не вони, то багато так було, що привозили й до нашого села привозили таких маленьких трьох дітей, привизли, скинули й поїхали батьки. Чи батько чи хто його привіз — бо так крадькома, бо як то скажуть: — Забери, куди ти — а то приїде, скинули, повернулися, скоро другою дорогою, щоб ніхто не бачив. Ну вони ж були відкрили, як то казали такі *store*–и. Москва дала торгсин, як називався. Це золото, тільки. Там була, правда, крупа й мука. Але ж те золото. Може в кого були сережки або хрестик. Може в кого перстень був. Те все віднесли, то мало чого допомоги дали, бо там можна було получити якихсь два кіла. Ну й віддав те, думав все рівно вмру, то те пропаде, а ще хоч може раз якоїсь супу зварю чи що. А вони як узнали, то вони на дверях причипляли папір і сказали: — Ти на завтра віддай нам, — дали число таке. — Віддай нам гроші, золото. — Ти не будеш відповідати. Треба добровільно, там все добровільно робиться.

Але де, як то тільки шкіра та кістки. То вони ще приходять, пробивають вікно, посилають таку палку а там торба, вісять і ти дай золото. Як нема, то вибивають двері й починають їх іще мучати. То страшне! То там страшне страхіття було. Ніхто не міг спастися. Ніхто нізащо не говорив, тільки лише за один хліб говорили. Поїли листя, обривали все, траву косили — таке варили, таке знаєте, щоб що їсти але то нічого не поможе, треба чогось, хоч картоплину чи що, нічого! Ну біди в хаті так як і цево на підлозі. Нема ніде нічого! Нема ніде нічого й ніхто ні палив, ні топив, щоби ані варив бо немає з чого варити. А так ходили, страдали люди. Так де коні дохли, то люди як хто здоровіший був, то йшли, рвали те м´ясо кінське, то вже як вони то там варили, Бог його знає чи сире їли. Де й навіть і собаки були так — де, що не було, все забирали, та й їли. Іще і розслухувалися чи там така кобила ходить, що скоро здохне, щоби йще дістати їжі. Отаке було — то вже не нормальщина була. І так страдали, ну що.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Було таке, знаєте, що як уже така людина ходить, і вона вже на пів ненормальна, то ще хватали дітей, і так як чиясь дитина ходить до хати, щоб зарізати й

їсти, але як було таке, що ось у цій хаті знає, що вмерла вона то там, там вже не було на тій людині м´яса, бо вона висохла, все висохла й пухла водою зайшла. То пробували так, відривали ті куски і як вони їли, Господи, чи вони варили чи то так як побачать то так ковтали, знаєте то вже так ковтали та й саме уже вмирали, такі голодні були. То страшне було!

Пит.: Як цей голод скінчився?

Від.: Ну так, знаєте. Як уже померли люди або цілком слабі, то вже стали ж і просити в управи того колгоспу й сільради: —Та дайте ж нам хоч трохи щось.

То тоді вони, там завезуть і змелють того зерна, й там давали. То на трудодні ділили. Хто там потримає, може 10 фунтів а хто 20, а хто 30, що заробила. Ну й то вже так по трохи люди почали як вже дадуть, то вже його за день і здіймуть, знаєте, але ще тако трохи тримали, а потім підійшло що, що це вже серпень, до вересня. То так то грушка одна росла, то хтось посадив, що міг обробити, із весни чи огірок чи картоплина як була посаджена, то виривали ту картоплю як тільки почала рости, так повиривали ту стару, поїли все, чи бурячок посадили, то вже знаєте як виросло таке то все, все було поїджене, то так ото потрохи почали відходити, що тоді через стільки часу, ще дадуть трохи підживать, змелять і ще дадуть. А на полі як робили то ми самі. Я сама робила й так дивися, жнива тяжко, то такий горох, то ми йдемо й той горошок грущимо, лущимо в жменю все, а тоді берем такий маленький горщечок, і вони там є, і то зваримо. В полі там трави назбираємо, такого буряну, то така була їжа, так тяжко було. Я була страшно міцна. Я така була сильна, а тоді не було сили. Все в болоті рвали такі лопушки, але вирване то впало, та й вже не вилізуть відтіля там, то вони остануться там у тій воді, в тому болоті там. Й так ото вже довго люди відходили, такі худі були, що просто тако трусилися. А на працю треба йти. Гонили. Ану, так поступово вже, як став відходити, довго не поправлялися, довго безсильні були, не корисний —а ніхто ж не каже, що: —Та ти ледачий, не хочеш, що тебе треба кудись здати, бо ти проти радянської влади. І другим не дає, щоб робити. А мій чоловік слабий не корисний, напів мертвий.

Пит.: Чи вони привезли до села робітників, щоб збирати жниву?

Від.: Ні.! То найбільше тільки тоді гонили, знаєте, як то школярі до школи ходили. Та ходили, а як школу кінчили, то там дітей виганяли колоски збирати й там іще щось робити тим, а щоб відкілясь був. І вони не хотіли, щоби люди переходили з села в село, щоб це бачили, щоб це розносилося. Ви тут сидите помрете і ніхто не буде нічого знати. А як відтіля сам вже хтось десь, то не пускали. То все я так ходила серед хати і врабалася. Ні! Не давали. Але праці завжди залягала, бо люди вимерли, а потім такі слабі були вже, знаєте не годилися працювати. Згубили своє здоров´я від того голоду й все.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Так, церква була як ще було за царя, за НЕПу церква була в нас у селі. А як уже став колгосп оце, то церкву все викидали і дзвони зняли. Дзвони гарні були, дзвони зняли, здавали ж в державу. Мідь давали, бо їм треба було на амуніцію і на все. І тоді в ту церкву звозили зерно як молотили. І зсипали зерно, то спеціяльно так робили, щоб не були церкви. А так то була церква.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: О! Священиків зразу поарештовували. У нас ще було в селі священик, і він уже старий був. У нього було троє доньок і один син. І вони всі були учителями. То ж через те ж як тільки сталося, то священика зразу й скинули й його вигнали з його дворища де він жив. Він так то старий ходив по кімнатах. Хто там його переживе то й то. А доньки були і син, та їх усіх заарештували й сказали: —Це вороги людям, вони будуть учить дітей? Вони будуть навчати, щоб вони були проти радянської влади.

Цілу родини загнали. Цілу родину, не було тих учителів через те; немає, і це не тільки в нас, а так скрізь. А тоді вже вони цих комсомольців підбирали, щоб ходили, щоб казали: —О, ви попа слухали; тепер немає. Наша воля нам усе!

Пит.: Чи ви маєте щось додаткового?

Від.: Такого я Вам додаткового тільки можу сказати, що люди жили —тяжко робили, нічого не мали, але люди були чесні, здорові були, вміли собі й зробити все. І як хтось заїде було колись в двір, то зараз до хати заходь, сідайте їсти —бо там же не було так ресторанів як тут. І посадять і нагодують і переспить у хаті. Бо то подорожні

казали, знаєте всякі були їздили. О так було, а так, то що я вам можу більше вже сказати, я вже так досить наказала.

Пит.: Ну, після голодівки, як люди перебудували своє життя?

Від.: Ну, як люди перебудували. Там перебудування дуже тяжке було, значить, як то голод був, як достали хліба — але то завжди хліба недостача була. Здається то так ощадно береш, садили як то давала — буряки, картоплю, то все економили. Той хліб робили із картоплі з буряком. То довго б не був. То на два, три місяці, більш немає. А так уже ото як економили жиру того не було і не бачили і ніколи. І все ж обібрали — ніхто ж не міг собі загодувати там кабана чи щось також. Як уже робили цукор то цукрові буряки — страшно в нас багато було, й м´яти сіяли, й табак і все. То там дадуть може по кілограму того цукру. Але ж то така біда була, що получиш той цукор але скрізь оплати треба. Там чобіт нема, там того й той віднесе на базар на такі шклянки поміряв та й продасть. Каже жінка, каже я вже свій цукор поїла, була в п´ятницю, бо в нас там був в п´ятницю й в середу базар. В п´ятницю була на базарі й все казала віднесла і вторгувала, бо немає защо сірників купити й солі нема защо купити, знаєте як то було. То так ми вживалися. Тяжко жили, й по сьогоднішний день! Там ніколи не буде добре при такій владі. Бо воно не робиться так, все в першу чергу віддають до держави як хліб, як помідори поростуть, як картоплю — все, все першоклясне. Все відвезуть до держави, а то вже остатки, що останеться, то тоді ділять на людей. А грошей то вони давали, знаєте як то трудодень виробляли. То кажуть 10, 15 копійок на трудодень. Але що то там 300 трудоднів заробиш, а за рік як то виробляєш більше, то по 15 центів на трудодень. То там що 10, 15, 20 долярів достанеш. То цілком все дурно робили все. Правда було вже таки, хтось десь робив у колгоспі чи свині порав чи коні порав. Хто міг, то давали ж там свиням і коровам і тим коням трохи якогось зерна, знаєте — муки. То хтось подивиться, що нема, так укладе там у такий вузлик та прийде додому та й жінці каже: — На зразу його розкидай, щоб ніхто не застав.

Ото так було. А як зловлять, то на Сибір зразу вишлють. Такево життя було. Тяжке. І так, знаєте, я ж кажу, що це не так, що я читала чи мені хтось розказував — я своїми очима бачила як люди мерли, як ті діти посусідському жили. Сьогодні, як плаче, їсти завтра — вже вони очі позапухали, не бачать. То завтра вже не виходять.

То такий жаль був на тих дітей дивиться. То таке, все я бачила своїми очима — й ті трупи переступала, що минали — бо як не дай Боже, як хтось запросить або скажуть: — Візьми переночувати. А як воно вмре, що мені робити? Тоді скажуть, що ти що зробила, або кінця його витягти з хати та десь його сховать треба чи що. То люди боялися тоді, не пускали нікого до хати, бо не можна.

Пит.: Дуже Вам дякую!

Anonymous female narrator, b. January 2, 1907, in Lokhvytsia, a district seat in Poltava region, the daughter of a pharmacist who died when narrator was three. Narrator worked first as a bookkeeper and, after graduating from pedagogical institute in Kiev in 1929, thereafter worked as a teacher a 7–year school in Cherkas'ke (Slov'ians'k district, Donets'ke region), a Donbas workers' settlement. When her husband also graduated, he was assigned to work as a transportation engineer in Slov'ians'k (district seat, Donets'ke region) where there was a sun–bath resort, 14 miles away from narrator, who transferred to the 10–year school in nearby Novoslov'ians'k, where she taught Ukrainian in the fifth, sixth, and seventh grades. Narrator's husband was arrested in 1937. There was no famine in Donbas where narrator lived, but she did see peasants coming to the station and later found that it had been terrible in Lokhvytsia when she visited her father. The latter picked up narrator and her husband at the station and on the way home "he stopped the wagon and said, 'Well, children, let's get out now.'.. He said, 'And now, children, let us pray before these graves.' And I don't know, I can't say how many there were, but it was apparent that they had been dug not long before. There were no crosses or anything, just little mounds. And he said, 'Let us pray, because these are so many people who died in the famine.' And then we went on."

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1907–му році.

Пит.: А дата?

Від.: Другого січня.

Пит.: А де саме?

Від.: Лохвиця, Полтава. Лохвиця це провінційне місто. А Полтава це вже більше місто. Але я там народилася в Лохвиці.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мама моя домашня господиня. А батько дуже рано помер. Мені було три роки. Батько був фармацевтом. То все. І так, що мама не довго жила з татом. Мені було три роки, а мій брат народився десь рік пізніше чи скоріше. Він був менший.

Пит.: Де Ви жили під час 20–их, 30–их років?

Від.: Двадцяті й 30–ті роки, зараз скажу — в 26–му, 27–му, 28–му роках — це я була в Києві. В 29–му році, по закінченні, мене послали на Донбас і з того часу я мешкали в Донбасі.

Пит.: А чим Ви працювали?

Від.: Я вчителька. Я скінчила педагогічний технікум. Зпочатку я скінчила ремісничу школу, а після ремісничної школи, сім років, після ремісничої школи я вступила в себе там в Лохвиці в торговельно–промислову школу. То є *business.* І я вийшла відтіля як бухгальтер, *bookkeeper.* І мусила практику відбути в райторгкомі, то в райвиконкомі. Була там рік і після того я виїхала в Київ і вступила в технікум. Педагогічний. Після закінчення, вони мене послали на Донбас. Я приїхала туди, здається, в 29–му році й була в робітничому поселенні, так називалося, там де виключно жили робітники, які працювали на заводах, і там була семилітка, школа.

І я там працювала. А тоді, як чоловік зкінчив, то він дістав працю в Слов´янському, то є 14 миль. Слов´янськ то є місто не дуже велике, але там були соляні ванни. Як курорт був. І ми жили на станції, не в самому Слов´янському, а на станції Слов´янське. І чоловік працював у міськом як інженер, транспортний, а я в школі була. І десятилітка школа була, мала лекції в п´ятій, шостій і сьомій клясі української мови.

А тепер підходжу до 32–го, 33–го років.

Пит.: Перше сказіть як Вам жилося при НЕПові?

Від.: Ну, при НЕПові не було аж так зле. При НЕПові була вільна торгівля. То був крок назад у більшовиків. Отже, ми могли купити собі все, що ми хотіли, на базарі.

Пит.: Так. А що Ви можете сказати про українізацію?

Від.: О, українізація почалася далеко раніше. В сьомій клясі почалася українізація. Ввели українську мову — не тільки як мову, а всі предмети перейшли на українську мову. І перше була Котляревського „Енеїда," яка нам дуже тяжко давалася. Але ми її подолали. Ніяк не могли зпочатку розібрати. Я знаю, що я вчилася вже після того від сьомої кляси.

Пит.: А скільки Вам було років?

Від.: Було мені так скінчено 15 років. Було тоді, коли я вступила в торговельну–промислову професійну школу. В 19 я закінчила й пізніше рік був практики. І з практики я покинула й виїхала з Лохвиці сама.

Пит.: На Донбас?

Від.: Ні, в Київ. І там була три роки. На педагогічнім технікумові. Коли я скінчила, тоді я переїхала в Черкаське село й тоді я одружилася. Але зі мною не було чоловіка, він вчився, і після того, як він скінчив то йому дали працю в Слов´янському на станції, і я переїхала з Черкаського в Новослов´янськ, Новослов´янськ називався. Там пішла я, він поробив — мені здається, його в листопаді, в 37–му році забрали вночі, прийшли, взяли. Апартамент такий був і то нагору. Чую, він пішов. В нас якраз було таке близьке товариство, вчителі, дві вчительки. Одна була директором, а друга, здається, викладач географії. Я їх запросила. Його приятелів там не було, бо він почав працю. І після того була в нас скромна така вечеря і після вечері він пішов відпровадити їх через лінію, бо там потяги ходили і тяжко було переходити вночі. Він їх відпровадив і йшов назад, і КҐБ заарештувало. А перед тим кілька днів — я знаю, може два чи три дні перед арештом — я вийшла на базар і зустріла свою таку знайому, вона не була мені близька товаришка, бо вона молодша від мене була. Вона зустрічає мене і каже: — Добре, що я вас побачила. Ви знаєте що, мого чоловіка забрали сьогодні вночі.

А її чоловік був бухгалтер і працював на заводі в Краматорському не Слов´янському. А Краматорськ, то є станція, де залізниця переходила. Його забрали й я кажу: —Що ж я буду робити з двома дітьми? І мама зі мною. А син тільки народився, три тижні; батька зовсім не знає. А доньці сім років там. І тільки коли вони вночі прийшов, то я чую тупот, так знаєте, тяжкі, ноги ніби, чоботи чи що, й відкриваються двері, я відкриваю двері і, ви знаєте, сама не своя. Два НКВДисти було, два НКВДисти й чоловік з ними. Вони ввійшли й зразу: — „Опуск и мы ищём оружие."

Я кажу: —Прошу дуже, прошу дуже.

А в нас були речі уложені, бо чоловікові давали підвишку й його мали перевести в Істановак(?). То там, де Краматорськ. То центр був. І його мали ті перевести й наш ті, в пачках просто були уложені інакша одежа. Одежі там багато не було, але необхідне було. І вони почали розгортати. Я кажу: —Та тут нема зброї, в нас в хаті нема ніякої зброї.

—Нет, нет, мы, мы должны сделать всё. Всё, что сказано.

Ну, нічого не найшли і так то вже чоловіка забирають, скидають краватку. Каже: —Это вам не нужно.

А в цей час перед тим, ну пару днів перед тим, його мама, мого чоловіка мама, приїхала зі села, звідкіля, з Вороньків, це ж уже було після голоду. І вона в нас була. І моя мама зі мною жила. Так що в нас було грішми, карбованці були. У всякому разі то було, не пригадую, скільки було, у всяком разі вони лишили 300 карбованців. А решта скільки, може чотири сотки було, на руках, ще вони то забрали й забрали зберігательну книжку, банків там не було.

Каси називалися. Зберігательну книжку взяли й там було 3.000 зложено в нас. То все та гроші, я діставала добру платню. Я діставала 500 карбованців. Тільки що за ті 500 карбованців на базарі нема чого брати. Нічого вони не коштували, й він так само 500 долярів діставав, так що ми за кілька місяців зложили 3.000 для того, щоб перейти вже в Київ і там купити апартамент. Така була думка. З тих думок нічого не було вже, його забрали, і донька розуміла все, вона кричить: —Куди ви мого тата забираєте?

Вона в ліжку вже була, бо то 12–а година вночі, коли його забрали. І ніхто з нас не спав. Забрали його, я ранком встаю, то була осінь, холодно, я тягну такий плащ й іду в НКВД. Мати одна і друга сидять, плачуть. Цілу ніч ніхто не спав, і я не знаю навіть, чи і дочка спала, нічо не пригадую. Але знаю, що за кілька днів перед тим, значить, мама

була йще і все впорядку було. То вона в себе ходить і була типова селянка, сорочка на ній була вишита, й вона то ходить, ходить і каже: —Чи можу кусочок того хліба з´їсти?

А в нас такий був хоч і по картках. Було досить, це раз, бо вже був тільки білий хліб. В нас чорного не було на Донбасі. Це тільки Донбас, там де робітничий край, буквально, то як шахта і заводи були. Влада боялася на робітників. У всякому разі, там не в їхньому селі був голод. І той голод, так як ми бачили перед 37–ім року, були ми з чоловіком в 35–ту році. Так що ми були буквально день чи два тільки, відразу поїхали назад. Знаєте, нічого не можна говорити, ми не знаєм, що сталося, але як батько нас забирав із потяга. До то Лубен був потяг, а з Лубен є 25 кілометрів. То було село Воронці, й то батьки там мешкали. То він за нами приїхав кіньми. І тоді посадив нас на воза і каже: —Діти, ну, тепер, значить, їдемо.

То 25 миль. Я не пригадую, скільки ми їхали тими кіньми, досить довго, але під´їжджаючи до Воронців, він каже: — А тепер, діти, ми помолимся перед тими могилами.

А я не знаю, не можу сказать, скільки їх там було, но було видно насипані недавно. Ні хрестів, нічого не було, тільки могилки були. І він сказав, що: — Помолимося, каже, бо це стільки людей умерли з голоду.

Так що ми виїхали тоді. Тоді мій чоловік каже: —Мама, тато може не може, а ти приїжджай до нас. Там хліб є.

Так що мама тоді приїхала і то побула кілька днів, як його забрали все. Там був Федя, то був учитель у селі; далі йде Павло, далі йде Грицько, далі йде Кирило, далі йде Настя і Галя, то вся родина того брата старшого в 21–му році ЧК повісили в селі.

Пит.: За що?

Від.: Учитель був. І та мати, скільки років ото ж пройшло од 21–их років, і я в них була уже мабуть в 25–му була, в них гостила, й я під час війни вже в німців, то я була в них також. То вона й тоді ще, тільки згадає, і вона плаче за Федиком. А решта, я не знаю. Ні за кого не знаю. Знаю, що уже малі діти робили, й вже ми тут опинилися, нікого там не лишилося. Один був його брат Павло, який прийшов з війська і жив там вже на селі, проти тієї хати, але батьків не було. Де вони ділися, чи вони вже померли, не знаю. Може були якимсь чудом вийшли, не можу сказати, бо то ми взнали вже відсіля. Посилали через Польщу тим, з Польщі туди, знаєте, і люди там довідалися, нам передавали, що родини нема і нема Галі. Галя — то є наймолодша сестра, яка добровільно виїхала в Німеччину на працю, і вона повернулася.

Оце все, що я знала за голод. А пізніше вже я довідалася, вже тут, бо як почали писати про голод, то я діставала літературу від своїх знайомих, то давали, й я читала.

Пит.: Коли Ви жили на Донбасі, чи Ви бачили голодних селян, які приїхала на Донбас, щоб шукати працю?

Від.: Ну, переїжджали з нащадками на плечах, з мішками переїжджали, але на станції, наприклад, у нас там вони в нас не ставали. Куди вони йшли, я не знаю. На Донбас може й приїжджали та хіба тільки ті люди, що були розкуркулені. Як вони казали в 29–му році. І їх випроваджували з сіл. То тоді такі люди були, й ми знали про це. І звідкіля, значить, з центральних українських селян. Вони їхали влаштовуватися. Як ви хочете без нічого їх висилали, саджали на вози й виганяли селян. Це я знаю, це не треба мені слухати; ні, це я добре знаю.

Щодо чоловіка, як його забрали, то я в той же ж день на ранок, як могла то пішла в НКВД. А черга така довга, бо до того НКВД багато людей забрали. Зі Слов´янська, Новослов´янська, може ще звідкіля. І стоїть вагон, бо то станція. І стоїть вагон завежений в НКВД. То НКВД мало лінію, що вагон завезли. І в вагоні вікно таке, знаєте, душок в´язниця. І коли я стояла в черзі, я бачила мого чоловіка і то останній раз, в вікно. І він отак іще вище, бачив мене і показує так, і знову, що не можна спати було, й вони всі стояли? Чи може він хотів щось, щоб я принесла з дому. Не могла придумати. Ну, думаю, що я йому принесу? Бо якби — я навіть не пригадую, мені здається — мій чоловік навіть не курив, не було добре, але я повернулася, заки кинула чергу, повернула додому, бо то близько — то ж ми там мешкали, так іти недалеко було. Школа була далеко, то треба було йти — далеко доїжджать автобусом — а я ходила пішки. Отже я вернулася додому й взяла коц. Такий теплий коц, шерстяний. Взяла той коц, у нас їх було два. Я один лишила, а другий взяла зі собою і понесла туди, щоб передати. То все, що я знаю. І чекала поки мене не випустили. Я кажу: —Я хочу передати цю річ.

Як почули: — „Мы поднём."

Взяли. І мені теж пізніше казали, я там пізніше подумала, а пізніше мене пропустили туди в середину. То стоїть коло дверей, що він відбирає речі, які, чи можна чи не можна. Каже: —Цього не можна, це не треба.

Але коц він взяв і тоді я зайшла в кабінет і сидить один з тих НКВДистів. Взяв кожух. Тоді я нічого не знала про це все. Я, знаєте, так рубала, так що я думала, що вони мене пізніше заберуть. Я кажу: —Де мій чоловік? Куди ви його вивезли?

А він каже: — Слухайте. Куди вивезли, ніхто не скаже. Де він, ніхто вам не скаже.

Мені тяжко трохи говорити по–російському, але він до мене по–російському звертається і сказав тільки одне: — „Не розгаваривать. Будете дальше говорить таким тоном, то вы пойдёте за ним по этапу."

Що етап? Я кажу: — Ну, то добре, чоловіка забрали, гроші забрали, книжку зберігательну забрали. Роботи в мене нема...

Але я тоді ще, як його забирали, я була в відпуску й вони не мали права мене зняти. Значить, в відпуску, бо до породах і після породів була така здається два тижні перед і два тижні після. А тоді й платня навіть була нам, а після того вони мене зняли.

—Ну — він каже — що нічого. Можете йти додому.

А я кажу: — А де годинник мій? Кажу, це єдине, що було від чоловіка подаровано мені.

І його годинник забрали, все. Але більш нічого не було. Білизни не брали, нічого; пописали все, що ми маємо, та все. Ну, тяжка була доля, бо я просто розгублена була. Я не знала, що робити. Ну, добре, доходжу ці гроші, значить, проїмо, а що далі? А за кілька днів, як ішла до школи, мені сказали, що ви зняті з праці.

—Це мусите конопадити за себе.

Директор, правда, був там новий, він був комуніст, але був такий, що в нього очі сюди–туди ходили. Він хворий, але він дуже чемний був. Каже мені: — Нічого не можем зробити, бо в нас такий наказ, що членів родини викидають. Ви тут на праці були, викинули й все.

Мене викинули. І такий апартамент треба було звільнити. Звільнила апартамент, знайшла далі від школи, знайшла одну кімнату з кухонькой за 50 карбованців на місяць і на глиняній підлозі, не такій підлозі. Я там з мамою, а другу маму відправила додому. Посадили й вона поїхала. Кажу їй: —Не чекайте, то так сказав мій тато.

А моя мама лишилася зі мною. День і ніч ми не спали. Дуже довгий час; ну місяць проходить, два, я кажу, що треба писати, значить, конопадити кудись. Що тут сказали, що ні, то от так. Написала я листа й написала так як учителька, то я належала до Спілки учительської. Так що я написала в Київ до Роботпрофу туди, а другий лист я писала просто в Москву. Народній Комісар від освіти і там, де він працював, то я ще туди написала десь так. Він працював так, бо тут його зняли й нічого не було. Закрито. Там забрали, кажуть, всіх робітників звідтіля. *Office*–а вже не було, не йснував. Я три місяці там чекала. Через три місяці я забираю свого трьох місячного хлопця і йду в Київ. То 300 миль треба до Києва їхати. І я приїжджаю, то там брат. Він жив якраз на Гоголівській вулиці, там, де я мешкала перед тим, як ще вступили, не мешкала, а була в приятелів моєї мами й я в них була студентом. Але якраз мешкав мій брат напроти самої великої хати. Але вони вже десь вибралися, десь я їх не могла бачити. А брат жив в одній кімнаті а через його кімнату проходила друга родина. То такі вмови були. Він жив у першій кімнаті, а в другій кімнаті через його хату друга родина жила. Так здається, двоє їх було, а тут він був з дружиною. І він перелякався: — Ти знаєш, що це є? Це є Ягода. Тоді мене вберуть.

То так скрізь було. Від вас відверталися всі, боялися, щоб їм такого самого не було, щоб їх не позабирали, щоб їх родин не позабирали. І через Хрещатик, від Гоголівської до центра. На Хрещатику була там роботпроф. Ми йшли пішки, і він ніс сина. Я вперед, а він ззаду і так ми йшли до того роботпрофа. Приходимо ми туди: черга. Скільки там людей було, Боже! Бо Михайло був маленькою дитиною, то мені якось удалось, щоб мене пропустили. Я попала туди. А це вже був Берія. Єжова скинула, чи його розстріляли, чи я не знаю, де він дівся. Але був Берія вже після того, через три місяці вже як забрали. Ну, то мене запрошують туди: — Сідайте.

Дуже чемний чоловік. Жінка була якась. Кажуть: —Розказуйте все.

То я розказала те, що було. Я кажу, що ні суда — три місяці пройшло — ні відповіді на мої листи і на моє прохання, а за що мене зняли? Такий був заком. *Okay.*

То вона каже: —Що ми все врахуємо.

І, значить, що я маю двоє дітей малих і один такий, я з малим тим пішла. І мама зі мною на моєму утриманні, старша вже особа. Вона ніде не працювала. І вона мені так сказала: —Їдьте додому і чекайте. Через три тижні найпізніше ви будете мати папір від нас і то буде посланий той папір до вашої школу до інспектора.

Інспектор шкіл був. Так. —І то буде і вас покличуть. Даю вам слово, що через три тижні.

Отже я дійсно, може три тижні, може навіть трохи більше, я дістаю повідомлення, що я є введена. І то йду до інспектора. Інспектора я дуже добре знала. Інспектор був тут пізніше. Я приходжу до нього і він каже: — Ну, вас поставлю на працю, але я тієї школи вам де дам.

—Чому?

— Ну, я вам даю місце, — і він називає мені місце Донбасівка, називається Донбасівка. То є якраз на половину дороги до Черкаського, я там, де я раніше жила, значить, мені то знайоме.

—Робочим потягом будете доїжджати.

То є пів години чи щось.

Кажу: —Ні! Я не їду! —кажу, поперше в мене мала дитина. Що я маю з дитиною робити? Я годую дитину. Отже, кажу, я тієї праці не візьму. Це раз, через дитину. Друга причина, як я в чомусь винна, то ви мені скажіть защо? Як я не винна, то я прошу, щоб я повернулася на свою працю і в ту школу, де я була й перше.

—Ви розумієте, казав, ви можете зрозуміти мене — в мене тут мала дитина, яка також ходила в дитячий садок, а недовго. Я її також забрали звідтіля, але він добре користував. Я не була б виховницею більше, тільки викладачем. А перед цим я була помічником директора. То завпед називався, то методичну частину, значить, я керувала. То 30 учителів я керувала, провіряла програми, але то вже знято було й я тільки вчителювала мову, більш нічого. Ото таке. Пізніше приходить війна. Вчителі всі виїхали, кілька осіб тільки, то вчать тільки я, і ще кілька лишилося. І війну прийшлося перебути дуже тяжко, бо то в Слав´ян була станція і недалеко була річка й була війна. Це було з тієї сторони. З одного боку червоні відступили, німці зайняли, й тоді вже я виїхала звідти. І після того я дізналася, що мій брат і мама були на заході в Львові. І ми навіть писали, бо війна тягнулася рік то я була там, а після того, як відійшли червоні, то німці відігнали їх, і тоді я відразу поїхала в село і в селі ще перебула цілу зиму в батьків. Здається, восени я виїхала звідтіля, так що вдома я перебула. Я виїхала потягом товаровим, на вугіллі, двоє дітей і я. І там я добралася до Львова. У Львові там також, знаєте, не можна було сісти впорядку, тих, шо він зустрічав з вагонів. Але вивіз нас на товаровій станції, не там, де пасажирські потяги. І подивися на нас, каже: — Куди то ви їдете?

—Куди? Я їду до родини.

—Де родина? Яка?

Кажу: —У Львові в мене родина. Показую йому адресу.

Була. І номер телефону і де жив брат і моя мама. То я вже з ними. Від брата дістала: я навіть працювала там в тому в Українському народньому мистецтві. Як бугалтер. Там пізніше далі йшли. То вже не зупинилася там.

Пит.: Ввесь час той Ви не чули нічого про голод? Люди попросту не говорили про те?

Від.: Ну, то де? В Слав´янську я не чула. А зі Слав´янська я поїхала до Чернятови вже війна була, правда. Я в 30–му році була в тому Червятові ще, то також після голоду було. То що я офіру бачила. А пізніше була вже під час війни. Коли війна почалася? Пані Анна, нагадайте, коли війна почалася?

Голос другої особи: В 39–му році, у вересні.

Від.: В 39–му?

Голос другої особи: А то тоді, як німці напали на Польщу.

Від.: На Польщу? Так.

Голос другої особи: А то тоді в 41–му.

Від.: В 41—му. То й так, кажу. А я вже попала в 42—му чи 43—му році, значить. А далі так як і всі. Вийшла заміж вже там. Ну потім, не в Львові, то вже в Німеччині було. Другий чоловік похований в Канаді. Я приїхала в Канаду, там 13 років була. Там поховала чоловіка в 64—му році. Брат переїхав туди. Спочатку він переїхав в Канаду, й я рішила там продати хату, де я мешкала в Віндзорі, там пів року була й тоді клопотала собі одну вже дочку. А більше про голод, то я прочитала книги літературу вже тут так. І чула, знаєте що? Чула від наших людей.

Пит.: То наразі, щиро дякую за Ваше свідчення.

Paraska Zhelobets'ka, b. 1898 in the village of Ovsiuky, a large village of about 2000 people in Hrebinka district, Poltava region, one of 8 offspring of a peasant, later dekulakized, who had 16 *desiatynas* of land. The family was not subject to land redistribution after revolution because of its size. Under NEP "everything was good." The village church was closed in 1929. Narrator stresses internal conflicts in her village and says that the Ovsiuky activists were much harsher than those in neighboring villages, which explains, among other things, why the famine was so bad there. About 100 farms were dekulakized. Narrator's husband was arrested in 1930. In spring of 1931 narrator was ejected from her house and went to live with her brother. Narrator describes house to house grain searches. In the spring of 1933, narrator and her family went to Kuban and returned to visit native village in August 1933, finding it virtually deserted. Very many had died, some had fled. Before she left her village, people were swollen from starvation and mortality had reached the point where mass burials were taking place. She stresses that this was not due to any crisis of production: "There was a crop, you can't say that the harvest was bad, the harvest was good, but they took it all, didn't give anything from the *kolhosp* to the people, and that's why people died." Narrator's in–laws remained in the village and starved to death. In Kuban, narrator worked on a *kolhosp* where her daughter was forbidden to speak Ukrainian in school and received very little to eat. In late 1933, narrator's husband returned from Siberia and got a job on a state farm. Affirms that there was no famine in Russia, by which she does not mean the old North Caucasus Territory. Narrator's daughter tries to jog narrator's memory.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я та прізвище.
Відповідь: Я Параска Желобецька.
Пит.: Де Ви народилися?
Від.: Село Овсюки, в Полтавській області.
Пит.: А який район?
Від.: Район Лубенський, Лубни.
Пит.: Так. А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1898–му.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хлібороби батьки. Я так само господарювала. Пішла заміж, батьки мої найперше були розкуркулені в 29–му році.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Батьки мали десь 16, бо нас було восьмеро дітей.
Пит.: А як Вам жилося при царськім режимі?
Від.: Так, вже мені було може якихсь 13, 14 років, до 17–го року — я не знаю — то нічого, революція зараз, перше таких як мій батько, то зараз перекидували їх, а то нічого, господарювали, ніхто не мішався до нас, і все мали своє, і ніхто до нас не мішався, ніхто в нас нічого не брав, і все було, добре людям було.
Пит.: А чи Ви мусили дати частину урожай до держави?
Від.: Нас ніхто не винуждав, ми мали того збіжжя досить, такого що мусили самі його продавати, то де ж ми, більш ні з чого було б жити, то ми, як вродить урожай, то продавали та й з того жили. Нас ніхто не питав нащо — продасте чи ні — ми самі мусили його продавати. Де ж ми його дівали, там вони, в мого батька в тих часах то два дні машина парова молотить, то понасипали, так тільки, то де ми його діватимем, ми його не поїли. Худобу годували, свиней годували і продавали скільки треба.
Пит.: А як це змінилося під час революції?
Від.: При революції, то, звичайно, в мого батька землі не відбирали, бо в нас була родина велика, а в таких людей, в яких більше було землі, то, родина менша була, то їм дали норму по дев´ять десятин, а решту повідбирали, дали бідним людям. Ну то вже тоді жили собі бідні люди. хто хотів робити, то мав усе, а потім став НЕП, то вже було

при НЕПові добре, добре все було, вже й матерія скрізь була, все було вже вільно продавать, і купувать, все було, а потім, вже до 29–го, то ще так сяк можна було жити, а вже з дев´ятого року, як пішла ситуація така була, що людей по три дні тримали в сільраді, не пускали їх додому, щоб, поки не підпишитеся. То така примусова була, що не дай Боже.

Пит.: І як це відбувалося, чи Ви пам´ятаєте, як відбувалася колективізація? Як вона — колективізація — відбувалася, як вони починали, приходили, й казали, щоб до колгоспу, чи як?

Від.: Вони тоді самі не робили, то зганяли в місто людей і все тоді в місті робили, і все забирали в куркулів, вигнали того найбільшого куркуля в селі й там організовували той колгосп. Отже всі разом робили.

Пит.: А хто були ті люди? Ті активісти.

Від.: Селянські люди, такі які найледачіші, найдурніші, дали їм в руки зброю і вони робили, що хотіли з тими людьми, що хотіли те й робили, чи влада була якась, як вони хочуть, то така була натравлення люди на людей, що така була ненависть на тих куркулів, що тільки гонили їх, щоб взяти перед тим, переселяли, щоб не мали права, не працювали. В 29–му церкву закрили.

Пит.: Чи то була православна, автокефальна церква?

Від.: Православна, православна.

Пит.: Російська? То була українська?

Від.: Ще не була.

Пит.: А автокефальна, то коли вона була?

Від.: Мені здається, що то було при НЕПові, так десь в 23–му, 24–му чи 25–му, так у тих роках був український священик і по–українському правили, але, знаєте, то люди старорежимні, то вони думали, що це правдиве, що то було за царя, а те що священики, то вони звали їх самозванцями, і вони не хотіли йти до церкви, і так, тоді при священикові, приїхав і сказав, що ви свою церкву зарегіструйте на старо–слов´янську мову, бо вашу церкву закриють, а то не помогло нічого, в селі не закрили, то так у 29–му проти Різдва то вже не правилося в церкві, то вже вони, ті активісти пішли до церкви й там танцювали на престолі, там повбирали ризи й ходили співали по селі.

Пит.: А що сталося з священиком?

Від.: Священик утік із села й вже в церкві не правилося. Церква ще стояла, тільки не правилося, священика не було всередині, втік, бо його зараз десь отак десь може в 18–му році, чи може в 17–му, як настала революція, то його серед села побили, отакі активісти, що він утік із села, то вже не правилося в церкві, церкву закрили, й вони побігли, забрали в старости ключ і все робили там, що хотіли. То вони робили в церкві.

Голос другої особи: То ті активісти, то ті треновані люди, яких спеціяльно витренювали, й ті активісти самі не могли йти, а їх треба було витренювати й сказати чого й проти кого мають іти.

Пит.: А чи вони були партійні ті активісти?

Від.: То в перші роки ще про партію так не дуже ще й говорили, так що, чи вони були, звичайно, що вони пізніше то вже в партію записувалися і те, а зараз ще про партію нічого не згадували, а так 100 собі бігали по селі, ганяли та й все.

Пит.: А що люди тоді думали про більшовиків?

Від.: Люди нічого не думали, вони не знали нічого. Людей обдурено, люди не знали нічого, бо і не мали права нічого казати, що хто думав, казати не можна нічого, бо ганяли, збори, і вони говорили, що вони хотіли, а люди мовчали, нічого не могла казати, бо вони самі не знали. Біднота найбільше хотіла більшовиків. Бідні хотіли більшовиків, то вони думали, бо були люди безземельні, то вони хотіли до їх, землі дали, то хотіли, думали, що то воно так іще будить без колгоспу, тоб і жилося добре, якби дали їм землю, ті які не мали, а коли загнали в колгосп, то там уже в нікого нічого не було.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: До колективізації?

Пит.: Так.

Від.: Держава не накладала ніякого збіжжя на людей, нічого.

Пит.: Нічого?

Від.: Хто що продавав, то він собі сам добровільно продавав, де хотів і скільки хотів, то брав, ніхто нічого не говорив.

Пит.: А після колективізації?

Від.: Після колективізації то вже в нікого нічого не було, вже ніхто нічого не мав, то нічого не продав, бо все здали в колгосп. І худобу, й інвентар, і все, й земля пішла туди, а він тільки пішов на працю, та проробив день, то все, чи не заплатять.

Голос другої особи: Ну, але як були кури й худоба то мусили молоко здавати й яйця здавати.

Від.: Здавали яйця якось як уже колгоспи стали, й як уже молоко мусиш здавати на плян скільки там кому наклали, кожного дня приносиш молоко й накладуть яйця і то все мусили здавати. А хліб був в колгоспі, то скільки дадуть то, людям, то й тільки то й мали, а не дадуть, то нічого нема. Свого ніхто нічого не мав, городи мали там трохи, то з того найбільше жили люди, а з колгоспу, як колгосп настав, то вже люди не мали нічого.

Пит.: Скільки осіб було в Вашому селі?

Від.: Може 2.000, може більше, було велике. Село було велике, церква була серед села й село було велике.

Пит.: А скільки з них було розкуркулених?

Від.: Розкуркулених було дуже багато.

Голос другої особи: Менш–більш скільки було?

Від.: Сто господарств було розкуркулених, але перших куркулів то висилали на Сибір, а другі то порозбігалися скрізь так, щоб і вижити, хто остався то живий, хто зумів той вижив, а хто не зумів то на них таке було гонення, на тих куркулів, що вони не мали ніде на працю стати, не приймали, як він не дістане, висиляли, й такої бідняцької довідки, то він ніде не може на працю стати, ніхто не приймав, мусить мати довідку з сільради, а де як куркуль розкуркулений, то його ніде не приймають на працю. Я сама, як я виїжджала з села, то я достала бідняцький документ, не на своє ім´я, на чуже, і пішла, там називалася вдовою, бо чоловік помер, дітям приказала, щоб діти казали, що батько наш помер, бо нас ніде не прийняли б, ніхто не приймав ніде, каже, що діла новічку, а ні, то бідить. То така ненавість була між людьми, що, як скажем, до сьогодні жили всі так як розкуркулені молодятка, нежонаті, то вони на другий день пішли, на них не хотіли дивиться, чкали їх, то такі були вже герої, що вони, бідні, не мали де вийти.

Голос другої особи: Між людьми зробили таку ненавість.

Від.: То така ненавість, що як ви вже куркуль, то така ненавість, що він такий ворог, що до нього ніхто в хату не може пустити, якби ти там лежав на снігу, то були такі добрі, що могли помогти, але боялися, бо відгороджували, що й вам таке станеться, не можете нікого з куркулів у хату пустити.

Пит.: А чи Ви самі знали таких людей, які були розкуркулені, чи вони були Ваші товаришки?

Від.: То воно якже ж, 100 родин, то там вже було різних прятелів.

Пит.: А як була колективізація, чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Люди не хотіли колективізації в той час, бо то кличуть на збори, а люди не хотіли йти на збори, як піде на збори то його три дні там тримали поки не підпишеться. А записуватися люди не хотіли, вони знали, що коли писатися, то вони, як почули люди, дуже багато, дуже мало тих, що хотіли, а не хотіли, але примусили, що всі записалися. А багато, дуже мало тих, що хотіли колективізації. Але їх обманювали, що вам буде добре, але люди нічого не могли робити, землю мусили, землю забрали й все, в колектив запишився, то вже відвези у колгосп. Віддали люди, і тоді вже не мали нічого, ніхто. То не було добровільно, то було примусово, хто не хотів, то люди вже знали, що то за колгосп, не добре було в ним. Де вони писалися, то вже в 29–ім і 30–ім, 31–ім то така була колективізація, що вже в 32–му вже вона закінчилася, вже всі пішли в колгосп, вже всі. А ще якось щось таке станеться, я вже не була в колгоспі, то сталося таке, що жінки пішли розвалили колгосп, позабирали, позабирали худобу, інвентар позабирали, і все, я й не спам´ятаю, чи це в 31–му, чи в 30–му, я не пам´ятаю в якому році було, мої сестри ще не були ще розкурлулені, то ще були в колгоспі, то забрали все, й один рік люди пахали собі, і пожали, а потім на другий рік то вже всі пішли й нічого не помогло вже. А тоді як вони не забирали, тоді людей арештували, тоді в 30–му року арештували мого чоловіка, іще там якихсь може сім чоловіків забрали, вислали, людей настрашили, щоб люди писалися, щоб не спротивлялися. А в 31–му повисилали всі родини, родини деяих, родини двох моїх братів вислали, і двох сестер вислали з родинами.

Голос другої особи: І батьків вислали.

Від.: І батьків вислали, так старших, такі як в родині двоє було батьків, то вони їх вернули з станції, бо старих там не треба було, брали молодих, щоб працювали та старих повертали всіх додому. А молодих повезли в Сибір всіх. В 30–му забрали мого чоловіка, а я ще побула в хаті, не виганяли мене, а в 31–му восени мене вигнали з хати, то я переживала, там була пуста братова хата, бо його вислали, а позабирали в нас усе, нічого, вигнали дітей, двері замкнули, не мали як, нічого не могла взяти, не було нічого, то йшли туди, в брата була закопана ячміню, я трошки так брала і батько брав, товкли в ступі й так за те цілу зиму жили, поки аж прийшли й забрали те, й тоді ми вже не мали нічого, вже й на один день. Хліб у хаті забирали, як напечеш хліба, побачать, що він якогось дерманного напечений, то вона принесла й напекла хліба, так вони на другий день прийшли й забрали. А я кажу: — Та нащо ж ви забираєте дітям?

А вони кажуть: — Ото твій, йди, там і з того на пече сякого такого, а це хай не твій.

То хліб забирали з хати. І де люди ховали, в горшки насипали муки й топтали, а тоді заливали водою і ставили в піч, і вони й те вже находили, і те забирали. В мене було, я лежала на печі тоді хвора, то в мене був такий ворог, як упир, то він прийшов, витяг з–під мене й забрав. Забирали все, і кожний день приходили й провіряли, що як ви живете, що ви їсте. Що тільки побачили, забирали й ніде ніхто. А сусідам ніхто нічого не давав, бо всі боялися і в хату заглянуть. Отаке то вороже, що не можна було так, так то було як вони вже забрали, з ями викопали той ячмінь, забрали, то ми вже тоді не мали де жити, то ми поїхали на Кубань, я приготовила дітей, і батько й мати, і ми поїхали на Кубань.

Пит.: Коли?

Від.: Коли? В 32–му на весні.

Пит.: Чи люди вже почали вмирати з голоду в Вашому селі?

Від.: В 32–му ще не вмирали, ще тільки був такий, що ніхто хліба в хаті не бачив, ніхто не пік, а так що, хто мав картоплю, буряк, ото терли таке, пекли на сковорідці, ото таке мали, як то, а вже в 32–му ще не вмирали. Але я вже виїхала в 32–му, в 33–му я вже була в Сибірі, я вже не була вдома. Але й ті, що на Сибірі були, то їм не казали, що то був там голод, ми й не знали й не чули. Я в Сибірі була, то там давали компіва щодня, і мій чоловік так само був на Сибірі в одному місці, а я в другому, бо ми, тоді як на Кубані поїхали, то мати моя збирала колоски, бо зима прийде то треба, що я там зароблю сама на родину, то вона там назбирала трошки колосків пшениці, вони прийшли, забрали ту пшеницю і мене заарештували й мене засудили на 10 років, що мати збирали колоски, то матір не забрали, мати стара була, а мене присудили на 10 років і вислали на Сибір, я була, я була там хвора, я не могла ні на працю піти, то мене звільнили, я там не була й року. Я вернулася додому в 33–му, десь там в серпні, шість літ, то як я перейшла село, то я ні однієї людини живої не бачила в селі, щоб де хоч ворушилася. Людей вже мало осталося, а в селі такий бур´ян по вигоні був, що тоді ніколи ще такого не було, скрізь вівці паслися, то гуси, а то не було, таке було, як ліс, тільки старички такі дехто там приходить, а людей дуже було вже мало. В нашому селі дуже багато вимерло з голоду.

Пит.: А як Ви пам´ятаєте як вони посилали Вас на Сибір, як то, чи Ви пам´ятаєте той епізод, що вони робили?

Від.: Та як засудили й відправили.

Пит.: Як засудили, хто був тому?

Голос другої особи: При суді, хто тебе судив, ти пам´ятаєш як той суд відбувався?

Від.: Та люди звичайні, українці, та й все.

Голос другої особи: Ну я знаю, ну добре, а хто там говорив тобі, що казали тоді, чого тебе засуджували, як казали, які там казали, казали там чи ні?

Від.: Аякже ж. За кражу в колгоспі.

Голос другої особи: Ну а ти казала, що то неправда.

Від.: Ну так що, так, хліб же той йде на пшеницю. У колгоспі я там працювала на Кубані, то там ще не давали пшениці, ще як би то не давали ніякого хліба, бо ще було рано, то ще не давали. А в мене було трохи пшениці, то вони: —Де ти взяла, ну то ти на колгоспнім полі назбирала.

То була кража, і таке от, і за то й присудили, за кражу на колгоспнім полі.

Голос другої особи: Тоді як я на Кубані була, я була в школі, то мене вчив росіянин, і він казав, щоб я не говорила по–українському, а по–російському, бо не можна було говорити, заборонено було по–українському говорити. Я все пам´ятаю, бо я в школі була на Кубані. Мені вчитель сказав, що як ти будеш говорити по–українському, то будуть карати, говори тільки по–російському, а там було українців багато, там навіть на Кубані були майже українці. А я там була в першій клясі, й я все пам´ятаю, як нам заборонили говорити по–українському, тільки по–російському говорити.

Від.: Там де мене на суді питали, то по–російському говорили, питав хто я така, якої я нації. То я тоді казала — українка, і ніхто до того мене не питав ніколи якої ти нації. Бо всі знали, бо все по–російському, а всі ж знали, що це ж Україна й українці, ніхто не питав, ні в школі, не писали чи ти українка, чи хто, ніхто не питав — Росія, і все, по–російському говорили скрізь, і писалося і читалося скрізь, і по–слов´янському правилося. По–українському ніхто ніде не говорив.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про Ваш рік на Сибірі, як то було?

Від.: Ну, дуже багато вмирало чоловіків, я нічого не робила, а людей гонили кожний ранок на працю до лісу. В лісі давали дуже мало робітникам. Українці як ішов на працю, то ложка каші, отако й з´їв, чи хочеш води горячої, ніякої ні кави, нічо, хочеш випий, і ти з тим ішов, а приходив може в дві години, чи в чотири, не знаю коли приходили з праці, то давали супу там, може кільки там видавали, то він би їв хто зна кільки, і хліба фунт давали житнього, то люди голодні були, дуже марний чоловік був, там була така хвороба на чоловіків цинга. Ми от там набато мерли, там були чоловіки й жінки, то жінок мало вмирало, а чоловіки дуже багато мерли. Праця тяжка була, а їсти давали дуже мало.

Від.: Тоді я в шпиталі була, в тому гуртожитку, там де всі лежали, я там побула тільки два дні, а тоді прийшло, щоб нас вивезли. На станцію взяли і погурзили і їдьте додому, тих що звільнили. То вони заплатили куди ти хочеш їхати, вони дали квиток, що куди ти хотіла їхати, на Кубань, то вони мені дали гроші. То в Ростові я побачила чоловіка, то він каже: — Що ви, не їдьте туди, бо ви вже там є ворог. Вас же не приймуть у колгосп, то ви не їдьте туди. То я тоді там дещо мала, то продала, тоді поїхала на свою станцію, то станція була Гребінка, там де наша станція.

Від.: У 33–му восени, десь може в сентябрі, чи в августі, а чоловік приїхав у ноябрі вже, то ми зійшлися, то пішли там в радгосп на роботу, то він відбув, що його звільнили, то ми в радгоспі заробили собі трохи грошей, то він поїхав, та забрав її, бо я не могла поїхати, бо я не мала документа дістати свого, я на чужий документ там жила, я приїхала тут до своїх у край, то я порвала, бо якби найшли, то далі б ще послали, а я порвала, то не могла туди поїхати, бо я мала друге прізвище, й то всім, а він поїхав і в 36–му році, ну то й так ми собі жили, аж до німців, там у радгоспі.

Пит.: Чи Ви чули, чи Ви ще мали родину на рідному селі, в рідному селі, як Ви були на Кубані?

Від.: Та були там ще. Ми виїхали, ми з сестрою, сестра також зі своїм чоловіком і з дітьми, і я з своїми, то поїхали разом на Кубань, а потім вона, її чоловіка також забрали, заарештували так само як і мене, то вона поїхала на Україну. То там були ще.

Голос другої особи: Батько й мати тата залишилися в селі і померли з голоду.

Від.: Батьки мого чоловіка померли з голоду. Вони залишилися самі, а його батьки осталися так, бо в нього були два брати, то повтікали, бо вигнали з хати, то вони повтікали, то один забрав своїх дітей, а в другого не було дітей, то вони спасали свою душу, а батьків покинули.

Пит.: Померли?

Від.: Померли з голоду. Як ми вже поприїжджали, то їх вже не було, в 33–му восени то їх вже не було, вони вже померли.

Голос другої особи: Та як ми приїхали, то майже їсти не було, не було нічого.

Від.: Та не було, я говорю, встала на станції, хотіла купити хоч хліба, але ніде не побачиш ніде хліба. Ішла селом, заходила в хати просити хліба, ніхто не дав ні кусочка хліба, ні в кого немає, чи люди не мали, чи не хотіли дати, не знаю, я заходила в хату, бо була голодна, ніде нема ні купити, ніхто не дав, заходила в хату, то ніхто не дав шматочка хліба. І так вже дойшла до свого села, то там до його двоюрідного брата зайшла, то там вже мені дали їсти, то я вже там побула днів два.

Пит.: А як він сам спасався від голоду?

Від.: Хто?

Пит.: Ваш брат.

Від.: Той брат? Ну, як люди мали свій город, то й садили картоплю, то як мали багато картоплі, то можна й жити — картопля, буряки, то вже можна за тим жити, без хліба жили люди. Там кукурудза була, то так вони й переживали, деякі пережили хто зумів, хто що мав, то якось щось продав, чи що–небудь.

Голос другої особи: Закопане щось, може не знайшли.

Від.: Як були такі люди, що закопували хліб, то потрохи брали й так переживали й з другими ділилися, та й так і переживали, і то як то зуміли, то й так пережили. А які нічого не ховали, то з колгоспу нічого не дали, то вони й померли всі.

Голос другої особи: Ну, але забрали хліб, сказали щоб здали хліб.

Від.: Та, з колгоспу нічого не дали людям, хліб увесь вивезли, вивезли, десь пункти зсипали їх, купами так він і погнив, а людям не дали нічого. Люди їздили, в Москві був хліб, їздили туди хто зміг коли як проскочити, то привозили з Москви хліб і тим жили. А більше забирали на дорозі, не давали, щоб везли додому хліба, не давали. Одним забирали хліб, що везли там, де купили, забирали, не дали нікому довезти додому.

Пит.: Я не розумію, чи Ви перше поїхали на Кубань?

Від.: Перше я поїхала на Кубань, а як вже приїхала з Кубані, то вже 33–го восени, то вже голод перейшов, хто остався то вже мені розказував, що так по дорозі валялися скрізь, і рано колгоспники запрягали коней в віз і їздили попід хатами й в хати заглядали де хто вмер, скидали на віз і везли їх до ями — ями там були вже. І було, що таких брали, що ще не вмер, а вже лежав пухлий, то й таких брали і кидали в яму, бо однаково, вони не хотіли другий раз вертатися, вже він однаково вмре. І такий, що забирали, скидає на віз, яма там готова й туди кидають усіх один на одного без нікого там, ніхто там не труни не робив, ніхто нічого. Накидали в яму, закидали землею, ото так і все, й так ото їздили попід хатою цілий день і то збирали тих людей. Але я вже, ото в 33–му, то на весні вже, то на ціле літо, але до осени то як я вже приїхала, то ще жнива стояли. Урожай був, це не можна казати, що врожаю не було, врожай був добрий, але забрали все, не дали з колгоспу людям, і тому люди померли. Не дали нічого, то в кого було своє, то вижив, а як не було свого, то не дали нічого. Бо вже в колгосп загнали всіх, то в нього вдома нічого не було, крім там города, що там було. Як з города в кого було більше, то той щось–небудь продав, а більше таких було, що в нього город малий був.

Голос другої особи: Ну, але як було в хаті, то забрали з хати.

Від.: Ходили по хатах, то й картоплю забирали, і буряки забирали, все забирали. І то як у кого не забрали, то може хто остався, то забирали все.

Пит.: А чи було в Вашому селі т.зв. МТС, Машино–тракторна станція?

Від.: МТС то був у другому селі, вроді містечко таке було. Там був МТС, в нашому селі нічого не було, звідтіля приїздили трактори, робили.

Пит.: А чи вони також забирали посіви?

Від.: Так, зерно те що для посіву. Я вже за те не можу сказати, що вони сіяли, то вже видно, що був посівний не забрали, бо в 34–му вже був урожай такий, що вже видно, що посів був. Бо були такі, казали, що лежали на купі зерна й вмер з голоду. Бо я вже, як в тому році зерна було з´їсти. То видно посів був, посіву ж не давали людям, а той хліб для посів, видно був, що вони посіяли, я вже на третій, на весні, не була, не знаю як вони сіяли і що вони хотіли, а видно що посіяли, бо все було засіяне і як я ото приїздила, то ще жнива були ще, не зібрали хліба. Але вже в 33–му урожай був, але нікому вже було жати його, нікому було робити, бо померли люди, а які хворі такі, що не способні були жати, нікому було, то воно довго так, до самої осени трималися ті жнива, бо не було кому жати.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Наприклад чи Ви пам´ятаєте такі „комензами?"

Від.: Були, і комнезам був, писалися такі, ото думали як мене запише, то його не розкуркулять, та й то не помогло. Моєї сестри чоловік Михайло записався в комнезам, то все рівно так розділені були люди — куркулі, середняки й заможні середняки й незаможні середняки й бідняки. То розділено було людей, то вже все було на списку, всі люди.

Голос другої особи: До комнезаму можна було записатися і куркулям, чи ні?

Від.: То ще були мало! То ще не було розкуркулювання як вони також і Михайло — він же був куркуль, лякали жінку — то він записався в комнезам, але то вже все, вже все пройшло, нічого не помагало нікому.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте хто був головою сільради?

Від.: Пам´ятаю, чому ж, пам´ятаю, перше, як ця була колективізація, то був Вовк.

(**Голос другої особи:** Хто він був такий?)

Від.: Селянин. Його батько був п´яниця, продав землю всю свою, а він такий був злий на тих, що купували землю його батька, то мстився вже на людях, що купували в його батька землю. Потім за нього були багато таких, як я виїздила зі села, то був чужий якийсь, я не знаю звідкіля він був, то такий, що не давав пощади нікому.

Голос другої особи: Недобрий був?

Від.: Недобрий був. Ті селянські, то ще таки якось–небудь може. Як в мене забирали з хати все то, я корову продала, а гроші сховала, то ті знайшли, забрали й гроші все з хати забрали, то голова був сільський, то він прийшов і приніс собі, на ті гроші, а сказав, що не беріть людської постелі, хай дітям людська постель, а в мене вже збіжжя не було ніякого, в мене вже того не було, тільки в хаті барахло, а в мене вже не було нічого, бо як його забрали, то в мене посів забрали і жали і колгосп забрали, не мали, в мене нічого вже не було. А так дещо там сховали, то так ото, в мене посів забрали, не дали мені нічого, ні города, нічого не дали. Тоді ще поки людей не були в колгоспі, то можна було між людьми жити, хтось що–небудь дав, чи що, хліб от сховали, то ще можна було жити, а як пішли всі в колгосп, то тоді вже не було спасіння нікому. Від людей не було, ніде не сховаєш, ніде нічого.

Пит.: А чи активісти, чи вони були місцеві чи приїжджі?

Від.: Сільські були. Такі собі, не були вони ніщо, і нічого вони не були, так вони собі, навчали їх у сільраді, щоб ненавиділи куркулів, що їх гнобили куркулі, що вони робили даром, як в куркулів вони робили, то вони брали платню, куркулі даром їх не брали, а вони брали платню.

Пит.: А чи приїхали 25.000–ники? Чи вони приїхали? Двадцяти п´яти тисячники?

Dід.: Я того не знаю, були такі, що писалися, церкву тримали, то були, вони їх називали я не знаю як, бо то писалися, чи би хочете церкви? Підписувати ті жертви на церкву, на то накладали, як закрили церкву то накладали й в район, а як що заплатите тільки, то відкриєм вам церкву, то вони в людей, жертвували ото гроші то вони називалися, я не знаю, як вони називалися. Знаю, що бідні люди були розкуркулені, з хат повигоняли, забрали все, такі були, що він не мав не то землі, а й хати своєї не мав, то й тих порозкуркулювали за те, що церкву тримали.

Пит.: Що Ви чули, наприклад, про Скрипника? Або Кагановича?

Від.: Ми не мали нічого не чули, крім того як Петлюру вбили, то чули щось, дехто там чув, а в нас ні газети не мали ніякої, ні книжки, ми нічого в селі не мали, нічого не читали, ніхто нам нічого не казав.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: Була, була школа, ходили, я ще не ходила, то була церковна школа, дівчата в селі були; то там були хлопці ходили. Школа була, але, й була вона весь час не переставала, бо недалеко наша хата була біля школи, то нашу хату забрали на школу і там була школа в нашій хаті.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Та російська, все по–російському. України й ніхто там і не знав де що то українці, чи Україна буде, там ніхто нічого не казав, і ніхто нічого ні до того, щоб там хтось виїхав, в нас ніколи ніхто не виїхав і не казав ніякого слова нікому.

Голос другої особи: А як колись співали за царя, що за Україну, пам´ятаєш, твій батько то казав: —Не співайте, бо буде, —отже ж то є, там був, знаєте, був дух якийсь.

Від.: Не можна було й пісні співати про Україну, не то що казати.

Голос другої особи: Я пам´ятаю, мама казала, що там почали співати про Україну, а мій дід, мамин батько, сказав, що ви те не співайте, бо то не можна. Отже там люди все по–українському говорили, але щось таке робити не можна було, знаєте, вчити в школі не можна, співати не можна, так що це все було під контролею доброю.

Від.: Як собі вдома говорили, то ніхто не забороняв, а по школах то ніде не було, все по–російському було, ніде не було по–українському, нічого.

Пит.: А що люди думали про Сталіна?

Від.: Що думали?

Пит.: Чи вони знали хто він такий?

Від.: Знали, чому не знали, але всі хвалили, ті що пішли вже в колгосп, всі хвалили, батьком Сталіном називали. Бо не можна було казати більше того. Посунуться на збори, виженуть, то люди сидять, курять, ото тільки їх діло було, вони ніхто нічого не встає і не каже. Казати не можна було нічого проти. Всі знали, що Сталін робив, але що ж зробиш? Ніхто нічого не міг сказати, ніхто нікому. Були родини в партії, мій брат двоюрідний партійний був, але не міг нічого помогти, бо що ж він, каже: — Влада так робить, нічого не можем помогти, нічого не доступимо.

Сталіна того ненавиділи, але що зробиш?

Голос другої особи: Навіть нічого не можна було казати. А тоді старі були, що я пам´ятаю, що така баба була стара, то вона хотіли, щоб іти голосувати, а вона не хотіла йти голосувати, але мусила йти, мусила голосувати. Вони взяли її на такого воза, і її посадили, а вона кричить, каже: — Я не хочу голосувати за того проклятого Сталіна, каже, якщо ця влада переміниться, щоб не було Сталіна, того проклятого, то я буду тоді голосувати, а я за нього не хочу голосувати. Але що їй було 100 років, їй нічого не було б. Кричали: —Бабо, перестань! Не кричи —каже.

Як прийшла циганка, казала, щоб я тобі проворожу, а вона каже: — Поворожи мені, щоб ця дурна влада, щоб цього дурного Сталіна й гадки не було —так вона казала.)

Від.: При їй можна було казати, їй вже ніхто нічого там не зробив б. В неї прийшли питати —чи ти віруєш у Бога, чи ти релігійна, чи ні?

А вона хреститься і читає Вірую їм, прочитала Вірую і каже: — Я християнка, я віруюча.

Бо то ходили по хатах і питали: —Чи ти віруєш, чи то.

Хто боявся, то писали „невіручий," а хто не боявся, то що було б.

Пит.: А під час голоду, чи люди говорили про голод, або чи то було не вільно говорити?

Голос другої особи: Між собою про голод, як вже скінчився голод, як ми вже приїхали, люди говорили за голод —багато хто помер.

Від.: Говорили, чому ж не говорили. Говорили хто помер, як же не говорили, як родини повимирали, так і хати ж були, що осталася сама хата, ані одного не осталося в родині, а там же ж родина жила, то знали ж, що то. Говорили, всі знали, ті, що я ж, як прийшла додому, то я не бачила.

Пит.: Чи в Росії був голод?

Від.: Ні, де там, там не було, там ніхто. Не було по великих містах, може хтось з Києва, так де таки ж трошки давали людям, черга стояли, то трошки давали людям. В містах, по містах, то було трошки, а по селах не давали, а по містах люди там не були з колгоспів, там були самі тільки робітники, то для їх трохи давали. Хто на Донбасі був, то там трохи давали їсти, небагато, голодні були, а той хто працює, то тому таки давали, фунт хліба на день давали.

Пит.: А чи Ви знаєте де була найгірша голодівка?

Від.: Не треба було далеко. В нашому селі найгірша була, в нашому селі так багато, в чужих селах були які розумніші, такі активісти, що вони не видали всього хліба, таки трошки людям дали, то там менше повмирали з голоду. А в нашому селі такі були активісти, що вони виконали все, вивезли, то в нашому селі найбільше померло ніж у сусідських селах.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Чула, що казали, що то було таке, а я бачити того не бачила, а чула, що казали, що дітей своїх їли.

Пит.: А що Ви робили після голоду? Як Ви і як інші люди перебудували свої життя?

Від.: Так осталися, ми в колгоспі тоді були, й досі там у колгоспі живуть, так всі в колгосп пішли й здавали, то вже в 34–му давали хліба багато людям, і люди тоді вже ожили. І то ж тоді писалося, що „в 33–му будуть мерти на ходу, а в 34–му будуть їсти булки на меду." Так і було вже — в 34–му, то вже в кожного хліб був, вже тоді ожили, згадували голод, але хто остався живий, то вже треба було йти робити, й вже давали хліб, то вже не було такого, як у 33–му, а в 34–му то вже мали люди хліб. Ми не мали,

бо ми жили, в нас не було нічого, нас вигнали, то ми жили в радгоспі, тоді в гуртожитку, то харчувалися, в радгоспі, як робили, то й харчувалися. А як десь ідеш, то нічого не маєш. Хати не було, нічого не було.

Пит.: А яка різниці між колгоспоом і радгоспом?

Від.: У колгоспі на трудодень давали хлібом, а в радгоспі грошима платили. То така була різниця. І там треба робити, і там треба робити.

Пит.: Чи Ви могли купувати хліб за гроші тоді? Де Ви могли купути хліб?

Від.: Дуже тяжко було тоді, колгоспникам давали так, що вони не могли продати, а де ж більше купиш? Я розпитувалася, під Київ село, ще в 34–му, так у 35–му, то ще церква стояла, й в церкві хліб зсипали, там виляли хліб і все, хотіла купити, то ніхто не продає, бо їм тільки давали, щоб вони не могли продати, хоч би вихарчувалися тільки, не дуже було такщо продати. На базарі так дещо було, але так дорого було, то нам не було на що його купити, бо харчувалися в радгоспі, то нам його не треба було купувати того всього, там щоденно працювали і харчувалися.

Пит.: Чи був тоді „торгсин?" Торгсин? Такі магазини — „торговля с иностранцями"?

Від.: Не було там, трохи деколи в радгосп привезуть, або в колгосп, то черги такі були, що, ніде нічого не було, ніде нічого.

Голос другої особи: А лавка, я пам´ятаю, що лавка така, що була, такі, дуже дорогі, вони називалися, кілограм коштував тоді 10 рублів, а ви не маєте за що купити, як ви заробити за місяць, дев´ять долярів, то де ви маєте гроші купити ті, такі паляниці, що мав часами такий голова колгоспу чи радгоспу, чи ну якісь партійні люди, що, то вони, то мали, або дівчина, наприклад молода, вона працює, то вона дістала получку, то вона пішла собі купила, а тоді не мала за що купити, то дайте мені їсти, бо вона не має за що жити тоді, бо вона хотіла щось купити собі добре, а в нас так нічого не було. Я стояла в черзі, одного разу, я хотіла білого хліба. Ми жили в колгоспі, мали хліба повні поля, але пшеничного хліба ніколи не бачили, ніколи не було, я тільки їла з кукурудзи, давали колгоспникам кукурудзу, ячмінь, і отаке, ні жита, ні пшениці не давали, це я пам´ятаю сама.

Від.: Ні гречки, нічого не давали.

Голос другої особи: То я хотіла білого хліба. Привезли до лавки, така лавка як тепер така хатка, ота кімнатка, була лавка, то там не було що класти. Може там десь один цв´ях один, то я прийшла і казала, що привезли білий хліб, то я пішла в чергу, мені тоді було 12 років, знаєте, я пішла в чергу, стояла, то там була така черга, так душили, що я принесла, чуть на мені не обірване було. І дали кілограм хліба, а він такий тяжкий був, що поки додому доїхала, поки дійшла то з´їла, бо я хотіла хліба їсти. І я власне сама пам´ятаю, бо була в тій черзі. І то все. Більш нема, але мені, вдома я не пам´ятаю, щоб ми мали хліб, чи то жито, чи пшеницю, тільки якийсь ячмінь чи кукурудзу, що їх їсти не можна було. То я пам´ятаю добре те. Так що ми, а наша хата була за полем, прекрасні поля пшениці, жита, чудово, але ніколи, ніколи на трудодні в колгоспі не давали ні жита, ані пшениці, ніколи, я цього ніколи не пам´ятаю, мама також пам´ятає.

Від.: Не давали, все вивозили.

Голос другої особи: Все вивозили, ми навіть мали, співали люди таку пісню: жито, гречка і пшениця, й пшеницю відправили закордон, а макуху й бур´ян залишили для селян. То була пісня така.

Пит.: А як Ви всі знайшли один одного після того.

Голос другої особи: Мамо, кажи як померли твої батьки, діти, а я залишилася сама і тоді ще треба було їхати за мною. Розкажи, як то все сталося.

Від.: Як я прийшла поперед, а чоловік потім прийшов, то ми вже пішли в радгосп робити, то я стала питати туди де вона осталася, то там мені написали, що забери, бо твоя дитина бідує там, то приїдь забери, а я ж не поїду, не можна поїхати забрати, бо треба було заробити грошей, щоб на дорогу, щоб він поїхав. А він поїхав туди, а йому не давали, бо вона була там, батька в неї не було, я була вдова, батька не було в неї, а йому не давали. То він скрізь ходив, поколопотав, а вона його не дуже знала, то вона не хотіла так само їхати, вона не знала чи то батько, чи що хто зна, що він є. Бо вона його не знала, вона малою була як його забрали. Ну та він таки якось уже що довели його до того, що він став плакати, що то моя дитина, то вони вже, таки там була

жінка–секретарка, то вона за ним заступилася і сказала голові, щоб віддати. То він привіз у 36–му.

Голос другої особи: А як давали, то казали, щоб ти, то не твоя дитина, але тато каже, що то є моя, але — то чого ж ім´я інакше, прізвище, а тоді вони сказали, що то мама була на своєму, ніби дівочому.

Від.: А вони сміло дуже знали, що було в куркулів, і так не приймали на працю ніде, то він мусив собі довідку додати на чужу, то й то. Ну то вони й так добре знали, але все питали.

Голос другої особи: Тоді мене забрали, й я приїхала додому. Але я батька ще не знала, я не хотіла їхати, бо я батька ще не знала, бо тоді мені було два роки, як його арештували, забрали на Сибір. Я не пам´ятаю. Якийсь прийшов чоловік обідраний, дуже погано одягнутий був, то я аж перелякалася, але він бідний був, не було одягу, й я не хотіл їхати — то не мій батько, я його не пам´ятаю. Ну, але він каже, що я твій батько, забрали, значить. Вже я не знаю, що то вже можна. А тоді працювали в колгоспі, бідували в колгоспі.

Від.: Та як вже пішли, обоє робили в радгоспі, то вже ми тоді й в колгоспах, то ми вже жили так як люди.

Голос другої особи: Бідували, як і всі, бідні були. Нічого не мали.

Від.: Нічого не мали. Мали тільки на те, щоб прожити, прохарчуватися та й все, а більш нічого не було. А в *store*–ах що–небудь було, то не було нічого, то люди їздили то в Київ, то туди, то сюди, що–небудь дістав, то взяв, бо не мав нічого, хоч привезуть у *store*–у, то ті там голови там позабирають собі, а людям нічого нема. Ми вже звикли так, у кого нічого не було так як у нас, то ото живете в однім і ходе поки порве, на довгі роки. Ні в кого нічого не було.

Пит.: А чому вони думали, що влада зробила цей голод?

Від.: Ну а хто його зробив?

Голос другої особи: Але чому, ти думаєш, вони зробили, нащо вони таке зробили?

Від.: Ніхто не знає, знали люди, що зробили для людей недобре, та й все. Не думали про людей, щоб людям було добре, а що то, хто то робив і що люди думали, чи то для чого було, ніхто ні про що не знав, каже то не моє, то не моє.

Голос другої особи: Ну, але чому, так люди не хотіли до колгоспу йти, ну то вони мусили щось робити, примушували людей, щоби люди йшли до колгоспу, треба було вчити людей.

Від.: Арештовували, ото того арештували, ото найперше в селі арештували, що мого чоловіка забрали. Тоді — в 33–му. А в 31–му вислали всю родину, там родину, позабирали двох братів, людей лякали, а люди тоді — дивіться, ото буде й вам те саме, то люди й тепер, то ж таки приневолили, то що буде, то й буде, аби прожити. Знали люди, що недобре для людей було, але що мали лщди робити?

Пит.: А чи люди дійсно ненавидили куркулів?

Від.: Та й бо тих, які були колись такими бідняками, що робили в куркулів, то думали справді, що куркулі їх так експлуатували, то були такі, що ненавидили, а були такі, що і добрі люди були, але боялися помогти щось–небудь. Як мене вигнали з хати, то в мене був хлопчик такий, два роки йому було, то був мороз такий, він уже після Покрови, а він кричить до мене в хату, а він замкнув хату, та й не пускає в хату. То не можна, а ніхто не міг із сусідів взяти, мусить у хату, боялися, не можна. Свекор взяв його на руки та пішов, десь там була його сестра, то він пішов там, нагрівся в хаті, а сусіди не пускали. Так кожне виглядало, і так хто тобі, що робить, а ніхто нічого не міг помогти.

Пит.: А чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Були вони там десь, запхали їх в таке, патронату не було в селі, а в колгосп собі забирали і казали там пасти свиней, то вівці пасли, там їх тримали. Такі куркульські діти, бо було таких багато куркулів, що покинули дітей, сама пішла, а дітей покинула.

Голос другої особи: Ти розкажи свою сестру.

Від.: В мене троє було дітей Мені з´ять раде: — Покинь дітей. Піди на станцію, покинь дітей, тоді їх заберуть, а ти будеш жива, а так ти сама вмреш і вони помруть. То вони таке зробили. Сестра моя з чоловіком, вони в радгоспі були похворіли були, були хворі, бо то голод їх, хвороба там якась, а люди нікуди не годяться. Так вона повела на станцію двоє дівчат таких, що вже в школу ходили — одна старша, обидві в школу

ходили, й меншу забрали, а старшу вернули, казала, що йди в радгосп, там будеш жучки збирати, або молотимеш буряки, там тобі дадуть їсти. Так й не взяли, а меншу забрали, та й більше вона її не бачила.

Голос другої особи: Ніколи її не бачила. Не знають, чи вона померла, чи що.

Від.: Таких було, що там ото в радгосп прийшла одна жінка, казала, що троє дітей замкнула в хаті, а сама пішла в радгосп. Бо то інакше нема виходу. Сама вмре й вони помруть. Вона взяла пішла, а ви вмираєте, все рівно помруть. То таких тоді дітей збирали, робили патронати такі, щоби там вони були, так їх звозили, я там вже не знаю де вони їх там вивозили. Було багато таких безпритульних, то збирали їх і вивозили й в одному домі там їх скидали, й там вже їх сплачували, чи що, і там їх вже виховували були, надіялися, що то будуть радянські люди. То вони їх збирали й де там, уже на станції було, бо то багато було, що кидали на станції, бо інакшого виходу не було, що з ними робити?

Пит.: А що сталося з ними? Чи вони там повиростали?

Голос другої особи: З дітьми?

Пит.: Так.

Від.: Повиростали, то вони знали, що хто вони, і чого вони тут, то вони не були для їх прихильні. Ходили в школу, вчилися і повчилися, а то й як вивчилися, то його посилали, щоб він там відробив за те що його там вчили, в школах то даром не було, треба було там робити.

Голос другої особи: Але багато знали, знаєш, чиї вони діти. Багато знають, і то добре, бо знаєте як біда. Я навіть пам´ятаю, в мене під хатою, мені було щось два–три роки, я пам´ятаю дещо, знаєте, а пізніше багато не пам´ятаю, як дуже зле, то діти пам´ятають багато. Я знаю як ми ще на Кубані були, мене там залишали в хаті, я боялася, щоб мене там ніхто не обідив, я пам´ятаю все дуже добре. Дитина, як є дуже біда, то дитина добре пам´ятає.

Пит.: Чи багато з них стали хуліганами?

Голос другої особи: Було багато хуліганів. В Київ моя тітка, мамина сестра, їздила, й то без кінця, як ви йдете, то в всім потязі, чи там на залізниці чекаєте на потяг, то ви мусите не спати весь час, бо тому, що прийде, вам відріже, або щось друге.

Від.: Їх більше отаких безпритульних, бо їх довше не тримали як до 18 років, а тоді вже йди й собі сам живи. А він що? Якісь привикнуть до такого, то вони ходили собі по станціях, грабили і все. Хотів жити десь. Якийсь не привикнув, а якийсь не знайде собі місця, то ходли грабити, ходили торби віднімали в людей, та й гроші витягали. Скрізь по станціях вони. А їх висилали на Сибір, то як де зловлять, то вишлють на Сибір, а вони відтіля тікали. То були тоді діти, то вони деякі зуміли пристроїтися, то осталися живі, а деякі погинули. І ті бідні знали хто він є. Він хоч і виріс і вивчився, то він радянської влади не дуже хотів. Бо він знав, що хто він є і де його батьки.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до цього?

Від.: Я думаю, що досить.

Пит.: Добре, дуже Вам дякую. То було надзвичайно цікаве.

Case History SW33

Valentyna Sawchuk (nee Riznychenko), b. 1925 in Sahaidak, a small station and trading settlement of about 100 families, inhabited mainly by traders, on the Kiev–Kharkiv railroad line, Shyshak district, Poltava region. Sahaidak had its own *sil'rada* but the church and 7–year school were located in the nearby village of Dmytrivka. Narrator gives extensive background on parents. Describes experiences during the famine and especially the Sahaidak uprising of 1932–1933 when local peasants, mainly women from nearby *khutirs*, sacked the grain stored at the depot. Many were beaten, crippled or arrested in the aftermath, but food was also distributed within days. The population of Sahaidak itself did not starve because of access to railroad. In the spring of 1933 narrator accompanied her mother to Kharkiv to buy bread and saw many homeless orphans there.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я та прізвище.

Відповідь: Я називаюся Валентина Савчук, з дому Різниченко, і я народилася на Полтавщині, на малій станції Сагайдак. Про Сагайдак згадує Підгайний в своїй книжці „Чорні діла Кремля," а також і про Сагайдак згадує др. Конквест у своїй книжці. І через те я хочу потвердити, що справді повстання на станції Сагайдак було на весні 1933–го року.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: Я народилася в 1925–му. Отже ж я мала сім років в 1933–му році, й я була в другій клясі. Станція Сагайдак є дуже мала станція. Там всього яких було 100 хат. Але дуже важлива станція тим, що там була водокачка, і через те майже всі потяги, що йшли Київ–Харків ставали в Сагайдаку, щоб напитися води, бо в той час звичайно були паровози. Отже ж кожний потяг ставав на станції Сагайдак. І через те на Сагайдаку під час НЕПу, коли була дозволена торгівля, дуже багато було торгівців, які там жили. Багато їх було, але пам´ятаю тілько одного — пан Баяцький, який справді мав лавку в Сагайдаку, а то більшість з них, так як мій батько й мій батько хрещений, і чоловік моєї мами хрещеної, вони їздили із своїм товаром по ярмарках. Отже ж у Сагайдаку були базари, в середу, в п´ятницю і в неділю навіть як вони могли торгувати. Але переважно вони торгували на ярмарках під час храмових свят по всіх більших і менших селах Полтавщини. Так що мої батьки Полтавщину добре знали, й я з ними їздила на тих ярмарках, так що я також перемандрувала через цілу Полтавщину. Мій батько називається Михайло Різниченко Тихонович, і він народився на Харківщині, в великому селі, Черкаського зова, яких 30 кілометрів від Харкова. То було величезне українське село. Моя мама народилася також на Харківщині, в малому селі. Сороковка, всього 18 кілометрів від Харкова. Отже то було підгороднє село. Колись воно мало дуже багато панів, але землі воно не мало багато, й вони переважно садили там городину, так що все доставляли до міста, щоби й також майже всі мали корови.

Моя мама вийшла заміж дуже рано. Але її чоловік був ранений в Першу світову війну і він помер. Так що мама залишилася вдовою з трьома дітьми, але також і тільки з дітьми: два хлопчики захворіли на кір, померли, а дівчинка померла на *infantile paralysis.* Так що мама залишилася молодою вдовою, і її вітчим забрав назад до себе. Але прийшов 21–ий — страшний голод на Харківщині. Де голод не був на Полтавщині? Мама була найстарша в родині, а моя баба, мамина мати, мала ще четверо менших дітей і вітчим також помер. Так що вони були без господи, так кажу. Отже ж мама ті свої речі, що могла віднесла на Полтавщину, щоби міняти за харчі для тих молодших братів і сестер, бо вона мала троє братів і сестру, і потім сама захворіла на тиф на Полтавщині, й там залишилася. А батько мій був мобілізований в Першу світову війну; він був на війні; на війні він був ранений десь під Румунією в обидві ноги, і він лежав у лікарні в Москві. Отже ж революція його застала в Москві. Так що оті всі переходи, що були на Україні під час 18–го, 19–го, 20–го років. Він прийшов з Москви аж у 20–ах у своє село. То там у Москві він був зв´язаний із революційними якимись загонами. Так що це йому трошки допомогло, бо справді його не могли оскаржувати, не оскаржити в українські дії, що так, як скажу, а навпаки його, ніби посвідки, що він десь там був у якихсь партизанах. І це його справді дуже рятувало. Отже ж коли батько пішов до свого села, то батько його

також вже помер, мій дідо помер. Дідо не мав багато землі, лише, що вони мали такий завод — випалювали цегли. І це все, звичайно, вже було розорене, бо не було кому на ньому працювати. Старший брат батька оженився з дуже багатою дівчиною, але її також розкуркулили й його також не вивезли лише через те, що він справді походив з досить бідної родини. Отже ж вони втекли до Харкова, і там вони працювали довший час в такому великому будинку доглядаючи той будинок.

І жили в такій одній малій кімнаті в підвалі довші роки. Навіть я пам´ятаю як ми їх відвідували. Аж потім, з часом вони вибудували собі маленьку хату.

А батька молодший брат Андрій залишився на господарці в селі. А наймолодиший Петро став професійним вояком.

Так що як батько прийшов з війни в 20–их роках, він справді не мав навіть де бути, бо на господарстві, на батьківщині, на господарстві жив його молодший брат Андрій, що вже оженився. І батько почав. Батько тоді жив у свого дядька Касіяна, але знову ж прийшов 21–ий голодовий рік, і батько пішов шукати хліба на Полтавщину, і там він спіткав мою маму й там вони одружилися. І коли прийшов НЕП, коли прийшов, прийшла можливість торгівлі, то батько з мамою почали торгівлю з нічого. Так. Але вони собі якось дали раду й залишилися на постійно жити в Сагайдаку, де я й народилася. Отже я сказала, що Сагайдак то є мала станція, всього 100 хат. Сагайдак не мав ані школи, ані церкви, ані цвинтаря. Школа була три кілометри від Сагайдака на селі Дмитрівка. І там був і цвинтар. Церква була в Федунці. Це був півстанок. Отже ж там не зупинявся кожний потяг. І там була чудова церква — Спаса. Там завжди на Спаса був храм і ми туди їздили і на Спаса, і звичайно на ярмарок, так що я це дуже добре пам´ятаю. Та церква не була розвалена, і вона була лише закрита в 30–их роках. А через те мама вже не носила святити паску до Федунки, лише до Лиману, що було може яких сім або дев´ять верст від Сагайдака. Дмитрівка мала школу, мала семирічку. І я там ходила до четвертої кляси, може до 35–го року.

Колись був такий поміщик Карпенко. І в його хаті була ця школа, а потім п´ята, шоста, сьома були вже в нововибудовані школі. Так що там була неповна середня школа, бо на Радянській Україні неповна середня школа була обов´язкова. І десятилітка була лише в Шишаках, у районі, куди ми пізніше переїхали. Отже ж мої батьки торгували до якогось 31–го року. В 31–му році почали вже забороняти торгівлю. З цим, не було заборонена торгівля, лише було наложені великі податки на купців. Ми не мали своєї власної хати в Сагайдаку. Ми жили в хаті, що належала до досить багатого селянина з Дмитрівки, на ім´я Федоренка. Цей селянин був на стільки розумний, що як лише почалися організовуватися колгосп, то він перших, що вступив до колгоспу. І через те в нього в дворі й був колгосп. А він мав ще дітей і найстаршого сина Івана. То він скоро цю хату, що ми в ній жили, віддав своєму синові. Хоч в цей час, як ми жили, то він хату винаймав. Половина хати була поділене на — ліпше по–американську — на два апартаменти, на дві половини. В одній половині було чотири кімнати й в другій. Хата була дуже цікава тим, що вона була лита з глини. І вона мала дуже грубі стіни. І досить великі двері, величезні вікна, і величезні лутки, на яких я могла собі сісти й бавитися з мамою ляльками. І ми наймали одну кімнату, а в другій кімнаті мешкала така вчителька Шегольківська, що вчила в цій Дмитрівській семилітці. Вона мала дівчинку Ліну, молодшу від мене на декілька місяців і маму старшу. Вона не мала чоловіка. Я не знаю, де її чоловік був — забраний, пропав, чи арештований, чи розведена. Але, одне, що вона нам дуже помогла під час голоду. Перед голодом мама дуже її помагала, бо вчителі мали малу заробітню платню і дуже їм тяжко було жити, а її особливо — втримати і маму старшу і маленьку дитину. Так що мама її дуже багато помагала, а коли прийшов голод, то вона дістала вартісний пайок, все могла нам дати, щось трошки більше з свого. З другого боку хати (отже ж хата була на чотири і чотири кімнати) з другого боку хати жили Ваяцькі.

То були євреї, вже досить старші, і це якраз Баяцький мав сталу крамницю в Сагайдаку. Він мав двоє дітей. Син його був інженером, а донька старша була лікарем. І донька була десь у Києві, десь у Москві, а син — я не знаю також у якомусь місті. І десь у 28–му, або 29–му році, в той час, коли було досить багато банд на Україні. Бо то ще не було зорганізоване. І прийшли в той час, коли син був на вакаціях, його ограбували. Отже ж після того Баяцькі виїхали десь до Москви. А там, на їхнє місце прийшов жити нашого господаря син Іван, який оженився і прийшов жити зі своєю

молодою дружиною. Отже є десь в 30–му або 31–му році, напевно в 31–му році може навіть при кінці 31–го року, до батька прийшов досить великий податок. Бо для того, щоби можна було торгувати, треба було мати дозвіл. А разом з тим платилися податки. Але треба було мати й дозвіл, щоби торгувати. І отже ж коли прийшов цей податок, батько був дуже здивований, що така величезна сума. І перед тим вони стільки абсолютно не платили. І батько майже випродав ввесь свій товар, зібрав усі свої гроші, що він мав. І він пішов до сільради й заплатив цей податок. Отже ж у Сагайдаку була сільрада. Мимо того, що там було мало хат, але всі ті села довкола Сагайдаку належали до Сагайдацької сільради. І ще одне, що Сагайдак мав, це величезні рамки при станції. У цих рамках зберігалося збіжжя. І за НЕПу уряд купуючи збіжжя від селян, правда, зберігав в тих рамках, і потім тими товарними вагонами відвезено туди, куди треба. І коли батька пішов виплатити в цей час, вже почалася дуже активна колективізація, в Сагайдаку, й в довколішних селах, як у Денисівці й в Голубах.

Вже кожне село мало свій колгосп. В Сагайдаку не було колгоспу, бо це була мала станція. Всі, що належали до Сагайдаку, належали до Дмитрівки, й як я вже сказала, що колгосп був якраз у нашого господаря, Федая. Але багато селян не належало до колгоспу, особливо хутори, ті рідні. Заможні селяни абсолютно відмовлялися належали до колгоспу, й далі вправляли землю самі як могли. Отже ж мої батьки були не мали землі взагалі. Ми не мали хати взагалі, ми жили в чужій хаті. Але цей податок, що прийшов, не кажу, то коштував батькові всі його гроші, що він зберіг. За якийсь місяць до батька знову приходить податок у цій самій сумі. Отже далі батько напевно позичив гроші й купив трохи товару в Полтаві чи в Києві, чи в Харкові, і помалу провадив торгівлю, хоч бачив, що вже справи дуже погіршуються. І коли до нього прийшов цей другий налог, то він думав, що то якась є помилка. І він пішов до сільради, і каже: — Я ж прецінь заплатив це!

І узнали, що ні, що: — Це є додатковий податок, і ти мусиш його заплатити. Якщо ти не можеш його заплатити, то ти тоді маєш два вибори: або іти працювати до колгоспу і стати колгоспником, або перекваліфікуватися на якусь іншу працю. А якщо ти не хочеш ані того, ані того, то ти будеш позбавлений права голосу. Отже ж, що батько, звичайно, не міг заплатити, бо він вже не мав ані грошей, ані нічого й батька було позбавлено права голосу. Але батько сказав, що він не може, і так сказати, до колгоспу: перше, що він ніколи не працював на ріллі, і він не уміє, і буде лише заважати тим людям і він просто не може собі уявити, як він до того має ще найменші кваліфікації, щоб іти й працювати на землі. Отже ж батько, маючи знайомства в Києві, він поїхав і перекваліфікувався. За місяць батько мій приїздить фотографом. З такою чорною маленькою скринькою, і він вже вміє робити фотографії за п´ять хвилин. Так! Він там робив. Але мимо того він вже був позбавлений права голосу, бо він не заплатив того податку, що був останній раз накладений. І коли батько прийшов, приїхав і сказав у сільраді тим, що він має тепер нову професію і вони обіцяли, що вони дадуть йому працю, і що вони повернуть йому назад права голосу і так далі, то вони сказали, що він мусить з тим почекати, і що вони не знають, бо вони мусять на те, в першу чергу, знайти місце, але далі батько залишився без праці й без права голосу. Отже ж, якщо він щось фотографував, то він, можна сказати фотографував на чорно. І тут приходять ці страшні 32–ий і 33–ий роки. Коли шукали хліба по селянах, то прийшли й до нас шукати. Мимо того, що вони знали, що ми не пахаємо хліба, що ми навіть не мали городу, бо город належав до нашого господаря, а потім до сина, який обробляв город. Але мимо того вони прийшли до нас шукати хліба. У нас у хаті іще з торгівлі залишилося дуже багато таких дерев´яних скринь. І вони стояли займали одну цілу стіну, аж майже до самої гори. Отже ж вони переглядали ті скрині, але мабуть за молитвою моєю мамою вони якраз до тієї скрині, де був хліб, була пшениця, вони не заглянули. Бо батько сказав: — Ми не маємо нічого! Ми не маємо нічого! Ви не маєте що тут шукати!

І мимо того, у нас був запас цього зерна. Що нас рятувало від голодної смерті, це є лише те, що мама ще трошки прохована хусток якихсь, заполочі, якихсь голок, якихсь стяжок, якоїсь біжутерії, яку вона тримала. Все знайде якийсь гріш, то вона все купила щось з золота. І то нас рятувало від того, що ми не мусили їсти так як інші оповідали — й кору з дерев і листя і так далі. Отже ж мама виміняла все своє золото на торгсині в Полтаві за риж чи там за деякі жири чи за муки, чи що там вона могла за все те виміняти. Одного мама не виміняла в торгсині, це було — золоті гроші. Через те, що вже в той час

ходили слухи, що якщо вони побачать, що ви маєте золоті гроші, то вони потім допитуються, приходять, шукають і вимагають, і то людину дуже нервує.

Отже мама дуже боялася того. Я також мала яких 70 рублів сріблом. Мені моя баба подарувала як мого діда... То за ті срібні гроші ми якраз в оцього нашого Феділяки, в нашого господаря, з його допомогою мама виміняла картоплі, й ми мали. А вже на кінець, як у нас вже справді не було майуже нічого їсти, то за стільки золотих грошей цей нам Феділяка десь напитав козу. І то було чудо. Ту козу, в ночі звичайно привели, заховали в спальні, і мама рано мені сказала: — Тепер ми аж доживем, через те, що ми маємо козу. І коза є з козеням, так що не має молока, але скоро буде козеня і тоді ми будемо мати молоко і тоді буде козення.

Ну, як народилося те козення, то був козел. Ну, і так що за якийсь час його треба було також зарізати через те, що то не можна було показувати між людей або взагалі. Але справді те молоко нам дуже помогло, і я думаю, що то також до певної міри урятувало нас від смерті, й в першу чергу від пухлизни, бо то недожива з того білка спричинила такі величезну смерть у ранніх весняних місяцях 33–го року. Отже ж мої батьки були без праці і без ніяких засобів просто до існування. Але мимо того одного дня прийшли з сільради й сказали, що вони його назначають — виконавцем. І батько мусив там ходити рано до сільради й його вони по якихсь там справах посилали. І ось одного дня — то була вже десь рання весна, але було ще досить холодно, мої батьки були обоє дуже якісь такі поденервовані.

Взагалі про голод, про потребу про те все говорилося тихо, щоб я нічого не знала й не чула, лише я все бачила, що щось не так діється, і я все казали: — Мамо! Чого ти даєш татові більший кусочок хліба, мені менший, а собі найменший?

Вона казала: — Бо я не хочу їсти. Бо я не є голодна. А я, щоби ти й тато, щоб вам вистачило.

А цього ранку вони мене замкнули в хаті на замок. Отже залишили саму. Бо переважно тато там, якщо треба було, то він там ішов десь до сільради. Але цим ранком мама також сказала, що вона йде з татом, що вона не залишається і не зістає ті гроші в хаті. Вони замкнули мене на замок, і я залишилася сидіти на тому вікні і бавитися. Казали, наказали мені бавитися зі своїми забавками. А вікно, кажу, що виходило надвір, виходило на нашу стайню. І раптом я бачу: з Кіннів — це є хутори — бо я казала, що Сагайдак то було таке, як дві вулиці: з одного боку, і з другого боку. Отже ми були на кінці поля, там вже були поля. А хутір, то були ті Кінні. І я бачу, що з Кіннів біжать люди, біжать переважно жінки. Повбирані в свитах, у чоботях і позакутувані хустками, бо же ж було досить ще зимно. І з мішками, і десь біжать туди до станції, біжать туди до рейок, біжать туди особливо до рамок. Бо якось змовилися ті рамки розбити. Бо рамки було повні хліба. Рамки були повні на Сагайдаку хліба. На тих рамках працював моєї мами хрещеної чоловік. А мій батько хрещений також працював на рамках, але він не мав фізичного здоров´я стільки, і він осліп. Так що він не працював уже в 33–му році. Він ще в 32–му році працював, але в 33–му році він вже не працював. І мій батько хрещений Яків Булот одинокий був у Сагайдаку, що кінчив самогубством під час 33–му року. Через те, що зі Сагайдаку населення могло їздити й до Полтави, і до Харкова, отже ніхто в Сагайдаку не помер з голоду. Бо все могли десь поїхати й якийсь кусочок хліба роздобути. Але довколішні оці хутори, що не могли, що не знали і що не мали вже сили, попросту були на стільки вичерпані фізично звичайно, що довкола хутори вимерли. Але в Сагайдаку, як я кажу, одинокий мій батько хрищений, що покінчив життя самогубством, бо він вже був осліп, і він вже був майже пухлий, і він просто не хотів, я думаю, більше бути тягарем для своєї родини. Але вони навіть також, мимо того, що вони працювали там, нагружаючи це зерно, вони не могли нічого взяти зі собою: їх перешукували, їхні кишені вивертали і то як вони йшли додому. Хіба вони могли трошки пшениці чи чогось там жувати під того часу, як вони, як вони працювали. Але скільки було хліба на Сагайдаку, що хліб почав горіти, почав псуватися, бо то не було вже людей його пересипати, його ворушити. Тоді вже не було стільки людей, щоб його навіть вивозити. Отже ж ці люди накинулися на ці рамки й рамки розбили. Прислали з Полтави і то так, що приїхали напевно й почали цих людей розганяти кіньми, бити. Мій батько потім оповідав, що люди зробили кулю таку, і ті не могли їх розривати. Вони так трималися один одного як куля і вони нарешту тими кіньми там на них наскакували. Дуже багато було ранених, дуже багато було покалічених, і дуже багато було якраз в той час

арештованих і відвезених до Полтави. І якраз цей один з Решетилівки й бачив цього одного з Сагайдака, що був заарештований в Полтаві, але я сидячи на тому вікні, бачила як ті люди бігли назад. Дехто мав якийсь там мішок того зерна, але то вже був такий виснажений той народ. Вони не мали навіть сили то тягнути зі собою. То все порозсипалося, то все попадало.

Я пам´ятаю, що одна така жінка таки якимсь чудом доповзла до нашого хліва цього, і там зайшла і там закрилася, і я думаю, що вночі вона, можливо, що щось трошки донесла додому. Так то, що на другий день, вони відчинили рамку. Отже ж багато людей було побитих, покалічених, поарештованих. Але на другий день по декілька кілограм гороху було видано селянам, що ще знайшли.

Пит.: Це було в якому році?

Від.: Це була весна 33–го року. Я ще також пам´ятаю, що я ходила до школи в Дмитрівці. То було три кілометра. І при кінці вже в школу менше й менше дітей почало приходити до школи, майже школи були пусті. І в школах почали давати потрошки хліба для дітей, такого дуже гливкого, і дуже такого страшного, що я не могла того хліба взагалі їсти. І якусь таку зупу, я не знаю з чого вони варили, але та зупа дуже мені нагадувала якісь бур´яни. Якийсь такий страшний запах, що хіба в німецьких лагерах нас такою зупою годували з самої води і якихсь таких страшних рослин.

Але я скінчила ту другу клясу і мене мама рішила відвезти на літо відгодуватися до моєї баби, до села Сороковки там, де моя мама народилася. І ми приїхали до Харкова. Отже ж то був напевно червень; в червні скінчилася школа. Ми приїхали до Харкова, і в першу чергу пішли до маминої тітки, що жила в Харкові, а потім на Кінний базар, на якому мама думала, що вона найде там когось, якусь підводу з цього села Сороковки. На жаль то вже було пізно, то вже було по обіді, яка може третя година. І мама рішила, що вже всі підводи поїхали; і через те, що її дуже спішилося іти, повернутися назад додому, вона рішила йти пішки. То Сороковка — 18 кілометрів, то є добрий кавалок дороги для семилітньої дитини. Але мама рішила йти пішки й каже: — Ми будемо помало йти, а може якась буде підвода йти і нас нажене, і нас там підвезе.

Вже можна було в Харкові в той час купити хліба. Мама купила краківську булку й ще там щось інше, й мала всього два пакунки,. Зараз пам´ятаю це було по дощі. Вона скинула свої черевики. Ще до того мала такі гумові черевики. І вона зложила в них два таких пакунків, один на перед, один назад, і ми з нею ідемо на Сороковку. Лише минули тракторний завод, у Харкові десь так підійшли пів кілометра, я оглядаюся та й кажу: — Мамо, за нами йде якихсь два мужчини йдуть!

Мама каже: — Ну, то нічого, отже ж буде нам вже веселіше, бо хтось за нами йде.

То були два молодих мужчин, один досить високий, другий нищий. І вони лише підійшли й відразу до маминої торби. В неї той хліб виглядав з торбини. І мама кинула свої пакунки на дорогу, вийняла той хліб, розломила на двоє, каже: — Хлопці, ви голодні? Маєте!

Кажуть: — Ні, ми хочемо все що маєш!

І мама почала не давати їм, а вони до себе почали тягнути, й один майняв такий залізний болт, той якими рейки причеппені, й вдарив маму по нозі. Звичайно, що мама впала. І вони тоді вхопили той клунок в якому було їстівне, і все почали викидати з нього. Так що вони справді нічого не забрали. Я ще за ними бігла і кричала: — Віддайте мамин другий черевик!

Вони кинули десь цей черевик, а другий був у тому пакунку. Але вони справді викинули той мамин другий черевик. Ну ми вже тоді не могли йти. Ми позбирали все що вони повикидали, і так вже сиділи, бо мами нога так розпухла, що вона вже не могла бідна йти. І в той час почали їхати підводи. І одна підвода нас підвезла й привезла нас до баби. Звичайно, що мама на другий день в ніякому разі не могла їхати. Вони сиділа може якийсь тиждень, поки їй то все погоїлося. І потім від´їхала, і я залишилася з своєю бабою. І я з нею пробула ціле літо. Але я з великим нетерпінням чекала й питалася, коли нарешті приїде мій тато, бо мали мене забрати додому. Бо я ще не звикла до інших людей. Хоч то була моя баба й мій дядько, але я їх вперше в житті бачила, і вони для мене були досить чужі. Отже ж коли мій батько десь наприкінці серпня приїхав за мною, я страшенно втішилася. І ми від´їхали.

Ми приїжджаємо до Харкова. І було ще рано до потяга. Отже ж батько знов мене потягнув на той Кінський базар, щоб щось купити їсти. І батько, щось там купив. Я вже

не знаю, що ми з ним їли. В крайнім разі я страшно розхворувалася. Я страшенно розхворувалася, і мала такі воміти — чимсь була отруєна — що й батько перелякався, і почав питатися тих людей, де є шпиталь. Треба лікаря, бо дитина тяжко хвора. А всі казали: —Смішний чоловіче! Звідки ти є?

Він каже: —Я є з Сагайдаку.

— Забирай скоро свою дитину на залізницю, і їдь скоро в Сагайдак, бо тут у Харкові так переповнені ті лікарні.

І така маса, що в той час була голодаючих, безпритульних, просячих, що навіть на тих живих дітей десь там за містом була якась яма, що вивозили й складали. Так що, бачите, справді зі мною такою хворою приїхав на залізницю, заплатив там носильщикові дістати квиток, і мене через голови, знаєте, бо то тоді, в той час було добитися до потягу дуже тяжко; мене через голови десь там, і його десь там пхнули й ми приїхали додому, і я якось з того виздоровілася.

Пит.: Ви сказали, що Ви ходили до школи в Сагайдаку.

Від.: Не в Сагайдаку, в Дмитрівці.

Пит.: В Дмитрівці, коло Сагайдаку?

Від.: Коло Сагайдаку. Три кілометра, так.

Пит.: Ті діти, які також ходили до школи з Вами, чи вони були діти селян?

Від.: Вони були діти селян. Так. То були діти селян. Отже ж довкола нас, всі наші сусіди мали землю, що їм напевно наділили по революції. І як сьогодні пам´ятаю; у них, наприклад, кожний двір мав молотьбу, й селяни приходили, сусіди приходили і помагали молотити збіжжя, і тоді був обід на дворі, на таких застелених полотнах, і так, що то були тільки селяни. Всі були тільки селяни.

Пит.: Чи дуже багато померло з голоду?

Від.: Не в Сагайдаку! В Сагайдаку ніхто не помер.

Пит.: Але Ви казали, що менше й менше ходили до школи?

Від.: Так! Так! Але я не знала чому. Я попросту не могла, не здавала собі справи, що робиться довкола, бо кажу, перед дітьми дома дорослі про те ніколи не горовили, щоби дитину напевно не лякати або не турбувати.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про школу? Чи то була українська школа?

Від.: Так. У Сагайдаку й в Дмитрівці, я вже казала, я побула до четвертої кляси. У третій клясі, тобто рік після голоду, мене вже записали ж у піонери. Моя мама була побожна, глибоко релігійна жінка. І вона день і ніч молилася. Вона день і ніч говорила молитву. Вона ставала в шостій годині ранку, нераз в п´ятій. Вона вмивалася, чесалася і вона годину молилася рано перед образами, і коли лягала спати, то вона також молилася цілу годину вечером. Але в міжчасі вона проказувала молитву. Як хтось ішов до нашого двора, на неї нападав страшний страх. Тоді ніхто не знав хто, чого й за чим приходить. Отже ж її молитва рятувала нас і рятувала її. Уявіть собі, що я в третій клясі біжу три кілометри. Я біжу з усієї сили додому сказати, що я піонер і що сьогодні нам казав уважати в школі, що Бога немає, що треба то розказати нашим батькам, що вони є старі, що вони є забобонні, що вони були виховані неправильно й неправильно думають, і що ікони треба з хати повикидати. Отже ж я мушу сказати мамі ту новину, бо тут моя мама молиться день і ніч до Бога, але його нема. Отже ж я прибігаю додому захекана (я взагалі була дуже імпусльсивна, дуже невигідна дитина). Моя мама вже бачила, що щось таке дуже особливе сталося, і каже: —Ну, що ж там таке, та розкажи!

—Мамо, ходи! Тобі скоро розкажу, що в нас сьогодні сказали в школі.

—Ну, що ж він сказав?

— Мамо, він сказав, що Бога нема. І що треба ікони повикидати, бо то лише неписьменні люди, неграмотні можуть у такі забобони вірити.

Моя мама каже: —Знаєш що, дитино.

Вже в цей час мій батько не жив з нами, лише був в Шишаках. Йому там знайшли працю фотографа при театрі. А ми з мамою чекали коли там наш батько нам знайде якесь помешкання, щоби ми там мешкали. Отже ж ми тут з нею. Вона каже: —Дитино моя! Нехай ікони висять, бо вони їсти не просять. А ось як ми поїдемо в Шишаки то там може треба буде ікони сховати до скрині. Бо батько працює в театрі. То там не знати, які будуть люди до нього приходити. А ти вже будеш тепер в четвертій клясі, потім в п´ятій, а там же є й десятилітка. Ти скінчиш десятилітку. Але знай моя дитино, що колись ті ікони я вийму й знову повішую їх на покуті.

І вечером я лежу і думаю: —Чи прийде моя мама молитися біля мене?

Звичайно, що моя мама прийшла. Довго молилася.

До Шишакова вони часто їздили на ярмарки. З Шишаків зробили район. Отже ж там батько якраз при цьому театрі де стояла колись п´ятибанна церква. Вони її розорили цілковито, і на тому місці поставили театер. Це на горі. А на подолі в Шишаках була також чудова церква. Її розвалили й нічого не зробили. Так розвалене лежало, а потім розібрали. Якраз ми в Шишаках жили напроти церкви. Жили рядом із школою–десятиліткою і напроти церкви. То моя мама як встала, то все хрестилася за церкву, хоч то був вже й театер. І ніколи не пішла до театру. Ну так то мама тоді пішла на збори. Бо ж я там була, належала ж до тієї школи. Але одного разу приїхав театер із Полтави, імени Котляревського і ставили „Сватання на Гончарівці." І ми таки упросили маму, щоб вона пішла з нами на ту комедію. Ну, й ми сидимо: — всі регочуться, всі сміються, а мама сидить, в неї сльози цілий час течуть і течуть з очей.

—Мамо, чого ти плачеш?

—Мені так смішно, що мені плакати хочеться.

Ну й нарешті скінчилася та вистава. Ми вже йдемо додому, а вона каже: —Дитино моя, я тобі так дякую, що ти мене сьогодні туди повела, на цю виставу, але я тебе прошу, щоб ти мене ніколи більше не брала на виставу, бо я не хочу.

Бо мамі все здавалося, що там де була та сцена, там же ж колись був вівтар, там колись правилося, і вона абсолютно того не могла перенести. Ніколи ми не їли несвяченої паски. Як ще були в Сагайдаку, то я кажу, як закрили церкву на Хведунці, то мама до Лиману ходила, а як приїхали до Шишаків, то мама ходила до Багачки, якихсь 38 кілометрів, щоби посвятити ту паску. Отже ж приїхали ми в Шишаки в 35–му році. Вже був кінець четвертої кляси. Батько знайшов нам помешкання, і батько працював при театрі фотографом, за 35%, тобто як він заробив 100 карбованців, то 65 карбованців ішло до театру, а 35 карбованців ішло батькові в кишеню. Бачте, як я все нарікала, що я плачу великі *tax*–и тут в Америці, то батько мені все пригадував, казав: —Ти пам´ятаєш, як я в Радянському Союзі працював за 10, а нераз і менше процентів. Бо за тих 35%, що батько працював, ніби театр мав для нього постачати матеріял. Але для того, щоб купити фільми чи касети, чи папір — то не є так легко в Радянському Союзі дістати ті речі. Треба було за ними стояти місяцями нераз і днями, по чергах, і то лише в Києві або в Харкові. Навіть у Полтаві був дуже малий — бо Шишаки, хоч і було районове місто й мало десятилітку, але в Шишаках не було залізниць. До Шишаків треба 12 кілометрів було йти, щоби сісти на потяг; не було ніякої транспортації. Не було ані автобусу, не можна було винайняти коня, бо всі коні були в колгоспі. (Сміх.) Так що хіба хтось десь припадково якось там їхав. То була ціла проблема дістатися де–небудь. Так лише через це, що мої батьки були з Харкова. А там наші були дядьки. То все стояло в чергах, щоби батькові десь купити того матеріялу. Отже ж батько наш побачив, що треба за свої гроші купити матеріаялу, щоби працювати. Бо інакше він взагалі не буде мати за що працювати, і з того взгалі не буде мати ніяких заробітків.

І В Шишаках була десятирічка, і викладова мова була виключно українська мова. В нас була лише російська мова як предмет. У Шишаках ніхто не говорив російською мовою. Шишаки було село відокремлене, бо не було доступу залізниці, не було доступу ніякої іншої транспортації, так що село жило причаєне, і хоч жило убого, але селяни могли трошки ткати полотна якогось, і давати собі раду. І в нашому селі жив дуже знаний професор — Федір Григорович Кричевський; мав хату в нашому селі. І хоч він жив постійно в Києві, то на літо все приїжджав в село малювати, і звичайно, що є дуже багато, його картин з нашого села. То він казав: — Якщо хочете побачити Україну, то приїдьте в Шишаки.

Також з Київського кіно інститута дуже часто приїздили в Шишаки. І „Наталка Полтавка " була фільмована в Шишаках. „Майська ніч" в Шишаках, „Сорочинський ярмарок" в Шишаках. Це є дуже мальовнича, дуже гарна околиця над річкою Пслом, над річкою Пслом. Тепер, у 70–му році, коли одна моя товаришка написала до мене листа, бо я в цей час була дуже тяжко хвора, то я до неї написала запитати чи то є правда, що викладова мова в нашій школі є російська зараз. І вона напевно побоялася мені відписати, то відписала її сестри чоловіка сестра, що є звичайна колгоспниця. То вона написала так: —Що маю зараз я внучку, й вона ходить до „садика," отже до передшкілля — *kindergarten*. І вона як вже прийде додому, то не хоче говорити по нашому. Отже ж

вони мені дали знати, що не лише російською мовою, а вже починається від передшкілля російська мова. А в нас ніколи ніхто не говорив російською мовою, бо російська мова була як предмет, але всі виклади були виключно українською мовою. І моєї найліпшої товаришки, коли я приїхала в Шишаки, стала донька вчителя української мови й літератури — Володимира Захаровича Невтрієвського(?), а його дружина викладала в нас біологію. Він викладав українську мову й літературу старших клясах (адже я була в четвертій клясі), ну й моя товаришка дуже добре вчилася, була відмінницею, і коли ми скінчили сім клясів, то її батьки, які були учителі в радянській школі діставали цю саму платню, що й лікар чи інженер: вони дістають дуже добру платню, так що вони в нагороду своїй доньці зафундували прогульку до Києва. Ну, й моя товаришка прибігла до мене й каже: —Слухай, Валю! Мій тато хоче, щоб ти поїхала з нами до Києва.

Ну, я кажу: — Я б дуже радо хотіла поїхати до Києва, але мої батьки с–*present*–ували мені гітару, що коштувала 75 долярів (сміється), і ми маємо дуже обмежені фонди, і я вже не можу від них більше вимагати ніяких грошей. Знаю, що вони б дуже хотіли, особливо моя мама. Вона ціле своє життя мріяла піти на прощу до Києва, побачити Київ, Печерську Лавру, але її тато, моєї товаришки тато, сам прийшов просити маму, й мама нашкрябала десь 150 рублів і пустили мене з ними до Києва. То був 38–ий рік, я скінчила сім клясів, тобто неповну середню школу. І то був переломний час в моєму житті. Через те я ніколи не була в Києві. Я часто була в Харкові, бо там мої батьки, але Київ я бачила вперше. І він нас в першу чергу повіз до Києво–Печереської Лаври. І в першу чергу повів до собору, що був зірваний більшовиками в 41–му році, до Успіння Пресвятої Богородиці. Отже ж цей фантастичний собор з чудовими тими фресками на мене не зробив ніякого враження, бо я мала всього 13 років і десь там ті фрески —чорним, нічого не видно, й той екскурсовод — в той час уже Печерська Лавра була музеєм — розказував нам. Ну, а ми з Ніною там позіхали поза кутами. Але нарешті ми приходимо до голівної ікони в Пресвятій Богородиці, яка сама була досить малого розміру, але в великій золотій рамі з дорогоцінними камінями зсипані по цій рамі. І як я глянула на ту ікону, то я не могла відірвати своїх очей, через те, що такого багатства й такої краси я в своєму житті ніколи не бачила. І ікона висіла досить високо, на такому блакитному оксамиті. І цей екскурсовод нам показував як там монах стояв і спускав її на храмове свято. І справді то так виглядало, якби вона сама пливла радо на долину. Ну, але ми вже звикли до тієї радянської пропаганди, то нам там в одне вухо входило, а в друге воходило. А ікона сама була щось надзвичайна! І ті самоцвіти грали. Я кажу, я в цей час у своєму житті не бачила. І раптом хтось з цієї товпи, що ми разом були, спитав його: —Чи це є правдиві каміння?

А він каже: —Це не є правдиве каміння. Це є чеське шкло. Бо правдиві каміння були продані, щоб купити хліба голодаючим закордон в 33—му році.

І як він те сказав, раптом, якби мене вдарив обухом по голові, то я б була меншого шоку. І раптом в мене очі налилися повні сліз, і сльози почали текти в мене по обличчі. І я повернулася до свого вчителя Володимира Захаровича. Я не знала як вони пережили голод, бо я в той час була в Сагайдаку, вони були в Шишаках; вони не знали як я пережила голод, бо вони взагалі не знали де я була в той час. І я кажу до нього, шепочу до нього: —Він бреше! Цей чоловік бреше!

Бо я знаю як моя мама віддала свою біжутерію, і ніхто ніколи нічого від держави них не дістав! Держава мала повно всього, і держава нікому не дала в Сагайдаку нічого. То як тут раптом у Києві я бачила, в Харкові тих голодаючих і тих нещасних. І Володимир Захарович вхопив мене руками, притиснув до себе, і каже: — Тихо, тихо, тихо; я знаю, і всі знають!

І я в цій церкві в 13 років стала віручою і дорослою. Я сказала собі: —Ага, ось у цій церкві живе з нами Бог. Він точно є. Бо цей чоловік сказав, що його нема. І він сказав, що оце було продане голодним. Він каже неправду. Всі кажуть неправду. Я тепер знаю, де є правда, а де є неправда.

Ми потім вийшли, і він нас повів до дзвінниці, яка ще сьогодні існує. Дзвінниця була в досить розваленому стані: ті всі дзвони проіржавілі, той чудовий годинник, що там був не працював і так далі. І ми сиділи на тих сходах годинами поки я заспокоїлася, поки я трошки прийшла до себе. Але потім він нас повів до тих цвинтарів довкола цього собору чудового: все позаростало страшними бур´янами. І він відкривав ці бур´яни. Володимир Захарович закінчив духовну семинарію в Києві; потім в Педагогічному

інституті. Знав Київ дуже добре — такий і такий князь. Потім ми пішли до таких ближніх і дальших печерських лавр. І там знову вони ту саму пропаганду: як це там монахи то робили і так далі. А мені від тих мощів пахло святістю. Як я приїхала додому перший раз я нічого не говорила мамі. І мама бачила, що також щось зі мною сталося. І мама каже: —Ну, розкажи про свою подорож до Києва!

Я кажу: —Мамо! Я тобі нічого не скажу! Я тобі лише одне скажу; що як я скінчу 10 кляс, то я ніколи не поїду вчитися в Харків. Я поїду в Київ учитися.

Пит.: Я хочу ще запитати, чи Ви колись після того чули про голод від інших людей, які пережили голод перед тим, як Ви приїхали до Америки?

Від.: До Америки? Ні, ніколи. Ніхто ніколи не говорив. То було, кажу вам, що то було таке, що кожний собі глибоко десь таїв і боявся сказати. Про те не можна було там говорити.

Пит.: А після того як Ви приїхали сюди?

Від.: Ну, звичайно, що тут кожний пережив, кожний мав когось, що помер, що страждав. Тут у нас на горі живе один, кого майже ціла родина померла з голоду, і він оповідав як він зі своїм другим братом вже десь роздобули муки, але вони й рішили зварити вареників. Але вони не вміли як. Отже ж вони наробили тих вареників і кинули до холодної води і, звичайно ж ... (сміх) ... то значить була одна така велика варениця.

Пит.: Я знаю, що Ви були дуже молоді тоді, але що Ви знали про тодішних політиків?

Від.: Цього я вам абсолютно нічого не можу сказати. Через те, що все, що було, було від мене абсолютно батьками приховуване. Одначе, коли ми приїхали до Шишаків то почалися арешти в 36–му році, і секретар райпарткому в Шишаках називався Черкалов (він був росіянин), його дружина була латишка. Вони мали одну доньку — Віру. Віра ходила до нашої школи (вона була на декілька років, звичайно, старша від мене, скінчила десятилітку, і була дуже здібна дитина) і цей Черкалов як секретар партії мав шофера, мав хату, мав служницю і так далі. Його дружина, це та, що була з Прибалтики, час від часу діставала якісь там листи з хати, або якийсь подарунок чи що. І в 36–му році її заарештували за зв´язок з закордоном і вислали десь без права переписки. Його, звичайно, звільнили з праці і (говорили навіть, що він дістав туберкульоз), а цю дитину, що скінчила якраз в той час десятилітку й була десь прийнята в Полтаві, то вигнано з факультету. В нас у школі працював такий учитель, Пежук(?) називався, що він був із Західньої України, і він був, здається, в Усусусах. Його також було забрано, хоч він був заступник директора школи. Його в ночі також заарештували й він не викладав в старших клясах. Так що я його ніколи не мала за вчителя. Його дружина, Наталка Пежук, викладала нам аритметику, а їхній одинокий син, Володимир, був в моїй клясі. Коли його заарештували через те, що моя товаришка — це я кажу Ніна і її батьки були вчителями; так що я дуже близько з ними, ми разом ходили до школи, ми разом бавилися, і ми дуже близько собі жили. Хоч цей Пежук мешкав не в учительському будинку, а мешкав окремо, але коли його заарештували, то він сказав до своєї дружини, щоб вона побігла до Невтрієвських, бо він був учителем літератури і мови, і він мав багато книжок: наприклад, Федьковича, що були заборонені радянською владою; то були письменники Західньої України, й щоб він їх десь там поховав, бо той думав, що йому знову за декілька місяців привезуть заберуть. Пежука за декілька місяців було привезено назад до села на якісь іще перепити чи що, й їй було не дозволене побачення. Вона пішла попросту під будинок НКВД чекати коли його будуть переводити з одного будинку до другого. І вони дочекалися. Він був в жахливому фізичному стані. І коли він побачив дружину, то він замість того, щоб щось сказати до неї, він сказав: —Мене били!

І всі діти, що були з нею підняли такий крик, такий плач, бо це було проти всього того, що вчили й вчила конституція радянська. І через те це було, це було щось жахливого. Потім ціла школа кричала — як це могли їхнього вчителя бити! Що то є? Це це є такі закони, щоб це могли когось бити в радянській країні? Отже ж це було, це була страшна знову ж ревеляція для тих дітей: яка є брехня, яка говориться брехня, а потім яке справді, що то є за страшна поліційна держава. І його засудили, і ніхто не знає, що з ним сталося. А Невтрієвських було також переведено через те, що, як я вже сказала, що Володимир Захарович учився в духовній семінарії, а його дружина Іванівна, Невтрієвська взагалі була донькою священика. Але через те, що я не знаю з яких причин їх було переведено в лихе село десь там працювати в школі. Але за якийсь час було їх

повернено, й вони були в моєму селі. Але за Пежуком слід пропав. Він був з Західної України. Він, здається, був вивезений. Так що це було страшне. Друге, що було дуже страшне в нашій школі, це був сороковий рік, коли була війна з Фінляндією. І почали приходити ті страшні вістки, що радянських солдатів посилали на ці фронти попросту голих. Там в той час були величезні морози — до 40 градусів. І отже ж ці солдати повідморожували собі руки, ноги й без рук, без ніг такі страшні каліки повернулися з війни. І школа кожного місяця мала такий звіт перед директором школи. І в цей час в додатку до того мав вийти закон, що діти мали платити за десятилітку. І на цій лінійці виступає учень десятої кляси і каже: — Мій батько згинув під час революції; моя мама колгоспниця, і вона не заробляє в колгоспі навіть, щоб нас прохарчувати; мій брат є в молодшій клясі, а я зараз кінчаю десятилітку, і за що згинув мій батько, як я тепер не маю нізащо скінчити десятої кляси?

Отже ж то була справді також ніби революція, бо щось такого відважного сказати перед цілою школою — ми то чули вперше. Але напевно цих протестів було так багато, що потім цей платіж за десятилітку було скасовано.

Пит.: А Ви були піонеркою, цілий час?

Від.: Так, так!

Пит.: А що вони вчили?

Від.: Піонери мали зібрання раз на місяць. І оці піонервожаті цілий час вчили яка прекрасна є Радянська країна, які величезні має повновласти там людина, й які є можливості, яка то є найліпша в світі країна, і „нашим обов´язком як піонерів є вирости й оцю нашу країну розширити на цілий світ." Це була пропаганда день і ніч оцих дітей.

Пит.: Чому Ви входили до вибору?

Від.: Ви мусили бути, бо ви є частиною школи. Бо вже як ви є в дев´ятій клясі, вас починають рекомендувати як найліпшими дітьми. Директор школи, що обов´язково є партійний, належить до партії, вже починає рекомендувати в Комсомол. Там вже є ще гірше, бо піонери, то ще є діти. Але все є індоктринація. В першу чергу, що піонер не вірять у Бога, й піонер усвідомлює інших, що Бога немає. Піонери ходили й питалися кожного: був перепис. Ходили від хати до хати й кожної людини питалося: — Чи ти є віруючий? І як хтось сказав, що „я є віруючий," то вони ще раз і ще раз до вас приходили й казали: — Ми знаємо, що ви є віруючі, але скажіть, що ви невіруючі, щоб ми вже до вас не приходили.

Пит.: А може Ви маєте щось додати до того?

Від.: Ні, я не знаю. Думаю, що ви вже все чули. То все, що я маю. Бо в першу чергу, я хотіла сказати, що я ж особисто бачила повстання і те повстання, що було на Сагайдаку, я особисто бачила.

Пит.: А через ту станцію Сагайдак, чи приходили голодні селяни?

Від.: Так, так! Я кажу вам, що на Сагайдаку були ці величезні базари, середа, п´ятниця, субота. І там селяни з усіх сіл приходили, й ви могли там бачити найчудовіші плахти.

Пит.: Під час голоду?

Від.: Під час голоду. Це все міняли за кусок хліба, так!

Пит.: А чи багато там померло, чи багато там?

Від.: Ні, ні! У Сагайдаку ніхто не помер, і зі Сагайдаку можна було виїхати до міст.

Пит.: Так. Але я питаю чи ті голодні селяни, які приїжали до Сагайдаку.

Від.: До Сагайдаку. О того я вже вам не можу сказати. Того я вам не можу сказати, бо я думаю, що якщо вони прийшли до Сагайдаку то вони старалися як найскорше виїхати десь до міста, щоби ще шось дістати. Але, що на Сагайдаку ви могли дістати чудові коралі, чудові плахти, чудові рушники, чудові сорочки, все надзвичайної краси та за безцінь, за безцінь.

Пит.: Я думаю, що то вже досить. Дуже, дуже Вам дякую!

Anonymous male narrator, b. 1922 in Stavyshche, a district seat with 3 churches and about 10,000 population, Kiev region. Narrator's father worked in a bank, his mother as a salesperson in a store. Narrator remembers little of NEP period, except that people lived well, but about collectivization "I remember everything. They took the horses from people, took all their implements, all their tools, so to speak, they took everything from the people. Whether you wanted or not, they took everything from you." Narrator describes peasants, especially children, being admitted to a hospital, dying the next day, and of hospital orderlies wheeling out the bodies and throwing them into huge pits dug next to a nearby cemetery. People started to die with the onset of spring. People tried to dig up rotten potatoes from previous year and all sorts of roots; they ate acacia blossoms and leaves from linden trees. People were lying around everywhere with swollen legs, the skin bursting and smelly, watery pus running out. "It was terrible. They walked and walked and fell, and that's all." Of those who seized the grain: "There were also Ukrainians among them. But most were sent from Moscow." The nearby village of Krasyven'ka, which had upwards of 10,000 people was wiped out totally. "A black flag was placed on one side and the other — there was no one left there. No dogs, no cats, nothing was there! The houses were overgrown with pigweed and all sorts of weeds." According to narrator, "There was famine only in Ukraine. Many people, who wanted to, travelled to Russia — there they would sell some of their clothes and buy bread, but when they came back everything was taken away from them, and that's all." Narrator's father was arrested in 1937 and sentenced to 10 years without right of correspondence. "He probably lies in Vinnytsia somewhere. That's how it is. Because when people there were sentenced to 'ten years without right of correspondence,' that meant they were shot." An English translation was published in the Commission's *Report to Congress*, pp. 385–393.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: В 1922–му.
Пит.: А де саме?
Від.: Ставище, Київська область.
Пит.: А який район?
Від.: Ставищенський.
Пит.: А де Ви жили під час 20–их і 30–их років?
Від.: В Ставищі.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько в банку працював, а мати працювала так як продавчиця в магазані.
Пит.: Так що вони не були селяни?
Від.: Ні!
Пит.: А Ви сказали, що Ви народились в 22–ми, так?
Від.: Так, в 1922–му році.
Пит.: Але що Ви пам´ятаєте про період НЕПу?
Від.: Період НЕПу, то я пам´ятаю, що я тоді бігав може мені було, я знаю, сім чи вісім років. То люди добре тоді жили. Це було пару років тільки всього. Тоді, зразу це голову скрутили всім людям, позабирали все точно.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про колективізацію?
Від.: Про колективізацію пам´ятаю я все. Забрали від людей коней, весь реманент забирали, всякі *tools*–и, чи як то сказати, все забирали від людей. Чи ви хотіли, чи не хотіли —від вас забрали та й все.
Пит.: А як Вас називали, бо Ви не були селяни.
Від.: Я і селянин, і не селянин. Я міг бути і не бути. (Сміх.)
Було гірко дивитися на те все, як люди валялися по вулицях, як людей привозили до шпиталю. Я мешкав недалеко від госпіталю. То людей привозили з сіл, із других сіл, до Ставищ привозили дітей своїх. Вони вже пухлі були. Ну й вони тільки

переночують і кінець їм. Так недалеко — лікарський садок, великий парк і такий насип насипляний, і акації жовті насаджені та загороджені. А тут цвинтар був. То вони викопували величезні ями такі, й з цих лікарнь на другий день просто на носилках носили й перекидали туди і так присиплять трошки, а тоді на другий день знову, і так назбирається повно й засипали. Ті ями я знаю — позападали дуже. І сьогодні ви можете поїхати туди, то ви знаєте ті місця, бо вони так під самим насипом тим біля цвинтаря. Це була трупарня така — де як хто вмре, то тоді складали. А пізніше їх просто не складали, а просто носили й туди: на носилках таких: дітей маленьких по десятеро чи скільки й ті санітарки брали на носилках і перекинуть тоді.

Пит.: Коли почали люди вмирати?

Від.: Саме як весна началась. Люди ходили, збирали по городах, розумієте, де гнила картопля може осталася на городах, то вони довбалися, всю землю ту переривали: як знайде стару картоплю, знаєте, то брали той крохмаль перечистити — вона вже смерділа та картопля. А вони її мили чи як там. Акацію, як цвіла, то брали ці квіточки й рвали, й сушили, терли. З липи листя сушили, терли його й то такі млинчики пекли. Коріння всяке довбали. То страшне, то страшне. Скрізь валялися люди. Може якісь у воді всякі черепашки там брали, всяку всячину їли. То страшне. І я теж був тут. Всі люди там були. То було коло тіх людей, коло яких смерділо навіть. Ноги пухли такі, рани повідриваються. То страшне. Так ходить, ходить, і впав, і все.

Пит.: А скільки Вас було в родині?

Від.: Нас було четверо дітей, батько й мама і ще й стара баба.

Пит.: А як Ви саме вижили?

Від.: Я вам скажу як. Було в нас капуста, завжди квасили на зиму, цибуля була, картопля була, ото все. В селах, то всяке бувало. У деяких людей то позабирали й картоплю й все, і вигонили просто з хат. Що то в 29–му році вже почалися, мені тільки сім років було, то я пам´ятаю, як їх везли десь, і вони ніколи не повернулися. Де їх там повезли — то не знаю. Зруйнували то все.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: У нас було аж три церкви. Одна називалася Розкішанська церква. Це тільки через греблю перейти й велике село. Там більше 10.000 населення було. Але церква була на нашій стороні чогось. Називали Розкішанська церква. То було велике містечко. В 31–му році я пам´ятаю: йшли до школи, то хрести скидали. Але я не бачив, як там розказували: приходили дзвони скидати. На зброю їм треба було. Скидали, то баби поприходили. Ті набили і в чола й все, але на другий день вони вночі приїхали й все рівно їх позрізали. Тоді зробили з церкви місце де зерно зсипати. Зсипали вони зерно, а пізніше казали, що аж звідтіля вони вивозили до нас. Від нас Жашків є такий район. Він був колись Київської області, а тепер відрізали — Черкаська область. Тільки 18 кілометрів від мене. Ну, й то вони тоді вивозили. Там елевейтор великий був, то день і ніч возили хліб з відтіля з колгоспів все. То день і ніч.

МТС. Це Машинно–тракторна станція. То звідтіля трактори. Значить, орали, а хліб вивозили, то вивозили цілими *truck*–ами день і ніч. І скрізь плакати, написані: „Больше хлеба" і т.д. здати державі. То випомповували. А тоді весною ходили посилали комсомольців в такі місця. Я знаю, що то партія їх посилали з такими піками. І там приноблений черпачок. Вони скрізь шукали, чи хто хліб де не закопав: де гній був, і в стодолах, скрізь вони рилися. Як знайдуть той хліб у когось, що хтось закопав, то вже більше світа не буде бачити.

Пит.: А хто були ті комсомольці? Чиї діти?

Від.: Комсомольці? Були й українські. Але найбільше присилали з Москви. Були раз прислали вони 10.000–ників. А пізніше їх не хватало, то прислали 25.000. І ото вони скрізь отаке виробляли. А як ви були в Комсомолі чи шось, то й вас як заставлять — то ви теж. Як хто хотів, як знайшов, то міг сказати, що він не бачив, звичайно.

Пит.: А чи були комітети незаможних селян?

Від.: Незаможних селян. Люди організовувалися скрізь, незаможні селяни, але скоро їм голови скрутили. І за СВУ. То тоді я знаю, я малий ще був. Але кричали, то я пам´ятаю скрізь їх, за це СВУ, що це вороги народу і т.д. І я теж ворог народу був, Батька забрали в 37–му році.

Пит.: Чому?

Від.: Ну, чому? Забрали — ворог народу, сказали: ворог народу й забрали в 37–му році. І батькового брата, одного і другого, й до сьогодні нема. І як мама ходила туди до міліції, питала „що?" То вони сказали, що засуджений на 10 років без переписки. То значить до сьогодні й нема переписки. Отам певно в Вінниці десь лежить. Ото таке. Бо там люди розсказували, що кажуть „на 10 років без переписки," то значить їх постріляли, та й все. Осталося нас четверо. Найменший був Юрко наш — то йому було всього пів року. І так мама осталася. Бо других жінок і позабирали в Казахстан. Ціх чоловіків, що забирали, а жінок брали на п´ять років в Казахстан ту вату збирати чи щось таке, й то на п´ять років. Моя хрещена мама так була там. То вернулася.

Після війни мама була тут на візиті, то розказувала, що всім людям — то стандартно було написано — що, каже: — Ваш чоловік загинув в 45–му році.

І то всім таке стандартне. Це як був Хрущов.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте під час голоду, скільки людей повмирали з голоду? Приблизно, який відсоток?

Від.: У нашому селі?

Пит.: Так! Половина чи більш–менш половини?

Від.: Ну, там в нас недалеко є таке село Красивенька. То там десь до 10.000 населення було. Теж велике село. То поставили чорний прапор з однієї сторони й з другої сторони — там не було вже нікого. Ні собак, ні котів, нічого там не було! І хати позаростали лободою, всякими бурянами. А в нас — я знаю? Як вам сказати? Якихсь до 10 процентів людей вимерло. Страшне було, то страшне було.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані під час колективізації?

Від.: Це наша хата біла, а в кінці дядькова була хата. То вони оце звідтіля виселели, бо там будували колгосп, а в дядьковій хаті зробили канцелярію. А нам відрізали город дев´ять соток. Це як гектар, то це тільки дев´ята частинка гектара. Це з хатою, з усім. Оце в нас і такий був город — от і все наше.

Пит.: І вони нічого не казали?

Від.: Що в нас їм було забирати, як то вже не було наше. А ходили й в нас тими піками таких, знаєте, такий зроблений гострий пік. То спеціяльно десь вони були пороблені. І такий черпачок там приароблений. Як він устромить, а назад як витягне — як зерно побачить, то значить ви закопали. То скрізь ходили.

Пит.: А Ви ходили до школи тоді? Чи то була українська школа?

Від.: Українська школа. І в нас, так сказати було, що діти кажуть, що великий голод, то заперечували вчителі, наказували, що це не голод, а „рік труднощів," а не голод. Все позабирати — то рік труднощів!

Цвинтар був недалеко від нас. І там де були хрести такі, дуже гарні, це під час голоду. Де були гарні пам´ятники, то там щоночі відрито дві–три могили. Там, як багаті люди, то ховали: там чи перстень, чи годинники, чи *ear–rings.* І одного були спіймали. Там був батько й син, такий Абрамович. То батько заставляв. Вони проб´ють. Знаєте такі склепи були. Багаті люди, то там всі в одному склепінні то ховали. То тільки вони як побачуть скрині, то все переруйнують й позабирають. Були такі торгсини. Я не знаю, що то за назва цей торгсин. Я знаю, що так його називали торгсин. То там як був священик похований, то коло нього може золотий хрест був або ще щось. То там і сотні цих могил на цвинтарі повидовбувані були. І одного разу, то вже зловили, що батько заставляв сина там з свічкою лазити. Хлопчик плакав — діти ж його розпитували в школі. В школах давали під час голоду, тоді як я ходив у школу, давали чай і кусочок хліба. А той чай був так зроблений: цукор перепалений і зафарбований цим. Це такий чай був. Багато дітей не ходило до школи — не могло йти, бо вже було попухлі, й багато їх повмирало. Дехто посадив картоплю весною, але копали ж городи лопаткою, бо ж не було ні коней, нічого, отже лопатою копали й пізніше садили й видно, де ви кидали картоплю. Ну, то як посадили, то на другу ніч хтось її повидовбував, й осталося пусте. Ото таке було.

Ми садили такі обрізка — то майже лушпини. Садили город то так. А картопля вродила на причуд. Щось таке просто Бог дав. Просто — лушпина — там де вічка були садили і виросло, ще й картопля добра. Ото так. А люди стали найбільш вмирати, як вже стали колоски їсти. Вже це збіжжя на полі доходило. Люди стали йти й красти колоски, бо голодні були. Як наїлися того, то ще швидше вмерли. Їх полопалися чи я знаю, що там. Тоді найбільше було трупів.

Пит.: А що вони зробили з трупами?

Від.: Та шукали, збирали їх і до ями. А як у когось був, то ще тримався трошки. Як на цвинтарі викопали яму, то мусив хтось берегти, бо насиплять вам у ту яму других.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства тоді?

Від.: Я чув про таке, але ніколи не бачив, але чув таке. Все говорили. В нас така газета виходила „Червоний колективіст." То там щось згадувалося, що там зловили когось, якесь солене м´ясо в бочках чи щось. Я не пам´ятаю. Чутки були, такі, що були активісти. А активісти такі, що це були й українці, були може й другі. Активісти такі, Але розкуркулювати ходили, жили в садках; нічого не робили, а тільки того як когось розкуркулити — приходять, усе забирають, дітей як цуценят повикидають на двір. Зима і так хто хоче приведуть до сільради, там щоб дати допомогу цім дітям, а вони кажуть: — Забирайтеся!

Пит.: А хто був головою сільради тоді?

Від.: Головою сільради? Ну такий Махаринський. Забув його ім´я. І пізніше й його теж забрали. Я не знаю, що то таке сталося.

Пит.: А що він був за людина?

Від.: Так як йому казали, так він і робив був, знаєте ... (сміх).

Пит.: Ага, бюрократ!

Від.: Бюрократія казала, так він і робив. Він же сам не ходив розкуркулювати, а як йому сказали, то на такому селі маєш випопомпувати цей хліб, то посилали їх. З початку були 10.000–ники, а тоді 25.000–ники, то їх Москва насилала, були чужі люди, й вони ходили там, рили і що хотіли, то робили. Голод був тільки на Україні. Багато людей, що хотіли, то поїхати в Росію — там ще якісь лахи свої останні там десь продадуть, куплять хліба, але як вони їхали назад, тоді в них відбирали, й то все. І ще й садили їх до арешту і так далі. Я знаю навіть там було пару таких, що їздили. Бо нам далеко було до Росії, далі. Але люди, що ближче там коло Росії, то їздили, то ніколи вам нічого не привезли, бо все заберуть. Була тоді пашпортизація, і ви як дев´ять днів побудете і не припишетися, то вас заарештують й в великому клопоті будете. І так клопіт, і так клопіт.

Пит.: А чи Ви від´їхали від села під час голоду чи ні?

Від.: Батько, і батько ще був. Я пам´ятаю раз купили кави. Кава така була зроблена з ячменю. Вона перепалена — ячмінь. Ну, і ж нема, що їсти, то вони кажуть, що того й того змішати з тією кавою. А то воно таке гірке. Аг! Я вам кажу, що то було, то гірко й згадати! А тут ще й не хочуть допустити, щоб на телевізії показувати тут. Це ж для Америки ліпше і ліпша пропаганда для Америки. А я не знаю, що то так. Чи тут комунари теж є в Америці, що то не хочуть це пустити? За комуною тут тягнуть чи що? Я просто не розумію: на українців їдуть як хочуть, безпідставно. І там було для українців, і тут починають ще й в Америці.

Пит.: А, чи Ви пам´ятаєте як скінчився голод?

Від.: Скінчився голод? Ну, то так вже почали люди деякі ходити в колгоспи, то там якийсь суп зварять, то люди підуть, отаке о. А як він скінчився? Ну, так поступово, як би вам сказати, як він скінчився. Він майже й не скінчився! То там так є. Що вже не вмирає, але той голод був. Ще й тепер був в 47–му році. Великий голод на Україні теж. Мама розказувала, що там багато втікало до міст. В місті було ліпше як тут. Але й в місті багато вмирало.

Пит.: Чи багато втікло на Донбас, тоді?

Від.: На Донбас багато втікало, в шахти там копати вугілля, і не можна було приписатися. У нас то було таке прізвище Крук. Він десь був в якійсь революції, то він якихсь там комуністів постріляв чи щось таке. І завжди, як у нас ведуть школу, всі організації, установи ведуть, то завжди його прізвище згадували, що це Крук тут їх постріляв і такий „бандіт" і т.д. Ну, й коли німці вже прийшли, він приїхав з Донбасу. А він там був директор шахти. І був партійний ніби. І багатьом людям він видавав всякі папери там. Вони там помаленьку собі жили. То як той Крук прийшов, то старші люди його знають. Я ж його ж не знав. Оце кажуть — Крук, той прийшов. Де він дівся, я теж не знаю.

Пит.: А які люди були партійні в Вашому селі?

Від.: Партійних у нас мало було.

Пит.: А які люди були?

Від.: Були такі партійні, був такий Покотило. То під час голоду то він сам себе. Він десь був в райпарткомі чи щось. Я не знаю, який його чин там був. Він був комуніст. Він сам себе застрілив там. Був такий Нагорний — теж сам себе застрілив. Це під час голоду. Ці комуністи самі себе стріляли. Тоді під час того, і сам Хвильовий, Микола Хвильовий, цей письменник. Вони побачили повірили колись у Ленінові гасла, що Україна зможе навіть відділитися, якби не хотіла б з совєтами разом бути, і „вплоть до отделения" — як вони казали, і т.д. І вони вірили в ті гасла певно, я думаю так, а пізніше побачили, що воно не так: всі мусили стрілятися. То таке то. У нас то були чистки партії; я не знаю, то приїздили ті з Москви чи звідки вони. Чистка партії. То було публічно. Такий в нас був сільбуд. Це розуміється, сільський будинок, так як клюб. І туди люди мали право заходити. То вони оголошували, й як ця чистка партії, то там такого Гришенка покликали. Як почали йому все підшивати — що мало хліба випомпувати, що мало то вже мало. Вже не було нічого, а вони кажуть: —Ще мало!

А був це вже 34–ий рік, то колгосп дав на трудодень 250 грам. Це 250 грам, це таке по пів фунта чи як сказати хліба на трудодень. Це треба було робити на той трудодень. То було ще тяжко жити, але люди вже там мали то картоплі, та гарбузи, буряки й щось таке. Під час голоду приходили, така банда же ця радянська. Витягали навіть, як хто щось там пече щось десь то й то. На базарах, на базарах, забирали навіть хто квасолю в шклянці десь там продає і те перекинуть. Страшне. Оце те, що я знаю й те, що я бачив.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Перебудували. Ще була колективізація. Осталися великі стодоли все. То все спалене. Огорожу де як хто мав дерев´яни, то теж палили, бо не було чим. А все таки осталася „хата на курячих лапках," як кажуть. Страшна ця перебудова. Тяжко було дивитися. Вона й сьогодні певно така. Трошки там може. Щось кажуть є якісь зміни, що там якісь тротуари вже поробили, електрику провили.

Пит.: А Чи люди говорили про голод після того?

Від.: Говорили весь час. Як я вас знаю добре, то я міг щось говорити, а як я вас не знаю, то ні. Як десь з далі, то я міг сказати відкрито, бо я знаю, що ви не донесете до НКВД, чи *KGB*, то я більш відкрито міг говорити. А то такі були христопродавці, що могли на вас заявити, про що ви говорите, й колопотів буде.

Пит.: Під час голоду Ви тільки мали 11 років?

Від.: Так!

Пит.: Але чи Ви чули як дорослі говорили про тодішніх політиків, чи Ви знали хто був Скрипник, чи Ви знали про Кагановича, що вони говорили?

Від.: Знали! Каганович, Молотов, та тоді ще ніхто відкрито не говорив. Не могли ж говорити. Я маю ось таку пісеньку. Дивіться яка. Це чесне з моєї пам´яті в школі. Якщо Ви вмієте читати, це під час голоду був секретарем на Україні, прислали Постишева. І такий був там Косіор, поляк, теж був в Політбюро і так далі. То ось бачите яку гарну пісню співали під час:

Гей, ні меж ні краю нашому врожаю
Стигне, вистигає, гнеться до землі,
Полем неозорим піонер–дозорець
Вийшли вартувати колосистий хліб.

А тепер приспів:

Ми пісню свою гартували в вогню і її несемо як прапор;
Про нашу роботу складаєм тобі товаришу
Постишеву рапорт.

А тепер є ще, що тоді скрізь по парках співали. У нас дуже гарний парк. Річка тече, прекрасно. І скрізь по тіх парках, на стовпах були радіорупори від пошти. От скрізь співають:

„Быстро, как птицы, одна за другой, песни летят над советской страной,
Весел напев городов і полей, жить стало лучше, жить стало веселей!"

Оце під час тоді як люди вмирали — оце „жить стало лучше!" Це я ще із школи пам´ятаю, як дітей вчили „Піонер–дозорець." Де це, в якій країні є, щоб за колосками там дивилися, щоб хтось не вкрав. Так нам добре життя. Самі співали і „весёл напев городов і полей." І щодня, і по 10 раз, ви могли слухати ту пісню скрізь. І кричать люди, і вмирають скірзь, а вони співають „жить стало лучше."

Пит.: А що Ви думали?

Від.: Що я міг думати? Я думав, де б щось з'їсти. Нічого не думав. Це українцям дали за те, що вони хотіли — як був Петлюра і так дальше — хотіли відділитися від Росії і т.д. То це я думаю, що відплачуюється вся Україна і до сьогодні.

Пит.: А, чи ви маєте щось додати до того?

Від.: Що ж Вам ще додати? Що там доки буде та комуна й доки те буде і такий клопіт. Вони можуть знову дати такий як НЕП, вони ще можуть раз таке попробувати. Вони вже, я чую, що хочуть трошки, щоб більший наділ дати людям, наділ в землі, бо ті, що приватно мають городи чи щось то, то більше в них родить, як там в тіх колгоспах. Але люди ж його не будуть брати. Не має чим робити — раз. Друге, як він її обробить ту землю, посіє чи що, він там посадить — картоплю чи щось, то вони скажуть вам податки платити. А чи в вас вродить — не вродить, а вони скажуть віддай його. Люди його не хочуть і не будуть брати. Доки та система там буде, доки так і буде, на мою думку.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення. Надзвичайно цікаво!

Від.: Був малий, але я бачив багато. Я те, що малим, пам'ятаю, ліпше як тепер, що я, що вчора робив.

Case History SW35

Maria Panchenko, b. 1924 in village of Kunivka, Kobeliaky district, Poltava region, into a peasant family. Narrator recalls the collectivization of agriculture and seizures of livestock. In 1932 even garden vegetables were taken. The first to perish was narrator's grandfather, followed by his youngest son, who was 18–19 years old. Narrator's father pilfered fodder which was similar to millet. In the winter, narrator's mother crossed the river to a village where there was some corn, and she begged corn from the inhabitants. Sugar beets, usually fed to pigs, was also eaten. In the spring, people became swollen and children ran around with distended stomachs. The children were also able to supplement its diet with fish and little turtles caught in the river, tree buds, mushrooms, and various weeds. At spring planting time, the *kolhosp* gave out something to eat to those who worked in the fields but nothing for children, who began to eat various grasses. School was closed in the winter, but a teacher was sent in the spring. Narrator recalls that once a fellow school–child shared slivers of horse meat. The school–children were used to weed the sugar beets. "And how could we weed when we could hardly stand on our feet. But they gave us something according to how well we weeded. And people died there. The spring came. People died." People who were dying begged not to be thrown in a pit without a coffin. Many of the children died as at least 10 whole families in this village of 30 families. "One body would be taken and ten would run after, yelling: 'I also have dead! I also have dead.'" During the famine, people didn't go anywhere, except perhaps to the torgsin. There were many orphaned children; after the famine those still alive were supervised by the *kolhosp*. Activists also died. Relates information on a case of cannibalism. Only in 1934 was there much bread, and the *kolhosp* began to give prizes to workers. Narrator's father was given a cow.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я й прізвище.

Відповідь: Марія Панченко, народжена в селі Кунівка, Кобелянського району, Полтавської області.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: *Nineteen twenty–four...* Таке можне і по–українському сказати.

Пит.: То нічого, то нічого. А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали?

Від.: Я й не знаю.

Пит.: Ну чи вони були бідняки, середняки, чи хто?

Від.: Та совєтська влада їх трактувала, як середняків, але вони не були середняками.

Пит.: Так. Скільки Вас було в родині?

Від.: Нас було троє в родині. Коли прийшла колективізація то людей примушували йти до колгоспу. І багато тих людей навіть, що були багатими повіддавали своє майно й пішли. Земля в них була засіяна, все, були машини і все. І того року урожай вродив. Вони помололи, мали людям що дати, мали що державі дати, й люди ті, що записалися, то ті безумовно мали щось. Но й далі йде пропаганда записуватися в колгоспи, своє віддати все до колгоспу. Хто мав корову, хто мав коня, хто мав землю, щоб все віддати, щоб мов не було більш нічого односильного. І так само мого діда примусили, бо важніше дід мав. Там багато корів віддали, коня віддали, землю забрали. Значить мусили, бо сам не міг жити. Ну, як те все позабирали то батько працював вже на землі, колгоспна була земля, а він працював коло коней в колгоспі. Корів, як забрали то визначали людей тоді в селі, із села, що одні доють корову цього дня, а другі другого дня, треті третього і безумовно молоко йшло до держави, бо вже люди його не бачили тільки мусили йти корови доїти. Тоді коли почався 32–ий, тоді як це НЕП, а вже колгоспи саме не засіяли тієї площі, що треба було сіяти, бо „вродило тоді, то буде й тепер." Забрали, вивезли, забрали, вже не було чим сіяти її. На другий рік вже не засіяно так багато було. Те що вродило зібрали, віддали до держави, а людям немає нічого.

Свого немає і немає. Ще присадибна ділянка була і щось там посадили: буряків, капусту, огородину, яку то зібрали, але й те прийшли забрали.

Пит.: А чи люди спротивлялися таки?

Від.: Там спротив не міг бути, бо як ти спротивлявся — люди говорять. Але ж то бо їх забирають, вони зникають, ніхто не знає де. Люди неачилися мовчати. Так як мій покійний дідусь, то знаєте, як молодь, комсомол організується. Записуються дівчата, хлопці. І одна його донька записалася до комсомолу. Прийшла додому і каже: —Тату, я записалася до комсомолу.

А він похитав головою, каже: —Побачимо, що така сволоч наробить.

Ну тоді коли прийшов осінь 32–го року, коли прийшли все забрали й з двору й з хати й де що не було, то дідусь каже: —Бачиш доньку, що комсволоч зробила?

І так як уже нестало що їсти, то дідусь просто так ліг і так і помер. Уже й з голоду й з того переживання з усього. Вже в нього не було жодного потягнення до життя. Помер першим дідусь. Тоді глибокої зими помер його найменший син. Тоді вже було, йому було вже може 18–19 років. Ми так жили по сусідству, вже було дуже тяжко. Але як мій тато працював коло коней, то та трава називається вишіль й з неї висижалося насіння. Він згрібав те насіння, приносив додому й мама його в ступі товкла, робила так як *millets*, з нього — пшоно. І то й каша й суп. І того року якось капусти багато мама заквасила ж. І вони казали, що вони прийдуть, заберуть. Але якось ми так жили далеко від села, так як коло річки, що туди тяжко було доїжджати, так на окраїні. Тоді вже стали, й того кінчається і того немає. Тоді взимку вже стала мама ходити так через річку, там друге село і там кукурудза була. То те кукуридзиння те мама приносила додому, ми те розламували і те що в середині, те сушили, мняли його, потім мочили водою і пекли такі коржі. Різне добавляли туди, буряну різного вже. Буряків того року якось було кормових, що для скотини то й ті буряки. Але й все те вичерпувалося і нема нічого. Приходить весна. Почали пухнути. Батьків брат попух, ноги попухли. Сидить на печі, кричить, не може злізти. Ми бігаєм ще діти, вже з такими пухлими животами, як ото показують тепер голод в Етіопії. Не можу дивитися. Бо ж як гляну то мене жах бере. Ну якось пішла. Мій тато пішов стяг його з печі.

А в цей час прийшла розставати річка. Річка, як розтала, то другий брат його, який любив рибу ловити, почав ловити рибу і приносити до хати. І все й ту рибу ж скоро в казан, горщик. Казан у піч. Її там зварили, почали їсти те, й дядько вже й нас цим годує. Тоді як крига зійшла, то дядько на човен і почав вибирати устриці. Черепашки. Почав і також приносив до хати. Вони його казан у піч. Вони порозкриваються. Вони те вибирали. Тоді на сковороду, пекли і смажали, почали їсти, й нас дітей стали годувати. Бо ми бігаєм і голодні. А мама сидить. Уже в неї ноги попухли. Вже не стане. Торкне так рукою ногу — вода біжить. Вже налилися водою. Пішов дядько до мами. Пита, де мама, нас. Мама сидить. На другий день: —Де мама?

Мама сидить. А мама вже не встане. Він пішов, почав до неї: —Я тобі принесу їсти черепашки.

А вона каже: —Не буду їсти бо то *poison*.

Каже: —Що тобі *poison*. Ми їмо. Діти. Дивися.

У нас уже животики стали трошки відпухати. І він каже: —Ти їж бо ти вмреш, а діти лишуться, кому вони потрібні.

Ну він так сили сам багато не мав і вода холодна то збирати, але ще робив, бо іншої ради не було. А ми тимчасом коло лісу так жили. Ліс почав вже бруньки випускати, то ми бігали до лісу бруньки, які були на дереві так і їли. Вибирали, які були солодші. Які були гіркі — лишали. Тоді трава почала випускати листячка різні. Те рвали. Що сушили і потім мняли і оце тепер тільки *health store* продає, то ми це все переїли. Буряки такі почали сходити. Коріння копали з тих буряків. В книжках прочитаєш: *Poisonous*. Ми якимсь способом їли, яким способом вижили. Тоді ото лопухи, коріння копали з того і ми вже, як прийшла весна, то ми більше коріння і черепашки іли — те, що було. Тоді прийшли гриби різні попід деревами. То ми не знали які вони були добрі, які недобрі. Всі були добрі. То полізем під глиб тих грибів печериць таких нарвемо. Може вони й добрі були. Ми ж живими осталися. Тоді, як прийшла весна в колгоспі заставили тіх, які ще ходили ногами, то в колгосп на працю. Мама ходила в колгосп. Тато то й був там при колгоспі. Мама стала ходити. Так ми під гору жили. Вона рачки вилізе а йде вже там. Що вони там роблять? Але робили. То

їм там варили якусь їжу. Що вже там то вона хоч там трошки з'їдять. А нам немає. Тоді прийде додому, а ми голодні. Ми оце нанесемо трави різної і все. Вона нам того зробить. Тоді коли прийшла весна 33–го року, то хто живий лишився — заставляли йти до школи. То ми як прийшли. Я сама старша пішла то школи. То як прийшла до школи то там один хлопчик приносив кінське м'ясо. Його тато робив в „салотопка", таке називалося. І туду коней, що вже здихали, то туди привозили, якщо довезли. То той хлопчик приносив кусок м'яса. То нам такий, знаєте, *slivers* відривав хоч нас багато. Таке воно добре!

Людей багато померло. То вони дітей цих зі школи брали, щоб полоти той бурян, ті буряки. Та що ми можемо полоти, як ми на ногах ледве стоїмо? А з животами такими ще. Але як ми пололи, то нам давали. А тут люди мруть. Весна прийшла. Люди мруть. Зима — мерли. То ще хто тримався на ногах. Так як пам'ятаю старенька мама померла в одних людей, то ще вони трималися на ногах і їй труну якусь зробили, яму викопали. І її несуть в труні, а другі біжать, кричать — Не закидайте ями! У мене діти померли і лежать вже скільки там!

То тоді хто ще ходив, то прийшли тих забрали тих дітей. То було моє товариство. Вони жили так недалеко оце. Всі померли. Так наша хата, а тут хата. Воно так недалеко від річки під горою. Тут вимерли всі люди. Всі люди. Огороди були невеликі, а вже все забрали й нема в нікого нічого. Вибрали, вимерли всі старі й малі. Потім один звідкись прийшов. Десь напевно втік був батько, а потім прийшов. Ну, коли вже то стали травами люди годуватися, стали в колгоспи, то хто робив, то тому давали супу раз в день і щось там зварили, й так люди стали трошки до себе доходити.

А тоді вже, як уродив перший хліб, то вже залежно було від голови колгоспу. Так як я пам'ятаю, перший хліб уродив. Змолотили, змололи й дали людям. Принесла мама в хустинці так жменю муки може. Ну й тоді вона замісила корж і нам, нас троє, по маленькому лишила. — Це ви як повстаєте, каже, то матимете. Тільки не їжте, каже, усього за раз.

Бо ще хліба не їли. Кишки пісні й попухші. Та де там! Ходили, щипали, поки поїли той коржик. Ну й то тоді вже, як почали молотити, почали люди потрошки відживати. Але, в 33–му році, 34–го році вже був великий урожай. І тоді дістали багато хліба й тоді вже люди стали відживати. Але то був 34–ий рік. В 33–му не було. То було страшне! Так цвинтар у нас був так під гору туди. Одного несуть, а 10 біжать, кричать: — І в мене мертві! І в мене мертві!

І то там без кінця. А тоді вже в 34–му році коли проводи відпадають, то могилка там десь, хто знає де діти поховані, а батьки лишилися, чи одна мати таке пережила.

Тоді в 34–му році колгоспи стали давати премії робітникам. Так мій батько дістав корову. А хто дістав телицю, а хто дістав свиню, знаєте. Порося там що стало, що б то знову годарство почали. Курей там хто дістав, десь яїчко, вже як мати дістала, чи може своє було, то бігла на цвинтар. Страшне! І гробика розриває ... (плач) ... то плакала. О, тоді було страшне! Страшне! І чиї діти осталися то просить: — На тобі яїчко, на тобі яїчко.

І тепер як хто спитає: — Як ви виростали?

Як хто вірить в чудо то ото було чудо. Коли, що після 34–го року церкви закрили, цвинтарі порозрушувано, наголовок ніяких ніде тих не було, запустилося все й ті люди стали якимись такими, що так сказати, як дерев'яними.

Пит.: Це щось, то значить, це що було під час голоду?

Від.: Під час голоду.

Пит.: Чи люди ходили до церкви?

Від.: Ні! Люди не ходили нікуди. Тільки, що були здоровішими, люди, що ще трохи мали сили, то тоді ж оці торгсини. І хто мав кульчики чи хто мав хрестика чи якийсь ланцюжок, то йшли до міста проміняти, де там давали. За те могли виміняти чи муки трошки чи якогось пшона трошки чи що там. Багато ні, але потрохи. Там навіть ті ложочки срібні чи хто золоті як там мав, багато його не було, але може в когось, щось одне було. То повідносили, попромінювали. То тоді ще ходили, а вже як весна прийшла 33–го року, тоді вже ніхто далеко не ходив, бо вже не мали сили їти. Хто й надумав іти там, думав що то на дорозі впав і так і кінчилося. Тільки я ще була тоді малою. Тато як прийде додому від конюшні, то каже там хтось упав. Вже взяв лопату, вже пішов. Бо як

десь хтось упав — його треба прикопати. Вже про ніякі цвинтарі, ні про що не думали. Бо люди були обезсилені. Обезсилені і без партії. То не що один хотів їсти і його нагодуєш — а то цілі села, ціла нація.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки з Вашого села померли з голоду?

Від.: З нашого села я можу сказати, що 10 хат, що до однієї людини вимерло. До однієї! Осталося без нічого. Але наше село не було велике. Зовсім там може як було, було 30 дворів, то все. Було маленьке й ті вимерли.

Пит.: Чи ви тоді ходили до школи під час голоду?

Від.: Це вже після голоду, як хто ще на ногах був, то ті ходили. Були просто безсильні люди. Навіть школи не було, й вчителя не було. Це вже прислали вчителя в 33—му, сказати, пізної весни. А взимку не було ні шкіл ні вчителів. Не було нікого. Це вже пізніше було.

Пит.: Чи це була українська школа?

Від.: То була українська школа.

Пит.: Так.

Від.: І то була тільки початкова школа. Від першої до четвертої кляси.

Пит.: Я знаю, що Ви тоді були маленькі. Що Ви пам´ятаєте про ті про тих, які забирали хліб? Хто вони були?

Від.: То були активісти. То були активісти і були із тих, що зовсім не мали нічого. З тих, що по *mine*—ах робили. З тих, що і мали трохи зневіра, до батьків були, бо батько хоче, щоб я робив і все складає, все землю купує. Все! То була зневіра. Але як і ці померли, бо вони також померли. Вони немали нічого й вони померли. То тоді були призивники. Хто вони були я не знаю, бо я тоді була мала.

Пит.: Чи були багато безпритульних дітей?

Від.: Багато.

Пит.: А що сталося з ними?

Від.: Безпритулних у нас уже як після голодівки, як вони лишилися живими, то тоді мусив колгосп заопікуватися тими дітьми. То їх зробили так як дітяслі і виділили туди жінку, що за ними дивилася. Ніби їм їсти варила й випрати, як мали, що на плечах яку одежину. І колгосп давав їсти, а пізніше, як вони підросли то їх забрали до великого дитячого будинку. Бо так оце село, а то містечко Кобеляки було від нас де той був. Це містечко було якихсь чотири кілометрів. Там було тисячі дітей. Це вже як я пішла до середньої школи в Кобеляки то наша школа мала соцзмагання і оце, із тими, як їх називали, дитячим будинком. То наша школа мала соцзмагання із тими в науці вже. То там було тисячі дітей. А тих дітей, значить, так каже вони мали де спати, їм готували їсти, вони мали майже однакову одежу і безумовно виховання вони мали тільки вже соціяльне, комуністичне.

Пит.: А чи були такі, що не хотіли бути? Наприклад старші хлопці.

Від.: Були старші хлопці, але як вони мали когось із родичів то вони могли жити десь коло родичів, але тоді, як він уже міг працювати, то йшов. Та навіть і не працював, ще але як має родичів, що родичі тримають. То тоді вони ще могли. Але вже тоді, як працював, то міг жити при родичах і працювати. Вже на себе заробляв, бо люди не могли утримати. Самі були голодні, голі, босі. Уже як колгосп давав хоч харчі то й для них уже давали там взуття якесь, одежу. То вони трималися при родині. А вже як повиростали, то ті, що знали, що є родина, то ті пішли вже до родини і при собі. Я навіть знаю одну дівчину, якої батьки померли, а вона лишилася сама. І оце вона лишилася сама і при тітці. Якимсь способом вона вижила, що потім вона була в тому дітмістечку. А потім, як вона виросла, що вже пішла на працю, то вона в тьоті була. А потім, як завоювали Західню Україну, „визволили" в 39—му році, то вчителя з нашої школи початкової висилали туди. Ну й він хотів її, значить, взяти за жінку. Він її взяв, але за всіх! І поїхала то писала звідти, що каже: — Там ворог була, з голоду вмирала, а тут усе називають совєткою. Каже: — Іншого ім´я не маю як совєтка.

Моїм, як каже, вже мого батька родини сестри. Вона померла, чоловік помер, а двоє дітей лишилося. То вони жили при цьому, при бабці, як лишилися, то при бабці, а потім ж оце в колгоспі жили. Був головною колгоспу із нашого села, навіть прізвища тепер не пам´ятаю.

Пит.: Але він був місцевий?

Від.: Місцевий, місцевий.

Пит.: Чи люди від´їхали від села під час голоду там шукати, щось їсти або працювати?

Від.: Так як моя тьотя. Моя тьотя, як почався голод, то вона поїхала, двоє їх було. То вони поїхали в Дніпропетровськ. Там була їхня тьотя і вони поїхали в Дніпропетровськ. Як почався голод то вони поїхали. Тато їхній і брат найменший померли з голоду, а вже в другому селі моєї мами родичі, то померло два брати і вся родина. Вся! А в одного брата лишилася одна дівчинка. А то всі померли. А от уже бабця і донька, була незамужом і брат нежонатий, ці якимсь чином вижили, а ті померли. А другий брат жив сам і померла вся родина. Так! Та були такі села, що вимерли до однієї людини в селі. До однієї! А були такі, як ось каже ж були щасливі. Не думаєш чим і як вижили. Бо знаєте, ще що дуже помагало? Хто мав на огороді, так називалося ріпа. Таке, як картопля, але його копають весною. І так як тут називають *Japanese artichoke*, здається.

Пит.: Так.

Від.: *Artichoke.* Воно так. Але вдома воно було інакше. Вона була така велика й більш кругла. А воно росте і цвіте як соняшник. І мама його все було вириває, сердиться, що ніяк його неможе вивести. Воно певно виросло дике чи що. А тоді, як прийшла весна, що ще навіть сніг був, то мама його вже викопувала. А тоді, як вже розстало, тоді його було якось багато і то дуже також помогло бо могли, що їсти хоч там каже аж не так довго, але багато на один раз їли. Там його викопає мама, то там по одному дасть на ранок, а там на вечір і то що за раз ми не могли всього з´їсти.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чула, що оце в одних були. Значить мама їхня померла й батько женивсь на другій жінці. Були і діти в його. І в них була ще одна дівчинка. Ну то як, знаєте, яка вона там була, але як *stepmother*, кажуть, то завжди, каже, недобра. Ну то старші діти померли скорше, а ця дівчинка лишилася, і вона як була, то її мама дуже любила й вона її дуже берегла. І то вже як мама була в розпачі то–то казали, що та мама її з´їла. Люди бачили пальці із горшка. Я сама не бачила, бо, знаєте, тоді мала була, дуже не всилі того всього була бачити. Але багато потім переказів було, вже багато.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Коли вже уродив хліб стали хліб трошки давати. Тоді з колгоспу кому корову, кому порося, і т.д. Так як, каже, премію давали. І тоді люди почали вже працювати й думати, що треба завтра жити. Тим перше, що як були голодними то дали — зарізали, з´їли, ні, знов немає. А дехто, що втримав. Та корова стелилася — на другий рік було уже телятко. Тоді його продали чи вже так, як родичі дали кому там. Так як, мій батько дав братові. Теличка була і виросла в корову і так вже тоді почалося господарка. Так! І тоді всерівно хоч мали корову, ми мусили молоко дати державі. Мали кури —ми мусили яйчка дати й м´ясо здати державі. Накладали скільки там м´яса. Потім, я знаю, як його вже, *grain.* Не знаю. Не пам´ятаю, чи дадуть вам теля, бичок там. Підгодували, віддали на м´ясо.

Пит.: А скільки Ви мусили давати? Скільки Ви мусили віддати? Багато?

Від.: Багато. Багато, так, що воно, як подумати, то воно не виплачувалося тримати. Але між тим часом пока віддати, то там курка яйце знесе якесь.

Пит.: Добре. Дуже Вам дякую ще раз.

Anonymous female narrator, b. 1902 in Zhytomyr, one of 8 children of an agricultural lawyer. During the famine, narrator was married with 3 children of her own (the youngest was born in 1932) and lived in the village of Lypovets', Vinnytsia region. Narrator's husband was a building manager. "The famine was terrible; people just fell down in the streets and died. I didn't let the children out of the house. I shuddered for them, because they could be stolen and eaten. Cats and dogs were eaten then. In this place, people ate anything that it was possible to eat. And there was an incident where one time my husband and all the employees were unexpectedly called to a meeting. I can't say exactly because there were two offers: once America offered to send food, and another time Germany did. I can't say precisely. I think that in '33 it was America. Anyway, this food had come, or maybe it hadn't, but it was offered. So they called all the employees to come to this meeting. And at the meeting it was said that it is not true that we have a famine, that do not ask for any food, and please don't send anything. We are all eating our fill and don't need anything. We reject your unneeded assistance. And at the meeting, a man announced this and another jumped into the room and yelled: Finish up and sign it quickly because they brought a whole party of cannibals, are loading them on wagons and bringing them here. And they all quickly signed and ran to see the cannibals being loaded. They were awful–looking people. They looked all around with insane eyes. They were guarded and loaded onto wagons. And this was a whole group of people from our area who had eaten their children, their relatives. At his time narrator's family was starving. The famine continued through 1934 at which time the family moved to Zhytomyr, where narrator's aunt had a garden. This regional center had only one Ukrainian school. In Zhytomyr they were even afraid to go out on the streets. Many peasants came to the city and one could see corpses in the streets. Narrator also mentions the pogrom in Zhytomyr during the revolution, how her father had hid several Jewish families, and how they later helped him and his family.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: В 1902–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: В Житомирі.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій батько працював, як це сказати, по земельним справам.
Пит.: В господарці?
Від.: Ті селяни, які получали в оренду на сто чи 99 років, і були поміщики, яким дали землю, то мій батько працював, як адвокат від цих селян, підписував, їздив розмовляв з тими, що в оренду давали. А пізніше деякі селяни купували собі цю землю. Загально, він був адвокат по земельним справам. Нас було багато дітей, вісім нас було. У 33–му році я вже була замужем, мала троє дітей. У 32–му році найменший народився. Дві дівчинки і той хлопчик. Чоловік мій працював; він співав у церковному хорі, він дуже музикальний був, грав на бандурі, інструментах, і він працював завідувач будинків у Липовцях.

Голод був страшний, просто дюди падали на вулиці й гинули. Дітей я з хати не випускала, я трусилася над ними, бо могли вкрасти й з´їсти. Тоді вже поїли котів, собак, що тільки можна було, то їли, і вже людей почали їсти, в тій місцевості. І от був такий випадок, що одного разу несподівано викликали чоловіка і всіх службовців на мітінґ. Де, я не можу точно сказати, бо два рази запропонували: один раз Америка запропонувала їдження, допомогу, а другий раз — Німеччина. Я не скажу точно. Мені здається, що в 33–му році це була Америка. Прийшли ці харчі, чи не прийшли, але були запропоновані. І от несподівано викликали всіх службовців, щоб вони зібралися на мітінґ. А мітінґ був такий, що це неправда, що ми маємо голод. І просимо ніяких харчів, нічого нам не посилати. Ми все наємо, нам нічого не потрібно. Ми відмовляємося від вашої

непотрібної допомоги. І коли був цей мітінґ, цей чоловік розказував, вскочив до кімнати один чоловік і кричить: скоріше кінчайте, підписуйте, тому що привели цілу партію людоїдів, там вантажуть їх у вагони. І вони хутенько підписалися всі і побігли дивитися, як вантажуть людоїдів. То були страшні люди. Вони безглуздими очима дивилися на всіх. Їх охороняли, і грузили в вагони. І це була ціла група з околиці, які поїли своїх дітей, своїх родичів. Оце я хотіла сказати. Мій чоловік давно хотів це записати, але я боялася і просила його ні, бо я боюся, це не можна казати. Оце, що я хотіла сказати. Пізніше, в 34–му році іще був голод, іще не можна було, поки картопля стала рости. Цей період був страшний. Багато селянських дітей ходило, ніхто не міг їм дати і вони падали. Я сама бачила: хлопчик років 15–16 лежав на землі. У мене діти слабі, їсти не було що.

Пит.: Скільки кілограм хліба давали чоловікові?

Від.: Я не пам´ятаю.

Пит.: Але то було досить, щоб Ви вижили голод. Як Ви вижили?

Від.: Як ми вижили? Ми голодали. Ми, сказать вам по правді, так — незаконно — ті, що грузили, часом пару буряків дадуть. І оце варити суп з одним буряком і цілий день вони хлібають. Нічого нам не давали такого. Я знаю, що одного разу мій чоловік насилу прийшов, він їздив по станціях. Ми якраз у Кічановці були, бо він по ремонту будиніків був, і дано було провірити там будинок. Нам дали там кімнату. І раз він прийшов і просто землів, голодний страшно був. А рядом жив один, що він більше щось міг десь дістати, ну і вони нам помогли в той час. Дали йому щось з´їсти. Ми всі страшно голодали. І от коли, а в мене був рояль, бо діти колись вчилися, але мало, бо вони малі тоді були, але я грала на роялі. І рояль був дорогий, тому що він великого розміру, такий добрий. І я домовилася з одною жінкою, ми там були чотири місяці, й в неї була корова, і вона давала мені одну пляшку молока на день. То я давала шкляночку тому малому, якому було півтора рочки, два, а по пів шклянки їй і сестрі. І це все. І за чотири місяці я віддала їй свій рояль, який стояв зовсім іначе. І тоді чоловік кінчив працювати там і ми приїхали в Житомир, і хлопчик мій маленький, йому було два роки й п´ять місяців, дістав кір. І вона дістала кір, але вона все таки трошки старша була, бо він 33–го року народжений в августі, а вона 29–го — на три роки старша від неї. І в нас все таки там, як ми вернулися, був город у тьоті. Тьотя вже картоплю мала, стали відживлятися. Дитина захворіла — кір, це ж така дитяча хвороба, яка легко проходить, але він був настільки ослаблений, що він вмер. Він народився у голод, у Липовцях.

Пит.: А як Ви годували його?

Від.: Я годувала його груддю, воду пила й так годувала. Отакі тяжкі були наші справи. Але коли такі голодні ми були й нам Америка, здається, прислала тоді харчі, так мусили підписати, що не треба. Ще забула сказати: деякі службовці, що отак жаліли, що ми з дітьми, то принесе в жменці в кишені якоїсь крупи чи чогось: оце вашим дітям. І оце як жменька крупи, чи зерна, вантажуть і принесуть, то я зварю отакий баняк супу з тієї крупи. Ото все. Я не знаю, як ми пережили це. Слава Богу, що він відмовився там працювати, й ми переїхали в Житомир, бо там у нас був огород у тьоті. То ми приїхали туди й там трошки картоплі — відживилися. Оце, що я можу сказати за цей голод. Я сама бачила, коли ми приїхали в Житомир в 34–му році, там була наша добра знайома учителька музики і я попросила, щоб вона вчила старшу, а ця ще менша була. Я з нею прийшла пару раз, а там у них були такі персики здорові. Одного разу приходжу на лекцію, зайшла, а вона, бідна, плаче і щось вертить. І каже: — Я сьогодні не можу займатися з нею.

А я кажу: — Що сталося, чоловік захворів?

Вони старі були люди. — Ні, каже, ми вмираємо з голоду, мусили нашого пса так тримати, щоб ніхто не вкрав, мусили його знищити, щоб годуватися, бо ми інакше самі умрем. Ми пішли додому, й я сказала Валі: — Я більше тебе туди не пущу.

Оце ще епізод. Оце епізоди: 32–ий, 33–ий, 34–ий рік. На початку 32–го було ще *okay*, тому що лишилося дещо з посіва, а вже 33–ий був найгірший й 34–ий. Тоді просто не можна було, ми боялися в Житоморі вийти на вулицю. Тому що стояли інколи за парканом, хтось стоїть і коли побачить, то зразу — бах по голові, чи дитину чи дорослого, бо він за парканом, його не видно. За парканом — забор це паркан. І він перескочив, забрав і вже конець. Вже з´їли. Я сама пережила і досі чую з серцем погано.

Пит.: А як жили в місті, чи приїхали до міста, чи приїздили до міста селяни.

Від.: Дуже багато було селян. Навіть наймалися до кого попало, щоб заробити на хліб.

Пит.: І чи вони там померли?

Від.: Я не знаю. Але знаю, що в тому році на вулиці було страшно пройти й що трупи лежали на вулиці. От у Піщановці я сама бачила, як хлопець лежав мертвий. Прийшов просити і ні в кого не випросив нічого.

Пит.: А як Ваші батьки пережили голод?

Від.: Батьків уже не було.

Пит.: А чи Ви мали братів і сестер десь?

Від.: Братів і сестер я мала. Одна сестра, її чоловік працював в Свердловському, там було ліпше трошки, а друга так само голодала, її чоловік був агроном, то він часто приносив чого–небудь. Вони в Житомирі жили.

Пит.: А чи тоді була церква в Житомирі.

Від.: Церква, у нас був манастир чудовий, але його закрили. Закрили, тоді, як ми виїхали. Закрили ще тоді, як ми були, була тільки єдина церква цвинтарна, на цвинтарі. Оце єдина церква, що була. Собор був, чудовий собор, в нього насипали зерно, котре відправляли. Одним словом, всі церкви були закриті, монастир закритий, а цвинтарна церква була. Коли в мене в 38–му році народився син, в кінці 38–го року, й моя сестра жила в Свердловському, вона мала троє дітей, старший був охрещений ще в Житомирі в цвинтарній церкві, а двоє були нехрещені. Так коли ми хрестили свого сина, закрили двері, щоб ніхто не бачив, священик прийшов. Я стояла на вулиці й дивилася. Так хрестили мою дитину, моєї сестри двох, моя родичка приїхала аж з Ленінграда, щоб охрестити своїх двох внуків. І оце п´ятеро дітей тихенько хрестили. Ніяких хрещених пап і мам не було. Тільки одна моя сестра, яка була хресною мамою для всіх, а псаломщик, той що помагав священикові, був хрещеним татом для всіх. І це було тихенько. І ми боялися страшно, бо тоді б з праці вигнали. Оце все.

Пит.: Чи Ваші діти ходили до школи?

Від.: Ходили.

Пит.: Чи то була російська школа, чи українська?

Від.: Я працювала тоді бухгальтером в українській школі. Але діти ходили в ближню школу, бо далеко ми не могли, то це була російська школа.

Голос доньки свідки: Українських шкіл було дуже мало.

Від.: Українська школа на Житомирі була одна, але туди було дуже далеко. Тому я туди дітей не посилала й ходили до російської школи, бо вона була близько.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте, як людям жилося при НЕПові.

Від.: Трошечки стало легше. При НЕПові було ще так, що для того, щоб дістати що–небудь, наприклад, я вже казала, мій чоловік співав, у нього був дуже гарний голос, і там десь треба було виступати, але не можна було дістати штанів, і він сказав — він працював на музикальній фабриці — Я не можу виступати від музикальної фабрики, бо я не маю в чому на сцену вийти.

То він каже: — Я тобі позичу свої штани, щоб ти вийшов. Бо купити не можна було. Були черги величезні, але там завжди були, коли і як вони займали чергу, невідомо, але, коли люди стояли всю ніч і магазин відривався, звідкись з´являлися такі, що ніби, стояли вже раніше. І ніколи не можна було дістати. Якась спекуляція. Так чоловік виступав в чужих штанах. Коли він співав якесь соло, він не міг вийти так, то чужі штани вдягнув.

Пит.: Ви сказали, що Ваш чоловік був дуже музикальний. Чи Ви пам´ятаєте, чи він, або Ви самі, співали пісні, тайні пісні.

Голос доньки свідки: Ми багато знали. Ой, у лузі червона калина — зборонена була, гей не дивуйтесь — заборонена. Гимн український.

Пит.: Я Вам ще розкажу. Оцей совєтський, на цій фабриці, що мусив слідкувати за всім, то коли мій чоловік працював — ставив батони для гармошок, фізгармоній, акордеонів, у нас був мітінґ, і він сказав, що тяжко так працювати, щоб вони щось таке направили в цьому відділі, а той, найголівніший комуніст був там, каже: — „Ты не розказуй нам про то, что надо. Ты краще розкажи, как ты ходил святить пасхи на Крошню."(?)

Тут не можна було, бо зразу з роботи виженуть. То він ходив далеко до села на Паску посвятити паски, причому він не стояв там де всі; так як він співає, то він зайшов

до альтара, з бокових дверей. Як вони це дізналися? І він сказав йому: — Ти ліпше замовчи й розкажи, як ти ходив святити паску в Крошню(?). Оце я ще такий епізод пригадала. Я думаю, що це все.

Пит. (звернення до доньки свідки): А чи Ви щось пам´ятаєте?

Голос доньки свідки: Я пам´ятаю тільки, що батьки казали: — Як ти хочеш, щоб тато і мама були з тобою, ніколи ніде не скажи, не розкажи, що в хаті говориться.

Пит.: А говорили?

Голос доньки свідки: Так, говорили. Приятелі приходили. Тато приходив і говорив, що не можу витримати цього режима, Сталіна називав поганими словани. І говорив: — Як ти любиш тата й маму, як ви хочете, діти, щоб тато й мама з вами були, ніколи нічого не скажіть про те, що ми говоримо в хаті, бо нас заберуть, і ви будете самі.

І через те ми мовчали й нічого не сказали. А говорилося багато. Ми бачили цю всю несправедливість, що робиться. Хоч нам говорили, що ми гарно живем, чудово, а ми бачили, що це все брехня.

Від.: А це такий епізод смішний. Я була, як казала, бухгальтером в школі. Це школа була денна. Грошей мало платять, так я взяла ще й у вечірній школі. В тій самій школі, тільки ввечорі приходили. І тому я два рази на день дітей залишала самих. Ранком зварю їсти, це все залишу. Вони малого дивилися. Одна вранці іде в школу, друга пообіді, і так якось. І от арештували вчителів. Я пам´ятаю, що прізвище його було Батюк, учителя. І він пробув, це було в 38–му році, коли саме арешти були. За нього клопоталися. Зрештою за якихось пів року його звільнили, він приїхав назад, приходить в школу. Один хотів пожартувати, каже: — О, Батюк, я тебе не бачив. Де ти гуляв?

А він каже: — Гм, де я гуляв?! Шкода, що я твоє прізвище забув. Був би і ти там погуляв.

Це було дуже смішно. Ми всі сміялися. Оце все, що я могла вам розказати.

Пит.: А чи Ви знали про цей епізод. коли Сталін, чи хтось, викликав, зробив зустріч сліпих бандуристів.

Від.: Я не знаю. Я не чула про це. Може, й чула та забула.

Пит.: Це написано в спогадах Шостаковича.

Від.: Що їх переслідували, то я знаю.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую.

Від.: Я ще пам´ятаю під час того, коли були погроми.

Пит.: В які роки?

Від.: О, це було ще до більшовиків. Це ще був час такий непевний, під час війни, чи що. То в Житомирі був величезний погром. А в нас був кучер, у нас були коні й прислуга була, що варила обід. А кругом — жиди, бо там багато було жидів, євреїв. Ну й от вони всі, сусіди, прибігли до нас рятуватися. Половина була на черданку, нагорі в нас, а половина в сараї нагорі, сиділи два чи три дні. Їм варили обід і заносили в відрі туди, так годували. У нас великий був дім. І вони там жили. І вже всі знали. Папа сказав, що діти не можуть на горищі бути. І от був такий хлопчисько, я тоді теж була невелика, яких 12–13 років, той хлопчисько приятелював з моїм старшим братом. Він називався Арід(?), то папа сказав: — Ти, Володя, і все.

Я кажу: — Арід...

А він: — Я не Арід, а просто Володя.

А тут якраз прийшли якісь воєнні, подзвонили й зайшли. Папа вийшов, а цей вибігає туди. А папа взяв так зразу його завернув, щоб не пізнали, каже: — Біжи в дітячу.

І той побіг. І так у нас не знайшли ні одного. Двоє доб годували, щоб не збрехати, приблизно до 50 осіб. З родинами. Діти спали з нами. Діти, яких 15–16 років, то це були з нами, а батьки — там. А там сіна багато нагорі, а це ще було не зимно. Цього ніхто не знає, бо ми нікому не розказували. Тільки ті знають, що ховалися. А за те, правду сказати, коли нам було вже дуже тяжко, а євреї ті ще там жили, то вони нам помагали. Оце все.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Anonymous male narrator, b. 1910 in Dymer, Kiev region, the son of a middle peasant who also worked in a cooperative and was murdered by the police in 1927. In village where narrator lived during collectivization — Zhmiivka, now Ivankiv district, Kiev region — the heads of the village Soviet and collective farm were outsiders sent from somewhere else. Of over 20 farms, about 30% were dekulakized. Narrator had worked as a bookkeeper for a dairy plant (Maslozavod) in Malyn, of which his father had been part owner, and he was sent to work on collective farm as bookkeeper. In early 1933 he was mobilized by the district agriculture department and sent to various collective farms. In Zhmiivka even the family of the collective farm chairman were swollen. In the large village of Starovychi saw in the cemetery "a pile of bodied covered with straw, and obviously the stench was terrible." Thousanders were sent mainly to the big villages and those closer to district centers "where perhaps, so to speak, they did their bad deed." For this reason, the larger villages had the highest mortality. The sowing was badly conducted because of a lack of draught power, which in turn caused productivity to decline, but there was still enough to feed people. People died because the government decided not to give them anything to eat from the crop they had raised. Narrator heard of outbreaks of cannibalism but did not personally witness any. Narrator believes famine was Stalin's revenge against the peasants for the initial failure of the *kolhosp* economy and was organized beforehand: "They prepared, because step by step they took everything from the peasant, everything he had in '31, and in '32 even pieces of bread were collected from the peasant. And it was apparent that this was to organize a famine, not because there wasn't anything to eat, for, as is known, they announced abroad that they had the best life and sold bread abroad and, so to speak, they flooded foreign countries with their bread and caused market prices to collapse because they were practically giving away the bread that had been collected from the collective farmer, from the peasant, and were selling it abroad. And I myself am an eyewitness to the fact that at Malyn station the grain storage depots were overflowing and there was even grain outside where it was sprouting. But God forbid that anyone allow somebody to take a little bag or even a handful of that grain. For that people were shot. Thus there is no doubt that this famine was organized specially by the Party and the Communist government." Narrator believes the famine was ended because Stalin and his associates feared that the collective farmers would die out completely, which would mean that there would be no more collective farms, and this led them to decide to give out more food. Narrator's attitude toward national communists is rather positive, and gives a good picture of the life of educated *kolhosp* workers such as accountants and teachers. Narrator believes that there was no famine in Russia proper in 1933 except in areas with large Ukrainian populations like the Kuban.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися

Відповідь: В 1910–го році.

Пит.: А де саме?

Від.: В Димрі.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мали середняцьке господарство, а крім того батько ще працював в кооперативі. Був зв´язаний з централею Маслозаводу в Малині, Житомирської області, й був членом ради добробуту в Києві. Він не був бажаний для радянської влади. Таких підстав як куркуль, чи що, для арешту не було, то вони тоді, коли батько їхав на нараду в Малин і під керівництвом заступника розважівського НКВД його зустріло по дорозі й вбило. На тому, так сказать, його праця й кінчилася.

Пит.: А це було коли?

Від.: Це було в 1927–му році.

Пит.: Що Ви пам´ятаєте про 20–ті роки? Наприклад, як людям жилося при НЕПові після революції?

Від.: Я про НЕП дуже мало знаю. Під час НЕПу люди уважали, що буде в дальнішому якесь поліпшення. Але не уявляли, що то був тимчасовий перерив для підсилення економіки держави. Значить, дехто займався господарством і вважав, що це буде цілий вік. Але того не сталося. Як відомо, починаючи з 29–го року, виарештували, заслали ліпших господарів, під радянською назвою куркулів, на Сибір. Навіть моїх родичів, таких близьких, також розкуркулили й забрали на Сибір. А в цьому селі, про яке я оповідаю, село Жміївка, а активістів я не пригадую, бо голова сільради, голова колгоспу в дальнішому —там були чужі люди, прислані.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте їх прізвища?

Від.: Голову колгоспу я пам´ятаю, Шеренок, а голову сільради, вибачте, забув. Бо моя праця була зв´язана з бухгалтерією, я був там загружений незалежно де, чи мене примушували, чи я сам.

Пит.: Як Ви дістали цю працю?

Від.: Бугальтера? Я вчився троє років в сільсько–господарській школі в Києві, поки мене не звільнили за те, що я вийшов на похорон із Академії наук; я вже не пригадую прізвища, але нам заборонили виходити на похорон, а я пішов. За те мене виключили на третьому курсі. Але мене знову ж таки послали в Малин, під відомом Молочарсоюзу була також школа бухгальтерів, і там я спеціялізувався на бухгальтера маслозаводу. І тому усе в маслозаводі в селі Жміївці я працював бухгальтером. Не, так сказать, під час НЕПу, а вже коли приходили колгоспи, достави сметани на молоко не було, бо корови забрали до колгоспів в селах, бо цей завод належав не одному селі, майже пів району. Села привозили сметану на переробку, а масло відправляли за кордон, в Париж, Лондон. І там, в цьому заводі, я був бухгальтером. Мій батько був частково власником цього заводу і цього товариства, молочарського. І коли його вбили, решту забрали на Сибір, я один залишився там, починаючи з 17–ти років. А потім перепідготовка в школі й так далі. І мені запропонували, щоб я ліквідував те, розподілив машини. Знаєте, для перегонки молока на сметану були т.зв. сепаратори. То дорогі машини, закордонні, і щоб я ці машини, реманент на філіях, в селах, до кожного колгоспу приділив, себто, щоб — фактично то все було вже забрано — треба було тільки паперово розподілити то. І я тим займався більше двох років. Там треба було їхати на місце, перебирати, що є, записати, а крім того я сам витягував. Бо десь треба було робити. Мені пропонували колгосп, як я вам казав, відмовився, аж поки мене не судили. А потім, коли мені дали п´ять років умовно, чому умовної, бо в районі не було бугальтерів і вони сподівалися, що мене таки примусять працювати. І так сталося, коли я взнав, що в мене є п´ять років, і що як не так ступлю, як вони хочуть, то зразу в в´язницю, і я буду п´ять років сидіти. Хто хоче сидіти? Я теж не хотів. І я пішов помагати в колгоспі. А після деякого часу в 33–му році, на початку.

Пит.: Що Вам платили тоді?

Від.: Трудодень.

Пит.: Так як колгоспникам?

Від.: Так, за бухгалтерію, то немає різниці. А на початку 33–го року мене мобілізували в район, в райземвідділ. Райземвідділ мене посилав по колгоспах, там де погано ведеться облік, щоб я поміг. І власне мені пощастило бути в віддаленому від району колгоспі, село Володарка, де я підганяв і сам намагався як довше бути там. Я оповів голові колгоспу, його прізвище я не забуду до смерті, добрий чоловік, він непартійний, Вербицький —його прізвище. Я оповів, в якому стані я лишив родину. Вони були голодні і якраз в оцей час сестра приїхала на відпочинок. Вона вчилася в Київському педагогічному інституті, приїхала на відпочинок, не було чого їсти й мати, й сестра почала пухнути. Я це оповів.

Пит.: А вони жили в Жміївці?

Від.: В Жміївці, так. Я оповів голові колгоспу, який стан у родині є, він запропонував мені, але щоб це було без розмов, 10 фунтів муки, і за тиждень праці. І ту муку в суботу я поніс в ночі, 12 кілометрів. Принісши додому, я почав готовити коржі. Вони не всилі, лежали в ліжку, мати і сестра. А я мішав муку з такими дикими бурячками. Там у тому районі, де я жив, там були піщані такі поля де пісок, і в пісках росли такі бурячки, дикі, невеличкий такий корень, але він був нешкідливий для

організму. Отже, я мішав той бурячок із мукою й зробив коржиків і попросив, щоб вони трималися ще тиждень і сам тоді пішов на працю, то треба було йти, не їхати. І так мені вдалося за декілька тижнів врятувати матір і сестру. І дякувати тому голові когоспу, Вербицькому, який зрозумів. В інших колгоспах в цей час, коли я ходив, і перед тим, скажемо, від району невелика віддаль, але велике село Старовичі й в один час, в 33–му році я йшов також до колгоспу до бугалтера, помогти йому, бо мені так сказали: — Іди туди.

І я пішов напрямець і понад цвинтар. І я побачив на тому цвинтарі страшну картину: куча трупів прикрита соломою, і видно то, і сморід страшний. І так я пішов туди, до села. Але я зрозумів, що там актив і особливо ті, які за кусок хліба чи за будь–що вивозять мертвих, а я побачив, що мені не можна запитати, чому й як? Бо якби я поцікавився і сказав, що я ішов і бачив, очевидно, я б теж більше вже не пішов туди. І ця картина в мене лишається і по сьогодні страшною в пам´яті.

Пит.: Чому там був актив, а не був в інших селах? Тобто, як вони рішали, що пошлемо туди актив, а туди ні, а туди так?

Від.: То напевно були власні активісти того села й може не всилу того, що він був активістом, а всилу того, що він хоче зберегти своє життя, а йому кажуть, що відвозь мертвих. Дають йому кусок хліба, то він проявляє свою активність, їде, шукає, звозить і так далі. Але там активісти також були. Може вам коли–небудь оповідали: були прислані з Москви 10.000–ники і 25.000–ники, й от в багатьох, а особливо в великих селах й недалеко коло районного центру там їх було, і вони робили своє зле діло. Вони командували, що мають робити й бачили, де можна, так сказати, зробити зле діло. А й навіть мені особисто чулося розмову їхню, як вони між собою говорили й до активістів, яких вони переконували, що мають робити. То вони заявляли, що партія і уряд не перед чим не зупиняється, але колгоспи будуть зроблені, бо будуть колгоспи, то–то значить, ближче, так сказати, вони йдуть до комунізму. Отже, їхні заяви, що ні перед чим не зупиняться, вони на кожному кроці це робили, заявляли, так сказати, переконували, щоб не були боягузами, не були, так сказати, противниками і особливо страшили, якщо хтось хоче заперечити в тому, то його зразу, так сказати, відокремлюють, що ворог народу чи що. Ну, так люди, одні не побояться того, другі із–за власної шкіри побояться. А в інших селах, в багатьох селах, таких, як Кухарі, Вовчків, там також була велика смертність, це величезні села. Але я особисто не міг бачити того тому, що було недозволено десь йти до тих цвинтарів і взагалі говорити з селянами. І особливо, коли я йшов помагати бугалтеру чи рахівникові, то я мав тільки з ним контактуватися і хто прийшов мене запитав, голова колгоспу, чи що, я мав відповісти, але виходити, говорити з колгоспниками — мене б зразу звідтам вигнали. Отже, я сидів, як у в´язниці, помагав рахівникові чи бугальтерові, залежно який колгосп і яке рахівництво.

Пит.: А як Ви їм помагали? Чи Ви мусили фальшувати щось?

Від.: Ні. Це, скажем, йде сівба. Є комірники, які віддають зерно для посіву й складають допевне документ: пшениця, гречка, овес і так далі видана на посів — стільки то, і в цьому ж є певна вартість, оцінка. А тоді цей документ приходить до рахівника чи бугалтера, або їх декілька сидить і вони мають записати по книжках. Отже, тоді, коли то були люди трохи грамотні, але незнаючи, як його записати. Отже, я мав показати, як його записати, бо я мав інструкцію з Києва, інструкцію, так сказать, обласного земельного управління, як має вестися бугалтерія та. І тому я показував рахівникові: отак треба записати, отак треба записати, щоб було видно. Я кажу, що то були лише дещо грамотні люди, але фаху як бугалтера чи рахівника в їх не було, треба було їм показувати. Бо пізніше, скажем в 34–му, 35–му році, мене прийняли інструктором–бугалтером, в мене було двоє помічників, я був старший інструктор–бугальтер. Отже, тоді вже всилу того, що в колгоспах не було фахових рахівників, то районний відділ народної освіти дав розпорядження вчителям у школах у кожному селі, вчитель мав помагати тим рахівникам. Бо так заплуталося те рахівництво, що ніхто не знав скільки хто заробив трудоднів, скільки на посів видано, скільки колгоспникам видано. Все було загущено, заплутано через те, що не було фахових рахівників. Отже, то помагали вчителі й плюс нас трьох, значить мене й двох помічників моїх. Ходили по селах, не їздили — ходили й помагали рахівникам як вести те рахівництво.

Пит.: А це було ввесні 33–го року?

Від.: Ні, це я вам оповідаю про пізніше. В 33–му році я був лише мобілізований на підгонку. Посилали мене туди, куди їм було потрібно. Я не мав ніякого права сам керувати. А в 34–му році, в другій половині, мене прийняли на працю в райземвідділ, на працю інструктором бугальтером. І з того часу я вже сам, так сказати, оскільки було приказано вчителям і теж їм також, учитель — учитель, але рахівництво він не знає. Але йому легше розказати, оповісти, бо то він учитель, грамотна людина. Отже, я зустрічався з учителями, оповідав їм і мені було, скажем, навіть так цікаво мати зв´язок з культурними людьми в той нещасливий час. Але в 34–му вже було трошки легше.

Пит.: А що Ви бачили під час 32–го і 33–го роках?

Від.: Оце ж я вам оповідав.

Пит.: Ну, родина жила в Жміївці тоді, а Ви ходили по селах.

Від.: А я ходив по селах, помагав в рахівництві. Був мобілізований, так сказати, районний земельний відділ, чи районний виконавчий комітет мобілізував мене, й я не мав права відмовитися, а куди послали, туди мав йти. А крім того, я мав умовно присуджених п´ять років, я не хотів йти на п´ять у в´язницю, я йшов і помагав. Це все, що я можу вам сказати.

Пит.: Добре. А що Ви можете сказати про процес колективізації?

Від.: То є, значить, як починалася колективізація. Так?

Пит.: Ну, і до колективізації. Яку частину урожаю мав дати селянин державі?

Від.: А того я не можу сказати, тому, що я не був зв´язаний, тоді я не був зв´язаний з цим, так сказати, мене цікавила праця моя в маслозаводі, значить, я не вникав скільки він мав. У всякому разі селянин мав досить, так сказать, збіжжя для власної скотини й для себе. Бо, скажем, коли в власному розпроядженні є те, що людина зібрала на полі, то ж вона може, так сказати, не все показати. Тоді ще не було контролі під час НЕПу, такої. Контроля почалася тоді, коли, так сказати, почали усуспільнювати до колгоспів скотину, реманент і перше насіння на збіжжя. Тоді власне почалася контроля. І що й привело, так сказати, та контроля, починаючи з 1930–го року до 33–го. То ж на кожному кроці колгосп давав колгоспнику грами хліба на прожиття. В приватному користуваннні, крім пташки, не було нічого. І невеличка дільниця огороду, що там можна було — картоплю, буряк посадити і так далі, але картоплею й буряком тяжко було вижити. І це одне. А, подруге, що партія і уряд, як почалася колективізація, то вони зустріли опір селянства. І я думаю, бо село не хотіло йти в колгосп, це цілком зрозуміло. І для того, щоб примусити селянина йти до колгоспу, від нього забирали все, що він мав.

Пит.: Що вони зробили з тими речами?

Від.: Що вони зробили? Забирали? Скажем, реманент вони брали, то ж брали разом з тим коней, усуспільнювали в колгоспі коней. То реманентом обробляли вже колективно, так сказати, землю. Але такої кількості не було потрібно. Все лежало то на дворі й гнило. Або розібирали приміщення в колгоспників, уже селян, для того, щоб збудувати колгоспне якесь велике приміщення. Поклали його також на дворі й не було кому будувати. Бо то ж, скажем, після 30–го року мати таке харчування вдома, то людина неспроможня, і те, що звезли забрали від селянина, все воно згнило, не використано. Так само з скотиною, яку забрали. Людина в приватному користуванні, вона щось найде для того, щоб як брак харчів для скотини. А в колгоспі, хто буде шукати і як люди самі голодні, недостатньо живлені. Так само для скотини не було достатнього відживлення і все те, так сказати, худло й пізніше дохло з голоду. В всякому разі та картина була дуже жахлива, й уряд, і партія вирішили штучно зорганізувати той голод, цебто кат Сталін із його компанією вирішили організувати, віддячити селянстві за попередній опір. Вони не хотіли розуміти, що безладдя в колгоспі, що це їхня вина. Вони обвинувачували селянина, це вина селянина. Зовсім не так, бо ж і навіть сьогодні, коли починають міняти, давати колгоспникам більші огороди й так далі, вже й сьогодні побачили, що то була їхня страшна помилка. Але вони не хочуть признати.

Пит.: Чи Ви думаєте, що вони колективізували все так? І тоді люди почали вмирати, бо не було досить для себе й досить для родини? І чи Ви думаєте то був, як то сказати, чи вони організовували голод перед тим, перед тим або після того?

Від.: Вони підготовляли. Вони підготовляли, тому що то поступово забиралося все від селянина, все що він мав і в 31–му році і в 32–му, вже навіть кусок хліба від селянина забирали. І то було видно, що то є, влаштовують голод, не тому, що нема що їсти, бо ж, як відомо, за кордоном вони оголошували, що в них найліпше життя і продавали хліб за кордоном і, так сказати, там переповнювали хлібом своїм і тому ринок обезцінювався там, бо вони давали за безцінок, це значить, той хліб, який забирали від колгоспника, від селянина й продавали там, за кордоном. А, мало того, навіть зерно, я сам очевидець, на станції Малин зсипали зерно коло зерносховищ, бо були заповнені, й надворі, і те зерно росло. Але борони Боже, щоб туди когось пустити, щоб хтось узяв мішок того зерна, чи хоч жменю. За те стріляли. Так що то без сумніву той голод був організований спеціяльно партією і урядом комуністичним.

Пит.: Вони знали, що, якщо люди не хочуть йти до колгоспів, що голод буде. Вони те знали?

Від.: Так, так.

Пит.: А як провадили посівкампанії?

Від.: У колгоспі?

Пит.: Так.

Від.: Значить, на початках, з боку агрономії було дуже невдало, бо тією скотиною худою тяжко було обробити землю так, як належиться і тому та посівкампанія проходила повільно й неякісно. Чому? Тому, що, ще раз повторяю, що не було достатньої тяглової сили. Трактори, тоді що було на початках мало тих тракторів, а якщо вони були, то вони через, як кажуть, коні псувалися і не працювали також добре.

Пит.: Коли організовували МТС?

Від.: А то пізніше, в якому році, повірте, я не можу вам сказать. МТС? Уже трохи пізніше. Тоді, як побачили, що в колгоспах трактори працювати не будуть, і тоді, коли підготовили механіків, послали в школу, чи щось таке. Тоді почали організовувати МТС і, скажем, трактори, вони були справніші, бо ж механіки були. Але все рівно, все то було, що ми бачимо в Америці, як трактор працює. То було дуже примітивне й все рівно праця була некорисна й неякісна взагалі. І причина неврожайності також від цього залежить. Правда, з посіву 32–го року, 33–ій рік був добрий урожай. Значить, назвати його добрим не можна так, але він був можливий для колгоспника, який був голодний, то вистачало. Але тому, що партією приказано не дати, бо вже вони приготовили людність на смерть.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, коли люди перші почали вмирати з голоду в Вашому селі?

Від.: Значить, я вам попереду оповім, що в моєму селі 30 відсотків забрано в 29–му році.

Пит.: Скільки то було господарств?

Від.: То понад 20 господарств. А решта людей не була охоплена якоюсь, так сказати, пропагандою, чи що. А крім того, не було сільських активістів, не було комсомолу там, а були чужі люди —голова сільради, голова колгоспу, чужі, й тому вони не знали хто має, хто не має. І як вони не були обізнані і тому люди в тому селі голодні були, але смертності я не помічав. Бо ж окремі села, які зуміли заховати, чи не було активістів, то вони лишились, хоч тяжко було їм жити, але смертності або було менше, або не було. В моєму селі, де я жив раніше, Жміївка, не було смертності.

Пит.: Як люди спасалися, що вони їли, все що було?

Від.: То я хочу вам сказати, що одні не зуміли. Чому голод створений, бо забрано все. Тут, у цьому селі не забрали тому, що були чужі люди в керівництві, а власних активістів, не було, бо молодь утікла до міст. Молодь із села, товариші старших, сказжем, тоді батьків коли забирали, молодь утікала, бо то є молодь. Тепер, молодь середняків товаришували з молоддю багатших, ті втікають, і другі втікають. Скажем, у той час я належав до молоді. Я не міг утікати, бо лишилася мати з дітьми. Батько був убитий. Я не міг утікати. А крім того я був зайнятий, мені був приказ, мене схватили, приказ ліквідувати той маслозавод. А потім суд і так далі. Отже, мене примусило бути недалеко, але я не завжди був у цьому селі, бо посилали мене в 33–му році по багатьом селам.

Від.: Комнезам, це раніше був. Комнезам, це був з початку революції і приблизно комнезами були десь до 25–го, зрештою мені тяжко пригадати дату, до якого часу були комнезами. Але початок їх, то в часів революції, з 20–го року, комнезами були. А чи в

цьому селі комнезами були, в Жміївці —не пригадую, я не думаю, що були. Бо це село порівняти з другими, то той, який мав найменше землі, найменше господарство, то в другому селі він був розкуркулений. Але це село якби розкуркулювали, порівнюючи з іншим селом, скажем село Олізарівка, сусіднє село, там найбагатший розкуркулений, то в цьому селі найбідніший буде.

Пит.: То значить, то було дуже багате село?

Від.: Дуже багате село і вони не вирішили його весь забрати на Сибір, бо велика площа землі. Треба ж, як організують колгоспи, багато присилати туди чужих людей, але все рівно, всіх забрати, то величезна площа б пуста, незасіяна.

Пит.: А чи була церква?

Від.: В цьому селі? Ні, не було.

Пит.: Ні?

Від.: Не було.

Пит.: Ніколи?

Від.: Недалеко, недалеко, село Сидоровичі. Це село належало до церкви в селі Сидоровичі.

Пит.: А як довго існувала церква?

Від.: Церква існувала до 25–го року, тому я думаю, бо священик був там і я сам крадькома ходив, і родичі мої ходили.

Пит.: Чи то була авоткефальна церква, чи російська церква?

Від.: То була українська церква, але відправляли не українською мовою і не російською.

Пит.: Старослов´янською?

Від.: Старослов´янською мовою. А знаю я й автокефальну церкву, це в селі Вовчків, автокефальна. Це тоді, як товариші мого батька вирішили панахиду відправити по батькові. Це в час НЕПу, то десь так в 28–му році, то в нас ще були коні, і в брата мого були. То ми їхали десь 80 кілометрів. Нам сказали, що привезіть священика, який відправляє українською мовою, то ми поїхали в село Вовчків, привезли священика й він відправив панахиду по батькові. І приїхало тоді багато знайомих з Києва, але тільки по панахиді вони зразу поїхали і лишили матері в той час 500 рублів. Я мав в 28–му році 18 років, це не дуже великий господар. Отже, матері дали на втримання нас. Це були кооператори петлюрівського покрою, і один з них —Кость Володимирович Лисовський, який був найліпшим другом батька — зорганізував панахиду, і він отримав пожертви від своїх колег і передав матері.

Пит.: А чи Ви знаєте, що сталося з тією церквою, автокефальною?

Від.: Що сталося з тією церквою? Значить, я був пізніше й питав селян, то скажу, що священика заарештували, а церкву закрили.

Пит.: Хто очолював боротьбу проти церкви?

Від.: Це було друге село й мені дуже тяжко сказати. То з району наказ, а район мав наказ з Києва від уряду. І все це робилося урядом, не ким іншим. Кого вони присилали, щоб закрити, чи арештувати? Своїх, тих службовців, які для них працювали. Вони присилали заарештувати священика, чи закрити церкву, замкнути. Я не знаю, але я не вірю, щоб селяни йшли закривати церкву свою.

Пит.: Навіть комсомольці?

Від.: Комсомольці могли то робити, але чи були там комсомольці —я не знаю. Могли комсомольці йти, але хтось би мав приїхати з району й послати комсомольців закрити церкву. Але голівне, що не комсомольці ролю відігравали, а відігравали ролю закрити чи не закрити з верху, й цих комсомольців тільки посилали виконати таку працю: побити вікна чи подерти ризи, отаке. Я пригадую, що район розважив, де я працював, і я бачив там таку картину. Це був 34–ий рік, *yeah*. Один із поліцаїв, чи міліції, поліз скидати хреста, бо там уже клюб зробили. Він скинув хреста, це всі бачили, й я бачив, скинув хреста, але що сталося з ним? Він зліз, усе в порядку. На другий день кажуть, що він десь пішов у родину й чоловік тієї родини йому розрубав сокирою голову, і він жив три дні, мучився і помер. І між людьми йшла розмова, й я вірив, і вірю сьогодні, що Бог віддячив йому за те, що хреста скинув. Це не анекдот, повірте мені, суща правда.

Пит.: Вертаючи до голоду. Як скінчився голод?

Від.: Перш за все перестали відбирати хліб, останній кусок хліба. Той мінімум, який припадав колгоспнику від урожаю. Значить, колгоспник не міг мати достатньо

калорії, щоб себе втримати, але щив, бо ані м´яса, ані молока не було, лише той кусок хліба. Але той кусок хліба врятував селянина, колгоспника 34–го й після 30–го, навіть усе отримавши урожай 33–го року. Бо самий голод до збору врожаю закінчувався. Знебачити, той мінімум урятував людність. Сталін із своїми прибічниками віддячився дикою помстою, але все таки вони хотіли, щоб колгосп таки існував бо виморуть всіх, значить нема колгоспів також. Тому вони дали розпорядження, чи що там таке, щоб збільшити вартість трудодня, чи там, чи грами збільшити. І тому припинили, припинився, припинився голод. Бо голод наступив, ще раз повторюю, не всилу того, що не було, не було зерна, не було хліба з чого зробити, ні, а всилу того, що був наказ створити голод.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про тодішніх політиків? Напиклад, чи Вам були відомі такі, як Скрипник, Постишев, Косіор, Каганович?

Від.: Так, відомо. Каганович, це мій земляк. Думаю 20 кілометрів, село Кабани, а три, чи скілько їх було, братів. Я був у тому селі. Бо це село зроблено за рахунок держави, побудовано приміщення, в селі, де родився Каганович, гарні будинки й так далі. Бо туди возили цих, що приїздили на візиту до СРСР, подивитися, як господарюють. То туди возили показати, як виглядає колгосп. Але коли кого возили, каже, що покажіть мені інший колгосп, *no*! Бо то за рахунок держави зроблено все для показу, бо там це Хабинський район, Київської області, село Кагановичі. І в Димрі, там де я родився, також був колгосп спеціяльно побудований за державні гроші, де туристів привозили й показували, дивіться, який гарний колгосп. Розумієте, то замилювали очі туристам. І тому Кагановича перш за все також виконував приказ Сталіна і, так сказати, організував голод також. Мало то, що Сталін у Москві приказав, а хто ж особисто виконував? То Каганович, Постишев. Скрипник — то зовсім інша особа. То український комуніст, який помагав будувати комунізм, але він думав, що може бути й Україна самостійною, і може бути національний комунізм. І от який великий чоловік і розум, але помилився і за ту помилку дав кулю собі. Таке саме з Хвильовим, і таке саме з Любченком. Любченко, це був при Постишеву, як не помиляюся, головою Раднаркому УРСР. Я якраз був у Києві, як він застрелився. І він також, так сказати, думав, що Україна буде самостійною і так далі, але коли він бачив, що голод і що приказ є, так сказать, нищити український нарід, то він також собі кулю послав, але він також чекав, що його можуть взяти.

Пит.: А що люди говорили про те, що Скрипник і Любченко застрілилися?

Від.: А люди говорили те, що я вам сказав. Що вони сподівалися української самостійної республіки, хоч комуністичної, але так воно не сталося, а все рівно й Скрипник, і Хвильовий, вони належали до УКП — Української Комуністичної Партії. А для Росії, для Москви і для Сталіна, ніякої УКП вона не визнавали. Має бути, так сказати, інтернаціональний комунізм, а не український, і тому не сьогодні–завтра вони також чекали арешту й розстрілу.

Пит.: Чи селяни були свідомі політики тоді?

Від.: Більшість ні. Були багатші, грамотні люди свідомі, але більшість; звичайно кожний селянин, він в своєму господарстві, і тим більше старші селяни. Вже пізніше намагалися, скажім, молодь посилати до шкіл, або при колгоспах, і особливо, коли перед колгоспами, скажем, починали забирати й висилати в Сибір, то молодь втікала в міста й хто попадав до школи, так сказати, йому вдалося десь знайти працю і пішов до школи, вчився. То така категорія молоді була свідома, але в більшості селяни, вони любили свою землю.

Пит.: А що селяни думали про голод? Чи вони знали, хто це зробив?

Від.: Звідки вони могли знати? Вони бачили, що відбирають від них кусок хліба. Звичайно, серед людей було відомо, що кат Сталін, що він є такий, для більшості було відомо. Але тільки кат Сталін? А не кат Каганович чи Постишев? Якби ті запротестували, скажем, кату ті люди, які не хотіли цього зробити та запротестували, то не було б голоду. Але вони цього не робили. Так. Хоч Хрущов пізніше й написав там книжку якусь. А хіба він не прислужувався в той час?

Пит.: А Ви сказали, що Ви познайомилися з багатьма вчителями. І вони мусили навчати, що наприклад, дякую товаришу Сталіну за щасливе дитинство, щось таке.

Від.: Зараз, за щасливе життя.

Пит.: І як могли вчителі то зробити? Чи вони також були партійні? Чи вони тільки то зробили, щоб самі могли їсти?

Від.: Значить, вони вчили те, що їм дано народною освітою. Від себе він нічого

не міг. Те, що дала народна освіта, те вони навчали в школі, бо як вони від себе б щось навчали, їх би арештували й послали в в´язницю, то й все. Той, хто хотів, хотів жити, чи йому подобалося, чи не подобалося, він мав це робити. Багато вчителів арештовано було, багато заслано в Сибір, але багато вчителів, так сказать, лишилося в школі. Бо то єдина культурна сила в селах, єдина. Серед учителів, я б не сказав, щоб багато було партійців в тому районі, про який я знаю. Бо, скажем, я знаю завідуючого десятилітки в селі Залішани, був брат товариша мого батька, Володимир Лисовський. Він не був партійний. І в час війни, було відомо — він залишився вдома, не пішов — то його партизани більшовики вбили. А й багатоьох вчителів я знаю. От, скажем, навіть тут один помер учитель, якого я знав в селі Сидоровичі. Він не був партійний, але йому сказано було помагати. То й я познайомився з ним і тут, коли приїхав, то побачив, що це він є. Він помер, шкода. А що старі, ми не будем довго жити, бо один то раніше, другий пізніше помер.

Пит.: Але він мусив не вчити те, що йому сказано?

Від.: Так, так. Є тут багато вчителів, також які були там вчителями, він учив теж і молодь там.

Пит.: Чи люди колись спротивлялися, наприклад, колективізації?

Від.: Ну, аякже? Та ж то причина, чому й голод влаштовували.

Пит.: Чи цей спротив пішов з розмов, що були такі спротиви, але в тому районі, де я був, був спротив, не йшли до колгоспу. Оце все, але тоді, коли, коли в нього забрали все, він не міг спротивитися. Що може спротивитися людина одна, коли до нього прийшли забрати все, з рушницями, розумієте, поліція з пістолями й так далі. Що, як він може, коли в нього тільки руки.

Пит.: Чи були, наприклад, так звані бабські бунти?

Від.: Бабські бунти. Чому не були? Були, були. Та ж скільки жінок арештовано. Я вам, щоб ви не забули, дам книжку про жінок і дітей в СРСР.

Пит.: Добре. А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Відомі з розмов чи з оповідань.

Пит.: А що сталося з людоїдами?

Від.: Людоїдами? Я чув різні поголоски. То тільки чутки, а взагалі, я не бачив того. Що арештований? Засуджений? Як засуджений? Чи арештований? Я не можу ствердити на 100 відсотків, бо я не бачив.

Пит.: Чи були накази проти людоїдства?

Від.: Не пригадую.

Пит.: Чи Ви знали, чи був голод в Росії тоді?

Від.: В 33–му році, ні.

Пит.: Ми тепер знаємо, що не був. Але тоді чи Ви знали?

Від.: Ні, не було голоду — знали, бо ж з України багато йшло до Росії шукати хліба й там або доставали, або повмирали і скажем, Вороніжська, Курська області в Росії. Там багато наших українців загинуло, хоч Вороніжська й Курська, там переважно більшість українців живе, але все рівно то Росія, там голоду не було. Голод був на Кубані, це відомо, а в Росії я не чув, щоб був.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до цього? Бо я не маю більше питань.

Від.: Наразі ні.

Пит.: То, тоді дякую за Ваше свідчення.

Anastasia Kist' (Kiss), b. December 12, 1901 in a Kiev adoption home,grew up in the village of Cherniakhiv, Kaharlyk district. Narrator never went to school and, at the age of 15 when her stepmother died, worked in a factory and enrolled in adult education courses (*liknep*). In 1933, factory rations were poor and discipline harsh, including the death penalty. Narrator was mobilized to help harvest sugar beets in the village of Pshenychnyky, Kaniv district, because there were no local villagers left with enough strength. Narrator saw starving peasants and orphaned children who came to Kiev.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Анастасія Кість.

Пит.: В якому році Ви народилися?

Від.: В 1901–му. Мені буде 12–го грудня 85 років.

Пит.: А де саме?

Від.: Я народжена в Києві, а тільки на селі виховувалася; село Черняхов. Я сама, я батьків своїх не знала. Мене так як взяли з приюту.

Пит.: А що сталося з батьками Вашими? Чи вони померли чи що?

Від.: Не відомо. Абсолютно я батьків своїх не знала. Нас брали з приюту, а з приюту платили.

Я виросла в селі, а пізніше вже, як помер чоловік тієї мами, яка мене виховувала, то я пішла в службу.

Пит.: А скільки Вам було років тоді?

Від.: Тоді було, може, років 15. Мене брали так як пастушку, корову пасти. А я рядом на одному покосі з годподинею в´язала. Ой, я дуже тяжке життя перенесла, страшне. І ще так, як було в них, хворі вони, старші люди були, і господарь, і господиня. Ну, й останнє хлопця вони мали. Знаєте, все на моїх руках було.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте про революцію, бо Ви мали тоді 16 років?

Від.: Знаєте, я школи не мала, я до школи, бо не хотіла страшенно школи. Так у нас дивилися. Правда, вже як постали совєти, то я тільки пішла до школи один тиждень була. Мене забрали з школи. Ну що, одітися або взутися в що нема. І кажуть: Треба картоплю копати, буряки копати, не школа! В нас було дуже з школою тяжко, дуже. А вже пізніше, як я в фабриці працювала, правда, тоді лікбези були, вони заставляли вчитися. То так, я ходила до лікбезу щось отако пару тижнів. Я приходжу, а я була на праці, я ніколи не запізнювалася на працю, ні прогулу не робила, то я на праці була, на праці мене шанували, там у фабриці. Бо я боялася того Сибіру, щоб не заслали. *Okay*, то давали тим, які прогулу не роблять, хто не запінюється, лішші пайки давали. Вони так, знаєте, людей як дурили, там дасть більше крупи, там цукру, то я пайок достала і така щадила тим пайком, знаєте, щоб надовгіше було, і навіть не рухала, ще як ішла на роботи; неділі там ще не було, вихідний день був такий буденний. Пішла на працю. Я приходжу з праці, а в мене все забрано, що не було! Геть обікрали! Там, в тій Пущі–Водиці, де мешкала. Боже коханий, ну як мені вже той лікбез —ну, не йде в голову абсолютно! Я так полюбила аритметику, й так мені дуже добре йшло, а то псувала(?)ні школа: холодно, зима підходить, ані чим укритися, ані взуться в що, ані того годинника немає; ну так, прийдеш, заснеш, з тієї праці, і дивися чи йде трамвай, щоб не пропустити першого трамвая, бо боялася, щоб не запізнитися, бо дисціпліна сильна була! Ну й отак працювала до 33–го року в фабриці. А яким то я родом, що я старалася, старалася як найшвидше вийти з фабрики, щоб десь таку праці на вотрі знайти, або на кухню піти, щоб хоч трохи ожити, бо ті фабрики вже направду, що ноги левде тягала; не тілько я, а взагалі робітники. То, Боже, поки я вирвалася з тієї фабрики, то було дуже тяжко — а не було що їсти.

Пит.: Скільки кілограм хліба давали робітникам?

Від.: Там категорії були. Три чвертки хліба на день. До того, ще й сестра зі мною була. То я піду, це ж на картки, дістану той хліб, і як я йду додому, й потрохи щипаю, Боже дивлюся, а ще ж і Марусі треба, а що ж я Марусі? То мені так і жаль її, і я з´їм, чуть не з´їм той хліб. А вона й каже: —Де ж хліб?

Кажу: —Маруся, я якось помаленьку щіпала, я не знаю.

Ну, що є там півтора фунта хліба на двох на день? А більш нічого немає, абсолютно, абсолятно нічого немає. Я ж кажу, прийдеш на фабриці обід; тобі обіду або не стане або гудок, вже перша година, ти мусиш іти. Їх не цікавило, чи ти обідав, чи ні. Ставай на працю вчасно, а як не станеш, то зараз тобі пришиють справу якусь. Бог знає що! В нас там був один на фабриці. Я так була, а він був переді мною, там де заготовляють заготовки. Він був механік, і там псувалися машини без кінцю і за нього був простой. То його судили на фабриці. Боже! Як я пригадаю, то мені аж мороз ходить: він такий жовтий сидів, як жовток! Та жінка ні жива, ні мертва, і доньки сиділи коло нього, всі робітники були, й присудили, й розстріляли його. Зараз з фабрики взяли на розстріл його. Там люди боялися, бо то страшна дисціпліна, страшне, не так як тут і на президента валяють і Бог знає що, а там — борони Вас, Боже, борони Боже проти радянської влади щось писнути, борони Боже!

Пит.: Чи Ви могли б щось сказати про голод?

Від.: Так як на село нас тоді зібрали на збиральню компанію: ввечері не почуєте ніде півня спів. Так як у нас було на селі, то півні співають. Ніде — ні пса не побачите, ні кота не побачите, тільки стоять хати й бур´янами позаростали. Темнота невиносима, страх, один страх! Я кажу, ми тоді на селі, то й страшно було. Тих людоїдів також боялися. Ну, а все таки на селі, як уже ми поїхали, то хоч на свіже повітря. Від тієї затірки, а ще Богу дякувати, що ту затірку мали, а вже як приїхали на фабрику, то вже нам було трошки ліпше було. А на снідання, як рано прийдеш у фабрику там вінігрет, вони називали, з буряків тан, із гнилих помідор. Розхватають! Моментально розхватають! Хліба нема. За хліба й слова не було!

Пит.: Ви раніше оповідали, як вони вивезли Вас до села збирати.

Від.: Так. Я ж кажу, як нас привезли в Канів, то ми тоді навіть були в Тараса Шевченка на могилі. Я використала той момент; не тільки я — всі ми були.

Ну, то нас привезли до Канева, а тоді в село нас призначили, село Піщаники. То перший день пішли до сільради. Не знаю де то, для кого вони варили супу таку, що й пес сьогодні не їв би, а ми їли й ми були раді тому. Пізніше ми пішли на другий день ті буряки провіряти. Ну, й я знаю, як треба біля тієї землі ходити, то я знаю який бур´ян виривати, а який буряк підгоротати, а ті, що з міста, переважно не знають, бо вони не робили на землі. Я глянула назад, а в неї бур´ян стирчить, а буряки боком лежать. А той десь заворонився, той наш старший, що над нами. Я кажу: — Ви дивіться, що робиться. Вас, кажу, Сибір чекає.

Він, як глянув, каже: — То правда, каже, плян. Каже, ти йди, каже, з рядків сходь, покинь рядки, і дивися за ними.

Я стала над ними, значить, їм казати, показувати, як треба полоти, й що бур´ян треба виривать, а буряк — обгортати. Вони стали на мене кричати: — Що ти командуєш?!

Okay. Я зараз старшому сказала: — Я ліпше буду полоти, щоб на мене не кричали.

Ну й він каже: — Ми, може, зробимо, що мобілізуємо кухню й самі будемо варити. Когось вибиремо.

— Я, каже, думаю, що ти багато розумієш.

Ну й правда, нам дали кухню, знайшли таку хату, що мав котел.

Я варила тричі на день таку затірку без мазилива, жадного мазила, тільки ходила в ясла ті, де діти й може пару літрів давали молока на той котел, так тільки чути, що забілилося було. То як я було піду за молоком в ті ясла, ті жінки колгоспниці дітей поприносили в ясла, і там нічого не простеле, абсолютно, й ті діти маленькі, на траві сидять, я того ніколи не забуду, як ті ручки, маленькі, але отакі ручки розпухші, й вони дзьобали бур´ян, їли, ті діти. Ага, ще їм накришили, що їдженя давали — сирих кабачків. Отих динь накришили й вони гризуть, ще й зубиків навіть немає в тих дітей. Маленькі такі, по рочку, може, там більших не було, такі діти, ще й менші. Було, як подивися, то станеш і плачеш над ними. Ой, Боже, за що ж та дитина бідна терпить? Ну, то я варила тричі на день і тих врятувала господарів, де ми були. В них було шестеро дітей; вони йшли або в поле, в колгосп, а давали з сільради там муки такої, з остюками, ну, але ми дякували й за те. То я тричі — на снідання, на обід і на вечерю тим людям відливала тієї затірки, виносила в комічину таку, то вони прийдуть з поля, понаїдаються; вони так уже, як ми їхали додому, вони вже так дякували, Боже! Той господар каже: — Якби, каже, не ти, то ми б не витримали тих б жнив, і діти наші були б, може, померли.

Ну, приїхали, та й знову до своєї праці взялися на фабирці. Ну, там, як жнива вже трошки, як став ще Хурщов, то́ тоді вже й на селі трошки ліпше стало; він трошки дав городи, а то позабирали геть, городу не мали права садити — зараз податки! Як буде чоловік робити! То я думаю, що так далі я ж кажу, як стало вже після жнив, то трошки вліпшилося і вже перед війною навіть поліпшило багато, вже хліб став без карток, і трошки так уже продукти, вже трошки ліпше стало, а так, щоб задуже, то — ні! Не можна сказати, а все таки ліпше проти 33–го й проти 32–го років.

Пит.: А Ви тоді жили в Києві, так?

Від.: Так, так, в Києві.

Пит.: І чи Ви бачили багато голодних селян, які приїхали?

Від.: Сильно. Сильно! Я на село їздила. І ще моя кума приїхала; вона в Києві була і поїхала, бо переказала мама, що хоч, може, які корки з хліба де знайдеш, щоб ти привезла. Ну, й вона щось там трошки назбирала, корок якийсь, і повезла до мами. Я настрашилася, через вікно в другу комнату, через вікно і на станцію, на потяга і до Києва. Селяни падали як дрова, як дрова падали! То що, може, бачили ви на *television*, бо я то все бачила, то свята правда є, то не є байка, не думайте. Я тоді так наплакалася, бо я ... бо я сама то переживала й голод, біду, нещастю й бачила тих людей своїми очима. Найбільше я бачила тоді, як у Каніві, як на збиральню кампанію ми їздили, що хати пусті стояли, скрізь хати пусті, де–не–де тільки збереглися люди в дворах, де яка–небудь коровчина була, яке молоко. Ми бур´ян рвали, жаби ловили й тим спаслися. Та тут у нас одна пані є яка розказувала, що їх п´ятеро дітей було, то тільки батько спас їх жабами: ловив жаби й годував тими жабами. Я ще забула сказати, що давали жрати нам там супу, сою, ще була соя на друге. Такі пляцки робили з сої, а вона нудна страшенно! Я пару раз обід дістала і ту саму сою їла, вкусила, як ішла догори, вона сольона! Я ніколи її не забуду, тієї сої! Я сказала: — Буду вмирати, буду тримати той кусочок хліба, що на фабриці дають, а на обід більше не піду. І більше я не ходила на той обід, поки вже аж трошки ліпше стало. Та соя страшенно шкодить, страшенно! Вона є, так як мій чоловік розказував, що де то люди живуть тільки на сої, тілько вони привичні до того, а ми, то ні! Там, правда, коржики якісь такі пекли, тільки не можна було докупитися, то дороге страшенно, і то комуністи тільки брали, а таким як ми, робітникам, то нам було дуже тяжко! І дивитися на те, і перенести було той голод, я не знаю! Ой, Боже, Боже коханий!

Пит.: Які були обставини в гуртожитку, де Ви жили?

Від.: То не гуртожиток був, я вам кажу, то було помешкання тих господарів, вони в лісу жили, в них свої хати були, а літом — приїжджали на дачі, а зимою, то вже пусті. І таким робітникам наприклад, з фабрики, не було дуже добре, не було помешкання де знайти, страшне з помешканням було. Ну то 20 кілометрів від фабрики було, від Києва, то так як на край Дітройта, наприклад. То ми наймали помешкання. Я п´ять рублів платила, кімнаточка, ліжечко манюпуньке, то ми вдвох на тому ліжку, загорнемося з сестрою. Зимно! Страшенно. І тут боюся, щоб не проспати йще трамвая, то так, чи спав — не спав, та й або її буджу, кажу: — Маруся, дивися ти хоч, щоб трамвая першого, бо пішки йти, то страшне, 20 кілометрів.

То в 33–ім році, 32–ий і 33–ій, то був такий в мене тяжкий страшенно. І всіх нас, не тільки в мене. А що з тим голодом, то я вам кажу, що падали як мухи, а переважно ті бідні діти маленькі, як в тому колгоспі. Як поїхали ми на збирання; то було подивитися на тих дітей страх — ножки ті, як пузирчики і ручки так, як ота курка ходить і пасеться, так і ті діти, так от дзьобає той шпориш, бур´ян. Боже коханий! А тоді винесла там уже та господиня, що за ними дивилася, миску таких дрібненьких динь жовтих, дрібненко накришених, й воно гризе. Страх! Аж тепер мене морозить, як я то пригадаю.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, ай–я–яй! Ай–яй–яй, скільки їх було! Бо батьків повиселяли на Сибір, а жінки деякі й лишилися, а як на Сибір, як колгоспи ставили, то вони таких зажитих людей на Сибір. І зимою викидали на білий сніг, на морози; не мав права ніхто їх у хату взяти, наприклад, там ваша мама чи сестра: — Ви не мали права взяти — а–а! Бо і вам то саме, як хтось такий бідніший.

То дуже дітей було, їх називали безпритульні. Було так на базар ви підите, то страшне, страшне й не можна було пройти, так як тут, бо вони за грошима, а там було вийшов кавалок хліба вирвати де, в кого є, або яку шмату в кого, бо обідране, нещасне

таке. Ну, правда, їх пізніше стали виловлювати; їх виловили й також в Сибір повисилали. В мене самої, навіть два рази, з рук вирвав рубля, ну я догнала, отакий пацанчик маленький. Нема ні тата, ні мами в нього, в Сибірі — повисилали. Тепер у тих в одних господарів служила, їхній сусід був. Як він тяжко працював, той господар, Боже! Не було йому кавалок хліба коли з´їсти; він як біг, чи то траву бере там із рядном, ха–ха–ха, то сорочки селянські, то ви знаєте — в пазусі кусок хліба мав. *Ja*, бо не було коли, то праця. І його забрали, ніччю приїхали, в нього чотири синів було, але ті сини були вчоні в нього, но при ньому не жили. А вона, бідняжка, так у хаті і вмерла сама, старенька. То так багато, забула, знаєте, тепер на старші роки та голова така, все пригадати якось так не можу. Пригадаєш тільки так пізніше. Тепер ще в моєї товаришки також, батька, то такі люди були спокійні, направду, що такі тихі були, й йому, я не знаю, що йому пришили — прийшили ніччю, забрали і так як у воду його вкинули, і ще тепер одного — другий, третій — поляки були вони, Махлявські ті писалися, то я вже далеченько від них мешкала, тільки мені моя товаришка раз каже: — Ти знаєш що, каже, Махлявського забрали.

В них було троє хлопців і одна донька. І що він робив? Він вдома робив матраси. І ніччю прийшли, його забрали, Боже, також були такі релігійні люди, дуже славні люди були. І раз іду я так на *market*, а вона йде на *market*, бо там *box*–и не було, не так, що тут є, то там може щомісяця раз піти, й якраз я її зустрічаю, а вона так, бідна, йде й кіш такий несе, на *market* іде, а я кажу: — Тьотя Махлявська, чи то правда, що вашого чоловіка забрали?

Вона залилася сльозами. — І де вони так забрали? Другий тиждень уже! Де я не ходила, вони тільки сміються.

Кажуть: — Ми такого не чули, ми такого не знаємо. І по нинішній день, так як у воду вкинули чоловіка! Що вони таких людей повиривали ніччю, і то ніччю все! А мій чоловік, що був з Галичини? Йому батько, то він ще був самотній, йому батько прислав 100 долярів зі закордону, з Галичини до Києва, щоб він їхав, щоб міг вернутися до Галичини, то першим боргом чим він достане доляри, то вони присилають таке повідомлення, то він тільки дістав те повідомлення, а грошей ще не достав, а його ніччю прийшли й арештували, що ти маєш зв´язки зі закордоном. Він каже: — Як же я маю зв´язок? Дайте мені моїх спільників.

І 30 місяців сидів він. Так там було жити. І нині таке там робиться.

Приїхала до неї, мати не дивилася на неї, страшне, така здорова жінка була, а осталося двоє дітей, так дівчата, може, років було 10, а може, ще й не було, а хлопець був старший трохи, то як я було подивлюся, та дівчина така маленька, і ще родила одного хлопчика. Я кажу, як я приїхала, той хлопчик маленький був, такий файненький, то вона було однією рукою тягне його, годувати його. Ой, як було подивлюся. Ну, як щенятко тягне, бо не може, іще й сама варила там ще ті пічки були такі, що рогачем треба. То я було день і більше не можу бути, бо дивитися на то було прикро. А та дівчина була, що свистіла, як ви прочитаєте, вона мені тепер пише. Вона вже тепер своїх замужніх має дві доньки. То було на неї подивися, таке маленьке, іде на річку, пальці видно, чоботи ті порвані, й одні чоботи на всіх чотирьох — двоє дітей, батько й вона. То було як подивися, то страшне, страшне! Яке то життя страшне було, страшне! Тепер вона пише мені, вона не називає, що я є кузинка, а тільки „моя рідна мамочка." Ви ось прочитайте її лист, побачите. Вона все писала мені, щоб я їхала, до неї приїжджала. Вона з чоловіком розійшлася, каже, став пити і, каже, до дітей зле обходиться і до мене, то я, каже, нагнала його.

Пит.: На цьому я думаю кінчати. Щиро дякую за свідчення.

Case History SW39

Anonymous female narrator, b. September 1, 1904, on Zelena Balka *khutir*, Petropavlivka district, Dnipropetrovs'ke region. Much of the interview is conducted by narrator's son, who attempts to jog his mother's memory. Narrator, whose grandfather had 200 *desiatynas* of land and 30 head of horses, speaks at length on experiences during revolution, which was not kind to her family. Before World War I, narrator's family bought land in Voronezh area but were driven out as aliens during the revolution and settled in the village of Troits'ke, Petropavlivka district. During NEP "people lived well." Narrator's parents were dekulakized and expelled from their house along with their younger children. Neighbors were afraid to let them into their houses, and they went to the town of Makiivka, purchasing false documents. Narrator by then was married, and her husband was expelled from the *kolhosp*. In 1932 they also moved to Makiivka, where her brother helped them. People began to die of starvation in 1933. Narrator worked on a farm belonging to an ironworks and was paid 100 rubles a month until the official running it was fired. Narrator became swollen. She tried to get to Russia to buy bread but was forced to return empty–handed. Narrator heard of cannibalism but did not witness any cases. In 1932 the crop existed but was taken away. Narrator, who lost a five–year–old daughter during the famine, gives numerous examples of draconian punishments imposed on starving villagers who pilfered state campaign and describes a village campaign to destroy mortars and pestles. The famine in her area ended in 1934.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: Першого вересня четвертого року.

Пит.: А де саме?

Від.: Дніпропетровської області, Петропавліввського району, хутір Зелена Балка.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Хліборобом. Пшеницю, хліб сіяли. А тоді, як стала революція, їх вигнали з хати, забрали весь хліб, всю худобу забрали, все забрали й з хати повиганяли. В 33–му став голод, хліб же ж забрали.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про революцію?

Від.: Радянська влада забирала все в них.

Син свідка: А ти розкажи панні Веббер, як і чого Ви попали в Вороніж.

Від.: Дід купив землю.

Син свідка: Багато землі?

Від.: Вісімдесять десятин. І тоді мого батька відділив. Ми поїхали в 14–му році, 17–го року вже нас звідтіля вигнали.

Син свідка: Як була Вам там дорога, як Ви туди в´їхали?

Від.: Туди їхали потягом, а звідтіля кіньми.

Син свідка: А машинерію, таке, то там купляли, чи з дому везли?

Від.: Ні, там наймали машину, що молотить. Ну, що треба хліб убирати —наймали там, бо ми, як стала революція, то як батько дізнавсь, що вже там жити не буде. Всіх українців відтіля вигнали, які там понаїжджали, та зразу, а які давно жили...

Син свідка: А Ви машин ніяких не везли туди?

Від.: *No.*

Син свідка: Ні? Самов´язки, таке?

Від.: Бо там немає.

Син свідка: А де ж Ви тоді наймали їх?

Від.: А там. Косарку батько виписав уже. Як туди приїхав, так виписав і йому прийшла туди. Дід прислав туди косарку. Там тільки косами косять. А самов´язка тут у діда була.

Син свідка: А Ви тоді що? Перевезли туди, чи як?

Від.: Це ні, не брали туди самов´язки, тільки косарку дід прислав туди.

Син свідка: Як Ви туди їхали у Вороніж?

Від.: У Вороніж.

Син свідка: У Вороніж. Ти розказувала мені раніше, як там купляли молоко, таке все. Може кого цікавить це.

Від.: Та так.

Син свідка: Як там було, як там хати були в росіянів, таке.

Від.: У росіянів хати не такі, як на Україні.

Син свідка: Ні? А які?

Від.: Хати дерев´яні, миються в середині в хатах, не мажиться. І надворі.

Син свідка: Мажуться? А як? Глиною мажуть, так, чи чим?

Від.: У нас тут?

Син свідка: Так.

Від.: У нас глиною.

Син свідка: А там, як ви їхали, українські села були, так?

Від.: Також дерев´яні.

Син свідка: Також дерев´яні хати?

Від.: Вони ж там вже давно і давно жили.

Син свідка: Я розумію. Але чи була різниця як їдете в село? Які села там? Чи видно, що приїхали в село?

Від.: Ну та так. То що українське село, по–українському там і говорили вони.

Син свідка: Але як так на вигляд були?

Від.: Ну село таке, як і на Україні.

Син свідка: В садах?

Від.: В садах.

Син свідка: А російські села в садах були, чи ні?

Від.: Я там і не була, бо я була мала й не їздила по селах. Церква була українська. Служилося по–українському там.

Син свідка: А де, в кого Ви землю купляли?

Від.: Там пан жив, Петровський. Його прізвище Петровський, пан. І він може й знав уже, що буде революція. Три хутора населилося.

Син свідка: Українців? Приїхало з України?

Від.: Так, з України. Землю покупили в пана і там і населилися. Ну що, по сім років прожили і повиганяли.

Син свідка: Багато там знайомства там знайшли чи ні?

Від.: Та багато було.

Син свідка: Ну з ким, ну з українцями, чи як?

Від.: Ну з українцями.

Пит.: А хто Вас виганяв?

Від.: Вибачте?

Пит.: Ну, як прийшли.

Від.: Радянська влада?

Пит.: Революція, так.

Від.: Радянська влада й вигнала.

Син свідка: Хто вигнав?

Пит.: Хто?

Від.: Та партія ж та російська.

Син свідка: Ну розкажи, як це, як прийшлося вам, що вигнали.

Від.: Приїхали. Там були ставки через весь наш хутір. І проти нашого двора там їх приїхало чоловік може 30.

Син свідка: То хто, росіяни?

Від.: Росіяни. І сказали: „Это чтоб вас не было тут." За місяць, щоб нікого не було. Приїхали, заборонили, щоб нічого не продавали: ні хліба, ні скотини, нічого. Щоб усе оставалося там. Ну в мого батька було багато знайомства, українці. Так він ноччю і хліб продав, пшеницю, і скотину попродав. А вони нічого не давали. Виїжджай і все.

Син свідка: Але вам дали той дозвіл? Щоб ви там ще осталися, перезимували. Це було перед зимою, чи як?

Від.: Ні, не зимували, слухай.

Син свідка: Ні? Мусили виїжджати?

Від.: Зразу виїжджали. Якби тобі сказать? Може в серпні місяці.

Син свідка: То в серпні.

Від.: В серпні. Ото ми кінчили молотити й зразу приїхали. І виганяють. Ми їхали відтіля два тижня кіньми.

Пит.: А куди?

Від.: Їхали сюди до Дніпропетровщини. Батько до свого батька їхав. То ще брат у них. Брати були живі.

Син свідка: Я думаю, ти мені нераз розказувала, що раз вас... То як революція почалася, що вже щось було там. Скотина дохла, чи щось таке розказувала. Була вода погана, чи щось таке.

Від.: Та вода може була затруєна.

Син свідка: А що сталося?

Dід.: Ну там почала скотина дохнути. Таке було літо, що дохла скотина.

Син свідка: Це в революцію?

Від.: В революцію.

Син свідка: Ну а трошки розкажи, як вже мені розказувала.

Від.: Та я вже й забула. Вже пройшло більше 50–ти років.

Син свідкасвідка: Ну я розкажу сам.

Від.: Ну затруєна була вода.

Син свідка: Розкажи, як воно то сталося.

Від.: Я вже й не можу розказати.

Син свідка: Ти ж розказувала мені, що скотина дохла і представник прийшов, той поліцай чи міліціонер і подивися. Бачили, щось таке на воді плавало.

Від.: Ну а тоді воду випустили в ставку. Вона з першого ставка йшла в другий, з другого в третій, з третього йшла в четвертий, а там уже пішла вона хто зна де.

Син свідка: Але не знали, що вона таке.

Від.: А хто знав?

Син свідка: Ніхто не бачив нічого?

Від.: Може й люди затриїлися, того що через хутір були греблі. Їздила й росіяни їздили. Село Петровка. Здорове таке.

Син свідка: Комуністи, більшовики?

Від.: Ну та так.

Син свідка: А як ви відступали. Ти розказувала мені також, був там бій. Бій був, а як того гетьмана Скоропадського гайдамаки, чи хто то такі були?

Від.: Це ми фронт переїжджали.

Син свідка: Ага. Якщо можеш трошки розкажи про це.

Від.: Ну й їхали, нас їхало 25 гарб.

Син свідка: Це ті, що мусіли виїжджати?

Від.: Виїжджать із хутора. Весь хутір. Ну а тільки фронт переїжджають. Треба переїхати. Так ніде не об´їдеш. Ну а тут же зразу начальство з армії, стрівають. Питають, що за люди? Ну а ці ж, треба сказати, що за люди.

Син свідка: А чия це була армія?

Від.: Була українська армія.

Син свідка: Чия? Як називалася вона?

Від.: Я не знаю, як вона називалася. Забула вже.

Син свідка: Ну ти мені раніше казала, що то були гайдамаки Скоропадського.

Від.: Гайдамаки.

Син свідка: То скажи, що так.

Від.: Ну вони спитали, як, що за люди, як ми жили, де ми що. Ну й розказали чоловіки ж, мужики. Ну й пустили.

Син свідка: А тоді що сталося?

Від.: А я не знаю тоді шо сталося.

Син свідка: Там була битва?

Від.: Ми від´їхали може кілометрів, може п´ять–шість, а може й більше, не знаю скільки, і начавася бій. Там билися, мабуть, років два вони. Ну ото таке. А тоді вже, це вже 33–ій рік.

Син свідка: Почекай, ще до 33–го не доходимо. Тепер ви приїхали додому, на Україну, так?

Від.: Та так.

Син свідка: Що ж там тоді почалося? Це в якому році ви вернулися?

Від.: У 17–му.

Син свідка: Що ж там тоді почащалося? Це в якому році ви вернулися?

Від.: Та так.

Син свідка: А коли поїхали туди?

Від.: У Вороніжі?

Син свідка: Так.

Від.: В 14–му.

Син свідка: В 14–му, я вернулися в 18–му. То ви там були чотири роки тоді.

Від.: Скільки?

Син свідка: Чотири.

Від.: В 14–му та так.

Син свідка: Там були перед війною там, чи як?

Від.: Перед війною. Ще не було ж революції.

Син свідка: Так, а війна миколаївська.

Від.: Миколаївська війна вже пройшла мабуть. Мабуть пройшла. Ото так.

Син свідка: Ну як ви вернулися назад додому, що ж тоді почалося вдома?

Від.: А вдома було нічого поки, а тоді то вже як став 23–ій рік, я ішла заміж. Ще нічого жили. У 23–му.

Син свідка: *Yeah*, але в 19–му, 20–му?

Від.: Та революція ж була тоді.

Син свідка: Ну а розкажи за революцію. Що в вас в селі робилося?

Від.: Та що робилося? Забирали все. Прийдуть, ноччю влізуть у хату, виріжуть людей, українців.

Син свідка: А кого ж там вирізали?

Від.: Ну ось коло нас жив Ворох. Ну влізли в хату, вбили хлопця 15–ти років і жінку.

Син свідка: Чим? Рушницями чи як? Розкажи, як то було.

Від.: Хлопця штиками. 15 років, пokололи. А жінці відрубали голову, руку, шалбею.

А син їхній жив у дядька. У папашиного дядька. Бо в нього жінка була папшина сестра двоюрідна. Так він пішов додому, в свій двір. І там його більшовики забрали, комуністи. І повезли. В сільраді порізали. На грудях вирізали серп і молот і на руках оце повирізали.

Ну й вбили його ж.

Син свідка: Де ще різали?

Від.: І на щоках, і на чолі, й вуха повідрізали, а тоді поїхала жінка з Новоселівки туди, в сільраду. І поклали, і привезли його до папашиного дядька.

Син свідка: І що тоді?

Від.: Заховали й все. А Біланів? Там одну родину. Влізли в хату та сім душ зарубали. Голови повідрубували, руки. В нас робилося не дай Бог.

Пит.: А хто ці були, ті люди?

Від.: Революція. Росіяни. Приїдуть, забирають усе: і скотину беруть, і хліб беруть, усе беруть. І нічого й не кажи. Будеш що казати, вб´ють.

Син свідка: Твій дід був живий? Баба була жива чи ні?

Від.: Ще живі були.

Син свідка: Ще живі?

Від.: А дід же не дає. Дід був, що було в нього землі багато, й все було в мого діда.

Пит.: А скільки десятин землі він мав тоді?

Від.: Мав 200 десятин. Було 30 штук коней. Ті, що тільки робили хліб ними, а дві пари було таких, що тільки для їзди. То в діда було. Воно було, що так б´ють, що кров´ю ллються, і зуби повибивають. Били діда, що не давав їм. Дід плаче, що я ж роблю, мені ж треба. Була машина хліб молоти, була самов´язка, дві косарки, сіялки, букарі. Все забрали. Побили на такі кусочки.

Пит.: Коли забрали?

Від.: В яких роках? Та це в 25–му.

Син свідка: Після революції позабирали все, *yeah*?

Від.: Отак, після революції все вже відібрали.

Пит.: *Як Вам жилося при НЕПові? Чи Ви пам´ятаєте той період?*

Від.: При НЕПові це я вже була, мабуть, замужем. Я вийшла заміж у 23–му.

Син свідка: Ми трошки тут перескакуємо, бо там ще був голод на Україні в 21–му році.

Від.: В 21–му був неврожай, так зате вже й то люди не мерли з голоду, хоч і не вродило. Бо дощів не було, так отака пшениця виросла. Люди руками пшеницю рвали, що косарка не бере. А вже як 33–ій став, то вже...

Син свідка: *Okay.* А ще трошки розкажи, про священиків, під час революіюції. То що ви бачили.

Від.: У нас священика, який був в селі два кілометри від нашого — Новоселівка — вбили.

Син свідка: Як його вбили? Розстріляли його?

Від.: У хату влізли. Побили вікна, влізли в хату. І жінку його вбили, й дітей їхніх.

Син свідка: А в тому, у Троїцькім?

Від.: І в Троїцькім.

Син свідка: Як там?

Від.: Там також священика вбили.

Син свідка: Розстріляли?

Від.: Так.

Син свідка: Не палили?

Від.: *No.*

Син свідка: Ти розказувала, він десь розпалював. Запалили церкву. Чи щось таке, що він поліз кудись сховатися з людьми.

Від.: Та то в нашому селі, в другому селі.

Син свідка: А в якому селі?

Від.: Я забула вже.

Син свідка: То що сталося там?

Від.: Та що? Церкви всі поламали, священиків побили. Ну, що ж ти так зробиш?

Син свідка: А якось ти там розказувала, що виводили на воду. На лід, чи що.

Від.: Та то одного священика того я знала.

Син свідка: Відкіля він був?

Від.: Приїхали, забрали.

Син свідка: В якому селі?

Від.: Це в Троїцькім.

Син свідка: В Троїцькім?

Від.: Ага. Каже: —Відкажися від Бога.

Син свідка: Ти трохи розкажи, де це все робилося: зимою чи літом.

Від.: Зимою це.

Син свідка: *Okay.* Що там сталося?

Від.: Та що сталося? Вивели його на лід босого, голого і ллють на його воду. —Відкажися від Бога.

А він каже: —Я від Бога не можу відказатися. Бог є. А з мной, каже, що хочете робіть.

То вони його побили.

Син свідка: А що церквам сталося?

Від.: Поламали.

Син свідка: Усі?

Від.: Кам´яним підкладали таке, що розвалювало, а дерев´яні ламали й палили. Де люди поховані на цвинтарях —хрести дерев´яні поспилювали, попалили. Кам´яні побили. І де люди поховані, й те позаорювали.

Син свідка: Де? Цвинтарі позаорювали всі?

Від.: Та так. Радгосп.

Син свідка: Значить, усі ті старі цвинтарі українські, що там люди були, коло сел, таки, таке то все зникло.

Від.: Та того нема нічого.

Син свідка: Все.

Від.: Все.

Син свідка: А там, ти розказувала мені, що раз твого брата Івана арештував хтось такий. Прийшов і вів його розстрілювати.

Від.: А то приходив один. Приїхали і мого брата вивели, розстрілювати хотіли. Ну а не розстріляли.

Син свідка: А чого ні?

Від.: Того не знаю. А другий брат був в армії, в кавалерії. Чотири роки. Прийшов, чотири роки відбув, прийшов ранений, кінь під ним убитий. Уже на конях воював. Приїхав з армії.

Син свідка: В якій армії він був?

Від.: Прошу?

Син свідка: В якій армії він був?

Від.: Ну та це радянська армія.

Син свідка: Так. Його забрали в армію, так?

Від.: Оце ж тепер убили.

Син свідка: Ну я знаю. Але його в першу війну забрали його в армію, чи він сам пішов?

Від.: Забрали.

Син свідка: Забрали?

Від.: Забрали. Він був з першого року. То він чотири роки був в армії. І ранений був, і кінь під ним убитий. А тоді вже відслужив, прийшов, побув може з місяць вдома. Приїхали з хати вигнали.

Син свідка: А друге також думаю, було б цікаво. Як то та була революція. Ота різба. Це скрізь робилося?

Від.: Скрізь, по всій Україні.

Син свідка: Ну, то ти не знаєш, чи по всій Україні, але в нашій околиці це було. Як же люди береглися, щоб були осторожніші? Що вони робили?

Від.: Ноччю вони в хатах п´ять років не спали.

Син свідка: Хто не спав?

Від.: Люди. Діти спали в хаті й жінка, а мужчини всі в степу літом. А зимою...

Син свідка: То на варті дивилися.

Від.: Так. Ті сплять, а ті ходять. Як почують де тільки собаки починають гавкати, то тоді тікають усі в степ. А зимою були солом´яні такі скирти здорові, то висмичуть, так як оця хата, середину, а тоді беруть дошки й стовби повставлять і то весь хутір сходиться там спати.

Син свідка: Ноччю?

Від.: Ноччю. Ті сплять, а ті ходять, дежурять. Як тільки де собаки загавкали, то всі на ногах. Бо влізуть у хату й дітей вбивали малих. Прийдуть —всіх.

Син свідка: А пам´ятаєш, ти мені раз розказувала, тягнули тими, тачанкою, і під міст скидали, і скидали під міст, а він утік один.

Від.: Ну та було.

Син свідка: Хто то, коли то було, знаєш? Пам´ятаєш ім´я яке?

Від.: Ні, не знаю.

Син свідка: То ти певно забула, ага.

Від.: Забула.

Син свідка: *Okay.* А що там у Троїцькому робилося, що ти раз розказувала. Приїхало 40 людей, 40 тих, верхових. У революції. Приїхало на конях. Там була якась збірка.

Від.: А то наїхали ж ті.

Син свідка: Хто?

Від.: Також воєнні.

Син свідка: Які воєнні? Якої національності?

Від.: Та які? Там тільки як війни не було, так тільки росіяни.

Син свідка: І ще хто?

Від.: Ну, а хто його знає?

Син свідка: А хто були ті 40 людей, хто? То були росіяни чи хто?

Від.: Та може й вони, бо по–російському говорили. Чорт його знає.

Син свідка: *Okay.* І що сталося з тими?

Від.: Та що там? Побили та й все. Що ж їм сталося?

Син свідка: Ти забула?

Від.: Це як стала ця революція, до діда 10 душ привезли росіянів людей. Щоб ми їх годували й щоб вони жили ціле літо, робить щоб не заставляли. Як схочуть вони помогти що, хай роблять, а так не маєш права, щоб тобі робили люди. Ну та й жило 10 душ. Годували їх й одягали. Ну понаїдаються й лежать у саду.

Син свідка: Нічого не помагали робити? Нічого не робили?

Від.: Ні, ні. Ми всі робили вже в степу: й молотили, й пшеницю, все, а вони ні. Давай їсти. Як у нас же не їли вдома в п´ятницю і середу м´яса.

—А чого сьогодні м´яса нема?

—Та сьогодні середа.

—Тобі середа, а нам давай.

А їм треба давати. І сало давай, і ковбаси. Зарізали кабана й вони їдять. Робити не робили. —Ага, каже, куркулі. Ви, каже, вже віджили своє.

Син свідка: Вони в Бога вірували?

Від.: Та хто там. Один же казав: —Бога нема. Оце Бог, каже, що я схочу, каже, те й зроблю.

Син свідка: Вони не молилися?

Від.: Та нащо їм молитися? Одна сидить, пообідала й співає за столом. А дід мій, батьків батько, каже: — Хоч би ж ти Богу помолилася, що ти, каже, наїлася і співаєш.

— „На что его молиться? Он нас и так боится."

Каже: —Добре, що він вас боїться, а ви не боїтеся?

Син свідка: А були ці, махновці, чи що?

Від: Були. Приїжджали й обідали. А так нічого вони не робили.

Син свідка: Як вони —людей не розоряли? Ні?

Від.: Ні. Махно не розоряв людей. А армія так їздила.

Син свідка: А як були убрані?

Від.: Ну в воєнному.

Син свідка: Ну як? Ти мені розказувала, вони були в халатах чи то той, *satin* чи як то називається по–нашому? Блищала на них уніформа? То в них чи то хто був?

Від.: Так, так, вони, я забула.

Син свідка: Китайці, чи що то було? Ти розказувала мені раз.

Від.: Як називалися їхні ті такі чорні...?

Син свідка: Куфайки?

Від.: Не китайки. Таке довге, я не знаю, як воно називалося, забула, ну озброєені.

Син свідка: А Махно сам був?

Від.: Махно, мабуть, був, бо казали, що Махно такий, він чоловічок невеличкий такий, риженький був. Кажуть, по базарі, було, ходи, півня носе, продає. А він ото ходив узнавав там ось по базарі все. А так, щоб людей —не розоряв.

Син свідка: Не стріляв людей, не вбивав?

Від.: Ні.

Син свідка: Ні? А ті білі або червоні?

Від.: Ну червоні, ті били людей.

Син свідка: А білі?

Від.: А білі ні.

Син свідка: Ні? Царська армія.

Від.: Як за багатих, так ці не розоряли.

Син свідка: А то все комуністи, більшовики.

Від.: Так, більшовики. Ті червоні, то ті били. Приїдуть і починають, як тільки що–небудь, так і пліткою.

Син свідка: Це тепер ми то знаємо, а що тоді вони розказували Вам?

Від.: Хто?

Син свідка: Комуністи.

Від.: Та що вони нічого не розказують, а тільки забирають, що є і все. Їм нічого й не потрібне було.

Син свідка: Людей стріляли?

Від.: Людей били. І забирають. Ну як приїхали. Оце є чоловік 20 верхових до наших, до діда до нашого. Тисячу овець було в сараї. Випустили й погнали кіньми. Всіх овець. А тоді на другий день приїхали, забрали скотину, корів, скотину.

Син свідка: Зерно?

Від.: Прошу?

Син свідка: Зерно?

Від.: Тисячі пудов пшениця лежало засипано. На запас лежала на випадок неврода або ще що, щоб було.

Син свідка: В якому це році приблизно?

Від.: А це вже, мабуть у 23–му. Ходили скопували двори, шукали пшеницю, і говорили, що „чорна мітла ходить." Під „мітлу" все забирали. Все. Закроми й повимітають, і кукурудзу забирають.

Син свідка: У вас вимітали все й гречку?

Від.: Забрали все.

Син свідка: І гречку?

Від.: І гречку забрали.

Син свідка: А як то? Ви сіяли гречку?

Від.: Посіяли десятину. А то раз посіяли. І мабуть пудів 500 уродило. Така гречка крупна, забрали. Сьогодні кінчили молотити, на другий день приїхали й забрали. Ніби хтось їм сказав.

Син свідка: А знаєш. Були якісь Майдани.

Від.: Майдани?

Син свідка: Майдани.

Від.: Це Майдани, як йдеш у Троїцьку. Так то гора така, що звали Майданами. Спускатися в село.

Син свідка: І що то за гора була така?

Від.: Ну гора була. Не знаю, що за гора. Звали Майданами.

Син свідка: Як це? Що то —такі могили чи бугри, чи що то таке було?

Від.: Ну такі висипані гори були. Вони травою позаростали. Ну там питали, що це таке, що гора така й така. Каже: — То, каже, раніше воювали козаки, то там козаки й поховані.

Син свідка: І то на полі? На полях були?

Від.: На полі. Люди не орали, ні.

Син свідка: Не орали? А підорювали близько?

Від.: Ну підорять не так то близько.

Син свідка: *Yeah* колись, що може близько рука або щось може з ноги, або щось може таке?

Від.: Там ніколи ніхто. Воно вже давно там погнило все.

Син свідка: А що з тими Магданами, буграми зробили? Тими могилами козацькими?

Від.: Та так і були вони.

Син свідка: І при комуні?

Від.: Так. Не знаю вже, як ці тепер є. Вже як нас повиганяли, то вже я не знаю.

Син свідка: Ну як ви верталася назад додому, вже тоді бачила їх пізніше, чи ні?

Від.: Бачила.

Син свідка: Чи їх зруйнували в 30–их роках?

Від.: Ні, ні, ні. Так і стояли вони.

Син свідка: Так і стояли?

Від.: Та кому воно потрібні?

Син свідка: Ті комуністи їх не тронули?

Від.: Комуністи —вони нічого не робили по своїх степах.

Син свідка: А в нас на Україні?

Від.: Що ж він буде гору орати, комуніст?

Син свідка: Ні, але могили ті.

Від.: Стояли вони.

Син свідка: А цвинтарі, цвинтарі?

Від.: Оце цвинтар як радгосп став, так радгосп позаорював.

Син свідка: А ці могили козацькі лишили?

Від.: То я не знаю. Я же ж там вже не ходила.

Син свідка: Бо батько мій розказував. Вона там не була, а батько мій був. Те все зруйнували. Батька вже нема мого. А козацькі могили ті всі, ті зникли.

Від.: Його батько, мій чоловік, умер вже шість років. Це тут, в Америці.

Син свідка: Що ти, мамо, пам´ятаєш за НЕП?

Від.: Ну, та називали НЕП. Тоді люди жили добре. Я вже забула. Ну жили люди, не займав ніхто, не вбивав. Нічого не брали в них. Робили й було все.

Син свідка: Але матеріял був такий, що розпродували, як, нарпиклад, було при царю, що можна було купити керосін, таке?

Від.: Можна. Все було.

Син свідка: При НЕПові було?

Від.: Так. А як не стало НЕПу — не стало знову нічого.

Пит.: А коли це сталося вже?

Від.: Це вже НЕП уже, мабуть, як я була замужом уже. Я, мабуть, при НЕПові вийшла, в 23–му. А тоді знову нічого не стало. І забирають усе.

Син свідка: І від твоїх батьків забрали?

Від.: Та забирали ж і в батьків. Накладали, тобі скаже: — Привези 500 пудов пшениці.

А не привезеш — заберуть в в´язницю. Посадять у в´язницю.

Пит.: Коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація? Це ж я ще була дівчиною. Мабуть, у 25–му стали колгоспи. І в колгосп тільки приймають бідняків, а таких як мої батьки жили — нас не приймали. Це куркулі.

Син свідка: Що сталося з твоїми батьками?

Від.: Та що ж? Повиганяли з хат.

Син свідка: Як?

Від.: Ну, приїхали: — Виходь з хати.

З мені й суконку стягли. Дітей малих з хати й батька вигнали. Всю родину з хати вигнали й хату замкнули. Чи дощ, чи сніг, чи що не є — всіх.

Син свідка: А як сталося в твоїх батьків? Що сталося, як вони прийшли? Чи їх поарештували, чи що?

Від.: Хто їх арештовув? Прийшли з хати повикидали й все — куди хочеш іди.

Син свідка: Їх не вивозили на Сибір?

Від.: Ні.

Син свідка: Чого? Других же вивозили.

Від.: Мої батьки не були на Сибірі.

Від.: Прийшли, поскидали з них одежу, пороззували.

Син свідка: І батьків так роззували?

Від.: Так. Ну й босі й голі й голодні. І прикажуть сусідові — не пускай в хату. Як будеш у хату пускати, то й тобі те буде. То люди боялися. Чи дощ, чи сніг, а в хату їх ніхто не пускає.

Син свідка: А що сталося тій хаті, в якій твої батьки жили?

Від.: Та що? Понаїжджали росіяни, радгосп же в нас построївся. У радгоспі жили люди. Робили росіяни. І на працю не приймали.

Син свідка: А твої батьки де?

Від.: А батьки тоді поїхали ж у Макіївку.

Син свідка: Значить, вони не попали в Сибір, бо там були вагони забиті людьми.

Від.: Куди вони гнатимуть у той Сибір, як станції забиті людьми були. Вся ж Україна, підняли всю Україну ж вивозили.

Син свідка: Ну а як вони поїхали на Макіївку? Треба ж якісь папери мати.

Від.: Ніяких паперів не давали.

Син свідка: А як же ж вони тоді працю дістали?

Від.: Купували люди. Були такі, що робили документи і продавали, торгували.

Син свідка: Фальшиві, неправдиві?

Від.: Ну та так. Ну та так. Ось твій батько: вигнали з хати також є. І дід. Ну а де ж ти документи візьмеш? Батько купив.

Син свідка: Дорого стоїли?

Від.: Та я не знаю, скільки стоїли. Там хоч дорого, хоч дешево, а треба купувати. Хоч і 100 рублів треба. І то ми обоє робили ж на городі. А тоді що зробили ще — паспортизація. Як паспорту немає, то ти не поступиш на працю.

Син свідка: То вони так і урків зібрали там.

Від.: Та так. То батько поїхав тоді вже додому, до Цвіркуна, щоб зробив йому документи, паспорт дали. А той каже: — Приїжджай назад, дамо тобі хату, твоя хата під конюшнею. А ми тоді дамо другу хату, куркулів, куркульську.

Син свідка: Але то вже було пізніше? То вже в якому році? В 35–му, в 36–му?

Від.: Це вже в 34–му.

Син свідка: Пізніше. Але ті урки? Багато було урок?

Від.: Скільки хочеш.

Син свідка: А де вони набралися?

Від.: Та й ти був би уркой, якби тебе вигнали з хати й не мав де піти. Ні їсти нема чого, й голий, й босий. То треба було б в урки піти.

Син свідка: А що це урки?

Від.: Це ці, які людей обдирали.

Син свідка: Це злодії?

Від.: Та так.

Син свідка: А як же їх зібралося?

Від.: Та тоді вже як трошки втихло, оце після голоду, то їх забрали.

Син свідка: Як? Як вони знали хто урки, а хто ні?

Від.: Документа нема. Каже: — Давай документ. А в мене нема — значить урка. В кого документ є, то того не візьмуть.

Син свідка: А що за документ? Робочий документ?

Від.: Ну та так. Чи робочий, чи не робочий, а значить, який–небудь.

Син свідка: І вас питали також за документи?

Від.: Ну в мене не питали, а в батька. В батька був. Батько купив собі. Віддав 50 рублів.

Син свідка: А хто питав? Як це сталося, хто його питав?

Від.: Поліція.

Син свідка: Як це?

Від.: Поліція ж ходить й каже.

Син свідка: Батько лежав десь, каже, біля фабрики й до нього підійшов чоловік і каже: — Де твій документ? І він мусив витягати.

Від.: Відробив, вийшов та ліг відпочити. — Коли, каже, лежу: приходить поліцай, ногою товкає.

— Документ у тебе є?

Мій чоловік показав. Значить, не зайняв. А якби не був документ, то забрав би.

Син свідка: То як вигнали з хати. Коли це? В якому році?

Від.: Нас вигнали коли? В 29–му.

Син свідка: Як то? Твій батько?

Від.: Твій батько, мій чоловік. А мого батька, мабуть, у 25–му. А нас вигнали в 29–му. У 32–му поїхали 100 ж у Макіївку, на городі поступили. А в 33–му вже...

Син свідка: А як Ви попали на городи? Через що? Ви були в колгоспі, а тоді на городи, чи що?

Від.: Нас вигнали з колгоспу.

Син свідка: Коли?

Від.: У 27–му. Ми вже в 32–му були на городі.

Син свідка: Городу не було в 27–му році.

Від.: Так я кажу — в 32–му ми на городі були.

Син свідка: То кажи. Ти вже сплутуєш свої роки.

Від.: Слухай, ось слухай! Вигнали з колгоспу нас.

Син свідка: У якому році?

Від.: Та в 27–му чи в 28–му.

Син свідка: Та як могли в 27–му? Городу не було. Батько ще був на своїй землі в 27–му році.

Від.: Ну, мабуть, у 28–му.

Син свідка: Мабуть, у 32–му році. Батько їв вареники з маслом, прийшов сусід. Прийшов за рибу.

Від.: Слухай, в 32–му ми вже були приїхали в Макіївку, а мій брат був в Макієвві.

Син свідка: Не може бути.

Від.: Слухай, я тобі скажу, це правда. Данило, брат мій, був в Макієвці в 32–му.

Син свідка: Так.

Від.: І був його завідувач Баїв.

Син свідка: Так.

Від.: І Баїв той поїхав в 32–му, це ж в Матвіїв Курган, на городину.

Син свідка: Так, так.

Від.: А мій батько приїхав в Макіївку.

Син свідка: В 32–му?

Від.: В 32–му.

Син свідка: І поїхав тоді. І послали його на городи, а ти осталася вдома. Він не поїхав, він утік туди. Бо нас розкуркулювали. Мусили вас на Сибір висилати. Так?

Від.: Та може й так, я не знаю вже.

Син свідка: Один чоловік. А були збори, й стояв за стіною, за дверми. І почув, що його і батька будуть завтра розкуркулювати. Не правда?

Від.: Та може й правда, я вже забула.

Син свідка: Що він прийшов батькові сказав і ти батькові сказала. Він взяв пакунок і ноччю стільки то кілометрів пішов на станцію, зимою.

Від.: Тридцять буде.

Син свідка: Скільки?

Від.: Тридцять три.

Син свідка: Тоді до тебе прийшли на другий день, питають, де батько? Усе провірили, хату, все. Кота забрали, пелюшку з–під сестри моєї витягнули. З тебе зняли. В одні юбці ти осталася, спідниця.

Від.: Та так.

Син свідка: Ну чого ти так не розказуєш? Ти можеш мені 20 раз розказати в день, а сьогодні не можеш розказати. Тепер починай з цього, як ви попали в Матвіїв Курган?

Від.: То брат мій сказав твоєму батькові. Каже: — У Баняй, каже, там Баєв. І написав листа Баєву, мій брат.

Син свідка: Але ж твій брат уже там давно був на Донбасі. Так їх вигнали в 29–му чи в 28–му році вигнали?

Від.: Так, їх раніше вигнали, років на три.

Син свідка: А вас тоді вже розкуркулювали в 32–му?

Від.: В 29–му.

Син свідка: У 32–му.

Від.: Чи в 32–му? В 29–му.

Син свідка: В 29–му розкуркулювали? Але тоді хто ж вас розкуркулював? Коли ви попали в колгосп?

Від.: Нас у колгосп довго не приймали. Я вже вимучилася. Так вже надоїло за них.

Син свідка: Кожний день говориш.

Від.: Мабуть у 28–му.

Син свідка: Ні, не може бути. У колгосп попали, *okay*. Ви, по–моєму, у 29–му. У 29–му в колгосп. Але той, як ви, що батько мусив тікати з дому?

Від.: Ну та треба було тікати.

Син свідка: Чого, як?

Від.: Він боявся, щоб його не посадили в в´язницю.

Син свідка: Як це „не посадили?"

Від.: У 32–му ми виїхали на Макіївку.

Син свідка: Так, я те знаю. Але прийшов сусід, ти мені розказувала, що прийшов сусід, каже: —Нащо ви на нього дивитися? — А він їсть вареники з маслом.

Від.: Та казав так, це я знаю.

Син свідка: Так. І що тоді сталося? На другий день?

Від.: На другий день прийшли розкуркулювати.

Син свідка: Так. Але хто батькові сказав, що будуть розкуркулювати?

Від.: Мабуть, Михайло Вікторів сказав.

Син свідка: Михайло Вікторів? Його також були розкуркулили, так?

Від.: Його не могли розкуркулити, як він поїхав і не вернувся.

Син свідка: Він утік? І батько твій втік у ту ніч?

Від.: Та так.

Син свідка: То ти тоді як твій батько узнав, що його будуть розкуркулювати на другий день, то що батько? Що ти зробила в ту ніч?

Від.: Ну та що? Батько пішов на станцію, а я ще осталася.

Син свідка: Далеко станція була?

Від.: Тридцять кілометрів.

Син свідка: І це коли, в який час — літом, весною?

Від.: Та в лютому.

Син свідка: Це, значить, ще зимою.

Від.: Зимою ще було.

Син свідка: Це було в лютому. І куди він пішов, батько?

Від.: Поїхав у Макіївку.

Син свідка: У Макіївку. Чого?

Від.: Та треба тікати.

Син свідка: Так. А там багато людей тікало в Макіївку?

Від.: Там Макіївка вся в людях була, куркулів. Там працювали.

Син свідка: І чого там твої родичі жили, так? Хто там був?

Від.: Та й брати були, і дядьки були, і всі тамечки були ж.

Син свідка: Ага. А хто там батькові поміг?

Від.: Брат мій.

Син свідка: І що він там зробив?

Від.: На городі?

Син свідка: Ти розказуєш цей розказ, чи я тебе буду питати? Що сталося і як сталося?

Від.: Ну як поїхав він, брат же написав листа тому, Баєву, то мій чоловік як поїхав туди ж, на город, пішов у контору й дав листа тому. Він зразу його прийняв.

Син свідка: А що ж тоді сталося на другий день?

Від.: А мені прислав листа, щоб їхала.

Син свідка: *Yeah.* А як батько втік. На другий день прийшли по нього. Що сталося тоді?

Від.: Та нічого. Питають, де чоловік. А я кажу: — Пішов.

Ну збрехала їм, де він пішов. Вони ж думали, що він вернеться. А тоді в радгоспі був знайомий шофер. Росіянин. То він мене на станцію відвіз. І я поїхала. Ну все забрав. І в хаті в нашій зробили конюшню для коней.

Син свідка: А де ж ти жила?

Від.: Мене вигнали. Я жила там у сусідки. Я довго не була там.

Син свідка: А їсти? Як ти?

Від.: А їсти як хто що дасть.

Син свідка: І хто тобі давав?

Від.: Та там сусід той те принесе, кусок хліба, той картоплі дасть, і т.д. Я тільки побула там п´ять днів та й поїхала.

Син свідка: Там був один знайомий в них. Він був шофер. Він сам росіянин.

Від.: Він росіянин, в радгоспі працював.

Син свідка: І він казав: — Два рази, ноччю, тобі там буде. Бо проходила така балка, рів, яма. Чи там глину брали, чи щось таке там брали. Що там тобі буде кожний раз в´язочок їжі.

Від.: Ну ми рано встали і пішли до нього. А він мені їсти носив. Два рази чи три рази в тиждень, тако. І хліба там, цукру там, картоплі там. Щоб ніхто не бачив. Ноччю, в 12. Кілометра два від нас жив він. І то ноччю принесе, положе проти нашого двору. І то я піду візьму рано, поїла, а що осталося, те в сніг закопувала, бо кожний день ходять, питають: — А що ж ти їси, що й досі не здохла?

Пит.: А де він дістав?

Від.: Прошу?

Пит.: Де він дістав?

Від.: А він шофером у радгоспі. Там давали їм. Їм давали все.

Син свідка: Він був росіянин.

Від.: Там голоду в них не було.

Син свідка: А як довго він помогав?

Від.: Прошу?

Пит.: Як довго він помогав?

Від.: Поки він мене на станцію відвіз.

Син свідка: Тиждень, два?

Від.: Та так, мабуть, тижнів два. А тоді сказав мені, що приходь рано, я буду їхати на станцію і тебе відвезу.

Пит.: А де був ваш чоловік тоді?

Від.: А мій чоловік уже був у Макіївці. А це він, мій чоловік до нього листа прислав у радгосп. Пішли ми з його батьком, і я ж. У мене двоє дітей. Він приходить, у гаражі. Каже: —Знаєш що, я не їду, бо моє авто стоїть у ремонті. А мій товариш їде, й я доручу тебе й він тебе відвезе. Ми там в них поснідали. Ну й приходить. Каже: —Пішли в гараж.

Пішли ми в гараж і він посадив нас і сказав тому ж товаришу. Мене питає: —Чи в тебе є сундучок, що в тебе осталося, скласти?

Кажу: —Нема.

—Я тобі куплю.

Купив він, приніс, і я там склала, до нього віднесла там у нього й склала. Тоді пішли в гараж і він каже товаришу: —Щоб ти відвіз її, і синдучок здав у багаж і щоб дав квитанцію і щоб не їхав, поки вона й не поїде.

Ну й пішли. Він так і зробив. Він сам їздив Київ–Ростов, оце мені на той потяг сідати. Коли приходе товарищ його. Каже: — Вже потяг їде.

Вийшов. Вийшли ми туди, а там людей! Повна станція. А дитина розкричалася. Так він отак людей від вікна відгорвнув, той товариш його. Каже: —Видай жінці квиток, бо вона не може підійти, дитина плаче.

І взяв квиток, і забрав моїх дітей, поніс у вагон і стояв, поки не пішов потяг. Ото мене спасли росіяни. Приїжджаю я аж туди, де чоловік мій. На городі вже працював. А я ж не знаю, де й шукати його. Прийшли ми, там хата була недалеко.

Син свідка: Це, Матвіїв Курган, так?

Від.: Так.

Син свідка: Це далеко від Мертвого Поля?

Від.: Та ні. Тоді приходили, й кажу Варі, доньці, 10 років було дівчині, чи вісім ще було тоді. Кажу: —Ти ж будь з Марусею, а я піду батька шукати.

А там недалеко той же огород від тієї хати. Приходжу туди, а його нема. А він гній возить до парників. Питаю: —Чи ви такого знаєте?

Каже: —Знаю. Ось, каже, він їде.

Коли приїжджає батько.

Каже: —Пішли в кантору. Пішли ми в кантору, а мій чоловік каже тому ж, Баєву: —Це, каже, Данила Марковича сестра.

Син свідка: Це були товариші цей Баєв і твій брат?

Від.: Він тоді каже: —Ти Данила Марковича сестра?

Кажу: —Так.

Зразу приказав видати хліб, видати койки, матраси, дав підводу. А помешкання знайшов вже чоловік. І то ми так два роки робили. До 33–го року. А в 33–го то ще більша. Тоді була голодівка, а то ще більша. То там тоді вже нам не можна.

Пит.: Коли люди почали вмирати з голоду?

Від.: У 33–му.

Син свідка: Що сталося тому Баєві?

Від.: Приїхали осіб 30 на той же участок, в 33–му. Баєва того зразу вигнали. Сьогодні вигнали —сьогодні хліба не стало. Тоді, то в мене дівчина, п´ять років, була. Вмерла з голоду. Прийдеш з праці, а вона плаче. І на городі огірки, помідори, все там таке, урожай —взяти не можна, бо наїхало комсомольців, повний двір той.

Син свідка: Верхами чи як?

Від.: Верхами і такечки. І хто з городу йде вже ввечері, на працю, всіх трусять. Не дають і помідора взяти. Я іду з праці, а городник там був, каже: — В тебе є, що в кошільці?

Кажу: — Чотири цибулі.

Каже: — Викинь, каже, комсомольці наїхали і не дають нікому ні оце стільки взяти.

Син свідка: А хто там тоді перебрав місто Баєва? Як він називався?

Від.: Ото ж ті, що наїхали.

Син свідка: А хто перебрав, Огурцов?

Від.: Я не знаю, хто там.

Син свідка: Здається, Огурцов. Вона кого пам´ятає, а кого не пам´ятає. Огурцов був перебрав.

Від.: Ото Баєва вигнали зразу. Людей з хат повиганяли, а землі багато. То цей Баєв сіяв пшеницю, і просо, і пшоно робив. На станції мололи ж муку, і пекарня була.

Син свідка: Ця земля була чия? Колгоспна чи як?

Від.: То не колгосп був.

Син свідка: А чия?

Від.: Як вигнали людей зразу то радгосп зайняв огород.

Син свідка: А цей, де Баєв, що на Матвіївом Кургані, ці огороди, чиї були огороди ці? Також був колгосп чи ні?

Від.: Він сам з Макієвки.

Син свідка: Хто?

Від.: Баєв.

Син свідка: *Yeah*, але огород чий був?

Від.: Ото, Макіївки. Від завода.

Син свідка: *Okay.* Це там залізний завод і від завода було.

Від.: Від завода огород був.

Син свідка: Значить, там земля, що завод мав свій; там були робітники, вони не мали.

Від.: П´ятсот десятин огороду було, 600 душ людей робило на ніч, на тому огороді.

Пит.: Так. І чим платили людям?

Від.: Грішми. Я капусту підкучувала. Мені зробили сапку таку маленьку. Огородники дуже мене любили, мою працю.

Син свідка: То ти там була сапановкою?

Від.: Та так. Я рублів 100 заробляла в місяць.

Син свідка: А як голод почався, хто там був? Багато померло?

Від.: Там пошти, як ото 33–ій став, як Баєва не стало, почав розбігатися той город.

Син свідка: Там люди мерли?

Від.: Люди мерли. Я знаю там були з Полтави дід і баба. Кажу, в нас вмерла дівчина з голоду. Тоді там, де ми на помешканні жили, був Гришка. На працю з нами ходив, також на городі робив. Здоровий такий парень, нежонатий ще був. Ішов на працю і вмер по дорозі. І сестра його не знала. Та й сестрі сказали. Пішли та викопали яму з групіровок, вкинули й похоронили.

Син свідка: А молоді хлопці були такі ото там?

Від.: Та були. З Полтави люди були. Рубали. Дід і баба, ну такі пожилі вже. І була дівчина Маруся. І вона хворіла тифом у лікарні. То батьки померли ті, і два хлопчики такі були. Один такий, як Марко. Може трошки менший. А другий ще менший. А ті так по вчастку ходили, ходили й так і вмерли двоє.

Син свідка: А то хліб давали, чи ні?

Від.: Прошу?

Син свідка: Людям, які робили, давали хліб?

Від.: Та нікому нічого. Ми ж також не отримували нічого.

Пит.: А коли то почалося?

Від.: В 32–му.

Пит.: Як?

Від.: Отоді ще менший голод був, а в 33–му вже була друга справа.

Пит.: Чи то було зразу? Ви сказали, що Ви працювали. Як?

Син свідка: На городі.

Пит.: На городі?

Від.: На городі.

Пит.: Так. А коли почався голод тоді?

Від.: Ото ж тоді почався голод. Як Баєва вигнали в 33–му, так і голод почався.

Син свідка: На другий день.

Пит.: Так, на другий день.

Від.: І один казав, партійний, моєму чоловікові.

Син свідка: Значить, голод почався так, що на другий день вже їжі не видавали людям. Не було.

Від.: Казав один партійний моєму чоловікові, він віджив, каже, що 14 мільйонів людей з голоду вмерло. Каже, 15 мільйонів вмерло українців. Хотіли, каже, всю Україну знищити, та дуже багато.

Син свідка: Мамо, ти мені розказувала за цих двух хлопчиків. Казали, що там була черга, десь давали якийсь хліб тому, хто приходив. І діти стояли, руками простягали й кожний день. Чи це було? Ти бачила таке?

Від.: Я пухла була і очима не бачила. Ноги отакі були попухлі. А тоді вже бачить мій чоловік, що така біда, покинув і поїхав у Макіївку. Поступив у завод. Там де залізо виробляють.

Син свідка: А там залізниця проходила коло того?

Від.: Коло городу? Річка Меюс, глибока. І по той бік Меюсу зразу залізна дорога.

Син свідка: Люди тікали?

Від.: Та тікали люди й їздили в Росію міняти. Українці на одежу хліб. Там наміняють, а як до кордону доїжджають, російський кордон і український, так усе забирають у них.

Син свідка: І повертають назад додому з пустими руками.

Від.: І знову приїжджають.

Син свідка: А багато дітей померло?

Від.: Я тобі кажу скільки. Ото ж тобі каже чоловік, що 9.000.000.

Син свідка: Ти 16 казала.

Від.: Чи 16 мільйонів.

Пит.: Скільки дворів було де Ви жили тоді?

Син свідка: На хуторі?

Від.: Так, на хуторі.

Син свідка: На тому хуторі скільки було?

Від.: Хвилинку — дев´ять. Їх же всіх повиганяли з хати. А мій чоловік жив у селі, в здоровому. І там повиганяли.

Син свідка: Ти мені раніше розказувала: на станції був хліб. Гнив.

Від.: Був хліб. Забирають пшеницю і висипають і так. І дощі йдуть і вона гниє, а людям не давали. То, казав один, спеціяльно зроблено було, знищити українців.

Син свідка: Але як хто піде красти, то що роблять йому? Стережуть той хліб?

Від.: Що бере?

Син свідка: *Yeah.*

Від.: Стріляли.

Син свідка: І дітей також?

Від.: І дітей. Хто б то не був. Вони не дивилися.

Пит.: Чи були тоді торгсини?

Від.: Торгсини? Були. А хто ж його візьме там?

Пит.: А що там продавали?

Від.: Продавали все. А в людей грошей же нема. І за що ж він купив? А піде красти, так уб´ють.

Син свідка: А німці були ж? Німці також були там у вас, німці? Вони з голоду не мерли ж.

Від.: Там, де мій батько жив, там було три економії.

Син свідка: Так. А за голоду були німці?

Від.: Там не було. Їх яких побили, які повтікали в Німеччину.

Син свідка: А ті, що осталися, вони отримували посилки, чи ні?
Від.: Хто?
Син свідка: Посилки, німці?
Від.: Та хто ж там їм? Німців тоді вже не було.
Син свідка: Не було, ага?
Від.: Не було.
Син свідка: На станції ти бачила, як везли дітей, в соломі?
Від.: Бачила.
Син свідка: Розкажи.
Від.: Бачила, як їх клали, везли шалонами дітей, таких, що кидали матері на станції.
Син свідка: По скільки років?
Від.: Сама вже така, не гідна, пухла, ну й діти. То кидала дітей на станції. Там стільки їх мерло, а стільки забирали в дітячий дім таких.
Син свідка: А ти розказувала мені, що ти з бабусею бачила, як везли шалон ранком.
Від.: Та я бачила.
Син свідка: То розкажи за те.
Від.: Везли дітей шалон. Нагрузили. І везуть ті діти. Казали, що везуть.
Син свідка: Була пересадка?
Від.: Була.
Син свідка: Ну то розкажи, що ти бачила.
Від.: Та я бачила. Знаєш, вже воно й забула його. Мама вже наплакалася.
Син свідка: Чого? А як діти вигладали?
Від.: Та які? Ну пухлі.
Син свідка: Що їм давали тоді? Пересадка була. Вони сиділи. Їм давали молоко чи хліб їсти?
Від.: Та хліб. Хто там те молоко? По кусочку хліба дадуть та й все. Хто там аж таке ще що–небудь мав?.
Син свідка: Це була пересадка. Я вже не знаю, в якому році. Це вже вона давно то розказувала. Як їй розкажеш, то вона кожний день розказує. А це вже давно вона не розказує. Ще було рано, може годин чотири, п´ять ранком, мороз був. Діти босі. Їх брали з вагонів, садили на станції. В сорочках, та й все. Подумати: мороз, і діти в сорочках. Нема ніякого жакету. Років три, чотири, п´ять. Усі як скелети. Простягає руку. А вони їм одну воду подають. Це правда чи ні?
Від.: Та так. А що ти думаєш?
Син свідка: І тоді на другий потяг, і повезли.
Від.: І ти знаєш, що ж воно, як там уже м´яса цього немає, лиш самі кісточки. І таке, що й не плаче, тільки пищить. А їх може сот три везуть перевозять. Десь у якийсь приют везуть тих дітей. Воно ще, бачиш, як росіяни, то ще дужче шанує, а українців рахували за собак. Собак поїли, котів поїли. Миша біжить — злови мишу, живу їсть. Голодні люди, дивуватися нема. Ходи понад річкою і отакий шпиць. Як жабу упіймав, наколов, і живу жабу їсть. Що ж ти думаєш?
Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?
Син свідка: Чула ти таке, що людей їли?
Від.: Я де могла дивиться на те?
Син свідка: А було таке?
Від.: Було. Оце ж тобі я кажу, що річка Меюс була, глибока. І город поливний був. Там моторів може 15 стояло. Вони гнали воду до городи, 500. Так ото там стоїть на березі й наколов жабу.
Син свідка: Але чула, що люди людей їли?
Від.: Людей? Я чула, але бачить не бачила.
Син свідка: А чула, що було той?
Від.: Я чула. Казали, одна мати троє дітей з´їла своїх. А мій дядько, моєї рідної матері брат у Макіївці, з голоду вмер. Я ж була. І дивлюся. І ще й мені батько хрещений. Та: — Чи в тебе нема хоч крихотки хліба?
А мій чоловік отримував же ж в заводі. То я прийшла та відрізала хліба так кусочок і дві грудки цукру понесла. Тільки понесла, вони приїжджють і забирають його.

Так було, що кожний день підвода їздила, забирала мертвих людей. Який ще живий, ще не вмер. А добре, як по тебе завтра приїжджають. Кидає й того, ще живого. І тоді привезуть, і звозять кучу таку. Викопали яму, туди вкинули.

Син свідка: На Матвіївом Кургані таке робили.

Від.: На Кургані я не бачила, а в Макіївці бачила.

Син свідка: А де ти бачила там таке, що хлопці молоді померли з голоду, був такий дім, що був під шклом. Де то було?

Від.: В Макіївці.

Син свідка: В Макіївці?

Від.: Там у Макіївці також, не дай Бог. Не дай Бог —і все. Сморад був такий, що тільки ну! Люди ж лежать. Це ж як хто бачив, то так їх заберуть, бо ж лежать уже може місяців й два.

Син свідка: А за колоски. Як то вже позбирали жнива. Що там робилося таке?

Від.: В колгоспі ще як ми були —посилають солому перемелювати. Кажуть, ваша пшениця. Ну й поїхало нас душ 20, солому перемелювати. Там машина стоїть. Приїхали —снігом забита солома. Відкидали. Відкинули. Лежить дівчина, така років 17. Уже миші пальці пообгризали. Ото йшло голодне, сіло під солому й вмерло. Ото чоловіки тоді викопали яму, соломою накрили і закопали.

Син свідка: А ви ту пшеницю молотили?

Від.: Солому? Молотили.

Син свідка: І що?

Від.: Цілий день були, пів коробки мишиних гівен намолотили. Та й все.

Син свідка: А той, пшеницю. Той хліб, що видавали, який то хліб був? Ти розказувала мені. Хліб, той, що то молотили ви, давали вам їсти? Мішаний з чим?

Від.: Вже й забула.

Син свідка: А за колоски. Там якась жінка збирала колоски ноччю?

Від.: Колоски ходили люди на степ ноччю і зрізали й то розімне так і їсть.

Син свідка: Ні, там якась, ти казала, мала шестеро дітей, що пішла ноччю, вже як помолотили все, зібрали, і збирала насіння, зерно.

Від.: Та так.

Син свідка: Хто це такий був, ти не знаєш її?

Від.: Та вже забула. Стріляли, в кого, що зловили, що колоски збирає. Вже покошено й помелено, є по стерні. То стріляють тих людей, хто колоски збирав.

Син свідка: А ця жінка, що мама знала, вже мабуть була розкуркулена. Чоловіка послали в в´язницю і його розстріляли там. В нього було аж шестеро дітей. І зловили її. Вона ноччю ходила, збирала колоски. Зловили її і розстріляли, й діти померли.

Від.: Є такі, що то колоски вимниають, пшеницю їсть. Не мелена ще. Голодна ж, наїлася.

Син свідка: В 33–му році?

Від.: Ага. Наїлася пшениці й кишки полопалися і вмерла. Бо голодна, а пшениця —це ж, і все. І то дитина сидить, отак згорнеться: —Мама, дай мені хліба.

Як ти можеш дивитися? В нас також дівчина вмерла. Приходить батько з праці. А вона: —Папа. Дай мені, папа.

А де ж він його візьме, як нема? Ну де воно візьме?

Я ж кажу: —Не дай Бог, що ми пережили. Вже як сам, так вже терпиш, що буде. А як діти? Та в когось шестеро, та в когось семеро дітей же. І приїхали, все забрали в хаті. Все.

Син свідка: І ті побили, що молотили.

Від.: Погинули й косарки, і самов´язки.

Син свідка: Ні, ні. Як такі були, ти казала, роблені ті млини, ще зразу знищили. На Україні млини. Але ж люди мали такі в хаті, такий камінь, чи що воно таке. То його терли.

Від.: Камінь, такий камінець. І то в нас був. Отакий камінець, а тоді повибивають, і тоді зверху камінь і так воно на муку меле. Прийшов приказ, ходили по всіх хатах, шукали. А як в мене є і сусід там чи ще хто і скаже, що: —А в неї є —тоді б´ють, а як заховаєш, все поб´ють і в нас побили.

Син свідка: Ти казала, хтось тобі позичив одну, що до неї прийшли шукали й в неї не було, а вона в тебе була в той самий день.

Від.: Та так.

Син свідка: Вони знали, в кого ці є. Як подумати: чого треба бити? Чого вже треба бити? Що вже нема де змолоти.

Від.: Млини були ж, млини побили.

Син свідка: Побили. І вже це ручне таке, що жінка крутить його сама, і те побили. І це вони будуть казати, совєти, що це був той? То чого вони це побили? Прикази були?

Від.: Один зробив олійничку, що олію бив. Губань там. І каже мені: —Кума, як хочеш олії вибити —приходь. Тільки нікому не кажи.

Це я пішла. Ну так у пляшку олії вибила. Та куди там? Через два дні дозналися і прийшли й побили.

Син свідка: У нас у родині багато людей померло з голоду?

Від.: У нашій родині? Та це ж твого батька дідушка умер, і мама вмерла.

Син свідка: Кого?

Від.: Батькова мати, теж з голоду вмерла.

Син свідка: Мого батька?

Від.: Ага.

Син свідка: Ні, що ти говориш. Ти вже збилася, мамо.

Пит.: Ні, вона сказала: —Дід батька.

Син свідка: Мій дід жив 96, баба 92. Ще переписувалися з ними.)

Від.: Хвилинку. Це я вже й забула. О, Дід Фанасій.

Син свідка: Фанасій. Дядька Ягора тим, потяг убив, ішов до станції, до залізниці.

Від.: Дядька Ягора? Та то сина їхнього вбив.

Син свідка: А він?

Від.: А він умер.

Син свідка: Він умер? З голоду?

Від.: Так, бо він був...

Син свідка: Твого брата розстріляли.

Від.: Моїх двох братів розстріляли.

Син свідка: *Well.* Один після війни, а один перед війною. Його виселили за Байкал.

Від.: Він робив у шахті. А тоді стали в армію брати, а він розкуркулений. Так його заслали за Байкал у шахту, вугілля то робити.

Син свідка: То що там робили? Там багато було українців у тій шахті?

Від.: Та хіба ж мало? Там самі українці.

Син свідка: І скільки років було тим хлопцям? Ти розказувала мені.

Від.: Моєму братові?

Син свідка: Ну ті що хлопці там були? Ти розказувала.

Від.: А молоді хлопці. Такі, що в армію не брали їх.

Син свідка: Років 18 до 25.

Від.: Розкуркулені були. Куркулів же в армію не брали.

Син свідка: І тим хлопцям зробили всім? Майже всім.

Від.: Та що? Я не знаю.

Син свідка: Їх розстрілювали. Там було їх 500 хлопців. Може 100 осталося. Як він ото вже відбув своє, він там оженився і вернувся назад на Україну. Тоді жінка каже: —Поїхали назад туди за Байкал. Як поїхав і його знову забрали —і все.

Від.: Вона прислала тоді вже листа, жінка його. —Дайте мені допомогу. Шуру забрали.

Як забрали —й все.

Син свідка: До цього часу не знаємо.

Від.: Відбув п´ять років у шахті, а тоді розстріляли.

Син свідка: А як там було в шахтах на Донбасі? Там дуже багато людей повтікало. Можна сказати, що там один був чоловік. Як узнає, що ти є куркуль, може тебе розстріляти. Розстрілювали людей, куркулів. Нема йому ніякого того, суду. Раз там якийсь циган щось то хотів украсти. І він його розстріляв. То за те його посадили. Засадили й дали йому шість місяців в´язниці чи шість років в´язниці?

Від.: Я не знаю скільки.

Син свідка: Що там він сидів між куркулями. То вони його там убили.

Від.: Багато, багато робили то все росіяни.

Син свідка: А слухай, в тому, в Троїцькому, багато вимерло?

Від.: З голоду?

Син свідка: З голоду.

Від.: Багато. Я ж там не жила.

Син свідка: А як ти вернулася назад?

Від.: Та там багато. І сусіди померли.

Син свідка: Там, ти розказувала, що хтось своїх дітей з хати кидав, побив, щоб решту врятувати.

Від.: Та так. Викидали дітей на сніг.

Син свідка: Та ні, це як розкуркулювали. А то люди своїх дітей.

Від.: Ну та так. Одна жінка, казали, троє дітей з´їла. Хай воно те ніколи не вертається і нікому я не бажаю його й бачити. Як робиш цілий день, а їсти нема.

Син свідка: На трудодень?

Від.: Я вже казала: куди вже й Бог дивився на таке ж страждання людське. Якби не вродило — друге діло. Сказали, що не вродило, а то хліб уродив страшно скільки. Як у нашого діда, як почали вивозити той хліб.

Син свідка: Ні, та це раніше. А в 32–му році був урожай?

Від.: Врожай був.

Син свідка: Був у діда?

Від.: Також був урожай. У 21–му врожай був.

Син свідка: Та ти назад вертаєшся.

Від.: А це були врожаї по 1.000 пудов намелювали одні пшениці.

Син свідка: Все вивозили?

Від.: Все вивезли.

Син свідка: Де? Прямо із тих?

Від.: Дома ж помолотили ж.

Син свідка: *Yeah.*

Від.: Ну в закорма ж понасипали.

Син свідка: Ну а це ти ж говориш про свого батька.

Від.: Ну так.

Син свідка: Ми говоримо за голод.

Від.: Ну та за голод же.

Син свідка: То вже ж там не буде в закорма собі насипати.

Від.: Ну забрали ж, то Тобі голод зробили.

Син свідка: А де ж вони забрали — з закромів чи з поля?

Від.: Та з закормів. Як вони з поля з соломою братимуть?

Син свідка: Але молотили й зразу вивозили?

Від.: Помолотили, в закорма понасипали, через тижня два приїхали забирати.

Син свідка: І ти бачила, як возили?

Від.: Ну та чого ж не бачила?

Син свідка: І ніхто не брав з вагонів хліб?

Від.: На станцію вивозять.

Син свідка: Ну а якби хтось взяв з вагона хліба собі, там підкинув би до хати, то що б сталося?

Від.: Розстріляли б.

Син свідка: Ти бачила таке?

Від.: Так. Каже: — Як ти маєш право в держави...

Син свідка: Ти була на суді такому, чи ні?

Від.: Я була вже замужем.

Син свідка: Як в 32–му чи в 33–му. Як везли на станцію, якийсь чоловік перед тобою взяв відро й ще перед хатою набрав.

Від.: Ну, не брав. Боялися люди.

Син свідка: *Okay.* Бо ти раніше розказувала, що його судили й 10 років в´язниці дали йому.

Від.: Хай воно ліпше не вертається.

Син свідка: Це було раніше, мама, трошки.

Від.: Хай воно ліпше не вертається.

Син свідка: Ще щось хочеш спитати?

Пит.: Я б тільки хотіла запитати, коли цей голод скінчився? Коли вони почали давати?

Від.: Голод кінчився в 34–му. Два роки — 32–ий і 33–ій. Тридцять другий ще півбіди. Хоч було трошки хліба. А 33–ій — нічого. А вже в 34–му, вже стало ліпше.

Пит.: А коли вони почали давати хліб робітникам?

Від.: Коли почали давати. В 34–му.

Пит.: Так. Після жнив?

Від.: Та так.

Син свідка: А коли батько робив на заводі, там давали їсти.?

Від.: Там давали хліб. На родину виписували.

Син свідка: Він то пішов робити на заводі. І було дуже небезпечно. В нього два рази одежа горіла.

Від.: Бо треба тоді шукати, де хліб дають. Так він поступив, таке залізо, отаке з завода йде. А він стоїть з кліщами, хватає його, тягне на діл. Та як не вспіє хватити, так його обмотає. Два рази був печений. Одежа обгоряла на ньому.

Син свідка: То є, знаєш, червоне залізо.

Від.: А то, що треба. Люди старалися вже ліпше вмерти, щоб давати хоч хліба для дітей. То ж у нас вже одне вмерло. Дівчина була сама старша.

Син свідка: А там де вугілля копали, там не було небезпечно, чи ні?

Від.: Де?

Син свідка: Де вугілля копали, на Донбасі.

Від.: Там шахти валялися і привалювали людей.

Син свідка: Часто?

Від.: Та часто було. То мій брат же там робив в шахті, то п´ять років відробив, а тоді стали в армію брати його. А він розкуркулений. Так його за те й вислали за Байкал, знову в шахти. А ще п´ять років, та 10 років у шахті робив. А тоді розстріляли. Ой, нікому я не бажаю такого бачити.

Син свідка: Я то розумію. Як прийшов час, 40–ий рік той, дітей в школі хватало? Було дітей, роджених у 33–му році чи ні? Чи діти були роджені в 33–му?

Від.: Та де там вони були?

Син свідка: Не було? Як уже час до школи йти, не було дітей до першої кляси.

Від.: Що ж ти думаєш — штука, чи що. А таке, дивися, років два, що воно, як мати голодна, одні кістки. А дитина. Скільки їх, отих нещасних дітей вимерло! В нас уже п´ять років була дівчина, і то вмерла з голоду. Отакі ручки, такі ножки. Очі позапухали, нічого не бачить, саме пухле. Коли я була пухла, ноги отакі були.

Син свідка: А як дід та баба, як вони себе врятували?

Від.: Які?

Син свідка: Батьків батьки.

Від.: Вони жили, поки ще не забирали, а як в них вже забрали все, то баба вмерла. Дід умер в 23–му. Дід умер в 23–му.

Син свідка: Це твій дід.

Від.: Мого батька батько.

Син свідка: Так, а не мій дід.

Від.: Твій ні.

Син свідка: Ні. Як мій дід врятувався? Батьків батько?

Від.: То врятувався, що як їхала я, то поїхав і дід і маму забрали.

Син свідка: Але також десь вони м´ясо їли кінське. Коні подохли, то вони відгрібали ноччю. Чи як? Ти розказувала.

Від.: Так, ноччю. Коні дохли. Ноччю розкопають, удень закопають, а ноччю люди витягають і їли дохлих коней. Я пішла до них, а вони сидять, м´ясо їдять. Кажу: — Що ж? Де це ви взяли? Та це, знаєш, каже, удень закопали коня, а ноччю, каже, люди відкопали й це порубали й розділили. Собак, котів. Села такі були. Я не бачила того села, казали мені, все село вимерло. Ні собак, ні котів, нема ніде нічого. Чорний прапор висить. Тисячі вмирали за один день.

Син свідка: Отак як ідеш по дорогах, то валялися?

Від.: Бачила я.

Син свідка: Бачила?

Від.: Це бачила. Так ішов молодий хлопець і збоку дороги лежить мертвий. То як хто наткнеться, то закопають. Без трун, без нічого. По 10, по 20 душ заразом кидали в яму й загортали. Що ж ти думаєш? Шістнадцять мільйонів вмерло з голоду. Це ж не 16 душ, а 16 мільйонів. Чого в Росії не було голоду? А тільки на нашій Україні? Ось у Галичині —там також не було голоду.

Син свідка: Вона була під Польщею.

Від.: Ну та так. А хто нашу Україну обороняв? Ніхто. А Україна годувала всіх хлібом, бо вона була на це багата. І землі багато, і земля добра, і ті хлібороби були такі. Ну якось мій дід жив. П´ятеро братів було в діда. Вони хлібороби, а тоді на цій же, відживають. Мої батьки. Ці відживають, з предків йшли господарі, що хліб робили. А як уже вимерли з голоду. Хай би не вродило, так не так би й жаль було. Скільки в нашого діда. Кожну весну вивозив по 2.000 пудов пшениці — в запасі була. Бо нову пшеницю мололи, а стару вивозили на станцію. І собак мав десять штук, дід.

Син свідка: Це було при царю все?

Від.: Та так, при царю це було таке. Коней було, одних коней робочих 30 штук. Вісімнадцять коров. Скотини було.

Син свідка: Але при комуні було же, мали люди городи?

Від.: При комуні? Та де там вони мали.

Син свідка: Городів не було в вас? Не давали Вам городи?

Від.: Ну, при комуні їх же ж вигнали.

Син свідка: Ну а в вас був город, як комуністи були? Був город?

Від.: Та який там город? Маленький. Стільки. Землю ж відібрали.

Син свідка: Я то знаю. А то, що на городі, як ви посадите, то ваше?

Від.: Накладали.

Син свідка: На городи?

Від.: Аякже. Здай стільки картоплі, здай стільки насіння соняшників. Накладали, вивозили.

Син свідка: І те забирали, на заводі?

Від.: Ну та так.

Пит.: Чи вони також забрали посіву?

Від.: Посів брали ж. Накладали. Ось, оце ж війна була тепер. Оце ж з німцями. І також на батька наклали. Вісімнадцять пудів меду здав. Пасіку тримали.

Син свідка: Кому це він здав, німцям?

Від.: Німці наклали.

Син свідка: Німці наклали?

Від.: У нас же казали: —Україна хлібородна, німцю хліба дала, а сама голодна.

Син свідка: То була приказка?

Від.: Приказка. Україна була багата, а бачиш, як настала революція, совєти що зробили?

Син свідка: І корови пропали.

Від.: Прошу?

Син свідка: І корови, коні пропали.

Від.: І корови, й коні —все пропало. Все пропало.

Син свідка: Від цього, від голоду?

Від.: А що ж? Коні з голоду —одні ребра.

Син свідка: Так що й коні, й люди разом мерли.

Від.: Та так. Бачиш, як коням мололи, овес давали, то коні були добрі. А як сама полова... Та й тієї нема.

Син свідка: А було так, що коні ліпше їли, чим перед тим — після того голоду? Що коні ліпше їли, чим люди?

Від.: Та всього було. Тоді ні собак не стало, нічого.

Син свідка: А ти мені раз розказувала, що мінялись з кіньми їжу. Коли коням давали кукурудзу, а їм, тим людям, щось друге. Так вони взяли. А вона була кухарка. І взнали, що вона кухарка. Це було в колгоспі, мабуть після того, після голоду. То він взяв заміняв, бо тут мав ліпший ступ зробити... Те–те, що коням. Це було таке, чи ні? Ну то розкажи.

Від.: Була я кухаркою. То було кукурдзу варять. Качани наламають і варять кукурудзу. То людям не давали, коням. То він каже: — Ти знаєш що? Ти заміни — навари кукурудзи.

Або крупу ще з кукурудзи робили.

Пит.: А що люди говорили тоді про Сталіна? Що люди думали про нього?

Від.: А що люди зроблять? Там не то говорити, і думать не мав про Сталіна. А ти, каже, то Сталіна лаєш? Сталін — добрий чоловік. А що ж він зробив людям? Та я Сталіна й не винувачу. Там коло Сталіна було їх багато.

Син свідка: Але він давав прикази.

Від.: Прошу?

Син свідка: Він давав прикази.

Пит.: А про Кагановича чи люди знали?

Від.: Та знали й за Кагановича.

Пит.: Ну на цьому, будемо кінчати. Щиро дякую Вам за свідчення.

Case History SW40

Anonymous female narrator, b. 1915 in Donets'ke, child of Donbas worker, who died in 1922, after which narrator's mother went to work in a textile factory. Life during NEP was "very good," but it started to get worse in 1928. Did not witness the famine and says "Everyone knew that the famine was imposed on Ukrainians by the government, not by Russians." Narrator states that Russians suffered as much as Ukrainians, albeit at different times.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися?
Відповідь: В 15–му.
Пит.: А де саме?
Від.: В Юзівці, або Сталіно. На Донбасі.
Пит.: Район який?
Від.: *Well*, то є місто. То є центр Донбасу, Юзівка. Юзівка була до революції. А тепер, як Сталіна розстріпали, як то кажуть, то тепер воно називається Донецьке.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: О, батьки. Як вам сказати. Тато помер у 22–му році. Після того мама тільки працювала. Працювала вона на фабриці, де шили. Ви розумієте, що таке спецодежа? *Just like uniform, yeah. Just like uniform* для робітників, які робили при гарячих печах. То вона робила на такій фабриці, шила. Але вона ще була молода, ми були маленькими. Нас тільки двоє було: я і сестра. Ну то так ми й жили. А дід з бабою; дідусь робив на залізниці, а бабуся вдома сиділа. То й все. Пильнувала внуків. Так. То все.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про період НЕПу?
Від.: Було дуже добре. Так. То я якраз до школи ходила. Як мій тато помер в 22–му році в січні, то так було — 23–ій, 24–ий, 25–ий, 26–ий. То було добре, нормально. Ми могли побігти десь, купити собі й яблучко, і грушку, і цукерки якісь, і булочку, й бублик. Знаєте, що таке бублик?
Пит.: Так.
Від.: Ото. А потім, з 28–го року почалося вже.
Пит.: Як то змінилося?
Від.: НЕП ліквідували й як то сказати, поліквідували тих всіх, бо то було, як то сказати, власне. Значить, людина мала собі маленьку лавочку, де яблука продовалися, овочі мали. І тут все ліквідували, позабирали в них все й люди не могли платити й позабирали. І то все зникло. За один рік все зникло.
Пит.: А як тоді людям жилося?
Від.: Бог його знає, як вони жили. Я знаю, що нам прикро було, бо мама робила тільки сама. Нас двоє росли, й ми були маленькі. Ну так, не дуже добре, але не так як на Україні. Все таки було в нас ліпше. Бо на Україні, спеціяльно по селах. Ми же не жили в селі. Ми жили в місті. І то був центр. І то там не було. Було дуже прикро. Значить, що не вмирали люди з голоду, не валялися по вулицях, як на Україні.
Пит.: А чи багато людей втікло на Донбас після колективізації, коли вони почали приїжати до Вас?
Від.: Двадцять восьмого році почалася колективізація в Росії. Бо ми мали одних знайомих, що нам розповідали. Двадцять восьмого року з російських сел почали забирати людей до Сибіру. Значить, як вони казали: „На новые земли." І забирали цілими селами. То вони там їх насаджували потім. Там люди й мерли, й діти мерли, й старі мерли. Хто вижив, хто якось там лишився. Бо там земля дуже добра. Там дуже добре жити було, але то треба було все заново робити, заново починати, розумієте? То було 28–го року, і то було на російських селах. Російських селах. А з 31–го року почалася біда на Україні. Тридцять перший, 32–ий, і 33–ій. Найгірші були 32–ий і 33–ій рік, найгірший. Але я там не була, я не можу розказати.
Пит.: Так, але Ви були на Донбасі й Ви сказали, що люди втікали на Донбас.
Від.: О, втікали. Деякі втікали. Які могли. Які могли. Які могли. Але при радянській владі тяжко було втікти й тяжко дістати пашпорт. То вже люди один одному допомагали, щоби ліпше було.
Пит.: А там, де Ви жили, чи приїхало багато голодних селян?

Від.: О, *well.* Я вам сказу, що я не бачила так, щоби особисто я бачила, бо я ще сама була молода: 17, 18 років. Сімнадцять років мені було, як я скінчила школу. То я жила з мамою. Мама тоді вийшла заміж знову й ми жили всі вкупі. Тяжко було, але все таки ми жили. Жили тоді на залізниці. То було трошки ліпше, але я багато не можу вам сказати, бо я так чула, що казали, що прийшли люди з України, просяться на працю і все. Ну та були, але я сама особисто не можу вам сказати, бо я молода була.

Пит.: Ви ходили до школи чи приїхали як, наприклад, селянські діти приїхали?

Від.: Ну, я не бачила селянських дітей. Я не бачила. Може десь вони й були, але там, де я жила, я не бачила. Я не бачила. Так як отець Биковець казав, що там десь було, що привозили дітей і кидали, і лишали десь у других, такого я не бачила. Я не можу вам сказати. Я не можу. Я особисто не хочу такі речі брати на свою совість, бо я не бачила.

Пит.: Добре. А скільки кілограм хліба вони дали Вам?

Від.: Ми діставали, я навіть вам сказати не можу. Може кілограм був буханець. І то треба було вистояти в черзі, поки дістанеш ту буханку. Дістанеш одну — ну то слава Богу. А не дістанеш — значить, не дістанеш. То давали так по одній. Я не можу сказати, скільки там — кілограм чи півтора. Я вже тепер не пам´ятаю. То так вже давно було.

Пит.: Чи то був пайок, чи мусили мати картки?

Від.: Я навіть не знаю. Я навіть не знаю. Я не була, десь були картки, але я теж не пам´ятаю. Були картки, але я не пам´ятаю. Я знаю, що я в черзі за хлібом стояла й без карток діставала. Я лиш дістала від склепу хліба, то я його мала, але без карток. Деякі люди й мали картки. Може в деяких місцях і мали картки, але я особисто не можу вам сказати, бо я не знаю.

Пит.: Чи Вам дали хліба в школі?

Від.: Ні, ні, ні. Не було в школі, ні.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: Церкви були. Церкви були, я вам скажу, до 30–го року, я думаю, була церква в Сталіно, бо я скінчила школу в 31–ім і пішла працювати. Пішла працювати до друкарні. Ще молодою дівчиною. І там була велика церква, колосальна, гарна така, як катедра. *Beautiful.* І вони її зруйнували. Поклали динаміт під низом і то все рухнуло. І потім все то зрівняли. Зрівняли й побудували кінотеатр. І так багато других церков понищили. Тоді, як вже я вийшла заміж і виїхала з Донбасу, вже картки відмінили й вже хліба можна було дістати досить. В 34–му році, я пам´ятаю, перший раз прийшла до склепу й хліба повно. Але то було вже в 34–му році. І можна було брати й білий, і чорний, і бублики, й булочки. Так, то вже було в 34–му році. То що я можу вам підсказати, більш не знаю. Більш не знаю.

Пит.: Ви ходили до школи, чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Ну, то була російська школа, але з четвертої кляси ми мали, спеціяльно уряд проводив українознавство. І ми мусили всі вчитися по–українському. Але в мене бабця говорила по–українському, бо вона була волинячка й вдома в нас був такий і такий говір, знаєте. То я була перша в клясі по–українському. Правда, так. Так що не було, не було різниці. А між людьми. Я вам скажу: між людьми не було такого, що ти росіянин, а я українець, або ти українець, а я росіян. Не було.

Пит.: Так? Дуже цікаво.

Від.: Люди жили дуже дружно. О, *yeah.* Для того, я вам скажу, для того, як я попала вже після другої війни, я попала в табір, то тут я дістала *boo–boo.* Для того, що то „росіянка, то росіянка," то, то друге. Це мені дуже боліло. Бо в нас ніколи не було різниці. Ніколи. В нас на Донбасі були й росіяни, й українці, й поляки, й німці. Всі жили разом, всі працювали разом, всі ходили по вулицях разом. Ніколи ніхто не сказав, що ти українець, або ти кацап, або ти німець. У нас такого не було.

Пит.: Дуже, дуже добре.

Від.: То, що уряд робив, то одна річ, а то, що люди поміж собою, то друга річ. Бачите. В мене вдома тьотя була замужем за чистого росіянина. І моя бабця ніколи не сказала, що ти росіянин. І він ніколи на бабцю, що ти українка або полька. Мій тато був поляк по походженню. Мій тато. І його родичі були теж поляки, католики. Ніхто ніколи не сказав, що ти поляк. Ніхто. І він працював на тому голівному офісі бухгальтером. Йому ніхто ніколи не сказав, що ти поляк. Ну, ніколи, ніколи. Його так

любили. Він був така приємна людина, Іван Мартинович. Іван Мартинович його називали, знаєте, так як у нас називають: Іван і по батькові. Його дуже любили, він був дуже гарна людина. І в нас не було жадної різниці, що ти українець, а ти росіянин, а ти німець. То одно, що я любила. То що там уряд робив, то вже як пішло, то вже пішло, й всі полетіли. Всі полетіли. В 37–му році, як полетіли люди до в´язниць, то ніхто не рахувався. Всі пішли, всі пішли геть. І там теж не було такого. Бо як мучили, то мучили всіх підряд. Мучили всіх підряд. Для уряду не було різниці, хто ти: чи ти поляк, чи ти українець, чи ти росіянин. Тебе взяли, тобі пришили діло, як кажуть пришили діло й ти маєш 58–му статтю радянського кримінального кодекса — „вредитель." От вам і все.

Пит.: Як Ви там жили, чи Ви чули про голод, і що вони казали?

Від.: О, чому ж ми не чули? Бо ми самі відчували.

Пит.: Так, але чи люди казали, що росіяни чи Сталін то робили українцям чи просто селянам?

Від.: Я навіть не можу вам того сказати, бо то був голод зроблений спеціяльно. А то всі знали. То всі знали, що то уряд робив, а не росіян українцеві. То уряд робив.

Пит.: Але уряд кому? Спеціяльно українцям чи спеціяльно селянам?

Від.: Бачите, я навіть не можу вам сказати, бо я ж вам сказала вже наперед, що в 28–му році почалася колективізація в російських селах, а в 30–их роках почалася колективізація на Україні. Українці не хотіли йти до колгоспів. Росіяни теж не хотіли йти до колгоспів. От забрали на Сибір. Якби то сказати, один такий момент, як американський президент, як він називався, після Рузвельта, Теодора Рузвельта, бо американський президент — я тепер не пам´ятаю його, ох, не пам´ятаю. Він помогав Радянському Союзові, бо вони бачили, якимсь то шляхом вони побачили, що люди в вагонах сидять, голодні й їх кудись везуть. Але уряд не сказав. Вони сказали, що вони їх переселяють з місця на місце, бо вони хочуть заселити необроблені землі. І американці помагали. А то, що люди не хотіли йти до колгоспів, то їх там загнали на другі землі. То було в 28–му році, і то було в російських селах. А в 30–их роках почалося на Україні те саме. На мій погляд, скажу тільки одне: що то не було тільки знищити Україну. То вся Росія мучилася. І мучится до ціх пор. Я не є шовіністка. Я не є націоналістка. Я кажу тільки факти, що було в 28–му році. Ми як приїхали сюди, то тут була одна родина. З нами мешкали в Німеччині. І вони тепер тут десь, не знаю, десь вони є. То він був чистий росіянин. І він був селянин. І він нам розповідав, як влада забирали родину росіян зі сел і везли їх на Сибір. А він якось утік до своєї родини. І потім пережив аж до Другої війни і якось, так як і ми, вибрався звідтам. Так що то не було тільки спеціяльно. Певно, що українці, так сказати, противилися і давали, значить, й не хотіли до колгоспів іти. Ну то, звичайно, ни то хто ж хоче до такого, до такої біди іти? Але що? То було зроблено не тільки на Україні. То було зроблено навіть на Росії. А деякі українці тут кажуть, що то було тільки зроблено на Україні. Може й гірше було трохи на Україні. Може й гірше було трохи, але, я не знаю. Я знаю тільки, що були факти такі, що люди самі говорили, як з російських сел заганяли людей за Урал. Знаєте, що таке Урал?

Пит.: Так, так.

Від.: Заганяли для того я не хочу, щоб моє прізвище там було. Бо я не є шовіністка. Я не є націоналістка. Я люблю всіх людей. Для мене не робить різниці хто. Я першого чоловіка мала українця, а другого мала росіянина. І я не мала жадної різниці. Як людина є добра, то не робить різниці хто.

Пит.: Дуже Вам дякую!

Від.: Нема за що.

Case History SW41

Valentyna Kozyn, b. 1926 in Khmel'nyts'kyi (formerly Proskuriv), regional capital 60 km. from the pre–war Polish border. Narrator's family fled GPU in 1928 to small village of Bozhedarivka in Kryvyi Rih and, after narrator's father received another GPU summons, to Okhtyrka, now a district seat in Sumy region. In 1933 the family moved to an MTS near Chernihiv, where narrator's father worked as chief bookkeeper and narrator's mother worked in a savings bank, both receiving food allotments. While family always had something to eat, by spring 1933 there was very little, and "we were always hungry." Narrator and her two younger sisters "weren't allowed to go anywhere, because there had been cases of cannibalism: children or older people were caught and the meat sold as hamburger or head cheese (*kotlety, kholodets*) in the marketplaces." Narrator learned from her mother that neighbors had been found with human bones and were arrested for cannibalism. Narrator's husband came from village near Fastiv (district seat, Kiev region) where he estimates that 3/4 of population died.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Валентина Козин.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1926–му.

Пит.: А де саме?

Від.: Я народилася в Проскурові, то є Кам'янець–Подільській області. Проскурів велике місто. Але як мені було два роки, то тато мусив виїхати з Проскурова через те, що його переслідували і декілька разів арештовували і він сидів у в´язниці. І от останній раз, як його випустили, то сказали йому, якщо він хоче жити, то він мусить виїхати з того міста. Бо те місто 60 кілометрів від польського кордону. І тоді він прийшов додому і на другий день він виїхав. Тоді, за якийсь час, я вже не знаю скілїки...

Пит.: Коли то було, чи Ви знаєте?

Від.: То мені було два роки, в 28–му році, напевно. То я знаю з розповідей. Тоді ми дістали повідомлення, що тато знайшов працю знов, у степовій Україні, то був Криворіжський район і в маленькому селі, яке називалося Божедаровка. І ми там жили якийсь час, я вже не пригадую скільки років. Тоді знову його покликало НКВД — і за якийсь час він також звідси виїхав, от. І тоді, власне, ми жили, ми переїхали до містечка Охтирка, на Харківщині, от. Я не пригадую собі скільки років ми там жили, от, але 33–ий рік то я досить добре пам'ятаю через те, що в тому ж році ми виїхали на Чернігівщину, біля Чернігова, до машино–тракторної станції біля села Коти. Власне, весна 33–го року, так я пам'ятаю. то ставало чимраз гірше жити. Тато працював в машино–тракторній станції. То голівним бухгальтером, він діставав приділи, от. На той приділ діставали пшоно, цю саму кукурудзу, пізніше, трошки олії — я не знаю ще що, але пригадую собі, що моя бубаня пекла хліб з кукурудзи і з пшона, через те, що муки іншої не було.

Пит.: А чи мама працювала?

Від.: Мама працювала також — такі називалася „сберегательная касса" — то була так, як *Credit Union* і вона також діставали якийсь приділ хліба, так що в нас, властиво, так, щоб ми цілком голодували, то такого не було, завжди було щось їсти. Тільки що то було так, знаєте, чимраз ставало все гірше й гірше і гірше і вже весною, то їдження вже майже не було. Трошки картоплі було й ту картоплю варили з лушпинями. Я знаю, пам'ятаю тільки, що ми завжди були голодні — я мала ще дві сестри, котрі були молодші від мене. Ну, тепер — наша вулиця була біля річки, так що наше подвір'я виходило до річки, воно було цілком обгороджене парканом, от, хата була посередині. І нас нікуди не випускали тому, що там були випадки людоїдства: ловили дітей, або таких старих і потім продавали м'ясо, продавали котлети, на холодець, на цих базарах. І от так, я не пригадую собі, а так з розповідей я знаю, що біля нашої хати, в сусідньому подвір'ї якась жила стара жінка, глуха. Вона ще жила, як ми звідти виїхали, з другого боку всі люди вимерли. Пізніше далі жили якісь люди, казали, що вони були конокради, що вони коней крали. Пізніше, розповідала мама, що як прийшла до них міліція, то в них

знайшли людські кістки, тому що вони там людей забивали й то м'ясо з людей здирали. Напроти — я тільки пам'ятаю одну хату — я пам'ятаю там була маленька дівчинка, яка залишилася жити — всі решта вимерли. І тоді мама давала їй часом, як щось мала, то давала їй їсти. Потім — то було вже весною — тато поїхав шукати іншої праці, іншого місця, щоб можна було щось трошки більше з їдження мати. І ми були самі в тій хаті. І до нас добивалися злодії, такі злодії, і тоді, як прийшов такий бригадир, який збирав всіх людей, щоб ішли садити буряки, і він власне, їх налякав, бо вже замки були зірвані, тільки ще залишилися замки всереднині до хати. І пізніше, дали я пригадую, як ми були вже в тому, в Чернігові, бо це було так п'ять кілометрів від Чернігова, і один кілометер від села та машино–тракторна станція. Це такі станції, де тримали весь сільсько–господарський інвентар і позичали колгоспам. І там, де потрібно було москалям людей, то вони тих людей годували. І тато також був там головним бухгальтером і ми з тієї кухні, де варили їдження. Я пригадую, що тоді були вареники з чорної–чорної муки, я не знаю, що вже в тому було, але то вже було після того, *ja*, ми нічого не мали, то було таке смачне. Потім таке моя враження було: знаєте, там навколо також не було таких виходків, як от тут і все ходили десь за хату. І от я звернула увагу на дітей — ви знаєте, так як дитину садять, тримають її, щоб вона свої справи робила, то просто були такі, просто гострі такі задки і я собі не могла зрозуміти: чому то такі діти? І я, напевно, таке ж саме мала, але я себе не бачила, а і в моїх сестер все ж таки не були такі страшні, ми все з таки мали щось — кукурузу й картоплю, а ті, напевно, нічого не мали. І то таке враження — аж потім, як я побачила той фільм про кацети в Німеччині, тоді я зрозуміла чому вони такі були, ті діти. От, я не бачила мертвих ніде, от якось так, то що в нас так хоронили, а ми жили в тій хаті, подвір'я було обгороджене і взагалі ніде не випускали, але таки я ті розповіді про ті жахи, то я чула. Ну, то що я можу вам сказати. Тепер, мій чоловік є з Київщини, біля Фастова. Він каже, що в його селі вимерло три чверті населення — умирали всюди, під парканами, на полях, кругом були мертві люди. От навіть там були в селі три мисливці, що мали три рушниці, то вони стріляли ворони, стріляли цих різних, що тільки могли, і вони також повмирали ї один навіть застрілив свою собаку й з'їв. Але, кажуть, вони їли якийсь потім, в при кінці тижня всі повмирали, ціла родина. Тепер, сильніших, здоровіших в тому селі заставляли збирати трупи і звозити до ровів, навіть не копали могили, тільки цвинтар в тому селі — село Плехівка(?) — було окопане такими канавками, то вони не копали тих могил, тільки в ті канави скудали трупи і присипали їх землею, навіть не засипали, а тільки присипали, тому що ті люди були також дуже знесилені, але вони ще ходили, то їх заставляли, щоб вони те робили. Ну, він пригадує, почався голод вже восени 32–го року, бо тоді почали забирати всіх заможніших селян і всі харчі забирали від них. Підвозили їх у Фастів, а звідти вивозили на Сибір. Каже він, що в нього сестри чоловіка, в родини чоловіка, навіть так сховали хліб, що на стріху насипали пшеницю, закрили бляхою, а пізніше зробили долівку глиняну, а потім щось там понасипали — соломи, чи щось. І ті комсомольці, прийшли шукати, то знайшли ту пшеницю і також забрали, а потім їх страшно били за те, що вони сховали ту пшеницю. Ну, тих людей ще восени обкладали страшними податками, ті навіть не мали з чого ті податки платити, бо вони нічого не мали. Тепер, це село мого чоловіка — Плехівка — не вимерли всі люди тільки завдяки тому, що біля села було велике поле картоплі. Ту картоплю не могли викопати, бо вже люди не мали сили й картопля замерзла й згнила на тому. І раннєю весною, як трошки розмерзлося, то ходили люди й викопували ту картоплю і їли її. І так частина села залишилася жива. Пізніше, він казав, що село Оленівка й Мар'янівка, то були випадки людоїдства. В Оленівці половина населення вимерла, село Дідівщина — половина населення вимерла, Триліси — три чверті населення, пізніше — Обухів, Мала Снітинка, Снітинка, Опірна — то там також три чверті населення вимерло. Потім, каже мій чоловік, що біля їхнього села був радгосп — то є радянське господарство, де люди працювали за гроші, і то все, що продукувалось, вовизилось в Московщину. І тим людям давали їсти. І в Білій Церкві був млин, що робив крупу, знаєте, гречану, вівсяну, чи що там — і радгосп діставав частину тієї крупи. І мій чоловік мусив їздити по ту крупу і тоді їм давали трохи тих висівок, таку луску, ту що, знаєте, як обдирається та крупа, то залишається таке як *bran*, а таке як *out of shell.* Знаєте, що таке пшоно? Такі жовте просо, те що має таку жовту луску на собі. Ну, давали йому такі висівки, які залишалися після того, як добру крупу забрали, і він ці висівки возив до свого села також і там

роздавав людям і так там одна чверть села залишилася жити. І були такі села на Київщині, де вимирали всі люди і тоді над таким селом вішали чорний прапор — там уже нікого не залишилось.

Пит.: Це, здається все.

Від.: Я не знаю. Ви знаєте, я не мала такого, але те, що я пригадую, як дитина, я не знаю, чи то вам щось дасть, чи ні.

Пит.: Ну добре, а чи Ви ходили до школи тоді?

Від.: Ні, тому що я мала тоді тільки шість років, а там до школи приймали в вісім років. Тоді, як ми переїхали туди, до машино–тракторної станції, на Чернигівщину, то вже на осінь я пішла до школи, бо я дуже хотіла до школи йти. І я так собі добре не пригадую, я знаю, що дітей не було багато в тій сільській школі. Я хотіла до школи піти, але я дуже боялася тому, що мені треба було йти через поле кілометер до тієї школи.

Пит.: А чи була церква?

Від.: Прошу? Церква? Ні! Вже ніяких церков не було. Я навіть не пригадую собі, чи я бачила церкву. Можливо, що вона була, але можливо, що її москалі знищили. Можливо, що якась була маленька церква, але я собі не пригадую. І школа була дуже маленька, там не було багато людей, багато дітей не було.

Пит.: Чи то була українська школа, чи російська?

Від.: Була українська, бо то на Україні, українське село, то ще школи були українські. Але я також так добре собі не пригадую, я тільки знаю, що ми два роки там були, а пізніше тато знову мусив втікати і ховатися. То пізніше він переїхав до Новгород–Сіверський, то там я знаю перважно, що то була школа московська. Але навіть і в тій школі, знаєте, якби там вчили тільки по–українському, то я мала би труднощі в тій школі, в другій клясі в московській школі. Так що я думаю, що то напевно була школа, де вчили й московську й українську мову, але більше московську, як українську. Потім, чоловік також казав, що там, де були села, що цілковито всі люди вимерли—їх потім заселювали москалями, ціле село заселювали москалями.

Пит.: А чи люди говорили про голод пізніше? Чи Ви чули про голод?

Від.: Ні, так то абсолютно заборонено було: „голоду не було." Тепер, одна така річ, знаєте, що й навіть в наших енциклопедіях, і в газетах, статтях різних кажуть, що то винен Сталін, що Сталін голод створив, і Сталін голод перевів не робить сенсу, бо одна людина не може того зробити, одна людина того не може. Він, можливо, заплянував, але йому помагав цілий московський нарід. Тому, що в війську, то військо було московське, українців не було багато в той час в тому війську, бо вони українцям не вірили, але якщо й були, то були такі, які комуністи і такі, які любили москалів більше, *ja*, любили свій нарід. Бо таких зрадників всюди є, так само й українці їх мають, як кожна інша нація. Наприклад, візьміть Ірляндію. От Ірляндія, то є дуже добрий такий зразок, має таку саму історію, як Україна, тому, що вона була поневолена англійцями. І частина ірляндців хоче свободи, а частина ірляндців хоче залишитися з тими з англійцями тому, що вони мають посади, вони там мають добре життя, вони не хочуть від Англії відділятися, вони не знають, якби без Англії чи вони знову без Англії так само могли би жити, як вони живуть тепер, правда? Так само на Україні — є люди, які хотіли свого, а є люди, які хочуть, щоб залишилося так як є. І то є цілком нормально. Якби, наприклад, тут в Америці зробився був якийсь переворот, то були б люди, які хотіли зміни, а були б такі люди, які хотіли, шоб так залишилося, як є, бо їм так добре. Якби, наприклад, демократи перебрали владу цілковито, то, і так би було рік за роком, то вони не хотіли б то відступити, правда? Той, хто дістав владу, то вже не хоче її віддати ніколи. І українці, як було там — неможна сказати, що багато, але були українці, які помагали москалям. Але то неможна обвинувачувати українців тому, що вони хотіли; частина їх хотіла врятувати своє життя. Чи ви знаєте, що людина може зробити, коли вона бачить як її діти умираять з голоду, як вона сама пухне? То вони дуже часто можуть піти на те; й то є велика помилка казати, що то Сталін, що тільки Сталін і партія в тому винні. В тому винен цілий московський нарід, знаєте, тому що вже Сталіна нема і тепер говорити — а хто ж відповідальний за те, що на Україні вимерло 14 мільйонів людей, бо ще голод був у 21–му, 22–му роках. Ви за той голод знаєте? За той голод є кинжка Гарасимовича. Бачите, то за свідченнями тієї комісії Нансена, того самого капітана Квіслінґа, то він сказав, що вмирало 10.000 людей на на день на Україні під час

голоду 21–го–22–го року. Він казав, що 10 мільйонів людей голодує, і вони вимеруть, як вони не дістануть допомоги. Допомоги не було, москалі не дали допомоги. Вони навпаки, забирали цей самий податок, забирали до останнього дня, тоді як люди вмирали. Так що неможна сказати, що нема права говорити, що то Сталін, що то партія, то є московський нарід —йому залежало на тому, щоб знищити українців, щоби населити то москалями і чим більше. А щоб із тих, які залишилися, то ті люди, з них створити рабів. От ті люди, ті діти, наприклад, які не дістають поживи відповідної, вони не розвиваються нормально, вони залишаються недорозвиненими ціле своє життя. Правда, якщо мізок не розвинувся в той час, час росту, то вони потім залишаються умово–відсталі. І вони не можуть дати зі себе то, що може дати нормальна дитина в нормальних умовах. От, власне, і завдання було — створити націю таких недорозвинених рабів для того, щоб на них працювали й ніколи не протестували. Мене то дуже турбує, я чую, що то Сталін зробив, Сталін створив, партія зробила. То не є Радянський Союз, то є московська імперія. Навіть в тій самій —*fireman*, там є Батлмейн, то він розуміє, що він каже, а то решта —то також, вина на Сталіна, вина на партію, а це неправильно. І наші також в Енциклопедії Українознавства факти голоду є перекручені, зменшені, про голод 21–го, 22–го року взагалі нема, сказано ніби то був „стихійний голод," де загинуло 500.000 людей. На Україні „стихійного голоду" не могло бути. Знаєте, на Україні були в ті часи —південна Україна, степова Україна —там були посухи й тому люди, люди запасалися харчами; знаєте, вони не мали настільки досить харчів, щоб вони могли себе прогодувати два роки на випадок посухи. Пізніше — якщо то стихійна ця посуха була, то вони могли довезти харчі з інших районів України, або навіть та АРА хотіла допомагати, але ті всі харчі які давала ця американська допомогова організація, всі йшли в Московщину — там був голод завжди, на Московщині, бо там люди ледачі, там нема землі, вони не можуть себе прогодувати через те, що вони не хочуть працювати, як українці працювали, потім —українці мали землю, а вони мали піски. Був голод, а на Україні не було голоду, хіба той голод був штучно створений. Пізніше—також треба звернути увагу, що перший голод був створений на Україні Петром Першим, якщо ви історично — ви то знаєте, так? То перший голод був тоді тому, що після перемоги гетьмана Мазепи, після того, як Петро Перший переміг гетьмана Мазепу, то він забрав козаків будувати Петроград; забрали всіх волів, всіх коней, винищили масу населення —залишилися жінки й діти, які не могли дати собі раду, і власне тоді був перший голод тому, що все забрали, сплюндрували, людей, чоловіків забрали на ці „канальські" праці, на будову Петербургу. І тоді був перший голод на Україні. І то послідовино. А голод 46–го року —чи ви що знаєте про нього?

Пит.: Люди говорять, що був. Так люди говорять.

Від.: Чи люди говорять, то напевно, то також пережили. Вже після того, хіба як Московщина розвалиться, то будем знати. Навіть ті люди, які приїжджають, то вони бояться говорити, вони не хочуть, навіть такі, знаєте, що їх родини приїжджають, то вони не мають права того говорити. Кажуть, останній геноцид української нації. Останній. Вони тоді писали в альманах, що 600 тисяч бракувало в переписі всього українського населення. Але то також, знаєте, то було більше обману — взяли розстріляли й кінець, а тут українців заставили мучитися рік перед тим, як та людина померла й вона мусила дивитись як її діти вмирали, як жінки вмирали, перед тим я, самому вмерти —чи то не є жахливо? Це є щось таке страшне, що просто собі тяжко уявити, що хтось може бути такий жорстокий до цілої нації, як є москалі до українців. Я вам багато часу забрала?

Пит.: Ні. Я дуже Вам дякую за свідчення.

Case History SW42

Maria S., b. August 25, 1907 in Zolotonosha district, Kiev region, one of 7 children of a wealthy farmer with 100 *desiatynas* of land who died during the civil war. After the revolution, narrator's parents retained 15 *desiatynas*. Narrator's village was held be various groups during civil war. Narrator is nationalistic and especially outraged at godless communists "who lit their cigarettes from the church candles." Narrator went to Russian–language school. Village church became autocephalous in 1924. Narrator gives information on collectivization, which peasants detested. Thousanders sent to force collectivization were "mainly Russians, but there was also no shortage of Ukrainians" among them. Narrator speaks of 1930 SVU trial and tells of preparation for a rebellion. In August 1931 narrator was assigned to teach in village of Ovsiuky, Iahotyn district, Poltava region. In August 1932 she was transferred to the well–to–do cossack village of Krupodyrentsi, Orzhytsia district, Poltava region. Since teachers were considered part of the village *aktyv*, narrator participated in grain seizures and had to write protocols for meetings of the *aktyv*, though she and her family were swollen. The worst time was from fall 1932 through the subsequent spring, with mass death starting in the spring. Procurements brigades took everything, even baked bread. Mass death from starvation began in 1933 in the spring. "Women, men, and children became swollen and died of starvation, but the brigades went from house to house, tearing down stoves and chimneys... Mortality from starvation increased with each day... Parents who still had some strength rode on the roofs and couplers of railroad cars and, if they were lucky, took their children to town and left them in the streets. The police rounded up the abandoned children, forced them into cattle–cars and put them on straw, while the rest were taken under supervision and given 'soup' — this was water, a little millet, and 100 g. of heavy bread a day. Many of these children died, and the rest were transferred to children's homes where they were brought up to love Father Stalin and the Party." There were dying people everywhere. The dead wagon went round daily, calling for people to bring out their dead. Whole villages died out. Meanwhile, the two village churches, now used for storage, were overflowing with grain and potatoes and guarded by armed Russians. Narrator's mother went to Russia where food was available, but it was confiscated on her return. One of the more detailed and insightful interviews of the project.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народилася 1907–го року, 25–го серпня.

Пит.: А де саме?

Від.: В Золотоніському районі, на Полтавщині.

Пит.: Що Ви пам'ятаєте, чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки мої були землероби. Мали 100 десятин землі.

Пит.: То дуже багато.

Від.: Ну так. Власне тому не хочу казати.

Пит.: А Ви сказали, що Ви маєте щось написане. Ви можете тепер то читати, а тоді я буду питати.

Від.: Те, що я буду читати, то воно фіксуватиметься (читає): Перша світова війна вибухла в серпні місяці 1914–ого року. Десь там воювали, але та війна не відбивалася на матеріяльних забезпеченнях населення. Харчевих продуктів, одягу, взуття і всього, що потрібно було для населення, вистарчало на всі сто процентів, як і перед початком війни. Війна відчувалася лише для матерів, жінок, які прощаючи своїх синів та чоловіків на війну плачучи.

Пит.: А який вплив мала та війна на Вас, на Ваші родини?

Від.: Далі, далі. В 1917–му році — бо ж війна почалася в 1914–му — в 1917–му роках в березні місяці в Росії, в місті Ленінграді, бувший Петербург, почалася революція.

Центральна Україна, яка була під володінням Росії, також не поминула цієї приємності. Звичайно, приємності в лапках, бо то не є жадна приємність.

Гасла комуністичні були звичайними обіцянками, а від них неодному перевернулося в голові. Люди з вірою в обіцянки пішли на зустріч комуністичній демагогії. Ленін зі своєю клікою обіцяв фабрики й заводи робітникам, землю селянам, безклясове нове суспільство, в якому кожна кухарка матиме право керувати державою, рівні права чоловіків з жінками, рівенство і братство між людьми, не буде ні багатих ні бідних, всі будуть рівні. Знищення куркулів і їхніх прихвостнів як кляси. Старе зруйнувати — нове побудувать. Це дослівно слова Леніна. При комунізмі люди працюватимуть по можливості, а діставатимуть по потребі. Був обіцяний рай на землі, але без Бога, бо вже в перших днях революції комуністи заходили в церкву і припалювали цигарки від свічок і випадок. Я була свідком.

Пит.: Це було в Вашому селі?

Від.: Так. Це було в церкві, я на хуторі жила, але в церкві. Я так маму хватила, якжеж, цеж 14–ий рік, а мені було сім років тоді, я хватилася за мамину спідницю і почала кричати, що цигарки припалюють від свічки.

Пит.: А коли вони приїхали, щоб знищити церкву?

Від.: Ще то пізніше буде. На початку революції багаті люди повтікали закордон, але бідні кустарі з невиликими приємствами та середній прошарок землеробів, які тяжко працювали на землі, навіть без найманої сили — залишилися. Ці землероби були переважно козаки–патріоти батьківщини, які, як усі села в Україні були патріотичні. Селяни говорили Шевченківською мовою, одяг був національний, віра в Бога, свята святкували як релігійні так і традиційні. Без Бога ні до порога — так говорили.

Селяни жили в дружбі й любові та допомогу один другому. Спочатку революції ці патріоти з більшою кількістю землі діставали глумливу назву куркулів. Почали їх розкуркулювати, забрали в них все: коні, вози, худобу кому, що подобалося. Слово куркуль було вороже. Тих „ворогів народу" цілими родинами вивозили на Сибір з малими дітьми та з хворими старими, викидали з вагонів на сніг. В Росії куркулів не було. Поминувши кордони України в Росії вже потяги звичайно товарні або телячі не зупинялися на станціях і ні однієї родини не вивозилося на Сибір з Росії.

В перші дні революції Дзержинський створив ЧеКа — це „Чрезвычайная Комиссия" — та комнезами — комітети незаможніх селян. Ось комнезами й ЧеКа подбали про сварні між людьми, сіяли ненавість, що й породило доноси, які комуністам були вигідні.

Незабаром почалася громадянська війна, а з нею розрухи в Україні. Партизани були різних кольорів як і назви. Влада мінялася часто. Партизани нападали на мирне населення села, грабували харчові продукти, коні, вози, насильно забирали молодих хлопців і мужчин, жінок і дівчат ґвалтували, заможніших людей розстрілювали, як жінок так і чоловіків, і дуже часто стріляли молодих хлопців на очах батьків.

Селяни хоч і тяжко працювали, але були пограбовані, принижені пануючим урядом. Залежало від того, хто й більше був у всевладній комуністичній партії на чолі з батьком Сталіном.

В серпні 1931–го року я була призначена на працю учительки в село Овсюки, Яготинського району на Полтавщині. Наступ на селян — хліборобів був сильніший, всі мусили записуватися до СОЗу. СОЗ — це спільна обробка землі, здавати збіжжя державі, яке уродилося на їхніх родючих нивах, добровільно.

Ще в 1929–му році, по ліквідації НЕПу — Нова економічна політика — були розіслані 25.000–ники по українських селах. Знаєте, що це 25.000–ники?

Пит.: Так, я знаю. Чи вони були в Вас?

Від.: Аякже.

Пит.: Скільки їх приїхало до Вашого села?

Від.: Зараз, слухайте. Це були члени партії та комсомольці, переважно москалі, але не бракувало й українців. Всі вони були вишколені в двохрічному університеті агітації і пропаганди в Москві й Ленінграді. Це була найвища влада в селі. В селі, в якому я перебувала, їх було двоє: жінка й мужчина — це була найвища влада на селі. Їхні завдання були зорганізувати СОЗи й забрати хліб в першу чергу, хоч добровільно ніхто не хотів в СОЗи йти. Куркулів в СОЗ не приймали. Моїх батьків не прийняли в СОЗ.

Пит.: Чи вони були розкуркулені?

Від.: Були розкуркулені.

Пит.: Коли вони були розкоркулені?
Від.: В 17–му році.
Пит.: В 17–му році?
Від.: Так, вже в 17–му році було забрано, лишилося тільки зі ста десятин землі 15 десятин лишили, а потім забрали ще сім, лишилося вісім, а тато мій помер на серце, а мама лишилася 30–тирічна з семеро дітей було. Але чому не вивезли в Сибір родини моєї? Тому, що тато помер, а мама мала семеро малих дітей, не малих, а неповнолітніх, отже таких не вивозили, бо що діти могли там робити?
Пит.: Чи Ви пам'ятаєте коли вони розкуркулили, що вони робили, чи Ви пам'ятаєте той день, як вони приїхали, що вони робили тоді?
Від.: Вони ніколи, перш за все, не оповідали, коли вони приїжджають. Вони приїжджали, не стукали в двері, не питалися, заходили в двері. То була бригада перш за все, і ця бригада очолювалася таким бригадиром. Він обов´язково був москаль. Звичайно з gun–ом, револьвер. Як він заходив в хату, то він казав: — А ну хлопці, забирайте оте й оте й оте й оте — пальцем показував і наказ родині стати десь під стіною.
Пит.: Це сталося два рази?
Від.: Прошу, то не два рази. То кільканадцять разів приходили, бо всього нараз не могли забрати. Перш за все забирали, що найліпше, а потім забирали гірше, а потім ще гірше і потім вже до того, що з хати вигонили.
Пит.: А що тато робив?
Від.: Тато помер.
Пит.: Так, але не зразу.
Від.: Тато помер в другу річницю революції. А ми були ще малі й мама молода й нас семеро було.
Пит.: А чи був дід і баба?
Від.: Так, був дід, а баби не було, померла. Старий дід був хворий.
Пит.: А яка в Вас була хата?
Від.: У нас хата гарна була. Велика хата була —то був хутір. Ну яка хата була — велика. Кухня була велика дуже, було три кімнати, де спали й була одна кімната, де гостей приймали, великий двір був, великий сад був.
Пит.: Чи Ваш тато мав колись робітників?
Від.: Мав, мав, бо 100 десятин землі, він не міг обробити сам. Він мав.
Пит.: А Ви ще мали там родину коло Вас?
Від.: Були ще брати мого тата, то вони були вивезені на Сибір з родинами, бо мій тато був наймолодший в родині, а ще були три брати й сестра —то всі вони були вивезені на Сибір. Вони в першу революцію, тільки революція почалася, то зразу їх вивезли на Сибір.
Пит.: Кому давали землю?
Від.: Селянам. Роздавали селянам, значить так: ті люди, які мали по дві —три десятин землі, їм додавали землю, вони її обрабляли, а ті, які в нас називали ледарем, що пішли в комнезами, то їм давали землю, не тільки землю давали, давали землю, давали коней, забирали корів, забирали свиней — то вони все те пропивали, а робити й так нічого не виходило. На землі, на тій росли бур´яни. Нічого з того не виходило. Вони не народилися на те, щоб працювати.
Пит.: Чи Ви ходили до школи?
Від.: Так, я ходила до школи.
Пит.: Чи то була російська чи українська школа?
Від.: Російська. В нас не було українських шкіл. Шкіл українських не було. Я вже навчилася по–українському говорити в родині тільки.
Пит.: Ви ходили до школи до революції так?
Від.: Ні. До революції я не ходила. Мене тато вчив вдома. Мій тато військовий. Того значить, що він мав землю, він ще військовий був, військовик. Він мав освіту, тоді була така початкова школа, яка дорівнювалася п'яти клясам гімназії тієї старої, а мама була добре грамотна, як то кажуть, добре письменна, бо тоді не зважали дуже так. Люди були неписьменні взагалі й все. Тільки багаті —так.
Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була в нашому селі церква. В 1924–му році приїхали священики нові і зробили нашу церкву автокефальною. В 1922 році, ні в 1921–му році, бо я знаю, бо тоді була посуха в нашому районі, але то не була голодівка. Посуха то була тільки в нашому районі, може ще як і взагалі, як в Америці десь там посуха, десь залили водою, десь землетрус, це стихія така була. То в 1921–му році в тому районі, де я жила, висохло все геть. Я дуже добре пам'ятаю. Зато в сусідському районі було все — там люди їхали, там міняли, купували й ніхто з голоду тоді не вмер. То не був голод.

Пит.: А що Ви пам'ятаєте про громодянську війну?

Від.: Я дуже добре пам'ятаю, що дуже часто мінялася влада. Сьогодні денікинці, завтра якийсь там Махно, післязавтра якась Маруся, там якийсь Чорний і то всі йшли, всі грабували й то трималося тиждень, місяць, два місяці, пів року не трималося.

Пит.: А хто приїхав до Вашого села?

Від.: Були всі. Були всі; всі ці партії проходили. Дуже тоді було небезпечно, я вже підросла й сестри мої, вже трохи ми підросли, оце нам було по 13, 14 і 15 років, то все мама хоронила нас десь у буряни, бо страшно насилювали таких молодих, просто дітей. В мене було два брата, але малі були, так що їх не чипляли, то непотрібно було. Були такі випадки, що забирали дівчат зі собою, потім там десь кидали та й все. Між іншим страшно грабували вони. Були гроші, випускалися, якщо довший час. Денікин затримався на довший час, то були, але гроші так страшно падали в ціні, що якщо сьогодні ви продали корову, то за два, три дні, ви могли купити тільки може кілька коробочок сірників, бо не було стабільності, не було, таке як вітер все, віяло.

Пит.: А що люди хотіли тоді? Чи вони кричали за царським режимом?

Від.: Люди були невдоволені, і то сильно були невдоволені тому, що, бо не було нічого. Крамниці були порожні, не було ні мила — мило взагалі то розкіш страшна велика — ні солі, не було чим світити. Ви знаєте, світили такими каганцями. Знаєте що то каганець? Черепок якийсь, або покришка, скручувався тако з того, із такого доманшнього виробу полотна з старого і якщо був якийсь олій чи якась олива, наливалося і запалювалося і то так світило. Але й то не вистарчало. Отже тоді люди почали страшно бунтуватися і Ленін то побачив, а втихомирити людей не було як. Чому? Тому, що військо було незорганізоване, керівники десь собі одні повтікали, другі розстріляні були, й Ленін власне тому створив той НЕП для того, щоб людей, як то кажуть, вгамувати. Ця Нова еконімічна політика — вона між іншим — дуже цікаво, що за яких два, три місяці — я тоже пам'ятаю, десь набралося всього дуже багато. Курка коштувала 25 копійок, фунт масла 10 копійок, дві шклянки молока — одну копійку. Все було й вже в 1927–му, чи 1926–му році я закінчила середню школу правдами і неправдами, бо я втікла. Тьотя моя була мешкала далеко, вона мене там забрала, й я там так кінчила, я не могла в своої́й місцевості закінчити. І я пішла на практику вчительки, бо треба було відбути два роки практики для того, щоб піти на студії. Мене послали в таке село, де було 25 кілометрів від залізниці, люди ніколи потягу не бачили, нічого. А 30 карбованців платили на місяць. То були дуже великі гроші, бо я за п'ять крб. харчувалася на місяць.

А чому так було? Тому, що селяни не обкладалися великою — не було податків великих. Оті кустарі такі маленькі, то не було багато фабрик таких велиих, то такі кустарі невеликі, але все було, були чоботи, були черевики, був одяг який ви хочете, було тієї мануфактури різної, що ваші очі бачили, то могли купувати при цьому НЕПу. Але в 1924–му році Ленін помер, то всі говорили про те, що його вбили, а не помер, а прийшов, значить Сталін, там ще були всякі, як то кажуть зміни й переміну на день на два, але в кожному разі вийшов Сталін і в 1929–му році почалися власне СОЗи, й я тоді працювала учителькою.

Пит.: А шо Ви вчили?

Від.: Я починал вчити в школі. Я ж тільки закінчила середню школу і тоді ті СОЗи, зорганізували вони СОЗи.

Пит.: Чи вони примушували Вас вчити комунізм?

Від.: Аякже! То обов´язково, обов´язково. Скажім, програми змінилися. Я приходила й читала дітям, що в Америці робітники сплять на вулицях, капіталісти з них знущаються, б'ють їх, платні дуже малі — виплачують і не виплачують. Як добрий він, той, значить, *boss*, то він заплатить, а як ні, то ні, то поробив — та й вигнав. Я в то вірила й я вчила то. А чорні взагалі, то є, то не вважалися людьми, вони собі по парках, десь по норах, по всяких там, жили Бог зна як. Так, я вчила — як мене вчили і я в то

вірила. Не тільки вчила — й я в то вірила, я в то вірила. Ну значить, зняли релігію в першу чергу. Антирелігійна пропаганда. Бога немає.

Пит.: А чи Ви в то вірили?

Від.: Ні, ні, бо мама мене вчила молитися Богу зраня, як я встала і як лягала спати, я мусила помолитися й подушку перехрестити й сама перехреститися. Я в то не вірила, я не вірила й сьогодні не вірю. Бо вже трохи пізніше, коли вже я була на студіях, мене викидали чотири рази і я десь далі, далі і далі йшла, де мене не знали. То марксизм і ленінізм — то обов´язково. Якщо не здам на відмінно марксизм–ленінізм, то викидали — то голівне було й всяка наука, все щоби не починали, то партійне. Я сиділа на хемії, то хемія є партійна. Що то партійного в хемії? Оті формули? Що партійного, скажіть? Про електрику — то казали — то лямпочка Ілліча Володимира Леніна, то він, розумієте, забивали людям голови. Починалося з того: Коли вони зорганізували СОЗи, брали якусь куркульську хату, стягали туди машини сільсько–господарчі забирали коні, ну й треба було вперше, значить назвати, „охрестити" СОЗ. Називали, там, в тому селі, де я була „Червона зірка " і казали, що ця „Червона зірка" буде світити на цілий світ. І була комуна. Я знаю, одна комуна в Зав´язові, яка називалася „Іскра." Така маленька була брошурка й була тут намальована іскра й написано: — З іскри розвинеться полумя. Але комуни себе не випрадували тому, що працювати ніхто не хотів, а кожний хотів по потребі мати, бо также ж говорив Ленін, коли робив революцію: що кожний буде робити по можливості, а діставатиме по потребі. А то так, як не робиш, а де ж його взяти. Так, що комуни дуже швидико розпустили. А з комун організували МТС — машино–тракторні станції. А СОЗи почали, значить організовувати, ці то СОЗи, як вам сказати — то є сміховщие. Чому? Тому, що перший голова СОЗу, тут, де я була в селі, то він ніколи нічого не мав зі землею. Він був зкийсь партизан, червоний партизан, він сам з Московщини десь, ніколи зі землею не мав нічого спільного, працював він в якійсь фабриці колись і він став головою.

Пит.: Як він називався?

Від.: Петровський, Іван Петровський — і йому ж треба виспатися, а тому він приходив, люди сходилися до праці, вони не знали, що робити, бо давали наряди, наряд — це призначенна на якусь працю. Ну так сонце пішло десь геть, геть, тоді сходилася на працю. Звичайно праця не оправдовувала себе. Урожаї були погані, незадовільні, а винуваті були куркулі, бо вони, значить все намовляли, підривали, вони людям казали, щоб вони погано працювали, і таке інше. Тоді, коли в СОЗ пішла маленька горстка людей, і лишилися індивідуальні господарства, яких називали індусами. Таке було! Ви таке чули? Індуси — це було таке зневажливе слово індуси — індивідуальне господарства. В цих індусів росло все. Він встав рано, він знав, що він робить і знав, що йому робити, він знав, коли лягти і коли встати, коли довше спати, а коли треба літом встати. Він ішов щонеділі в церкву, молився Богу, він доглядав свою корівку, своє поросятко, свою конячку, бідні люди, вони не мали в той час, мали по одному коневі, то спрагалися. Розумієте, що значить спрагалися? Ви й я, раз ваш кінь і мій. Обробили вашу землю і мою. Були добрі врожаї. В Україні врожаї були — це ж чорнозем, то ж найбогатша земля в світі, 100 пудів з десятин дав, а пуд то 40 фунтів. То страшний урожай був.

Ви знаєте, що мене питав один священик із Польщі чи правда, що в вас на Україні два рази на десятині, то в СОЗі було, яких 25 зібрав. А потім після тих СОЗів. Я хотіла тут вам прочитати те, що я надробила.

Пит.: Я ще маю питання про церкву.

Від.: То цікаво — церква. Значить, жінки переважно найбільше тим займалися, чим мужчини — їм не було часу. Церквою найбільше, жінки горнулися до церкви, а за жінками йшли чоловіки. Прибігає до нас якась жінка й каже до мами, що приїхали два якісь автокефальні священики. Мама пита: — Що то значить автокефальні й я слухаю, що то це значить. Ми не знаємо, що то, але дзвонять до церкви, не дзвонять, оголошують, не дзвонять, бо то ж радянська влада була. Ну пішли ми в церкву. Мама не пішла, а пішла я. Мама каже: — Слухай же доню уважно, що то за автокефальна церква, щоб ти мені прийшла й сказала.

Ті два священики прийшли й кажуть, що ми українці й тут є Україна й ми мусимо мати церкву таку, щоб ми розуміли, що священик говорить, що хор співає, як ми молимося, то мусимо розуміти кожне слово нашою мовою, не московською — і вони

почали Службу Божу. Таке було диво, бо то перший раз я почула українською мовою. Знаєте вже почали —так воно —така приємність була, таке щось, щось таке святе, щось, що не можна навіть було, так ти почувався як би десь на якійсь висоті, не на землі навіть. Я прийшла і мамі сказала, пояснила. І почалася та церква. І моєї сестри старшої, чоловік висвятився на автокефального священика. Він — я можу навіть сказати де він був, це село Кропивна, Золотоніського району. Два роки він там був. Пізніше церкву забрали, засипали хлібом, збіжжям і картоплею і буряками і там всім і яриною, а священиків два було, обох арештували й заарештували чоловіка моєї сестри й заслали їх на Сибір. Чоловік сестри повернувся через 15 років калікою, а той другий — я і не знаю. І ці церкви були недовго. Ви не можете собі уявити, що творилося, коли ці церкви закривали. Жінки ішли з рогачами, з кочергами, з вилами, з мітлами, били, то страшне, але самі жінки. Між іншим, тоді жінок не арештували. Якби мужчини йшли, то їх би заарештували. Але це нічого не помогло. Церкву замкнули. Викидали ікони, зняли дзвони, зняли хрести, то кидали хрести. Підбігали жінки, підбирали ті хрести. Ікони теж викидали. Жінки розбирали їх. Я взяла одну ікону, принесла до хати, й почали там зсипати збіжжя. Ну й це тільки єдина церква лишилася в тому районі, про який я кажу, в Золотоноші — Собор, хоч зняли були того, купол були зняли, але довго там була Служба Божа, довго, а потім закрили аж до приходу німців — але тепер? Не знати. Я знаю, як Софію закривали в Києві — знаю, як Андрієвський Собор знищили. Знаю всю історію.

Пит.: Чи люди також спротивлялися колективізації?

Від.: Так.

Пит.: Чи той спротив був дуже сильний?

Від.: Залежить. В такому селі, скажім, як Овсюки — це було дуже бідне село — там спротиву великого не було. Був спротив тільки — отакі ж, які мали 10 десятин, вісім і п'ять десятин — о такі господарі, а такі ледарі, то їм байдуже було. Але спротив був — спротив був. Коли я прийшла в 1932–му році — я прийшла — оце тут власне зачинається, о це тут я вам буду читати про колективізацію — давайте ще питання які, бо я вам тоді тут про колективізацію, як організувалася і чому голод цей став.

Церкву йшли боронити тільки жінки. То що їм робили? Замикали на три дні, тут же в селі, в сільраді потім випускали. Бо що їм було робити? На тім кінчалося. Спротив був сильний. Не забудьте про те, що люди з порожніми руками, а поліція, міліція стріляє. Я йду із кочергою, чи рогачем, а ви йдете з рушницею, чи з *gun*–ом. Ви можете 20 душ положити, отаково сипнути, а я ні. А я покинула і то, що в руках тримала.

Пит.: А після того, чи Ви ще були репресовані? Чи вони приїхали й питали?

Від.: То залежало. Залежало з якої родини. Якщо з бідної, то менше чипали, але багатших то звичайно, тих більше чиплялися.

Тут треба було, як кажуть, одним вистрілом вбити двох зайців. Треба було винищити найкращих синів і доньок України й через віру, і через спротив колгоспу й через те, що вони не любили взагалі радянської влади і не любили тому, що забагато почали приїжджати москалів, і вони посідали, місця займали. Скажім голова колгоспу — москаль. Ну то хто то любить його? Ніхто його не любив. Він собі там „штокав," приходив селянин, який не знав — знав тільки українську мову — російської, він каже — „Говори со мною на понятном языке." — А той чоловік стояв і дивився, що то за „понятный язык." Пізніше, то вже знали, звичайно.

Тепер спротив проти того. Ось вам розкажу про спротив проти колгоспу. Мого чоловіка батько мав шість десятин землі всього. Він мав одну доньку і двох синів. Мій чоловік старший був, і він йому старався дати освіту за всяку ціну. Але він був дуже добрий городник. Садівник і городник так що він на тих шість десятинах, він сіяв тільки зерна, щоби вистарчило прогодувати те, що в господарстві й родину, а то сад і ярина роздавалося, значить, а хтось продав.

І коли почалися ці організації колгоспу, то він перший виступив проти. Його заарештували, посадили в в´язницю і до нього не пускали нікого. А потім повідомили вже, значить, маму мого чоловіка, що він несподівано помер. То все. Це наприклад, в родині чоловіка, але то моя родина, то вже мій тато був. Ось такий приклад. А таких прикладів воно дуже багато було, дуже багато можна навести. Це щодо спротиву. Треба пам'ятати ще одне: що на початку революції і так воно йшло, йшло й період НЕПу й воно

йшло вже аж тоді до — дійшло воно аж до, як то кажуть, до останнього кінця, як вже в 1930 році постала Єфремовщина, то був — то був історичний момент і тільки тому, що були зрадники серед наших людей, ми не маємо України.

Цей Єфремов, він був професор університету, він дуже мудра людина була. Ви читали певно про нього, кажете, що знаєте. Але я не знаю — значить чи, я не знаю де і як. Я скажу, в тому селі, де я була, посілок Кандибівка, Оржицького району й то було в квітні місяці. Мій чоловік також був членом цієї Єфремовщини, коли було домовлено зробити повстання. В дві години ночі скірзь на полі, де було сіно, чи солома, чи якась стара повітка — знаєте, що таке повітка? — мусіли люди запалить. То був знак, коли вийде й Єфремов, він не лише тільки з селом, він мав домову з тими головами армії, зі старшинами і вони обіцяли помогти, але... Я стояла коло вікна, й я побачила, як почали загоряться. Мій чоловік, прощаючися зі мною, виходив з хати. Я звичайно розплакалася, я була вагітною. І ви знаєте що? Не встиг він ще пройти може так, як через хату й потім вернувся. Що таке? Каже: — Прибіг хлопець якийсь і сказав всім розходитися, бо хтось такий то зрадив, доніс, і вже в сусідньому селі Туребушевці вже заарештовують. Тоді що ж робиться? Треба ж чекати. А то небезпечно. І один такий, на ім'я Понораменко мав якихсь сорок із половиною десятин землі, він в тому селі організував цілу ту Єфремівську організацію. Він прийшов і привів ніби дітей до школи й каже, ну що воно робиться, треба нам якось взнати. Чи не могли б ви, як жінка, десь пройти й подивитися, що воно робиться? Бо чоловіки навіть бояться з хати виходити, не то що.

Ви знаєте перебралася у селянський одяг, так щось собі намістила більше, щоби мені живіт був більший. Я собі йду селом, люди собі їдуть на працю — жінки, а чоловіки не дуже то. Вітаються зі мною, бо на селах така звичка, знайомий, незнайомий, а всерівно віталися. Віталися і бажали доброполучно вийти. І я собі вийшла й за селом мене такий страх взяв. Ви знаєте, я не спала й такий страх мене взяв. Дивлюся їде якийсь чоловік, я оглянулася і пізнала того чоловіка. Він дігнав мене й каже: — Гей молодице, де йдеш? Ти вже скоро розсипешся.

Знаєте, що значить розсипешся? Родить буду скоро.

— Сідай, каже. На воза я тебе підвезу.

А мені треба було піти до Даржевської(?) станції побачити, що там робиться, бо ми почули, що страшні арешти селян. Він, ви знаєте, положив на возі в себе щось таке, солома, чи сіно, ви знаєте, що це рядно? Закрив рядном, посадив по середині і каже — Сиди посередині, щоб ти не розсипалася.

А я так дивлюся, а та коняка знаєте — ребра, драбина, пищить, пищить. Колеса не мазали в возі. Той сидить, закрутив віжки, заложив люшню — знаєте, що таке люшня — вона підтримує воза й осі в возі, ну й каже, я кажу: — Куди ви їдете?

А він каже: — Везу папір. І витягає мені з пазухи таку якусь велику коперту заклеєну сургучом. Знаєте, що таке сургуч? Це таке розтоплюється, як віск, то не віск — як його на вогні — розпливається і тоді печатку прибити. Показав й каже: — Везу бумагу на станцію.

І я кажу: — На станцію їду.

— О, та ви наша вчителька!

Так ми собі розговорилися, доїжджаємо до Даржевської(?) станції.

— Товаришу, везу папір.

— „Какия бумаги? Покажи."

Він витяг.

— Поганяю.

— „А ты тьотка, куда едешь?"

Кажу: — Їду, хочу їхати до своєї мами потягом.

— Вокзалы закрытые на ремонт и поезда не идут и не останавляются.

Я кажу: — Товарише, мені потреба виходка.

— „А вот," каже, „пойдить там под кусты."

А мені важно було до того. Я пішла під ті кущи. Мені дуже гарно Боже, у тім то станції — то великі були — повно людей. Люди просто стоять, як оселедці в бочці. І ак з одного боку загонять, а з другого боку ті телячі вагони підкачують і селяни... Я так бійшла кругом. Дивлюся, а то москалі прикладали рушниці й московською лайкою: — Мы вам покажем, захотелось Украины, ми вам покажем."

І то загонили тих людей і їх кудись вивозили. Бог зна куди вони їх вивозили.

А я вже, як побачила, мене такий страх взяв. Нікого не підпускали. А той побачив москаль, а я стараюся, та й кажу: —Тьотю, обійди, тебе тут небезпечно.

І так мене одвів. І не знаю, де я знайшла того діда, чи він мене знайшов, поїхали ми додому, й я то розказала все чисто.

Над вечір, ви знаєте, сходини. Зігнали людей до школи, до сільради позганяли й почали говорити, що це зрадники, що це Америка, що це все, значить, ті роблять, що вони нам підривають наше життя, що навіть, ви знаєте, що є вже в Америці люди, які заздрять нам на нашу країну, що навіть хотіли б вже бути в щасливій нашій батьківщині жити. От така була Єфремовщина. Ну а Єфремова, звичайно, заарештували й розстріляли й всю ту організацію Єфремовську знищили.

Але дуже багато людей, дуже багато селян забрали. То було просто, що ті селяни? Слухайте, що вони розуміли? Вони нічого не розуміли, що вони, ті селяни знали, що то за Єфремов? Вони хотіли України, то все. Але ця Єфремовщина, ви знаєте, ми її слухали років 10 і шукали тих Єфремовців, їх давно вже не було.

Пит.: В якому році це було?

Від.: Це було в 1930–му. То було в квітні, а числа не пам'ятаю. Я в травні родила, а то останній місяць мій був. Я 10–го родила, а то останній місяць мій був. Я йшла з таким животом. Як той дід тоді казав: — Сідай, молодице, бо ти вже розсиплешся скоро, щоб знали ще один ідіом.

Пит.: А де Ви тоді жили?

Від.: Я тоді жила Кандибівка —Оржицького району, на Полтавщині. Працювала в школі, в початковій школі.

Пит.: А чоловік?

Від.: Чоловік також працював у школі.

Пит.: А Ваші батьки ще були? Де?

Від.: Мої батьки, я ж казала, що тато помер, а маму вигнали з хати, при чому вигнали з хати, дозволили взяти те, що вона в руки могла взяти і те, що на ній, те все. А ми, за словами Шевченка, можна сказати, розлізлися між людьми, як мишенята. Мій брат 14–річний, то він в місто Маріюпіль із братом мого чоловіка. Але брат був 17 років молодший від того, а моєму братові 14. Вони поїхали десь купити таку грабарку. Знаєте, що таке грабарка? Накидається земля і десь так підвозиться. Треба було тікати десь по далі. Ми розлізлися і всі чисто, й ми не знали де хто. Нас було семеро дітей і ми не знали де хто. Троє з нас вже були одружені. Я була одружена і дві сестри старші були одружені. То така справа.

Пит.: А Ви вчили на селі або в містечку?

Від.: Я на селі, зразу, бо це же відбувала практику. Це ще треба було мені, я ще пішла на студії пізніше. Пішла на студії пізніше. Спершу я вступила в Лубнах. То місто Лубни, там був Педагогічний інститут і я туди вступила в Педагогічний інститут. І одного разу, знаєте, викликують мене. Директор кличе мене. Як звичайно, російською мовою те все говорилося. Я приходжу. Сидить якийсь: — Слушай Марушка — а я Марія — я в твоєго отца пас свині. В 24 годин вибірайся звідси.

Кажу: — Слухайте товаришу директор. За радянською конституцієя діти за батьків не відповідають. Це одне. Перше: коли тато помер, я ще була дитиною, можна сказати. По–друге: я не знаю, чи ви пасли, чи ні, і хто в кого пас, я не знаю, але...

— „Никаких разговоров. Забирайсь отсюда."

Я тоді перейшла, ви знаєте, в Полтаву і там два роки. Ви знаєте, вже я побула, я стипендію дістала, бо я практику відбула, я поплутала місцевість життя — а треба сказати, що дуже велика була потреба вчителів, не було вчителів, бракувало. Були т.зв. ТВО — тимчасово виконуючі обовязки — як добре грамотна якась, письменна добре людина, тоді її давали до початкової школи і тоді були зорганізовані ЛІКНЕПи, ліквідація неписьменности дорослих, такщо, дуже потрібно було кадри педагогічні, а їх не було, а спеціяльно повідкривалися семилітки й десятилітки пізніше, то кадри потрібні були. Отже дуже вже так, як ніхто не доніс, як ніхто тебе не пізнав, то якось воно йшло. Але не вийшло мені. Бо тут мене звільнили. Хтось таки доніс. Навіть не знаю хто. Мені сказали, що ти є розкуркуленого батька. Кажу:—Не батька, а матері, бо вже батька не було, але матері. — Але то було без різниці. То я тоді в Черкаському, мати була позбавлена права голосу.

Пит.: А коли це було?

Від.: Мамі надали голос в 1935–му році. А як вже мама мала голос, тоді вже легше було, й я вже кінчала в Черкасах. Починала в Лубнах, тоді Полтава й Черкаси.

Пит.: Добре, а де Ви були під час голоду?

Від.: Підчас голоду в селі Круподеринцях, Оржицького району й в селі Овсюках.

Пит.: Що Ви там бачили?

Від.: Що я бачила? Я не тільки бачила, я же й там брала й участь. Ось, я вам прочитаю: Нависли чорні дні над селянами–хліборобами. Ударні бригади з гострими металевими плужками, якими смикали селяни солому, дуже раді, ідучи від хати до хати, в кожного хлібороба клюками кулупали подвіря, розвалювали каміни, шукали в соломі, шукали в стріхах і забирали все до пункту, до зерна, навіть спечений хліб. Примара голоду огортала хліборобів, які, під ту пору — як злодії — своє власне збіжжя, бараболю та муку, коли ще хто мав, закопували, замазували в стінках для рятунку життя своїх дітей. Той хлібороб, який ховав — будь–хто для рятунку своєї родини — чи він багатий, чи бідний, не було різниці, від смерти — називався великим злочинцем і ворогом народу. А збіжжя тих землеробів, називалося соціялістичною власністю. Розумієте, як ви щось зробили, це не ваше, це соціялістичне. Ударні бригади обшукували збіжжя в кожного одноосібняка, тисячники по черзі брали учителів до бригади — записувати пограбоване збіжжя та прізвища пограбованих. Прийшла черга на мене. Відмовлятися не було можливості, та ще зокрема мені, як дочці розкуркулених батьків. Хоч ніхто не знав в селі Овсюках про моє походження, бо я пішла далеко від рідного хутора, але було кинуте більшовиками гасло: Хто з нами, той проти нас.

Отже я мусила виконувати те, що мені говорили. Я дістала повідомлення на працю, звичайно в лапках „на працю" в бригаді з вечора, а ранком мусила йти з бригадою. Голова бригади, даючи мені записну книжечку, олівець, поінформував мене, як вести облік пограбованого. Мене огорнув страшний сум і страх. Я пригадала свою родину й родину мого чоловіка, які були в січні 1930–го року викинуті з власних хат, забороною будь–що брати зі собою, крім одягу, в якім вони були.

Перше зайшли ми — це ж я робила це, властне я не робила, але я свідок того, я була в цій бригаді. Перше зайшли ми до священика, ще було темно на дворі. Голова бригади наказав священикові, отцю Скицькому відчинити двері, бо будуть вламані. Отець не одягнений відчинив двері, на підлозі, де спала, сиділа паніматка в білизні й доня, якій до школи було заборонено ходити. Родина отця була перелякана сильно. Спершу був допит отця: —Де є збіжжя і скільки?

На відповідь, що збіжжя нема, почався обшук. Я перший раз була свідком, як бригада робила ці обшуки, бо те, що я чула, не вміщалося в моїй голові. Це було щось страшне. Все в хаті перекидалося, переглядалося, перегладався кожний куток, на печі, під пічкою, в запічках, у попелі, в горшках, в глечиках, в іконах, кулупали ключками долівку, стіни, стелю, перешукували на стріху, в стріху, в сінях, на підвір'ї, в хлівах. Це було страшне видовище. Бо як я чула від людей, то мені аж не вірилося. Зайшли знову до хати й голова бригади наказав розпустити подушку, розірвати, тобто й пошукати в стелі. І там знайшли кусок хліба й кілька жмень муки. Отця заарештували, а знайдене забрали. І голова бригади наказав мені записати, що було знайдено. Коли я його запитала, що ж записувати, як тут так мало.

Він мені сказав: —Пиши більше, пиши що два пуда муки було (а то тільки трошки було), пиши, що було десять хлібин (а там було пів хлібини). — Я мусила писати.

Так пішла бригада далі. Зайшли ми до розкуркуленої родини. Господар був вже висланий на Сибір, а господиня хвора тяжко на туберкульозу легенів, вже не вставала. Дев'яти–річна доня з набряклим від голоду личком була й тілом з мамою. Мені тяжко описати все це страхіття цієї родини, що я бачила, що я була свідком. А тим, хто не бачив чогось подібного, то тяжко уявити. Хата була порожня, обідрана, все розкулачено, шафки розбиті, вікна позатикані соломою, хвора господиня лежала в жахливо брудній постелі, накрита якимсь лахміттям. Вона не говорила, була висохла з глибоко запавшими очима й двома, о Боже... Жовта шкіра покривала кістки цієї жінки, кашляла кровю. Дівчинка не ходила до школи, бо за браком одягу й взуття і за соціяльним походженням.

Методи обшуку такі самі були: знайшли хлібину, почалися допити з московською лайкою, називаючи хвору жінку куркулькою: —Де є мука з якої спечений хліб?

Дівчинка вияснила, що хтось вечером постукав у двері, витяг зпід поли і дав їй хлібину й в той час вона підійшла до мене і обняла руками мої коліна. Воно таке мале було, я одна жінка, жінок не посилали шукати. Нікого з жінок. Я, жінка–учителька, тільки записувала. Хліб був забраний, хоч дівчинка плакала, ламаючи ручки, просила залишити хліб хворій мамі, але голова бригади застрашував дівчинку вислати на Сибір. Дівчинка сказала: — В нас вже два дні не було хліба, ми нічого не їли, вчора з'їли пів хлібини з водою, а ці пів хлібини залишили на сьогодні.

Отак москалі знущалися, залишаючи українців на голодову смерть — хворих і дітей. Це я сама там була свідком, і я бачила точно цю картину.

Були дужі рідкі випадки — це я ж у бригаді — коли бригада знаходила збіжжя дуже багато. Вечером бригада з'їджалася до сільради і та бригада, що найбільше пограбувала, діставала червону ганчірку, яка називалася переходовим прапором, з якою на найступній день їхали знову й грабували трудолюбових селян: печений хліб, крупу, пшоно роздавалося комсомольцям, ледарям — комнезамам за працю — грабунок. Комнезам — це є комітет незаможних селян, або як їх називали ще інакше — босячнею.

В 1932–му році хлібороби не мали чим засівати своїх нив і не було чого їсти. Голодні люди пішки, на дахах, у буферах потягів діставалися до міста. 1932–го року в містах не було карток на хліб, в одні руки продавався гливокий хліб по одному кілограму. Отже селяни, дорослі йшли до міста, більше рук, більше кілограм хліба.

Почало доспівати жито й озима пшениця. Селяни–хлібороби, як злодії на власних нивах зривали колосся для рятунку життя. Надійшли жнива, а по жнивах 25–тисячники наказували негайно молотити збіжжя і від молотарки і всі позабирали і був разовий хліб. Голодні хлібороби, а переважно їх діти, пішли збирати колоски на власних нивах, але комнезамці, й комсомольці відбирали зібрані колоски, які збирали на власних нивах, по жнивах, бо це називалося „розкраданням соціялістичного зерна."

В місці серпні 1932–го року зі села Овсюків, я була переведена в Круподеринці, Оржицького района, на Полтавщині, на працю вчительки. Круподеринці було село заможне, багате, називалося козацьке. Там перевага була козаків. Комсомольців було дуже мало. Це були одиниці. Бо до комсомолу приймалося діти тільки незаможних селян. Це було дуже багате село. Здавалося, що в такому великому заможному селі з патріотами–козаками, 25.000–никам буде тяжко боротися з хліборобами, що мали ще господарства незруйновані колективізацією. На перших зборах активу в селі Круподеринцях мусили бути присутніми всі вчителі. Я почула, бо я побачила молодих хлопців, які говорили російською мовою. Я довідалася, що ці хлопці–москалі були прислані владою на допомогу бригадам по викачці збіжжя. Влада місцевому активу не довіряла, бо то були всі багаті. Тіж самі методи, інструкції: забрати збіжжя до фунта, до зерна й бараболю, бо бараболя є *bread give*–ом в Радянському Союзі.

Осінь 1932–го та весною 1933–го років були найстрашнішим наступом на хлібороба–українця і цим наступом 25.000–ники й комнезами, комсомольці та вся інша пасічня клали хліборобів–українців на лопатки. Тільки голодом можна було зламати спротив хліборобів, які не хотіли йти до ненависних колгоспів в селі Круподеринцях. Тут вже був й один малесенький колгосп з маленькою кількістю комнезамів. Бригади по кілька разів перевіряли приватні господарства, збираючи все, що могли знайти; і печений навіть хліб. Навіть господині, які збирали насіння огірків, там квасолі, там всякі такі й ховали, щоб посадити весною і то забирали. Все забирали. Всі млини по селах і містах або перейшли в владу, або були замкнені. Селяни, які мали заховані жмені зерна, товкли в ступах. Знаєте, що таке ступа? То такий кусок дерева, тут така дірка вирізана, тут така перекладана, а тут такий товкач, тоді сильніші, то так гуп, гуп, а то там товче. Селяни, які ще мали заховані жмені зерна, товкли в ступах, або роздушували качалками, а до цієї муки додавали гарбузи, буряки, капусту й пекли, що строїли до хліба. Домашні тварині і птахи вже були вирізані попередньої зими за браком харчів та здачею державі м'яса, бо й здача м'яса державі була обов´язково збільшена. У новому 1933–му році люди були голодні, або напів голодні, доїдаючи рештки захованого. Село мертвіло. Люди були прибиті ситуацією, яка нависла над їхнім життям. В містах були видані картки, була карточна система на всі харчеві продукти, лише для мешканців міста. Але награбований хліб, який називався комерційний, продавався без карток по чотири й пів карбованців за один кілограм. Одначе, селяни не мали грошей на комерційний хліб і віддалення сел від міста не давали змоги, навіть у кого були гроші. А спекулянти комерційний хліб купували й потім на базарі продавали по сім карбованців. Я сама купувала.

Пит.: А скільки кілограм хліба давали вчителям тоді?

Від.: Нічого, нічого нам де давали, гроші нам давали. Набігалася проклята, найжахливіша весна в українських селах 1933–го року. Про ці страхіття на селах, які були в ту весну, історія не знає, не тільки на Україні, але в цілому світі, щоб планованим голодом в українських селах проклятою червоною Московою на чолі з божевільним Сталіном вимордовувалися люди голодовою смертю. В 1933–му році весною почався масовий смертельний голод в українських селах. Жінки, чоловіки й діти пухли й вмирали з голоду, але бригади ходили від хати до хати, розвалювали печі, комини — знаєте, що таке комин? — це тут горить солома чи дрова, а тут дим виходить — це комин. Розвалювали печі, коміни, розтягали солому на дахах, у пошуках за збіжжям, переступаючи безсилих, опухлих від голоду й мертвих людей. Чи ж то не жахіття? Смертельність від голоду збільшувалася з кожним днем. Батьки, які ще були при якійсь силі, несли й везли на дахах вагонів і буферах, кому де пощастило, своїх діточок до міста й залишали їх на вулицях міста. Залишених дітей міліція підбирала, приміщуючи їх в телячих вагонах і приміщала на соломі, призначалися доглядачі над залишеними дітьми, годували тих дітей зупою — значить в лапках „зупа" — це вода й трохи пшона й 100 грам гливокого хліба на день. Серед таких дітей багато вмирало, а залишених при житті згодом приділяли до безпритульного будинку чи будинків, в яких виховували дітей любити батька Сталіна та рідну партію, які замордували їх батьків голодною, мученичою смертю та залишили тих діток сиротами. Батьки залишених дітей і йнші селяни йшли на смітники, куди господині міста викидали різні покидьки, які були вже загнивші й обсаджені мухами, їли ті покидьки, затруювалися і вмирали на місцях. Смертність від голоду в українських селах збільшувалася з кожним днем. Того страхіття — хто не був свідком — не зможе собі уявити. Ранком на вулицях сіл лежали трупи померших голодних людей. Вимирали цілі родини, цілі села. Діти, які були ще при житті, виглядали як скелети з великими животами, брудні, обдерті плачучи, просячи: — Хліба, хліба, мамо, хліба, дай хліба, їсти хочу, мамо, хліба. Я чую ці слова зразу.

Поруч померлих та вимираючих від голоду в селі Круподеринцях дві церкви були засипані збіжжям і бараболею. Коло церкви була колюча поволока, озброєні вартові москалі охороняли збіжжя вдень і вночі. Борючись за виживання, люди їли листя, кропову лободу, щавель, козельці, щепатки рогозу — Ви не знаєте, що таке щепаки рогоза — це таке росте, рослина болотогідна рослина, а там болото було велике, воно таке солодкаве, але як з'їси його, то почина нудить від нього. Варили чай з гілок вишень. Гілки вишень обрізали й значить варили, кип´ятили в воді. Найбільше до смаку було листя липи. Вишукували залишки висівок, лушпиння картоплі, буряків, додавали сухе, потерте листя липи й то були т.зв. щоденники. Щоденниками звалися тому, що щодня воно пеклося. Хто мав макух, то ділили її на членів родини, з розрахунком, щоби була вона, щоб була ця макухина була на пару днів.

Вмирали люди від голоду в хатах, в хлівах, на подвір'ю, на вулицях, на роздоріжжю, на станціях, на дахах вагонів, де кого спіткала голодна, мученицька, повільна смерть. В 1933–му році аж до жнив і з кожним днем збілшувалася смертність. Кожного дня колгоспна підвода й два мужчини їхали попід хатою, гукаючи: — Чи є мертві в хаті? — Забирали трупи всюди, де вони були. Ніхто не глумився над трупами. Я не знаю випадків, щоб хтось глумився над трупами. Я за себе говорю. Може хтось знає, хай говорить. Їх скачували переважно в рядна, бо то ніхто не хотів брати мертвого тіла голими руками. Це цілком зрозуміло. Скачували просто в рядна, замотували, бо вони були вже розложені, були такі знаєте, що треба було, просто носа затикати. Так, в рядна і складали на вози, як дрова, без домовин, потім привозили їх до однієї великої ями, скидали в яму, пересипаючи вапном, а коли яма була виповнена, її загортали землею і другу копали. Люди були в Україні побожні, які зі співчуттям і гідністю поводилися з трупами. Не дзвонили дзвони померлих, ніхто їх не оплакував, ніхто не прощав в останню дорогу. Одні мухи летіли роями за помершими завдяки, бо вже були розложені трупи. Люди, які збирали мертвих, діставали платню — один кілограм кукурудзи, або ячменю за день, т.зв. робочий.

Одного весняного ранку я, ідучи до школи, почула крик дитини. Зайшовши на подвіря, я побачила молоду матір, яка сиділа на призьбі під хатою з немовлятком, яке кричало несамовито, смокчучи материні груди, які були сухі, як дві порожні. Здавалося мені, що вона спить, але коли я торкнулася за плече, мати впала, як підкошене стебло. Була мертва а дитятко скотилася, спухле, на землю, вдарило голівкою і також вмерло.

Я пригадала вірш Тараса Григоровича Шевченка: — Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. — Навіть за кріпаччини так та мати так гарно виглядала з дитяточком, а в нечуваному в світі 1933–му році україножерновий, комуністичний московський молох знайшов нечуваний в світі спосіб виморювання штучним мученицьким голодом молодих матерів зі своїми діточками–немовлятами — як і взагалі українських селян–хліборобів.

Коли люди в селах України, хлібороби, вмирали в муках від голоду, то по містах гучномовці з радіостанцій кричали: — Жити стало ліпше, жити стало веселіше — тоді коли мій сусід Борис Чумаченко який мав п'ятеро дітей — вони мешкали з нами — і жінку, й вони всі вимерли голодною смертю. Хто був перший, хто останній, я не знаю.

Вимирали люди в хатах, на вулицях, але були такі, що їздили в Росію і декому пощастило привозити харчів звідти. Це були вийнятки. Моя мама набралася відваги поїхати також у Росію. Я і сестра позбирали, що ліпшого й дали мамі на обмін і дали також гроші. Учителі, між іншим, регулярно діставали раз у місяць платню. Але за ці гроші ніде нічого не можна було купити. Але мамі дали й мама поїхала. Наміняла й купила потрохи муки, пшона, пляшку олії. Яка то була радість мамі, але закінчилася на злу. На кордоні все мамі відібрали. Записали її прізвище, адресу й її страшно настрашили й суворо попередили ніколи не їхати за харчами в Росію та оповідати про життя росіян, в Україні. Люди цікавилися життям старшого брата москаля й маму розпитували, але мама говорила, що вона не доїхала до Росії через хворобу.

Хоч генерал Петро Григоренко переконує людей, що в Росії був голод в 1932–33–их роках, але він забув, що є ще свідки які знають, що там голоду не було. Моя мама була в кількох російських селах, але там люди мали хліб, бараболю, різну крупу, сало, олію, молоко, яйця і інші харчеві продукти, але боялися українцям продавати чи обміняти. А хто рішався на той *business*, то лише дискретно. Говорила мама, що росіяни є дуже привітні, що вони мамі давали все їсти. Вона ночувала в трьох родинах, їла все, що тільки вони мали: сало, хліб, молоко, масло, яйця — одним словом все — що було.

Французький прем´єр Едвард Еріо, який їздив в Радянський Союз в роках 1932–му–33–му, коли вернувся назад, заперечив про голод в Україні, коли не тисячі, а мільйони людей вимерли й вимірали по селах найліпші сини й доньки України–хлібороби. Я вірю, що він правду говорив, бо йому показали тільки те, що було вигідно для Москви. Іншими словами він бачив показухи.

В містах України всі мешканці діставали хліб на картки, а помимо в склепі, де продався хліб на картки, був ще й комерційний хліб, який купували люди без карток по чотири і пів карбованців на один кілограм. Те він і бачив. В селах російських також селяни мали всього подостатком, а крім того не кожне село в Росії чужинцям показували лише ті, які спеціяльно були приготовані для пропаганди. Отож Еріо не бачив ні мертвих, ні голодних, бо йому не показували. Прем´єр Еріо і генерал Григоренко були на високих становищах, але щодо голодової облоги України були великі розбіжності. Бо ж генерал Григоренко каже, що був голод в Росії, а Еріо каже, що взагалі голоду не було.

Це я торкнулася його особи, бо ж він, живучи в великих містах Радянського Союзу, не маючи правдивих відомостей про дійсний стан російських сіл — та ж генерал Григоренко розподільники діставав, які були в протилежнопму становищі в порівнянні з українськими, не бачив того страхіття, тієї трагедії українських хліборобів, яке котилося сильною заверюхою, забираючи невинних голодних мільйонів людей в українських селах, по цілій Україні.

Український чорнозем та підсоння давало за приватних господарок досить пудів урожаю. Але про це я вже говорила, то про це не буду читати.

Тепер я хочу за себе далі. Так в 1932–33 роках старостою України був Петровський, який знав про голод в українських селах, бо ж своєму братові, що жив у Круподеринцях, у сусідстві зі мною, одного вечора, уповажений ҐПУ — Государственное Политическое Управление — завіз автом мішок муки брат Петровського, але брат Петровського був уже в колгоспі.

Піонервожатель — знажте хто такі піонервожателі? Вчили в школах таку пісню:

.....Товаришу Петровському, старості України
.....Шлем піонерський, гарячий привіт,
.....Гей, пісня моя піонерськая,
.....Бити капіталістів підем за моря.

Отже бачите, що ми співали. І я вчила ту пісню. Воно смішно нам це. Правда? Бо воно не в´яжеться з дійсністю. Отож голодні діти, яким смерть заглядала в вічі, посилали кату Петровському гарячий, піонерський привіт, який помагав Москві виморювати голодом українські села. Хоч Петровський, вислужник Москви, а особливо батька Сталіна, підписав приговір на розстріл свого сина. Знаєте? Який, значить, пішов на ліво. Але незадовго й Петровський був також розстріляний.

Першим секретарем комуністичної партії України був Каганович, але до голодової облоги в українських селах спричинився в великій мірі й Хрущов, який в ті роки урядував у Харкові, що летючки з Києва переносив до Харкова, ви знаєте? Він висилав наказ за наказом до райвиконкомів, а від райвиконкому до сільрад забирати у селян хліб до фунта, до зерна.

Тепер я про себе. Нависла чорна хмара над моєю родиною. Ми вже були ослаблені від браку нормального харчування. Залишалася жменя кукурудзи, кукурудвисівки вже й те було викінчене. Ми мали гроші, але ніде нічого навіть купити не можна було. Зупа з бурянів не відживалювала нас, як рівнож і вода. Звичайна слабість опанувала мій організм: я відчувала часто болі в животі, завороти голови, дзвінки в ухах. Була неділя. Село здавалося мертвим, бо людей на вулицях не було, але стогін голодних людей і плач дітей, які просили хліба, й хліба й хліба: — Мамо, дай хліба, мамо, мене нудить, мамо, мене голівка болить, мамо, дай мені хліба, їсти — тільки чулися в тиху українську ніч, ті слова страхіття голоду. Сонце заходило за обрій. Хрущі гули, в повітрі соловії виспівували на галузях дерев, безжурно зозулі кували. Я сиділа під хатою і всім тим Божим сотворінням заздрила, вони завжди мали що їсти. Смеркалося. Комарі почали кусати й загнали мене в хату. Я лягла спати, але різні думки роїлися в моїй голові, а голівно, де дістати хліба, того житнього, пахучого, хліба нашого насущного, яким ніколи ніхто не журився. Всі мали його подостатком. Пізно заснула, а ранком, коли я пробудилася, відчуваючи, я відчула якусь зміну в організмі. Мене нудило, руки й ноги були важкі, голова боліла. Був понеділок. Цього понеділка я ніколи не забуду, поки я жива буду. Треба було іти до праці. Взуваючи одні однісінькі латані черевики, я зауважила свої опухлі ноги, у люстрі було видно також моє опухле обличчя, як рівно ж і все моє тіло було набрякше. Прийшовши до школи я зустріла директора школи, „товариша" — в лапках, звичайно. Добродушина! Комуніст, який поспівчував мені. Колектив учителів сходився в школи на працю і приносив новини. Я довідалася, що в селі Филиповичах, яке розташоване між Круподеренцями й селом Яблунів, родина вчителя початкової школи Камінського — шість осіб, четверо дітей — всі вимерли голодною смертю. Бачите, гроші діставали, але четверо дітей треба було втримати.

Учитель Зінченко розповів, що його старша донька Маріяна вже опухша, а молодші двоє дітей почали також пухнути. Він розказав, що зрубав липу, бо на нижніх гілках вже все листя обірвали й з'їли, а не було драбини, щоб дістати вище, то вони зрубали й легше було харчуватися тим листям.

На початку учбового року кляси укоплетовувалися 40 до 42 учнів але на весні їх було 10, дев'ять, п'ять і часами були порожні кляси. Нависла голодна смерть і над нашою хатою. Я цілковито ослабла й злягла. Мій чоловік не „здавався," але в лапках не здавався. Здавалося, рятунку не було, але Божа ласка помогла нам. Голова колгоспу запропонував моєму чоловікові працю в колгоспі. За розпорядженням з Москви потрібно було негайно міряти всі посіви. Комсомольці обміряли посіви метровкою, а мій чоловік як математик обчисляв їх. Праця — були довгі години щодня — але вечором колгосп платив за працю — один кілограм ячміню або кукурудзи. Цілий кілограм — яка це радість і то кожний день. Не хотілося вірити, що таке щастя — несподівано. Але що ж! Але це не мука, а зерно. Що ж робити? Ступа стояла в сінях, а де сили взята, щоб стовкти. А зерно ж не можна їсти.

На той час повернулася з її міста дівчина Лукієнко, яка була служницею там, але чомусь вона повернулася. Родина її вже вся вимерла від голоду, і вона Лукія була при повному здоров´ї. Вона зайшла до нас, як до сусід, і побачивши зерно, мене опухлу, безсилу — бо я вже лежала в ліжку — запропонувала нам свою допомогу: вона буде товкти в ступі зерно й пекти, але щоб і її крихтою щоденника наділяли. Ми погодилися, бо інакшого виходу не було. Лукія боялася сама жити в вимершій хаті, і за нашою згодою, вона перейшла жити до нас. Ми ж були хворі обоє, вже опухлі, то вона нас і

доглядала. Ступа працювала наша. Зі затовченої муки пеклися щоденники, їх ще люди називали „бартлєти," „кочержні," та різно там. А що не стовклося, то з цього Лукія варила зупу з домішкою бур'яну. Так ми помалу почали тікати від голодної смерті. Може комусь дивно таке чути — але це 100 процентів правда, яку я пережила. Хто не пережив голоду, той не уявить тих мук від голоду вмираючої людини. Я поволі приходила до ліпшого стану, але лежала, ходити не могла. Була незвичайно слаба. Лікар Василенко, чоловік моєї приятельки–учительки, він часами мене перевіряв і казав, що мій стан здоров'я дуже небезпечний і попереджував мене, щоб я потрошки їла. То ж як чоловік носить вагу. А я так хотіла їсти, що нараз з'їла б усі щоденники з того кілограма зерна з домішкою листя. Лікар Василенко одного разу приніс ще нам трошки олії, яка збагачувала смак зупи з цих остатків, які не дотовклися.

Щастя усміхнулося, але не надовго. Вимірювання посівів скінчилися. Один кілограм зерна на чотири особи, але листя й буряни сужі доповнювали ним наш хліб, в лапках, звичайно.

Знову лишаємося голодні. А де ж подіти Лукію? Але світ не без добрих людей. Фельдшер Павлик. А між іншим, в цьому селі Круподеринцях була лікарня, там був фельдшер, були два лікарі, і були медсестри. Вони нікого не обшукували, священика обшукували як арештували, але цих ніхто. Але поруч з тим, опухлих людей, хворих до шпиталю не клали, не давали.

Знову лишаємося голодні. Але світ не позбавлений добрих людей. Фельдшер Павлик прийшов нам на допомогу і позичив 10 фунтів кукурудзи — товчена кукурудза — домішкою листя зберегла наше життя. Ми були сильно ослаблені, але залишилися при житті, хоч були опухлі.

А далі з'їли 10 фунтів і після цього 17 днів без хліба ми були. Це були найтяжчі дні — 17 днів ми нічого не мали. Так. Сімнадцять днів без хліба, їли ми лишень листя, буряни, найбільше лобода нас спасала, яку, значить, варила Лукія.

Посіви на полях з частими дощами росли, колосилися, обіцяючи дати багатий урожай. Але невблаганна, голодна смерть косила селян–хліборобів. Вимирали села, родини, діти, чоловіки, жінки народжені й ненароджені. В зв'язку зі збільшеною смертністю селян й гарячою погодою мертвих збирали вже по селах два рази на день і швидко вповняючи спільні ями трупами, а часами бувало, що привозили трупи й не було куди їх класти: ями були повні. Люди були різного віку й різної статі. Ніхто не оплакував покійних, ніхто їх не прохав в останню дорогу, не ставили хрестів на могили, не клали квітів і навіть ніхто не заплакав. Хоч люди падали як мухи від голоду, але радіо через голосник кричало на все горло: — Жити стало ліпше, жити стало веселіше. Часто через радіо чули таку пісню—щодня:

„Широка страна моя родная
Много в ней полей, лесов и рек

(Ви розумієте по–російському?)

Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышет человек.

Опухлий селянин, слухаючи таку пісню, сказав: — Гарна пісня, але слова не підходять, бо ми не дихаємо, а здихаємо від голоду. А то щодня.

Зерно пограбоване в хліборобів зсипалося на залізно–дорожних станціях під відкритим небом, за браком приміщень для зерна, які були виповнені ним. Накривалося зерно від дощів і людських очей брезентами. На мокрому брезенті на довший час гнили ці брезенти а під ними безліч пудів зерна. Зсипані пункти зерна обгороджувалися колючими дротами й охоронялися озброєними військовими москалями. Я бачила ці зсипні пункти в Пирятині й на станції. Не можу більше казати.

Зерно гнило а мій сусід через дорогу Пилип Чумаченко, який мав п'ятеро дітей і жінку, не міг урятувати своєї родини від голодної смерти. Всі вимерли голодні й ніхто не знає, хто з них був перший вмираючий а хто останій. Лише розложені трупи, від яких було чути на вулиці, виявило цю жахливу подію родини Чумаченків.

Жила з нами під одним дахом, через стіну родина: чотири особи, три особи молодші пішли десь шукати ліпшого життя, вони ніколи не повернулися, а старенька бабуся хвора лежала й ми думали, що вона спить, бо голова її лежала на її руці. Виявилося, що вона була вже кілька днів мертва. Багато таких прикладів можна згадати, але я лише тільки зупинилася на своїх сусідах.

Весною вивозили рештки вікловес. Ви знаєте, що це таке вікловес? Це спеціяльно для коней, овеси це такий довгенький а вікла — такі кругленькі, зернинки чорні. Це спеціяльно для коней. Весною вивозили рештки вікловса з колгоспу без старка. Без старка — це без мішків. Так насипали. Для російських коней. Вікла й овес, які викидали на дорогу, голодні діти збирали з піску, їли їх, живучи в щасливій радянській країні, де так дбав про дітей батько Сталін–Джуґашвілі.

Весною 1933–го року батьків дуже багато діставалося до міст спеціяльно, щоби вивозити дітей і їх спасати. Дітей їх вивозили, кидали на вулицях, діти кричали, бігли за батьками, батьки ховалися по кутках, за роги, скрізь, де можна було заховатися а тих діток підбирала поліція.

Доспівало жито і пшениця. Голодні селяни зрізували колоски для харчування і їли без контролі, а переївшися після голоду вмирали. Оце теж мені доктор Василенко казав: —Їж потрошку —бо знаєте люди вже були настільки...

Негайно була поставлена охорона на посіви, що дозрівали, а бригади, які стерегли до нового урожаю, обшукували опухлих людей соціялістичного зерна. Охорона складалася з москалів та місцевих комсомольців. Не зважаючи на охорону, голодні селяни знаходили різні шляхи в ночі, в нічну пору до колосків і підрізували їх. Були випадки людоїдства. Батьки від голоду божеволіли, убивали своїх дітей, які їм здавалися діти поросям. Це ті, що збожеволіли й їх їли. Але це окремі випадки. Я знала дві родини людоїдів, але хіба їх можна назвати людоїдами, коли це вже були люди, які не знали, що робили?

Перед жнивами були окремі села, де залишилися живими одиниці. Хати стояли порожні, обросщі бурянами, де господарювали щурі. Псів і котів не було. Все було з'їджене. Голодні люди навіть говорили, що кіт смачніший за пса.

Скільки вимерло селян–хліборобів голодовою облогою — точної цифри мабуть ніхто не може сказати, але по приблизних підрахунках їх було від семи з половиною до вісім мільйонів. Перший перепис, якого я переписувала людей — я забула чи це був 39–ий чи 38–ий рік, не пригадую, не можу собі пригадати. Перший перепис, в якому я переписувала людей, Сталін наслідки його знищив.

З приходом жнив на багатий урожай бракувало робочих рук. Володарі мобілізували людей з міст, яких поселяли в полі, в військових шатрах до 25 до 30 кілометрів від сіл і аж до кінця жнив вони не поверталися до міста. Людям з міст було суворо заборонено йти до сіл через „епідемію" —в лапках —заразливої хвороби.

Висилав уряд на збирання урожаю рядових військовиків. Жах штучно створеного голоду Москвою по українських селах закінчив 100 процентову колективізацію в 1933–му році, примусивши селян запрягтися в колгоспне ярмо невільника.

Я подаю короткий опис від початку революції 17–го року подій в Україні аж до голодової облоги 32–33–го року а разом з тим винищення української інтелегенції і інтелектуалів та патріотів–українців під назвою куркулів. Хоч куркулі вже були знищені в 17–му році, але появилися нові т.зв. підкуркульники. Це ви знаєте.

Це є історична подія нашої батьківщини, а в ній наших братів і сестер. Я є свідок тих фактів, які я подаю коротко, бо можна писати дуже велику книгу. Моє сумління підказує мені не тільки писати, але кричати на ввесь світ, розяснюючи, на що здібна Москва, якій є ще люди, що вірять.

Непроханий гість, голова історичного відділу Академії Наук УРСР „дипломат" — в лапках — др. (Іван) Хміль, який, відвідуючи Гарвардський університет, переконував університетських чинників в недоцільності займатися вивченням періоду голодового лихоліття на Україні в 1933–му році. Хоч він, д–р Хміль ствердив, що голод був, але це дрібний інцидент економічного порядку, який негідний серйозних науковців.

Це не було в Детройтських Новинах, березень 1982–го року, сторінка четверта. В радянській тоталітарній імперії ніколи ніхто не поїде й їм не видадуть пашпорту до Гарвардського університету. Цей, за перепрошенням сказати, др. Хміль їхав з наказу Москви зі завданням за зроблений Москвою жахливий геноцид на Україні якось поховати початки кінців у воду, щоб не довідалися наступні покоління та світ про голод. Нахабна Москва застосовує всі міри для замилювання очей світові, але в вільному світі є свідки тих жахливих вчинків зроблених нею, яким вона, Москва, не в силі замкнути роти, мені першій і іншим чесним свідкам.

Я вважаю, що ці, які відмовляються свідчити — то нечесність. Не подавай свого ім'я, але скажи, вже навіть хай воно не буде записане, але твоє сумління чисте, що ти сказав правду. Цих свідків вже лишилося окремі одиниці, які ще в силі оповісти про жахливий геноцид, нечуваний в світі, бо був зроблений в світі, бо був зроблений Москвою в 1932–33 роках на Україні.

Описати почуття людини, якій від голоду заглядає смерть в очі, неможливо. Природньо хвора людина має надію на лікаря, Бога, й ліки, її заспокоюють, подають надію, що вона буде здорова а це морально тримає людину. Але голодна, хвора людина божеволіє, бо рятунку не дістає, лише чує навкруги стогін конаючих людей від голоду та бачить трупи голодних, мертвих в родині, і поза родиною і сподівається на свою смерть.

В ті часи як і зразу, люди на Україні були й є релігійні. Трупи померших з голоду, люди збирали з переживанням і пошаною до померлих. Я бачила чоловіків, які проходили поруч трупів, хрестилися і скидали шапки, але москалі й комсомольці, вимітаючи рештки зерна, чи забираючи останню крихту хліба, переступали опухлих, вмираючих людей і насміхалися над ними. Мораль і віра в Бога була й буде завши в наших братів і сестер на Україні.

Вічна пам'ять помершим!

Пит.: Хто були активісти?

Від.: Так, я це не читала. Так, актив організовувася з комсомольців у т.зв. бригади. Перш за все поділялося все чисто на 10 хат і коло кожних 10 хат був прикріплений, призначена одна людина, що називалася десятихатник. Цей десятихатник зганяв збори по вечорах і люди називали збори згонами, і зпоміж тих людей вибирали актив. Але всім не довірали. Актив вибирався: комсомольці, комнезами, москалі, які приїхали. Актив розділявся тоді на бригади. Бригада чотири особи, п'ять осіб, скільки їх, залежало яке село, якщо таке село бідна, як Овсюки — самі бригади — а таке як Круподеринці багате, тут не було з чого багато, треба було позичати.

О цей був актив — називавсь: голова сільради, секретар, голова комнезаму (комітету незаможних селян), всі, які належали до комнезаму комсомольці й москалі, які були приписані. А нас учителів брали тільки писати протоколи на зборах. Я дуже часто писала протоколи. І знаєте, що я спосерігала? Коли оці 25.000–ники доказували, що доцільність цих так званих комун, які скоро розлетілися, потім СОЗи, а тепер ці прокляті, що до сьогодні маємо, то вони доказували доцільність, бо то ніби роздріблені кусочки землі, а тут все таки колектив тут будем гуртом працювати й видайність буде більша, буде все. То требе було для того, щоби дойти до того, щоб колгоспи були, не можна було відразу, треба було так поступово пхати, пхати, пхати аж до того голоду.

Оцей актив поділявся на бригади. Головою бригади був обов´язково москаль. Не довіряли українцям, хоч він і комсомолець, він записався. Я вам скажу, що мій брат був комсомолець. Він заїхав десь за 500 кілометрів і під чужим прізвищем і з чужим пашпортом, значить, купила мама за 10–ку золоту і написали в сільраді, десятку золоту мама дала і написала йому, і він там влаштувався і працював, потім пішов на університет, учився і все в порядку. Потім захворів на легені. Як він захворів на легені, значить запалення легенів, то він зразу послав мамі телеграму, бо він казав, що він сирота кругла, що він остався від померлих батьків. Як тільки приїхала мама, то виявилося, і не тільки викинули його з комсомолу, а викинули зі школи, з університету.

Люди різними ... не думайте, що всі комсомольці були вони — Бог його знає — я вам кажу про свого брата, я навіть того не скриваю. Я кажу як приклад. Бо таке було, бо треба було жити. Бо треба було якось виживати. Він заїхав аж в Маріюпіль, то було 500 кілометрів від місцевості, де він народився, мама пішла в сільраду й як нікого там не було, дала десятку золоту голові сільради і він видав йому пашпорт, написав, що він значить з бідняцької родини, написав чуже прізвище, чуже ім'я, все чисто, поплутав і день народження і рік народження, все чисто так — документ. Де не показав — документ! Треба було якось жити. То є страхіття. То є, ви знаєте, дуже цінно, що зразу зайнялися тією справою, хоч то пізно — 50 років пройшло вже. Чому пізно? Тому, що дуже багато людей вже померло, які може більше знали. Бачите, я з цієї околиці ось це знала, а хтось з іншої околиці інше знав. Воно майже одне й теж, але трошки інакше пофарбоване. Але добре, що хоч тепер почали.

Так що ці бригади, оці так би мовити довіренні люди, це з комсомолу організовувалися, комнезам, голова колгоспу, то він в колгоспі працював, голова

сільради, то він звичайно наказ тільки дава, ну а 25.000–ники ці то вони найвища влада була на селі.

Ага, ви знаєте, що? Коли вже 25.000–ники сиділи в Овсюках, нічого не могли зробити, то вони звернулися до району, від району приїхали два партійці і зараз скликали сходини, люди називали згони — я знаю, я тоді протоколи писала — то він кричав, просто піна з рота його летіла: яке то досягнення велике, чудовне, такого в світі не чути було. Дійсно такого чути не було — з другого боку. Що то буде рай, що по потребі кожний буде мати, а робитиме по можливостях, а діставатиме по потребі. Люди вірили в те. Ви знаєте, як він тільки сказав, щоб організувати бригади й забрати до фунта й зерна, то два партійці принесли й положили партійні квитки й їх зразу заарештували. Я їх як сьогодні знаю. Один називався Близ і другий Карпенко. Як сьогодні бачу таких двох, років по 27, 25, вони вже з комсомолу перейшли в партію. Вже партійцями мусили бути.

То тяжка була справа. Хто пережив, я не знаю, як я вижила. Не можете собі в´явити того почуття, що нема чого їсти. Встанеш рано й нема нічого. А тут тобі нудить, голова болить, в ухах дзвониться, вертаєш, все таке важке, такий знаєте, не можеш сконцентруватися думок, такий напів божевільний. Якби я його не пережила, то я не знала б як воно. Але як я то пережила, то є щось. Значить полови я не їла — ні. Я їла багато дуже бур´янів різних. Ви знаєте — лобода. То така рослина — Ви знаєте щавель? Щось до щавлю подібне, тільки щавель квасний, а то не квасне. Та лобода дуже помогала. Ми варили її зі сіллю, з вечора треба було її посолити, вона так трошки сквасніє, тоді наливалася водою, варилася а як була крапля оливи, то довала, а як нема то так добре. Як її з'їси, нудить тебе як не знаю що, розвільнення цілий час, ви знаєте, біжиш без кінця, розвільнення з тебе летить як з тварини. То є жах! То є, ви знаєте, щось таке. Я ж кажу, що дуже цінно, що зразу зайнялася молодь і старші зайнялися, щоб наступні покоління знали про це, бо так воно пішло б — як то кажуть.

Пит.: Я хотіла питати: Ви були вчителькою — чи люди селяни були свідомі, наприклад, чи знали про владу, чи вони знали, що там діється?

Від.: Значить так. Так як зразу про Чорнобиль ми знаєм більше ніж там. Отак тоді люди знали.

Пит.: Нічого не знали про Скрипника, Постишева?

Від.: О знали, знали, що Скрипник хотів відділити Україну, хоч вона й комуністична. Скрипник, Постишев, Любченко, Косіор, Чубар. Знали, знали, що Скрипник, які він місця займав. Любченко, Хвильовий, він сам себе назвав Хвильовий. Це Фітільов, його мама була служницею в такого багатого й прижила з цим Фітільовим цю дитину. Але він сам себе назвав Хвильовим. Взагалі, як почалася революція, то Молотов — він же не Молотов був, він був Скрябін, вони поміняли. Сталін був Джуґашвілі. То вони поміняли прізвища. Багато поміняли прізвища. Знали про те. Але ми знали, офіційно ніде не було ні написано, ніде нам не говорив ніхто, що Сталін свою жінку Алілуєву замордував. Ми знали. Але не можна було нікому говорити. Я вам вірю, з вам говорю, а ви мені, а далі вже ні, тому, що нас за те можуть... Я вам скажу такий приклад.

В 1933–му році посіяла я цибульку, а весна 33–го року така була рання, така була тепла і дощова й так дощ перейшов, і сонце. І не встигла земля висохнути добре й знову дощ і то росло все. І та цибуля мені вже, я то посіяла трохи раніше й пізніше — правда, що то з Лукією тою ми сіяли, бо з мене таке сіяння, але я її казала де. Вона скопала, та Лукія. І ще, що раніше підросла, хтось вкрав вночі, вирвав. А друга підростає, то чоловік вночі стеріг і сусід також стеріг. А мій чоловік каже: — Як ви думаєте, чи знають закордоном, що в нас голод?

Ну я так поговорили. Знаєте, пройшов і місяць, два, три. Викликає НКВД чоловіка мого. Знаєте, я, бо ж його батько був замордований, був в в´язниці — я похолола, все тіло мені стерпло. В НКВД викликають! Прийшов — каже чоловік — я сів — чиновник, каже, сидить там, цигарку закордонну, пахучу, каже, курить, бо ми там махорку курили всі, з газет, з паперу, з цього закрутить, і каже чоловікові: — А попалася птичка. — А чоловік не зрозумів про що ходить і каже: — Прошу товариша пояснити мені, бо я не розумію. А він йому підносить слова, що він сказав — чи знають закордоном — але, що він знає, кому він це казав. І знаєте, вони його втягали, що ми мусили тікати знову Бог зна куди. То страшне було. Так що не можна було слова, як то кажуть: — Слово не воробець, як випустиш, не впіймаєш. От сказав. Це Шнайдер був між іншим німець,

Шнайдер його прізвище. І хто міг думати, що він донесе? І що ж таке, як він сказав, чи закордоном знають. Що ж таке? Тут же нічого ніби немає такого, але в цього вже бачили, що не ніби ворог народу, бо ніби воно, он на що він рівняє.

Скажім Алілуєву. Не знати за що. Тому, що вона була проти того, що Сталін робив. Ми знали, що Алілуєва була замордована Сталіном, але ніхто нікому не говорив. Я от чоловіка знала, а чоловікові не знати хто міг сказати. Так що то є Боже милий.

Пит.: А як скінчився той голод?

Від.: Як скінчився той голод? Аж як я читала вам, ті, що вже приїхали, ті, що не записалися, померли. А ті, що записалися то вони — я попеpід вже читала. Так скінчилася колективізація.

Пит.: Як Ви думаєте, деякі люди кажуть, що Сталін хотів знищити українців тільки українців, бо вони були дуже націоналістичні, і все. А деякі кажуть, що він хотів знищити селян.

Від.: Так, наступ був на село. Я скажу вам, чому. Наступ був на село, бо село було націоналістичне. Село зберігало мову, релігію, всі обряди, навіть одяг, всі традиції. А ті люди — українці — які вже вони перейшли до міст, вони вже починали говорити російською мовою, панською. Вони соромилися ходити в національному одязі, вони не страшні були, а село було страшне й що Сталін хотів вимордувати — це є правда. Як він сказав, десь на якімсь — десь в мене записано, не знаю де — на якомусь з'їзді, що забагато українців. Забагато українців. Розумієте, що воно забагато. Більш нічого не сказав. Говорили за національности, які є окуповані Росією і каже, але українців таки забагато. Так що знаєте, що на Сибірі так українців найбільше. Я недавно читала в Свободі чи не в Свободі — бо я взагалі багато читаю, бо чоловік в мене хворий так, ми ніде так не ходимо нічого, то я дуже багато читаю — що 50 процентів українців. Всерівно, 50 мільйонів знищити то не є жарт. Жидів багато менше і то Гітлер не міг знищити.

Anonymous female narrator, b. 1920 in the village of Khukhra, Okhtyrka district, Sumy region, into a peasant family, which had 3 *desiatynas* of land. Narrator's father joined the *kolhosp* in 1929. The village of about 300 families had two Ukrainian schools in which both Russian and German were taught one hour a week. During collectivization one church was made into a storehouse, the other torn down. The *sil'rada* usually was run by local people but sometimes by an outsider. A *kolhosp* bookkeeper was a police informer who denounced narrator's father, who was in turn arrested and after some months released. Before the famine some food was given out to those who met labor norms. In the spring of 1933, however, there was nothing to eat. People sent from the district, mainly non–Ukrainians, took the grain. Narrator's whole family became swollen. Narrator's father was taken to the steppe to work. Narrator's mother died of starvation in July 1933. Narrator's father left and his children never saw him again. The dead wagon gathered bodies which were interred in common grave. Narrator's aunt had 10 children, of whom 8 perished. Other families died out completely. Narrator estimates about half village population died. Some went hundreds of km. to Kharkiv to seek food and, failing, "died in the muck." At one point narrator is unable to contain her emotions.

Питання: Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.
Відповідь: В 1920–му.
Пит.: А де саме?
Від.: В Харківській області.
Пит.: Чи Ви можете сказати район і село.
Від.: Охтирський район, село Хухра.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки.
Від.: В колгоспі працювали.
Пит.: А перед тим?
Від.: Приватно.
Пит.: А коли вони пішли до колгоспу?
Від.: Тоді, як починали організовувати колгоспи. Усіх агітували, що мусиш іти в колгосп. Багато відмовлялося. Мусили все здати — й коней і коров.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали?
Від.: Їх було четверо братів. Але як розділилися, то тато, як лишився на своє господарство, мав три десятини й луговину, що сіно косили й садили городину, бо то було коло річки. Але того вистачало утримати господарку й прохарчуватися. Бо нас було тільки троє дітей і що поле було урожайне, то цього вистачало. А як колгоспи почали організовуватися...
Пит.: Чи Ви пригадуєте в якому році?
Від.: Здається, в 29–му. Люди дуже відмовлялися, не хотіли, але не було іншої ради. Приходили агітатори спеціяльні й просто примушували. І вже на останку, як більшість села пішло в колгосп, і здали корови, коні, лишилися кури, свиня, чи щось таке, що необхідне, але й з того мусили здавати яйця і м´ясо. Якщо ви мали щось продати або віддати для держави, то добре було. Але, як не було, то мусили шукати, як сусід має якогось бичка чи щось, то ви мусили йому заплатити, бо в вас немає. Були такі господарі, що відмовлялися, то в них забрали все поле, лишився лиш город коло хати. З того вони не могли жити, мусили втікати на Донбас, у копальні вугілля. А декого просто вигонили з хати —іди, куди хоч.
Пит.: А скільки дворів було в Вашому селі?
Від.: Я не знаю.
Пит.: Приблизно?
Від.: Яких 300, бо то досить велике село. Ми мали середню школу, мали аптеку, мали сільраду, пошту. Так що то досить велике село було. Там було дві школи.
Пит.: А скільки з них були розкуркулені?

Від.: Були. Але скільки, я не знаю. Я знаю може з 10. Дитиною... Коли в біді живете, то більше розумієте. Я знаю таких, може, з 10 осіб, що ближче мешкали. Але багато людей потікало до міста.

Пит.: А ті, що були розкуркулені, чи вони мали багато землі?

Від.: Я б сказала, що вони мали по яких 10 гектарів. Більше ні. Лиш то, що мали ліпшу хату, ліпшу забудову, стайні, ліпші коні. То все, що вони мали. Часом вони мали робітника для допомоги. То вже була причина, що ти когось використовуєш. І коли їх розкуркулювали, то перша причина була, що ти когось використовуєш, ти не працюєш, ти не працюєш самим і те все, що ти маєш, ти так якби забрав від когось.

Пит.: А Ви тоді ходили до школи?

Від.: Я ходила до школи.

Пит.: Це була українська школа, чи російська?

Від.: Українська. Але пізніше від сьомої кляси, то вже ввели російську мову одну годину на тиждень. І німецьку. А взагалі була українська.

Пит.: Чи була церква в Вашім селі?

Від.: Було в нас дві церкви, але коли починалися колгоспи, одну церкву закрили й там зсипали зерно, збіжжя на посів. А друга була дерев´яна, то вони розбили й зробили з неї...

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про сільраду?

Від.: У сільраді був голова сільради й деякі помічники.

Пит.: Чи вони були місцеві чи приїжджі?

Від.: Були місцеві й часом присилали пріжджих. Більше було місцевих, але всерівно їх призначали з району. І, властиво, призначали, хто був вірний. Багатшого не хотіли, казали, що багатший виступає за багатих, а бідний буде дбати за всіх. Але він нічого не розумів при урядуванні, як він сам нічого не мав. Так само і в колгоспі. Голова в колгоспі був такий, що він нічого не розумів в господарстві.

Пит.: А як він, який він був?

Від.: Якось вони байдуже ставилися. Кожний мав страх за своє життя. Він мусив виконувати накази. То все. А щоб для людей була якась полегша, то він жив у страху, так як і кожний.

Пит.: Чи було багато сексотів?

Від.: Про те я не знаю. Я лиш знаю, як війна почалася, то мого тата арештували. І пізніше довідалися, що в нашому колгоспі був рахівник, такий *bookkeeper*, що він був сексот. Усе, що тато говорив, то він збирав інформації, і як війна почалася, то тата арештували. І потім ми довідалися, що це він. Всякі докази, що лиш тато сказав, щось недоброго, наприклад, коли голод був, тата забрали в степ, у нас поле було далеко, яких 10 кілометрів від села. Близько сел не були, бо ж в нас поля було багато... Мусили збирати цукрові буряки і він мусив зробити норму. І не міг.

Пит.: А коли це було?

Від.: У 33—му. То там вони мали хату й люди не їхали кожний день, а там спали. Там у тій хаті висів Сталін. І коли вони ввечорі прийшли вечерять і зробили їм якийсь суп із лушпайок з картоплі й дали якогось хліба. З чого він печений, не знати. Скільки ти норму зробиш, такий кусок давали. То він узяв і розбив той портрет. То все, що тато говорив, усе було записано (плач). І його засудили на п´ять років. Ні, на сім років Сибіру, а на п´ять років не мав права голосувати. Але якось він побув арештований в місті Охтирці. Там побув пару місяців і потім його перевезли десь. І ходили питалися, де, а вони кажуть: —Ми нічого не знаємо.

А потім вже в вересні або початку жовтня несподівано ми побачили, що хтось іде через наш сад. А то тата випустили. І він був у Сумах у в´язниці, й каже, що лиш їх два випустили. Вивели за браму й сказали: —Іди. Він казав: —Я не вірив, що це дійсно мене випустили. Він чекав, що йому куля буде. А пізніше ми почули, що ту в´язницю всю замурували й зірвали динамітом.

А під час голоду, то тато старався всюди поїхати. Мама мала вишиті сорочки, убрання. Вона була кравчиння, шила сама, коли ще не одружена була. То він їздив по других селах. Хутори були, хутори віддалені від села. Менше там людей живе, але були заможні люди. Він їздив роздобути хоч два, три кілограми муки або чого—небудь, щоб дітей прогодувати. Одного разу десь від когось довідався, що десь на полі, далеко є кукурудза зсипана, але вже зіпріла. І вони там ночччю поїхали, таємно. Привезли тієї

напів гнилої кукурудзи. Ми були малі діти (плаче). Потім продали корову, яку тато тримав, щоб мати для дітей молоко.

Весною не було нічого. Сестра моя старша працювала в колгоспі також. Але вона спухла і ноги стекли й вода текла, не могла ходити. А тата забрали в степ знову. Він вже не міг міняти, бо не було де й не було за що. А мама моя лежала спухла, вона вже не вставала (плаче). І тоді в липні вже скосили жито, воно вже зачало трошки стугнути. І змололи муки й вже з колгоспу дали нам декілька кілограм муки. І ми спекли з сестрою на сковорідці, замішали муку й воду, хліб. Мама просе: — Дайте й мені. Вона взагалі не ходила вже, лежала на постелі (дуже плаче). Коли ми їй дали з´їсти того що спекли — лиш мука з водою, замішана на сковорідці, вона з´їла і за три дні померла. Вона вже була така виснажена, що їй кишки потріскалися. Вона не могла їсти (плаче). Тата повідомили. То вже сусіди зробили труну, погребників у нас не було. Похоронили. Я ще мала брата в місті, найстаршого. Ми послали телеграму, то та телеграма аж за тиждень до нього дійшла. Він приїхав, але вже запізно — маму похоронили. Ну, й тоді брат побув пару днів, поїхав назад. Але коли від´їжджав, каже: — Не знаю, коли ми вже зобачумося. Він як поїхав, уже більше ми його не бачили. Бо така ситуація була, що ми не знали, що він аж десь на Кавказі працював.

Весною, коли тата до колгоспу забрали, бо він ще міг ходити трохи, то нас одне те рятувало, що ми мали козу, трошки молока. То ходили до сусіди купити квасолі шклянку, хоч зробити суп який. І ходили ми з сестрою на поле до другого колгоспу. Там була картопля саджена рік попераду, то ми збирали ту гнили картоплю, там крохмал ще лишився. То ми пекли й їли.

А ще був випадок, що я пішла зі своєю товаришкою на цвинтар. То ж люди, які вимирали, то хто ще здоровіший був, то з колгоспу брали коней й воза. Люди по хатах і збирали мертвих. І кидали так на воза. Хто сильніший, бачили, що може ще робити, викопували спільну яму і звозили зі села, хто помер. І кидали в яму, без трун, без нічого. І одного разу я пішла з своєю товаришкою на цвинтар, ми там ходили, там була яма викопана. Ми підійшли, подивилися, там трупи лежали й сиділа дівчинка, може (плаче) 10 рочків. Сиділа так під стінкою, іще жива (плаче). Ми настрашилися і повтікали.

Потім був ще випадок. Пішли ми так на вигін, на край нашої вулиці, де худобу вигонили, рано. Ішов якийсь чоловік також шукав їсти щось. То не була людина, а труп. Очі десь запалі, ноги такі пухлі, що він не міг переступати. І то не можна було розпізнати, чи то старша людина, чи молода ще. Чи він з нашого села, чи він прийшов звідкись, бо всі пошукували за їдою. А потім, взагалі, ходили, кожний хотів — їсти, їсти, їсти! Просто часом, хто ще сильніший мужчина, то так в двері гримав: — Дайте їсти! Ми боялися самі, що ми можемо дати? І, взагалі, голодна людина, вона як ненормальна.

І так, як ми вижили, я не знаю. Не було нічого в нас. Ще в 32–му році, в вересні, то ходили також агітатори. Казали: — Здавайте збіжжя для держави, бо армія потребує. Але то забирали все. Не можна було ніде сховати. І по городі, і в хаті і під печею — всюди стукали штабами такими, що почують, як яма десь. Шукали все. І картоплю здавали. І близько нашої хати, через одну хату, була колгоспна бригада, як вони називали. І там були стайні для коней, то навіть і коні здихали. І коням не було що дати їсти. То як уже кінь не міг стояти, то його підвішували шнурками, щоб він ще стояв. Брали шкурки під передні і задні ноги і так підвували. А як здихав, то люди з´їдали. Я сама їла — тато дістав кусок м´яса.

А потім, на краю нашої вулиці, може від нашої яка сьома хата була, я того не бачила, але чула, що мама з´їла свою дитину. Я знаю тих людей. Але в той час ніхто ні до кого не ходив. Кожний боявся. І кожний думав, де роздобути щось з´їсти, хоч картоплинку. І з тієї родини, що казали, що мама дитину свою з´їла, всі вимерли.

Моя тітка мала 10–ро дітей. І якраз тієї весни в 33–му році народилася 10–та дитина. І я пішла з мамою відвідати її, то вона лежала на постелі спухла така от, а дітя біля неї лежало, плакало, але, що вона могла зробити, як вона не могла його годувати, бо не було чим годувати. З її родини померло дев´ятеро дітей. Ні, вісім. І лишився чоловік, і лишилася донька й син. Але син був якийсь слабенький такий, другі діти міцніші, а він міг вижити. А ті решта восьмеро дітей і вона померли.

На нашій вулиці кілька родин вимерли всі. Лишилися порожні хати. І не знати, може деякі люди до міста пішли, а деякі пішли пошукувати їди й так ніхто про них не знає, де поділися.

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно, скільки людей померло з голоду?

Від.: У нашому селі, я так думаю, може, половина. Але то й псів поїли, й котів поїли. Лиш хто що міг знайти. Лиш: — Їсти, їсти! Одна хата від нашої далі, якось ті люди краще трошки мали, якось їм удалося щось ховати, що вони мали трошки їсти, то вони весною ще посадили й вже морква почала рости, й цибуля. І звідки, і чия та дівчинка прийшла на той город шукати їсти?! Чи вона з нашого села, чи звідкись прийшла, бо кожний ішов шукати їсти, то я чула, що той чоловік так збив ту дівчинку. Він сам дбав, щоби щось мати. Хоч люди голодні були, але казали: — То неможливо. Як то мала дитина, він не мусив то робити, якщо вона вирвала пару морквин, щоби з´їсти.

І багато йшло на піхоту сотки кілометрів, як до Харкова, шукати праці або там ще магазини були, що час від часу продавали хліб. Вже який він був, з чого він спечений, але він був хліб. То збирали трупів по вулиці, так само як і в нашому селі. Бо вони йшли сотки кілометрів роздобути щось їсти, але вже не мали сили й не могли ніде нічого дістати й вмирали на бруці (плаче).

Мого тата брат і мала дівчинка, вже мала рік і пів, також померли. Так воно було, і ніхто не може повірити (плаче).

Пит.: Чи Ви знаєте, хто забирав зерно?

Від.: Із району присилали. Я читала колись, що то з області присилали взагалі чужих людей. Потім декого з своїх агітували. Чи вони знали, що то робиться і з якою то метою. У місті потім ще відкрили спеціяльно магазини, щоб здавати золото. Золото, срібло. То дехто мав, бо то цар був, люди мали. То моя мама мала срібло, вона собі зробила з того так як коралі, то тато відніс то, то дістав два кілограма муки. І як надовго? На два дні. Якісь пляцки зробили — вже й нема.

Пит.: А ті, що приїхали, шукали хліба, хто вони були? Місцеві, комсомольці?

Від.: Може, деякі були місцеві, але більше їх присилали з району. Вони були чужі. Наші люди не знали їх.

Пит.: А як часто вони приїздили.

Від.: Приїхали, зайшли раз, сказали: — Віддавай, нам потрібно, держава потребує. Як вдалося їм так, що той господар щось дав, то вони тоді вже не приходили. А як не дав, то вони за пару днів то й знову приходили. Лиш: — Ти мусиш дати, ти мусиш дати, бо держава потребує, військо утримувати. І приходили ще. Але то ще було в 32–му році, бо вже в 33–му на початку, то вже люди починали голодувати. А то ще від вересня до нового року, то ще якось люди, то картопля, то гарбузи, то буряки — щось таке мали, що може з´їсти. А вже як почався 33–ій, то вже всі голодували.

Пит.: Чи вони збирали посів?

Від.: Посів? Посів вони, властиво, мали в колгоспі. Бо вже як колгосп був, то з колгоспу діставали скільки було вироблених трудоднів. То там призначали, чи два кілограми, то я не пам´ятаю, як то було. Але посів лишався в колгоспі. Такщо, восени, то вони ще посіяли жито, пшеницю, бо це через зиму росте. А весною, то я вже не знаю, чи вони мали ще зерно на посів, чи ні. Але щось росло на полі. Жито й пшениця, то була ще посіяна.

Пит.: Ви казали, що тато робив на колгоспі. Чи вони дали, чи вони платили йому?

Від.: Вони грошей не платили, лиш зерном.

Пит.: Під час голоду, скільки кілограм?

Від.: Я навіть не знаю, скільки вони давали, але ви мусили виробити норму — тільки то висапати буряків, то давали кусочок хліба, а скільки там було, я не знаю. Лиш той, хто робив; а ми, діти, вдома були, ми нічого не діставали.

Пит.: А в школі нічого не давали?

Від.: То вже й до школи мало хто ходив, бо всі голодні. Я ходила до школи, але дітей не було, бо голодні були, безсилі, то вже мало хто до школи ходив.

Пит.: А чи Ви жили в степу, чи коло лісу.

Від.: В селі.

Пит.: Так, але чи то коло лісу було.

Від.: Ні, в нас лісу мало було, в нас більше поле. Рівний степ.

Пит.: Чи була річка.

Від.: Так, була річка. Була річка Ворскла.

Пит.: Чи люди ловили рибу?

Від.: Ні, не було, діти ходили купатися.

Пит.: Що Ви знали тоді про величину голоду?

Від.: Ми знали про те, що голод є і по інших селах, але в деяких селах, а найбільше по хуторах, то якось там люди були більше забезпечені. То залежало від голови колгоспу. І хутори були далі від міст, то там менше заходили ці агітатори, а по селах і ближче до міста, то частіше приходили.

Пит.: Як скінчився голод?

Від.: Почали вже косити збіжжя і вже дали хліба людям. Хто ще в силі був, то посадив на весну картоплю чи цибулю. Уже таки мав що й з´їсти. А тоді, хто вижив, то люди вже такі жадні на той хліб, що не могли його наїстися. Багато людей померло від того, що забагато з´їли відразу. Ті, що мерли з голоду — то з голоду, а то ще ті померли, що наїлися.

Пит.: Чи були ті вантажні вагони, які приїхали збирали трупів.

Від.: То були з колгоспу лиш коні й віз, що збирали, бо то лиш із нашого села. А від нашого села місто було 12 кілометрів, то ми там не ходили, бо ми не були в силі.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду.

Від.: Робили далі в колгоспі, кожний вже зміг собі купити кури й корову. Так уже трошки поліпшили собі життя. Голівне — щоб був хліб. А вже за щось інше ніхто не дбав, лиш, щоб голод не терпіти. І далі робили в колгоспі. Німці прийшли, то хотіли, щоб знову перейти на приватні господарства, але не вдалося. Люди пробували забрати з колгоспу худобу, що там була, але більшовики вернулися, то все забрали й знову далі були колгоспи.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати до того.

Від.: Ой, що ж я маю сказати? Я би хотіла сказати, щоб більш людей свідчили й щоб зрозуміли люди, особливо в Америці, дійсно повірили, що це була страшна трагедія. Минули довгі роки й ніхто не хоче слухати нашого голосу. Ніхто не хоче нам повірити, що це дійсно була трагедія наших людей.

Пит.: Дуже Вам дякую за свідчення.

Case History SW45

Anonymous female narrator, b. 1898 in the town of Tarashcha, district seat in Kiev region, eldest of 5 children of a former calvaryman, who retired to a small hold and died at the beginning of 1917. In 1918, narrator taught school in a village near Stavyshche, supported the family, and had various teaching posts in Kiev region until 1924, working in the Academy of Sciences thereafter. Narrator describes her life during the revolution and 1920s, the latter being "the rebirth of Ukraine: everything was in Ukrainian, Ukrainian was spoken in the streets, the banners were all in Ukrainian." She includes accounts of teaching homeless orphans and *liknep* work with convicts in the 1920s. Things got worse after 1928 with collectivization, and bread rationing was introduced. Reversal of Ukrainization began with 1930 SVU trial. Peasants began to react to grain seizures by burying grain in 1931. Narrator moved to Kharkiv with her husband in fall 1932. Many peasants came to Kiev to sell linen. It was impossible to buy vegetables anywhere in the city except by bartering bread or potatoes. Then narrator saw swollen peasants. As academic worker, narrator got one bowl of soup a day. Commercial bread appeared in March 1933 for R3.50 per kg. vs. less than one ruble for rationed bread. At this time a doctor or lawyer was paid about R100. per month, a janitor perhaps R60. per month. Beginning in April one saw dead bodies in the streets as one went to work. Many died at the train station. Narrator states that, although she does not feel qualified to judge, in her opinion the simultaneous famine in Volga Basin was due to drought, not to grain seizures as in Ukraine. Narrator also gives insights into the vicissitudes of teaching Ukrainian language and literature in the period.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть в якому році Ви народилися.

Відповідь: Я народилася в 1898–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: На Київщині.

Пит.: А чи можете сказати село й район?

Від.: Тараща, це колись було повітове місто, дуже глухе.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батько мій сам походження з Польщі й в колишній царскій армії служив у духовій військовій оркестрі 25–го Драгунського казаньского полку, по демобілізації працював у лісі як лісний сторож, пізніше працював у маленькому, дуже маленькому маєтку одного поляка який, по–моєму, працював у графа Браницького. Він мав маленький маєток, сам жив в іншому місці й моєму батькові доручив там працю.

Пит.: І, як довго він так працював?

Від.: Ну, він працював до 17–го року, сімнадцятого року він помер, напочатку 17–го року, не доживши ще до революції.

Пит.: А як Ви жили після того?

Від.: Родина наша була велика, залишилася мама й п´ятеро дітей, всі були дуже малі, я була найстарша, залишилися ми абсолютно без нічого, ну нічого, ні грошей, ні маєтку ніякого, нічогісінько й я як старша, мені було 16 років, я вчилася але вчилася на Чернигівщині й я втримувала всю цю родину. Якби, сказати, в Америці то сказали б, що це *impossible.* Тому що революційний час, громадянська війна, повна розруха всюди й абсолютна відсутність можливості десь щось заробити, була страшна інфляція, маленька коробочка сірників коштувала мільйон карбованців, це до такої міри дійшла інфляція грошей, влада мінялася з рук в руки, і ця нещасна Тараща, були такі дні, коли вона вісім раз переходила в різні руки, були й партизани різні й білі й червоні й кого тільки не було, це були страшні часи. Ну, мені пощастило втриматися і пощастило втримати всю родину, такщо з цього тяжкого часу ми вийшли, може тому, що я мала добре здоров´я і добру пам´ять, це те, що мені допомагало. Я ніколи не заглядала в підручники як я вчилася, в мене всі лекції були як у вас у касеті; тому мені доводилося багато читати іншої літератури, яка поширювала мій кругозір, і я закінчила першою, це те, що до минулого.

Мама моя між іншим була тільки господиня, тільки дружина свого чоловіка, жодної професії вона не мала.

Пит.: А Ви були найстарша там і ті другі, чи вони ходили до школи?

Від.: Найменші були такі: одному було шість місяців, другому було два з половиною років, потім був брат вісім років і сестра 12 років.

Пит.: А Ви вже в 17–му році. Ви вже були вчителькою?

Від.: Ні, я ще мусила кінчати. Я закінчила 18–го року Мринську(?) Учительську Семінарію.

Пит.: А яка то була школа?

Від.: Яка це була школа? Це була школа надзивчайно добра, нею опікувався земський діяч член Державної Думи, Коробка. Він на свої кошти в цьому бренні(?) зробив надзвичайно багато добра. Він організував учительську сімінарію, яка була на базі попередньої Сільско–Господарської Жіночої Школи, через те ми закінчували як учителі агрономи тому, шо ми проходили певний такий примітивний курс різних сільсько–господарських праць, знань, практики й теорії, тепер, сімінарія була збудована так, що мала дуже багато кабінетів, ми мали анатомінчний, фізичний, хемічний кабінети, потім, мали бібліотеку яка по тодішньому часу коштувала мінімум 50.000 золотом, вчителі були добрані з дуже богатих родин і викладачка історії, вона викладала історію, скажім, древню історію, вона прекрасно знала Грецію, прекрасно знала Рим, де вона тільки не бувала й в Африці, й в Австралії, й на Гренляндії, всюди й коли вона викладала, то вона так викладала, що ми забували, де ми й є. Так само дуже доброю викладачкою була викладачка природознавичих наук, трошки слабішою була якраз викладачка літератури і мовознавства. Педагогічні дисципліни, як я пізніш вже бувши в університеті побачила, були поставлені надзвичайно добре там, тому й методики різних предметів і педагогіка як така викладалися на дуже високому рівні. Цей же самий Коробка організував там у Мрині реміcничу школу з багатьма великими майстернями. Школа була організована так, що туди з´їжджалися з богатьох місць хлопці, бо це була хлопчача тоді; були школи роз´єднані, не було змішаних, наша сімінарія була жіноча, ремісничa школа була чоловіча. Він же там збудував цей *resthome* як тепер кажуть богадільню для старих людей. Будинок для сиріт, ну, за це йому віддячили, його потім під час революції вкинули в криницю вниз головою.

Пит.: Що сталося з школою тоді, закрили?

Від.: Здається ще рік по енерції сімінарія працювала, пізнійше після вже всіх цих революційних, військових подій, там було відкрито педагогічний інститут, наскільки я знаю.

Пит.: А після того як Ви кінчили школу, що Ви робили?

Від.: Зразу пішла вчителювати. Почала свою педагогічну працю з 18–го року, працювала на селах Київщини, спочатку я хотіла перевірити себе як педагога, я з початкової школи взяла першу групу але мені навіть не дали закінчити тамтого року а перевели мене в вищу початкову школу де я викладала українську мову, літературу, історію і географію тому, що вчителів тяжко було найти, бо вчителям ніхто не платив і існували не на випадкові якісь підробітки. От наприклад українські партизани недалеко від того міста, де я працювала скористалися з того, що там люди розбили спиртовий завод і вони продали спирт і всім учителям навколо виплатили по 2.000 гривень, це на той час були великі гроші. Платили нам, коли був український уряд, учителям початкової школи 159 карбованців, 50 копійок, це добре пригадую, не карбованців, потім перейшли на гривні. Пізніше я там дуже захворіла й мусила перемінити місце тому, що там була низина, текла річка Гнилий Тікич, а я мусила жити в місцевості сухій, то я перемінила місце і з вищої початкової школи знову пішла в початкову школу.

Пит.: А де?

Від.: Село Плютинці, коло якого міста воно близько, ну, це недалеко від містечка Ставище. Ви знаєте ту місцевість? Це була дача директора народних банків при українській владі Ігнатовича, й мене спокусило те, що там була чудова бібліотека, й я там працювала теж недовго тому, що в Ставищах відкрилася учительська семінарія, і мене перекинули на завідувача української зразкової школи при семінарії, і я стала керувати під практикою семінаристів. Я була завідувачкою цієї школи й керувала під практикою, такщо, до мене приходили з конспектами відповідними, я помагала перевіряти, потім знайомила їх з учнями й після того як лекція була дана, то збиралися методолог того

предмету з якого давався, давалася лекція, і моя присутність була обов´язкова, ми обговорювали всі плюси й мінуси цієї лекції. Семінарія була в будинку лікаря графа Браницького Горохова, в ній були зібрані дуже цінні книжки палаца Браницького. Теж цікава бібліотека дуже була, були ще стародруки Івана Гутенберґа який тільки що починав друк. Ну, через те, що Браницький сам поляк, переважно була польська література, але була дуже гарна, так що можна було багато чого прочитати цікавого. Там я попрацювала два роки.

Пит.: Які роки?

Від.: Це я там працювала з 22–го перейшла в десятилітку й працювала там до 24–го року, таким чином я працювала в школах на Київщині шість років.

Пит.: А чи Ви під час 21–го року, чи Ви бачили голод? Тоді також був.

Від.: Був голод на півдні України, на Херсонщині, а в нас був недорід так званий, і дуже сутужно було з хлібом, але в нас на Київщині, принаймні там де я була, випадків голодної смерті не було, але приходили, хто міг дійти з півдня на Київщину приходили в страшному стані, теж голодні були. Виною був — я думаю, може я помиляюся — недостатньо налагоджений транспорт; транспорт був зруйнований і через те, ті люди не могли звідти виїхати, а туди їм не постачала хліба. Як там було, я не знаю; я тільки знаю, що моя рідна тітка там умерла з голоду, то це я знаю, а свою дівчинку вона переправила якось із якимсь чоловіком на Київщину, бо тут, все таки, були рідні й та дівчинка виросла, одружилася, мала дітей і вмерла з голоду 32–го–33–го років, такщо, все одно, вона від того голоду не втікла. Ну, було дуже тяжко з хлібом, дуже тяжко було в той час, але все таки на Київщині в нас не було випадків голодної смерті, але так жили люди надголодь, ну мали трохи хліба, мали городину, якось обсодилися. Було дуже важко з скотиною тому, що не було як її годувати як слід, ну, якось коней піднімали, але підкладали під них вірйовки і підвішували, щоб вони не лягали, бо як ляжуть, то тоді вже не можна було їх звести — це я пам´ятаю.

Пит.: А в 24–му році НЕП почався, так?

Від.: Так. Це вже була Нова Економічна Політика і зразу життя пішло оживати тому, що була повна ініціятива людям і навіть влада ставилася до добрих господарів прихильно, так що були навіть зразкові господарства поставлені.

Пит.: Який вплив то мав НЕП на Вас?

Від.: Відразу ожило життя, розумієте, потім інфляція пропала, тому, що було переведено гроші на карбованці які забезпечувалися хлібом і карбованець стояв дуже високо, вчителям почали платити, до того часу там де я вчителювала були страшні умови тому, шо вчителювали вони в нетоплених школах, учителі, треба віддати їм справедливість, ніхто не покинув праці, не дивлючись на те що їм не платили. Якось перебивались так–сяк. Часом, ну, перший рік як я правала то я мала від українського уряду ці гроші, 159 карбованців. Пізніше вже як Центральну Раду було заарештовано як уже йшла борня української влади з більшовиками то ніхто не платив, і школи були нетоплені, діти приходили доводилося їм отак ручки відтиряти й хухати на них, щоб ті руки трошки відійшли, чорнило замерзало в чорнильницях, то собі уявляйте, що це за умови були, але все таки вчителі умудрялися, якось трималися, вони давали якісь вистави своїми власними силами, й люди приходили на ті спектаклі, ну й платили, ми з них плату брали, хто що то й те приносив, в кого була квасолька, в кого була барабoлька, в кого було зерно і через те, ми могли пізніше вже з тих людей які були нашими глядачами найти своїх приятелів і з ними поговорити, щоб вони все ж таки привезли дрова, щоб можна було оплатити школу, такщо, в таких умовах були, а під час НЕПу, відразу вже школа стала на твердий грунт тому, що вже адміністративна праця була як слід поставлена в школах, ну платили то вже зарплату, пішли люди працювати, якось могли вже ліпше жити й більше приділяти свого часу для педагогічної праці, але 24–го року в осени я залишила працю і поїхала до університету в Київ, і вже там була з 24–го до 28–го поки не скінчила. Потім я на підставі праці, яку я захистила дисертацію, мені дали відречення на наукову працю, і я вже працювала як аспірант при Академії Наук аж поки — ой, тоді життя було українське чудове, це було відродження України, ну, всюди все українською мовою, на вулицях українська мова, українські вивіски всюди. Ішла дуже глибока й широка наукова праця, вернувся з закордону Грушевський історик, і в Академії було організовано дуже багато різних секцій і в цих секціях праця йшла. Видавництво було гарно поставлено, потім було дуже багато цих письменецьких угруповань, там і Гарт

і Плуг і Західня Україна, багато було. Потім в Академії дуже часто були лекції і з історії і з літератури, я працювала при катедрі мовознавства й літературознавства де були такі сили як Сергій Єфремов, потім Никовський, Агатангель Кримський, Зеров, Филипович, Калиновський, це все була професура з дуже високими такими знаннями, це тяглося до 30–го року поки як не впав на наші голови як грім з ясного неба і СВУ після того відразу життя почало завмирати тому, що висилки, розстріли, арешти, нагінки, все люди між собою говорили оглядаючися на всі боки, тому, що цей терор дуже підрізав життя. То йшла українізація всіх установ, українська мова була викладова всюди, в усіх школах і в вищих, а то відразу переходять на російську мову, українізація припинилася, немає її, видавництва вже не можуть видавати творів тому, що до цих всіх творів підшивають ярлик буржуазного наційоналізму й відразу українське життя починає завмирати, столицю з Києва переносять до Харкова, починається на містах паспортизацію, на селах суцільна колективізація. Як ця суцільна колективізація, вона почалася вже з зими двадцять восьмого року, але дійшла до свого апогею 29–го, 30–го років. Село було розграблене, людей вивозили десятками тисяч у тайгу. У мене працювала хатня робітниця, в мене були маленькі діти, мені дали дозвіл мати її, сама вона була з Нижнього Тарілу, вона розповідала, казала, що як тільки перед ранком то чуємо скриплять сани, „мёрзлых хохлов везут ," люди жили в тайзі, 50 градусів морозу в палатках, *tent*, ви собі уявляєте? Їжа ніяка, може давали якусь там баланду раз на день і люди мерли тисячами, мерли мільйонами ті, що в тайзі були на лісоповалі, на тому працювали і тих хто були на Воркуті й на Колимі це безкінцева було примирання українського села. До українського села ставилися вороже, тому, що дивилися, шо це дрібні буржуї, які не виконують завдань партії, хоч це було не так тому, що село виконувало всі хлібні податки. Весь хліб держава забирала коли зруйнували ці господарства, а нові же були ще не налагоджені, й в колгосп люди не хотіли йти, вони знали, що це буде рабство, ніхто не хотів іти й ви собі уявіть психологію того селянина, який там свою корівчину мав чи свою конячину, та він же за тими своїми звірятами ходив, як за дітьми, а тут треба їх віддавати в колгосп. Поперше, це психологічна травма; по друге, бачите як там зовсім не дивляться зовсім за цією худобою. Це для селянина була страшна драма, тому, що скотина почала подихати, падати, багато людей робили проти партії — це був злочин тому, що вони різали худобу, ліпше хай моя родина з´їсть цю корову ніж та корова має там подохнути. І її десь закопають і через це почалася така розруха господарства, повна. Якби цю землю яку вони відібрали в людей могли зразу її обробити, але ж не могли тому, що техніка нікудишня, де ж вони візмуть тих тракторів, щоб те все зорати? Їх немає, а як який трактор є й поламався то цих частин, шоб його відремонтувати немає і через те господарство страшно занепало, страшно занепало. Почалася по містах з 28–го року карткова система на продукти, безперечно, що ці пайки які видавали були недостатні, люди жили в проголодь, незовсім голод але в проголодь, тому, що на дорослого, на працівника, на того хто працював у містах давали 600 грам хліба, 600 грам це буде, приблизно трошки менше як півтора *pound*, а на тих хто був на утриманні — 300 грам. Якби до цього можна було мати вдосталь городину, а то городина була надзвичайно дорога й її тяжко було дістати, треба було стояти в чергах і за хлібом черги були страшні, стояли, завжди ставали в чергу за хлібом звечора, й тільки вранці ця черга доходила, що можна було відержати хліб. Мороз, заверюха, люди стоять у цій черзі, бо як вийде з черги, то вже його не признають, що він тут стояв, йому знову доведеться ставати в хвіст, а як він стане в хвіст то невідомо чи йому достанеться хліб, чи він прийде коли вже хліба не буде. Приварку такого, скажім, як крупи те ж дуже тяжко було достати, такщо, люди обходилися цим хлібом. Вже про такі речі, як цукор, масло, м´ясо — про це вже й говорити нічого не було; було але це було недоступно, не можна було купити. Тепер, це було йще перед 32–им роком, це ще перед 32–им роком. Тридцять першого року село остаточно вже було пограбоване, забирали все до зерна, й люди почали приховувати хліб, десь ями викопали туди всиплає, але коли находили такий прихований хліб то розстрілювали, засилали на Сибір, були дуже великі такі нагінки. Але ще якось люди 31–го року, ще перебивалися, може тому, що було досить городини, й ця городина спасала положення. Де було харчування непогане це було на Донбасі, на шахтах, там цих робітників, шахтарів звали гарячими й їм давали добру пайку, їм давали кілограм хліба на працюючого, а непрацюючі здається отримували там по 400 грам, не пам´ятаю добре вже, так що шахтарів і обіди для шахтарів робили теж

непогані. Так що там люди могли ще якось жити на Донбасі, а так на селах вже було дуже, дуже тяжко. Голівне полягали на городину, бо хліба було дуже мало. Були такі села в яких так накладуть податок з кожного двора, а його нема, не хватає дати, дехто міг дати, а дехто не міг дати, тому що не було нічого. Ну, тих людей так кидали, хочеш умирай, хочеш живи, але через те, що були такі, що ше мали хліб то якось, знаєте, люди між собою входили в контакт, і ще 31–ий рік ще голодної смерті не було, не було цього.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: В Харкові.

Пит.: В самому місті?

Від.: В самому місті, тому, що я й мій чоловік ми працювали обоє в Харкові; з якого ж року ми там були? З восени 32–го року з Києва ми туди приїхали, так що працювали, я працювала в Педагогічному Інституті, а чоловік працював в Інституті Харчової Промисловості в університеті. Я ще працювала в Поліграфічному; так що це вже час коли ми на селі не були, коли до нас тільки доходили чутки що робиться на селі. Один раз, це було мабуть десь так року 30–го, я зайшла в крамницю. Це в Києві було й побачила, що всі полиці запхані селянським полотном. Мене здивувало, тому, що селяни своїм полотном дорожили, це ж страшна праця була, вони вдягалися в це, а то бачу повні полиці, я запитала скільки? Каже десять копійок метер, це ніщо. Я ще не могла зрозуміти в чім справа, але мої очі впали на прилавок, дивлюся, там ‹ежить брудна жіноча сорочка якоїсь старої видно жінки, бо так молодь вишивала гарні, такі, знаєте взірці, а старі так, що–небудь трошки, казали гречкою посіять, я подивилася на ту сорочку й відразу мені прийшла думка, шо це є пограбована і продаяться нізащо. Яка ж це страшна жіноча праця селянська, це я пригадую цей випадок, тоді я значить побачила, шо це тих кого виселили, кого розкуркулили. Так що на селі в цей час уже творилося велике горе і велика несправедливість, а коли ми вже були в Харкові, то з селом у нас ніяких зв´язків не було, коли я була в Києві то якось там бувало, хтось приїде, щось розкаже там із села, а в Харкові там ми були чужинці й ніяких вісток не доходило. А вже прийшли вістки тоді коли ми побачили що дійсно є голод, бо вже в осени 32–го року не можна було купити городини ніде в місті, а якшо можна було дістати то тільки навимін, не на гроші. Так скажім ви дасте якусь свою одежу то за ту одежу вам щось дадуть там — чи квасолі якоїсь чи картоплі — навіть тяжко було й навимін дістати вже тоді, дуже важко було з городиною. А вже серед зими, то вже ніяк, навіть це був такий дуже важливий для села товар, відро, звичайне цинкове відро, цього ж не можна було ніде дістати, навіть за те відро було тяжко щось виміняти. Перед весною почали з´являтися в місті голодні люди, приходили до хати й просили: — Може в вас є юшечка яка не–будь?

Міщани самі жили голодно вже, дуже голодно, бо тільки ця хлібна пайка, а приварок тяжко якось було дістати, але все таки як приходили, то що мали, то тим ділилися, але вже коли прийшла справа так уже під весну, то стали приходити опухші люди, страшні — ледве лізли вже так, не могли ходити й приходили то знали, що місто те ж голодає, то вже не просили їсти, а просили тільки водички напитися. І так ми були в упривілейному стані як наукові робітники. То ми мали суп один раз на день, цей суп складався з води і кількох капустних листків. І я працювала, мама бувало, піде, приносить, я кажу: — Мамо, нащо ти таку тяжесть додому несеш, таку велику каструлю супу? Ти б відливла ту воду, а там що трошки згущої принесла б все одно.

Я тоді отримала дуже добру лекцію. Мені мама моя сказала: — Яка ти жорстока! Та я ж цю водичку зливаю й даю тим людям, які приходять, просять, то все ж таки нечиста водичка, вона хоч чимсь пахне, капустою — ніколи не забуду цього випадку.

Ну, коли почало вже так, я не знаю вже напевно був березень місяць, почали продавати хліб по комерційним цінам, який можна було купить без картки. Той хліб, який ми мали по картках, я не пригадую точно, не то 70, не то 90 копійок був кілограм, а комерційний був по три карбованця, 50 копійок кілограм. Люди виносили на базар все що мали, щоб продати, щоб той хліб купити. Це страшні гроші були, бо ставка була така, скажем, *janitor* отримував 60 карбованців. Скільки він міг того хліба купити? Такі, скажем специ як лікарі, інженери одержували 100 з чимсь на місяць. Щось за ці гроші можна було купити. Це було дуже важко. Найважче було йти мимо магазинів які звалися торгсини. Це були магазини засновані по–моєму Америкою, там висіли копчені гуси, копчені качки, лежало сало, горами хліб усякий і були і темніші булки, м´ясо було різне,

масло, все але, це можна було купити, або за золото, або за срібло, або за спеціяльні бонуси, які присилали своїм родичам і приятелям із Америки. Ви собі уявляєте, людина вмирає з голоду а перед ним таке багатство в вітрині. Були такі випадки, коли люди стояли в черзі, купували цей хліб, ну якийсь селянин купив той хліб, пішов, сів так на пагірку, з´їв і тут же й вмер, бо він відразу наївся його багато, то невільно. Вже у квітні на вулицях було дуже багато трупів, люди вмирали, так ідеш вранці на працю, і бачиш лежать поперек і на хідниках і під кущиками. Ну, їх потім підбирали, потім могли здибати маленьких немовлят народжених, мати народила й пішла, немовля покинула, то міліція підбирала їх і десь їх звозили в якісь будинки, а то так, матері приводили своїх дітей в місто, десь садовили коло якоїсь установи, або коло якогось будинку: — Посидьте діточки тут, а я вам хлібця куплю, принесу — так ті дітки сидять поки їх хтось не підбере, або поки не вмруть тут же з голоду.

Такі картини: їдеш у потязі, бачиш, скажем, потяг іде внизу прорізано так, а тут вищий насип, на тому насипу лежать маленькі діти в вагоні, їх мухи обсіли, вони вже вмирають, доходять — це ті картини які були під час голоду. На базар вийдеш, на базарі почали появлятися продукти по неймовірним цінам, звідки їх привозили? Це привозили спекулянти. Вони їх десь здається із Північного Кавказу привозили чи може з якихсь цих областей Росії — не знаю — і дивишся, стоїть жінка, тримає немовлятко. Те немовлятко тільки скелетик один, тільки свої пальчики сосе й сосе, в всіх погляд такий, так дивиться й нічого не бачить. Часом такий випадок, що маленьке немовля коло мертвої матері, такі те ж були, це те чому я була свідок. От те, що я бачила, що я можу посвідчити.

Ми самі жили надзвичайно голодно, не знаю як вижили.

Пит.: Чи Ваша мама була з Вами?

Від.: Так, зі мною ще була мама. Наша родина була п´ять душ з мамою.

Пит.: Де всі інші були, Ваші брати й сестри?

Від.: Брати — два було на Північному Кавказі, працювали; один працював як агрономом, а другий йому був помічник. Наймолодший був в армії, в Манджурії. Сестра була в Іркутську — вона була одружена — її чоловік відбував свій термін військової служби там в Іркутську, такщо, всі були розкинені.

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву в Вашому районі?

Від.: Про церкву? Шо ж сказати про церкву? Церкви руйнували скрізь, а як не зовсім зруйнували, то зробили з неї щось на зразок *storage*, де складали або сіно або зсипали зерно або що. Нагінки на релігію почалися вже з 24–го року дуже. Коли я починала працювати в школі, то ще викладали Закон Божий, ще приходив панотець викладав, а коли я вже закінчувала працю на селах, то вже церкви були зачинені. Де були просто зачинені, де були зруйновані, я була свідком, як знімали дзвони з Володимировського Собору в Києві, поклали рейки, потім, не знаю, як вони там відчіплювали ті дзвони й ті дзвони падали на рейки, розбивалися. Зняли були чудесні дзвони в Києво–Печерській Лаврі, вони були так підібрані, що коли вони дзвонили то ви не знали, як ви візьмете отак на подушку ляжете, чи це дзвони чи це концертовий рояль. Чудово підібрані були й там на цій дзвінниці — Лаврській був дуже великий дзвін. Дзвони відливали десь на півдні України, я точно не буду вам казати, щоб не помилитися, не знаю де саме, чи це в Миколаєві, чи це в Херсоні, чи це в Одесі, чи, десь там і цей голівний дзвін, який був на Лаврі, його везли до Києва сім років, 14 пар волів запряжено було й везли. Який це був страшний тягар і при тій техніці, яка тоді була, це десь дванадцяте століття, повісити його там, не повісили. Ті дзвони там зняли, а цього дзвона із своєю сучасною технікою не змогли зняти. Він так і досі там остався й висить. Це я вам тільки кажу як приклад. Зурйновано був Братський Монастир, це монастир і ще з 11–го століття, так як і Софіївський Собор, так і цей Братський Монастир, поруйнували всі пам´ятники. Все це було зруйноване, абсолютно нічого не лишалося. Служби були заборонені.

Був такий випадок у Києві, думаю, що може просто це була провокація, але я не можу твердити — не знаю. Там був такий випадок, знайшли розкидані шматки жіночого тіла десь по цвинтарі і потім сказали, що це один священик убив свою *girlfriend* і розкидав, його заарештували, був відкритий суд. На Хрещатику там на Фундуклеївській, пригадую, збиралися такі натовпи великі народу, шоб послухати цей суд. Я забула вже прізвище цього священика, потім цього священика арештували, послали його на заслання.

Він був дуже гарний чіхун, був у дуже гарних умовах у таких, а до цього, почалася пропаганда з цього, що бачите, які священики, що вони роблять?

Я думаю шо це просто провокація була, я може помиляюся, не знаю, але до цього чіхуна, до цього випадку з цим чихуном уже приєдналися, приєдналася така пропаганда страшенна й почали закривати всі церкви, всі монастирі, все. Це я ще була студентка. Значить, це десь було між 24–им мабуть і 26–им роком, отак. А потім цей чихун жив у привілейних таких на основані тих статтів які я читала про засланих, що він жив дуже гарно — нівчому не мав ніякої потреби. Очевидно, він дав свою згоду, щоб його ім´я з цим злочином було з´єднане. Я не знаю, може так, може не так, але такий здогод напрошується. У багатьох селах зовсім поруйнували церкви, в деяких селах ще залишилися, але священики всі були заарештовані — всі були заслані, були прозстрілювані. Так що духівництво, як такого, не було і вийшло так, як писав колись Шевченко: — Вінчай, кохаються невінчені, без попа ховають, отак вийшло і знов Україна це саме переживала. Пригадую іще в Харкові мені довелось бачити одного священика який стояв коло мосту, так одягнутий у рясі, нікому нічо не говорив, але люди які йшли мимо, це вже голод був, кожне щось йому сунуло в руку. Він це клав в кишеню.

Потім ще цікавий випадок там же в Харкові, якось ішла я і переходжу через вулицю і раптом серед вулиці церковний спів, тут авта снують ті туди ті туди, а я стою, не можу відірватися. Я чую, що співають під землею, іде літургія. Отже, це була потаємна церква. Ну й того ніхто не міг замітити, бо рух був, але я випадково переходила й це замітила, й якраз співали Херувімську. Ну знаєте, це таке враження було з під землі. Ви чуєте цей спів. Ну, це те, що я можу вам сказати про церкву.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу? Хто там був головою партії?

Від.: Ну ж, так як усюди, цей Міська Рада й всі ті хто там мали, там були, значить, ті, хто там мали там були, ті, які володіли скажім, освічені, ті, хто володіли господарством, ті, хто володіли промисловістю, кожна ця Міська Рада мала своїх певних, не знаю як вони тоді називалися, за царя звалися міністри, а тоді вже чи комісари чи не знаю хто вони. Владу як таку ми відчували тільки в стінах тих установ, де ми працювали, скажемо, от в інституті, там був професійний комітет, це було об´єднання, скажемо, всіх викладачів, усієї професури, а окремо була особа часть, „особое отделение," в цьому особому відділі це були значить люди які були звязані з ГПУ чи МВД чи КГБ там воно носило різні назви в різний час і безперечно вони слідкували дуже старанно за кожним, нетільки за викладачами, але й за студентами також тому викладать було дуже важко, бо ви думали не тільки про те, що ви викладаєте, а мусили думати про те, щоб не вжити якогось такого слова, до якого можна було причепитися, так що краще було тим, хто мав інтернаційональні, як я кажу, фахи, а такий фах, як історія, як література, як філософія, як географія це все були дуже небезпечні такі *subject*, особливо література, мова, історія так само. Ці предмети економополітика й політ–економія це те ж були такі небезпечні.

Пит.: Що Ви мусили вчити?

Від.: Я читала літературу й мовознавство, але справа в тому, що були партійні настановлення, чи погоджувалися ви з тими настановленнями чи не погоджувалися, а ви мусили їх проводити в життя, ну скажім, для прикладу, читаю про Гоголя, сьогодні Гоголя партія трактує так: що він був реакційонер, що він був людиною, яка підтримувала царат, а через два роки уже партія міняє свій погляд, і Гоголь мусить виступати вже як народолюбець, як людина, яка виступала з критикою цього поміщицького ладу, прямо протилежно і те й те неправда, а тому що він був зовсім інакшим, але ви мусили це робити й скажем, Ви прочитали два роки тому назад про те як, які були установи партії, а вам хочуть підшити якусь справу, витягають ці ваші лекції і кажуть, що бачите, шо ви робили. І ви не можете сказати, що це була настанова партії, бо партія ж ніколи не помиляється, вона непомильна, а це ваш злочин, як ви скажете, що це була установа партії, то вам ще якусь статтю підшиють. Так що через те становище учителів з таким фахом було надзвичайно небезпечне.

Пит.: А чи студенти знали правду, чи Ви могли говорити зі всіма?

Від.: Я не могла говорити правду студентам, бо серед студентів дуже багато було членів НКВД, вони були приховані, ми не знали, але ми знали, хто вони є і власне те, що я сьогодні сиджу тут, я завдячую саме цім членам КГБ. Бачите який парадокс. Вони дуже любили мої лекції, вони тікали з інших факультетів до мене на лекцію, бо

література дуже цікавий предмет, і я завжди мала неприємності з директором, він казав: — Ви переманюєте студентів. Я кажу: — Я буду вам дуже вдячна, як ви їх переманете від мене, бо приходить яких–небудь 500, 600 судентів, авдиторія велика, мікрофону немає ж, мушу напружувати свій голос, щоб вони почули й ці студенти потайки мене завжди попереджували, десь в годині другій, третій підходить, пошкрябає в вікно, ви ще не спите? А мені ніколи було спати, бо багато заарештовано й професури було, а працю ділили між тими, які осталися, і я сиджу до якої–небудь третьої години, готуюся до лекції, а лекції коли доводилося читати дванадцять годин в один день, а до них же колись треба підготуватися до тих лекцій, а так пересічно то найменше було вісім годин треба читати.

— Ну, каже, то лягайте вже спочивати, я прийшов от забувся. Ви мені там щось давали літературу до такого й до такого питання. Я її десь загубив, дайте мені, будь ласка, я знаю, що він в оцей час не прийде за цим. То лягайте спати, бо мабуть завтра вашу лекцію стенографувати будуть — це те за чим він приходив або каже — бо завтра в вас здається там будуть високі гості на лекціях.

А коли вони там десь сидять аж під стелею, це ви собі уявляєте, це як театр, то ви ж не бачите хто там, ви бачите тільки білі плями вже, не обличчя. І через те, що вони мене завжди попереджували, я виходила з становища. Так що якось благополучно.

Пит.: А, що Ви знаєте про Скрипника й Постишева? Ви жили в місті й Ви мусили чути?

Від.: Правду вам сказати, я дуже мало знаю про Скрипника, знаю тільки, що він, не дивлючися на такі дуже складні умови в яких він був. Все ж таки він був українець і намагався підтримати все українське, а коли побачив, що вже не може, то він закінчив життя самогубством, так само як і Хвильовий, так добре про нього я не знаю, мені ніколи не доводилося чи до нього звертатися, і ми там жили так вузько в своїх справах, за свої справи намагалися не виходити. Люди боялися один одного, не могли говорити відверто, старалися не відвідувати кого б то не було, бо як я відвідаю вас, а вас завтра заарештували, то мене те ж заарештують, а як ви були в мене, відвідали мене, й мене заарештували, то й мене й вас заарештують. Ви, направду сказати, що були такі дуже приховані стукачі, як їх там звали, донощики, що ви ніколи не могли б сказати, що це людина завербована, що вона працює як стукач. Сьогодні, коли я дуамю про цих людей то мені їх дуже шкода, бо вони цього не хотіли робити, а не мали можливості своє життя обірвати. Власне, а коли вам скажуть, що як ти не будеш мені того й того робити, то я там твого батька чи твою матір чи там кого заарештую, й в в´язницю посаджу чи на висилку чи куди. Ви собі розумієте, що люди відчували? Через те в родині, в родинах боялися говорити, коли говорили то надзвичайно обережно. Я ніколи не забуду випадку коли йшов процес троцькістів і вже після того, як був присуд, мій чоловік прийшов додому зденервований, а я тільли спитала, а моєму синові було три роки, грався чимось там собі сидів, всіх розстріляти? Ви собі уявляєте, як це треба було бути обережним, на другий день — йому чотири роки було — прийшов у дитячий садок доповідач: — "Вот деточки, такие–сякие сволочи хотели убить вашого папашу Сталина."

Це треба було мати розум, щоб посилати там дітей від чотирьох до п´яти чи шести років доповідача. Ну, там він також папашу Сталіна вихваляв на всі боки а потім питає: — „В кого есть какие вопросы?"

Мій підняв руку: — „А какой в тебя вопрос, деточка?"

— А я хочу знати скільки їх всіх там було.

Ну той значить сказав, я не пригадую, 90 з чимсь, це я знаю, а він дивиться на нього, це вже мені потім казала вихователька з цього дитячого садку, дивиться на них. Той з пантелику збитий, що ж, а чому? — „Чтобы з таких людей не было ни одного доброго, не беру."

А мене викликають: — Как вы воспытиваете вашого сына?

Це вам просто привела як приклад, як мусили люди бути обережні в своїй власній родині. Ще вас щось цікавить?

Пит.: А чи було багато безпритульних дітей?

Від.: Безпритульних, безпритульні були, це я була ще студентка, тоді надзвичайно багато безпритульних було. Це були діти сироти, обірвані, комір від сорочки, тільки вже пасма висять, брудні. Ночували вони в каналізаційних трубах або десь в якихсь таких недрях, Господь його знає. Голодні страшенно, пригадую на Хрещатику була

хлібопекарня, і в цьому хіднику чомусь був такий пайрик, слюза, що пропускала мабуть світло, я не знаю, так коли я йшла з універсітету додому мимо, то завжди на цьому пайрику сиділи діти, бо вона була тепла, а вони з знизу там і просили хліба. Ну часом як у мене був якийсь гривник, то я йшла пішки, це дуже далеко було, а не брала цього, трамваю, але купувала там хліб, розрізувала на шматки, виносила, давала їм, а пізніше, якого це року було? Мабуть 26–го, може 27–го, я працювала з цими дітьми. Коли ми були студентами, то крім того, що ми виконували свою студентську роботу, ми ще мали так звані громадські навантаження, і ці навантаження ми мусили так само виконувати як і свою працю в стінах університету й мені дали навантаження організувати безпритульних дітей. Коло Дніпра там була така вулиця Старнобанницка. Я пішла туди, пішла, маленький будиночок, кропива заросла. Такщо, вікон не видно навіть, попробувала ввійти в той будинок — не можна. Заперто. Походила, походила навколо того будинку, дітей ніяких ніде нема.

На другий день я взяла зі собою книжку, це був твір Микитенка „Вуркагани," це якраз про цих безпритульних книжка була. Приходжу, сидять троє, це була осінь, десь накрали грушок, сливок яблучок і сидять і їдять, я сижу ніби я на них уваги не звертаю, тоді розгортаю книжку, один піходить: — „Тьотя, что ты читаешь?

Кажу: — Книжку, яку написали про вас.

— „Про нас?!"

Кажу: — Про вас.

— „Мить, иди сюда!"

Той, значить, підходить. — „Слышь, книжка о нас написана."

— „Не врёшь?"

Кажу: — „Нет. Хочешь, прочитаю. — І почала їм читати.

Вони сидять, слухають і я прочитала їм перший розділ, другий розділ — вони сидять, прямо аж тремтять, слухають.

— „Прочитай ещё.

Кажу: — Бачиш, які ви добрі, читать мене заставляєте, а нема, щоб мене вгостили сливкою або грушкою. Це ж *berry*, зразу. Ну, я вже ту сливу взяла, там в руках терла, терла, поки її обтерла, з´їла. — „От теперь, буду дальше читать — прочитала до самого такого цікавого місця — „Мне вже пора на роботу.

— „Тьоть, прийди завтра и прочитаешь ещё?"

Кажу: — Прочитаю.

— „А можна ещё ребять взять?"

Кажу: — Можна. — І їх назбиралося, скільки в мене їх було, 62, при чому були різного віку, починаючи з восьми, кінчаючи вже кому було мабуть десь так 16 років. І кожний раз нові приходять, ну кажу що, будем читати далі?

—Нет, сначала, сначала — а ті кричать: —Дальше, дальше.

Кажу: — Ну, знаєте що, давайте, ми в цю хату заберемся. Таке же школа, ну, „пойдём в эту школу, там, неверно, есть на чём сести," ну пішли значить.

Відкрили якось там, і вони самі відкрили ту школу й самі ввійшли в неї. І от ми почали читати далі, а потім один день я кажу: — Ну, я вже втомилася, прочитайте ще хто–небудь з вас, а я послухала.

— Мы ж не умеем.

Кажу: — Як ви не вмієте?

— „Ну, знаешь, так живём, не умеем."

—Та це ж, кажу, дуже легко навчитися.

—А правда?

Кажу: — Правда й от від цієї книжки ми прийшли до того, що можна вивчитися грамоти.

Пішла в Відділ Наросвіти й кажу, що мені треба 60 букварів, 60 зошитів, 60 олівців, на мене дивляться, для чого? Кажу для школи.

—Для якої школи?

—Ну, кажу, ви ж мені дали організувати школу, я організувала.

Переглянулися недовірливо. — „Ну, завтра вам принесут в эту школу."

— Приходіть і дивіться, що повно дітей, і ось я з ними працювала напротязі року. Діти дуже здібні й мію з ними були найрізномантніші, і хлопчики й дівчатка всі, одне дитя таке було понуре, потім його зпід тиню виняли, воно вішалося само, ну, але до

школи ходили всі — всі приходили, бувало щось зі собою принесу туди, щоб якогось гостинця їм там дати, а який гостинець? Хліба шматок там чи що таке. Ну й вони були вдячні, накрадуть городини всякої, принесуть, покладуть мені під двері, я сміялася, казала, що мабуть одкупують мою працю з заробіток, хе, хе, часом картоплі принесуть і покладуть під двері. Ну, накінці учбового року, я настояла на тому, щоб прийшли від Відділу Народньої Освіти, на іспити. Вони прийшли, вони прямо не повірили, скільки то діти встигли за рік.

—Ну, кажу, що треба їх десь цих дітей розсунути, це який це вже рік був? Це вже мабуть 28–ий рік, я в 28–му закінчувала університет і хотіла якийсь лавість з ціми дітьми мати, тих, що старші взяли на заводи в школи фобзавуча, там де взуття шиють, там де шиють, там де шиють одежу, старших сім хлопців були взяли в арсенал там де, осталося щось п´ятеро чи шестеро малих, тих кудись, вони десь виїхали, чи між родини якісь чи що, я їм сказала йдіть до мене, віддавайте, бо втічуть, там в ціх домах був такий, знаєте, ну, не не дуже голодно жили вони, дуже незатишно було й діти звідти втікали, й знову назад ставали безпритульними, деякі приживалися, деякі ні. Отже це що я вам можу сказати про безпритульних.

Ну, в зимку мені треба було спускатися з скелі Типо, так там уже стояли з санчатами й то зі мною, я сідаю на одні санчата й вони всі з криком, свистом, з ліком це школярі до школи йдуть й вчителька з ними, хе, хе. Потім тільки з одним я зустрілася в Харкові, він був матрос, поспішала на засідання літературної катедри, й трамвай вже рушив, а я вискочила, взяла за ці поручні, мене хтось з тих поручнів, ну, думаю, міліційонер і оглянутися мені якось аж неприємно, думаю хоч би хто не бачив, що зо мною сталося. Дивлюся, стоїть матрос, очі горять як свічки, стрічечки ці тріпаються на вітрі, Іван Зимлін: — „Не узнаёте."

Кажу: — „Нет."

То він мені зказав, а я забула вже за те засідання катедри. Ми з ним пішли, ходили щось кілька годин, сиділи в якомусь скверику, їли морозиво, й він розповідав мені про своє життя. Це був єдиний випадок більше з ніким після того не зустрілася, з ним сустрілася, це вам з педагогічної практики.

Пит.: Які вони були, чи вони були справжні кримінали?

Від.: Справжні кримінали, найбільше злодіїв було. Я прийшла, в мене ще була авдиторія, я працювала з жінками вантажниками на Дніпрі, й я пригадую, що за ту працю мені заплатили, й я прийшла так перший раз сюди, неприємно туди входити тому, що ви йдете, двері, замки відкриваються, ви проходите, запираються, йдете довго, й тільки ті замки за вами дзв´якують. Я прийшла, там так сидить так душ 20 може, ні, 30 з чимсь було, я прийшла, поздоровилася, так в мене гроші були в п´ястику, я їх поклала на стіл, починаю з ними працювати. Ну, питаю хто грамотний, хто неграмотний а це треба було там ліквідувати неписьменність, неграмотність. Там були добре грамотні, але вони казали, що вони неграмотні для того, щоб тільки, хе, хе, піти на цю лекцію, хе, хе. Щось ми там з ними робили на дошці, потім із задньої лавки: — „Господа учителька — не „госпожа," а — „господа учителька, что такое? А ви знаете с кем, кому вы помагаете учить грамоту?

Кажу; — Знаю.

— Заключённыу второго Допра, да, но мы же не контрики — а „контрики" це контрреволюційонери — „а мы уголовники."

Кажу: — Мне не мешяет, роли никакой не играет. Все люди, да ну вот вы деньги на столе положили, да, мне некуда больше положить" — а в мене правда ні кишені не було нічого, я так от, як отримала, я не думала що я отримаю ці гроші, отримала, так їх тримала, прийшла й поклала на столі.

— „А мы ваши деньги вкрадём."

— „Ну," кажу, „что ж, вкрадёте, а я на воле, то я ещё зароблю.

— „Изволите неправильно разсуждать."

Кажу: — Чому?

— „Наше положение лучше вашего, мы сидим и считаем, день прошёл, ближе к свободе, ещё день прошёл ещё ближе к свободе, а вы сидите й думаете, а когда меня арестуют, сегодня или завтра, хе, хе."

Ну, під кінець лекції, підійшли до мене. Я ж їх не питаю, хто за що сидить.

— „То так вы не боялись что мы деньги ваши вернём?"

Кажу: — „Нет, ежелі вам нужно, крайность, так я могу вам оддать, от."

— Нет, мы сидим здесь, на государвстенном снабжении, хе, хе, приглядаються й смиються; но вот, а в нас тут к нам одну учительку прислали и в неё какая одна несчасная пятёрочка. Так она её спрятала в чулок, но когда вона выходила, мы ей отдали."

Всетаки вони умудрилися, хе, хе, за ту „пятёрочку," — „Ну теперь конечно пошли мы воры, а сметем, вот в наше время воры были, харьковскую школу проходили."

Очевидно в Харкові там у них був якийсь центр, хе, хе.

Я кажу: — Ну, якже ви могли це робити, це ж кажу тяжко взяти, так,щоб людина не замітила?

— Ну вот, сколько ви держите тетрядок в руке? Посчитайте.

Я порахувала так щось було 32 чи 33.

— „Нет, вы неправильно посчитали."

Кажу: — Як неправильно?

— „Пересчитайте! Считайте."

— Двадцять дев´ять.

Тоді знову: — „Нет, вы не правые!"

Рахую, 31 зошит.

— „Нет, неправильно! Посчитайте."

Рахую тільки 25, і я ж стою, тримаю в руці, просто як фокус. Так що цікаві були такі речі. Пізніше я з одним зустрілася, він мені багато добра робив. Той вийшов із в´язниці, але продовжував красти, він був конокрад і не ховався від мене, казав: — Пару таких свиснув, аж земля стогніла, хе, хе.

Але в них своя етика, вони свого завжди попередять, що там і там стережись, бо так, що мені було довелося працювати з різними людьми. Пригадую, як працювала з цими жінками вантажників, вони ж п´яні ходять завжди, ці вантажники, прийшли, сіли, там кімната була, починаєм працювати, являється один п´яний: — „Ты Мотька, что здесь сидишь? Мне обедать надо!"

А вона, дивлюся, побіліла вся. А я кажу: — „Будьте добри, закройте дверь з той стороны. Ты, такой пяный, уходи сейчас!"

— „А что ты мне сделаешь?"

Кажу: — „Я ничего не буду делать, но вот здесь стоит милиционер, он тебе сделает."

А він не повірив, пішов, я двері на гачок, працюєм далі, а потім попросила, щоб там хоч пройшовся міліціонер близько, шоб вони бачили, шо я під охороною, хе, хе, міліції. Я кажу, що різні авдиторії були.

Пит.: Надзвичайно цікаво.

Від.: А тепер хочу вам показати цю картку. Бачите, двоє людей тримаються за цю штуку, вони нею так крутять. Тут у цій коробці два круглих каменів, тут насипається зерно, й це зерно перемелюється на муку. Ці два камені — разом вони мелять — звуться жорна. Ви ніколи цього слова не чули?

Пит.: Так, я чула.

Від.: Оце, значить, так, люди мають так мало хліба, що вони не можуть заплатити цим хлібом за те, щоб їм змололи, то вони мелять його ручно. Ну, за годину. Це мій свекор і моя сверкуха в селі, вони муку мололи тільки в себе на жорнах, не дивлючися на те, що були велика родина, бо свого хліба було дуже мало, через те в мене ця знимка, я хотіла вам показати, щоб ви мали в´явлення, але крутити ці жорна — це дуже важно й швидко їх треба крутити, шоб те зерно мололося.

Пит.: А коли це було?

Від.: Перед голодом — десь мабуть так 30–го року, 31–го мабуть, 31–го року.

Пит.: Чи вони були розкуркулені?

Від.: Ні, це була родина бідна, так що там розкуркулювати не було чого, але я подумала, що може ніколи не бачили. Я кажу, що це надзвичайно тяжка праця, надзвичайно тяжка. Я попробувала так хвилин 10; я думала, що в мене вже ні плечей, нічого.

Пит.: А Ви ще щось маєте читати?

Від.: Це я собі так намітила, що може ви будете питати про що–небудь. Коли я вам говорилиа про руйнацію господарства, коли була ця колективізація, то так уже як зібралися оці колгоспи, то справа стояла так, що в першу чергу колгоспники повинні були

віддати скільки на них держава наклала податку хліба, а те що в них залишилося, вони мусили роздавати між членами цього колгоспу, але роздавали не порівному а роздавали на так звані трудодні, хто скільки днів працював і виходило так, шо скажім, як у родині дорослі й всі працювали, ну то вони отримають того хліба більше, а скажім, як родина з дрібними дітками і працюють тільки двоє — чоловік і жінка — а на тих дітей давалося щось дуже тонко. Потім треба було скотину якусь утримати, ну, корову то там вже так доглядали: корову тримали в хаті, бо боялися, щоб не вкрали, то корова спала разом зі всіма. А її ж треба чимсь нагодувати ту корову. Ви собі в´являєте які там санітарні умови? Так само як порося, теж його в хаті тримають, і от ці фармери, хе, хе, так жили. Так, я вам кажу, в яких умовах, яке це село збідніле таке було нещасне. Уже після 28–го року, я на селі не була, була ще при німцях, як була німецька окупація. Німці колгоспів не розпустили, колгоспи вони залишили, бо це була зручна для них форма брати все для армії, але відразу люди почали багато садити городину, бо в колгосп ходили на працю всі, але городина була своя, садовина була своя, ну хліб також не дуже густо, а міста вимирали з голоду, Харків страшно голодав, десятки тисяч умирали щодня людей в Харкові при німцях, місто було зруйноване, коли ви йшли по хіднику, то тільки хрускотіла ця штукатурка, розбите шкло від вікон, бо то розбомблене було, потім підривні роботи були, це місто було зруйноване, а так, як глянете десь із висока, то бачите, як із міста ідуть, ідуть люди, ідуть на села з надією, що десь може щось виміняють, щось дістануть. Спочатку мерців ховали, зима була страшно люта, не можна було викопати яму, стала в сніг заривати, а потім просто на саночках відвезуть і так залишать, а потім уже люди не мали сили відвозити на саночках. То так, скажемо, живе в якійсь зруйнованій хаті, хтось із родичів умер, запирає хату на ключ і йде, шукає де можна десь найти такий куток де можна переночувати, от це такі ще були ввови. Німці не давали ніяких пайків, пізніше вони організували всіх спеціялістів і стали давати раз на день суп. Той суп був з якогось страшно вонючого м´яса, і там хтось їсть той суп, а за ним стоїть хтось другий.

А тепер про місто під час окупації. Місто вимирало, бо коли відступала Червона Армія, коли більшовики відступали, то люди не могли дістати досить продуктів, бо багато продуктів було зіпсовано, а то видавали тільки на картки. А на картки, що візьмеш, який там пайок? А потім уже в останні дні почали роздавати потрошки продуктів, небагато, потрошки, але як зауважили, що хтось стоїть двічі в черзі то мусив бути покараний, такщо, не можна було запасти продуктів. А потім уже як прийшли німці, то можна було на базарах дістати мерзлого буряка, можна було часом дістати, це дуже велика вдача, як вимінять звичайно теж на одежу, на такі речі, зерно горіло, там жита або пшениці, пригоріло то, як горіли поля або як десь там горіли ці снопи, що там щось осталося то можна було дістати, а більш нічого не можна було дістати. Такщо, люди вмирали. Кажуть про Ленінград який вимирав, а Харків вимирав не менше ніж Ленинград, це щось страшне було, я не можу ніяк забути ці картини голодної смерти знову були перед очима.

Пит.: Як голод в 33–му році скінчився?

Від.: Як закінчився той голод? Поля стояли засіяні, й був дуже добрий урожай, але збирати той урожай нікому було. Тому всіх людей з міста, крім заводів, які працювали на війну, гнали на поля і студенти всі на полях були і мешканців міста теж на поля, не кажучи вже про тих, хто десь працював в установах тих уже в такому організованому порядку, гнали на поля, звалася „уборочна кампанія." Ну, годували цих що йшли на уборочну кампанію так: кип´ятили воду, в ж ту воду трошки сипали муки, розбовтували і це була така їжа. А хліб убирати це надзвичайно тяжка праця. Ну в деяких місцях то були хоч ці косилки, а в деяких місцях треба було вручно косами, або серпами, о, це тяжко. Ну, звичайно, багато хліба пропало, а те що зібрали, то так у місті так як давали на ці картки, а села повимирали. То туди людей взяли з Орловської губернії, але вони не могли там жити, бо що ці хати в яких померли люди були неможливі, вони були такі смердючі, що вони там робили й вимазували їх у середині. І все й не могли ніяк там жити. Так що повернулися назад, а потім уже поступово якось із роками почали, хто вцілів де в яких селах, то жили потім почали туди вже приходити інші. Приходили частиною, мені казали, я сама не була, частиною з Білорусії приходили, потім дехто з орловських там залишився, не всі повернулися назад, казали, що навіть дехто з татар був, не знаю як. Я не була тоді вже на селах після війни — я не була. Я

була в Німеччині. Нас вивезли на працю в Німеччину, тоді ми були в Німеччині з 43–го року, останній раз Київ бачила в 42–му році. Весь центр міста лежав у руїнах; тільки шматки цегли скрізь валялися в місті. А в 43–му ми виїхали в Німеччину. Війна кінчилася в 45–му році.

Пит.: А чи Ви можете сказати, як великий голод закінчився?

Від.: Ну, як він закінчився? Закінчився тим що село вимерло, у місті люди ледве лазили, бо сил не вистарчало. Після цієї уборочної кампанії вже почали трошки відживати люди. Робітникам які працювали на виробництвах у місті з весни дали невеличкі дільниці землі і для городу. Часом треба було їхати годину або півтори потягом, щоб до того городу доїхати. Так що ми посадили городину, й такі культури скажім як редька дуже рано постигла, редіска всяка там, салат, це була велика дуже допомога, а вже як почалося, що квасолька там дала стручки, що картоплю вже можна було викопати, це вже була надзвичайно велика допомога. На селах теж вже посадив там хто живий остався городину, так що на базарах уже появлялася городина, вже можна було купити, але в нас вже був наш власний город, то ми не купували городину, вже була своя цибуля, своя редіска, пізніше картопля. Так що вже голоду не було такого. Наскільки вимирало населення того року свідчить, який це вже був рік? Сорок перший рік, у Харкові були школи в яких було що–осени ці перші групи, дві, три паралельні, а в 41–му році, коли набиралися діти віком з 33–го, з 32–го, то з восьми шкіл набрали всього для першої групи тільки 14 душ дітей, з восьми шкіл об´єднали при одній школі, можете собі уявити, це дуже такий цікавий показник.

Пит.: Це є більш політичне питання, але чому Ви думаєте, що цей голод був?

Від.: Голод був тому, що в людей забрали весь хліб.

Пит.: Так, але чому вони забрали, що вони хотіли зробити?

Від.: Що вони хотіли зробить? Хотіли примусити людей йти в колгоспи, це була голівна очевидно думка, бо це був штучний голод. Тут у Америці видавався журнал, видавала його католицька церква, звався він „Меркурій,"´ і десь в якомусь із нумерів не знаю за який рік, потім цей журнал був скасований, бо там були всякі політичні такі питання, які мабуть комусь не подобилися; не такі як треба там була замітка, що 32–го року, вкінці 32–го напочатку 33–го року до однієї Італії з України було вивезено 22 з половиною мільйони, боюсь сказати неправду, не то центнерів не то пудів пшениці, тільки до однієї Італії. А скрізь хліб вивозився за кордон, отже хліб був, хліб був, але його не дали. Тепер, пашпортизація була тільки в місті, а село не мало пашпортів. А на залізницях розпорядження було, квиток продавати тільки коли покаже пашпорт. Отже фактично переїзд куди–небудь був заборонений, село не мало пашпорту, мало тільки місто, це люди були приречені на смерть.

Пит.: Чи був голод в Росії?

Від.: Я не знаю, я знаю, що їздили в Росію за хлібом з України, а чи був там голод чи не було, то я не можу сказати, там був дуже великий голод на Поволжі, десь зразу після війни, не пригадую в якому році, але там був голод від посухи так як у нас був на півдні України 21–го року. Я думаю, що там може де–небудь як був, але не знаю, знаю що на Україні був голод, а про Росію не чуть було про голод, не чуть було, що там голод. Здається їздили з України, ще хто міг, з осени поїхати поки ще видавали квитки на залізницях, і хто так уже бачив, що до чого йде, то здається туди їздили в Орловську за хлібом. І раз із Орловської населили на Україну. Значить там населення було, так що на це питання не можу вам відповісти. Знаю тільки, що це голод був штучний, якби не забрали всього хліба в людей. А що вони їли? Ви мене спитайте. Їли кору з дерев, їли качани — товкли їх — соняшники — ви знаєте як він росте, оце стерло, воно є вже деревяне прямо, ці стебла товкли, їх різали, парили, їли, ну вже не кажу про такий *delicious* як кропива, кропиву, лободу це їли потім цвіт з акації теж їли, показували мені цей хліб, ну це все одно, що взяти шматок цегли.

Пит.: Я думаю, що це все. Дуже дякую.

Case History SW46

Anonymous female narrator, b. 1902 in Voronezh, daughter of mechanical engineer who retired to a *khutir* and died ca. 1906. Narrator and mother moved in 1917 to Kiev, where narrator witnessed the Bolshevik uprising at Kiev arsenal. Narrator provides eyewitness account of revolutionary period in Kiev, describes the persecution of the church in 1918 and the murder of Metropolitan Vladimir, and had a neighbor, Iurovskaia, who claimed to be the sister–in–law of the Iurovskii who was in charge of the execution of Nicholas II. Narrator's son, Sviatoslav, also takes part. In 1929, narrator married biologist and member of the Academy of Sciences, and they were sent to Central Asia, where they remained to 1933, then returning to Kiev, where she saw starving peasants. Narrator's husband was arrested as alleged English spy and sentenced to 8 years in Siberia. The interview will be of considerable interest to those interested in Kiev during the civil war.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка скажіть коки Ви народилися.

Відповідь: В 1902–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: В місті Вороніж.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був інженер–механік, але він вже не працював. То так мали там хутір, і тато мій раніше працював на заводі в Бердянському, а потім кинув і став на хуторі жити. Ну він помер коли мені було чотири роки. І ми трохи пожили там з мамою і переїхали до Вороніжа. В мами було двоє сестер там і мати хрещена. Мама продала хутір і купила в Вороніжі цілий такий комплекс домів. Досить добрий. І так ми жили там. До 17–го року. В 16–му році, мама продала цю хати, а тому що вже в Вороніжі нікого... Померла моя хрещена мати, а друга сестра переїхала кудись, і ми рішили поїхати на Кавказ. То в мами там три брати. Було два військовиків і один горний інженер. Сестра рідна також за горним інжинером була. І ми рішилі туди їхати. І вже наладували один вагон речей і відправили, встигли відправити туди в Тблісі, а другі вже стали накладжувати. Ну і почалися безпорядки. Це вже було — не знаю в якім місяці — може в вересні. Ну й сталі безпорядки в Вороніжі. І мама рішила їхати до Києва. Не знаю чому. Ну й ми приїхали до Києва 17–го вересня 17–гого року. Ми приїхали в Київ. Я ще ходила до гімназії. Я маю двоюрідну сєстра так само. Вона до восьмої кляси, а я до п'ятої. Ну й жили. У нас були гроші, ті що дім продали. Мама купила „облігації свободи."

Займали ми тільки дві кімнати. Будь–то життя якби було спокійне. І вже це було 18–го року, 19–го січня несподівано в ночі почалася стрільба. Це було перше повстання більшовиків–робітників Арсеналу. А так, що ми жили на цій самій вулиці, то сразу ці постріли сразу почали летіти на наше приміщення. Вікна повибивали. Постріли були не тільки з рушниць.

Син свідки: З артилерії також.

Від.: Артилерія била. Збила й дах й трубу, побила вікна. Я не знаю скільки це продовжувалося. Ми зразу там в кухні були.

Син свідки: В підвалі.

Від.: В підвалі. Ми туди кинулися, бо всі вікна вже повибивали. І двері так само. Такий був шум від пострелів, що ми не чули, як двері парадні — вхідні, вони були досить добрі, дубові, дуже гарні — розбили, ми не чули. І вже як в кімнату нам розбили, то ми так само не чули.

Син свідки: Тільки увірвалися так.

Від.: Увірвалася ціла зграя тих робітників. Почався обшук зразу.

Син свідки: Більшовики?

Від.: Ну так, більшовики. Стали вибирать те, що потрібно.

Син свідки: Подобалося.

Від.: Подабалося. До кишені клали і все. То ми так були налякалися. На одній стороні був цей Арсенал, а мешкання оце де ми були — мешкали люди. А тут все Арсенал *just* напроти нашого дома. Я бачила завжди ці майстерні.

Син свідки: А прапорщики де?

Від.: А прапорщики були за стіною в нас, за парканом, з другої сторони.

Син свідки: Перестрілювалися.

Від.: І вони тоді перебігали на цю сторону. На нашу сторону із хати в хату, з хати в хату, через двері, через двері, і так вони добралися до нашого дому. Бо ті також напевно відповідали. Гул такий був старшний, взагалі так було це несподіване.

Син свідки: Прапорщики.

Від.: Ну так!

Син свідки: Ну то ти й кажи ж мама.

Від.: Я не бачила нікого; я там і не ходила. Як воно називалося?

Син свідки: Школа прапорщиків.

Від.: Школа прапорщиків називалося.

Син свідки: Забулася.

Від.: Так, це перший чин офіцерський — прапорщики. Так! Тут за нашим парканом. І вони туди через наш двір уже були там. Через паркан чи як вони? Я не знаю як було, бо, що вийти неможливо було через ці постріли. Ну й потім вони захватили й почалися разстріли. Так! Куди вони заходили й бачили офіцерів і когось такого непідходжого —вони просто вбивали.

Син свідки: Ти ж казала щось винесли потім і...

Від.: Не знаю скільки це часу продовжилося, бо що потім прийшов, знаєте, і не пам'ятаю. Ввесь час мінялася влада. То одні — то другі. Шістнадцять разів Київ перейшов із рук в руки. То гайдамаки та йще якісь. Навіть і не чула таких слів. Все таке було просто страшне. Ну й всі хто не приходили — ошуки й разстріли. Все комусь не подобалося.

Син свідки: Німецька влада була.

Від.: Да! Німецька влада була. Я якраз бавилася на розі, може Ви знаєте таку ігру.

Син свідки: *Yo–yo* таке.

Від.: Так з цим, таке на шнурку, так мотаєш а потім, вже забула. І я стояла на розі й бавилася, бо не було дерев, а в нас в дворі було трошки дерев —не було куди кинути. Я бачу, якийсь спів чужий. Іде якесь чи військо, якась група військовиків. Далі не знаю. І чужий якийсь спів — не такий, що знаєте. Думаю, що німці. Значить переменілася влада. Гетьман прийшов. Ну не знаю вже скільки місяців був.

Син свідки: Місяців п'ять, шість.

Від.: Уже навіть не пригадую, не пам´ятаю вже в якому місяці сталося. Не пам'ятаю зовсім.

Син свідки: Це був квітень.

Від.: І після гетьмана знову більшовики, здається. От коли нашу хату розбили, то я вам казала, що нам не було куди дітися. Знайомих мало. Ми тільки три з половиною місяців як приїхали. Так нам предложила доктор моєї гімназії, де я вчилася, що в них є вільне приміщення в підвалі. Ми туда і переїхали. Там в підвалі жили. То вже 50 років тому, тяжко пам´ятати. Хто прийшов? Гетьман був. Ми вчилися і вчили вже в нас в гімназії вже була українська мова. Українська мова. Учителька нам викладала. Ми вчили її щось близько пів року може вчили. І гетьман відійшов уже не пам'ятаю як — чи з боєм чи ні. Не пам'ятаю вже нічого. Напевно. Більшовики приходили, без бою не приходили. Коли ми там були ще й були більшовики, як тільки поприходили, перший раз як води небуло. Мій сусід каже: —Ходім по воду. А коло нас недалеко —квартал — було іподром де перегони були. І ті забори були повалені вже і люди ходили, й прямо можна було йти до Лаври. І рішили йти туди воду взяти, бо пити не було чого. Води не було. У нас не відра; я взяла глечик і пішла. Пішла, приходимо до Лаври. Народу повно! Народу повно! Там в дворі був такий кран, що можна було воду набирати. Маса народу там і кажуть, що владику вбили.

Син свідки: У 18–му році вбили владику. Владику Іларія.

Від.: Я той вже глечик тримаю, і народу, просто і до церкви. Всі йдуть до церкви. Дійшов я.

Син свідки: Владика Володимир.

Від.: Владика Володимир. Просто забито. Загально війшла я в церкву. Уже він був одягнутий. Лежав і монах стояв і всі з прикладами. І я зараз пам´ятаю, я

приложилася до руки — уява така була як мертвий, він твердий. А думаю у нього досить повна рука була і рука з верху лежала. І я приложилася — така мяка, мяка. Мене так це здивувало. Я це до цих пір пам'ятаю.

Народу було повно. І потім сказали, що його вбили. Навіть показували в якому місці його разстріляли. Там недалько звідти поставили потім хрест, а потім забрали. Потім хтось ще прийшов. Без кінця хтось приходив. Це, знаєте, просто тяжко пригадати.

Син свідки: У 18–му Петлюра й Денікин.

Від.: Петлюра й Денікин. Це вже було в серпні, 18–го. Здається в серпні прийшов Петлюра й денікинці. Вони десь зустрілися, не знаю, на конях десь, загально денікинці.

Син свідки: На Кірницях.

Від.: Так! Ну й ми сидимо. Коли більшовики наступали й Денікин був, то в наш дім попав вже восьмидільний снаряд. І це стіна перша, що з вулиці ми в підвалі жили, з вулиці, вся завалилася. А хата була один етаж і підвал. А там на горі жив священик. Старенький він уже — може йому 90 років було, й доктор була немолода.

Син свідки: Хто та доктор? Донька?

Від.: Так! Його донька. Вона лікарем була в гімназії. І ще одна була друга, яка дивилася за ним і просили, щоб він зійшов у підвал, бо безкінцева стрільба була. Він нізащо не хотів. Вони просто на коліна аж плакали. Так привели його. Не встигли спустити і до нас як ударив того восьмидільновий снаряд. Це ж великий уже. І вся стіна рухнула з вуліци. А я потім як вийшла, дивлюся там де його кімната була, священика так якось стіна повернулася і тільки на цьому кінчику трималася і напевно тут чим зачепилася, а тут стояла. Навіть пройті не можна було. Завалилося і не знаю як чим.

У нас там жив арсеналець, робітник. Там цей дім, а це двір, а там була маленька така, може три кімнати і кухня. Там був дерев´яний такий флігель. І там жив цей. Я його навіть не знала, й його донька була. Вона в сьому клясу в гіманзію ходила. Він приходить і каже: —Ви тут не можете залишатися. Нема де лягти, нічого. Ну каже: — Ходіть до нас.

Там хтось прийшов. У нас піяніно було, піяніно виніс і потім деякі речі, а те нічого не брали, тільки ліжко взяли, щоб спати. І ми там пробули не знаю скільки часу. Пробули недовго. І мамина знайома прийшла і каже: —Ходіть до мене, мій чоловік був полковник. Ми думали, що напевно він заразом з Денікином відступив. Ми перейшли туди. В них гарне приміщення дуже було. П´ять, шість кімнат. Добре жили. А його не було. Ми сперше думали, що він поїхав, а указалося, що він не лишив. А в них там нянька. Напевно діти були. Вона вже стара була. Діти були може і в Києві чи під Києвом, і він туди, залишився там.

Син свідки: Пересовувався.

Від.: Ну скільки ж часу можна? Так ми сушили картоплю, малоли, трохи муки, не пам'ятаю, навіть каву спекли йому. Також з того такі ліпишки робили, й вона носила. Що їсти нічого не було.

Ну потім кожний день почалися обшуки. Тільки три години — вже чоботами стукають.

Син свідки: Чотири години ноччю?

Від.: Три години ноччю. Кожну ніч як по дзвінку. Знаєте і колотять чоботами. Ну відкривали вони все: —Зброя, зброя!

Якщо хтось лежить —все те по кишенях, все по кишенях. Розсовували.

Син свідки: Це більшовики?

Від.: Більшовікі. Не знаю чому її чоловік той полковник пішов, що він мав, а в нього була бекеша. Такі офіцери насіли. Вони не ходили в сюртуках і не такого фасона як звичайна шинель, вона дуже тепла. А моя двоюрідна сестра висока била. Я їй може до плеча тільки. Вона висока така була, й вона її вмовила, щоб вона винесла їй цю бекешу за ворота, що там хтось візьме і щоб чоловіку. Я не знаю, це могли її заарештувати. Знаєте, навіть і до голови не приходило. Вона одягнула це, пішла, ну туди в місто, а міліціонер забрав. Слава Богу, що її не забрав. Ну прийшла вона вже без цієї бекеші. І ми вирішили, що потрібно іти звідти.

Кожний день обшуки. Жах один. І мама знайшла рядом де ми жили перше як ми приїхали, що нам розбили дім, рядом, сусідній. Там знадвору, двох єтажний, камяний дім був. На горі всі вікна повибиті, а там значить мешкали. Був генерал також

Снігуровський. Він там мешкав. Зробили і поскільки там дерева булі — як–то не розбили всього, тільки на горі. А дворник жив напроти в горі. Я не знаю скільки там кімнат чи що, а з боку було двоє кімнат с кухнею. Одна була довга така і шкла були там, а ця велика кімната там три вікна мала, і може дві шибки стоять. Решта — нічого. А морозу було. Якраз січень місяць, може 20 градусів целсія. Дуже мароз сильний. Дров нема. Топити нема чим. Ми приїхали туди. Стали всі вікна закривати. Кардоною та подушками. Було темно і все рівно все пропускало. Тільки шкло тримає. А це чим би не загородити деревом, чи що, все пропускало. Хтось дав нам пічку таких розмірів як ця книжка телефона, така на маленьких ніжках, де можна варити, один кружочок тільки. І там така труба вивідна. І цим ми огрівалися. Коло топиться і сидиш біля неї, то ще можливо, а ззаду все вода замерзає. Ходили ми по дрова, купували, може два кілометра. Якась дорога була і там по цій дорозі, ніколи там не були, якісь доми, просто з дошок. Там за Тургенієм, де Лавра, там. Там так оті доми розвалило в повітря. Ну й господарі вже не будуть відставляти цієї халупи. Ну вони стали рубати і люди почали приходити купляти. Там ми йшли, й за рубля вам наложать саночки. І ми почали туди їздити. Сусідка наша була Юровська. Тут жила така з донькою. Донька десь працювала. Чим вона? Машиністка? Я не знаю. Може мала 24, 23 роки. Я не знаю.

Син свідки: Середнячка.

Від.: Так! Я не знаю ким вона працювала. І та стара також ходила кудись, не знаю. Ну, ми продавали й з цього жили. Мерзли вже так, і не так поняття як ми не позамерзали, не повмерали. Не знаю!

Син свідки: Ну ти казала про Юровську. Розкажи!

Від.: І от ми пережили вже до Паски. Вже стало тепліше. Вже, знаєте, вже легше стало, вже не мерзли. Ну й якраз був Піст Великій. Ми так у церкві говіли, й тоді поверталися з сестрою. Шли ми вже. Причащалися і посповідалися. Прийшли додому. Там був один офіцер. Він відступав заразом з Денікином. Білий офіцер. І захворов на тиф. І там залишився. І прийшов у Київ. Його сестра там. А його сестра — моя сестра двоюрідна. Після того як її виключили с консерваторії, так вона устроїлася на працю, так називався „дім артистів." Вона там акомпанювала, часом концерти давала, на двух роялях грали. Вона там участвувала. І цього офіцера сестра. Коли він прийшов, вона з чоловіком приїхала. Він може туркнувся за когось, бо ні я ні мама його ніколи не бачили. Вони тільки мою двоюрідну сестру знали через свою сестру. Приходив. Навіть ми не знали що робити. Це ж жах! Прийшов офіцер! Більшовики же не знають. Заарештовують. Ми кинулися якраз де ми раніш жили. Тут де я стала зустрічати там же старик і старенька були. І стала просити може якийсь одяг. Ну вона дала мені там старенька, здається, сорочку, штани, жакет, і щось ще, й передягнулася. І куди його діти? Ну й ми згадали куди ми в село їздили. Там було поляков багато. Була польска церква.

Син свідки: Костел.

Від.: Костел. І ми часом гуляли як виїжджали на літо. То він виходив і завжди любив поговорити.

Син свідки: Ксьондз.

Від.: Ксьондз. Так ми рішили якось добитися до того ксьондза, може б він як поляк, щоби він його переправив якось. Ну й ми з сестрою двоюрідною поїхали туди. Зустріли цього. Він каже: — Приведіть його до мене, я його переправлю.

Син свідки: До Польщі.

Від.: До Польщі. Ми приїхали і там був один знайомий. Він каже: — Я його відвезу. Він його відвіз і потім ксьондз його переправив, бо потім нам принесли записку від нього, що Бог благословить вас. Значить, він туди якось добився.

Син свідки: До Польщі.

Від.: До Маріяни дописався. Ми знали, слава Богу, що він доїхав. Ця Юровська стала хвастатися, що її чоловіка брат участвував у екзекуції монарха.

Син свідки: Царя Миколу Другого.

Від.: Ну несподівано приходять. А в цьому будинку, що на вулицю, тобто в першому, то там генерал Снігуровский жив з родиною. Жінка, потім дівчина старша може років 16, як мені було, і хлопчик рік може вісім, бо ще вчився. Маленький був, просто якийсь урод. Я ще таких не бачила. Знаєте? Сірий він. Років йому п'ять було, але він виглядав як старичок якийсь. Голова маленька, ящур якийсь, просто не знаю!

Ноги якто так тримав. За ним нянька спеціяльна ходила. Я ще їх не знала, а вже його нянька водила того пацюка.

І прийшлі й заарештувалі цього. А цей паралізований був генерал. Винеслі його в кріслі й на розстріл вже знано було. Боже мій! Ота дворниця аж завила так страшно. Так, такий страшной був жах. Він виглядав як мертвяк уже. Його винесли. Ото впала в обморок дружина й так відлели. Ну закінчилося це.

Потім здається, що вони його брата рідного. Це Сергій був, а то Євген. І шукали Євгена, а його не знайшли, той уже відступив, так цього вже нідочого, паралізованого.

Син свідки: І забили його?

Від.: Так! Забили. Розстріляли. Так, що залишилася ця родина фактично на руках цієї дівчини. Бо мати нічого. Жили добре, прислуга була, денщик помагав все завжди так все як знаєте денщики, так, що вона до нічого не привикла робити. І все це. І нещастя! Треба ж годувати, а їсти нічого! Треба ж щось продавати.

Син свідки: Скільки років було цій дівчині? Доньці?

Від.: Доньці? Років 16, як мені. Так! Ну, що його робити? Тепер приходить якось дворник і каже так потихенько: — Це Юровський, ви спасайтеся, бо приходили комісари якісь і питали з чого ми живемо. Ви знаєте нам прийшлося тікати. А чому дворник сказал? У нього троє дітей було маленьких. І їм то зимно, а мама найшла якісь там тряпочки, пошила їм оті рукавички, якісь чипчики поробила з таких кусочків. Люди часом відчувають добро. І він прийшов і попередив нас. Ну й тоді вечором, Боже мій! Куди? Які речі можете взяти?

Син свідки: Білизну. Так?

Від.: Ну так! Білизну. Знайомі які вчилися разом в гімназії стали сюда–туда роздавати оті речі, а самі тікали. Тікали ми. Раніше ми їздили. В місті були ми ввесь час. Так ми їздили.

Син свідки: В село.

Від.: В село таке, поселення було там. І туди багато їздило і нас брали, і ми потім вже туди самі їздили. Сорок п'ять кілометрів від Києва. І ми туди виїхали, й мама зустріла колись давно — ще мама малою була — там рядом хутір був і одна родина жила. І там дівчата були. Ну дівчата старші вже. Мама ще була малою, а та вже одружена була і потім десь зустрілася і не знаю де вона зустрілася з нею, що вона знала, що то втікала. В Одесі вони жили. І вона вже одружилася за військовика. Той був полковник. І полковника забили в Одесі. І вона втікала з двома доньками.

Син свідки: Хто забив його?

Від.: Більшовики. Хтось знайомий чи родичі були в селі там. Називалося Звінковоїж, село таке. І вона купила там собі маленьку дачку таку. У неї дві доньки дорослі були. Одній було вже може 30, а може біля 30–ти, а другій 25 було. І ми поїхали до них. Вони покликали нас, і ми в них прожили не знаю скільки. Робити нема чого. Добре що я з дитинства навчилася шити. на ляльках. Як я так довго бавилася лялькою і шила. Я навчилася шити на ляльках. Знаєте? Просто, ми виїжджаєм, біжимо з Вороніжа, а мама хотіла залишити мої ляльки. Така була лялька, а я таки її підняла, що мама просто розсердилася: — Що ти з глузду з'їхала? Що ти тут! Берем те що потрібно тобі! Ну все таки я оту ляльку взяла. Я на ляльці цій навчилася шити. Спершу на ляльці, а потім на собі, потім на всіх шила.

Син свідки: І для других шила?

Від.: Так! Ну ото потім для других. Так і коли ми втікали, то я в той час побачила бабу українку, яка одружилася і яка вже не може коші носити, а вже на те надівала...

Син свідки: Очіпок.

Від.: Очіпок такий. І я навчилися пчіпки робити. Знаєте, да ще з такими прикрасами. Заказів були в мене повно. А мама їздила на базар еврейский. Люди все продавали, бо їсти нема чого. У деяких нема такої речі, а залишилися куски таких обрізок матерії. Мама мені купляла. Я це шила що виходило то сорочечка то платтянце, а то більше оті очіпки.

Син свідки: А чому ти робила? Ти що? Міняла за їжу?

Від.: Ну, мама міняла.

Син свідки: Ага! Ну так.

Від.: Мама ходила.

Син свідки: Гроші не ходили?

Від.: Гроші ні. Які там гроші? Отаке було життя.

Пит.: До якого року?

Від.: Це було вже після 20–го. Поляки прийшлі й пішли. Вони хотіли ще розбити й оцю водокачку, щоб залишити місто без води, але народ відстояв. І от більшовики вже були.

Пит.: Ну добре! А як Вам жилося після того?

Від.: Після того — погано. Потім жили тільки на тому, що можна було обміняти. Ніхто не працював; на працю було один раз устроїлися. Я якраз пішла в село с мамою. Ми там щось виміняли, щоб щось принести.

Син свідки: На що Ви міняли? На їжу?

Від.: На їжу. Все тільки на їжу. Що там можна взять? Може рушник, може щось друге, міняли. А там проводили вузькаколійку.

Син свідки: Це залізниця?

Від.: Залізниця, так тільки не широка, а вузеньку, й маленькі вагони їздили туди й очищали там ліс і його зрублювали й треба било корчувати.

Син свідки: Пні.

Від.: Пні. Туди устроїлися, а мене не було. І моя двоюрідна сестра записалася, а говорять, що вже більше й не записують. Стали просити. Вона каже: — Мою сестру запишіть. Він і записав. Так її призначення було Васільковске й мені теж записали Васільківске. Ну там на це я не звертала уваги, бо багато людей, другі родини собі поперемінювали.

Син свідки: Чому?

Від.: Від більшовиків втікали з Киева. З Петрограда маса чогось, хто в селі був. Повно! Малярі, артистки. Тьма! В кожній хаті мали. Все набите, людей зі всіх кінців Росії, все втікали від більшовиків.

Син свідки: І прізвища міняли тепер?

Від.: І прізвища. Навіть міліонер ще там. Я забула прізвище. В них завод чи щось таке був. Я забула яке прізвище — так само змінив. Думали, що зміниться. Ніхто не вірив, що більшовики затримаються. Ніхто не вірив. Думали, що то тимчасово. Тоді ми стали їздити на працю. Такі вагоники давали, і ми викорчували пні.

Син свідки: Пні?

Від.: Пні викорчували, очищували для рейок і там укладали. Декілька місяців ми там працювали. Потім вже закінчилося.

Син свідки: А вам платили за це?

Від.: Платили, платили.

Син свідки: А чим платили?

Від.: Грішми! А чим же могли платити?

Син свідки: А кормили?

Від.: Ні! Хто ж там кормив? Ну а потім це вже закінчилося, і вже праці не було — тільки цеглу звезли. Називалосяя те...

Син свідки: Артіль?

Від.: Де лісопилка є, то там така хата є.

Син свідки: Лісопилка. Так.

Від.: Ні, не лісопилка! Тартак!

Син свідки: Тартак.

Від.: Тартак. І там якусь цеглу звезли й поприймали цеглу очищати. Я і двоюрідна сестра пішли туди цю цеглу очищати. Це жахливо. По перше горяч! Все ж відчиняне. Це дошки. Все так накалялося. А літо було. Горяч! Так жахливо прямо. Так, іще брудна праця, бо що Ви щищаєте ці цеглини, а там глина чи що.

Син свідки: Зі старих домів? Так?

Від.: Я не знаю звідки вони привезли. Я не знаю. Здається три тижні працювали, а потім покинули. І так пити хочеться. Береш воду — качаєш. Вони напевно чимсь змазували якимсь жиром чи що. На блювання тягне. Прямо жах. Ми йшли й там були такі поселення — ставок такий. Ми зразу йшли до ставка й купалися, бо ви не можете в такій пиляці бути. Порох прямо в лице, й були покриті цілком. Да й ми там купалися, перецягалися, і йшли додому. Таке життя було страшне

Син свідки: Під Києвом?

Від.: Ні! Це була станція Матавіловка, таке поселення. Там і школа була. Ще достала я кімнату. Займалася з двума дівчатами. По—французькому й по—німецькому з ними займалася. А моя двоюродна сестра там устроїлася. Там ще було маєток такий невеликий. Здоровений сад і прекрасний дім. І там дві сестри були. Батьки напевно померли, бо старшій було може років 30 а молодшій було може 22. У тієї наречений був. Поляк. А ця, та дівчина була. І вона співала. У них рояль був. І вони мою двоюрідну сестру до себе взяли. Акомпаньювала та, співала та, таке от. Потім вони теж втікли.

Син свідки: Куди, мамо?

Від.: Напевно я думаю, що в Польщу. Може. Бо цей ксьондз устроїв був. Бо цей наречений був поляк. Я думаю, що вони десь зникли — куда я не знаю. От так життя було жахливе ввесь час. Їздили ми з мамой ще. Міняли, так само. Раз поїхали міняти, а завалився товарний вагон. І там красноармейци зверху, а спекулянти говорили — хто їздив міняти, там під низом. Я залізла й мама. Сіли й так в край прибито щось, а дошки так лежать, де Червоно—армійці, тут лежать вони так, і ввесь час потяг їде, а він туди—сюди, туди—сюди. —Мамо я боюся, що це звалиться! Ой я боюся!

Мама говорить: —Де ж то воно звалиться?

І все. І дійсно! Вночі несподівано. Я нічого не бачу. Темнота. Обидва перекинулися. Я рішила, що потяг зійшов з рейок.

Син свідки: З рейок?

Від.: З рейок. Ну й ніяк. Хочу встати й не можу встати. Знову валюся. Думаю що таке?. Шум піднялса. Це Червоно—армійці повирізали. Де? Що? Стали піднімати ці дошки. Добре що нікого не вбили. Вони как як з одного краю сковзнули. Здорово мені по спині вдарили, але без наслідків. І ми так доїхали з мамою до Козєлійця.

Син свідки: Це містечко?

Від.: Ні, це нє містечко. Це була станція така.

Син свідки: Залізнична.

Від.: Залізнична станція. Ну нє маленька. Так туди ми з мамою там зупинилися. І почався зливний такий дощ. Ми сидимо в тіх знайомих, мамині знайомі. Ми зустріли. Її чоловіка розстріляли й вона одружилися. Знала його майже від дитинства.

Син свідки: Робітник.

Від.: Робітнік, так. Він уже не робітник а службовець. Ну той сусід був її. Вона маленька йще була. Він єї знав, і щоб її спасти, що вона дружина офіцера, він одружилса с нею. Каже: — Як будете мене любити, захочете моєю дружиною бути, то ви мене знаєте добре з дитинства. То знаєте я для вас буду таким другом. Буду вас захищати.

Да! Так, ми там пробули напевно 10 днів. Там цілий час був дощ, нємає куда піти, то почала шити. На мене вже накинилуся. Із трьох переробила плаття, бо матерію як ми приїхали в 17—му році в Київ, то вже не можна було купити. Чому? У Вороніжі йще було, а тут — нічого вже. Так, що я завжди працювала. Це від мене спадало. Ляльки мене спасли.

Пит.: Як Вам жилося три НЕПові?

Від.: При НЕПові? То ж який рік? Уже ліпше, бо так само продавали речі. Сестра десь моя двоюрідна, десь вона ж. Вона працю мала. Який рік то був? Я не пам'ятаю.

Син свідки: НЕП з 23—го до 27—го був приблизно. До 29—го.

Від.: Двадцять другого.

Син свідки: Двадцять другого року тоді ще ні...

Від.: Щось, щось ми робили. Мама померла 22—го року. То я вже мала тільки сестру. Сестра нічого не вміла, знаєте. Не вміла ні шити нічого, тільки грати і ось дайте їй якусь чашку, або вона вам казку напише таку що... Ото завжди в гімназії брали, її праці все залишали в гімназії. Такий талант мала. Так що вона такого нічо не робила. Десь вона якусь переписку бела.

Син свідки: Секретарка, щось таке.

Від.: Почекай, почекай! Ні, ні, ні! Вона поступила. Її встроїла теж одна донька генерала. Вона змінила прізвище своє і устроїлася в дитяче ясло. Ясли дитячі чи дитячі садки був такий. Її встроїла вихователькою музикальною, щоб вона щось грала їм там. Марш, вони ходили, співали, знаєте під акомпаньямент піяніна. А я шила. І потім то робили. Голод! Щоб ви не платілі... Голод страшний був і тоді палили книги, святі писання в школах релігії, все горіло. І там був старенький вчитель Він говорить: —

Хочете купити книжки оці? Дешево на фунти чи на пуди продавалися. І ми взяли. Хтось сказав, що робити оці...

Син свідки: Мішки.

Від.: Мішки. І ми стали мішки робити.

Від.: Так розкладається, тут склеюваєтса, потім береться так. Вечером робили, за ніч сушили.

Син свідки: З ціх книжок, так?

Від.: Так! А потім, то настоящий мішок. Ми ото на базар носили, бо паперу не було.

Син свідки: Зі святого писання.

Від.: Так! І все ото вони брали. Потім ми вже інше робили. Там кондитерська фабрика була. Так ми вже для них... Заказують такого розміру.

Син свідки: Маленькі.

Від.: Сто грам брали чи по скільки. Так маленькі робили, а тоді робили такі. Різні. От так переживалося. Потім переїхали. Сестра моя двоюрідна ще залишалася. Переїхала в Умань, а я в Київ переїхала.

Пит.: В якому році?

Від.: Це був рік 25ий, а вона — сестра моя — пізніше переїхала з Білої Церкви в Умань. Там завідуючии яслів був. ЇЇ брат був у Умані чимсь і сказав: —Переїзди сюди і бери собі скільки ти хочеш спів–робітників, і щоб організувала там вона ясла, бо вона вже має практику. Так що вона забрала мою двоюрідну ссстру і свою доньку. А потім я вже не знаю. І кожний рік вона приїздила до мене до Києва *for vacation*.

Син свідки: Вона там легше жила в Семенові?

Від.: Ну то в Семенові. Ну то вже вона їдження мала. Вона їдження мала. Скільки платили їй не пам'ятаю.

В 29–ом, при кінці, попали на заслання.

Син свідки: Ну а тепер розкажи про тата. Тато був вчений. Коли з 27–го пішло все.

Від.: Так, в 28–му одружилася з Святослава батьком. Коли я за нього заміж вийшла, він був в цукрові промисловості. Працював і викладав у політехнічному інституті. Читав лекції по ентимології, біології, так.

Син свідки: А в Академії Наук?

Від.: А в Академії Наук, він уже працював, а потім перейшов зовсім у Академію Наук, а там його зняли вже.

Син свідки: Ну почекай! Чим же він був? Скажи!

Від.: Завідувач хемічної ляборaторії. І він був доктор агрономічних наук.

Син свідки: І це ж називається *senior scientist* по–англійському. В хемічній ляборaторії. Так перекласти.

Від.: Ну, він продовжував читати лекції в політехнічному інституті. Сперше звідти зняли з праці. Це був вже 28–ий рік, а в 29–му році почалися арешти, почалися заслання.

Син свідки: Інтелігенцію.

Від.: Все таких з вищою освітою. Ну й ми попали в Середню Азію.

Син свідки: Послали на заслання —не попали!

Від.: Ну так! Вислали в Середню Азію. І там, знаєте, і окрай нам показалса. Все є. Що хочеш — купи. Хлібини оттакі. Чогось вони, як вони випікали я не знаю. Туркмени цього хліба не їли.

Син свідки: Ми серед мусульман жили.

Від.: Знаєте, купляли. Це беруть хліб, бо, здається карточки були, але досить давали й верблядам давали. Самі не їли! Вони самі собі робили таке. Я колись пішла.

Син свідки: Це *pocket bread*, здається, по–англійському. Вони їли тільки *pocket bread.*

Від.: Чоловік раніше виїхав, а я потім виїхала. З трьома дітьми виїхала. Святослав маленький був ще. Один з половиной рочку був, і чоловіка син був. Йому було вже 11 років. Так! І Боже, я приїхала тому, що так була настрашена, так боялася більшовиків. Навіть не знала на що ж я їду. Чоловічок так само не мав праці. Його вислали, а праці він немає. Він тільки указав де куди мені звернутися, як я буду писати.

А я багато чого попродавала. Потім позаложила, навіть заложила свій теплий плащ. Їхала зимою. Їхала в літнім плащі.

Син свідки: Це в ломбард?

Від.: Ломбард.

Син свідки: В *pawn shop.*

Від.: В *pawn shop.* І віддала сестрі чоловіка одній, другій, і потім від хрещеному батькові. Дружина так само взяла, що вона буде платити ті ... ті ... як то?

Син свідки: В *pawn shop* платити, щоб не забрали речі.

Від.: Щоб не забрали речі, значить.

Син свідки: В ломбард.

Від.: В ломбард. Так! І переїхала я туди, і там тоді трамвая ніякого цього не було, а тільки візники були. Він возить, возить, нема ніде. Якийсь з'їзд і все зайняте нема ніде. От таки, мені прийдеться до того мусульманського священика.

Син свідки: Мулли.

Від.: Мулли. До мулли. Побачив, що з дітьми. Він пустив мене. Ну пустив мене в кімнату ніби то таку, все в карпетах, знаєте, все в карпетах і така здоровенна течка кругла була. Так! Не знаю скільки. Тиждень була? Так! На другий день я думаю треба мені відшукати чоловіка. Я думаю. Пішла по адресу де це він мені сказав. Там при станції „Контроля Ростин" була така установа. Так! Я іду. Вийшла на вулицю, думаю що таке? Взагалі краса! Мороз, знаєте. Там мороз був, померз тоді мигдаль був там, якісь такі овочі, що позамерзали. Такий мороз перший там був. Я виходжу — краса! Небо голубе, все.

Син свідки: Гори.

Від.: Гори, ті в сторону Ірану.

Син свідки: Іранський кордон там близько.

Від.: Іранський кордон.

Син свідки: Кілометрів скільки?

Від.: Дванадцять. Так! Красота, знаєте. І якась музика. Слухаю, що така за краса, ну? Що то? А це караван ішов і в них різні, еліта, керівник, віз окрашений. І в нього дзвіночок висів. І в других так само. І це здали з´єднання цих дзвінків — якась надзвичайна музика. Так! Ну я пішла, знайшла чоловіка. Там коли він приїхав, то він знайшов своїх приятелів з якими вчився і потім які в нього практику брали. Так, що він там десь у когось жив. А праці не було. Ну потім може через місяць чи через два — ота сарана. Чоловіка зразу мобілізували його на працю.

Син свідки: Це вце в літі? Так?

Від.: В літі, так. Ніт! Ні в літі. Через пару місяців. То швидко стало найшли хмари сарани. Так, а я жила в того може днів 10 у перса. І він мені знайшов приміщення, теж у перса.

Син свідки: Бо там місто розділено на *native* і на европейське.

Від.: Ну і здоровенна кімната. Вона одна їще навіть не знаю може як чотири ці. Така громадна. Карпети в них. Підлоги нема деревяних, а вони глиною все це змазують, а потім карпети в них кругом. Карпети є, і до того йще така вузька кімната. І там жила я. А потім досить долго. Ну, що там погано було. Дуже добрі люди, знаєте, такі добри, такі чемні й діти там. Як у них ото батько старий чи дід уже, дід і внуки були. Вони зараз, щоб я ішла. Вже починають старці в них, десь сідають, так хлопають і хлопчики танцювали. Я не бачила, щоб дівчина танцовала. Хлопчики танцовали. От таке то. Так! І що там по цій вуліци приходив завжди караван. І ось караван пройде — то цілий день, днями пиль не осідає. Дрібна як мука, знаєте, таке, що нема спасіння. Я вже мочила, попрала й вішала, але нічого не допомагало. Потоі вже як чоловік уже улаштувався там, ми стали щукати приміщення і знайшли на другій зовсім стороні. Вона була як називається, жінка жена командира полка.

Син свідки: Вона вже вдова була.

Від.: У царський режим. Вона ж вдовилася давно, й донька її бідна вдовилася, і вони жили з внучкой. І ось у них ми знайшли приміщення. Дві кімнати й така передня. І там жили ми. Була всього перша. Я прийшла в лавку і хотіла 100 грам манни — крупи хотіла. А вона на мене очі витріщила, навіть не розуміє як то 100 грам! То там сто грам я могла взяти, більше неможна.

Син свідки: У Києві.

Від.: А там можеш пуд взяти. Скільки хочеш.

Син свідки: Значить там голоду не було.

Від.: Там не було ніякого. Що там було тільки ліквідація. Ось магазини були. Облоги, чудні облоги, цікава шкіра, все прекрасні речі. Оті все закривають і заберають оті речі всі.

Син свідки: Більшовики забирають?

Від.: Все то для більшовиків. Ото все закривають.

Син свідки: А їжа була?

Від.: А їжа була.

Син свідки: Скільки хочеш?

Від.: Тілько потім із м´ясом було гірше.

Син свідки: Але голоду не було?

Від.: Голоду не було. Ні, ні, ні, ні. Голоду не було.

Пит.: А як довго Ви там були?

Від.: Чотири роки, чотири роки. З 29–го.

Син свідки: З 29–го.

Від.: До 33–го десь. І ось все з цукром напевно було трошки. Ну там дині такі були, знаєте, дуже солодкі, й вони різали на три й заплітали як кістку, й в´ялили. А купали ми, раніш трошки води доливали, воно все рівно робилося як повидло. Повидло. Потім кишмиш там. Так, що ви можете заразом з чаєм, з кишмишом. Солодкого такого не дуже то страдали від того, що солодкого не мали. А м'яса. Стали ми жити зовсім коло Кішлякадзе. За парканом у нас уже були туркмени.

Син свідки: Мусульмани.

Від.: Мусульмани. Так! А паркани там високі такі. І ми там жили. Там заріжуть верблюда, й потім хтось біжить до мене і кричить: — Мама, мама! Вони все „мама" називалі. —Мама, мама, мама йди, йди м'ясо!

Так я покуштувати верблюдів м'ясо йще лікар до нас ходив, росіянин один. Там напевно він жив. Не був вислан, а просто давно вже там був. Бо там полк стояв російський. Мати була росіянка його. Ну й я йому ще доставала, бо напевно м'яса вже не було. Так!

Син свідки: А чому тобі говорив, чому він туркменин?

Від.: Ну вони, ото це, я там брала молоко, він — туркмен — приносив молоко. І уже вони знали. Прибігають і бачуть, що я шию і говорять: — Мама, мама баранчук для хлопчика. Значить, щоб покроїла. Ну й я покрою так, що вони ото знали й ото й прибігали якщо, що–небудь таке. Потім я подружилася там з однією. Там оркестра симфонічна була добра. І вона грала на піяніно. І подружилася зі мною. І ходили ми міняти яйца або що–небудь б таке. Ідемо.

Син свідки: А за що Ви міняли?

Від.: Не! Купяли за гроші. І ми з нею ішлі раули так, тільки виучили два слова „іт йок" як казати „собаки нема," бо там собаки такі там.

Син свідки: Що там великі собаки? Так?

Від.: От такі прямо собачище як не знаю.

Син свідки: Телятка там?

Від.: Так! Боялися ми і я ото питаю: — Яйца там є? — і там нам продавали. А там відносилися дуже зле до цих; посилали нерськ, щоб вони вчили дітей, їх виховувати. У них такі люки були такі, й тут дірка, то якщо мочиться, то це просто здираєтся все.

Син свідки: Ні пелюшок — нічого.

Від.: Мені казали, при нас не було, а вбивали цих нерськ. Потім присилали інженерів і робітників дорогу будувати. Вони також убивали. Інженера й то прямо зарублювали на куски.

Син свідки: Там же партизани були.

Від.: Там був партизан Джамбул його ім'я. І коли ми вже виїздили, то той, який мені молоко носив — Куй — каже: —Ти не бійся. Бери тоді дітей, чоловіка й іди в аул. Тебе ніхто не видасть.

Син свідки: Це до мусульманина. А то партизани приходили.

Від.: Партизани приходили. Вони приходили так: у роді їдуть на ослах, а вже перерізані телефоні проводи. Приїжджають в поліклініку, доктора беруть, *purse* беруть і цей матеріял для...

Син свідки: Операцій.

Від.: Для операцій, те що потрібно. Ну й вивозять їх. Зав´язують їм очі і вивозять. А потім через кілька днів привозять назад. Привозять і так ніколи нічого не трапилося. Ну так! Їм потрібно це. Вони операції, ранені може хтось. І ми коли вже виїжджали в 33–му році, вже друге. Як перше їхала сама через Москву, Ташкент, Самарканд. Назад ми їхалі вже через Красногорськ, це Каспійське море і через нього до Баку. І коли ми їхали до Красноводська, несподівано потяг зупинився і двоє доб стояв. Ніхто не знав чому, що таке трапилося. Що таке? Ніхто нічого не каже, ніхто не питає. В темноті стояв. Так! А потім поїхав і воно вийшло. що то Джамбул з партизанами приїхав. Вінн залізницю розібрав і стояв; нічого не сталося.

Син свідки: Басмачі називалися.

Від.: Так! Басмачі так називалися і наладували, й потяг приїхав. Приїхав до Красноводського.

Син свідки: Ну а ти скажи, що тобі ж не писали, що місто на Україні.

Від.: Нічого не писали. Зі сестрою, посилала її матерії наскільки бигідно буде.

Син свідки: В Туркестані.

Від.: В Туркестані. Я купувала і сестрі потім, що там нічого не можна було дістати в Києві. Так я купляла на суконку та й висилала їй. І вона ніколи не писала мені, що голод. Вона думала, що тут голод і в нас. Ні в´являла, що зовсім друге життя. Коли ми уїздили вже мого *godson*–а заарештували. Я бачила. Ой жахливо просто було! Уже темніло. Він ішов. Вже не пам'ятаю скілько у нього чи дві жінки було чи більше, маленька така й теліжка, й якісь такі вузлики лежать, знаєте, малі. Значить тих висилали напевно десь на Сибір. Ну там вони і загинули. Бо там зимно, а тут горяч ж.

Син свідки: — Мамо! А за їжу. Як на Україну Ви їхали тоді, зі собою щось взяла?

Від.: Коли вже ми знали, що ми їдем, я накупила там риж була. Все пам'ятала, що в нас рижу нема. В всякому випадку везли речі помало; так я набрала там риж, насушила помідори. Знаєте, яким способом? Я їла помідор і думаю, что то тако? Не знаю куди пішла, а половину залишила — навіть не пам´ятаю де чи на паркані чи десь — так залишила. Приходжу, що я то половину тільки з'їла. Де ж мій помідор? Нема! Нема, нема. А дивилюся прямо, він труситься. Така спека була!

Син свідки: То пустиня —Каракум.

Від.: Він засох, знаєте?

Син свідки: А ти скажи яка температура була.

Від.: Температура, я не скажу, але яйце можна було спекти —така горяч. Ну суха, вологості не було. Знаєте, суха спека. Я перший рік то так страдала, що жах один. Не могла спати. Кругом комашня маленька. Її не видно. А так жиґало —жах! Як лягала спати брала ніж і щітку. І як починає, особливо ноги. Як починала то ножем, а потом б´ю щіткой. Просто жах один! А потім стала виходити на такий потічок, потік маленький, струмок.

Від.: Ото специяльно зроблено, виложено.

Син свідки: *Irrigation.*

Від.: Виложено так й іде. І потім пускали по черзі. Бо тут наприклад двір, а тут шлюз. Закривають воду, а тут відкривають, і вода не йде туди, а йде під двір.

Син свідки: На цей город іде.

Від.: На цей город. Город все поливає, поливає, стоїть якісь години, прямо наповняєтся, а потім закриваєтся і пускається далі. Так я бувало поперу й візьму кину в воду. Нікого нема, бо за нами ще одна біла жила, але з двома дітьми. Також мабуть вислана. І потім вже аул.

Син свідки: Мусульмани.

Від.: Мусульмани жили. Так я візьму намочу, викручу, обернуся, ну на 10 хвилин —вже висохло. Ой, як я мучалася! Я горячі взагалі не переношу.

Син свідки: Мамо, мамо! Хвилинку! Ти розкажи про це.

Від.: Тепер, коли ми приїхали в Київ до сестри чоловіка, було приміщення.

Син свідки: А на станцію спочатку!

Від.: Так! Приїхали, на станції почали вивантажувати, то що зі собою брали. Два коша або валізки були й які то пакунки. Підходить якийсь чоловік і відкриває свій якийсь значок.

Син свідки: Значок показує.

Від.: А лахи виглядають і щоб відкрив ці речі. Відкриває він ото і питає мене: — Що то? Я кажу: —То–то, то–то, то–то. — Та він відкриває і викидає все.

Син свідки: На підлогу.

Від.: На перон. Просто викидає все.

Син свідки: Викидує просто так.

Від.: Потім, подивися, так порухав, потім іще другий, іще те саме.

Син свідки: Викидає на перон.

Від.: Ну, викидує. Ну стали потім збирати. Знайшли якогось візника й приїхали до сестри чоловіка. Там бачу, що голод. Я говорю: —Що ж ти мені нічого не написала?

—А я, каже, думала, що в вас так само.

Я кажу: —У нас все було там. Там не то, що 100 грам. Хоч пуд бери. Що хочеш, бери.

Ну, все рівно, що то є, є що заменити.

Син свідки: Хліб був, риж був.

Від.: Хліб був, рис був.

Син свідки: Кишмиш.

Від.: Кишмиш був, різні крупи були, так багато чого було. Все було.

Син свідки: Нормальне життя.

Від.: Тільки з м'ясом було тяжко. Потім вже не знаю. А потім вже може менше було, я вже не пам'ятаю. Ну в всяком випадку —ситі були.

Попросту голод. Всього мало й хліба не вистарчало. Черги певно з ночі починаються в другій годині ночі, й всю ніч стоять, щоб хліб дістати, бо інколи не вистарчало. А вас несподівано може хліб закінчитися. А ви ж там записані. В другому місті ви не можете купити хліба. Тепер, на другий день — це вже день прийшов, ви, якщо ноги не витягнули, талончик вже пропав. Він уже не йснує. І от в такий спосіб. Боже! От бідні діти! Ви знаєте, батьки працюють. Дитину пошлють. А як він хліб дістане, його по дорозі візьмуть і заберуть. А вдома б´ють його за те, що він хліба не приніс. Жах один! Як згадую як кошмар якийсь. І всього помалу не стало. Приїхали. Що хліб не можна. Взагалі всього так мало. Пусті магазини. Майже нічого нема. Як що привезуть...

Син свідки: В місті?

Від.: В місті, це в місті.

Син свідки: В Києві?

Від.: Ні! Ні! В місті це було. Потім ми переїхалі в друге місто. Вже то в сестри будем жити. Поїхали в друге місто. І там блище було. Зі сел приходили селяни, відкрили вже комерційний хліб і стали по дорогій ціні брати. Його беруть і знову, й знову й деякі їдять ввесь час, отримувати хліб, і поки черга, він з'їв і другий бере, а шлунок у нього настільки тонкий кишки, що не витримують. І при мені були випадки, що двоє впало. Двоє без пам´яті були. Напевно перервало кишки. А кому пощастило, що він декілька кілограм візьме хліба й іде додому до села, а там загорода! Міліція. І відбирає, все відбирає.

Син свідки: Щоб в село не попало.

Від.: Щоб в село не попало. Ну, а в місті так само голодають. От наша дворничка так само. Дитину чоловік покинув, чи втік — хто його знає. Вона, що ж вона там заробляла? Теж і котів їли й що хочете їли. Ну, а ось швець коло нас жив. Він зарабляв, тільки, що старенький. Тільки, що так ото там нового взуття не було, а тільки, що старе підчиняв. Так пропав. Прийшла господиня і каже: —Василь, скажіть, що ви мого кота з'їли?

Каже: —Прошу, прошу простіть мені; з'їв, бо дуже їсти хотів.

Небуло нічого їсти. З'їв кота.

Син свідки: Мамо! Про Ілька розкажи.

Від.: Так! Потім родина одна жила. Він працював і добрий працівник був. Сестра його була й його племінник. Одружені були. І дружина його, й дружина десь працювала. Він там якось пробивався, а ця я не знаю чим вона собі раду давала. Може вона, що торгувала на базарі — я не знаю. Може ходила десь. Навіть не знаю чим вона працювала. Ні! Донька років може 16 чи 15 мала. Я вже не знаю. Ну й напевно хотіла її устроїти цю дівчину. Вона до того вже услабла.

Син свідки: Куди устроїти?

Від.: Вона працювала в сенаторії дитячій. А вона говорить до неї: — Легко! — Значить, листя забирати, значить там підмітати. Вона настільки була знітитина і настільки наслабла, що вона навіть не могла — просто не могла. І вона через те, й за декілька днів і скінчилася. І мати її померла й цей чоловік. Чоловіки скоріше померли чим жінки.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Візьміть тиф сипний. Перше мужчини вмирали. А жінки тільки дивляться, що нічого, прямо як кручочок. Вони, втримувалися. Ось я не знаю чому. Жінки більше витримували чим чоловіки. І чим здоровіші тим вони скоріше. У них ніякого імунітету. А зразу хворіють, вже гарячка й вмирає.

Син свідки: Мамо! А про Різдво скажи щось.

Від.: Так! Я устроїлася на працю і ходила по Олександрівській вулиці. Там була на розі поштової площі церкви. Називалася Церква Різдва Христового. І так коли, я вже йшла на працю, там уже лежав чоловік молодий, я не знаю, може 25 може 30 років і коло нього дівчинка сиділа на якійсь тряпочці.

Син свідки: Прив´язана.

Від.: Прив´язана до нього й завжди щось жувала. Знаєте? Маленькому мало треба. Кожний вже знає, що вона там сидить і десь собі візьме якийсь шматочок хліба — їй дасть там. Вона собі сосе, щось там вибирає. Кожний щось напевно давав. Та ж треба чоловіка. Ну я в один прекрасиній день іду мимо й дивлюся — він уже очей не відкриває. Вже якось зовсім змінилося лице. Вона собі так бавиться чимсь оте диття. Значить він помер, а дитя забрали. Хто його приносив і напевно десь хтось і придивлявся.

А то раз приходжу з двора — дивлюся сидить якась жінка. Я стала питати її, що сталося. Вона говорить не може дихати, ослаблена, без їдження, Осталося, ще 18 кілометрів іти до села. — Там у мене двоє дітей. Ну я її взяла до себе. Не пам´ятаю, що там у нас ще там було. Навіть супом чи борщем її з сухарами. Вона в мене два дні пробула й потім пішла. Не пам´ятаю, що також дала їй. Щось вона виміняла щось. Так! Пішла й потім вона часто до нас ходила. Знаєте? Доньку вдалося їй. Якийсь військовик був, взяв її з тим, що вона буде дивитися за його маленьким.

Син свідки: І годувать. Так?

Від.: І так, годувать буде його і вона піде до школи ще. Тут так багато випадків знаєте, що навіть і не збереш. Було таке нещастя. Якийсь ідіот і десь удалося йому купити соняшник. А йде добре вдягнений, іде з портфельом, значить, він якийсь робітник або якийсь службовець. Іде й просто кожний з задрістю дивиться, що він лузає ці насіння. Жах один був.

Син свідки: Ну, а ти скажи ще, що в нас то вислали, а других в 30–му році...

Від.: Коли нас в 29–ом вже почали висилати, може кого розстрілювати, я не знаю.

Син свідки: Нас вислали.

Від.: Святослава батько хрещений. Його заарештували й розстріляли.

Син свідки: Він був учений. Учений агроном.

Від.: Агроном. Ще родич. Той був юрист. Так само заарештували. Моєї сестри двоюрідний чоловіка батько священик був. Його на 10 років. В Соловках сидів. Потім його випустилі, забула в якому, в 28–ім чи що. Випустили й він декілька тільки місяців побув удома. Страшно бив. Виглядав як скелет, бо там знаєте голодом морили й ледви ходив. І ноччю пришли й заарештували. Більшої його й навіть не знайшли де він подівся. А його син тільки закінчив університет, ще не встиг і працю отримати — чогось заарештували. П'ять років получил он. Так! Потім дядя його, священик брат отого. Він викладав у університеті математику. Так само самого його заарештували. Чи випустили чи заслали нічого не знаю.

Син свідки: Мама! А дядя Люби твоєї...

Від.: Так! Іще моєї приятельки чоловіка заарештували. Це вже в 37–му році. Це друга валка. Знаєте? Тридцяті роки, а потім з 37–го знову почалися арешти. Арешти, арештували, засилали, розстрілювали. Їде авто по вулиці й зупиниться. Вже ніхто не спить. Кожний чекає може до тебе, може за тобою. Так ніхто нічого за собою не відчуває, ніякої вини й арештують й все.

Від.: Так! Іще моєй приятельки чоловіка й її забралі. Його розстріляли. А вона ще хотіла перед тим як його заарешту́вали, вона зустрілася і дуже здружилася з нами. Він поганий був дуже. Так! Тільки вона говорить: —Не знаю, хочу з ним розвезтися. —Хочу розвестися; я боюся його, боюся його.

Поки тато жив, це він його тримався. Він боявся. Якась дисципліна була. А каже: —Ось просто боюся. Мама просто іґнорує і тримає і не знаю, і на мене так прямо. Як кошмар був!

Син свідки: Ну а скільки він разів так йшов?

Від.: Так! Ну й от і його арештували. Боже мій!

Син свідки: Його розстріляли.

Від.: Дитина. Так, його розстріляли. Закрили хату.

Син свідки: Приміщення забрали.

Від.: Забрали речі тільки деякі. Розписки в неї, ті речі, піяніно. Вона закінчила консерваторію і ще вчила́ся співу в консерваторії. Ну й працювала.

Син свідки: І мала розписку.

Від.: Ну й вона мала, що піяніно куплене на її ім'я, і оті речі в кімнату, в одну. Вони займали п'ять кімнат.

Син свідки: В одну.

Від.: Туди в одну кімнату.

Син свідки: В кухню.

Від.: Кімнату й кухню.

Син свідки: А всі її кімнати забрали.

Від.: Все забрали НКБДисти самі там в кімнату.

Син свідки: З річми.

Від.: З річмі все.

Син свідки: А дядю Льовку.

Від.: Так! Моєї приятельки чоловік на вісім років засланий.

Син свідки: В Караґанду. В Саліканськ.

Від.: В Саліканськ.

Син свідки: А він викладав англійську мову.

Від.: Англійську мову викладав в університеті й в тому інституті, потім книжки писав.

Син свідки: По–англійському.

Від.: По–англійському. *Perfect* знав англійську мову. Всі мови він знав. Французьку, німецьку, англійську.

Син свідки: Скільки він дістав?

Від.: Вісім років.

Син свідки: Вісім років в Салінканську. Так!

Пит.: Защо?

Син свідки: Саліканськ це в Сибірі.

Пит.: Ну але защо?

Син свідки: Ну думали, що він англійський шпигун.

Від.: Так! Все ж вони „шпигуни."

Син свідки: Бо він викладав англійську мову, а пізніше він мав різні грамоти й все.

Від.: Коли його захватили, він в Сибірі десь там працював. І послали його. Він мав високу військову ранґу.

Син свідки: В царській армії.

Від.: Ну й от його не вбили, бо вони потрибували таких, як він.

Син свідки: Бо мало хто розмовляв по–англійському.

Від.: По–англійському. Не по–англійському.

Син свідки: Ага так! Він в генеральному штабі був.

Від.: І він там випустив декілька курсантів.

Син свідки: Командирів радянських.

Від.: Командирів радянських. І мав грамоту і навіть годинник золотий — йому дали як нагороду. І всеодно кожний рік його заарештовували на декілька місяців і знову випускали. А цей раз він в 37–му році вже не ночував вдома, а ночував у своєї матері й в своєй жінки. Шукають, шукають і то потім це пройде, й так він залишаєтса. І так він думав і ввесь час ходив. То одну ніч там, другу там, а потім повернувся додому.

Син свідки: Хто з ним був?

Від.: А я якраз була там. Він пішов мене супроводити до трамвая, а я кажу: —Ви не боїтеся?

Каже: —Вже я думаю, що валка ця пройшла.

І в цю ніч його заарештували.

Син свідки: Хтось доніс.

Від.: Так! Доніс. Доніс і його заарештували. Ну, й нас маса була.

Пит.: Як Ви вернулися до Києва після того як Ви були в Ашхабаді, чим Ви працювали?

Від.: Я працювала секретаркою в статистика.

Пит.: Як Ви дістали цю працю?

Від.: Дістала, навіть предложили. Був один лікар керівник. Може він мене знав або когось. Він мені запропонував ту працю, і я там працювала. Спершу його секретаркою. Це був цілий комплекс, називався *Medical Center* такий. Я там працювала.

Пит.: А Ваш чоловік? Ким він працював?

Від.: А він в Академії Наук працював, старший научний робітник. *Senior scientist* по–англійському.

Від.: Він завідував хемічною ляборатоірєю в Академії Наук Української РСР.

Пит.: Ви тоді мали трьох дітей? Так?

Від.: Так! Обидвух. Коли повернулися хлопчик помер.

Син свідки: На засланні.

Від.: На засланні на дифтерію.

Пит.: А що Ви бачили як Ви приїхали додому?

Від.: Що там була якась свобода.

Син свідки: В їдженні, мама.

Від.: В їдженні там можна купити піти кілограм всього. А тут нічого нема.

Пит.: Нічого?

Від.: Нічого. Приходилося вигадувати таке з квасолі якісь робити паштети ,щоб хліба намазати, щоб якось наситися.

Пит.: А як Ви пережили голод тоді?

Син свідки: Ні, ні! Тато ж був науковцем. Він діставав додатково.!

Від.: А крім цього науковці діставали додатково, така була етеровский додаток.

Син свідки: І – Т – Р.

Від.: Інженерно–технічні робітники. Е, те, ер—інженерно–технічні робітники. Вони ж вам розподіляють. Ото об'єднання таке.

Син свідки: І вони давали пайок.

Від.: І вони пайок давали ще додатковий. І потім чоловік часом їздив в командировку.

Син свідки: А до Москви що то?

Від.: Так! Так! А як до Москви або Ленінграду їхав то завжди посилки мене звідки присилав. Наприклад в Києві не можна оселедя дістати було. І він мені звідти оселедця посилав.

Син свідки: Із Росії висилав.

Від.: Із Росії присилав. Потім мед прислав. Потім ще щось таке в роді ґалет яких чи щось таке.

Син свідки: Ну бо хліба не було.

Від.: Знаєте, присилав звідти пакунки, і сам що то привозив як був в командировці.

Пит.: А він міг?

Від.: Ні! Вони таких службовців...

Син свідки: Він же є службовний...

Від.: Не віз же він стільки! Там віз так трохи в валізці привіз.

Син свідки: Бо то тільки був *scientific seminar* чи щось таке. Він їздив у Ленінград, в Москву та й в другі міста їздив.

Від.: Так! В Москву іще кудись й ентимологічні з´їзди були по його фаху.

Син свідки: Або якась епідемія. Ну ти розповідж! Епідемія — то він тоді лікарем читав лекції що робити.

Від.: Лікарем читав лекції.

Син свідки: При епідемії.

Від.: От наприклад малярія була. Він читав лекції про малярійні комарі. Оце лікарям читав. Потім ще щось таке. Потім він завідував ще елеваторами.

Син свідки: Інспектор. Інспекції робив.

Від.: Так! Так! Інспекції.

Син свідки: Де тримають зерно.

Від.: Так! Там часом робив він дизенфекції. Значить, він дивися за цим, бо це дуже небезпечне.

Син свідки: Бо це отруйні речовини хемічні вживають. Це просто *science.* По теперішньому *insecticides.*

Від.: Так, що він був зайнятий. Дві чи три посади займав. Він крім того, що він там приподавал лекції потім іще, потім писав доклади різні, й також трохи заробляв.

Син свідки: *Scientific journals.*

Син свідки: З ранку рано виходив, а пізно приходив.

Пит.: Ага! Чи він був партійний?

Від.: Ні! Ні!

Пит.: Але він знав як писати науково, так.

Син свідки: Тільки пробував, як то забити тих *insects* і *chemicals*, бо він керував *chemical laboratory.*

Пит.: Ну добре.

Від.: Так! Він навіть винайшов щось, щоб убивати не тільки комах, а іхні яїчка так само убивають. Він мав якраз перед війной, він отримав, що це вже зарегістроване.

Син свідки: Як патент.

Від.: Патент. І мусив отримати 5.000 чи що. Ну війна почалася і це вже пропало.

Пит.: А що Ви тоді знали про обставини в селах?

Від.: Розказували жахливо! Розказували, що деякі села зовсім прямо сказати травой поросло все, вікна вибиті, хата забита, або двері відчинені й все запущенне, ніби там ніколи людей не було.

Син свідки: Ні собак ні людей.

Від.: Ні собак, нічого!

Пит.: Чи Ви були в селах тоді?

Від.: Ні! Ні, не ходили, ні.

Пит.: Ні.

Пит.: А Ваш чоловік?

Від.: Він коли їздив на цукровий завод то там села були. Так він мені розповідав. Каже жах! Це каже як–будьто б людей там ніколи не було. Так все позаростало.

Син свідки: А що він казав, що він де–не–де жінку побачив.

Від.: Вже з заводу?

Син свідки: Так. Ну так.

Пит.: Ви повернулися при кінці 33–го року? Так?

Від.: Так.

Пит.: А тоді голод вже почався.

Від.: Почав вже спадати. А потім вже в 34–ом вже столицею зробилася, так, що зовсім інкаше видавали пайки. Ото в магазинах уже появилася всяка всячина і ґастрономи повідкривалися і все зовсім...

Син свідки: Коли столицею зробивсь...

Від.: Коли столицею зрівняти не можна було.

Пит.: Ну так. Чи було багато голодних селян тоді в місті?

Син свідки: А! Чи приїжджали? Приїжджали.

Від.: А Ви знаєте що? Їх же й не пускали. У них, ще паспортів не було. Вони не могли вільно так–то. Совєти могли заарештувати.

Син свідки: І квитка не купити.

Від.: І квитка не купити. Нічого! Вони були як раби.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей тоді?

Від.: Ой жах! Жах!

Син свідки: От розкажи їм.

Від.: Знаєте, прийдеш бувало на базар ото в місті.

Син свідки: В Києві це.

Від.: В Києві, так. Так ходять. Несподівано з гулом–свистом чути 30 маленьких хлопців, малих дівчат і хто його знає, сажи, все. Знаєте де вони спали? Де асфальт варять, і от там залишается це всякі залати. Вони туди залазять і там ночували. Всі чорні. Страшно. І вони вірвалися і все хватали що є. Ці торгівки гроші клали під себе. Та ще положить гроші туди, а то куди оті хватають, вони забивають що гроші там. Вони хватають, тримають, це хочуть оборонити те що там лежить, а тут вже схватили цей гаманець з грішма. То вже жахливо було! Скільки випадків було, що замерзали діти. Прямо вони залазали де тільки можна, знаєте? Звернуться кучі, як–будьто б тепло, позасипають. Один жах! Просто жах от! Вони потім стали перебератися. Навіть книжка була про це.

Син свідки: На південь.

Від.: „Ташкент — город хлебный," така книжка написана. А мені чоловік розказував один, що каже на даху їздять. На даху їздять. Вилізають на дах і по даху їздять. Квитка ж не мають. Або якісь такі, я не знаю що, в роді ящиків під вагонами. Вони туди залізають і їдуть, знаєте? Так залізеться а другий потяг приходить а мертвих витягають. Так і жінки їхали, чоловіки на буферах. Знаєте, щось везуть й на буферах причіпиться і так замерзщими їх знімають. Жахливо! Так, як мені один чоловік розказував. Каже: —Приїхали, ми їм кричимо злазьте, злазьте! — Вони не злазять. Так стріляли.

Я кажу: —Як то можете дітей стріляти? — Я собі навіть не представляю. — Як то можна? За що його убиваєте?

—А чого ж, каже, не злазе? Я кричу йому злазь, значить мусить злізти.

От такі випадки були. Так, жахливо було. Маса, маса була. Їх забрали в дитячі доми. А дитячі доми що же? Не отоплюються, одежі нема, погано кормлять. Вони й беруть все. Хватають все. Хватають із рук, що в вас там, несете чи що. Вихвачували. А на базарі прямо цілою лавою біжуть з криком–гуком і те губиться, не знають що хватати, що тримати, а вони собо отого як мусять питатися. Їх ніхто не кормив. І з всіх отих дитячих домів, вони все втікали, бо й одеяла нема, нічого нема. Такі дома повідкривали, а вони не хотіли й звідти бігали. І в проголодь навіть коли вони там не будуть жити. На голод! Вони ж не кормлять достаточно. Діти ж голодні. Вони й привикають, вже й до шлунка можна. Їх масу арештували, маса щось з ними делила, не знаю, садали кудись, але декілька літ маса було тих безпритульних. Ото безпритульні, ото куди там вони розкуркулювали села, викидали дітей, деякі розбіглися, попраталіся, їх забирали на вулицю, з вулець забиралі в дитячі дома. А батьків у Сибір.

Син свідки: А от Тося! Теж би був на вулиці якби не бабця.

Від.: Так! Ну потім ото, як називається.

Син свідки: Що батьків...

Від.: А деякі до школи. Знаєте, були різного типу дитячі дома куди забирали. Деякі йще, знаєте, завідують також від адміністрації. Деякі люди жаліли отих дітей. Деякі школи навіть закінчили. Потім, що дуже багато з інтелігенції забрали. Від отця забрали, а дитина осталася. Мати вмерла. То була нянька. Вже й нянька, нічого не було. Дитину забирають. Він же з інтелігентної родини — зовсім другу картину бачив. Якто він навіть не вжився з отими, безпритульними, а як то остався там, то й вчився. Деякі й школи закінчили. Все в домах були такі. А отих дуже багато погинуло тоді, дуже багато позамерзали. Зима ж зимна в Києві. Що же то вони в отих, як називаються, в теплих, не все ж там помістяться. І маса находила замерзщих. Страхіття! Нещасні діти!

Пит.: Як довго йснувала церква?

Від.: Церква, знаєте, по різному.

Син свідки: Ти пригадуєш коли руйнували?

Від.: Так! Так!

Син свідки: А наша бабця Людмила навіть в в´язниці сиділа за церкву.

Від.: Ну так! От бабця в в´язниці сиділа. Ото двоюрідна сестра чоловіка. Вона була так як тут сестрицтво. Знаєте? Вона працювала в сестрицтві. Її арештували, й вона два роки просиділа.

Син свідки: За релігію.

Від.: За церкву, за релігію.

Син свідки: А скільки їй років тоді було?

Від.: Не знаю. Но старенька була. Вона старша папи була.

Син свідки: Ну, років 60?
Від.: Так! Напевно. За 60 може бути. Так!
Син свідки: Братський монастир.
Від.: По–моєму папа там робив. Ні! Не Братский...
Син свідки: Грецький.
Від.: Грецький, так, так. Там таку то церкву завалили, то там зарубали, то закрито, то в таком запустенні. Потім на Соботці де тітка чоловіка жила так там напроти була церква святого Миколая і великий цвинтар. Там всіх священиків ховали. Все знесли, все знищили, побудували такий барак і стали овочі продавати. Лавку таку з дошки з чимсь таким. І так потрохи. Так! І зараз руйнують. Я ото читаю в часописі, також там зараз нищать церкви.
Син свідки: А в Печерській Лаврі — Миколаївський знесли?
Від.: Так! Миколаївський.
Син свідки: Ну там де ті діти жили.
Від.: Так!
Син свідки: Іще ця церква називалася „військова."
Від.: Там двоє було. Там де Аскольдова могила — малого Миколая, а та рахувалася Більшого Миколая. Там рахувалася військова. Здається військовий священик там служив. А тут де Аскольдова могила так там всіх монахів повиганяли, церкву закрили. Я не знаю, бо я там ніколи не ходила, але знаю, що там оті келії заселяли. Там вже люди жили.
Син свідки: Ну а монашка ж приходила просити в бабці.
Від.: Ото чоловічий монастир. І ота Аскольдову могила гарна була. Я була в Італії на ...
Син свідки: Кампо Санто.
Від.: Кампо Санто. Не можна порівняти. Така красота була біля Аскольдової могили. Такі там пам´ятники чудові.
Син свідки: В Києві.
Від.: Разучо гарна була. І цілком зруйнували. Там Аскольда й Дира могили були — там так зробили павільйон такий. Там оркестра й музики грали. Там був сад для гуляння — все було знищане. А на дорозі с той страни де дорога йшла до мосту так там просто було навалено.
Син свідки: Пам'ятників з мармуру.
Від.: Отих пам'ятників із мармуру. Маси. Потім вони будували доми такі для дерпавних установ, і з того мармуру робили сходи, підвіконики, й отаке.
Пит.: Чи Ваші діти ходили до школи тоді в 33–му році?
Від.: В 33–му році? Так! Ходили, так.
Пит.: Чи ходили до російської чи української?
Син свідки: Один до української ходив. Двоє...
Від.: Один, так!
Син свідки: Так, до української.
Від.: До українской діти ходили, доїжджали.
Пит.: Ще були українські школи?
Від.: Була, була українська.
Син свідки: А я вже в російську ходив.
Від.: Ти в 33–му? Ти ходив?
Син свідки: Ні! В 33–му не ходив.
Від.: Не ходив! Ти же малюсенький був. Вони ходили до українскої школи. Була школа українська.
Пит.: А як довго? Як учили? Чи вони...?
Від.: Весь час я була.
Син свідки: Як ми кінчали все менше й менше було.
Від.: Українські існували поки не закінчили.
Син свідки: Одна була.
Від.: Так, так. Одна була. І він закінчив вісім кляс і пішов в інститут.
Син свідки: Ну, так, а останнє були російські більше.
Від.: Українска одна, одна російска.
Пит.: Що Ви можете сказати про владу тоді в Києві?

Від.: Я так налякана була від того як більшовики перше повстання зробили, й так досі боюся.

Син свідки: То злодії та й все.

Від.: Налякана й досі боюся. У 20–ім році, ми втікли. Тікали ми певно, так до білих ми хотіли бігти. Якось би устроїлися, як би не отой офіцер до нас зупинився. Я думаю, що його комуністи ... напевно він втік при кінці. З одного в друге місто й ніхто його не прийняв. А ми були в церкві з двоюрідний сестрою. Ми, здається, що це була Паска й ми поверталися і жахнулися, що він прийшов а крім цих...

Син свідки: Юровських...

Від.: Юровських нікого не було. А вони були обоє партійні. Ми не знали. Вона мовчала, а потім уже коли прийшли поляки, вона стала говорити, що вона...

Син свідки: При більшовиках?

Від.: При більшовиках, коли поляки відійшли — більшовики вже основалися, вже більше не відходили. Вона стала тоді говорити, що її чоловік ворог, участвувал в екзекуції монарха. І ото вона стала, донесла напевно на цього генерала, що винесли на розстріл, а потім наговорила на нас. Може хотіла нашу кімнату й речі забрати, я не знаю. Ну, нам прийшлося бігти звідти. Я тільки вернулася в Київ в 20–му році.

Пит.: А що Ви можете сказати про Скрипника?

Від.: Нічого, бо я не чула про Скрипника.

Пит.: Чи люди між собою говорили про нього? Що вони думали про нього? Нічого?

Від.: Ні! Ні! Не скажу вам нічого.

Пит.: А Постишев?

Син свідки: О про Постишева ти можеш сказати.

Від.: Про Постишева я вам скажу. Щось його все розсвалювали, що він постановив, наприклад... Автобус їде повнісенький. Так він добився, що вагітна жінка — пропускали її з першого. Так не взаді де сідали, а значить ... і дітей, дітей і ота обоє там уже так кричали, й я чуть не попалася. Я прийшла з Союза, я брала в Союзі марки й мені приносили, ті союзні карточки, й я наклеювала марки.

Син свідки: Розкажи що то Союз, то *Union.*

Від.: *Union*, *union*, так. Я прийшла й висів там завжди великий портрет Соколова. Я то приходжу — його нема. Я тільки рот розкрила та хотіла спитати де ж той портрет. Я не знаю. Щось мені рот заткнуло, що я нічого не спитала. А то хотіла спитати: — Так де ж той портрет?

Уже зняли! Мигом зняли й досі не знаю де він подівся. Нічого — знаєте, як будь–то б його не було. А як ви, особливо жінки й діти, говорили, що то він за них, значить, могли пройті з того ... з...

Син свідки: З передньої площадки.

Від.: З передньої площадки, щоб не були ... вагітні жінки, так...

Син свідки: Ну, а то що переслідування ж були тоді за Постишева.

Від.: Ну так! За всіх ото було вже. Потім я так і не знаю, що з ним, чому його. Я до цих пор не знаю що сталося.

Син свідки: Ну але вже дуже переслідували людей.

Від.: Ну людей переслідували, свого рота розкрили й сказали: — Ну а де ж той Постишев?

Син свідки: Так само попав.

Від.: Так само попав. Так, що я йому от... Взагалі він сказав ... мені б сказали: — А хто голова міста?

Подумали, що я знала? Я як ніби там і не була. Ніколи не знала, що чим. Знала, що там Сталін.

Син свідки: Не цікавилася.

Від.: Не! Просто не цікавилася. Я брала англійську мову, взяла курси поступила на курси й приходжу, а в нас осіб 40 було, дорослих певно, все кінчивши університет. З освітою тільки можна було поступити. Інженерів, мов, які хотіли англійску мову для своєї праці або що. Багато жінок, мужчин було.

Син свідки: Що там брали лекції.

Від.: Так! Я приходжу а там багато в нас комсомолок було. Кінчили школи. Вирішили англійску мову вивчати. Так і такий восторг. Який то там Папанін чи Панін.

Папанін! Я навіть й не чула. Думаю, Боже мій, що я певно забула все та й лице, але я навіть не знала, хто він то такий, куди він і так далі.

Син свідки: Панін.

Від.: Нічого мене не цікавило. Просто пройшла якби мимо, що мов нічого й до ціх пор. Хто Молотов, хто той, такий–то, я навіть не цікавилася і не знаю. Якщо б в мене почали б питати напевно, то на поталашку засадили б без всяких... Нічого не знаю! Я їх просто зненавидила зразу й нічого мені не цікавило ніколи. Я страх мала завжди. Страх!

Пит.: Чи люди говорили про голод після, скажім, 33–го року?

Від.: Про голод? О так!

Пит.: Що вони говорили? Що вони знали? Чому був голод?

Від.: Знали! Бо хотіли... Колгоспи...

Син свідки: Колективізація.

Від.: Колективізація. Багато же втікало людей і як то устроїлися і в місті. Багато молоді втікало. І оті безпритульні. А потім скільки засланих. У Святослава є приятель, який в Чікаґо зараз. Там так розбивали вікна зимою і забирали значить те...

Син свідки: На Сибір їх...

Від.: На Сибір їх. Отцу й матері ще ... а він втік і до дядька сховався.

Син свідки: Він і брат, і втікли.

Від.: І втікли.

Син свідки: А маму, тата й доню захопили.

Від.: Захопили.

Син свідки: І вони зараз на Сибірі й не мають права повернутися на Україну.

Від.: Донька померла.

Син свідки: Донька померла, а мама з татом вижили, але без права повернутися на Україну.

Від.: Так! Так!

Син свідки: Брат який так само втік й вони у дядька ховалися. То ж сталося так, що коли війна була, він був солдатом. Війна закінчилася, він живий залишився, а другуй брат в Америці. І він був в американській армії, був в Корейській війні й потім знайшов своїх батьків і висилав їм пакунки. І їм висилав чи одежу чи що, й вже в 46–му ... і той повернувся з армії але немав навіть доброго одягу. І цей брат йому посилав. Ну, от і таке було, що навіть вже після війни він сказав: — От, каже, брат привіз нам небо. В Сибірі не було неба.

Від.: Тоді два кіло продали, а два собі залишили. А це не було в 46–му, йще не посилали пакунків.

Син свідки: Ні! Ні! Ні! Це було в 50 ... я думаю, що в 63–му чи 64–му. Але ж вони жили на Сибірі. Їх як заслали тоді з 30–го року, тоді коли колективізація була, так вони й залишилися за Уралом десь там.

Від.: Так! І Микола прислав батькові на одяг, а то так каже він: — Десять років чи скільки пройшло...

Син свідки: Після війни.

Від.: А він ще немає одягу. Той самий військовий, бо немає змінити. Так він йому віддав.

Пит.: Чи люди сказали, що цей голод був, щоб знищити український нарід? Чи люди знали, що це був просто проти тих, що не хотіли йти до колгоспу?

Від.: Більше говорили, що не хочуть іти в колгоспи.

Син свідки: Колективізація.

Від.: Колективізація була. Це був штучний голод, що спеціялно устроїли. Що наприклад Москва й досі не знала, що Україна в такому стані була. Що голод...

Син свідки: І тато ж присилав їжу звідти.

Від.: Ну так! Кому він міг сказати?

Син свідки: Ну так, ну так! Він нікому не говорив.

Від.: А там люди не знали. Навіть так сказати так і не вірили.

Син свідки: Не вірили! Так.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Син свідки: Мама розкажи! Та так же!

Від.: Так! Ось навіть я була в Бразілії, коли сусідку мала. Її захватили німці, коли вже війна...

Син свідки: Ти просто скоріше говори.

Від.: Так вона попала на працю. Німці захватили. Вона вийшла з села свойого за хлібом, хотіла дістати. Бо хліба не було. А в неї дівчинка була п'ять років, що з бабкой оставила. А повернутися вона не могла. Німці захватили й послали. Молода жінка й її послали на працю. І після праці вона то...

Син свідки: В Бразилії вже.

Від.: В Бразілії вже була. І вона казала. Переказувала про своє життя, про доньку свою. Вона вже одружилася і двоє дітей мала. І розказувала, що голод був. Каже: —А мою сестру з'їли. Сказали! З'їли! Напевно вмерла й не похвалили. Так як було в Ленінграді, такий голод. Також багато було. Люди з глузду сходили як були голодні.

Син свідки: Ну вона вижила, бо вона працювала на залізниці.

Від.: Та була в селі...

Син свідки: Та в селі.

Від.: А вона була в Росії.

Син свідки: А! В Росії. Та була в Росії. Так! Так! А та на Україні.

Від.: А та на Україні. Вона також з України. Вона одружилася і жила в другому місті. Не на Україні. Ось так там говорили, так. І вона говорила: —Боже! Що сталося. Як знищили нарід і як все зруйнували. Оставили це більш ледачих робітників, а всі, які справді працювали, то вони повиарештовували, позасилали.

Син свідки: Ну так. Але це значить простили їй. А ще ж говорили, що й було багато людоїдства.

Від.: Так! Людоїдства було.

Пит.: Ну я думаю що то все, якщо Ви не маєте щось більше сказати.

Від.: Ні! Ні! Я тільки подумаю, що то може бути тяжко сказати.

Син свідки: Я бачу —мама впаде, впаде. Змучилася.

Від.: Змучилася. Змучилася вже!

Case History SW47

Oleksander Merkelo, b. October 20, 1913, village of Kolodiaz'ne, Dvorichna district, Kharkiv region, son of a middle peasant. During the famine worked on state farms in his home district, until 1934 when he moved to Kharkiv. Narrator stresses the movement of ambitious active youth to the cities for education and work in the 1920s. The village church was closed in 1926. Narrator describes an early *radhosp* which existed on a former estate in his area in the 1920s. In 1928 the village was divided into kulaks, middle–peasants, and poor peasants: "this was the beginning of the planned murder–famine (*holodomor*)." Grain seizures also started in 1928, usually led by an outsider, who mobilized local *aktyv* and illiterates. There was hardship already in the winter of 1930–1931; in 1931–32 there was widespread hunger, with people swelling up and some deaths. By the spring of 1932, almost all the farms had been collectivized. "The 1932 harvest was just carried from the threshing room to the grain storage points — often it was stored under the open sky, got wet and rotten from the rain." Collective farmers got little or nothing for labor days, and law of August 7, 1932 threatened them with imprisonment for pilfering food. The famine already started in the fall. People at first subsisted on garden vegetables, but that ran out in early winter. Dead bodies appeared along streets and roads. Homeless children wandered from village to village; either someone took them in or they died. Alcohol and tobacco remained available throughout the period. In the spring of 1933, dead bodies had to be picked up by wagons daily. Victims were poor and middle peasants, because there were no kulaks left. At this time narrator's mother travelled to Belgorod, finding that there was adequate quantities of bread available there. Several of narrator's acquaintances were arrested in 1937 during the Terror. Mr. Merkalo's briefer public testimony before the Commission was published in the Commission's *Second Interim Report*, pp. 14–19.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім'я і прізвище.

Відповідь: Олександер Меркело.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: День народження 20–го жовтня 1913–го року.

Пит.: А де саме?

Від.: В селі Колодязьа, Дворічанцького району, Харківської області. То була Слобожанщина, коли після нападу турків і татарів на Україну ті землі були спустошені і пізніше було населено всякими людьми, хто тільки бажав приїхати. Так що навіть наше село, як я пам'ятаю, називалося Слобода — але село. І там, значить, поселилися мої предки. Хто мої предки? Я Вам точно не можу сказати, але, значить, моє прізвище не є оригінальне українське. Часом мене люди питають, навіть діти питають: — Тато, якого походження ми є?

Ну я пригадую, що колись мій дід казав, що його прадід походив з греків. Ну, а в цьому році був надзвичайно цікавий випадок — чому я про це й говорю — мій син був у Німеччині, в Голяндії, в Англії, по праці і от, коли він зустрівся в Німеччині з однією особою, він каже: — Слухай, що то в тебе за прізвище? Я знаю в Голандії село таке Меркел.

А він зацікавився й поїхав у те село. І то дійсно є таке село Меркел, там в тому селі живуть люди — Меркели. Ну, між іншим, маю тут одного знайомого голандця і пішов до нього й запитав його: — Чи ти знаєш в Голяндії таке село Меркел?

—О, каже, знаю!

Ну, я йому кажу, що то можливо з України приїхали в Голяндію, або з Голяндії на Україну. Він мені розповідає, що за царя Петра І–го дуже багато голяндців він найняв для будови фльоти, то, можливо мої предки були з Голяндії, але, значить, зукраїнізовані й так далі. От це все, що я можу сказати про себе.

Пит.: Добре. А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни. Але мій дід по матері, то були кріпаками. Але родина по батькові, то вони були міське населення. І коли, значить, як я вам говорив перед тим, населялося — вони приїхали десь з півдня України на Слобожанщину, бо тоді ті землі заселялися. А за тих часів, що я вже пам'ятаю, то вони займалися сільським господарством, а дід був по фаху колесник — робив спеціяльно колеса для панів, значить, для їхніх екіпажів, такі дуже елеґантні колеса.

Пит.: Дуже цікаво.

Від.: А я обобисто, значить, юнацькі роки провів у селі, потім поступив у сільсько–господарську школу, а пізніше, як я буду потім говорити яка то була трагедія з тим, пізніше я поступив на працю і взяв фах бухгальтера, я поступив учнем в контору, потім, значить, студіював літературу й вже перед війною, я працював бухгальтером у так званому радгоспі, не в колгоспі, а в радгоспі — в державному радянському господарстві. Ще щось цікавить?

Пит.: Коли Ви лишили, залишили село?

Від.: Своє село я залишив у 34–му році, переїхав сюди близько до Харкова, працював в околицях Харкова в радгоспі.

Пит.: А перед тим, чи Ви ще жили з батьками?

Від.: *Well*, мій батько не повернувся з Першої світової війни, й мати вийшла заміж за вдівця і ми так жили — трохи я жив у діда й баби, трохи я жив у вітчима, бо вітчим мав дуже велику родину, а дід і баба мене потребували часом допомагати їм у господарстві.

Пит.: А скільки десятин землі було?

Від.: *Well*, за тих часів, скільки я пам'ятаю, то всі селяни мали землю абсолютно однаково, в залежності скільки він має родини. І в ті часи, як я пам'ятаю, то не було таких, що мали дуже багато землі, або дуже мало. Земля була по революції поділена порівно на тих мешканців, що жили в провінції. Ну, ще якісь питання?

Пит.: Так. Але якщо Ви не хочете чекати, що Ви маєте, то може відповідали б?

Від.: Ну, *okay.* Отже, я вже Вам сказав своє прізвище, де я народжений, хто я є і так далі. Але часом люди свідчать про голод з часу вже діючого голоду. Я вважаю, що для історичної ясности ту подію треба почати раніше, хоч короткою інформацією так, як вона залишалася в пам'яті й почуванні того часу. Дореволюційного життя в Україні я не знаю, бо на початку революції мені було чотири роки. Кінцеві роки революції і громадянської війни та перші роки по закінченні боротьби 19–го, 20–го років пам'ятаю, бо вже ходив до школи. Сільське господарство було зруйноване, в селян забрані коні, або замінені коні на каліки, як голівна тяглова сила на польових роботах. Селянські, а особливо поміщицькі землі, відповідно не оброблялися, школи працювали на добровільній праці вчителів, без жадної оплати й ото без підручників, паперу й олівців, і так далі. В крамницях не було жадного краму, навіть сірників, добували вогонь кресалом. Знаєте що то є кресало? То є такий шматок заліза й такий камінь і то його били й воно давало йскру, й то запалювали. З початком проголошення НЕПу землю було розділено порівну на особу в родині. Ліпші поміщицькі маєтки були залишені за державою, як радянські, як радгоспи, відновивши господарську діяльність при домопозі держави.

Від.: Хто перше пішов до радгоспів?

Від.: Ви не змішуйте — радгосп то є державне господарство. А колгосп, то колективне господарство. Отже, до революції було, що частина тих поміщицьких маєтків, які залишилися за державою, а частина — гірші, які не мали відповідних будівель, то розподілені між селянами. Отже, близько коло нас був один дуже багатий маєток, який залишився, як державне господарство.

Пит.: А хто робив?

Від.: Наймені робітники, службовці і так далі. Отже, я тут і говорю, що ліпші поміщицькі маєтки були залишені за державою, як радгоспи, то є радянські господарства. Відновили господарську діяльність при допомозі держави; держава дала гроші, держава давала машини й так далі. Одноразово було дозволено приватню торгівлю, дрібні виробничі підприємства, майстерні, млини й так далі. Селяни, без державної допомоги, взялися до праці всіми доступиними засобами, включно з ручною працею. За пару років сільське господарство навіть помітно відроджувалося: забур'яніли поля, бо поля були зарощені землею, вони не оброблялися — обернулися в лани пшениці, буряків і

соняшників. Доводилося і мені босоніж топтати українську родючу землю і колоти ноги стернею, бо ви собі це не можете навіть уявити як це босими ногами ходити на полі, але я ходив. Працьовитіші селяни збагачувалися, купували складний сільсько—господарський інвентар, з американським включно, тоді були дуже поширені американські косилки *McCormack*. Млини, майстерні, вироби широкого вжитку, торгівля пішла в рух. В крамницях з'явився крам і вже не було мови про недостачу харчів, чи краму першої необхідності. Школи розпочали, довелося українізуватися, бо всі дореволюційні учителі були з інтелігенції, яка навіть не знала, не вчила української мови. Молодь на селах активізувалася, були й комсомольські організації, але вони не мали якоїсь активної політичної діяльності, в більшості займалися ліквідацією неписьменних старших людей, організували аматорські гуртки самодіяльності, скажімо, співу, музики, драматичні гуртки, спорту, навіть робили деревонасадження на селах. То були діти місцевої інтелігенції і в більшості діти селян. Частина активної молоді вступала в середні й вищі учбові закалди, й ніхто в них не питав суспільного походження, бо то були робітничо—селянські діти. Назагал, селянство було задоволено й жодної ворожнечі до радянської влади не було. Чому я це підкреслюю, бо часом в газетах пишуть й навіть в словниках є, що то вороже ставилися до радянської влади. Не знаю, як в інших місцевостях, але в нашій місцевості того я не замічав. Покривджених селян було, можливо, і або дві відсотки, які до революції мали більше землі, як їм належало тепер по розподілу — то була дуже невелика кількість тих селян. Поміщиків і багатих промисловців у ті часи не було, але недовго було, я б сказав, щасливі роки для України. Вже в 26—му, 27—му році приватна торгівля, підприємства, майстерні, млини, самоліквідувалися через непосильні податки, як засіб примусової ліквідації, держави. Держава нікому не сказала: — Ти закривай свою крамницю, або закривай свою фабрику — а лише накладала величезні податки, які не в стані були заплатити й вони самоліквідувалися. В 28—му році розділили селян на куркулів, середняків і бідняків. До перших — трудівників було вороже ставлення держави, а за нею — біднота, якій влада ніби симпатизувала. В дійсності то був бездарний, ледачий прошарок села, що не в стані був, на дарованій землі, придбати навіть харчів для себе. Куркулі й НЕПмани були позбавлені виборчих прав і дехто говорив: —Тепер на зборах нам можна лише свистіти —бо їм не вільно було говорити й не вільно було за когось голосувати. То й був початок запланованого голодомору: їм важно було розділити селян, зробити ворожнечу між самими селянами. Таким чином, не кулаки й НЕПмани були ворогами держави, а держава зробила їх ворогами.

Пит.: А Ваші батьки —хто вони були?

Від.: Я дійду до того йще. Мені, 16—річному хлопцеві, було незрозуміло й боляче таке ставлення до трудового селянаства, тим більше, що мені довелося в цей час покинути сільсько—господарську школу через розбиття і грабунок родини. Фактично я був сиротою, бо батько не повернувся з війни й мати вийшла заміж за вдівця, який за НЕПу мав маленьку крамницю в селі й сільське господарство на хуторі. Крамниця то була дуже маленька, можливо, трошки більша, як наш '*frigerator*, бо то була в одній кімнаті й то були такі необхідні товари для села, як мило, сірники, там трошки мануфактури, шкіри, тощо. До речі, не пригадую до якого року, десь 26—го до 28—го, в селі велично святкували день жовтневої революції сьомого листопада, з демонстрацією і співом „Інтернаціоналу." Вже почалося розкуркулювання і той „Інтернаціонал" вже не співали, бо фактично появилися „і гнані і голодні" тут же на селах. Отже, як я вам згадував, що я мусив покинути школу, й моя особиста трагедія розпочалася ще в 29—му році, коли я вимушений був покинути агрошколу й повернутися в село, маючи 16 років. В час НЕПу мій вітчим мав маленьку крамницю в селі Колодяжна й господарство на хуторі „Другий Восьмерник," де було 12 господарів, діставши подушний приділ землі після революції. Під тиском великих податків, як засіб ліквідації НЕПу, крамницю було закрито ще в 26—му році. Господарство з економічних мотивів було розділено в 28—му році, то зробили такий навмисний розподіл, щоб зменшити те господарство. Я з мамою та двума меншими братами залишилися в селі, та ще рік господарювали в супряжці іншого одноосібника, бо мали лише по одному коню. Родина вітчима, що складалася з чотирьох дорослих дітей, і сам вітчим виїхали в різні місцевості в пошуках праці, а їхня частина господарства забрана до колгоспу, що організувався в сусідньому хуторі. В цей час шаліла колективізація і високі норми хлібоздачі та розкулачення. З урожая 33—го року ми не могли виконати хлобозаготівлі, бо частину врожаю колгосп забрав у снопах з

поля, що приобрахунку з сільрадою до уваги не приймалося. В результаті, в нас зроблено так зване „безспорное изъятие", як тоді називали, тобто насильно забрали все зерно. З труднощами пережили ми зиму 30–го до –31–го років. Крім цього, ще наводив жах вивіз „розкуркилених" на Сибір. В зимові морозні ночі, з плачем дітей і голосінням жінок, вивозилися цілі родини до залізниці, вантажилися в товарові вагони й цілими ешелонами відправлялися в Сибір в нетоплених, дощенту набитих вагонах. Частина з них не витримала холоду й голоду й по дорозі померла — їх викинули в сибірські сніги. Про це розповідала нам жінка, якій пощастило втекти з дороги, наша знайома з хутора Другий Основник не пригадую її прізвища. Решта — ніколи не повернулася і там загинула в тяжких муках і в жахливій праці на лісо–розробках і будівлях. Пригадую собі ті родини, що були вивезені: то були — Рогові, декілька родин, Посохові — дві родини, Полтавці, так називався хутір — чотори родини, Сокирки й дехто інший. Село завмерло — не чути було пісень, гавкання собак, кукурікання півнів та припинилися всякі весілля. Інших, так званих куркулів, виганяли з хат, майно передавали колгоспам, а харчі й хатнє устаткування грабувалося, грабував актив. До колгоспу ми не пішли, а про далі господарювання не могло бути речі. Решту нашого майна було забрано до колгоспу, півхати, де в час НЕПу була крамниця, забрано під контору кооперативу. В другій половині хати нам дозволено було жити, як сиротам, бо мій батько загинув під час війни і в революцію не повернувся — невідомо де й коли загинув. Також дозволено користуватись городом, що був при хаті. Весною 31–го року я поступив на працю в радгосп в Нікольській, що був сім, вісім миль від села, як учень в контору й після певного часу діставав харчовий приділ на родину — то й було джерело нашого йснування, при допомозі городу. Уже в зиму 31–го, 32–го років багато в селі голодувало — були пухлі, були випадки смерті. Помер з голоду мій дядько Антон, середняк, добрий господар, але за те, що не захотів іти до колгоспу, був вигнаний з хати, все їстивне забрано. Згодом помер дід Михайло на полі, йдучи від доньки. Мерли родичі та знайомі. Якого, декого я влаштував на працю в радгосп. Сумно й прикро було дивитися, як вони мучилися, поївши харчів, а дехто помер. Бригади по хлібозаготівлі часом турбували мою маму й забирали харчовий приділ, що удавалося мені повернути, вже переполовинений, преставляючи довідку, що то є законний приділ на праці. Бо я Вам мушу сказати, що коли я працював в радгоспі й, порівнюючи з селом, то зовсім величезна різниця була. В радгоспі не було цих репресій на робітників і я там більш–менш жив спокійно — діставав платню, діставав приділ харчів — невеликий, але, значить, міг якось прожити. Але в селі то був жах, що мені, тоді 16–літньому юнакові — я просто не розумів, не розумів що то робиться, розумієте. Таким чином, коли я просто не розумів, не розумів, що то робиться, розумієте. Таким чином, коли я приїздив до села, то я від'їздив дуже знервований і не міг нічого зробити, крім, помогти матері відібрати ті пауки, що я привозив. Навесні 32–го року майже всі господарства були в колгоспах, активна молодь в час НЕПу, включно з комсомольцями, покинула село ще на початку колективізації. Колективізовані коні, як основна тяглова сила, по причині невідповідних приміщень і недостачі кормів, була виснажена — багато з них загинуло — і до праці на полі мало придатна. На польові роботи пробували використовувати індивідуальні корови, які, не дійшовши до праці, по дорозі лягали й не було з них ні праці, ні молока. Урожай 32–го року просто з–під молотарки вивозили на зсипні пункти — часто зсипалося під відкритим небом, мох і гнив від дощу. Колгоспникам видавалося дуже мало, або не видавалося зовсім на трудодні. Таким чином, як я вже казав, різниця між колгоспом і радгоспом та, що в радгоспі люди діставали якусь платню, діставали якісь харчі, часом появлялися в крамниці якийсь крам, а на селі в крамницях не було майже нічого, колгоспиникам не платили ніяких грошей, на трудодні видавалося дуже мало зерна й навіть на ті родини, які мали багато дітей, вони мусили голодувати, бо в колгоспі варили їжу на полі й давали тим, що працювали. Таким чином, сільське господарство було зруйноване більше, як було зруйноване після революції й війни. Колгоспиники працювали без жадної оплати від сходу й до заходу сонця, босі й одягнені в лахмітті, бо в крамницях нічого не було та й купувати не було за що. Сьомого серпна 32–го року вийшов закон „про розкрадання державного майна." який достосували до колгоспиників, що збирали колоски й картоплю на колгоспиних полях після збору урожаю та засуджували їх на декілька років ув´язнення. Вже з осени 32–го року шалів голод, люди харчувалися городиною. З початком зими зменшилися запаси городини й люди

домішували до хліба полову, мелену кору й гілки з дерева. Появилися на вулицях і дорогах мертві й блукали діти. Вимирали цілими родинами, були випадки людоїдства. Вітчим, повернувшися з Кубані, вже з паспортом, забрав родину на місце нової праці, покинув село. Нове моє місце праці було недалеко й я кватирював у колгоспній родині в сусідньому селі Кам´янка, що складалася з трьох осіб. Одного разу, весною 33–го року, вже старша господиня турбується, що нема доньки й сина з колгоспної праці, а вже було темно й дощ. Нарешті прийшли, син мовчки щось поїв і пішов спати, донька мокра, змучена, знервована, розплакалася і розповідає, каже: —Гади! Приїхав якийсь агітатор з району, зібрав колгоспників з праці у колгопну стайню, бо був дощ, і тримав їх з–дві години, нахабно брехав як гарно тепер живеться в колгоспах, як колгоспи розвиваються і так далі.

Коли колгоспники стали питати: —Чому нам не видають хліба на трудодні й чим ми маємо харчуватися, він люто погрожував, що чує голоси „підкуркульників" і що „Вам же дають їсти на праці." Колгоспникам на праці варили якусь їжу —діти й старі їх не цікавили. На агітаційних зборах були присутні голова колгоспу, голова сільради й молодий учитель на прізвище Оранський. Школи майже опустили, діти виснажені, деякі пухлі навіть не могли ходити до школи. В деяких школах варили дітям якусь дуже бідну юшку і цим приваблювали дітей до школи. Появилася народня творчість, діти співали: —І горілка в нас є, батько ще принесе, та це горе, що хліба нема.

Треба сказати, що горілки й тютюну та цигарок в так званому СРСР ніколи не бракувало. А горілку, як Ви знаєте, гнали з зерна. Учителя Оранського я особисто знав, він брав участь у всіх кампаніях —примушували й одного разу він сказав мені: —Ти щасливий чоловік, відсидів за рахівницею вісім годин і тебе на жадні кампанії не примушують, а я мушу брехати колгоспникам, брехати дітям, що щасливе дитинство в Радянському Союзі й так далі. Цієї ж весни він застрелився з пістоля, що йому дозволили брати в поштовій конторі. Все це було в сусідньому селі Кам'янка, де я жив у колгоспній родині. Навесні 33–го року плодюча українська земля вкрилася трупами. Навідувався я часом у своє село, бачив, як спеціяльні бригади збирали трупи по селу, родичі розповідали й знайомі розповідали хто помер. То були переважно середняки й бідняки, що не пішли до колгоспу та колгоспники, бо „куркулів" уже не було —вони вивезені на Сибір, а частина влаштувалася на фабрики в промислових містах. З часом, після довгих і тяжких митарств, мали ліпше життя, як у колгоспах. В 34–му році, після прогресу на праці, покинув і я свою місцевість і виїхав до Харкова. В час розкулачування, колективізації та хлібозаготівлі 31–го до 33–го років по селах були розіслані з Москви так звані 25.000–ники. Це мобілізовані найжорстокіші комуністи Москви, Ленінграду та інших міст Росії, добре вгодовані, добре одягнені, вони діставали з Москви спеціяльні пачки з харчами, одягом, ласощами і так далі. Мали спеціяльне завдання, необмежену владу й озброєні були. Мобілізувавши навколо себе місцевих малописьменних комуністів, бідноту та злочинний елемент, виконували план народовбисвства. Крім того, на Україну були надіслані Молотов, Каганович та Постишев. Здригнулося серце й отверезів розум українських комуністів, що були в уряді й на місцях та не здригнулося серце в Молотова, Кагановича і Постишева, й 25.000–ників —вони знали, що приїхали на Україну для виконання пляну вивозу селян на Сибір і умертвлення заплянованим штучним голодом українського селянства. Багато з них нагороджено орденами за виконання особливо важливого державного завдання. Українські ж комуністи, разом з українською інтелігенцією, були ліквідовані шляхом розстрілу або безповоротного заслання на Сибір. Скрипник, Хвильовий, а пізніше Любченко покінчили життя самогубством —від страху перед владою, чи з сорому перед своїм народом. Штучний голод на Україні 32–го, 33–го років заплянований і здійснений московською інтернаціональною владою, умертвивши близько 7.000.000 селян. Взялися в одне, в велике кільце —заплянованe знищення українського народу, що тяглося від початку революції 18–го року аж до сьогодні —то є великою таємницею про дійсні мотиви й дійсних винуватців небувалого в світі злочину. Безперечня річ, що складати вину на українську бідноту та на українських малограмотних комуністів є абсурдом. Винуватець злочину є московський інтернаціональний уряд, якщо його можна назвати урядом, якому було б місце на Нюренберзькому процесі, разом з гітлерівськими злочинцями. Хочу я іще зауважити таку річ: куркулі є звичайні селяни й після революції, всі селяни діставали норму землі в залежності від кількості членів родини і жадних багатіїв —експлуататорів не було. В здібніших, трудолюбивших селян

були господарства ліпші, або в залежності від складу родини, були більші. Часом бідніші селяни, що не в стані обробляти приділену землю, наймалися до ліпших господарів і були вдячні, що мали де заробити харчі й одежу. В час НЕПу ніхто не голодував на селі. Були випадки, що дореволюційні наймали, отримавши землю після революції, були добрими господарями й підпадали під
„розкуркулення." Поділ на куркулів, середняків і бідняків — це метод влади ділити населення, щоб вони ворогували. Двадцятип'яти тисячники, і Молотових, і Кагановичів мало цікавило хто куркуль, чи середняк — вони добре знали, то всі селяни, вони мали завдання: на певній території скільки має бути вивезено на Сибір, а скільки мало померти з голоду. Їх хліб менше цікавив, їх хліб менше цікавив, ніж виконати плян народовбивства. Роля місцевого активу в пляновому народовбивстві була теж жалюгідна. Здібнішим дали сяку–таку працю в колгоспах чи радгоспах, решта примушені працювати в колгоспах без жадної оплати за жалюгідний приділ зерна. В 34–му році, вже маючи більш–менш добру й платну працю, я повернувся, приїхав відвідати наречену в своїй місцевості, теперішню дружину, й зустрів на залізниці одного з активістів, який забирав у мене хліб в 30–му році, то був Гаврило Шевченко. Він сидів на лаві коло залізничного двірця, зодягнений в лахміття, босий і брудний. Я, пройшовши коло нього, зайшов у залізничний двірець, а коли повернувся, то він від сорому зник. Ну оце приблизно й все, що я міг Вам сказати про ті часи в нашому селі.

Пит.: Добре. Я маю деякі питання.

Від.: Прошу дуже.

Пит.: Як часто ті бригади по хлібозаготівлі були?

Від.: *Well*, то була така справа, що під час колективізації, яка началася приблизно в 28–му році, частина записувалася в колгосп, то ті більш–менш, наклали їм хлібозаготівлю, вони виконали й їх не турбували. Але ті селяни, що не пішли до колгоспу, їм наклали хлібозаготівлю, вони виконали, а потім дали додатково. Як хто виконав, то давали ще додатково, а як дали додатковий приділ, і він не міг виконати, то до нього приходили ті бригади, забирали все те, що вони знайшли, шукали хліб в стодолах, шукали хліб на городах — все те скопували. Звичайно, якщо в когось знайшли захований хліб, то його або розстрілювали або висилали на Сибір. В усякому разі, то до в'язниці виганяли з хати абсолютно, забирали той хліб і присуджували йому в'язницю, але видно „розходували" таких там. Бо то тягнулося, оці від хлібозагатівлі, приблизно два–три роки, коли, значить, вже селяни пішли до колгоспу, то вже в них не могли дошукатися хліба, бо то все збиралося зерно до колгоспу й хліб за податком вивозився.

Пит.: А хто належав до тих бригад?

Від.: *Well*, наскільки я пригадую, то весь час на селі були представники, оці 25.000–ники, прислані з Москви. Крім того, присилався вже актив із району, такі відповідальні партійні працівники й вони взагалі наїжджали, як я Вам згадував, агітувати селян, мов „жити стало ліпше," в той час, як життя не було ліпше, але та агітація без кінця була по радіо, в газетах, розумієте, що такий то колгосп росте — агітація без перестанку була.

Пит.: Чи вони використовували селян?

Від.: Так, на селі мобілізовували місцевий актив, комуністичний місцевий актив. Але справа в тім, що я Вам казав раніше, що під час НЕПу були комсомольські організації, але ті організації не мали якогось політичного активу, вони займалися ліквідацією неписьменності в селі, організовували гуртки самодіяльності, спортові гуртки, на деревонасадження; і ця молодь фактично з села зникла — частина пішла на виробництво працювати, частина пішла в учбові заклади, а це в час колективізації, то мобілізували ті низи села, які навіть активності не проявляли в час НЕПу, розумієте? Була частина з них комсомольці, а частина була просто бідні селяни, так, як я ото розповідав про Шевченка — він ніколи не був ні в партії, ні в комсомолі, а просто такий був бідняк. І вони його мобілізували для праці — він там дістав десь у „куркуля" чоботи, чи якийсь кожух і в тому ходив, задоволений. То були на допомозі — місцевий актив, переважно з бідноти, або злочинного елементу.

Пит.: А яка була влада в Вашому селі?

Від.: Ну то як сказати?

Пит.: Хто був головою в сільраді?

Від.: *Well*, головою сільради спочатку, перед колективізацією, був один із комсомольців за НЕПу — Чирков на прізвище. Але коли почалося оце „розкуркулювання," то він відмовився — вірніше, він не відмовився, а його зняли й призначили на те місце одного із бідняків — я не можу вам сказати, чи він був в партії, чи ні, але малограмотний, бідний селянин. Його призначили головою колгоспу, а потім приїхала зовсім посторонна особа, яка ніколи в селі не жила. Хто він такий я не можу сказати, бо я в селі не жив, але знаю, що дуже активним був, не пригадую його прізвища, один мій з учнів, з яким я ходив до школи. Ото цікава річ, що його брат, наприклад, був комсомольцем і він покинув, поїхав десь в учбовий заклад, але він ніколи ніякої активної участі не брав під час НЕПу, але став активістом якраз тоді — от не пригадую його прізвища — коли розпочалася колективізація в селі. Але то такий був, я б сказав, злочинний елемент. І до речі, в нього був приятель, син священика, але священик помер, мати його десь виїхала до старшого сина, а він так вештався в селі, не знаю навіть чому він не вчився, чи не пішов до праці, а якраз прилучився до такого злочинного елементу. Тепер, примушували вчителів, особливо молодих вчителів. Але я Вам скажу таку річ, що ті вчителі — вони були самі походженням із селянства й то їм та праця, як я Вам розповідав про цього Оранського — вона їх просто мучила. Він відмовитися не міг, значить, сказати, що „ні," то значить або попасти самому під репресію, під арешти. То він не мав іншої ради, як мусив пустити собі кулю. Але то з такою напруженістю він ішов на ту працю. Очевидна річ, що він не міг говорити в школі селянським учням, що щасливе дитинство в Радянському Союзі, де була скрізь рекляма в газетах, по радіо, коли він бачив перед собою трупи й голодних, спухлих дітей. Або йти в колгосп, до колгоспників й казати, що в колгоспі добре життя, як він бачив яке воно є.

Пит.: Як довго була церква в Вашому селі?

Від.: Церква в нашому селі була активна приблизно до 26–го року. В 26–му році стали перебої, бо ті священики, як пригадую, один молодий священик, покинув село й виїхав. І до речі, цього священика я в 37–му році зустрів у Харкові — працював бухгальтером у одній транспортній конторі. А приїздив до нас старенький священик, який жив навіть у мами й його викликали щотижня, він мусив іти 18 кілометрів у район, якісь там довідки, чи що — він пробув з–півроку й так само поїхав. Приблизно з 28–го року вже церква не йснувала. Але її не розбили, так вона існує, може, й до сьогодні, бо в 42–му році прийшли німці, я їздив в своє село, то ще застав церкву цілу.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: *Well*, на селі безпритульних дітей, я б сказав, що не було — вони або вмирали, або хтось їх брав до себе. А по містах в ті часи — по містах було досить багато. І можливо частина тих селянських дітей, які зникли з села й пішли до міста, можливо вони й наповняли ці безпритульні будинки. Бо по селах безпритульних будинків не було, а були по більших і менших містах.

Пит.: Ви казали, що були випадки людоїдства. Чи щось Вам відомо?

Від.: Так, у нас, в нашому селі був випадок людоїдства якраз з родини, з якою він колись працював у нашому господарстві, я не пригадую прізвища. Але мати й дочка з'їли свого чоловіка й батька. Її заарештували; я навіть бачив, як її вели до сільради, вона була напівбожевільна — що з нею сталося я не можу сказати, бо в той час я тільки наїздив у вихідні дні, приїздив до села, коли я працював у радгоспі.

Пит.: Чи можете сказати скільки людей померло?

Від.: То надзвичайно тяжко сказати. Можна тільки сказати скільки зникло людей. В нашому селі з околишніми хуторами зникло приблизно до 40 відсотків населення. Але сказати скільки з них померло, скільки виїхало з них, то я не можу сказати. Бо, як я вам розповідав раніше, то ці „куркулі," розкуркулені, ті, що не вивезені на Сибір розкуркулені, бо їх так — виганяли з хати, забирали майно і „йди куди хочеш." То частина з них поїхала на виробництво на Донбас, у великі міста, там влаштовувалася на працю. Бо треба сказати, що як люди приїздили на працю, то той, хто їх приймав, особливо на Донбасі й на новобудовах, мало цікавився якого вони походження — їх просто приймали на працю, деякі представляли якісь там довідки. Наприклад, мій вітчим поїхав шукати працю з довідкою не на себе, а на когось іншого. Ну, а коли вже людина влаштувалася на працю і дістала паспорт, то вона вже була більш–менш вільна, бо колгоспнику пашпорта не давали, а робітнику пашпорт давали. Я, працюючи в радгоспі, я пашпорт дістав нормально, без жадних тих перешкод. Я ж кажу, страшенно

була велика різниця у відношенні — в селах, де будували колгоспи, і на виробництві, скажемо, на шахтах, чи на будовах, чи в радгоспах, то зовсім інше.

Пит.: Чи був комнезам?

Від.: Був. Комензам був іще за часів НЕПу. То значить — Комітет незаможних селян — то ті селяни, які не мали тяглової сили, але, діставши землю, таким селянам держава допомагала, там давала насіння безкоштовно, але з того користі було мало, бо вони те насіння поїдали й так бідняки залишилися. Дехто з них були господарями–середняками, але цікаво, що були випадки, що бувші батраки до революції, які взагалі землі не мали, але були працьовиті, коли діставали цю землю від держави, то вони зробилися дуже добрими господарями, навіть під час розкуркулення їх розкуркулили, в той час, як він до революції був абсолютно батраком. Але, розумієте, він був здібний до праці, він у інших навчився як то господарювати, придбав якусь конячку, а деяким навіть допомагали селяни, й він зробився господарем. Були випадки, що ці бідні, значить біднота, що вони були бездарні, чи не хотіли працювати: наприклад, просто залишилася вдова після війни — після війни багато було вдів — і залишилася з двома, трьома дітьми — вона просто не в стані була обробити ту землю, то часом винаймала ту землю іншим господарям, там давали якийсь приділ. А були частина просто ледацюги. Я знаю в своєму селі в нас було двоє родин, які були здорові, і вони не могли придбати собі навіть харчі, ходили в найми, тощо.

Пит.: А чи були сількори, ті сільські кореспонденти?

Від.: Я б не сказав, що вони були. Часом наїздом приїздили з району, або з області. То в період НЕПу були такі, що приїздили з області, чи з якоїсь редакції. Наприклад, я пригадую в наше село приїздив навіть Остап Вишня — він жив у Харкові, а наше село було якихось 200 кілометрів — ну, приїздив Остап Вишня і заходив до клюбу села, до сільради й розповідав там гуморески свої. Так що багато з наших селян розповідали, що цікаво було.

Пит.: А чи були сексоти?

Від.: За часів НЕПу я б не сказав, що були. Фактично не було до кого доносити, але вже як почалася колективізація і розкуркулення, тоді сексоти вже були. Сексоти були абсолютно скрізь — були на праці, там, де навіть ви не можете собі подумати, що то є сексот. Бо мені особисто приходилося, як вам сказати, підозріло дивитися і мати кривду від тих сексотів, бо перед війною я перейшов в одне місце й на праці, викликало НКВД мене. Ну й питали мене такі речі, що, значить, ніхто з них не міг знати крім тих, що працювали в мене в конторі. Бо в мене в конторі працювало якихсь вісім людей. І хтось із тих людей був, напевно, сексотом. Бо приїздило НКВД і питало мене такі речі, про які ніхто не міг знати крім тих людей. І то сексоти набиралися, переважно, з тих людей, які мали за собою соціяльне походження, яке владі не подобалося. Наприклад, священиком був, або був багатий, або був під час НЕПу, мав якесь підприємство.

Пит.: А чи був спротив селян, збройне повстання?

Від.: Збройного повстання — такого в нашому селі не було. Але люди просто не хотіли йти до колгоспу. І вже коли то розпочалася агітація ще в 28–му році, чи що, бо то ще було так більш–менш добровільно, приїздили представники з району, робили доповіді — як то вигідно мати таке колективне господарство і так далі, що то були б спільні лани, можна використовувати великі машини, а в індивідуальному господарстві неможна. То були такі агітаційні збори, ну й — хто записувався, хто не записувався; селянам вільно було виступати, й так далі, їх не притисняли. А вже пізніше, скажемо, в 29–му, 30–му роках, то їх примушували тим, що на них накладали ту хлібозагорівлю, яку вони не могли виконати, забирали хліб силою і він вимушений був або йти до колгоспу, або залишатися, або вивезуть — більше виходу не було.

Пит.: А чи був у Вашому районі МТС?

Від.: МТС був. Майже по всіх районах були ті МТС — машино–тракторні станції. Вони, звичайно, допомагали машинерією колгоспам, але самі колгоспи не завжди могли їм оплатити. МТС було — то державна машино–тракторна станція, вона платила своїм робітникам гроші, скажемо, робітникам і службовцям, але ті гроші вони мусили взяти з колгоспів. Таким чином, колгоспникам не залишалося нічого, бо зерно здавалося державі по дуже дешевим цінам і то платили за ту машинерію МТС, а колгосп не діставав

нічого. Тільки й того, що МТСи були влаштовані з тією метою, щоб якось обробити ту колгоспну землю, бо колгосп був не в стані самі її обробляти.

Пит.: Як Ваша родина пережила голод?

Від.: Я ж вам кажу, що моя мати вийшла заміж і під час розкуркулення родина вітчима, поскільки вона складалася з дорослих дітей, виїхала на виробництво, включно з вітчимом. Вітчим взяв довідку в одного знайомого й виїхав на Кубань до брата й там влаштувався на якусь працю. Ну, в 34–му році вітчим повернувся, а решта працювала на Донбасі й один його син працював десь там. А родина — ми: я, мама й два мої менших братів, залишилися в селі — з сільським господарством ми нічого спільного не мали, а я пішов працювати в радгосп, діставав приділ харчів, таким чином ми вижили.

Пит.: Чи був торгсин у Вас?

Від.: Ні, не було, бо торгсини були в Харкові, я з ними добре знайомий, ще навіть я мав золотих 10 карбованців і там за них щось купив, якісь чоботи чи що, бо в торгсинах були всі товари, які ви тільки хочете — тільки треба було мати золото.

Пит.: А чи були пісні проти держави, які співали?

Від.: Пісень не було так, щоб співали десь відверто, але було дуже багато антирадянських анекдотів.

Пит.: Чи Ви пам'ятаєте якісь?

Від.: *Well*, я пам'ятаю і один із моїх приятелів — я його знаю ще з 32–го року, він був заступником директора харківського свинового тресту. То була дуже висока посада. І я його знав із 32–го року, коли я приїздив з радгоспу складати промфінплан — то є промислово–фінансовий план з радгоспу. Ну, й я так близько з ним не був знайомий, але я знав, що він був директором, на прізвище Давидов. Пізніше його — це було в 32–му році — пізніше його виключили, він дістав якусь партійну кару й його зняли з заступника директора треста й посилали директором в радгосп лікарських рослин, десь на півдні України. Ну, й то пройшло вже багато років, я вже перемінив декілька місць праці, відбув армію і в 37–му році я працював в одному з найбільших на Україні садівничих радгоспів ім. Любченка. Коли Любченко застрелився, то його переіменували на радгосп Горького й в 37–му році появився цей Давидов в цьому радгоспі. Коли ми з ним розговорилися, то що вияснилося — що його виключили з партії, а в 38–му році його заарештували. В цьому радгоспі ми працювали з ним разом. Ну, й коли він повернувся з арешту, то це було якраз в той час, коли Єжова зняли з праці, ну й в той час, як Єжова зняли з праці, то багато з тих заарештованих повернулося. Ну, й він розповідає, каже: — Ніякого обвинувачення мені не було, лише було — чи ти розповідав такий анекдот?

А коли він був іще в тому радгоспі, не можу сказати в якому то році, то він каже — Їхали ми на партійне зібрання в район (він був іще членом партії) то була ніч, дощ, брудно, знаєте, ну, й вони їхали підводою. І він каже: — Я розповів анекдот: Чому в Радянському Союзі немає м'яса? Кажуть, бо всі бики й барани вступили в партію.

Знаєте, й то пройшло декілька років і його, значить, заарештували в 37–му році, то тільки на допиті було таке питання.

Ну, були ще інші випадки. Ну був один такий випадок: один з моїх знайомих також був в той час заарештований; він є тепер тут, у Спрінґфілд, Арканзас. Заарешутували в 37–му році його. І також під час Єжовщини випустили. На допиті слідчий йому поставив обвинувачення в організації збройного повстання проти Радянського Союзу. Ну й він говорить — яке я міг зробити збройне повстання? А знаєте, було не вільно тримати й мисливської рушниці. На ранок приходить і каже: — Я організував збройне повстання.

Той слідчий зрадів, каже: — Будь ласка, напиши. — Навіть дав йому якоїсь кави йще чогось. — Пиши!

Бо то, знаєте, ті слідчі вони також виконували якийсь там плян. І от він каже — Так, що от вирішили розбити радянську владу шляхом — купити два мішки картоплі, заморозити як буде мороз, стати в Києві на Володимирську гору і з тієї рогатки, пускати ту картоплю на Москву і розбити Москву.

Ну, той читає і стукає п´ястуком: — Ти мені таку глупоту пишеш?

А він каже: — Бо ви мене глупоту питаєте. Я нічого не можу написати крім глупоти, бо ви мене глупоту питаєте.

Про яке збройне повстання могла бути річ, коли я, скажімо, працюю на підприємстві — він був артист, спочатку був зоотехніком в радгоспі, потім пішов в артисти — як навіть не вільно було тримати мисливську рушницю. Бо, між іншим, у 37–му році було заборонено навіть членам партії носити зброю, бо частина з них мали кишенькову зброю — пістолі й так далі. І було заборонено мати мисливську зброю, все

то було відібрано. Ну, було йще, багато анекдотів, я собі не пригадую. Був такий також анекдот один: Був з´їзд колгоспників в Москві й от приїжджає, значить, один колгоспник і дивиться, що багато тих представників, що сидять за столом —в окулярах. Він вирішив і собі купити окуляри. Приходить і каже: —Дайте мені окуляри.

Кажуть: —Дай мені *prescription* які тобі окуляри потрібні.

—Та, каже, які небудь, аби окуляри.

Ну, якраз йому дали ті окуляри, які набагато збільшують. Коли він глянув на світ, то всі речі великі робляться. Ну, й Калінін робить доповідь, значить, каже: —Я бачу як ті колгоспи розвиваються, як по колгоспних полях ідуть трактори, автомобілі й так далі, й так далі, й ті господарства в колгоспах ростуть. А він слухав, той колгоспник і знає, що того в дійсності немає. Він тоді виступає та й каже: — Товариш Калінін, зніміть, будь ласка, свої окуляри й подивіться на колгоспнй розвиток без окулярів!

Ну оттакі от речі. Ну, ще були речі — значить, приїжджає два представники на з'їзд в Москву й не можуть знайти собі готель, бо то дуже тяжко. Ну, знайшли якийсь готель — одне ліжко, а їх є три, одне одіяло. Вони полягали на тому, ну й коли повертаються, то колгоспникиа питають: —Ну, що ж там вирішувалося?

Ну, що: —Ми в міжнародній політиці будем тримати невтралітет, так вирішили.

А колгоспинка питають: —Що ж таке „невтралітет?"

—Ну, каже, як вам пояснити, що таке невтралітет? Ну, от, ми приїхали в Москву, не було нам там де переночувати, ми знайшли готель, на одному ліжку, каже, полягали, одне одіяло. І я був посередині, а ті два скраю; було в готелі зимно, той тягне одіяло до себе, а той до себе, а я лежу посередині й тримаю невтралітет. Ну, й бо я працював останній раз 30 кілометрів від Харкова, було дуже добре сполучення залізницею, то я зустрічав у вагоні одного кобзаря — старий такий кобзар, грав на кобзі й він їздив від Харкова й до Гусища, біля Полтави. Ну, співав всякі пісні такі —старі пісні козацькі такі. І в 38–му році його, бачу, що його немає —кажуть, що його розстріляли. Знаєте, то про ті часи страшно згадувати —то, що ми пережили —колективізацію, голод. Але пізніше, після 34–го року, чоловік не був певний, що він от піде спати й переспить ніч. Наприклад, в 37–му році. Значить, ото були репресії НЕПманів, куркулів і так далі. А в 37–му році ви не могли абсолютно зрозуміти кого репресують. Дивися — забрали якогось робітника — приїхали вночі й забрали якогось робітника. Через деякий час забирають якогось службовця, пізніше дивишся —заарештували й забрали якогось члена партії, активного члена партії. І він не повертається, його нема. Я був, я працював в 37–му році в цьому радгоспі, в нас був завідувач відділу, член партії, все ніби чин–чином і ось... Особливо багато забрали після самогубства Любченка, в 37–му, 38–му роках.

Пит.: А чому Ви думаєте так було?

Від.: Бачите, це питання дуже складне. Я не знаю, чи мені Вам говорити те, що я думаю. Я цим питанням цікавлюся від часу голоду 33–го року. І мені то дуже дивно, бо скажемо в Росії голоду такого не було, в Росії була колективізація, в Росії було там незначне розкуркулення трохи, але такого голодомору не було. Не було, я певний тому, що моя власна мама їздила, тут не так далеко, в Білгород —це вже кордон російський і там діставала хліб за якісь там лахи, за якийсь шматок матерії чи що, й звідти привозила хліб. На селах було хліба абсолютно досить, тільки їх колективізували.

Пит.: Але був голод на Кубані.

Від.: Кубань, то фактично українці, то є кубанські козаки.

Пит.: То Ви думаєте, що це був проти українців, взагалі проти українців.

Від: Візьміть, були патріоти, я б сказав то українські патріоти, тільки, що вони пішли по іншому напрямку — Чубар, Скрипник і так далі. Вони були патріотами українськими, бо я не обвинувачую, наприклад, тих українців, які пішли в партію, бо я знаю в нашому селі в нашому селі під час революції була родина з чотирьох братів: одні були в Денікина, одні були в Петлюри, інші були комуністами, пішли за радянською владою. І то ж є наша трагедія, що в нас не було національної свідомості, розумієте, не було в нас єдності, а той, хто попав під чийсь вплив, той туди й пішов, знаєте. Скажем, той, що пішов до Денікина, він працював в тих поміщицьких землях якимсь службовцем, його там навчили. Той пішов до Петлюри, бо він читав Кобзаря Тараса Шевченка, але ніякої національної свідомості він не вчив, тільки „Кобзаря" Шевченка читав. Той, що пішов до комуністів, той попав під вплив якоїсь особи й пішов туди, розумієте? А ті —я Вам мушу сказати, що пропаганда комуністична була надзичайно сильна й приваблююча;

—Землю селянам, фабрики робітникам і так далі. І воно в дійсності за час НЕПу таке було. І коли я це пішов і світ, я вже був знайомий з людьми вищої кляси; і то ті комуністи, які були членами партії до революції і побачили, що робиться тепер; їх було небагато, але два мені казали: —Слухай, Олександер, ми не за те боролися, що тепер є, ми боролися за свободу, ми боролися за права людини, але сам бачиш, що тепер є.

І то, я вважаю, що той голод був виключно проти українських людей, Чубаря викликали в Москву і там його розстріляли; Скрипник покінчив життя самогубством, Хвильовий покінчив життя самогубством; Любченко — йому вже загрожував арешт — покінчив життя самогубством. Нема ні одних видатних українців, які були членами партії до революції, щоб вони залишилися в живих. А пізніше вже вони добирали добрих прислужників собі.

Пит.: Ще Ви думаєте щось додати, може?

Від.: Ну, я не можу вам нічого додати. Я сказав все те, що я знав. Я вам кажу, що то справа не закінчилася тільки голодом. Наприклад, перед війною приїздить один із НКВД, ну й я виходив з контори, бачу, що сидить якась особа, добре одягнена, коло канцелярії. І коли вже люди пішли на обід —а в нас завжди на обідню переву було дві години, бо пристосовувалися до промисловості —ну, коли люди всі пішли на обід, він заходить до канцелярії, підходить до мене й каже: — Ви голівний бухгальтер?

Я кажу —*Ja*.

—От скажіть, будь ласка, чи ви член партії?

— Ні.

—А чи ви були коли–небудь членом партії?

— Ні, кажу.

—А чи ви були в комсомолі?

—Ні.

—А в піонерах були?

Кажу: —Був, в піонерах був. Носив червону краватку, співав „Інтернаціонал."

—А ось цікаво, чого ви ніколи не були в комсомолі, чого ви не були в партії?

Я йому кажу, що я вибрав таку спеціяльність, що я не маю, значить, часу на громадсько–політичну діяльність, а бути баластом там, в партії, чи комсомолі, просто вважаю недоцільним. Ну й він, значить, розпитав мене й потім питає мене: —А от у вас списана там якась то карточка на убитки?

—Так, кажу, списана; то в предiлах природної убилі.

І через те, я вам кажу, в мене в конторі, де було вісім осіб, сиділи якісь сексоти, які все абсолютно знали, розумієте. І ще був випадок —як я приїхав у цей радгосп, я був Наркомземом призначений голівним бухгальтером туди, бо голівні бухгальтери призначалися Наркоматом; ну й дуже за короткий час поступила якась заявка. Між іншим, як того директора, що був перед тим, зняли з праці й коли вже його розраховували, то вже я там був і там деякі речі він незаконно отримав, і ми утримали з зарплатні. І він мав там свого прихильника, секретаря, який за всім слідкував і хто доносив; ну й перший був донос, що я незаконно виплатив новопризначеному директору платню. Приїхала спеціяльна комісія, то було з НКВД, а то приїхала від наркома, преставник із Наркомзема з Києва, питають: —Знаєте, ви такому то виплатили, такому то виплатили.

Я показую —це на підставі того й того й так далі. А пізніше був донос більшого характеру, що я незаконно користуюся виїздом, що я займаю квартиру й дачу в моєму розпорядженні й ставок, і садок і так далі. То приїхала комісія з Києва. І коли побачили, що то все була брехня, нічого не підтвердилося, вони залишили в спокої, аж до 40–го року. В 40–му році знову почалися доноси й мене визивали в НКВД. І то люди, які працювали коло мене. Так що перед самою війною, я, може, з рік часу, йшов додому спати й не був певний, що я пересплю ніч у себе вдома. І фактично, самі комуністи не були такі страшні —страшне було НКБД. А між комуністами —вони розуміли ситуацію зовсім інакше й тільки частина з них була дуже така активна, яка співпрацювала з НКВД. А то решта були такі господарники й мені трапилися два надзвичайно таких комуністи, які мені деякі речі розповідали, що і як. І ми більше боялися не комуністів, а не комуністів, знаєте.

Пит.: На цьому я думаю, що ми закінчемо. То я Вам щиро дякує за це свідчення.

Case History SW48

Victoria Kalynovych, b. 1914 in Radians'ke, Berdychiv district, Zhytomyr region, one of 3 children of prosperous peasants, later dekulakized, who had 43 *desiatynas* of land until ca. 1922 when the dekulakization campaign of the Ukrainian *komnezam* left them 6 *desiatynas*. Narrator's father died in 1922. The village had a four–year Ukrainian language school in which Russian was taught as a subject in the last two years. The village Russian Orthodox church was closed in 1929, the same year in which dekulakization began and narrator's eldest brother (b. ca. 1900) was arrested and sent to Siberia. The *sil'rada* was headed by an outsider who was Ukrainian. Head of collective farm was also sent in from outside the village. In 1932 narrator was sent to Siberia near Tomsk but escaped after 3 months. In early 1932 many died of typhus, including narrator's mother. In late 1932, narrator married. By then people were already swollen from starvation and starting to die. Very many died, and narrator came close to death "because there was nothing to eat." It happened because "there was no grain; it was all taken away." "I saw how people fell like flies. They were swollen, starving, and they went and fell and died." People wandered from village to village and to town, where there was plenty in the *torgsin*, but no one could buy it, because they had neither gold nor silver. There were outbreaks of cannibalism: "There were cases where people ate their own children. There were cases where people ate strangers. I didn't see this with my own eyes, but it was a fact, because even then we knew of arrests for it. And the authorities were themselves to blame for the fact that people turned to such a thing. It happened." In the spring people were able to find young shoots and tree buds. Children were especially likely to die, as were the old, and men were more likely to die than women. Local poor people who had joined *komsomol* helped outsiders, some of whom were Russian, seize food "because the Soviets said that it was all for the poor and they would be better off." Famine ended after 1933 harvest when the collective farms distributed food for labor days. Sister's father–in–law was arrested in 1938 and taken to Vinnytsia, "and from Vinnytsia no one returned."

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я Вікторія, а прізвище —Калинович.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: Чотирнадцятого року.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Займалися хліборобством.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали, приблизно?

Від.: Вони мали до революції 43 десятин. Але там, як стала революція, то стали відбирати і оставили там, скільки — не знаю, чи десять — я не пам´ятаю скільки там було. А тоді вже було в нас шість, тоді вже, як нас розкуркулили, як вислали, то в нас тільки було шість десятин. Ну й нас було четверо, й то один брат умер, нас троє осталося на тих шість десятин.

Пит.: А коли вони взяли першу частину?

Від.: Першу частину? Я не знаю, бо то я в 14–му році родилася, а там 17–ий, чи 18–ий, як вони відбирали землю, то я не пам´ятаю цього.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте, коли він тільки мав шість десятин?

Від.: А коли вже ми мали тільки шість десятин, це брат, це вже я не знаю, чи в 22–му, чи в 23–му, це вже тоді, як оставили.

Пит.: Я знала, що Ви були дуже молоді тоді, але чи Ви пам´ятаєте про період НЕПу в 20–их роках?

Від.: Я то пам´ятаю, що ми ще своє мали, жили в своєму, так, що ще не було зле, ще можна було тоді жити.

Пит.: Якої величини було Ваше село?

Від.: Я не знаю. Воно велике було, но скільки там було цих домів, я не знаю.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки родин, приблизно, чи сто, чи тисячу?
Від.: Не знаю, не знаю, не знаю. Може 200, може — не знаю.
Пит.: Була школа в Вашому селі?
Від.: Була.
Пит.: Так, початкова, чи середня, чи яка?
Від.: Початкова, чотирьохрічка.
Пит.: Чи то була українська чи російська школа?
Від.: Українська, тільки вже в четвертому, навіть в третьому вже була російська, лецкія російська.
Пит.: А чи була церква?
Від.: Церква була, але вона була, мабуть, до 29–го, бо тоді вже зачинили, тоді вже не було. Церква була гарна.
Пит.: Чи вони правили по–українському, чи по–російському?
Від.: Воно так, як всі тоді на Україні, церковно–слов´янське було, щось таке.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про колективізацію? Чи Ви знаєте, коли вони почали розкуркулювати?
Від.: Вони почали в 29–му році.
Пит.: І як вони це зробили, що вони робили, хто приїхав, що вони робили?
Від.: Що вони робили? Приходили, забирали, забирали корови, коней вівці, свиней. Що було, це забрали. Ну, й тоді нас ще оставили. А потім прийшли, приїхали вночі, арештували брата, забрали.
Пит.: Скільки йому було років?
Від.: Йому було 29 років.
Пит.: І що сталося з ним?
Від.: І подержали його там у місті, в районі. Тоді, тоді ще воно було районне місто, коли його забрали. А потім їх висилали, вже з того, бо до потяга треба було, то їх так дуже охраняли, як будьто би якихсь розбійників. Двоє тільки на підводі сиділи й перед ними сиділи міліціонер або НКВДист з револьвером. І на конях охороняли кругом міліція і НКВД їх. І я, і другі там, що понесли їм їсти і одежу деяку передати, бо нам сказали, що їх будуть висилати звідтам, то навіть близько нас не пустили, щоб ми могли з ними попращатися. Ото так було, що не можна було, й їх відправили на станцію, це Бердичів, така станція, місто Бердичів. І там їх в вагони товарні, і повезли в Сибір.
Пит.: А чи Ви його бачили після?
Від.: Ні, ні. Тоді, як нас вислали, то ми були в Томську. Але його там не було. А тоді 16 років мені було. Як я подивилася на той Сибір, на той пайок, який дали: хліб такий чорний–чорний, як земля, риба якась смердюча. Я кажу мамі: — Ні, я не буду; я поїду назад.
Мама: — Куди ти, ти ще дитина, як ти можеш їхати?
Ну, й тоді мама, і ми поїхали з мамою. Ми навіть не знали як їхати нам туди. Гроші, що в нас були й мука, що ми взяли великий мішок такої пшеничної, просіяної, то муку ми продали й нам купив там чоловік квиток на потяг і посадили нас, завіз він, посадив, а ми навіть не знали як і попали не туди, куди нам треба було. Ну, там нас зсадили і взяли штраф з нас за те, що ми не туди їдемо й тоді вже ми якось вже сіли, то вже питалися, що куди й як, щоб нам знову не було колопоту.
Пит.: Коли це було, в якому році?
Від.: В 30–му році.
Пит.: А чому вони виселили Вас на Сибір?
Від.: Так, як родина, хоч вони нас вже по їхнім законам навіть вони нас не повинні були виселити, бо мамі було 60 років, а мені ще навіть 16 не було, ще не хватало до 16–ти. В селі тоді було своє право, як хотіли так робили. Там партійці, знаєте, вислуговувалися, та комсомол, так що там...
Пит.: А що сталося з татом?
Від.: Тато помер ще в 22–му року.
Пит.: Значить, Ви були дуже бідні тоді, як висилали Вас на Сибір?
Від.: Тоді вже в нас нічого не було. Тоді вже те забрали все, що в нас було. В нас і не так багато його й було вже, бо це вже знали, що до чого йде, то тільки одна корова була, одна коняка була, і там щось з п´яти чи шість овець таких, що навіть багато чого й не було. Але вони з цим все рівно непорахувалися, бо то вони раніше накладали

на хлібозаготівлю, казали хліб щоб здавати. Ну, брат це все, цей хліб здав їм скільки, але то не помогло.

Пит.: Скільки вони хотіли?

Від.: Скільки вони там я не пам´ятаю цього точно, але скільки вони накладали, все він думав, що як віддасть, то тоді буде спокій. А воно не так. Так що хліб віддав і все рівно нічого не помогло.

Пит.: Чи брат був жонатий?

Від.: Він був жонатий, но його жінка вмерла ще в 27–му році. Так що тоді він був нежонатий, як його забрали.

Пит.: Чому вони його забрали, що вони сказали?

Від.: Так всіх зі села забирали, тих кого розкуркулювали. Скільки в нас там було —може з десяток розкуркулених, то всіх так забрали.

Пит.: А як довго Ви були в Сибірі?

Від.: Троє місяців.

Пит.: Як вернулися? Чому, чи вони випустили?

Від.: Втекли.

Пит.: О! В ночі?

Від.: Ні, вони нас не тримали в в´язниці, чи не тримали десь. А то було, казали, що то було дачні такі гарні домики дерев´яні в Сибірі й туди нас Томських, привезли, не в місто, а за місто, там де були ці — бо то зима була — замерша там ріка, там все таке. То там були такі дошки, нари зроблені, спати то так, і ми там з місяць, не більше, побули, бо я, як побачила яка зима, який холод, яке, я ж кажу, там все таке, що кажу мамі, що ні.

Пит.: А чи Ви можете описати подорож назад?

Від.: Подорож назад? Отож ми, як сіли, щоб на першій станції, що нас як провиряли квитки, як подивилися —ми не туди їдем, так вони взяли з нас по сім рублів штрафу з кожного, 14 цих рублів, і ми злізли й чекали там вже, коли буде потяг, куди нам їхати, щоб добратися знову до тієї станції, від якої вже ми можем сісти на потяг і вже їхати туди. Але нам бачать такі, що обдирали там, що забирали там, такі як у нас називали уркагани, ще якось там їх називали. Так що вони до нас підійшли, стали говорити, питатися і вони знают, тільки сказали їм, вони все знают. І каже, що вони нас проведуть туди, на ту станцію, поможуть нам нести, бо в нас ще були валізки зі собою. Ну, а ми не знали, що робити, що нам, але підійшов один залізнодорожник до мене й відвів в сторону й каже, що не ходить нікуди з ними, бо вони, це вже так під вечер, вони, каже, там вас будуть, они можуть забрати в вас, там проводити, там міст є, і, каже, з мосту обібрати вас і з мосту туди викинути геть. Ну, так ми й не пішли з ними. А ці нас підвезли. Вони везли таку, цю воду з Кавказу: нарзан(?), борщом все і вагони вони оборонювали, бо як так, то вона могла полопатися, ці пляшки. Вони нас підвезли туди й посадили в потяг навіть, бо там так вільно сісти не можна було, а там давилися. Лізли як хто міг. Ну, вони мали ключ один, ще потяг не остановився, як він уже ключом двері відчининв і там і маму так взяв за кожух, і втягнув туди й той подав йому й мені. І так вони нас посадили, чужі люди, це росіяни, не ми їх не знали, ні вони нас не знали. І так вже ми доїхали аж де нам треба було пересідати. Це вже вузька колія була. То широка, а то на вузьку колію ми поїхали й пересіли туди й поїхали в те село, де моя сестра жила, до сестри. То вже ми, як сіли на цю вузьку колію, а там людей нема, ті пусті лавки є. Як заснула, то мама мене будили —будила і скинула на землю і я не могла пробудитися. Вона думала, що я вмерла. Бо то ми ж сиділи дві неділі сидя. Так, так дрімали, сиділи, бо то нема де повернутися, стільки людей набито в тому. І злазять, і знову, і знову сідають і знову, і так, що там не було де. І то ми побули скілька днів в сестри, й я пішла в своє село там. Ну тоді мене голова сільради взяв і повіз.

Пит.: Хто він був?

Від.: Голова сільради?

Пит.: А хто він був? Чи Ви пам´ятаєте його прізвище?

Від.: Він був Плахотюк, його прізвище.

Пит.: А що він був за людина?

Від.: Він був партійний, і він був присланий в наше село. Бо тоді партійні були й в сільраді, і в колгоспі. Так, що цей був присланий. Другий був у колгоспі, також присланий, так, що чужі в нашому селі. І повіз він мене туди, в НКВД. Коли він привіз, а

вони так рано не були — бо ці всі працюють — вони вночі працюють, а тоді в якійсь другій, третій годині тільки йдуть вже на працю. Він привіз мене і того начальника не було. Він трошки побув, та й оставив мене, та й поїхав додому. А я там сиділа. Там йдуть, питаються, виходить, що хто до кого, куди. А мене спитався, я кажу: — До голови НКВД. — А це був помочник начальника міліції, він так здивувався, що мені треба до голови НКВД, дівчина маленька, худенька була, думає чого вона йде. Ну, закликав він мене в свій офіс і став говорити зі мною. Ну, так як він розпитав, то там вже він взнав: звідки, що й як. Ну, я посиділа поки той голова прийшов, і як я йому сказала, що я така й така, що я така й така, що мене привіз цей до нього, а він каже, що чого ми вернулися з Сибіру. Нас везли туди, а тепер нас будуть гнати пішки, етап. Я кажу, як будуть гнати, він по–російському говорив і кричав, таке говорить. Ну, я слухала, а коли він перестав, я йому кажу, що як будуть гнати, я буду йти, а там я бути не хочу і все рівно втічу. І він чогось розсміявся з цего, розсміявся, так йому смішно було, й я не знаю чого, думаю, що може тільки того, що якби якась старша людина, то вона б цего не сказала, подумала б, а не сказала, що я втічу. А то я кажу, що я втічу, все рівно не хочу. Ну, тоді він перестав уже, щось там став свої ті папірці перекладати і питається, що зі мною зробити — посадити мене, чи я завтра прийду. Я кажу, я завтра прийду. І пішла. А воно зимою ж так, як тільки сонце заходить зовсім, так вже скоро смеркає вечер. Іти мені додому — там сім кілометрів було, але все рівно, поле, одній, страшно. Я пішла до одного проситися переночувати. Такого, що завжди він ходив у наше село й коли заходив до нас, то мама завжди щось давала додому: то молока, яєць, то сиру, то з города, все таки, що казала, їм треба купити, а в нас, якби то воно нічого не коштувало. Воно, знаєте, своє. І я прийшла й кажу, що Янькель, я прийшла, чи можна в вас переночувати. От так. Каже так, з жінкою поговорили, каже так. Ну, і поклали вони там, забрали дітей до себе, а мене там поклали в перини, бо то зима, не було чим палити, зимно було. То так я переночувала й пішла на другий день туди, в НКВД, і він мені дав папір у село, щоб не зачіпали мене, що можем жити. В колгосп нас не приймали, нікуди не приймали, в нас не було права голосу. Але вони нас не зачіпали. Ну й так, через якийсь час, що там ще повернулося скілька 100, й тоді тих арештували й мене знову забрали. Ну, тоді вже з тиждень так у міліції й сиділи. Ну й мене пустили додому, і ще там одну пустили, а других назад вислали. І так після того, як вже в нас, те що в нас осталося останній раз, вони приїхали й забрали все. Я була в місті, то в чім я стояла, в чім я там була, там в місті, в тім я тільки осталася, що на мені було. А то все забрали, нічого вже було. Мама дуже цим зажурилася, що стара й нічого нема, й грошей нема. Бо то знаєте як, гроші не дуже водилися в селі так, бо то було тяжко. Ну, раніше, то продавали щось, на гроші завжди було, а то вже нема що. І захворіла тифом, знаєте, і її забрали в госпіталь, і вона там неділі три може була, і вмерла. І коли вона вмерла, то йще друга жінка була, також з нашого села, також тиф був. І коли вона вмерла, то там хтось переказав, бо то завжди, на ярморок їздили, так на базар, що то люди, то хтось переказав, що одна з жінок умерла. То тоді я з тією дівчиною пішла туди й подивилася — моя мама вмерла. Тоді я вернулася і до цеї жінки, де ми вже жили останнє, і вона каже: — Піди в колгосп, щоб тобі дали коней.

А я кажу, що ми не належали, хто ж мені дасть, як це буде. Ну, каже, піди спитай. Ну, пішла я. Той предсідник колгоспу каже: — Коні можу дати, але треба когось мені, щоб хтось поїхав зі мною, бо я не можу дати людину, бо треба трудодні писати ще на то і все. Ну, я пішла також до такого, що він таких літ був як брат, навіть з ним ще служив колись в армії. Він каже, що я поїду з тобою. Ми пішли в колгосп, взяли коней і поїхали до сестри.

Пит.: Як далеко то було?

Від.: Від нашого села 12 верст було. І там уже вони збили труну, бо ми вже там почували, то сестри чоловік, шваґер, збив труну поки ми там, і все. І вже ми на дригуй день поїхали в село, йще з нами поїхало двоє хлопців. І ми приїхали туди, в госпіталь, ну вже маму так, а то ще мороз, вже виступив мороз на тому, бо тож там не палять, там де мертві лежать, там зимно. Так ми так ті простирала забрали, поклали в труну, хлопці викопали яму, і там поховали. І тоді я вернулася в село, в мене ж нічого нема. І я вдягнулася, пішла до сестри. Ну й сестра каже: — Будеш у нас, будеш тут терюватися(?). Так я була в сестри.

Пит.: Це було коли?

Від.: Це вже було початок 32–го року. Бо якраз це було зима, як вона вмерла, чи в січні, чи в лютому, щось таке, що початок 32–го — то я вже була в сестри. А потім вже, при кінці вже цього 32–го, я була заміж вийшла. Ну то так, що такое не було, що така була голодна. Так, що бачила, як люди пухли були, як люди вмирали, як діти маленькі так як старі були висохші й зморшки такі на лиці, такі жовті були, ходили з других сел просити. Ну, як даси кусочок, то не так хліба, як ми любили, картоплю терли й трошки муки й такі оладки, як даси там два, три оладки, то людина ним не наїсться, бо вона голодна. Вона така була голодна, що вона як з´їла якусь тарілку там супу, чи того, то вона не наїлася. Але, я ж кажу, в тому селі не було так, як в других.

Пит.: Чому Ви думаєте?

Від.: Того, що як я пішла в своє село, як вже після жнив і сестра, в них була пасіка велика, вона дала меду, щоб занести тій жінці, де ми були, напекла медівників, там пляниць тоді, бо так до жнив ще було, що не можна було йти, бо так ходило багато, що могли там обити, могли, знаєте, тоді людоїдство було, так, що страшно було й виходити. То там село було, дороги позаростали бур´янами, так нікого не було, дуже багато вимерло людей, так було порожньо. А в цьому селі, тут життя було якось ліпше, якось більше таке, що люди мали працю, таку якусь заможніше, чи може розумніші були, що не відбирали так весь хліб, як там, що ходили й горшки в печі так висували, дивилися і на печі, під столом, кругом шукали, де яке зерно находили — все забирали й людей так голодними оставляли й тоді люди не мали через то так, а там так, не так, не було так дуже, може там де скільки вмерло, що вже зовсім якось так не пробували вони так, щоб щось робити. Бо навіть мій дядько, вони також були вислані, а потім вони вже старі були й вернулися, і їх не зачіпали, то він приходив в це село, приходив там, де була їдальня, де варили м´ясо там, кості, то він забирав ті кістки й що щось з них варили. І де вони годували, то там таки вмішувати як комбікорм називався, там все таки зерно, тільки воно так мелете, для того, щоб скотові обмішувати. То він піде там, тому помагає, що там робити, то гній викидати, то замітати що–небудь, то йому жменю якогось дасть того, й він вже вдома, вже вони варили, щось там наварювали, щось там їли, і випили. А як було так, що нікому було, що жінки, діти, знаєте, що нікому було так, більше того, що пвимирали, там дуже багато вмерло. Якби я так осталася, то я б також вмерла б. Бо нічого було їсти.

Пит.: Чим працювала Ваша сестра, що вона дістала?

Від.: Вона вдома мала шваґера, так він працював в заводі, в цукроварні. А вона дома була — діти, господарка, праця. Там трошки поля було. А потім його забрали в колгосп, бо він механіком був, слюсар–механіком, то він все там поправляв ті всі машини, робив і так його в 37–му, чи на початку 38–го арештували. І він був в Вінниці, а з Вінниці ніхто не вернувся. Тоді так багато арештували й так забирали зі сел людей. В 38–му я там була, бо я не знала, ми не переписувалися нічого, але як я поїхала, то його не було. Він був арештований і сидів в Вінниці, бо сестра вмерла, він женився і та жінка була, і ще малих своїх дітей було. Вони не малі вже були — хлопцеві одному років 15 може було, ну каліка на ногу був він, коротша багато нога була. А другий може сім років, такий ще був менший. І в неї, в жінки, був один хлопець. Но так його забрали, то вона осталася сама й в колгоспі робила. І тоді вже їй було тяжко, бо старший племінник, так він учителював, він вдома не був. І старша племінниця, вона від мене старша, вона вже була замужем і то також учителювала, так, що ці малі тільки були вдома. А так я не писала і не знаю, ну звідти, з Вінниці, ніхто не повернувся. Там як були розкопки, то там було жахливо.

Пит.: Чи люди також померли з голоду, в тому селі, де Ви жили?

Від.: Померли, тільки там не так, не так багато; я ж кажу, що більше якось було подібне, що люди ще є, що люди живі, що живуть, що не так, не було так, дороги бур´янами позаростали, як там, в тому селі де я родилася, то там був голод страшний, а тут більше так.

Пит.: Чи Ви залишили село під час голоду?

Від.: Я його залишила в на початку 32–го року, своє село я залишила.

Пит.: А що Ви бачили; куди Ви поїхали?

Від.: Я тоді була в сестри.

Пит.: Але під час голоду, як Ви були в сестри, чи Ви залишили те село?

Від.: О, під час голоду, ні. Я там була. Так, бо то вже в 34–му я виїхала під час голоду я була там, весь час.

Пит.: А що Ви чули про голод, як Ви там були?

Від.: Ха, ха. Та я й чула, й бачила.

Пит.: Ну, що Ви бачили, що Ви можете сказати?

Від.: Ну, що бачила. Бачила, як люди падали як мухи. Йде пухлий, голодний, іде, іде, впав і вмер. І люди ходили з села до села, бо ходили щось десь і вжитися, щось десь просили, щось десь то, а як у місті, й то ми так дуже не ходили, бо страшно тоді було ходити. Ніколи ніхто де не міг іти, таки як вже йти, то вже йти в двох, трьох, в трьох, компанія, щоб вула. Але то такі люди, що не могли бігти, від них можна було й втікти, бо вони дуже повільно, вони вже не могли так, щоб бігти, чи щось. Але все рівно якось було страшно, бо то голод, то страшне було, що робилося. Я бачила, як і в місті, в місті то було, магазини були й було все, але ніхто нічого не міг купити, бо то було, що за золото, торгсини називалися. А хто мав золото, хто міг купити? Ніхто.

Пит.: Ну, що люди їли, якщо не було хліба, що вони їли?

Від.: Їли все, що хто попав. Вже як стало, вже як стало, що весна, де яклий бур´ян з´їдали, де які листя такі стали, садки ці, вишні там, липа, ну, що тільки можна було — все люди з дерева їли. Що, що думали, що як що–небудь наїстися, аби тільки набити чимсь живіт, але воно це не помагало, бо ще скоріше від цього вмирало. Голодні були, а таке їли. А як дехто, що щось мав картоплю, то ці ж терли, багато такі, що помиє і зітре зовсім і такий варить суп, то ще було добре, бо то ще трошки таке, що поживне, хоч воно там мало, але все таки, я як те, що кора, листя, таке то в тим зовсім не було поживи. І кропива, і що тільки, що тільки виросло, як це виросло, це вже якось він доживе. А так зимою дуже багато вмерло, бо не було чим такі палити, й зимно, й не було, що варити, й зимно. А найбільше малі вмирали, й старі, які ну, правда, чоловіки і так, більше жінки таки, що якось витримували, цей голод, а чоловіки, і старі, і малі, то більше — діти, більше вмирали.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей, в Вашому селі тоді?

Від.: Я не знаю як там тоді було, хто цим опікувався, куди їх забирали. Не знаю.

Пит.: Чи Ви їх бачили на вулиці?

Від.: Ні, я не бачила цього.

Пит.: Чи там якась була влада в тому селі, де Ви жили під час голоду?

Від.: Радянська.

Пит.: Так, так, але як вона діяла? Чи був актив, чи були комсомольці, чи були бригади, які приїхали й забирали хліб?

Від.: Так, так. То як приїжджає якийсь один з району, а своїх — комсомол там — деякі партійці, де що, то ці вже помагають. А тих багато не було, як більше одного не було. А ці свої, самі вже шукали й забирали, і помагали — комсомол.

Пит.: А хто, а хто були ці комсомольці? Чиї сини вони були?

Від.: Більше були сини бідних. Вони йшли в комсомол.

Пит.: Чому?

Від.: Чому? Бо радянська влада казала, що це все для бідних, що вона їм щастя несе, що все, й таких брала в комсомол там, трошки чимось там їх дурила, що то колись їм щось буде, й йшли. А потім і самі померли з голоду, бо не було що їсти в селі, не було, і не було в них що їсти.

Пит.: Хто були активісти в селі? Чи вони були росіяни, чи місцеві люди, чи приїжджі?

Від.: Були різні. Були росіяни, ну я ж кажу, не так багато було тих, бо в селі переважно українці. Ну, були й другі національності, але більше таки свої ці були. Бо то як я ж кажу, що при хлібу, бо в заготівлі, то приїжджав з району один і свої. Але тоді свої не так потрібні були, бо було наложено кому скільки зерна дати, значить, скільки він має десятин, скільки повинен дати, все й так, що накладали скільки там повинен. І кожний хотів, щоб виконати це, бо думав, що як віддасть все, то не будуть зачіпати більше. Але це не помогло, хоч і віддали там тому.

Пит.: Як Ви жили в сестри, чи вони приїхали до Вас шукати хліб?

Від.: Ні.

Пит.: Чому до Вас не приїхали?

Від.: До нас не приїхали, бо вони вже були в колгоспі. То раніше він був, робив на заводі цукровому, а тоді він був в колгоспі — він працював у колгоспі, навіть цим, механіком, там машини всі поправляв. І це все, так, що вони там не були багатими, бо він, шваґер, з 13–ти років, як його батько помер, то він пішов в завод прицювати. Ну, й мама була в них, і хата була, і город був, і землі в них майже не було, там щось не знаю, чи десятина, чи дві, так, що їх не зачіпав. Але в 37–му році, чи може в 38–му, що його як забрали, то, так і...

Пит.: Чи люди дуже спротивлялися колективізації?

Від.: О, так.

Пит.: Так?

Від.: О, так. Так, як починалася колективізація, то дуже спротивлялися, дуже не давали, дуже йшли, й з вилами, й з косами, й що стільки вони думали, що цим можна змінити, але то не допомагло.

Пит.: Чи люди різали худобу?

Від.: Було так, що різали, а було так, що не давали, що завертали й додому, з дому не давали, але потім, по–трошки, по–трошки й все рівно заставили йти.

Пит.: Чи Вам відомо якісь випадки повстання?

Від.: На Україні?

Пит.: Під час колективізації, коло Вас?

Від.: Було, було таке, що тоді з колгоспу того забрали своє хто що дав, а потім пішли й давай розбирати, давай чий плуг, чий віз, і коні, й корови стали забирали, й стали все. Ну приїхало НКВД, приїхала міліція, приїхало все, старі люди мов, мусили. Бо то так одне село, так атакують і нічого нема.

Пит.: Чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Так. Були такі, що своїх дітей їли. Були такі, що когось чужого з´їдять. Це я не бачила на свої очі, але це був факт, що це було, бо це навіть потім вже, як будь–то би влада й судила. Але влада сама винувата, а тоді на когось звертала. Це було.

Пит.: А що сталося з людоїдами, чи їх судили?

Від.: Не знаю, що тоді сталося. Ну ті, що когось поїли, то самі вижили. Самі таки, що, що не повмирали, але то ж страшне —когось з´їсти й сам живий остався.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Голод то вже скінчився, бо то вже після жнив, вже тоді хліб зібрали й тоді вже хліб був й то вже було, було вже, було вже людям що їсти і ці, що в колгоспі, то їм столову таку відчинили, хто робив. Давали їм кусочок хліба, а то якоїсь зупи там, а то таке щось варили. Навіть один час, що ми з сестрою хліб пекли. Я місила, муки принесу з того, бо вони були в колгоспі, й я принесу муки і за хліб два рази на день ми пекли, рано й ввечір. І там остався такий великий хліб, хлібина, а два рази, то дві хлібини оставалися, того припоку. Бо стільки візьмеш муки, а потім приносиш вони важать, а то, що більше, то вже хліб якийсь остається нам, ми вже тоді хліб мали.

Пит.: Чи люди говорили про причину голоду, під час голоду?

Від.: Ну, та причина була, як все забрали —от вам і вся причина. Не було зерна, не було нічого, все вивезли.

Пит.: А чому вони те зробили? Що вони хотіли зробити?

Від.: А я думаю більше та причина, що вони тоді хотіли, щоб люди спротивлялися, не хотіли колгоспу, нічого. А потім, як люди осталися так, голодні, то тоді вже їм все рівно було, в колгосп і куди, бо вони ж не всилі були вже сопротивлятися тому всьому, що робилося. То це їх голівна причина, щоб таки зробити, щоб загнати людей.

Пит.: Чи Ви маєте щось додати, що ще Ви не сказали?

Від.: Я не знаю, що Вам сказати, бо так це вже, знаєте, таки скільки років пройшло, що вже те, що було таке, то вже й забувається. То, що я раніше знала, і коли це було, і як було, то вже тепер.

Пит.: Ну, дуже Вам дякую за свідчення.

Edward Chernenko, b. 1925 on the outskirts of the small town of Tal'ne, district center in Cherkassy region. Narrator's father was a peasant and carter who had 10 hectares of land in one place and more somewhere else. Narrator's mother was a schoolteacher. Narrator attended a Ukrainian eight–year school in which Russian was taught as a subject 2–3 times a week. Narrator's parents were afraid to talk openly in his presence: "In our home nobody said much. For example, I never knew anything. Once, I asked Mother to teach me the Lord's Prayer. It's the only one I knew. Nobody said anything about religion, nobody said anything. I want to say that there was a case when a child in school said something about his father. They came, the father was arrested — no more father. It was obvious that everything was kept from us so we wouldn't know what was said in the house. It was said that they couldn't talk in front of me." Narrator described the first time he saw a woman die on the street, and he was too young to understand what had happened. Narrator's father went at night to somewhere unknown to narrator and would return with a bag of grain. Narrator saw many homeless children who were rounded up and taken to an orphanage. Schoolchildren discussed the famine among themselves in school. Recalls satirical songs sung during the period: "In the village are neither mares nor hogs/ Only Lenin on the walls..." Narrator travelled to Belorussia, where he recalls that there was plenty to eat just over the border.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я й прізвище.
Відповідь: Я називаюся Едвард Черненко.
Пит.: А коли Ви народилися?
Від.: В 1925–му році.
Пит.: А де саме?
Від.: На Київщині.
Пит.: На Київщині? Чи Ви можете сказати ім´я села?
Від.: То маленьке містечко Тальне.
Пит.: Район?
Від.: Раніш Київської області. Тепер вже не є Київська область. Тепер уже є якась інша область. Думаю, що Черкаська область.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Ну, мій батько працював на сільскому господарстві, вантажником був. Всякими речами. Мама, то вчителькою була.
Пит.: Була грамотна?
Від.: Уся родина була грамотна.
Пит.: Добре. А що він робив до революції?
Від.: О, я не знаю. Я думаю, що він продавав коней і всяке таке інше.
Пит.: А скільки десятин землі він мав?
Від.: Мав 10 гектарів у одному місці й в другому місці не знаю скільки там. Я знаю, що в двох місцях.
Пит.: Так. А він завжди там мав, але, або — чи до революції мав більше?
Від.: Ну, я думаю, що він мав завжди. А пізніше забрали землю до колгоспу.
Пит.: Коли вони почали забирати землю?
Від.: Я не пригадую в які то роки. Я тільки пригадую, що після того як здали одну коняку. Я знаю, що в нас було більше. А він їх чи продав чи що — нема що робити. То в нас осталося — так називається теліжка. Знаєш, що таке теліжка? Отак плуг і спереду теліжка веде плуг. І в нас ті теліжки були, хоч спершу оставили були. Бо я з них возики робив, так, що я пригадую. А що там ще було не пригадую. А колгосп — я пригадую, що ходили по селі. Скільки я років мав, я не знаю.
Пит.: Скільки Вас було?
Від.: У нас було так: разом нас було 10–ро. П´ятеро братів і п´ятеро сестер. Але вони не були рідні. Вони були частина від матері, частина від батька.

В нас було так — то була сестра на п´ять років старша від мене і я. А то всі були від мами. Як казати — четверо від мами і четверо від батька.

Пит.: Ага, то значить вони другий раз уже? А чи Ви можете описати Ваше містечко?

Від.: Ну, містечко дуже гарне. Посередині містечка річка тече. Наше все, переважно як всі городи, як наш — виходив до самої річки. Так що я з молодих років виріс коло самої річки. Левади — то все особливо.

Пит.: Якої величини то, скільки?

Від.: Досить великі городи в нас були. Два великі городи. Як подивишся, то аж до левад. А пізніше левади були. Так як сказати? Яких три, чотири американських акрів. Я не можу сказати, як то було по гектарах. То тяжко, вже забувся. Але так — чотири акра де.

Пит.: А скільки людей було в містечку?

Від.: В той час було до 6.000, до 7.000.

Пит.: Так, то дуже мало. Це вже центр району?

Від.: То вже було цілком містечко, бо ми жили понад окраїною містечка.

Пит.: Чи була церква?

Від.: Я пригадую в нас була церква, дуже гарна церква. Пізніше з неї зробили шпихлір.

Пит.: Коли?

Від.: Я знаю, що була церква. Ще чуть–чуть пригадую щось там. Чи я мав нагоду бути в ній, чи що, не можу сказати. Одиночно, що знаю, що вона стояла пізніше, але з неї вже було щось. Чи то був музей, чи що — щось не знаю. Але вже вона не служила як церква.

Пит.: Чи Ви знаєте, що сталося зі священиком?

Від.: Натурально. Я ще пригадую коли нас розкуркулили. То пригадую — повиходили люди з хат і тих, що їх розкуркулили — везли на гору. Я пригадую один співав пісні. Я дуже любив пісні. Так, що він співав, як то пригадую: „Соловки да Соловки — дальня путь дорога. Сердце бьётся, бьётся — грудь болит, на душе тревога."

Оце я ще пригадую з тих пір, як то він співав і плакав. І бачив я як на возах люди їхали.

Пит.: Скільки розкуркулили?

Від.: Хто знає скільки? А чи то з нашого місця, так би можна сказати не з містечка, а тільки з того — з околиць, де я був. То я думаю, що було кілька десятків.

Пит.: А Вас не розкуркулили, бо Ви не були?

Від.: Ні, не знаю. Думаю, що батька не рахували, що він куркуль. Тільки, що вони знайшли, не знаю.

Пит.: Він був бідняк, чи середняк?

Від.: Я думаю, що він середняк був. Але ми мали досить гарно, мали в хаті досить всього. Так, що перед тим, пригадую, ми мали досить всього. Жили, діставав завжди щось.

Пит.: Що Ви пригадуєте про період НЕПу?

Від.: Нічого.

Пит.: Нічого? Коли вони почали колективізацію?

Від.: Коли колективізацію, я не пригадую коли. Але ж я кажу — осталося три теліжки, що батько віддав останнє в колгосп. А ті теліжки, я знаю, що осталися. Я знаю, що то нездані. А коли то було? Знаєте, я був смаркачом. Зараз би сказав, прочитав. То воно не виходить. Я так кажу, як воно було.

Пит.: Чи була школа в Вашому містечку?

Від.: Була. Три кілометрів я ходив до школи.

Пит.: Чи то була російська?

Від.: Ні, я вчився в українській школі аж до восьмої кляси. Ми мали російську мову два чи три рази в тиждень по 45 хвилин. Але на українській мові все було. Я знаю, що були там і російські школи. Хто хотів до російської, йшов. Я то не знаю як вони там розбиралися. Я сам ходив до української.

Пит.: Коли вони почали розкуркулювати й коли почалася колективізація? Чи люди приїхали з району, щоб це зробити?

Від.: Я то не бачив, але я знаю, що були. В нас особливо говорилося, що все позабирали, все! Каже: — По тому зараз, комісари і всякі ті. А чи хто винний з наших був, хто знає, що там робилося? Але я в тих літах, що я був — я аж так багато уваги не звертав. Не був той, що або займався спеціяльно, так як другі, може цікавилися. Не розумів.

Пит.: Активісти були?

Від.: Я думаю, що були. Так я чув. Я не розумів, мені в голову то не йшло.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Я думаю, що так чути було. Як було наприклад: сміялися одного разу. Я пригадую собі — випивали. Так у нас переважно збирається так родина, так і других запрошує. То пригадую, так каже. А він так каже: — Ото ти оту сліпу кобилу до колгоспу здав. — Хоче сказати, щось там було. Так, що не так, а все продав там, чи не знаю що, а сліпу кобилу віддав. Я то ніколи не забуду.

Пит.: Як Ви ходили до школи, чи вони вчили Вас по–комуністичному?

Від.: Ну, я б сказав — нас учили, нас учили. Піонери були. Були так як „Ворошилівський стрілок," здавали там ми. І всякі такі речі, то все в школі були. Піонери були. Сталін та Ленін, то ж голівна річ, що провадилася.

Пит.: А вдома, що говорили?

Від.: Е, в нас вдома багато не говорили! Ну, наприклад, я ніколи не знав нічогісінько. Одиночне, що я знав то мама навчила мене „Отченаш." Це одиночне, що я знав. Про релігію ніхто нічого не говорив, ніхто нічого не говорив. Хочу сказати, що я знаю, що було таке, що дитина в школі щось–небудь скаже за батька — щось–небудь таке. Прийдуть, батька арештують — нема батька. Все то було видно закрито, щоб не знали — що в хаті говориться. Говорилося, то може при мені не говорили.

Пит.: А чи Ви пам´ятаєте коли люди вперше почали вмирати з голоду?

Від.: Я не пам´ятаю точно. Я тільки пам´ятаю один такий епізод. Значить, я йшов з мамою. У нас така широка вулиця. Вона не була *brick*–ована, вона була проста собі вулиця, досить широка. То була зима. З однієї сторони ми пішли вдвох, а з другої сторони вулиці пішла жінка. І так вона йде і так помаленьку, помалесеньку, помалесеньку. І тоді впала. А я кажу до мами: — Диви, жінка впала!

А вона мені: — Сину, то нічого не поможем.

І ми пішли далі. Це перший раз, що я побачив, що люди вмирають. А я після цього не знаю, що й як воно відбувалося. То я мав тоді, можливо сім з половиною років, не знаю. І воно мені так убилося, можливо, що я молодий був. Але то мені ніколи не відходить. Так як закрию очі, то й бачу. Ще інше знав, що бачив — що багато того було. Крім того, я мав наприклад, вже після голодівки — то я знав, що в нас три хатки осталося: наша й хати, що належали нашим родичам. Я знаю, як голодівка починалася — чи вона вже була — то ми ходили на нашому ж городі з сестрою і викопували малесеньку картоплю, що не викопана була перед тим, осталася. То ми ходили копати з того оладки робили. То вже відчувалося, що був голод.

Пит.: Чи вони приїхали до Вас і забирали хліб?

Від.: Нічого не знаю, нічого не знаю. Я ніколи не бачив.

Пит.: Хліб брали в селі?

Від.: Можливо так, але ніколи не бачив.

Пит.: А як Ви пережили? Чи Ви завжди мали досить?

Від.: Ні, ми не мали досить. Я знаю, що батько ходив ніччю десь, хто знає куди. Ходив, не казав. Як принесе, то принесе не цілий мішок, але щось там у мішку — чи жита, чи пшениці. І то ми на жорнах — жорна мали вдома й терли те на жорнах. Такі оладки й всякі речі і так хто знає, що вироблялося. Так що, як ми голодували, я б не сказав — уже вмираючи з голоду. Ми дякуючи батькові ще сяк–так діставали щось. Я знаю, що ми старалися ще помогти комусь. Щось, що там було. В мене батько був такий відчаяний, що він міг зробити що хоче. Принести щось, якось. Я знаю, що довкола нічого — люди вмирали. Бо ж то переказували! Страшні речі відбувалися! Але то все я не бачив. Чув, але не бачив.

Пит.: Чи Ви мали родину в селах?

Від.: Мали, мали одну родину. За три кілометра. Вона, там родина була. Вони пережили. Як пережили, не знаю. Бо я знаю після того — син її був більш–менш таких років, як я. Так, що я знаю, що пережили. Але другі були дядьки, знаю, то вимерли.

Пит.: Ви не знаєте, чи багато з Вашого містечка вмерло людей?

Від.: Я не можу сказати. Я не знаю. Я думаю, що я може або задурний був, або може замалий був — хто знає. Я аж так багато з того не можу сказати. Тому, що не було змоги не то що пригадати, може я б і пригадав. Але просто я не бачив того, що тяжко побачити. Малий був.

Пит: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, так. Особливо після голоду. Цілі — я ж тоді мав нагоду з ними вчитися разом. Ми їх боялися. Були такі, що ми їх боялися бо вони могли — вони з ножами ходили! Що тільки хоч! Діти! В таких самих роках як і я, і самі їх боялися. Боялися тому, що вони могли, що хоч зробити.

Пит.: І вони не були в дітдомі?

Від.: Вони були в спеціяльних дітдомах. Там їх забирали там. І вони там їх вчили і всяке таке інше. Але вони до школи ходили, то я з ними разом вчився.

Пит.: А чи вони сказали — з чого їхні батьки вмерли?

Від.: Де їм! Може навчили. Хто знає з чого вони померли. Я думаю, що просто в такому випадку як я років мав. Просто то в голові не влазило: що тата, або маму хтось має — а він не має! Я знаю, що було дуже багато оцих хлопців і дівчат.

Пит.: Як той голод скінчився? Чи Ви знали, що голод скінчився?

Від.: Ми знали, що голод скінчився тому, що в школі вже було по іншому. І ніби не ті люди. Їсти приносили до школи. А в школі, ми не мали що їсти — додому йшли. І з хати, то не було що взяти. То ми на перервах переважно крали — пішов, хліба приніс. Повидло й всяке таке масло, то ми йшли й крали. А тоді там таке робилося! Хто вкрав!?! Але, що з дітьми зробиш? Але ми крали, крали з під хат їсти. Так, що я так само крав. Сварка: — Хто вкрав? — питав. Та де там, голодний! Повірте! Як вдома, то щось є — якийсь суп, то добре. А якщо немає? Ну, то суп там якийсь з´їв та й годі, та й більш нічого. А тоді ж в другій годині, пригадую, в третій годині ранку з сестрою в черзі стояли за хлібом, щоб дістати трохи хлібу.

Пит.: Чи був торгсин у Вашому районі?

Від.: Я чув за торгсин, що в нас був торгсин, але я ніколи не знаю. Казали, що там якісь речі міняють, хто що мав, то здавати за хліб і все. То люди міняли, але я їх ніколи не бачив.

Пит.: Як Ви були старші, чи люди говорили про голод?

Від.: Говорили в школах, у нас говорили. У нас переважно діти говорили про голод, що був. І в нас те, що ото говорять за 7.000.000 — у нас не говорилося. У нас говорили, що було вісім. Ось наприклад я запитав Спасного — тут у мене є друг. То кажу: — Слухай, як же в вас казали? А він каже: — У нас казали 8.000.000. — Так само й в нас говорили — вісім. У нас не 7.000.000. А як то вони знали, як що так, то я не знаю. Чув 8.000.000.

Пит.: А чи Ваш батько чи мама, чи вони говорили тоді про тодішню політику?

Від.: Ні, я ніколи не чув. Я почув від них, перший раз, як прийшли німці. Я почув, що вони ними були не задоволені. Як почали говорити, що те, друге, третє! Я аж витріщив очі. Думаю, як же вони так мовчали? Ніколи, нічого! А тепер проти так стоять. То як же дивно мені було — противоріччя. Видно вони сильно скривали, а так пізніше думаю, що дуже скривали.

Пит.: Боялися?

Від.: Боялися.

Пит.: Чи Ви були репресовані? Чи хтось із родини?

Від.: Що таке?

Пит.: Із родини.

Від.: О, в мене? У мене після голоду, то в мене брат один десь дівся. Вже після голоду. Осталася одна сусідка — троє дітей. Один брат у Америці. Десь поїхав ще після 22–го року. Поїхав, збирався найти гроші. І там були досить: там сестра закінчила докторат. І були в армії майорами, полковниками й таке інше. Так що були різні.

Пит.: Ви були в радянській армії?

Від.: Так, я був.

Пит.: Ви сказали, що Ви дуже любили пісні, так?

Від.: Я ще їх знаю тисячі.

Пит.: Добре. Чи Ви пригадуєте деякі пісні, що в них співали про Сталіна?

Від.: О, я за них чув. Наприклад:

В селі ні кобили, ні свині
Тільки Ленін на стіні
І показує рукою, куди їхати...

Або:

Сидить Ленін на стерні, сорочку латає,
Стерня десь там коле, а він її лає.

(Сміх.) Це я собі пригадую. Це в нас так співали. Було всякого смішного.

Пит.: І про Сталіна?

Від.: Ну, то разом за них співали. За Леніна, чи за Сталіна, то було все рівно. У нас речі були, що відбувалися поза тим, щоби ніхто не знав, як відбувалися. Такі речі, я зараз не пригадую, але я знаю, що в нас співалося. Але каже: — Помовчи, бо дістанеш!

Хоче казати, що люди знали — що співали.

Пит.: А чи були анекдоти?

Від.: І анекдоти були, але не пригадую. Я всього не знаю.

Пит.: А пізніше, що люди говорили про причину голоду?

Від.: Сказати правду — не можу, не можу. Воно якось не йшло. Тепер я знаю причину. А раніше я причини не знав.

Пит.: Чи люди казали, що був голод у Росії також?

Від.: Я скажу ще одну річ, що голоду в Росії не було. То я сам знаю. Мені не треба казати тому, що як на літо так якось вийшло, що батько дістав працю в Білорусії. Кордон був Росія й Білорусія. І ми туди поїхали. Можливо то нас і спасло до кінця голоду. Я пригадую. Ми приїхали туди, а там було все їсти. Значить, люди не їли так як ми тут їмо. Але наприклад, уху робили з риби, скільки попало картоплі напевно завжди там було в тому котелку. І всякі речі там були. На то, що „розроботках" — так називається. Ми їздили, то я бачив. Там голоду зовсім не було, я сам знаю.

Пит.: А чи Ви маєте щось додати більше?

Від.: Щось додати? Додати — тільки жаль, що так пізно ми взялися за то, що так голод пройшов. Я пригадую після війни, як уже ми приїхали сюди; так подумаєш, скільки то людей вимерло й скільки то було! І так же чув від інших людей. Не від кого. І ніхто нічого, і все так мовчало й до цього часу. Так непотрібно скільки того часу пройшло. Хто не казав! — Та брехня, та що то!

То другий раз так зло бере і хочеться сказати до того й так за шиворот: — На тобі! На! Голоду не було!?! Коли я бачив!

Так ото росіянин спитав: — Той, каже, голод? Що вмирали з голоду? То що то?

— У нас голод був!

— Так який же в вас голод? Яка в вас біда була? — кажу.

А він: — „Да что вы мне?!"

Кажу: — Нічого. Ліпше вже не говори, не тобі говорити!

Але не дай Боже! Найбільше людей вимерло українців — то що я бачив. І то тисячі, тисячі — що пережили більше як я! Я не пережив так багато, але є тисячі й тисячі.

Пит.: Дуже, дуже Вам дякую за все.

Від.: Та, причім же тут дякувати? Може я не сказав стільки, скільки другі Вам говорили. Все те що бачив, то сказав.

Пит.: Ну, добре.

Mykola Kostyrko, b. 1900 in Odessa. Narrator's father was of Chernihiv Cossack gentry origin, was active as an SR, ultimately becoming a waiter then restauranteur. During NEP, narrator's father opened a delicatessen, as "NEPman" was disenfranchised ca. 1929 and again fled, living in various cities without passport until late 1930s. Narrator, who was educated in economics and business, describes both 1905 and 1917 revolutions in Odessa. Narrator extensively describes experiences during 1917–20, when he was active in Ukrainian student organizations and socialist national movement. Narrator also served in Red Army. Describes Ukrainization in Odessa and start of repressions against national intelligentsia in 1929. Narrator's attitude toward national communists is negative. Narrator states that many menbers of the village *aktyv* were alcoholics who could not work their farms properly despite the more or less equitable redistribution of land in the early 1920s. During the famine, narrator's father, then in Kursk, saw Ukrainian peasants fleeing there in search of food. Narrator, while working in cooperative apparatus in Pervomais'k during collectivization, learned of rural uprisings. The first sign of famine in Odessa was peasants coming into the bazaars to sell whatever they had, then peasants begging: "I was not in the village, but I saw those starving peasants who were always coming to the city." In one case, Odessa longshoremen refused to load grain on ships for export while people were starving. After 2–3 days, strike was broken and arrests took place. Narrator saw Edouard Herriot in Odessa and how he was given a "Potemkin village" tour. Narrator also describes homeless children in the city. While newspapers did not mention cannibalism, it was widely discussed in the city. Mr. Kostyrko's public testimony before the Commission was published in the Commission's *Second Interim Report*, pp. 5–10. This account will be of considerable interest to students of the revolution in Odessa.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: *Я* називаюся Микола Костирко.

Пит.: Де Ви народилися?

Від.: В Одесі. І там я прожив до самої війни. За маленькими вийнятками, коли малою дитиною був, то мої батьки були від´їхали з міста на деякий час, але можна вважати, що я ввесь час перебував в тому місті. І як я є свідок отієї печальна подія, то я свідок в самому місті. *Я* на селі не був. Але я бачив тіх умираючих селян, які приходили в місто за хлібом. Можна сказати, що обставини міські, життєві також не дуже добрі, але мали щодо їжі. *Я* їх трошки, бачите, зразу трошки такий гладенький, бо то якраз в мене тоді не було що їсти.

Пит.: *Я* найперше хотіла б знати про справи ще перед голодом.

Від.: Перед тим, то якраз дуже важлива справа. Бо до того була підготовка, вже з того часу як зліквідували НЕП самий. Бо вже тоді перебрав у свої руки владу Сталін, і він об´явив свою політику. Перед цим Ленін дав легше вже, дав трошки відпочинку. *Я* не можу його вважати за персону, яка щось доброго зробила, але в поганому щось добре в ньому було. Але, як тільки перебрав владу Сталін, то зараз виявив іншу політику й політику того російського шовінізму. Бо він сам хоч не був росіянином, був грузином, але цілком російського духу — був оточений росіянами й ще іншими.

Союз Радянських Республік, спілка та сама, то вона ні на що перетворилася, бо ж в початках, як Ви знаєте, була якась воля до науки, в перші роки, в 20–их роках то це підняття, національний зріст, наша література пішла вперед, бо...

Пит.: Так, але мушу задати деякі питання перед цим. Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мати була домашньою господинею, весь час і до тепер, а мій батько — як я народився — то він у 20 років уже мав свій ресторан на пароплаві. І їздив в таких балканських стернах по Дунаю—Одеса, Наддунай і так далі. От у тім часі, я народився. Але пізніше він кинув цю працю, перейшов працювати в Одеському Оперовому Театрі як там називалися, „камердинері" — назва була для тіх, які квитки перевіряють, коли садять на місця, а тут називають то *usher*–и. Отаку він посаду мав, але якраз то в роках

1904–ий, 1905–ий роки, коли почалася революція в Росії. То він примкнув до тієї революції; він багато робив у тому відношенні; він був вибраний від службовців як їхній делегат. Отже тоді розпочалося там. І мало того. Тоді був так званий погром. Почали, нищили жидів. То союз „Русских Людей" робив тоді. Тепер кидають на українців то. То мій батько якраз був в таких групах, що обороняли жидів. Виставили там, в місті, де стоїть погромщиків бити жидів, в жидівські райони. То вони ставили барикади, не пропускали, й навіть відстрілювалися від тих погромщиків і так далі. Так що мій батько тоді був революціонером. І навіть був прив´язаний до партії Соціялістів Революціонерів. Тоді була наша голівна партія, яка щось робила. Але коли закінчилися ті вже революційні події, трошки дали свободи будь–якої і так далі, то стали попереджувати людеий, які щось робили, то моєму батькові сказали: — Тебе мають арештувати! І він кинув працю і переїхав на Бесарбщину й там ми перебували кілька років. Пізніше коли все заспокоїлося, він вернувся назад. На працю ніде вже його брати не могли, бо він вже був заплямований своєю фізіогномією, і не то що зайнятися *business*–ом, торгівлею з нічого, буквально з 10–ти рублів. Але справа у нього пішла. Нарешті, уже перед революцією, він вже дуже добре стояв фінансово. Ну, прийшла радянська влада й розграбували все, що було — зліквідували.

Пит.: Як вони зліквідували? Що сталося?

Від.: Він мав вже таку крамницю, як тут називають; там називалася винна й гастрономічна крамниця. То як *delicatessen* тут такий. То все в нього забрали, витаскали, що було і так далі.

Пит.: Коли?

Від.: Коли? В 20–му році. В 20–му році, коли вже заснувалися вже більшовики, бо ті перехідні періоди — 18–ий, 19–ий роки — то влада мінялася в нас: то одна влада, то українська влада, то також багато перебували ті, яких називали „добровольці," та денікинці також. Бо вони мали згоду від гетьмана Скоропадського збирати — то окрема сторона.

Пит.: А Ваш батько був за кого?

Від.: Він не був за ніким, бо місто не пішло. Коли появився НЕП, то він також взявся знову за торгівлю. Був уже НЕПманом, і за те був позбавлений виборчих прав, і коли ми вже кінчали з тим НЕПом, то мій батько мусив втікати. Бо так його вбивали би податками. Коли він закрив свою торгівлю, бачив, що боротися не можна з ними, йому вічно добавляли; наклали податок — він заплатив. Тоді йому зараз присилають перерахунок — іще раз платити. Платив до того, що виплатив все, що було в нього якісь там запаси: золоті годинники були. То все випродав, віддав їм і бачить, що більше нічого нема — став ховатися. Покинув матір і сестру. Я вже тоді трошки вийшов в люди, то я забрав на своє забезпечення, в свою хату забрав їх, а батько мій три чи чотири роки ховався так, як злодій якийсь — без пашпорта перше і так далі до нової конституцію сталінської: вона зліквідувала положення про тих позбавлених виборчих прав і не тільки він був переслідуваний за те, що він не заплатив, все рівно останнього податку він не заплатив. То мусив іти сидіти за те, як злосний і неплатиний. Що він не хоче платити ніби. То спеціяльно робилося. Через те, щоб не попасти в в´язниці, він ховався, переходив з одного місця на друге, три роки він жив без пашпорта. Пізніше йому вдалося дістати пашпорт, але то інша справа, яка багато займаюча. Я між іншим маю записи свої. Мені син записує на відейо, мої спогади. Я вже дійшов тільки до часу перед війною.

Пит.: Що Ви можете сказати ще про революцію?

Від.: Дев´ятсот п´ятого року чи сімнадцятого? Є дві революції. Я їх пережив і знаю. Я був малим хлопцем коли була революція 1905–го року — мені було тільки п´ять років. Я її також пригадую добре. Бо я пригадую, як мій батько, після того як він три дні приблизно був відсутній, бо він був тоді в самообороні. Прийшов з постріляним капелюхом. Такі капелюхи були — „котелок" називали; може знаєте — такі круглі. То він прийшов з діркою. Трошки куля інакше, то вже б його вбила. А то тільки котелок пробила йому. То був жах страшний. Але сама революція пройшла мені на моїх очах. Ми якраз жили в такому районі, така вулиця, де будинок виходив — видно було порт, то що там творилося. Якраз тоді була велика пожежа там. І там багато згинуло людей, тих самих бомів. Там у нас було багато тих, називали їх „босяками." Вони жили в порту, й вони працювали — частина йшли на ватаження. Там зерно проходило через Одесу. То

вони там лежали взагалі чекали поки візьмуть його на працю. Заробити й п´є, проп´є. Коли почалася революція, то вони розбивали там — багато було бочок з вином, спиртом. З того пішла пожежа; там загорілося цілий місток, який був зроблений з дерева, на якому підвозили вагони — то прямо ж з вагонів зерно висипали в пароплави. То все згоріло й згоріло більше сотні тих самих босяків. Якраз бачив, як їхні трупи вивозили, бо з нашого вікна було видно ту дорогу з порту. То все я бачив. Так само як почалися погроми, то всі виставляли ікони.

Пит.: Коли вони почалися?

Від.: В 1905–ім році, то під час тієї самої революції. Як контр проти революції, то саме Союз Російського Народу чи Союз Російських Людей організував ту босячню міську й пішли кінчати революцію тим погромом. В той же час інша справа була з тим Потьомкіном також. Так само я бачив похорон того, який був убитий на тому кораблі. То Ви знаєте з історії, безумовно. А я бачив, як дозволили ховати тим священикам, то я бачив, як з порту вивозили саме ту труну, й багато народу йшло за ним, і поховали його на цвинтарі. То було дозволено, бо вони загрожували, що будуть стріляти по місті. Правда, вони три снаряда пустили по місті, так через місто пустили. Як потім виявилося, то були холості снаряди. Але коли вони летіли, то торохкатіли (сміється) — я те чув, і зараз пригадую: воно риже, палить і звуки дає торохкатіння. Я ще пригадую те, що дітячим своїм розумом пам´ятаю, як це було. Пам´ятаю ,як були розбиті жидівські крамниці, про викидання краму на вулицю. Навіть одна жінка принесла мені таке опудело з фарбами–акварелями. То було викинуте. Бо я ж дитина — мені подарувала. Я приніс додому, а батько побачив, накричав на мене: — Іди, віддай! То чуже добро, не можна його брати.

Я приніс, відніс до тієї жінки. Кажу: — Я не хочу!

— Як не хочеш? Та була дуже здивована як то я не хочу такого подарунка (сміється).

Я кажу: — Татко мені сказав, щоб я віддав назад.

Пит.: Що Ви можете сказати ще про першу революцію?

Від.: Я вже казав, що мій тато там був вмішаний як революціонер. Він був делегований від міських службовців. Той театр належав до міської управи, власністю міста був, і всі службовці вважалися міськими службовцями. І вони організували щось таке подібне до юнії. Вони ту юнію назвали „Лікарська каса" чи що. Нібито вони збирали гроші на випадок хвороби. Вони вже зробили з того, що бони прийшли також як делегати, й настоювали на то, щоби їм дали також ті самі права, що ж в членів тієї вправи. Їм попустили це, на перших числах, і він був весь час делегований до тієї міської управи від міського театру. Ну, а пізніше, коли то вже прикінчили, то почалося переслідування. Ну, а директор театру покликлав мого батька й каже: — Знаєш що? Тобою цікавляться вже з таємної поліції Так, що ліпше всього, то було б виїхати.

То тоді ми виїхали на Бесарабщину в містечко яке було на кордоні з Румунією — Ремі, то там перебули два роки чи трошки більше. Там я трошки виростав. Там уже став себе більше взнавати. Там, між іншим, цікавий випадок також був у мене. В нього був знайомий, який його туди закликав — мав виноградники свої, молдаванин. Бо там більшість населення були молдавани. То близько до Румунії там. То в нього був шинок. Своє вино, яке він мав близько до порту. Він мав той шинок, і там приходили всякі морці. Якраз я там у них гостював, коли прийшло двоє матросів з того „Потьомкіна." Вони же всі населилися в Румунії — Румунія дала їм право азилю. Сам пароплав, то це передали той панцирник росіянам назад, але всі дістали в них право там жити в Румунії. Декотрі далі попереходили, але царська влада дала їм амнестію — могли вертатися. Двоє вернулося тоді, й якраз я бачив там де з них зібралося багато людей. І чим закінчилося? — співом Марсельєзи. Тоді я вже знав, що Марсельєза, то є французький гімн національний. Одноразово був у тих часах і революційним гімном. Навіть, коли наступила революція 17–го року, той „Боже царя храни" гімн був зліквідований, то державним знову таким гімном революційним стала Марсельєза. А тоді я почув, що вони почали співати Марсельєзу. Правда, вони зникли, але через них розказував моєму батькові, що знову прийшла біла, та секретна поліція і: — Що ти, тут зберігаєш свій революційний камерний мітінґ? — і так далі.

Той казав: — То було випадково.

Бо ті хлопці перейшли кордон румунський і йшли далі додому, нібито його немає.

—А там Марсельєзу співали?

Каже: —То не я співав (сміється), то вони співали!

То я собі пригадую, що ту Марсельєзу тільки й її чути було всюди. Кругом співали. Моєї хрещеної матері брат був тоді студентом; і ясно всі студенти були тоді революціонерами. І він і ходив тут ож, виспівував ту саму Марсельєзу. Запустив собі таке довге волосся, волосся як тепер також мода в декого. То волосся мусила його сестра чесати й мити його, бо (сміється) там щось і вилазило з нього. Але з ним цікава річ. То був страшним революціонером, і він закінчив університет, правний відділ, став суддею на довгий час, і вже при Першій світовій війні був військовим прокурором. І ось до чого пішла його революція (сміється). Як люди міняють свої погляди. Потім батько над ним трошки підсміювався. Каже так: —Як же, ти ж був революціонером!

А каже: —А ти також був революціонером! —каже (сміється) моєму батькові. Але вже та революція в них осталася за плечима —вони вже інакші погляди мали, й так далі. От Вам все, що я міг про революцію. Що Вас цікавить? Що цікавить з тієї революції, можу Вам сказати все.

Пит.: Чи Ви ходили до школи тоді? Після того?

Від.: Після того, в 1908–му році, здається, я почав ходити. Спочатку став ходити до народної школи, бо місця було багато, а по всяких районах були народні, чотирьохклясові школи. Тоді мій батько йще починав вбирати в пір´ячко, йще був не такий заможній, починав тільки маленьку якусь торгівлю, бо з чогось якось жити треба було. Але пізніше на мене звернули увагу там його покупці й так далі, що не треба мені вчитися в тій народній школі. Я пройшов тільки три кляси, то намовили мого тата передати мене до спеціяльної комерційної школи. То належала навіть не до міністерства освіти, а до міністерства торгівлі й промисловості. Отримувалася за гроші того міністерства й купців міських; вони давали великі гроші. Отам я дістав освіту вже при раді, я мав вже освіту економічну, то вже в радянських вижчих учбових закладах. Я два диплома маю — економіста крамознаства й інженера–економіста Інститута Народного Господарства — Інаргосп так званий. А тоді, я ту освіту дістав. І там мені прийшлося мати справу. Взагалі закон був царський такий, що по школах всіх, державних школах тільки 10% євреїв приймали. А в тій школі, де я був 50%. Бо то все були діти купців і давали великі гроші на утримання тієї школи. Я спочатку мав у нас навіть безплатно освіту, хоч батько мав торгівлю, але маленьку торгівлю. То вважали — то я мав стипендію спеціяльну. Бо я не погано вчився, дуже добре успівав. Але ж до того ж часу як мій батько вже вбрався в гроші, то він тоді перестав брати ту стипендію. Я так прийшов приблизно до четвертої кляси —там було вісім клясів —до четвертої кляси я дійшов, то ще мав безплатну школу. Тут вже війна почалася, також іще. А під час війни мій батько став дуже *prosper*–увати, бо його *business* став розвиватися, бо Одеса була тим містом, де скупчилося багато військових і так далі, і торгівля ішла добре. То він собі відмовився від тієї стипендії. —Для більш бідних! —так і сказав —а я можу платити сам.— Ну, а тут вже прийшла революція 17–го року.

Пит.: А Ви тоді були в якій школі?

Від.: Я вже був учнем у комерційній школі. Офіційно називалася по–російськи: „Одесское Коммерческое Училище имени Императора Николая Первого." Бо воно було засновано тоді, коли помер Микола Перший, і то на честь його назвали економічну школу. Коли наступила революція, то, ясно, й я вже став революціонером тоді. Бо вся молодь тоді пхалася. І перший парад, який був, перейшов на строну революціонерів. Його прізвище було Маркс —то дуже цікава річ (сміється). Потім партували багато в нас в Одесі, що Маркс у нас перший, значить, робив. На той парад я не дійшов. Якраз, коли я йшов, то всі брали квіти, червоні ті самі, бантики й так далі. То я прічепив і проходе, і він каже, чи є крамниця, де мій батько якраз сидів за картою: —Ти куди йдеш?

Я кажу: —Іду на параду.

Першого травня парад. Тоді вже виступали всі підприємства і так далі. І я пішов, а він мене зупинив: —Іди сюди! Ти, що? Ту червону ганчірку носиш! —(сміється). І дає мене тоді — перший раз я дістав від нього — яка то вже була в нього українська стрічка. — Оцю носи. То маєш! — Я вже трошки освідомлювався. Чоловік не повністю був усвідомлений, бо вся освіта йшла в російській мові. І крім того як історію вивчали, то так як і тепер вони. В еміграції знайдете тих, значить, „зубрів," як їх називають, які йнакше не розуміють історії. Ввесь час росла держава за рахунок того, що вони

обороняли ввесь час, пересували кордони (сміється). І ввесь час як історію ми вчили, то бачили, що мапи нам показували: так о, то ще більше, більше, більще, і то патріотизм в роді такий розвивати. Але той патріотизм в мене батько моментально убивав, коли я приходив — він казав, що не так, а так. Між іншим також батько, що мені казав. Бо батько мій все ж таки був з шляхетного роду. То ті, українське козацтво Чернігівщини. То та частина України, яка перша стала російською частиною. Коли Катерина Перша ліквідувала вільності всякі, то вона одною рукою брала, а другою шляхті, козацьким старшинам дала так зване дворянське звання. Ото мої діди получили також тих санів, розумієте. Були козаки так званої Чернігівської губернії. То був такий модус лицарський, і так далі. Ну то батько походив з того рода. І казав мені: — Ти не дивися, що ми мали, бо то наші діди продали нашу батьківщину за той шматочок, за папірчик зі золотими літерами.

Той папір, між іншим, я бачив. Коли вже при радянській владі я приїхав на батьківщину — бо батько сам походить з Чернігівшини — приїхав до його брата, а моїх кузинів і так далі, то там війна йшла між кузинами — вони крали один у другого оту грамоту. Так називалася царська грамота, де було, що даровано це саме дворянське звання. Тільки я вже забув. Йов, Іов було ім´я того першого діда, який поставив це дворянство. То вони крали на той випадок, як совєтської влади не буде, то вони все таки можуть себе відновити (сміється). От вам. Ну, а самої революції 17–го року, то перше, значить, приходили то особливо в моєму місті, в Одесі, то така була мішанина. Дуже часто мінялася влада. Скажем, 17–ий рік, то за Керенщини пройшов весь час, то мінялася там в Петербурзі влада, а Київ вже зорганізувався, вже перший, перший уряд зорганізувався. Ходили й про це їздили в Петербург, просилися, щоб дали, хоч би неповну свободу, навіть трошки волі. Нічого не добивалися, вже в революційному уряді, в Керенського нічого не могли добитися, хоч би маленьке послаблення. Ні, ніяких відділень. Не розчленяти Росії (сміється). Ви знаєте самі з історії, до чого воно дійшло: дійшло нарешті до Четвертого Універсалу, про повне відділення. Ну тепер ще можу пригадати коли був вже підписаний мирний договір з німцями з австрійської державою, з німецькою і турецькою, були підписані договори від імені вже українського уряду. То тоді був запрошений вже на Україну, бо була ввесь час вже Совєтська Росія; більшовицька Росія вже поступала на Україну з армією. То тоді, запустили нібито німецьку армію, яка порядки притримувала. Ну, в нас в Одесі переважно були австріяки більше, трохи німців було, але більше австріяків було. Ну, то одна велика подія також. То було в 18–ім році було. Були агенти французькі, які працювали проти німецької влади, підпалили ті склепи зі зброєю, з тими снарядами, була стрільня. Потім великий вибух зробили з тих склепів, де там хоронилася та зброя. То все місто в нас втікало до моря, втікали, бо то снаряди літали, вилітали, падали на доми, розривалися. Було щось таке — пекло якесь було, розумієте. Ну, й багато постраждало якраз таки з австрійської армії. То вони там розселилися близько тих складів. І потім вияснилося, що то нібито французькі агенти улаштували. Ну, а далі ми знаємо вже, що то приходило до Одеси наше українське військо разом з німецьким. Фактично перші частини прийшли австріяцької армії, то з парадою. Населення зустрічало їх дуже весело, а потім весь час було гірше. Але дуже скоро ліквідували наш український уряд, бо до влади прийшов Скоропадський. Був поставлений німцями — то було ясно й так далі. Ну й що можу сказати?

Пит.: А що Ви думали про повстання?

Від.: Якраз ми думали, ми вже організовувалися проти того. Я вже був у кінчаючій клясі — в сьомій клясі. Але я вже був у українських всяких організацій учневих. Кажу вам товариство учневої молоді було — „Зоря" називалося. Я туди влучився. Усе був в школі. Так само в нас був гурток хлопців–українців і так далі.

Коли більшовики схопили владу — вони в нас забрали владу на переломі Різдв´яних свят. Я вже плутаю тому, бо старий стиль і новий стиль, я їх плутаю. На тих святах якраз почалася бійка, бо в Одесі стояв гарнізон український. Зорганізовано вже з російської армії. В деяких школах українські частини були — гайдамацькі куріння такі. Було три таких, три гайдамацькі куріння. Мали вони такий маленький. Дуже добре вони виглядали. А я вже тоді, крім того, що я був у товаристві „Зоря," я йще був спортсменом, іще перед революцією. Отже належав до такого клюбу, був „Сокіл" — може знаєте, воно й тут було таке. Але заснований той „Сокіл" був в Чехів. Бо в чехів

була така організація, яка не тільки спортова, а підготувала людей для того, щоб відійти від Австрії і організувати окрему Че́сько–Словацьку республіку. А росіяни підняли це як пан–слов´янізм. Ну, до того „Сокола" я належав так само, бо я цікавився трохи гімнастикою. А тоді вже зорганізвалося друге товариство, вже чисто українське спортове — військове–спортове товариство — називалося воно „Січ." Туди я також вже приєднався. Чим ми займалися? Такими гімнастичними вправавами й військовую також, трохи рушницею крутили, як розбирати рушницю — на всякі випадки. Тут трапилося якраз така історія, що більшовики стали забирати владу. В одеському порті багато стояло кораблів військових, і більшість їх була більшовичена. Більшовицька пропаганда була. І вони вели наступ на місто — почали забирати місто. Бо спочатку була якась така організація „Румчероди," яка також була змішана, багато там було комуністів. Але все ж таки там безкінечні мітинґи були, але місто трималося іще була майже українізована. Бо були військові частини, які підтримували ті гайдамацькі курені. В один прекрасний день з порту вийшла інвазія — ті самі морці мобілізували всіх, бо навіть з таких кораблів. Комуністи організували, дали їм зброя: — Ідіть, забирайте місто!

Місто казалося, тільки оті три всі гайдамацькі куріння були там. Іще щось була команда. Тоді до мене прибігли хлопці і казали: — Знаєш що, біжи на дворець — на „вокзал" то називали в нас. Біжимо, бо там, збираються наші хлопці, оті самі з „Січі." Ну, такими навкола міста другими вулицями, де іще не було стрілянини, ми дісталися туди. Ну, там я дістав собі праці: бігав, з вагонів носив скриньки з кулеметами, стрічками, підносив кулеметчикам і так далі. Рушниці не мав; потім мені дали рушницю — вискочив я на *front* двірця постріляти трохи й так далі й щось мені бахнуло сюди. Упав, знепритомнів, дух мені забило. Підвижали хлопці, затащили мене всередину, задихають, шукаю в мене рани не знаходять, крови нема. Оказується, що мені камінь попав — частина будинку, коли снаряд пройшов, вони стіни забили, й мені упав десь якраз на карк. І ото я тоді зразу був якби ранений, виведений. Правда, хотіли мене відправити в госпіталь — я не дався, бо я вже прийшов до себе. Але я ходити не міг; мені скрутило в три, бо мені трошки нирки збило, змістилися. Потім вони стали на місце. Ну, то я ледве, ледве доліз додому. То було через день, бо я там вже й заночував. А тоді вже вони підходили вже до самого двірця ці матроси. То більшість була матросів, так називали їх. Вони всі були червоними по більшості. Ну, війна закінчилась ніби–то мировою. То поговорили, перестали, й зупинили ту стрілянину. Я вже відійшов тоді як уже трохи перекручений був, буквально. Пару місяців я ледве ходив і мені вібивалося. Але, все ж таки, я бачив, що робиться ще там.

Між іншим, був коло суду, цікаве. Я пішов на той суд. Судили якраз мого товариша також, як учасника того. На нього показали пальцем, що він був там. На мене не показали. І заарештували, але, через деякий час, може через пару тижнів, може через місяць. Я належав до товариства учневої молоді „Зоря." Якраз були наші збори в неділю. Були ті збори в одному приміщенні. Така харитативна організація була недавно заснувалася, а пізніше називали „Дніпросоюз." Якраз почали лекцію: одна молода жінка нам читала лекцію про „Слово о полку Ігоревім." Тоді ми були здивовані, бо нас учили в російській школі, що то російській історії належить. Ми відркивали свої очі. І бачимо, що в вікнах стирчать штики, шруби — всі вікна понатикані. А через хвилину один приходить з мавзером, з великим револьвером, каже всім піднімити вверх. І нас всіх арештовують. Нас було коло сотні хлопців і дівчат. Тоді ще школи були окремі для хлопців і дівчат. І перша нагода була з дівчатами хлопцям зустрінутися то в тому товаристві, розумієте. Там багато потім закінчилося весіллями (сміється) запізнали один другого. Але нас тоді заарештували й вели через все місто. То було цікава річ. Ішли й ввесь час стріляли в повітря. Стріляли, будь–то, що ми не могли втікати, щоб не змішатися з публікою. Всі розтікаються, ховаються під воротами. — І куди нас ведете?

Кажуть: — На Алмаз.

А Алмаз то була страшна штука. То був один корабель військовий, куди спійманого якогось офіцера чи просто, як кажуть, буржуя, заведуть, і там його прив´язують — колосники називають. То частина — така топка — де підпалюють, на вугілля як ті були. То там такі ґрати зроблені, на яких тримається вугілля. То вони розбирають начисто, й вони брали це саме привязують до шиї і кидають в море. Пізніше там кількасот людей знайшли таких потоплених, оце, що їх вигнали з міста. То також мені прийшлося бачити всіх тих потоплених, яких потім витягували. То кажу, що нас

ведуть на той „Алмаз." Страх! Дівчата, особливо, плачуть. А кажеться, що нас привели в один двірець — Балансовський двірець — і там починають нас розбираати. Перше всього шукають зброю. Знайшли зброю якраз у товариша мого, брата моєї дружини, якого пізніше розстріляли. Знайшли зброю іще в трьох людей —їх зразу же відділили, і в в´язницю.

А нас перепрошували. Якраз вмішався один українець, який вже пристав до комуністів, один інтелігент український. Став з ними ж співпрацювати. І він бачив як нас ведуть вулицею, то він, значить під´їхав —він їхав якраз візником —під´їхав і сказав: — Куди їх ведете? —

Найперше таке зорганізувалося Чека. Так воно називалося: „Чрезвычайная Комиссия по Борьбе з Контрреволюцией. Той каже: — Ведіть їх туди в той Воронцовський двірець!. Він тоді вже мав якусь владу.

Ото нас всіх перечищали через цілий день, до вечора й ввечорі нас пустили додому, тільки тіх трьох заарештували. Тіх трьох тримали три дні, й випустили. Бо не мали чого. —Де ти взяв?

—Знайшов на вулиці! (Сміється.) —Йшов по вулиці, як же не підняти? —каже. Хлопець молодий, міг підняти зброю. Але, зрештою, то вони побули в нас може січень, а в квітні приблизно —точно вже не пригадую —уже прийшли до нас українські війська з Києва й з австріяцькими військами. Тоді вже почалася влада вже наша українська. Але, в скорому часі, то приблизно вже в травні, якщо не помиляюся.

Пит.: Якого року?

Від.: Того же року. Зробився переворот. Тоді поставили на владу Скоропадського. І відтого, щоб ми бачили вже то, то ми збиралися в товаристві тієї молоді „Зоря." Ми вже обговорювали ту справу, бо ми бачили, що та вся влада все ж таки, хоч і українська, але фактично вона є російська. Бо вся обслуга була з російських офіцерів. І то почалося тоді. По селах селяни в тих часах кинулися, грабували маєтки поміщиків. Порозпускали інвентар. Специяльні карні загони зробили, й в карних загонах була російська мова. Хоч вже була українська влада й там трошки інакше було —вже інакші були кашкети: там був блакитний і жовтий кольори на тих кашкетах війська. Заставляли віддавати назад, що вони там порозтаскали —майно, реманент помішицький, і так далі, і то настроювало проти тієї влади. Крім того була умова між владою Скоропадського й Денікином, який в той час був на Дону й на Кубані. Він там організував ту свою Добровільну армію. І була умова, що офіцери російські, які хочуть іти до Денікина, мали право приїхати до Одеси, й в Одесі вони групувалися, і давали їм пароплави. Вони пароплавами їхали на Новоросійське на другому березі Чорного моря, то вже під Кавказом. Туди їх відправляли. І получилася така історія, що вони тут стали збиратися більше й більше. Таємний з Денікином такий же договір, що вони тут зберуться, будуть захоплювати тут мазуту. Ми це бачили, що треба було. Тоді це зорганізували ми студентську сотню, при Гетьманові ще. І зорганізували під претекстом, що це буде охорона, порядок в місті. До того ще бродили вже ці комуністичні агенти всякі. А особливо на робітничих околицях там у них оперували, дурманіли робітників, що влада все ж таки буде для робітників: —Всі фабрики, всі фабрики робітникам, а землю селянам!. — А то отримали! Ті фабрики й селяни землю отримали. Ну, далі що вийшло? Вийшло, що вони почали проходити військові школи. На початку ми були по домах, тільки кожний день з´являлися, ми проходили військову підготовку.

Німці програли війну й вже кінчилися в них революція і дезорганізація самої тої німецької і австрійської армії. І що стається, що вони починають продавати зброю населенню,комуністам. Тоді нас беруть вже на військове положення. Ми вже не вдома, беруть нас на касарні, і ми ведемо, розброюємо німецькі й австрійські частини військові, забираємо їхню зброю, щоб вона не попала до рук комуністів. Ото наша була робота. А потім ми ще розброїли і тих білих офіцерів так само. Коли нас посадили, привели в першу касарню, то там уже знаходилися ці білі офіцери, які чекали, що їх будуть відправляти на Новоросійське на Кавказ. Але не спішили вони від´їзджати. Бо вже пароплав стояв у порту —як зараз пригадую — „Саратов" називався пароплав, досить великий — вони мали тим параплавом відпливати —не спішили відходити. Ну, ту кампанію з тим розброєнням ми закінчили, вже австріяків і німців вже повиганяли їх зовсім просто. На одну касарню, то всі то напів п´яні вже були ті австріяки, то ми їх просто по спинах прикладами лупили, виганяли: —Геть! Геть! А зброю лишайте!

Але, коли ми знаходилися в військовій касерні, то туди до нас — як на сміх, приділів у нас була всього сотня, тільки сотня була, а військове велике приміщення, приміщалось щось на двісті людей для спання тих самих солдатів в старій частині. І там то біля сотні тіх самих офіцерів знаходилося. Нас туди загнали як інтелігентів — до інтелігентів. Деякі навіть не розуміли, що робили. І коли ми там вже стояли, то перше ми проходили собі, свої рушниці поставили там з одного краю і там в ліжках до рушниць ми собі проходили на місці і вчилися співати пісні. І співаємо „Ми гайдамаки," наші революційні українські пісні. А ті ж офіцери починають жартувати; підходять до нас і починають нас дразнити. Скінчилося тим, що ми схватилися за рушниці й була б бійка, якби не прийшов той голівний офіцер і припинив цю штуку. І зараз же нас забрали в друге приміщення. Ото ми з ними мали першу роботу. Пізніше, ми вже перейшли в друге приміщеня, бо бачили, що нам вигідно під одним дахом, не тільки в одному приміщенні, де б тримати не можно, бо ми ще б сперечалися з тими денікинцями. Бо ті за „единою, недилимою Россией." Я кажу: — Українець — сміються над нами, знущаються, буквально глузують як тільки можна. Ми того терпіти не могли, ну вже доходило просто до такої бійки. Підходить один до другого, аби лише зброю не брати в руки. То тоді ми дістали зовсім інше приміщення — там якась була пивоворня, броварня — то там нам дали місце, де ми примістилися. І ми вже тоді несли патрульну службу в ночі. Ми проходили вбільшості в ночі, бо вдень, ще був спокій в місті — то була йще своя міська поліція — вона називалася тоді „Державна варта" між інщим — а вночі були бандити, страшно гуляли по місті. То ми так приблизно 14 чи 15 хлопців, тоді відразу ми ходили, патролювали місто. Одного разу ми приходимо до одного приміщення — біля воріт стоїть той білий офіцер, як караульник біля воріт. А то був будинок епархіяльної школи, жінок хотіли за священиків. Спеціяльна та була школа для дівчат священиків. Спеціяльна та була школа для священиків, яких в тій парафіяльній школі вчилися. Там було місце, де вони жили. Їх повикидали звідти й так далі, й там розмістилися ті офіцери білі в них. У нас був один герой такий, сотник Перерва (сміється). Його прізвище цікаве, й зараз пригадую те прізвище. Ми ходили й ще носили ті німецькі бомби, „бутилки" називалися. То він схватив ту бомбу, підійшов до того караульного, що стояв біля воріт, і: — Кидай зброю!

—Відійди!

Зайшли ми до середини, і тоді він став з бомбою впереді, і каже: — Виходьте, складайте зброю! Ви знаєте — як вівці. Їх там було може сотні півтори тих офіцерів. Прийшли, наскладали цілу купу зброї. Тоді кажуть їм: — Ідіть, ваш „Саратов" чекає, ідіть. Що ви тут розпожилися?!

І так вони вийшли на той „Саратов," і там жили на тому „Саратові." І так той „Саратов" не поїхав. ·Бо прийшов той час, що Французи помагали тоді цим денікинцям. Французька фльота прийшла. І висадили десант. І першу частину міста — порт і перші вулиці, які прилягають до порту, зайняли ці французькі війська жуавів, ці негри. То була така гарна в них уніформа. Потім вони били самих французів (сміється). А фльота стояла. І там на фльоті ото Марті Бодер, два матроса так були вже збольшевичені, й там підняли повстання на кораблях. То потім французам скоро прийшлося відходити. Але в тім часі, коли вони зайняли ту територію, ми стояли так один проти другого: тут стоять зуави, а тут стоять наші караульні. То кілька днів пройшло так, бо йшли в цей час переговори з нашим штабом. Полковник, кого прізвище я вже забув — може ще пригадую — весь час переговорював з французами. Ті білі офіцери доводили, що ми є комуністи. Що ми є комуністи й треба нас виганяти з міста. А ми доводили, що ми ніякі комуністи — ми боремося проти комуністів. Але францизу були на тому боці. Там якийсь, як пригадую, був ще генерал Шельонґ, з ними були переговори. В один прекрасний день, несподівано з того самого „Саратова" виходять ті офіцери й таким військовим проходом піднімаються — порт був внизу, де були вулиці такі, що йшли вгору, а місто нагорі. То йдуть, і наступають на місто. І перше повбивали тих, які стояли, наших вартових. Ті зуави відійшли в сторону. Вони повбивали п´ятеро чи шестеро тих самих — то практично стояли ці самі поліцаї, Державна варта та сама, то не військо було. Їх повбивали, й стали, і тут ішла бійка. Цілий день йшла бійка. Я вже приймав участь в тій бійці. Але ми кожний раз відходили. Кожний раз ми мали наказ відійти з вулиці за булицею. Значить, тут стріляємо, далі кажуть: —Відходьте в найступню вулицю!

Так ми ввійшли аж поза місто, й місто тримали в облозі цілий місяць. Оточене місто. І ввесь час йшли переговори з тими фрнацузами. А тут, то вже розійшлося. Між іншим, коли я відійшов так само, то зараз же мені мій командир — властиво сотник, здається ім´я Вичка, й я якраз вже на матуру йшов, то він питає: —Що ти будеш робити?

Я кажу: —Сам не знаю, що робити.

—Наші справи погані!

—Ми будемо триматися під містом деякий час. Французи не на нашій стороні, а вони втримуються.

Я кажу, що мені не лишається ще пів року до закінчення школи,

—Іди додому! Іди додому! — Дає мені спеціяльну відпустку. А ходити додому то було дуже просто. Хоч і була облога, але тільки на певних вулицях, де можна було іти. Але сама голівна була облога, що не допускали селян з продуктами на базар. І місто стало голодувати тоді. Не було що їсти, то французи й годували місто. То з своїх запасів, які були там під Туреччиною там, то вони собі перевезли їх. Що ж вони: мука була з гороху. То з горохової муки випікали хліб і то роздавали населенню, продавали той хліб. І буйголове м´ясо, то аргентинське, то морожене м´ясо з буйволів. Також таке тверде м´ясо. Також люди мусили їсти (сміється). То продавалося в тих м´ясних крамницях так, за гроші продавалося. А ці самі *delinquent*–и гуляли, пили; вже ресторани повідкривалися; гульня страшна пішла на них. Ну, але довго не вдержалося, бо вже прийшов Григорів тоді; Григорів зайняв перше місце. А французам йще були на допомогу прийшли греки. В греків була така армія: кавалерія була на ослах у них — то було смішно дивитися (сміється). А звечора сміялися з нашої кавалерії. Бо вони здорово дістали від того Грогорьова. Григорів потім перейшов до більшовиків. Але недавно помер в цього Григорьова родак один, він там жив у Бавнд Бруці. Його по різних: ще Дорошенка. Він недавно помер. Він якраз у того Григорьова був у повстанських, в лісах чорних. „Чорний ліс" Ви може читали книгу його. Там є описи його. То він якраз із тим Григорьовом приходив у Одесу. А потім Григорьов перейшов до більшовиків, розсипалася його армія. Але то величезна армія. То вони йшли через місто — то без кінця, то все на підводах, на селянских, розумієте, й пару коней запряжених. То вони пройшли через все місто й пішли далі. Їм більшовики сказали: —Ідіть! То інакше буде там: бо вже й більшовики підійшли під них, і так далі. Ну, то ми вже, казалося, під більшовицькою владою, але не довго. Через день в той час уже якраз і українському війську було трошки весело. Підходить українське військо вже під Одесою, дойшло до станції Роздільна — то 100 кілометрів від міста. А денікінці сидять у Криму. І навіть дуже близько до міста, і та Тендрівська коса так звана була, відходила. То може якихсь миль 10 може від міста. І там свою залогу тримали. І кораблі їхні. Вони вже вони не французами підтримуються, а англійцями. І англійська флота вже тут їх підтримує. І вони висаджують десант. Ви думаєте, що 70 осіб десант вони висадили в місто? І від того десанта, де знала, бігла вся Червона армія. Як тільки можна, втікали. Бо чому? Не тому, що може перелякалися. Вони інакше, вони не знали в чому справа. Вони думали, що ті білі денікинці, й наше українське військо міняють угоду захопити місто. Бо вже під містом одна лінія залізниці, Одеса–Київ вже зайнята нашим українським військом, а друга частина — на Бахмач лінія — вільна. То вони втікають бахмачською лінією, бо може десь вискочити мають звідки вони. Ну, в результаті, ясно, той десант висадився — то літня пора. Приходе один офіцер, знайомий мого батька. А то вже були часи також, що з продуктами дуже погано було; була так звана „розруха," то нічого не робилося, а тільки поїдалося. Ні фабрики не працюють, нічого. Тільки селян грабують ті продрозподіл. І то йде на Червону армію, а ті денікінці собі зробили, а німці собі забирали. То була страшна розруха. Ну, той офіцер каже: — Знаєте що, нехай син підійметься. Ми тут є. Оборона побережжя Чорного моря — організація то радянська нібито армія. І там є частини, офіцер сам інженер. То каже: —Там зорганізувалися всі наші люди; там комуністів нема. Колись може прийде час породиться повстання, то все таки щось зробимо.

В армії дуже добре кормили — хоч де нема, а армія мала. То будем мати їсти, бо ж батько вже торгівлі не має, розумієте, й їсти нема з чого, і так само й вдомі навіть. То я пішов тоді як червоно–армійцем. І був у прожекторній групі. Справа була в чому: то було два прожектора — то великі такі прожектори; то світом в ночі освітлюють місцевість. І там же електростанція біля того була, то над берегом у такій частині міста

вже, що становиться вже там як парк. І там ми тільки караульну службу вели ввесь час. Я стою під тим прожектором на висоті над берегом моря, то бачу, як ходять ті самі з червоною—білою, білою—червоною і білий—синій—червоний той російський флаг. То під самим берегом на малненьких кораблх. А там далі стоїть фльота англійська. В один прекрасний день я приходжу. Я отримав отак: одну цілу добу я на караульну службу, а два дні я йду додому, відпочиваю. І коли я приходжу на свою службу, а мені той, який здає свій пост каже: —Знаєте, що, в ночі ми тут не спали. Вже ми тримали прожектор засвічений, тільки з закритими створками.

Вони світили його. Був приказ тримати, бо там щось на морі багато кораблів зібралося. Щось буде, мабуть, десант має бути. Всього пройшло може година, вже почалася стрілянина. А тут рядом стояла батарея артилерійська, де був мій товариш також уже записався — червона батарея. Коли я приходжу до того товариша, а він каже: —А ми вже направили в другу сторону. Вся команда була не червона, а фактично була в більшості з тих білих. Вони вже ті гармати наприваили в ту сторону на радянську сторону (сміється). І тут почалася стрілянина й той висадний десант — ніякого спротиву не було абсолютно. Втікали, як миші. Але пережити прийшлось страшну ніч, бо бандити вийшли на вулицю і грабували скільки можна, де йшли, бо не було влади. Скорочу все ж таки, бо ті всі розписався з цим. Але знаю тільки, що в ночі було страшно, всі повтікали, а осталося нас двоє — два українця, осталося там. І ми поскладали, Нам тільки прийшов один офіцер. Уже він заявив, що вже влади нема, що „червоні уйшлі." тепер вже влада переходить в руки Денікина і каже: — Якщо дивується, то можуть тільки прийти, ту електростанцію зруйнувати. Там майно таке дуже корисне, то бандити можуть забрати.

То ми вдвоє на всю копанію, ми все поклали перед дверима тієї кімнати, де ми караульні, й лежали на підлозі (сміється) й чекали поки будуть; ну й так ми всю ніч провели, й цілий день не їли, бо кухня не працювала, а вночі нам привезли їжу. Привезли на всю команду, а нас двоє було. То ми не знали, що робити з тою їжою. Ранком нас звільняють, приходять, ідем на свою команду, а політрук, який вже дістав лекції там, значить, то вже в золотих пагонах стоїть і сміється: —Ну, що, чекали на мене. Я такий і такий.

Ми знали його як комуніста. Я не знаю, чи він потім перекрутився, але в всякому разі каже: —Хто хоче, може йти додому —значить, іти, пускають —а хто хоче йти в добровільчу армію денікинську, то зараз переходити.

Ну, там кілька людей пішло, а більшість рішило йти додому. Я пішов додому й тим закінчив. А тоді, то вже від денікинців зостало в нас панувати. Досиділи вони приблизно до початку 19—го року. Повтікали. Повтікали, прийшли знову більшовики. Отак воно мішалося вже зрешту в 20—ім році вже більшовики в нас закріпилися. Ми тільки мріяли весь час, що ті й другі підуть. Бо ввесь час була надія, що прийдуть чи то французи, чи то англійці. Американці тоді йще дуже далеко були, мало знали. То сподівалися ще що Англію чи Франція будуть нас визволяти. А ті менше всього думали про те. Але в тім часі, вже значить —тут, нас троє було. Що сталося в тім часі? В тім часі вже то Чека закріпилася, страшні розстріли. Там вони сатаралися знищити все те, що могло бути тільки щось робити. Не те, що робили, а що могло б робити, таких вони нищили. І в тім часі попався брат моєї дружини в ту історію. Було, що не вулиця окрема підпільна організація. Тепер я розумію, що ті підпільні організації організовували самі же чекісти, щоб просто виловити людей. І от брат моєї дружини також став до такої організації ходити й навіть проводив велику працю. Бо він збирав людей охочих. Бо там, приблизно за 100 кілометрів від міста в лісах там вже (бо близько Одеси не було лісів) в лісах був такий отаман Зелений. Один офіцер український, який зорганізував там називали то бандами тоді — комуністи називали. І там страшно робив велику шкоду. Там, значить, потяги, які йшли, пускали в передкос, знімали рейки, закручували, то брали волів, закручували рейки й крутили з дороги. І потім потяги уводилися з того відкоса. Вони старалися, дуже довго боролися, не могли його виявати. Аж поки свої українці не продали. Один професор пішов і на тому селі жив, і знайшов зв´язок. Сказав, що він українець, таким чином виявив його —до нього приходив, і його зловили. Але отой брат моєї дружини, він якраз хлопцем возив туди. Мали вони документи від міліції, і зброю дістали від міліції. І я потім зрозумів, що то все було спеціяльно тільки для того, щоб виявити, де кінци є. Врешті прийшло до арешту. Арештували мого приятеля

Василя і його сестру, мою майбутню дружину. Її тоді було всього 17 років. Вона ще не була повнолітня. Вона 18 років ще не мала. Її арештували в тому Чека — то страшне було, в яких умовах її тримали. І потім прийшло. Пару місяців там їх тримали. Мою дружину допитували без кінця на допросі. Вона доказувала, що нічого не знає. —Чи ти знала, що твій брат був у підпільній організації?

—Ні, не знала.

—А якби ти знала, то щоб ти зробила?

Вона каже: —Уважаю за підлоту всяке доносити.

—А ти будеш знати!

Ну, то результати: багато приговорили до розстрілу, а її на п´five років концтабора приговорили. При чому, перед тим як вона дістала приговор, забирали в одну кімнату ввечорі. Викликали перед вечером по прізвищам і напихали в 200 людей, напихали в цілу кімнату. І її туди взяли, й брата туди. І в першу же ніч брата повели на розстріл. Він ще розцілувався, розпрашався з нею. Вона осталася; потім повиводили всіх, вона одна осталася там. Потім підходить до неї той караульний і каже: —Дівчонка, не бійся, тебе не розстріляють. Тебе тільки взяли „на іспит" (перелякати і так далі).

Три ночі таких вона провела й три ночі підряд забирали людей на розстріл. То історичне, бо вона, між іншим, тепер, коли вона вмирала (вона від такої хвороби вмерла), то їй являлися такі самі види, що йдуть на розстріл, рвуть на собі волосся. Між іншим всіх заставляють тут же роздягатися, без одягу ведуть їх голими вже надвір, і там спеціяльне було приміщення — гараж, де стояли автомобіля. І то заводили раніше автомобіля, ці вантажні. Коли їх заводили, страшно — приглушників не було. Вони тарахтіли. То вони казали: —Вже починають тарахтіти приглушники, значить стріляють, щоб не було чути вистрілів населенню. Через три дні її випустили. Можете в´явити в якім стані нервовому її вже могли випустити. А все те, значить, той слідчий сказав, що: — Ти будеш знати як то можна не доносити, на людей, які проти радянської влади.

Ну, я до того не попався, бо там між іншим була ще організації, які були на п´ятки розчислені. В такій п´ятеро людей знали один другого. І один п´ятий належав до другої п´ятки. Таким чином вони всі п´ятки порозкривали, і в брата моєї дружини з тієї п´ятки, а я був в п´ятці мойого брата, і в мене була своя п´ятка — до того, до тієї ціпочки не дійшли вони, бо брат уже не видав. Його п´ятка знала його тільки, а він свою п´ятку не видав, він доводив, що ніякої п´ятки в нього нема, що він останній в тому. Так що мене не торкнулося, а може мене б також забрали. Не знаю, бо мене, щасливо так виходило. Багато я вилазив з таких позицій, що сам тепер дивуюся як то могло бути. Ну, в всякому разі то так уже закінчилася історія того спротиву. Бо люди ввесь час тільки вже тремтіли, бо стріляли без кінця. По 200 людей кожного дня на вулицях розстрілювали. Плакати — було написано „Список розстріляних," при чому за що хочете: оці, значить, організації, а той —дворянин — отам був недалеко від нас один завідувач, був як управляючий будинком. Але він носив шапку з червоним, бо всі дворяни в старі часи носили спеціяльні шапки такі, щоб бачили, що він дворянин: нижня частина шапки була червона. То так і було написано: „Розстрілян тому, що дворянин." А другий був українець розстріляний — він також крамницю мав — Литвиненко. Він був дуже добрий також діяч, також організував в своєму куті „Просвіту," він бандурист був, грав на бандурі дуже добре. В нас, впрочім, кожна вулиця мала свою „Просвіту," між іншим, організовану; дуже добре розвивалося те національне життя. Але все то знищили. То того Литвиненка розстріляли за те, що він ніби–то постачав грішми підпільну організацію. Хоч він був і купець, але вже такий обдертий купець, що нічого не мав, не міг видавати нічого. Але то, що він присилав на українську руку, то інша справа. То тому його розстріляли. Тоді перестріляли багато кооперативних робітників. Чомусь вони взялися спершу за кооператорів. І то на списку також: „кооператор, кооператор, кооператор," розстріляний за таке й таке (сміється). Ото я думаю, що вже треба ту історію нам закінчити. Я вам можу сказати, що багато того сказано в мене на моїх відео записах. Пізніше може, як зацікавитеся, я може закінчу. В сина нема зараз часу, він дуже зайнятий в університеті. Але коли буде час, ми будем закінчувати. Ще кілька тейпів; я думаю яких шість. То не менше як 10 тейпів буде двогодинних. Але як захочете, може копію я попрошу його зробити копію, можуть вам передати. Ви там щось також знайдете для історії. Я дійшов вже приблизно до років чотири до війни. А там як мені прийшлося викручувати. Бо я все ж таки син нетрудового елементу. Доноси були на

мене без кінця, розумієте. Мені удавалося викручувати. Мене спасало те, що я там два місяця був в тій знаменитій Червоній армії. Мені посвідка збереглася про те. І другий раз я також ховався від мобілізації, коли вже хватали просто на вулицях людей, брали в Червону армію, то я поступив до лазарету. А лазарет був військовий. Лазарет був повозичний. Ну як лазарет відходить до фронту, то ранених на візьках возять, то я мусив з конями справу мати. А я коня ніколи в руках не тримав, але там поназбиралося взагалі — люди там ховалися спеціяльно. Також посвідка мені зберіглася на те, то пізніше мені зробили з тієї посвідки, що я вже три роки з половиною служив в Червоній армії, і то мене врятувало далі. Якщо потрібно, то той воєнний документ показую: —Я з Червоної армії, що вони хочуть?

—А як ти міг служити, коли ти син буржуя?

Я кажу: —Такий буржуй, як не знаю! (Сміється.) У всякому разі я питаю: —А хто такий Ленін був? Не син буржуя?

Мовчать тоді. Я їм давав, що революційні керівники всі були походження непролетарського. Я кажу: —В Червоній армії був з ідеї. Чого я був —ідея була —то мене вивозили, ті доноси були страшно на мене. І то вивозили вони.

Він стане, той що мені слідчий, НКВД, заарештували. То ставив: —То як же так, слухайте! Та Ви ж син нетрудового елемента. А чого ви полізли в Червону армію?

Я кажу: — Не я поліз, а мене потягнулося.

—Як то не поліз?

—Так, бо люди йшли туди, бо бачили несправедивості, які були.

—Ага! —каже. Потім один побачив, що йще були в мене товариші такі й потім стали комуністами, то дав мені на те трохи менше. Але вони таскали не те, не золото. Мене обтаскали за золото. За моїм батьком ганялися (він же ховався). То вони ще потім витягували хто має що з золота, „золотуху" називали. То на ту золотуху його шукали —нема, сховався. То мене потискали. То той питав мене. Довідалися, що я не міг мати золота, бо я вже окремо жив, я вже був жонатий. Але довго мене там екзаменували. А в результаті все ж таки мене урятувала та посвідка, що я був в Червоній армії.

Пит.: Добре. Вже нема так багато часу, але що Ви можете сказати про голод? Починаючи з колективізації. Що Ви знаєте? Ви жили ще в Одесі, так?

Від.: В Одесі. Мій батько вже закінчив справу своєї торгівлі. То були 30–ті роки приблизно.

Пит.: Під час НЕПу чи Ви були...

Від.: То вже НЕП закінчилося. Під час НЕПу потрошки вони підбиралися. Вони по–перше вибирали отаких куркулів, як Ви будете тепер у Ротвелі, то той самий старший каже „W" його прізвище, то його викинули вже з України в 26–ім році приблизно. Тоді вже його викинули тому, що він мав великий маєток. Але просто: — Виїжджай! — скільки там хвилин —10 —здаяться було. То він сказав, що то в Курській губернії там уже пережив, там голоду не знав вже. Він свою родину забрав туди. І там він собі ще *business* мав — грабарню свою, і мав вози там, де земляні роботи проводили, то він керував тими земляними роботами. Але він розказував, бо їхав зі станції додому, раз каже, що він бачив, як приходили голодні люди за хлібом туди, в Росію. З України в Росію за хлібом їздили. Коли Україна годувала всіх і вся хлібом перед тим. Ну, а тут у мене, що я можу сказати, що я бачив, під час того голоду, то саме у самому місті Одесі. Поперше, як вони тільки почали колективізацію —ясно всім відомо, що наше селянство робило спротив, не хотіло йти до тих колгоспів. Та як розстатися з своєю коровою, розумієте, з своїм конем. Коли то вже ж то не твоє, становиться вже як державне, то кооператив. Спершу вони навіть не організовали колхосп, а „СОЗи" — Спілка обробки землі. То перше там спробувала. Які пішли, то побачили, що один працює, а другий тільки дивиться як працюють, і не хоче працювати. То ясно, що то не зустріли з національного боку так само. То їм треба було вбити самий корінь, бо саме голівне, я розглядаю, що якраз коли оснувалася радянська українська держава, й коли все ж таки деякі комуністи добилися того, що там провели, провели ту українізацію, то вже російська влада в нас таки побачила, що то є небезпека в тому. А є один пункт в конституції, що можуть відділитися як хочуть. То треба то зліквідувати. А саме то село дало саму квінтесенцію українізації. Не забувайте, що вся молодь з села пішла вчитися до шкіл. Було більше там у Києві, але в Одесі також було видно: всі школи були

переважно, а особливо в першу чергу Сільсько–Господарчий Інститут —то були заселені людьми зі села. І їх в першу чергу всіх і винищили. В першу чергу їх винищили. То значить Сільсько–Господарчий Інститут і Інститут Народної Освіти, ІНО. То два інститути, за яких вони перше ще взялися і повинищували всіх студентів, і професорів винищили. Такий, як Музичка — ми власне знайомі були. Його знищили, і ряд других. Тому їм треба було їх скоріше вбрати, бо то база, на якій будувалася відновлення нашого національного життя. То почали приймати з 29–го року, особливо вони почали. Моя дружина була учителькою. Вона була в найліпшій українській школі. То взяли ту школу, винищили між іншим всю чоловічу частину вчителів —усі попали —йще тоді на Соловки посилали — а її забрали з тієї української школи передали до однієї школи, де самі тільки євреї були ученями. А мова —українська (сміється).

Пит.: Коли?

Від.: В 30–их роках. Уже сталося, здається, в 30–му році. Її вже передали тоді до другої школи. Ну, то вже підготовка. Ввесь час колективізації був спротив. А крім того іще мало де зазначено, що вони почали так звану індустріялізацію України. Іще тіх плянів п´ятирічних мали в проблемі. Але вже плян був плян індустріялізації так званої. І на ту індустріялізацію треба було грошей. Перше всього організували те витягування золота. По–перше всі лікарі, як і всі люди, які мали вільні професії та які мали трошки грошей, їх всіх таскали в в´язницю і з них викачували: —Віддавай гроші, віддавай що ти маєш, або золото!

Люди віддавали, а вони тільки витереблювали. А других, ті які не давали, то там навіть і гинули. Бо другий не давав, а другій не мав що давати, й так далі.

Тепер далі — колетивізація. Колективізація дотеркала не тільки села, а й міста. Бо в місті було багато ремісників, які також приватники були. Треба з ним також покінчити. То позабирали їх в артілі. То також колгоспи, в артілі позабирали. Я, між іншим, працював тоді в об´єднанні в тіх артілях, то я дуже близько з тим знайомий. Але зараз не час про це говорити, за багато.

Пит.: То нічого.

Від.: То так само вони повели похибно тіх самих ремісників. Позабирали їх в артілі, то і в артілі нібито мали положення спільне майно. То навіть прихід та прибутки мали йти розподіляти між тими членами артілі. Ні, то вийшло прибутки всі потім заморожували тіх, ті кошти, *account*–и, ці самі рахунки ціх артілей і ті гроші просто пропали, те що вони заробляли. А потім вони перетворилися в таких самих рабівників, як на селі селяни. Оце колгоспи так само. Вони в артілях працювали, гнали з них піт тільки, що вони виганяли норму, завели знову таку систему тієї самої нораміровки труда. Піднімали їм весь час виробoтку — вимагали від них, так, що їм також не весело приходилося. Але все ж таки веселіше, бо вони були скоротилися. Там багато було всяких таких річей.

А в селянина тільки забрали зерно й все, і він має вмирати. І в той час, коли вже почалася та витяжка. При чому — куди вони витягували? То іще не значить, що вони брали, забирали. Вони іще „одним махом —як кажуть —семеро убиваху". Вони же весь час випродовували все за кордон, щоби найбільше набрати валюти, щоби купувати трактори, й другі речі. А кромі того, це може пояснюватися на трактори, а саме голівне, я думаю, що то просто на пропаганду: гроші в них і зараз на пропаганду закордон, на утримання тіх самих шпигунів, що ви хочете. Покинули імпорт чи експрот —для нас то був експорт. Та ж вони кинули те все, що вони забирали, вони відпрвляли за кордон. І продавали. Продавали хліб, що забирали, з рота видирали в наших селян, вони продавали як ізлишки. Всюди вони за кордоном продавали йзлишки називали, лишка — що вони не можуть то спожити, забагато є. Крім того кожна фабрика поставила специяльно окремі цехи, які виробляли продукти тільки для закордону, для продажу за кордон. Я вважаю, що був у Америці отоді в 30–их роках, тоді трапилося тут депресія, то є праця комуністів, тільки. Я скільки показував людям —мовчать, не звертають на те ввагу. А то дуже важлива справа. Та депресія стала тільки тому, що вони викинули, по всіх країнах повикидали багато дешевого краму й фабрики мусили закриватися. Такий ясний приклад був тим канцерном, був в Швеції. Канцерн, який виробляв сірники, на весь світ. Стінес, Ґуґе Стінес —як я пригадую прізвище того власника канцерну. Швеція має багато дерева й дуже добре на виробництво сірників. І ті сірники продавали по всіх країнах світу, при чом у кожній країні була своя марка — в Англії, то були там конячки,

ті що на перегонах гонять, дуже гарні картинки. То всі себе заставили виробляти такі же самі сірники в Білорусії — там багато лісів, там побудували фабрики й тими сірниками вбили того Стінеса. Ґуґо Стінес покінчив самогубством, бо як він продавав сірники, скажемо, за одну копійку, то вони продавали 10 на копійку. То його вбили цілком. Так кругом всі фабрики мусили ліквідуватися, продвестувати, робітники не мають праці, бо то так получилася та депресія, яка була. Навіть наукові досліди не прийшли до того, щоб довести для чого прийшла депресія. Вона тільки з того прийшла на на мертвих тілах наших селян, бо зерно вони завозили в всі країни. Так само Америка не могла продати своє зерно, бо радянське зерно було дешевше.

Пит.: Чим Ви працювали тоді?

Від.: Я працював в тих часах в об´єднанні артілій тих самих, де ремісників позбирали — в кожній галузі окремо. Скажемо ремісники які працювали з деревом — то була дерво–обровна промисловість. Вони робили меблі всякі з дерева. Другі зі заліза, то окремо були об´єднання, що роблять зі заліза, така артіль групова мала над собою шапку одну, об´єднання. Я в такому об´єднанні якраз працював економістом, завідуючим планом виробничим, відділом і ще крім того сектор бухгальтерства мені належало тоді. То все в моїх руках було. Я пляни складав, і я їх виконання збирав. Дуже мені йшло добре, бо я їх зрозумів, що їм треба: їм треба виконувати пляни, то я так робив пляни, що вони завжди виконували. То в моїй організації. Тому я тримався при них. Фактично вони за мене трималися. Бо пізніше, коли я хотів іти, то не хотіли пускати мене. Але ж я пішов від них. Але ж довгий час, 10 років, я працював в тій самій промкооперації. Тепер вона не йснує. Я цікавився. Вже немає — просто „міська промисловість" так звана. Не артіль, а просто фабрички маленькі, які належать до місцевостей, де вони находяться. Але на них все рівно лежить та сама обов´язок, як і раніше на артілі. Все, що тільки можна зробити, робіть. А то все іде на війну. Всі великі фабрики працюють тільки на війну. І зараз працюють. Те ніхто не бачить і не знає. А інші, щоб той весь „ширпотреб" так званий, що то потрібно для людей, для вжиття, то робили артілі, а тепер маленькі фабрики, де там рештки тих самих артільчиків також працюють, і так далі. А коли ж постав голод, то що я бачив? Звичайно, на селі я не був.

Пит.: Так, але який вплив мав той голод на місто?

Від.: Місто страждало, бачило. Правда, а не на ніх все. Є люди, які злорадствували. Є, були люди, які були ближче до комуністів прив´язані, і так далі. Чому вони злорадили? Ще були часи, коли був ще голод в 20–их роках. То деякі села були більш заможні. Вони привозили в місто, продавали свої лишки, свою продукцію, а місто голодувало трошки. Бо не було праці. Ті люди залишилися. Між іншим також зграбували все населення, бо всі люди мали в банках свої гроші, то все було зліквідоване. То деякі. деякі мусили продавати своє, виходили на базар: чи своє простирало продасть, чи що. О! То деякі селяни купували перини. Накупить, розумієте, людина не має що, то завезе собі на село перину. Більше такі заможні. То вони в першу чергу стали, коли селян не стало вже — як куркулів — то їх перших же розкуркулювали. Бо спродали не куркулі. Куркулів вже раніше вони повивозили. А спродали то середняки й бідняки. Ті більше пострадали. Так само, я Вам скажу, що в 30–ім році мені прийшлося виїхати з міста, бо я тільки закінчив вищу школу — мене не брали на працю. Бо в мене получилася така історія, що я не був членом профсоюза. А я працював весь час як агентом — я працював деякий час в Державному Видавництві України як агент по продажі книжок. І мій обов´язок був ходити по всяких підприємствах, фабриках, заводах, збирати рекляму для журналів, для газет і продавати книжки. Бібліотеки підбиралися для робітників, щоб підвищувати їхню освіту, а частину й пропаганду проводити. Там всяка література була, партійна й так далі. Це я продавав і получав процент з того. І дуже добрий процент отримував, то мені добре, добре велося. Але я не мав права бути. Я вважався трудовим елементом, але члени профсоюза були вільної професії. То такі люди, що працювали на процентах, такі люди, як мистці, як лікарі — то все вважалося вільної професії, і вони не могли бути членами профсоюза. Але вважалися трудовим елементом. Таким і я був. А коли прийшлося мені йти на працю, то переді мною бігали, доносили вже, що я син такого й такого. То раніше, коли я був студентом, то того не бачили за мною, бо я був в обможеному колі. А коли я вже вийшов, ішов до якоїсь установи, а там є такий, який він знає мого батька. Каже: — На що ви його берете?

Селяни перші були заколоти проти тих колективізацій, що потім тих СОЗів, і так далі. Там в одному селі було велике повстання навіть. Побили міліціонерів і других.

Пит.: В якому селі?

Від.: То було село Врадіївка. Ну забув іще. То не далеко від Первомайського. То може яких 20, 30 кілометрів від Первомайська. Так потім я можу найти на мапі, а зараз забув назву. Те село Св´ятотроїцьке здається було. Я тоді працював у Первомайському в Центральній Робочій Кооперативі. То саме крамниця, в якій продавали все для населення — продукти, харчеві крамниці, там і одяг і друге. Я був там уже головою торгівлі. Там дуже легко мене взяли на працю, — то там в провінції мало людей з освітою приходило, не хватало людей. Як я тільки з вуза прийшов, то мене відразу схопили туди. Ну, то я бачив, чув, що повстання було. А потім вони кажуть: —Іди.

А там недалеко, де я мешкав, якраз і станцію залізнича. То я прийшов. — Подивись, відправляють людей вже.

І вже стояла велика купа з пакунками такими, з клунками, маса дітей маленьких. І люди дуже добре одягнені, в кожушках —видно такі заможні селяни. І їх вантажили в такі вагони товарні, де возять всякі як в нас називали „40 душ людей або вісім лошадей." В таких вагонах їх на Сибір відправляли туди. То перший який я знаю, що то самі щасливі люди, як казали тоді. Бо вони на Сибірі також вони там працювали, й вони там вжилися. Я знаю, що пізніше було. Навіть я пригадую такий випадок, коли один син такого звернувся до Сталіна: — Чи він може відповідати? Він працює трактористом в такій то артілі. І йому закидають, що він син куркуля. Чи то Сталін сказав, що діти не відповідають за своїх батьків. То перше слово. І я тім також користувався тоді. Коли мені закидали про мого батька, тоді я казав (сміється), що діти не відповідають за своїх батьків. Були в мене такі випадки.

Ну, а самий голод, коли потрошки почався, то слухи по–перше йдуть. По–перше на базарах появилася велика кількість селян, які продавали все, що можна було. Приїжджали міняти на хліб. Вони на базарі розкупували, свити продавали, що можна. Потім ці самі, но посаг донька зберігала всяке — там убране. То все ціми скрнями привозили на возах і розпродавали. Люди розкуповували. Потім килими гарні траплялися, і так далі. Все йшло в продаж —на хліб! А потім і хліба того не хватило. Потім приходили вони вже голодні. А вже хліба не стало, і карточна система вже не працювала. Хліб давали тільки населенню —100 грам хліба на звичайну людину. Ті, які на втриманні — батьків, на дітей — дають тільки 100 грам. А робітникам давали 200 грам. А по 500 або 400 грам давали тим, які на тяжкій праці: як ліварня, чи щось таке, то давали цілий кілограм. Ото була різниця. А на базарі вже могли купить такі буханки хліба —два кілограма. Як камінь, розумієте. Що там є, то не знаю. Менше всього там зерна. Сорок рублів тоді коштувало. А пенсіонер отримував 30 рублів місячної допомоги. А 40 рублів стояв один. То багато повмирало старших людей в місті так само, бо не мали з чого жити. Ну, а потім багато приходило в таких вже напівопухших людей. Вже бачиш —воно ледве на ногах тримається. Воно приходить: —Дай щось, кришку, хоч крихту хліба!

Ну люди виходили з хати, давали що могли. А самі також мало мали. Такий випадок ніколи не забуду. Лишається в моїй пам´яті. Там, недалеко де я мешкав, на тій вулиці, якраз завжди, як я проходив на працю, відходив, я проходив мимо одного будиночка, який перед собою мав садочок, огороджений такою залізною решіткою навколо. І там була хвіртка–входка, і то був вхід до будинку великого, який раніш був лікарньою — то очні хвороби була; лікарня державна була. А потім її перетворили на лікарню для дітей. І от під ту лікарню селяни приносили матері своїх дітей, щоб забрали в лікарню, бо дітей вже годували більше корою від дерева. І діти ті вже нещасні такі —в´яли. І то кожний день проходиш —який десяток, а то й більше тіх дітей, закутаних там в якісь хустки. Мами відійшли в сторону. Мами десь ще стоять в другій стороні десь далеко на вулиці. Чекають — може вийдуть і заберуть. І ніхто не виходить, їх не бере. То люди починають сходитися, місцеві. То я пригадую такі історії. Одна жінка приносить, хоче хліба дати дитині. А друга її по руці: —Ти що робиш!? Ти хочеш убити дитину? Знаєш, що воно зголодало.

А дитина сидить, вибачте мені, отак навколишках, і вона напів гола, і в неї кишечка виходить і кров стуриться з заднього проходу. Оце я своїми очима бачив, отак на таку відсталь виходить та кишечка. В дитини такі очі. Вона вже біль чує чи не чує.

Що виходить: коли я вертаюся з праці, їх уже нема. Питаю людей в чому справа — забрали. На другий день така сама історія. Кожний день приносять селяни; приходять зі села, і віддають свою дитину, що може так, як–небудь, вони врятують свою дитину. А вона вже має також умерти. А ті селянки, бачу, також — вона вже ледве ходить.

Ну, що іще було? Були й елементи спротиву. Отож я вже казав, що поробили вони спеціальні цехи, і то все, значить, спровадили закордон. В Одесі, в порту, був побудований перед тим, незадовго ще перед тим, великий холодильник. Отакий холодильник — будинок величезний, де вони там зберігали всякі продукти, які можуть всуватися заморожені. Там вони берегли й масло й всякі такі речі. Одного разу прийшов час — стали набивати свинями. Цілі туші свиней де й що ще загорнені в білі простирала, зав´язані. Ціла туша така, й прийшов пароплав і місцевих вантажніків, щоб вони вантажили. Вони заявили, що те не будуть. — Давайте населенню — ці кажуть — але не везіть їх закордон.—

Протест страшний був. Щось два чи три дні пароплав стояв, не міг забрати те, розумієте, бо вантажники відмовилися. Кінчилося тим, що вантажників не стало. Де їх поділи — хто їх знає, розумієте. Поарештовували, звичайно, а вантажити прислали Червону армію, якусь частину, і ці вантажили, і то поїхали. Куди ж везли? Везли в Австрію. Чому в Австрію? Я довідався, з економіки. Болгарія якраз випасала багато свиней і продавала через кордон в Австрію, завжди. Тепер, коли вони стали продавати в Австрію, то в Болгарії почався страйк — біда так само — не мають куди продати тих свиней. І революція там починається в Болгарії. Також там, бо не вміють. Цар їхній не вмів управляти країною, не може продати. Як же він може продати, коли Австрія стала купувати за пів ціни проти тієї, які продавали болгари? Так кругом так же само з Гуґом Сінесом(?) було, я вже казав, і так далі, з цими сірниками, так і з тими свинями. А чим в Одесі закінчилося — тих не стало, вантажників. Що з ними зробили далі — не відомо. Але появилися нові вантажники, вже вантажили. А з початку армія вантажила то все.

Ну, мені прийшлося побувати в Харкові. Бо я коли вже працював в промкооперативній організації, тоді ще був центр України Харків. То була столиця в тих часах. Бо на початку, то були дві столиці — був Київ, де ще була українська влада, а в Харкові вони вже комуністичну владу українську зорганізували комуністи. І там, коли вже вони опанували всю Україну то все ж таки столиця так і лишилася в Харкові. І то в Харкові було саме голівне управління тих об´єднаних всіх кооперативів, називалося Всекопромрада — Все–Українська Промислова Рада, об´єднання тих всіх. І мені прийшлося сюди приїхати якраз ото на весні рано, ще сніг тоді був, на початку весни. Приїхати в командирівку на з´їзд там було, спеціальний з´їзд, відносно плянування того пляна, вже тоді пішли ті п´ятирічні пляни, прийшли. То мені прийшлося бачити те, що я й в Одесі навіть не бачив. Я бачив, коли приїжджав потяг, або бачив, що гори трупів валялися в під´їзді до Харкова. Потім мені харківчани пояснили, що то ті селяни, які приходили хліб купувати; вони стали випускати комерційний так званий хліб. Вони продавали вже в своїх крамницях по великій ціні, здається по 40 рублів за буханку того хліба, яка йому ціна була один карбованець може, не більше. То селянин — хто продав свої речі якісь — то купував той хліб. То їх також арештовували й садили на вантажні авта й викидали за місто на сніг. Просто на сніг викидали. Вони вже також ледве на ногах — ото напів мертві були. А потім отам вимерзали, і так ті трупи, так як я проїжджав потягом, мені показали: — Дивіться! Оті гори — то є трупи!

Ну, а тут мені прийшлося зустрічатися. Правда, з їжою було погано в тому ресторані, де нас годували, ледве, ледве було. А мені прийшлося заскочити мимоходом до одного такого звичайного — то там нічого не було їсти. То там якогось супу давали з перловки, й там ні жиру, нічого. Я таки взяв ту тарілку. Якраз підходить один хлопець молодий, так років може 18, отакий блідий, став, стоїть, нічого не говорить, стоїть, тільки дивиться. Я встав, кажу: — Бери, їж!

А він так жадно кинувся. Він то не їв. Він взяв просто ту тарілку й виливав собі в рота, розумієте. А руки так тремтять. Двадцять раз питає в мене. Ну, що я міг? Я ще мав кілька там рублів. Дав, йому, дав йому пару рублів. Кажу: —Може ти дещось купиш.

— Ой дядю — то мене дядьо називав — дядю, дуже вам вдячний.

Я пішов в сторону. Я там розплакався. І досі не знаю, чи ... (зворушений, говорить крізь сльози). Найбільше, що я бачив в той час, то я кажу, в Харкові я бачив. А

там нас годували весь час — розумієте, пропаганда. Там у нас виступає цей самий комісар на тім з´їзді. І нам розказують таке життя, що не знаю, що ми ото построїмо тепер плян, то вже все буде готове на отой п´ятирічний плян. Перший в них провалився, дуже скандально провалився. Отже буде такий плян, що все вже буде. І каже: —Ти не дивися що тут є. То винуваті. Вони не хочуть працювати, то хай не їдять!

Отак було в них: —Вони не хочуть працювати, то хай не їдять тоді! Бо в нас лозунги: „Кто не работает, тот не есть" (Хто не працює, той не їсть). Вони не хочуть працювати, то хай втікають з їдла! — Така була відповідь. Ну, в місті в той час приїхав якраз з Франції міністер Еріо, може чули щось про нього, чи ні?

Пит.: Так!

Від.: Якраз він був в Одесі. Якраз коли та сама голоднеча була, він приїхав у Одесу. То для нього устроїли таку спеціяльну поїздку такими вулицями, де все добре. Голівна вулиця — Деребасовська називається, там де крамниці. В крамницях понаставлено. Я якраз прийшов й здивувався. Я прийшов і ходив по вулиці, бачу —в одній крамниці багато краму, в другій багато краму, і на вікні є такі вітрини, виставлені дуже гарні крами, їжі, і так далі. Я заходжу до однієї крамниці, а продавець сміється: —Ви що, хочете купувати, мабуть, щось?

Я так дивлюся, а він каже: —То не для продажі. То так для показу.

—Для чого?

Подивився; нікого нема. —То цирк.— Більше нічого не сказав мені.

—А що таке?

—Потім дізнаєтеся.

А в другі магазини просто не пускають: ти туди, а там стоїть якийсь мужчина, каже: —Проходь, проходь! Зараз не працюю, зараз не працюю.

Їдуть авта. Взагалі тоді ще дуже мало було автомобілів в Радянському Союзі було, особливо в Одесі. Одеса називалася „режимним містом," Менше всього полагалося Одесі. Якщо давалося, то менше всього Одесі. Бо багато тих були походження буржуйського, як кажуть (сміється), то авта може були — якась десятка, дві на все місто. Пару було таксі (не знаю хто на них їздив). А то були авта приналежні якійсь–небудь організації. Тільки дві персони мали персональне — „герої" якісь. Один був музикант знаменитий —імени його школу музикальну відкрили. То він мав подарок від держави —авто. Але завжди не мав ґазоліну, бо одна ґазолінова станція була на все місто. І то в проту. Треба було туди їздити набирати ґазоліну (сміється). І то я бачив: авта туди й сюди шмигають, ті самі авта, туди–сюди. Проїде вулицю, а друге настрічу. Вони влаштували таке. Вся та Деребасовська вулиця — вони тільки другою об´їжджають, вони без кінця тільки їздять, щоб був рух, що є життя. Бо тоді життя в місті застановилося. Люди ходили самі як дохлі всі. Всі не доїдали, не мали, бо крамниці були порожні, нічого в крамницях не було, абсолютно. Сірників тільки скільки хочете можна було купити. І то сірники були спеціяльні, не ті, що на експорт йшли, а такі „сначала вонь, а потом огонь." То сірники були з сірки зроблені. І коли запалили — таке смердюче страшно, розумієте. Оці сірники були тільки в продаж там, порошок для зубів, чистити зуби, після такого. То сміялися. Я кажу: —Добре поїв, то маю тепер почистити зуби (сміх). Ну, то я бачив тоді ті авта тоді. Я собі думаю: Що таке? Знайомий каже — Бачиш, що то зроблено? А я кричу вділ: — Приїхав якийсь французький міністер, то йому показують, як ми живемо. — То я тоді довідався, що то є Еріо. То тому Еріо все показували, мало того, його повезли по музеям. То я точно знаю. Повезли його по музеям. І яка йому картина подобалася —йому дарували. Йому в Одесі щось п´ять чи шість картин. А кажуть, що він об´їхав іще міста. То він цілий один вагон навантажив цими рідкими старовинними картинами, подарками. То що він міг сказати, коли йому стільки дали? Він нічого не бачив. Коли його везли залізницею, то також на кожній станції. Як я їздив — скажемо їхав з Одеси в Харків отоді — то на копній залізниці. Раніше їдеш, то селяни продають всякі продукти: то курку смажену продають, то яблуки, то фрухту якусь. Вони виносять, і люди купують подорозі, всім треба, як їдуть. Апетит мають добрий, то купують. Тепер —нічого. Селяни стоять, нещасні селяни. То того він нічого не бачив. Бо в нього шторки в вагоні. Ясно, що так званий „международный вагон" то найліпші вагони, *extra* першої кляси. Міжнародній, так званій. То там шторки закриті, він проїжджає нічого, возили його потягом —нічого не бачив. З Одеси приїде в Харків, з Харкова в Київ, в Дніпропетровськ, і так далі. Всюди

йому тільки такі самі вулиці влаштовують, як і в Одесі влаштували. І той крам всюди є. То він казав, що він все бачив. Ясно, що він бачив. Ніякого голоду він не бачив. Він так заявив. Коли він вернувся, то він всюди заявив: —Голоду нема там. То є видумки —і так далі. То він продав цей голод продав за гарні картини.

Ну, що йще вам сказати з того? Трупи були в місті, я їх бачив. Постаралися їх убирати як можна швидше. Трупи були й селян проходжих і більше старших людей. Я бачив просто міські мешканці, старших людей. Він не має з чого жити. Бо то за 30 карбованців він прожити не може. То викидають його пожильці просто на вулицю, вже не мають з ним що возитися, особливо в зимний час. Там були такі тачки, на двох колесах, на які людина сама їхала. То на тій тачці два, три трупа везуть, до *morgue*–у відправляють. Але все то поза околицями, а вулиці чисті. На вулиці траплялися ще й коні дохлі валялися. То собаки витаскували, й так розривали. А тут же приходять кораблі закордонні всякі, й матроси. І вони спеціяльний клюб орнанізували там близько до порту. І там все, що хочете, є в клюбі. Там і дівчата їм приводять спеціяльних уже, й там життя знаменитє. Матросів цих самих, ціх моряків, як приходять, то їх годують тім, що тут все є, і так далі. А по вулиці вони нічого не бачуть, що тут є. По вулиці вони нічого не бачуть — то все забирають. Бо як уже трупи повикидають, то рано ранком приїжджають уже спеціяльні вози такі, авта, які забирають ці трупи на околицях. Може хто потрапить і на околицю. Може хто потрапить і на околицю. То ранком завжди чистили все, що тільки можна було, щоб не було видно. А під містом казали —я вже не бачив — казали, що під містом багато також селян валялося трупами. Старалися не пускати до міста; все таки не могли того зробити, а вони все ж проходили. Хліб купували. Але бувало, що один купить хліб, несе, а міліціонер видере в нього з рук, розумієте. —Ти що! Ти не маєш права прийти суди до міста!

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, безритульних, то особлива статтяя. Між іншим такий безпритульний і живе в нас. Радо Ви з ним познайомитеся. То Січка, знаєте? Січку знаєте? Він був безпритульний. Він таки з родини тих самих куркулів так званих. Його забрали. Він їздив на тих потягах всюди. Вони були брудні й я їх бачив. Бігли по вулиці, видирали в людей що там в пакунках несли. Вони давно появилися, ще до голоду. Коли вже почали розкуркулювати вперше, то куркульські діти деякі повтікали з тих потягів, що їх везли. Деяких батьки їх полишали на селі, а село їх також не признавало. То вони всі групувалися, і такі зграї були. Так їх десята, півтора, два зразу летять... Коли вони пройдуть вулицею, то все втічить подорозі. Або коли через базар пройдуть, то кричать —Безпритульні йдуть!

Ховають весь свій крам, як тільки можна. Прилітають як горобці, що в осінній час буває, так само ці безпритульні. Ну їх виловлюють, забирають іх в ті доми, спеціяльні дитячі для них. Там їм не дуже добре жилося. Але вони не хотіли, втікали. Отакий в нас один є Січка. Він живе в Конестозі зараз. Якщо б мали можливість, то може листовно з ним списалися, якщо б Ви не їдете й не будете. А може б мати можливість спіймать його —він багато Вам розкаже. Дуже цікава людина, не високого росту, кремезна така. Він отримав все ж таки в тіх самих будинках, він все таки затримався, пізніше дістав там освіту —він став машиністом на паровозі. Так було. Він також з Чернігівщини, там недалеко від тієї оселі, де мій батько народився. А був іще один, він вже помер. То той навіть їздив на потягах, а потім він потрапив до Китаю. І через Китай. І там з групою наших українців, які групувалися в Китаї, він з ними там познайомився з тією групою, яка переїхала до Сан Франціско, він тут потрапив. Жив у Сан Франціско довший час, потім переїхав до Сан Дієґо, і там він помер від сердечної хвороби. Трошки багато пив, то він собі знищив здоров´я піяцтвом. Так, що таких безпритульних було багато; їх я знав. А один у мене капелюх украв навіть, з голови. Я їхав в трамваї. В мене був гарний капелюх, такий Барселіноа, фірми італійської, дуже дорогий. Я випадково дістав, мені один моряк Крих привіз подарок з–закордону. То я їхав у трамваї, сидів, а він з другої сторони на підножку став, протягнув руку через вікно й зірвав мені з голови той капелюх. Поки я вискочив за ним, то він у одну місцевість. Там якраз поле було, там чагарник був — зник. Я вискочив за ним: не знайшов його (сміється) —пропало. То їхня праця була, все зривати. Був я в Києві так само, поїхав. То було в 34–му році. Вже голод відходив, але все ж таки лишки тих безпризорних лишилися багато. То йшли ми по голівній вулиці, по Хрещатику — моя дружини й її

подружка. То так: вони там зайшли в кондиторську, купили там якісь тістечка; то тільки тримають. Як підскочив і моментально не стало (сміється). І тільки чую: — Тримай, тримай, тримай!

Люди стараються, а де їх зловиш?! Вони летять! То було полювання за тими безпризорних. А потому їх потрошки виловлювали. Так як тепер, я не знаю, де то інваліди війни. Нема в Радянському Союзі інвалідів війни. Спочатку, в перших днях по війні то багато калік було повсюди. А потім їх всіх повбирали, і, мабуть, їх понищили так, як понищили всіх — кобзарів, бандуристів. Знаєте ту історію? Двісті людей знищили їх.

Пит.: Так. Яку різницю Ви бачите між голодом 21–го року й цим голодом?

Від.: Різниця велика. Двадцять першого року голод був правдивий, не організований. Іменно рільничий недород, самий голівний недород був все ж таки на Волзі. На Україні був частково: деякі частини були недородні, й не повний недород, а недород. Буває це, скажем одна пшениця не вдалася, а ячмінь все ж таки вдався. То ячмінь можна їсти. Але той голод, що був, то був результат невмілого управління. То коли взяли в свої руки владу, то не знали що з нею робити. Бюрократія розвилася страшна. І нічого не працювало: ніякі фабрики, нічого, а хліб забирали в селян, ці продрозподіл. То одне до другого приліпилося. І той голод, якраз я сказав би, що в моєму місці більше був видний як той голод 32–го року. Чому був більше видний? Бо багато нашого населення, отаких і професорів, які тільки жили з платні — оказалися без усяких засобів до життя, не пристосовані до життя. Деякі професори стали шевцями, деякі кравцями і стали з того заробляти, розумієте, навчилися робити. А деякі нічого не могли робити. Вони жили тільки як „люди 20–го числа," так звано. Бо в старій царській Росії платню платили 20–го всім урядникам, які працювали. Так і називали їх. Навіть у Чехова зустрінете „людина 20–го числа." То такі були люди — як, коли вони лишилися без нічого. Далеко не втримуйте батька моєї дружини. Він працював в міській управі, не на дуже великій посаді був, але грошенята вмів складати, одні до других. Він скільки працював в городській управі, в міській управі, то він і довіряв гроші, він купував їхні бонди, міської управи. То він мав щось на 30– чи 40.000 тих їхніх бондів. Крім того мав в банку гроші. Коли наступило, то банковські конта всі закриті, нема нічого, і ці бонди нічого не варті стали, абсолютно. Ніхто за них нічого не платить. Нова вправа радянська не признає. То він без нічого. То він жив на 30 рублів пенсії, які получав. Він би не міг прожити, якби донька його не була вчителькою. За 30 рублів вона працювала на місяць. Учителям платили 30 рублів на місяць. Спочатку йще щось було — при НЕПові ще. Ну там іще злишки маєтку якогось було, але пізніше вже я одружився. А ті люди, які осталися без нічого, вони вмирали. Їх викидали на вулицю. Там гори трупів було. Я пригадую — такий там цвинтар був другий — християнський цвинтар називався. Трошки позамітано. Але то якраз лінія трамвая проходила мимо цього цвинтаря. То отих уже значить до *morgue*–у не везли; *morgue* не приймав, бо був заваляний цими трупами; то люди везли на цвинтар. А в цвинтарі закрили ворота й не приймають. Бо ці працівники не хочуть возитися з ними, бо їм не хватить часу. Їх там може четверо чи п´ятеро людей є. То вони будуть день і ніч працювати — не успіють. То їх складали під стінкою того цвинтаря. То получилася величезна гора — приблизно двохповерховий будинок. Отак їх навалили. Я якраз проїжджав трамваєм мимо. І то люди тільки з трамвая і туди дивляться на цих трупів. А один якийсь, що любив пожартувати, то взяв одному на горі вставив в руку червоний прапор. То насмішка. То той прапор кілька днів там був. І ще й не могли дібратися до нього, щоб зняти той прапор. То люди їздили подивитися на той червоний прапор і свою владу. Бо всі радянську владу страшно любили, розумієте. То навіть над тім печальним видом також посміювалися. Бо дивися до чого досягла радянська влада. Червоний прапор тримає в руках мертвець.

Я б сказав, що я бачив більше в місті, більше ціх мертвих. Бо тоді не було організовано: їх не вибирали, я кажу, назбирали цілу купу там під цвинтарем. А вже коли був той штучний голод, то тоді як тільки є мертвий, зараз його постаряються убрати, бо місто таке, що є приїжджають пароплави, матроси приходять — будуть виносити за кордон, що тут є мертві, а там їх не мусять бачити.

Ну, а що торкається нас, міських мешканців, ми також підтягнули пасочок — купити нічого в крамницях не було, абсолютно. Нічого не було. Отоді вже завелися ці закриті розподільники. Ото все номенклатура, всі партійці вищого рангумали мали —

по–перше то НКВД. Там тільки батька й мами немає, кажуть: — Все, що хочете, вони мають, і за маленькі гроші, і все що хочете, вони мають.

За ними пішла номенклатура тих самих робітників уряду там: партійні комітети — обласний, там інший. То вони також мають. Навіть самі не ходять, а їм додому приставляють, що їм треба. І чим нище, коли вже припекло інженерам, то вже зробили інженеро–технічний — ІТР так званий. Зробили закритий розподільник. Боже, мій, як ми стали вже тоді радіти, що щось і ми будемо вже мати. Дістали ми спеціяльні книжки, члени того самого ІТРа, й так далі. Прийшли перший раз — черга, народу дійсно там щось таке, недуже щось, але щось таки було. А на другий день нічого! І з того часу (сміється) то вже в розподільник тільки приходили сірники і той порошок до зубів, більше нічого там і не було. А називають то навіть зачинений розподільник для тих. І ті розподільники існували до самої війни. Вже трошки там перед війною було ліпше, але все ж таки були недостатки, потім карткова система існувала, але не для нас. Все ж таки ці закриті розподільники існували й продовжували існувати.

Але, коли війна почалася, то також була історія. То все нищили — продукти, все нищили, коли вже мали віддавати. Одеса була три місяця під облогою — через три місяця вже взагалі війна в Одесі закінчилася. Одесу зайняли румуни, під румунською окупацією була. Але те, що ще було з продуктів, то в тій місцевості, де я жив (то місцевість відпочинкова) то стали лікарів залізниці на самій кручі відвели, й круча кінчалася в морі, то вони кидали, вагони пускали своїм ходом з мукою, з цукром, щоб не лишалося населенню. Ну, але все ж таки дещо лишилося і то в перших часах з того румуни роздавали, всі продукти, які роздавали населенню.

Пит.: *Я ще маю деякі питання про голод 33–го року. Чи Вам були відомі випадки людоїдства?*

Від.: Безумовно були відомі. Були відомі. Я Вам скажу, ті випадки були й в других часах так само. Але про ті випадки голосно говорили всі, і розказували, що як їх розстрілювали ціх людей, як це виявлялося. Про це в газетах звичайно нічого не писалося, а така газета, що з уста в уста йде, то розказували навіть такі партійні, які їздили на село перевіряти, що там робиться, помагати забирати хліб, то розказували, що було людоїдство. Бачили, як там одну жінку розстріляли, бо вона своїх дітей поїла. Але, між іншим було людоїдство й раніше, ясно. Навіть при румунській окупації трапилося. Вони посадили. Одеса вся побудована на підземних ходах, катакомбах. Чули, чи ні? Коли будувалося місто то під низом є такий вапняк камінь. То ті ракушки такі складалася одна на другу, і зліпилося, зпресовалося, багато віків перед тим, мільйони років. То той камінь різали пилкою і робили такі цеглини, й з цих будували будинки. Але під низом під будинком получилися, ці катакомби — вкороситовувалися ввесь час. В перших часах то, коли саме місто тільки росло, то контрабандисти вживали їх. Виходи були до самого берега моря у кручах. Так приїжджали кораблі й шмуглювали крам через митницю, через ці підземні ходи виходили поза місто й так далі розвозили. То перші греки цим займалися, то перші мільйонери, то в місті були якраз ці бувші контрабандисти. А потім кримінальний елемент там устроювався. Від того робили те все. Там ховали крадене всяке майно. А пізніше, під час революції навіть були анти–радянські банди, групи людей, які проти совєтів виступали, також там переховувалися. А коли виходили, лишали адресу більшовиків, то вони залишили спеціяльні групи людей, підготованих до того, щоби робити *trouble* тут. Там їм цілі кімнати зробили, поставили їм там акумулятори, там для кіна станок, бо вони мали довго жити там. Ну, найбільша група прожила цілий рік, і самі себе поїли там. То коли викидали їх, то довідалися, що вони були людоїдами, то їх постріляли. А ті другі дуже були якісь такі демократичні. Люди виходили, вже здавалися, бо бачили, що виходу нема. То що Ви думаєте? Йому зразу на пашпорті робили відмітку, й він мусив кожного тижня в суботу прийти до поліції, з´явитися, що він тут є. То вони, що повідкривали свої крамниці ці самі з горілкою, шинки торгували — вже стали на ноги. Але потім з них робили собі повстанські нібито відділи. Але в прочім практично жили пропиваючи при громадській владі.

Пит.: А що Ви ще можете сказати про людоїдство.

Від.: Людоїдство безумовно було. Іще один випадок був при румунській владі. Одна жінка, то Кишікас, її потім також розстріляли. Приїхав якийсь з другого містечка якийсь — купець, щось купував. Вона його запросила, щоб ночували, в свою хату. Вона

його вбила й порізала на куски й засолила, й робила з нього якісь пиріжки, чи щось. І на тому вона попалася. Ніготь знайшли в тому м´ясі. То її заарештували й тоді застрілили. Чому вона робила? Вона могла жити з того, але вже особа така нелюдська була. Такий випадок був. Але то не відноситься вже до голоду. Бо тоді, як була румунська окупація, люди не голодували. В українському відношенні було погано, але матеріяльно було добре. Але не хотіли визнавати нічого національного, тільки все румунське мало бути. Росіянам вони шапку здіймали.

Пит.: Як Ви пережили голод? Чому Ви мали досить їсти?

Від.: Ну, на ту платню, яку я отримував, жити не можна було. Тоді була найвища ставка для інженера технічного персоналу 400 рублів. Більше не було. На тих 400 рублів багато не проживеш. А моя дружина отримувала раніше 30 рублів, а потім 100 рублів як учителька. Більше вона не получала. То жити не можна було. Але, тут уже були такі артілі, там були всякі такі, що вміли щось діставати. От, скажемо, він не може дістати, а там одні поїдуть, продають, робим ту саму сурогану каву. Робили, що хочеш: з кісточок абиркосів чи щось іще і продають десь у другому місті. І за то привезуть щось. Скажемо, поїдуть до Астрахані й там продають, а куплять оселедці. Прийдуть і то нам роздають між нами. Потім повідкривали їдальні кожна організацію і кожне підприємство. І якось там доставали же щось з їжі. Ну, скажем, в їдальні тільки голови бойні. М´ясо піде туди, на фабрику, а голови з бойні дадуть отим самим. То з цих голів наварять борщу, розумієте, і то значить, ті їдальні годують. Приходиш в їдальню, получаєш. То також калорійність дуже низька була. Правда, я дістав іще одне. Я хворів на *ulcer.* І я добився того, що мені дали спеціяльні дієтичні їдальні. І то я тоді дістав. То там трошки я, значить, підтримувався. Бо там курка потрапляла, шматок курки, молоко дадуть, і так далі. Як і то саме „ґрисік" тойво, манка як кажеться в нас. То те потрапляло мені до мого шлунка. То я так, все ліпше було. А саме голівне, то кооператка місії, що називалося, кооператка місії. Ото ті організовувалося в таке, щоб десь дістати крам для організації, і щось організація зробить для того. То такий свого рода *swindle.* І тоді то розпреділяють між тими службовцями все. І тоді трошки попаде щось до каструлі в домі. Так, що вижили. Але всі мали мотузок стягнений. Ясно, що я схуд тоді, коли був перший голод, а взагалі я тоді тримався, але там я схуд, і я схуд при другому голоді, і третій голод перед кінцем війни, коли нічого не було, так само. Я вже приїхав до Європи трошки худенький (сміється).

Пит.: Я ще мушу питати про владу тоді. Що Ви пам´ятаєте про що люди говорили? Чи вони говорили про владу: про Скрипника, про Постишева, про Кагановича?

Від.: Нічого доброго не могли сказати про них. То є когорта Сталіна, й нічого приємного... А особливого говорити багато не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: — Я примушений бути сексотом. Будь ласка, научитеся...— (Бо трошки дозволяв своєму язикові також пускатися.) —Будь ласка, що як ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю, хто він є.— І були випадки — потім вияснилося — що таки доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику. Потім каже: — Слухайте, що ж ви мені не сказали?

Я забрехався там. Про нього я особливо дам у своїх спогодах, бо то багато говорити. Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити, й він умер від алкоголізму, бо він не міг того робити, а його примусили. І він був директором школи, якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку. І так і вчив мене. То я знав, що не треба. Але багато розмовляв: — Тільки з добрими приятелями можеш щось говорити!

Зрештою, на третього приятеля зглядуйся, може він таки також мусить на тебе говорити. Ви знаєте люди просто на вулиці, деякі просто такі простаки, робітники. Вони не боялися, вони казали: — А щоб коли війна почалася!

Так само той розподіл на ліпших і на гірших — то вони то сміялися, а війна підходила, то всі вірили в то, що буде щось, буде звільнення якесь, побачим інше. Правда, ми в Одесі менше бачили як в інших частинах України, де були німці, бо румуни були більше демократичні.

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву в ті часи? Як довго існувала церква коло Вас?

Від.: У нас було кілька церков. Як почати з початку революції, то по–перше церква була російська православна, української не було. Та російська православна дуже скоро поділилася вже на дві. Була „Обновленческая" вона, й стара, яка то патріярха. Бо в оставався патріярхат. В царській владі не було патріярха, Петро Великий знищив патріярхат, а було спеціяльне церковне управління. Але, вже при революції знову відновився патріярахат, і було чисто російське управління. В українській церкві вже появилися деякі священики, вже почали правити в українській мові, йще коли не було Української Автокефальної Церкви, коли офіційно не зорганізувалася. І таких прикладів я знаю аж два. По–перше я знаю одного ієрмоноха. Я навіть писав колись в одному журналі, що в Лондоні видається спогади ієроманах — то дуже цікава постать, розумієте. І він, хоч його прізвище не дуже подібне було на українське — Кожень було його прізвище — був з Слобожанщини. Він себе визнав українцем. То він організував в ті часи революції, коли я Вам говорив про те товариство „Зоря," першу бібіотеку, яку назвав „Перша Українська Національна Книгозбірня." Він збирав книжки українські. В тім же приміщенні ми мали свої збори взагалі, але інші служебники — він сам собі їх робив. І він улаштувався священиком там в одній церкві. То до нього ходили. Хор добрий зорганізував такий — колядки співали. То можно було сказати, предтеча Української Автокефальної Церкви. Мені прийшлося бути — я тоді був досить віруючим, хоч уже тоді вже антирелігійна пропаганда просякала в молодь. Я іще дотримувався тайни, ходив на сповідь. В 18–му році, на початку, я прийшов до однієї церкви — якраз та церква, де мене христили. Я мав до неї деякісь такі почуття, що я там хрещений. Я прийшов в церкву — вона мала два притвора — верхній і нижній, під низом. Під низом правив один священик — його призвіще зараз пригадую — Деніган. Я прийшов — він править в українській мові. Я зацікавився тим. І він проводив спільну сповідь. Він казав: — Ви самі можете каятися в своїх гріхах. Мені не треба їх знати. Ви можете безпосередньо зв´язатися з Богом. І я то прийшов до нього в ту першу спільну сповідь. Тоді був прийняв причастя тоді. І як я прийшов додому, то я розказую своєму татові, кажу: — Ти знаєш що? Ото там священик по–українському правив службу, і він впровадив спільну сповідь.

А він каже: То не дивно, що то спільна сповідь. У мене на селі, коли я іще був хлопчиком, то коли наступали такі дні, то він не міг усіх сповідати. Багато людей було, а церква одна, то всі ставали на спільну сповідь. Він усім відпускав гріхи, і вони молилися. Та спільна сповідь була ще в тих часах у мене на селі.

Пізніше мені прийшлося сперечатися з консисторією, з керівником консисторії. Якраз він написав до „Нового ..." в газеті, в журналі консисторії, що проти спільної сповіді, що то є сповідь, так практикується тими протестантами, що то незв´язана з нашою релігією, що то не можна, щоб заборонити в нас провадження спільної сповіді. А я знаю, що в нас Автокефальна Церква де засновалася, то перше то було проведення спільно. Бо в царських часах примушували людей іти на сповідь. І всі урядники, чиновники, як він не принесе. Він іде на сповідь і дістає посвідку спеціяльну від священика, що він пройшов сповідь. А тоді спільна сповідь іще не йснувала. То коли вже наступила репресія, то багато відтягнулося від церкви — не ходили на сповідь. То Українська Автокефальна Церква завела, як старий український звичай. Але написав той священик, який написав про це, що: — Спільна сповідь заборонена була цим синодом. Що синод в 1806–му році заборонив спільну сповідь. Значить, вона існувала. Де вона йснувала? На Україні! Я написав йому протест — протест той зімняли. Він тільки мені написав листа, що: — Ви кажете, що ваш батько ходив. Я також ходив. Я колись вчився в Духовній Семинарії, в духовній школі то наш священик брав чотири хлопця то одна справа, а коли всі в церкві, то не так як мій батько казав. То вашому батькові показалося так. — Ото, ото він мені відповів. Ото я дістав. Але та спільна сповідь заведена й на ту спільну багато пішло до Української Автокефальної Церкви. Коли вона довго не йснувала. В 30–му році її примусили — то знаєте з історичних документів. Просто зробили сходини всіх. І вирішили, що вона непотрібна, так само. То все зверху. Так при румунах було. Газета видавалася українська. Того редактора побила Сігуранца та сама, та таємна поліція румунськая. І заставили його підписати, що він признає, що газету ніхто не цікавиться купувати українську, а тільки російську, що він розписався. То його били до того, поки з нього кров не пішла. То він кров´ю написав. Каже: — Я кров´ю.

— Пишіть кров´ю чи чим хочете, можете відмовитися.

І заборонили тоді українську мову.

Пит.: А коли закрили церкви в Одесі?

Від.: В 30–му році. Оскільки я пригадую, в 30–му році було спеціяльне рішення ліквідувати. Самоліквідація так звана. Бо пригнали — там стояли над ними з револьверами (сміється) і вони ліквідувалися. А саме керівництво то поразсилали. Самого Липківського вислали на Кавказ і там десь він загинув. Як він загинув ніхто не знає. Знають, що він там був. Чи його там прикінчили, чи він сам вже помер, може з голоду, того нікому не відомо.

Пит.: Чи був великий актив?

Від.: Церковний? В Одесі я думаю, що в Києві було більше. В Одесі взагалі дуже мішане населення було. В Одесі вже воно перемістилося, скажемо до революції, до війни, Першої світової війни. Там може відсотків 20 було українців, що оселилися, а то різні національності — повний інтернаціонал був — багато жидів було так само. Але то була повна мішанина. Але коли вже радянська влада наступила, то багато тих інших національностей повиїжджало: греків не стало, повиїжджали в Грецію, то після того, як була окупація та денікінська. І то грецька армію була. То коли вже армія відходила грецька, евакуювалася, то забрали всіх греків, скільки було. Мало з них лишилося. А на то приплило більше жидів з провінції. То населення приблизно було 50% жидів і 50% не–жидів. З ніх більшість українців, але було й багато росіян так само. А побільшості україножерів так званих, скільки хочете їх було. Сміялися над нами, висміювали, називали по–перше то „щирий." То мені так говорили: —Ти є щирий.

Українець каже: —Я щирий українець! — То перший сам признав. То так „щирий" то насмішка. А той ще гірше нас називали, що ви хочете.

Але все ж таки, коли церква була, до неї приходили. Що ж була, було дві церкви тільки, а йнші церкви були російські. А в українському було дві церкви, потім одну прикрили. В кінці йснувала тільки одна, Троїцька так звана, здається. Так. Ну, але то там, особливо на такі святочні дні, там не було місця людям, щоб прийти, особливо на різдвяні дні там знаменитий хор був, там самі артисти співали в хорі. І колядки. По закінченню служби дві, три години тільки співалися колядки. То в церкві не могли зостатися —на вулиці стояли й прислухувалися. Ну, то все таки давали. При румунах відновилася знову, і прикрили.

Пит.: Так. Чи був великий комуністичній актив? Чи були 25.000–ники?

Від.: Це були прислані навіть з Москви деякі. А то, яких знаю скільки їх було. Але більшість набирали з місцевих комуністів. Навіть в тій установі, де я працював, також одного забрали молодого. Але той не витерпів. Той сам, розумієте, з провінції прийшов. То він потихеньку мені розказував що таке там робилося на селі, вже коли він повернувся. Він раніше повернувся, бо там при ньому вбили одного селянина. Найшли в нього заховане зерно. Там закопав десь у себе, й заставили викопати те все. Не багато, каже, може пів мішка зерна він сховав. Але, то над тією ямою його й вбили, там один чекіст пристрілив. То так на нього вплинуло, то він захворів тоді. Він такий ще мало був спокушений тоді, ще молодий хлопець був. То він каже: —Я (він ходив як темний, прийшов потім) не можу, я мушу Вам признатися! — Він мені розказував. Як того вбили, то він каже, що він виблювався, в нього почалися рвоти, такий нервовий став. То його відразу відпустили назад лікуватися. Але розказував, що робилося: забирали хліб, забирали навіть із печі горшки з вареною картоплею чи щось таке, і навіть вибирали. То я чув від від других дюдей також, що робилося, що бачили. А потім місцевий актив був так само. Ото самі незаможники. З них також робилося.

Пит.: А що вони робили?

Від.: То саме виконували. То ті, 25.000–ники, то їхні так. То може один попав на село чи на цілу групу сел. А то місцеві робили. Вони виконували те, що їм кажуть. Що пан каже, то вони роблять, розумієте?

Пит.: Чи вони були бідні?

Від.: Вони були, а може й деякі й не були такі бідні. Вони не мали ділянки землі як другі мали. То йому дали землю, але він її управлювати не вмів. Вони п´яниці були переважно. Переважно були п´яниці.

Пит.: Я маю ще тільки одне питання, що мушу запитати. Чому, Ви думаєте, був голод на Україні?

Від.: Ну, то ясно, що то був, приказ з гори: зробити, викачати все, ввесь хліб. Поперше про це в більшості говорили, що то треба індустріялізацію країни. Менше всього національного питання підставлювали під це. Люди, які не освічені в національному дусі, і такі. То ті говорили, таким чином, що треба продати все й все й дістати те, що треба, щоби країну модернізувати. А наші люди, українці, інакше розцінювали — що то є похід на українство. Бо сама квінтесенція українства сидить на селі якраз. І вона нам дала нову інтелігенцію, вона дала нам нових письменників, яких вже повистрілювали, поспішили. То все говорить про те, що то є національний похід, то є страх перед тим, що вони позбавляться тієї „житниці Росії" як вони називали. Житниці Росії — Україна! То їм саме голівне! Нас весь час налякували й пізніше лякали тім, що німці прийдуть і заберуть у вас Україну й зроблять свою колонію. То вони говорили, бо то в німецькій програмі було те. То вони нас тім лякали, а ми тому нічому не вірили. Навіть жиди не вірили то, що будуть убивати жидів. Коли в нас поубивали оце біля 100.000 жидів — жиди не хотіли — їм давали можливість на евакуацію. Вони казали: — Смішно, говорять, що там десь убивають людей. Чого ж вони будуть людей вбивати? Їм треба людей, щоб робили. Ми будем в своєму ґетто, й там будем жити. — Вони думали, що ґетто, то тільки так окремо будуть жити. Їх багато лишилося. Страждали потім, страшно страждали.

Пит.: Чи був голод також в Росії, де є чорнозем?

Від.: На скільки мені відомо, то такого не було.

Пит.: Навіть де був чорнозем?

Від.: Ні, ні, ні! Була тільки на Кубані. До того признав, поплутався цей Григоренко генерал, спочатку. Спочатку він хотів показати, що десь в Росії, а потім — під Росією він розумів Кубань потім вияснилося. Але в Росії такого не було. Ото ж я Вам кажу, що то Вам може показати цей самий Козидуб, батько чи тесть того самого Малого. Він може Вам показати. Бо якраз його й викинули на теріторію кілька може кілометрів від кордону українського, всього на всього, де він був, де він мав право жити. І то він бачив, як люди приходили за хлібом в Росію. А то був також чернозем, та Курщина також черноземна частина так само. Так, що говорить не приходиться, що на всякому разі Росія мала. Хто потерпів в російській території? Їм не треба було. Вони знали, що ті люди привикли бідолахами бути, особливо в неродючих частинах. Вони привикли жити, виходити на заробітки. З тієї землі жити не могли. То й для них то все одно. На продрозділку ходили, на всякі такі інші речі; з тих людей робили вже те саме.

Пит.: Ну на цьому, то я Вам щиро дякую за Ваше свідчення.

V. Maly, b. 1914 in the 64–family village of Druha Korul'ka, Barvinkove district, Kharkiv region, into a wealthy family of farmers which had 300 *desiatynas* of land. Narrator's father was an officer in either Petliurist or White Army — narrator is uncertain — and was shot by the Reds in 1919; his godfather was shot by the Whites. Narrator's mother remarried, and narrator lived with grandparents who after 1922 had 6 *desiatynas*. Collectivization began in 1930. The family was dekulakized in 1931 and narrator's grandparents died shortly thereafter. They had been "ten–percenters," i.e., victims of the final wave when it was decided to dekulakize another 10%. "Collectivization was very simple." There was a meeting at which only three people — an outsider and two brothers from the *komnezam* — voted for collectivization. Then the activist asked who was against Soviet power. When nobody dared raise their hand, the activist ordered the secretary to record that the resolution had been passed unanimously. Also in 1931, narrator falsified his age and fled to Donbas to work. In 1932–33 the entire crop was taken directly from the threshing room. Narrator estimates about 1/3 of the village perished in the famine: 36 in 1932 and 108 in 1933. People started to die near the end of 1932, then in 1933 whole villages died out. Many died from eating inedible parts of trees. Narrator got 1 kg. bread as a welder in Kramators'k and was able to give food to his grandparents. Narrator also saw many starving, especially children, in Kramators'k. Three of narrator's paternal uncles were shot in 1937. Narrator previously published memoirs as V. Maly, "Mortal Famine in the Village of Korulky," *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*, ed. S. Pidhainy, *et. al* (Toronto–Detroit, 1953–1955), II, p. 543 and V. Malyi, *Selo Druha Korul'ka* (Munich, 1952).

Питання: Будь ласка, скажіть коли Ви народилися.
Відповідь: В 1914–му.
Пит.: А де Ви народилися?
Від.: Село Друга Корулька на Україні.
Пит.: А чи Ви можете сказати район і область?
Від.: Так. Район був Барвінківський. Область Харківська.
Пит.: А чим займалися Ваші батьки?
Від.: Хліборобством.
Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції? Чи Ви знаєте?
Від.: Триста.
Пит.: Триста. Вони були досить багаті?
Від.: Ну так. Частину революцію, а пізніше тоді то вже нас розкуркулили й те забрали, що осталося.
Пит.: А після революції, скільки десятин вони мали?
Від.: О, давали тоді дві десятини на душу. А так я жив з дідом і бабою. То це в нас шестеро десятин. В революцію хотіли мого діда повісити. Ну, що багатий. Але люди заступили за те, бо було як підіп´є трошки, та тому там батракові плуг подарить, тому коняку, тому корову. Так вони сказали, що добрий чоловік. Ото його спасло.
Пит.: Що Ви пам´ятаєте про період НЕПу?
Від.: Ну, та я жив тоді. За НЕПу було добре. Хоч я був молодий, мені було там 15 років, а дідові 60. Як розкуркулили в 31–му році, мені було 16, дідові 65, і бабі 60. Але баба померла після того дуже скоро. А дід пізніше.
Пит.: Що Ви можете сказати про колективізацію?
Від.: В мене є книжечка, тільки я її пороздавав. Там найліпше сказано. Колективізація. Спершу вибрали вони, людей поставили на бойкот, там де магазин, в якому можна купити сірники, чи керосінову лямпу. Бойкот — де продавалося. А пізніше розкуркулювали.

Батька розстріляли.

Я можу сказать, що мій батько був ростріляний червоними в 19–му році, шостого січня. Через те, що він був офіцером протилежної армії до совєтів. Тільки точно я не

знаю, чи то була біла армія, чи то були ті Петлюрівці, як він був розстріляний. А три дядьки в 37–му році, то вже розстріляні отими брата мого діда, бо був у полоні першу війну в німців шість років, та то тоді пустили муху може буде війна в німцях, а другий, мій батько хрещений Грицько Гетьманенко, той був з білими. Він був інженер–механік корабля. Куди корабель іде, туди й він. А один, Федір Мархилович Гетьманенко. Якось є це родичів наших прізвище — Гетьманенко. Та той навіть у партію хотів улізти. Кандидат був. Ще давно до 37–му році. Але розкуркулили його. Забрали за одну ніч. І жили в різних містах, щоб не передали. Знаєте, щоб не передали, ховаються. Ну, а за всю таку ситуацію, мати вийшла заміж за другого. Він не хотів другої дитини. І мати вмерла. Їй 37 років було. Ще молода. Бо правдивого чоловіка не було, тобто, мого батька. Ну, то я його не вину теж, бо його совєти повісили в 42–му році. А за партизанів він був велика шишка. Там, на коні так стріляв з пістоля його. Ліс йому дали охороняти. Ну, а він не вже був *stupid*, нарізав лісу, построїв хати, та виорував землю, а хтось доніс. Виїхала „Виїзна сесія," сказала: — За 24 годин вибирися!

А як німці прийшли, він німцям сказав: — Це моє.

Ну, а що німці? І став служити німцям. Але як червоні нажали, німці пішли, але йому не сказали, що тікають. Вони пройшли по лісу. То така справа.

Пит.: Коли почали колективізацію в Вашому селі?

Від.: Вона почалася таки в 29–го року. Були так звані СОЗи. А в 30–му почали вони вже колективізацію і розкуркулення. Ми ще утрималися аж до 31–го року. Ми були „10%–ники." Рішили ще 10 процентів розкуркулювати. То нас розкуркулювали вже в 31–му році. Так, що колективізація в 31–му році вже була закінчена.

Пит.: Скільки родин було в Вашому селі?

Від.: Шістдесять чотири дворів.

Пит.: А скільки розкуркулених?

Від.: А це я вже забув. В книжці там є.

Пит.: Ну, приблизно.

Від.: Та, ну 10, 12 родин було. То там воно написане в книжці. В мене брошурка така. Там написано. І ім´я точно. Тільки я позачеркував був прізвища.

Пит.: Чи Ви пригадуєте, як відбувалася колективізація? Що вони робили?

Від.: О, *yeah*. Я був ше молодим. Дід не міг іти на те зібрання, бо вже був збавлений голоса. Колективізація дуже проста. При совєтах був Василь Подольський, а там друг Капран. То зборами керував Подольський і Капран. То вони разказали, яке там буде добре життя, в колективі спершу. А тоді, як зказав, хто за те є, то тільки троє осіб підняли руки. То за те, щоб був колгосп. В тім числі Капран. Ну а народ каже: — Ти не з нашого села! Ти не можеш голосувати!

А каже той: — Там ті, що пілняли брати їх два, вони КНС були. Хай вони й будують. Він тоді ніби став. В нього тут ще шрам такий. Козак чи що його шаблею розперезав. — Хто проти радянської влади?

Ніхто не піднімає руку.

— Хто проти радянської влади, прошу підняти руки.

Хто ж там підніме руку? Ніхто не підняв. Він тоді каже секретарю: — Запиши одноголосно.

То, значить що всі зголосилися одноголосно, і там колгосп. От то так провадять. А тоді народ став говорити, що мав Капран, не з нашого села, й тільки два, їх два брати Стахівих, хай вони будуть, але з того нічого не вийшло. Він підставив список, і люди почали підписуватися, що йдуть в колгосп. Дуже просто й легко. Частину розкуркулили, а друге, люди боялися іти в колгосп.

Пит.: Чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: А ж я вам тільки, що сказав. Але, як він сказав проголосуйте, чи ви є проти миприятів, то ви знаєте, що могли б статися. То ясно. А де було підписати? Бо то те все соромно, що тобі зразу підпишуть контрреволюцію, і що хоч, або Сибір, або розстріляли. Там було дві дороги — або Сибір 10 років, а то більше.

Пит.: Чи Вам відомі так звані „бабські бунти?"

Від.: Не чув такого.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава після колективізації?

Від.: О, там накладалося. Ті накладали подвійно, міра стільки то вивести. Наставлялося на посів і стільки то вивести, це як тільки почалося. А в 32–му, 33–му, все забрали. Люди кажуть: — А де ж посів?

Каже: — Вам буде видано.

І тоді весь хліб з під молотарки вивезенний був. Людям нічого не осталося буквально. Одна третя села приблизно. Бо я тоді жив у другому селі, бо я робився на Донбасі. Їздив. Але, це один уже був старий, його не бажило, Лук´яненко Тихон Федорович, що казав, що одна треття села вимерла з голоду, а та що циліла, бо той хто робив в Донбасі, робочий отримував хліб, підтримував.

Пит.: Скільки кілограм діставав робітник?

Від.: Так як я, скажемо, *welder*, діставав один кілограм. Ніби не живеш. То я той хліб їв, а то привозив решту додому. Бо на мешканця давали 200 грам, і 400 грам. Але я як попрохав на діда й бабу, то сказали: — Ми куркулів не годуємо.

То я віз тоді щось кілограм. То баба не доїдала все, бо я молодший. Мені ставляла, а вона з голоду й вмерла.

Пит.: Як відбувалося розкуркулення? Що вони робили?

Від.: О, дуже просто. Заїжджають гарбою, то така бричка здорова, забирають все барахло, там що не є, не риють кругом, якщо хліб в пічці був у тебе, пікся, то вони й той хліб заберуть, що ще печеться. І те забрали. А тоді казали, щоб за 24 години вибралися. В чотири сторони. А тоді в 33–му, люди на селі мерли — багато вмерло.

Пит.: Коли вони найперше почали вмирати з голоду?

Від.: У 32–му вже вмирали, в зимі, бо вже те, що було, хтось що десь може, чи трохи заховано, чи собака, чи кішка, то ще жив, а вже в 32–му почалося. Я там пишу в книжках. Казав 36 осіб чи що, а потім у 33–му, 108 десь. Бо не було вже що їсти, а люди там кидалися в ліс, дерти липову кору. Вона м´ягка й товста, і то такі коржі пекли. А як його з´їсиш, як голодний, то *Good–bye*! Вмирали!

Пит.: А коли Ви поїхали на Донбас?

Від.: У 31–му. Вони, як мене розкуркулили, мені було 16 років. А мого дядька тоді ще не розкуркулили. Завідував харчами, та підсипав харчі тому, що приймає. Дав йому муки, ковбаси. То він сказав, щоб я підробив свою метрику з 12–го, щоб було 18 років. Бо мені було 16, а те не приймали. І тепер що, я тільки поступив, а мене хотіли пхнути в цю школу, *welder*–и, де готовували на інструкторів. То я там поступив на вельдера в 31–му році.

Пит.: А хто з Вашої родини ще лишився на селі?

Від.: Дід і баба. Тільки ж не там, де ми жили. Нас уже розкуркулили. То ми найняли квартиру й там жили. А на тім селі нікого. В нашому дворі, вони зробили стайню, бо в нас було дві хати. То був якраз центр цього колектива — там канцелярія, і тут худобу тримали.

Пит.: А як ж вони пережили голод? Що вони їли?

Від.: А, то що я привозив, о той кілограм.

Пит.: Так.

Від.: Додому.

Пит.: А як далеко то було?

Від.: Ну, вони то пережили. Я дивився там. Баба, вона не доїдала, то вона від *malnutrition* ще не вмерла. А ото тим жили, що я привозив, оцей кілограм їм. Донбас близько. Та то село, воно все згинуло. А то в багатьох родинах, хтось робить, то потрошки ото приймали. А там такі, як одинаки, було продають цей хліб, так 30 рублів за 800 грам. Бо вони давали робочим 800 грам. Це я отримав кілограми *welder*. А в совєтів це називалася „вредная робота."

Пит.: А яку частину Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я не жив тоді там в селі, а так як казав Лук´яненко Тихон Федерович, каже приблизно третя частина села вимерла з голоду. Воно було, що як давали 400 грам, як робітник 800, то 400 грам отримував і мешканець, службовець, здається службовець 600 грам, а там, що по 200, не знаю, по 200 грам одержували це ті другі, не всі однаково. Залежало від праці.

Пит.: А Ви жили на Донбасі аж до якого року?

Від.: Кажу вам, 31–ий, 32–ий, 33–ій, в Краматорськім я працював.

Пит.: А після того, чи Ви вернулися до села?

Від.: Ні, ні, я більш не вертався. То, я тільки потягом їздив вже додому.

Пит.: Так.

Від.: А на вихідний ходив туди провідувати там родичів.

Так, та це ж й був Лук´яненко. Бо Лук´яненко і мій дід, їхні жінки сестри, то рідня. І в нього теж син робив *welder*–ом. То я ходив вже, провів, дивився. Уже зима, не молотять. Які люди замучені. І багато тяжко. Тільки, що ходили, як тінь! То їх багато то вимерло, як стали ту липову кору здирати. Від того найбільше пропало.

Пит.: Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Ну, тут тягнеться. У нас не чув. Не чув такого, щоб у нас було. Можливо десь я б сказав, може десь було, тільки, що не хочуть, тихенько. У других містах кажуть було, але в нас я не чув, щоб це було.

Пит.: Чи була церква в Вашому селі?

Від.: О, церкву закрили ще в 29–му році. Звався так „Червоний похід радянських письменників," і то там трибуна, вірші, кажуть проти релігії. Як тоді лозунг Леніна: Релігія то опіюм народу. В 29–му році вже церкву закрили. Бо наклали такий податок, що вже ніхто не міг платити.

Пит.: Так. Що сталося з священиком?

Від.: Священиків виарештовували й десь вони зникли.

Пит.: Чи то церква була українська чи російська? Чи автокефальна церква?

Від.: Там воно мінялося. За НЕПа було по–російському, але правили більше по–російському.

Потім була ще жива церква, що попідстрижені були. Мінялося. Щоб сказати українська, ні, бо правилося на церковно–слов´янській мові.

Пит.: Чи була школа в Вашому селі?

Від.: У другому. В друге село ходив.

Пит.: Чи то була українська чи російська?

Від.: Там були. Мусив учити українську й російську мови. Однако! На рівні мусиш знати обидві.

Пит.: А хто з Вашої родини був репресований? Кого арештували? Кого вислали?

Від.: Нікого. Були тільки ж дід та баба. Бо дядьки сини були вже повідділялися, працювали. І до війни вже до цієї нічево не було, так сказати, що репресовані. Тільки ото три дядьки розстріляні в 37–му році. А так, що б репресовані, окремо від нас, як дід, баба, і дядьки, тобто його сини, то вони не були репресовані. А тільки пізніше теж розкуркулені . І їх теж розкуркули пізніше вже.

Пит.: Що Ви можете сказати про владу в Вашому селі? Хто був головою сільради?

Від.: Це тяжко згадати його ім´я. А був присланий правда, Василь Подільський з Барвінкова, з району. Бо цей час як почала в нас колективізація, Василь Подільський був. І українське ім´я і все. Він по–російському говорив і то було тільки українське ім´я, а вживав він російську мову.

Пит.: Чи він був грамотний?

Від.: Ну, аякже, ясно, що писав же так протоколи.

Пит.: А чи вони прислали 25.000–ників?

Від.: То я забув уже в якому часі було, бо я вже не жив в селі. То я вже не знаю з якого року оці 25.000–ники були, що ходили від хати до хати, забирали все. Бо я тоді не жив у селі. Точно не знаю, чи були вони в Корульці, чи не були?

Пит.: Хто були активісти?

Від.: КНС — Комітет Незаможних Селян.

Пит.: А хто вони були?

Від.: Бідні.

Пит.: А чому вони були бідні?

Від.: Оце вже від їх залежало, чого вони були бідні? Не працювали. Ну звідки я знаю, чого він бідняк був.

Пит.: А чи були комсомоьці?

Від.: Ну, так. Молодь. То були. То вже з таких. Ото якщо батько був у КНС, то син комсомолець був.

Пит.: А чи вони примушували вчителів бути в активі? Чи вони примушували вчителів бути активістами?

Від.: Не знаю, щоб хтося примушував. Як ти не хочеш, то я думаю не будеш активіст. Чекістами мусили бути. Як ні! Комсомольцями, партійцями, а вчитель мусив іти. Інакше він не вчив. Ну, я про це точно не знаю, не можу сказати. Може не хотів. Чи їх примушували, чи вони самі йшли.

Пит.: Чи були сексоти?

Від.: Ну, це я вже за сексотів почув, як я був у місті в Краматорськім коли я працював. А там, як вони були, звідки ти знаєш, хто на тебе донесе, хто що каже, та вся система побудована на сексотах.

Пит.: Що Ви пригадуєте про вищу владу? Що люди думали про Скрипника, про Постишева, про Кагановича?

Від.: О, ну що ж люди? Там люди думали, що хотіли. Але тримай язика за зубами. Ото була найліпша політика. Ніхто нічого не висказував проти влади. А тільки знали, що це мов починає українська влада, бо був Скрипник, то вже думали, що застрягнися, бо думав, що дійсно буде Україна вільна. А побачив, що то брехня, а так, що відкрито дискутували, то було розколе діло.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Ну, це вже я вам не скажу, бо я вже в 34–му році не був там. Не знаю, як воно. Знаю, що багато людей померло в 32–му, а в 33–му то найбільше.

Пит.: А коли стало легше дістати хліб?

Від.: Після того, як Кірова вбили в 34–му році, 31–го грудня. А через місяць Молотов об´явив, що карточна система зміняється: два кілограма хліба в одні руки. В ночі ставали в чергу, і то черга стоїть, а робітники ті, що на працю прийдуть, то вони йдуть без хліба.

Пит.: Чи були торгсини?

Від.: Так, в місті. В Воронежі було. У Росії, а на Україні не було. У місті було за золото. На Україні не було. Там було все, що хочеш, якщо маєш валюту чи золото.

Від.: Як наша мати мала там до харчі, то що таке то здали голодівку в Воронежі в торгсин. Так купили крупи там і муки і послали посилки додому своїм, вона матері послала і сестрам там. То, то в Воронежі, ми там переживали, то там був торгсин. На Україні не було торгсину. Я не знаю. Були, були в містах. Може були в великих містах. Де там ті торгсини були?

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей там в Краматорському?

Від.: Так, були. Коли я жив в комуністах, я не знав, чого він мені запропогував жити в нього і каже: — Чого ти їздиш потягом? Живи! Ось 25 рублів для тебе нічого.

Бо вельдер отримував добрі гроші. А я вчився *welder*–ом у вечерній школі. Бо я не знав, що то він за мною дивиться.

Убійця мого батька був Карнау — директор содово заводу. Бо вони знавали, чи я щось знаю. Але мені добре, що з нашого села, каже: — Ти, знаєш хто твого батька вбив?

Кажу: А звідки?

— Карнау! Він о там!

То добре, що я сказав, то я робив, що зовсім таких людей не знаю.

Пит.: Тільки ще одне питання. Чому Ви думаєте був голод на Україні?

Від.: Селянство це ж є сама Україна, кора, корінь, душа, серце України — селянин. Там говорилося по–українському, українські звичаї, і церкви були. Робив у хаті десь. То була Україна. А в місті, то змішано. Там в місті була російська мова, а не селі то українська. То совєти знали. Поки селянин жили, була українська ціль! Їм потрібно було знищити селянство і знищити серце України.

Пит.: Дуже Вам дякую. Я знаю, що це було Вам тяжко.

Oleksiy Keis, b. 1912 on Sad (formerly Hordiienko) *khutir* of 10–11 families, near Rais'ke, Druzhkivka district, Donets'ke region. Narrator's father had 170–180 *desiatynas*, of which all but 30 were redistributed ca 1920, but during NEP he increased his holding to about 50 ha. with his own thresher, tractor, and livestock. Narrator recalls revolution and civil war, especially Makhno's anarchists, and first establishment of Soviet power under the Druzhkivka Soviet, headed by A. F. Radchenko, and the short–lived Donets–Krivoi Rog Soviet Republic under S. A. Artem. Narrator explains the famine of 1921: "The sun literally scorched everything in five regions: Odessa, Mykolaiv, Zaporizhzhia, Dnipropetrovs'ke, and Donets'ke... But not in the North: Kiev, and Poltava regions were untouched, in Chernihiv, too, there was no famine." Narrator's father was able to get bread from Poltava, but surrounding villages were in terrible shape. People were swollen, and many died from diseases. Narrator recalls American (ARA) aid. Nearest church was in Rais'ke, became autocephalous, and was closed ca. 1927. NEP "brought people back to life" and "gave complete freedom to the peasants." "People wanted terribly to get rich. They worked like fools. Day and night... They thought it would be like this their whole lives." Recalls *komnezam* only from 1928 and associates it with formation of the SOZ and arrival of thousanders. Narrator's family was dekulakized on November 29, 1929, and arrested. Narrator recalls even the shirt off his back being auctioned off. "..in 1931 the crop was awfully good. A very big harvest. And they took this crop from the people. They took it, and people protested. Even the *kolhospnyks* protested. Even in the district committee there were protests. Communists protested, saying, how is it that you set up *kolhosps* and you're taking the grain and so forth. And people said, 'Leave us a couple a kilograms per labor day, and we will give you the spring sowing.'" In spring 1932, people had no seed and there were already bodies lying around. Narrator recalls Molotov–Kaganovich visit to Ukraine in July 1932 and August 7 law. Communists, both Ukrainians and non–Ukrainians took the crop down to the last ear of wheat, potato, or sugar beet. Narrator by this time was working in a large factory on forged documents, for which he was arrested in 1934 or 1935; however, he obviously kept close touch with his village. Local *sil'rada* was headed by a Ukrainian sent in by the regional committee. *Komnezam* activists were local people; thousanders were outsiders. Narrator recalls people sent to Siberia for violating law of August 7, 1932. In the fall were purges and famine: "That means you already began to see dead bodies on the roads. And as the spring of 1933 came, it was already the spring of death. This was the spring of death. At the train stations, along the roads. There was the Zvereve–Kiev train... Express trains ran from Zvereve to Millerovo and from Millerovo to Zvereve {2 Donbas towns in Rostov na Donu region, RSFSR}. And people laid like sheaves along this road." Narrator lived in Ienakiievo {Donets'ke region}. The family earned almost R300 together. Narrator got the relatively generous ration of 800 g. of bread a day, his father 600, the women 200 each. In 1933 workers were mobilized from narrator's factory to requisition bread and carry out the spring sowing. Narrator was sent to Korsun' 12 km. away, where everyone had either died or fled. The workers planted the crop, dragging the harrow without horses and sowing by hand. Narrator got a month off in Leningrad for his exemplary work after this, and he saw that in Leningrad there was no famine. Narrator saw homeless children and dead peasants in Ienakiievo. When people tried to sell meat in the bazaar, police analyzed it to see whether it was from dogs or people. Trucks picked up bodies for burial. On the roads to town there were so many bodies that there was nobody to pick them up. There was a saying: "On the house is the hammer and sickle, in the house hunger and death." Narrator's testimony in public hearing was published in the Commission's *Second Interim Report*, pp. 19–23.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я Кейс, Олексій.

Пит.: А в якому році Ви народилися?

Від.: В 1912–му.

Пит.: Де саме?

Від.: На Україні, в Донбасі, на хуторі, який Сад називається, райської сільуправи. То колись була харківська область. Донецький басейн. Одним словом, на Донбасі.

Від.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мої батьки були селяни, кулаки. Були багаті. Мій дідусь був колись кріпак. Дідуся я свого знав дуже добре. Мій дідусь народився в 1842–му році. І він був кріпаком аж до 1861–го року, коли вийшло кріпацтво. Він був кріпаком. Після кріпацтва він дістав надільну землю і почав багатіти. Мав п´ятеро синів і багатів, і багатів, і багатів і розбагатів. І дуже розбагатів. А особливо як сини попідростали. Він їх поділив і кожний був великий господар. Всі вони були — вони з кріпаків стали куркулями.

Пит.: А скільки десятин землі Ви мали до революції?

Від.: До революції, як ще дідусь тільки купляв землю, бо її же купляли, почав купляти після 1905–го року. До 1905–го року, мій дідусь мав надільну землю, ту що держава давала. А потім, після 1905–го, після революції, пани почали продавать землю і мій дідусь відкупляв. Дідусь і батько мій, і брати, то вони відкупили від панів десь понад 400 гектарів. Так, що як старший брат помер, залишилося їх чотири братів, то вони поділили ту землю, то моєму батькові дісталося десь 170 чи 180 десятин, як вони поділилися. І ото мій батько до революції те мав. А коли прийшла революція, землю забрали, був закон, значить, до 30–ти десятин, здається. Значить, не підлягають виголосністю і батько ще дістав надільну землю, то після революції, за часів НЕПу, то він мав землі може яких 50 гектарів. Але що мій тато мав, я вам скажу. Мойого тато кожний брат жив окремо, і кожний мав таку землю. Мій тато мав мотор, *Ruston Proctor*, англійського, мав молотарку, мав трактора, мав коней, корів, усе господарство. Мав снопов´язалку, мав лобогрійку, мав все, що необхідне для господарки. Бо мій тато був дуже мастеровий, і він сам все робив. Так нас розкуркулювали. Розкуркулювали нас 29–го листопада 1929–го року.

Пит.: А перед тим, чи Ви знаєте, яку частину врожаю держава брала до революції і тоді, після революції?

Від.: До революції, з слів тата знаю, що держава не брала хліба. Значить, не оподатковувала до революції. Податків не було, а вивозили все. Де ви їх дінете? Значить, все, що зародило, ви можете везти іздавати. І мої батьки здавали по 12 вагонів хліба урожаю. До революції, розумієте? А після революції вже, Ленін уже почав обкладати. Бо тоді вже почалася анархія в сільському господарстві. Хоч землі було багато, землю ділили, але був хаос і одні брали, одні хотіли багато, другі не хотіли. То вже таке було, і тоді обкладалася земля. А до революції вони не мали обкладів. Значить, возив, скільки хотів, скільки що заробив. Де ти її дінеш? Давай її, на зсипку возили.

Пит.: А після революції, коли вони почали?

Від.: А після революції, поперше, почався голод, ви знаєте, в 21–му році.

Пит.: Так. Чи Ви можете описати той голод?

Від.: О, *yeah*!

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, як то було?

Від.: Я знаю той голод добре, бо мені вже тоді було якихсь 10 років. Я все таки добре пригадую. Значить, то голод ніби був стихійний, бо була сильна засуха. Сонце спалило буквально в п´яти областях — Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпорпетровська і Донецька. Оці південні п´ятеро областей — то все спалило. напівночі ні — це Київська, Полтавська області, туди вище того, не тронуло було, Чернігівська —там не було голоду.

Пит.: А там, де Ви були, був чорнозем?

Від.: Був чорнозем. То найліпша земля, де я був. То найкраща земля, бо в Донецькім басейні й в Запоріжжі — то землі були, то все Причорномор´я, все Причорномор´я — то є чорнозем і земля прекрасна. І вона там родила кожного року, але коли в 21–му році спалило сонце, все вигоріло, буквально вигоріло. І я малим тоді, зі своїм братом, сестрою, мамою — всі ми виходили в поле й рвали. Бо воно вийшло

може на яких шість інчів і згоріло. То ми для худоби. Треба ж було овець кормити, було багато худоби, то треба було заготовляти на зиму харчі для худоби. То ми виходили в поле те, що погоріло від сонця, то ми його рвали з корінням. Витрушували коріння і то цілі гори возили додому, щоб годувати худобу. А тим часом мій тато їздив у Полтаву — там же, на Україні — в Полтаву й міняв хліб і привозив. Значить, як він міняв? З дому забирав там шкіру, що була, може якісь черевики, костюм, може там одежу, матерію — все, було — він возив туди в Полтаву й там міняв на хліб. А тоді хліб привозив. Значить, привозили вони. Це було без допомоги держави й вони мусили то все вживати транспорти нелегально, товарні потяги, не пасажирські. Товарними потягами. Значить, підкупе там того кондуктора, вкине два мішка хліба й везе додому. Привезе, й знову їде туди. І туди їхали товарними потягами й відтіля „на чорно, зайцями."

І так тато возив хліб з Полтави, і ми їли той хліб, а коровам заготовляли самі хліб. Ну це ми, бо мій тато був багатий.

Сусідні села були в страшному положенні. Поперше, ті люди не мали що міняти. Подруге, багато з них були нерозвинені, не знали, що робити, не могли ради дати. Тому люди кинулися в першу чергу: — Що робити? Їли траву, щирицю повиривали, лободу повиривали — то все. Кору драли з липи, з дуба. Друга кора чомусь не піддавалася, а з липи кору драли й сушили й потім товкли її і робили такі пляцки.

Потім така є трава перекотиполе — може знаєте — або в нас називали кудла. То ту траву звозили, й її товкли. Вона віддається, що її можна на попіл стерти, розумієте? Але справа в тім, що від тієї кудли маса людей повмирало, бо вона має колючки й ті колючки. Ви потерли, але вони з тією мукою, що ви їх не бачите. І вони вам в шлунку позастрягають там, і людина наїсться того й вмирає. Було страшно. В нас, в нашій місцевості багато того водилося, там такі суслики, або ховрашки — їх тут називають *gophers*. Отаке завбільшки вони як щур, розумієте, по полям їх багато, багато в нас було. То повиїдали все. Все люди просто ходили то, мусили їсти щось. Трава, що попадеться. І було багато дуже людей.

Особисто, моя родина, ми як голодували? Дуже в натяжку було хліба. Але в нас трошки м´яса було. Бо ми мали там корову. І ото пригадую, мама напече хліба, а мій менший брат візьме кусок відломить. Мама каже: — Юра, та ж голод, немає хліба. Багато не можна їсти, треба потрошку.

А він каже: — Мамо, я потрошку кусаю. — А візьме такий кусок хліба. То в нас ще було пів біди.

Значить, той голод ми пережили особисто не так тяжко, але ми бачили, як тяжко переживаютьлюди. То страшне було. Люди пухлі валялися, не дай Боже. Але голівне те, що не було оті роки ніякої медицини. Абсолютно. До людей, коли людина голодна, на неї нападає всяка хвороба. Але медицини нема. Значить, радянська влада відносила за рахунок революції. Мовляв, війна кінчилася, нема ніде нічого. Але в дійсності то не правда. Бо сонце спалило не тільки п´ятеро областей України, а спалило і Поволж´я. То Ленін в той час звернувся до Західнього світу й сказав, що Поволж´я в дуже тяжкому стані, щоб помогли. То це ми знаєм, бо через наші місця везли хліб. Везли хліб із Одеси. В Одесі розвантажували. Америка дала масу хліба тоді: пшениці, муки, крупи, меду, й масла в отих балонах. Що тільки не везли! І везли все на Поволж´я. Але на Україні ані грама не дали. Ні грама не дали. Так само медицину. Європа дала мільйони, мільйони долярів, розумієте, помагали. І давали медицину — все, все, все. І все це йшло ніби. Чи ті в Поволжі дістали, ми не знаємо. Але це ніби давали їм для Поволж´я.

Значить, то були страшні часи. Людей багато ми бачили. Це я сам бачив. В нас сусідні села, масу людей повмирало з голоду. І я бачив і пухлих, і голодних і все. Ото в 21–му році.

А потім, після 21–го року Ленін проголосив НЕП — Нову економічну політику. І вона людей фактично віджила. Бо при НЕПу життя зовсім поліпшилося. До деякої міри почали давати й кредитивати селянам, і, значить, полегшення — вільний ринок , землю міг орендувати, брати, розумієте. Одним словом, НЕП страшно обагатив селян. Села пішли догори. До 28–го року.

Пит.: Я мушу питати: в ті роки Ви були ще хлопцем, так?

Від.: Ні, я вчився. Вже я вчився, до школи ходив.

Пит.: Яка то була школа?

Від.: Я ходив спочатку до української народної школи. Як *public school.*

Пит.: Чи то було після революції?

Від.: Після революції. І під час революції я ходив до сільської школи. Мені було шість років. Це в 18–му році. Якраз війна була. Мені було шість років, а я вже ходив до школи. То школа в нас була сільська. Була вчителька, й ми в одній клясі. В нас було там так: і перші кляси, й другі, треті, четверті —всі разом були, розумієте? Бо то село було. А потім уже, як революція кінчилася. Ага, після тієї, як я там закінчив першу чи другу клясу, я перейшов в друге село — жив тут, а ходив до школи пішки. То вже була, так би мовити, народня школа називалася вона. Це вже в 20–му році, отак. Мені вже було яких вісім років. Ну то я ходив до тієї школи. Там закінчив уже четверту клясу, здається, а потім уже після голоду, після голодівки, як почався НЕП, то мене тато віддав до міста вчитися. Я був сім років майже, чи шість років, в одних на помешканню. Тато платив за мене, привозив їм їсти для мене. І для мене, і для них, бо був багатий. Він добре жив. І кожної неділі й гуску привезе, й каченят, і курок, і там хліба. І то та господиня готувала мені й собі там. Нас було трьох хлопців там. Я там вчився. І я там кінчив. Уже майже середню освіту я кінчив. І я поступив у профтехнічну школу. Але в 28–му році, як уже то почалося розкуркулювання, то в 29–му році мене вже туди не прийняли, вигнали з профтехнічного, як соціяльно чужого. І мені вже не дали далі вчитися. Я вже здобув освіту пізніше, аж під час голоду і после голоду. А тоді мені не дали вчитися. Ото так у мене з наукою було. Ну, що ще можу сказати про ті часи?

Пит.: Ви раніше говорили про період революції. Чи Ви можете ще раз мені сказати про революцію, що Ви пам´ятаєте?

Від.: Ну революція, я ж кажу, що було тоді. Я був малим, але пригадую всі оці міняння влади. Кожний день то в нас були „білі," то „червоні," то, значить, Махно стояв, то ще якісь там прийдуть. У нас стояли на мешканнях офіцери. Пригадую, мій тато. Розмову мого тата із одним великим офіцером білої гвардії. Тато йому каже, бо ж вони всі були одіті, як з іголочки одіті. Всі були чисті, гарні. На їх одежа, в їх були коні гарні. Все було, бо то царська армія, розумієте? То „червона", як приходе армія, то ж голодранці. То тато мій каже йому: — Слухайте, як це вони так, що ви такі багаті, такі сильні, і так вас. І ви тікаєте від тієї голоти. Ви дивіться, як вас там потрошать.

А він каже до тата: —Знаєте, як буває полноводіє, як сніг розтає і вода піде. Як ви не закривайте ті ручейки, але вода прориває і йде, йде, йде, йде і ви ніколи того не закриєте, ніколи того не зупините. Отак зараз: нарід повстав і нема сили його зупинити, бо він і там, і там, і там, і там, і там, і ми не можем ради дати, й ясно, що ми війну програємо.

І вони таки програли.

Ну а „червоні" —ті як приходили, то шкода було на них дивитися. То були бідні, нещасні — Махна пригадую. Махно в нас був, у нашій місцевості, три рази. Один раз під Паску. Це довга історія, якби я вам розповів, як він туди вступив, як йшов і як він гнав. Якраз завтра Паска. Ми приїхали з мамою з церкви. Їздили на Плащеницю. Як ми виїхали з Плащениці, з церкви, то нас оточили вісім тих, червоноармійців. То була Дружковська міліція чи шось таке. Всі вони червоної армії. І питають: —Тьотінька, хто у вас там є?

А в сусідньому, значить, тут одні загони. Там навіть кілометра немає — там Махно стояв. Мама каже: —Я не знаю, стоять якісь солдати, Бог його знає, кожний день міняються. Не знаю, хто вони такі.

Ну, й вони кажуть: —Тьотінька, чи ви б нам дали там пару яїчок і пасочку, бо ж ми теж хочемо завтра розговітися.

—Прошу дуже!

Вони приїхали. Але вони розставили патрулі там скрізь по горі. Біля вітряка там поставили там. А три чи чотири за нами вслали.

Пиріхали до двору. Мама побігла, винесла їм там велику паску й яєць там у миску. Але ж тільки до їх підносе, а тут чуєм, там десь вистріл. Як вони скочили. А то був їхній сигнал. Ті дали сигнал. То вони ту секунду на коні, бросили ту паску й яйця не взяли — на коней, і тікати. Як вони вискочили з нашого двору, то може через одну хвилину влетіли махновці. То, я вам кажу, я такого дива ще не бачив. Тих було вісім. А, здається, там ще їх було всіх 23, оцих червоних. А махновці летіли за ними три. Але як вони летіли? Вони не сиділи на конях, а вони стояли на стременах. І тут тримає так

шаблюку, з таким фасоном в них чуби. А тут, значить, свій пістоль і стоїть так, летить, як звір, знаєте. І що ви думаєте? А виказується, що їх три сюди пішло, а шість в обгон. І вони їх, 23 чоловіка тих, застали в сусідньому селі. І ті покинули коней і повтікали — той десь у полову заліз, а той в копанку заліз, а той десь у колодязь спустився. А ці, махновці, прибігли, забрали їхніх всіх коней і нав´язали, нав´язали і поїхали з поворотом. Так ото я бачив, як махновці. Другий раз я бачив, як Махно б´ється. Це вже через деякий час. У нас стояли червоні. Нашу місцевість зайняли червоні. А десь кілометра півтора, два стояли білі. По горі й під горою. І сьогодні з кулемета ти–ти–ти–ти, й завтра, ті на тих, а ті на тих стріляють, б´ються, але, значить, такого бою нема. І де не візьмися Махно? І він як ударив у тил цим червоним, то він пробив цей тил і змішав цих червоних з білими і розгромив і тих, і тих. Їх отак помішав. То так блискавично, так сильно, ви знаєте, що він робив якось, що в нього то за одну хвилину в нього все перевернулося. І вони там побили, награбили. Махно, я вам скажу, у нас був три рази, але він від людей не брав. Натомість він страшно багато забирав від тих армій. Чи червоні, чи білі — він і тих, і тих громив. І ото набере в них і вина, й горілки, там і їсти й пити й що ви тільки хочете. І коней поміняв своїх.

Бачив Махнові гроші. Махно випустив свої гроші. Курглі такі. Вони є. Я їх бачив ще там, вдома. І бачив в Музеї революції в Москві, ті гроші. То така кругла печатка і написано: „Гоп, кума, не журись, в Махна гроші завелись. Хто цих грошей не буде брати, то з того шкіру будем драти." Свої гроші випустив і от попробуй не взяти. І ходе по базарі, дає гроші, і давай. Нема ради. То все було таке. В нього було багато, багато. Він там у нашій місцевості крутився, то багато було в нього. А ми як діти. Я пригадую, як билися ті махновці і ті другі. То я і сусідський хлопець, колега мій, то ми патрони збирали. Як вони ото стріляють, патрони вилітають, а ми їх бігаєм, збираєм патрони. І мене мама ще тоді й пошльопала за те, бо то небезпечно, бо й відтіля стріляють. Значить, є такі моменти, але значить, багато я про революцію не можу сказати. Тільки, я ж кажу, бачив те, що билися.

Пит.: Ви говорили, що бунти були.

Від.: Бунти були, то вже вже пізніше. Бунти були так: як ще не було в нас червоних. Як ще не було червоних. Це 17–ий і початки 18–го року. Бунти почалися перед гетьманом. Як гетьман прийшов. Як була національна рада українська, і як вона проголосила, що вона не хоче ніяких реформ робить. То люди почали бунтувати. Але бунти були які? Раз ви не хочете нам землю дати, то ми самі будем брати. І вони почали грабувати панів. Пани тоді в той час вже повтікали давно. У панських фірмах тих, маєтків, там, де їхні були панські ті, то там уже панів не було, а тільки були там управитель, там робітники там деякі, що які працювали, а господарі — то все повтікало. То люди почали грабить ці панські маєтки. І вони багато розграбили.

І тут прийшов гетьман. Якраз гетьмана поставили. І гетьман сказав: — „На место!" — Поставити на місце! І ото почав пороти селян. І страшно пороли. Страшно пороли, гетьманці то били тяжко. Я бачив, як мою тітку били, розумієте? Значить, то було дуже погано. Значить, гетьман утратив абсолютно авторитет. Люди думали, що він свій монарх, і так далі. Що він поступився по–свинському. І тоді почалися бунти. Вже при гетьману, розумієте? При гетьману там повстання, там повстання. А які то бунти?

Що ще пригадую? Розумієте, білі й червоні. І ті мають своїх посланців у людей брати скотину, харчі для своєї армії, і ті, розумієте? Армії там десь воюють, а ці в тилу лазять, забирають: пшеницю, муку, там баранця потягнуть, там корову. То все для армії. Так сьогодні прийшли білі — беруть, а завтра вони — червоні — беруть. І то селяни, часом не знаєш, хто вони є. І було таке й в нашій містевості. Ці білі впіймають там тих червоних, то вони що їм роблять? Вони їм на спині повирізають червоні зірки — на тілі, на шкірі, розумієте, що ті беруть контрибуції, то візьмуть їм порозрізують животи, туди пшениці насиплять, ячменю — все. І от тобі, значить, контрибуція — йди. Отакі були, всякі помсти були. Ой, то не дай Бог.

Так само люди вбивали. Бунти, значить, вони не виступали фронтом, розумієте. А ось бунтувалися, розумієте, захватили там в селі владу, і там що кого був побили, розігнали, вже завтра нема нічого. Все їх там розтрощили. То була революція і вона була тяжка. Тяжка для всіх.

Пит.: А що Ваш батько думав про революцію? Що він хотів?

Від.: Тато хотів миру й хотів жити так, як він жив. Він не хотів. Я вам скажу, що мій тато не був аж за дуже свідомий українець. Він був українець, говорив по–українському й говорив все, але він не виступав так дуже. Він поважав петлюрівців, поважав всіх, але сам активної участі дуже не приймав. Але тих комуністів він ненавидів з першого дня. Він сказав, що то є босота, то голота, то нещастя, то йдуть безбожники, то йдуть ті, що церкви руйнують. Бо ж разом з комуністами йдуть пропогандисти, що Бога нема, що то опіюм для народу, що то вас дурили. І тому знали, хто такі комуністи. Мій тато був, я ж кажу, хоч він не був активний в українізації, хоч не був активний. Він просто був багатий дядько й займався своєю справою. Але він був страшно за тим, щоб Україна була, але щоб був мир і щоб була свобода. Він — за свободу. Щоб вільно було землю обробляти, щоб вільно було продавати, щоб вільно було политися. Тим більш, що в мене батьки були дуже релігійні й вони дуже турбувалися за церквою. Ото такий був у мене тато.

Пит.: А вже Ви пам´ятаєте, коли Україна стала самостійна, чи Ви не чули про то?

Від.: Аякже, та то ж було в 18–му році, 22–го січня. Аякже, та то ж по всій Україні було. Я тоді був малим. Я пригадую деякі епізоди, як Україна стала, й як її розгромили. То як уже армія того забрала Україну, ленінська армія прийшла, то я ходив у школу і при тому часі, 22–го січня, розумієте, як Україна повстала, то радості стільки. В церквах молилися там, і вдома було раділи, що Україна вільна, вільна, вільна.

Бо, я скажу, мої батьки — вони дуже були анти–російського настрою. Дуже анти–російського. Але тато не був політик. Не був політик, щоб він там щось робив. А ще пригадую таке. В революцію, це було, здається, не то в 18–му, не то 19–му році. Точно не пригадую. Як уже радянська влада трошки там закріпилися, то нам у школі оголосили, що приїде до нас Радченко й Артем. І наша школа готувалася декілька днів. І була велика парада. Ми від станції, від дворця і аж до школи сюди, і аж до клубу тут ішли парадою і впереді йшов, вся та свита, місцева йшла. Ішов Радченко. А Радченко — це був великий комісар комуністичний. Радченко й Артем — їхні ім´я увіковічили ті, більшовики. Ну, я приходжу додому й приношу портрет Леніна. Такий маленький трьохлітнього. Вони тоді роздавали. Можна було й купити й так давали. Портрет Леніна — то кожний вченик мав. То мусив мати. Кожному вченику портрет Леніна. Ну й я приніс портрет Леніна й показую: — Тату, дивись, що значить, я приніс. Портрет Леніна.

Тато там мене обізвав недобре й каже: — Ну а де це ви були сьогодні? Що це там таке в вас було?

А я кажу: — У нас же була сьогодні велика парада.

— А кого ви там зустрічали?

— Радченка й Артема.

— Отого сукиного сина, що в нас церкву обібрав?

А вони, оце такі як Радченко, як Артем, там інші — вони до революції грабили церкви. Влізуть у церкву, заберуть, заберуть чаші, хрести. Бо то все було золоте. Навіть Сталін же був такий. І Сталін лазив по церквах, грабив церкви. А то ніби все було для революції. Це я пригадую. Тепер пригадую один момент.

В нас у місті, в містечку Дружковке жив надзвичайно багатий чоловік, хотів сказати й вирвалося таки. Забув, як його прізвище, але воно не важно, я пригадаю. Дуже багатий купець. Ну ви подивіться, не можу пригадати. Ну що ви скажіть, от пам´ять така. І от тільки, що ж думав, зразу тобі перервалося і все. Ну нічо, я потім пригадаю. У нього був син. І син був революціонер. А він страшно багатий дядько був. І він мав там будинок в старому посьолку, а він переніс на другу сторону залізниці. Там взяв собі добру дільницю і побудував прекрасний будинок. І обсадив його тополями. І він там жив. І це був найбагатший чоловік у нашім районі. А син був великий революціонер. І що було? Це за моїх часів, десь в 17–му році, ну якраз у час революції. Ну, в 17–му році. Але я пам´ятаю цей момент, бо ми бігали дивитися на ту всю картину, діти. Цей синок прийшов. Там у тій компанії своїй партійній вони намітили, кого треба вбити. І значить, в тому числі його батька. Значить, треба вбити там жандарма, там і того, там наставника, урядника, того й там деяких багатих. І батька його в тому числі вбити. А тепер вони між собою тягнуть жеребки, кому кого вбивати. Значить, написали, і то.

І кожний витяг жеребок і читав, кого він мусить убити. І цей витяг корішок, що він мусить батька вбити. І що він робить? Він приходить додому. Мама там сидить,

щось читає, чи щось робила. Він зайшов у хату і питає, де тато. Вона каже: — Там, в себе в кабінеті.

Він пішов туди. Мама слухає — три вистріла підряд. Вона скочила, а цей вискакує і каже: — Мамо, заспокойся, вже все зроблено!

І побіг. Мама заскочила, а батько лежить забитий. Значить, він таки свого батька вбив. Отакі були моменти.

Тепер. Пригадую ще один випадок. Ми бігали дивитись, діти. Тепер, пригадую, в 18–му році. В мене так: батько є з багатої родини, а мама з бідної родини. Ну й в мами брати — вони були політики великі. А двоюрідний брат мамин — він таки був комуніст. Це — Сосюра. І він студіював. Був ще тоді студентом. А в нього. То Сосюра, їхній батько, він мав так: двоє дітей від першої жінки, а двоє дітей вже від другої жінки. Це маминого роду, так би мовити. То один з їх був великий революціонер, Михайло Сосюра. Так теж пам´ятаю, як на нього наскочили ті, білогвардійці, чи карний відділ, чи щось таке. Тоді ж ми, дорослі не могли розібратися, хто вони й що вони, а діти, тощо.

Наскочило якихсь може дві, три сотки. На конях і з шаблями, розумієте, і роблять облаву. І вони вже знають, що тут є, бо ж доноси були. І вони впіймали цього Сосюриного брата, Михайла. То теж. Порубали його на куски на *street*–і. І самі вдалися. Отаке я пам´ятаю. Багато таких випадків. То була бійня. Бійня, значить, хто кого. Ну ще що міг би придумати, пригадати?

Пит.: Що Ви можете сказати про церкву? Як Ви викопували Ваш хутір?

Від.: О, наш хутір. Бачите, наш хутір називався колись Гордієнко, бо там пан Гордієнко був. А як його відкупили в пана 11–ро господарів, чи 10 господарів. То в нас фактично було всього там 10 господарів у хуторі. Бо вони купили цілий маєток пана. Мій хрещений тато, теж Кейс, він купив по сусідськи навіть дім пана. Будинок закупив. А мій тато найбільше закупив, то саду. У мого тата був страшно великий сад. І в других там був сад. Багато. І тому що там сплошні сади були, сплошні сади, а в мого тата то був найбільший. То його переіменували з Гордієнка хутір на Сад. І так він поки й до війни залишився — хутір Сад. А збоку Новогригорівка село, відкіля походить мій тато.

Значить, то є Новогригорівка мала яких 100 дворів. А з другої сторони — Райське село. Райське й Новорайське теж яких по 100 дворів. Два села. То прямо чуть впритул. Близько. А хутір наш був то 10 дворів всього.

Пит.: А була церква?

Від.: У нас не було. Ми були в церкві в Райському, туди в церкву. В нас була церква, але її розвалили в 27–му році. Знесли. Значить, її не розвалили, а спочатку зайняли під колгоспний амбар. Туди звозили пшеницю колгоспники там, усе збіжжя. Але закрили десь ні то в 26–му, ні то в 27–му. Якраз той період був, що церкви закривали. То багато тоді церков позакривали.

Пит.: Чи то була Українська Автокефальна Церква, чи російська?

Від.: Ні, то була спочатку російська. Там російська. А як стала революція, після Лепківського. То прийшов священик, отець. Я його пригадую — Макар. Українець. І він почав служити по–українському, але не довго — може рік. І був оцей Захаров, чи Іван Захарович Заяць. Ви його може знаєте, він десь теж тут. Чи він помер, чи ні — не знаю. Великий композитор, він колись голос мав, він виступав, керував там. То була велика людина. То він у нас у церкві був протодіяконом. Теж не довго — може рік чи скільки, ото при українській церкві. А потім їх розігнали. Значить, це десь вона повстала в 23–му році, а після Липківщини, десь може в 25–му році вже їх в 26–му році розігнали. І ото церкву взяли під амбар і то, а то була автокефальна. Липківська церква.

В нас тоді в сусіднім селі. То не сусіднє село, а 10 кілометрів від мене, Бандишево. Там була велика церква й великий прихід був. То там в той же час. У нас спротиву не було. Приїхали комсомольці там, закрили. Ті, дзвони познімали, розумієте. Те повиносили, попалили й так далі. А в сусідніх селах, наприклад, у Бандишеві, то там був жіночий бунт так званий, значить. Жінки зійшлися і страшно бунтували й забрали ті кола, й ту міліцію і тих комсомольців, гнали. Розбили їх. Але що з того? Прийшли десь за два дні. Приїхав цілий загін із району. І тих жінок всіх позаарештовували й там одна, Ворониха була — кума моєї мами, то її теж забрали. І їм дали по шість, по сім років, і вони побідували й поприходили відтіля вже під час голоду. Ворониха повернулася. То не жінки прийшли, а то звірі прийшли. Вони так атрофіровалися там, їх тримали в в´язницях і в таких місцях, що вони втратили людський образ. Погані слова

говорять, то що їм життя ото ніщо. Вони з тих жінок з віруючих, то вони зробили не дай Боже що, розумієте? Але повідбували по шість років. То там так було. Теж закрили, але тільки баби, жінки зібралися і там розігнали, все. І то бійня була така, що не одному там ребра потовкли. Міліціонеру й тим активістам. А з другого боку — Сергіївка, 10. То там так: там комсомольці зібралися. І голівне, що приймали участь ще мої кузини. Бо в мого тата було чотири сестри. Із їх дві вийшло за багатих заміж, а дві вийшли за голоту, за бідних. І обидва оказалися революціонерами. Так що в тата дві сестри були замужем за революціонерами. І от якраз однієї сестри син, Никифор; то він якраз той, що найбільше там розкурлулювали й найбільше він що зробив? Він організував. Комсомольці пішли в церкву. Він нарядився, ризи на себе надів, і на себе й на свою сестру. І каже: — Ти будеш Божа Матір, а я буду сам Ісус Христос. І позабирали хоругви й йдуть по селі. І хоругви ті несуть, і ікони, образи — все постягали комсомольці й несуть. Винесли на площу і там танцювали, музика грала, розумієте, і вони там ті образи били, танцювали. Робили страшний бешкет. Ну й тоді. І то все спалили. А тоді прийшли до його, до цього ж Никифора. Значить, а в нього мама — це сестра мого тата. Ну й вони там посідали, і вона сіла, ця Наташа, сіла в кутку. Це ж моя кузинка, розумієте? Сіла в кутку й каже: — Я Божа Мати, й ідіть мені покланяйтеся.

Ну вони там га–га, га–га, там Божа Матір, то спаси, помилуй. Насмішку роблять, розумієте їхній батько, так як оце ви, сидів із мамою біля вікна. Але хтось із людей прийшов до в (?) подивися і взяв таку камінюку і попер у вікно. Розбив шибку і матір оце сюди як луснув, то вона поки й вмерла — руки не могла підняти, розумієте? Просто вибив їй руку. Хтось, значить. І ото їм ото там все перешкодив. Ото такі випадки були. Ну але цього Никифора, вже як німці прийшли, то наші там, ті ж селяни, його забили. Значить, багато було таких різних пригод. І, я не знаю, в нас закрили церкву тихомирно. В Бандишеві була бійня, а тут то все спалили й то така сила була, що там люди тільки дивилися, придивлялися, сльози втирали і нічого не могли зробити. Оце така справа з церквами.

Пит.: А що Ви можете сказати про НЕП? Як людям жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові було гарно жити.

Пит.: Як то почалося?

Від.: Ленін написав так наказ.

Пит.: Ні, ні, в Вас у селі. Як Ви знали, що НЕП?

Від.: Вони проголосили. Ленін випустив таку декларацію: — „Шаг вперёд, два назад."

Розумієте? І це було в газетах, скрізь. Що Ленін сказав. Нова економічна політика. Свобода, обробка землі, свобода того, свобода того, свобода того. Значить, дав повну свободу для селян. І що можуть кредити брати, і можуть куплять собі й коней. І ще держава приходила й на допомогу. По районам потвроилися так звані райпотребсоюз. Райпотребсоюз. В кожнім районі був райпотребсоюз, який мусив від селян забрати ті всі речі, які для держави потрібні. Але селянам давали кредити. Тобі треба коня купить — вони тобі кредит дадуть. Там щось таке купить — вони тобі кредит дадуть. Тепер — давали кредит на будову будинків — на все. І то страшно люди хотіли багатіти. Робили, як дурні. День і ніч. Кожний хотів. Думали, що це рай такий буде на ціле життя. І то було до 28–го року. І ви знаєте, що були такі селяни, що він до революції мав одну конячку там і може два, три гектари землі там і все. А як йому при НЕПові дали землю, він міг в оренду брати й міг надільну землю брати. Дали надільну та ще й орендовану може брати. То він уже під кінець мав двоє, троє коней, уже мав збрую гарну, все, все.

За ці роки, за п´ять років, він розбагатів. Розумієте? І тепер така справа. При НЕПу, наприклад, робітникам страшно гарно жилося. Страшно гарно. Чому? Бо селяни витворили стільки продукції, що вони не знали, де її дівати. Селяни. І тоді вони на захват мали своїх, так би мовити, ну, клієнтів у містах. І возили харчі прямо на базар і продавали. А то прямо, як мій тато, то він до хати віз. Робітникам. Воду робітникам розвозили, воду. Бо ж вода в нас була в місті. Тут, значить, насос стояв, а люди жили, приходили може за два, три, а може й п´ять кварталів по воду ходили. А тоді встановили, що їде. Набрав в бочку води і розвозив попід хатами й жінка вийде. А то як дасть йому та 15 копійок. Муку, таке, такі кавуни, картоплю — то мішками привозили прямо в двір, поставили й вона має. Робітники жили дуже добре при НЕПові. А селянам

теж непогано, бо все таки, селянин мав свободу добути все. Правда, гроші були трохи неурівноважені. Наприклад, для того, щоб купити в той час гарні витяжки чоботи, то треба кабанчика було продати. Я ще за НЕПу зносив чоботи–витяжки, бо я вже був хлоп´як такий. То батько мені купив витяжки–чоботи. Заплатив 40 рублів. А кабанчика продав за 25 рулбів. Навіть не хватило. А можна було чоботи купити й за 20 рублів. Значить, не обов´язково витяжки. Пришви, розумієте, купив, і можна віддати 20 рублів, розумієте? Для робітнка ціни були ліпші, як для селянина. Але селяни жив добре, нема що казати. Люди були задоволені. Оце вам НЕП.

Пит.: А що тоді були ці комітети незаможних селян?

Від.: Комітети незаможних селян — це появилися вже в 28–му році. Як Сталін проголосив розкуркулення і проголосив, що буде колективізація проведена, то тоді почали творити СОЗи — „Союз обработки землі. І ще якісь там вони якось називалися. Значить, крім колгоспів. То є колгосп одне, а СОЗи, щось друге. Бо яка різниця між СОЗом і колгоспоом? СОЗи — це так: нас п´ятеро чоловіків домовилися, що ми будем разом обробляти землю. Твою, мою і всю. І молотити, і все. Це, значить, СОЗ утворили. А колгосп, це, значить, уже, як кажуть, мусив все здати туди. Це вже є не твоє, все загальне. У СОЗи не мусиш коня віддавати, ні корови, нічого. Значить, тільки разом вони обробляли землю. І тільки. Оце СОЗ. А колгосп — то вже ти мусив все віддати. Але когоспи почалися, як уже почали розкуркулювати, забирати від людей, від кулаків, інвентар, хати. Бо в куркульських хатах тоді творили колгосп. У куркульській хаті. Взяли якусь найбільшу хату й там утворили. Туди звозили весь інвентар, худобу. Займали ті кулацькі будинки й використовували під колгоспи. А СОЗи вже тоді втрачали свою силу, бо вже Радянський Союз не хотів мати. Сталін не хотів СОЗи мати. І вже десь у 29–му році, може в 30–му, я точно не пригадую, то вже СОЗів не було. Бо було наказ всіх в колектив.

Пит.: Коли то був наказ?

Від.: Ну то в 28–ом році. Наказ був восени. Дати я не пригадую. Це я мусив би подивиться в історію. Я маю то. Але то було восени. Я навіть пригадую одні збори, як приїхали ті з району. Тоді на цей, на колективізацію Сталін випустив 25,000 партработніков, для допомоги місцевій владі проводити колективізацію. І я пригадую, був на одних зборах і то збори були скликані. Я не мусив би бути на тих зборах, але я був з зацікавості, бо вони були скликані на дуже пізній вечір. Що то було дуже дивно. Значить, чому це в сільраді скликають збори, розумієте, і десь на 11–ту годину, чи що там, ночі. А то якраз приїхали ті уповноважені й сказали, значить, що в вашій місцевості завтра почнеться розкуркулення.

У 28–му році я тоді пішов на ті збори і я почув, що буде починатися колективізація. І що я почув? Хто в першу чергу буде зколективизований, а хто в другу чергу. І вони там зачитали список, що зі завтрішнього дня почнуться описи майна такого–то, такого–то, такого–то. І назвали по прізвищам. Там їх може 10 родин у всій управі нашій. А потім там за два місяця, зараз працездатний. Але кулаків вже мусили всіх на Сибір везти, розумієте? А тому вони тата втягли, щоб він трошки окріп, виздоровів. І ото почалося розкуркулення.

В нашому хуторі на другий день приїхало скільки? Значить, Кравченко, Середа, і Коненко. Трьох. Зразу на другий день описали вони так: приїжджають. Бо, бачите, я вам скажу, наприклад. У їх просто виганяли з хати та й тільки. Забирали майно й виганяли. А в нас розкуркулювали трошки іначе. У нас описують майно підписуєте, що ви не маєте право тронути ані ґнота. Все мусить бути те, що вони тут описали. А описували так: й подушки, й тарілки, й вилки, й ножі там, що в хаті — простирала, що одежа, все оце, лямпа, все то описують. То такі ціл приходи на опис, може якихсь п´ятеро, шестеро або більше людей. І вони розділяють: ти опишуй там майно в дворі, а ти опишуй там зерно, пшеницю, а ти опишуй там ту частину, а я опишую цю частину. І ото так вони описували. А тоді через три тижні, через два тижні, коли вони там скликають людей і що буде з молотка продаватися таке то майно. І приходе в двір може якихсь дві сотки, півтори сотки людей, за безцінок вони продають.

Значить, крім майна, крім збруї, такого майна як там молотарка, косарка, воз там, коней, коров — то йде все в колгосп. То не продається. А от таке в хаті все, то вони продають, бо де ж його дінеш? І то продають за безцінок, розумієте, аби його збутися. А людей відправляють в Сибір.

І в той же день ото, на другий день, в нашім хуторі було трьох розкулачено, а два моїх дядьки — тата брати — жили від нас якихсь чотири кілометра, то їх теж на другий день розкуркулили. І їх вивезли в Сибір. Як у вас описали майно, то мужчин всіх забирають, заарештовують, і в в´язницю. А тоді, як у вас продали, жінок забирають з дітьми і везуть. На потяг — і везуть до Харкова, а там всі чоловіки в в´язниці на Холодній Горі сидять, чекають. І тоді цих чоловіків приєднюють до родин і в Сибір.

Отак вивезли моїх дядьків, і отак вивезли моїх сусідів, і отак вивозили, в нас всіх.

Як дійшло до нас уже в 29–му році, аж у листопаді місяці — це майже за рік після початку колективізації, то розкуркулення, то в нас теж описали все. Тата забрали в в´язницю, а мама осталася. Брат старший від мене десь утік, блукав там, роботу собі дістав і жив. Я був найстарший в родині. Ну а то ж була сестра, значить, три сестри менші мене і брат менший мене. Одна сестра була замужем, там жила в місті. То вони нас розкуркулили, забрали все, все, все, все, все до чиста. І сталася така прикра річ, коли вони нас продавали.

Той, що сидить, він з одним оком був. Той комунар, що сидів, на одне око він там. Більмо було чи щось таке. Погано бачив. І він встає і каже, що тут записано, що все ж продано, а ось нова сіра сорочка не продана. Ви не дали, де вона є? А мама з ним дуже сварилася. Чому? Бо як мама ще не виходила заміж, ще як була молода, то вона з оцим самим робила в пана, у сроках. І вона каже: — Ти, сукин син, ти мене там надоїв, у пана такий був поганий і тепер ти поганий.

І прийшов. Вона його добре знала, й вона сварилася з ним. А він комуніст. Був таких років, як моя мама, але вони разом у пана робили. Бо моя мама з бідної родини. А він: — Віддай сорочку!

Мама каже: — Нема, я не маю.

— Ні, ти віддай, бо я зараз викличу. Я в тебе заберу те, що дозволено. І на мені була гарна нова сорочка. І я, щоб виручити маму, щоб дійсно її не забрали там до „катузки," щоб її не заарештували, підходжу до нього й кажу: — Слухайте, яка там сорочка записана?

А він каже: — О, дивися, нова сіра сорочка.

А я дивлюсь, а то не сорочка, а сіряк. А сіряк — то з вовни такий, з кобеняком. Він дорогий. То не є сорочка. Якби він побачив, що то сіряк, так то був би скандал великий. А я тоді підходжу до мами й кажу: — Мамо, та то не сорочка, то сіряк!

А вона каже: — Ой, Боже, це мене заарештують, бо я сіряка, з татом ще як їздили в Дружковку, ми там забули в Соні. Що ж тепер робити?

Я кажу: — Чекай, я вийду з положення. Я підходжу до нього, знімаю зі себе сорочку й кажу: — Слухайте, ви дивіться, нова сорочка, тільке не сіра. Отже, я вам дам.

Я ту сорочку, я не знаю, може хто украв, а може десь загубили, може десь що. Я не знаю, але нема. От я вам приніс сорочку і все.

А люди ті всі, що стоять, кричать: — Не знімай! Не роби! Не бери тієї сорочки! Що ти з чоловіка стягаєш останню сорочку!

І підняли там такий бунт, що не дай Боже!. А він узяв ту сорочку і: — „Десять копеек, 10 копеек. Кто больше? Десять копеек."

А вони кричать: — Ти такий, ти сякий, віддай сорочку чоловікові, що ти його роздів? Ото ж зимою було. То ж 29–го листопада. А він бачить, що ніхто, то він собі в торбу поклав. Я остався без сорочки.

Пит.: Цілком?

Від.: Цілком, розумієте. А вони так: як уже все продали, тоді підкотили воза до хати й сказали вантажити. Але ж вони оставили по одній подушечці маленькій на кожну особу і пару коців вкритися, бо ж діти. Значить, трошки постелі оставили, там простирал, пару рушників залишили, дла мами, для дітей, і сказали, значить, що на завтра будь готова в концентраційний табір. А тато в в´язниці. Вони підвезли бричку. А я ноччю договорився з своїм *cousin*–ом і ми — гайда, втекли. І вони на другий день маму там тягали, тягали, кричали там, сварили: — Де він є? Де він є?

— Не знаю. Покинув мене, покинув дітей, втік. Не знаю де.

А так би я попав би в в´язницю. Значить, вони б вивезли туди, а тоді б мене забрали і до тата. Ну а тато просидів у в´язниці може з пів року. А дядьків усих повигонили на Сибір. Усіх. Вся моя родина, всі на Сибірі. А тата, значить, вони не

можуть відвезти, бо він після тих операцій. У в´язниці нема ніякого лікування, то йому ще гірше стало, й він боліє й боліє. І тоді йому суд і суддя, значить, лікарів. І лікарі признали, що він у Сибір не годиться, бо він туди навіть не доїде. Він хворий. Він на працю не годиться. І його від Сибіру звільнили. І як з Сибіру його звільнили, то він прийшов додому. А жити де ж буде? То він забрав маму, яка була в концентраті, і дітей. Він ще їх не забрав. Перше приїхав до мене. Він знав, де я є. А я на Донбасі там був, в однім заводі робив. І робив. У мене були підроблені документи, і я по підроблених документах робив і ще й вчився при ФЗТКа —Вища фабрично–заводська технічна школа. І я там ту школу закінчив. Ну й приїхав до мене і просе, що опреділи нас десь. То я їх забрав до себе. І ми там в сараї. Сарай один винайняли й трошки підремонтували і в сараї жили. Забрав маму туди, сестер забрав туди й ото ми там жили. Ото таке розкуркулення в нас було. І ми там і голод в тім сараї пережили.

Це, бачите, я маю схему родовіда мого. За 250 років. Вся родина моя тут є. Так от у 31–му році, перед тим, бо ж в 31–му році був страшно великий урожай. Дуже великий урожай. А вони той урожай забрали в людей. Забрали й люди протестували. Колгоспники тоді навіть протестували. Було таке, що навіть в райкомі протестували. Комуністи протестували, що як же так, що утворили колгоспи, а ви забираєте зерно і так далі. А їм сказали так: —Оставте там по пару кілограм на трудодні, а то ми вам дамо на посів весною.

Пит.: А де Ви жили тоді?

Від.: В Донбасі, там же й жив, вдома жив. Уже розкулачені були. Бо, я вам скажу так: тата мого на Сибір не взяли, бо він хворий був, але я вдома не жив. Я жив в Донбасі на великих заводах, але під замаскованим, так би мовить, бо я собі виробив документи, що я з бідної родини. І так ті документи фіґурували аж поки мене зловили в 34–му році; чи в 35–му. І мене судили. Ну то нічого. Значить, на весну 32–го року, то люди не мали що сіяти. І не мали що сіяти й вже трупи валялися.

Пит.: Коли вони?

Від.: У 32–му році.

Пит.: Коли вони забирали посів?

Від.: Забрали перший посів у 31–му році. Але вони весною дали на посів, причому була така директива, що оце зерно, призначене на посів, ні в якому разі не для людей. І під строгою контролею, щоб людям це зерно не попало. І тоді вже зимою люди пережили з великим трудом, бо не мали що їсти. Почався на весну голод. Але сіяти ще сіяли. А тоді вони що? В липні 1932–го року, здається, приїхали Каганович і Молотов на Україну. Скликали партійну нараду й сказали, бо все таки дехто протестував. І області протестували, райони протестували, що голод, нема що їсти. То вони приїхали й сказали. Обложили по 225. Значить, на 225 мільйонів пудів зерна обложили Україну. І сказали то зерно здати й ніяких розмов нема. Ніяких розмов нема. Ну й почалося.

Значить, уже в 32–му році то вже розпочався голод. А особливо він розпочався після жнив, бо люди ще терпіли й як то перебивалися й думали, що уберуть урожай і їсти буде. А вони взяли від сьомого серпня 1932–го року видали закон, що за один колосок 10 років, аж до розстрілу. То залежно, хто ви є. Як ви соціяльно чужий, то вас розстріляють, а як ви звичайний колгоспник, дістанете 10 років. Значить, щоб не збирати колосків. І за картоплину, за буряк.

Пит.: Хто вони були? Яка була влада тоді?

Від.: Комуністи були.

Пит.: Комуністи? Чи вони були українці, чи хто.

Від.: Українці. І українці були і чужі були. То вже перемішка була. Свої.

Пит.: Хто був головою сільради тоді? Чи Ви пам´ятаєте?

Від.: Ну чому не пам´ятаєтю? В нас головою сільради був Чехутенко. Українець, присланий. А потім був Кравченко, місцевий. А в сусідній сільраді був Зоренко, українець. А в деяких місцях були й прислані. Чехутенко, наприклад, він був присланий обкомом партії, але він був українець по національності. А він був присланий. Десь вони його там видрали і прислали сюди. Тепер. Актив —то ж був увесь місцевий. Комнезам. Вони ж потворили. Куркулі, середняки й комнезам. Ну й тоді, як розпочався голод — люди кинулися в поле. Кинулися шукати того колоска. І не тільки колоска. Уже убрали, здавалося, що, яке тобі діло. Людина збирає колоски, там який упав колосок не забраний, ну й хай збира. Ні, не маєш права. Бо вони кажуть, що це є крадіжка, а тим

більше люди ідуть за колоском, а там же посіяна картопля, а там посіяні буряки, а там посіяна морковка. Вони те все виривають і тікають, вирве і тікає, бо ж їсти хоче. А вони почали ловити. Скільки пішло на Сибір!

У мене одна родина — Соловей. Пішов на Сибір і прийшов. За колосок. І прийшов аж з поворотом. Якраз перед війною. Як німці прийшли. Ото стільки він був за колосок. Дуже багато людей за колосок пішло. Ну забрали хліб. Тоді вони що зробили? Вони прислали тоді 100,000; на колгоспи вони прислали 25.000–ну армію. Так і називалися — 25,000–ники. Як людей заганяли в колгоспи й розкуркулили. То Сталін прислав 25.000–ну армію, на Україну. І це в газетах було. Так і називалися — 25.000–ки. А як голод був, то прислали 100.000–ну армію. Значить, 100.000–ки. То були так — і місцеві й з району, і з заводів, з фабрик. Забирали комуністів і мобілізовували, й іди туди, забирай хліб у селянина. То вони ходили. І до нас приходили, і в моїх дядьків скрізь були. Та, Боже, кожну хату вони не минули. Селян нікого вони не минули. Хоч я тоді там не жив — я був у Донбасі — але до моєї сестри приходили. І вони розривали подушки, вони розривали матраци — шукали хліба. Вони оце, розумієте, оце б вони його тут швиряли й шомполами і всим, і все, що не є. А в дворі, то вони кожний метр. Такі залізні шомпола були й вони пробивали, значить, чи нема там закопаного хліба, розумієте? Ото так шукали. Печі, як хто доніс на когось, розумієте, часом хтось донесе. Каже, що він бачив, що та тітка вкрала хліб. Там несла додому пуд чи два хліба, розумієте, і вкрала, то вони там і комин розвалять, поки не найдуть. Комини розвалювали в хаті. Розвалювали комини й шукали того хліба.

Так, що вони очистили, й тоді вже восени 32–му році — страшний суд. Розпочався страшний голод. Значить, тоді вже почали, вже по дорогах бачити мертвих. А як весна 33–го року настала, то вже була весна смерті. То була вже весна смерті. На залізницях, по дорогах. Оце йшов потяг Зверево — Київ. То ж люди всі виходили. Ті когоспи близькі там туди до залізниці. Думають, що ж будуть їхати там потяги, може хто кине кусок хліба. Потяги ж ідуть експреси з Зверева на Міллерово, а з Міллерово на Зверево. То понад дорогою, як ото снопи лежать — люди. Так ми жили в Єнакієво. Я працював і мій брат працював, і мій тато працював. Я працював в офісі. І діставав 127 рублів на місяць. А брат мій діставав — у бухгальтерії робив — він діставав 108 рублів, менше як я, бо я займав трошки вищу посаду. А тато робив сторожем на заводі. Заробляв 70 рублів на місяць. І то наші заробітки майже три сотки рублів, які ми в трьох заробляли.

Пит.: Чи вони теж давали хліб?

Від.: Давали хліб так: на працівника, як він працює на вредній праці — або котелям, або тим гірникам, де газ і вогонь, то тому давали кілограм хліба на робітника. А на його утриманців — на жінку й на дітей по 400 грам. Тепер, таким, як я, що займали ніби посади як начальничка такого маленького — то мені давали 800 грам хліба. А тато діставав 600 грам хліба, а дівчата діставали по 200 грам хліба. Але в 33–му році, як вимерли всі, по колгоспах все вимерло, то на заводах почалася мобілізація молоді, таких як я, моїх років, і нас із заводу забрали 400 молодих хлопців і дівчат. А потім ще приєднали до нас 70–ро молодих з Звіровки. То рудники, шахти були — Звіровка й Софіївка. То відтіля теж 70 приєднали. І то нас було 470 хлопців і дівчат. І нас направили в село Корсуново. Це 12 кілометрів від Єнакієво, в Донбасі. Там було три колгоспи. Колгосп Прометей, Колгосп Будьонного і Колгосп Шевченка. І в усих колгоспах люди або вимерли, або повтікали. Але ж колгоспи, три колгоспи, масу хліба треба, землі багато, її треба сіяти. То вони нас ото пригнали 470 людей і що вони нас заставили.*box*–и такі великі — капуста і там ото трошки олійкою поллє, по куску хліба дадуть. Ото ми поїмо, два рази в день давали. Але що ми робили? Перше нас в борону запрягають по вісім, по 10 людей, молоді, й вони ті борони тягнуть. А троє зі заду йдуть, піднімають ті борони, щоб ту траву звільнити. А мені доручили почесну працю — бо я ж син батька–куркуля, хоч вони того не знали. Але я себе проявив, що я вмію сіяти. То я рукою сіяв. Через плече мішок. Туди беру там пуд хліба й тоді ото намічаю собі лінію і отак іду і кидаю. І так кидаю. Треба вміти. А я в батька в свого навчився. Ще як був вдома хлопцем. Я бачив, як батько робив, бо батько просо сіяв тільки рукою. Просо, тепер там прядиво, то він сіяв тільки рукою. То я бачив, як він то рукою і ото де кине й руку так виверне, щоб воно розлетілося. І вони, оті, що не вміли сіяти, то вони тягали борони. А перед тим ідуть сапачками б´ють. Знаєте сапачки? І б´ють землю. І

ото в´явіть собі: нас розпреділили на три колгоспи, по 150 чи скільки людей. І ото ми так там працювали.

Ну й посіяли хліб. Коней немає. Дали одну конячку на три колгоспи, щоб підвозити хліб оце де ті, що сіють. Бо *truck*–ом привезуть, мішки поскидають, а тоді той трок поїхав, а цією конячкою розвозили по полям хліб. І дали таку конячку, що вона страшно норовиста. Знаєте, що таке норовиста? Що упреться і ви її нічого не зробите. Ну а то був Барабаш із мого заводу й ще й мій співробітник з голівної контори. Він управляв тим коником. І він, що не робив там йому — й очі зав´язував, і там шпиряв і сюди. А він впреться, стане як вкопаний — і не йде. То він що зробив? Узяв віхоть там того, нарвав тієї, трави сухої і йому під хвіст. А він, той коник, придавив хвостом. А він узяв підпалив. Так він як рухнув, той кінь, а там лежало пару мішків того хліба й той возик. Так він як пішов і по буграм, і по яркам, і по канавам. Розбив той віз і той хліб розкидав і сам біг, біг і добіг. Там був такий рівчак і він хотів перестрибнути через його, бо то канава глибока була, і там вода. І він як стрибнув і впав і готово — розрив серця дістав той кінь. То на другий день приїхала сесія, судова сесія, значить, суд, і цього Барабаша на вісім років засудили. Мого колегу, за те.

Ну, а я посіяв хліб, а тоді нас заставили там ще косити траву, полоть — отаке все. А мій ліб як зійшов, то всі отакі очі поробили. То вже так Бог дав, я не знаю. Дощі пішли гарні. І голівне, що посіяний був дуже рівно. Як приїхали з району оті всі собаки — там секретарі й там всі, як глянули — а воно ж зеленіє поле і нема ніде огріха. І вони питають: — Хто то сіяв?

Кажуть: — Кейс.

— Ану йди сюди. Це ти сіяв? Де ти то вчився?

А я не кажу, що в батька. Кажу: — Ну я думаю, що так треба. Я то старався, як найліпше.

То вони мені дали пропуск в Ленінград на місяць на відпочинок після того. За посівну кампанію. І я в Ленінграді був місяць. І там же голоду не було. Але коли це вони дали? Як аж зібрали хліб. Я був на селі аж поки зібрали. Всі ми були, аж поки той хліб зібрали. А він виріс такий гарний! І вже в третьому році урожай. То вони почали вже восени давати, так би мовити. Вже на 34–ий рік на зиму, воно вже стало легше.

Я ще хочу вам одну історію розказати.

Коли я робив, ото сіяв хліб — це було 12 кілометрів від того місця, де жили мої батьки. То я так: сію до вечора, а вечором беру мішок і йду нарву лопушків. Там тих, лопуцки, щириця, лобода, кропива, то що, бо то все їстивна трава. І ото наб´ю, наб´ю мішок і ноччю 12 кілометрів додому, до мами. Бо ж у мами там і тато, й дівчата малі, й то ж їх треба годувати. А навколо міста то вже трави не було — люди поїли, зірвали — нема. То я носив на тиждень по два мішка отієї трави з поля. І то підкріпляв дуже своїх, свою маму. А крім того діставали той пайок, ділили. Ну а мама така в мене була, що старалася десь там або прикупити, або обміняти, і якось вона виходила. Їздила в Дружковку, там де моя сестра. Привезе відтіля там корзину буряків, картоплі, отаке все, одним словом. Але голодували, дівчата були, мої сестри. Менша сестра, ця що померла, то вона аж такий животок мала трошки пухлий. Брат мій теж почав вже аж пухнути й падав. Уже йде, йде, впаде. Я був ще, так би мовити, сильний між ними. А родина вже така була дуже слаба.

Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна чи Трутіна, забув як, і дивимося — під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напів сидить, напів лежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мами грудь і смокче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде *truck*, санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постоянно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, в *truck*, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я вам скажу. Жінку й дитину.

Пит.: І Ви не могли взяти дитину?

Від.: Куди ми можем? А де ж ми її дінем? Ми самі голодні. Ми стояли. І ми навіть не знали. Це так сталося, що ми навіть не знали, що вони те зроблять. Ми не

думали, розумієте? Ми тільки стоїмо, дивимося на ту дитину й на ту жінку, і в нас сльози біжать, і ми думаєм, чим помогти. Ну чим поможеш, як ми самі голодні? А тут тобі гоп —машина підскочила, схопила. І то так скоро. Ой, Боже мій!

Тепер був такий випадок. Я на металургійнім заводі робив в Єнакієво. Там же на тім самім місці. Бракувало котелів. Котели —це ті, що підвозять до домених печей вугілля, шлак, коруст, стружку там, руду. Отаке все, що заправляють, метал плавлять. То праця тяжка. А в голод не було людей. Не було. То люди голодували. І то котелів дуже бракувало. Потім вийшов наказ, що котелям дати спеціяльно кухню. Ну, а де котелів узять, як їх немає? Значить, ніхто не йде на ту працю. Так вони що? А в нас був секретар заводського партійного комітету — Дороченко прізвище. І він там зібрав, значить, свою компанію і поїхали ловити тих, голодаючих, молодих хлопців. І вони, ви знаєте, привезли може якихсь близько ста. Наловили. По місті, поза містом —скрізь ловили. Як бачуть молодий хлопець, давай сюди. І везуть їх, звозять у польський костел біля заводу. Колись церква була, а потім вона закрилася. І вони туди навезли може яких 80 людей. Я не знаю, точно ніхто не знає, але було дуже багато. Це я сам бачив, бо ж це біля заводу там. Навозили тих людей, а тоді, дать їм треба їсти, підкріпити, а тоді котелями робити. То є дураки. Наварили їм крупи, там всього, привезли, і тим людям, як дали наніч, вони як понаїдалися, а на ранок прийшли, то вони всі лежать як один труп. А в них животи порозривалися. Шлунок же був там отакий завбільшки. Він всохся, бо ж нема їсти, а тоді набрав те, і воно задавило його і все, й пішло.

Дітей я бачив безпритульних, я знаю —тисячів. Тисячів бачив. Бо ж тоді появилися урки. З отієї голоти. Появилися діти такі. Одні урки були з часів розкуркулених, другі урки були з часів голоду, розумієте? Матері покидали дітей, а воно вижило. Іде там, рве траву. Десь заліз там. А крім того, якби ви бачили, що вони робили на базарах, оці урки! Вони йдуть шайками. І ото там украсти. Ви продаєте хлібину, то один хапа ту хлібину і тікає, не дай Бог тікає. А другий під ноги падає тому, що за вами гониться. Значить, щоби той втік, то вони цьому під ноги падають. То бувало таке, що тітка винесе там сметану чи що, то він схопе глечик і на ходу п´є, а летить, ну, ви знаєте, як кінь летить. А вона ж біжить: —Ти ж, сукин син, такий растакий! А ті падають під ноги, то тітка звалилася, впала, будь ви прокляті, пішла, значить, і все. То все наслідки голоду і розкуркулили. Діти. Боже мій, скільки було тих дітей. В Харкові, як я їздив потім в Харків. Я в Харкові був і під час навіть голоду в Харкові був.

Пит.: А чому? Тому? Що Ви там робили?

Від.: Оцей Сосюра, що за якого я вам розказував, він був заступник Скрипника, нарком освіти. Мені було 12 років. А він учився в Інституті червоних професорів. І він як їхав додому на вакації літом, то завжди —це в період НЕПу —заїжджав до мого тата. Бо ж тато був багатий. А в мене тьотя, мамина сестра —монашка. Теж приїжджала до мами допомогти їй. Так він то їде з Харкова з Інституту червоних професорів і в нас зупиниться і сидить тиждень або й два. Бо ж їсти, й пити, й сад який, груші. А він оце ходить й каже до мене: —Малий, ану дістань мені ту грушу.

А груші високі були, бергамотні. Такі, знаєте, жовті. Бо її можна зірвати, а вона впаде —розб´ється. А от її зірвати, свіжу. А я був як кіт, розумієте? Як кинувся, розумієте, і ту грушу зірву й даю йому. Але й мені тоді було 12 років. А тепер, мене зі школи вигнали, розумієте. Я тут учуся, голод, розумієте? В 32–му році, тяжко. А мама каже: —Їдь до Никифора Федоровича. Може він тобі поможе. Може він тебе влаштує десь на працю, або вчитися.

То я до нього їздив. І я в нього був щось два чи три рази, не пригадую, поки ото Хвильовий не застрелився, а він дістав. Ще за Хвильового ні, а за Скрипника властиво, бо він був заступник Скрипника. Ну й я поїхав один раз. Перший раз до нього поїхав, а в нього якраз там гості були. Він мене прийняв добре. Але що ж він мені сказав: — Твої батько й мати: вони є глитаї. Вони є куркулі й їх треба знищити. І вони будуть знищені. Ніхто нічого їм не допоможе. А ти маєш можливість собі дорогу пробити. Отже, якраз це був Хвильовий присутній при тому. Хвильовий був, Яловий був, цей — голова письмеників на Україні. Там у нього гостювали, розумієте, як я приїхав. І він каже: — Ти мусиш написати.

Але це Хвильовий йому піддав таку думку. Та й він такої думки був.

—Напиши, що ти зрікаєшся батька. Напиши, що твій батько був експлуататор, там куркуль, такий, сякий, отакий. Що він був, що він є ворог народу, і я батька зрікаюся. Як це тільки піде в газету, ми тобі допоможем влаштуватися. Ти тоді дістанеш і школу й все. Ми тобі дамо.

А Яловий, цей, Микола Омелянович, голова письменників — його найпершого забрали з усіх їх. Ще не стрілялися там вони. Той до мене підсів і каже: —Сину, не роби того. Боже борони. Умре батько —й ти біля батька умри, а не зрадь батька.

Такі були комуністи. І то комуніст, і то комуніст. І то родич, а це чужий. Тому я їздив туди.

Отже, знову таки за ту голодівку. В самому Єнакієві, я не бачив людоїдства, але натомість я бачив такі картини. І не раз, а може десяток разів. На базарі люди ходять, з–під поли продають.

Пит.: Це в Харкові?

Від.: Ні, це було в Єнакієві, в Донбасі. З–під поли продають і хліб, і м´ясо. То за хліб ще нічого. Продає, то нічого, а як хто продає м´ясо, то його міліція зразу атакує. І беруть те м´ясо на аналіз, бо чи воно не є людське і чи воно не є собаче, розумієте? Бо ж були такі, що хотіли на тому нажити капітал. Вони не хотіли капітал, а він продасть те м´ясо, а купить собі кусок хліба. То були такі, що не соромилися, де людина там померла, взяти кусок відрізати та й понести й продати. Люди купляли, вони не знали, що вони купляли, але міліція за тим дуже строго дивилася. Ото я бачив. Щоб проти людоїдства було усилено поставлена охорона.

Але натомість моя сусідка, Дубова, поїхала до батьків у Старобільськ. Це Харківська область. Поїхала відвідати в голодівку. І за пару днів приїхала страшно в сльозах. Прибігла до нас й розказує, що її чуть не з´їли —хто? —рідні брати. Вона прийшла і то цілу історію розказувала —що вона насилу від їх вирвалася, з їх рук. А вони як звірі були. Я чув. Людоїдство чув, але я очима не бачив. Тільки бачив як ото міліція ходила то. Але сплош і рядом були. Я вам програю.

Значить, тепер так. В голод страшні були черги. Бо хліба, не дивлячися на те, що був приділ дуже низький. Було треба три дні стояти в чергу, щоб дістати той хліб. Як вам призначена норма хліба на робітника 800 грам, на утриманця 400 грам, але це не значить, що ви пішли його й купили. Ні! Ви мусите стояти часом два, три дні в черзі, триматися, поки ви його дістанете. І буває так, що ви дістанете, за два, три дні вам дадуть хліб. Але що ми робили? Бо то хліба дуже, дуже мало. Я вам казав вже, що ми заробляли з братом. Брат, я і тато —ми заробляли біля 300 рублів у ті часи. Але родина у нас була шість осіб. Так, двоє дівчат було, я з братом і тато й мама. Шість осіб. То ми так: як получку дістанемо, то ми йдемо в гастрономічний магазин. То були гастрономи відкриті. Гастроном —це такий комерційний магазин, що там все було, тільки повищена ціна. Там можна було й хліба купити, але за той хліб треба було заплатити 50 карбованців за буханку. Там можна було купити й балик, але 27 карбованців кілограм. Балик —це така [показує]. Ви могли там купити й все, таке, що можна. Ковбаси можна купити, але то треба було заплатити 50 долярів за кілограм. То ми так робили з братом —дістанем получку, йдемо й заходим у цей гастрономічний магазин. Купим два кіла риби, балику, купим буханку хліба, купим сітра. Сітро —таке як тут, ну як *ginger–ale* або *Seven–Up*. Воно було різне. То ми купим два ґалона, там дві четверті того сітра, й ото наша получка й пішла вся.

Ну але скільки ж ми можем їсти ту одну хлібину й два кіла тієї риби на шість осіб? Два, три дні —й нема. А тоді ті остальні дні мусила якось мама, ото траву робила. Вона, правда, була гарна в нас мама господиня. То вона те все давала по крихотці, але розділяла. Але вона давала між тим і лободу їсти, й щирицю там і що хочете.

А тато що робив? Він драв кору, дубову кору або липову кору, й він її сушив, а тоді зробив собі таку ступу й там товк. Ото сіяв і товк. І тоді з того робила мама такі ліпошки. То було в придання до того, що ми мали: до нашого хліба, до нашої риби, до нашого сітра. Ото так ми переживали голодівку. Я ввм скажу ще раз, що я не був пухлий.

Я був пухлий б в´язниці. Був пухлий. Здорово був пухлий, але за голодівку. Але брат мій був напів пухлий, значить. Трошки опух і декілька разів падав непритомний. Брат.

Один раз ми йшли з праці. Я його пильнував, бо знав, що з ним буде біда. А в нас дорога була від заводу до хати через цвинтар. І ми тільки зайшли на цвинтар і він упав. То я його мусив узяти на плечі й тяг як бревно до двору непритомного. Він був із голоду. Тепер. Ми йшли на працю кожний день. Ми жили від фабрики, де ми працювали обидва — брат і я — може яких дві милі. І як ми виходили разом, то ми не могли нічого їсти вдома, бо не було. Але пізніше мама там щось зліпить, зготовить і дістане там того, повидла чи що, й зробить нам два кусочки, хліба й каже дівчатам: несіть на завод — моїм оцим сестрам. Так вони поли принесуть на завод, то вони те все пооблизують. І ото потрошки, потрошки вкусить, а тоді подивиться: а що ж я принесу? І як приносить, то як було пару разів таке, що принесе ця Маруся мені, а Віра — Іванові. І Маруся дасть мені, а я бачу, що воно облизане — кусочок той, і понадкусювано. Кінці понадкусювані. То я подивлюся, подивлюся — шкода ж дитини, розумієте — маленьке. То їй було яких вісім років. То я кажу: — Марусю, на, з´їж. І воно то схопить — раде. Значить, то були тяжкі часи.

Я вам сказав за трупи. Трупи ми бачили ой–йой–йой скільки. По вулицях валялися, як не дай Боже. Як ото листя, ось сьогодні бачите, скільки листя на тому, на вулиці. Отак трупи валялися по вулиці. І санітарні машини їздили, збирали.

Пит.: І де вони?

Від.: І було спеціяльне місце, де їх заривали. Копали ями й ото *truck*–и возили й скидали туди. Заривали, розумієте? Що ще цікаве? Що ще цікаве? В той час уряд, радянський уряд — це я добре знав — наказав обласним, а обласні районним, а районні вже меншим організаціям, що коли вони складають акт про смерть, ні в якому разі, щоб не ставили, що він умер з голоду. Тому все трупи, які заривали, то на них же складали, бо мусили складати, бо то ж мусило все йти; в них же був рахунок і все. Тільки вони не оприлюднювали. Люди то не знали. Але влада то робила, розумієте, для себе. І вони складали акти на кожний випадок, хто вмер. На дорозі підняли чоловіка, вмер. Вони мусять закопати й дати звіт, що вони закопали. То вони писали так. Всякі хвороби видумували. Або заворот кишок, або на удар серця, або таке щось.

Пит.: Чи Ви колись чули про Б.Б.О. — безбілкових опухів?

Від.: Ні, я того не чув. Не чув того. Того що не чув, я не бачив. Може воно якось інакше називалося, розумієте. Ну ще що я можу сказати за голод?

Пит.: Чи Ви знаєте приблизно скільки людей з Вашого хутора померли з голоду?

Від.: З хутора з нашого всі пішли на Сибір. Ніхто, там не було кому вмирати. Але по селам, я вам скажу, наприклад, село Корсуново. Воно тягнулося сім кілометрів довжини. І там було три колгоспи. То там на 100%. Як ми приїхали туди, нас приїхало 470 людей, нас — молоді, то там може було 10 родин жило. Ото всього. А то все або померло або повтікало. Скільки їх померло — тяжко сказати. Тільки як чуєш від людей — і той умер, і той умер, і той умер, і той умер, і той умер, і той, той, той. Але скільки, значить — ми ж не рахували. Ну хто то рахував?

А той, хто ще не вспів умерти, то втік. Але він умер у другім місці. Він тут не вмер, а вмер у місті. Бо ж він тікав, бо ж люди тікали — кидали хати й тікали до міста. А він до міста не дійшов — на дорозі вмер. І попробуй рахувати, скільки з тих людей померло. То страшні речі були. Ну, Боже мій.

Пит.: Чи багато. Ви були на Донбасі тоді, так?

Від.: Так, я був цілий час на Донбасі.

Пит.: Так. Чи багато голодних селян, наприклад, з Київщини чи з Полтавщини втікали на Донбас?

Від.: Мільйони. Мільйони втікали.

Пит.: Чи вони там дістали працю?

Від.: Вони померли, як не по дорозі, так там приїхали померли. Або вмирали по дорозі. Ви знаєте, що в житах селян находили. По дорозі, при дорозі, по шляхах. Трупи валялися, не дай Боже скільки. Не було кому вбирати. Не було кому вбирати. Отак згнив там і на тому кінець. Сморід був і то все. І маса добиралася до міста. У нас у Єнакієві, то я вам скажу, що дуже багато прийшло. Як я вам сказав, що отих біля 100 чоловік зібрали молодих хлопців, яких нагодували й вони всі померли.

А жінки, які вони непотрібні були для влади — попід корчами, попід парканами, на двірці. Не було не одного двірця, де б не валялися трупи. Не було. Моя сестра жила від Єнакієва 150 кілометрів, у Дружковці. І мама туди їздила, або я їздив, так, щоб буряк

дістати, там картоплю. Там легше, бо її чоловік займався тим огородом. Огородник був. То все таки в нього щось там, ми могли дістати. Трошки, але могли дістати. То я вам скажу, там на станції, прийдеш, лежить. Але вони лежали не довго. Їх скоро підбирають. Але бачиш — там лежить труп. А там ще не труп, а напів труп. Але щоб цифри — ніхто не знає. Ніхто не знає, скільки людей. Я й сьогодні не знаю, скільки людей померло. Бо ж ніхто тієї статистики не вів. А тільки бачив, що то було, як загально взяти, то мільйони людей. То багато мільйонів людей.

Пит.: Чи люди говорили про голод під час голоду? Чи вони могли говорити між собою щось?

Від.: Ну та певно, що говорили. А чому ж не говорити? Ну, люди ж сходяться і говорять і бачать і все, але що зроблять?

Пит.: Що вони думали про владу? Чи вони знали, хто керував цим?

Від.: Знали. Знали, що то все робила Москва. Люди знали, що то робила Москва.

Пит.: Чому вони?

Від.: Але справа така, я вам скажу, що люди знали, що робила Москва, й люди сварилися і говорили. Ой, в нас був такий Прокоп, що ходив по *street*–і й кричав: — А що, доляпалися, вашу мать, доляпалися.

Він не боявся вже нічого. Йому то вже все. Хай його сьогодні розстріляють, йому вже все рівно. Але він казав: — Доляпалися, хотіли радянської влади? Оце вам радянська влада.

Були такі. І ото лаються, вживають слова такі: — Ви, вашу мать, перемать, ви хотіли радянську владу, так от маєте тепер радянську владу.

Розумієте? Такі були. А скільки анекдотів ходило.

Пит.: Чи Ви пригадуєте?

Від.: Ой, Боже, я мушу пригадати, але це на скоро. Знаєте, наприклад, за Леніна. Тоді ж за щасливе життя Сталіна були ото анекдоти. Бо ж пропаганда страшна ішла. Пропаганда була. То, наприклад, за Леніна кажуть, що Ленін умер, а діло його живе. Знаєте? А люди кажуть, там жінка якась стоїть, а то пишуть, пишуть і вивішують на агрокопах, скрізь, що от, лозунги пропаганда: „Ленин умер, а дело его живëт." А жінка то якась прочитає, каже: — Його мать, хай ліпше б діло його вмерло, а він хай би жив. Хай би діло його вмерло, а він хай би вже жив.

Я вам там он записав пару таких анекдотів, як хочете, я вам прочитаю. Але за ті Але за ті часи, за Сталіна і за Леніна, знаєте, в мене є. В мене є позаписувані. Я не можу вам говорить, але в мене є може 100 анекдотів записаних з тих часів. Але то вам треба переписати й передати якось. Але то не зараз, не сьогодні. То я вам мушу повиписувати їх і передати. Я знав може 100, бо я збирав ті анекдоти. Я збирав. Я був цікавий ще в тому, що я збирав ті анекдоти. Я збирав. Я був цікавий ще в тому, що я збирав навіть прізвища хто був у владі. І сьогодні я не можу того проявити, бо, поперше, то стара історія. Але я знав. Я ж був студентом, учився при університеті і працював. І я знав всіх керівників, всіх міністрів, всіх там і більших і менших. І знав хто з їх що вартий. І знав, які були правдиві люди, що мозок мали, а які там були такі тільки партійні. Я тим колись займався, цікавився, то все писав. Як хочете, я би вам багато передав, але то не зразу. Я вам то пізніше передам. То я мушу виписати. І анекдоти, ото підрадянські були дуже цікаві. Дуже цікаві. І за Сталіна. Були анекдоти навіть такі вульгарні. Бо то ж люди, все люди. Значить, як воно було, так вони дивилися на радянську владу.

Пит.: А про голод також?

Від.: І про голод, і про все.

Пит.: Чи Ви пригадуєте деякі анекдоти про голод? Що вони сказали?

Від.: Я зараз не зможу. Я мушу то подивитися. То я вам пришлю про голод. Були й про голод і про комунізм, і про радянську владу й про п´ятірічку й все.

Пит.: Чи Ви чули таке прислів´я: „На хаті серп і молот, і в хаті смерть і голод?"

Від.: Так я чув таке. Таке було. Те скрізь було. На хаті серп і молот, а в хаті смерть і голод.

Були інші також. За ті, за Леніна ще. От бачите, як я забув, от бачите, одне сказав — знову його забув. Ви знаєте що? Ви послухайте моє слово за голод, хочете?

Пит.: Так, добре, але ще ні. Я ще мушу питати деякі речі. А як то голод скінчився? Коли?

Від.: В 34–му році він уже не був, скінчився. Хоч картки й були, урожай був дуже гарний в 33–му році. І той урожай — той про який я вам розказував, як я сіяв його. Був дуже гарний. І вони почали давати хліб. Спочатку установили скрізь по містам комерційні. Як вони називалися? Магазини, де хліб давали по подвійній ціні. Наприклад, хліб як ви дістаєте звичайний хліб, так платите там 50 копійок, а той коштував там корбаванець й десять. Але тут ви взяли на карточку, а там можете взяти більше. Це вони поступово, так би мовити, вводили людей. Бо люди вже як понаїдалися, і вже хліба стало більше, більше, більше, більше. То вже в 35–му році, 34–ий навіть рік був не поганий. Вже трошки воно ліпше, ліпше, ліпше, ліпше. Хоч сама влада страшно прижимала людей. Значить, терор був, НКВД працювало, арешти були. Особливо була погоня. Після голоду була страшна погано за підкуркульникам. Це після голоду, бо куркулів повивозили в 30–му, в 31–му роках, починаючи 29–ий, 30–ий, 31–ий рік — куркулів повивозили й ліквідували. А потім вони ж поділили населення на три частини: куркуль, середняк і бідняк. Отже, між оцими середняками — бо куркулів уже не було — між середняками почали шукати підкуркульників. По–перше, вони його за цей час — за час голоду й за цей час розкуркулювання — вони кожного вивчали й на кожного мають матеріяли. Як він, розумієте, середняк, має пару коней і має там два, три гектари землі, то є *all right*, він є середняк. Але він не є радянський чоловік, бо він отам говорив, що шкарпеток він не міг купити. А там говорив, що до чого нас довела радянська влада, а там говорив, що ми отаке й отаке. І то йому все записано. Агентура довела.

Цікаво, якби ви захотіли, то є спеціяльна історія про агентуру. Як радянська влада робила агентуру. Бо ж кожна людина була під надзором. З кого вони любили тих агентів робили? Хто же ті агенти? Там не всім було добре, погано жилося, значить, були ж такі, що й ішли в агентуру. Значить, їм було добре. А в дійсності не так. Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянськім Союзі, ніде в світі такого нема. Оце як вони знають, що ви ворог його, радянскої влади, то вони з вас зроблять агента.

Пит.: Наприклад?

Від.: Наприклад такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батька, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Без жодного права і без жодного прецедента. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі.

А потім вас викликають і кажуть: — От ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш. „Но мы знаем, что ты человек, из которого можна сделать и хорошего человека. Ми знаєм, что ты имеешь хороших детей, свою жену і от, так от выбирай: свобода, волю или Сибирь." — Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір´ю, з батьком, то „иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем." Показують отаку стопу матеріялів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

Чоловік в розпачі. Він не зна, що робить? Він нічого не завинив, але ж у нього ж діти вдома, жінка, розумієте? А йому грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: — Ну добре, ну що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас.

— „Ни, мы тебе ничего такого — мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем, за тем, за тем и всё.— Знаєте? І вони роблять з нього агента.

Навіть з куркулів, навіть з ненадійних людей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. — Вот работать к нам или пойдёшь туда до медведей. — І чоловік іде. Але вони попереджують, що гляди ж, ти ж мусиш буть чесним агентом, бо як ми тебе, сукин син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді вони що роблять? Ось уявіть собі вечеринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини. І там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії, люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

І ось мій брат рідний. Я — агент — а мій рідний брат каже: — Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того. — А я — агент. Іти мені на брата говорити, якось не випадає. Я взяв примовчив. Думаю — ну, це брат рідний, я примовчу.

За два дні мене кличуть. —Ти там був?

—Був.

—Що там було?

—Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

—Отакой ти чесний? А твій брат що говорив?

А цей тоді: —А–а —значить, там ще хтось був.

Він тоді: —Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакое и отакое.

—Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а на далі —Сибір або розстріл.

І він тоді другий раз не то що брат, хай рідна мама, батько говорили — він мусить іти докласти. Як він хоче жити, він мусить іти й докласти. І отак вони роблять агентуру. Навіть з ворогів своїх вони роблять агентів. Вони його в такі поставлять умовини, що він на рідного батька мусить іти заявити. Це велика тема. Радянське пережиття — то є велика тема. Велика тема по всій ділянці — й з науки, освіти, з НКВД, і з міліції, то все.

Пит.: Так. Значить, було багато сексот?

Від.: О, *yeah*! Я вам скажу, не було ні одніі людини, яка б не була охвачена сексотом. Але це не значить, що то сексоти були прихильні комуністи. Ні. Вони сексотів поробили. Своїх ворогів поробили сексотами. І з розкуркулених, і з тих, що з в´язниці верталися. Вони з тих, що розумієте, сиділи там. Ой, ви знаєте, як я сидів. Були каверзні такі, дуже смішні, смішні були речі. Наприклад, зі мною сидів у в´язниці один — Лінський. Він якогось там польського походження ніби. Ну й він мені розказував. Отак же сидимо в в´язниці, й місяць, і два, і три, і рік, і більше, розумієте. Значить, люди ж говорять між собою, в´язники. Ну і він... Я кажу: — Лінський ну й чому, за що ти сидиш? А він мені розказує. Каже: —Я працював у НКВД слідчим. І мене, каже, визиває голова НКВД і каже: — „Товарищ Ленский, вы знаете, в нас сейчас идут поголовные арешты, потому что много врагов народа. Но между них есть и хорошие люди. Знаете, когда лес рубят, то щепки летят. От между ними есть хорошие люди. Ну как вы можете знать, где хорошие, где плохие? Так от мы вас уповноважуем, мы вас возьмём арештуем и отправим в тюрму. А вы там изучайте людей. І от вы сидите между них и з каждым говорите, з кожным розговорюйте, как воно что там, а ночью вас будуть викликать" ніби на допит і там вас добре накормлять, дадуть вам і покурити, і випити, і водки, й вина й всього, що хочете. І можете навіть поспати там. „А днём опять возвращайтесь у камеру и выявляйте от этих врагов народа. Де є благородні люди, а де є, значить, треба, щоб, значить, їх знищить."

Ну цей Лінський погодився. Тільки, щоб це ж і жінка не знала, ніхто не знав. Значить, це щоб була страшна тайна. І він пішов.

Тільки ми тебе перекинем в другий район, бо тебе тут знають. А в другий район. Перекинули туди. Він там посидів щось двоє суток. Приходи міліція, міліціонер: — „С вещами такой Ленский, с вещами выходи." — Вийшов, значить. —Шаг вперёд, шаг назад, стрелять без предупреждения. Садись. — Значить, „чорний ворон," сідає, везти їх до в´язниці. І його як запровадили в в´язницю й він зі мною сидів так більше року й його відправили в Сибір. Його судили й відправили. Вони його просто обдурили. Так я з нього часто сміявся. Отак сидів і кажу: —Ленський, ну ти тут уже взнав, хто чим дихає? — А він же ж матюкає їх, а він матюкає їх. Ой, Боже ж мій. А вони його обдурили. НКВД не хотіло його, бо він же в їх працював, роки працював. Їм не хотілося свого чоловіка обмазати там, оплювати, то вони його обдурили. Сказали, що ти йдеш туди, взнавай там хто чим дихає. Ну й взнав. Пішов, і пішов, і більше вони його не бачили й він їх не бачив.

То були всякі. І цей Ленський ще не був переконаний. Але в Артемівській в´язниці, як я з ним сидів в одній камері, відкривається камера, заходе там дежурний по гарнізону. А вони в в´язниці за Єжовських часів ніколи нікого не називали по прізвищу. Ніколи. А це в камері сидить, наприклад, 250 чи 280 осіб, а їм треба Кейса. То вони прийдуть, стануть два: —Ану на букву „К." — Той кричить там Кравченко, Коваленко там, Клименко, Косаренко там, Кисільов, такий, такий. „Нет, нет, нет, нет, нет, нет, нет, нет." Всі, всі. Кейса нема. Вони не скажуть, що вони Кейса шукають. Вони йдуть у другу камеру. І там на „К." Розумієте? І так з тим Ленським получилося. Приходять, на „Л." Там Літвінов, там Леонтєв, такий, такий. А тут: Ленський. — „О, идите сюда."

Він підходить до дверей: — „Гражданин Ленский. Ваша жена не хочет жить с врагом народа и она просит советскую власть выдать вам развод. Так от подпишите."

А він каже: —Пішов до такої матері. Можете дать развод, а я не підпишу.

—Ну, ми дамо развод, а ліпше підпишіть.

То він тоді зрозумів, бо він все ще думав, що його якось покличуть. А як уже жінка прислала йому, що хоче розвід дістати, то вже знав, що вже йому кінець. І тоді він вже відкрито почав всім розказувати, як його посадили. То були цікаві речі. Цікаві речі були.

Пит.: Як довго Ви там були, між іншим?

Від.: Де, в в´язниці? Мене заарештували в середині 37–го року, а вернувся в 39–му. То яких два з лишнім роки я був там.

Пит.: З–за чого?

Від.: Га?

Пит.: З–за чого?

Від.: В мене була дуже погана справа. В мене була справа. Значить, як „враг народа" був. Але в мене були так, в мене був другий пункт, сьомий, восьмий, дев´ятий, 10–ий, 11–ий, але все через „17–ку." Значить, це були 54–та стаття, але параграфи були в мене різні. Значить, другий пункт говорив, що я мав 17–ий пункт —це для всіх був, крім 10–го. Крім 10–го. В мене було на ті всі пункти через 17 були. Сімнадцять —це не збув, не завершив, тільки підготовляв. То в мене, наприклад, номер два. Пункт був номер два, по 54–ий. Це підготовка до збройового повстання. Проти радянської влади. Сьомий був — це є „вредительство." Значить шкідництво. Що я їм шкоду робив для влади. Восьмий пункт —то була диверсія. Ні, дев´ята була диверсія. А восьмий —що ж то був? Забув, що за восьмий. Десятий пунк —то був агітація проти радянської влади. А 11–ий пункт —це була організація. Що я належав до організації анти–радянської. А 17–ий, крім 10–го. Десятий в мене був чистий. Я агітував. А ті всі були через 17–ий, незакінчене, що я тільки підготовляв. То я вам розкажу, в мене було внесок на 24–ох сторінках. Я своєю рукою написав і підписав? Я признав. Признав себе винним. Як я просидів більше біля року в в´язниці, як мене там били, вішали. Я 76 годин стояв на струнко отак під багнетом. Я падав. То тяжко говорити, я вам скажу. Я три рази висів. За руки зв´яжуть і —вниз головою.

Пит.: Ліпше не згадуйте це.

Від.: Я то багато мав. Навіть з щурами сидів. В пивниці де розвалини там, каміння, розвалена пивниця. Під НКВД. І там отакі щури як коти й води це стільки. І вони мене там заперли, а щури лазили біля мене як коти. І по мені, й по голові, й кругом. Я там двоє з половиною доб сидів. Я сидів в карцері. Я був щось 12 доб в карцері. То забудем, то нема, то пропало. Я кажу: —Я не нарікаю ні на кого й кажу, що я не є мученик. Мученики ті, що їх замучили, що не вижили. А я вижив —значить, я Богу дякую тільки.

Пит.: Це буде останнє питання. Чому, Ви думаєте, що був голод на Україні?

Від.: Голод на Україні —то була Ленінська політика. Ленін в своїй ідеології, в своїх творах — ви тільки прочитайте його твори, він там прямо підкреслює. Бо ж вони ж ішли до комунізму, а при комунізмі нації не мусило бути. То в них була політика злиття націй в Радянському Союзі. А Ленін декілька разів висловлювався, що питання націй — це питання селянства. Бо селянство — якраз то та еліта, яка зберегла й культуру, і традиції, й мову, й пісню —все, все, все, все, все. І Ленін знав, що не зліквідувавши селянство, він нації не зіллє. Значить, треба придавити й задавить селянство, в першу чергу селянство. Це в нього записано в його ідеології. Це в них як догма. І цією догмою полуговуються і Сталін, і Хрущов, і Брежнєв, і сьогодні Горбачов. Всі вони послуговуються. Значить, „Украины не было, нет и не будет." Не треба. Треба всі нації зробити в одну націю. Це є причина, що злиття націй. Тепер. Сталін пішов трошки, бо Ленін говорив тільки про селянство. Ленін говорив. А Сталін —він був трошки може ще й розумініший від Леніна в цих справах, бо він вирішив так: що за селянством стоїть інтелігенція. Є ж учителя, професори, академіки, науковці і еліта. І артисти й всі. То українська еліта. Значить, хоч їх менше, багато менше як селян, але треба їх в першу чергу знищити. От як ви знищите еліту, тоді селян дуже легко забрати, бо ніхто за них не буде боронитися. І він так зробив. Вони в 30–му році такого наробили на Україні, хай оці Гришки й оці Костюки, й оці Дивничі заткнуться, бо вони...

Майстренко пише в „Історії українського комунізму," згадує тут всіх їх — і Костюка, й Гришка, й Дивнича. Він всіх згадує. Що це є, так би мовити, ще з Радянського Союзу в їх був в пушку. Правда, вони були всі майже вислані. Значить, вони теж підлягали. Але за що? За уклон лінії партії. Постишев, як приїхав, то він так їх розгромив. І він обвинувачував всю комуністичну партію України, що вони зірвали хлібозаготівку, що вони вороги комунізму, вони вороги Росії і так далі, і так далі. І вони поплатилися за уклон. Комуністичний уклон, розумієте? Але скільки вони біди наробили перед тим? Скільки вони біди наробили? І я вам скажу, що я дивлюся на цю тему, на цю справу так — може це тому, що я пострадавший, може тому — але я дивлюся так. Я часто дивлюся в кінофільм американський, дивлюся, як ковбої, розумієте, там банда шість чоловік налітають на якесь містечко. На конях. Розгромили людей, постріляли, побили, заскочили в банк, гроші забрали, підпалили все й втекли в ліс. Ми це бачим по *TV*. Прибігли в ліс, розклали там ковдру і ділять гроші. І ось один устає, два пістоля дістає: бац, бац, бац, бац, бац і постріляв, гроші забрав, всі і поїхав. Чи я можу отих рахувати, що побиті, мучениками? Чи вони є? Вони з ним разом грабили і вбивали, а тепер він їх побив. То чи вони є мученики? Мабуть ні, правда? Отак само й там було. Українські комуністи так наробили багато, що може більше, чим сам Сталін. А Сталін їх тоді взяв та поколошматив. Прислав цього Постишева й наробив там їм того. Що? Я буду до них молитися, що вони теж сиділи? В мене є та брошурка „Москва слёзам не верит." Гришко написав, що якби не українські комуністи, чи Сталін би відважився робити ту голодівку? Може б і не відважився. Але комуністи — ось там у моїм слові ви почуєте за це. Оце так.

Пит.: То щиро дякую за Ваше свідчення.

Case History SW53

Philip X., b. 1904 in Konotop, Sumy region, one of 5 children of a tavern owner in Hlukhiv who then worked as an estate manager for large landowners. In 1913 the family moved to estate 12 *versts* (about 10 miles) from Kiev. Narrator describes revolution, during which time he was a primary school student in Kiev. During the civil war, narrator's father bought a house and garden plot, and narrator recalls changes of power, drought–caused and requisitions–exacerbated famine of 1921, and related typhus epidemic there. Narrator vividly recounts life on estates, social relationships, and the exacerbation of class conflict during the war, revolution, and under the Hetmanate. "Under NEP people lived not badly." In 1920s narrator worked in a factory and participated in amateur theatrics. Narrator's father died after arrest in 1927. In 1929 narrator was a factory worker in Kiev, attended evening courses, and recalls the introduction of bread rationing. In later 1932, he was denied an internal passport, losing his job and ration. He thus had to subsist on commercial bread at R3.00 a loaf. A forged internal passport cost R250. on the black market. After a time narrator found work in various distilleries. During the famine narrator worked in a distillery in Trylisy (Fastiv district, Kiev region) which made alcohol from molasses, but during the famine it switched to making alcohol from grain, an indication of how much grain the state had on its hands at that time.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися?

Відповідь: Я четвертого року народження. Мені 82 роки минуло.

Пит.: А де Ви народились?

Від.: Я народився на Україні, на Чернігівщині.

Пит.: Можете сказати село й район?

Від.: Я народився в місті Конотопі. Батько, скінчивши військову службу, займався різними, *business* мав, ресторан мав. А пізніше його покликали великі землевласники на працю до маєтків. І він там в одного працював, працював у того, що пізніше був гетьманом. Це від 13–го року. Пізніше він переїхав у Київщину.

Пит.: Чи він мав землю?

Від.: Ні. В Глухові дім тільки ми мали. Великий дім, так, що половина дому була для *business*–у, а друга половина, то родина жила. Він мав ресторан, пиво продавав, закуски. Мати то все робила, закуски. А потім через те, що питво — це негативна сторона, що вони п´ють пиво, а потім бешкетують. І то треба було з таким елементом боротися, що як вони вип´ють тепер друге — в тому ресторані не можна було пити горілку, тільки пиво, а вони приносили горілку. Отже, кажу, тертя було між клієнтами, гостями, що приходили, то на нас дітей, впливало. Ми все цікавилися цим, дивилися, що вони робили. То він каже: —Для того, щоб оборонити дітей від таких елементів, то він той *business* ліквідував і віддав це помешкання під камеру. То була така система, що перший етап судової системи, такі маленькі справи розбирали, то камера мирового судді. І він там працював у тому судді деякий час. Потім, той суддя мав маєток і запросив його, каже: —Перейміть мій маєток.

А в ті часи дуже була мода, що управлющим більше тоді були латиші. Бо в Латвії була вища школа агронімічна, а в Україні чи Росії були агрономічні школи, але низької степені. Отже не були такі стопроцентові агрономи, як ті латиші. То ото в поміщиків на Україні була мода латишів брать. А той латиш був нежонатий, то як вечір, то він їде до міста. А то маєток був 12 миль до міста. І там забавляється. А маєток —без очей, без голови. І так господарство занепало, що на коней напали кродуки. Коні стали нездатні до праці. Цей поміщик побачив та й каже до батька: —Господарство занепадає, а я бачу, що ви є гарний господар. І запросив батька в маєток. І батько пішов в маєток.

Пит.: В якому році?

Від.: У 13–му році, перед першою світовою війною. Ну, а потім він пішов до другого, не погодився там. І так переходив. І нарешті його запросили в Київщину. У Київщині сільсько–господарська школа, то його там до школи запросили. Ну, й ми

мусили переїжджати. І так він після тієї школи перейшов до великого магната, що звався Полох, чех. Його в 17–му році пограбували й спалили хату.

Пит.: Більшовики?

Від.: Ні, то не більшовики. То збільшевичені селяни. Після першої світової війни, як стала революція, багато дезертирували, з полків повтікали і там набралися. Під час Першої світової війни Ленін їздив на фронт і агітував, він підготовку робив для комунізму. Так що багато прийшли додому після трьохлітньої війни, а що жінка сама господарювала, дуже бідне було становище, а тут червоні після революції пустили багато пропагандистів, що земля —ваша, земля —народна; бери, грабуй, земля ваша.

І такі були дозунги: „Война дворцам, а мир хижинам." Це значить — проти багатого. Ну, такі лозунги вони, певно, заохочували те бідне селянство, що в окопах були три роки. І прийшли з такою ненавистю до уряду царського: царі помирилися, сама цариця російська німкеня. Вона так робила, щоб подушити наш нарід, знищити. І тенденція була царського уряду на українські гарні землі населяли німців колоністів. Мої двоюрідні брати, що були на війні, казали, що були такі зради: полковник німець і під час війни, коли йде інвазія, наступ, і наступ такий бравурний, що наші брали перемогу над ними, то зараз голівне командування: „*Stop*" або „відходь." Що могли б більше землі забрати й перемогу зробити, а це тому, що більшість полковників були німці. І навіть такі епізоди були, що ось мій один брат був на фронті при штабі, він середню освіту мав. Полковник був німець, а підполковник українець. То більше робив перемогу проти німців, то це підполковник. І знайшли розвідника, шпигуна, був там у лісі. Хатка була така лісничого, але ніхто там не жив. Він забрався на горище, телефон мав. А тоді телефон знайшли й здогадалися, що тут десь шпигуни. І питають офіцери того підполковника: — Що робити?

Він каже: — Не кажіть нікому нічого.

—Ми не скажемо.

І коли пішли забрати того шпигуна, то він одного встрілив у голову: він тільки сунувся туди, а він його пістольом. Тоді хитріше: розібрали стріх, з одного боку ліз і з другого, а з середини хати вони зробили чучело, підняли шапку, а він став стріляти. А ці два збоку вскочили на нього і живого забрали. Отакі епізоди були.

Нарід український в першу світову війну гинув під кулями німецькими. І за що? За яку примху? Німці ж не йшли! Це примхи царські. Цар з німцями був в контакті, бо цариця там. Цариця керувала такими військовими. Люди йшли з фронту обідрані й захопилися радянськими обіцянками. Пропагандою тією і пограбували поміщиків. Але не всіх. Деякі поміщики були, дуже добре відносилися до селян. От, скажем, такий поміщик, як Скоропадський, то під час війни той Скоропадський давав харчі — звалися вони „московки" — для тих, що їх чоловіків забрали на війну. Вони мали таку листу спеціяльну, і поміщик цей давав харчі. А на Різдво то таки добрі харчі, подарунки. Щомісяця, то давали крупу, муку. А на Різдво то давали вже м´ясо. Вони ковбаси зробили.

Пит.: Що Ваш батько думав про царський режим? Який режим він хотів?

Від.: Батько позитивно думав. Він думав, що монархічний устрій дасть більше для народу. А революційним шляхом брати, ліберальним силам дати волю, він казав, що нічого не буде, це буде руїна. Хоч він ненавидів поміщиків. Переважно він сам переконався, що 90 відсотків поміщиків на Україні було чужинців —німців, поляків і чехів. Оцей сам чех, де батько потерпів останнє, він приїхав на Україну зі шарманкою. То такий інструмент, що крутити, вона звалася катеринка. І ходив від села до села і цим гранням він збирав гроші. Він купив м´ясарню. А потім за короткий час, за якийсь десяток років він таким поміщиком став, що він мав у Києві три бані, ковбасню і три кам´яниці. В кожній кам´яниці по вісім, по 10 помешкань. Це він у Києві мав, а на периферії 35,000 десятин лісу й 25,000 орної землі. Отакий був маєток у нього. І це батько був головою його. Він не визнавав релігію православну. Він був євангелик і проповідник. Ту челядь, ті, які в нього робили в маєтку, то він їх брав релігійною пропагандою. Увечорі він читає Біблію. Ну, це добре, Біблія —це нічого поганого. А потім говорить: — Люди, мої люди. Ви мої люди, а я ваш бог! — От психологія.

Батькові він пропонував, хотів дати кавалок землі й готове господарство, це як дарунок, як він змінить релігію, перейде на євангеликів. А батько сказав: —Ні, я віру свою ніколи не продам. Каже йому: —Ти грішний чоловік, ти себе провінюєш, людям

кажеш, що ти бог. Який же ти бог? Хіба ти можеш бути Богом. Ти грішний чоловік. Вони не знають, ця челядь іде сліпо за тобою. Отакий був поміщик. Батько з ним відверто говорив, бо він не боявся його. Він на певних умовах у нього працював і навіть час від часу зупиняв. Наприклад, такий випадок.

Я пішов восени до школи.

Пит.: Коли це було?

Від.: У 18–му році.

Пит.: Під час революції?

Від.: Так, під час революції. Це вже була гетьманська влада на Україні.

Пит.: А школа була яка?

Від.: Гімназія була, початкова гімназія, семирічна. То середня школа була. Вчився тоді в третій клясі. І батько сказав: —До станції, бо то школа не була коло нас близько, то від станції був той маєток сім верст. До школи треба було мені ще 12 верст проїхати потягом. А як з маєтку піти просто до тієї школи, то 18, 19 верст було. То йти щодня, то тяжко. Ще поки тепло було, то були такі випадки, що я ходив. А то він сказав: —Якщо не йде підвода до станції, а ти їдеш, то щоб брав на свій фургон. Мене, значить, брав. Цей поміщик одного разу каже: —Пилип Гриць, ти вмієш рибу ловити?

Він іде, там вирізає велике ставок. А він не рибу ловить. Він вирізав два великих ставків, іде до винарні й випускає свиней і заангажував у свинопаси. Я думаю: —Ну, так не буде.

Я до воріт догнав, кинув той ставок. Він став кричати. А він такий великий, грубий, став кричати до інших робітників, щоб вони помогли. Ну побігли, помогли йому. А я пішов додому. На другий день їду. Батько каже: —Іди, будеш їхати.

Підійшов я, а він не бере мене. Я плачу, бо я бачу, що я вже запізнився. А тут батько: —Чого ти плачеш?

А тоді гукнув: —Франц, запрягай коней, повезеш мого сина.

А поміщик то чує. Завертає коней, каже: —Іди, іди.

—Михайле, хай він іде, я вже візьму його.

А мені обідно. А батько каже: —Іди сядь. Якщо він буде ще щось робити, то я буду з ним робити щось інакше.

І так сталося, що я поїхав. За якийсь час так сталося, що ми їдемо спокійні, а він із–заді на бричці. Їдемо, коли йде жінка, яка дрова несе на плечах, селянка. А то було осінню. І дивимось —щось вона в руці несе. Він каже: —Тихо, тихо —щоб фурман не гонив коней, щоб як вона буде переходити, щоб догнати. А вона переходить дорогу. Тільки вона підходить до дороги, а він питає: —Що ти несеш?

А вона несе в´язанку сухих гиляк, а тут зайця. Вона каже: —Та я знайшла зайця. Хтось підстрелив.

Вона ж немає рушниці. То підстрелили мисливці. —Давай сюди.

Вона подає, він бере та так: —Мій заєць, мій заєць.

А вона стоїть. А він її окровавив усю. Вона: —За що ви мене б´єте? Я знайшла зайця. То зайчик біг підстрелений, я його й взяла.

Той зайця кинув собі під ноги.

Це на мене так вплинуло, що я не міг учитися. Я прийшов додому ввечорі. Так сиджу. А батько каже: —Що таке, що ти не обідаєш?

Також була сестра, матері вже не було — мати вмерла.

Пит.: Скільки Вас було?

Від.: У мене було три брата і сестра одна, старша. Сестра господарювала, як мати померла. —Ну, чого ти не їсиш? Щось ти в школі?. Ти, мабуть, не зробив завдання, тебе покарали там.

Кажу: —Ні. — Я мусів розказати. Я кажу: —Ми їхали...

То батько хотів відразу виїхати з маєтку. —Давай мені рахунок, і я виїду. Я не хочу з тобою працювати.

А той: —Що таке? Що таке?

— Як ти змів жінку бити? Тебе пограбували, тобі спалили хату, в тебе забрали половину реманенту, половину худоби, а ти ще воюєш з людьми? За що ти жінку побив?

І то жінка така, що в сезонові роботи, коли молотьба, то вона працювала коло машини. І то дуже гарна працівниця. Вона з донькою так гарно робила.

Батько каже: —Така гарна робітниця. Я з тобою не можу. Бо тебе знищать, і мене знищать. Бо ми не знаємо, чи більшовики прийдуть ще. А може бути, що прийдуть, бо отакі твої, чи як усі будуть робити так, як ти.

Тепер друге. Я так біжу, а тут їде офіцер: — „Мальчик, а где здесь помещик?"

Кажу: —Тут нема, він у Києві.

— „А кто здесь?"

Кажу: —Завідувач.

А ось і батько їде верхи, під'їжджає. Каже: —В чім справа?

— „Я ротмистр Кочетков."

— „Чем могу я вам помочь?"

— „Во–первых, дайте мне помещение."

—А з якої причину ви приїхали?

— „Мужичков пороть."

А вже до деяких місцевостях приїжджали такі поліцейські, брали винних і невинних і пороли їх. Щоб знову поміщики були.

Пит.: Він був більшовик?

Від.: Ні, він був офіцер царської армії. А то був режим гетьмана. Послали його, й все. Батько каже: —Ні! Там, де живе поміщик, там є кімната, і я вам дам. А він каже — „Мальчик, возьми чемодан."

А я: —Ні, я не носільщик. — І відмовився.

—„Ох, какой хохол проклятый! Мужиков пороть. — Так собі хлистиком по чоботях і каже: —Будем мужиков пороть.

А батько каже: —Ні, тут не будете пороти. Доки я тут завідувач, ви не будете мужиків пороти.

Ну, як поміщик приїхав, батько каже: — Або заберіть його, або я заберуся. А поміщик боявся без управляющого остатися. А батько мій, як прийшов на цей маєток, зразу запріг коней по всіх селах близких, зібрав старостей і сказав: — Люди добрі, що взяли у поміщика — повертайте. А я вам буду пасовиська давати. Ліс на розчистку давати Така буде кооперація. Як ви хочете зі мною кооперувати, то я останусь в поміщика.

І селяни зразу позносили те все. З батьком гарно відносилися. Пасовиська дав зразу, бо то проблема селянам земля для пасовиська. А поміщик мав багато лісу, отже дав дозвіл на пасовиська. Жив добре з селянами.

Пит.: Як довго Ви ще там були?

Від.: Приблизно рік і два місяці. Аж до 19–го року. Так сталося, що українська армія відступила, а в 19–му році наступив Муравйов на Україну. Він зразу розпустив такі загони проти всіх поміщиків щоб вони поїхали й зробили такий лад, щоб поміщицькі маєтки перебрати до комітетів. Вже сподівалися, що червоні прийдуть, але вже українці відходили. Останній раз, як українці прийшли, взяли коней кілька, фуражу взяли, то батько каже офіцеру тому українському: — Скажіть, що мені робити? Надходять червоні, я тут управляющий, що мені робити?

Він каже: — Знаєте, батьку (а тим більше, що батько сказав, що мої сини в українській армії), запряжіть сані — то була зима — візьміть добрі сані, добрих коней візьміть пару, воза на сані й свої маєтки, візьміть корівку, заколіть пацюка, щоб було в вас сало, та й їдьте туди, в напрям кордону польського. Ми будемо відступати туди. І ви зустрінетеся з братами.

І він так і думав. Але моя сестра мала кавалєра там, не хотіла розстатися, і відмовила: — Ні в якім разі, ні в якім разі. Я не піду, сам їдь.

І тому батько остався.

Ну, одного разу йому передали, що лист там є на станції, на пошті. Він пішов пішки. Він знає, що то військовий час. Заскочили в маєток 13 кіннотчиків і зразу спитали в дворі, де поміщик. А поміщика нема, бо в таких випадках він тікав у Київ.

— „А кто тут заворачивает?"

І вони до нас. Я чую, що на ґанок — туп–туп–туп. Я вискочив. І тільки я вискочив, зразу мене нагаєм якось так вдарив сюди. А в кіннотчиків, то такі нагаї, батйоги, а на кінці там оливо зашите, щоб добре вдарити. Я тільки вискочив, то він мене зразу вдарив тим нагаєм, так зразу зуба вибив, а з другого кров тече. Я впав, що мені — 14 років було. Я впав, а вони переступили, пішли в хату. Сестра вискочила, бачить кров

— Ой, убили хлопця. — Стала мене піднімати, вести на кухню. А вони пішли в хату, стали господарювати. Натоптали вони 11 чи 13 мішків одягу. Правда, жіночого не брали, а чоловічий. Чоботи, годинники, все то брали. Наладували, позбирали, вийшли.

Ми сидимо налякані, думаємо: — Що буде? — Уже як закладники. Що з того буде? Вони зараз скомандували зарізати свиню, пішли горілки дістали, стали пирувати. Як вони застрілили ту свиню, вгодованого такого пацюка випустили й той стрілив в той час, як він вистрілив, то батько підходив до маєтку. Як він почув постріл, думає, що справа погана. То він в хату не йшов. А вже так сутеніло, темніло. Він так ходив, ходив там по садку, поміж деревами, дивився. Аж вони стали смалити того пацюка. Всі там коло вогню крутяться, стоїть ціла отара їхня. І батько заскочив у хату. В не був тоді сивий, так трохи сивина була, а то як ускочив в хату, то зразу сивий став. А сестра каже: —Тікай, тікай, бо тебе чекають, хочуть розстріляти.

Він вискочив. А вона мені каже: — Біжи за ним.

То я за батьком побіг. Батько так садком–садком і добігли так за чверть милі хмельник. Ви знаєте, як хмельник росте? Такі великі слупи стоять і дроти, хміль в´ється. Ми зайшли в той хмельник, сховалися. —Ну, кажи, кажи.

А я не можу сказати; від тієї болі, від зневаги я не можу сказати.

Ох, ти, козак–козак. Ти, не хвилюйся. Треба воювати, будемо воювати.

Ну, я розказав, що вони зробили. Він вже побачив, що в половині хати одежі вже немає. То він пішов ночувати в знайомих десь у друге село. І так вони батька чекали цілий тиждень. Є що їсти. Закололи, кури є, яйця є. Смажать яйця, розкошують, п´ють, гуляють. І то прийдуть рано і ввечорі: — Батько є? „Ну, где–то его убили.

Вже як вони вийшли, приїхав батько. Ми виїхали звідти. І ми вже жили від того міста може 15 миль. Найняли помешкання. А пізніше батько купив кавалок землі і хату будували помаленько. Так що батько помер у своїй хаті.

Пит.: А сестра ще була там, де Ви були?

Від.: Так, сестра там осталася. Ми з сестрою жили довгий час після того. Уже я знайшов праці, дякуючи людям, мені помогли на завод і я робив там сталу роботу. Робітником робив, слюсарем. Батька брали два рази. І він не сказав. Бо він уже тоді в лісництві робив, лісником. Раз узяли, щось місяць його не було. Він каже, що на з´їзді лісників був, і він був на з´їзді. Так він нам сказав. Але ми бачили, що інші лісники не були там. Ми підозрівали, що щось не так.

Пит.: В якому році?

Від.: Раз узяли його в 26–му, а другий в 27–му.

Пит.: Що Ви можете сказати про голод 21–го року.

Від.: Я вже не пам´ятаю, як ми голодували. Ми самі голодували з батьком. Ми ходили міняти.

Пит.: Де Ви жили тоді?

Від.: Ото коло Києва, село Мироцьке. І станція там є Лишаєво, то ми там знайшли хату й жили. Батька другий раз взяли в 27–му році, десь з початку року. І так само казав: — На з´їзд їздив. Нікому нічого не казав. Потім ми бачимо, що він сохне, сохне. В мене були знайомі лікарі. Я одному кажу: — Подивіться на мого батька.

Він подивився, каже: — З ним щось дуже погано; напевно треба рентген зробити.

Він не став їсти, не може їсти й сохне. Нема апетиту в нього. Той лікар мав доступ до одного лікаря в Києві — Солнцев, дуже знаменитий, і його поклали в шпиталь, хотіли робити операцію. А потім подивилися, що не можна нічого зробити. В нього печінка відбита. І випустили. І він ще після того, як був у шпиталі, пожив місяця півтора, два, і Богу душу віддав. Я до нього прийшов, бо я так на двох помешканнях, бо я в Києві робив, то треба було.

Пит: Ви сказали, що Ви голодували під час 21–го року. Що Ви можете сказати мені про то. Де Ви жили тоді, що Ви робили?

Від.: Ми жили в одному такому посілку. Город в нас був. Але посіву не було, не було де посіяти хліба. Село тоді не голодувало, хоч був голод. Голодувало на що? Голодувало на сіль. Село потребувало тільки солі. Але посіви були і реманент був, так що, правда в 20–му й 21–му ще голод був тому, що посуха була, страшна посуха була. І врожаї невдалі були. Селяни, хоч мали хліб, але вони той хліб тримали так, бо посуха, щоб до другого року дожити. А місто голодувало. Такі посілки, як ми жили, це були коло станції, де робітники й службовці жили. Коли все добре, коли на базарі вільна

продажа, в селян є, то тоді вони з того жили. Але коли вже не було, то й селяни мало тримали. А друге те, чого ще голод був. Бо більшовики тоді прийшли й вони продрозподіл наклали — по скільки можна зібрати хліба і дати їм. Селяни не хотіли віддавати. Тоді вся Україна горіла повстанням. Було дуже багато таких маленьких різних загонів, які забирали поліцію. Більшовики в кожному містечку мали Чека — „чрезвычайную коммисию" і то розстрілювали. Ага, той в Петлюри був — розстрілювали. І селян розстрілювали. То вони, що робили, через що й голод. Селяни перестали нести хліб, бо одне те, що в них самих мало було, як вони віддадуть, то самі будуть голодувати. То вони помогали тим повстанцям. То вони що робили? Вони робили закладників. От приїде загін у село, три роки вперед. Вийде вперед десятки два, три. Із них виберуть ще п´ять, шість, поставлять і зараз розстріляють. А решту заберуть в район, там в´язниця, там Чека. Заберуть туди й там тримають. Приходять жінки. Їм кажуть: —Принеси 10 фунтів сала, принеси 20 фунтів м´яса, три пуди муки.

Принеси, тоді випустять. Розстарається десь, принесе. А вони діляться. Отакий грабунок. Організований грабунок. Через те був голод. І селяни вже, бо грабують їх, червоні грабують. Крім того продрозподіл отой. На кожний двір накладуть вони стільки то. І везли зараз. І охорону дають. Збирають, везуть на станцію. Так оголили, що воно вже не тільки продати для міста, але й для себе нема.

Пит.: А що Ваш батько робив тоді?

Від.: Ми ходили по селах і міняєм. Я був на залізниці, в 20–му році мені вже було 10 років, я вже був на службі на залізній дорозі. І мені дали квиток. Я поїхав в Одесу і привіз солі. І за ту сіль ми міняли, бо по селах не було солі.

В 20–му, 21–му почався тиф. Тиф валив. І то на таких містах, на таких пунктах розповсюджувався, де переходить військо. Армія українська в тифу. То ми возили журавлину — до Києва. А клюква помагає на тиф, бо то страшна горячка. Щоб осадити горячку, то вони варили з клюкви окроп, такий чай. То тільки один лік був. І лікарі тоді казали: —Тільки клюква. І ото ми понесем клюкви.

Але мало що й батько не захворів на тиф. А потім то відлягло. Вже 22–го, 23–го була Нова економічна політика. Більшовикам треба було. Вони бачать, що голод неминучий, а Московщина так само голодувала.

Такі були випадки. Прийшли ми в село і прийшла одна московка. А українці такі —хто чужий не прийшов: —Ви голодні?

—Так!

Господиня дає їсти, а вона, та московка, їсть. А господиня питає: —А де ж твій чоловік?

— „Пошёл хохлов бить!"

— Ах ти ж, холєра. — Взялася за рогача, раз вдарила її. Ми в кутку сидимо і думаємо: —І нам таке буде. Але ж ми українці. — Вона вискочила.

Люди питають: —Що таке?

Вона каже: —Я її питаю, де чоловік, а вона каже: 'Пошёл хохлов бить.´ — Вона навіть не знає, що називають хохлами українців.

Отакі випадки були. Кинули все. З Московщини в 20–их роках було повно таких міняльщиків. І багато було москалів. І вони пооставалися тут. Голод був великий. Вмирали по селах і по посілках в 20–му році. Оце, що я можу сказати за 20–ий рік.

Тепер я вам ще скажу одне, дуже важне. Ще батько в 20–му році тимчасово завідував тартаком. В 20–му році були поляки на Україні. Як поляки відступали, то в одному місці, від нас було 18 кілометрів село Нова Гребля, поляки вже йдуть, вперед йде кіннота як розвідка. А червоні пішли інакшими шляхами через Чорнобиль, Горностай, через Іванків і до Бородянського району. Так поляки йдуть. Вони зайняли Нову Греблю, червоні, поставили кулемети, й поляки тільки вийшли на греблю й вони ту кінноту, яких 70, усіх відразу. А тут ідуть поляки вже колоною, обоз, артилерія. Вони поставили гармати й як ударили по селі, то все село, як свічка загорілося. А коли ті йшли до Нової Греблі, то їхали двоє селян. —Хто у вас там є? Жовніри є?

Не було, тоді не було. А вони зразу засіли на краю села, бо вони вже знають, що вертаються з Києва поляки цілою армією. І там перестріли їх. Тоді гармати як украли — все село згоріло, навіть і церква. Вони вскочили, знущалися над українцями, ті поляки. А там тартак недалеко був. Поляки вже вийшли. Селяни пішли до міста, до Києва просити допомогу — в нас село спалили поляки, поможіть нам будуватися. То

вони дали тартак, цілий тартак, щоб він різав ліс для Нової греблі. Так, але хто там буде керувати? То батька призначили завідувачем того тартака. То, може було рік часу, він був завідувачем. То я туди їздив, то він каже: — Слухай, ти коня, а я вже мав коня, приїду, колоди поріжу, може хату колись будемо будувати. А там був постой повстанців Орлика. Я нічого не знав. І я не чувся, як я вже в їх руках. А я працював у телеграфі. То я їм поміч дав. Але та армія повстанська була на своїх харчах. Кожний вояк іде до батька, візьме там торбу хліба. Але були і такі на окраїнах жили, хутори. То в ті хутори ми ходили, й вони давали нам їсти. Бо хто ж дасть?! І ось ми так ходили до одного, він звався Петро Дорош, мав 40 десятин землі, може три милі від села від одного і від другого. Ну ми приходимо туди, поїмо. Вони вже знали, що ми приходили, нагодують і дадуть сала. Одного разу ми ідемо дорогою, нас було п´ятеро, а мене називали „хлопець із дач," бо я коло станції жив, а там дачі були. Ніяких там формальностей не було. А той каже, Орлик: —Візьміть хлопця, хай він там поїсть з вами.

Ідемо. Коли йде якийсь з кошиком міняльщик. Іде, і так швидко, швидко віддаляється, втікає. —Ану, догонім його.

Догнали. Каже: — Слухай, в тебе є сірники запалити? А тоді ж проблема з куренням була. Ніхто не дає. Отам десь дістане поселах. Ну, зробили сигарети. Прикурити. А він так став, руки опустив, у нього кошик випав, і шапка піднімається — волосся піднімається і шапка. Щось він злякався. —Ану, подивися в кошик.

Взяв, а там сірникові пуделочка такі дерев´яні. Заліплені. Каже: —Відліпи.

Він так натиснув, а там —повно вошей. —Гей, то воші, то ж тифозне.

Кинув на землю, топче. А він стоїть, не знає, що говорити,, Каже: То ти що? Воші міняєш?! Ходиш воші міняти! І знайшли в нього ще два пуделка. Тоді там один, він на фронті був, взяв нитку, а у нього там і нитки були в кошику, і сигарети були. Взяв ту пуделку, обмотав і тримає за нитку. Бо побачить, як по нитці повзе воша, а вона заліплена —вже другу він не відкрив.

—Е, то, бачиш, чого то тиф ходить —воші носять!

Ну його хлопці взяли, відвели в ліс. Я думаю, що вони його знищили. Цигарети забрали. Ідем до того Дороша. А той Дорош мав псів, пів десятка отаких псів, як коні. Умовилися вже, як тільки собаки сюди, а вони йдуть через лози, берег такий —сіножать і лози. Із лоз як вийдуть, то собаки вже: —Ой–йой–йой!

То він зараз собаки в хлів заганяє, а бере патик, шапку —на патик і так покрутить. Шапкою покрутить —значить дорога вільна. Ну, ми й прийшли. А той старший каже: — Ти дивися, бо в Андріївці тиф косить людей, до того часу вже може 150 людей померло від тифу. Ми знайшли, де той тиф береться. Ми дамо на аналіз. Не знаю, що він з тією *box*–ою, але досить того.

Дорош каже: —Лісові хлопці.

А той каже: —А ти довго, Дорош, будеш господарювати?

—Та мене з мужиків не скинуть. Прийдуть, коня візьмуть чи телицю, а в мене все як на вівці росте.

Пит.: Ми мусимо говорити про голод. Ви дуже, дуже подрібно говорите.

Від.: Тепер про голод.

Пит.: Перше, як Вам жилося при НЕПові?

Від.: При НЕПові жилося непогано. Я діставав гроші. Я пішов у фабрику і скоро я висовувався на ліпші позиції, більше грошей діставав. Так що при НЕПу було не зле. При НЕПу, крім праці, що я робив на заводі вісім годин, я захопився драмою. І мене залізничний союз, організував таку групу, що я мушу підготовлювати п´єси, а вони будуть ставити. Вони вже будуть організаційну ділянку брати: замовляти помешкання, їздити від станції до станції, де є великі клюби. Я робив вистави. Підготую одну виставу й там ставлять. Мені чомусь пішло добре. У 21–му році я був режисером. А перед цим там Просвіта була, там були старші люди, залізничники й робили оцю ділянку мистецтва в Просвіті. Потім та Просвіта розвалилася. Там була оркестра, там була драматична секція. То, чомусь, мені доручили те. Молодий був. Я одну п´єсу поставив, поїхав по станціях. Там я мало що діставав. Правда, ми діставали, бо ми ж продавали квитки й нам дозволено було, союзові ми мусили заплатити 15% від прибутку того, а то ми мали. Так що я до 28–го року, так, від 25–го я підряд три роки працював при НЕПу. У 28–му році останню п´єсу я ще поставив і вже не можна було, бо вже трудність була. Притискували вже, НЕП уже розвалювався, НЕП уже ліквідувався. А вони вже

переходили до реконструкції сільського господарства. Це значить долою селян багатших. Багатших брали й в Сибір вивозили, вже починаючи з 28–го року. Виганяли з хат уже. Так, що вже не до того, щоб ставити речі. Вже за насушним треба бігати. У 29–му році вже картки були, вже то не було вільного продажу хліба. Так що при НЕПу я жив не зле.

Пит.: А батька арештували?

Від.: Батько помер у 27–му році. Отже, ще за батька я скажу. Перед смертю, він помер у неділю, я в суботу прийшов до нього. Він сидить у кріслі такий, смерть бачить. Він мені сказав: — Нагнися, я тобі щось скажу.— А то там сусіди були, прийшли відвідати. Я нагнувся, він мені на вухо каже: —Мене били.

Як його арештували, то він не був на з´їзді. Каже: —Я не був на з´їзді, то мене заарештували, забрали. Як тебе били тату?

Каже: — Поклали мене на лаву, один сів на коліна, а тут дошку поставили на ноги й били молотком. Я кажу: —Як, боліло?

Він каже: Зразу вдарив — заболіло, а потім вже й не боліло.

І то останнє він мені сказав. І то, дивиться, він як прийшов чотири чи шість місяців тримав у секреті. Нікому —ні сестрі, ні мені не сказав. Бо йому так загрозили, що як ще другий раз візьмемо, то вже там тобі й кінець. І він боявся. Отак він умер.

Голод почався, вже в 29–му відчувалося, бо вже картки. Не можна було з´їсти того хліба, скільки хочеш. Він тільки, як тобі належало — один фунт і все. Але в 29–му році я почув оголошення, дивлюся відкрилися школи вечірні й відкрився вечірній університет. Хто бажає, так ті, що працюють, їх в першу чергу будуть приймати в ті школи. Я пішов і записався.

Пит.: Де це було?

Від.: У 29–му році, в Києві. Так звався: вечірній робочий університет, бо в першу чергу з заводів брали. Я приніс довідку, що я роблю в заводі й в першу чергу таких брали. І я поступив на вечірній університет. Бачите, скільки енергії в мене тоді було. Вісім годин тяжка праця, я вперед робив у казановому цеху, де клепають казани, вручну клепають, молотом. Але тому, що при НЕПу ми мали коровку, пацюків годували, так що сало було й м´ясо. Ми їли добре. Двадцять девятий рік я пішов учитися, 29–ий, 31–ий, 32–ий до 33–го року. Це ще мені остався рік закінчити, та не вдалося. У 32–му році, напочатку, в нашому заводі дають паспорта. І я роблю тут у заводі, документ у мене є, нічого мені. Коли я дивлюся на дошці оголошення: Паспортна комісія кінчає роботу в цьому заводі, а на тому заводі 2.370 людей працює, хто не дістав пашпорт, прошу звернутись в таку–то кімнату.

Я іду туди, не підозрівав.

—Що, ви не дістали паспорта? Прийдете завтра.

Приходжу: — Ви звільнені. Ідіть там дістати справку, документи. Здавайте інструмент. І все.

А б мене там була *girlfriend.* —Чого ти тут ходиш?

Кажу: —Мене звільнили.

—Чого?

—Не знаю —а вона там робить, проїздні квитки видає для робітників.

Вискочила, каже: —Не журися, я зроблю тобі щось.

На другий день я приходужу, дають мені справку; я даю справку, що я здав інстурменти. Мені дали справку: такий–то, такий–то робив як слюсаря від такого до такого. І більше нічого. А за що звільнений, не написали. Це зробила моя *girlfriend.* Ну, що ж? Куди тепер іти? Картку на харчі забрали. Тепер я навіть не можу фунт того хліба нещасного взяти. А комерційний хліб був три карбованця фунт, то цих карбованців, де ти найдеш? Іду, опустив голову, думаю: — Що робити? А моя *girlfriend* каже: — Не журися, ти пашпорт дістанеш, я зроблю тобі.—

І дійсно, вона зробила. Її чоловік працював на периферії, то там знайомство мав з одним, а той був в пашпортовій комісії. Вона дає мені адресу —йди туди. І 250 рублів коштувало мені купити пашпорт нелегально. Це було пізніше. Але йду й думю: —Де ж я? Куди ж я піду?

Порадили мені піти на периферію, там спиртовий завод. Іду я туди, а подорозі те село, де мати вмерла. Зайшов я на гріб, постояв коло мами. Думаю: — Куди ж мені йти. Так щось каже: —Іди туди.

А там недалеко той завод, я й прийшов. Прийшов я туди, коли зустрічаю шкільного товариша, як у гімназії був, то там вчилися, Філіпчук прізвище: — Що ти тут робиш?

— Думаю працю найду.

— То добре. Я поговорю зараз із механіком і тебе візьмуть.

А я вже інтерв´ю мав з інженером. Той подивився: — Де ви робили?

Все. — Приходьте завтра на працю. Я іду на спиртовий завод. Роблю там. Якраз вставили новий дізель для ґазового департаменту, там, де будуть робити зельтерську воду, бо там випаровування від бродження спирту використовують на зельтерську воду. Добавляють якісь хемікали й тоді запаковують зельтерську воду.

Я поробив там місяць. А тоді підходе до мене один, він очолює *maintenance department*, каже: — Я чув, бо я ж там писав, де я робив і в якості кого, що ви робили *maintenance.* Чи ви не могли б, треба від заводу спиртового провести до відкормочного пункту 700 метрів, а відкормочий пункт, де худобу беруть від селян, задаром беруть, там біля, більше 2.000 худоби було. Чим же вони її годували? Спиртовий завод із браг виганяє, вижене все тісто, то вже барда зветься. Простолюддя називає — брага. А то не є брага, брага та, що ще не вигнана, барда зветься. І той за плотом завода, там великий такий крам, сидить чоловік, вікрутить кран і пускає ту барду для дітей, а першу чергу для відгодовочного того пункту. Я заанґажовався добровільно на ту працю. То є підрядна праця, я не по годинах роблю. Бо ми з цим, що очолює *maintenance* в заводі, його прізвище, здається, Загорулько, і він каже: — Я не можу робити, бо я в заводі відповідальний. А ти будеш робити, ти наймеш хлопця, одного чи два, скільки тобі треба буде. Роби, підготовляй *pipe*–и, бо їх треба окрім цього обрубати, а потім загортувати, на фланци зняти, щоб тоді барда йшла просто до худоби в ясла. Ну, й це ми домовилися, розрахували, що це дуже добра, вигідна.

Пит.: Це було в 32–му році?

Від.: У 33–му. В 33–му році в серпні мене вигнали з завода й пішов туди.

Пит.: А Ви жили в Києві?

Від.: Тоді вже, як мене вигнали з завода, поки я робив, то я мав помешкання в Києві, бо мені до школи треба ввечорі. А як те, то я поїхав на периферію, там батькова хата. Там в тому заводі, де брага виливається, то день й ніч завод робить.

Пит.: Скільки кілограмів хліба вони давали робітникам?

Від.: Робітникам давали фунт на день, то по літері „А." Тепер, тут, де барда виливається, то в першу чергу, то як гроби, такі *box*–и на колесах і волами возили ту брагу туди. Наливають, а там виливають. Але воно день і ніч іде, іде в запосові. Тут рядом такі великі запасові ями, величезні такі ями, як дві хати моїх. Так, що, як не забирають для худоби й не забирають люди уночі, то воно туди йде. Туди людство приходило, голодні, приходили їсти брагу під час голоду. То вже узнала околиця, то вже, може, по 50 миль пішки проходили.

Пит.: Селяни?

Від.: Селяни голодні й пили ту брагу. І ще так: як прийде таке, що ще на ногах тримаються, то воно зачепить ото чи якоюсь *box*–ою або щось візьме. Бо оце яма, це позем, а яма глибока, і отак, може, метер, може трохи менше, від кінця брага та. То він так не дістане. Деякий то рукою дістане й п´є. А дехто мотузку візьме й глечика або щось таке зачепить. Ну, а таке, що вже розум згубило, на ногах не тримається, нагнеться — думає, що рукою зачерпне, та — футь туди й вже не встане більше. Я йду на працю, я ходив на ту працю рано, в цей час пожежня команда того заводу, віз такий довгий, і так кладуть ті трупи. Виймають пачком, як вже впав у брагу, виймають на землю. То щодня з тієї ями від шісти до 12–ти трупів. Ото щодня я бачив. Люди вже звикли. Лежить чоловік — лежить. Так і я звик до цього.

Зустріч я там, на тому відкормочному пункті, чоловік — лежить, лежить, встане — походить. — Ви, будете тут проводку робити?

Думаю: — Хто ж він такий? — Я не чіпаю, бо то, знаєте, така ситуацію там була: бувши глуха — менше гріха. Бо ж тут ті, що дивляться за тобою. Я взяв селянина одного, такого, що в ковальні працював, бо мені треба, щоб він молотом управляв добре. І почав робити. А той посидить, полежить, все каже: — Это тяжёлая робота.

А тоді приходить за кілька днів, а то все більше лежить і там такий хлібочок, я там інстурмент клав, він там собі зробив таку як постіль, соломки наклав. Ну, нарешті: —Я вам буду, може, помогать.

То вже як я позакінчував, кінці пообрубував у *pipe*–ах і почав бортувати, нагрівати пайпи. —Я вам буду помагати. Я вам буду горно дути.

—Хто ж ви такий?

— „Я: Браницький."

—О, Браницький то видатна родина на Україні. — Так, там були такі графи Браницькі. Він інтелігентиний чоловік такий. Що ж він робив? Він каже: — „Я пришёл сюда на отдых. Я сторожом тут жив. Меня сюда наш директор прислал.—

А директор того відкормочного пункту, видно, або бувший поміщик або в поміщиків робив, бо інтелігентна людина, культурна, освічена. Його помешкання і контора на станції, то одна миля. І там коні його виїздні. Приїжджає: — „Здраствуйте, это вы нам здесь будете бардопровод проводить?

Кажу: —Так.

— „Хорошо, очень приятно."

Привітався так зі мною рукою. Тоді: ——Браницкий (не сказав „товарищ"), ну, как ты живёшь?" — Думаю, чи з ним на „ти"?

Цей Браніцький відходить, відходить, вже ліпше, вже починає говорити, а то не говорив. А тоді мені сказав; —Я вам скажу, яку я працю мав. Мене послали збирати мертвих дітей. І мені платили три карбованця за одну дутину.— І він мав такий великий мішок —один, два, чи троє. І така двуколка і на двуколку і „в указанное место," де їх звозити. По місті, по Києву, по Києву звозив. Ну, й він возив.

—Найтяжче було мені їх не в мішок покласти, везти туди. Ну тяжко, коли я там ворота відкриваю —а там, то такий склад колись був на машини, сільско–господарські машини — локомобілі, парові машини різні, то воно велике таке, й там є підлога дерев´яна і ворота такі й туди звозили дітей.

Пит.: Чи то був МТС?

Від.: Ні, то не був МТС. То було в самому Києві. То в старі часи склад був сільсько–господарський однієї компанії. Тепер, що там було. Туди звозили дітей. І от, каже, як я відкрию ворота, щоб мішок викинути, тих дітей, то там є такі, що лазять по воротах, по стінах лазять і кричать: —Дядю, я ще живий, я ще живий, я живий. — І то там сотки, там не 10, а може й тисячі тих дітей. А вночі забирають їх деінде, закопують їх. А сюди звозять, цілий день він звозить. І оце: —Дядя, я ще живий, візьміть мене за ручку, а та дитина вже рачки лазить. І оце на нього вплинуло, що він попав у божевільний дім. А там по три карбованця від дитини, то часом бувало, що він заробляв по 20, 30 рублів. І ця людина ось коло мене лежить і робить. Щодня я бачив, що виймають і везуть. Я сам думав, що збожеволію. Але подумав: —Не тримай в себе, забудь про це, забудь. — І я так там робив чотири з половиною місяця.

Приходить одного разу до мене той самий компанйон і каже: —Ти знаєш, що сталося?

—Що сталося?

—Я ж в завод не ходжу.

А там таке: там ті робітнки в заводі, що в спиртовому заводі роблять, то вони час від часу, там же тісто є, з того тіста женуть спирт, то просять директора: —Директоре, випишіть тіста —там 10 фунтів чи що. Крім того, що вони дістають по фунту на день хліба, то вона спече щось з того тіста. І от там робить, я один раз бачив його, мій приятель повів мене показати ввесь завод, то такий великий чоловік худощавий, широкоплечий, але —шкіра та кістки. І він там був найголівніший *Heitzer*, бо треба нагодувати три казана, все підкидати вугілля, три великих казана. Йому підвозять вугілля, а він тільки лопатою кидає, бо треба, щоб вони пару дали. А директор там був Вінер —прізвище. Ходив в таких галіфе ще як військовий. Прийшов той директор з *Heitzer*–ні, а він каже: —Директор, випишіть мені тіста. Він же всім виписував, може й йому колись виписував. А цей каже: —Бо діти голодні.

Був там другий коло них недалеко, не *Heitzer*, а робітник такий, що вугілля підвозить. Він вийняв пістоль: бац, бац, відкрив —і в піч. І гукнув тоді: —Механік, дай *Heitzer*–а.

То зараз дали другого *Heitzer*–а. Той *Heitzer* прийшов, взяв та й хотів його, а він так показує на димар, там великий такий димар, ще за старих часів мурований, та каже: — Бачиш огоньок, молися за нього.

Отак я там перебув такий тяжкий час голоду. І пізніше мені там було не зле. А знаєте, чому не зле. Український нарід — його ніхто не поборить. Він здібний ще на те, щоб вийти з тяжкого становища. І тому так — у цьому відкормочному пункті робили побільшості ті, що в селі повигнані з хат. І вони там жили тихенько. Урядові було не зле, бо вони гарно працювали, вони звикли працювати коло худоби. Там було 2300 голів худоби. Ту ходобу приганяли й там приїжджали агенти, закуповували для їдалень, для різних організацій. Продавали вони живою вагою. От прийшов агент, показує документи, вибирає він сам корову, ставлять на вагу: — Ага, така вага. —

Тепер той, що завідує хлівами, каже: — Іди й плати гроші. Як прийдеш з контори вже з рахунком, що ти виплатив, я тобі дам. — І сам ріже худобу.

Поки той пішов, то він вже шкіру зняв. То шкіру як знімають, то пахву в ясла, хвоста в ясла, клуби в ясла, губи ні, бо голову треба віддати. То він накидає повні ясла. То як місяць поробив, то мені вже й м´ясця попадало. І він так розділяє: то тому, то тому.

Пит.: Це вже було після голоду?

Від.: Це в самий голод, самий розгар голоду. А там робітники, стільки худоби, все почистили, то там для робітників, будують. Дивлюсь, що то будують. Я думав, що то землю копають, яму копають. Там технік, українець такий, молодий такий, років 25. Я кажу: — Скажи, що це ти будуєш?

А він каже: — Палату.

Яму копають, землю вивозять руками — тачками, багато часу. Такою площиною приблизно, як дві наші хати. Ну будують і поволі так будують, ставлять слупи, такий гарний матеріял привозять все. Що ж оказується? А то землянку будують. Ото вам. А совєти, як прийшли, то я до гімназії ішов пішки, то їде броневик, броніровані вагони й там гармати й кулемети виставелні. Написано „Гром." Броневик „Гром" називався. А там написано „Война дворцам, мир — хижинам." От я думаю, бачте, і кажу тому технікові: то ти палату будуєш. Кажу: — А ти знаєш, я колись бачив, більшовики їхали з броневиком і що було написано? Він каже: — Ні, я тоді ще на світі не був.

Я кажу: — „Война дворцам и мир хижинам." Ото ви, значить, хижину будуєте.

Він каже: — Мовчіть, мовчіть.

А це таке, як у нас робили, щоб ховати бараболю, буряки, такі погреби. І там ліжка поставлені й люди живуть.

Тепер, як я там вже закінчував, мені треба було міру взяти, *ріре*–и гнути вже в хліві, як вони йдуть там нагору, а нагорі стоїть там такий бак дерев´яний і барда туди ллється. А звідти вже тече в кормушки. І то як пустять, воно тече, худоба так п´є. Тільки солома і барда — й худоба поправляється. І зайшов я в свинний відділ, там і свині є і для свиней клітки, а в них солома. А в одній з кліток так коло дверей солома, а в соломі — діти. А вона так: цитьте, цитьте. Я кажу: — Не бійтеся, я тут — кажу, — бардопровод роблю. А дітей було не менше п´ятеро, а може шестеро. А діти, як пацючки бідні в тій соломці, вилізуть — дивляться. І дивлюся він у хліві, такий великий, ніколи не забуду. Кажу: — Як ваше прізвище?

— Сидорчук.

Я кажу: — Не бійтеся, я роблю бардопровод, не думайте, що вас вижену. Ви боїтеся, що з цього хліва виженуть. А вони сидять так, а старшому, може, було років сім. Проходить якийсь час, вже перед Другою світовою війною, я їду там, коли дивлюся — я пізнав ту дівчинку. А вона їде з тієї школи, де колись гімназія була. Вона їде до цієї станції. Чи ти не є Сидорчук? А вона почервоніла; так, може, їй тоді було 15, 16. Я знаю, я там робив бардопровод. Вона каже: — О, я знаю — а сама червоніє, червоніє.

— Не бійся. Слухай, дитино моя, чи ви ще там живете, де я бачив вас у соломі?

— Ні, батько прибудував там коло хліва велику кімнату. — І так дивиться на мене, тоді вже така рада.

А я кажу: — Я не забув вас. Як вам тепер живеться?

— О, ми маєм город, корову маєм.

Так українці жили. То мій самий такий час голоду.

Пит.: Як той голод скінчився?

Від.: Поступово, поступово стали більше продавати комерційний хліб — раз. І більше хліба стали робітникам давати. Тепер, всі ті робітнки діставали городи. Вони вже в 34–му році посадили свій город. Тієї худоби не дозволялося доїти, але там багато жінок робило, вони доїли. У них отак молока було.

Голос іншої особи: На чорно.

Від.: Так, на чорно. Оце як люди приноровлюються.

Я закінчив ту працю. Тепер так я думаю: —Воно від завода йде одна *ріре*–а, потім там дві *ріре*–и великі розходяться, бо там два хліва. — Отже, поставили тут два вінтіля. Зразу не можна в два помпувати, та сила не дасть. То я написав правила користування бардопроводом. Перше —коли він іде, або по телефону дзвонить механік: відкривай помпу в бардопроводі. Коло самого заводу є також два вентилі. Один вентиль до самого бардопроводу, а другий —туди, де продають всім, виливають всім. Бардопровод відкрив вентиль —каже телефон. Він пускає, барда іде. Тут він мусить відкрити один із цих вентилів, іде барда сюди. Тепер, як тут повно, він це правило друге: як хлів перший повний, хлів перший не закривається, а йдеться відкривається другий хлів. А потім закривається перший. Так що барда, як він відкрив, іде вперед на два, а потім те закриє, іде туди. Що ж він зробив, бідака? Взяв і цей вентиль відкрив, наповнив, пішов другий відкривати. А поки він дійде до другого, це так як звідси до другої вулиці, а велика помпа пхає туди, де вони дінуться? Ось де слабе місце тріснула. *Ріре*–а так і тріснула упоперек. Бо вироби радянських *ріре* погано прокатуються, кусок заліза розпалюється і прокатується, ще тоді воно тут зліплюється, зварюється. А то дуже неякісне; так що коли я бортував, то вони на тому шві тріскаються. То я ще мусив там лютувати. Ще добавня праця була. Але добре, що я знаю, що з тим робити. А то половину *ріре* треба було б викинути, зовсім викинути. Ну, й коли то воно тріснуло, приходять до мене, бо я адресу оставив. Ну, я думаю: —Сибір мені, Сибір. Саботаж пришиють мені. Як попаде до поліції, мужичок поліцай в в´язниці. Ну, думаю: — Що робити? Зразу директор прийшов, прийшов той, що відкривав, і йще секретар.

Я кажу: —*Як то ти відкривав?*

—*Як? Я* взяв відкрив, наповнив повно, пішов туди.

Він не мав права відкривати. Він повинен там закрити. Думаю: —Це чоловік пострадає.

Я кажу: —З директором сіли, ви рішайте, що з ним робити. Для мене цього досить. В мене вже є свідчення, що він неправильно зробив.

— Ну, то ви новий зробіть, усе поставте. Так я і зробив. Вони відкопали, закопали, бо то треба, щоб в землі не менше метра, зимою, щоб воно не замерзало. Ну, зробили то, на тім закінчилося, й не знаю, як воно з ним закінчилося.

Тепер я вам додам, чого голод і де ж той хліб, де ж СРСР дівало той хліб. Воно переганяло на спирт. Все збіжжя, крім посіву й крім харчування, все ішло на те. Станції були переповнені ячмінем і житом. Під відкритим небом були великі гори того, просто так на землю насипано й брезентом й накрито. І охорона була. А так само всі помешкання заводські, все було заповнено, це туди везли вагонами просто. До того завода, де я оце розказую, Мироцький завод, так зветься Мироцький спиртовий завод, село Мироцьке там — то туди провели від станції колею, щоб туди вагонами, просто цілими вагонами збіжжя туди запихали.

Тепер, після тієї праці мені порадили другий завод, що там буде праця. Біля міста Фастова є місто Триліси — там спиртовий завод. Там був завод, який гнав спирт лише з малясу. В цукрових заводах варять буряки й маляс остається. Там є багато цукру, такий відход. Така рідина як дьоготь. І цей завод у Трилісих робив на малясі. Недалеко завод цукровий був, то вони привозили той маляс туди й вони гонили з малясу. В 33–му, під час голоду, вони не вживали малясу, а туди возили збіжжя. І той завод, що гонив з малясу, тепер гонив із збіжжя — з ячменю і жита. Якраз як я туди приїхав, нас туди поїхало шестеро осіб розбивати цистерни. Бо там були цистерни, що наповнювалися малясом. То їх треба було розбивати, це такі високі, вищі як ця хата, цистерни. От як, знаєте, в Америці, збіжжя в таких цистернах. Я поїхав туди. І там зустрів одного, який вчився зі мною. Він закінчив університет, а я не закінчив, тому що в мене праця і друга ще причина: в 33–му році мені дали таку анкету —75 питань. Хто ваш батько був і інше. І там є такі графи, що я не міг заповнити: хто з вашої родини є закордоном, і хто з вашої родини був у українському війську? Але в мене таке прізвище, що в школі й всі

професори мене шанували. І там є завідувач канцелярії — Овод. Кожного семестра треба заповнити матрикул. Я іду заповнити матрикул і заплатити, маленькі гроші треба було заплатити. Я іду. А він так зустрів мене та каже: —Ви дістали?

І вийшов він у коридор. А я пішов, своє зробив, виходжу, він чекає на мене в коридорі: —Якщо в вас є такі питання в тій анкеті, то раджу вам не заповнювати, а щоб не заповнювати, то ви опустіть університет. Хоч вам тут осталося мало, але опустіть університет, бо то дуже важна анкета.

Я так і зробив. Одне те, а друге — як же, як я вже не живу, я не можу жити в Києві, як же я буду ходити. Наука моя скінчилася.

Тепер, що ж тут, у Трилісі? В Трилісі я побачив, що цей завод переходить на збіжжя. Проводять тут вітку від Фастова аж до того заводу, щоб туди зерно пхати. Це в 33–му році. Мене там одна паннунця зустріла й каже, що, а цей, що зі мною вчився, знає, що я вчився і що мав групу театральну, вистави робив, бо він був у моїй бригаді. Тоді в вищих школах вчили бригадно. Ось є сильніші студенти й слабіші. До одного сильнішого дають слабіших. В мене було їх шість. І оце один єврей, я його зустрів на тому заводі. Він там завідував профспілкою. І каже: —Оставайся, я тобі поможу.

Я кажу: —Як же я останусь? Я пробув цей тиждень, ночуємо в червоному кутку на підлозі, ні матраца, нема нічого. Харчі дуже погані. Якби мені дали якусь посаду, то стало б ліпше, але я працював там у заводі, то тоді йнша справа, я тоді можу вашу групу провадити.

— Ні, проводь, а я тобі поможу.

Я почекав, почекав, а то така праця розбивати цистерни небезпечна, можна впасти; ще калікою зробишся, думаю. Отак мене голодова афера обдарувала на такій праці. Мені більше помогла моя *girlfriend*, знайшла одного знайомого, правда я заплатив 250 долярів і дали пашпорт на один рік.

Тоді я знову вернувся в Київ на фабрику. Така організація була — „Укрстройпуть" — будувальний трест такий, що будував різні станції, різні споруди й дома. Велика оргнізація, і там була механічна майстерня, я туди всунувся, я там працював. Пізніше мені запропонували, бо там директором тієї майстерні був такий, що так само вчився в тому університеті, тільки він на будівельному факультеті, а я на мехнаічному. То він каже: — О, то ми разом вчилися.

Він мені запропонував прийняти посаду технічного норміровщика —ТНП —це той, що розцінку робить. То дуже тендітна(?) й небезпечна праця. Був кілька років в ТНП. А потім, я три пережив директора, а третій прийшов молодий такий, 19–ти років, який на продукції десятником був, підганяв тих робітників, що пісок давали. А тут прийшов у майстерню —директором —і зразу: —Ти мене мусиш увести в курс.

Прошу кажу: —Оце, оце. — Я його вводив.

Там така система — щомісяця треба звіт технічний здати: скільки робітників, скільки продукції, скільки матеріялу. І то зробити на великому такому листку. Немає форми, мусиш сам пографувати. То я мусив в неурочний час оставатися і робити. А мені не платили за це гроші. Роблю. А він каже: — „Ты должен меня научить."

—Навчить, то йди в школу. Немає часу, коли ж я буду вас учити?

Він пішов до голівної управи, до директора треста й сказав, що я не ввожу в курс справ. Я його іґнорую, дискриміную. Ну, й мене судили. Суд продукційний був. Між іншим, два суда я переніс там, в Радянському Союзі. Один суд —це продукційний був. І всі 100 процентів: всі робітнки, контора, бухгальтери, всі казали, що неправий той Заєримахер. А механік, там був гараж, механік партійний, сказав тій комісії: — „Заберите того дурака, он ничего не понимает."

Прийшов у гараж, а там безпритульні —учні, значить, дивиться, що тече: зимою випускають з радіяторів воду.

— „Что єто течёт?"

А той хлопчик каже: —То бензин.

Він тоді кричить до механіка: — „Механик, Панасюк, у тебя бензин течёт, куда ты смотришь?!

Тоді словом його поганим погнав. То цей механік каже: — „Заберите его, он дурак, он не понимает." Воду випускаю з радіятора, а його „мальчик" 13–тилітній спровокував, що то ґазолін, і він вже кричить на всю майстерню.

Пит.: В якому році це було?

Від.: Це суд мене судив у 38–му році.

Пит.: Це вже після голоду. На цьому я вже кінчаю. Дуже Вам дякую за свідчення.

Eugenia Dallas (nee Sakevych), b. ca. 1925 near Odessa and grew up in Pervomais'k (district center, Mykolaiv region). Narrator's parents were arrested, and narrator lived in an exceptionally good orphanage, probably one for selecting future cadres, during the famine in Kiev: "There were so many, many children there! There were hundreds and hundreds of us... Their parents were arrested or died from hunger." Narrator recalls long lines for commercial bread. "My childhood was my sister, brothers dying, and my family disappearing."

Question: Please state your name.

Answer: Eugenia Dallas.

Q: Where were you born?

A: I was born near Odessa — I don't even know exactly where I was born. Because my parents, when everything was taken away from them — the land and the house — we lived in the country, we were country people. And they were very hard working people, and this way they accumulated something. And so they moved to Pervomais'k, a little town, (if I say it right). I don't know how old I was. A very little girl.

Q: When were you born?

A: I was born in 1925. And that isn't for sure; my brothers think I was born in '25. One brother says '26, another brother says '25. The month, I don't know.

And then we moved with my parents. Actually, my father was arrested.

Q: What kind of work did he do?

A: He worked on a farm. My grandfather got married very late, and he was a slave, "крепостной," as they say in Russian. And so they moved to Pervomais'k, and after that my mother was arrested there. My mother was sent to Siberia too. And here is this document, saying that because I had a married sister, she took me to her. And so I stayed with her, and then she died from all this.

Another brother studied in the Kiev Academy, an art school; he was an artist, "художник," an artist. And he was sent to Siberia to an area between two lakes to help build a canal. He came back. He tried to find our parents.

After my sister died, I was put in an orphanage. Then another brother came from the Urals. He took me, and I stayed with him. And there was such hunger! Unbelievable! There was nothing.

Q: Where were you exactly?

A: At that time I was already in Kiev. From Pervomais'k my sister moved to Kiev. And that's where I stayed all these years. And then another brother came from the Urals with his wife and child. They took me. I think I stayed about two years with them. But there was such hunger! You know, they have their own family to feed and so I was really in everybody's way.

Q: Was this an orphanage or what they call a foster home?

A: No, no, it wasn't a foster home, there is no such thing as foster home there. "Безпризорный дом." It was a home for children who have no one.

And so after that brother, I stayed with an artist who came from Siberia. He took me in, but I didn't stay very long with him, because he was a political prisoner, so he couldn't stay in one city more than six months. So I went again to the orphanage.

Q: What year was this approximately?

A: That was 1936, because he returned.

Q: Okay. Going back three years to 1933 when the famine occurred, what do you remember about that? Were there a lot of people in the orphanage? Were there a lot of peasant children there?

A: There wer a lot of children there! There were so many, many children! There were hundreds and hundreds of us.

Q: And who were they mostly?

A: Most of them, children like others. Their parents were arrested or died from hunger.

Q: What did they give you to eat there?

A: I will never forget what they gave us. The first meal was like oatmeal, the second like "манная," or something. Everyday it was the same thing, some "перловая крупа" or something like that. There was no meat. There was nothing.

At one point my lungs were not very strong, and one head of this orphanage took me in. It was near Pervomais'k, near Dnipropetrovske — he took me to a hospital, to the doctor. Coming back, he stopped at his mother's. It was in a little village, probably farmers too, there was only one house there then. And this woman fed me, and he was so kind to me, you know. And it was just like a day sunshine for me.

He was soon removed, because he really cared for these children. And they didn't like him. They were just destroying people there.

Q: Did a lot of children in the orphanage die?

A: Personally, I didn't see this, but many kids were not well.

Q: Did you go to school?

A: As I said, I went to school right away. There was an orphanage in the school. I was very malnutritioned, and my lungs were anemic all the time. And that's when this head took me to the hospital. He really was a loving and caring man.

Q: Do you know if he was a Party man?

A: I don't know.

Q: Was he Ukrainian or Russian?

A: He was Ukrainian. And I think they removed him after a couple of months, because he cared too much for these kids. He was removed, because he cared to much for us small children — he understood us. After that we never had good food all the time.

I shall never forget one particular woman — she was a laundress. Naturally, it's a very hard job to wash for 300 kids as it was at that orphanage. All of a sudden, she decided to become a political activist, so she become a Communist. All of sudden, she started to introduce her way of thinking. And naturally, people got scared. And right away she started to promote herself, for her own benefit of course. So everyone became frightened, and they got her. She was in charge after awhile, but we began to worry, that we would starve. No food given to us was decent.

Q: When you went to school, what did they teach you? Do you remember?

A: Well, in this particular orphanage, they taught us physics, algebra; everything — languages, naturally, you had to learn Russian; we were also taught how to shoot. We had rifles. I think I was about 13, 14 at the time. I just couldn't shoot, everyone else was just stronger than me. I just disappeared every time, and I got punished for this — I got a minus for this and a minus for that. I just couldn't think in class. I ran away all the time from that class.

Q: Did they, when you were very young, when you went to school during the famine, for example, what did they tell you about Stalin at the time? What did they tell you about the government? Did they teach that at all? Did they have, for example, songs? Were there slogans that you had to learn, or songs that you had to learn?

A: Well, the slogans. We naturally had to learn everything about Stalin and how wonderful he is and his daughter and everything. He was a model for the nation. But that's not what we have.

I was very run down physically. And there were certain things, even later when I was in Germany, my memory started to fade. I was always undernourished; I faced terrible malnutrition. But I grew up hungry, and since my youth I always felt that I was in everybody's way. Nobody wanted me. That's how I feel about my life.

Q: Did they abuse you a lot in the orphanage.

A: I was not abused because I had certain talents. I was writing little poems, and some were printed later. I even met the poet Tychyna in Dnipropetrovs'ke. He was there on a visit. And I was even given attention from the teachers in the orphanage home. But that didn't last too long. Because these emotions were always with me, they were reflected in my poems.

Q: And you stayed in the orphanage until you were how old?

A: Fourteen. Then I went back to my brother. He had a hard time with work; he couldn't stay in one city too long. When I was in Kiev, there were lines for food.

Q: Did they let you out onto the streets, or did you have to stay inside the orphanage all the time?

A: We stayed inside the orphanage. We stayed in.

Q: Were there other children out on the streets at the time?

A: We weren't supposed to go. We didn't go out. This second orphanage was in the village. The first orphanage was in Bila Tserkva. And there I was. But it's a city, but we don't wander around anywhere. We weren't allowed.

When I was in Kiev, I don't remember the year exactly, there suddenly was bread, and lines began to form for it. Everyone could get one kilogram or so. There were many people standing in line. Lines! You have no idea —lines taking up blocks and blocks! And some of the people that I saw, I can never forget. One man, I remember, devoured a whole load of bread, and then he just fell down and died. This happened regularly, and there were so many people who were just so hungry — they just didn't known how to cope with what was going one.

Perhaps I was lucky not to see everything, but I can't remember everything. I do remember that my brother and my sister both died.

Q: Did they live in the village?

A: No, they were in Kiev.

Q: They died from hunger?

A: She was ill, and he died from hunger, I suppose. She got so upset at her parents. You know that your emotions are tied in with your health. And she was just upset, and then there was no food. He was starved, always picking up the bread crumbs. And my little nephew, who was only two years old, went to bed crying all the time. And my younger brother cried from hunger. And then his mother went and worked a couple of days and brought all kinds of food, maybe leftovers, I don't know. That's my brother's wife. And it was like a feast day for us kids.

Q: Were your teachers and the other adults in orphanage also underfed?

A: I don't know. They always looked alright to me, but as I've said, I was young girl back then, I didn't really know what was going on. I could get all upset, perturbed, disturbed, or whatever. When I was in Kiev still going to school there, there was another mother whose daughter was in the second grade at that time. Her mother came to pick her up after schools, but I knew that I never went home for some reason — I didn't know why. I suppose, I always wandered to another girl's home. And the mother of this girlfriend, picked her up, gave her a kiss, and went home. To me that was the worst thing that could be. I always cried. And then she would take her home, feed her French fries. Can you imagine what it's like to be a little kid and have nothing to eat? However, I was still privileged to be at their home at least for a couple of hours to play a bit.

Yet I survived. How, it seems a miracle to me.

Q: In the orphanage, did you have a feeling that the famine was over? Could you tell?

A: No, that was after the famine that I was in the orphanage, and we never received any meat. That was afterwards.

Q: But, you said that...

A: In the first orphanage they gave us this "манна," all kinds of oatmeal.

But even when I ended up in the orphanage again in '36, we didn't get any meat.

Q: So it felt maybe like...

A: It was the same old story.

Q: Continuous hunger.

A: Yes, it was continuous hunger. All the soups were made with a little bit of potatoes or barley, something like that. Nevertheless, it was way below what we should have been getting as growing children. We were very undernourished.

Q: Did the children speak Russian or Ukrainian amongst themselves?

A: We were taught to speak Russian — many of the teachers were Russian. My younger brother, who is older than me, speaks half–Russian, half–Ukrainian. That's how many, many people speak there. But his daughter, who is 21 years old, speaks both languages properly — she doesn't confuse the two.

Q: Do you know if any other members of your family —relatives, cousins, aunts, uncles —were still on the farm at this time?

A: None of my relatives are still on the farm. My oldest brother died not too long ago; that's the one who that in the Urals. Now I remember that he did go back to

Kam"iana Balka — that's the town that we come from — to visit some of our cousins. Some did die during the famine. We had very big families. At that time families had six, seven, eight children, and they multiply. Only two cousins remain.

Q: I don't have any more questions pertaining to the famine, but if you have something that you'd like to add, please go ahead.

A: Well, there is one thing I can say, and that's that my family, for no reason at all —was sent off to Siberia. They worked all their lives very hard, and then that happened.

I remember the episode. I remember certain things like photographs. I was underfed. And then there are certain things I don't remember.

Q: Also, we tend to suppress memories that are too painful to remember, anyway.

A: Yes. But one thing I do remember is when everything was taken away from my parents. I'm not sure, but I think my father was still with us at this time, but I do remember that my mother was there, because I was clinging to her. I remember harvesting in the fields. When the grain was being harvested, there were always some ears of wheat that were left behind. So when she went to collect these ears, I, of course, was naturally with her. To collect these pieces that are of no use to anybody because the harvest was over. Because of this, she was arrested her. She had harmed no one.

Q: What year was that?

A: I don't know. It must have been '31, because everything had already been taken away from us. That was still where we had originally lived — in Kam"iana Balka. And then I think we moved to Pervomais'k, if I am right. And after my mother disappeared, my sister moved to Kiev and took me with her.

At this time many families were wiped out. I know many people, even those here in America now, who had their families completely wiped out by the famine.

Q: What were the conditions like? Did you have enough room to sleep? Were the rooms clean?

A: Oh! We slept on straw mattresses and there were so many children that you hardly had enough room to go around your bed. There was so many children in one huge room. It was a dormitory — it was called a "сарай." There were so many kids, and there was just so much overcrowding.

Q: Would you be able to explain to me these documents a little bit more? What exactly are they?

A: Well, as I have already said, I kept them, but I can't remember how they got saved. Since the time, when I got back to the United States in '51, I had them all the time in a bank deposit box. As I have already stated, this concerns one of my brothers, Hryhorii Vasylevych Sakevych, concerning, after his arrival home from prison, his attempts to find our parents, and this is what was written to him in Russian, as you see. You see, they were arrested in Odessa at that time.

Q: And that's the last that you knew of them?

A: Pervomais'k is near Odessa.

A: Yes. I shall never forget my mother when she was arrested. She was sitting and looked at me, and she knew that she would never see her children again.

Q: And this other one?

A: This is the same. It's just copy. I thought that maybe you would like to have them.

Q: No, but thank you. There are other documents like this about other people, but these are all you have about your family.

A: If you want the originals...

Q: No, this is fine.

A: I remember certain things just like a picture. Maybe because I was so undernfed, you know; but then certain things are just like a mental block. My childhood was my sister, brothers dying, and my parents disappearing. It was just a total shock for me.

Q: Thank you very, very much.

Anatoly Bohdanovych Yuryniak, b. 1902 in Khmel'nyts'kyi. Narrator's father taught in church school. Narrator was in middle school in 1917, at which time everything switched from Russian to Ukrainian overnight. Under the Hetmanate: "True, our government was Ukrainian, but the Germans imposed their own order and the gentry returned. The peasants started to revolt again. Because land had been given them, and the Petliura government didn't take away the land that they had grabbed from the landlords." Narrator views Ukrainization policy as the Bolsheviks "playing at Ukrainianism because they needed support." The Ukrainian intelligentsia had much sympathy for Skrypnyk because "He carried out Ukrainization even in the Kuban" and "later in Voronezh region in those districts where Ukrainians live." Narrator saw Khvyl'ovyi and also admired him. On collectivization: "We, the party intelligentsia, like the Borot'bists, could at first think that something good would come of it," then came to oppose it inwardly but were afraid to speak out openly. The peasants, however, were completely demoralized: "Peasants began to butcher their livestock in order to avoid giving it to the *kolhosp.* They drank moonshine. Well, the end of the world. No one believed any good could come of it. So let's destroy, destroy, and destroy." Narrator was a student at Kiev University during the famine and recalls first learning about it from fellow students. In fall 1932, before any of them had actually seen it, they were called to a special meeting at which they were told in Russian: "I hear that there has been talk about a famine. There is no famine whatsoever! There are kulaks who are fleeing from punishment and running from the trains, yes, and of course there is some hunger there because they fear the authorities and loaf around so much that there are distortions. So they are hungry. But there is no famine whatsoever. Everybody who stays and works on the collective farms has enough to eat there!... You see kulaks running around here. They run from the train, loaf around, hide from the authorities and go hungry." Narrator goes on to describe official denial of everyday reality as famine became more and more evident. He saw starving peasants primarily because he lived on the outskirts of Kiev; the police tried hard to keep them out of the center. Narrator attributed the famine to an attempt to destroy the prosperous peasantry and drive them into industry.

Відповідь: Ім'я моє Анатолій Богданович Юриняк.
Питанная: І коли Ви народилися?
Від.: В 1902–му. В Проскурові. Я вчився потім і працював в Києві.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Мій батько був учитель. Потім він оженився на селянці і господарство мав. Ну, то знаєте, що в церковно–приходських школах учительська посада була дуже мало плачена. Давати раду собі матеріяльно з цією платнею було тяжко, то він ще так господарство таке сільське мав.

Пит.: Ну я тільки хочу знати трошки про революцію. Що Ви пам'ятаєте про революцію?

Від.: Як почалася революція — це в 17–му році — мені було тоді 15 років. Я був середньошкільником. Переворот цей більшовицький восени 17–го року зробив те, що ми майже припинили були зайняття в школі.

Але по якомусь часі, вже по кількох місяцях, можна сказати, що установилася така місцева влада тоді. І продовжували там. Продовжувалися зайняття тільки, що перейшли ми на українську мову, бо то до революції ми мали по–російському все. А тоді вже по–українському стало. Ну не дуже було це так гладенько, бо самі вчителі не знали добре української мови (сміх). Так що вони вам читали українські книжки зрідка, такі як Кобзар або що. То ми ловили помилки в своїх учителів (сміх). В тому числі і я ловив помилки. Так. Ну, а потім знаєте — переворот! Більшовиків прогнали. Значить українське військо під управлінням Петлюри прогнало більшовиків. Ну й значить в нас школа так сказати вже тоді більш менш краще зорганізувалася, бо українська влада була

петлюрівська. Так! І вона дбала все таки. Бо більшовики не дбали. Вони й не мали часу дбати — вони тільки прийшли й боролися так сказать зі залишками, з повстанцями ще, так що не було влади такої власне путящої. Ну а тоді знову прийшли більшовики після того. Значить, в 20–му році, в 19–му році. Значить власне в 18–му році більшовиків прогнали, і був гетьман. Влада установилася, але німці значить... Властиво німці мали владу. Так що уряд наш був український, але німці свої порядки наводили й поверталися поміщики. Селяни стали знову бунтуватися, аякже ж. Значить, бо їм землю дали й петлюрівська влада не відбирала землю в них, що вони позахоплювали в панів. Власне це я так вже загально кажу, бо там коло Проскурова близько поміщика не було, а трохи далі так було. І я знаю це. Ну, а вже як повалили гетьмана, українська влада ніби стала, зайняла Київ знову, під владою Петлюри, то вона теж не могла довго утриматися, бо більшовики таки нас натиснули, а вже німців не було. Німців вже прогнали, вони повтікали. Але ніякий уряд такий західний не цікавився. Ніяка держава не цікавилася, що в нас робиться на Україні. Якби підтримали були владу украніську національну, владу Петлюри, то тоді було б все гаразд. А ніхто не підтримав. Більшовики знову прийшли. Ну й я вже скінчив тоді школу, але батько помер. Одна сестра була й друга. Одна в школі була, друга ще ні. Треба було мені йти трохи щось підробляти й для родини із чогось жити. Я пішов учителювати. І вчителював аж до 30–го року, а тоді пішов в університет, бо треба було вже мати вищу освіту, а я її не мав. Я мав середню освіту, а в школі я з учительської посади став поступово завідувачем. Тоді не вживали термін „директор" а „завідувач школи." Школа вже з семи груп стала восьмигрупова а далі дев´яти і десяти. І з нас більшовицька влада — бо вона вже устаткувалася — стала вимагати вищої освіти. Що ж, ви директор і не маєте вищої освіти! Я маю під собою 16 педагогів вже, а вищої освіти не маю. Ну добре! І вони не мають переважно (сміх). Але був один, що мав стару вищу освіту царську. Ну, а так він каже: — Я мав би бути директором. Чого ви?

Але мене призначили директором і все! Ну то я пішов в 30–му році в Київський університет. І в 32–му році, я вже був на третьому курсі. Восени, 32–го року. Так! Бо ми почнемо з того з 32–го року, коли голод вже почався. Так ото осінь 1932–го року, я студент третього курсу Київського університету, який звався тоді Київським інститутом професійної освіти. Більшовики любили свої назви давати. Вони через два роки повернули назву університету. Як уряд перейшов, більшовицький уряд перейшов з Харкова до Києва, то повернули назву університету. Тільки, що він за царського часу був Університет Святого Володимира, а вони все ж таки дали Університет імени Тараса Шевченка. Вони гралися трохи в українство теж, бо їм треба було тримати владу. На курсі в нас це є на другому курсі, на третьому курсі, восени студенти мої — ті колеґи мої — кажуть нема листів з дому. Раніш, особливо ті, що вже такі старші, як я, які вчитися пішли на університет старшими, то вони листувалися з домашніми, чи там з колеґами якими–небудь і кажуть раніше приходили листи, а тепер щось немає листів. Ми тоді спитали цього свого на курсі. Так! Ну, й от ми стали шушукатися так поміж собою, що таке, що нема листів. Аж тут якраз вже один приїжджає. Їздив за харчами в село. Десь на Київщині село його було. Не знаю де точно. І він приїхав і каже тихенько: —Голод на селі!

Розумієте, влада не давала. В пресі нічого не було про голод. І газети не писали, не містили ніяк вісток про голод, так навіть розговорів тих не було. Наскільки влада тримала це під секретом. А він каже: —Голод на селі. — Так! Каже: —Їдять собак на хліб, ворони б´ють, стріляють. —

Так! Ну значить ми так стали шушукатися, щоби їх помирити. Це видно дійшло до начальства. Дійшло до спецчастини. Як ви вже може знаєте скрізь радянська влада для установ, в установах в підприємствах, в школах має своїх людей, агентів своїх, які звязені з НКВД. От. І оце називається спецчастина. Вони ведуть облік так сказати всіх благонадійних і неблагонадійних. Ведуть облік. Ну й до нього видно дійшло, що говорять про голод. І він скликав збори студентів нашого курсу. Здається, що це було не тільки нашого курсу; він скликав студентів третього і четвертого курсів, але я вже точно не пам´ятаю. Здається, що четвертий курс студентів скликав, бо на першому й на другому то були переважно робфахівці–комсомольці. То був такий народ по їхньому дуже надійний. А на нашому курсі й на четвертому було багато досить таких старших, що пішли, щоб мати отак, як я, щоб мати закінчену вищу освіту. Там же були бувші вчителі,

бухгальтери, потім земельні техніки, тощо, щоб мати вищу освіту. І він зробив збори й каже: — „Я слышу, что разговоры идут о голоде. Никакого голода нет! Это кулаки, которых отправляют на натиску–убегают с поездов, да, и конечно и там голодают потому, что они власти боятся и шляются так, значить, скрываются. Это они голодают. А никакого голода нет. Все те, кто работают на месте в колхозе, они имеют что кушать там!"

От так ми слухаєм і ніхто ж з нас на очі не бачив того, що голод. Не можем ми сказати: —Що ж ти брешеш! —тому, що ми студенти не бачили на свої очі нічого. Отже ми слухаєм і заражені, каже, заперечень нема так. Ну от він. А він накачав нас: — „Имейте ввиду, что это вот убегают кулаки. И они убегают с поезда, шляются, укрываются, скрываются от власти и голодают." — Ну що є, той студент, що приїхав зі села то казав зовсім не про тих, а що селяни голодають. А він каже: — „Никакого голода нет!" — І так в пресі ніде не було про голод нічого. Ніде ні на зборах. Все вони казали, що голоду немає.

І я не дивуюся тепер, що такий Еріо, прем'єр французського уряду, проїздив по більших містах — Москва, Київ — і каже: —Нема голоду ніякого! — Бо він нічого не бачив, і в пресі ніде ж нема нічого. Так? Тепер він на село не їздив, не їхав а проїхав в місті саме по таких голівних вулицях, на яких не допускали. А от зараз я скажу ще, що я мав квартиру не в центрі міста, а мав квартиру на Тургенівській вулиці в Києві. Тургенівська вулиця це значить так на краю, можна сказати. Це далеко досить від центру, від центральних вулиць. А одного разу я іду так раненько до університету як ще не на повний рік; я був стаціонарій, а потім вийшов на екстернат. А то був стаціонарій. Іду раненько до університету і бачу, що щось не так. Зовсім раненько я йшов. Бо може я хотів з студентами ще трохи повторити з тими, що я рано там копанію на ВУЗі мав і бачу, що так в стороні якась підвода така, значить, фура, і щось туди два чоловіки, один з них, я подивився має форму міліціонера, вкинули. Так. Я тоді так трохи прихилився, став до паркану такого, мимо якого я йшов почекати, що далі буде. Той міліціонер каже до нього до другого: — „А где же вот больше тут их? Може ещё есть?" — І цей пішов і каже: — „Да." — А він в кущах найшов голодаючого, який доходить. І от вони його тягнуть, беруть і кидають на віз такий. Чи то не віз був, а такий вантажник. На вантажник кидають. Так! А потім поїхав трошки далі. А вони мене не бачили. Бо це ще світало тільки. А я спинився, не йду, то вони мене не бачили. Далі проїжджають і знову знайшли, що в кущах знаєте, значить, доходив. І вони знову беруть, і цей стогне.

— „Он живой!" —каже один міліціонер — „може его к скорой помощи. Визвать скорую помощь?"

А другий каже: — „Ну так нет! Что там йому скорая помощь поможет? Йому кладбище нужно."

От і значить так вони поїхали. Виходить, що приходять ввечері зі села, і так як їх не пускають на центр, то вони на краю десь так спиняються. Хтось дасть, а хтось боїться дати, доходять там, а вранці їх підбирають, везуть мертвих. А одного, таки одного, як я вже вийшов на екстернат, це вже було на весні 33–го року, то я теж дуже пізно вертався зі школи вже. Я вже працював. Взяв, вийшов на екстернат і пішов на фабзауч, треба було мені. Як я був стаціонарій, то хоч поганенько, але пенсію давали. Але пенсії мене позбавили через те, що знайшли, що я „не пролетарского происхождения" —так сказали.

Не дуже я професійно так участь беру там у них, не комсомолець, то вони позбавили мене стипендії. Я пішов учителювати, бо я мав учительський стаж. Вони мене легко прийняли. І пізно зі школи якось я вертаюся. Вже так темніло також і там на Тургенівській вулиці, де я живу, тільки я ще не дійшов до своєї квартири, так просто наткнувся. Я щось задумався і не дивився так дуже наперед. Наткнувся майже. Жінка з дівчинкою, якій мабуть років вісім, девять. І я просто наткнувся над нею і простягає вона руку ця жінка до мене: —Хлібцю. Хлібцю! — Голодує вона: —Хлібця.

Зі сусідньої хати хтось відкрив вікно і жінка якась побачила й вже вийшла. Бо я нічого немаю, а вона виносить кусок хліба й цій жінці дає. А тут міліціонер якраз нагодився і накричав на цю жінку так, що в неї випав хліб той на землю, який вона взяла була від якоїсь міщанки там. І упав на замлю. А він каже: — „Ну подбери хлеб." — Все таки сержант і каже: — „что то за работа! Что то за богодельня? Хлеб тут! Какой хлеб тут! Это голодающи? Это пусти идут в колхоз работать! Это они роботать не хотят! — От так каже.

Так, а міліціонер той, який був каже: —Ну але всетаки хліб їм треба дати.

— „Ну, да! Ну так пусть берут. А ты отведи их в ночлежку.— Це такий дім для волоцюг для безпритульних, що на ніч тільки. І тут вони ту жінку з тією дівчинкою завезли туди. От вже другий факт на мої очі. Наочний факт. Ну а потім вже було так, що я із хати через вікно бачив, розумієте це. Але це 33–ій рік на весні. Бачив проходять. Особливо, як коли я так, що я раніше кінчав школу. Бувало, що одні дні то я довше, бо більше лекцій мав, а другі швидше кінчав. Приходжу так, що ще завидна додому, й от коло вікна так сиджу й бачу через вікно ідуть ледве якийсь дідусь, а потім за ним якась жінка, не знати, чи старенька, чи не старенька. Вона ледве так також іде. І вже їм бояться давати, бо тут уже крутиться все міліція ця. Для того вона крутиться, щоб не пустити їх в середину міста до центру. Щоби такий як чужоземець який–небудь чи що, щоб не бачив цього. І все проганяють їх. Так!

У нас були на курсі студенти, які кажуть: —Я не бачив голодуючих. — Бо він в центрі живе. Каже: —Що таке?

Я кажу: —Таке діло: голод!

—Та я не бачив ніколи! Хіба?

А я кажу: —Бач, що ж я буду брехати?

Він каже: —А чого не пишуть? — (Сміх.) В тім то і справа. От! От такі факти я можу подати зі свого власного досвіду в Києві. На провінцію я не виїздив. Ну але знаю вже це. Все це відомо тепер, що голод охопив село повністю. Села голодали на Україні всі.

Пит.: Чи Вам також було тяжко знайти хліб?

Від.: Ні! Я в місті, як був студентом, то ми мали тільки всього 250 грам. Карточка. Хліба. Але ми мали студентську їдальню, де за малесеньку оплату все таки ми мали обід. А коли я вже вийшов, коли я став на ектерну, екстернатом, що я тільки можу здавати, умовлятися з професором, здавати йому, здавати йому дисципліни ті чи другі будь–коли по умові. А готуяся собі вдома. Можу приходити, як маю час колись. Маю право приходити. Ну я не обов´язаний. Але як я був у стаціонарі то мусив кожного разу являтися на лекції так як у школу середню. Так! Ну то я коли вийшов на екстернат, то я вже став учителювати в фабзаучі — це школа фабричного заводського учеництва. Вона готує ніби кваліфікованих робітників. До неї ідуть ті, що мають початкову освіту вже. А там продовжуєм їм в цій школі крім таких як я, що мають, що подавали мову, літературу там то вже і технічну освіту давали їм там. І нам вже було 600 грам дали хліба все таки. Учителі фабзауча мали 400 грам тільки. А ми — нас прирівняли до робітників легкої індустрії. І ми мали 600 грам хліба. Ну нам трошки круп, трошки муки, трошки масла. Масло соняшникове, як вони кажуть —це олія. Ще це все це так мізерно, розуміється. Но жити можна було вже. Але ж на селі то зовсім ніякої допомоги не було. Ніякої! Ну і значить коли вже так скажу, я був у фабзаучі перший рік, 34–ий, що вже був урожай і можна було й селянам трохи кликати. Ну факт той, що влада й тоді не признавала, що був голод. Це все було так сказати скрито. Іменно, було, що „ті, які не хотіли працювати." О! Це їх так сказать ніби *reason.* Раз значить хто хотів працювати, то брехня абсолютна!

Колгоспники які не пішли в колгосп повтікали на Донбас на торшані розробки, та й вижили. А ті, що трималися колгоспу найбільше — ніби власне (сміх), що влада всадила, тих бідняків, то ніякої допомоги не було — то вони гинули просто. Ну да! От я такі спостереження вже на фабзаучі мав, і в 34–му році влада повернулася з Харкова в Київ, то ми тоді ділилися такими думками. Але то таємно також було. Так як скривають голод! Що вже минулося. Можна ніби і казати. Ні! Тримали все по секрету. Все в пресі було, що „голода нет." То куркулі, що їх вивозили, а вони втікали з вагонів, шлялися, і то вони голодали.

Пит.: Я маю деякі питання ще.

Від.: Так, давайте!

Пит.: Що Ви можете сказати про владу? Що студенти думали про владу під час голоду? Наприклад, про Скрипника, про Кагановича, про Сталіна? Що Ви говорили між собою? Нічого?

Від.: (Сміх.) Значить я вам скажу, що також тримали язик за зубами. Власне, як я вийшов вже на екстернат, то вже я мав пару товаришів, які могли. Не з усіми можна

було говорити. А в самому університеті ви щось скажете, а тут комсомолець, який вірить тій владі — хоч вона його й губить — а він вірить, бо він командирований!

Ми по іспиту вступали, а комсомольців у робітфак брали, а потім прямо їм без іспиту. Та вони боялися. Влада для них була свята! Так! Так! Значить, як ми тільки закінчили, то я пішов вже в 34–му році. Я дістав диплом. І вже в школу я попав у Красногорівку з фахом техніка викладати. Отам я вже міг говорити трошки. Так! Так! Ну ясно! Скажім, що Каганович не мав симпатії. Ні! В інтелігенції української ніякої! Так! А Скрипник мав! Скрипник тим, що він проводив українізацію. Він навіть на Кубані проводив українізацію. Ну потім на Вороніжчині, в тих повітах, де українці живуть. Так, що це знала інтелігенція українська й вона, розуміється, це прощала Скрипникові, що він член Політбюра і так далі. А то він іменно так старався українізувати ввесь апарат.

Між іншим! Ви знаєте що? Це просто диво, що в Києві українці становили тоді ну третину цілу людності, може трошки більше, то трохи більше було. Студентів багато було. А то євреї, поляки, росіяни, і в Києві не було один час жадної російської газети. Закрили — тільки українська була. Так це Скрипник зробив. Не на дурно ж йому прийшлося скінчити самогубством. Так! Він вічно проводив українізацію. Вічно! Ну потім я слухав нераз як цей Любченко як став головою Ради народних комісарів — так звався уряд — Рада народних комісарів — Панас Любченко, то він гарно говорив, краще говорив, як Скрипник. Бо Скрипник жив у Росії довго, то для нього українська мова була якоюсь мірою шкільна. Бо він її вивчав вже так. Але він опанував. Так що на конференціях він говорив. Він вже з нами скликав конференцію вчителів. Говорив досить добре. Ну не так, як Любченко. Любченко це ж українець з кістки. З куркульської родини (сміх), тільки пішов, пішов зразу, він був лівий соціяліст–революціонер український, а за більшовицької влади він пішов до них в 20–му році. Вони цілою групою пішли ліві українські есери, так звані боротьбісти. Пішли, влилися в КП(б)У, й вони власне той курс українізації провели. Вони зробили добре діло, хоч потім майже всі полягли. Всіх їх до одного за другим Сталін чистив. Ну а й сам Любченко мусив кінчити самогубством. Ну так! Але він, як кажуть, я не знаю, бо це ніде також ми не писалося про це. І я досі не знаю чи це дійсно так. Він виїхав зі жінкою в парк Чикулька там Голосільський ліс коло Києва. Одні кажуть, що ще й хлопця чи дівчинку він мав. Він застрілив їх, а потім себе. Так! Так! Так!

Ну й знаєте тоді скінчив самогубством і Хвильовий. Так! О! Хвильовий. Він ростом невеличкий був. Але ви знаєте як говорив, то здавалося вам, що він росте! Як трибун! Він таку шевелюру чорняву мав. Я слухав його на будинку літератури в Києві, коли він жив звичайно в Харкові, але приїздила ціла група їх в Київі на Проїздній; вони мали будинок літератури й виступали. Він виступав, потім там Шушаренко. То ніхто такого враження не робив, як Хвильовий, хоч він ростом невеличкий. Але так він говорив з такою експресією і так очі в нього грали. Ах! Хвильового шкода! Так!

Пит.: Чи Ви могли б сказати яке відношення інтелігенція мали до селян? Київська інтелігенція.

Від.: Зі селянами?

Пит.: Чи вони розуміли селяни? Що вони думали про селян?

Від.: Та бачите, інтелігенцію можна на Україні все таки вважати, що тільки ту що близько селянства, та що вийшла зі села, то що є українська інтелігенція. Та розуміла й мала спільну мову, мала з ними щось, а ті, що в місті отримували харчі і переважно то були вже польського, російського, жидівського походження — то ті були далі від села, далі від української інтелігенція, яка близько до села стояла й власне всі ці самі письменники українські за вийнятком може декого, що значить мало знали село, бо були такі там. А в більшості то вони зі сільського походження переважно.

Пит.: І що вони думали про колективізацію?

Від.: (Сміх.) Ми, партійна українська інтелігенція такі як боротьбісти, то може спочатку й думали, що щось з того добре вийде. Ну так! Інтелігенція партійна ясно вся була проти влади, ну тільки це внутрішні так би протестанти, скриті всі. Ви не могли б ж виступати публічно. Коли на село мене послали учителювати вже, це ще до університету, й тоді ще не було голоду, але я хочу сказати, що на селі не було достатньо обезпечено школи. І більшовики, вже радянська влада, так званий „культподаток" ввела. На школу, на лікарню, на дитячі будинки. І використовували для цього нас вчителів. І мене послали. А я їду разом з тим головою. Тоді ще навіть був селвиконком. Всі

реформували в райони більші трошки. То райвиконком був така місцева влада. Ну я їхав ще з головою райвиконкому партійним з Ленінграду. Револьвер вчепив тут (сміх). Так, так! Я їду, думаю. А тоді на Поділлі — це було на Поділлі я ще тоді вчителював. На Поділлі, так! На Поділлі був Орлик повстанець. Орлик. Загайчевський його справжнє прізивще — це псевдо Орлик. Він сам теж учитель. Так! Так! Так! І він мав значить яких–небудь понад сотню коло себе людей. І ті рішили з більшовиками на життя і смерть, так. І на Поділлі вони якраз проходили. Було відомо, що вони проходили в кілька місцях і повішили пару тих радянських урядовців (сміх).

І я їду з тим головою райвиконкому і дивлюся, їдемо збирати культподаток оцей. І я думаю: — Ну його зацапають. То так йому і належиться.— Та він з Ленінграду приїхав, але що мені? (Сміх) Думаю попаду ні за цапову душу (сміх). Прийшлося в одному селі бути; дивлюся, якась фура їде, й на ній два озброєних. Я думаю: — Боже милий! Оце може вони! (Сміх.) Може повстанці Орлика їдуть! Так! І значить я вже потерплю так і так, а цей ховає револьвер, а потім виймає револьвер (сміх). Не знає (сміх), як ліпше. Бо значить думка в нього сховати револьвер, що він не партійний навіть! А потім думає не повірять, та й витягає револьвер (сміх) — не знає, що з ним робити. А я також потерпаю. Коли виявляється, що це НКВДисти. Так що вже (сміх) двох НКВДистів і так далі. А тоді мені аж легше стало (сміх).

Так що то, знаєте, цікаві були речі. Або мій знайомий. Добрий знайомий, син попа. І от значить десь син цей чомусь не жив удома, й цей культподаток взяв його й наставив в своє село, й він син попа мусив казати „за советску власть" (сміх). Так! — Везіть! Везіть! Це вам то обов´язок, країна потребує хліба, а вчителі потребують там. Здавайте! Здавайте!

А ті люди (сміх) дивляться на нього: — Що з тобою є?

А він мусить. А то влада страшне робила. Голівне, що більшовики не мали ніякого пардону. Що ви не могли сказати, що ось мене серце болить, чи то моя тітка чи там що. Так ви мали все робити. Так!

Пит.: Чи багато вчителів примушували так робити?

Від.: Так, так, так! Багато, багато! Тому, що вони не мали своїх людей, а вони примушували оце так податок збирати. Примушували вчителів, бо це на школу мовляв теж. Ну а навіть пізніше — я вам скажу ще таке — така смішна історія була. Як зайняли вже Галичину, я не поїхав, бо вчителів бракувало там українізувати, колонізувати свої ці школи, що були там по своєму вже. Так я не поїхав в Галичину в 39–му році. А в 40–му році, як зайняли Бесарабію й Буковину, то я поїхав вже. Вже знав, що ті, які поїхали в 39–му році й розказували, що там все ж таки можна було жити. А крім цього, я хотів провідати трохи світу. Як там під владою капіталістичною. Я поїхав у командировку туди, й бо я мав вищу освіту, то мене зробили інспектором шкіл міста Хотина, й я мав перевіряти школи й вчителів, яких туди посилають теж. Ну то я їм все кажу, як має бути. Там були румуснькі школи, вони не знали добре української мови, вони так знали, так як кажуть, обіходно, але не знали літературно. А я їм кажу, що треба вивчити українську мову далі. Вони кажуть: —Що таке?

Вони кажуть: —Ми привикли думати, що це йде Росія.

А я кажу: —Ні, ні, ні, це Україна йде, значить. (Сміх.)

А я все таки мав підставу, як посила мене давати їм освіту. Так що це були цікаві моменти, що вони думали: —Що це таке? Більшовики?

І це вони мали виображення, що це таки Росія — а тут Україна! Ну, але я кажу: — Так, так вже, кажу, ми, значить, Українська Радянська Республіка.

Це вони не знали, що воно таке, з чим його їдять (сміх) цю Радянську Республіку!

Пит.: Я ще маю питання про Церкву. Як довго йснувала Церква там, де Ви жили.

Від.: Церква до самої колективізації, до 29–го року, ще були по–декуди. Вже священиків арештовували і так далі, але ще церкви все таки працювали. До 29–го, коли почалася колективізація скрізь вже, церкви стали руйнувати, стали збіжжя там зсипати й так далі. А в 22–му, 23–му, 24–му роках, то на Україні було навіть піднесення релігійне таке. Липківський митрополитом в Києві був. Наложенням рук єпископських, він був проголошений митрополитом, і він українізацію провадив дуже в церкві теж. Всі священики так калічили мову, але говорили вже проповіді по–українському. Я був диригентом тоді навіть в одній церкві. Я там учителював у тій школі і священик любив спів. А він знав, що я так також люблю спів. Каже: —Давайте ви будьте диригентом. — Бо там був якийсь, який втік кудись, якийсь росіянин чи що — зросійщений. То я взявся

диригувати хором, і гарно співав хор так церковний, що я підібрав охоти, то я потім і сільський ще хор загально — такий не церковний — вже а загальний хор зорганізував.

Пит.: *Я ще маю питання. Чи Ви пам'ятаєте голод 21–го року?*

Від.: Так! Він охопив тільки південь України все таки. Так, пам'ятаю, бо до нас до Проскурова прибилися кілька втікачів з Одещини. Там був голод. Одне вже, й на півдні Херсонщина, Одещина тоді так. От. А в нас тут на Поділлі, в Києвщині там більш тільки пів. Може десь також був невражай трохи, але голоду такого не було місцево. Але ті що прибилися до нас з Одещини, з Києвщини розповідали. Так і власне кажучи я тоді вже вчителював коло Проскурова, село Вишне, там двоє прибилося. То один з них такий хитрун, що пішов оголосив, що він цей бувший червоноармієць. А він певно ніколи не був тим червоноармійцем (сміх). Оголосив себе червоноармійцем і його вибрали в комнезам, головою місцевого комнезаму. І він вже вчепив револьвер. І вже то було спочатку. Я його трохи так хотів навернути до українства, а він каже: —Що там, що там українство є? Я от більш. Вже револьвер маю.

І пішов десь в сільску останову. Прийняли його в партію. Він оголосив себе, що він бувший червоноармієць. Так! Так! Ну, а знаєте, тоді перевіряли, багатьох сама партія викидала, таких деяких, а він просто жулик був. Потім я, це вже знаю це, що він брав хабарі. Значить, це голова комнезаму брав. Ще ж тоді не було колективізації, але він вчеплявся до заможного селянина, щоб той дав йому там, скажемо, там грошенят трохи, а як ні: —То я тебе в котузку.

В буцегарню значить. Но! І про це довідалася кінець кінцем влада в Києві вища, й його цапнули. Так бувшого червоноармійця (сміх).

Пит.: *Я як Вам жилося при НЕПові? Добре?*

Від.: Так! При НЕПові, порівнюючи, звичайно добре було. На селі тоді проходило чотирьохпіля. Бо за царського режину селяни не дуже спритно влаштували свої господарства. Тільки терпілка була. Четверта частина завши вакувала, не третя частина вакувала. Тільки дві полоси, дві смуги значить збіжжя було. Таке чи сяке. Так! А то третина землі вакувала, цей пропадалоч мала. А тоді вже запровадили чотирьохпіля, щоб була зміна оземини, зміна там ярових, зміна трав, травосіяння, і селяни отримали ще крім цього, де була панська. Не скрізь на Поділлі це було, що була панська, але була все таки панська земля. Розпарцелювали панську землю і ті, що мали, скажемо, тільки малесенький земельний наділ, три десятини, чотири. Чотири хтось мав, але коли родина така, яких сім, вісім осіб, то вони дістали перерізку землі. Я сам навіть, як учитель працював троху прирізував цю землю їм, коли не хватає там до норми. Норма вважалася сім, вісім гектарів. Так то селяни зажили ліпше! Податок був тільки один. Той на початку, як був воєнний комунізм, то вони брали продналог збіжжям. А тепер вже не при НЕПові не брали. Бо брали тільки грішми. Він продавав своє збіжжя і гроші давав до скарбниці, значить, до держави й можна сказати, що село зажило ліпше, як в старі часи. Маса селянська — звичайно були ті заможніші такі зовсім селяни, то від них також відрізали трохи. То вони скривилися, але маса та жила ліпше. І потім торгівля пішла приватна. Так! То вже не казали: — „Курю махорку чудную и дым пускаю в нос."

А була така приказка, значить, по–російськи вона звучить, бо її з міста принесли. Каже: — „Почему нет папирос?"

— „Вот, знаете! Нет! Нет!"

— „Удивительный вопрос, почему нет папирос?" — (Сміх.)

Бо не було їх. А потім: — „Сижу, курю махорку чудную."

—Махорка була тоді дійсно дуже популярна. Знаєте, це ті різані корінці.

— „Курю махорку чудную и дым пускаю в нос." —(сміх).

Так значить тоді торгівля пішла, що вже не тільки махорка, а таки і цигарки були вже і подібне. Можна було купити все. І матерію можна було купити на одяг. Я тоді пам'ятаю бекешу зробив таку. От думаю то досить бідувати! (Сміх.) Тому, що діставали ми гроші червінці, й вони мали ціну тоді ще. Я діставав як завідувач школи. Я мав 90 червінців. Це гроші були пристойні. Я міг собі купити добрий одяг. Учителі мали по 70, 60, а я як завідувач мав 90. Ну але в 1932–му році пішов початок кінця. Колективізація! Боже милий. Яке це було дурисвітство ця колективізація! Це страшне! Селяни стали різати худобу, щоб не давати в колгоспи. Ріжуть худобу все таки. П'ють самогонку. Ну кінець світа (сміх). Так просто. Яке то каже життя буде? Готове, чортове! Ніхто не вірив, що там щось путнє буде. І значить давай все нищити й нищити й нищити.

Пит.: Чи тоді також були приказки і прислів´я?

Від.: (Сміх.) Ну та певно, що були (сміх). Знаєте (сміх): „Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні." (Сміх.) Звичайно, не прилюдно, але були приказки. А голівне, що ви знаєте, що нам вчителям дуже було прикро бачити це безладдя. Боже Ти милий! Так! Наше становище ж також погіршилося відразу. Гроші впали в ціні. Так.

Я собі, як я учителював на селі, то я собі в доброї господині поважної мав обід. Значить, „столувався", як то кажуть. Той такий обід вона готувала мені, що я все тримався за живіт (сміх). Ну просто смачне й переїдався навіть. Борщ, як зварить такий пахучий, борщ такий, що їси його й їси. — Ну та їж ще може трошки, йще може? — І співає, як соловейко. Вже тут чую я, що треба спинитися. (Сміх.) Ну але я недовго був. Як почалася колективізація, я бачу: треба втікати зі села. Ну то вже пішов тоді до Києва вчитися.

Пит.: Чи Ви можете сказати, чому Ви думаєте був голод на Україні тоді?

Від.: Ну це звісно ж чому? Тепер нам очі відкриті. Ми знаєм чому це було.

Пит.: А тоді? Що Ви думали?

Від.: Ми тоді не здогадувалися повністю основної цілі влади московської, що просто вона, щоб зруйнувати заможнє селянство поставила собі ціль зруйнувати заможнє селянство, бо вона не вірила, що при заможньому селянстві вона зможе індустріялізацію пустити. Тому, що робітник тим тільки значиться, багато пішло в партію, в армію. Було мало ким робити цю індустріялізацію, заводи чи далі. Треба було робітника їм. Як робітника дістати й дешевого робітника? Тільки зруйнувати село! От тоді значить ясно, що він один, другий буде тягнутися за найменшу плату там буде старатися. І дійсно! Знаєте скільки в Донбас пішло? І то ті, які врятувалися. Значить та мета нам зразу не була така ясна. Що ще іменно з метою тою, що індустріялізацію не було б ким провадити, якби не зруйнували село. Бо в селі добре жилося, наприклад. Господар заможній мав собі наймита, так що той, хто не мав землі, то також добре жив там собі, як наймит. Ну, а отак зруйнували то вже. А крім цього ще й політична мета. Це еконімічна мета, а політична мета, що іменно Україну треба було їм бо тут сотки, Петлюра, ще так далі, це все самостійність! Треба було приборкати. Щоб і не думали про самостійність. На тобі самостійність радянську! Так! І не рипайся (сміх). Так, так!

Пит.: Я думаю то все, що я маю питати. Якщо Ви хочете щось додати, то прошу.

Від.: Ну, я думаю, що ми вже обговорили, так сказати, цю справу.

Anonymous female narrator, b. 1907 in Pavlysh (a large village now designated "settlement of urban type"), Onufriivka district, Kirovohrad region. Narrator's father and grandfather had 10 *desiatynas* of land, while narrator's father–in–law had 30 *desiatynas* before the revolution. Narrator recalls famine of 1921. Her village had a school and Russian Orthodox Church, the latter being closed in the mid–1920s. Narrator married in 1923. During NEP people "lived very well." Narrator's village had a *komnezam* from early 1920s. People opposed collectivization and some slaughtered sheep and pigs but not cattle and horses. Grain seizures began in 1928; narrator's family was dekulakized in 1929 and fled to Donbas in 1930. Narrator stresses that many of those who took part in various campaigns were forced to do so and that (from her point of view as a dekulakized victim of officially–inspired class warfare) there were still good people among the activists. Narrator's husband worked on the railroad, and in 1933 she went to Russia several times to obtain bread. She first saw dead bodies lying around at train stations, often having her purchases seized at the border. "In Russia they had everything in the markets." Narrator details food rations to Donbas workers. Narrator estimated that in her village perhaps less than half population died because "they took everything." Narrator saw many homeless orphans in Donbas, heard of cannibalism but had no direct knowledge of it.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Ну, скажіть в якому році Ви народилися?

Відповідь: В 1907–му.

Пит.: А де саме?

Від.: На Україні.

Пит.: Так. Чи Ви можете сказати в якому селі, в якому районі?

Від.: Павлиш, Онуфріївського району, Кіровоградська область.

Пит.: Чим займалися Ваші батьки?

Від.: Господарством займалися. На землі працювали. Так, як тут фарми. Господарство було.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до революції?

Від.: До революції мій свекор мав 30 десятин, а тато зі своїм батьком, бо то разом жили — 10 десятин. Потім, в мого свекра то цілком все забрали, все розібрали, розкуркулили, вигнали, і ми вигнані були. Ми спаслися: на Донбас поїхали. То ми жили, переживали на Донбасі.

Пит.: А скільки десятин землі мав Ваш батько після революції?

Від.: Вони не мали вже тоді після революції. До 28–го ще вони мали 10 десятин. А потім вже 29–ий рік, то вже не було — я ще була вдома, чоловік уже поїхав, бо вже в нас скотину забрали, й що було, то забрали. Уже 29–ий рік, ми вже нічого не мали й не були вдома — вивезли обоє, чи поїхали на Донбас.

Пит.: Ви ходили до школи? Так?

Від.: Я ходила до школи.

Пит.: Чи то була українська чи російська школа?

Від.: Російська школа була, бо це я за старих часів ще ходила. А вже по революції, то треба було ходити, але я не ходила. Російська школа була.

Пит.: А що Ви пам´ятаєте про голод 21–го року?

Від.: Голод 21–го року я пам´ятаю. Павлиш це коло Дніпра, по праву сторону, коло Крюкова недалеко, але ми мали голод. Я не пам´ятаю, щоб люди тоді мерли, але голодували, бо моя мама їздила в Полтаву, а в Полтаві не було голоду. Моя мама їздила за щось міняла там собі продукти. І отак лушпиння їли, й то я пам´ятаю такоє той голод. А то ніби неврожай був, але голодували, але не пам´ятаю, щоб люди мерли. Кажуть, що десь був ще гірший голод, то мерли. Це таке я пам´ятаю.

Пит.: А чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була церква. Я в 23–му році одружилася, то ще вінчалися там. Може в 25–му, може, 24–му уже почали церкву закривати. От не пам´ятаю добре це, якого року її цілком закрили, як то познімали хрести, все..

Пит.: Чи то була російська церква чи українська?

Від.: Було під російським, але відправлялася служба Божа по церковно–слов´янському.

Пит.: Чи та церква колись була автокефальна?

Від.: Не була вона автокефальна в нас, бо про автокефалію в нас не писали. То я взнала вже на еміграції про автокефальну. В нас не було. О, якийсь священик приїздив, і все кричали, що це самосвяти, але що то було, не знаю. Не можу сказати, а це було таке можливо, що це на цих, що оце автокефальна, та й казали „самосвяти." Ну, то так їх величали.

Пит.: Як Вам жилося при НЕПові?

Пит.: При НЕПові? При НЕПові дуже гарно жилося. То так надзвичайно. Усе було. Можна, що маєш, продати, можна й купити. Прекрасно. То такий час був, що єдиний, що в нашому житті. Значить, за мого життя, бо я ж, як революція була, я мала, там, 10 років. При НЕПу дуже добре було. А потім, по НЕПові, то почали, вже де воно все ділося, зникло все, що було по крамницях, хоч у нас, як село, знаєте, то багато крамниць не було, але ми в Крюків їздили, то то все позникало. І потім уже почали великі податли накладати, щоб збіжжя давали, щоб усе збіжжя давали. І то, як хто дасть збіжжя, вони знову накладуть. Людина віддасть, і до останнього, й нема чого давати, а то збіжжя. Ну, й потім це в 28–му році почалося. Дуже так натискали. А вже 29–ий рік, то в нас перше почали вивозити людей на Сибір. У 29–му році.

Пит.: А Ваш чоловік також був господар?

Від.: Так. Ми господарювали. Ми дуже любили господарство. І господар був. І ми ще трохи, як одружилися, то ми ще трохи, бо хоч і революція, але землі дали нам, то ми господарювали. Так.

Пит.: А як і коли почалася колективізація?

Від.: Колективізація в нас почалася дуже рано. І я не пам´ятаю, я тільки можу сказати, в якому році, але це була добровільна. І ці колгоспи, вони не давали ніякого державі, ніякого на їх не було, щоб вони платили щось, щоб вони давали хліб. А все за їх платили ті господарі, які не хотіли йти в колгосп. А ті колгоспники, вони дуже шикарно жили й то на показ було, що це колгосп так дуже гарно можна мати. То це перше було, я забула, чи ще при НЕПові чи коли.?

Пит.: Чи це були колгоспи чи СОЗи?

Від.: Ні, то були колгоспи, бо СОЗи пізніш почалися. Бо як почався СОЗ — це так я пам´ятаю — там ніби ліпші умовини були. Якщо я не помиляюся, але то пізніше СОЗ, бо то колгосп, просто колгоспи, добровільні були колгоспи.

Пит.: А хто були ці люди?

Від.: А, то такі активісти більше. Я пам´ятаю, там, що голова колгоспу дуже був активний, в людей забирали хліб, і оце його організація була. Такі активісти, не такі, як селяни, такі, що хочуть свого. Ті не йшли добровільно. А то такі все й бідніші, але такі, що хотіли робити, то вони все йшли до колгоспу, бо я казала, ну, як гарно, вони ж то не платять. Але то не довго було. Пізніше почали вони платити все також, і забирати в колгоспи, брати хліб і все. То недовго їм було, я не знаю скільки то, просто не можу сказати скшльки то було. Як пару років, може, було чи, може, й того не було. Але початки то дуже гарно було. А потім вже всім було.

Пит.: Перший був комнезам?

Від.: О, так. Комнезам дуже рано почався. Я ще, здається, неодружена була, як комнезам почали, й ото таке почалося, що почали молодь ганяти по вулицях і в комнезам оце збиратися. То це дуже рано почалося.

Пит.: А хто належав до комнезаму?

Від.: Хто належав? Біднота. Ніби бідні такі, все бідні. Може хтось, якийсь з людей, з таких, та хотів, щоб та тільки, що то все таки ніби біднота. До комнезаму то належали бідні.

Пит.: А коли почали комсомол?

Від.: Комсомол? Я також не можу сказати, коли. Я знаю, що мій синок, то це були жовтенята, а тоді — піонери. Здається, піонери, що він у школу, як ходив, то він не міг ніде поїхати з дітьми, бо він не малежав до піонерів, а я йому казала: — Чого ти не належиш, Льоня? — Це цей син, що священиком зараз. — Чого ти не належиш? І поїхав би з дітьми.

А він каже: — Як я піду, а тоді мене будуть викидати, я краще не буду йти.

Так і не був ніколи. А це, ну скільки йому було? Він у п´ятій клясі був, четвертій вже. Я просто не можу сказати, в якім році то вже почався комсомол. Я думаю, що син мій про це б знав би, але я, бачите, я, там, не дуже знаю. Воно мені таке було, що я не дуже цікавилася, і не то що не цікавилася, бо воно не було нам відоме, що то комсомол, бо то таке було ніби для нас таке страшне ніби, що то комсомол. Але в якім році, я не можу сказати.

Пит.: А хто були активісти? Чиї сини вони були?

Від.: Активісти, переважно, переважно з бідних були, але не можна сказати, що всі бідні були такі. *Yeah*, були такі бідні, я знаю, що з голоду вмер зі своєю донечкою — в нас у городі він закопаний. То такий бідний був, і він червоний партизан був іще, але він ніколи не пішов до людей, щоб ото, як грабили хліб, ніколи. Були такі й бідні, що не дуже так бралися до того. А то такі все були бідні, але були такі, що й дуже жорстоко ставилися до людей, до цих, які мали що–небудь, хоч заможні які були. Більше біднота. Більше з бідних.

Так, бачите, я ясно не можу сказати, які роки були, не можу просто, бо це не записано так, як читаєш, то вже записували люди ті роки, а я ніколи не записувала, я не можу роки сказати, які то були, але до комнезаму то все такі йшли бідні, біднота. Хоч, можливо, що там якісь інші були, але більшість там було з бідноти.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Спротивлялися. Не хотіли йти. Мій чоловік так не хотів колгоспу. Було, коні забрали одного разу, то він пішов та повідв´язував. Не тільки він, а ще й другі. А вони ж коні тоді поприбігали додому всі. Якийсь період удома були. Не йшли забирати. А потім же знову забрали. То спротивлялися люди. Але, знаєте, у міру. Не так, що спротивлялися, якби прийшли. Ні, ти мусиш, або, як прийшли забирати. Що людина може зробити? Забирають і все. Не будеш ані битися, ані що. Забирають. А так, поки можливість була, то спротивлялися, бо це ще були 28–ий, 29–ий роки, й тоді ще 30–ий рік, ми вже були вдома. А це 29–ий рік. І то в 29–му в нас уже все забрали: й корови, й коні, і так далі.

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати?

Від.: Прошу?

Пит.: Чи люди різали худобу, щоб не дати до колгоспу?

Від.: Ви знаєте, що ні. Це тільки хіба, як вівці в кого є, то це вівці різали, а щоб зарізали скотину — корову, чи щось — ні. У нас не було такого, не пам´ятаю. А вівці, то так. Я пам´ятаю, один був заможній такий — його вивезли — то в нього вівці були, то він просто різав для своєї родини, отак їсти.

Пит.: А чи цей спротив дійшов до повстання? Десь? Чи Ви чули, чи Ви бачили?

Від.: Повстання? Я не пам´ятаю, щоб тоді, як ми були, щоб повстання було в нас, де я жила, то не було. Може, де було, я не знаю. Це вже повстання, здається, пізніше було. Я не знаю, не знаю, не можу сказати.

Пит.: А коли почалися хлібозаготівки?

Від.: Найгірше почалося зараз після НЕПу. Після НЕПу то брали, я ж кажу, один раз забрали, другий раз наклали — забрали й третій раз. Такі були, що вони навіть вишукували в своєму господарстві з чого гроші б зробити та заплатити, було й таке. Але вже до останнього, що вже людина нічого не мала. То це після НЕПу. Найгірше після НЕПу почалося.

Пит.: А як відбувалися ці хлібозаготівлі?

Від.: Як вони відбувалися? Приходе душ — це я пам´ятаю — 17–ро. І там такі: активісти, є такі люди, що проти того, щоб брали хліб, і всякі, всякого роду. І тоді обшукують, де хліб. У нас не було, тоді якраз рік такий був, що град вибив ввесь хліб. Це приблизно 28–ий рік був. А може то 29–ий був. Ну, ви бачите, навіть цього я забулася, якого року було. Двадцять восьмий, мені здається, в якому то найгірше було. То це приходять і дивляться, що то найгірше було. То це приходять і дивляться, і то в закормі, де було то — то залазять і там десь бачать, що немає, навіть соломи немає, то якийсь: — Люди добрі, та ви подивіться, що й соломи немає, то з чого в них хліб буде, зерно де буде?

Але однак шукали, шукали в закормах нема, то йшли в другий сарай, як є, чи там де це все, дивилися, але тоді ще не було так. Наприклад, у нас не копали так, як у

других, іще. Пізніше вже почали копати, почали стіни розвалювати, шукати зерно, все. Ну, то це, я думаю, що це 28–ий рік найгірший був.

Пит.: А яку частину врожаю брала держава тоді?

Від.: Яку частину? Вони все забирали. Вони все забирали. То вже, як почалося після НЕПу, то це все, не то що там частину. Я вам хочу сказати: була дитина маленька й лежала — то були в нас колиски такі, що підвішувалися, і дитинка лежала. І мама хотіла заховати гороху вузлик, і під дитинку. Дитинку перекладали десь, а те все забирали, і там шукали. То неймовірно було. То жах один був. Це все таке було: вони не то що накладали там, скільки давати, а то все забирали. Тоді від тих пір почалося таке. Страшне.

Пит.: А чи Ви самі були репресовані?

Від.: Ну, так, ми були репресовані, тому що ми належали до розкуркулених, значить, розкуркулювали нас. І так як ми виїхали в Донбас, то ми ніде не мали права голосу. Але працював, якусь працю якось там мав чоловік. Отак перебивалися. Часом, як заявлять, що це розкуркулений, то тоді не дадуть праці. То переходив в друге. Тоді ще якось так було, що переживали трохи.

Пит.: Коли Ви були розкуркулені?

Від.: У 29–му році.

Пит.: А як це відбувалося?

Від.: Значить, чоловік виїхав уперед, а потім я пізніше, бо ми були на листі, на тій, що вивозять до Сибіру. Бо вули люди такі, що могли сказати. І коли чоловік уже виїхав, то при мені забрали корову й телицю, в нас були, й коні забрали, а ще свиня була, то просто аж як то. То я свиню віддала мамі, ніби продала, то тоді й в мами — бо то ж усі свої — все забрали, не тільки в нас. Усе забрали, все.

Ну, я поїхала до чоловіка, потім вернулася, коли нічого, нічого немає, то я знову поїхала, бо мама каже: —Тобі не можна довго бути.

Пит.: А що Ви робили після того?

Від.: Ну, тоді я поїхала на Донбас, бо чоловік там був.

Пит.: А це Ви в якому році?

Від.: Це вже був 30–ий рік. У 30–му році.

Пит.: А мама залишилася?

Від.: О, мама жила, весь час мама вдома жила. Як їй не було, але вона й на один день в колгосп не пішла. Вона сама була вдова; бо сестра в неї була, то сестра відповідала все, бо на працю виганяють її деяку таку тяжку, то мама тоді жила вдома весь час, то вона то все знає.

Пит.: А як довго Ви жили на Донбасі?

Від.: До Другої світової війни. Від, можна сказати, 30–го року й це Друга світова війна, то ми там жили, на Донбасі. Не в одному місці, бо як в одному місці жили, то чоловіка звільнять з праці, то він десь переїжджає в друге місце.

Пит.: А коли Ви перше чули, що люди вмирають з голоду?

Від.: Тридцять перший рік було то так, хоч і на Донбасі були, то не було. Тридцять другий рік, то це дуже тяжко було, як хто й працює, то дуже такі маленькі пайочки були. Бо це на Донбасі, як ми жили. Потім уже 33–ий рік. Чоловік був працював, здається, не зняли, не звільнили його з роботи. Але до крамниці, як прийдеш, і один чоловік стояв — він мені завжди, все життя перед очима — то страшне, що то скілет видно здоровий мужчина — скілет. І він усе, як привезуть хліб, і ото в будці крихти, то видно йому потрохи давали: він усе приходив. Це то я перше бачила. Потім я почала в Росію їздити по продукти по харчі, бо коли їдеш, і там уже приїжджаєш до кордону, то там ми вже переходим, бо там поліція чи міліція та не пускає. То я їздила, то по станціях, то перше, як я почала бачити, то жах: люди лежали й мертві, й такі скілети, ті, що з голоду вмирають, і шукають собі щось, поживи якоїсь, а переважно при станціях, на станції. То це я бачила тоді. Тоді вже, значить, ми вже свідомі були, що робиться, хоч на Донбасі не бачила я мертвих, але були голодні. Ми самі з чоловіком були пухлі, ноги попухли й все, бо то дуже недоїдання те було, але мертвих я не бачила. А бачила ото того чоловіка, що я кажу, що стояв страшний, то пізніше казали, що він помер, найшли його мертвого, бо він все таки не дожив. Ну, і значить, то по станціях, то я перше, що я бачила, то такий жах був, то таке страхіття було, що не можна повірити. Здається, людей нормальних і не бачила, тільки бачила оті трупи такі, живі ще, які

дихають. І так думалося, ви знаєте, ну, чому ми, чому наші люди, які так працювали тяжко на хлібі, чому вони з голоду мерли. Чому вони? Ой, то я перший раз бачила. А до Росії, то я декілька разів їздила. Так що не приходилося, щоб мене поліція спіймала, бо вони, як спіймають кого, то забирали продукти, а самих відсилали додому. А мені не приходилося, це я там хоч картоплі, то і там якоїсь крупи, чи що. Але було все в Росії на базарі. І то ж тільки кордон переїдем. Зрозуміло, що менше хліба було, менше. Чи то така була частина, що вони не пекли хліба, а щось інше в їх було, бо хліба не так багато було, а вже так картоплі, крупи якоїсь, то можна було купити. І привезеш там.

Пит.: А чи вони давали хліба робітникам на Донбасі?

Від.: Так. Як працювали, то давали. Ті, що в копальні працювали, то 800 грам і 1000 грам, кілограм хліба давали. А вже продукти йнші, так як масло чи олія — олію, ту частіше давали — а як масло, то раз на місяць давали, й то там, які пайки. Той, що в копальні, що в землі працює, там внизу під землею. То тим продукти ліпші давали, а як такі, що зверху, то це скажем, як на мене, я ніде не працювала, а чоловік працював, то на мене 200 грам було хліба, а чоловік 400 діставав.

Пит.: Чим він працював?

Від.: Він працював на залізниці, таким робітником. А як уже він в один час працював — оглядав вагони. Це вже на залізниці, не на Донбаській, бо то він на Донбаській їздив, з Донбасу вітка йшла, то працював, а потім уже на залізницю перейшов. То він ото там, я не знаю, скільки попрацював, то там трохи ліпший пайок давали, й гроші ліпші він діставав. То вже було ліпше. І в 24–му, в 34–му році — я не знаю, який час якраз — дали хліб, вперше дали хліб без карток. То люди так брали, що думали, що не наїдяться.

Пит.: А чи Ви їхали до рідного села під час голоду?

Від.: Ні, я не їздила. Власне, що я довго не могла їхати, бо нас і шукали, і маму брали скільки разів — адресу питали. А потім уже, як можна було. А коли це? Може, в 35–ім році, чи, може, в 34–ім при кінці. Я ж не пам´ятаю, коли я приїхала в перший раз. То можна було. Тоді вже мені нічого більше не закидали там, які активісти такі були, то насміхалися, щось там таке, так, як жарти. Але так не чіпали. Ну, тоді я взнала, тоді я взнала, кого немає, що одна родина, там недалеко від нас жила, то померли всі. Один хлопчик якось залишився. Потім активістка Варвара така була, то вона така активістка була, що без неї ніде не обходилося, як хліб шукають у людей. І вона померла: просто на вигоні лежала, то її підібрали. І потім там ще один. І це не були куркулі, а це були бідняки, це, що померли. Бо куркулі, скажем, у 29–ім році, я знаю, як їх повивозили, то вони вижили. Вони якось зуміли вернутися, і десь там, десь вони вижили, про яких, де про яких знаю, а деякі загинули, хіба ж їх мало було. Це ті, які померли з голоду.

Пит.: Це половина чи більше половини?

Від.: О ні, я не думаю. Половина, може, менше половини, бо в нас село таке було, що, ну, більше, може, там, з городу щось мали, то якось перебивалися. Ну, наприклад, віз´мем мою маму. Та ж вона така бідна була. У неї же все забрали. Там трошечки в неї городу було — так землі дали. То вона, ото, якось собі раду давала на тому, й сестра. Мама й сестра. А брати, то жили: один у Казахстані. Він виїхав ніби в голод, якраз же в голод він виїхав, бо ми на Донбасі були — він заїхав до нас, а в нас також їсти нема чого на Донбасі, то він тоді поїхав у Казахстан, і так він понині. Хотів вернутися все в Павлиш, так хотів. То він у Казахстані. А один, то він так і працював. Працював він елетриком, здається. То він працював, мав працю, городик трошки мав. І так вони, значить, пережили це. Двоє дітей в них було. Але він уже також помер. То цей жив дома. Горя багато зазнали: й голод, і все, але живі залишилися. То я не думаю, що в нас, можливо, що половина не вимерла села. Я не думаю, але багато, багато померло й оте проваллявказала мама, що геть цілком зарівняли, закидали людьми, трупами, й зарівняли. А так ото, то я на Донбасі те, що я бачила. То жах. Це я вже бачила на свої очі. Трупи оті–о і такі скілети. Ну, що ж.

Пит.: Чи багато голодаючих селян поїхало на Донбас?

Від.: Переважно це ті їхали, які належали до розкуркулених. І вони завчасу тікали, й там влаштовувалися, і там ото працювали. І так, що, як тепер. Я не знаю, яка система тепер, а тоді, то ще якось, як ніхто не побаче вас із знайомих, то можете працювати, тільки треба мовчати, хто ви такий, звідкіля ви. Це ніколи не говориться. Це все було замкнуте в людині. Так ото працювали. Як тільки хтось побачив, то вже

людина жахається, і уже думає, де дітися, бо то вже, як хтось побачив, то вже знатимуть, що то вже тут цей. Отак виїжджали люди. А вже під час голоду, то я не знаю, як туди попадали, бо то дуже тяжко було. Як на Донбасі, то дуже мало таких було, що ото такі трупи ходять, бо не пускали. То все було закрито. Ну, та де! Це ми якраз на такий роз´їад попали, і там переходили через наш роз´їзд, десь так, і то з огірками вагони. І гляди, то в люк видно, що то огірки. Ну, й один, ото, це мій чоловік мені розказував, витяг огірок і розстріляли його. Зразу тут же, на місці.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей?

Від.: О, та ж так. Були. Але, бачите, як ми на Донбасі були, то там аж так не було, бо ж їх підбирали. Бо вони не могли ходити. Їх десь підбирали й вивозили. На Донбасі не було так, щоб багато дітей було, щоб ходили безпритульні, або так просили щось чи що. Бо то, як хтось і прорветься, то дуже мало їх було, бо не пускали.

Пит.: А чи Ви можете сказати, коли це голод скінчився?

Від.: Я думаю — 34–ий рік. Тридцять четвертий рік. Бо в 34–му році, я це дуже пам´ятаю, що 34–ий рік, я пішла в крамницю і вже без того...

Пит.: Ви сказали в 34–му році?

Від.: В 34–му році уже без карток почався хліб, і тоді дали людям хліб. Хліб, а так продукти, то я не пам´ятаю. Як хліб, то вже голівна їжа, то вже не думали, може, за там щось друге. Ну, й такі, напевно, продукти були. Ну, я не пам´ятаю все, але по масло, по м´ясо то треба йти, стояти, і відмінити картки, але то тяжко їх дістати також було. По картках, то вже знаєте, норму дадуть. А як то, то в 34–му році. Тридцять третій рік то дуже тяжкий був, і для нас навіть на Донбасі. Дуже, дуже тяжкий був.

Пит.: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?

Від.: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хліба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. Баче, що таке горе і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми це все. Чи це так нам належиться, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикається з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то не є нормально. Але, щоб говорити про це — ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком була в хаті боїшся говорити, бо, знається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може — не знаю, як тепер.

Пит.: А що Ви можете сказати про владу тоді?

Від.: Про що?

Пит.: Про владу тоді?

Від.: Я знаю, що за владу, то навіть не влада, а я не знаю що.

Пит.: Що Ви знаєте?

Від.: Мені здається.

Пит.: Про Скрипника, наприклад, про Кагановича, про других?

Від.: Ви знаєте, що я мало знала про них. Бо так не читаєш і все. Я вже пізніше, як уже на еміграції, то я вже більше знала. А так, я дуже мало знала. Я навіть про СВУ не знала, як то СВУ було, і я тільки перше взнала, як Сталін, ото, порозстрілював Ягоду, Тухачевськький, ото. Це перше було, то це було дуже таке реклямоване все дуже, то про те говорили. Бо то були й так більше людей вірило, що то були, як вони кажуть, „вредители." Так.

Пит.: Чи Ви можете сказати, що більшість селян не цікавилося політикою?

Від.: Я думаю, що так. Селяни хотіли землі, хотіли робити, хотіли все, щоб мати, бо це українці — вони дуже люблять працювати, дуже працьовиті, а політикою, я думаю, вони не дуже цікавилися. Хоч я не можу сказати за всіх, але більшість, то так, як на селі, то яка політика йому? Аби земля, та праця, та його не чіпай, та й все. І він міг продати собі і міг щось. Я не так по собі знаю, що я: — О, там політика! — Ну, тільки що, як уже влада стала, то йще, яка людина буде в владі. Це, як на селі, це я можу сказати, бо я більше знаю. Як гарна людина, хоч він буде там із бідних хоч і але, людяність якась є, то той цілком іначе поводиться з людьми, хоч і куркулями, й все. А то більшість такі, що вони дуже жорстокі, то тоді вже то дуже зле. Було, як ідеш, як поліцая десь побачиш, то здається, крізь землю б пішов, аби щоб з ним не зустрітися, чи міліціонера — міліція там же була. Так усе боялися. Наприклад, я дуже боялася, хоч я

ніде так не попадала, щоб у міліції була чи щось, але дуже я боялася тієї міліції. І так же я й люди другі.

Пит.: *Я тільки маю ще одне питання. Чому був голод на Україні? Що Ви думаєте?*

Від.: Я думаю, що через те, що все забрали. Ну, все забрали. Ну, нічого було. Як, наприклад, скажу, сусід у нас. Він дуже бідний був, бідняк, його батько ярий комуніст був, а він бідний був. Кирило Воловик, я знаю й ім´я його. І він був дуже проти цього, що людям оце, що розкуркулюють. І він заховав хліб. Значить, коридорчик пробудований такий, і він стіну товщу зробив, але порожню всередині, і туди понасипав зерна, щоб зберегти для своєї родини. І вони прийшли, але чи вони чимсь узнають, я це вже не можу сказати, бо в них все в хаті було, вони скопають, розвалять усе. Так зерна шукають. Так шукають у людини того зерна. Така пропаганда, що це куркулі, і вони хочуть виморити людей і не дати їсти, й тоді ото шукають, що розвалюють усе. Ну, і можливо, що хтось бачив або зауважив, чи щось. В нього розвалили. Забрали те зерно, все в нього забрали, й його на Сибір вислали. Зразу ж. І зразу забрали й вислали на Сибір. Що він собі зерна заховав тільки ж для своєї родини. Уже він не продасть із того, як там маленький такий коридорчик був. Це вже ми знаємо, бо мама моя жила там якраз по–сусідському, хоч ми тоді вдома не були вже, як у нього це. Я не знаю, в якому році, може, під голод чи — я не знаю, коли. Але він на Сибірі. Багато таких бідняків було, що вони дуже бідні, але вони були, не ходили людей грабити і то вони також попали на Сибір, або, що слово яке сказали. Там я знаю один старший такий був — він і загинув на Сибірі, то він був такий, що може щось і сказати, й все, але бідний був. Однак його вислали на Сибір.

Пит.: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від.: Я чула багато, але не знаю, не бачила такого. Все ж таки в нашім селі, я не пам´ятаю, чи що мама про людоїдство, то було поширено, бо знали, що це є — людоїдство, але не дуже було. Як я їздила по хліб до Росії, то ми дуже групою так було, як їдемо, то одна за одною дивимося, бо боялися, кажуть, що там ловили людей і забирали, й того, чи тоді готовили й продавали навіть їх. Але то я не знаю, я не можу сказати того. Але такі слухи то ходили.

Пит.: Ну, я не маю більше що питати. Що Ви маєте щось додати до цього?

Від.: Я не знаю, я так не знаю, що ж додати ще. Значить, що я сама бачила, то я сказала, й що із розповідей із свого села, не знаю. Ну, тільки всього багато пережилося під час розкуркулення, бо то як навіть сусіди були, але то вже таке.

Пит.: Дуже Вам дякую.

Valentyna Zakoniv, b. 1924 in Kiev, daughter of a railroad engineer. Narrator recalls short rations starting in 1930. There were long lines for bread in 1933, and police pushed out from these lines children and obvious–looking peasants. Narrator's father had access to a cafeteria, from which he brought food home to family. Narrator learned from aunt about conditions in village of Kopyliv (about 50 km. or miles from Kiev) where the family had relatives. In this village "the houses were going to pieces, the windows and doors open, and here and there people were walking around like skeletons. They ate tree bark, and all the trees had no bark. There were already neither cats nor dogs nor mice, nothing.." People were swollen and a number had died. Narrator also saw dying children and adults in Kiev. Narrator estimates that she lost about 14 relatives in the village. Narrator was briefly in Zvenyhorod district, where her father's factory work–force was sent to dig potatoes because local peasants had no strength to do so and where she saw perhaps 5 villages. In Kiev the food situation eased in the latter half of 1933.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.
Відповідь: Валентина Законів.
Пит.: А в якому році Ви народилися?
Від.: В 1924–му.
Пит.: А де саме?
Від.: В Києві.
Пит.: Чим займалися Ваші батьки?
Від.: Мій тато був інженер–залізничник, а мама вдома — вона не працювала.
Пит.: А він завжди був такий інженер?
Від.: Так, він скінчив інститут у Києві й поступив на паровозо–ремонтний завод і працював на залізниці.
Пит.: Так, а Ваш дід, хто він був?
Від.: Вся моя рідня мешкала в Києві; всі, дід і баба. Я свойого діда погано знаю, він скоро помер, але всі тітки й дядьки, всі мешкали в Києві.
Пит.: А де Ви жили під час 20–их й 30–их років?
Від.: У 30–их, безкінця жила тільки в Києві, нікуди не виїжджали. Ми виїхали вже пізніше до Німеччини, до Польщі, а потім до Німеччини, в війну вже.
Пит.: А що люди тоді говорили про старші часи, про царський режим, наприклад?
Від.: Казали, що було спокійніше жити, було добре відносно жити, якщо батько працював, він міг утримувати родину, вчити дітей.
Пит.: А що Ви пам´ятаєте про НЕП?
Від.: Про НЕП майже нічого не пам´яатаю.
Пит.: Чи Ваші батьки сказали, що Вам добре жилося при НЕПові?
Від.: Відносно добре жилося. А про село, то я вам скажу, що з села, коли був голод, із села люди йшли до міста, до Києва по хліб, на селі не було хліба.
Пит.: А коли Ви перше бачили голод?
Від.: У 30–му, мені було шість років, голод почався в 30–му році, так, я вже стала ходити до школи, до першої кляси, й я тоді пам´ятаю, як були великі юрби селян з торбами, вони стояли до магазину купляти хліб, це перше, що я собі пам´ятаю, а тоді гірше й гірше, й тоді зробили заставу й зі села до міста, до Києва не пускали селян, щоби, значить, відокремити їх, щоб вони не змогли йти, купувати хліб і поживу якусь і тим помогти собі своїй родині, але певно там застава була, але люди десь попід лісом, попід річкою, я знаю, як вони проходили, все таки з дітьми, і все йшли всі до міста по хліб і великі черги стояли. Але хліб то був такий страшний, просо невилущене, і Бог знає, що вони там домішували в цей хліб і давали тільки боханочку хліба в руки одні. Дітей виганяли з черги. Наприклад, мене б мама поставила в чергу, а я вже була доросла, мені вже пізніше в 32–му, в 33–му році вісім, девять років було, мене виганяли з черги, міліція всіх дітей виганяла, ми хотіли також хліба їсти, виганяли всіх, але селян також виганяли, не пускали їх. І я пам´ятаю, як я йшла бувало ранком до школи, бачу там лежить жінка ще, вона вже вмерла, а діти ще живі біля неї і там чоловік і там діти попід

плотом лежать уже мертві. А поліція ходе й каже: — „Ну что вы? Что вы здесь смотрите? Ну, нехорошо женщине стало," начебто, що вона зомліла — там чи що й їй недобре, вона вже мертва й великі вози такі відкриті їхали й всі ці трупи спеціяльно вже ходила такі бригада, всі ці трупи валили на ці вози. І коли вони там падали, а хто ще не вмер також туди й звозили на цвинтар, пока копали рови здоровенні й туди всіх. Переважно то були селяни, бо як у місті мої батьки виросли, там вони мали багато знайомих, товаришили, все якось могли трошки діставати що—небудь.

Пит.: Скільки кілограм хліба вони діставали?

Від.: Прошу?

Пит.: Скільки кілограм хлібу вони діставали? Наприклад, скільки давали робітникам тоді?

Від.: Робітникам хліба не давали. Але були їдальні, так як мій батько був інженер там при заводі, то була їдальна для інженерів і технічних робітників. Робітники прості туди не могли йти їсти, і мій батько діставав там обід. Ну коли кожний день кусочок м´яса чи котлетки, пару картоплин, якийсь борщ, то він що там, суп чи борщ поїсти, а картоплю і там хліб і якесь м´ясо приносив додому і от я пригадую, що коли ми йшли до школи, мама дала ну такий кусочок нам хлібця, мені, сестрі на цілий день і ще кусочок такий може лишався маленький. Ну отакий може лишався після того, як тато і вона давали мені й сестрі, й приходили зі школи й той хліб лежав. Мама його не їла, й ми тоді були ще діти, не розуміли, ми кричали хліб, хліб, де взявся хліб, ми хотіли той хліб, сестра собі хватала того хліба, я собі. Ми хотіли той хліб, а мама казала не їжте зараз хліб, бо я буду щось інше вам раніше давати й тато прийде з праці й тоді ми будемо той хліб їсти. І то так кожний раз через те, що той хліб, як ви діставали в черзі стояли, ви не могли його зразу з´їсти, бо то треба було розділити, щоб на цілу родину на цілий день було, я хочу сказати, що хліба не було, треба було в черзі ставати й з черги дітей виганяли і селян виганяли. Приходить поліція, видно сільську людину по одязі, як вона говорить, вигиняли їх і дітей, а бувало так, що їм давали хліб, ось вони в черзі стоять, дають, вони візьмуть той хліб, сядуть, тут зразу поїдять і вмирають. Від голоду цілком зпухші, страшні.

Моя тітка поїхала до своєї сестри 50 може кілометрів від Києва, Копилов називалося це село. Ну дещо взяла, спекла, там дещо зварила і все і поїхала туди. Коли вона приїхала на станцію їй там на станції кажуть: — Ви не можете йти на село через те, що то небезпечно, бо тут їдять таких людей з міста, що нетакі вони тонкі, знаєте, худі пропадають ці люди, їх убивають і їдять.

Ну, вона каже то в мене сестра й її діти і що вона піде.

— Ну, йдіть.

Вона пішла, хати вже розвалені, вікна, двері відкриті, людей мало денеде, як кістяки якісь ходять там. Дерева, кору пооб´їдали, дерева всі без кори стоять, пооб´їдали, ні мишей, ні собак, ні котів, нічого вже не має. Вона приходе до сестриної хати, заходе туди, баче якась страшна жінка, пухла, як колобок такий, опудало якесь сидить пухле і все. І вона до неї говорить: — Боже, що з тобою сестричко сталося?

А вона каже: — Двоє дітей вмерло, а оце зловив — показує на хлопця — кота, шкіру обдер і варе й нікого не підпускає, хлопець може років 12, 14, її племінник. А тут до хати, як побачила мене якісь кістяки посходилися, страшні, худі. От я кажу, що я їм принесла пирогів з горохом." І той сидить, один її племінник і каже: „Я все з´їм, з´їм і тебе тітко з´їм." А Боже мені страшно аж, мені аж морожки пішли по тілі, а вона каже, він знова сидить, а все каже їй „з´їм і тебе тітко з´їм," а я помаленько, помаленко до дверей. А ці кістяки на мене накинулися, але вони вже були слабі від голоду й все, й я їх порозштовхувала й як кинулася бігти, все там лишила, кинула все, лишила, біжу, прибігла на станцію, а той залізничник каже: „Я вам сказав, що не йдіть на село, бо туди небезпечно, чому ви пішли?" А я сиділа й трусилася, потяг прийшов, вона поїхала до Києва, сіла й поїхала до Києва.

Коли голод скінчився, вона не побачила вже ні своєї сестри ні своїх племінників, а мені було вісім років коли тато — тоді що сталося? Голод починався незразу, зразу позабирали в людей коней, корови, все. Такі, що більше заможні, то їх зразу на Сибір; все позабирали в зимі, не дали ні кожухів ні чобіт, нічого. Всіх складали на вози й посилали на Сибір — дітей, жінок і чоловіків, усіх. Крім того, хто там лишився, все відняли, прийшла весна, не було чим садити на полі, ні сіяти, ні садити. Тоді держава

стала посилати робітників з міста, школи, що мусили їхати. Розділили, що ця фабрика туди в Звенигородський район, під Києвом може яких двіста, триста миль, а оця друга фабрика, скажемо, трамвайна, ця залізнична а ця трамвайна їде в другі села. От ми з татом поїхали, а дітей також узяли, бо діти там також мусили якусь працю робити, а я вже здорова дівка була, мені вже говорили, що 10 років можна дати. То тато мене взяв, все рівно вдома було голодно жити, та ще й з села трошки там приїжджали, хотіли щось і все, ну й тато мене взяв. Ось ми приїхали в одне село Звенигородського району, хати порожні, людей немає, ходять якісь люди там, збирають меклюки й тут уже під хатою закопують, уже на цвинтар не везли, раніше коли зачався голод, на цвинтар ото тут на городі копають ями й туди всіх. Страшне, там ті робітники роблять, ну певно, вони вже знали який може жниварки робити і все коли вже збирали той жнива і все. Діти з торбами, ми наприклад, ходили з торбами, збирали колоски, а якщо б узяв колосок то пішов би на Сибір. Не можна було навіть колосочка взяти, були такі матері, що вже щоб спасти дітей своїх убивали, ну як, кажу, як убивали? Вже вмерла дитина, так? Вони не вбивала свою дитину так, а вона вмерла, я неправильно то сказала, одна дитина вмерла то вони її горили, різали, варили й годували других дітей і це факт через те, що в Києві на базарі можна було студинець дістати, пиріжки з м´ясом, вареники, все, й люди находили маленькі пальчики там дитячі, й все. А потім одну жінку, я пригадую, водили, там такий базар був відкритий і все продавали, одну жінку водили, і тут написали, що вона з´їла своїх дітей, це я також пригадую. Я з мамою пішла і бачила це й то ніколи не можна забути, то було страшне, що робилося, дуже страшне. Потім повідкривали оці торгсини, торгові синдикати і там можна було все купити й там юрба перед цими магазинами стояла й міліція розганяла їх. Люди бачили там ковбаси, було масло, мука різна, борошно різне, крупи, все, але треба було або доляри або золото. От доляри ніхто не мав, бо то було проти закону мати, а люди стали носити те, що хто мав, всі обручки, сережки, якісь, знаєте, ланцюжки, все. В нас, наприклад, мама ті обручки свої повіддавала і все, що можна було й мій маленький братик умер, мама його хрестик тримала, й вона вже до остатку. Потім уже немає як, голод такий прийшов, ми не були пухлі з голоду, бо я кажу, в місті можна було, як ви жили там давно і мали яких знайомих, мали велику рідню. Ну якось один дивиться щось дістане в нас, один у нас родич, то раніше було що робили там з соняшників витискали олію, він в олійні працював і оце що витискається, жмок чи як це макуха ця, то там просто навіз, як золото було, він скільки міг діставав і всім пошматку давав оцеї макухи, й вона нам здавалася така смачна, така смачна. Або мама дістане пару картоплин і на терку розітре й помішає може там трошки муки, чого вже там дістане і посмаже або спече, знає що то є, тепер то кажуть добре лушпиння їсти й все, бо то вітаміни. Але тоді люди їли, щоб було більше й ось вона спече таке чорне, порепане, знаєте, бозна що вона й ще там. А ми дивилися, ми думали, то було на Різдво якраз, вона спекла і нам під ялинку, а ми дивилися, Боже який то добрий такий пиріг, де мама взяла такий пиріг, ми дивилися і нам здавалося, що то найліпше, що може на світі бути. І є такі люди, що кажуть неправда, не було голоду. Я була дитиною і я дуже добре пам´ятаю. То було навмисно зроблено, щоб знищити українських людей. Вони не хотіли йти до колгоспу, й вона забрали все, все. Навіть насіння люди поховали, дещо закопали чи що, все забрали, все і люди вмирали, до міста їх не пускали, то в місті нічого не було.

Пит.: А чи Ви могли купити хліба в місті, скільки коштував кілограм?

Від.: Я не пригадую, я не можу сказати, було набагато дорожче, як у крамниці й не було грошей в людей, не було з чого, отже, як зі села люди приходили, вони не мали нічого до грошей, бо їм ніхто грошей не давав. Я, то було на Великдень як моя бабця.

Пит.: В якому році?

Від.: Може 31–му році, моя бабця спекла маленьку булочку на свячене й дістала двоє яйця і пішла св´ятити ту паску, але знаєте там у Києві було повно дітей, які вже не мали батьків, батьки повмирали з голоду, й вони безпритульні і де яке, знаєте, там тепліше оце де хліб печуть чи що, вони попід стінами тулються в тому в лахмітті в своєму, й все голодні просять що–небудь. Ну, що ж можна дати, як ви нічого не маєте, і моя бабця вже, вони як то в нас попід церкву поставали хто, що вже має, той ще хлібця взяв святив, а моя бабця маленьку булочку таку спекла, пасочку, тільки вона посвятила, коли баче діточа брудна рука схвате цю булочку, хлопчик і втік. І моя бабця приходе додому, плаче, Боже ж, ми не маємо нічого свяченого, а він же ж голодний.

Моя бабця без свяченого лишилася; моя мама мусила їй дати трошки, але вона, щоб сказала там проклинала його чи лаяла, не було того, люди так хотіли помогти, але не могли самі ради дати, бо не було з чого. То було дуже страшне й то не був один рік, то було три роки. Я пригадую моя мама розповідала, що Америка — організація американська називалася АРА — я не знаю що то, *American Relief Association* може чи що. Вона хотіла помогти, але чому так сталося, що моя мама казала, що вона мене й мою сестричку взяла туди й казала, що ми голодуємо, й нема чого їсти й лікар подивився й сказав: —Ні, ваші діти є трошки недоживлені, але вони здорові й нічого нам не дали. Я вам кажу, що мої батьки говорили, що вони бачили там жидівських дітей, які отримували допомогу, так, я не можу то сказати, я не пам´ятаю того, але я дуже добре голод пам´ятаю. Пам´ятаю цих обдертих, страшних, розпухших дітей, малесенькі, мама вже вмерла, а двоє сидять і плачуть, один цілком малесенький і то тримаються за маму, то вже я знаю, що навіть цих дітей брали в ці будинки сирітські, але там з голоду вони вмирали. Не було також нічого. На Кубані також голод був, бо я зустрічала вже тут одного чоловіка, який був на Кубані й каже, а працював там, де риж. То там, де сіяли риж, там оця шолуха відходила. Тепер добре кажуть їсти, а тоді люди не знали. Але справа в тому, що він жив, де жила жінка, не знаю скільки то дітей було, троє чи четверо. То він каже, він принесе те що від рижу відсіють вони й їй віддавав. Каже: — Як я сам сидів їв, а вони кругом стояли, я дивився, я не міг їсти, бо я бачив в цих великі очі голодних дітей.

І я ті очі також бачила, бо коли ми на село з татом поїхали, то ціла фабрика їхала на декілька тижнів, і там дротом де ми жили — там де нам давали їсти дротом було.

Пит.: А що Вам давали?

Від.: Один раз тільки на день давали суп, але там була картопля, і все і кругом був дріт, дротом було загороджено, щоб ті голодні люди й вони обліпили той колючий дріт і просили: — Хліба, хліба, хліба, то ми брали ту картоплю і давали їм у суп, а тоді там прийшов цей голівний — мабуть НКВДист чи хто він був — і сказав: —Не годуйте їх, вони не хочуть працювати.

А хліба так не давали. Хліба, як дали кусочок, то мусив сам щось їсти, бо в поле йшов працювати, або картоплю збирати посилали. Всі такі обдерті були, оці робітники й босі всі також, бо як черевики хто мав, не хотів там черевики носити, бо не було так вдостатку купити другі. Отже то було дуже страшне, дуже страшне і проїжджали через села автами, оцими великими *truck*–ами села порожні, немає ні людей, де–не–де якийсь там пухле сидить чи кістяк який–небудь чи валяється вже, не було ні собак, ні котів, ні птахів, нічого, ни, ни, отам, отам лобода оця, як на селі на полях не було. Все поїли й кору з дерев поїли.

Пит.: А коли це було, чи це було восени чи коли?

Від.: Ми були восени.

Пит.: Восени якого року?

Від.: Тридцять другого року.

Пит.: Чи Ви ще мали родину десь у селі?

Від.: Ми мали родину, але всі загинули.

Пит.: Так?

Від.: Моєї мами рідня.

Пит.: Скільки загинуло?

Від.: Зараз я вам скажу. Моєї бабці дві сестри загинули й їхні доньки й сини, може якихсь 14 людей загинуло з нашої родини.

Пит.: А де вони жили? Чи Ви знаєте?

Від.: Вони жили недалеко, може від Києва якихсь 50 миль.

Пит.: Чи Ви пам´ятаєте, яке село то було?

Від.: *Ja*, то було Купилів. То було 40, може 45, або 50 миль від Києва, ось так.

Пит.: А чому Ви поїхали туди?

Від.: Зразу,, як почався голод, вони приїжджали, ми їм помагли трохи, після того моя тітка поїхала до своєї сестри, що її племінник сидів і казав, я все з´їм і тебе тітко з´їм. Тоді ще вона бачила свою одну сестру, вона не ходила вже ні до брата нічого, але її сестра сказала, що там у Федька всі вже лежать, вже не ходять, то вона думала піти. Вона набрала зі собою торби, але коли вона побачила ці кістяки й пухлих, і тоді коли той сидить і їсть і каже: — Я все з´їм і тебе тітко з´їм і не один раз їсть — а той кота

варе, а то кістяки її обступили, і вона хоче до дверей її не пускають, то вона все кинула — всі торби — і побігла, розштурхала, штурхнула одного, другого, аж каже: — Я не знаю, де в мене сили взялося, щоб я людей так хворих шутрхала. — І як вона побігла, вони ж не могли за нею так гнатися, і після того ніхто на село не їздив аж поки голод не скінчився, коли поїхали на село, нікого не було вже в живих, всі вже пішли.

Пит.: Яка частина села Купилова вимерла?

Від.: Скільки людей там усього померло? Там майже всі померли, всі села, що ми проїжали, я в цьому селі не була, коли був голод — я була в Звенигородському районі, це може якихось 200, 300 кілометрів від Києва, бо тоді батька завод поїхав туди на жнива копати картоплю. Я була там: через всі села, що ми проїжали — може п´ять сел — ми проїхали людей там не було, де–не–де був якісь опудала може на городі там десь валялися чи на призбі в хаті сиділи, ми до хат не ходили, нам сказали, щоб ми не ходили, навіть не зупинялися, а їхали просто до колгоспу там, де були оці різні для корів, для коней і все, й там уже не було ні коней, ні корів, нічого вже не було. Вже все поїли там, що можна було, й не було чим годувати. Отже нічого не було — тільки взяли робітників, щоб жнива були й копати картоплю і збирати. То все, але на село ми не ходили тоді, нам сказали, що на село іти не можна через те, що можуть убити, так що ми не ходили там на село. Після того, як скінчився голод, моя мама, мій батько їздили до Купилова, але вони не знайшли рідню. Отже скілько там людей загинуло, вони сказали, що там нікого не було питати. Дуже мало людей лишилося›› Я думаю 7.000.000, то більше там загунуло людей через те, що всі села були порожні, людей не було. Отже, люди, які пішли зі села, вони також не знайшли рятунку. Наприклад, поза Україну взагалі не пускали — на потяг не можна було сісти. Отже з потягу викидали їх; так, що куди вони могли піти, вони всі загинули, бо вони не могли в місті жити.

В місті, знаєте, як було? В місті ви хотіли б дістати праці, а вам кажуть: — Ви працю не дістанете поки ви не знайдете помешкання де жити — а немає ніде помешкання жити. А ви знайшли, скажемо, якийсь куток жити, то там кажуть: — Ви не можете тут жити, ми вас не можемо пустити жити — хоч ви скажете оце моя сестра, вона мені куток дає, що я можу тут жити. А вони кажуть: — Ага, вона має місце? То ми вже маємо на черзі когось, щоб туди поселити до неї, ми маємо листу велику, що людей вже які працюють тут роблять, а не мають де жити, то ми там пошлемо їм і не одного, а два й три можуть послати вам у вашу, а ви не можете тут жити, бо ви не маєте праці. Він каже я найду працю, як я буду тут жити. Ну, ви не можете тут жити, ви мусите зарано мати працю. А ви йдете до фабрики й кажете дайте працю, а вони кажуть як ви не маєте де жити, ми вам не дамо праці. То що сталося? Батько, він, молодь, хотя би може одного, двох хлопця, він хотів влаштувати там, але неможливо було, неможливо, бо вони не мали де жити, до нас не можна було. В нас не було де жити, бо в нас поселили якісь чужі люди, розумієте, ми знали, що то дуже добре і то було, якщо вони не хотіли нічого зробити, вони навмисне то зробили, щоб загнати людей в колгоспи. І коли вже не стало куркулів оцих, як вони казали, заможних цих селян, вони тоді всіх голодом виморили, кого тільки могли.

Та й в Києві також були такі люди, шо й там повмирали від голоду, не було чого їсти, але ж я кажу, як так через те все таки, моя бабця, от вона за НЕПу вона мала крамницю з дідом продуктову, й певно вона мала деякі збереження, вона мала трохи золота, вона мала коштовні речі, й тоді вона мені розповідала, що вона казала, шо за царя, наприклад, золото й гроші паперові були все одно — одна та сама ціна, що ви даєте 10 рублів, чи ви даєте папером, чи ви даєте золоті 10 рублів: одна й та же ціна. Один час було в Америці так само. Моя бабця завжди казала діду: — Не принось мені золоті гроші, бо вони тяжкі, й я не хочу їх носити. Ти мені паперові принось.

Пит.: Чому й як голод скінчився?

Від.: Я вам скажу, що на мою думку, я вам не можу сказати остаточно, як голод скінчився. Вони вже винищили спротив, вже не було, не було кому противитися, вже воля в людей була зломлена тим голодом, вони не могли вже ті люди, що лишилися. Вони вже були згідні на все.

Пит.: Коли стало легше дістати хліба?

Від.: В 33–му році стали більше давати вже, більше достатку сталося і, як я кажу, шо вони побачили, що вже нема кого нищити, вони винищили на селі, села повинищували, вони побачили, що їм же ж треба та пшеницю, той хліб. Україна годувала нетілько то й

була за царя, як житниця Європи, вона нетілько всіх годувала, нетільки українців годувала, вона годувала й росіян — всю Росію годувала. А як німці прийшли, вони копали нашу землю в вагони й вивозили. Ви можете то повірити? Шкода, що мій тато вмер. Йому було 90 років і він помер пів року тому. Він би вам набагато ліпше розповів як я. Але я вже була *teen–ager*, як тут говориться, німці копали нашу землю в вагони й везли до Німеччини, чорнозем, ви розумієте? *Ukrainian soil*, ви скажіть йому, він би не повірив, що вони робили. У німців дуже земля погана, камінчики такі, бо ми в фармера робили в німців пів року, там дуже погана земля, і ось вони нашу землю везли. То вони там мабуть викопали б, що Бог знає що, ми б у ямі жили пізніше, вони б усю землю нашу забрали мабуть, ми не знаємо, вони копали землю й вивозили до Німеччини, нашу землю українську.

Пит.: *Я тепер маю деякі більш політичні питання. Що Ви можете сказати про Церкву, як довго йснувала Церква там?*

Від.: Церкви української не було в Києві. Отже, Володимирський Собор, де мої батьки вінчалися, то там порозтаскували ікони, палили, били, ломили. Собор був порожний, фрески різні — то ж така краса, вже за німців ми ходили, дивилися. Ой, як там гарно, й все й потім в моєї мами брати співали в хорі в Володимирському Соборі. Яка краса, вони там зробили склад, там і коней тримали, там різні тримали книжки, там дошки, *warehouse* зробили і там не було церкви. Софійський Собор був закритий там також. Все поруйнували, що можна було позабирали, познищували й забили, закрили й до середини навіть не можна було зайти. Лавру Київську мої тато й мама дуже добре знали все, нас батько водив у Лавру Київську, здається це Успенська Церква там була, ми бачили тільки одну церкву, там не служилося, там можна було зайти, але там нічого не можна було. Там було порожньо, не було ні престолу, нічого, все було забрано з середини. Певно, ікони, образи, що були намальовані там, то було. Коли відступили комуністи перед тим, як німці забрали, вони позривали все, завалили, під землю ці ходи там, де ложі були, все то було забито, зруйновано, нічого там не можна було робити, ходити туди. Все було там заборонено. Монахів вони розігнали й все. Я пригадую одна церква була тільки в пригороді, й одна каплиця була на цвинтарі на Байковському — оце що ходили туди всі на цвинтар святити паски. Коли був Великдень там цей цвинтар був весь усіяний людьми. То в ночі з усіх сіл — на селі ні в одному не було ніякої церкви — з села йшли люди, щоб посвятити паски. І що там робилося, там цвинтаря не було. Сама юрба людей, з усюди, я не знаю скільки кілометрів люди йшли святити паски. Української церкви там не було. Українська церква, я вам скажу, може була до 30–го року одна. Мій батько знав, вона була не в Києві, а поза Києвом і служив там отець Маєвський з Володимирської Церкви. Здається тато був у нього в 28–му році, оце одна церква, що була. В Києві не було. Все було закрито а пізніше, пізніше коли німці прийшли, люди позносили там, і церкви трохи повідкривалися, а так ніяких церков не було, була одна церква тільки, що я знаю, ми туди ходили, бо там недалеко моя бабця жила і оця каплиця була маленька церковця така на цвинтарі. Оце дві церкви, що я знаю, це останні роки, але я пригадую, що в 34–му або може в 35–му році одна церква була на Подолі в Києві. Вона була закрита, там не служилося, але там таємно вінчався хто хотів, бо мій брат двоюрідний там вінчався і також я. Але то не була українська церква, то була по–слов´янському, то була православна, але на слов´янській мові, значить, то російська церква була. Володимирський Собор, я кажу, там, що там не можна служити, там коні стояли, там різне барахло поскладали, Андріївський Собор був цілком закритий. В Андріївському Соборі тато, як хлопчиком був там прислужував. Він нас узяв туди, і ми кругом церкви тільки могли подивитися в середину, не могли зайти, все було забито дошками — так хрест на хрест — це було закрито, як вони завжди робили і зайти не можна було. Так само Михайлівський Монастир, Печерський Монастир — все було в дуже поганому стані, й там не служили. Там можна було ходити тільки оглядати знадвору, а в середину навіть не можна зайти. Священиків всіх послали на Сибір, священиків не було, якісь були старенькі й хрестили таємно дітей. В церкві хрестити не можна було через те, що питалося, де батьки і хто батьки такі, люди боялися. От тихенько находили якогось старенького священика чи монаха якогось і казали йому, що в світ там прийдіть тихенько й бабцю яку–небудь брали за маму хрещену, бо якусь свою тітку або кого–небудь свого і тихенько хрестили, щоб ніхто й не знав, ніяких ні паперів не давали ні метрик, нічого. Тільки по хатах хрестили. Мене, наприклад, вдома також

хрестили, бо не було коли в церкву нести, не було. Люди боялися, ніхто не хотів іти, як ви христили дитину, люди боялися. Своя рідня тихенько під секретом зібралася і то все.

Пит.: Чи було багато сексотів тоді?

Від.: О, тоді страшне, що робилося, люди боялися в своїй власній хаті говорити. Люди були щасливі, хто мав власну хату, але ви знаєте пізніше, шо там, наприклад, де моя бабця, то її власне все забрали, й вона жила в одній кімнаті, а кругом чужі люди, що ви могли там говорити? Гам, будь ласка. В моєї мами два брати в Петлюри, з Петлюрою пішли, загинуили. В бaтька три брати з Петлюрою пішли загинули, батько мій мав *scarlet fever*, скарлятину мав, в нього дуже слабі очі були. Його не взяли до війська, а його брати пішли. Мамині брати пішли, моєї тітки чоловіка брати пішли. Чоловіка моєї тітки — вона померла в Австралії, царство їй небесне — на її очах у Проскурові розстріляли. Вона з трьома дітьми лишилася, і мій дядько один забрав її. В тата один брат лишився, забрав її, й вони втекли — троє дітей було. Моя тітка вже була хвора на тиф і вони, вона колись зі своїм чоловіком, вони були багаті люди й вони мали свою дачу, свою хату так у лісі, хата своя, садиба така, де вони в літі їздили, й вони мали там такого чоловіка старого й жінку, що доглядали, бо вони в зимі там не жили — тільки наїжджали, а в літі так і вони мали і вона тихенько туди. Тітка вже була хвора і було троє дітей маленьких, то дядько її туди завіз у цеюмаленьку хату, де ці служки жили, що доглядали її садибу, бо в садибі вже було — все зруйноване там і жили якісь люди чужі, а він туди до цих людей і ці люди її взяли й годували її й дітей, а дядько приїхав у Київ і сказав матері. І вона туди поїхала, й вона її забрала тоді, як вже трошки їй ліпше стало, бо не можна було її везти потягом — не можна було, треба конями їхати й її забрали до Києва. І цей дядько, що лишився, то його тоді забрали на Сибір, і він там був розстріляний через те, що він був також у Петлюри, й якось йому вдалося через те, що тітки чоловіка розстріляли там, а коли петлюрівська армія відступала, мій тато бачив Петлюру у Києві, й мама також, і мій батько розповідав, каже: — Таке робилося тоді, той перед тим, як німці там, німці потім окупували Україну, але перед тим то Денікин наступає, то Петлюра то вже каже бігали і дивилися на *City Hall*, там, ну, на управу міську, який прапор, як бачуть, український прапор то всі ж раді, вже весело, каже, по–українськи розмовляють і все. Як, каже, бачать уже російський прапор, вже тоді тихо по хатах, усі сидять, бо не знають, що можуть і ходити й стріляти, жидів ходили вони шукали й все отак і каже: — Дуже тоді була велика біда всім, дуже погано було, й каже, згадували вони, як відступав Петлюра. Самі всі молоді хлопці пішли, всі, хто тільки міг, той відступив, хто тільки міг, хіба вже був жонатий з дітьми і все то тоді. Так всі пішли, всі пішли і назад ніхто не вернувся, і тому так, як мама й тато у Польщі розшукували, в Німеччині, в тому, в Празі, ніколи не знайшли вже своїх братів.

Пит.: А, що Ваші батьки думали про владу тоді, про Скрипника, під час голоду. Ну, й також про Кагановича, Косьора?

Від.: То були просто бандити, які захопили владу самі й взялися винищувати український нарід і винищуавали не тільки старих людей, вони молодих більше винищували і дітей. Тоді же лишилося ні дітей, ні молоді, ні чоловіків, ні жінок, ні дідів, ні бабів, нічого, вони всіх хотіли винищити, а коли вони бачили вже, богато вже, що вже нема кому в полі робити, а робітнки також вже не хотіли їздити, в них своя рідня була і вони не хотіли і треба було комусь на фабриках працювати, то вони не могли без кінця закривати фабрики й посилати людей. От вони побачили, що то вже задалеко пішло, що хто ж буде, хто ж буде їх годувати, хто буде ту пшеницю їм збирати, садити городи, сіяти пшеницю, хто буде збирати то? То вони побачили, що вже неможливо то все, то вони вже таки тоді полегшення давали.

Я хотіла сказати Скрипник, наприклад, що він міг робити якби він і хотів щось робити, він українець. Були такі люди певно, що вони відмовлялися, вони не хотіли розкуркулювати й брати людей, так що вони самі гинули, їх арештовували, вони не могли нічого зробити. Були такі, ми знаємо, в нашого доброго знайомого батька — він був комуніст і його послали розкуркулювати людей. Він відмовився, він сказав: — Я не бачу, як цей чоловік, який має шестеро чи восьмеро дітей і одного коня, який він куркуль? Так що його забрали й розстріляли, і він нікому не поміг, а потім вони були дуже обережні, вони українців не посилали на село розкуркулювати, хіба вже таких, що вони знали, що то убивці, шо вони не мають ні совісті, нічого. Тоді його посилали, так, що

вони кого посилали? Вони посилали не українців, бо українці відмовлялися, українці не хотіли своїх людей посилати на Сибір. Ну певно, як я кажу, були такі, що їм було все одно, вони хотіли бути комуністами, вони хотіли вижити, й вони робили але то був маленький процент я б сказала таких людей.

Пит.: А Ви ходили до школи тоді, чи був комсомол у Вашій школі?

Від.: Так, я ходила до 35–ої Української школи, мене батьки віддали до української школи і сестра моя ходила до української школи. Отже ми вчили там українську мову — там мусило бути все на українській мові, але все було на російській мові, як наприклад, математика, географія, історія, крім того, що ми вивчали там нетільки російську мову а українську мову, літературу, оце була така різниця. Я була також у пійонерів — всі мусили бути чи ви хотіли чи не хотіли, всі мусили бути. Але в комсомол ми не пішли, ми не хотіли йти. Ми вірили в Бога, й ми не хотіли ніколи. Мій тато ніколи не був в партії, ніхто з нашої рідні в партії не був. Отже, мій тато не хотів, щоб ми йшли до комсомолу, й мій тато не хотів щоб ми йшли до партії пізніше, бо як би ви пішли в комсомол, то треба було йти на зібрання і то була підготовка йти до комуністичної партії. Мій батько не вірив, що можна йти до комуністичної партії й бути чесною людиною, він казав: —Якби людей більше відмовилося йти до партії, то було б набагато ліпше, але люди, як я кажу, боялися, й вони тільки за свою вигоду хотіли йти до партії, бо було тоді легше жити. Наприклад, як моя сестра пішла до інституту, їй не дали стипендію через те, що вона була не комсомолка. Тоді було дуже погано, як ви не були в комсомолі, вам стипендії не давали. Ззаду тримали, не давали вам, так було дуже тяжко вчитися і все, не було полегші ніякої.

Пит.: Якщо Ви маєте щось додати, то будь ласка.

Від.: Моя мама не працювала, але вона шила, вона коли виходила заміж її тато купив швейну машину *Singer*, і послали її до шкоки шити й вона мала таке маленьке своє ательє, бо вона завідувала й вона шила й вона була дуже здібна, і ось ця нас вирятувала, що вона шила. Вона дуже гарно могла сукні шити, й вона шила й переважно в голод шила чужим, і вони могли тоді трошки платити не грошима, а вони давали їй трохи продуктами. То нас, можна сказати, підтримало, й ми, як кажу, ми не пухли з голоду, але було дуже нам погано також, і ми не могли помогти на село пізніше і як то сталося.

Пит.: Ну, дуже, дуже Вам дякую.

Від.: Немає защо, я дякую вам, що ви приїхали.

Anonymous male narrator, b. 1922 in Lokhvytsia district, Poltava region, one of 6 children of poor peasant family with 5 *desiatynas* of land. In this areas, close to border of Chernihiv and Sumy regions, collectivization began only in 1932 and faced much resistance. Narrator's father was forced to guide outsiders in food searches and for his lack of success was denounced, arrested, and died in prison. 35–40 families were dekulakized out of about 400. Narrator's mother starved to death in 1933. Narrator's eldest brother received 64 kg. of grain for guarding grain seized "and he ate it himself and he didn't give it to mother and he didn't give it to us. And because of this Mother died, and I was put in a children's home where children were sent from Kharkiv..." and which contained maybe 40 youths. About half spoke Russian and half Ukrainian. Narrator stresses that famine reduced people to a state where they are like animals, without feelings. Life in the orphanage was much better than that outside, and narrator states that he fervently believed everything the communists taught him. Narrator estimates about half the population of his village perished in the famine. Later narrator became an electrical equipment fitter and worked in a mine, then was drafted into the army shortly before the war. Narrator believes famine was engineered to force peasants into *kolhosps*.

Питання: Цей свідок зізнає анонімно. Будь ласка, скажіть, в якому році Ви народилися.

Відповідь: В 1922–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: Полтавська область, Лохвицький район.

Пит.: А чим займалися Ваші батьки?

Від.: Батьки були в сільському господарстві — хліборобами займалися.

Пит.: А скільки десятин землі вони мали?

Від.: П´ятеро десятин. Належали до бідної кляси.

Пит.: Чи вони мали корови?

Від.: Мали й корову й коняку.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: У нас було шестеро дітей; двоє окремо жили — вже віддані — а четверо жили разом із батьками.

Пит.: А коли почалася колкетивізація Вашого району?

Від.: Колективізація почалася в 32–му році.

Пит.: Так?

Від.: Так, і продовужувалася до кінця 33–го року.

Пит.: А як відбувалася колективізація в Вашому селі?

Від.: Це було насильство. Люди не хотіли до колгоспів іти й вони накладали такі податки хліба, що чоловік не в змозі виконати того, й мусив іти або до в´язниці або до колгоспу.

Пит.: А що сталося з Вашими батьками?

Від.: До батька, як з бідної кляси, то вони прийшли й говорили, шо це перша дорога для бідняків і ти мусиш бути членом управи на селі, а як член управи, він мусить ходити з тими людьми, які прислані з Харкова були — такі, як Соловйов і Курочкін.

Пит.: Росіянин?

Від.: *Ja.* Він з ними мав ходити й показувати, хто має хліб і де й що. Хоч батько тим наперед уже попереджував тих людей, де будуть вони на завтра, й він попереджував їх, і вони таким чином ховали той хліб. І був випадок один, шо батько минув ту яму, де був хліб закопаний і він бачив те, але слід за ним ішов цей Курочкін і почав до нього говорити, чому ти не сказав. Він каже: — Я не бачив.

Ну й вже було, що він сам не йшов у колгосп і других не заохочував і за ним знайшли таку помилку, що ніби поминув ту яму, де хліб захований був, і до нього почали такі претензії мати, й він назвав одного з них молокососом і його на другий день забрали і по цей час не знаю, де він помер — десь у в´язниці. А мати в 33–му померла також.

Пит.: Із голоду?

Від.: Із голоду.

Пит.: А яку частину врожаю брала держава до колективізації?

Від.: Цього я не можу сказати — до колективізації скільки батько здавав, я не знаю. В той час було як приватно, то я не думаю, що такой податок був. Кожний собі мав. Що він схотів —продавав, то вже він сам господарював. Я не думаю, що тоді було державі здавати треба було, але це вже вони почали накладати в той час, як вони колгоспи хотіли організувати.

Пит.: А що сталося з Вами після того, як вони взяли батька?

Від.: Мати з голоду померла. Нас чотирьох братів лишилося. Я найменший. Мене старші брати не схотіли мати, то мене взяли до дитячого будинку.

Пит.: А як мама померла з голоду? Як це сталося? Чи Ви всі голодували?

Від.: *Yeah.* Ми всі голодували, але старший брат остався, як ніби найвищий опікун, але держава йому дала 64 кілограми проса чи пшениці, я не знаю, що вони дали для посіву, а він то сам то їв і матері не давав і нам не давав. І з того всього мати померла, а в той час мене прийняли до дитячого будинку, де уже був він заснований, які діти привезені з Харкова й нас сільських чотирьох чи п´ятьох було там разом, яких може 40 людей нас там було в тому дитячому будинку, де ми були. Я був до 16–ти років, пізніше я реміснчу школу закінчив —електрослюсаря і працював на шахті. Після того я пішов до армії. Мене забрлаи, то ще війна не почалася, і після того я пішов до армії. Мене забрали, то ще війна не почалася, і після армії, а потім уже війна почалася, то німці мене забрали до полону й вивезли до Німеччини.

Пит.: А як Ви жили в дитячому будинку?

Від.: Ми ліпше жили, як всі остатні діти, бо нам держава давала тих харчів і одівання давала так, що ті сільскі діти навіть завидували, що ми маємо, а вони не мають того, але то вийнятки були ті, що батьків не мали, то тих брали, а той хто матір мав або батька, або братів старших, яких опікувалися, то тих не брали.

Пит.: А якою мовою Ви говорили в дитячому будинку?

Від.: Ті, шо з Харкова приїхали, то ті половина з них по–українському говорили, а половина по–російському говорила. То більше ті діти, яких в Харків батьки повивозили, на вулиці покидали і держава їх зібрала в один дім, а пізніше порозвозила по всій Україні: по колгоспах скрізь і до нашого села також привезли яких 35 чи щось.

Пит.: А вже Ви ходили до школи?

Від.: *Yeah.* Був я, ходив до школи. У школі так само українською мовою ми говорили, але, коли була лекція російської мови, то в той час говорили по–російському.

Пит.: А чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Так. То майже одиниці, які хотіли тільки йти до колгоспу, а більшість не хотіли тих колгоспів.

Пит.: Чи цей спротив підійшов до повстання?

Від.: Ні, не було такого, як повстання, тільки, як попередньо я говорив, що одна жінка була дуже протиставилась проти цього голови сільради Колісника, який прийшов дзвони знімати в церкві, й ця жінка взяла його за жакета й кинула по *steps*–ах туди, то один тільки цей випадок знаю, що це таки ніби боротьба така була за ці дзвони.

Пит.: А коли зруйнували церкву?

Від.: Церква стояла, але там уже тільки зсипали збіжжя. В церкві не правилося там уже, але церква довгий час стояла ще.

Пит.: Коли вони закрили?

Від.: Закрили в 33–му році, але вона майже стояла до самої війни, до 41–го року. А тоді вже цільком зняли, бо то був висока, наполовину зняли і воно вже на церкву не було похоже, а на зерносховище.

Пит.: Коли почалося розкуркулення?

Від.: Розкуркулення —в 33–му році. В 32–му почалося і в 33–му то вже майже все закінчили. Я сам спостерігав, які жалюгідні такі драми були, що виганяли з хати, забирали їх, а те їхнє все майно забирали. Де його вивозили — я не знаю. Такий був, прізвище Слива, такий червоний партизан також, то найбільший учасник по цьому, по цій справі був, який викачував то, розкуркулив тих людей.

Пит.: А скільки було розкуркулених?

Від.: О, яких на наше село, яких було 35, 40.

Пит.: А скільки родин було?

Від.: Всього на селі було яких 400 родин. Чотириста. Моя тітка була з багатих — то на тому дворищі зробили колгосп, а їх усіх порозганяли, повикидали, й вони всі померли десь.

Пит.: Коли люди найперше почали вмирати з голоду?

Від.: У 32—му масово вже, в 33—му році то дуже вже. Як тільки сніг став падати, то просто не було, не було нічого, бо то пізніше вже почало дерево розвиватися, там ті трави рости, то різноманітні трави щавлів, то збирали листя оте й чухрали його, але в той час, як ще сніг був, то не було ніде нічого. Вони в той час забрали самі й не було нічого їсти.

Пит.: А що люди їли?

Від.: Люди дещо хто попав: чи кота, чи собаку зловив то, то й їли. Так само були чутки, що одна жінка свою доньку зарізала й з´їла, але таких доказів офіційних не було, й я не можу сказати чи то правда, чи ні, але після того тієї дівчини не знайшли ніде. Не було, щоб десь під тином лежала чи десь, чи десь забита була, чи ні, ніде ніхто не не ходив. Можливо, що то й правдиво було.

Пит.: Чи люди втікали зі села?

Від.: Не могли втікати, бо тільки за якоюсь здобичею йшли десь на поле чи щось шукати їсти, а так у далеку дорогу не могли заїзджати, бо то страшно було, бо може в любий час померти людина і так трималися вдома. Весною, як хліб почав, уже колоски були в хлібові, то в той час уже ті верхники такі їздили на конях і людей ловили так само до в´язниці. Мого брата зі сусіднього села верхник зобачив, що він колосків узяв, то той вершник його заарештував, і він тиждень сидів: його там били.

Пит.: Ви сказали, що Колісник був головою сільради, а що він був за людина?

Від.: Ну, дуже активний комуніст був. Він, наприклад, перше був головою колгоспу, а тоді сільради. То як він головою колгоспу був, то він до нашого дитячого будинку приходив, і все такі патріотичні наставлення нам давав. Говорить, що за нами партія дбає: — Ви мусите отакі бути. Слухайте, що говорить товариш Сталін.

Пит.: Чи він був з бідного роду?

Від.: Я не знаю, це було може 20 кілометрів, то він з того села, але не знаю, чи він з якої кляси був.

Пит.: А хто був партійний у Вашому селі?

Від.: Прізвище?

Пит.: Ні, але які вони були. Чи вони були бідняки, чи середняки, чи хто?

Від.: Більше з бідної кляси. Один був із середньої кляси, і він був головою колгоспу. Він за того пішов в комуністи, для того, щоб собі ліпше життя зробити, а він не, не був злий до людей.

Пит.: Чи Ви можете сказати, яка частина Вашого села вимерла з голоду?

Від.: Я думаю, що половина померла.

Пит.: Чи вони ховали їх?

Від.: Так як хто в селі. Мою матір поховали. Я, наприклад, не був на цвинтарі й не знаю, де вона й похована, бо я собі, я не знаю, чи ви знаєте, що в колонцях, що отаке дерево росте і такі чорні, такі ягоди, і я поліз собі на шовковицю на ту й собі сиджу там. Мені було байдуже, що мати померла. Тому, що я голодний. Я був як звір. Кажу, я загубив у житті ніби почування. Там якісь дві жінки були і її взяли. Одна підвода під´їхала, забрала. Тут таки в рядно її замотали, не робили ніякої *box*—и, нічого, тільки замотали в таке рядно й відвезли. Заховали, а через тиждень двоюрідна сестра померла. Ну, то її взяли, й яму моєї матері відкрили, бо то легше копати яму, бо то тяжко копати. То вони знову відкрили. Земля ще свіжа, то вони взяли викопали й тоді її туди під стіну підкопали і ту другу жінку поклали там і знову закрили. Але це хто допоміг тому, а хто не допоміг, то я не знаю, де вони їх вивозили й чи їх закопували, чи як. Я думаю, що були спеціяльні люди, які завозили й ховали то.

Пит.: А що сталося з Вашими братами? Під час голоду що вони робили.

Від.: Один брат робив на цукровому заводі. Їм там давали трохи хліба й їсти давали, то він там і виживав. Цей старший брат то на місці був у селі, але сказав, шо він нам двом меншим не давав того, що він дістав від держави для посіву, але він сам його то поїв і нам двом не давав. То мене взяли до дитячого дому, а той другий брат то той поїхав до Ленінграду й там на залізній дорозі робив. А цей брат, який найстарший був, то він у війні в ці останній чути було, шо ніби забитий.

Пит.: А сестри?

Від.: А сестра жила і ще один брат живий. Один у Львові, а сестра в Донбасі.

Пит.: Що люди думали тоді про владу?

Від.: Видно було з того всього, що вони проти колгоспів були, то вони були проти тієї влади, яка в той час хотіла накинути селянам. Так що вони противні тому режимові.

Пит.: А що вони навчили в молодих?

Від.: То я говорив, що як я молодий був, те що мені говорили, то в те я сильно вірив, що то правдиво так є. Так само я був у комсомолі, й те, шо мені говорили, то я правдиво в те вірив, аж доки німці не прийшли в 41–му році, я побачив, що то не так було, як вони мені говорили. При вступі до комсомолу мене навіть питали, чи то радянська держава, каже, правильно поступила з твоїм батьком? Кажу, правильно. То я змушений був, бо якби не сказав цього, то невідомо, що зі мною було б. До цього часу то я сказав, що я маю, так би сказать, гріх перед Богом, що я на батька так сказав.

Пит.: Чому Ви були на Україні?

Від.: Ну, я думаю, що вони хотіли людей до колгоспу загнати з тим наміром, щоби держава мала в одному місці хліб брати, а не по дворах збирати його. Я думаю це їхня ціль була, щоб колективізацію провести і щоб держава брала в одному місці хліб і їм тоді легше в них забирати той хліб і вести пропаганду за кордоном. Самі при собі для себе не мають.

Пит.: А як люди перебудували своє життя після голоду?

Від.: Після голоду те саме диктування і не міг права нічого там сам робити, а що тобі з гори говорять, тоді ти мусив те саме робити, то як у колгоспі господарив, то ти мусиш дотримуватися того порядку, який в колгоспі є. Як там щось і сказав проти того, то ти можеш заарештований бути, так що перебудування то трохи ліпші умови були й їсти трохи стало — марки були. А так, щоб цілком ліпше було, то нічого ліпшого не сталося.

Пит.: Я думаю, що то все. Я дуже Вам дякую за все.

Від.: Нема защо.

Semen Ovechko, b. September 25, 1925, Volodymyrivka, a village of between 300 and 500 families in Melitopil' district, Zaporizhzhia region, into well–to–do peasant family which was dekulakized in 1929. Narrator's father fled to Donbas, the family was given 24 hours to vacate their house, and they too went to Donbas. Most people opposed collectivization but had no weapons and were afraid to do anything to stop it. However, narrator also stresses that those who committed the atrocities were "ours," i.e. neighbors and relatives who did it for personal gain, and that conflicts, jealously, and personal cupidity were exploited astutely by the Stalinist regime. Narrator describes his father's arrest, the accusations made against him, beatings, etc. in 1937, from which his father never returned. When narrator returned to his village during World War II, people told him that 25–30% of his village's population had died in famine. Narrator heard of cannibalism but had no direct knowledge of it. He believes famine was brought about "to bring Ukraine to its knees" so that it could be exploited without hindrance.

Питання: Будь ласка, скажіть Ваше ім´я і прізвище.

Відповідь: Моє ім´я — Семен, прізвище — Овечко.

Пит: Коли Ви народилися?

Від: В вересні, 25–го числа, 1925–го року.

Пит: А де саме?

Від: Запорізька область, Мелітопільський район, село Володимирівка.

Пит: А чим займалися Ваші батьки.

Від: Мої батьки займалися сільським господарством.

Пит: Скільки десятин землі вони мали?

Від: Не знаю.

Пит: Приблизно: чи вони були бідняки, середняки?

Від: Більше заможні. У косовицю, коли найбільше треба праці, то наймали людей: одного або двох в допомогу.

Пит: А до революції, чи вони мали більше землі? Чи більшовицька держава забрала в них землю?

Від: Що вони мали до революції? Після революції прийшла колективізація.

Пит: Як Вам жилося, наприклад, при НЕПові?

Від: НЕП, я ще в той час замалий був.

Пит: Так, але що люди казали?

Від: Що люди говорили за НЕП? Коли Сталін почав комунізувати країну, країна зійшла на кінець погибелі. Бо продукції не було, сільське господарство пішло так униз, що велика загроза була для країни. Сталін зрозумів то, й він вирішив повернути трохи дишло назад; цебто дати людям трошки волі, щоб вони трохи дали продукції для країни. Щоб країна витримала і не розбилася в прах. НЕП — це Нова економічна політика — то є скорочено НЕП, це справді не є зроблено для поліпшення сільского господарства або фабрик, фабричних робітників, а це ж зроблено тільки для того, щоб підсилити свою владу комунізму, щоб вижити самим і щоб не скрахувала країна зовсім, бо при такому пропав би й цілий комунізм. Вирішив його виручити й через те, він об´явив НЕП, цю політику й дали трохи полегшення людям. І люди, дозволили людям самостійно розвивати свої господарства і ремесло, і люди почали жити трошки ліпше.

Пит: Чи Ви збагатилися під час НЕПу?

Від: Ніхто не збагатився підчас НЕПу, тільки люди не страждали, як перед тим, коли починали колективізацію.

А коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від: Колективізація почалася десь, якщо це я справді пам´ятаю, десь у 28–му, 29–му році. А тоді ж, як почалася колективізація, люди, селяни, особливо заможні селяни, не дуже були задоволені тим.

Пит: Чи люди спротивлялися?

Від: Пробували протестувати в тихий спосіб, цебто не здавати податки 100%–во ті, що потребувала влада, а то поносило великі наказанія за те. Кого ловили, то наказували

в багато більшій мірі. Люди не хотіли йти в колгоспи, бо йти в колгосп це треба було віддати все своє добро й іти працювати для когось іншого. А той хтось інший, то господарі нові, які справді чужинці, керували, в екзекутиві були, але руками своїх же яничарів українців. Багато з українців послуговувалися, щоб вислужитися росіянам, щоб вислужитися на кращі посади. Вони вислуговувалися для комуністів за кусок хліба, правду сказати.

Пит: А чи люди противлялися? Чи цей спротив дійшов до повстання?

Від: Спротив. Між селянами не було великої організації після революції. А вся зброя була конфіскована владою радянською, яка не довіряла людям зброю. В такий спосіб, без зброї та при всяких страхах і нагонках, за кожну найменшу дрібницю садили людей в вагони й везли до Сибіру, люди не тільки боялися спротивлятися, а боялися навіть за те говорити.

Пит: А чи Ваш батько пішов до колгоспу?

Від: Мій тато був об´явлений, як куркуль. Що то означало? Що то він поза законом. Куркулі то були вороги комунізму. Хто мав середнє або трошки ліпше господарство, тих називали куркулями. Куркуль не мав уже місця в тій країні. Доля куркулів була така: або тікай з свого села або арештують і повезуть до Сибіру. Це підлягло і моєму татові. Його спочатку арештували один раз, а тоді випустили. А тоді ще один раз хотіли арештувати, але він утік на Донбас.

Пит: Це в якому році?

Від: На Донбас він уже в 35–му році втік, уже після того. І на Донбасі було трошки ліпше. Люди могли вижити, бо радянська влада потребувала вугілля, а Донбас, то були вугільні шахти, звідки добували вугілля. І там трохи люди переживали. Утік на Донбас, то й спасся від голоду. Бо там під землею люди добували вугілля, і це, що владі потрібно було. І так багато людей повиживало тільки із–за того, що вони втікли на Донбас.

Пит: Скільки родин було в Вашому селі? Чи це було велике село?

Від: О, село — яких 300 до 500 родин.

Пит: А скільки з них були розкуркулених?

Від: Після того, як були розкуркулені, село виглядало як пустка. Частина людей тих повтікало, а частину людей тих до Сибіру було загнано, а частина тих, що осталися, то осталися бідніші. І на полі працювати, багато не працюєш, і розкуркулення називалося, а то просто розграблення.

Пит: А як то відбувалося?

Від: Як відбувалось? Приходять активісти до хати й кажуть: — В імені влади — хата не є твоя і ти маєш вибиратися за 24 годин. І в імені влади ті коні [чи качки, чи земля] — більше не є твої. І ти сам не є свій. Так що ти не маєш ніякого права ні жалуватися ніде і ти маєш виходити. — Приказ — і так є.

Пит: А хто були ті активісти?

Від: Активісти — більше було з таких, що не працювали, п´яниці, справді бідні. Син якоїсь вдови, що нічого не має, а влада їм пообіцяла на майбутнє великі спроможності отримати добру владу. Вони чесно служили їм, щоб відслужитися для влади. І то вони бачили, що вони роблять, вони не були сліпі. І робили. По–перше, влада любила, коли незгода є поміж людьми, коли заздрість. Влада діяла на молодих людей, які немали нічого в той час, робила їх заздрісними. Нацьковували бідних на багатших, щоб вони заздрили й мстилися. І активісти, то так були ті, що ніколи нічого не мали, не цікавилися нічим. Ледар, не працювали. А тут є нагода помститися і пограбувати. Грабували все, що могли, забирали з хати. Побачать, що цікаве — забирали. Ніякого рахунку за те, ніяких *accounting*, що вони забирали, скільки не було. Так що йшло для влади, а що між собою грабили, просто пропивали, розгулювали — на тому кінчалося. Це — під час колективізації. Під час голоду було трошки інакше. Під час голоду заходили в хати і просто все, що влада спочатку забрала, ввесь *crop*, всю пшеницю і все, що люди–селяни мали на прожиття, все хлібне, щоб не було, вони все забирали. Що вони не могли забрати, то вони просто нищили. Навіть доходило до такого, до примітивізму, що забирали з печі, з плити, забирали навіть горщики борщу, або м´яса або чого–небудь. Забирали те, останнє. Так що голод зразу начався. І то було пляновано. То не був голод отак собі, бо люди бідні. То був плянований голод. Був голод по приказу.

Пит: Чи вони прислали людей з району, щоб керувати цими бригадами?

Від: Так, то було під керуванням. То все було.

Пит: Чи то були 25.000–ники?

Від: За 25.000–ників я добре не знаю багато, бо багато, що я знаю від моєї 99–літньої тепер мами, багато чого я читав, а багато чого — в той час, в 33–му році мені було тільки вісім років. Але в пізніші роки я відчув теж, бо то було близько до моєї родини. Найперше, як тато втік, нас вигнали з хати.

Пит: Коли Ви були розкуркулені. Коли вони приїхали до Вас?

Від: Нас вигнали з хати коли мені було чотири роки, в 29–му році. Сказали мамі, бо мама сама була вдома з нами, я мав чотири роки, а брат мав дев´ять років, сказали, щоб у 24 години виходили з хати. Була ніч, був сніг, мати взяла нас і за ручки й повела нас переховати в своїх братів, щоб на другий ранок добратися якось до потяга, поїхати шукати десь свого батька. А це зробили тому, щоб не були арештовані, бо якщо не виберетеся за 24 години, ми прийдмео й вам буде дорога до Сибіру. Ми виїхали на Донбас. Але батька мого не спасло то; він був заарештований.

Пит: Коли?

Від: Другий раз він був арештований в 37–му й вже більше ніколи не вернувся.

Пит: А де Ви жили, як Вас викинули з хати?

Від: Ми поїхали на Донбас.

Пит: А під час голоду Ви жили на Донбасі?

Від: На Донбасі ми жили після того, аж до Другої світової війни. Батька забрали в 37–му році й до сьогоднішнього дня ми ніколи нічого не чули про нього.

Тоді, як мама втікла з нами на Донбас, вдома зосталися її двоюрідний брат, і ті, що перенесли цей тяжкий голод, а багато з них не перенесло. Двоюрідний брат Федір мав двох синів, один син називався Семен, а один — Іван. І батько, і два сини померли з голоду. Батько, Федір називався, він так, як був на печі і не міг злізти, так він там і вмер. І його дружина витягнула на двір. І то були жорстокі морози якраз. І був приказ, як хто помре, то щоб витягали надвір. Їхала така підвода й просто мерзлі тіла вкидали на підводу, наповняли. Не записували імен, не записували прізвища, не записували нічого. Без ніякого *accounting*. Кидали людей, так як куски дерева, вивозили в поле й там копали ями й просто їх кидали в ями й пізніше загортали.

Дуже страшні були видовища. Так, син один перед тим, як помер, то він мав покусані губи. Голод так допікав йому, що він кусав собі губи. А тато мій, крім того, що він займався сільским господарством, він ще вмів шити черевики. Його вчитель, спеціяліст, що його вчив, то теж був мертвий від голоду. І як його брали, то він ще рухався. Але на то не звертали уваги. Його також кинули туди до мертвих. І також така доля була. Напевно, закопали, а чоловік ще не вмер. Так не дуже приємні історії.

Пит: Чи Ви верталися до села після голоду?

Від: Так, ми вернулися до села вже при окупації німців. Бо коли нашого тата забрали, то нам вже на Донбасі не оставалося нічого робити. Ми вирішили тікати в вільний світ від комунізму. І через те, як німецька армія стала в Донбасі на перезимку, ми вирішили йти вглибину, через свою землю додому; а потім, думали, може буде якось мир. І ми там побули тільки рік і тоді далі поїхали. Ні мама не вгадала, ні брат, ніхто з наших не вгадав рідного села. Все було потрощено, все було поломано й знищено. Хрести з гробків, із *cemetery*–ї були в 33–му році попалені. Всі собаки, коти були поїджені. Всі мури, які з дерева, дерв´яні мури, раніше були гарні хатки. Тоді не були хати під соломою, були хати більш–менш европейського *style*–ю. Було все поломано, розтрощено. А що осталося, то комуністична влада так дезорганізавано діяла, не поправлялося нічого. Те, що один господар мав при волі, перед колективізацією, те тепер ціле село мало. У нашому селі були господарі, що по 12 коней мали. Один господар. Як ми приїхали, там все господарство яких шість коней. На все село. Наша хата була розвалена. З неї зробили сушилку. Вулиці зробили через подвір´я хатів. Зовсім не до вгадання було. Пустир зробили з села.

Пит: А чи люди казали, скільки померло з голоду?

Від: Всього на Україні, чи в селі?

Пит: В селі.

Від: Яких 25–30% було мертвих. Але не було ніякого записування. І ті, що оставалися, не могли так дуже зорієнтуватися, бо дехто тікав. Не знати: чи він утік, чи

він помер з голоду, чи його до Сибіру відправили. Не було контролі ніякої й не було ніякої статистики. Ото ж і тяжко сказати, що от стільки чи стільки померло.

Пит: *Я тільки хотіла знати приблизно.*

Від: У совєтів був плян. Сталін давав прикази тодішньому ГПУ, а тоді НКВД, так називалася секретна поліція, давав прикази стільки то й стільки то має бути арештованих. То так, як має бути заарештований, то так, як виконання пляну. Комуністи підвладні так і робили, як був приказ — арештовували людей. Але для того робили якісь підстави, обвиняли їх у чому–небудь. То не грає, деколи в дуже смішні вини. Так як мого тата обвиняли, бо він, коли працював на шахті, то він збрую робив для коней, що в шахтах. То казали, що він туди цв´яхи забивав, щоб коні дохли. То він проти радянської влади робив, щоб коні подохли. Підступний ворог народу. Чому вони це робили? Бо комуністи знали, що вони симпатії від тих людей вже ніколи не будуть мати, від тих людей, що вони виганяли з хати, від тих, що їхні хати знищені, їхні родини знищені. І вони мали тих людей на рахунку, щоб їх рано чи пізно в чому–небудь обвинити. Коли мого тата арештували, йому підклали обвинувачення таке, що він був польський шпигун і англійський шпигун. Тато ніколи не говорив ні англійською мовою, ні польською. І що він передавав всякі секрети, чи по радіо, чи хто зна де, чи через коней, я не знаю, як він передавав, а якось передавав секретні *message*–і туди, чи до Англії, чи до Польщі. Так, що він мав підписати своє признання.

Пит: *Чи Ваш тато був грамотний?*

Від: О, так. Але яка грамота в старі часи? Чотири кляси, це майже те саме, що сьогодні вісім клясів. Він був настільки грамотний. І він не підписував, його били. Ми мали нагоду його бачити після того один раз, після того, як його побили. Його посилали до госпіталю, бо він був ще не підписав, з тією вмовою, що як він вийде, щоб продовжувати його мучити, щоб він підписав. Попав до шпиталю після биття, а одна з медичних сестер знала брата й покликала брата. І так ми взнали, що він у тім госпіталі. І ми мали нагоду трохи говорити. І він нам розказав, як його мучили. І то був останній раз, що ми його бачили. Після того ми його ніколи не бачили. Але, напевно, він підписав признання, бо він казав: — Як будуть продовжувати мучити, яка мені різниця, все рівно вмирати, то, може, перестануть мучить. — І казав: — Я підпишу, якщо знову будуть мучити.

Його фізично зламали. А він був інвалід, він мав одну коротшу ногу. Але на то не зверталося вваги, ні на що. Хто б ти не був, якщо вони бачуть, що ти можеш, що ми не довіряємо тобі, то вони то робили.

У їхній системі є така політика: якщо батька вони об´являть ворогом народу, то вже автоматично рано чи пізно вже один по одному сини, чи доньки, брати теж будуть під тим самим. То, якби не війна, то мій брат, напевно, попав би в таку саму ситуацію, а пізніше і я, певно, попав би. А війна нас справді виручила, й ми мали нагоду тікати в вільний світ. Що ми й зробили.

Пит: *Я маю деякі питання, може Ви не знаєте, про владу: чи Ви знаєте, хто був головою сільради?*

Від: О, я ж тоді був.

Пит: *Чи він був місцевий чи приїжджий?*

Від: Я можу спитати в мами, може мама знає. На скільки мама дала інформацію, то все були свої. Одна родина — здорові люди були, але дуже ледачі. То він якраз керував тим всім. З книжкою ходив, і все записував, що забрати. Знав усіх людей. І вислужувався перед владою. Так, що були місцеві. Місцеві яничари, свої. По крові свої.

Пит: *Чи була школа в Вашому селі?*

Від: При радянській владі? Так була школа.

Пит: *Українська чи російська?*

Від: Була сільська школа, українська. Спочатку була тільки українська, а пізніше й російська. Бо спочатку росіян так багато не було й науку провадити кадрів дуже добрих не було. Бо вони всіх учителів, і вся інтелігенція, священики, то все були *educator*–и ті, що вчили людей писати, читати й всякої науки, вони пішли до Сибіру, бо вони були на стороні ворога, їх об´являли ворогами. І дуже низький рівень напочатку був. Пізніше наука поліпшилася. Як я вже на Донбасі вчився, багато було чужих учителів у нас.

Пит: *Чи була церква в Вашому селі?*

Від: Була церква перед комуністами. Але в комуністів, як ви знаєте, релігія, то є, крім комуністичної, то є опіум для народу й вони, що перше роблять, то це репресують священика і замикають церкву. З нашої церкви зняли хрести й зробили *deposit* для пшениці. Пшеницю туди навозили. А з молоді, яка ходила до церкви, з неї насміхалися, вічно робили сміх і пропагувався атеїзм у повному розумінні цього слова. Пропагувався скрізь атеїзм. Старші люди не звертали на то уваги, але для молодших то було як заборона, не могли іти до церкви. Підлягали великим насмішкам і навіть були всякі незручности для тих дітей, що ходили.

Пит: Коли вони закрили церкву?

Від: Церкву підчас колективізації. Почали відбирати в людей хати, тоді вони й закрили церкву.

Пит: Ви жили на Донбасі й батько працював чим?

Від: Батько працював під землею, *harness* направляв. Ото шлейки, шворником називали в нас дома. Шворник, це той, що працює з шкірою, з шкіри все шиє, і для коней, і він чоботи міг робити. Із шкірою. Він не міг фізично, бо він був інвалідом, бо в нього одна нога була коротша.

Пит: А чи йому платили, чи йому давали пайок?

Від: В той час платилося і мало все бути по карточках. Давали на карточки. А крім того в добавок ще платилося. Заплату мали. Низьку, але мали.

Пит: А скільки кілограм хліба вони давали робітникам?

Від: Не пам´ятаю.

Пит: Чи Вам теж давали?

Від: Давали на родину, давалося на цілу родину. З чотирьох — то два пайка для великих, а на дітей, то пів пайка.

Пит: А чи Ви голодували там на Донбасі?

Від: Як батька забрали, то в нас не було ніякого приходу на деякий час, поки брат пішов на працю. То мама заробляли в такий спосіб. Її не брали, її брали на працю дуже тяжкі, бо вона була дружина репресованого, в кухні не дозволялося, бо то дуже добра праця для ворогів народу. Їй давалося таку працю, як у мебельній фабриці стружки збирати, й носити на плечах, виносити надвір. Велика фабрика. Треба в мішок так лопатою ті стружки й виносити. Оце була праця, яку давали репресованим, з фамілії у кого репресовані є. То дуже мала зарплата була й дуже часто казав мамі: я вже не прошу хліба, дайте хоч що–небудь. Я то пам´ятаю. Питав також, чи було колись таке, що білого хліба можна наїстися.

Пит: Чи Ви чули від тих людей, що були на селі, як був голод, чи вони писали, чи як Ви поїхали?

Від: Як ми приїхали назад додому вже в війну, то дружина Федора, що я говорив за його, що його син Семен і Іван, що погинули, вона осталася жива. Вона жива осталася і розказувала про свого чоловіка й про своїх синів, як вони погинули. Бо в той момент ми там не були. Але, як ми приїхали, ми побачили розруху — результат того голоду й результат колективізації, ми побачили. Бо то зовсім більше не виглядало на село. То так виглядало: там хатка одна, там друга хатка. А то розпалося само, було розрушене силою, розрушене владою. І так як з нашої хати, наша хата була досить добра, то зробили сушилку для бавовни. Колись садили там пшеницю, а вони посадили бавовну, що роблять *cotton* з неї. Бавовну садили, а тут бавовну треба було сушити, то вони переробили з хати на сушилку. Такі печі зробили, поставили. Не було ніякого респекту ні до чого. Все належало владі й влада розпоряджалася, як їй тільки здумається. Не респектовано ні людські житла, нічого. Бо то ти не маєш більше своєї хати, тобі не належить, де ти живеш. Земля тобі не належить. Для себе ти получаєш тільки в кінці року. Влада забирає майже все, а що осталося трошки, маєте розділити на всіх членів, тих що працювали на полі. Так бувало, що цілий рік працюєш, а як дійде до кінця, якщо урожаю доброго нема, а коли й добрий, так мало оставлять для людей, що коли ділять, то мішок один або й менше пшениці, а більше нічого нема. Бо люди тільки з того пили. При такій системі неможливе взагалі життя. То не було ніякого *common sense*–у, як то по–американському кажеться для того, щоб у користь людей, не було нічого. Було тільки все в користь державі. Держава доконала те, що вона хотіла. Влада радянська зробила Україну невідпорною. Україна не могла ні відділитися, ні встати, ні говорити в захист ні діяти в захист себе, нічого. Зруйнували й в такий тільки спосіб могли керувати.

Пит: Я вже не маю питань. Якщо Ви маєте щось додати до того, то прошу дуже.

Від: Та говорити можна довго, але таке щось дуже важне я якось не пам´ятаю. Я не приготовлений. Можна було б читати, подумати трошки.

Пит: А чи Вам відомі випадки людоїдства?

Від: Я чув за те. То не було в кожному селі. І не було так часто, але було. На Україні то було. Я чув багато разів за те, але прямого свідка, хто бачив якраз, або хто то пережив близько, я не мав. Але знаю, що багато було померших жінок, і маленькі діти сосали груди матері, яка вже вмерла. Багато людей пробували тікати, коли вже було запізно. Перед тим, як люди вмирають, вони пухнуть і тоді людина не може далеко дійти. Пробували тікати до міста, бо в містах трохи ліпше було їсти, але справа в тому, що міста були заборонені для селян. При допомозі охорони вони не пускали до міста.

Пит: Чому, Ви думаєте, був голод на Україні? Що Ви тоді думали, чому?

Від.: Люди вже наперед знали, що буде, бо після революції, як комуністи прийшли до влади, вони не починали дуже делікатно, вони відразу почали брутально. І та брутальність до самого останнього часу була. Вони брутально революцію робили, брутально забили царя і всю родину, вони брутально забирали в людей, хто з армії втік чи якось приніс додому якісь рушниці, зброю. Якусь зброю приніс додому. Бо по приказові було зносити ту зброю до влади. І часто робили отак —ти приносиш зброю, а вони тебе там хапають і кажуть, що ти не всю зброю приніс: ще принеси! —Та я не маю.

—Ні, ти брешеш.

Значить, що вони хотіли. Ті люди, вони рахували так: ті люди, що тримають зброю, якщо ми їх пустимо, вони ще мають зброю і можуть тоді пізніше, як будемо комунізувати, вони можуть виступити з зброєю проти. Через те вони навіть тих людей затримували й розстрілювали, що зброю приносили. Ти приніс зброю —люди думали: я зробив добре діло. Бо був приказ —хто не принесе, то буде розстріляний. І було так, що хто не приніс —був розстріляний, і той, що приніс, був розстріляний. А люди, то ж все було відомо. Навіть в революцію на залізнодорожній станції — окружали станцію і кожну людину по людині пропускали. І ті комісари, генерали радянські дивилися на руки. Якщо мозолі на руках, то пройде. А якщо мозолів нема, то —інтелігентний. То значить ти ворог, не був трудящим. Трудящі тільки наші друзі, або нероби. А ти інтелігентна людина, був вчителем чи директором якимсь, чи був доктором, то просто розстрілювали. За станцією їх там стріляли. По руках дивилися. Коли вони почали комунізувати, люди знали йде до чого. Знали, що то є, але вони не могли *revolt*–уваться і стати за себе. Бо нема чим і нема як.

Пит: Чи Ви думаєте, що голод був проти заможніх селян чи проти українців як нарід?

Від: Я думаю, що то й так й так. То все приймалося до уваги. Бо спочатку вони об´явили ворогів заможніх селян. Пізніше вони об´явили ворогів тих, що були незаможні селяни. Тих заможніх селян вони називали —куркулі. Тих незаможних вони називали —підкуркулі. Тих незаможніх вони називали —підкуркульник. А тоді вже й за бідних взялися. Так що то була тільки система. Спочатку заможніх, а тоді менше, а тоді менше. Я думаю, їхня остання ціль була проти України, зламати спротив, зробити рабами, щоб можна було мати, що хочеш з України й скільки хочеш. Я думаю, що то було для того зроблено, щоб справді поставити Україну на коліна.

Пит: Дуже, дуже Вам дякую за свідчення.

Від: Нема защо. Якщо то щось, хоч одна цеглинка поможе, то я буду радий теж. Моя родина дуже постраждала за то.

Anonymous female narrator, b. 1910 in Voskresenka, Pavlohrad district, Dnipropetrovs'ke region, the daughter of a *volost'* chairman who farmed 20 *desiatynas* of land. "We lived not badly under NEP." Narrator's village had autocephalous church which was closed in late 1920s. In March 1930 narrator's father ordered the family to flee to Donbas to avoid collectivization. In 1933 narrator's father worked as a miner in Donbas, getting 600 g. bread per day plus 300 g. for family. Bread could be bought in the marketplace for R30. per loaf. Narrator married about this time. Narrator's husband worked as a welder and an electrician. Family of narrator's husband completely died out from starvation. Narrator lost perhaps 25 relatives in famine and believes that it was created in order to break people so that socialism could be built according to the Stalinist model.

Питання: Будь ласка скажіть коли Ви народилися.

Відповідь: В 1910–му році.

Пит.: А де саме?

Від.: У селі Воскресенка, Дніпропетровський округ, Павлоградський район. Там були мої родичі.

Пит.: Так, а чим займалися Ваші батьки?

Від.: Він був так, і предсідник волості й держали фарму. Держали землю. І я, бо ми так із дідусем мали разом, із маминим батьком. Він був дуже багатий — батько мамин, і було багато там робітників. То ми разом тримали. Але батько довго — може яких сім, вісім років був предсідником. Перед тим, як уже все пішло в колгосп, то він уже сказав: —Нам треба тікати, бо все забрали, нічо нема.

Пит.: Скільки десятин землі вони мали до того?

Від.: Двадцять десятин. Двадцять десятин. Купленого й нічого не було, а тільки своє було. Яка на людей належала, як то каже — на нас. По п´ять десятин на душу, п´ять душ дітей було —25 десятин. Ну то пішло на толоку, на скотину, на всякі дороги. А 20 десятин то є, було нормальне. Але трошки за мало було —землі може було, але ж то треба було прикупляти, але батько казав: —Та я получаю державні гроші.

Нам хватало. Ми жили непогано при НЕПу. Так що а робили самі дідусі, так що нам не погано було. Але як прийшла ця ситуація вже, то страхіття що то було.

Пит.: Яку частину урожаю брала держава до колективізації?

Від.: Дитинко, як я можу казати, як я тоді молода дівчина була?

Пит.: Ну, чи старші говорили що це багато, чи як?

Від.: Ну то так, дитинко. Дитинко, там не накладали багато, а люди самі вивозили. Бо треба було взуття, треба було одежу, треба було господарство тримати, треба було інвентар — треба було все. Та то завалений був город — завалений там не було де просунутися, страшне було кульбаб. І то так висипали в яму, як ото в прірву, а так там ішло на муку, а тоді мука розходилася —розвозили вже по всій Европі. Бо мука вже кульками вже —готова біля Дніпропетровського. Але щоб так перед тим накладали — скотину накладали, м´ясо накладали, бо така знаєш там пропаганда після того — казали: — Продав корову, заплатив продподатоку, продав свиню, заплатив.— Бо то накладалося, треба було. Але, хваталося собі поки не прийшли не забрали. А як оце колективізація прийшла то було страшне. Віддай все ж туди! Віддай і все забирають. Не віддаси, ти винуватий. Все рівно. Це мої родичі, якби сказати — батько мій був грамотний, він читав газети, й він знав до чого воно йде. І він сказав, по першій колективізації як сказали, що все будем звозити — скотину, корови — то батько все віддав, а сказав нам: —Всім на Донбас, тікаєм! Може останемось живі.

Все забирають — забрали хліб, зерно забрали, муку забрали — а що тепер: най, вмирають. Скотину віддали, все віддали. І так у кожного. А що осталося в людей? Нема нічого. Люди вмирали які оставалися. Родичів скільки померло. А батько наш привіз на Донбас у Ханженкове, цебто в Донецьку область. А то вони зараз живуть. І там давали — зразу ми пішли всі в шахту. Папа в шахту, брат у шахту. Я в шахту. Сестра поверх шахти на Мерщиці(?). Одна сестра була тільки в буфеті на станції робила. Мама одна була вдома. Значить, шахтарам давали одне кіло на підземні, хто робив. Ті що

зверху — по 600 грам. А мамі й нам по 300 грам хліба. Але всі то разом то дві хлібинки. На цілий день! То було спасіння.

Пит.: Це в якому році?

Від.: У 33–му, 34–му. Тридцять рублів була хлібина хліба на базарі. Але ми оставилися живі. Як було тяжко, мама поріже по кусочку, розділе — борони Боже запитать більше. Неможна. І то хоч би була картопля або крупа або що–небудь. А то нічого ж нема в магазинах. Нічого нема! На базарі було три рублі стаканчик пшона або якоїсь крупи. Вона купе й зваре суп таку кастурлю велику, а там сама вода. Аби щось тільки було з тим хлібом з´їсти. Те все. Всі були худі як скелети. Але пережили, осталися живі. А родичі померли з голоду.

Пит.: А коли почалася колективізація в Вашому селі?

Від.: У нашому селі, це ж було в 31–му, 32–му роках. Зразу, бачите, почало в 31–му. Все.

Пит.: А розкуркулення?

Від.: А розкуркулення раніше пішло. Раніше пішло. То перший рік або й два наперед, бо всіх багатих зразу. Приходили, все забирали їх на потяг, це ж я знаю. Запоріжжя, наші приятелі втекли туди й там не спасли. Та на Єкатеринівські станції, там їх звезли з усього Запоріжжя. База була, військова. Туди звезли їх тисячі людей. І поргузили в потяг, у товарний, з Єкатеринівської станції і вони питали: — Куди нас везуть? Дайте нам хоч карту, побачем куди нас везуть.

Ніхто нічого не казав, бо було це все тайно. І грузили шалон за шалоном. Всіх сусідів, це в нашому селі може яких 45 родин вивезли зразу. Багатійших.

Пит.: А скільки були цілком у селі, скільки родин було?

Від.: Скільки родин було? Може півтори тисячі. Так. А в селі так було — то перше найбільших а тоді найсередніх, а тоді дійшло вже, як кажуть — голота. Біднота та. Тоді вже ті померли з голоду. Бо ж у їх забрали, все.

Пит.: Хто були активісти?

Від.: Активісти біднота була, яка спала, нічого не робила — не хотіла працювати! Я піду працювати до кого ж? Не на багача? Але багачі платили. Платили за прополювання, платили за молотіння, платили за все — вони ж даром не сподівалися, що це будем їм зроблено, але все рівно не хотіли, бо дуже були заздрісні, що в когось є, а в нас нема. А тоді як їм прийшло це право, то вони що хотіли то й робили. Все знищили! Позабирали так — прийшли до нашого приятеля і кажуть: — Виходь з хати.

Ми кажем: — Чому?

— Бо то все не твоє.

Пит.: Коли це було?

Від.: То це було в 29–му. То це до кожного так. Вибирайся куди хочеш, а як ти противися, то зараз тебе забирають. І так і так їх позабирали. А середнім, також що зробили. Також же так само. Знаєш, підійшла ж зима, нема ж нічого. Весна — страхіття! Нічого ж не було. То їшов. Робила такий лад, і то хоч би вагони а то пульмана, знаєш таке пульман, відкрите. І там набито було людей. І їдьте в Кубань і з під снігу вибирайте кукурудзу. Бо в Кубані всіх вивезли. Бо вони були проти колективізації, кубанці. Вони просто знаряжалися, до смерті виходили в гори ховалися — вони не піддавалися комунізму. І тому колгоспу. То їх обхватила армія і всю станицю вивезла. А деякі осталися, непоїхали, то вони їх охватили — повмирали з голоду. То там осталася кукурудза. Я як прийду на станцію — бо я вже працювала в вихідний день — хочу піти на станцію і там що небуъ купити, картку або що–небудь купити, або на базарі побути. А базар якраз коло станції. То як приїде той шалон, ой дитино! Ті жінки, на тіх платформах — чорні, худі — попів мішочка ті кукурудзи там надеруть. А тоді встане тут потяг, а вони повстають щоб що–небудь купити на базарі, хоч крихту хліба можеш купити. А потяг пішов. А вони, ну падають, ну плачуть дуже, а один прийшов і каже: — Чому ти так дядько плачеш? Ти знаєш, що ти вже і не їдь, бо нікого з твоїх жививими нема. І жінки нема і дітей. Вони вже померли. А він як узявся за голову, голосить, голосить і мішочок той пішов, і він остався на станції. Бо ніхто не каже, що потяг піде, або не йдіть або що. То є було, то є безмірне жахіття! Я не можу тобі передати. Я оце часом, тепер мені є час на пенсії, чоловік уже помер. Тоді ми з ним ділили. Тепер я сама. Як прийде все в голову, то думаю: — Що це людина перенесла! На отакій землі. На отакому раю. Це ж ви отут виросли. ви ж знаєте яке є життя.

Пит.: Знаю.

Від.: Але ж дитинко, ми знаєм подивиться, ми приїхали. Від самої своєї землі їхали через Румунія, Польщу, Німеччину, Бельгію, Францію — аж тоді до Америки. Подивіться, куди ж ми доїхали. Ну ніде ліпшої землі нема. Ніде. А подивіться, тепер купляють хліб. Совєти. В Австрії купили 10 мільйонів пудів хліба. В Австрії! То там полоски. Ви не знаєте почву в Австрії? То ж там Альпи, самий ліс та полоски землі. І пісок і глина. А в Німеччині то тільки пісок і глина й сосна. Ліс і ліс і гори. Тому вони пішли війною. Їм не було чим дихати. Бо в них стільки приросту — по 10–ро по 15–ро дітей у кожній родині. А жити нема чим. Вони хотіли нашу землю. Їм люди не дужі. А на наші землі тепер, подивіться! Що зробив той колгосп. Ну хто буде робити? Ось я була, дитинко.

Пит.: Ну тоді чи люди спротивлялися колективізації?

Від.: Ну аякже, та певно що.

Пит.: А у Вашому селі, чи вони різали худобу?

Від.: Ходобу різали їсти тільки. Не було ж хліба.

Пит.: Але під час колективізації?

Від.: Ні, ні, ні дитинко, не маєш права те різати. Треба завезти. Спротивлялися! Дуже спротивлялися. Папин кум — хресника мав папа. Він був середняк. Троє коней було, один корова. Жінка бідовенька була. І вона раз зробила бучу — щоб забрати корови, забрати коней. Стоять коні голодні, ніхто ж не хоче годувати. Бо звели їх, ну то хто буде, кому воно потрібне? Так виїхала інтерв´ю, це сказати б по совєтському „тройка." І з району приїхали. І чотирьох осіб забрали, осудили. Таки поки доїхали в Осікову(?), 20 кілометрів, то є район. Він помер. Разрив серця, так звано. Спротивлялися. скільки раз розтягли. Скільки раз там буча була. Страшне! Що ж кажуть, ви звели скоти наші повмирають з голоду, чорт. Отакі коні звели, як змій, а тепер, каже, вмирає скотина. Стільки скотини подохло. Ой! О спротивлялися, але що ж то є? Все вони забрали й все. І більше не вернувся. Страхіття!

Пит.: А, чи була церква в Вашому селі?

Від.: Була. Була, дитинко.

Пит.: А як довго існувала?

Від.: Була велика церква, построїлася, ще Голубівська називалася, як би сказати? Економія була, так вона построїла. На такі возвищення. Тридцять тисяч приходу було до нашої церкви, Бодашева, Воскресенівка, Олександрівка, Богданівка, Катеринівка. Це все до нашого приходило. Як це ж там кинулися до тієї церков, все побили, потрощили! Дзвони, як скинули, так залізли ті дзвони по коліна. І вивезли їх у ворот на танки. На знарядження. А церкву завели, дитинко, завели перше коней. Люди вжахалися. А пізніше коні подохли, стали трактора та те все, знаєш. Машинерія вже, коней вже мало, так вони перебрали та туди всипний пункт зробили. З гори везуть, і з тієї площі що земля. Молотять і туди звозять пшеницю і все.

Пит.: Так, так, так. Коли, коли вони зруйнували церкву?

Від.: Уже при кінці 30–го року. Вже не було. Так вже в 29–му вже так було: клюб була пальниця, так вони пальницю прибрали й зробили там клюб і щоб у церкву люди не йшли, то вони зробили театр. І то пішли комсомольці зразу перші, а тоді за ними й другі. І як хто пішов з комсомольців у церкву, та ще й тільки початок був, священик ще був старенький. В одне стояв на тому. То він ще тримався, а тоді вже й священика не стало. Закрилася. Побили все на світі, нічого не осталося. Люди плакали, стояли дивилися. Дивляться, що вони роблять ті комсомольці. Отаке, як оце тутечка, знаєте, що хочуть роблять, так там. Пропала.

Пит.: Чи то була автокефальна церква?

Від.: Автокефальна. *Yeah*, православна була церква автокефальна. Але була красота! Але ж було гарно! Дитино! Що Паска, що риз було. Тепер же ж нічого немає. Це ж я була, нічого нема. Вони ростуть і живуть. Вони нічого не знають. Ото тільки комсомол. Моєї сестри внучка, 14 років — вже втягнута в комсомол. Уже записалася і вже вона мусить знати все й де вже є предложена на мітінґ — там уже будуть її натягувати, щоб вона те знала, те дивилася, щоб слідкували. Дитино, там зараз так, так. Два чоловіки, третій НКВД. Третий вже шпигун. Не маєш права рідному нічого сказати. І тоді так було. Бо тоді ж так поставили. Куркулі, тоді середняки, тоді бідняки. На три категергорії розбилися і один другого боїться. Родичі, навіть так не могли нікому казати.

Пит.: А Вам було тоді 20 років.

Від.: Так.

Пит.: Приблизно 20, 21. Чи Ви ще жили з батьками?

Від.: При батькові. Я в 22 роки вийшла, а ось моя фотографія. То в 22 роки я вийшла заміж. У шахті зі своїм чоловіком.

Пит.: А після того, як вони розкуркулили Вас, як Ви жили?

Від.: Як розкуркулено, то ж на виробництві. Сім чоловік в одній кімнаті, а тоді приїхала тьотя з Запоріжжя. І ще з дівчинкою, там голод такий. Приїхала —та вісім. О така кімнатка о так во, так во. І така койка ще на підлозі. І в шахті працювали.

Пит.: А скільки Вас було?

Від.: Восім душ. Жах, жах!

Пит.: А коли хто був головою сільради тоді?

Від.: Тоді був головою сільради Андрій Мильченко. Кравченко —прізвище. Але Андрій Мильченко. То був ледацюга безмірна. То був нічого не вартий, і брат і він і ще його жінка. Лежали боками, не хотіли працювати, нічого. А тоді ж уже як все їм дали право —то став головою. О то таке було. То такий лозунґ там є: „Хто не був нічим, то став всім." Так. А ті що були нічим та приходили казали багатим: —Тікайте, тікайте в чому стоїте. Бо все рівно прийдуть заберуть, і вас вишлють на Сибір. Бо вже той актив сів і вже оформив. Бо прийшло все з району.

Пит.: А хто ті 25.000–ники були, що приїхали з району?

Від.: Із міста приїздили. Прибули за інструкціями.

Пит.: Чи вони були українці чи хто?

Від.: Господи, я не думаю, що то українці. Але Бог його знає. Вони всі говорили, штокали по–російському. *Yeah.* Але хто вони були, я не знаю. Може й була друга нація, хто його знає?. А як приїхав з міста то ж прийде дирекція. І до жінки все поважаться. Але ми оте жахіття — як уже пішли люди працювати в колгосп — то ми вже виїхали. Бо, батько сказав: —Нам Сталін не довірив колгосп.

Пит.: А коли Ви виїхали?

Від.: На початку 30–го року, в березні. Ще тільки сніг крутив, один чоловік ще не пішов у колгосп, конячка була — так він завіз нас на станцію, і ми сіли на потяг і поїхали.

Пит.: І куди поїхали.

Від.: На Донбас, у Ханженкові.

Пит.: А чи хтось із родини лишилися на селі?

Від.: З нас багато лишилося. Моя родина й батькова родина і мого чоловіка родина оставалися ще. Але вони чекали що далі буде, може в колгоспі будем робити й так як все будем жити. Але ж і в колгоспі не було чого робити. Не було чого їсти —бо в колгоспі треба робити, а що ж їсти? З дому треба харчі брати. А їх нема. Хліба нема й до хліба нема.

Пит.: А коли почали люди вмирати з голоду?

Від.: В 30–му році.

Пит.: Так?

Від.: По весні, по весні. Уже люди падали, бо так дали нам листа, цебто сказати: мамин зять, мамина сестра й її чоловік і її родина. Він один раз приїхав до нас на Донбас, а папа й каже: —Ну добре, ти кажеш, що ви мусите вмирати з голоду. А оце в мене дві хлібинки, принесем і вже. То тоді десь поступай на працю.

А він подивився, а люди привикші до землі. А в шахту людям лізти це є страх один. Але вже нас голод застав, а то ми вже пішли всі. Але він подивився і каже: —Но Андрій Андрійович, не можу! Як я можу полізти? Мені вже до 60 років. Родина моя, поїду назад.

Але отримали листи, померли з голоду. І мого чоловіка вся родина вимерла з голоду. Цебто — двоюрідних рідних розкуркулили, вивезли на Сибір батька, дядька й синів його. То вони кинулися тікати відтіля з Сибіру. І втекли відтіля в 31–му році. А приїхали сюди, а немає пашпортів. А їх знову туди заберуть. А там пашпортізація проходить, що кожний мусить пашпорт мати. А вони звідтіля втекли; він вже пашпорта забрав. Так батько ліг, його, під потяг і відрізали голову. *Yeah.* А мама осталася, брат оце, що зараз він помер. Брат один і двоє дівчаток. І дівчаток двох пустили аж із Сибіру. Сестри в нього. Такі, що по 14, 15 років молодь, повертали. Бо вони бачать, що

вони там умирають з голоду, й вони робити не годні. Їх уже треба кормити. То вони молодь повертали. А до кого ж вернутися, як нема до кого? Сиділи на станції та знайшли одиних знайомих та приїхали. Та приїхали страшні! Бо товарним потягом їхали. Сорок днів їхали, аж із Сибіру. Ой дитино, я собі не можу уявити, що можна передати, що можна сказати з цього життя. Або читаю газету. Це ж я виписала „Свободу" й читаю, бо ж скучно так. Почитаю газету. Почитаю, що тепер вони хочуть пустити якусь свободу, щоб щось вільніше було, щоб ніби то щось якась була — якби сказати, ну як тут — приватність. Щоб щось робити, якось там можна ресторани відкрити, можна пекарню відкрити, можна швельню відкрити. А тільки під контролею Радянського Союзу —як то кажуть держави.

Пит.: Ну як було при НЕПові так?

Від.: При НЕПові? Так як ще ж вона пустили, щоб вільно було, а як вони накладатимуть, то чоловік тільки робитиме. Тоді ж так при НЕПу було, дитинко, що в тебе лишуть —продаєш. Що тобі треба купляєш. Щоб ти тільки бачила, які там ярмарки були, які там базари були. Там не можна було просунутися. Стільки скота, стільки хліба, стільки птиці, стільки яєць, стільки масла, ну не можна було просунутися. Що тепер прийде одна машина, черга півтора тисячі стоїть за такою головкою капусти. Бачиш, як колгосп годує. Бо кажуть, як то кажуть: —Моя хата з краю —я нічого не знаю, хай думає Барбачук(?). Тепер що там робиться? З колгоспів викунили всіх людей. Старі повимирали, це ж уже більше як 60 років як колгосп. Старші повимирали, ті що землею керували. А молодь стільки кажуть: —Ото поки до війська.

А як пішов в військо, вже не вертається. Уже їдуть на виробництво, шукають праці. Хоч не дорого, а все таки він хоч раз у місяць получе. І що небудь купить. А в колгоспах то не мисляво(?). Тому все посіять, посадять, а збирати, нікому. Воно вроде, кукурудза вроде, буряки вродять і помідори горстки, а вбирать нема кому. То вони що роблять, студентів —шкільників і платні ж нема за ті дні, що вони там роблять. А бери оту продукцію. Я читала в газеті: студенти нанесли картоплю в гуртожиток, де вони живуть, а картопля затухла, завонялася в гуртожитку, печуть картоплю на плитці, вона воняє, а дихати нічим, а та картопля погнила. А він так би на виробництво заробив іще якийсь карбованець, а так все пропало.

Пит.: А я маю, ще деякі питання про голод.

Від.: Прошу.

Пит.: Ви жили тоді на Донбасі, так? Під час самого голоду?

Від.: *Yeah.* Так.

Пит.: Так. Після голоду чи Ви пернулися до села?

Від.: О ні! О ні! Так і залишилися. Сестра вийшла заміж і я вийшла заміж — батьки осталися. Бюрократійно то називалося балагання. Оце як я була так, приїхав Хрушов, та проїхав побіля тих балагань, а вони ж там страшні такі. А там *television*–ів не було в нікого. А вони так загородили полосу, щоб туди він не їхав. А він питає: — А що це таке заклали ще що там.

А вони кажуть: —Та це для свиней.

А він каже: —Що то таке, що *television* там є? А що свині дивляться в *television*?

А люди ж там стояли й чули. І пішло по всіх балаганах тих. То ті балагани ще колись побудували, як цар висилав злочинців. Так вони там жили. А тоді ми вже приїхали раді, що хоч там десь збирається.

Пит.: А скільки з Вашої родини померли з голоду?

Від.: З нашої родини: —З маминих родичів семеро померло. Мого чоловіка вся родина, тільки одна дівчинка Катерина осталася —значить, шість осіб: бабуся, дядько Мусій, тітка Катерина й троє дітей і, значить, семеро осіб. І закопали в погріб. Бо не було куди хто ховати їх. Зима люта в 32–му, 33–му році. Так вони їх усіх клали в погріб. Померли, та й туди. А одна дівчинка осталася — чотири рочки. Хто її підібрав, то я не знаю. А оце чоловік, як вернулися ми з Донбасу, як уже в війну, щоб там вже голод знову був, у війну на Донбасі. То ми приїхали на село, щоб пережити. То він її знайшов, ту дівчинку. Питає: —А де ж родина?

Каже: —Всі з голоду померли —оце дивися в погребі.

То були його родичі. Моїх родичів померло, може яких 25 осіб померло. Дідусь помер. Тітка померла. Дядько помер. Діти повмирали. І родичів тепер, моєї мами родичі — вся родина повмирала. Я не знаю, хто там остався у живих — бо ми на

Донбасі так уже остатки оце в війну, як після війни вже покінчили так брат росписався, так де двоє осталося, де один остався з родини, де троє — які повтікали то в Запоріжжя то в Кам´янське, то в Дніпропетровське — то як це сховалися працю дістали, там стали живі. А ті всі померли.

Пит.: А чи Ви голодували там на Донбасі?

Від.: Голодували, але ж хлібця трошка мали, що ми не померли. Але ж тільки що не померли. Певно, що голодували. Не було ж ні м´яса, тільки камса була, знаєш таке камса? — риба маленька така. Тоді пізніше огірків стали привозити. Тоді пізніше стали рибки привозить. Чи ти знаєш, що там карточна система була?

Пит.: Так.

Від.: Є то на карточну систему, скільки тобі рибки приналежить, скільки цукру на скільки душ. Тристо грам цукру почали давати. Але це вже пізніше. Після 33–го, після вже 34–го, 35–го років, бо війна ж почалася аж в 41–му, 42–му. То ці вже роки, уже пішло до того, що вже карточна система кінчилася, вже хліб пішов. Але вже тільки там, де робітники. Тільки там, бо то боялися, що робітники піднімуть революцію. То доставляли Донбасові, доставляли заводи, доставляли містам, а села їм не потрібні! Хай собі як хочуть. Але ж село померло; то ж хто дасть хліба? То прийшлося їм купляти знову. Не було нічого. Пізніше стало вже трошки ліпше й ліпше. Перед війною ми вже так: на карточну систему доставали риби трошка, олії трошка все на карточку. Все нумера такі вирізали. Пів літри олії на місяць. Що можна робити? Як можна прожити? Пів літра олії.

Пит.: А чим працював Ваш чоловік?

Від.: Чоловік — електрик. А я робила на лебідці. Цебто електромеханік то так називається, як в Амерки тільки б електриком був. Бо він як тут робив то він *welder*–ом робив. А там воно разом. І *welder* і електрик. Бо то свій язик був. А в Америці він уже не міг елетриком працювати. Бо треба було англійську мову знати. А я на лебідці робила на корінні, через мою лебідку переходила вся вантага. І ж з уклоном. Брат робив на стволі й проробив він все життя і пенсію дістав і в войну поїхав, воювати. Три рази був ранений, але остався живий. І ще вернувся і доробив 25 років. На ті самій шахті. Баба також на ті самі шахті працювала до пенсії.

Пит.: А чи багато селян приїхало на Донбас?

Від.: Багато, багато. Ті, які осталися живими — пороз´їхалися. Дитинко, я не пам´ятаю, в якому році я здумала поїхати. Дай, поїду подивлюся на своє рідне місце, що там осталося. То я боялася іти, дитино. По селі боялися іти. Бо 18 верств від Письменної, від Синельникове, від Васильківки до нашого села. То страх божий. За бурянів, майже хат не видно. Людей немає. Вікна повибивано, позатулянами тими якимися клаптями, якимись затичками. Дахи всі порозкривані на топливо й тільки дорожка до колодязя і до дверей. Людей нікого нема. Люди всі в степу. Та вже ж якраз молодьба була. Я йшла, мене жах брав, а папин брат один остався і його жінка. Аж у кінці кінців села жив. То я поки дійшла туди переживала. Вже над вечер думаю, о Боже коханий, що зробилося зі села. Садки повирубані, хати порозкривані.

Пит.: Це в якому році?

Від.: У 34–му, 35–му. Уже колгосп ішов. Уже зігнали всіх уже там, хто остався, то вже робили в колгоспі. І то колгосп це ж робота аж на горі — там де земля, зробили тільки там молотьба. А в село приходять, ранком виходять, а вечером приходять. Вони не бачили ніколи нічого. Побула я в тієї тітки, подивилася і зараз повернулася. Дядько їхав з одними за бензином для двигуна, що молотять — аж на Чапляну(?). Чапляна, Просяна там близько Донбасу. Це забрав мене, так я з ним під´їхала, там сіла на потяг, не вернулася. Приїхала як розказала своїм рідним, а мама так плакала, знаєм, як то віками прожити й там вся родина прожила, а тепер кудись їй їхати. Вона бідна на ту Донбасі — там такі загородочки маленькі, свій двір. Так вона не знала куди, де той наш двір. Поки трохи примітила. Так плакала. Я кажу: — Мамо, не треба плакати, там нема за чим. — Так страшно дивиться. Все перевернулося.

Пит.: Чи було тяжко селянам дістати працю?

Від.: Воно не так тяжко було, дитинко, але яка ж там платня, як я робила за 30 рублів ма місяць, брат за 60 рублів на місяць у шахті, і то на йому вода ллеться, то ж страшно. А то вся платня дуже маленька була. Найбільше доставала 60, 50, 40. Ото така праця була. Ото така зарплата. Ну а з села як прийшов, то треба підробити, треба щось

здати. Чоловік не знає, як механізація. Там же механізації ніякої не було. Все ж на лопату. Та на руки, та на силу. У шахті робили тоді пізніше, вже стали врубові машини, вже вони почали купляти, давали ж у Німеччину цілими шалонами пшеницю за один трактор, або за одну машину врубову. Мій же чоловік робив на тих врубових машинах. То казав, за що ж, хіба наша країна не,має стелів?. Хіба наша країна не може придумати? А Німеччина брала чого, бо вони зроблять машину продадуть, а вагони пшениці давай.

Пит.: Чи було багато голодаючих селян там, де Ви жили на Донбасі, чи вони приїхали і не могли дістати праці?

Від.: Діставали працю. Їм ті селяни, що вже кругом Донбасу, то вже всі загнаті в колгосп. Всі, це тільки хтось приїхав і то як він питає, як він молодший — як він спеціяльність якусь має — то приймали. А як такий то ти сиди в колгоспі та роби та й все. То все. А кругом Донбасу, то це ж там шахти, більше нічого не було. Правда, коксо–хеміческі заводи були. Але там бідні дівчата працювали. Але то є каторга! Дитино, щоб ти знала, де вони працювали наші діти. А ті дівчата й в шахті ж працювали. Ой, ми поступали в шахту. Працювали дівчата в шахті на Відкладці, на горі, на Марщиці, Лаповщиці. На вибарки — те ж все дівчата робили. А вибарка це так — всиплять з вагона з гори прямо в вагон, або на пульман — вугілля, а від вугілля порода кусочки. То вони стоять такими граблями вигрибають ту породу і вибирають. А воно ж як всипне в вагон — то порохи! Сажа на тебе! А як прийде зима, який холод. А які морози. Знаєш, на естакаді(?) там качають вагони наші дівчата, не забуриться, бо сніг замітає. А в вагоні 60 пудів. І дві дівчини мусять піднімати. Ставлять його на рейки. Яка то кадра! Яка то кадра! Тепер відмінили, бо вони, як після війни критикували нашу страну кругом, що на жінки, і вагітні ж робили — до сроку. Поступив, вона вже вагітна, а тоді вже й не кидає поки вже її дев´ять місяців підходе. За місяць давали вже відпочинок їй. А все рівно не кидали працю. Вагітні робили. Що ж то є? А тепер вже відмінили. Жінки, тільки, які доробили до пенсії, ті були ще після війни, а пізніше, зараз немає жінок, тільки чоловіки. Молоді хлопці, мущини робочі. Я оце була, так питала брата, кажу: — Як же тепер?

Каже: — Ну, тепер жінок нема вже.

Побудували велику фабрику, там у місті Ханженкові, там 400 жінок, 400 веретенів прядуть на матерію. То вже добре, що вони додумалися зробити. Бо жінкам нема ніякої праці. Нічого робити, тільки шахта, або завод коксо–хемічний.

Пит.: Чи було багато безпритульних дітей там?

Від.: Було, було, дитинко, багато. У голод було, Боже. Рідний дядько папин, рідний брат, у них було четверо дітей. Розкуркулили, все забрали. Так було двоє діток, оставили на станції, посадили хлопчика й дівчинку — а двох більших тих забрали. Сіли на потяг і поїхали. Щоб їх забрали в приют. Бо вони не могли їх задержати. А самі повтікали в Кам´янське. У Кам´янське втікли, та там поступить на працю. То тітка дістала *heart attack* — на серце, знаєш. А пізніше їх знайшли, тих дітей вже через 10 років. Поїхали туди, почали шукати. То їх уже не могли взнати. Осталися в живих. То дівчинка померла, а хлопчик оставея. Як там їх тисячі було, та в Павлограді, папиного брата рідного жінка там працювала в тім приюті. То каже: — Привезуть, пухлих дітей. Вони поживуть неділю, дві — вмирають.

Пит.: Чи Ви знаєте скільки людей з Вашого села померли з голоду?

Від.: Ой, я не можу дитино сказати.

Пит.: Половина, більше половини?

Від.: Більша половини. Більше половини — ввіряю, що більше половини. Дуже мало зосталося. Всі повмирали. Бо в кожній родини, як не троє, п´ятеро. Як не троє — четверо. А одне або двоє осталося. То що то є? То певно що так. З чого є зібралося, дитинко, сім мільйонів. І це є тільки Україна. Ніхто з росіян не вмер? Наші люди деякі їздили в Курське, в Тульське, аж туди пробиралися. То по 800 рублів платили за пуд муки в росіян. У них нічого не було голода.

Пит.: Що, що люди говорили про владу тоді?

Від.: Боже, що можна сказати? Хто полюбив ту владу? Хто полюбив, що такий жах прийшов? Перше казали, це ж Сталін. А пізніше це вже вхватилися і других, біля Сталіна й це все знищили й то Бог його знає. Хто ж винуватий? Певно, що перший був Сталін. А ось подивіться. Ту же ж це Світлана. Ти знаєш, що тут вже Світлана та, Сталіна донька? Вона ж писала в книжці: — Мій батько й не знав що в країні робилося.

Нащо ти президент був? Чого Рейган боліє за всіх? Бо він знає, що це мої люди. А чого ти не знав? Значить, тобі не потрібно було. Бо якби, дитинко, це не зробили — ніколи б не було колективізації. Це зломили людей для того ж, щоб поборить і голодом видушити, а тоді вже остатками — там є що останеться тоді вже теж, що хочем те з ними робити. Так є!

Пит.: А що люди думали про українських комуністів, наприклад Скрипника?

Від.: Як є?

Пит.: Скрипник?

Від.: Скрипник? А хто це був?

Пит.: Він був головою української комуністичної партії.

Від.: Ой, дитинко, я тоді не читала ні газети нічого, хіба мені доходило до того всього? Але певно. Нікому не подобалося, але хто міг щось сказати? Тільки що сказав — біда! Зараз забрали й нема. Повір, я ще мала може 10 років, ще ми були в своїй хаті. Приїхав з Москви один партнер. Розклав свої шпарґали, а виконавець на лошатці їзде під кожне вікно й кричить: — Всіх на збори! Бо як не прийдете, будете відповідати.

Бачиш, яка була система. Бо й пішов батько. Пішов батько з сусідами, з обома Петровичами. Вийшов також. Пішли. Приходять туди, він розклав спарґали свої й каже: — Слухайте! Ви хлібороби не правильно сієте хліб.

А батько знає, що це тут уже пастка. Це вже тут хтось попаде на це. А Кузьма Петрович каже: — А чому так?

— Як же ж так? Ви ж хлібороби. Мабуть не правильно. Ви мусите сіяти так. П'ять пудів пшениці на десятину, а три пуди проса. А треба на десятину пшениці сім пудів і пів. А, на десятину проса, що було пшона — каша, тільки пів пуда.

Кузьма Петрович встає: — Та слухай, представник, ви господар, але ви не знаєте землі, не знаєте як сіяти. Якщо ми так посіємо, то не буде ні хліба ні каші.

І на ранок Кузьми Петровича нема. І по сьлогоднішний день нема. Я їздила на Донбас і питала в папи. Кажу: — Чи вернувся Кузьма Петрович?

— Та де!

На ранок уже не було. І ніхто нікому немає права і сказати нічого. Тільки шу–шу–шу перешукалися люди: — Кузьми Петровича нема.

Його забрали. Отак вибирали. Як прийшла, дитино, Єжовщина, то в кальсонах забрали. Люди боялися спати. Кожний чекав — ага сьогодні мене заберуть. Завтра того вже забрали, того вже забрали, того забрали, того вже нема, того нема. Бо тільки сказав: — Ага, то твої приятелі, то ти за нього оставеш — то яке ти маєш право говорити?

Отак побудували той соціялізм. На людських сльозах і на людських кістках. Куди ж вислали. Це ж сам писав — ти не читала книжку „Архіпелаг ґулаг"? Я читала одну частину чи дві, третю не дочитала. Що він описував? Що стільки на Сибірі. То ж побудоване. Мої є приятелі, які вони тутечка також втекли. То їхній батько на 10 років засуджений був. Проти влади пішов ції за це що сказав: — Що як же можна? Я прийшов з армії і я заступник вітчизни, я ж брав рушницю. Тепер приходять і забирають у мене.

І його, як відправили, та засудили на 10 років. А других, ті що ще дужче заплатили — на розстріл. То йому на 10 років дали. Що Біломорські канали побудувалися на людських кістках. Там вже потяг тепер провели. А то ж був канал. Там же ніколи людської ноги не було. Ото, каже, так, приїдуть бурки, залопочуть у каміння і зірвуть бурки, а тоді люди мусять той камінь брати й в вагони. І перевертають, висипають у канал, висипають у канал. А воно як обвалиться, і люди туди. І пішло, в канал. І кожну ніч люди вмирали з голоду. Давали 800 грам хліба, більше нічого. І от так життя ж. А морози! А в чому люди вдіті. То вони такі раді, як хто помер ще, пайка ж хліба осталася. А того чоловіка, при ньому ж кидають туди! І туди, в яму, до каміння. І ото кидали. Ніхто не хоронив, а туди кидали й прикидали камінням. Присипали.

Пит.: Так. Чи Вам відомо випадки людоїдства?

Від.: Як я вже другий раз з Донбасу приїхала подивитися, то мені розказували, та кажуть: — О там, о тово парки, а та й та жінка свою дитину й з'їла. Було. У кожному селі було. Скрізь було, дитинко. Люди робили божевільне від голоду. Не знали, що робити, вони вже не мали серця людського. Бо коли людина вмирає вже, то їй вже все рівно. Усе в неї вмирає, і організм і енергія і любов і родина й все.

Пит.: А, чому був голод на Україні, як Ви думаєте? Що вони хотіли?

Від.: О тому, щоб побудувати соціялізм. То одна єдина причина. Більше нічого. Зморити людей, забрати все, тоді що хочеш, як людина все ж обездолена то вже нічого нема, та й вже куди хочеш повернеш. А коли б вони не забрали, вони б не повернули. Бо люди страшно були проти цього соціялізму. Зробили революції. Вони зігнали, як вони кажуть, буржуїв. Заставили, вигнали. Вже дали свободу і землю, і все то люди дуже були раді при НЕПу. Уже й коні племінні, корови племінні. Скотини стільки жило, вже люди ліпше не можуть бути. Вони побачили де той взявся Сталін, де той Ленін, де той Маркс узявся. Це ж по марксизму все пішло. І спати в тому помешкання, підуть під одіялом. Там все було написане. То все зробилося через те, щоб зробити соціялізм. То все. Коли б не було цього, після цього, що це принеслося на рідну землю, то я не знаю, яка б та наша країна багата була оце тепер. Багатша всіх країн. Я знаю, що тоді вона кормила всю Європу й скрізь, де тільки треба було, бо ніде більше не було хліба пшениці й всього, як на нашій землі. Коли думали вже, як то каже війну ж, бо Молотов як поїхав підписувати з Рибентропом, знаєш те договір, то до того йшла туди пшениця. Ішла мука, ішло сало, кури, яйця, олія, що найцінніше — всі продукти йшли до Німеччини й Німеччина пакувала. Коли ми були в Німеччині, кінчилася війна, та вони з підвалів, з під гір — такі були бази — й звідтіля ті продукти. І то продукти наші ще були, з нашої землі — бо вони готовилися до війни. І вони відтіль вичерпували. Бо в Німеччині не було багато запасу. А звідтіля вибрали. А тоді виступили війною. А ці колгоспи побудували — люди всі незадоволені були. Тому подивися стільки виїхало. Втікали в чому стояли. Аби вже ну куди–небудь — а що це за життя? І так, при Сталіну тікали, щоб не померти з голоду, бо все рівно ж постріляють. А до Гітлера прийшли тут голодом. Бо їм люди не потрібні, їм треба тільки територія. А якби вони завоювали, вони як пройшли вже і аж до Ростова так, вони як подивилися, яка в нас територія, яка в нас рівнина, яка краса, яка земля — хоч вони по історії знали — вони знали, що то найліпше місто. В Росії там було — це Курське, Тульске, Тамбовське та самий ліс та болота. А Україна це є молоко, мед, сало — все тут. І вовна тут, і нафта тут, і вугілля тут і ну все на світі на Україні. А там тільки ліс був. То все й болота. І то одна кобилиця та коровиця, більше там нічого не було. Та жили люди бідно в Росії — бо вони приходили в найми чи де на Україну й розказували як вони живуть. Кажуть: — „У нас никогда белога хлеба нету, шануй(?) хлебушку, балабушки печут, а на Украине такие паляници."

Вони їдять і дивляться, як же це так, що вас так. Але наші люди багато сильніше робили, як вони. У них не багато було роботи. І вони були здорові люди й там тільки ж три місяці літа є. Вони здорові люди бо їдять — там у них великі ліси.

Це ж пізніше така була пісня „Україна хліборобна, німцу хліба дала, а сама голодна." То така була пісня, написана якраз перед війною. Бо віддали туди, а сама осталася без нічого.

Пит.: А чи Вам відомі якісь приказки чи прислів´я під час голоду з чого люди говорили між собою?

Від.: О, так, певно що говорили. Що віддай все ж країні, а собі немає нічого. Так воно є. Каже наклали податок — дай корову, а собі нема. Щоб заплатити, дай свиню, а собі нема нічого. Бо ж вони накладали й накладали поки нічого не остається. Але ми приїхали в Бельгію, дитинко, бо після війни, мій чоловік завербувався в Белгію в шахту. Бо зразу нікуди не брали, а в нас родина, діти ж троє ж дітей. Ну в щось треба вдівати. Як і я в шахті робила й мій чоловік. Він каже: — Та я не боюся шахти. Поїдемо.

І завербувався в шахту, в Бельгії. Це ми були в Лєжі, в місті. І ми як приїхали туди, давай розказувати бельгійцям, що який голод був на нашій країні, при Сталіну. А вони кажуть: — Який голод? Коли привезли до нас, пароход у Бельгію, пшениці — два парохода привезли, й щоб ми купили. А нам не потрібно. І ми сказали, що ми не будемо вивантажувати, нам не потрібно — везіть.

То вони сказали, як нам везти назад і вивантажувати, то ми відкриєм люка висипем в море. І висипали. Це є дійсно — казав такий чоловік шеф шахти, який мав свою шахту, який знав усе! Казав моєму, як же це так, голод у вас? А вони не везли назад — бо кому? Знову треба роздати? То б тоді не побудували соціялізму! А треба так, щоб його ж побудували. Треба заморити половину — навіть більше людей. А тоді з останніми, то тоді вже боротимутися.

Пит.: Ну, чи Ви маєте щось додати? Я не маю більше питань.

Від.: Я не знаю, що вам додати йще. Як то кажи, що ми щасливі, що ми тут. Щасливі з своєю родиною, але поки перебралися, то доля смерть наша була. Щасливі, що ми прийшли, що діти мої тутечка в Америці, що вони кожний собі працює і заробляє і все має. Ми щасливі, що ми тут. Мій чоловік казав, ліпше в чужій країні вмерти спокійно чим у своїй під жахом. Бо він чекав кожний день на праці, що не сьогодня, завтра він піде вже в Сибір. Бо, ми були всі на замітки ці, що багаті. Що повтікали, покинули цей колгосп, вони всі ж були на замітки. Всі вони були записані. І всі вони знали що, хто це є. І тільки чуть, де що як —ти ж не маєш права, ані обізватися, ані сказати, що ти не так мов робиш. Бо тільки, що сказав і на Сибір. Тому він сказав: —Я радий, що я вирвався, я в Америці спокійно помру.

І так помер тут на ліжку, спокійно. Казав: —Я щасливий. Хай мої діти живуть в Америці.